Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 1 среда № 27 (13927)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

Техника септелгези

БАЗА КАТАП «БАДЫТКААР»

● Бир чогумча чок чүүл: арга-дуржулгалыг эштерниң ажыктыг сүме бербейн турары ●

Республиканың чамдык совхозтарынга деңнээрге, Тандыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының механизаторлары часкы, чайгы, күскү хову ажылдарын ээлээн шалыпкын эрттирип турар. Ынчалза-даа ол дээрге хову ажылдарынга чылдың-на кончуг эки белеткенип ап турарының херечизи эвес. Техниканы болур-чогуур-биле белеткеп ап шыдавайн баары хову ажылдарының темпизин чылдың-на оожуктадып турган. Техника белеткелиниң дугайында айтырыг чылдың-на февраль ай үезинде соңгаарлаттынар арга чок кылдыр чидиглеп кээр. Бо чылын база ол-ла үеде ук айтырыг база катап «хоон» үнүп келген. Бөгүн байдал кандыгыл? Эрткен чылдымындан дорайтаан деп механизаторлар санап турар. Тракторлар, комбайннар хамаанчок, часкы хову ажылдарының үезинде хоруун болбаазырадыр, үрезин чаштырар дериг-херекселдер долузу-биле белен эвес. Техника септелгезин дүрген чорударынга шаптыктап турар чылдагааннар хөй. Оон бирээзи херек артык кезектер-биле хандырылганың багайы. Ол дээрге 212 дугаарлыг подшипник, сеялкаларның хүүректери, оларны быжыглаар чоленгиниптер дээш чылдың-на тывылбайн турар оон-даа өске артык кезектер. Бөгүн бүгү-ле ажылдар артык кезектер чедишпезинге уэүп турар. Бир эвес олар бар турган болза, техника септелгезин механизаторлар часкы хову ажылдары эгелегиже чедир дооэуптар ийик. Ажыл-ишке шудургузун, дүн-хүн дивейн-даа ажылдап шыдаарын «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының механизаторлары чылдың-на херек кырында көргүзүп турарлар. Ынчалза-даа дүн-хүн дивейн ажылдаашкының хереэ бар бе? Ажыл бүрүзүн кылыр өйүнде бүдүрүп ап болбас бе?

Ажылды багай организастаанындан хөй үени механизаторлар чидирип алганнар. Оон бир чижээ. Часкы хову ажылдарын доосканда, кожуг машиналарының септээр чүүлдерин илередип, хое-чай үезинде септеп турган болза, кожуг машиналарын күске чедир чүге септеп ап болбас турган деп. Ону ой-шаанда кылбаанындан, септелгениң кыдыкы үеде чорудар, үрелген чүүлдерин удур илередир, херек артык кезектерин удур дилээр ужурга ажыл-агый таваржып турар. Дужут ажаалдазының соонда механизаторларны үрезин арыглаарындан хостап каан. Ынчан кожуг машиналарын септеп болур турган. Оларны септээрде тургузуп алыр улуг, чылыг чер чок. Даштыгаа, соокка септээр апаар-дыр. № 2 бригаданың төвүнде кыжын септелге чорударынга таарыштыр кылып ап болур улуг бажың бар. Ону эде дерииринин дугайында чугааны база чаа-ла эгелээн. Бригадаларда механизаторлар коллективтиг кержи-биле каш чыл улаштыр ажылдап турар-даа болза, боттарының ажылын, эң ылангыя техниканы септээрин, техниктиг ажаалдазын чорударын бүдүн чылдың уэүк чок ажылы кылдыр тургузуп ап шыдаваанының үстүнде чижек бадыткап турар-дыр.

Техниканы септээриниң, оон техниктиг ажаалдазын чорударының кол участогу машина-трактор мастерскаязы база багай ажылдап турар. Мында септелге кылыр дериг-херексел элеп баксыраан. Ынчалза-даа бодүүн кезектерин мастерскаяга чаартып, кылып ап болурунуң аргазы бар. Ону ажыглаваан. Чижээлээрге, № 3 бригаданың бригадири А. Горбанюктуң дарганнарга дугуртур дээш аппарып каанын үрелген кезектер ам-га чедир мында чытпышаан. Дарганнар анаа дегбээн. Септелге кылырынга херек дүлгүүрлер, несиилер дээш чамдык чүүлдер мастерскаяда чок. Артык кезектер-биле хандырып шыдавайн барганындан А. Горбанюктуң бригадазының септелгеде турар механизаторлары январь айда шалып ажылдап ап шыдаваанныр. Мастерскаяның дарганнарынга, токарьнга, дээш чамдык ажылдакчыларынга механизаторларның талазындан хомудалдар бар.

Септелгеде ажылдап турар кижилерниң аразында социалистиг чарышты организаставаан. Оларның кызымак ажылдаарынга идиглиг шаңнап-мактаарының хемчеглери алдынмаан. Мастерскаяның эргелекчизи М. Гостюхин артык кезектер чокта, кижилерниң кылыр ажылы база чок боор. Ынчангаш оларның аразынга социалистиг чарыш, септелгениң чорударының графиги кандыг-даа дуза катпас деп санап турар.

Эрткен хову ажылдары дооэулган соонда, техниканың үрелген, үрелбээнин ылгаваанындан, септелге ажылдарының ниити хемчээлин ам-га чедир билдиникмес. Машина бүрүзүн септелгеге киирген соонда кандыг кезектер хереги ынчан билдиниш кээр.

Септеттинген техниканың шынарын хынаар, ону хүлээп алыр комиссия ажылдавайн турар. Техниктиг ажаалда эрткен, септелгеден үнген тракторларның дээш өске-даа техника аймаанын актызы чок.

Бо чугула ажылды шуудадырынга бир чогумча чок чүүл — мастерскаяның эргелекчизи М. Гостюхинниң, кодээ ажыл-агый машиналарының талазы-биле инженер Г. Ондарның боттарының албан-дужаалынга 1988 чылдың төнчүзүнде ажылдап эгелээни, ол арга-дуржулгалыг эштерниң арга-сүме бербейн турары.

Часкы хову ажылдарынга техника белеткели дүвүреңниг байдалда. «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының механизаторлары, специалистери ажылга шудургузун база катап «бадыткап», дүн-хүн дивейн ажылдаар апаардырлар.

Шангыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

ШЕВЕРЛЕКЧИ

ЧУРУКТА: шеверлекчи мергежилдиг аныяк коммунист Светлана Кажыкай Кызыл хоорайның тудугларын кылырынга он ажыг чылда күш-ажылчы улуун киирип келген.

Ол баштай тудугжу бригадага өөреникчилеп кирген. Бригадири Екатерина Бизелеваның болгаш оон өске-даа бедик мергежилдиг шеверлекчилерниң ажылының дуржулгазын өөренип, ажылынга [illegible].

Шеверлекчиниң бригадазы бо хүннерде төс каът чуртталга бажыңын дооэуп, ажылга киирген. Олар ам Кочетов кудумчузунда беш каът чуртталга бажыңында шеверлел ажылдарын [illegible].

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОЛАРГА ӨӨРҮП ЧОР МЕН

«Тииледге» совхозтуң Чодураалыг деп кыштагда Николай биле Зоя Күжүгеттер ажылдап, чурттап турарлар. Олар 1983 чылда Чөөн-Хемчик районундан келген дораанна төрүүр аныяк хой хүлээп алдылар. Бо аразында Николай биле Зоя ээлуг малчыннап шыдаар аныяктар дыр дээрин көргүстү. Коля боду механизатор-даа болза, мал ажылынга киргенин бодап көрүнер деап. Бистиң бо тура-сорунуктуг аныяктарывыстың түңнели эки. Орта өөрүүр-дүр мен.

Хураган алыр, дүк-даа кыргыыр талазы-биле планныг даалгаларын болар ургулчу күүседип келдилер. Бо чылын Күжүгеттерниң мал-маганы хүр кыштап тур. Коданында 23 хой төрээн. Өг-бүлениң херээжен ээзи Зоя январь айда СЭКП кежигүнүнге кирди. Николайның ада-иези шыырак малчыннар чораан улус. Оларның соон салгап, эң-не берге ажылдың бирээзи — малчын апарганы өөрүнчүг-дүр.

Бо өг-бүлениң кыштаанга баарга, кажаалары арыг-силиг, чылыг болгаш чырык. Бүзүн ховудан мал чеми сигенин ыяап-ла белеткеп алыр улус. Эрткен чылын 8 тоннаны бөлүп, сараттап алганнар.

Николай биле Зоя Күжүгеттерниң чарыштыг кожалары Чап-оол биле Клара Ооржактар база-ла аныяктар. Өөрүндеп канчап-даа дудак чок улус. Оларның коданында 69 хой төрээн, хураганнары онча-менди доругуп турар.

Шилип алган мергежилинге кызымак мындыг малчын аныяктар бөрүнга кижи амыраар боор-дур. Ынчалза-даа олар шөлээлээр арга чок. Оолу-ла хараадачыг-дыр ам. Ол үеде мал-маганы хүр када хүлээдир кижи тывылбас-тыр. Бо дээрге шиитпирлээр үези келген эң чугула айтырыг. Кижиниң дыштаныр эргезин Конституцияда бижип каан болгай. Чыл дургузунда шөлээ-дыш чок ажылдаар деп чүү мындыг чүвел ол? Аныяктарның дыка хөйү малчыннаар күзел чогуннуп бир чыл-дагааны ол ирги бе деп бодаар мен. Бистиң совхозтарның удуртукчулары, специалистери-даа, хамыктың мурнунда ажылчын кижиниң эрге-ажыын камгалаар профком чептүг эвес бо чорукту көре тура-ла, «караан шийип кээр» олурарга болур бе? Бай-Коллан хойжу А. Тас-оолдуң малчыннарның шөлээзиниң дугайында айтырыгны кедуруп келгени таварылга эвес.

АДА САЛГААН АҢЧЫЛАР

Ада-иезиниң ажылын төлү уламчылаар дээр бис. Шаанда Сүт-Хөлдүң Алдыы-Ишкин базының чурттап чораан алдарлыг аңчы Тамажык Ооржак деп кижиниң оолдары Дажы, Даваа, Шойдаадей, Көшкен-оол, Очур-оол олар сөөлүнде кээп, «Хемчик» аңныыр-тывып ажыл-агыйының сураглыг аңчылары апарган. Олар күзүн, кыжын дииңнээр, киштээр, чай боорга, сыыннаар. Бо алышкылар аңныыр сезонун доостурга, коллективиниң шугуму-биле кеээр чаргаш, совхозтарга кажаа, чуртталга бажыңнары тудар мындыг улус.

Амгы үеде алышкыларның улуу Даваа Ооржак пенсияже үнген. Алыс-ла аңчы, тайга-таңдыга өөренген кижи болгаш ам бойдус камгалаар штаттыг даамал болуп, Кежээ бажында чурттап чоруур.

Бо аңныыр сезонунда алышкылар планын күүсеткеп. Оларның угбазы Ымыраа Ооржак безин аал чоогундан дииңнээш, 30 ажыг диин олчалыг болган.

Белек-оол ОНДАР.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Январь 30-де РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралы боон эрткен, аңаа 1988 чылда болгаш он бирги беш чылдың үш чылында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

РСФСР-ниң экономиказында боон турар чорудулгаларны бүгү талалыг ханы анализтеп көрүп турган үеде эде тургустунуушкунунуң чайгылыш чок ханылаашкынының, боттаныр турар үнделиң экономиктиг реформазы, улус ажыл-агыйының адырларының ажыл-агыйы чорудулгазының чаа байдалдарынче шилчээниниң түңнелинде ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидер, социал сорулгаларны шиитпирлээр талазы-биле Россия Федерациязында чамдык тодаргай бурунгаарлаашкыннарның болдунганы демдеглеттинген.

Ындыг болзажок социал-экономиктиг талада ниити байдал ам-даа нарын боон артпышаан, мында үнделиң экижидилге чедип алдынмаан. Боттуг эки чүүлдер доктаамал байдалдыг кылдыр быжыглаттынмайн турар. Национал орулга бүдүрериниң өзүлдезиниң темпилериниң, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлиниң болгаш өске-даа чугула көргүзүглер талазы-биле республика беш чылдың эрткен үш чылында беш чыл планында көрдүнген деңнелди чедип албаан.

Республиканың экономиказында улуг четпестериниң чылдагааннарын хуралга шугумчулекчи ёзу-биле сайгарып көрген.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралының ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВПСПС-тиң харыысалгалыг ажылдакчылары, ССРЭ-ниң чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкен.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власов хуралга чугаа чугаалаан.

(СЭТА).

Соңгулдаларга уткуштур

БҮЗҮРЕЛДИ ОЛАРГА КӨРГҮСКЕН

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де национал-девискээр соңгулда округтарындан депшиттирген кандидаттарның дугайында медээлерни парладывыс.

КЫЗЫЛДЫҢ БАРЫЫН № 647 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. ВЛКСМ Кызыл хооркомунуң пленумунга келгеннер Кызылда бажың тудар комбинаттың начальнигиниң оралакчызы, комсомол кежигүнү Сергей Васильевич Стрелавинге бүзүрел көргүзүп, ук округтан депутатка кандидат кылдыр депшиткен. «Тыва тудуг» девискээр каттышкыышкынының конференциязынга чыылган делегаттар ук округтан № 81 тудуг эргелелиниң участок начальниги Виктор Анатольевич Галайко дээш бадылашкан. Тываның авиабүдүрүлгезиниң ужудукчулар отрядының командириниң оралакчызы Владимир Александрович Васильевтиң күш-ажылчы коллективиниң конференциязының киржикчилери депутатка кандидат кылдыр депшидер деп шиитпирлээн. Найысылалдың хлеб заводунуң коллективи чоокта чаа болган хуралынга ук округтан соңгудуп болур кандидат кылдыр булочка цегиниң бригадири Галина Седеновна Ондарның адын адааннар.

КЫЗЫЛДЫҢ ТӨП № 648 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. Тываның «АвтоВАЗ» товуунуң, «Красноярскгражданпроект» институтунуң филиалының коллективтери боттарының түс-түс хуралдарынга № 648 соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр чаңгыс кижини адааннар. Ол дээрге «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттышкыышкынының чиигиже директору Владимир Иванович Кан-оол-дур. Хоорайның № 15 болгаш 8 школаларының башкылары, техниктиг ажылдакчылары болгаш өске-даа кежигүннери улус өөредилге министриниң оралакчызы Любовь Трифоновна Марченкону ук округтан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидер деп шиитпирлээннер. А № 1 школаның коллективи класстан дашкаар ажылдар организакчызы Наталья Изотовна Санникованың адын адааннар. Кызыл хоорайның туйбу заводунга болган хуралдың киржикчилери мурнунда ук бүдүрүлгениң удуртукчузу турган, ам Элегес-Аксының хана болгаш керамиктиг материалдар заводунуң директору Геннадий Владимирович Толкачёвту эки таныырын, ол ССРЭ-ниң улус депутадынга төлептиг кандидат дээрзин демдеглеп турганнар. Ынчангаш оон кандидатуразын депшиткеннер. Республиканың Күрлан комитединиң, алгы заводунуң болгаш Статистиканың республика эргелелиниң коллективтери Тыва АССР-ниң Күрлан даргазы Дадар-оол Сангыр-оолович Моңгуштуң кандидатуразын адааннар. Ук округтан бо эштерден аңгыда өске-даа, ниитизи-биле тос кижи депшиттирген.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК № 649 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр ук округтан В. И. Ленин аттыг «Тыва дагдүгү» комбинаттың чиигиже директору Юрий Трофимович Комаровту депшидер деп шиитпирни ук бүдүрүлгениң конференциязынга үндүрген. Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының коллективи директор Валентина Кенденовна Моңгушту адааннар. «Хемчик» болгаш «Шекпээр» совхозтарның конференциязынга киргени саналдардан эң хөй кижи «Хемчик» совхозтуң механизатору Мартан-оол Чалзыпович Саая дээш бадылааннар. Ак-Довурак хоорайның ниитики херектер салбырының ажылдакчылары «Тыва даг-дүгү» комбинатта партком секретарының оралакчызы Петр Романович Гнатюкка бүзүрел көргүзер деп шиитпирлээн.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК № 650 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. «Тыва» совхозтуң коллективи ажыл-агыйның удуртукчузу Дамдын Базыевич Кара-Салга бүзүрел көргүзүп, ону ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидер деп шиитпирлээн. А чоннуң амылыралы хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи ол-ла округка радиомеханик Михаил Васильевич Кузьминни адаан. Район эмнелгезиниң эмчилери, техниктиг ажылдакчылары конференциязынга район эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы Светлана Ырышевна Сарыгларны депутатка кандидат кылдыр депшиткен. Мөңгүн-оол Иванович Моңгуш-оол — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы. Оон кандидатуразын ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунуң пленуму депшиткен. «Мурнакчы» болгаш «Кара-Хөл» совхозтарның коллективтериниң хуралдарынга депутатка кандидат кылдыр депшиткен кандидатура чаңгыс болган. Ол дээрге Шуй ортумак школазының башкызы Валентина Иргитовна Амыртак-тыр. «Тээли» совхозтуң ишчилери ажыл-агыйның кол экономизи Александр Оланович Хертектиң төлептиг кандидат деп санаан.

КЫЗЫЛДЫҢ КӨДЭЭ № 651 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. «Тииледге» совхозтуң директору Вадим Орамбалович Оюну ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр «Тииледге» болгаш «Шамбалыг» совхозтарның ишчилери депшиткен. № 819 геология-шинчилел бөлүүнүң коллективи улуг геолог Игорь Павлович Ляпуновту адааннар. Кызылдың күш фабриказының коллективи «Кызыл» агрофирманың директору Александр Иванович Семёнов дээш бадылааннар. «Суктак» совхозтуң ишчилери СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары Владимир Салчакович Очур-оолду депутатка кандидат кылдыр депшиткеннер. Тоора-Хем ортумак школазының коллективи мында АКМК-да бригадир Виктор Григорьевич Парчевскийге бүзүрел көргүзер деп шиитпирлээн.

ӨВҮР № 652 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. Саглы ортумак школазының башкылары ССРЭ-ниң улус депутадынга ук округтан кандидат кылдыр школа директору Марий-оол Васильевич Доңдупту депшиткеннер. «Торгалыг» совхозтуң конференциязынга келген делегаттар совхозтуң кол экономизи Далай-оол Кыргысович Арагачи дээш чаңгыс үн-биле бадылааннар. Барыймаа Дажиевна Моңгуш — «Сүт-Хөл» совхозтуң кол экономизи, ону төрээн совхозунуң ишчилери депутатка кандидат кылдыр депшиткеннер. «Алдан-Маадыр» совхозтуң суггатчызы Сергей Моңгушевич Бызытпааны ажыл-агыйның ишчилериниң конференциязынга депутатка кандидат кылдыр депшиткен. Септелге-тудуг участогунуң коллективи бүдүрүлгениң удуртукчузу Валерий Шагдыр-оолович Моңгушка бүзүрел көргүзүп, ону ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидер дээш бадылааннар. Карл Маркс аттыг совхозтуң директору Иван Шывачович Моңгушту ук совхозтуң коллективиниң хуралынга төлептиг деп санаан болгаш кандидат кылдыр депшиткен. «Ишкин» совхозтуң ишчилери Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарны бүрүнү-биле адаан. Бай-Тал ортумак школаның башкылары кады ажылдап турар эжи, башкы Валерий Шаравиевич Кууларга бүзүрел көргүзүп, ук округтан ону адааннар. Мөңгүн-Тайга районунуң дыка хөй коллективтери ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу Кан-оол Саанович Бораргаины депшиткеннер.

БИИ-ХЕМ № 653 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. «Туран» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң коллективи удуртукчузу Виктор Дмитриевич Титовка бүзүрел көргүзүп, ону ук округтан депутатка кандидат кылдыр депшиткен. «Ленинчи оруук» совхозтуң коллективи өске удуртукчузу Юрий Александрович Клепиковка мындыг бүзүрел көргүскен. Районнуң үлетпүр комбинадының коллективи чазаныыга цегиниң бригадири Иван Самсонович Шутовту адааннар. Каа-Хем районнуң коллективи магазин эргелекчизи Светлана Сергеевна Елькинаны депшидер дээш бир үн-биле бадылаан. Бии-Хемниң төп район эмнелгезиниң конференциязынга делегаттар инфекция салбырының эргелекчизи Зинаида Николаевна Доронинаны депшиткеннер. ВЛКСМ Бии-Хем райкомунуң пленумунга район прокуратуразының байысаакчызы Виталий Викторович Воронинге бүзүрел көргүзер деп шиитпирлээн.

ТАҢДЫ № 654 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң коллективиниң конференциязынга хову бригадазының бригадири Николай Николаевич Ефимовту ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткеннер. «Тыва кобальт» комбинаттың коллективи, Хову-Аксы суурнуң чурттакчылары ук округтан депутатка кандидат кылдыр «Тыва кобальт» комбинаттың директору Артур Артемьевич Голиковту депшидер деп чаңгыс үн-биле шиитпирлээн. Ол-ла суурда АТБ коллективи ук комбинаттың адыр начальниги Михаил Григорьевич Алексеенкону адааннар. Таңдының АКМК-ның коллективи чолаачы Станислав Викентьевич Ходоровскийге бүзүрел көргүскен.

ТЕС-ХЕМ № 655 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. Тес-Хемниң «Чодураа» совхозтуң коллективи хойжузу Баир Максимович Сувандыны ук округтан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен. Эрзинде «Чаа оруук» совхозтуң хойжузу Свертов Каевич Хайыпның кандидатуразын чаңгыс коллективте ажылдап турар өөру бир үн-биле адаан. Маадыр Төмүровна Кыныраа — Ленин аттыг совхозтуң № 1 бригаданың бригадири. Чоокта чаа болган хуралга Ленин аттыг совхозтуң ишчилери ону депутатка кандидат кылдыр депшиткен. ВЛКСМ Тес-Хем райкомунуң пленумунга комсомолдуң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары Александр Самданович Санчатка бүзүрел көргүзүп, ону ук округка кандидат кылдыр депшидер дээш бадылааннар.

УЛУГ-ХЕМ № 656 СОҢГУЛДА ОКРУГУ. Ук округтан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дөрт кижини адаан. Оларның аразында Шагаан-Арыгда № 1 пассажир АТБ-зының чолаачылар бригадазының бригадири Василий Николаевич Королев биле Шагаан-Арыг автобүдүрүлгезиниң чолаачызы Владимир Михайлович Пономарев олар бар.

Информациялар

ХУРАГАННАР ОНЧА-МЕНДИ

Паиг чайдан тура, Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунуң хоочун малчыны Л. С. Иргит кыштаглаашкынга белеткенген. Төрүүр хоюн Хемчик бажынга оъттуг-суглуг сериин чайлагларга семиртип алган. Чайлады ийи-үш катап олар солуп, хоюн боттаныып кадарып турган. Чайын оттур күш кирген хой кыштыы хүр ажып турар, шыдалы ам-даа шыырак.

«Малчынның кыштаа Мешкен-Хөл даанып хүннээрек талазында эдээнде. Бо хүннерде малчынның хоо шупту оолдапкан, хураганнары онча-менди доругуп турар. Малдың чаш төлүн чидириг чок ажаап өстүреринге сакманчылар Зоя Маадыр, Делгер-оол Хомушку, Чойганмаа Адыг-оол кызымак ажылдааннар. Хураганнарны олар сагыш човангыр азырап, мелери тоттурбайн барганнарын эмискиктеп, немелде чем-биле чемгерип турарлар.

Лаа Серенотович-биле кады оон дузалакчы кадарчызы Маадыр Донгуракович Хертек эрес-шудургу ажылдаан. Бөгүн малчыннарның мурнунда турар кол сорулга — төрүттүнген хураганнарны онча-менди чайга чедир азырап, семис-шыырак кылдыр мелериниден үзери.

Кара-оол ХЕРТЕК.

* * *

Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта хой оолдаашкыны түлүктээн. Бо хүннерге чедир ниити төрүүр 2900 хойнуң 2120-зи төрээн. Бозур-Дагаа Евдокия Ондарның коданында төрүүр 308 хойнуң 210-у, Куржаангызы Валерий Чачыр-оолдуң 310 хоюнуң 184-у, Кадбак-Дагаа Шооча Саттының коданында 291 хойнуң 256-зы, Тойлунмаа Саттың 341 хоюнуң 269-у оолдапкан, хураганнары онча-менди доругуп турар.

Кыштаглаашкынны организастыг эрттирери-биле малчын коданнарны суурнуң агитвартираларынга, ажылчы коллективтерге быжыглаан. Сүт сөөртүгезин чолаачылар Намчал Моңгуш, Маадыр Сат үзүктелдирбейн чедирип турар. Коданнарда мал чеминиң курлавыры четчир.

Вячеслав МОНГУШ.

* * *

Барыын-Хемчикте «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырының төрүүр 4565 хоюнуң 3057-зи төрээн. Оон иштинде 57 хураган өлүг төрүттүнген, 58-и ара салдынган. 14 хураган өлген. 2923 хураганны болгаш немей төрүттүнгеннерин онча-менди доругуп алыры-биле салбырның түскай эртемниглери хемчеглеп ап турар.

Хойжулар Содунам Даазычы 100 башка онаалтыр 100 хураганны, Эрес-оол Хертек 100-теп 99, Валерий Ооржак 100-теп 86 хураганны алган, оолдаашкын адааталып турар. Юрий Хомушку, Чудурук Ооржак оларның коданында оолдаашкын түлүктээн. Малчыннарның болгаш сакманчыларның хүн бүрү херегледерин хандырарынче совхозтуң удуртукчулары кичээнгейни угландырган.

Хоюг-оол МОНГУШ.

1988 ЧЫЛДА ТЫВА АССР-НИҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ НИИТИ-ЭКОНОМИКТИГ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

1988 чылда республиканың экономиктиг социал хөгжүлделиниң кол-кол көргүзүглери даразында сан-түң-биле илереттинер.

(Өзүлде темпилин хууларга көргүскен. Бирги колонкада—1987 чылдаазынга деңнээрге 1988 чылда хуузу; ийигизинде—1981—1985 чылдарда чылда ортумак немей өзүлде, а үшкүзүнде—1986—1988 чылдарның немей өзүлде хуузу).

Үлетпүр продукциязы	6,2	3,1	6,7
Кедээ ажыл-агый продукциязы	1,0	1,5	4,0
Күрүнениң төпчүткен капитал салымышкыннарының болгаш бүдүрүлгелерниң база организацияларның фондуларының акша-хөреңгизинден кол фондуларны ажыглаалга киирери	—5,6	3,7	10,9
Күрүнениң төпчүткен капитал салымышкыннары болгаш бүдүрүлгелерниң база организацияларның фондуларының акша-хөреңгизи	18.2	2,3	18.5
Нийти ажыглал транспортунга чүък сөөртүлгезиниң хемчээли	7,8	2,9	8,6
Нийти ажыглал транспортунуң пассажир эргилдези	2,9	3,3	4,2
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү:			
үлетпүрде	5.2	2.4	6,0
тудугда	6.0	2,8	5.7
кедээ ажыл-агыйда	0,5	3,5	2,3
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны	1,0	1,0	1,6
Улус ажыл-агыйының шалың төлевириниң фондузу	4.7	3,1	3,7
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири	4.2	2.1	4.8
Күрүне болгаш кооперация садыгларының үүрмектеп садар бараан саарылгазы	6.7	2,0	3,9
Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза	14.0	—	8,4

Үлетпүрде продукцияның хемчээли болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү төлевилеттинген темпилер ёзугаар өскен. Чонның херелгел бараанналының бүдүрүүшкүнү, эрткен чылдаазынга деңнээрге, 11 хуу көвүдээн. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли 1987 чылдаазындан 24,6 миллион рубль, төлевирлиг ачы-дуза—3,8 миллион рубль өскен. Чурттаалга бажыңнарының нийти шөлүн ажыглаалга киирериниң чыл планы күүсеттинген.

Оон-биле чергелештир улус ажыл-агыйының чамдык адырларынга берлинген даалгаларның хожудаашкынын болдурган, бүдүрүлгениң турум болгаш доктаамал өзүлдезин хандыртынмаан. Мал продукциязының чамдык хевирлерин бүдүрер болгаш садар талазы-биле хемчээл эрткен чылдаазынга деңнээрге кудулаан. Бүдүрүлге тудугларынга болгаш социал-культура объектилеринге тускайлаан күрүнениң капитал салымышкыннары ажыглаттынмаан.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕ

Чурттакчы чонуң ажыл-биле хандыртынганы. Республиканың улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны 1987 чылдаазындан он бир хуу көвүдээн. Шалың төлевириниң чаа байдалдарынче шилчилге-биле холбаштыр бүдүрүлге адырларында ажылдап турарларның саны шоолуг өспээн (0,3 хуу).

1989 чылдың январь 1-де байдал ёзугаар кооперативтерде 2 муң хире кижи ажылдап турар, дөрттүң бир кезии даңнырлап турар. 1988 чылда кооперативтер кылган ажылдарының продукциязын сайгарганындан болгаш чедирген ачы-дузазындан 6.6 миллион рубльди киирген. Республиканың бир чурттакчызынга оналаштыр оларның кылган продукциязы болгаш ачы-дузазы 22 рубль болуп турар.

Чурттакчы чонның орулгазы. Республиканың улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1987 чылда 200 рубль турган болза, 208 рубль четкен.

Бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда ажыл төлевириниң өзүлдези чамдыкта ажыл-чорудулганың сөөлгү түңнелдери-биле дүүшпейн баргылаар. Улус ажыл-агыйының чамдык адырларында ажыл төлевириниң өзүлдези күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезинден мурнап турар.

Ажаалга банкыларынга чонның салымышкыннары 1988 чылда 13 миллион рубльге өскен болгаш 130,8 миллион рубль четкен.

Аъш-чем продуктуларының болгаш үлетпүр бараанналын бүдүрери. Чонның херелгел бараанналын бүдүрери (эзиртир суксун чокта) 70.9 миллион рубль (үүрмектеп садар өртекке) четкен, чыл планы 104.8 хуу күүсеттинген.

Эң чугула аъш-чем продуктуларын бүдүрериниң даразында сан-чурагай көргүзер. (**Бирги колонка—1988 чылда херек кырында күүсеттингени; ийигизинде—план күүселдезиниң хуузу; үшкүзүнде—1987 чылдаазынга деңнээрге 1988 чылда хуузу**).

Эът (үлетпүр болбаазырадылгазы),

муң тонна	10,4	95	96
Колбаса кылыглары, муң тонна	2,1	105	113
Мал саржаа, тонна	562	112	108
Чалаң сүт продукциязын сүтче шилчидерге, муң тонна	26,2	100,8	102
Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары, муң тонна	32,9	98	100,8
Кондитер кылыглары, муң тонна	1,7	126	120
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	367	94	100,0

Аъш-чем бараанналын бүдүрер талазы-биле чыл планы (үүрмектеп садар өртекке) 104 хуу күүсеткен, оларның хемчээли эрткен чылдаазындан 6,8 хуу өскен.

Курлавырлар чедишпейн турарындан чамдык бүдүрүлгелер шыырак чок продукция бүдүрүп турар. Контрольдаар органнарның хынаалдазының түңнелинде Бай-Хаактың хлеб заводунуң, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының, Кызылдың сүт заводунуң, алгы заводунуң продукциязын браквап турган.

Чиик үлетпүр продукциязының нийти хемчээли үүрмектеп садар өртекке 22,3 хуу көвүдээн, чонның херелгелиниң үлетпүр бараанналының бүдүрүүшкүнү 29 хуу өскен.

(**Бирги колонкада —1988 чылда херек кырында күүсеттингени; ийигизинде—планны күүсеткен хуузу; үшкүзүнде—1987 чылдаазынга деңнээрге 1988 чылда күүсеткен хуу**)

Даараныгга кылыглары, муң рубль	1924	101	103
Кидис идик, муң эжеш	110	97	107
Хөм идик, муң эжеш	96	99,7	102
Трикотаж кылыглары, муң кезек	208	102	—
Культура-амыдырал болгаш ажыл-агый херелгел бараанналы—миллион рубль	5,0	106	129
оон иштинде:			
мебель, миллион рубль	2,4	108	125

Кызылдың даараныгга фабриказында «Н» индекстиг экижиттинген шынарлыг даараныгга кылыгларының хемчээли дыка (63 хуу) өскен. Оон-биле чергелештир аныяктарга болгаш улуг назылыг кижилерге даараныгга кылыгларының бүдүрүүшкүнү эрткен чылдың деңнелинге хевээр арткан.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш төлевирлиг ачы-дуза. Күрүне болгаш кооперация садыгларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының нийти хемчээли 1988 чылда 342 миллион рубль четкен, ол хээрге 1987 чылдаазындан 6,7 хуу хөй. Бараан садарының чыл планы нийтизи-биле республикада күүсеттинмээн. Бараан саарылгазының нийти хемчээлиниң талазы-биле доктааттынган даалгаларын Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Каа-Хем, Кызыл районнарның болгаш Кызыл хоорайның садыг бүдүрүлгелери күүсеткен. Республиканың бир чурттакчызынга оналаштыр саттынган бараан, эрткен чылдаазынга деңнээрге, 63 рубль хөй болган.

Күрүне болгаш кооперация садыгларының чамдык бараанналы саттынын даразында сан-чурагай көргүзер.

(Дүүштүрген өртек-биле, 1987 чылдаазындан 1988 чылда деңнээн хуу ёзугаар).

Эът болгаш эът продуктулары	108
Балык болгаш балык продуктулары	101
Мал саржаа	116
Маргарин продукциязы	97
Чалаң сүт продукциязы	105
Быштак	135
Чуурга	105
Чигир	101
Кондитер кылыглары	105
Шай	102
Хлеб продуктулары	108
Картофель	96
Ногаалар	106
Кат-чимис аймаа	90
Эзиртпес суксуннар	104
Таакпы кылыглары	95
Хеп аймаа болгаш пөс кылыглары	99,1
Трикотаж кылыглары	104
Ук кылыглары	103
Идик	104
Шаажан-фаянс, майолик болгаш шил сава	112
Саваң болгаш синтетиктиг чуур херексел	111
Мебель	115
Соодукчулар болгаш доңурукчулар	103
оон иштинде 200 куб. дм болгаш оон өрү шкир камералары	118
Хеп чуур машиналар	128
Электропылесостар	117
Шактар	101
Фотоаппараттар	97
Радиоприемниктер	106
Телевизорлар	114
оон иштинде өңнүг телевизорлар	146
Магнитофоннар	121
Чадаг-тергелер болгаш мопедтер	149
Мотоциклдер болгаш мотороллерлер	148
Чиик автомобильдер	95
Ыяш материалдары	188
Шифер	248
Автомобиль бензини	125

Эът продуктуларын сайгарарын көвүдеткен-даа болза, чонну эът-биле хандырарында четпес байдал ажып эртинмээн.

Чурттакчы чонну картофель болгаш ногаа продуктулары-биле хандырарында четпес байдал хевээр арткан.

Даараныгга, трикотаж база ылангыя идик аймааның чедишпези садыгга илереп турар. Оон-биле чергелештир эрги хевирниң болгаш куду шынарлыг, чонның негелдезинге дүүшпес эргижирээн болгаш үр чыдып турар бараанннар 1,3 млн. рубльге мөөңнелген.

Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дузаны 30,7 миллион рубльге көргүскен, азы 1987 чылдаазынга бодаарга 14,3 хуу көвүдээн. Бо талазы-биле доктааткан даалгаларын Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели, Тываның электри четкилери, «Тыва сут мелиорациязы» каттыжышкыны, «ВАЗ»-тың техниктиг ажаалда станциязы күүсетпээн. Чонга ачы-дуза чедирери ажыл-чорудулгазының кол хевири болбайн турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң аргаларын долузу-биле ажыглавайн келген.

Амыдырал ачы-дузазын чурттакчы чонга 9,3 млн. рубльге чедирген, азы ол эрткен чылдыындан 12 хуу хөй. Чурттакчы чонга амыдырал ачы-дузазын чедирериниң планы 103,8 хуу күүсеттинген.

Чурттаалга тудуу. Республика девискээринге, 1988 чылда акшаландырылыышкынның бүгү үнер дестериниң күсели-биле нийти шөлү 137,7 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирген, чыл планы 104,5 хуу күүсеттинген, ынчалзажок чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирери, 1987 чылдыынга деңнээрге, 16,7 хуу эвээш болган. Чурттаалга шөлүн ажыглаалга киирер талазы-биле доктааткан даалгаларын Кызылдың бажың тудар комбинады, хлеб быжырар болгаш макарон бүдүрүлгелериниң каттыжышкыны күүсетпээн. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның акша фондуларының күсели-биле 58,3 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирген, азы нийти республикада кииртингениниң 42 хуузу боол турар.

72 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарының капитал септелгезин кылган, бо талазы-биле план 100 хуу күүсеттинген. Чер-чер Советтерниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары нийти чарыгдалдар-даа, ажыглаалга катап киирер-даа талазы-биле капитал септелгениң планын чедиишкиннинг күүсеткен.

Улус өөредилгези болгаш культура. Өөредилгениң янзы-бүрү хевирлеринде 79,6 муң кижи хаара туттунган. Бо өөредилге чылында бирги класстың программазы-биле алды харлыг хөй муң чаштар, оон иштинде 0,9 муңу—школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде өөренип турар.

1988 чылда ортумак эртемни 4,7 муң оолдар болгаш кыстар чедип алган.

Доктаамал ажылдап турар школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде 23,5 муң чаштар хаара туттунган, азы чогуур назылыг уругларның 56,7 хуузу болган. Школа назыны четпээн уруглар албан черлерин ажыглаалга киирериниң чыл программазы күүсеттинмээн. 700 орунуг уруглар албан черлерин ажыглаалга киирген. Дыка хөй уруглар албан черлери, ылангыя хоорайларда, боттарының көрдүнгенинден хөй уругларны ап турар. Оларда доктааткан нормалардан барык 2 муң уруг хөй. Оон аңгыда 11 муң ажыг чаштарны уруглар садтарынга база яслилерге тургузары негеттинип турар.

Акшаландырылыышкынның бүгү үнер дестериниң күсели-биле 7116 өөреникчи өөренир нийти билиг школаларын ажыглаалга киирген, оларны ажыглаалга киирериниң планы күүсеттинген болгаш 1987 чылдыындан үсчок улуг өзүлделиг болган. Школаларны ажыглаалга киирери көвүдээн-даа болза, школачыларның үштүң бир кезии ийиги ээлчегде өөренмишаан.

Школаларның сапалга техниказы-биле чепсеглентени негелдеге четпес, чүгле дөрт ортумак школада информатиканың болгаш сапалга техниказының үндезиннериниң кабинеди бар.

1988 чылда профессионал-техниктиг училищелерде 3,1 муң кижини хүлээп алган, азы ол чыл даалгазының 90 хуузу-дур.

Дээди өөредилге черлери 412 специалисти, ортумак өөредилге черлери—964-тү белеткээн. Республиканың дээди өөредилге черлери 1988 чылда 736 кижини, азы 1987 чылдаазындан 5 хуу хөйнү хүлээп алган. Ортумак өөредилге черлеринге хүлээп алыышкын оон мурнуунда чылдаазынга көөрде 6,6 хуу кызырылган болгаш 1355 кижи болган.

Чурттакчы чонга культура-чырыдылга ажылын 3070 муң экземпляр ном фондулуг 168 массалыг библиотекалар, 30 муң олуттуг 199 клуб албан черлери, 6 музей, 1 театр, 218 кино тургузуглары чорудуп турар. Киносеанстарынга бээрлиин саны 1987 чылдың деңнелинге хевээр арткан.

Чонның кадыкшылын камгалалы. 1988 чылда чурттакчы чонну эмчилер-биле, ортумак эртемниг медицина ажылдакчылары-биле хандырылгазы өскен, 75 орунуг эмнелгелер ажыглаалга кирген. Ынчалзажок чурттакчы чонну, ылангыя хердээжеңнерниң болгаш чаштарның бедик чергелиг медицина дузазынга негелде-херелгели чедир хандыртынмайн турар.

Күш-ажыл камгалалының талазы-биле хемчеглерге чарыгдалдар 3.1 миллион рубль хемчээлдиг болган, ынчалзажок бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга кижилерниң кемдеп, бертинериниң деңнели улуг боол артпышаан.

Санаторийлерниң болгаш дыштаныгга албан черлериниң четкизи оожум өзүп келген. Кадыкшылыгга албан черлеринге эмнедир болгаш дыштаныр аргалы республиканың чурттакчы чонуунуң харык чок кезии ап болур.

1988 чылда 1000 кижиге оналаштыр төрүттүнериниң болгаш өлүрүнүң көргүзүглери 29.4 болгаш 7,8 болган, 1987 чылда ол көргүзүглер 31,5 болгаш 7,9 турган.

Атмосфера агаарының камгалалы. Хоралыг бүдүмелдерниң атмосфераже үндүрери 2.3 хуу кызырылган болгаш ол 39 муң тонна болган. Хоралыг бүдүмелдерниң арыглаарының хуузун улгаттырганының күсели-биле «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттар болгаш өске-даа бүдүрүлгелер оларның агаарже үнерин кызырган.

Атмосфераже хоралыг бүдүмелдерниң үндүрерин улгаттырган бүдүрүлгелерниң аразында «Тыва коммунэнерго» (21 хуу улгаттырган), Тываның электри четкилери (3 хуу), Кызылдың сүт заводу (25 хуу) болгаш өскелер-даа бар.

Эртем-техниктиг депшилге. Эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннерин ажыглап киирер талазы-биле күрүне чагыы 28 хемчеглер талазы-биле доктааттынган турган. 21-ниң талазы-биле даалгалар күүсеттинген. Чаа техниканы ажыглап киирер болгаш бүдүрүлге чорудугларын механизастаар талазы-биле күрчагыгны «Тыва автооруқ» бүдүрүлге болгаш Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгезн долузу-биле күүсеткен.

Агроүлетпүркүркомунуң бүдүрүлгелеринге 10 даалганы берген турган, оортан 6-зы күүсеттинген. «Кедээ ажыл-агый культураларының биологтуг бүдүмелдер-биле камгалалының талазы-биле» хемчег 10 хуу боттанган, «суггаттыг черлерге программа ёзугаар көрдүнген дүжүттү алыры дээш кедээ ажыл-агый культураларын ажылдап кылыры» деп даалга шуут күүсеттинмээн.

1988 чылдың дургузунда республикаларның үлетпүр бүдүрүлгелеринге механизастаан 9 шугумну тургускан, 69 чаа дериг-херекселдерни салган. 2 цехти комплекстиг механизацияже шилчиткен, продукцияның чаа 60 хевирлерин шиңгээдип алган.

Тудугда тудуг-монтаж ажылдарының депшилгелиг хевирлерин нептередип келген. Эрткен чылын чылып-эптээр бажыңнарны болгаш тудугларны тударынга 32 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган, ол дээрге кээрлиг ажылдарның нийти хемчээлиниң 22 хуузу болуп турар.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартырынга болгаш техниктиг эде чепсеглээринге 33,1 миллион рубльди чарыгдаан, оон иштинде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның боттарының акша-хөреңгилери 70 хуузу болган. Бүдүрүлгелерни чаартырының болгаш эде дериириниң хемчээли, 1987 чылдаазынга бодаарга, 1,8 хуу өскен.

ҮЛЕТПҮР

1988 чылда күрүне чагыы-биле болгаш дорт харылзаалар ёзугаар продукция бээриниң кээрлиг хүлээлгелери 99,0 хуу боттанган. Кээрэ чурумун бүдүрүлгелерниң 18 хуузу хажыткан, олар 1,6 миллион рубль түңге продукцияны чедир бербээн.

Үлетпүр продукциязын бүдүрери 6,2 хуу өскен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 5,2 хуу улгаткан, оон ачызында продукция бүдүрериниң немей өзүлдезиниң 87 хуузун алган. 1988 чылда продукцияның биррубльнинге чарыгдалдар, оон мурнунда чылдыынга деңнээрге, бир хуу эвээжээн.

Арыг орулга талазы-биле чыл планы 18 хуу ажыр күүсеттинген, пландан дашкаар 2,5 миллион рубль арыг орулга алдынган.

Чамдык үлетпүр бүдүрүлгелериниң 1988 чылда ажыл-чорудулгазы даразында сан-түңнер-биле тодараттынар: (хуу-биле)

1—продукция бээриниң талазы-биле кээрлиг хүлээлгелериниң планының күүселдези
2—арыг орулга планының күүселдези
3—күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң немей өзүлдезиниң темпилери 1987 чылдыы-биле деңнештирерге
4—продукция хемчээлиниң немей өзүлдези 1987 чылдыы-биле деңнештирерге

	1	2	3	4
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100,0	126	14,9	7,9
«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези	100,0	—	—0,2	9,3
«Тыва кобальт» комбинат	100,0	114	10,3	11,3
Бажың тудар комбинат	100,0	183	19,8	17,1
«Шагаан-Арыг тудугнуң» ҮБК-зы	87,8	10	5,9	—14,1
«Тыва тудуг» материалдары каттыжышкыны	97,7	—	11,4	4,7
Кызылдың даараныгга фабриказы	100,0	100,0	5,6	9,0
Кызылдың алгы заводу	99,5	—	12,6	13,4
«Тыва ыяш-одаар чүүл үлетпүрү» каттыжышкыны	100,0	81	0,3	—
«Тыва чиик үлетпүр» каттыжышкыны	100,0	177	8,5	13,9
Автосептелге заводу	98,3	103	—4,6	6,2
Парлалга черлериниң болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле күркомитет	100,0	138	6,7	7,3
АССР-ниң Агроүлетпүркүркому	96,4	109	1,1	0,8
Тыва сүт агроүлетпүрү	98,6	117	4,1	1,8
Кызылдың эът комбинады	99,5	74	2,3	—1,2
Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	77,8	—	—5,2	—8,6
Кызылдың пиво заводу	96,5	—	1,7	5,7
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкыны	100,0	111	4,0	6,6
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100,0	138	8,6	2,9
Хлеб быжырар болгаш макарон бүдүрүлгелериниң каттыжышкыны	100,0	167	6,6	8,8
«Тыва сут мелиорациязының» ДБК заводу	99,6	71	7,1	1,9
Ыяш ажыл-агыйлыг бүдүрүлге каттыжышкыны	100,0	104	—2,2	1,4

Продукция бээриниң талазы-биле эң улуг хожудаашкынны Кызыл-Мажалыктың эът комбинады, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң үлетпүр-бүдүрүлгелер комбинады (ҮБК) болдурган, олар 1,3 млн. рубльдиң продукциязын чедир бербээн. Республиканың бүдүрүлгелери кээрэ чурумун хажытканы дээш торгаал ёзугаар 200 муң хире рубльди төлээн.

1988 чылда үлетпүрнүң ажылын районнар болгаш хоорайлар аайы-биле көргүзерге мындыг: (хуу-биле)

1—продукция бээриниң кээрлиг хүлээлгелерин күүсеткени
2—кээрлиг хүлээлгелерин күүсетпээн бүдүрүлгелерниң хуузу
3—күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң темпилери 1987 чылдыы-биле деңнээрге
4—продукция хемчээлиниң өзүлдезиниң темпилери 1987 чылдыы-биле деңнээрге

	1	2	3	4
Барыын-Хемчик район	96.7	37,5	3,6	5.9
Ак-Довурак	99.4	20,0	9,1	9.8
Чөөн-Хемчик район	100,0	—	0,9	8.2
Чадаана	100,0	—	0,9	8.2
Таңды район	100,0	—	10.3	10.1
Хову-Аксы	100,0	—	11.5	11.0
Бии-Хем район	100,0	—	5,5	0.9
Туран	100,0	—	5,5	0,9
Улуг-Хем район	100,0	—	—18,5	—7,8
Шагаан-Арыг	100,0	—	—18,5	—7,8
Каа-Хем район	100,0	—	—12,9	4.5
Тес-Хем район	100,0	—	—2,5	—1,8
Тожу район	100,0	—	5,2	4.0
Кызыл район	100,0	—	22,9	18,1
Кызыл хоорсовет	99,7	27,2	6,8	6.5

Продукцияның кол-кол хевирлерин республикага нийтизи-биле 1988 чылда бүдүргени мындыг болган:

1—1988 чылда бүдүргени
2—даалганы күүсеткениниң хуузу
3—1988 чылдың 1987 чылдыы-биле хууга деңнээрге

	1	2	3
Хөмүр-даш, муң тонна	1132	110	109
Нийтизи-биле ыяш, муң дыгый кубометрге	339	90	98
оон иштинде тудуг ыяжы	300	97	98
Дилиг материалдары, муң кубометр	132	111	100.8
Соңга блоктары, муң дөрбелчин метр	24	100,4	93
Эжик блоктары, муң дөрбелчин метр	33	90	90
Түүйбү, млн. кезек	36,9	97	103
Эптээр демир-бетон конструкциялар болгаш кылыглар, муң кубометр	99	97	114
Сорттуг даг-дүгү, муң тонна	145	103	107

Тудуг түүйбүзүн, чылда демир-бетонну, керамзитти, эжик блоктарын бүдүрер, ыяш аймаан үндүр сөөртүр талазы-биле чыл планының күүселдезинге хожудаашкын болдурган, 102 муң тонна хөмүр-дашты, 4,6 муң тонна сорттуг даг-дүгүн пландан ажыр казып тыпкан, 12,8 муң кубометр дилиг материалын бүдүрген.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Кедээ ажыл-агыйның нийти продукциязы 1987 чылдаазынга деңнээрге 2 миллион рубльго азы бир хуу көвүдээн. Үнүш продукциязы 10 хуу өскен, малдыы—1,2 хуу кызырылган.

Кедээ ажыл-агыйның нийтилел бүдүрүлгезинге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1987 чылдаазындан дыка (0,5 хуу) көвүдээн.

Совхозтарның ажыл-чорудулгазының бүгү хевирлериниң аайы-биле арыг орулгазы, баштайгы санаашкын ёзугаар алырга, 63 миллион рубль болган. Карылгалыг совхозтарның саны 1987 чылда 12 турганындан 1988 чылда 2 чедир кызырылган, кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң орулгалыг болур деңнели 1987 чылда 8,4 хуу турган болза, 46,9 хуу болган. Арыг орулганың өзүлдези колдуунда күрүнеге саткан продукция дээш немей төлевирни көвүдеткенинден чедип алдынган.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларында кедээ ажыл-агыйның кол-кол культураларының нийти чыылдазын даразында сан-чурагайлар-биле көргүзерге мындыг: (муң тонна).

Тайылбыр: (деңнелгези) 1—1981—1985 чылдарда чылда ортумак дүжүт, 2—1986—1988 чылдарда чылда ортумак дүжүт.

	1988 чыл	1	2
Тараа	133.5	119.8	130,3
Картофель	26,5	24,2	30,0
Ногаалар	7.2	7.3	7,4

Нийти республикада тараа культураларының дүжүдү 1987 чылда гектардан 9,0 центнер турганындан ам 11,6 центнер болган.

1988 чылда планныг хемчээлинден тарааны 18,5 муң тонналы, картофельди—4,8 база ногааларны—7,6 муң тонналы чедир албаан. Республиканың совхозтары доктааткан даалгаларын картофель садар талазы-биле 46,9 хуу, ногааларының 68,3 хуу күүсеткен.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга мал продуктуларын бүдүрери даразында сан-чурагайлар-биле тодараттынар:

Тайылбыр: (деңнелгези) 1—1981—1985 чылдарда чылда ортумак дүжүт, 2—1986—1988 чылдарда чылда ортумак дүжүт

	1988 чыл.	1	2
Эът (сокканда деңнээн), муң тонна	23.5	18.0	22,6
Сүт, муң тонна	73.5	60,0	73,4
Чуурга, миллион борбак	63,7	34,2	56,9
Дүк (арыг деңнээн), тонна	2181	2349	2293

1987 чыл-биле деңнээрге республиканың совхозтарында эът бүдүрүлгези 85 тонна азы 0,3 хуу, чуурга—3,3 миллион борбак азы 7 хуу улгаткан. Мурнуку чылдың деңнелинден 1,6 муң тонна сүттү эвээшти саган (4,1 хуу), хой дүгүн 38 тоннаны (2,2 хуу) эвээшти кырган.

Бир инектен сүттүң ортумак саалдазы кызырылган. Мурнуку чылдыы-биле деңнээрге, сүт бүдүрүлгези Эрзинден өске арткан районнарда, эъттиин—Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Тожу районнардан өскелеринде кызырылган.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларында мал продуктуларын садары даразында сан-чурагайлар-биле тодараттынар:

Тайылбыр: (деңнелгези) 1—1981—1985 чылдарда чылда ортумаа-биле, 2—1986—1988 чылдарда чылда ортумаа-биле.

	1988 чыл	1	2
Мал биле куш (дириг деңнээн), муң тонна	28.3	24.8	27.9
Сүт, муң тонна	36,6	29.2	35.4
Чуурга, млн. борбак	46,9	25,3	43,3
Дүк (арыг дырандыже шилчиткени), тонна	1317	1299	1330

Мал садарының талазы-биле чыл планын 19 совхоз, сүт садарын—12, база дүк садарының талазы-биле —13 совхоз күүсетпээн.

Мурнуку чылдың деңнели-биле мал садарын 5 район, сүттү—2 база дүк садарын 6 район эвээжеткен.

Нийти эвилел фондузунга эът продуктуларын бээриниң планы күүсеттинмээн.

Продуктулуг малдың баш саны мынчаар өскерилген: (январь 1-де, муң баш).

Тайылбыр: 1—1988 чылда ажыл-агыйларның бүгү категорияларында, 2—1989 чылда: 3—оон иштинде 1988 чылда чурттакчы чонда, 4—1989 чылда.

	1	2	3	4
Мыйыстыг бода мал	193,0	195,4	82,6	85,4
оон иштинде инек	69.2	70,4	35,3	37,0
Хаваннар	66,9	72,1	38,3	40,2
Хой, өшкү	1166,2	1172,9	198,3	212,9
Чылгы	37,2	37,2	7,5	7,8

1987 чылга бодаарга эрткен чылын Бай-Тайга, Тожу, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Каа-Хем, Тес-Хем районнарда малдың өлүг хораар чоруу барык бүгү-ле чүзүнүнүң аайы-биле көвүдээн. Ынчаарга Тожу районда мыйыстыг бода малдың өлүрү барык 2 катап, хой, өшкүнүү 2,6 катап көвүдээн.

Чурттакчы чонда малдың бүгү чүзүн аайы-биле баш саны көвүдээн, республикада нийтизи-биле мал азырап турар өг-бүлелерниң үлүг-хуузу бир хуу көвүдээн.

1989 чылдың эгезинде мал фермаларында бир чижек мыйыстыг бода малга чем единицазы 10.0 центнер чем бар, ол дээрге зоотехниктиг нормаларда көрдүнген херелгелинден эвээш болуп турар.

Республиканың агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге күрүнениң капитал салымышкынын доктааттынган лимидинден 0,7 хуу эвээшти ажыглаан. 1987 чылдың деңнелинден ол акша-хөреңги 0.9 хуу эвээжээн.

Кедээ ажыл-агыйда капитал салымышкыннары эрткен чылдың деңнелинде хевээр арткан, лимитти 98.5 хуу ажыглаан. Мелиорация тудуунга капитал салымышкыннары 45,4 хуу көвүдээн.

Кедээ ажыл-агыйда 1.1 муң мыйыстыг бода мал кирер кажааны, 18.0 муң хойга, 56 муң куш кирер кажааларны, хары утга бир муң тонна сиген кирер шыгжамырларны, 1.9 муң кубометр силос болгаш сенаж кирер тудугларны, хары утга 2 муң топпаны шыгжаар механизастаттынган складтарны тудуп, ажыглаалга киирген. 1,3 муң гектар черни немей суггарган, 95,0 муң гектар одар шөлдерин суг-биле хандырган.

КАПИТАЛ ТУДУГ

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның фондуларының акша-хөреңгилерин киириштир күрүнениң капитал салымышкыннарының күсели-биле кол фондуларны ажыглаалга киирери 1987 чылда турганындан 5.6 хуу эвээжээн, кол фондуларны ажыглаалга киирериниң планы 82,4 хуу күүсеттинген.

Чылда 20 муң кубометр чиг ээтти болбаазырадып, ыяш болбаазырадыр цехти, 7 муң кубометр дилиг материалдары бээр ыяш цегин, хары утга 500 тонналы шыгжаар соодукчуну, судно септээр мастерскаяларны, нийти узуну 529 километр дурттуг электри дамчыдылгазының шугумун, кадыг шывыглыг 65 километр автомобиль оруун 1988 чылда ажыглаалга киирген.

Акшаландырылыышкынның бүгү-ле кирер дестериниң күсели-биле капитал салымышкыннары мурнуку чылдыы-биле деңнээрге, 18.5 хуу көвүдээн. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар боттарының 87 миллион рубль акша-хөреңгизин ажыглаан, республиканың улус ажыл-агыйының талазы-биле капитал салымышкынында оларның үлүг-хуузу 37 хуу болган.

Күрүнениң капитал салымышкыннарының лимиттерин болгаш бүдүрүлгелерниң база организацияларның фондуларының акша-хөреңгизин чылда 95 хуу, оон иштинде бүдүрүлге ужур-дузалыг объектилерге—89, чурттаалга база социал-культура амыдырал объектилериниң тудуунга 105 хуу ажыглаан.

Чер-чер Советтериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары кол фондуларны ажыглаалга киирериниң чыл планын 83 хуу күүсеткен, капитал салымышкыннарының лимидин 109 хуу ажыглаан.

Кээрлиг ажылдарның хемчээли, мурнуку чылдаазыныы-биле деңнээрге, 10 хуу өскен, чыл планы 93 хуу күүсеттинген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү мурнуку чылдаазынга турганындан 6,0 хуу улгаткан, күш-ажылдың бүдүрүкчү-

(Уланчызы 3-кү арында).

1988 чылда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

лүүнүң өскениниң ачызы-биле тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли 34,0 хуу өзүлделиг болган.

Тудугнуң кол-кол каттыжышкыннарының болгаш трестерниң талазы-биле 1988 чылда план күүселдези, керээлиг ажылдарның хемчээлиниң өзүлдезиниң база күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилери мындыг болган: (хуу-биле).

Таймызбыр: 1 —бодунуң күжү-биле керээлиг ажылдар планын күүсеткени, 2—1987 чылдаазы-биле деңнээрге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң херек кырында темпизи, 3—ол-ла чылдаазы-биле деңнээрге, керээлиг ажылдарның хемчээлиниң өзүлдезиниң херек кырында темпизи:

	1	2	3
«Тыва тудуг» каттыжышкын	78	5,9	4,0
«Тыва агроүлетпүр» каттыжышкын	100,4	4,9	0,7
«Тыва суг мелиорация» каттыжышкын	95	12,4	7,5
«Тыва хамааты тудуг» трест	102	23,6	29,5
«Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» трест	100,2	9,7	52,5

Тудуг организацияларының керээлиг ажылдарының чыл планының 41,7 хуузун күүсетпээн, тудуг организацияларының үштүң бирээзи-ле мурнуку чылга бодаарга тудугнуң темпизин кудулаткан. 1988 чылда ажыглалга киирер ужурлуг турган объектилерниң тудуунга керээлиг ажылдарның планын күүсетпээн. Тудуг-монтаж ажылдарының ниити хемчээлинге ажыл-агый аргазының бот-дедиргүүрү 1987 чылда 16,0 хуу турганындан ам 16,4 хуу болган.

1988 чылдың төнчүзүнде доозулбаан тудугларның хемчээли бүдүрүлгелерниң фондуларын киириштир алырга, күрүнениң капитал салыышкыннарының күзели-биле 43,6 хуу өскен.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Ниити ажыглалдың транспортунуң бүгү-ле хевирлериниң чүък сөөртүлгезиниң хемчээли 11,1 миллион тонна болган болгаш мурнуку чылдаазы-биле деңнээрге, 7,7 хуу көвүдээн. Пассажир саарылгазы 655,5 миллион пассажир-километр четкен болгаш 2,9 хуу өскен.

Ниити ажыглалдың транспортунуң чамдык хевирлериниң талазы-биле чүък сөөртүлгези база пассажир саарылгазы мындыг болган:

Таймызбыр: 1—1988 чылда күүсеткени, 2—чыл планын күүсеткен хуузу, 3—1987 чылда турганындан 1988 чылда өскен хуузу

	1	2	3
Чүъктерни чоруткаты—шупту, муң тонна	11106	110,1	107,7
Автомобиль транспорту	10973	110	108
Агаар транспорту	7	158	115
Хем транспорту	126	100,6	98
Пассажир саарылгазы—шупту миллион пассажир-километр	655,5	102,7	102,9
Автомобиль транспорту	433,6	101,9	103,0
Агаар транспорту	214,8	104,8	103,3
Хем транспорту	7,1	102,9	89,9

Керээ ёзугаар чүък сөөртүрүнүң даалгазын «Тыва автотранс» каттыжышкынның бүгү-ле автоажыл-агыйлары күүсеткен.

Автобустарның база таксилерниң пассажирлер аргыштырылгазындан орулгаларының хемчээли 6,8 миллион рубль болган, ол дээрге мурнуку чылдаазындан 6,1 хуу хөй.

1987 чылдаазы-биле деңнээрге автобустарның шимчээшкиннериниң доктаамал чоруу чавызаан.

Хем транспорту орулгалар талазы-биле чыл программазын 128,8 хуу күүсеткен. Мурнуку чылга бодаарга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 12 хуу өскен, бир рубль орулгага чарыгдалдарны 29 хуу чиигеткен. Чыл дургузунда 126 муң тонна чүъкту сөөрткен. Мурнуку чылдаазы-биле деңнээрге чүък сөөртүлгезиниң хемчээли 2 хуу кызырылган.

Хамааты ужар чүүлү чыл дургузунда бүгү-ле углаашкыннарже 288 муң пассажирлерни чорудуп, аргыштырган, ол дээрге 1987 чылдаазындан 9 хуу хөй.

Эргелел күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң талазы-биле чыл планын 111 хуу күүсеткен, мурнуку чылга бодаарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 11 хуу өскен.

Харылзаа бүдүрүлгелери 1988 чылда кол ажыл-чорудулгазындан 13,4 миллион орулганы алган, оларның хемчээли мурнуку чылдың деңнелинге хевээр арткан. Харылзааның продукция бүдүрериниң хемчээлиниң талазы-биле чыл планын 105 хуу күүсеткен. Ниити ажыглалдың четкизиниң кол-кол телефон аппараттарының саны чыл дургузунда 2393-ке өскен болгаш 20,4 муң кезек четкен.

Статистиканың Тыва республика эргелели

ФОТОРЕПОРТАЖ

БИР АПТЕКАДА

Бай-Тайга районнуң Тээли суурда комсомолчу-аныктарның № 15 аптеказының коллективи эрткен чылда барааң саарылгазының планныг онаалдазын 112 хуу күүсеткеш, республикада аптекалар аразында чарышка тиилекчи болган.

Аптеканың эргелекчизи Тыва АССР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы М. С. Шожан коллективти 7 чыл ажыг үеде удуртуп келген. Ында тускай ортумак эртемниг 14 кижи ажылдап турар. Аңаа үр чылдарда ажылдап келген күш-ажылдың шалыпчызы Б. Ч. Ортаат аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып бериp чоруур. Фармацевтер Тамара Салчак, Долаана Даржаа, Любовь Саая болгаш өскелер-даа ажылынга ак сеткилдиг, харысалгалыг.

— Бистиң аптекавыстың бажыңының шөлү бичежек болганындан, эмнер шыгжаарынга таарымчалыг өрээлдер чок. Санитарлыг өрээл биле одалга өрээли чаңгыс черде болгаш, санитарлыг негелдеге дүүшпес. Ынчалдажок байдалдан үнериниң аргаларын тып, иштинде дериг-херекселдерин, эмнер кудуузунун эдие-сээкелеп, таарыштыр салгылаадывыс. Район Советиниң күүсекчи комитеди чаа аптека тудуун кылырын он үшкү беш чылдың планынга киирер ужурлуг турган. Ол айтырыгның чедир шиитпирлеттинмээнин аптеканың эргелекчизи Мария Салчаковна чугаалады.

Шынап-ла, бүзүреп көрдүм, эргелекчизи М. С. Шожаптың ажылдаар столу эмнер шыгжаар өрээлде. Эмнер садар зал ындыг-ла улуг эвес болгаш хөй чон кирер болза, аңаа байдал база таарымча чок болгу дег. Ол ышкаш эмнер шыгжаар өрээлдиң ханаларында хөй-ле полкаларны таарыштырып кылганы эки-ле. Ооң кырында саазын хаптарда, шил саваларда эм-таңны чыып салганы таарымчалыг. Ону аай-дедир сайгарар дээш фармацевт кыстар кызымак ажылдап турар.

Ажылдакчыларның ажылынга таарымчалыг байдалды тургузар, хандырылганың культуразын бедидер дээр болза, аптеканың шөлүн алгыдар сорулга-биле беш чылдың планынче чаа тудугну киирери күзенчиг. Чыл келген тудум эм-таң кылыр тускай эртемниг кадрлар өөредилге черлерин дооскаш, ажылдакчыларның курлавырынга немежирге, коллектив улгадыр. Бичежек, чывыт, ужен-дөртен чылдарда тудуп кылган бажыңнарга аптека болгаш медицинаның өске-даа албан черлериниң амгы үеде ажылдаары дыка берге-дир.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: хоочун ажылчын Бичии Ортаат, лаборант Татьяна Дарыма, фармацевт кыстар Оюмаа Хомушку, Шолбаана Күжүгет, Долаана Даржаа ажыл үезинде.

Авторнуң фотолары.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

ХОМУДАТПАС ДЭЭШ...

1988 чылдың ноябрь 25-те үнген № 272 «Шын» солунга «Хоочуннарны хомудатпаан болза...» деп А. Ч. Монгуштуң чагаазы парлаттынган. Улус депутаттарының Каа-Хем район Советиниң күүсекчи комитединиң даргазы Ч. А. Удумбара аңаа харыы чоруткан.

Райкүүскомнуң аппаратының ажылдакчыларының, ооң килдистер эргелекчилериниң, кодээ Советтер даргаларының киржилгези-биле болган хуралга ук чагааны сайгарып чугаалашкаш, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хандырылгазын экижидер дугайында ап чорудар хемчеглерниң күүселдезиниң чорук турарының дугайында райкүүскомнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизиниң информациязын дыңнаан.

1988 чылда хоочуннарның чуртталга болгаш амыдырал байдалының дугайында хыналдаларны чоруткан. Инвалидтерге болгаш шериг албанныгларның өг-бүлелеринге көргүскеп чиигелделеринге хыналданы кылган. Районда Ада-чурттуг дайынның 36 инвалидти, 122 дайын киржикчизи болгаш дайынга өлүрткен шериг албанныгларның 16 өг-бүлези чурттап турар.

Ада-чурт дайынының 12 инвалидти чиигелделиг автотранспортту алган. Дайынның 50 киржикчизиниң квартираларында телефон салдынган. 1988 чылда 1738 рубльдиң чиигелделиг эмнерни берген. Шупту хевирниң инвалидтеринге 3200 рубльдиң чиигелделиг бензинни. 2000 рубльдиң материалдыг дузазын көргүскен, дайынның инвалидтеринге болгаш өг-бүлезин аңаа чидиргеннерге 500 рубльдиң дузаламчызын берген.

Дайынның инвалидтеринге район эмнелгезинде диспансерлиг хайгааралды организастаан. Терапия салбырынга чыдып эмнедири-биле 2 орунну тускайлаан.

Аптека ажылдакчылары оларның бажыннарынга эмнерни чедирип, амыдырал хандырылга комбинады амыдыралдың нарын техниказын бажыңнарынга септеп берип турар.

Дайын инвалиди И. В. Щелкуновка чунар-бажынны тудуп берген. Райкүүскомнуң шиитпири ёзугаар дайынның киржикчилерин Кок-Хаак суурда Кирнковтуң, Сарыг-Септе Караблиновтуң, Головинниң квартираларынга септелгени кылган. Дайын киржикчилери Семечков болгаш Назаров оларның бажыннарынга септелгени бо чылын кылыр.

Пенсионер Е. Е. Севрюгинаның газ плитазын солуп берген. Дайынның киржикчилеринге, интернационалчы дайынчыларга, фронтуга өг-бүлелериниң кежигуннери өлүрткеннерниң өг-бүлелеринге аъш-чем продуктулары-биле хандырар талазы-биле райкүүскомнуң шиитпири-биле тускай хандырылганы организастаан. Е. Е. Севрюгина ол категорияга кирбейн турар.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга ховар дээн аъш-чем продуктуларын 1988 чылда күрүне өртээ-биле садар дээрге, фонд чедишпээниндеи садар арга чок болган. Хоочуннарга шынар чок хой эъди садып турган фактылар турган. Ол дугайында райкүүскомга хомудалдар кирген болгаш ону чогуур үезинде сайгарып көргеш эткен.

Пенсионер В. Ф. Бабушкин эгезинде 52 рубль пенсия ап турган, ооң соонда 59 рубль чедир улгаттырган.

Пенсионер М. Е. Ланчикова Кызыл хоорайже көжүп чорутган. 1987 чылдың деңнели-биле 1988 чылда пенсионерлерниң дузалал ажыл-агыйынга мал чемиинин хандырылгазын экижиткен. Сарыг-Сеп суурга 1987 чылда 10 тонна комбикорм саткан болза, 1988 чылда 17 тоннаны саткан. «Мерген» кооперативтиң белеткээн сигенинден оларга 32 тоннаны садып, бажыңнарынга чедирип берген, мал ажылының эпттежилгезин таварыштыр 9 тонна тараа кудуруун саткан. Хамаатыларның дузалал ажылында малды мал чемини-биле бүрүн хандырарының аргазы амдызында чок дээрзин харыыда айыткан.

Ильинка суурда совхоз директору И. П. Лавриненконуң талазындан пенсионерлерниң негелделеринге кичээнгей салбайн турган фактылар бары шын. Райкүүском даргазының оралакчызы Б. А. Морозов ооң-биле беседалашкан соонда, ол ооң шын түңнелдин үндүрүп, 1988 чылдың декабрь 8-те Ильинка суурнуң ажылчы чонунуң хуралынга отчёдун бергенин харыыда дыңнаткан.

ХОЙЖУНУҢ КОДАНЫНДА

Тес-Хем районда «О. Шынаа» совхозтуң хойжулары Чечек-оол, Валентина Туматтар чыл келген тудум ажылынга арга-дуржулгазы бедээн. Эрткен чылын өг-бүле дугуужуң төрүүр хойну хүлээп алган. Төрүүр 100 баш хойга онаалтыр 86 хураганы камгалап ап, бир хойдан 1,7 килограмм дукту кыргып алгаш, ооң мурнунда чылдардан бедик көргүзүглүг болган.

Кыштаглаашкынга белеткелди олар чайын чорудуп, Даш-Кожаада кыштаан септээш, чунар-бажыңны кылып алган. Ак-Чыраа элээргиндаң 15 тонна сигенни кезип белеткээш, кыштаанга сөөртүп чедирген.

Бедик көргүзүглерни чедип алыры дээрге малчыннарның күш-ажылчы тура-соруундан, эрес-кежээзинден кончуг хамааржыр. Ындыг болбастын аргазы чок. Малчыннарга политиктиг болгаш зооветеринарлыг өөредилгени совхозтуң тускай эртемниглери чорудуп турар. Туматтар эрткен чылын зооветеринарлыг өөредилгениң кичээлдеринге доктаамал киржип келген. А кажан коданга аарыг-аржык хураганнар тыпты бээрге, ону боттары баш бурунгаар эмнеп ап турарлар.

— СЭКП ТК-ның 1988—1989 чылдарның кыштаглаашкынын эрттирер дугайында коммунистерге, мал ажылдакчыларынга Чагаазын номчуп танышкаш, ону ажыл-ижиксизин удуртулгазы болдурдувус. Хоювус январь-февраль айларда бүрүн олдаар. Хойнуң кужун суларатпас дээш улам шудургу ажылдаарын социалистиг хүлээлгевисте айыттывыс — деп, Ч. Тумат чугаалады. Бо хүннерде малчын өг-бүлениң кыштаанда байдал эки. Чаа төрүттүнген хураганнарга бээр немелде чем бар. Суг ууккелбейн турар. Удавас хой олдаашкыны эгелээр.

Найгын-оол ДАМДЫН.

СУГГАРЫЛГАДАН ХАМААРЖЫР

АМ-ДАА КЫЛЫР БИС, АЖЫЛДАР-ЛА ХӨЙ

Бистиң Бай-Тайганың суггарылга системалар эргелези планныг онаалдаларын күүседир дээш бодунуң мурнунда улуг сорулганы салган. Районнуң ажыл-агыйларынга дүжүт өстүреринге дузаны көргүзер дээш бар аргаларны хереглеп турар бис. Бистиң организациявыстың ажылындан дүжүттүң салым-хуузу шиитпирлеттинер. Совхозтар-биле чардынган керээ ёзугаар кускү ажылдар бүрүн кылдынган.

Дүжүт ажааттынган-даа болза, ажыл төнер эвес. Шөлдерже дөрт муң ажыг тонна өдек төгер бис. Ол ажылга бистиң ийи звеновус бүрүн киржип тур.

Эрткен чылын багай эвес ажылдаан бис. Ниитизи-биле бүгү септелгезинге болгаш ооң ажыглалынга 95 муң рубльдиң ажылын кылыр турган, ол хирени күүсеткен бис. Ооң иштинде капитал септелге планын чүс хуу күүсеттивис. Ниити чер ажылының хемчээлин 186 муң кубометрге кылыр тургаш, 187 муң кубометрге күүсеткен. Моон алгаш көөрге, участок бүрүзүнде быжыглаттынган кижилер харысаалгалыг ажылдаан.

Ол ышкаш гидротехниктиг 38 тудугну кылыр, септээр тургаш, 40 чедирдивис, 12 муң рубльдиң шиигээдип алган бис. Бо бүгү ажылдарны 1988 чылдың январь айының бирден эгелеп, бот-орулга-чарылгаже киргенивис соонда күүсеттивис. Бот-орулга-чарылгаже кирер деп айтырыгны шиитпирлеп турувуста, бистиң чамдык ажылдакчыларывыс ооң ужур-утказын чедир билбейн турган болгаш аравыста чөрүлдээлер-даа тургулаан. Кажан ийи звенону тургускаш, аразында социалистиг чарыштың негелделерин болгаш хүлээлгелерин ажылдап кылгаш, ажылдакчыларның ниити хуралынга көргенивис соонда, маргылдаа ам соксаан. Планныг онаалдаларын чедиишкинниг күүсеткенивис дээрге-ле, кижи бүрүзүнүң үре-түңнелдиг ажылдааны болур. Бирги звенонуң удуртукчузу Николай Хомушку бодунуң коммунист хүлээлгезин күүседириндев аңгыда, звенону билдилиг удуртуп, организастыг ажылдарны эки чорудуп келгенинден коллектив мурнакчыларның одуруунче кирген.

Бистиң эргелеливис чыл санында алган планын ажыр күүседип келген. Ынчангаш 1988 чылдың планын база күүсеткен. Даалга керээлиг организацияларлардан база хамааржыр. Бо талазы-биле мындыг чижектерни киирип болур. «Тээли» совхозтуң Адыр-Мажалыкта болгаш «Бай-Тал» совхозтуң Ак-Терекке суггарылга системаларын багай ажыглап келгенинин түңнелинде ында бугалар саадан үнген. Ону септээр талазы-биле чагыглар киирбес боор-дур. Совхозтарның тускай эртемниглери болгаш директорлары чер ажылынче шоолуг сагыш салбас, ооң чемишчидилгезин районнуң суггарылга системалар эргелези харылзазын дээр хөөннер бар. Бир эвес эзи кижи сагыш човавас чүве болза, бедик дүжүт алыры канчап-даа болдунмас.

Районда суггарылганың 4 системазы бар. Оларның ниити байдалы үстүнде адааным ийи совхозтуудан өскеп чүгээр. Чылдың-на ооң септелгезинге херегләэри-биле үндүрген акша-теңгерикти планда кордунгениң ёзугаар ажыглап турар. Ылангыя эрткен чылын «Мурнакчы» совхозтуң Шуйда суггарылга системазын эде кылганының соонда ажыглалы экижээн. Ооң түңнелинде 1988 чылда совхоз бир гектардан 12 центнер чечир тарааны алган. Ооң дүжүдүн оон-даа көвүдедип алырының аргалары турган. Бир эвес совхозтуң тускай эртемниглери чемишчидилгелерин өй-шаанда ажыглап, тускай инструкция ёзугаар ол хуусаазында черни болбаазырадып турган болза, тарааның шынары болгаш центнери көвей-даа болур турган.

Суггарылга системаларынга бүгү ажылдарны кылып тургаш, бойдус камгалалының чамдык талаларын уттуп болбас ужурлуг бис. Эң ылангыя күскү үеде суггарылга системаларының унун аштап тургаш, балык эртпези-биле тускай четкилерни кылгаш болгаш бута уннарын арыглап аштаан. Часкы үеде ийи-чаңгыс кижилер балыктап алыр дээш буталарда өйлеп каан дериглерни холун эрттир ажыдып кааптар ийик-не, азы дуй долгагылап каапкан боор. Ооң ужурундан бир черге суг көвүдей бээр, бир черге кургаг болур. Чылдынна хөй балык өлген дээш торгадып-даа турдувус. Эрткен чылдан эгелээш, дыка хөй хемчеглерни ап келдивис. Ам-даа алыр бис.

Ам кышкы үеде хову-шөлдерже өдек сөөртүлгезин уламчылап, техникавысты септеп тур бис. Ону организастап чорударынга механизастаттынган бир отрядты тургустувус. Ону коммунист Лопуя Казырыкпай билдилиг удуртуп турар. Кол-ла ажыл ол отрядта онаашкан.

Часкы үеде бетоннуг ажылдар база хөй. Бута уннарындан суг өскээр акпазын дээш дыка хөй черлерни бетоннаар апаар. «Кызыл-Даг» совхозтуң Алаак суггарылга системазын кыдып эгелээр бис. Смета-төлевилелди тургузуп каан. Кылыр ажылдар хөй.

Бо кылып турар ажылдарывысты хуралдарга чугаалажып, түңнеп, экономиктиг өөредилгеге сайгарып турар бис. Ол чорук эки түңнелдерни бээр деп чүвени биле берген бис.

Дайынчы БАЛЧЫЙ.
Суггарылга системалар эргелелиниң начальниги.

Каяа-даа, кажан-даа быжыг корум-чурум дээш

ЧҮГЕ-ЛЕ ЫНДЫГ ИРГИ?

Бистиң Барыын-Хемчик район үлетпүрлүг болгаш кодээ ажыл-агыйлыг. Эң ылангыя Ак-Довуракта тудугнуң калбарып турарын магадаар-дыр мен. 1987—1988 чылдарда ында 80 садыгжы ажылдаар чаа улуг магазинни ажыглалда киирди. Ол ышкаш трикотаж фабриказын, чаа эмнелге корпузун дужаады. А район төвүнде Культура ордузу база удавас ажыглалга кирер. Чоңга амыдыралдың ачы-дузазын чедирер цехтерниң, бүдүрүлгелерниң ажылының дугайында болум хуумда хомудал чок мен.

Мени районнуң хоорай, суурларында сагылга-чурумнуң байдалы дыка-ла дүвүредип тур эвеспе. Ажыл чок кижилерниң саны көвүдеп турар. Ол чорук, ылангыя сөөлгү үеде, ында-мында штат кызырылганы-биле улам немежип тур. Моон хараазы-биле оорланыр, харын улусту күш-биле үптээр чоруктар хаая эвес-тир. Ол ышкаш арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур районда дээштиг хемчеглерни албайн келген, баштайгы үеде элээн шимчеп турган ажыл ам оожурганы. Эде тургустунуушкун деп чугаалажып-ла турар бис. ол негелде чүгле ажыл-агыйга, экономикага эвес, а кижизидилгеге база дорт хамааржыр деп бодаар мен. Ол хиреде ам ынчаш чүге кескү түңнелдеривис чогул? Сагылга-чурум дээр болза, ону харылаар ужурлуг улус-ла хөй: чер-чер Советтери, ооң комиссиялары, депутаттары, профкомнар, ооң активтери, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар шиитилел, шазы четтпестер комиссиязы хоойлу-дүрүм камгалалының албан черлери, комсомол дээш оон-даа аңгы дыка хөй күш бар ышкажыл. Кижизидилгени чүгле чаңгыс талалай көөр болза шын эвес. аныяктарның бот-кижизидилгезиниң дугайында кым чүнү-даа чугаалавас чүвел бо?

Чурум-сагылга үрээр, кем-херек үүлгедириниң бир чылдагааны болза, шүгүмчүлелдиг материалдар солуннарга үнерге, азы ол талазы-биле санал-оналдарны удуртур-баштаар органнар аки-ле ожаап көрбес боор-дур. Каңы черниң адрезинге чүү четпезин шүгүмчүлээн, азы кандыг-бир санал үнген болдур. ол коллективтерниң удуртукчулары хораан хемчег алыр херек. ону бистер ам чүгле билбээчениеп эрттирип каап турар-дыр бис. Эң ылангыя СЭКП райкомунуң, улус депутаттарының район Советиниң күүсекчи комитединиң органы —«Хемчиктиң сылдызы» солунга үнген хөй саныг шүгүмчүлелдиг материалдарның харыызын чоп кижи номчуваc боор чүвел? Ол материалдарны автор кижи бижиириниң сорулгазы. утказы болза, четпестерни чайладып. чоңга эки чүүлдү кылыр бодалдыг болгаш ындыг ыйнаан.

Мен 1988 чылда «Шын» солунга «Мотоцикл мунган оорлар» деп материал бижидим. Ону Барыын-Хемчикте КАИ начальниги Оолак Ондар херекке албады. Ам бисте дугаар чок мотоциклдер, техника башкарар эргези чок кижилер көвүдээн. олар кара туразында бардылар.

Эде тургустунуушкунуң эгезинде шору турган ажыл ам көзүлбестээн. Ажыл шагының үезинде садыг-магазинге база кудумчуларга-даа кижилерни кайнып чүге келгенин хынап көрүп турду чоп? Машина-тракторларны дуузунда ажылдаар чорук ам мурнуку хевээр апарган деп чугаалап болур. Арага, самогон кылыр чорук соксаар хамаанчок, көвүдеп турар апарды. Чер-черлерде «чеди хонук», «тос хонук» эрттирип турар, аңаа «хамнар» чалаар чорук көвүдеп тур ышкажыл. Чурум-сагылга дээш шиитпирлиг хемчеглер албас болза бергедеди-ле. Канчаар бис?

Тааа-Самбуу САРЫГЛАР.
«Барлык» совхоз.

КЕРЭЭ—ЭКИ АЖЫЛДААРЫН ХҮЛЭЭНДИРЕР

«Улуг-Хая» совхозтуң дескизэр талазы-биле улут салбырларының бирээзи — Арыг-Бажы. Ында хову-трактор бригадазы совхозтуң экономиказын хөгжүдеринге эвээш эвес үлүүн киирип турар. Тараа шөлүнүң хөй кезии бистиң салбырда. Эки дүжүттүң өстүрери бистиң механизаторларның сорулгазы. Ам ийи дугаар чыл бригада керээзи-биле ажылдап турар бис. Баштайгы чылда бригада керээзи деп чүвениң ужурун билбес болгаш шоолуг-ла сиңир билип чадап каан бис. Канчаар-даа ажылдаптар дээш кызарывыска. эрги хевээр болуп турган. Боттарывыс чаа ёзу-биле ажылдаарынга чаңчыгып чадап турган бис. Ийги чылывыста бүгү-ле чүвени пландап, канчаар ажылдаарывысты дугуржуп алдывыс. Бригадада бар техниканы болгаш ажылдап турар кижи бүрүзүн ийи звено кылдыр чаргаш, аразынга социалистиг чарышты калбарткан бис. Ол бүгүнүң кылырда бригада кежигүннериниң күзелин болгаш саналдарын барымдаалаан. Керээлиг ажылга чүгле сеткил-сагыжы таарышкан, бот-боттарын билчир кижилер ажылдаар дээрзин санал киирген эштер сүмелээн. Ону барымдаалап көрген бис.

Бирги звено чүгле тараа культураларын өстүрер сорулгалыг турган. Ооң удуртукчузунга Владимир Кендениниң өөрү боттары сонгуп алган. Звенога күчүлүг Т-150 маркалыг беш тракторну быжыглаан. Дүжүттүң салым-чолу олардан долузу-биле хамааржыр дээрзин звенонуң кежигүн бүрүзү билип турган.

Ийиги звенонуң кол сорулгазы — мал чемин белеткээри болгаш картофель өстүрери. Аңаа дугуйлуг чеди тракторну быжыглаан. Ооң бригадири Апай-оол Енаак.

Звенолар канчаар ажылдаан-ныл? Бригада керээзи биске чүнү бергенил? Бо айтырыглар бистерниң сагыш-сеткилистиң хүлүредип турган. Ол бүгүнүң түңнелин кускү сезон доозулган соонда санаар апарган.

Бирги звено ниитизи-биле 830 гектар черге тараа культураларын тарааш, ону күзүн ажаап алган. Кижи бүрүзү быжыглаан шөлдеринге үре-түңнелдиг ажылдап, чай дургузунда улуг ажылдарны кылган. Үндүрген дер хилас барбаан. План ёзугаар бир гектардан 12 центнер дүжүттү ажаап алыр турган. Херек кырында 14 центнерни алдывыс. Маңаа кижи бүрүзүнүң эки ажылдааның демдеглээр апаар. Механизаторлар Александр Ооп, Владимир Кенден, Бугалдай Доспан боттарынга быжыглаан участоктарының бок үнүштерин өй-шаанда аштап, арыглап келгениниң түңнелинде багай эвес дүжүттү алганнар.

Бо чылын агаар-бойдустуң байдалы берге-даа болза, ийиги звено боттарының шаа-биле кызып ажылдаан. Сенаж биле силосту кышкы үеде малга чедер кылдыр белеткеп алган. Бир чылдыг онундан 1020 тоннаны хумагалаан. Ынчалза-даа сиген планы 30 тонна чедир күүсетпээн. Тараа шөлдеринде саланы прессевишаан, фермаларже сөөртүрү уламчылап турар.

Кижи бүрүзүнүң канчаар ажылдааның түңнели удаваc кесту бээр. Кым хойну кылган болдур, хөйнү алыр. Чуду-каралап ажылдаан кижи эвээшти алыры чугаажок.

Механизатор кижиге чайлыг үе турбас. Ам техниканы часкы ажылдарга белеткеп эгелээн. Чүгле дугуйлуг тракторлар мал чемиин сөөртүлгезинде хаара туттунган. Артканнарын септеп турар.

Шаңда үрезинге арттырары-биле 900 тонна кызыл-тасты арыглап турар, ооң артыкы мал чемиинге херегләэр. Арыглаттынган тарааны складта шыгжаан. Ооң шынарын тодарадыры-биле Кызылче чорутган. Суда үрезинниң арыглаашкыны база доозулган. Бистиң салбырның тараа үрезини бүдүн совхозту хандырар ужурлуг. Арыглаашкынының шынары эки болзун дээш Авай Калын-оол, Зоя Уйнук, Байыр-оол Маппак-оол, Галина Чамбаа болгаш өскелер-даа кызып ажылдап турар. Шаң ажылдакчыларының канчаар ажылдааның база түңнеп турар. Чыл төнчүзүнде олар база санажыр. Ынчап көөрде кижи бүрүзү керээ ёзугаар ажылдааның-ла алыр.

Бо чылын картошкадан багай эвес дүжүт алдывыс. Күрүнеге 527 тоннаны саттывыс. Келир чылдың дүжүдүн үрезинге болгаш чиирингe 350 тоннаны шыгжамырда урган. Ооң арыглаашкынын база чорудуп эгелээн.

Салбырның ажылын кылыр кол күш бистиң бригадавыста. Бир эвес механизаторларже болгаш ында ажылдап турар кижилерже ёзулуг кичээнгейни салып, оларның негелдезин өй-шаанда хандырып турар болза, кандыг-даа ажылды кылып алырының аргалары бар. Техника септелгезиниң үезинде артык кезектер тывылбайн баар, оозу комчуг. Часкы тарылгаже киргижеге чедир дилеп кедир тавартыгалар моон мурнунда тургулаан. Бригада керээ ёзугаар ажылдап турар болгаш сөөлгү үеде хандырылга экижээн. Алган хүлээлгелеривисти күүседири бистен хамааржыр. Аңаа кол рольду агроном ойнаар апаар. Ажылы-биле чугаалаарга, мензэ хамааржыр чүве-дир ийин.

Рто САЙЫН-БЕЛЕК.
Бригадир-агроном.

Тураскаалдар камгалалы

САЛГАЛДАРЫВЫСКА АРТТЫРЫП БЕРЗИВИССЕ

Кижи бүрүзү бодунуң өскен, төрээн чериниң төөгүзүн сонуургаар, билип алыксаар болгай. Аңаа төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары дузалаар.

Бистиң Бай-Тайга районунуң девискээри ындыг тураскаалдар-биле байлак. Улуг, Биче Саамчырларның, Сарыг-Хаяның, Даг-Ужунуң дагларының хаяларында азырал амытаннарның, часогун болгаш күш-ажыл чепсектери туткан кижилер дүрзүлери хевирлээн чуруктар, бижимелдер; Алаш, Хемчик, Барлык болгаш Улуг-Оорук хемнериниң унуларының хову-чыктарында, кыйыгларында хөй-хөй баазырыктар, кожээлер бар. Шуй хемниң оң талазында тайганы Чараш-Даш деп адаанында утка бар. Ооң кырында дириг амытаннар дүрзүлүг даштар туристерниң сонуургалын хайныктырган турган.

Районда төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының хөй кезии бүрүткеттинмээн. Чамдыызы шуут шинчилеттинмээн. Амгы байдал-биле алырга, чүгле сес кезек черниң тураскаалдары албан дептеринде киир бижиттинген, бүрүткеттинген. Оларга Кара-Хөл кодээ Совединиң девискээринде Ак-Кара-Суг, Кежээлиг-Хову, Кара-Суг деп черлерде, Тээли кодээ Совединиң Доң-Терекче, Бай-Тал кодээ Совединиң Биче-Шуйда бистиң эраның VI—VIII вектер үезинде кожээлери болгаш баазырыктары, Тээли болгаш Бай-Тал суурларының чанында бистиң эраның VIII—IX вектерде турган кода-шивээлер (камгалалдыг суурлар), Шуй кодээ Совединиң Даг-Ужу деп черде бичии тейниң хаяларында бистиң эрага чедир VII—I век үезинде кылган чурумалдар хамааржыр. Кызыл-Даг кодээ Совединиң девискээринде Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Маадыр-ие, хойжу К. Үрүләниң хөй кадарып чурттап чораан черлери Тура биле Саамчырлар төөгүнүң тураскаалдыг черлери кылдыр албан дептеринде киир бижиткен.

Төөгүнүң тураскаалдарын камгалап кадагалаар, чаа тураскаалдарны тургузуп кылыр талазы-биле чамдык ажылдар Бай-Тайга районда кылдынып турар. Кызыл-Даг, Шуй ортумак школаларда чурт-шинчилел музейлери доктаамал ажылдап турар, оларның экспонаттары албек, чыл бүрү көвүдеп орар. Ук школаларның башкылары төөгү, тыва дыл кичээлдериниң эрттирериңге, класстан дашкаар ажыл чорудуларынга музейниң ажыглап чаңчыккан, музейлерде түс черлерниң төөгүзү биле, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ажыл, амыдыралы-биле холбашкан солун материалдар чыгдынган. Төөгү башкылары Аппак-кыс Адыгбай, Сесенмаа Хертек олар музей чөвүлелин удуртпушаан, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар талазы-биле ниитилелдиң түс черде эге организациязының ажылын билдилиг-биле башкарып турарлар. Кара-Хөл, Бай-Тал ортумак школаларында музей-булуңнарны тургускан. Тээли ортумак школада төөгү башкызы Баррат Делег-оол школа музейинге экспонат чыыр ажылды өөреникчилери-биле кады организастап турар. Тээли сес чыл школазында төөгү башкызы Виктор Иргит районнуң тураскаалдыг черлериниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, күш-ажылдың мурнакчыларын кино-чурукка тырттырып, төөгүге арттырар солун ажылдарны кылып турар.

Районда ажылдап, чурттап чорууп салым-чаяанныг чурукчулар — даш чонукчуларының холу-биле кылдынган чаа тураскаалдар сөөлгү чылдарда элээн көскү апарган. Оларга Ада-чурттуң Улуг дайынынче райондан чораан 17 эки туралчыларга Тээли суурнуң ортузунда улуг тураскаал, районнуң аң-мең, мал-маган-биле байын көргүскен бөлүк скульптуралар, адрестер болгаш оон-даа өске тураскаалдар хамааржыр. Суурларда чамдык кудумчуларны дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ады-биле тураскаады адаан.

Кылдынган, көскү ажылдар-биле чергелештир төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар, тургузар талазы-биле организастыг, масса-политиктиг ажылдар районда үениң негелдезинге дүүшпес. 1978 чылдың декабрьда РСФСР-ниң Дээди Совединиң тоску чыышкының тоску сессиязынга хүлээп алган «Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар база ажыглаар дугайында» хоойлуну ажылчы чон ортузунга пропагандалаар, ооң негелдезин күүседир талазы-биле ажылды Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар Бүгү-эвилел ниитилелдиң район организациязының баштаар чери, ооң чер-черде эге организациялары болгаш улус депутаттарының кодээ Советтериниң күүсекчи комитеттери бир демниг чорутпайн турар. Ооң уламындан районда тураскаалдарга хамаарыштыр хайгаарал, камгалал, кичээнгей дыка кошкак. Тээли суурнуң мурнуу чүгүнде түс черниң чонунуң «Бажың-Орну» деп адаары кода-шивээ турган черни камгалап арттырар хамаанчок 1973 чылдан эгелээш бо хүнге чедир ооң девискээрин долдур бажык-балгат тудуп каапканы харааданчыг. Ону соксадыр хемчегни кым-даа албаан. Тээлиден Шуй баар орукта, Даг-Ужу деп черде, тейниң хаяларында чурумалдарны үрей шаап каапкан. «Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар кадагалаар дээш сагыш салыры — РСФСР-ниң хамааты бүрүзүнүң хүлээлгези» деп, үстүнде адааныңыс хоойлунуң 12-ги чүүлүнде айыткан. Тейниң баарында болгаш ооң чоогунда кыштап турар малчыннарга Шуй кодээ Совединиң харысалгалыг ажылдакчылары хоойлуну ооңда чаңгыс катап таныштырып, тайылбыр ажылын кылып каан болза, ол үнелиг тураскаал үрелбес турган. Чараш-Даш тайгазының дүрзүлер хевирлиг даштары ховартап бар чыдар. Чер болгандан чылдың-на кээп турар туристер, янзы-бүрү экспедициялар даштарны чыып ап чоруп турарын ол черниң чурттакчылары чугаалап турар. Девискээрге келген кижилерни кодээ Совет билген, демдеглээн, оларның ажыл-чорудулгазын хайгааралга алган турар ужурлуг.

Тээли сес чыл школазының чанында даш кижи-кожээни аккеп каан. Ону чогум кайыын, кым туруп эккелгенил деп чүве билдинмес. Тураскаалдарны турган черинден шимчедип, өскээр кожүрери база чурумнуг дээрзин билбес кижилер ону кылганы билдингир. Ол кожээниң кана турганын ук школаның башкылары, өөреникчилери болгаш Ээр-Хавак кодээ Соведи тодарадып тыпсын.

Кара-Хөлдүң Борлуг-Хову-Аксында кожээ даштар ушкулап калган. Чер чарган механизаторлар ховуларда баазырыктарның даштарын, кожээлерни хоора, тура тырттырып каантары хаая эвес. Ону болдурбас херек.

Тураскаалдарның ажаалда-хайгааралынче кичээнгейни кошкатпазы-биле кайы коллективтиң девискээринде тураскаал бар болдур, ол коллективке ону дагаар. Бай-Тал, Тээли ортумак школаларының чанында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалдар кандыг-даа ээ хайгаарал чок: бок, чашпан дуй үнген турары канчап-даа таарышпас. «Кызыл-Даг» совхозтуң дирекциязы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры К. Үрүлеге тураскаал тургузарының айтырыын бодаза эки. Ол ышкаш Тываның күрүне шаңналының лауреады, РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу Тойбу-Хаа Каштаевич Хертектиң бажың-музейин Кызыл-Дагта ажытса деп санал бар. Культура министерствозунуң талазындан чоннуң саналын деткип, ажылды организастажыры күзенчиг.

Черле ынчаш, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалап, кадагалаар, чаа тураскаалдарны тургузар ажылдарже кичээнгейни күштелдирер үе келген. Бо талазы-биле чер-черде кандыг ажылдар чоруттунуп турарын, эки арга-дуржулгаларны, ылангыя ниитилелдиң организацияларының, оларның Советтер-биле бир демниг ажылын солун дамчыштыр чырыдары, пропагандалаары ажыктыг деп бодавышаан, эш-өөрнүң санал-оналын, сүмезин манадым.

Багай-оол БАРБА.
Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелдиң Бай-Тайга район организациязының баштаар чериниң даргазы.

Башкы

Тожу районда Тоора-Хем ортумак школазында эге класстар башкызы Анна Арак-ооловна Донгак Кызылдың педагогика институдун 1982 чылда дооскан. Ол ам Тоора-Хемде бирги класстарны башкылап турар.

Ооң класында бичии оолдар, уруглар башкызының тайылбырын кичээнгейлиг дыңнап, адаап сөстерни кыдырааштарынга бижип ап турдулар.

Анна Арак-ооловна бодунуң шилип алганы ажылынга бердингенин аажок кижи болду. Чаштарга билдингир кылдыр тайылбырлап бербишаан, оларның-биле хөглүг, чазык чугаалажыры—бо аныяк башкының кол соруглазының бирээзи ол.

ЧУРУКТАРДА: Тожуда Тоора-Хем ортумак школазының башкызы Анна Арак-ооловна Донгак болгаш ооң бирги классчылары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

УЛАМ ЭКИЖИТСЕ

№ 16 «Шында» тыва хөгжүм херекселдерин катап эгидер дугайында Максим Даппайның бодалдарынга болгаш өске-даа материалдарга маам немелде саналдарым.

Тыва Арат Республика турган үеде, тыва хөгжүм херекселдери элээн хөгжээн. Чүге дээрге, орта колдуунда аныяктар сонуургалдыг турганнар. Ынчангаш кандыг-даа тыва хөгжүм херекселдерин олар боттары кылып ап, ойнап чорааннар.

Мен база-ла школачы чылдарымда чоор, чиигө үнерлиг демир хомустарны кыс урургларга халаска кылып берип чораан мен. Бодумга бызаанчы кылып алган мен, хой кадарарда, ону чүктеп ап мен. Хой одарга доктаай бээрге, тей бажынга олуруп алгаш, ырлавышаан, тыва аялгаларны ойнап чораан мен. Сактырымга, адыш часкаашкыннары чок дээрден башка, хойларым маам хоюг үнүмге таалап оъттап чораамзыг боор.

1942 чылда чеди чыл школаларынга математика болгаш физика башкылаар эргелиг боор, башкы училищезин шупту эртемнерге кончуг эки демдектерлиг диплом-биле дооскаш, Москваның харылзаа институдунче экзаменнер чоока киирген мен.

Чүгле ынчап, физика дүрүмнери-биле чаартынып кылдынган бызаанчымны катап ойнай берген мен. Аът челинден азы кудуруундан бызаанчымны хылдавайн, гитара хылдары-биле оларны солаан мен, а чазының хылдарын демир хылдар-биле солуваан мен.

Физика номунда, эң-не эки үн дамчыдар бүдүмелдер металлдар болурун таблицадан көрүп болур бис. Ынчалгаш школачы чылдарымда-ла бызаанчының бежын адыг дурзазу чуруп каан дары лаазазындан кылып чораан мен. Ынчан чем лаазалары чок турган, а бызаанчы сывының артын ховулдап чораан мен. Физикада ону үн резонанызы тывылдырар хос дээр. Чүгле ол ховулга үнер чалгыы чыгаып, тараар.

Чоокта чаа «Тываның аныяктары» солунда Кривдиктиң фото-чурукка тырттырган бызаанчы ойнап орар Балганның бызаанчызын хөөлеп, будуп каан болду. Физика дүрүмү-биле кандыг-даа хөгжүм херекселдерин будуп болбас.

Физика кабинединге кире бергеш, үн талазы-биле солун дуржулгаларны көрүп болур силер.

Эрткен чылын тыва солуннарга тыва хөгжүм херекселдери кылыр шеверлерниң конкурузу чарлаттынган. Мен база ол-ла чаартынган бызаанчым-биле, айыткан хүнүнде Чадаанадан Кызылга чеде бердим.

Бистиң бызаанчыларывысты бир хонук бурунгаар эртем-методиктиг кабинетке чыып алганнар. Эртенинде 9 шакта бызаанчымны алыр дээш баарымга, демир хылдары үстүгүлеп калган болду. Ам канчаар, чегенген сеткилим-биле үрелген бызаанчымны алгаш, дедир чанар деп турумда, бир-ле аныяк дарга «катап дүрген хылдааш, черле конкурска киржип көрүңер» дээрге, ооң аайы-биле катап хылдааш, хөөмүн киирип алдым.

Конкурс эгелээн. Херек кырында чарлаттынган конкурс болбаан. Баштай тыва хөгжүм херекселдериниң дугайында хөй-ле чугаа болган. Ээзи болганда, оркестр ойнап эгеледи. Ооң кадында, тыва хөгжүм-шии театрының артистери кады ырлажырга, чогум чарлаттынган конкурска чарыгдаар үениң хөй кезии ынаар чайылган. Чүгле эвээш арткан үеде каш бот-тывынгыр композиторлар сценага үнүп келгилээш, чаңгыс-чаңгыс куплеттерлиг аялгалар-биле дүвү-далаш ойнааннар. Чамдык бызаанчыларны аът баштыг кылдыр кылып каан болду.

Мээң кылган бызаанчымны бир кижи алгаш, кара чаңгыс демир хылдыг бызаанчы боорга, та ежегээр чүве, хылдарын үзе долгапкаш, «бо-даа эң-не багай бызаанчы-дыр» —деп, зал долу көрүкчүлерге чарлааш, артынче салып кагды. Оон-на чаартылга, өскертилге дугайында бодаарымдан бээин хөңнүм калган.

Чогум ол конкурстуң түңнелинде, физика дүрүмнери-биле шилиттинген болгаш бадылаттынган тыва хөгжүм херекселдеринден тургустунган оркестрлерниң конкурузун аңгы чарлаар ужурлуг турган.

Тыва хөгжүм херекселдерин кылыр мергежилдиглерниң конкурузун катап чарлаар болза, мен харын-даа электрижиткен бызаанчы кылырын оралдажыр мен. Чүге дээрге, чүгле демир хылдар-биле электри ток дамчып, магниттиг шөл тыптыр. Ындыг бызаанчының сывының артын ховулдаары албан эвес.

Юрий ЧУЛЬДУМ.
47 чыл стажтыг физика болгаш астрономия башкызы.

«Шынның» чарлал бюрозу

Бөгүн, февраль 1-де, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 16 шакта националдар аразында харылзаалар талазы-биле политиктиг семинарның ээлчеглиг кичээли болур. Кичээлдиң темазы: **«ССРЭ-де социалистиг нацияларның социал-аңгы структуразының хөгжүлдези».**

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы: секретарь-машинакчыларның хүндүскү болгаш кежээки курстарынга өөренирин күзээннерни чалап тур. Өөредилге дээш 116 рубль төлээр.

Хүндүскү бөлүкке өөрениириниң хуусаазы 2.5 ай, а кежээки бөлүкке—4 ай. Кежээки бөлүкке өөрениир-биле акшазын төлээн кижилер дүрген чедип кээп өөренээн. Кичээлдер хүндүскү бөлүкке 9 шакта, кежээки бөлүкке 18 шакта эгелээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49. Телефон №№ 2-27-75, 2-25-28.

Агроүлетпүр комплекстериниң бүдүрүлгелеринге ажылдаар бухгалтерлер белеткээр курстарга өөренирин күзээннерни Минусинскиде **бухгалтерлер школазы чалап тур.** Курстарга өөредилге төлевирлиг.

Кичээлдер 1989 чылдың февраль 15-те эгелээр.

Бистиң адрезивис: Минусинск хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, 11. Телефон № 2-06-08.

Кызыл хоорайның барыын талазында, Дружба кудумчузунда чаа ажыттынган № 3 уруглар поликлиниказында №№ 1, 2, 12, 16, 17, 22, 28 участоктарның педиатрлары хүлээп алыышкынны февраль 1-деп эгелээнин республиканың уруглар эмнелгези дыңнадып тур. Лор-эмчи, логопед, ЛФК эмчизи болгаш физио-педиатр база хүлээп алыышкынны кылып турар.

Чаа поликлиникага чедерде «Первомайская» дээр автобус доктаар черге дүжер.

Эмчи чалаашкынын №№ 3-16-49 болгаш 3-14-49 телефоннарда хүлээп ап турар.

№ 2 уруглар поликлиниказындан (Кечил-оол кудумчузу 2 «а») 6-гы, 17-ги, 13-кү, 24-кү уруглар участоктарын № 1 поликлиниказже (Ленин кудумчузу 13) шилчиткен. Ол участоктардан эмчи чалаашкынын №№ 2-30-32, 2-10-31 телефоннарда хүлээп ап турар.

Кызыл хооркүүскомнуң культура килдизи февраль 5-те 12 шакта Культура болгаш дыштанылга парыгының бетинде сепке «ШАГАА» БАЙЫРЛАЛЫ болуруун дыңнадып тур. Тыва улустуң эрги сан-биле кышты үдээр, частың эгезин уткуур ол национал байырлалынга ССРЭ-ниң улустарының аас чогаалының уран чүүлүн, оюннарын көргүзер. «ШАГААНЫҢ» программазында янзы-бүрү оюннар, аттракционнар, ырлар, кожамыктар, үлегер чугаалар, йөрээлдер, сыгыт-хөөмей бар.

Национал чемнерни садып делгээр.

Хөглүг байырлал—«Шагааны» кээп сонуургаңар!

КАИ экраны

КАЯ-ДАА САГЫЫР

Эрткен чылын Кызыл хоорайга 160 озал-ондак болган. Ооң түңнелинде 11 кижи өлген болгаш 189 кижи бертинген. Чээрби ийи озал-ондак ээрик чолаачыларның буруузу-биле болган. Транспортту ээрик башкарып чорааны дээш 1356 чолаачы туттурган. Оларның иштинден 709 кижиниң чолаачылаар эргезин казаан. Ээрик чорааш, ийи катап туттурган 240 кижиниң херээн истелге органнарынче чоруткан. Ийи удаа чурум үрээш туттурган амыдырал хандырылга каттыжыышкынының автобаазазындан А. С. Калашников, септелге-тудуг участогундан М. В. Ламажай. Сушь школазында ажылдап турар В. К. Монгуш, дугаары 3 АТБ-ден В. Б. Сулейманов, «Тываагроүлетпүр тудуглары» К. К. Калаа, аэропорттан М. Ф. Тюлюш, дугаары 1 АТБ-ден В. С. Федченко болгаш өскелер-даа бирден 3 чыл чедир чолаачылаар эргезин казыттырган.

Чолаачылар колдуунда машиналарны сүрүп четкеш эртериңге, машиналар аразынга дистанцияны үрээп, дүрген маңнадыр, кудумчу белдирлеринге каржып эртер дүрүмнерни сагывайн турар. Кажан кудумчу белдириинге келирге, сарыг өңнүг светофор хып турда, оң, солагай талаже ээр оруктарга чадаг кижилерге, орук чайлап бербейн, орук дүрүмүн хажыдар чоруктар бар. Калинин кудумчузунга дөрт дугаар ОПТУ-нуң дужунга АКМК-5-тиң чолаачызы И. В. Грешкин кудумчу белдиринге орук дүрүмүн хажыткаш, «Москвич-412-ни» үстүрген. Буттуев кудумчузунга С. И. Черных деп чолаачы машиналар аразының дистанциязын сагываанындан мурнунга чораап машинаны үстүрген. Дең эвес эргелиг белдирлешкек орукка А. Г. Сахаров «Москвич-412» маркалыг машиналыг чорааш, «ВАЗ» маркалыг машина-биле ускулешкен. Оон-даа хөй чижектерни маңаа киирип болур. Дыка хөй чолаачылар оруктуң кандыг-бир черинге озал-ондак болу бээрин бодавайн мурнунда оожум чораан машинаны эрткеш, челер черинге дүрген чедип алыр дээш дүрген маңнадыр чүүлдер бар. Кудумчуларда орук демдектерин айтып каан турда безин ону тоовас болгулаарын чугаалаарга-ла —дүрүмнү хажыткаңы ол-дур. Ындыг чолаачылар ол бүгүнү, боттары озал-ондакка таварыжы бергеш, миннип турар. Кудумчуларга дүрген халдыры дээрге-ле — хөй-ниитиниң чурумун каржызы-биле үрээри-дир. Чолаачы кижи бүрүзү ону билип алыры күзенчиг.

Чадаг кижи кудумчуга кылаштап чорааш, ону кежер апарган таварылгада транспорт аймаа кайда чоруп олурарын көрүп ап четтикпейн турда-ла, чамдык чолаачылар ооң кырын орта халдып келир. Эң-не айыылдыг чүве ол. Ындыг чоруктуң түңнелинде 3 кижи өлгеп, 55 кижи бертинген, 11 кижи боттары ээрик болгаш. Калинин болгаш Лопсанчап кудумчуларының белдиринге И. В. Новиков дээрзи ээрик чорааш, кудумчу ортузунче хепертеп үне халып келгеш, машинага таварткан. Түңнелинде оон бажы кемдээн. Ону эмчиге чедирген. Септелге-тудуг участогундан И. И. Федькин мурнундан келген машинаны көрбейн аваа таварткаш, деңмээ сынган. Калинин кудумчузунга чадаг кижи эртпес черден пединституттуң студентизи К. О. Донгак эртип бар чорааш, ГАЗ-53 маркалыг машинага таварткан. Түңнелинде студентиниң бажы кемдээн. Ону база эмчиге чедирген.

Үстүнде чижектерден алгаң кээрге, чадаг-даа, машиналыг-даа кижилер орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагывас болганын көргүзүп турар. Бир эвес чадаг кижилер орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагыыр база чолаачылар кичээнгейлиг чоруур болза ынчап озал-ондак болбас ийик. Хамыктың мурнунда бот-боттарын хүндүлежир болгаш билчир болза, ындыг хай-халап болбайн барып болур.

Амгы үеде хоорайга орук шимчээшкининиң дүрүмүн сагыыры дээрге-ле эң-не чугула болгаш берге айтырыгларның бирээзи. Орукка болган озал-ондак техника кадагалалынга улуг экономиктиг когаралды чедирип турар.

Кышкы үеде орукка чоруурга агаар-бойдустуң уржуктары база хөй. Орук дожаңныг турда таяр, туманнырда көзүлбес. Ындыг таварылгаларда чүгле оожум чоруурун негеттинер. Хенертеп тормозтап болбас, газты улгаттырбас, машиналар аразының хемчээли ырак болган тудум улам эки. Калинин биле Энергетиктер кудумчузунуң белдиринге ГАЗ-24 машинаның чолаачызы Д. Б. Монгуш кол орукче кирип ора, оруктуң байдалын билбээниндеп хенертен тормозтаарга, ооң машиназын УАЗ-452 деп машина үстүрген. Түңнелинде улуг материалдыг когарал чедирген. Кочетов кудумчузунга харылзаа чериниң чолаачызы А. М. Панин машиналар аразының дистанциязын сагывайн чорук органс, хенертен тормозтааш, «ЛАЗ-695» деп автобус-биле ускулешкеп.

Чолаачы кижи орукка чорааш, оон калбак, чиигe безе ыргак-дагыр черлерин болгаш кайы хире кестүрүп үргүлчү билип чоруурун күзенчиг. «КамАЗ» чолаачызы К. Ч. Чайзат Тес-Хем районга чорук тургаш, оруктуң байдалын эки көрүп албаанындан, машиназын андара долгапкан. Оон түңнелинде баш сөөгү кемдээш, эмчиде чыдар.

Орук доңанныг турган үеде болгаш 30 метр хемчээлдиг черге кестүрү багай болза, мурнунда чораап машинаны четкеш, оон черле болбас дээрзин чолаачыларга база катап сагындырары артык эвес.

Ынчангаш орук шимчээшкининиң дүрүмүн чадаг-даа, техникалыг-даа кижилерниң сагыыры күзенчиг. Ону билип алыры кижи бүрүзүнге чугула.

Валентина КЛЯВИНА.
Хоорайның иштики херектер килдизиниң КАИ-ниң пропаганда инспектору.

ЭЗИРИК ЧОРДА

Бо чылдың январьның ийиги он хонуунда республиканың орук транспортунга 9 озал-ондак болган. Түңнелинде бир кижи өлген, 10 кижи бертинген. Дөрт чолаачы машинаны ээрик башкарып чорааны-биле озал-ондакты болдурган.

Кызылга 1062 янзы-бүрү орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан таварылгаларны КАИ ажылдакчылары илереткен. Автотранспортту ээрик башкарып чорааш 21 чолаачыны туткан. Оларның чамдыктарын маңаа адаал. Ийи дугаар АТБ-ның чолаачызы Сергей Павлович Чупин, «Водоканал» эргелелиниң операторы Анатолий Михайлович Савков, харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазының чолаачызы Сергей Адамович Баранов болгаш өскелер-даа дыр.

Чадаанаа хоорайга январь 18-тиң хүнүнде 8 шак 20 минута турда ГАЗ-24 маркалыг автомашинаның чолаачызы И. И. Семёнов Чадааналың 2 дугаар школазының 2-ги класының өөреникчизи Алеся Дүнчаны таварткан.

ТВ Телевидение

ФЕВРАЛЬ 1-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 11.25 — Медээлер. 11.35 — «Черниң уругларының чүнүң дугайында ырлажып турарлары». 12.25—13.25 — «Аңчы-чорукчулар клуву». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.50 — «Цирк чедип келген». Уругларга үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.55 — Музыка эртинези. П. Гайдн. Симфония № 4. 17.15 — Уруглар шагы. 18.15 — «Соңгу чүктүң ырлары». 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Националдар аразында харылзаа: төөгүлүг дуржулга болгаш чарын айтырыглар». 19.45 — «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Резонанс». 23.00 — Чугула объектив. 23.40—00.00 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 — Бойдус эртеми. 2 класс. Кыштаар куштар. 9.05 — Немец дыл. 9.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. Ынакшыл болгаш найырал. 10.35; 11.35 — Төөгү. 9 класс. Москвага декабрьда чечектиг тура халышкын. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Джигит кезээде джигит». Уран-чечен фильм. 13.30—13.40 — Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15 — ТТ фондузундан. «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 7 сериялыг уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 — «Школачы эскериглер». Кызыл хоорайның № 1 школазының шии бөлгүмүнүң киржикчилериниң оюн көргүзүү. 18.50 — Уругларга фильм. 19.10 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Советтер болгаш амыдырал». 19.35 — Медээлер. 19.45 — Чарлалдар. 19.50 — Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 — «Чүгле кижилерниң планетазы эвес» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.40 — «Юрмала-89». (Краснодар, Ленинград). 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 23.00 — К. Дебюсси. Концерт. 23.15—00.45 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Динамо».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 — «Оъур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу оюн. 19.45 — Казань музыка училищезиниң үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 20.00—20.20 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ФЕВРАЛЬ 1-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Происшествие в Утиноозерске» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.
Видеозал: «Артист» 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киносборник № 3» 9.30, «Ловушка для кошек» 11.00, 13.10, 15.00, «Ассоциация злоумышленников» 16.50, 18.50, 20.50 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «На следующее утро» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Лентяй» 15.00, 19.30, «Наблюдатель» 17.40 шактарда.

агаар

Республиканың бичe булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыыы чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр.

Дүне 33—38, чамдык черлерге 24—29, хүндүс 18—23, чамдык черлерге 10—15 градус соор.

Кызылга бичe булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 34—36, хүндүс 20—22 градус соор. Автооруктарга чагбас. Кестүрү эки.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары:
◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; ◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-40; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солун белбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аксазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 237. ТС—00224.

Республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 2 четверг
№ 28 (13928)
1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

СЭКП ТК-ГА ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Январь 31-де СЭКП ТК-га хурал болган, аңаа ССРЭ-де националдар аразының харылзааларын сайзыраңгайжыдарынга тураскаадыр СЭКП ТК-ның Пленумунга белеткелдер-биле холбаштыр эвилелдешкен республикаларның дем каттыштырылгазының социал-экономиктиг үндезиннерин быжыглаарының айтырыгларын чугаалашкан. Хуралдың ажылынга социал-экономиктиг политика айтырыгларының талазы-биле комиссияларның даргалары — эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының секретарьлары, Министрлер Чөвүлелдериниң даргаларының оралакчылары —эвилелдешкен республикаларның курлавырларының даргалары, төп экономика болгаш өске-даа ведомстволарның, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының удуртукчу ажылдакчылары, СЭКП ТК-ның харысалгалыг ажылдакчылары киришкен.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. И. Слюньков хуралды ажыдып тура, СЭКП ТК-ның Пленуму белеткеп турар үеде партия комитеттери национал айтырыгның практиктиг политиказын ханызы-биле анализтээр ужурлуг деп онзалап демдеглээн. Ындыг анализ бар чедиишкиннерни база ол ышкаш шиитпирлээр өйү келген айтырыгларны көргүзер, оларны шиитпирлээриниң оруктарын тодарадыр ужурлуг. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының «Национал харылзаалар дугайында» Резолюциязынга дүүштүр төпте болгаш республикаларда ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Пленумунга белеткел калбарып турар. «Бот-эргелелдиң болгаш бот-акшаланыышкынның үндезиннинге эвилелдешкен республикаларга экономиканы болгаш социал адырны удуртуурун эде тургузарының нийти принциптерин» ажылдап кылырын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели доозуп турар. «Тус черниң бот-эргелелиниң болгаш тус черниң ажыл-агыйының дугайында» ССР Эвилелиниң Хоойлузунуң төлевилели белеткеттинип турар. Ук төлевилелдерни калбаа-биле чугаалажып көөр апаар.

Хуралга республикаларның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң, нийти эвилел экономиказынга оларның салыышкынын көвүдедириниң, нийти улустуң социалистиг өнчүзүн быжыглаарының баазазынга республикалар арзаының харылзааларын аккыжыдарының база эвилелдешкен республикаларның эрге-ажыктарын нийти күрүне эрге-ажыктары-биле дүүштүрериниң оруктарының айтырыгларын чугаалашкан.

Бот-эргелел болгаш бот-акшаланыышкын үндезиннинге республикаларның эргелерин калбартырының болгаш харысалгазын бедидериниң айтырыгларынче улуг кичээнгей салдынган. Амгы үеде ажыглаттынып турар экономиктиг механизм тус-тус девискээр факторларын болур-чогуур-биле барымдаалап көрбейн турары демдеглеттинген. Эргелеп башкарылганың чагырып-дужаар методтарының колдап турары, төп ведомстволарның эргелинге материалдыг болгаш сан-хөө курлавырларны эмин эрттир мөөңнээни, Совет эрге-чагыргазының республика болгаш чер-чер органнарының экономиктиг баазазын кызыыдатканы девискээрлер аайы-биле пропорцияларны үреп, девискээр талазы-биле шыгжып айтырыглар тургузуп, социал-экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге республикаларның бот-тускайлаң чорууну кудулаадып, тус черге шиитпирлеп болур хөй-хөй айтырыгларны төпче чая каар чүткүлдү болдуруп турар.

Республикаларның экономика талазы-биле бот-тускайлаң чорууя көскүзү-биле калбартырып, оларга чамдык эрге-хүлээлгелерин, эргелерин болгаш харысалганы дамчыдып бээрин хуралдың кирижикчилери саналдаан. Бот-акшаланыышкынче шилчиишкин, ол эрге-хүлээлгелерни боттандырары-биле республикаларга идегелдиг материал-сан-хөө баазаны тургузары акша дузалаар ужурлуг. Республикаларның чарыгдалдарын оларның сан-хөө курлавырлары-биле эки дүүштүрери чугула, а сан-хөө курлавырларының хемчээлин бодунуң ээлчээнде республикаларның девискээринде турар бүгү бүдүрүлгелерниң ажылының ажыктыг чоруундан, түңнел көргүзүглеринден хамаарышкан турар ужурлуг.

Күштүг төптүг күштүг республикалар-биле эки дүүштүрериниң эргежок чугулаазының дугайында тезисти санал бергеннер бадыткалдыг деткээн. Хуралга кирген саналдар ССР Эвилелин, бүгү национал-күрүне тургузугларын, бистиң чуртувустуң улустарының найыралын быжыглаарынче угланган.

Н. И. Слюньков түңнел сөс ап, чүве чугаалаан. Девискээрлер аайы-биле эргелеп башкарылганы, төп болгаш республика органнарының демниг хөделиишкининиң экономиктиг механизмин эде тургузары, девискээрлерниң экономиктиг бот-тускайлаң чоруун калбартыры—чаңгыс аай улус ажыл-агыйы механизмин улам быжыглаарын хандырар, бистиң хөй националдыг күрүневистиң, ССРЭ-ниң бүгү республикаларының болгаш улустарының эрге-ажыктарынга дүүштүр күш-ажылдың девискээр хуваалдазының артык күштерин долу боттандырарынга дузалаар дээрзин ол онзалап демдеглээн. Бойдус-география болгаш социал-экономиктиг байдалдарының аажок хөй янзы болуп турары-биле онзагай бистиң чуртувуска ол кончуг чугула. Бот-эргелелче, бот-акшаланыышкынче шилчилге бюджет системазын, эргелеп башкарылганың органнаштыг структуразын көскүзү-биле эде тургузарын негээр.

Пленумга белеткел үезинде чер-черге шиитпирлеттинер ужурлуг болгаш шиитпирлеттинип болур чоннуң эки шынарлыг херексел барааннарын бүдүрерин база ачы-дуза чедирилгезин көвүдедири, сан-хөөнү болгаш акша саарылгазын эжиндирери, экономиктиг реформаны улам хөгжүдери дээн ышкаш айтырыгларже онза кичээнгейни угландырган. Ол ажылды чер болганга идепкейжидерниң чугулаазы демдеглеттинген.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрпилан даргазы Ю. Д. Маслюков киришкен.

(СЭТА).

Хоочуннарның үлүү

Олчаакай биле Хурагандай Монгуштар—Улуг-Хем районунуң «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун малчыннары. Бүгү назынында олар чүгле мал ажылынга ажылдап келгеннер. Олчаакай Кончуковна күш-ажылчы оруун саанчылап эгелээн. Районнуң мурнакчы саанчыларының одуруунга кирип турган. Оон соонда хойжулай берген. Хөй уруглардың иези хоочун малчын амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ынчалза-даа ниитиниң малын азырап өстүрериңге бодунуң үлүүн киириштирбишаан. Бо ыжык олар аныяк малчын Сергей Шойдааның дузалакчы кадарчызы боор ажылдап турар. Малчыннарның кадарган хураганының күш-шыдалы эки.

ЧУРУКТА: хоочун малчыннар Олчаакай биле Хурагандай Монгуштар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында

Январь 31-де Москвага, Эвилелдер бажыңынга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы болган. Соңгулда округтарының талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшиткениниң баштайгы түңнелдерин чугаалажып көрген. Улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр 7,5 муң ажыг кижини, азы бир мандатка ортумаа-биле 5 кандидатты депшиткен боор турар.

Хөй-нийти организацияларындан улус депутаттарынга кандидаттарның составының дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турар үеде хөй-нийти организацияларының пленумнарынга 2 муң ажыг кандидаттарны чугаалажып көргениң, 750 депутат мандаттарынга 880 кандидаттарны бүрүткээнин демдеглээн. Оларның арaзында 198 херээжен. СЭКП кежигүнү болгаш кежигүнге кандидат 778 кижи, 103 комсомолчу, 140 ажылчын, 91 колхозчу, эртемниң, кадык камгалалының болгаш чогаадыкчы интеллигенцияның 344 ажылдакчылары бар. Депутаттарга кандидаттарның арaзында бүгү эвилелдешкен республикаларның, хөй-хөй националдарның төлээлекчилери бар.

Депутаттарга кандидаттар кылдыр депшиттиргеннерниң арaзында совет нийтилелдиң бүгү кезектериниң төлээлекчилери барын хуралга демдеглээн. Оларны улустуң бүзүрели, эде тургустунуушкунга идепкейлиг девискээринде бо чылын Белорус ССР-де, Москва болгаш Калуга областарда соңгулдаларга белеткелдерниң чоруп турарының дугайында дыңнадыгларны Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери И. А. Науменко, А. Н. Каштанов, Д. И. Кузнецов кылган, олар чер-черде бо ажылдың байдалы-биле танышкан чораан. Соңгулда мурнунуң хуралдарын организастаарынга ыяк белеткенирини, депутаттарга кандидаттар дугайында бодалдарны хостуг солчурунга байдалдарны тургузарының эргежок чугулазынче округтарның соңгулда комиссияларының кичээнгейин угландырган. Участоктар комиссияларын тургузарын доозарын, оларның ажылдаарынга чогуур байдалдарны тургузарын, Төп соңгулда комиссиязындан каап турар соңгулдалар дугайында хоойлу-дүрүмнерни, методиктиг материалдарны комиссиялар кежигүннери өөренген турарын организастаарын Советтерниң күүсекчи комитеттеринге, соңгулда комиссияларынга саналдаан.

Комиссияга хамаатылардан келген чагаалар дугайында Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы А. В. Федулованың дыңнадыын чугаалажып көрген. Ындыг чагааларның саны нийи муң ажыг. Ол чагааларның хөй нурууз соңгулдалар дугайында Хоойлуну ажыглаары, соңгулда кампаниязын канчаар эки организастаары-биле холбашкан чагаалар боор турар. Совет органнарының болгаш соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге хамаарышкан хомудалдар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап турар.

Төп соңгулда комиссиязының 1989 чылдын февраль айда ажылының планын, а ол ышкаш ам болур соңгулдаларга белеткелге хамаарышкан өске-даа чамдык айтырыгларны чугаалажып көрген.

Төп соңгулда комиссиязының хуралынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң даргазы Ю. Н. Христорадиов олар киришкен.

(СЭТА).

Бистиң үе-чергежилеривис

ШЫНАП-ЛА ХУУЛГААЗЫН КЫС

Даштындан көөрге, Роза Кыргыс, улустуң чугаазы дег, дүрт-сыны кедээр черниң по. жү-ле. «Аяныг уруглар ажылга пат болур» деп че-же-даа кижиден дыңнаап болган. Хепдерге чурттуг Розаның ажылгырын көргеш, ол чугаага бүзүревестээн мен. Розаның онзагай мергежили —бухгалтер, ийиги —сакманчы. Чаш хураганнар өстүрүп турда, шынап-ла, хуулгаазын кыс. Малчыннар хөй оолдааларының мурнунда-ла Роза Кыргысты хүнааажыр, оон-биле баш удур дүгүржүп алырып даргалар-даа билир апарган.

Чамдык сакманчылар, харын-даа кадарчылар төрүлге үезинде суур кирер, дыжыы бодаар, эреңгейлээр. Ындыг чүвеге чарап кыс, сакманчы Роза Кыргыс шуут хөңнү чок кижи.

Роза ажыл-агыйжы, эртемниг билиглиг болгаш быжыг туруштуг, корум-чурумнуг, харысалга дээш, малчын-биле кээп чарып алыр, үре-түңнелдиг болурунга эки дээрзин боду эвес, бир малчынның чугаалап органын дыңнааш, мен Розаның хураган өстүрер аргаларын хөй-хой хойжуларга, сакманчыларга чугаалап чордум. Роза Кыргыс чаңгыс маадыр эвес, соруктуг кыстар, оолдар хөй апарганы бо-даа кижиге өөрүнчүг чорду.

— Роза Кыргыстың совхозун мен мала биживвээйн. Экономиканы Роза дег ханы бодаар, ажылды санап, кылып билир аныяктар хөй, амыхуунда бодалым — Роза Кыргыс дег болур болза, хураганнар аабес, мал бажы өөр.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
«Совет Тыва» совхозтуң директору.

ШАҢНАЛДАРНЫ ТЫВЫСКАН

Кызыл районнуң Кок-Тей сүт-бараан фермазының коллективинге эрткен 1988 чылда сүт бүдүрериниң болгаш күрүнеге садарының планныг оналдазын чедиишкинниг күүсеткени дээш, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчип чоруур Кызыл тугун СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин тывыскан.

Байырлыг хуралга совхоз директору Е. В. Горный, ферманың саанчызы Н. С. Чадамба, совхозта хаван комплекизиниң начальниги В. Г. Аёшин сөс ап, чүве чугаалааш, ферманың ажыл-ишчилериниң мурнунда бедик сорулгалар барын, улуг шаңнал ам-даа шудургу ажылдаарын негеп турар деп, чугаалааннар.

Кызыл районда амыдырал хандырылга бүдүрүүге эргелелиниң коллективи чыл түңнелдери-биле эки коргуузугну чедип алганы дээш СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчип чоруур Кызыл тугу-биле шаңнатхан, ону СЭКП обкомунуң социал-экономиктиг [illegible] эргелекчизи В. Х. Кара-оол байырлыг байдалга тывыскан.

Севилей МАЛДЫ.

ХОЙ ООЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Мурнуку чылдарга бодаарга, «О. Шычаа» совхозтуң девискээринде бо чылын хар улуг. Ооң кадында күзүн хар дожаңналып ээзоп, ынчангаш одар-белчиирге берге. Тургустунган мындыг байдалды барымдаалааш, № 1 бригаданың хойжулары бүгү-ле бар күштү мөөнеп, курлавырларны ажыглап турар. Ында ниитизи-биле 17 кодада 6800 хой бар, ооң иштинде төрүүрү 4287. Ол хойнуң барык бир муң хирези ам төрүпкен. Хураганнары менди. Чарба болгаш сула чок-даа болза, ногаан сигенни кодааннарда четтир кылдыр сөөртүп чедирген. Дүс база бар.

Хоочун малчыннар Ойдуп-оол Седен, Урал Шой оларның кодааннарында хөй хой оолдапкан. Төрээн хойларның эмиг сүдү эки. Чаш хураганнарны мал эмнелгезиниң ажылдакчылары доктаамал хайгаарап, аарыглардан камгалап сыкыртып турар.

Малчыннар Ойдуп-оол Седен, Сарыг-оол Куулар, Доймит Сүге-Маадыр, Александр Сумбаа, Төре-Бады Чимит олар 100 хойдан 90—95 хураганнарны камгалап алырын хүлээннер. Коллектив ам ийи дугаар чылында бригада кээрээн-биле ажылдап турар. 1988 чылда чүс хойдан 87 хурагачы доруктуруп дужааган, дүк планын 100 хуу күүсеткен.

Сарыг-оол АРТЫНА.
Тес-Хем район.

АРЕНДАНЫҢ ЭГЕ БАЗЫМНАРЫ

Үндезин реформаның оруу-биле

1. ЧҮДЕН ЭГЕЛЭЭРИЛ?

Совхоз экономика талазы-биле кошкак. Эргежок чугула материалдар, дериг-херекселдер садып алырынга, социал айтырыглар шиитпирлээринге акша-хөреңги чедишпес. Мындыг берге байдалдан ажыл-агыйны канчап уштуп алыр? Оон аргазы чүл? Бо айтырыгларга харыыны Жданов аттыг совхозтуң директору Петр Тимофеевич Найдан-оол СЭКП-ниң XXVII съездиниң шиитпирлеринден, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюцияларындан тып алган дээр болза частырыг болбас. Ол документилерни кичээнгейлиг номчуп, өөренип, ажыл-агыйның байдалы-биле холбап орарга, оон кошкак экономиказын бүт кырынга чоорту тургузарының аргазы билдинип келген.

Кол-ла кылдынган түңнел мындыг: кижилерниң материалдыг сонуургалын кадырер, экономиктиг чаа аргалар-биле ажыл-агыйны башкарарынче дидими-биле кирер. Экономиктиг чаа аргалар дээрге-ле: бот-орулгаларынга, аренда кээрээн, кооперативтер. Оон ангыда удуртулганың таптаашкын үезинде тывылганы чагырып дужаар эргижирээн методундан шиитпирлии-биле адырлыр. Ажылды чүден эгелээрил? Тускай эртемниглер, ажылчыннар ортузунга аренда кээрээниң дугайында тайылбырлап өөредириндеп ол эгелээн. Баштай берге турган. Чаа чүүлдү кижи болгап-па дораан чедир билип албас. «Ажылдап, чурттап-ла чорлувус. Ажырбас. Ам-даа ажылдаар. чурттаар бис» дээр хөөннер, бодалдар быжыг турган. Эде тургустунуушкун дээш партияның ажыл-чорудулгазы, солуннар, радио, телевидениениң суртаал ажылы, бүгү чуртта чоннуң шимчээшкинниң директорга сорулгазын чедип алырынга дузалыг болган.

Читкулдуг чоруткан тайылбыр ажылы халас бербээн. Аренда кээрээн-биле ажылдаар күзелдиг кижилер тыптып эгелээн. Оларның баштайгылары совхозтуң малчыннары Анай-оол Донгак, Донгак Биче-оол, Хову-Аксы суурдан Федор Дмитриев олар болганнар.

Арендаже базымнар эрткен 1988 чылдың июльда эгелээн. Тайылбыр ажылды чорудуп турган. Петр Тимофеевич болгаш оон дузалакчылары апарган зоотехник Василий Ооп, инженер Олег Шулуу, агроном Федор Копчук-Кара аренда кээрээн-биле ажылдаарынче кижилерни албадап, ыйыыткын кылбааннар. Совхозтуң экономиказын быжыглаарынга, ажылчыннарның амыдырал байдалын экжиндиринге арендaның ажыктыын бүзүредип, тайылбырлап, ол талазы-биле бодаңып көөрүн сүмелеп турганнар.

Ам бо хүннерде Жданов аттыг совхозта аренда кээрээн чаргаш, ажылдап турар кижилерниң саны 40 ажыг берген. Совхозтуң тарылга шөлүнүң 63, бода малдың 48, шээр малының 39 хуузу — арендаторларда. Ажыл-агыйның экономиказының ам-не кол адырлары мал, чер ажылында аренда кээрээниң деңнээгүрү шаыыкшын-биле өлүп эгелээн.

2. АРЕНДАТОРЛАР-БИЛЕ ЧУГАА

Баштай ужуражып чугаалашкан арендаторум Анай-оол Донгак дээрээ эрес, шимчээгир, чугаакыр кижи болду. Ажыл-агый чорударының чаа аргазынче кирген ол малчынның чугаазы бо:

— Менээ таварышкан бызаалар дээрге аң-ве орай, чамдыктары мырынай аргажок — дээш. Донгак башкы салаазын хөкпейти тулуп (тыва улус арган малды ынчаар көргүзүп тайылбырлаар) чугаалап орду.— Мени ыяап-ла оларны ал деп сыгаап албадаан эвес, ол канчаарым ол ийик, өске бызаалардан манап-даа албас. Чамдыызы мырынай 30 килограмм чүтле ажып турар, чаржынчыг орай бызаалар болган. Шилиир өске бызаалар чок. Аалга сүрүп-ле келдим. Маңаа турган бир малчын «Бо 5 бызаа ылап-ла өлүр бызаалар-дыр»— дээрге, мырыңай хөңнүм бексыраан болбас ийикпе.

Ам канчаар, инектерим сүдү-биле бызааларны азырап эгеледим Ам кочал тудкан кижи көөр болза хөме таварыыр. «Ылап-ла өлүр бызаалар-дыр» деп, мени кочулап турган эш чокта база аалывыска корду. «Па, мындаа өлүмүк бызааларын бо бе? Мырыңай таныыдым» — деп бо ыйнаан. Баштайтадып: «Сээн каргыжыңа белип четпеди, кайы өлүр болар» — деп кагдым. Бо чугаа эрткен чылдың сентябрь айда болган.

Эрткен чылдың декабрь ортан үезинде Жданов аттыг совхозка чорааш, Дагбалдай Чамзыевич Донгакка ужурашкаш: «Аренда кээрээн чарган кижилер-биле чугаалажыр херектиг чор мен» — деп чугаалаарымга, ол мынча диди:

—Бо үеде аныяк-өскен бот-тускайлаң ажылга турасы чок апарган. Ынчангаш оларга орук ижеп бээр дээш, аренда кээрээн-биле ажылдап эгеледим. Назы дегүп, 66 хар четсимзе-даа, ам-даа ажылдап болур мен. 50 гектар черге турнепс өстүрер кээрээ чардым. Бодум черле механизатор чораан кижи мен. Бир гектардан-на 50 центнер турнепс ажаап алыр, ниитизи-биле 250 тонназы дужаар кээрээлиг мен. Совхозтан бир тракторну, аялазының, культиваторну, сеялканы алдым. Кывар-чаар материалдарны кээрээ ёзугаар совхоз хандырар. Гектардан 50 центнер турнепс дээрге эвээш. Бистиң тайга эдээ черге час орай дүжер, чай кыска, күс эрте дүжер. Ол культураны ажаап алыры бисте механизастаттынмаан. Турнепс өстүрериниң технологтуг картазын холда тутпаан дээрден өскези, шупту документилер холда кижи мен.

Дагбалдай Чамзыевич черле солун кижи болду. Турнепс өстүрериндей ангыда база аренда кээрээн-биле совхозтан 11 баш бызаа хүлээп алган. Олардан 42 центнер немелде деңзини бир чылда ап, 935 килограмм эът белеткээр база кээрээлиг. Оон ангыда эрткен чайын алгы эттээр станок чогаадып алгаш, алгыларны үлетпүр технологиязы ёзугаар идээлеп, эттеп кылгаш, пенсионер херээженнерге чеңи чок 7 чылыг хөйлең база даарадып кылган. Хостуг шакты халас эрттирбес, ажылгыр, инициативалыг кежээ Донгактың ажыл-ишчи шүүрү ындыг. Ийи дакпыр арендатор. Ооң кадында хууда күш-ажыл чорудулгазын база кылып четтигип турар.

Чер ажылында оон өске 4 арендатор кээрээни чарган. 5 чыл хуусаалыг чарган аренда кээрээлеринде 1989 чылдан 1993 чылга чедир совхозка арендаторларның өстүрүп бээр дүжүүн, ажаар саваның айыткан. Бир гектар шөлден-не 8,5-тен 11 центнерге чедир дүжүттү өстүрерин көрген. Таразын, саваңның дүжүүн, оларның өртээн тып, кээрээге көргүзерде ажыл-агыйга сөөлгү 3 чылдың ортумак көргүзүглерин алган. Бир онзагай чүүл: кээрээ чарган арендаторга кандыг шөл таварышканыл, ол шөлдүң сөөлгү 3 чылда ортумак дүжүүн барымдаалап көрген.

Аренда кээрээни хой ажылында 13, мыйыстыг бода малда 4 малчын чарган. Олардан ангыда совхоз бүдүрүлгезинде ажылдавышаан чамдык кижилер 10-даң 20 баш чедир бызаа, малдургаларны аренда кээрээн-биле хүлээп алган ажылдап турар. Ындыг кижилерниң саны 10 чедип турар.

3. ДИРЕКТОРНУН ЧЫМЫЖЫ

Ажыл-агыйның экономиказын быжыглаарынга аренда кээрээни четчир деп биле бээр болза, ол шын эвес. Эде тургустунуушкунну совхозка оон-даа ханыладырының сорулгазын директор билип, ону боттандырып эгелээр дээш чамдык белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Ажыл-агыйның мурнунда турганы цех структуразын өскертип, кооператив системазынче шилчиидер дээш белеткел кидин тулук чорул турар. Кооператив системазы ёзугаар цехтер кооперативтер апаар болгаш олар чарыгдалдарын боттарының адырындан кирген орулга-биле дуглап, хөгжүп-мандырының херекселин боттары тургузар ужурлуг.

— Аренда кээрээниң совхозка ажыктыы кандыг болурул? —деп Петр Тимофеевичиден айтырдым.

— Сапап көрээлинер. 1987 чылда ажыл-агый 1 центнер эътти бүдүрериңге 380 рубль чарыглаан. Аренда кээрээни ёзугаар ол 160 рубльден ашпас. Ийи катап эвээш чарыгдал үндүрер-дир бис. Эът бүдүрериңге чарыгдалды кызырарда, совхозтуң ажылчыннарының ажыглавайн турган курлавыры бар деп чүвени аренда кээрээ тып турар. Бирээзи ол.

Ийиде, мал бажының камгалалы — эң-не берге айтырыыбыс болгай. Бо чаа аргаже кирерге, ол база шиитпирлеттинер дээрзинге бүзүрээр мен. Арендаторлар—малдың ёзулуг ээлери. Чүге дээрге олар материалдыг сонуургалдыг.

Үште, кижилерниң бот-тускайлаң чорукка, бедик харысалгага ажылдап өөредиринге аренда дыка ужурдузалыг. Бистер, удуртукчулар, тускай эртемниглер, малчыннарны ынчаар кылыңар, мынчаар кылыңар, ону чидирт, мону чидирт дээш амыр бербес, бодаптырбастаа улус болгай бис. А арендаторлар малды кээрээ ёзугаар хүлээп алган соонда, боттары билир. Бис олардан кээрээниң хуусаазы келирге, кээрээде айыткан продуктуларывысты негээр бис. Артыкка бүдүрген эътти, дүктү, алган хураганнарны арендаторлар ажыл-агыйга садып болур.

Ажыл-агыйны чаа арга-биле чорударын Ак-Талдың чону шыны-биле медерел билип, ону чүгле сөс-биле деткип турар эвес, а харын хол-биле тудуп кирипкенин көргеш, олар арендaны шиңгээдип эгелээн деп билдим. Чүге дээрге эң-не кол чүүл— арендaны чон ажыл-херээ-биле деткип эгелээни.

Федор Дмитриев июль айда 30 бызааны хүлээп алтурда, оларның ортумак деңзизи 50 килограмм турган. Октябрь эгезинде оларның деңзизи 100, харын 100 килограмм ажыг боол турар болган. Арендаторларда малдың хорамчазы, чидер чорүү декабрь төнчүзүнге чедир чок болган. Чаа арганың артыы күштүүнүн бадыткалы ол.

Лудан ООРЖАК.
(«Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи).

БАШТАЙ ЭГЕЛЭЭН

«Ак-Туруг» совхозтуң Чаш-Тал сүт-бараан фермазынга Хенче биле Үйнук-оол Даңчыт-оолдар аренда ёзугаар 21 инекти хүлээнип алгаш, оларны азырап кирипкен. Инектерни ам төрүп эгелей берген. Бызааларын база-ла боттары ажаап, азырап турар. Кээрээ ёзугаар бо өг-бүле бир инектен-не 2000 килограмм сүттү саггаш күрүнеге дужаар. Ниитизи-биле 42000 килограммны садар хүлээлгелиг.

Чазын бо өг-бүлеге сиген кезип алыры-биле дирекция тускай черни айтып бээр болган, ону база-ла боттары аптап, суггарар. Аът-биле сиген кезер машинаны, грабльдан база совхозу бээр. Бо өг-бүле хуузунда ийи аъттыг. Оларын ажыглап турган, ээээш чарыгдалды үндүрер. Хөй орулганы алыр сорулгалыг. Ам бээни олар инектериниң өдээн аът күжү-биле үндүр сөөртүп турар. Мынчаар ажылдаарга бодунга база совхозунга-даа ажыктыг. Бо өг-бүле аренда кээрээн-биле ажылдаар талазы-биле «Ак-Турутта» баштайгылар болган. Оларның үлегерин ферманың өске малчыннары база эдерип ажылдап эгелээн.

Ячпап БҮРБҮ.
Улуг-Хем район.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ӨӨРҮШКҮНҮҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Эжиктиң эргиини артап кээривиске-ле, бичии чаштар, кижизидикчилер бистерни хүндүткелдиг-биле хүлээп алды. Кайнаар-даа көөрге, арыг-силиг, эмге-сеткелиг. Ханаларында янзы-бүрү булуңнарны, кааслалгаларны аскан, көргүзүг материалдарын делгээн, дериг-херекселдер, ядык-хеп корум-чурумнуг.

Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурда ийи уруглар сады бар, оон бирээзи «Хүнчүгешке» чеде бергенивис ол.

Улус өөредилгезиниң тергиини, коммунист Чечек Сереновна Монгуш садигиниң ажылын биске чугаалап берген. Чээрби чыл дургузунда садиктиң ажылын удуртуп келген дуржулгалыг кижи болду. Коллектив кежигүннери хөй эвес: дөрт кижизидикчи башкы, үш няня, повар, одакчылар бар. Олар шупту-ау мергежилиниң талазы-биле билиглиг, ажылын эки билир, аңаа бердинген кижилер. Оларның хөй нуруузу он ажыг чыл ында ажылдап, бичии чаштарны өөредип, кижилдер херекке төлептиг үлүүн киирип, мактадып турар. Зоя Оюн, Роза Хертек, Тойбу-Хаа Достаимаа, Татьяна Салчак, Энге Кунзенмаа болгаш өскелер-даа онзашкан ажылын ак сеткилдиг-биле кылып, билиин, мергежилин, күжүн бичии чаштарны өөредип, кижизидеринче угландырган.

Садиктиң коллективи ада-иелер-биле сырый холбаалыг ажылдап, оларның деткимчезинге, дузазынга, сүмелеринге даянып турар. Ада-иелер көргүзүг материалдары кылырынга, кежээлер, оюннар эрттирерин ге, ажыл-агыйынга бо-ла дузалажы бээрлер. Демниг де күштүг дээрзи шынна болгай. Ынчангаш садиктиң ажылын экижидеринге ол салдарны чедирген. «Хүнчүгеш» Бай-Тайгада дээре ажылдыг садиктерниң санынга кирер. Оон арга-дуржулгазын өөренип ап, нептередири-биле районнуң школаларының директорлары, өөредилге эргелекчилери, уруглар садтарының кижизидикчилери кээп, ажылдыжи, амыдыралы-биле танышкан. Олар бичии чаштарны өөредип, кижизидип турарының айтырыглары-биле чергелештир дузалап ажыл-агыйын канчаар шиитпирлеп турарын сонуургаан. Соолгу чылдарда садиктиң ажылдакчылары бодунуң күжү-биле картофельди тарып, өстүрүп, багай эвес дүжүттү ап келген. Эрткен чылын 9 тонна картофельди ажаап алган. Оон аңгыда ногаалар. Картофель шыгжаар черни коллективтиң күжү, ада-иелерниң дузазы-биле кандыг-даа чарыгдал үндүрбейн, тудуп алган. Оон ачызында уругларны ногаалар, картофель-биле үзүктел чок чемгерип турар.

Бо бүгү ажылдарны чедиишкинниг шиитпирлээринге садиктиң эргелекчизи Чечек Сереновнаның организакчы, ажыл-кижи мөзү-шынары дузалаан.

Кандыг-даа партийжи даалга бээрге, Чечек Монгуш ак сеткилдиг-биле күүседир. Кызыл-Даг суурнуң коммунистери аңаа улуг идегелди көргүзүп, каш удаа партия эге организациязының секретарынга соңгаан.

— Хөй-даа эвес, он ийи чыл партия эге организациязының секретарынга ажылдадым. Коммунист эш-өөрүмнүң идегелин бүзүредир дээш чамдык чүүлдерни кылдым — деп, Чечек Сереновна чугаалаар.

Ол чамдык чүүлдерни эвес, элээн хөйнү кылганын СЭКП райкомунуң харысалгалыг ажылдакчылары меңээ каш удаа чугаалаан чүве. Партия организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң бот-идепкейин бедидер, төлептиг ажылдакчыларны партияга хүлээп алыр, партияның иштики ажылын экижидер, демократияны, ажыкчарлыг чорукту калбартыр дээш биче эвес ажылдарны кылган. Оон түңнелинде партия организациязы дээре ажылдыгларының санынга кирген.

Салбырны совхоз кылдыр организастааны-биле мында парткомну тургускан. Ч. С. Монгушту партком секретарының оралакчызынга коммунистер соңгаан. Партийжи эш-өөрүнүң көргүскен бүзүрелин амыдыралга бадыткаар, эде тургустунуушкунуң кээргенге бодунуң үлүүн киирер дээш ол парткомнуң берген даалгаларын кызымаккай-биле күүседип турар. Коммунист кижиниң хүлээлгези ындыг болгай.

Чечек Сереновна садигиниң-даа, хөй-ниитиниң-даа ажылы дээнде доктаамал сагыш човап, далажып чоруур. Ажыл-херээн сагыжынга чедир кылып алганда, ол өөрүшкүлүг-биле хүлүмзүрүүр.

Тали-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

Репортаж

ЧАА ПОЛИКЛИНИКА АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Хоорайның чоон талазында чаа поликлиника февраль 1-ден ажылдап эгелээн. Оон ийиги каъдында № 3 уруглар поликлиниказы ажыттынган.

Үшкү, дөрткү, бешки каъттарында улуг улус поликлиниказы. Ында хоорайның 19 участогу, 8 цех участогу хаара туттунган. Тодаргайлаарга, найысылалдың 32 муң санныг чурттакчы чонун хандырып турар.

Адакқы каъттың бир талазында поликлиниканың бүрүткээр черинге уруглар-биле келген иелер саадавайн-даа ийиги каътче көдүрлүп турлар.

Чырык, делгем, арыг-силиг кабинеттерде эмчилер бичии уругларны шинчээн. Ээлчеглиг ажыл хүнү чаа черде ынчаар чоруп туру.

Долгандыр байырланчыг байдал. Эмчилерниң-даа, иелерниң-даа сагыш-сеткили өөрүшкүлүг илдең.

Поликлиника эргелекчизи А. К. Базыр-оол-биле чугаалажы бердивис.

— Бистиң чаа поликлиникада хоорайның чоон талазының 7 участогу: № 1, 2, 12, 16, 17, 22, 28 участоктар келген. Мында участоктардан аңгыда специалистер — окулист, лор, эндокринолог, логопед база ажылдап турар. Шупту кабинеттерни чаа мебель, дериг-херекселдер-биле дерээн — деп, Анна Кыргысовна тайылбырлавышаан, моон мурнуңда турбаан чаа кабинеттер ажыттынганын база чугаалады.

«Кадыкшыл» программазының да 1988-90 чылдарда көрдүнген реабилитация (кадыкшылды катап тургузарының) салбырын ажытканы болгаш чаа кабинеттерни немей ажытканын тайылбырлады.

— Мааңа кадыы кошкак болгаш кандыг-бир аарыгны эрттирген уругларның кадыын экижидип, сегидир эмнээр. Ток, даа, малгаш-биле чиипээр, эм оъттар-биле ингаляция кылыр, массаж кабинеттери бар. Чугаазы багай уругларны чугаалаап өөредир педагог-дефектолог, дүлей уругларны эмнээр лор-сурдолог эмчилерниң кабинеттери. Күш-культура-кадыкшылга кабинеди-даа четчелеп, дерип турар бис — деп, эмчи чугаалаан. Чүстери аарыг, семирээн азы кадыы кошкак-даа уругларны эмнээринге эргежок чугула херекселдер (тренажерлар), гимнастика ыяжы, янзы-бүрү мячиктер, туттунуп ханаже үнер чадажыгаш, маңнаарынга орук-хевис дээн ышкаш хөй-ле чүүлдер кадыкшыл-күш-культура залынга турар.

Бирги каъттан бешки каъттка чедир көдүрер, бадырар лифт дузазы-биле дөрткү каътка келдивис. Ында поликлиника эргелекчизи, оон экспертиза талазы-биле оралакчызы, улуг медсестра дээш поликлиниканың удуртулгазы шупту чаңгыс черде. Рентген кабинеди база ол-ла каътта турар.

Шупту кабинеттерде амгы үениң негелдези-биле кылдынган чаа мебель, чымчак креслолар, сандайлар, диваннар салдынган. Улуг өртектиг нарын медицина дериг-херекселдерин кабинеттерде эптеп тургускулаан. Чүгле чаңгыс рентген аппаратуразы безин 120 муң рубль өртектиг.

— Чаа поликлиникага хоорайның чоон чүгүнүң, мурнуу микрорайоннуң чурттакчы чону хамааржыр. А тептүң, амгы заводунуң девискээрниң, хемниң оң талакы эриниң участоктары эрги № 1 поликлиникада хевээр. Ортумаа-биле хоорай чурттакчыларының 27 муңун ол поликлиника харылаар. Оон аңгыда № 1 поликлиника районнар чурттакчыларын база хүлээп алыр — деп, чаа поликлиниканың (улуг улустуу) эргелекчизи Майя Монгушовна Чанзан тайылбырлавышаан, профилактика салбырының кабинеттериниң ажылын сонуургадып, аңаа кадык кижи бүрүзү келгеш, каш минута-ла иштинде кадыын хынадып, түңнелин билип ап болур кылдыр тургусканын чоңга солун дамчыштыр дыңнадып бижиирин база дилээн чүве.

Электроннуг санаалга машиназы-биле дериттинген профилактика салбырының дугайын кысказы-биле тайылбырлаптайн. Аңаа келген кижи үш кабинет эртер. Баштайгы кабинетке карактың шоон хынадып база карак иштиниң базыышкынын хемчээдип алыр. Дараазында даазынга — хан, сидик анализин кылыр. Үшкүзүнге — чүректиң ажылдаарын хынап, ЭКГ бижиир, демзизип, узунун тодарадыр. Ол-ла бүгүнүң харызын доп-дораан кылгаш, карточкага бижип каар. Карточканы өске бир кабинетте «Искра» маркалыг ЭСМ-ге салыптарга, 2-3 минута дургузунда ол машина түңнелин бээр. Ында азы шупту талазы-биле эки, азы чок болза, кандыг-бир специалист эндокринолог, хирург, окулист дээн ышкаш эмчилерге шинчидерин сүмелээп болур. Ынчангаш участоктуң эмчизи ол кижини контрольга алыр.

Профилактиктиг шинчилгени кижилер ынчаар эртерге, кайы участокта чеже кижи диспансеризацияны эрткеп көстүп келир. Ындыг шинчилгениң ачызында кижиниң бедугга бидиинмейн чораан кандыг-бир аарыгны эго чадазында тодарадып болур арга тургустунары кончуг таарымчалыг деп, эмчилер чугаалады.

Реабилитация салбырының кабинеттери-биле база таныштывыс. Ында ток, лаа-биле чиипээр, ине-биле эмнээр, массаж кылыр дээш аңгы-аңгы хөй санныг процедура өрээлдери бар.

Бешки каътта участоктар эмчилериниң кабинеттери. Келген кижилер ында чымчак шывыглыг узун сандайларга кирер ээлчээн манап, дыштанып олуруп-даа болур.

Чаа эмнелгениң ажыттынганы чоннуң амбулатория-поликлиника хандырылгазын экижидип, ажылын сайгара тургузар арганы берген.

Улуг улустуң эрги № 1 болгаш база чаа поликлиникалар ажылының ужур-дузазынын-даа, хемчээлининдаа талазы-биле деп кылдыр хуваттынган, бот-тускайлаң ажылдаарлар. Поликлиникаларның кайызынга-даа бүгү специалистер хүлээп ап, кабинеттер, салбырлар доза ажылдап турар.

Ынчаарга № 1 поликлиника консультация бээр рольду база күүседир болгаш нейрохирург, аллерголог, нефролог эмчилер чүгле ол поликлиникага турар. Ол ышкаш аңаа хүндүскү стационар ажылдаарын база планнап турар.

Хоорайның мурнуу микрорайонундан чаа поликлиникаже чоннуң аргыжарынга эптиг болдуруп, автобустуң чамдык маршруттарын аңаа чедир узадып, эде көөрүн Кызыл хоорküүскомундан чаа поликлиниканың администрациязы идегеп, дилеп турар.

Ол ышкаш мурнуу микрорайонуң кайы-бир чуртталга бажыңының 2-1 өрээлинге эмчилер дежурныйлап, хүлээп алыр кабинет тургузары таарымчалыг деп, олар санап турар. Чүге дээрге улуг назылыг кижилер херек апарганда дыка ырады чорбайн, хан базыышкынын азы чүрээн шинчидип ап, эм-даа бижидип алырынга ол таарымчалыг болур. Келир үеде мурнуу микрорайонга поликлиника тургузары эптиг болгу дег. Ол дугайын хоорайның хөй-ниитизи база санал-оналып үндүрер боор деп, медицина ажылдакчыларының бодалы ындыг болду.

Намчал ООРЖАК.

ЧУРУКТАРДА: Чаа поликлиника; оон эмчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КООПЕРАТИВТЕРНИ ДЕТКИИР, ОЛАРГА ДУЗАЛААР

• Районда 22 кооператив бар • 12 муң рубль немелде бижилге дээш хаарынга чедир айтырыг тургускан • 35 муң рубльди эгитпээн •

Улуг-Хем районга кооперативтер шимчээшкини 1987 чылдың ортаа үезинде эгелээн. Районга баштайгы кооперативти пенсионер Борис Николаевич Тархаев ажыткан. Бөгүн ол кооператив тускай машиналыг, агар санында 12 муң рубль акшалыг, бүдүрген продукциязы болур ширбииилдери, бажың чугайлаар кисталарны болгаш өске-даа чүүлдерни чүгле Шагаан-Арыгның чурттакчыларынга эвес, Минусинск, Абакан, Красноярск хары-даа Новосибирск хоорайлар чедир сайгарып турар.

Ам районда 22 кооператив бар апарган. Сентелге-тудуг ажылдарының талазы-биле 10, чоннуң херектээр бараанларын бүдүрер 4, хөй-нитти чемненилгезиниң 3, амыдырал хандырылгазы болгаш коммунал хандырылгазының 1-1, мал семиртилгезиниң 1, чимистиг болгаш кат культураларының өзүмнерин сайгарар база хоорай чаагайжыдылгазының чорудар талазы-биле 1, эртем-шинчилел болгаш телевиде ажылдарын кылыр бир кооператив бар. Кооперативтерниң кол нуруузу тургустунганындан бээр чыл четпээн. Чамдык кооперативтерниң кежигүннери ажылдап эгелевейн чыткаш, тарай маңнажы берген. Оларның ажылын түңнээн, чедер-четпестерин сайгарган баштайгы слёт чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга болуп эрткен.

Кооператив дээрге-ле чамдык кижилерниң угаанынга кииште 4-5 борбак эът халавадып алгаш, ону улуг өртекке садып турар кижилер кирер. Продукцияны боттары бүдүрбейн, магазиннерден хуу кижилерден садып алгаш, сайгарып турар ындыг уусту чоннуң чиижек деп турары чөптүг. Улуг-Хем районда чүгле шииштээн эът кырында турупканнар амдызында чок.

Районга хацылааттынган 22 кооперативтиң чүгле 13-у доктаамал ажылдай берген. Эрткен чылдың дургузунда оларның нийти орулгазы 617165 рубль болган. Ында ажылдап турар 107 кижиниң 40-и нийти бүдүрүлгеге база хаара туттунган. Ажыл төлевиринге кооперативтер 403091 рубльди үндүрген. А кооперативтиң сайзыралының фондузунче чүгле 20614 рубльди шилчиткен. Ол дээрге нийти орулганың чүгле 3 хуузу-дур. Социал хандырылга фондузунче кирген акша оон-даа эвээш—чүгле 4 муң рубль.

— Моон алгаш көөрге, кооператив кежигүннери чүгле акша ажылдап алыр сорулгалыг-дыр. Акшаны чеженидаа ажылдап ап болур, ону кым-даа кызыгаарлавайн турар—деп, районнуң сан-хөө килдизиниң инспектору Любовь Орлова бодунуң чугаазынга демдеглээн. — Ынчалза-даа оларның сайзырал фондузунче акша үндүрерин кызыгаарлап, баазы тургузарын бодавас болза, ындыг кооперативтиң кедизи чок болур.

Юрий Туннековтуң тургусканы «Сантехник» кооперативтиң ажылы мактанчыг. Ол хамык сантехниктиг ажылдарны күрүне өртээ-биле чорудуп турар. Чыл четпээн үе дургузунда ол Шагаан-Арыг хоорайга, Ак-Туруг, Бурлуг-Терек суурларга 67 муң рубльдиң ажылдарын кылган. «Сантехниктиң» кылган ажылдарының шынары доктаамал эки.

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели кооперативтерге бүгү талалыг дузалаарын Күрхандырылгага даалкан—деп, Юрий Александрович санаалынга чугаалаан. — Ынчалза-даа ол организациядан амга чедир чаңгыс метр хоолай безин ап чадаштым. Бисте машина-даа, станоктар-даа бар, а бир эвес материал-биле хандырбас болза, сотка олурар деп бардывыс. Кижилерге боттуг дуза кадар кооперативтен дилепчи кооператив апар чыдыр бис.

— Көрүнер даан бо тапочкаларны,—диргеш, хууда күш-ажыл чорудулгазында хаара туттунган Юрий Таушкен слёттуң киржикчилериниң мурнунга бодунуң бүдүрген продукциязын сонуургаткан. — Магазин мындыг тапочкаларны 7 рубльге садып тур. Мээң бо нийтин чылыгзаан каан тапочкаларым өртээ 10 рубль. Мээң продукциямны улус былаажып алыр-дыр. Оларны үндүр октаттына бээр кескиндилерден даарап тур мен. Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даарангында негиниң кескиндилерни алыр дээрге, чөпшээревес боор-дур...

— Шагаан-Арыг хоорайның тудуг объектилериниң чанынга кылаштап чоруурга, күчүлүг бульдозерлер муң-муң рубль өртектиг материалдарны хөөп идип каап тар-дыр—деп, «Этюд» кооперативтиң кежигүнү Николай Петров эскерген. —Хемдүнүп турар материалдардан каш кадаг азы түүйбу ап алыр болзуңза, оор азы күш-ажылчы эвес орулга тывыкчызы апаар чен. Биске херек материалдар күрүне тудугларында оваалаңы берген, чамдыкта үрелип чыдар.

Бо кижилер кооператив ажылынга киргеш, күрүне бүдүрүлгезинде четпестерни дыка эскерер апарган. Кашла ай бүрүнгаар олар боттары тывылбас материалдарны саза базып, кам-хайыра чокка чарыгдап турган болгай. Ынчан «Күрүнениң—мээңии эвес» деп бодал оларның угаан-мезинге сиңе берген турган-дыр. Ам кооператив кежигүннери апаргаш, кадыг, шоолу бүрүзүнүң, каш минутазының-даа үнезин биле берген. Сайзыраңгайжып бар чоруур бүдүрүлгеге харылзааларны четпестерге эптеш чок чорукту тургузуп эгелээн.

«Этюд» кооперативтиң дугайында каш сөс. Ол каастаалга болгаш сентелге-тудуг ажылдарын чорударын уставында бижээн. Чурттаалга фондузунуң сентелгезин чорудуп тура, оон даргазы Михаил Ниверицкий 12 муң рубльге немелде бижилгени кылган. Райкүүскомнуң комиссиязы ол дээш кооперативти хаарынга чедир айтырыгны тургускан. Ынчалза-даа кооперативтиң кежигүннери боттарының нийтии хуралынга халас акшага хөлүн эрттир сонуургалдыг даргазын халааш, оон орнунга өске кижи соңгуп алган.

Хууда күш-ажыл чорудулгазында 11 кижи хаара туттунган. Оларның дөртү —патентилиг такси башкарыкчылары. Таксистерниң ажылы хоорай болгаш суурлар чурттакчыларының аргыжылгазынга аажок дузалыг болган. Чурттакчылар болгаш ол таксистер хоорай иштинге машиналарны доктаар, турар черни дерип бээрин дилээн турган. Ынчалза-даа хоорай Совединиң күүскому кижилерниң чөптүг дилээнге дыңнангыр эвес болганы хомудаңчыг. Оон түңнелинде район чурттакчыларының кол нуруузу таксилерни кайын барып хөлезилеп алырын билбес.

Районда сентелге-тудуг чорудар талазы-биле он кооператив организастаттынган дээн болгай бис. Тудуг кылырда, ынап-ла төлевилел-смета документилери херек болгай. Эрткен күзүн Тываның цемент заводунуң директоризының ажылдакчызы Анна Сысоева «Спираль» кооперативти организастаан. Ол кооператив төлевилел документилерни кыска хуусаа дургузунда тудугжу кооперативтерге кылып берип турар. Оон кылган ажылдарны төлевилел институдунуң экспертизазын эрткеш, оон соонда кооперативтерге баар.

Кооперативтер юридиктиг организациялар болганда, боттары таңмалыг болур. Кооператив даргазы Б. Н. Тархаев таңма кылдыртып алыр дээш, Красноярск хоорайже чеже-даа барган. Дыка хөй үе-шак чидирип турган, ол таңманы муң-не кылдыртып алган. Өске кооперативтерниң даргалары Тархаев ышкаш ынчаар шуудевес. Чүге дээрге «Спиральдың» кежигүннери таңмаларның эскизин, чөпшээрелин тус черге кылыптар аргалыг. Төлевилел кылырының өртээн тудугнуң смета өртээнче киирип турар болганда, тудугжу кооперативтерге ол аажок эптиг. Ынчангаш «Спираль» — кооперативтерниң кооперативи апарган.

Чыл төнчүзүнде кооперативтер районнуң сан-хөө килдизинге отчеттарын хүлээр ужурлуг. Ындыг турбуже. «Труд» (даргазы Бондо Чаава), «Тудугжу» (Кексоол Саидаков), «Арат» (Роман Огай), «Спираль» (Анна Сысоева), «Кара-Суг» (Владимир Дувак) кооперативтер ону кылбаан. Оон кадында райкүүскомнуң кооперативтерге болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазында кижилерге дузалаар комиссиязы негелде чок болган. Оон кежигүннери агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Борис Бокаштай, АТБ начальниги Виктор Бочкарев, район эмнелгезиниң улуг эмчизи Арыш-оол Балган олар комиссияга ат чалап киргеш, оон ажылынга дуза чедирбейн келген. Районда көдээ ажыл-агый продуктулары бүдүрер талазы-биле чүгле дыңчагыс кооператив бары. Меллиоп хандырылгазының кооперативиниң азы күш-ажыл чорудукчузунуң шупту чогу бо даргаларның арын-нүүрүнде деп чугаалап болур.

«Улуг-Хая» совхозтуң Хайыракан суурунга өскээртен келген кижиниң чемненип алыры дыка берге. Дүъш үезинде ажылчын хандырылга килдизиниң столовазы чүгле КМК ажылчыннарын чемгерер. Олар чоруй барганда чеде бээрге, чем артпаан болур. Ынчангаш маңаа эрткен чылын национал тыва чемнер белеткээр кооператив ажыттынар деп турарын аажок деткип турдувус. Ынчалза-даа совхозтуң удуртулгазындан деткимче албайн баргаш, ол чоңга ачылыг болгу дег кооператив ажыттынмайн барган. «Найырал» кооперативтиң кылган маңчыларын шагаан-арыгжылар садып чип турду. Оон даргазы Кан-оол Саая хоорай чанында даг артынга кажаа-хораа туткаш, мал азырап, хоорай чурттакчыларын национал тыва чем-биле хандырарын планнап турган. Чаа-Хөл суурга «Шенне» болгаш «Ак-көк экран» кооперативтер душкен. Бүтпейн барган шак мындыг кооперативтерниң даңзызын ам-даа уламчылап болур. Кооператив шимчээшкини чүге чер албайн турарыл?

Кол нуруузунда кооперативтер боттарының кызылбиле ажыл организастаарын дендештирип шыдавайн турар. Чок болза боттарының күчү-шыдалын чедир санап албаан болур. Азы хүлээп алган уставының негелделерин күүседип шыдаваан баар. Ынчалза-даа эң кол бергедээшкинни оларга ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының район салбыры таварыштырып турар. Ам Күрүне банкызының ажылдакчызы Мария Пироговалы дыңнап корээли.

— Чаа тургустунуп турар кооперативтерге чээли бербейн турарывыс шын. Эрткен чылын үш кооператив 35 муң рубль чээли алгаш, эгитпээн. Оон даргалары читкен. «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперацияның баазазынга Бардавалидзе «Улуг-Хем» кооперативти организастаан. «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң баазазынга ногаа өстүрер «Арат» кооператив ажыттынган. Даргазы Роман Огай. Бо ийи кооперативтерниң даргалары улуг түңге чээли алгаш, чурттуң та кайы булуңунче чаштып чоруй барган. Олар алган акшазын эгитпээн шаанда, өске кымга-даа чээли бербес-даа бис, үстүкү органнарывыстан чээлиге акша үндүрүп бээр кылдыр дилег-билдириишкин киирбес-даа бис!

Банк ажылдакчызының чугаазында утка бар-даа ышкаш. Ынчалза-даа ийи-үш кижиниң буруузу дээш чаа экономиктиг арга-биле ажылдаар дээн күзелдиг, ак сеткилдиг кижилерге моондак таварыштырып болур бе? Кооперативтер куруг черге тургустунмайн турар болгай. Олар дээш бүрүн харыылаар баазы организациялары бар. Бо таварылгада банк эгиттинмээн чээлини «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң рабкоовунан болгаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтан ап алыр турган.

Слёт-хуралдың ажылын райкүүском даргазы Дандар-оол Ооржак удуртуп эрттиргеш, кооперативтерни хомудатпазын, оларның ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг дузалаарын аазаан. Ол-ла хуралга районнуң кооперативтер чөвүлелин тургускан.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

Эде тургустунуушкун:

саналдар, бодалдар

ОРГАНИЗАСТАП КӨРЗЕ

«Демниг саскан теве тудуп чиир» деп бо үлегер домакта ханы утка сиңникен. Бо чылдың январь 15-те үнген № 13 «Шын» солунга Наталья Сояның «Боттанырынга бүзүрээр мен» деп эгелиг чагаазын номчааш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалымны илередикседим. Ынчанташ үстүнде үлегер домакты киирген им ол. Ол чагаага хамаарыштыр өске-даа номчукчулар база каттыжар боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Номчукчунуң көдүрүп турар айтырыы ам бо хүннерниң негелдезинге дорт хамаарылгалыг. Чонну аъш-чем-биле долу хандырар дугайында айтырыг-дыр. Ол дугайында солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, телевизордан көрүп орар-дыр бис. Чогум бисте хандырылга чок дээрге таарышпас, хире-чергези-биле четтирип, садып ап турар бис.

Ындыг-даа болза, бистиң Кызыл хоорайывыстың аъш-чем магазиннерин ап көрээлинер. Ол магазиннерге кире бээрге, балык консервалары, янзы-бүрү соктар, томаттар болгаш оон аразында аяк-савалар база делгегилеп каан. Мен бодап көөрүмге, ол бир талазында, садып алыкчыларга таарымчалыг хире. Чүге дээрге кижи аъш-чемин садып албышаан, херек саваларын база садып ап болгай.

Магазиннерге улуг-биче чон хүн бүрү үзүлбес. Чүге дээрге чоннуң чемгерикчизи садыг болганда ындыг болуру-даа чөп. Номчукчунуң бодалы-биле алырга, аъш-чем магазиннеринде ол хос черлерге янзы-бүрү аъш-чем база колбасалыг бутербродтардан, тыва шайдан садарын организастаза кандыгыл деп айтырыгны көдүрүп турар-дыр. Ындыг-даа болза, магазин—магазинне болгай.

Ында ажылдакчылар хүн бүрүде сан-түң, акша көпеек-биле холбаалыг. Бир магазинге ындыг хевирлиг чүве ажыдып каар чүве болза, аңаа чон, оларның ыыт-шимээни база турар апаар. Магазиннерни бичии када дүштеки үеде сүт ажыттайн баарга, кандыг ийик. Чон сынмарлажып туруп бээрин боттарывыс билир болгай бис.

Шагда мен студент турар үеде Кызыл хоорайга тускай «Шайлаарак» турганын черле утпас мен. Оон амданныг чемин четтирип-даа турдум. Каш чыл болганда, ол чоннуң чаагай чемгерикчизи ала-чайгаар не чок читкен. Чогум та чүү дээш хагдынган, — ону кым-даа билбес.

Бистиң хоорайывыста столовайлар, кафелер, буфеттер база-ла хөй. Оларда безин быштактан, колбасадан кылган бутербродтарны кижи көрбес боор чүве-дир. Тыва шайны хайындырып садарының дугайында 2-3 чыл бурунгаар «Шын» солунга дыка хөй номчукчулар айтырыгны көдүрген болгай. Ол айтырыг ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турары база элдептиг.

Бисте кооперативтер бары бар-ла-дыр. Ынчалза-даа оларның кылган чеми бир-ле болза өртээ улуг, шынары куду болурга, чон ону шоолуг-ла садып алыксавас. Шиштээн 4-5 борбак эъттиң өртээ 1 рубль 30 көпеек дээр. Оозу кадыг, харыг, чок-ла болза чиг болгулаар.

Черле ынчаш, сүттүг шайдан, быжырган боорзактардан, янзы-бүрү бутербродтардан кылгаш, чоңга садар болза, улуг-биче кижилер күзелдии-биле садып чиир деп бодаар мен. Бо бүгүнү кылыр чер база херек. Ындыг черлерни чайын-даа, кыжын-даа доктаамал организастап көрзе.

Районнардан келген назыхары улгады берген кырганнар шайга ынак дээрзин билир болгай бис. Моон соңгаар бо айтырыгны хоорайның нийтиниң чемненилгетрези өөренип көөрү үзелчиг.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ШАГААЛААР ДИЗЕ...

Эрги чаңчылды шуут кагбайн, чаартып, эде тургузуп болур. Шагаа — масса-чонну хаара тудар, дыштанылганың ажыктыг хевири

Он ийи харлыг тургаш, школага өөренип эгелээн мен. Ол болза 1936 чыл. Он ийи харлыг дээрге-ле чүнү-даа билир апарган элээди назынныг кижи ышкажыл. Кижиниң амыдыралынга чаш чорда болгулаан чугула-чугула болуушкуннар бүгү назынымда уттундурбас дээрзинге бүзүрээн мен. Мээң чурттаалгамның баштайгы чылдарында ындыг болуушкуннар эвээш эвес болгулаан: тыва бижик, колхозтар тургузуп турганы, школа тудуу, баштайгы чизе, байларның хөреңгизин хавырганы... Оон-даа өске. Оларның канчаар эртип турганы, чамдыктары уттундурган-даа болза, ам-даа сагыжымда хевээр. А Шагааны канчаар ёзулап эрттирип турганын база-ла утпаан мен.

Шагааны тыва улус кайы үеден, кайы чүс чылдың кайы чылындан бээр байырлап эгелээнин чугаалаары берге. Ол дугайын кайда-даа биживаан, ону кым-даа тодаратпаан. Тодаргай билдинер-ле чүве: Шагааны азы эрги Чаа чылды тывалар чөөн чүк улустары-биле бир дөмей ай барымдаалап тургускан календарьның ёзугаар эрттирип турган. Оон алгаш көөрге, ол байырлалдың төөгүзү узун деп билир херек.

Хамык ужур мында-даа эвес. Хамык ужур болза тываларның Шагааны боттарының национал байырлалы кылдыр санап, ону чыл бүрүде байырлап эрттирип турганы болур.

Бир-тээ, Шагаа хүнү кыштың адаккы айының кайы-бир хүнүнге колдады таваржыр чүве болганда, аңаа белеткелди араттар кыштагларже көшкүлээн дораан-на, ылангыя чиш белеткеп турары-биле холбаштыр эгелээр. Ол үеде «шагаа» деп сөстү ог бүрүзүнге удаа-дараа дыңнап болур. Каш-даа семис дээп ирт-сергелерни өлүрүп, доорамчалап, хырбачалап, үүжелээш, далган-тараазын соктап, савалап алган соонда, демги сөс кезек када дыңналбастай бээр.

Ол шагда араттар кирер чыл чүл — Күске чылы бе, Улу чылы бе? Чылан чылы бе? — дээрзин шээжи-биле билир-ле болгай. Ол ышкаш кирер чыл кандыг чыл болурун база билир. Ам бодап чорууга, ону аңаа дүүштүр ёзулаарын утпайн чорааннар. А Чаа чыл кирер деп барганда, бир хемде чурттаан кезек аалдар баштай кайы аалга, кымның өөнге чыглырын, оон соонда кана-кана баарын, чүнү-чүнү кылырын баш удур дугуржуп алыр чаңчылдыг.

Бүдүүнүң хүнүнде аалдарның ээлери хүнну бадыр ажылдап хүнзээр: өөнүң иштин-даштын, өдек-кыштаан кылаштыр аштаар, тон-хевин, орун-дежээн дашкаар үндүрүп, харга кактап-силгип, агаарладыр, одаар ыяш-дажын овааландыр чарып белеткээр. Ол болза үнүп турар чылдан артикан хир-чамның, черле бүгү-ле багай чүүлдерниң когун арттырбас, оларны зал-кодаңдан ырадыр сорулгалыг турган деп билзе чогуур.

Оон Шагаа хүнү-даа келир, чыглыр болган өөнге улуг, биче кижилер барык дооза сөөртүп кээр, аалдарга хөй кадарчыларындан өске кым-даа артпас. Келген кижилер харга чунуп-чунуп, бот-боттарының аразында ийи адыштарын чада тудуп, чолукшуур — амыр-мендизин айтыржыр.

Оон соонда аал чоогунда Саң-Салыр дээр тей азы дестек кырынга дүлүп, белеткеп алган эдиин, доңгуда шайын, далган-тараазын аппаргаш, ында чыый каап каан калбак даштар кырынга от кыпсып, олче чаглыг эъттиң, үс-саржагының, далган-тараазының дээжилерин — үстүн каап, кестү чалбыыштадыр садырады кыпсып үндүрүптер. Аалда эң улуг назылыг кижи тос-карак-биле чажыг чажып, «Чыл бажы келди, чылан кежи союлду. Бак чүве ыназ турзун, эки чүве бээр турзун. Эът чиирден хай-бак, думаа-ханаа чайлап турзун, оът чиирден ыт-куш, аимек-сырыңгы чайлап турзун!» дээп чергелиг алзээн каап йөрээл сөстерни чугаалаар.

Кижи амытанның чурттаалгазы оран-делегей-биле холбашкан чүве болганда, ынчаардагы араттарның дээрта хүнче сүзүглели, ынаныжы олче утланган турганы билдингир-дир. Ынчангаш олар мындыг хүнде аңаа чалбарбайн барып шыдавас. Ол болза Шагаа эрттирерниң ыяап-ла күүседир негелделериниң бирээзи турган-дыр.

Оон соонда чыылган чон, улуг-биче кижилер хелбээ-биле шайлаар, кышты өттүр ыыгжап келген чемин хырын быжыы-биле чиир. Оон соонда олар диңги-биле ойнап-хөглеп туруптар: чуңгулаар, шаналаар (хаактаар), ча адар, баг кагар, тевектээр... Ол хүннерде спорт — күш-дамыр сайзырадылгазы бирги черге турганы моон безин илдең-дир.

Эрткен дыка хөй чылдарның дургузунда Шагаа дугайында чугаа үнүп кээрге, ону шажын-биле холбашкан, аңаа лама, хам кол роль ойнап турган, ол болза чүгле кошкүн араттарга таарыжыр байырлал-дыр дээр хөөнге алыскаш, ону болдурбазын чамдык удуртукчу ажылдакчыларның оралдажып турганы чажыт эвес. Ол, мен бодаарымга, окта шын эвес. Ол чылдарда чаңгыс-даа лама, хам кижиниң шагаага киржип, аңаа тергиидеп турганын көрбээн мен. Хамы кижи аразында хоор, ламаны база кижи аразында чалаар ышкажыгай. Шагаа дээрге кижи эвес-тир, ол болза бүгү улустуң байырлалы — Чаа чыл уткуушкуну-дур. Келзе-даа, чем чииринден өске, оларның аңаа кылыптар чүвези чок, оларның хүлээлгези өске-ле болгай.

Улус бүрүзү өске улустардан онзагай, чүгле бодунуң төөгүзү-биле, бодунуң амыдыралының хевири-биле холбашкан, чүгле бодунуң онзагай чүүлдеринге дүүшкен национал чаңчылдарлыг, национал байырлалдарлыг, национал культуралыг. Ол чаңчылдарны, байырлалдарны, культураның дээп болбас эртинелерин нация бүрүзү чүс-чүс чылдарның дургузунда кадагалап, хумагалап, улам сайзыраңгайжыдып келген.

Ынчалза-даа бистиң чуртувуска чаңгыс черге тап-таашкыныг чылдарда ол чүүлдерниң чамдыктары уттундурган, чок болза, уттундуруп бар чыткан, харын-даа бир кажы хоруглуг кылдыр санаттынып турган болгаш оларның дугайында сагыш салыр кижилер улам-на эвээжеп бар чыткан. Чүгле XXVII съездизи ол байдалды буруу шаап, чөптүг эвес деп санап, оларны катап тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган, оларны чоннга катап эгидерин, улам ынчаш болбаазыраңгайжыдырын бодунуң база бир сорулгазы кылдыр салып, ону херек кырынга боттандырарын чер-черде партия, совет организацияларындан негей берген. Ам бисте эде тургустунууш-кун, демократия болгаш ажык-чарлыг чорук чоруп турар. Оларның ачызында эрткен чылдарда ышкындырган чүүлдеривисти катап тургузуп ап эгелээн бис.

Оларның бирээзи — Шагаа. Ону моон соңгаар бистиң республиканың бүгү чурттакчылары чыл бүрүде демдеглеп эрттирип турар апаар дээрзинге чигзинмейн турар мен. Ынчаарга ону солун кылдыр, шынап-ла, байырлалчыг, магадаачыг, ажыктыг кылдыр эрттирер дизе, бистерден чүү негеттинип турары?

Хамыктың мурнунда, ону улустуң шаандакы чаңчылынга чагыртпыр. Ол чүл дизе, Шагаа хүнү даштыгаа, арыг агаарга, даглар эдээнге, ындыг черлер чоокта чок болза, тейлер, кадыр эриктер чоогунга эрткен турар ужурлуг. Улуг, биче кижилер аңаа баргаш, харга кактаныр, хелбээ-биле хаактаар, чуңгулаар, баг кагар, ча адар чергелиг бүгү кижилер киржип болур оюн-тоглаа-биле хаара туттунган турар апаар. Моон-биле холбаштыр тевек дугайын маңаа онзалап чугаалаксадым. Эрткен чылдарда ол оюн эргиниң артыышкыны кылдыр кандыг-даа үндезин чок черге санадып, хоруглуг турганын билир бис. Бо оюн шаанда биске эң делгеренгей турганын маңаа база сагындыраа чогуур. Ону чүгле бичии оолдар эвес, улуг ашактар безин ойнаар, ол хамаанчок кыс уруглар-даа сонуургаар турган болгай. Ынчангаш эн не массалыг, чылдың кайы-даа үезинде кодээге-даа, хоорай, суурларга-даа ойнап болур. Шагаа-даа хүннеринде тевек хөй үени ээлеп турганын хоочуннар утпаан. Ол оюннуң кол-ла эки чүвези — ооң ойнакчыларының дыка үр үениң иштинде даштыгаа арыг агаарга туруп, үргүлчү шимчээшкинге турарында. Кижиниң күш-дамыр талазы-биле сайзыраарынга, ооң кадыын быжыктырарынга тевектиң ролю спорттуң өске хевирлеринден дудак чок. Чаңгыс сөс-биле, Шагааны эрттирер дээр болза, шаандакы эрттирип турган байдалдарынче чоокшуладыры, бойдус-биле холбаары ыяап албан.

Оон ыңай, Шагаага кижилер чүгле аштанып-чемненири-биле чүгле спортчу оюннар эрттирери-биле кызыгаарлаттынып турбаан-на болгай. Аңаа кежээ кажыктаарындан, шыдыраа, даалы ойнаарындан аңгыда, улустуң аас чогаалының чогаалдарын күүседири: тоолдажыры, тывызыктажыры, кожамык ырлары, каргыраа-хөөмей-биле кагжыры байырлалдың база бир чарылбас кезээ турган деп билир херек. Бо үеде чонуң кол нурууу хоорай, суурларда чурттап турар болгай. Моон ужун байырлалдың бо кезээн организастаары хоорай чурттакчыларынга кончуг таарымчалыг ирги бе деп бодаар мен. Хүннү бадыр даштыгаа хүнзээш, кежээ апаарга, бажыңнарынга азы культураның кайы-бир албан черинге чыглып келгеш, ойнап-хөглээри, танчылаары Шагааның ёзулалдарын уламчылаар. Маңаа бо үениң чаңчылдарындан, оюннарындан чүнү киириштирзе экил, эрги чаңчылдардан чүнү оюп кагза эки дээрзин чер-черде организакчылар боттары шиитпирлээр. Черле ынчаш, өөренип көрзе чогуур чүүлдер тыпты бээр. Шагаалаарывыс ол дээш-ле рок-музыка салып, рок-танцы тепкеш туруптар болза, ооң ажыы бар бе? Шагаа эрттирерин эмин эртир хоорайжыткан хереэ бар бе дээн ышкаш айтырыглар үнүп кээр. Маңаа кижи бодаарга, үстүкү удуртур черлерден саавыр үндүрүп, Шагаага хамаарыштыр республиканга чаңгыс аай үлегерлиг байлык быжып берип чыткан ажыы чок. Хамаатыларның чер-чуртунуң байдалдары аңгы-аңгы болганда, чер-черде чоннуң инициативазы, боттынынгыр чоруу маңаа шиитпирлиг рольду ойнаар ужурлуг.

Адак сөөлүнде, революция мурнунда байлар, дужуметтер канчап турган чүве ийик, мээң үемде Шагаага арагадары аймаан ижип турган кижи черле турбаан. Ынчан ону кайнын алырыл дижирлеп бар чадавас. Кайа-даа коржаа садыгларынга дош спирт үргүлчү турган болдур ийин. Ынчалза-даа чон олче көрүнмес-даа турган, чүге дээрге ада-ыдыгуурдан дамчып келген чаңчыл ындыг. Ындыг турбуже, эрткен чылдарда биске чамдык черлерге чамдык кижилер Шагааны бүдүү-даа, ажыы-биле-даа байырлап турган таварылгалар бар. Ынчалза-даа ону чоннуң чүс-чүс чылдарда сагып келген чаңчылдарын ёзугаар эрттирбейн, ол хүнну өскээр ажыглап, өглеринден, бажыңнарындан бажыы-даа ужулбайн, ол хамаанчок Шагааның кирер хүнү келбээнде-ле, электен дойлап, боостаа соктаар чорукче сундулап, ооң хайындан хөй шиитпини чурумун үреп турган кижилер база тургулаан. Чүл ол? Шагаалаашкын бе? Чок, ону шагаалаашкын деп болбас. Бир эвес шагаалаксаар кижи болза, ол дугайын шуут уттуп каапканы дээр. Оон башка, Шагаа чоннуң байырлалы деп бодунуң шагаарын ышкынар. Шагаалаар дизе, шагаалап билир херек.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ.
Чогаалчы.

Ажылчын контроль ажылдап тур

РЕЙД ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

Кызылда ниитиниң чемненилгезиниң чамдык бүдүрүлгелерин ажылчын контролёрлар сөөлгү үеде хынаан. Оларның чамдызында, ылангыя № 10 столовайда, «Меңгүлек» гостиницазында чемненилге черинде хажыдыышкыннар чок болуп турар. Ында аъш-чемниң үлей салырының нормазын сагып, өртектерин бижээш, чемненикчилерге кееңу черге азып турар. Кухнялар, ажыл-агый өрээлдери, чемненир заалдар арыг-силиг.

Ынчалза-даа чамдык чемненилге бүдүрүлгелеринде ындыг эвес. «Улуг-Хем» ресторанга чамдык чемнерниң хыналда садып алыышкынның кылган. Тавактарда мүнүн деңнези четпес, а оон эъти база бифштекстиң гарнири нормадан эвээш болган. Чамдык блюдоларның калькуляциязын тургузарда чоннаң садып ап турар улуг өртектиг эътти киириштирген болганындан оларның өртээн тодарадыр арга чок болган.

№ 3 столованың ажылдакчылары (ээлчег повары Г. Д. Мальцева) нормадан ыракта «чиик» блюдолар белеткээн. Үш порция горохтуг мүнүнүң контроль деңнезин кылырга, нормага 20-ден 55 грамм чедир четпес болган. Шницельдериниң деңнези ортумаа-биле 14 грамм четпес, ээлдиргени үстү ооң кырынче немевейн чемненикчилерге берип турган. Хаарып каан балыктары база нормага четпес.

«Молодежное» кафениң ажылдакчылары чемненикчилерин кээулдур-ле мегелеп турарлар. Барык блюдо бүрүзү чедир салдынмаан болгулаан. Чижээ, шиже кадырган хаван чаан 25 граммының орнунга 10-на граммны салып бээр. Рожки-биле гарнирлээн котлеталарның деңнези нормадан эвээш. Менюда эъттиг салат, өртээ 34 копеек деп бижип каан, а херек кырында ол чок, балык эъди холаан салат бар, өртээ 23 копеек болган. Кассирша 20 граммнап улуска берип олурары ак саржагның хемчээлин орта билбинмес. Кафениң санитарлыг байдалы шоолуг эвес. Ээлчег повары В. П. Девяткина, ооң дузалакчылары аржыгы чок ажылдап турганнар.

Бо бүгү хажыдыышкыннар чүнү көргүскенил? Блюдолар деңнези улуг талаже эвес, а столовая ажылдакчыларынга таарымчалыг эвээш талаже чая базып турар. Контролёрлар аңаа хамаарыштыр актыны тургусканнар.

ҮШ УДАА ДОЛГААН СООНДА

Кызылдың Улуг-Хемниң оң талазында турар микрорайонунда № 42 магазинге садып алыкчылар эвээш эвес келир. Ылангыя ажыл шагының соонда үелерде чон хөй болгулаар. Магазин чайгы үеде кежээ 8 шакка чедир ажылдап турган, улус аңаа чаңчыга берген, черле таарымчалыг-даа турган.

Ынчалза-даа күс дүжери билек, магазинниң ажылдаар шагын өскерткен. Кежээ 7 шакта-ла хаантар. Чаа чурумну тургусса-даа, садып алыкчыларга бо дугайын дыңнадыры уттундурган. Магазинниң эжиинде чарлалы эрги-ле хевээр. Ооң ажылдаар шактарының чаа расписаниезин чүге чогуур деп садып алыкчылар айтырарга, ону солуур бис деп, садыгжылар чүгле аазаарынга ойлепкен.

Садып алыкчылар чеже шылажыр боор, ажылчын контрольдуң парлалга төвүнче телефоннап туруп бергеннер. Магазинниң ажылдакчылары-биле (эргелекчизи Э. Н. Мухортова) телефон дамчыштыр чугаа дээш чок болган. Ынчангаш бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгениң директору Н. Ф. Панфилович үшкү удаа долгаан соонда, магазинниң ажылдаар чаа шактарын ийи ай эрткенде ам-на тодаргай бижээш, аскан. Ол каш-ла минутаның ажылы болган. Магазиннерниң чамдык ажылдакчылары боттарының бедуун хүлээлгелеринге мындыг хамаарылгалыг болгулаар-дыр.

АКТИВ ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Улуг-Хем районнуң ажылчын контролёрларының садыг, ниитиниң чемненилге, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылын хынаар талазы-биле семинары Шагаан-Арыгга болуп эрткен.

Профэвилелдиң даргазы Ш. П. Куулар ажылчын контролёрларга чүве чугаалааш, садыг, ниитиниң чемненилге, чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылын экижидер талазы-биле профэвилел комитеттериниң сорулгаларын тодаргай тайылбырлаан.

Профэвилелдиң секретары М. М. Фирсова, ооң чурттаалга-амыдырал килдизиниң эргелекчизи М. И. Ооп, республиканың Өртектер талазы-биле куркомунуң экономизи Н. А. Некрасова, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң инспектору Х. Ш. Узбек оларның чугааларын семинарның киржикчилери дыңнаан. Ажылчы чоннарының амыдыралчы херегцелдерин хандырарынга контрольду күштелдирер, ажылчын контрольдуң комиссияларын болгаш бөлүктерин организастаар, өртектер тургузарының чурумун сагып турарынга контрольдуң арга болгаш методтарын, база ону садыг, ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелеринге ажыглаар талазы-биле сөөлгү үеде ап чоруткан хемчеглер дугайын олар чугаалааннар.

Шагаан-Арыгның садыг болгаш ниитиниң чемненилгезинге организастаан практиктиг кичээлдерге семинарның киржикчилери барып, хыналдалар чорударының аргаларынга өөренгеннер.

(Материалдарны ажылчын контрольдуң парлалга бөлүү белеткээн).

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

«Аъш-чем садыының» айтыышкыны-биле» деп шүгүмчүлелдиг материал ажылчын контроль бүлүнүнге моон мурнунда үнген турган. Кызылдың аъш-чем садыының удуртукчуларының айтыышкыны-биле Кызылдың № 1 тускайжыттынган магазин чамдык кижилерге аъш-чем аймаа садып турганының дугайын болгаш «Саян» универмагтың салону хоочуннарның чагыгларын кошкак хандырып келгенин ында бижээн.

Аңаа харыны республиканың садыг министриниң оралакчызы Л. М. Кремнева чоруткан. Контролёрларның хыналдаларының түңнелдерин министерство сайгарып чугаалашкаш, хоочуннарның садыг хандырылгазын экижидериниң хемчеглерин ажылдап кылганын ол дыңнаткан. Коллективтерниң, чамдык кижилерниң чагыглары-биле № 1 магазинден аъш-чем садарын соксаткан.

Бо магазинге чыл эгезинде барык үш муң кижиниң хандырып турган. Хоочуннарның ооңурдаар үезин кызыгаар дээш хандырылганың графигин өскертип, ону магазинниң ажылдаар шак бүрүзүнге хуваай чурумчуткан. Бараанарны садарынга белеткээриниң үезин бир шак узаткан. 2-55-95 дугаарлыг телефон-биле 1 бөлүктүң инвалидтериниң чагыын ёзугаар оларның бажыңнарынга ногааларны чедирип бээрин организастаан. Хандырылганы экижидериниң өске-даа хемчеглерин ап чоруткан. Магазинге 1 бөлүктүң инвалидтерин немей быжыглаан.

«Саян» универмагтың салонунга хоочуннарның чагыынга дүүштүр бараанарны садарын база чурумчуткан.

«ШЫНГА ХАРЫЫ»

ЧЕТПЕСТЕР БАДЫТКАТТЫНГАН

1988 чылдың декабрь 9-та парлаттынган Таан-оол Хертектиң «Кым деткимче, дуза көргүзериң?» деп эгелиг материалын СЭКП райкомунуң организастыг килдизиниң хуралынга чугаалажып көргеш, райпода партия эге организациязының ажык хуралынга сайгарарын шиитпирлээн.

Эрткен чылдың декабрь 16-да райпода партия эге организациязының ажык хуралы болган. Аңаа солунга парлаттынган шүгүмчүлелдиг чагааны сайгарган.

Солунда парлаттынган материалда айыткан четпестер бадыткаттынган. Хуралга сапал бергеннер райпонуң коммунистери бот-идепкей чок, партийжи даалгаларны четпес күүседип турарын шүгүмчүлээн. Редакцияже хомудал чагааны бижээн С. К. Эрес-оол база А. К. Ооржак, А. А. Хоменко болгаш өске-даа коммунистер партийжи даалгаларны багай күүседип келгенин хуралга илереткен. Моон соңгаар партийжилер опаашкан ажыл-херээн, партия даалгаларын хажык чокка күүседирин негээн. Ол ышкаш партбюро коммунистерден негелдени шыңгыыралдырын чугулалап айыткан. Райпонуң удуртукчулары партия, профэвилел болгаш өске-даа хөй-нити организацияларының ажылынга деткимче, дузаламчы көргүспейн, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн келгенин бо хуралга шүгүмчүлээн. Коллективте хөй-нити организацияларының ажылын эки удуртуп, башкарарын, партияга хүлээп алыышкын ажылын үндезин-биле эде тургузарын партбюрога хурал даскан.

Районнуң херегленикчилер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы В. К. Ооржак, садыг килдизиниң эргелекчизи Н. С. Устинова солунда үнген материалга болгаш хуралга сапал берген коммунистерниң шүгүмчүлелдеринде айыткан четпестерни ойлр дээш хемчеглерни алырын коммунистерниң мурнунга аазаан.

Борис КУЧЕРЕНКО.
СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң секретары.

АМЕРИК КОММУНИСТЕРНИҢ СОЛУНУ

Чоокта чаа ол солун бодунуң 65 чыл юбилейин демдеглеп эрттирген. АКШ-тың Коммунистиг партиязының солунунуң үлүүнге аар-берге шылгалдалар онаажып турза-даа, ол ажылчы чоннарның өмүнээзинден туржуп, оларның эргелерин камгалап, алыс шынның болгаш партийжи чорукчуң тугун бедик тудуп келген. Маккартизмниң үезинде, кажан компартияны хоруп каап болгаш ол чажыт байдалче шилчээн, а ооң удуртукчуларының хөй кезии кара-бажыңга турда безин, солун үргүлчү үнүп турган болгаш АКШ-ка марксисчи бодалдың кара чаңгыс камгалакчызы болгаш нептередикчизи болуп чораан.

— Солуннуң адын солуп турган, баштай ол «Дейли уоркер», ооң соонда «Дейли уорлд», а 1986 чылда ооң болгаш Сан-Францискога үнүп турган неделя санында үнер «Пиплз уорлдының» баазазынга ниити национал «Пиплз дейли уорлд» кестүп келген — деп, солунга чоокта чаа келген кол редактор Барри Коэн чугаалап турар. Ажылдакчылар, редакторлар, дериг-херекселдер солчуп турган, ынчалза-даа солуннуң сорулгазы — америк ажылчы чонга алыс шынның үнер деэү болуру, ажылчын аңгы дугайында бижиири, ажылчын аңгының эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаары өскерилбейн хевээр артып турган. Бөдүүн кижилерге алыс шынның ол үнү херек турган, ындыг болганда бистиң солунувус дириг артып калып, 1924 чылда оон удавас кезулбейн баарын баш удур чугаалап турган хөй солуннардан арттыр чурттап турар.

Ажыл хүнү аңаа эртенгиниң 7 шакта эгелээр, ынчан баштайгы чөвүлел хуралды чорудар. Аңаа чуртка болгаш делегейде сөөлгү шактар иштинде болган болуушкуннар дугайында дыңнадыгларны чугаалажып көрүп турар. Барри Коэн, ооң бирги оралакчызы Джой Брок, редколлегия кежигүннери Лаура Монтана, Энн Садовски, Сеймур Джозеф, Рон Джонсон, Мэрлин Бектел олар солуннуң дугаарының, ооң бирги болгаш редакция арыннары кандыг болурун шиитпир-биле чугаалажып көөрлер. Корреспондентилерге онаалдаларны тодарадып, материалдар дужаар үени тургузуп турар. Эртенгиниң 8 шакта редакцияның өске сес ажылдакчызы чедип келир.

Ол шакта Лаура Монтананың столунда телефон долгап эгелээр. Ол дээрге редакция-биле корреспондентилерниң аразында кол харылзааның эгелээни ол. Олар Сан-Францискода, Лос-Анджелесте, Чикагода, Вашингтонда, Нью-Йоркта, америк өске хоорайларда болгаш даштыкыда, ооң иштинде Москвада болгаш Гаванада ажылдап турарлар. Лаура оларның саналдарын дыңнап, келир үеле темаларны чугаалажып көрүп, материалдарны чагып турар.

5 чыл бурунгаар солунга кестүп келген амгы үениң технологиязы «Пиплз уорлд» солуннуң чүгле даштыкы хевирин өскерткен эвес (солуннуң даштыкы хевири чараш болу берген), харын эвээш саннг ажылдакчыларга солуннуң дүрген үнерин хандырып берген.

Политиктиг беседа

Херек кырында бүгү материалдар төп компьютерге кирер. Джон Брок дисплейге оларны көргеш, бөгүнгү солунга чүнү кирип болурун тодарадып, сөөлүнде парлаар болгаш улуг-хүн дугаарынга киирерин база чүү чүве чедир ажылдап кылдынмаанын болгаш кандыг немелде медээлер негеттинип турарын тодарадып турар. Шилип алган информацияны редакторнуң дисплейинче чорудар, ол фактыларның шынныын, канчаар бижээнин, стилин хынап, чүүлдүң хемчээлин хайгаарап, эгелерин бодап тургузуп, фотографияларны шилип ап, ооң кандыг арынга турарын тып тургузуп турар. Шак ынчаар чаңгыс кижи элээн каш хүлээлгелерни күүседип турар: ол литажылдакчы, линотипист, корректор, библиотекарь болгаш фоторедактор болуп турар.

Дүъшке чедир солунга баар бүгү чүүлдер белен турар ужурлуг. Редакцияның ийиги чөвүлел хуралынга фотография-биле кады бирги арынга кирер материалдарны тодарадыр болгаш арын бүрүзүнүң македин шиитпирлеп алыр. Компьютерниң чыскаап каан солуннуң чаа типографияның компьютеринче дамчыдып бээр. Ол типография Нью-Йорктан 50 километр черде Нью-Джерси штатта турар. 19 шак 45 минута турда солун чагыкчыларже чорудуп бээринге болгаш киоскилерже аппаарынга белен болур. Хүн санында солун 12 арыныг болгаш 10 муң кезек тиражтыг кылдыр үнүп турар.

Воскресенье солуну бир янзы. Ону онза ужур-дузалыг деп санап турар болгаш 65 муң кезек тиражтыг 28 арын кылдыр үнүп турар. Хүн бүрү үнүп турарындан ылгаптыр улуг-хүн солунунда дөрт арынны испан дылга үндүрүп турар. Сес арын журнал капсырылгалыг болур. Үш арынны профэвилел болгаш ажылчын шимчээшкининге, АКШ-тың үлетпүрүнүң адырларының бирээзиниң байдалының дугайынга чугаага азы ачы-дуза чедирилгезинде, транспортта, оон өске-даа чүүлдерге тураскааткан болур.

Солуннуң эрге-чагыргалары-биле хамаарылгазы, коммунист журналистерниң, АКШ-тың чүве бижип турар база дыңнадып турарларының ег-бүлезинде байдалы хөй кижилерни сонуургадып турар. Чаңгыс аай харылаары берге, ынчалза-даа солуннуң Вашингтонда корреспондентизи Тим Уплерниң ажылы-биле танышкаш, ол дугайында чамдык билигни ап болур. Чыл санында ол Ак бажыңның парлалга килдизинче ооң журналист эргезин катап тургузуп бээриниң дугайында бижимел билдиришкинни киирип турар. Ону ол элээн каш чыл дургузунда киирип турар. Билдиришкин бижээн санында-ла «төлээлээшкин дугайында дилегиң амгы үеде хандырып бербээн» деп дыңнадыгны ап турар. Кандыг-даа тайылбыр бербейн турар.

— Конгресске, сан министерствозунга, күрүне департаментизинге, төп разведка эргелелиинге, истелгениң федералдыг бюрога, күрүнениң өске-даа албан черлеринге хамаарыштыр херек элээн дээре болуп турар. Бис кандыг-даа албан черинче долгап болур бис. Коммунистиг солуннуң ажылдакчызы долгап турарын билип каап, кым-даа телефонну салып кагбайн турар. Мурнунда салып каар турганнар. Ынчалза-даа бистиң диплэвиске харылап бээри өске херек болуп турар. Хөй таварылгаларда бисти эвилеңи-биле тооп көрбейн турар — деп, Барри Коэн чугаалаар.

Редакцияның ажылдакчылары-биле чугаалажып тура, ында тоомча чок кижилерниң чогун көрүп каар сен. Кижи бүрүзү бодунуң солунунуң чедиишкиннери болгаш чедимче чок чүүлдери дээш сагыш аарып чоруур. Олар номчукчуларның чүрээнче орукту дилеп турарлар. «Хүн бүрүзүнде солунга Каттышкан Штаттарның янзы бүрү черлеринден чээрби хире чагаалар кээп турар.

— Бистиң айтырыгларывыс кандыгыл? Чогаадыкчы болгаш организастыг, саң-хөө айтырыгларындан аңгыда айтырыглар хөй — деп, Б. Коэн харыылап турар.

АКШ-тың массалыг информациязының бүгү чепсектериниң херек кырында шуптузунуң ажыглап турары чарлаалардан орулга албайн турар болганда, коммунистер солуннуң фондузунга акша-хөреңги чыырының кампаниязын үргүлчү чорудуп турар. Чүгле эрткен чылын безин барык чартык миллион долларны чыып алган. Номчукчуларның болгаш компартияны деткип турарларның берген акшазының дузазы-биле амгы үениң типография чепсек-херекселдерин, электроннуг техниканы садып алган. Номчукчуларга солунну чедирип бээри берге айтырыг болуп турар. Почта эргелелиниң буруузу-биле солун чагып алыкчыларга бир, ийи, а чамдыкта харын үш хонук озалдап чедип турар. Солун киоскилериниң болгаш ном магазиннериниң ээлериниң хөй кезии «кызыл парлалганы» тооп көрбейн турар. Солунну нептерелдиринге партияның активчилери болгаш номчукчулар дузалап турар.

«Бистиң 65 харлаанывыс-биле таварыштыр кандыг-даа опла байырлалды эрттирбээн бис, ынчалза-даа чедиишкиннерни биске кузээп байыр чедирипшкиннерниң улуг сеткил ханышкыны-биле хүлээп алдывыс» — деп, бистиң беседавыстың түңнелинде Барри Коэн чугаалады.

Игорь МАКУРИН,
СЭТА-ның корр.
Нью-Йорк.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

КОМИССИЯ СЕССИЯЗЫ

ЖЕНЕВА. (СЭТА). Женеваның Нациялар ордузунда КНО-нуң кижи эргезиниң талазы-биле комиссиязының 45-ки сессиязы ажылдап эгелээн. Ооң ажылында делегейниң 120 чуртундан болгаш чазакка хамаарышпас янзы-бүрү организациялардан келген 1200 делегат киржип турар.

Делегейниң 43 күрүнези ук комиссияның кежигүнү болур, а өске чурттардан келген делегаттар хайгааракчылар бооп киржир.

Бөгүн — ССРЭ-ниң болгаш Великобританияның аразында дипломаттыг харылзааларны тургусканының 65 чылы.
ЧУРУКТА: «хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум» камгалалының Лондонда хоочуну.
Г. НАДЕЖДИННИҢ фотозу. (СЭТА).

ДЖ. БУШТУҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың президентизи Джордж Буш Ак бажыңга эрткен пятницада бодунуң бирги парлалга конференциязын эрттирген.

Совет-америк харылзааларга хамаарыштыр чүве чугаалааш, президент «Бистер ол харылзааларны уламчылаарын саададыр деп бодавайн турар бис» — деп онзалап демдеглээн. Ындыг болзажок, стратегтиг болгаш аңаа боо-чепсек, химиктиг болгаш биологтуг чепсек база ийи талалыг харылзааларның келир үезиниң дугайында бодунуң санал-оналын тодарадып алырынга чаа администрацияга ам-даа элээн үе негеттинер дээрзин ол сагындырган. Төп Америкада, Чоокку Чөөн чүкте байдалдарның дугайында эки тодарадып алырынга, хөгжүп орар чурттарның өрээниниң дугайында айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлээринге база-ла элээн үе негеттинер, ынчаарга, «Мен президент бооп ажылдап эгелээнимден бээр чүгле он шаа хонук эрткен болгай» — деп, ол чугаалаан.

Февраль айда Японияже, Кыдат Улус Республика болгаш Мурнуу Корейже албанның аян-чоруун кылыр деп турарын президент дыңнаткан. Кыдат биле бистиң ийи талалыг харылзааларывыс эки. Кыдат удуртукчуларын, оларның аразында Дэн Сяопинни эки билир мен. Ынчангаш ол аян-чорук чедимчелиг болгаш үре-түңнелдиг болурунга бүзүрелим улуг деп, ол чугаалаан. Дж. Буш Японияга чоруп турган, император Хирохитонуң оруун шуудулгазынга киржир.

Школа болгаш ада-ие

ЁЗУУРГАК ЧОРУКТАН ХҮНДҮТКЕЛ

Эрткен чылдың декабрь 21-де үнген «Шын» солунга парлаттынган «Школа болгаш ада-ие» булуңунга ада-иениң өг-бүлеге авторитединиң азы хүндүткелиниң уруглар кижизидилгезинге ролюнуң дугайында республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң педагогика болгаш психология кафедразының улуг башкызы Галина Сундуйнуң сураглыг совет педагог А. С. Макаренконуң өөредиинге даянып бижээн чүүлүн таныштырган болгай бис. Аңаа автор ада-ие улустуң ажы-төлүнүң мурнунга хүндүткелиниң база бир дөрт хевирин тайылбырлаан. Бо удаада хүндүткелдиң база бир хевирин таныштырар-дыр бис. Арткан хевирлерин даразында үнер булуңнарга уламчылап парлаар.

Бо булуң өг-бүле кижизидилгезинге тураскааткан болганда, ада-иелер, силерниң идепкейлиг киржилгеңерни дилеп тур бис. Уругларыңар-биле силерниң аразынга азы уругларыңар-биле школага болган таварылгаларны-даа бижиңер, эскелер-биле сүмележип болур силер.

Ёзуургак чоруктан хүндүткел. Бо болза ыракшылдыг чоок эвес чоруктан хүндүткелдиң бир тускай бөөрда, элээн хоралыг хевири болуп турар. Оон хоразы чүгле кижиниң бодунга эвес, ону долгандыр туруп турар кижи бүрүзүнге шаптыктыг. «Бодун тогдунар, ёзуургак чорук колдуу-ла интеллигент өг-бүлелерде синниккен» —деп, А. С. Макаренко бижээн. Бисте, шынап-ла, кымнарны чок дээр: алдарлыг эртемденнер, артистер, чогаалчылар, министрлер. Бо бөлүктүң кижилери база тускай өг-бүлелиг, ажы-төлдүг. А чамдык ат-алдарга бүргеткен кижилерниң карак көзүлбестеп, «бүгү-ле чүүлдерни билир мен, мээң ачы-хавыям күрүне мурнунга улуг, мени бүдүн чурт билир» деп хоолургаарлар. Мындыг бодал чок чаңнаашкын ажы-төлдүң ёзуургак апаарынга үндезинниг болдурар болгаш оларны бөдүүн кижилерден ырадырынга чедирип, оларны хүндүлевес, харын-даа куду чергениң кижилери кылдыр санаарынга чедирер.

Ёзуургак, хоолургак талалар тыва кедээ интеллигент өг-бүлелерде база бар-даа болза, шоолут кеңтерелдеп алвайн турар деп болур. Ону чүнүң-биле тайылбырлап болур? Кедээ черге кижилер бот-боттарын копчуг эки билчир болганда, кажан улуг-даа, бичии-даа кижилерниң талазындан ёзуургак чорук тып-тып келгенде, чаңында улустуң талазындан аңаа таарылпааны дүргени-биле билдинип келир. Ынчангаш аңаа сайзыраар байдалды бербейн турар.

Ажы-төлүн биче сеткилдиг, эш-өөрү-биле найыралдыг кылдыр кижизидип турар интеллигент ада-иелерниң сөөлгү үеде элээн хөй эскертипип турары өөрүнчүг. А хоорай черлерде, ылаңгыя пайысылалывыста бодун тогдунар школа назылыг уруглары, студентилерни, аныяк ажылдакчыларны хөйү-биле эскерип болур. Бо аныяк-чалыы кижилер эш-өөрүнүң, таныыр-таныывас кижилерниң мурнунга боттарын дыка өрү көрдүнүп, «мээң ачам—дарга, мээң ачам— эртемден, мээң ачам—чогаалчы, мээң ачам—сураглыг кижи, а мен дээрге ооң уруу-дур мен» деп барыткаарын оралдажырлар. Айтыксаар чүве чүл дизе мындыг кижилерниң ажы-төлүнүң хөй кезии мергежил чедип алгаш, хоорайга артып кээп, кедээ суурларже, районнарже барып ажылдаарын шуут бодавайн турар. «Сураглыг» аданың таныш-көрүш харылзаазы аңаа дузалаар дээрзин ажы-төлү билир. Шак мындыг «интеллигент» өг-бүлелерден төрээн дылын билбес, ол билбезин бедик көөргедип чоруур кижилер кижизиттинер. Бо дээрге кымның-даа эвес, а чүгле ада-иениң буруузу, оларның мөдерелдиг кылган херээ-дир.

Үстүнде айыткапывыс ёзуургак чоруктуң хайының эске талазын ап көрээлинер. Ооң чижээнге мындыг таварылганы бижийн: «Мээң ачам чогаалчы кижи. Ол хиреде мен төрээн дылымны билбес мен. Мени бедик культуралыг, бижиг билиглиг болзун дээш, ада-ием орус школага кирип каан. Ам кээп бодумнуң «өрээн чонумнуң дылын, культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын билбезим дугайты дыка хомудап, харын-даа бодумну аас-кежик чок деп санап эгеледим. Бодум үем-чергем уруглардан чугаа эрээримге, мени тооксавас «дылың билбес болганыңда, сен бистиң эвес сен» дээр хевирлиг. Шынап-ла, бистиң аравыста дыка улуг шаптараазын бар. Ам келгеш, ада-ием-биле маргыжып турар апардым. Кандыг хинчек-тир, бодумнуң-на төрээн дылым өөренип чадап, словарь туттуп алгаш чоруп тур мен. Мендээ дузалап көрүңер» —деп, 19 харлыг А. институтка кээп дилегни кылган.

Бо дээрге аныяк кижиниң сагыш-сеткилиниң дуза эрээн кыйгызы, дилээшкини, ада-кезин сойгаллап бодалының илерээшкини-дир. «Төөгүнү билбеске— чазар, төрел билбеске—түрээр»—деп бурунгу өгбелеривистиң чугаалап каан мерген сөстериниң философчу утказы ханы болгай. Ада-иелер ону сагыш көөрү күзенчиг.

Кижи бүрүзүнүң амыдырал-чурталгазында, шынап-ла, кандыг-бир ачы-хавыя, эки чүүлдер бар. Ынчалза-даа ада-ие улус ажы-төлүнүң мурнунга «кымга-даа аштырбаан, кымдан артык тергиидекчи мен» дээр байдалды тургуспас, көргүспес ужурлуг. Эргим ада-иелер, уругларыңар чүгле силерниң эвес, өске кижилерниң, ылаңгыя боттарыңарның эш-өөрүңерниң, оңнуктерңерниң ачы-хавыязын база көрген, билген турза чогуур.

Галина СУНДУЙ.
Республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң ажылдакчызы.

«Хураганнарывыстың чаптанчыын, чаражын!» деп фоточурумал.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Бодалгага харыы

АЧАЗЫ ЧАЗЫГ КЫЛГАН-ДЫР

Витя турамык эвес, биче сеткилдиг оол. Ачазынга стаканны билбейн бусканын чугаалааш, буруузун билип-тир. Бо таварылгада Витяның ачазы бодунга эгиттинмес улуг чазыгны кылган.

Чүге? Оглу стакан бузуп каш, билбейн бусканын чажырбайн чугаалаан, буруузун миннип турда-ла, «черле мындыг сен, холун-будуң кемниг чүве дег, ийи карааң көзүлбес чүве дег, ынча дыка стакан садып турар акша-төгерик чок-тур, идиик удунуң көрем база хоорлуп калган. Акшаны үзүп аар суг деп бодаар сен бе?»—деп оглун ушбаш чок кончаан сөстериниң артында чүү чаштының чыдарын утаап билбээн.

Ачазынга хамаарыштыр чаш кижиниң угаан-бодалында чүү артып калган деп бодаар силер? Бирээде, ачазынга бүзүрел болбас, моон соңгаар кандыг-бир таварылга болур болза, ачазынга шыны-биле чугаалап болбас, демей-ле кончуур, айтыра берзе, мегелээр. Ийиде, мындыг сен, холун-будуң кемниг чүве дег, ийи карааң көзүлбес дег дээн бо сөстер чаш кижиге кайы хире аар согуушкун-дур. Чаш-даа болза, угааны өзүп, сайзырап орар бичии оол бо сөстерден бодуп: черле мындыг, хол-будум кемниг дег, карааам көзүлбес дег, дыка-ла багай кижи-дир мен деп бодаар. Бо чорук оолдуң кижизидилгезинге кончуг-ла багай салдарны чедирери билдингир.

Мында оолду бүзүревес чорукче, мегелээр чорукче албадап турар кончуг каржыкыжаныг бар дээрзин Витяның ачазы угаап шыдаваан-дыр. Витяның ачазы оглун ак сеткилдиг, шынчы чоруу дээш «Эр-хей, мээң оглум чүве мегелевес кижи, шынын сеглээнин дээш четтирдим, оглум»—дээр турган. Оон ыңай идик-хевинге, эт-севинге камныг, хумагалыг чоруур чоор деп чагыыр, сургаар турган. Акша-төгерикти узун аар сугга демейлевейн, ооң ажык-үнезин шын тайылбырлап, ак сеткилдиг, кызымак күш-ажылы-биле ажылдап алырын билиндир чугаалап бээр турган. Ынчанган болза, оолдуң сеткилинге адазынга ынакшыл, бүзүрел, чоргаарал чайгаар-ла хайнып кээр турган. Адазының аттыныышкыны оолдуң кижизидилгезинге эки салдарны чедирер туржук, оглунга бак аажы-чаңның эгезин салып каан ышкажыл. Аттыныышкын-биле кажан-даа бичии кижилерни эки кижилер кылып ап шыдавас бис: мегелээр, могадыр, чазык эвес, хаалчак, кортук, тура-соруу чок кижилер моон үнер. Шуугаар бертинде боданыр херек, кайы хамааңчок аттынар, шуугаар чорук чүге чедирип болгу дег-дир. Чаштар-биле чугаа нарын ада-иезин кандыг болдур, олар ындыг болур.

Черле ынчаш, бичии чаштарга эвилең-ээлдек чоруктан иезиниң ак сүдү дег амдан сүзүглүг болур ийин. Эвилең-ээлдек чоруктан чаш кижилерниң сеткил-сагыжы чырык болур, чүрээ дыңзыг, чазык-чагай, хөглүг, могаттынмас, мегелевес, кортук эвес, эрес-диди, тура-соруктуг, шынчы кижилер оон үнер деп чүвени ада-иелер шупту билген турары күзенчиг.

Бистиң аравыска уруг-дарыының кижизидилгезинге тоомча чок, багай аажы-чаңныг ада-лар-даа, иелер-даа турбас ужурлуг. Чүге дизе бистер совет кижилер бис, совет хоойлу бистерден ынчаар негеп-даа турар, бистиң ындыг эргевис-даа чок.

Чачай-оол ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.
Кызыл-Мажалык суур.

Культура амыдыралы

ЧЭЭРБИ ЧЫЛДА

Республиканың «Хүндүлелдиң демдээ» орденниг хөгжүмнүг театрынга Ленинградтың Күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдун дооскан артистерниң 20 чыл болганынга тураскааткан концерт-шии болган. Шии-концерттиң программазында орус, тыва классиктиг шиилерден сценалар, монологтар, ол ышкаш хөгжүмнүг шиилерден арийлар, романстар, ырлар кирип турар.

Людмила Солун-оолдуң талантызын Тываның чону билир. Ол кым-даа боор ойнаашкан, күштүг, чараш үн-биле ырлап-даа турар. С. Токаның «Доңгур-оол» деп шиизинден үзүндүнү өг-бүле иелээн ойнап турар. Мария Солун-оол (Серинмаа) ынаккыын үнүп келгеш, канчаар-даа чаңнады. Оон шимчээшкинин кажар. Дүлгээзинниг чаңы Серинмааның иштики болгаш даштыкы хевиринден, шииниң маадырының кол сорулгазы-биле дүгжүп турар. Төрүмелинден салым-чаянныг болган ужундан ол рольду Мария чиик, хала чок ойнады. Үүр даргазынга үш чыл болган Доңгур-оол (Л. Солун-оол) аңаа күштүг ынакшаан ужунда ооң дүлгээзининге алзып, хуу боор турарын мастер ёзу-биле ойнаан. В. Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп трагедиязын Ирина Лопсан, Хертек Ширшин-оол база эки ойнадылар. Джульеттаның ролюн Ирина Лопсан, Дадар Барыңмаа ойнап турда база көрген мен. База-ла хөлчок сонуурган мен. Бо таварылгада — Ирина биле Ширшин-оолдуң ойнап турары артистерниң чогаадыкга талазы, дуржулга талазы-биле бышкааның бадыткады.

Артистерниң шиилерден монологтарын, үзүндүлерин кончуг сонуургап көрдүм. 20 чыл иштинде оларның талантызының сайзыраан, дуржулгазының өскен илдек боор, көрүкчүлерниң эстетиктиг таалаашкын-биле өөртүп турду.

Чүгле хомудаар чүве — залдың чартык кезээнин хоозун болганы. Хоорайның аныяктары — дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери та кайнаар тарап, та кайда кылаштап турган, оозу билдинмее. Черле ынчаш, бо аныяктар вокзалдарга, кафелерге, кудумчуларга соруу чок тырлып турбайн, театрга солун чүүлдерни көрүп турар болза, оларның сагыш-сеткил талазы-биле кижизидилгезинге, культурлуг, кижизиг болурунга кончуг идиглиг болурун угаап билзе чогуур. Чүгле аныяктар эвес, улуг-даа кижилер, пенсионерлер-даа ындыг солун шии-концерттерни эрттирбес ужурлуг.

Оон ыңай ол хире төөгүлүг юбилейни демдеглеп тургаш, театр баш удур белеткелдиг болурун күзээр-дир мен. Баштайгы кежээде культура ажылдакчыларындан кажан борбак кижиниң келгени база хомуданчыг. Ол ышкаш ол юбилейлиг кежээге парлап каан программа чок болганын кайгадым. Билиглиг, эртемниг кижилер бо шииден, ол чогаалдан үзүндү, монолог тур деп бодап орар, а ону билбес улус канчаарыл? Хоорайдан, кедээлеп келген чамдык кижилер кайы классика чогаалындан монологтар, арийлар ырлап турарын орта билбейн, аайын тыппайн турарын оон-моон дыңнап ордум.

Концерт-шии чапсар-биле 2 кезектиг боор, барык 3 шак хире үргүлчүлээн. Шупту артистерге солун концертти дээш өөрүп, чогаадыкчы чедиишкиннерин күзедим.

Мария САРЫКАЙ.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·

ХОЛ БӨМБҮҮ, ХҮРЕШКЕ

Тыва эки турачы Кыргыс Идамның шаңназы дээш хол бөмбүүнге болгаш тыва хүрешке маргылдаалар чоокта чаа Нарын суурнуң культура-спорт комплекизинге болуп эрткен. Аңаа Кызыл, Улуг-Хем, Тес-Хем, Өвүр районнардан беш хереэжен, сес эр улустуң командалары кириштиген.

Хол бөмбүүнге эр улус командаларындан Эрзинде районнуң чыынды командазы, хереэжен улус аразынга Нарын совхозтуң командазы кайызы-даа командага үттүрбейн тиилекчи болган.

Алдан дөрт мөгениң хүрежинге Тес-Хемниң мөгези Сергей Даңдаа шүүлген, а Нарын ортумак школазының онгу класчызы Эртине Допчут үжүүрлепкен.

Олчат-оол МОНГУШ.
Эрзин район.

АЙВАР ШҮҮЛГЕН

Сүт-Хөл суурнуң спортзалынга районнуң бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа ленап аайы-биле Алдын-Даш Ондар, Уран-оол Ондар, Виктор Ондар, Аяс Сат, Сергей Ховалыг, Амир Ховалыг, Курсат Ондар, Михаил Ондар олар чемпионнаашпар.

Хостуг хүреш маргылдаазының соонда чаңчыл ёзугаар тыва хүрешке 32 шилилдек мөгениң хүрежи болган.

Ачыр-дачыр сегиржип алышкыныы түңнелинде өзүп олурар аныяк мөге Айвар Ондар шүүлген, Ян Куулар үжүүрлешкен. Үш-дөрт дугаар черлерни Михаил Ондар биле Курсат Ондар түстүзүнда үлешкеннер.

Тиилекчи болган мөгелерни хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Альберт ОНДАР.

КУБОК ДЭЭШ

Эрткен дыштаныр хүннерде СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң төвү Хайыраканга суурга шилчип чоруур кубок дээш хол бөмбүүнге маргылдаа болган. Аңаа 17 команда, ооң иштинде Чөөн-Хемчик районнуң 13, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчиктен командалар кирипкен.

Маргылдааның ийиги хүнүн хереэжен улустуң командазы эгелээн. Түңнелинде бирги черни Чадаананың № 3 школазының командазы, ийиги черни районнуң үшкү чери Хөндергейниң командалары түстүзүнда үлешкен.

Эр улус командаларының аразынга «Искра» совхозтуң командазы шылгараан. Ийиги черни Хайыраканның, үшкүзүн Чадаананың командазы алган.

Суурда агиткварталдарга хамааржыр кварталарның чурттакчылары, хоорайның № 1, 2, 3 столоваялары спортчуларга болгаш маргылдааның көрүкчүлеринге буфеттер организастааны эки болган.

Олег ОНДАР.

ЧАЗАКТЫҢ БУЯНЫ

Деңгиг-Аксы —Тывада база бичии эвес суурларның бирээзи. Мында уруглар бажың-интернадында өскүс болган кадыы кошкак чаш ажы-төл кижизиттинип, күрүне ажаалда-хайгааралында туруп турар. Ында чүгле Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан эвес, Совет Эвилелиниң хоорай, суурларындан, Владивосток, Якутия, Эвенкил дээш хөй-ле область, крайлардан келген хөй националдыг чаштар туруп турар. Ынчангаш бистиң коллективте чаштар-биле ажылдап турар эки кижилер дугайында чоңга, ада-иелерге солун дамчыдыр чырыдары күзенчиг-дир.

Бо уруглар бажыңында таарымчалыг чүүлдер хөй: янзы-бүрү ойнаарактар, телевизор, девискээрде чайгаарыштар, ойнаар бажыңчыгаштар бар, чайгы үеде өңбаазын чечек-чимисти тарып турары чаштарга таарымчалыг. Мынча хөй уругларны улуг-биче аайы-биле идик-хевин таарыштыр хепкерип турар. Аъш-чемин кылып бериптурары хөөредир болза, республиканың столоваяларында ындыг чагай чем ховар-ла боор. Капусталааш, картошкалап кылып каан мун, хаарган балык, янзы-бүрү тараалардан кадык, манчы-хуужуур, кат хандызы суксун, сүт, өреме дээш чүүл-бүрү, кижи бажыңынга уругларын кайын ынчаар хандыра аар. Бистиң Совет күрүневис, партиявыс чаштар дээш ол хире сагыш салып турар-дыр. Уругларын эккеп каапкаш, кээп ужуравас ада-иелер, төрелдер моону билбес боорлар.

Бистиң коллективте ажылдаар боттарының уруглары-биле дөмей ажаап, кижизидип ажылдап турар кижилер эвээш эвес. Оон херечизи бо коллектив сөөлгү каш чылдардан бээр республиканың бажың-интернаттар аразынга социалистиг чарышка үш-дөрт удаа бирги черже үнүп, тукчугаштар, хүндүлел бижиктер, акша шаңналы-биле мактадып, шаңнадып келгени.

Мен бо коллективке 3 чыл хире ажылдап келдим. Уругларның кижизидилгези черле эки-дир. Девискээрде тарып каан чечек-чимисти үзе-чаза сога бербес, чокшуп, чурум үрей турбастар. Харын-даа ээлдилерни санитаркаларга, поварларга дузалажып, септелгеге киржип, чечектерни олуртужуп, суггаржып турар, ээлдерде орун-дөжээ эмнесекселиг.

Бисте дузалал ажыл-агыйы база бар. Хой, өшкү, инек, хаваннар, картошка, ногаа тарыыр шөлдүг бис. Борта уругларның дузазы улуг, картошканы олуртур, ажаар, ылаңгыя хөй төрүй берген үеде алай-хураган доруктуржур, мал кажаазын арттаар, чылыглаар. Ынчангаш өөренникчилер күш-ажылга дыка өөренип турарлар. 1988 чылда 6 уругну Саян ажыр хоорайларже бызаңнаар-дарганнаар, даараныр-аргыыр мергежилдерге өөредип чоруткан. Ам оларның чагаалары кээп турар, мында башкыларың, кижизидикчилерин ада-иезин, аалзының калганын бижип турарлар. Чоокта чаа чуруун база чоруткаңнар, чараш, чаптанчыг-ла чорду. Черле ынчаш боларның аразынга кижи ажылдаарга хөглүг, улуг улусту хүндүлээр, бичии бөлүктүң уруглары санитарказын «мама» дижир, кээргенчиг-даа, чаптанчыг-даа.

Бистиң коллектививис бызыг пайыралдыг. Мында элээн каш националдыг кижилери ажылдап, чурттап турар: тыва, орус, татар, хакас украин дээш өске-даа. Бисте хөй чыл ажылдаан хоочуннар эвээш эвес, оларга директорувус А. Маады, К. Чолдак-оол, Т. Отук-оол, Е. Курседова хамааржыр. Мурнакчылар улуг эмчи С. Ф. Писаренко, башкылар Е. Жуйкова, А. Дылыова, санитаркалар, ажылчыннар В. Иргит, Т. Сат, К. Ондар, С. Сорокин, М. Сорокина, М. Кыргыс, сантехник М. Фасмутинов дээш оон-даа өскелер. Мурнуку чылдарга көөрде мурнакчылар көвүдеп келген, коллектив эле тургустунуп турары ол. Дирекция болгаш профком ажылчыннарны солун, төөгүлүг черлерже экскурсиялап, арбаан, курорттарже чорудуп турар.

Коллектив Армениянын айыыл-халапка таварышкан чонунга дузалаары-биле бир хүнүнүң ажыл төлевирин шилчиткен, ол ышкаш өскүс арткан бир армян чашты азырап алыр күзелин илередип турар эштер база бар. Чижээ, хеп азыкчызы Л. Черняева. Бистиң улус мында-даа, Армениянда-даа өскүс ажы-төлдү бир дөмей көрүп турар.

Бистиң уруувус он ажыг чыл бурунгаар кадының байдалы-биле оргазы кестиргеш, инвалид арткан болгаш бо уруглар бажыңында он чыл хире күрүнениң долу хандырылгазында эмнедип, кижизиттирип, кадык-шыырай өзүп чоруур. Ол дээш өг-бүлевистен күрүнеге, мында ажылдакчыларга өөрүп четтиргенимни солун дамчыдыр илередип тур бис, ам бодувус мында көжүп келгеш бо коллективте ажылдап чор бис. Совет Эвилелиниң хамаатызы боом, мындыг эки күрүнеге ажылдап, чурттаксаңчыг-дыр. Аңаа чоргаарланып чоруур бис. Бистиң коллектив ам-даа эде тургустунуп, эки ажылдаар дээрзинге бүзүрел бар.

Донгун-оол ХЕРТЕК.
Кочегар.
Каа-Хем район.

УРУГЛАРЫМ — МЭЭҢ ЧОРГААРАЛЫМ

Чаа үениң тургустурунга «Шын» солун улуг рольду ойнаан. Арат чониуң ынак солунун дамчыштыр ССРЭ-ниң дугайында, Тыва Арат Республиканың чаа, аас-кежиктиг орук-биле хөгжүп эгелээниниң дугайын билип ап турган мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Шын» солун—мээң база ынак башкым, сурталчым, дагдыныкчым, сүмелекчим. Тываның нам кежигүнүнге 1941 чылдың декабрьда кирген мен. Арзээ үүрүн даргалап, «Шын» солунуң дузазы-биле арат чазааның политиказын чалыы селгалга шыдаар шаам-биле тайылбырлап берип турдум. Солун, сеткүүлдүң үнерин сонуургап, аңаа ажылдап көрзе кандыг чүве ирги деп бодаап доспес күзелим-биле 1943 чылда типографияга кээп, парлакчылап өөренип алдым. Ол чаа мергежилим аайы-биле аңаа тос чыл хире ажылдадым. Оон соонда «Тываның аныяктары», «Шын» солунга үндүрүкчүлеп, корректорлап, янзы-бүрү ажылдарга ажылдап чордум, пенсияже үнгүже чедир барык дөртен чылдарның дургузунда кызып ажылдаан мен. Корректор ажылы берге-даа, солун-даа ыш. Солуннуң шынары, чазыг чок болуру оон улуу-биле хамааржыр.

Бо-ла үр чылдарның дургузунда ажылдап, чурттап чораш, авамның бедүүн аажы-чаңын, чагыг-сөзүн үргүлчү-ле бодап, сактып, ажы-төлүмге дамчыдып берип чоруур мен.

Өөвүс иштн хөй—ийи боттарывыстан аңгыда, дөрт кыс, бир оолдуг бис. «Кижи төлүнге ынак, куш уязынга ынак» дижири-ле шын. Ол үлегер домактың бадыткалын чурттап эрткен амыдыралымдан көрүп келдим. Ажы-төл улгадып өзүп келзе-даа, төрээн ада-иезинге олар чаш уруглар ышкаш сагындырардыр. Уругларымга ада-иениң ынакшылы ол хире күштүг. Ынчангаш чурттаалга мөңге деп чугаапың чогум ханы утказы ында деп бодаар мен.

Бис уругларывысты анайкара чажындан-на күш-ажылга ынак, улуг, биче кижилерни хүндүлээр, экини эки деп, багайны багай деп ылгап көрүп, ак сеткилдиг, шынчы кижилер кылдыр өстүрерин оралдажып чордувус. Ол дээрге кижиниң амыдырал-чурталгага дээш уйгу-чыдып чок демиселинге үндезилеп келир чүве-дир. Ынчангаш амыдыралдың кол үндезинин чонунга төлептиг аажы-чаңныг, кол-ла чүве, күш-ажылга ынак кижи болурунда деп амыдыралымдан бүзүреп, көрүп чоруур мен. Амгы үениң эде тургустуушкунунуң кол негелдезин-даа ындыг апарган, улуг-даа, бичии-даа кижи бүрүзү бодунуң онзагай ажыл-херээн ак сеткилдиг, шынчы, бүгү-ле күжүп, арга-мергежилин берип турганы кылыр ужурлуг.

Ажы-төл өзүп кээрге, оларга өске-даа хөй үе-черге, улуг, биче эш-өөрүнге—бодуунуң үезиниң кижилеринге ышкаш, эртем-билигже, аас-кежиктиг амыдырал-чурталгаже оруу ажык. Бистиң улуг, төрээн хөй националдыг чуртувуста ындыг. Ону бистиң пятилетивистиң Конституциязында (Үндезин Хоойлузунда) алдын үжүктер-биле магадылап бижип каан.

Мааза бадыткал кылдыр, бодумнуң ажы-төлүмнүң амыдырал-чурталгазын көргүзүп көрейн: Кызылдың № 2 ортумак школазы — бистиң республикада хоочун школаларның бирээзи. Ол бодунуң өөреникчилерин ханы билиглиг, эки мөзү-шынарлыг кижилер кылдыр өстүрүп, дооступ келген. Ооң тодаргай чижээн уругларымның ажыл, амыдыралындан бейин херек кырында көрүп, аңаа өөрүп, чоргаарланып чоруур мен. 1943 чылдан бээр ол школага өөренип, оку дооскаш, тускай эртем чедип алгылаан төрээн республиказының улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап, чонунга ак сеткилдиг бараан болуп чоруурлар. А оларның ажы-төлү дээрге мырынай эмнесап чок. Олар шупту бажынывыска чыглып келгилээнде, кара, сарыг баштыг чүвелеривисти эргеледип, чассыдып, өөрүшкүвүстен уйгудүптиге, тоолда дег, аамайлапып олургулаар бис. Шынап-ла, ада-иеге ажы-төлүнден артык өөрүшкү кайда боор!

Уругларывыстың уруглары Начын Монгуш—Кызылдың он бир дугаар профессионал-техниктиг училищезиниң сургуулу, Оюмаа—Омскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң дөрткү курузунуң студентизи, Чайымаа—сески классчы, Эльвира Лишинская—республиканың Күрүне архивиниң ажылдакчызы, Айлаана Доңгак—күрстраховщание эргелелинде ревизор, Аза Монгуш—автоорук техникумунда сургуул. Стас—цирк-эстрада уран чүүл училищезиниң сургуулу, ада-иезиниң ийи истээр келир үениң цирк артизи, ооң бичии дуңмазы Нэлла—амдызында үшкү классчы, Алимаа—дөрткү классчы, Володя—бирги классчы. А уругларывыстың уругларының уруглары Анжелика Доңгак, Юлия Лишинская, Чиңгис Монгуш дээш-ле чоруп каар-лар.

Уруглар кижизидилгезинге кол чүүл оларга ынак болуру дээрзин бодувустуң амыдыралывыстан көрүп чор бис. Ынчангаш аныяк ада-иелерге уругларынга ынак, оларга чоок болуруң, оларны кажан-даа шын билип алырын кызарып чагыксаар-дыр бис. Уруглар ада-иениң чоргааралы, идегели, аас-кежиин кылдыр өзери ада-иениң-не бодундан улуг хамааржыр боор чүве.

Данчай-оол ОЮН.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, «Парлалганың тергиини» деп херек демдээниң эдилекчизи.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 2-3 серияларлы. 11.15 — Медээлер. 11.25—Уруглар шагы. 12.25—13.05—«Балдаш хелдүң салым-чолу». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.30— Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50— «Цирк чедип келген». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.05— Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25— «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.10— Концерт. 18.50— Бөгүн делегейде. 19.05— Мультфильм. 19.15— Эрге-чагыргазы—Советтерге. «Медеглел». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.35 —«Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00—«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— В. Гаврилин—«Анюта». Шии. 23.35 —Бөгүн делегейде. 23.50 — 00.25 — Улуг кижилерге мультфильм. «Густавтың чаа ужуралдары». (ВУР).

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35—Бойдус эртеми. 4 класс. Сугну ажыглаары база оон камгалалы. 9.05 — Испан дыл. 9.55—Барымдаалыг фильм. 10.05—ПТУ сургуулдарынга. Ийиги биология. Эволюцияның кол угланыышкыннары. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. Куштарның сагыш човаашкыннары. 11.05— Испан дыл. телефильм. 1-ги сериязы. 12.05 — «Элезинниг тейлер эразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.20 — 13.30— Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15— «Элезинниг тейлер эразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 — «Шыяаным». Кылаттуң тооллары. «Люалышкылар». «Алдын балыкчыгаш». 18.55 — Уругларга фильм. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүглеге: Медээлер. «Ажыл-иштчи кады ажылдажылга дээш». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 — «Хана». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.40 — «Юрмала-89». (Свердловск, Казахстан). 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Элезинниг тейлер эразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.00—01.05 — Бөмбүктүг хоккей. Делегей чемпионады. АКШ биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 — С. Прокофьев. № 6 соната. 19.00— Волгоград телестудиязының программазы. 20.00 — 20.20 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

«НАПЫРАЛ» «Румба» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Семь самураев» 13.00, 18.30, «Мульт-сборник № 47» 10.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ловушка для кошек». 9.20, 11.10, 13.10, «Кинг-Конг» 15.00, 20.00, «Ассоциация злоумышленников» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «На следующее утро» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лентяй» 15.00, 17.30, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Пейзаж с мебелью» 17.30, 19.30 шактарда.

агаар

Республикага биче булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 40—45, чамдык черлерге 30—35, хүндүс 24—29, чамдык черлерге 14—19 градус соор.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 41—43, хүндүс 26—28 градус соор.

Автоорукларга чагбас. Көстүрү эки. Эртенги үеде туманнаар. 1 километр чедир чүвени көрүп болур. Арттарга дожаннаар.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары
- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- корректорлар — 3-34-19;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- солун келбейн баргаңда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга аазы.
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 237. ТС—00228

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 3 пятница
№ 29 (13929)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

КАЯА-ДАА БЫЖЫГ КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

Арагачылар, үптекчилер, оорлар аравыска турбас ужурлуг

«Правда» солуннуң чоокта чаа үнген номерлериниң бирээзинге бистиң республика база катап «сурагжый» берген. Ол чуд дээрге кем-херек үүлгедир чоруң талазыбиле эң хөй черлерниң аразынга Тыва АССР-ниң адааны болур. Ындыг «алдар» бисти дуувуретпес арга чок, шынап-ла, кем-херек үүлгедикчилериниң бисте аажок улуг, ону чажырар арга чок.

Ол бүгү чүүлдерниң үндезини—арагалаашкыны, хулиганнаашкыны, үптээшкини, ам бужар болгаш чыдын калган үүлгедикчилер—оорлаашкыны дээн ышкаш социалистиг чуртка турбас ужурлуг ам мооу чок чүүлдерниң чайлаттынмайн турары. Кем-херек үүлгедикчиниң эвээжеп чидер туржук, ооң турары мурнундан бээр көстүп келген болгай, оон-биле демиселди кошкатканывыстың харазындан ол ам аажок улуг хемчээлге четкени ол. Амгы үеде, кажан партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы, СЭКП ТК-ның оон дараазындагы Пленумнары социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының дугайында сорулгалы салып турар үеде ол дугайында ажык-чарлыг чугаалажып, бистиң бурунгаар хөгжүлдевиске шаптыктап турар бүгү чүүлдерни калбаа-биле сойгалап турганы, ол бүгүнү бистиң амыдыралывыстан чайладыр ужурлуг бис. Ынчангаш бөгүн састыкка кара чыг сааарын адап, ону сайгарар апаар бис.

Эрткен чылын бистиң республикага кем-херек үүлгедир чорук 23.7 хуу өскен. Ооң мурнунда чылдаазынга деңнээрге өлүрүүшкүн 33 хуу, аар кемдээшкин чедирер чоруктар 60 хуу, күрүнениң болгаш ниитизиниң өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар 47 хуу, а хамааты дарның хуу өнчүзүн оорлаар фактылар 94 (!) хуу өскен. Оон-биле чергелештир ниитиниң муң ажыг кем-херек үүлгедикчилерни илередип тыптынмаан, ол дээрге кезек чере опаажыр ужурлуг кижилерниң хостуг чоруп турары ол-дур.

Мындыг дүвүренчиг байдалды партияның XXI область конференциязынга обкомнуң кылганы отчёт илеткелинге, делегаттарның саналынга база сайгарып, республикада ниитиниң корум-чурумунуң чогумчалыг болдурарының оруктарын чугаалажып турган. Ааа үндезилээн, профилактика болуктерни тургускан. Оээр районнарга түс-түс ажылдарны кылып чорудуп турар. Ол дээрге түр үениң кампаниязы эвес-тир, ол дээрге хоорай бүрүзүнге, суур бүрүзүнге, чурттакчылыг чер бүрүзүнге кажан-даа, каяа-даа быжыг корум-чурумну тургузары, күш-ажылчы коллективтерге сагылга-чурумну чедип алыры дээш шиитпирлиг демиселди чоруурун илерээниң байдыткалы-дыр. Мааа коллектив бүрүзү, хөй-нииттиг организация бүрүзү, хамааты кижи бүрүзү идепкейлиг киржир хулээзеди.

Бо херекке эрге-хоойлу камгалаар органнарның ролу болгаш ужур-дузазы аажок улуг дээрзи билдингир. Партияның XIX конференциязынга ук органнарның удуртукчуларындан, партия организацияларындан кадрлар-биле политиктиг ажылды күштелдирерин, оларның юридиктиг белеткелин бедидерин, ажылдакчы бүрүзүнүң чогаадыкчы болгаш харыысалгалыг болурун чедип алырын негеп турган. Ол чүл дээрге кем-херек үүлгедикчилерниң болдурбас, а болган херектерни чогуур үезинде илередип тывар талазы-биле бедик мергежилдиг болуру-дур.

Кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбас талазы-биле хемчеглер бистиң республикада алдынмайн турар деп чугаалаар болза, шын эвес. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар партияның Бүгү-эвилел болгаш область конференцияларының шиитпирлерин күүседир дээш чамдык ажылдарны кылып турар. Ииштики херектер министерствозунуң районнарда кидистериниң ажылдакчыларындан негелдени улгаттырган, улуг судталы болган херектерни хынамчалыг көрүп турар апарган, прокурор хайгааралы күштелген. Ооң уламындан кем-херектерниң чамдык хевирлери кызырылган. Ынчалзада ол дээрге оожургаарының демдээ эвес-тир, оожургаар эрге бисте чок. Бо дугайында чыл эгезинде хоойлу-дүрүм камгалаар органнар боттарының ажылын түңнээн чөвүлел хуралдарынга база адап, кем-херек үүлгедир чорукка удур бүгү күштү мооңнээрин чугула деп демдеглеп турган.

Ниитиниң корум-чуруму республикага чогуунчалыг турзун дээш чүнү кылыр ужурлуг бис? Бо айтырыга харыы кылдыр чаңгыс сүме, рецепт бээри берге. Хөй талалыг ажыл херек. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчылары, ылангыя милиция органнарының коллективтери боттарының бүгү күжүн, аргаларын мооңневишаан, хөй-ниитиге даянары чугула. Ииштики херектер кидистериниң ажылдакчыларының ам-даа даашай хооңге алзып, бар аргаларын ажыглавайн турарын ИХМ-ге болган чөвүлел хуралга-даа, партия, совет органнарже, солуннар редакцияларынче кээп турар хомудалдарда чижектер бадыткап турар. Ылангыя Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тандыы районнардан болгаш Кызыл хоорайдан хөй хомудалдар кээп турар. Ол ышкаш мал оорлаар чоруктар-биле демиселдиң ам-даа дээш чогум ажылчы чок бижип турар.

Хөй-ниитиге даянары дээрге, хамыктың мурнунда эки тура улусчу дружинага даянары-дыр. Ол даянырда дружинниктерниң ажылын идепкейжидер, шуут оттурар херек. Сөөлгү үеде оон сулараи турары илдек апарган. 1987 чылда бистиң республикага хүнде ортумаа-биле 430 кижи үнүп турган болза, амгы үеде ийи чүс дөңгүп ажып турары оон бадыткалы. А бо херекке черчерде партия, совет органнарының, хөй-нииттиг организацияларының салдыышкыны улуг. Девискээрниге үлегерлиг корум-чурумну тургузуп алыры дээш улуг-даа, бичии-даа чурттакчылыг черлерниң хамааты бүрүзү сонуургалдыг болгай. Ынчангаш оларның күзелин ажыглаар, кижи бүрүзүнүң идепкейлиг киржилгезин чедип алыр дээш аргаларны болгаш хевирлерни тывар херек.

Ниитиниң корум-чурумун экижидер, кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбас дизе, бир дугаарында арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди улам күштелдирер. Бо ажылдың сөөлгү үеде кошкап турары чажыт эвес. Оон уламындан бажыңга арага кылыр, ону Саян мыдындан мооңчубиле сөөртүп эккээр чоруктарның көвүдеп турары. Эрткен чылын хөй-ниити черинге арага ишкен азы эзирик көзүлгени дээш 13 муң ажыг кижиге хемчег онаарганы, барык он муң хире кижиниң эзириктер сергедир черге хонганы чогумчалыг бе? 1278 кижини эзиртир суксунну бажыңга кылып белеткээни дээш харыысалгага онааган. Ол хиреде арага ишкениниң уламындан үүлгеткен кем-херек хөй болган ылангыя аныяктарны төөредир бир кол «дайзыны»—эзиртир суксун. Эрткен чылын болган херек үүлгедикчилериниң хөй кезии эзирик аныяктарга онаажып турары таварылга эвес.

Аныяктар дугайында айтырыгны чугаалап тура, олардан кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар кижилерни ажылче хаара тударының дугайында айтырыгны шиитпирлээри чугула. Бүдүрүлгелерниң бот-оруга-чарылгаже болган бот-акталанышкынче шилчип турарынга чылдагааннааш оларже сагыш салбастап турарывысты миннир ужурлуг бис. Оларны хаара тударының бүгү аргаларын ажыглаар херек. Бистиң чижек — кооперативтер ажылдары. Республиканың дыка хөй чурттакчылыг чериниң иштилери төлевирлиг ачы-дузаның дыка хөй хевирлерни албайн турар болгай. Ылангыя бажың-балгат септээр, амыдыралдың нарын техниказын кылып билир, чоннуң хостуг үезин чоп организастаар кижилер дыка херегжиттинип турар. Ындыг мергежилдерге чүге өөредип ап болбас деп!

Ниитиниң болгаш хуу кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар бисте хамчык апарган. Ылангыя мал оорлаар чоруктар районнарда нептерээп. Бүгү күштү каттыштырар болза бо бужар-чүдек чорукту бистиң амыдыралывыска турбас кылдыр узуткап болурунуң аргалары туруп көөр. Аңаа удур шыңгыы демиселжир туржук чамдык кижилер, оларның аразында, коммунистер безин оорлаар чорукка киржип, ону чажырып турар фактылар бар. Шак ындыг хамаарылгалыг болур болза, бо оодежок чорууну кажан адырлыр бис?

Хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктарга удур демиселди күштелдирер талазы-биле ажылга партия, совет органнарының кылыр ажылдары, алыр хемчеглери хөй. Хамыктың мурнунда профилактиктиг хемчеглерни күштелдирер херек. Кем-херек үүлгедирнинге сундулуг кижилерни кодээ Советтериниң күүскомнарынга дамзыдаарын, олар бир черже чорууга контрольдаарын, хоорайларже, ылангыя Кызылче кирер дээш ындыг кижилерге түскай чөпшээрелдер бээрин чамдык чурттакчылар сүмелеп турар. Ындыг эң кызыкы хемчеглер албайн, оон дээштиг болгаш херек үүлгедикчилерниң кыйчыктырбас хемчеглерни алыры чугула.

Арагачылар, үптекчилер, оорлар болгаш өске-даа кем-херек үүлгедикчилери аравыска турбас ужурлуг. Олар-биле бичии-даа эптеш чок болууулу.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

БИР ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Арменияга болган чер шимчээшкининге таварышкан улуг хоорайларның бирээзи — Ленинакан хоорайда тудуг ажылдарының чорууп турарының дугайында тодаргай анализти СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының ээлчеглиг ажылчын хуралынга февраль 1-де чугаалажып керген. Хуралды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. А. Воронин эртирген.

Чер шимчээшкининге таварышкан хоорайларга болгаш суурларга улуг чуртталга бажыңнарын база өске-даа объектилерни бүү-хаа кылбайн, оларны чер шимчээшкининге удур хемчеглерниң негелделерин бурун сагып, дадаш чокка хынамчалыг тударының дугайында айтышкыны барымдаалап көрбушаан, комиссия хоорайның тудуг объектилеринде ажылдың ковчуг оожум чоруп турарын чиди шүгүмчүлээте таварыштырган. Январь-февраль айларда чүгле 32 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылдынган. Ынчаарга бо чылдың төнчүзүнге чедир 465 млн. рубль шиңгээттиниш алдынар ужурлуг.

Планнаттынган тудуг ажылдарының хемчээлин күүседирин чедип алыр телээде тудугнуң темпизин көвүүт дүрген бедидерни чугула, ону чедип алырынга херектиг бүгү чүүлдер бар: Ленинаканда тудуг министерстволарының болгаш эвилелдешкен республикаларның улуг күштери мооңнеттинген, инженер-геологтуг шинчилел ажылдары күүсеттинген, тудуг кылыр черлерниң районнар айы-биле сейсмиктиг байдалын тодарадыры дооступ турар. Түс-түс тудуг организацияларының аразында харылзааларының кошкаа, бот-боттарының эрге-ажыктарын өөрениш көрбейн турары ажылга саат ужуражтырып турар. Ленинаканы катап тургузар талазы-биле белеткел болгаш тудуг-монтаж ажылдарының бүгү комплекстерин эргелеп башкарарын хандырар автоматчыткан чаңгыс аай системаны тургузарын дүргедедирин комиссия негээн.

2 млн. кубометр хире тудуг бөгүн болгаш үрелген бажыңнарның бузундуларын бөлүп чыткан, хоорай дапдында айыттынган черлерже уидтуун тестрни чоокку үеде доозар. Часкы хову ажылдарының чоокшулап келгениниң биле холбаштыр хоорай, суурлар чоогунда тарылга шөлдеринде бокту аштап арыттаарын хүрген доозар.

Хоорайның чурттакчыларынга вагон-бажыңчыгаштарны үлеп турган үеде чамдык кижилерниң талазындан эрте-дужаалыг өскээр ажыглап турган фактыларны буруу шавкан. Ындыг ажылды ажыт-чажыт чокка, ажык-чарлыг-биле чорударын, хүлээн алдынган шиитпирлер дугайын чонга парлалга дамчыштыр дыңналдырарын Ленинакан хоорлуккомга саналдаан.

Хоорайның садыг четкизиниң хөгжүлдезиниң перспективиг планынга хамаарыштыр комиссия саналдарны киирген. Садыг четкилерин тударынга тодаргай чүүлдер ам-даа планнаттынмаан. Ынчаарга хоорайның чону ковудеп турар: мурнунда өскээр көжүрген кижилер кээп каап, чаа тудуг отрядтары немежип турар. Ынчангаш чаа магазиннерни, столоваяларны дүрген ажыдары, бараннар болгаш ажыл-чем шыгжаар черлерни тударының ковчуг чугула боор турар. Бо ажылга кандыг-даа хожудаашкынны болдурбас.

Кижилерниң түр үеде чурттап турар майгыннарынга каш удаа өрт болганының дугайында фактыларны сайгарып көргеш, комиссия бо айыылынга таварышкан бүгү черлерде кижилерниң чурттап орар орап-савазын эки хынап көөрүн, өрт айыылы болдурбас хемчеглерни бөш удур алырын өрт камгалал органнарынга дааскан.

Чооккуу ийи чылда республиканың демир-орук транспортунуң хөгжүлдезиниң схемазын комиссия чүүлдүг деп санаан. Станцияларны калбартыр тудар ажылдарны комплекстиг чорударын тудугжуларга хүлээткен шиитпирни комиссия хүлээп алган.

Комиссияның ажылынга Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян киришкен.

(СЭТА).

ҮШ-МУҢЧУЛАР: АЖЫЛЫН ТҮҢНЭЭН, СОРУЛГАЛАРЫН ТОДАРАТКАН

Республиканың эң мурнакчы саанчыларының клувун тургусканындан бээр барык чыл чедип турар. Бо аразында чүнү кылганыл, клуб баштайгы сорулгазын чедип ап шыдаан бе?

Мооң харыызы мындыт: ынчан, эгезинде, 11 кежигүн турган, ам 24 кижи апарган. Бир инектен-не 3000 база оондаа хөй килограмм сүттү саап алган малчыннарның саны ол хире өскен-дир. Үш-муңчулар клувунуң кежигүннери ынчан оларның эгелээшкинин деткиир, кижиге эң чугула болгаш үнелиг чемниң бирээзи — сүт саалдазын көвүдедир, ооң ышкарын экижидер дугайында республиканың бүгү саанчыларынга кыйтырыг үндүрген турган. Бир-тээ чыл безин четпээнде шак ындыг шалыпчыларга 13 кижи немешкен болганда, клуб бодунуң сорулгазын ылап-ла күүседип турарының херечизи-дир. Бо дугайында чоокта чаа «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазынга клубтуң кежигүннери чыглып, түңнеп келгеш чугаалашкан.

— Бистиң сорулгавыс болза, ийи-чаңгыс кижиниң чедиишкинин эвес, харын бүдүн коллектив ындыг бедик түңнелдерлиг болуру. Бо талазы-биле чамдык түңнелдерни чедип алган-дыр бис, бистиң фермавыс ниитизи-биле бир инектен-не 3140 килограмм сүттү сагды, ол дээрге эрткен 1987 чылдаазындан 336 килограмм хөй болган. Ол ышкаш «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Төп фермазы база чедиишкинниг болган. Эрткен чылын аңаа үш-муңчулар 8 саанчы турган болза, ам 10 апарган. Ол ферма ниитизи-биле 1988 чылда 3063 килограмм сүттү бир инектен алган, азы 1987 чылда деңнелинден көргүзүүн 137 килограммга көвүдеткен —деп, клуб чөвүлелиниң даргазы, «Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Борис Даш-оолович Сат чыылганнарга дыңнаткан.

Чуткул, Үш-муңчулар клуву элээн хөй саанчыларның чуткуулун оттурган деп дорт чугаалап болур. Көк-тейжилерден эрткен чылын 7 саанчы ол клубтуң кежигүнү турган болза, ам 11 кижи четкен. Эки дуржулга, бедик түңнел дээш чарыш ажылчыннарын соруук киирген, мен база өске эш-өөрүмден дудак чок мен деп сеткилди оттуруп, хей-аът киргенинин ачызы бо-дур.

Үш-муңчулар клувунуң кежигүннери ажылының планын ээлээр «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазынга баргаш, дуржулга солчуп, бирги чартык чылдың түңнелин үндүрген. Ол коллективте ажылчыннарга таарымчалыг байдалдарны тургусканы, малды ажаап азырап турары-биле танышкан.

Республиканың саанчыларының мурнунда чоруп турар бо ийи коллектив аразында чарыштыг. Чедиишкиннерниң чылдагаанынга коллектив көрээниниң ачызын, демниг ажылды, ботбодунга дузалажыр, ооң-биле кады бот-боду-биле чаржыр дээш күзелин, быжыг сагылга-чурумнуң, даапганы ажылхөрээ дээш бедик харыысалгалыын, малчыннарга таарымчалыг социал-амыдырал байдалдарын тургусканын, оларда хөй-нити организацияларының база фермазының удуртукчуларының чаңгыс эай тура-соруун айтыр апаар бис.

Көк-тейжилер биле сосновкажылар ажылының бир чажыды чүдел дээрге, олар ферманың ээлүг ээлери апарган. Шак ындыг сеткил кайы-даа ажылда кижиге эң чугула негелде.

Эң кижи... Бо сөстерниң утказы ханы. Саанчы кижи инектерни бүгү талалыг билир, мал чемиңге база өскедаа чүүлдерге — эт-херекселинге, материалдыг курлавырларга ээ-ёзу-биле хамаарылгалыг болур болза, ынчан чедиишкинниг ажылдаары албан. Көк-Тей биле Сосновка фермаларынга шак ындыг түңнел дораан-на боду чедип келбээн. Ол кандыгыл? Ажылчын кижи өөренир. Негеде мындыг. Үстүнде адаавывыс ийи коллективте зооветеринарлыг база экономиктиг өөредилгени шыңгыы организастаан.

Клуб кежигүннериниң хуралынга илеткел кылып турар Б. Сат:

— «Көк-Тей» совхозтуң база «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының удуртулгазының талазындан бистиң дугайывыста сагыш салышкынын дыка-ла эскерип турар бис—деп, дидими-биле медеглээн. Сүт саары дээрге чүгле саанчылардан эвес, харын ажыл-агыйларның удуртукчуларындан, специалистеринден дорт хамааржыр. Кандыг-даа ажылга ындыг болгай. Көк-Тей биле Сосновка фермаларында кадыг ажылдарны механизастаан, кайызында даа малчыннар бажыңы бар, столоваялыг, магазинниг, кызыл-булуң, уругларж садылыг, медицина пунктузу ажылдап турар, хеп чуур пунктуларны база ажыткан. Ажылчын кижи дугайында сагыш салышкыны деп чүве ол-дур. Ооң түңнели чүл ам? Көк-Тей сүт-бараан фермазында 18 саанчы бар, олардан он бирээ, а Сосновкада 16 саанчының ону бир инектен-не 3000 ажыг килограмм сүттү эрткен чылын саггаш.

Түс-түс саанчылардан Көк-Тейниң Людмила Александровна Бизяева бир инектенне 3937 килограммны сагган, бир дугаарында чоруп турар. Дараазында ол-ла коллективтен Анна Михайловна Баяндина, Сара Ховалытовна Арандол, Сосновкадан Надежда Кызыл-ооловна Оюн, Чечек Самыковна Оюн олар болган.

Республиканың барыын талакы районнарындан СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы Алдынкыс Саваа-Байыровна Монгуш бо клубтуң баштайгы кежигүнү болган. Бо алдарлыг малчын Дерган фермазын 20 чыл удуртуп турар. Ферма эргелекчизи деп артык штат херек чок дээрзин ооң дуржулгазы бадыткаан.

Республиканың үш-муңчу саанчылар клувунуң кежигүннери ам чүгле дөрт районда-дыр. Кызыл районнуң, Таңдының, Бии-Хемниң база Чөөн-Хемчиктиң ол шалыпчыларының дуржулгазы-биле Каа-Хемде, Улуг-Хемде малчыннар — үш-муңчулар чоокку үеде тыптып кээр боор деп бодап турар бис. Чүге дизе, оларда ындыг аргалар бар.

Эрткен чылын саанчыларның район клубтары Таңдыда, Кызылда, Улуг-Хемде тыптып келгилээн. Ынчалзада оларның ажылын болурчогуру-биле ам-даа организаставаан. Тургустунган клубтарның ажылын деткиир херек. Ол ышкаш чылыгаа малчыннар клубтуң кежигүннериниң дуржулгазын каартал саныда солуннар арнынга тодазы-биле чырыдып турарын база дилээн. Ол черде чөп. Чүге дизе ниити чедиишкинниң чедип алырда, эки түңнелдерге даянып, ону нептередир ужурлуг бис.

Республиканың үш-муңчу саанчылар клувун ам чаазыбиле машиналыг саалда операторларының «үш-муңчу» клуву деп эде адаан, ол клубтуң ажылының дугайында чаа Саавырны хүлээп алган. Кежигүн кижи чүгле күш-ажылга чедиишкинниг болур эвес, харын ол аргазынга өске өөрүн өөредир, дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер, орта үрүг-дарыын кижилер деп. Саавырның бир кезээнде айыткан. Клубтуң кежигүннеринге «Мал ажылының бирги класстыг мастери» атты шыназылгазы-биле кады тыпсыр. Эң-не бедик түңнелдерни чедип алганнарны Бүгү-эвилелдиң, Бүгү-россияның база республиканың социалистиг чарыжының тиилекчилери кылдыр киирер, дипломнар, хүндүлел бижиктер, дыштанылга бажыңнарынче, Бүгү-эвилел делгелгезинче баар база туристээр халас путёвкалар-биле, өртектиг чүүлдер-биле шаңнаар, аттарын тыпсыр.

Клубтуң кежигүннери сүт саалдазын көвүдедир, ооң шынарын бедидер талазы-биле республиканың сүт-бараан фермаларының бүгү ажылдакчыларынга кыйгырыын хүлээп алган. Ону чоокку үеде солунга парлаар бис.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: үш-муңчулар клувунуң хуралы.

Владимир САВПНЫХТЫҢ фотозу.

XXVII күш-ажылчы медээлер

ХОЙДАН-НА—ХУРАГАН

● Хойжу кодан бүрүзүнде чаш малды чидириг чок камгалап алыры дээш кызымак ажыл үргүлчүлеп турар ●

Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының малчыны, Күш-ажылдың Кызыл туг орденниң эдилекчизи Оолан-оол Кужугеттиң кадарган хою шуугу оолдапкан. Малчынның төрүүр 230 хоюнуң 230 хураганнары оң-ле-менди. Хураганнарны чидириг чок азыраар дээш малчын, ооң дузалакчылары ажылдап турар.

Ол-ла салбырның малчыннары Баганай Сарыг-оол, Борбак-оол Хомушку, Малчын Хертектиң хоюнуң төрүүрү удавас адакталыр. Бо малчыннарның хураганнары база амдызында чидириг чок.

Төрүүр хойлуг коданнарда сиген-шарбиш курлавыры четчир, сүт-биле хандырылга үзүктелиишкин чок.

МАГАДЫЛАЛДЫ БЫЖЫГЛААР

Эрткен чылга деңнээрге, бо чылын хөй оолдаашкыны Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык, Бижиктиг-Хая салбырларда эки чоруп турар. Төрүүр хойнуң барык чартык кезии оолдапкан. Малдың чаш төлүнде улуг чидириг бар. Чижээлээрге, Аксы-Барлык салбырда февраль айның эгезинге чедир төрүттүнген хураганнарының аразындан 14 хураган өлген, 58 хой ара салган, 57 хураган өлүг төрүттүнген.

Бо салбырның мурнакчы хойжузу Солунам Дадызыы 100 хойдан 100 хураганны камгалап ап шыдаан. Оон-биле чарыштыг ажылдап турар малчын Эрес-оол Хертек 100 хойдан 99 хураганны алган. Хоочун малчыннардан аныяк хойжу Валерий Ооржак улуг-ла чыдып калбаан, 100 хойдан 86 хураганны Валера камгалап алган.

Аксы-Барлыктың хойжулары бо чылын 100 хойдан 85 хураганны, хой бүрүзүнден 1.8 килограмм дүктү алырын хүлээнгеннер. Ону күүседип шыдаарының магадылалы бар. Ол дээрге хойнуң хүр ыяш ажып, хураганнарының улуг чидириг чок доругуп турары. Бөгүн малчыннарның кол сорулгазы — ол магадылалды хүн бүрүде ажыл-биле быжыглаары.

Хомуг-оол МОНГУШ.

ТУТПААН БАЖЫҢЫ ХОВАР

Ажыы-биле чугаалаар болза, хоочун тудугжу Сүүр-оол Сарыглаарга удурткан тудугжу бригаданың кежигүннериниң балдызыны биле дегбээн бажың Сүт-Аксы суурда ховар. Бо бригада «Тыва хамааты тудуг» трестиниң Сүт-Холде бот-орудга-чарылгалыг тудуг-септелге участогунуң шалыпчы коллективи. Чүгле 1988 чылда 4 аал ниити чурттаар ыяш бажыңны, ийи аал ниити чурттаар шлактан кылган бажыңны тудуп, ажыглалга кииргеннер. Бир эвес тудуг материалдары-биле хандырылга үзүлбес болза, 6 кижи составтыг бо улуг эвес коллектив оон-даа хөй хемчээлдиг тудуг ажылдарын кылып болур. Демниг коллективте Александр Ондар, Валерий Ондар үр үе ниитизи ажылдап, хоочуннарга санадып, тудуг ажылдарын кылырынга улуг үлүүн киирип турарлар.

50 уруглар турар ясли-садиктиң бажыңын бо хуннерде тудугжулар тудуп кирипкен. Сүт-Аксы суурнуң амыдырал-чуртталгазынга эрге-жок чугула бо тудугну дүрген тудуп доозар дээш хоочун тудугжунуң удурткан коллективи кызымак ажылдап турар.

Борис ОНДАР.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 651 Кызылдың кодээ национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң округ хуралы 1989 чылдың февраль 6-да 11 шакта Каа-Хем ажылчын суурга СЭКП райкомунуң хуралдаар залынга болур.

Округтуң соңгулда комиссиязы.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

НЕГЕЛДЕЛИГ

Ооң күш-ажылчы намдары дааранықчыдан эгелээн. Ооң бээр он дөрт чыл эрткен, бо аразында ол мергежилдиг дааранықчы болуп, бригадир чедир депшээн. Каш чыл мурнунда ол чүгле бодунуң онаашкан ажылын эки кылыр дээш сагыш човап чорааш болза, ам бригадазының ажыл-херээ, план күүседдези дээш кичээнгей салыр болу берген.

Коммунист Кара-кыс Дүгүр-оол бирги ээлчегде дааңдырган ажыл-херек дээш бодунуң харысалгазын бедиткен, эш-өөрүнге негелдени күштелдиргеш. Ынчангаш бригадага болгаш коллективке күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар, ооң бүдүрүкчүлүүн бедидер, продукцияның шынарын экижидер ажылчыннарның күш-ажыла база мөөү-шынар кижизидилгезин чогуур деңнелге тургузар дээш ол доктаамал сагыш салып, аңаа бодунуң үлүүн киирип келген. Ооң уламындан бригада ай, квартал санында планын күүседип турар.

Бригаданың кежигүннери эки көргүзүглерин канчап чедип ап турарын бригадирден сонуургаан мен. Кижилерин даандырган ажыл-херээнге ээ-харысалганың бүзүреничиг кылдыр ол чугаалады.

— Дааранықчы кижи чагыкчының сагыш-сеткилинге, хурт-сынынга таарыжыр хепти даараар улуг харысалгалыг мен деп чүвени билир болганда, бүгү мергежилин, билиин, күжүн аңаа үндүрер. Ынчан даараан хептиң шынары эки болур — деп, доптуг тайылбырын ол берген.

Бригаданың кежигүннери билиин, мергежилин бедидеринче доктаамал кичээнгейни салып турарындан разрядтарын улгаттырып турар. Хертек Ак-кыс, Салчак Галина, бригадир боду дөрткү, бешки разрядтыг дааранықчылары болганындан оларның даараан эр хуустуң дашкы хептерин шынар комиссиязы мактап турар.

Бригадир Кара-кыс Дажыевна чүгле онаашкан ажылынга ээ-харысалгалыг эвес, партийжи даалгаларны ак сеткилдиг күүседип, районнуң, коллективтиң партия организацияларының ажылынга идепкейлиг киржип, мактадып чоруур. Бай-Тайганың коммунистери ону партияның область конференциязының делегадынга, партияның область конференциязы Кара-кыс Дүгүр-оолду СЭКП обкомунуң кежигүнүнге соңгаан. Ол болза бодунуң кижиге улуг идегелди көргүзүп, харысалгалыг ажылды онааганы-дыр. Мурнакчы бригадир телептиг ажыл-ижин, амыдыралы, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржилгези-биле ону бадыткап, берген даалгаларны ол күүседип шыдаар.

— Ажылчы чонну материалдыг чаагай чоруу хуу келген тудум-на бедип орар, ынчангаш оларның негелдези, хереглели улуг. Бистер оларга ачы-дуза чедирип турар улус болганывыста билиивисти, мергежиливисти бедидип, даараан продукцияның шынарын экижидеринче кичээнгейни салып турар бис — деп, бригадир чугаалаар. Шынап-ла, чонну негелдези улуг, ону долузу-биле хандырып болурунуң аргалары, курлавырлары Тээлиниң амыдырал хандырылга бүдүрүлгезинге эргелелиниң бо бригадазының кежигүннеринде бар, ону оларның ажыл-ижи бадыткап турар.

АРГА-СҮМЕЛИГ, ҮЛЕГЕРЛИГ

Ол Торгалыгта тургустунган баштайгы колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи. Алдан чылдарның эгезинде чолаачы мергежилге өөренип алгаш, 1984 чылга чедир, чээрби ажыг чыл иштинде совхозунга чолаачылаан.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин боттандырар дээш улуг ажыл совхозка хайныккан үеде бир-ле хүн коммунист Анай-оол Куулар дирекцияга чедип берген. Малчыннаар күзелин илередип, дилег киирген. Ону деткип, дилегин хандырган. Анай-оол Амырбитовичиге 1986 чылда совхозтуң төрүүр бир кодан хоюн хүлээткен. Ынчан төрүүр 350 хойдан чүс башка онаашкыр 96 хураганы камгалап алган. Ол көргүзүглерин улам быжыглаары-биле арга-дуржулгазын улам байыдып, ол-ла чылын дөрт өг-бүледен тургустунган өг-бүле кезээзи-биле ажылдап кирипкеннер. Ооң түңнелинде үстүнде дөрт өг-бүлениң көргүзүү төрүүр чүс хойга онаашкыр 87 хураган болган.

Бо дуржулгага үндезилээш, 1987 чылда «Торгалыг» совхоз Чоза хойжу бригаданы организастап тургускан. Ында үш звено болгаш өг-бүле кезээлиг коданнар ажылдап турар. Олар 1988 чылдың түңнелдери-биле төрүүр чүс хойдан-на 91 хураганы мендн ап, бир хойга онаашкыр 1,4 килограммдан ажыг дүктү кыргаан. улуг хойну 91 хуу камгалап алганнар.

Бригаданың хойжулары эрги чылды кандыг көргүзүглерлиг дооскандан бригадир Б. Б. Куулардан сонуурган айтырдым. Даразында көргүзүглерин ол чугаалады.

М. Билчээкей удурткан № 1 звено төрүүр чүс хойдан 87 хураганы камгалап ап, бир хойдан-на 1,5 кг дүктү кыргаан. Ында хойжулар В. Монгуш, К. Балдан, Ч. Куулар, У. Одаб, С. Одай, олар төрүүр чүс хойдан 73-95 чедир хураганы мендн ап, өстүрген. Ол ышкаш А. Куулар, И. Домгак олар удурткан № 2, № 3 звенолар улуг хойларның баш санын тус-туста 93-96 хуу камгалап алган. Моон алгаш көөрге, малдың өлүп хораары эвээжээн-дир.

Бригадаларның малчыннарының түңнел турары-биле алырга, өг-бүле кезээзи биле бригада кезээзиниң ылгалдыг талалары тодаргай көскү апарган. Бригада кезээзи-биле ажылдаары ажыктыг. Дем каттыштырылгазы улуг. Хожудап турарларны өрү тыртып, мурнакчыларга деңнештирер дээш бар аргаларны ажыглаарынга ажыктыг талалар бар.

Бо бүгү ажылга коммунист эш-өөрүнүң киржилгези идепкейлиг. Ылангыя хоочун коммунист Анай-оол Куулар, өг-бүлезиниң херээжен ээзи Чолдай Санчы олар алызындан малчын өгбелерниң үлегерин эдерип, бо чымыштыг иштиң чажыттарын шингээдип алган ак сеткилдиг ажылдап чоруурлар. Олар Чоза бажының серин тайгаларынга чайгы одарны үш-дөрт удаа солуп, семиртилгениң чедиишкинниг чорутканы, малды хүр-чаагай кыш ажырып чаңчыкканнар. Сээлгү үш чылда чаш төлдү, улуг хойларның баш санын камгалап алыр талазы-биле эки көргүзүглерлиг болуп келгеннер. Куулярларның кыштаа Дус-Дагның Беш-Белдир деп черде. Малдың амгы байдалы хүр-чаагай. Кажаа-хоразының чазын септеп, курган өдекти бөлүп, мал адаанга төгериинге белеткеп алганнар. Боттарының күжү-биле 15 тонна сигенни белеткеп, кыштаанга чедирип алган, ооң курлавыры четчир.

Чоза хойжу бригадазының хойжулары бригада кезээзи-биле чедип ап турар баштайгы чедиишкиннерин бо чылын улам быжыглаарлар.

Доржукай АГБААН.
Өвүр район.

БЫЖЫГ БААЗА ТУРГУСТУНГАН

Арга-арыг чүгле аң-мениң турлаа, агаарывыс арыглакчызы, бойдузувус каастакчызы эвес, солуттуннас чиг от, одаар чүүл болгаш чемгерикчи болуп турар. Арганы катап өстүрүп, ажаап, хайгаарап турарларга ону болбаазырадып, ажыглап турар бүдүрүлгелер бо эртинеге база хумагалыг болур ужурлуг-даа.

Ындыг бүдүрүлгелерниң бирээзи — Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйы. Экология айтырыы чидигленген бо үеде ногаан эртинениң продукциязын ээ ёзу-биле ажыглаары чугула сорулгаларның бирээзи болу берген.

Албан ёзузу-биле долу бот-орулга-чарылгаже кирбээн-даа болза, бүдүрүлге беш чыл бурунгаар-ла курлавырларны санап, канчаар орулгалыг ажылдаарының оруктарын дилеп эгелээнин директор Ананий Степанович Степанов чугаалады. Бо ажыла чамдык түңнелдерни берип турар апарган. Үш чыл бурунгаар 711 муң арыг орулганы алган. Көрдүнгенинден ол 77 муң рубль хөй болган. 1987 чылда бо талазы-биле көргүзүг 880 муң рубль четкен. Планнаттынганындан 110 муң рубль ажыг. Эрткен чылда 68 муң рубльдиң арыг орулгазын ажыр алган.

Эң кол көргүзүг арыг орулга күүсеттинип турар апарганы бурунгаарлаашкынының бир барымдаазы. Ажылчыннарны бичивилеп кызырып, ажылды организастаарын шуудадып, чамдык камналганы чедип ап турган-даа болза, бригадаларже, цехтерже бо арганы чедирбейн турган. Ол чокта беримчелиг ажылдаары болдунмазын билгеш, бо чылдың январь 1-ден эгелеп долу бот-орулга-чарылгаже шилчирип коллектив шиитпирлээн. Боже базымга быжыг үндезин тургустунган деп болур.

Белеткеттинген кубометр ыяштан шалың, социал айтырыглар шиитпирлээри хамаарылгалыг болурун чедип алыр сорулга туруп турар. Бо талазы-биле мурнунда-даа хемчеглер алдынып турган. А кайы звенога кым ажылга саат чедиргенин ындыг-ла тодаратпайн, негелде кылбайн, шиитн түңден үлежип турган. Иштики бот-орулга-чарылга кижи бүрүзүн эки ажылдаарынче албадаптар дээрзинге коллектив бүзүреп турар.

Чаа негелде ёзугаар ажылдап эгелээр бетинде, кижилерге ооң ужур-утказын чедирери чугула. Оларның амыдыралы кандыгыл, ажылдаар байдалдар эки бе дээрзин көөр. Боже кичээнгейни база кошкак дээр арга чок. Бодунуң күзели-биле ажыл-агый 140 олуттуг урутлар садып тудуп алган. Эрткен чылын Ырбанта сес квартираны ажыглалга киирген. Ам ол хиреви тудар деп турар. Чербиде бир, Кызылда ийи бажынче ажылчыннар көшкен. «Спутник» районга сес аал чурттаар бажыңнарны бо чылдан эгелеп тудар. Улуг-Хемниң ол чарыынга, бүдүрүлге девискээриниң чоогунга бүдүн кудумчуларны тударын планнап турар. Бо орулгаже акша-хөреңгиниң харамнанмайн үндүрериниң чугулазын удуртукчулар биле берген.

Бир эки чүве бүдүрүлгеде бажың оочуру чок. Чүгле оң жың шөлүн алгыдар ужурлуг өг-бүлелер бар. Чаңгыс чылда эвес, каш чылдар улаштыр социал айтырыгларны турган болза, ам совхозтарга чемишчидиңге кылдыр садып, кышкы үеде бүдүрүлге котельнаяны ооң-биле одап турар апарган. Кубометрде 2 рубль 40 көпеек. Ол-даа болза орулга-дыр. «Көк-Тей» совхоз, күш фабриказы база садып ап турар.

Чогум чоогунда Чербиден хирээзиниң «Кара-Хаак» совхоз албайн турар. Үр чыткан бо хирээзи тулган чемишчидилге болур. Кызыл хоорайда экологтуг арыг котельная бистиң деп, Ананий Степанович чугаалап орарчоп. Он чыл хөмүр-даш одавайн келген.

Ыяшты болбаазырадып кылырда, артынчы чок технологияны ажыглаарынче шилчилге ажылдары эгелээн. Кара-Хаак дужунда затонда ыяш сорттаарын механизастаазынындан база контроль чогуудан чылдын-на 95 муң рубльдиң карылгазын болдурут турган. Ам ону Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының чоогунда кылган. Чаа техника чок-даа болза, бо чылдан эгелеп барын чеп ажыглап турган, чудуктарын сорттап, стандарт зайы-биле деңнеп кезерип, чартык автоматчыт-галалдыг чер деп турган. Ам камгалалдыг чер деп санаар хуусаазы эрткени-биле ооң ыяшты кезерин чөпшээрээн каан. Чылда моон 50 муң, Тожудан 120 муң кубометр ыяшты кезип ап турар. Бойдус когаравазын дээш кара суглардан бежен метр, хемчигештерден бир километр ыракта турар арганы кезип турарын ыяш болбаазырадыкчылары демдеглеп турар. Бо негелдениң күүседдезин шалыг хынаары черле кузенчиг.

Курлавыр талазы-биле алырга, Тожу бежен чылды, Черби каш он чылды шыдаар деп турар. Соолундаазының санаттынган курлавыры 7 миллион кубометр, а алдынганы 1 миллион кубометр хире. Хамык ужур сан-түңде база эвес: боламчалыг ажылда. Эндерикти кезип алгаш ажыглап шыдавас болза канчаар. Садып турза-даа Черби девискээринде ам-даа 3 муң кубометр хире чиңге ыяш чыдып турар. Будуктарны мал чеминге ажыглаары болвайн турар.

Тываның ыяш-одаар чүүл үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының

Үндезин реформаның оруу-биле

ойбайн турганындан бо чедип алдынган.

Ыяш курлавырларын чептүг ажыглаарының дугайында солун, сеткүүлге бижип шаг болган. Бо айтырыг ам канчаар шиитпирлеттинип турарын база сонуургадым. Ийи чыл бурунгаар бүдүрүлге боду ыяш артынчыларын садар эргези чок турган. Чербиге курлаттынып чыткан чиңге уннут чудуктарны ам Ставрополь крайга безин садып турар апарган. Хереглекчи ам-даа алыр күзелин илереткен. Солуннарга чарлап-даа турда, тус черниң хереглекчилери ону шоолуг албас турган. «Тыва кобальт» комбинат оларны чүгле чагылар кылдыр ап турган.

Сээлгү чылдарда артынчылардан херим маңзаларын болгаш өске-даа чүүлдерни кылып эгелээн. Кызылчылар ону дыка садып ап турар. Ынчалза-даа шуут кылгаш тудуг материалы кылдыр садар болза, өртээ ооң улуг болуп болур. Чербиде ийи кижиниң бо ажылче тускайлаан. Дөрт чыл бурунгаар хирээзиниң апаа өрттеди кап шугумнуң дузазы-биле кылып эгелээр. Артынчы үнмес кылдыр ажылдаар дээш бүдүктүгларын, безеректерин бедин хереглелче киирери көрдүнүп турар. Чиг этти цехтерже чоокшулатканының түңнелинде, чылда 130 муң рубльдиң арыг орулгазын немей ап болуру санаттынган.

Ырбаниың ыяш-үлетпүр ажыл-агыйын эрткен чылдың ноябрь 15-тен эгелеп ында каткан. Карылгалыг турган бүдүрүлгени өрү тыртарынга үе негеттиннер. Кол чылдагаан санап өөренмээниңде, учёт чогунда деп үнеледи чамдык эштерниң бериш турарында чүве-ле бар. Бот-орулга-чарылга ол чокта бүтпес. Орулгалыг орукче материалдарның камналгазын чедип ап турган кирип болур. Продукцияның бот-үнезин чиңгедириниң дугайында бодаар апаар.

Кезип турар ыяштың шынарының дугайында чугаа база туруп турар. Черби чоогунуң аргазы кырзан, хөй ирик уннар таваржып турар. Ам кеспес болза, бир он чыл болза боду-ла кээп дүжер хире. Моон ыяш кеспес, кам- удуртукчуларының санап турары-биле алырга, ыяш хирээзиниң плиталар кылыр улуг эвес цехтерни тургузуп болур. Даштыкы чурттар-биле дөрт харылзаалар тургустунуп турар үеде, бо айтырыгны база өөренип көргү дег.

Чүдүрер-дужурер, дилер ажылдардан аңгы механизастаап ажыл эвээш. Бо чылдарда улуг өртектиг дериг садып алыры болдунмас. Арыг орулга акшаның 55 муңун социал айтырыглар шиитпирлээринче, 20 муңун бүдүрүлгени деригнинче үндүрген. Даштыкы деригниң үнези миллион ажып турар. Моон соңгаар черле бедик бүдүрүкчүзүт дериглер-биле бүдүрүлгени чепсеглээрн көрдүнүп турар.

Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйынга беш чыл бурунгаар ажылдаар кижи тывылбайн турган. Ам коллектив турумчаан, харын-даа чамдыктары кызырылышкынга таваржып турар. Удуртукчулар бригадаларның бот-башкарылгаже кирип турарын эки деп демдеглеп дер. Станислав Болот биле Владимир Башкирцевтиң удурткан бригадалары бот-боттарының көргүзүглерин үргүлчү хынап, кайы-бирээзи ажа бээрге, орта чедип аар, азы ооң-даа ажар дээш ёзулуг-ла күш-ажылчы маргылдаада чоруп турарлар. Хожудай бергенде, бригада коллективи-биле дыштаныр хүннерде ажылдаар күзелин илереди бээр. Бо эки эгелээшкин. Геннадий Александрович Пиликовтуң баштааны күш-ажылчы коллектив чөвүлели шала пөрүк-даа болза, чамдык эгелээшкиннерин кылган.

Долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчилгеге белеткелди чүгээр деп көрүп болур. А ооң кандыг түңнелдиг үе көргүзе бээр. Соңгаар базым болбазы черле билдингир.

Чыл түңнели-биле бараанның продукция саарылгазының планы 105,6 хуу, продукцияның бот-үнезин чиңгедириниң онаалдазы долузу-биле күүсеттинген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 103,3 хуу болган. 113 муң рубльдиң арыг орулгазын алыр планын бүдүрүүге 155 муң рубль чедирип, планын 123,8 хуу боттандырган.

Амыдырал чаңгыс черге турбас. Материалды бижип турар үеде А. С. Степанов өске ажылче шилчий берген. Ол ам каттыжыышкынның кол технологу апарган.

— Чээрби чеди чыл ажылдаан коллективимни каар дээш чорбаан мен. Бо ажылым база коллектив-биле холбаалыг. Олут солуурга, чаа чүүлдер тыптып, амыдырал бир янзы талаларын көргүзе бээр. Ажыл-агый удуртукчузунуң чүъгүндеп адырылгаш, ыяшты шын кезип белеткээриниң, артынчы ажыглаарының курлавырларынче шымның кирер бодалдыг мен. Директор болур күзелин илередип чаңгыс кижи — мээң орадакчым турган И. Н. Пешков билдирипашкын киирген. Ооң кандидатуразын участок бүрүзүнге чугаалажып. Күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери Ырбандан он бир, Кызыл, Чербиден чээрби ажыг кижи ону деткээн. Коллектив эки эгелээшкинниң төнчүзүнге чедирер дээрзинге бүзүрээр мен — деп, Ананий Степанович чугаалады.

Артык ХОВАЛЫГ.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ИМ-ДЕМДЕКТЕН САЛЗА

Бисте эң-не дүвүреңчиг айтырыгларның бирээзи — оор. Ол кончуг «ийи буттуг бөрү» эвес болза, улустуң хуузунда база совхозтарның-даа малманы дыка-ла өзер деп бодаар мен. Чүгле оорлаар эвес, харын шуут өдектен, одарлап былаап аппаар-дыр. Оккижек-биле көргүдүп тургаш, хуваап алгаш тавырылганы бо-ла дыңнаар-дыр бис. Бо дугайын эш-өөр солуннарга удаа-дараа бижип, аажок-ла сагыш-сеткип чоруур-хур.

Чамдык улустуң хууда мал тутпас, азы совхозтуң хоюн кадарар дээрге, кижи тывылбас чоруу оордан ырмаараащ ындыг дизе база чаштырыг эвес.

Мен бодаарымга, бода малга кедилиг, белалбас им-демдектен кызза чүл? Чүге ынча дорбу ол дээрге чылгыны чамдыкта оорлар ол-бо чорлерии аккелгеш, мунуп ажыглап турар-дыр. Ында онзагай им-демдек чок болганы-биле ону таныыры берге, та кайы кижиниң, кайы совхозтуу чүвезин. Бода малдың дүгү карасынга черле аажок кедилиг, быжыг им-демдек басса эки. Чижээ, изиг демир-биле ээн. Аъттың чарын бүдүнгэ, саарынга ындыг таңмаларны базып-ла турар болгай. Дүгү караңында таңманы сүвүрерге-даа чидер эвес.

Мурнунда оорлар чүгле күзүн мал оорлаар турду, ам кыш-чай-даа дивес апарган-дыр. Бажы «эттенип» турары ол. Бо ындыг апарганда, мал ээлериниң бурууу база бар. Чамдыкта олар оорлардан коргар, кыжанар, коргудар боорга ындыг-ла ыйнаан. Ийиде, оорлар дергүл-төрел боорга база аразында чажырып, базып каап-тар, арзынга төлежип алыр-дыр. Мыңчап тырда, оор канчап чидерил? Ол ышкаш истелге органнарының ажылының кошкаан база кайгаар кижи мен. Та чүзүнде чүве, илден-не чүвени тыппас боор. Ооң аңгыда, малдың ээлери боттары база ээ-харысалга чок, ээлчежип кадарар азы кодаа, суур Советиниң күүскомунуң штуму-биле ону шадарын организастаар деп чүве чоктур. Суурларның ишки кадарчылар кежээ хүлээдип бээр, ооң соонда мал кежээки одарже үнер, ынчан база оорлар амыраар-дыр. Бо таварылгада малдың кежээки кададын организастаза. Ынчап мал-маган тараа, сиген, картофель чаан дээр чугаа база турбас ужурлуг.

Мээн бо бодалымны, саналымны эш-өөрлер чүү деп бодаар ирги? Советтер ажылын ынчаар организастап болбас деп бе? Совхозтар бода малын, мээн саналымда дег, им-демдектеве кандыгыл?

Григорий ХИРБЭЭ.
Хорум-Даг суур.

КУЖУР, БОЖА БОЛГАШ...

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу И. П. Сафоновтуң областың XXI партия конференциязынга бодунуң дуржулгазының дугайын чугаалааның аажок сонуургадым. Ооң дуржулгазы өске малчыннардан черле ылгалдыг-дыр деп билдим. Чыл санында-ла 100 хойдан 130-дан хөй хураганы камгалап ап турар деп чүүлдүң дугайын хандыр бодап көрзөлиңерем. Малды ыяш-бүрү аарыглардан эмнээриниң талазы-биле боду тускай арганыг кижи-дир ол. Хоюн шимн, хады бүрүзү-биле эмнээр малчын-дыр. Ол черле дыка хоолуттуг чем болуру чугаажок.

Иван Петрович Сафонов бистиң бодувустуң-на малчыннарывыс-тыр. Ооң дуржулгазы-биле таныжар хире ыраккак чердер барбас-тыр. Ынчангаш бодувуста-ле тергиин ажыктыг дуржулга бар хирезинде, ону малчыннар чүге барып өөренмес, көрүп ажыттавас чүвел? Кижи кайгаар.

База бир мындыг чүүлдү бижиир бодаан мен ийик. Ол чүүл дээрге кужур дугайы. Хойну бистер бүдүн чай хүргузунда кыргып кээр-дир бис. Ону орай эгелээр, дүгү хозаваан, чүңгектелбээн дээр. Ол шын. Шаанда бистиң хойларывыс чүге хозалып, чүңгектелип турганы ол? Чүү ылгазы бергени ол? Мен аңаа каратгаан-биле бодаарымга, ооң бир чылдагааны кужур чивестээниниде. Бистиң ажыл-агыйлар ам чүү боор, дус бар дээш олурар Ол-ла. А аңаа чарыгдаа кайы хүрел? Дусту солуур кайгамчык чүүл — кужур бар-дыр. Бо дугайын мурнуунда чамдык эштер солуннарга база бижип турду. Ооң ажыл-агыйлар чогуур түңнел үндүргеп чүве ыйнак-пе та канчанган.

Мен бодаарымга, дуска бодаарга, кужурнуң малга хоолулуу аажок улуг. Кужурлуг черниң аъдын эриди мунуп тарга, кургааш борджаннын аңаар боор чүве. Ол ышкаш кужурлуг черниң кандыг-даа малының чаа сарыг болур болгаш чиирге чиди. Дүс чээм хойнуң дүгү чай ортузу чедир хозавас, ак, ыгтулеп, чинк, малдың чаа база аңаа ак, чиирге чиди эвес болур-тур. Мону чамдык эштер ооңае экерген боор.

Шаанда улус кыжын безин кужурну баш удур белеткеп алыр боор чоржук. Ачам ындыг кижи. Ооң аңгыда, кужурну малды чылыктырар чүве деп база билип чоруур мен.

База бир хоолулуг чүүл болза, божа. Ону суугадыр холааш, аңаа харын бичии чиг далган ургаш, хайындыргаш, малга бээрге дыка ажыктыг. Ынчаарга ам бис ужуру болза, божа кылбас апарган бис бе?

Хойтпакты арага тигер чүве дээш хорун турар апарган чүве бе деп билип турар мен. Хойтпактаар дээрге-ле арага тигер дээш ол эвес-ле болгай. Мону база удуртур-баштаар черлер өөренип көөрү чугула.

Божаны, аржыны малга бээр херек. Шаанда божаның сарыг-суун мал кайы хире ижер ийик, улуг назылыг улус билир. Ол хоолулуг боорга ындыг. Божа, ооң сарыг-суу-биле хаван азыраарга, эъдиниң амданы безин бир янзы деп, ам малчыннар чугаалажып турлар. База ужур бар.

Мээн бо саналдарым улуска ажыктыг ирги бе дээш бижип олурарым ол ийин.

Чамыян ТЮЛЮШ.
Каа-Хем суур.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

ХУРАГАН-НА, ХУРАГАН

— Малдың массалыг оолдаашкыны бистиң совхозта кидин түлүк чорун турар. Бо хүннерге чедир 2 муң хире хөй оолдаан. Оларның чаш төлү онча-менди. Чиңге-Дагда Өктек-оол Куулярның коданында хөй оолдаашкыны доостур дей берген. Ооң аңгыда Оолак Саяның адактап турар. Боттарынар барып көрүңер — дээш. «Совет Тыва» совхозтуң директору Биче-оол Кыргысович Монгуш-оол мал чеми дилээри-биле «Эрбек» совхозче хапкан.

Директор чоокта чаа төрээн хойларга болгаш чаш хураганнарга чиртири-биле 14 тонна витаминниг далганы «УТКА 25 чылы» совхозтан экелген. 20 тонна мал чемин «Ленинчи орук» совхозтан алган. «Совет Тыва» совхозтуң кыштаглары суур төвүнден ээзн ырак черде турар болду. Директорнуң адааны малчыннарга четтивис.

Өктек-оол Сүүр-оолович Куулярның кыштаанда 409 төрүүр хой бар. Бо хүннерде 368 хой оолдаан. Оларның чаш хураганнары онча-менди. Малчын бодунуң күжү-биле хураганнар тудар клеткаларны кылып алган. Ол клеткаларда төрүттүнген хүн айы-биле хураганнарны аңгылаан. Декабрь айда төрээн хураганнары удавас, чылый бээрге, дашкаар үндүрүп, чемгербишаан, хүн караанга дадыктырар. Баштай төрээн хойларны кадарып эгелей берген. Ийи дугаар болгаш үш дугаар ээлчегде төрээн хойларны клеткалар-биле дашттып чемгерип турар. Хой бүрүзүнүң сиртинде саннарын кадыг саазындап ойгаш, баглагылап каан. Баштай төрээн хойну баш удур демдеглээш, хураганынга база-ла ол санны баглап каар. Ымнеп ап тураы ол.

Мал оолдаашкынының үезинде оглу Дөртен-оол биле кудазының оглу Хеймер-оол Хертек сакманчының ажылын эки күүсеткен. Чаш хураганнарны иелеринге эмзирер, оларга сигенни болгаш витаминниг далганы каап бээр, улуг хойларга клеткалар аайы-биле сиген салыр, оларны ээлчег ёзугаар чылыг суг-биле суггарар, төрүүр хойларны хайгаараар дээш ажыл-ла хөй. Аныяк оолдар ол бүгү ажылга четтигип турар.

Малчынның карак кызыл ажылы кыштагда бүрүнү-биле көстүп турар. Кажааның кырындан агаар кирер черин алгыткааш, ырактан көстүп турар кылдыр бедидип тудуп каан. Кажааның иштиңда артык бок чок. Арыг-силиг. Хөй оолдаашкынының үезинде аңаа кудук кылып турган ажылчыннарның чылы эвес болза, ынча хөй чаш хураганнарны онча-менди алыры берге турган. Кыштагже чырык киирер айтырыгны үш чыл бурунгаар тургузуп келген. Моон мурнунда турган ийи директор заавашкыр кылгаш, эчиинге чедирбээннер. Чиңге-Даг бригадазындан тура он хире чагы ты тургускаш, ара каггаш. Ооң аңгыда, кодаанда чуңар-бажың база чок. Амгы үениң негелдезинге ол кол черин ээлеп турар деп чүве билдингир болгай. Ынчангаш аныяктар мал ажылынче баар хоңну чок чорукту бир чылдагааны ында. Малчынга бо ийи айтырыгны дарый шиитпирлеп бээр чүве болза, ол бодунуң малчын хүлээлгезин кажанда-даа кошкатпас деп чүве чугаа үезинде билдиниш турду.

Совхозтуң чаа директору малчынга дузаны чедирер боор деп идегел бар. Ол боду малчын-биле база чугааны кылган.

Дүвүренчиг байдал Калбак-Дагда Сарыг-оол Дүктүг-оолович Куулярның кыштаанда болду. Хой кидин түлүк оолдаан тур. Сакманчылар чедишпес. Кадарчының кадайы эмчиде чаа божаан. Бир кижиниң хуу моторун ачылап алгаш, чырык кылып алган. Ооң башка караңгы кажаага чүү-даа көзүлбес. Кажааның байдалы багай. Чагылары ирээш, ужар деп барган. Ону брустар-биле тургуза иттирбиилеп каан. Сээлгү хүннерде автомагазин чем экелбээн. Чиир хлеб чок. Далган тудун, быжырып чиир безин чай чок.

Ол хүн сакманчылар Оксана Биче-оол, Светлана Саңгаа оолдап келгеннер. Кажаа иштинче кирген соонда чай чок-ла ажылдап эгеледилер.

Совхозта партия, комсомол комитеттери болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары малчыннарже сакманчылар чорудар талазы-биле хемчегни баш удур албаанындан, ажылга организас чок чоруктуң чылдагааны ында болду.

Аныяк малчынның кыштаанда телевизор-даа, радио-даа чок. Чуңар-бажың чогундан таака суг ханзып алгаш бажын чуп ап турар. База бир чаштырыг. Совхозтуң специалистери хөй оолдап турган үеде беш хонук иштинде бир аалга турар ужурлуг. Бо хонук-хуусаа дыка эвээш. Олар бир айдан эвээш эвес үеде бир кезек кодаңга турза эки. Ол дугайын чаа директор база чугаалап чорду.

Бо үеде мал эмчилери, зоотехниктерниң ажылы хөй. Кижи бүрүзүнүң шудургу ажылындан чаш малдың баш санын бүрүн алыры хамаар-жыр.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: Өктек-оол, Көк Куулярлар; сакманчылар Дөртен-оол Куулар биле Хеймер-оол Хертек оларның чаа төрээн хойларга сиген каап бериш турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фото дары.

МЕДЭЭЛЕР

ХООЧУН ТУДУГЖУ

Бедик мергежилдиг хоочун тудугжу Опанас Маадыевич Бүрүнаа тудугжулааш, үжен чыл ажа берген. Ооң күш-ажылчы намдары Терлиг-Хая суурдан эгелээн. Амыдыралының аайы-биле «Х Улуг хурал» совхозтуң төвү Баян-Колга көжүп келгеш, тудуг бригадазынга ажылдай берген. Ажыл-иш аар-берге. Кыжын соокка хаартып, чайның изиинде изирээнип, хөй-ле чылдар дургузунда ажылдааш, чурттаарга бажыңнарын Улуг-Хемниң солагай, оң талаларында Даргын-Хая, Берт-Даг, Ак-Даг, Уазп-Сайырда кыштагларда бажыңнарны, кажааларны тударынга үлүүн киирипшиштирген.

Опанас Маадыевичиниң кады ажылдап турар эжи Хуна Түлүш ооң дугайында: «Ол аныяктарның дагдыныкчызы, ёзулуг-ла шевер, бедик мергежилдиг кижи, кады ажылдап чор бис. Онзагай бүдүжү-биле өскелерден ылгалып чоруур» деп үнелеп чугаалаар.

Бригадада О. М. Бүрүнааның чазанықчы-шеверлекчизиниң мергежилинге өөреткени аныяк тудугжулар А. Түлүш, М. Багай-оол, С. Маады болгаш өскелер-даа амгы үеде дагдыныкчызының арга-сүмези-биле ажылдап турарлар.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

БЫЗААЛАР АЗЫРАЛДА

Бии-Хем районунуң «Өөк» совхозунуң Шанактааровка деп черде бичии бызаалар кыштап турар. Ооң ажаакчылары Владимир Сундуй, Юлия Сундуй, Михаил Ойдуп, Геннадий Монгуш олар бызааларын семис, шыырак азырап келгениниң түңнелинде ай санында немелде акшазын ап турар. Чаш бызааларны доктаамал чылыг суг-биле суггарып турар. Сигенниң чайын боттары белеткеп, кезип алганнар. Немелде чеми четчир. Бызаа ажаакчылары совхозка чылдын-на чаш бызааларны улгаттыр азырап, чидириг чокка дужаап бериш келген.

Ольга ДАДАР-ООЛ.
Аржаан суур.

Парлалга арыннарындан

ХРУЩЕВ: ООҢ АМЫДЫРАЛЫ БОЛГАШ САЛЫМ-ЧОЛУ

СЭКП ТК-ның Бирги секретары, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турган Н. С. Хрущев бистиң партиявыстың болгаш чуртувустуң амыдыралынга база төөгүзүнге чогум кандыг рольду ойнааныл деп айтырыгны хөй номчукчулар сонуургап турар. Ынчангаш бо айтырыгга хамаарыштыр эртемденниң чамдык бодалдарын илереткен, ооң чүүлүн моон адаанда парладывыс.

Партияның кескү ажылдакчызы кылдыр Н. С. Хрущев өскелерге деңнээрге, сөөлзүредир депшип үнген. 30 чылдарның ортан үезинге чедир, кажан Молотов, Микоян, Каганович, Андреев олар хөй-ниитиге калбаа-биле сураглыг апарган турган үеде Хрущевтуң дугайында совет кижилер эвээш билир турган. Ынчалзажок ол аныяанда-ла кескүлеп, дидим, амыдыралы бот-тускайлап, өде-чара, ооң-биле чергелештир черүшкек характерлиг кижи болуп чораан...

1921 чылда партияның хүрээлелинге ашталга чорудулган. Ооң түңнелинде партияда 386 муң кижи арткан. Ынчалзажок кажан Владимир Ильич мөчээн соолуында партияга ленинчи хүлээп алылышкынын чарлаан болгаш ооң хуралдаанынге 246 муң чаа кежигүннер дөрт-ле ай дургузунда хүлээп алдынган. Партияга хүлээп алышкынының эң-не кичээнгейлиг болгаш шынгыызы-биле чорудар дугайында ленинчи чагыгга хамаарыштыр хажыдышкын ынчаарда кылдынган деп бодаар мен.

1925 чылда 100 муң профессорларны, доцентилерни, эртем-билиглиг албан-хаакчыларны партиядан үндүрген, а ооң соолунде — 1934 чылда болган «тиилекчилерниң съездизи» деп адаан ВКП (б)-ның XVII съездизиниң делегаттарының хөй нуруузун, Октябрь революциязын боттандырган болгаш социализмни бистиң чуртувуска колдуунда тургускан кижилерни нүгүлдээшкин-биле тудуп-хоругдап, херек кырында узуткан эгелээн. Н. С. Хрущев чогум-на XVII съездиге партия Төп Комитединиң составынга эң-не баштай соңгуттурган. ТК-ның кежигүнүнге болгаш кежигүнүнүң кандидадынга съездиниң соңгааны 138 кижиниң иштинден 98 кижи сөөлзүредир хоругдаттырган болгаш шииттирген. Н. С. Хрущев ынчаарда сталинчи ээлчегиң сорук кириишкинин күүседип келген кижилерниң аразынга турган. Ол ынчаарда партия Москва хоорком унуң ийиги секретары, 1935 чылда ВКП (б)-ның Москва комитединиң болгаш Москва хоорай комитединиң бирги секретары болуп турган.

Н. С. Хрущевтуң депшээни ынчаарда дөрже ужуглуушкун ышкаш болган. Чүгле үш чыл бурунгаар Үлетпүр академиязының анаа дыңнакчызы турган Хрущев 1939 чылда ВКП (б) ТК-ның Политбюро кежигүнү болгаш Украинаның партия Төп Комитединиң бирги секретары болу берген. Хрущев бодунуң албан-хүлээлгезин Сталинниң шынчы талалакчызы болуп эгелээн. Партияның XVII съездизинге ооң чугаазы «шылгараңгай баштыңчывыс» мактааны-биле демдеглеттинген. Сталин дээрге улуг Ленинге шуут-ла удурланышкак кижи дээрзин ур үеде билбээн, Сталинге шыны-биле идегеп чораанын Хрущев соолунде каап, мынны чугаалаан. Ооң ынчаар бадыкан чоруу ол үеде ниитиелиң меңгерелиниң массалыг дечимелин илереткен деп бодаар мен. Сталинчи өрээниң чажыттарынче кирип шыдавас турган үезинде Н. С. Хрущев «шылгараңгай баштыңчывыстың» ададиы «чоннуң дайзыннарын» шынап-ла, аңгы дайзыннары-дыр деп санап чораан. «Чоннуң дайзыннарының» дугайында кажан чугаа болганда, ол ынчаарда оларга хамаарыштыр чидиг сөстерни сөглеп турган.

Сталин үезинде Хрущевтуң дүрген депшээни ынчангаш таварылга эвес деп бодаар мен. Сталинизмге удур походту чогум-на Хрущевтуң эгелээни база-ла таварылга эвес ышкаш. Сталин үезинде бедик албан-дужаалдарга депшиттирген болгаш ооң эң чоок кижилериниң аразындан «шылгараңгай баштыңчывыстың» кем-буруулуг деряни үүлгедиглерин, Сталинге чүдүүр турган чоруктуң халаптыг уржуктарын эң-не баштай дидими-биле сөйгалап илереткен кара чаңгыс кижи — Н. С. Хрущев. Мен бодзарымга, ол база таварылга эвес — ооң амыдыралчы дуржулгазы улуг турган, хамааты дайынның болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының ол киржикчизи. Сталинград чанынга болгаш Курск ээтпээнге кадыг-дошкун тулчуушкуннарның киржикчизи кижи болганымда, Хрущевка хамаарыштыр мындыг чүүлдүн херечизи болуп шыдаар мен: Шериг чөвүлелиниң кежигүнү генерал-лейтенант Н. С. Хрущевту ынчаарда шериглер, офицерлер хүндүткел-биле адаар турган. Хөй совет кижилер-биле бир демей, дайынның кээргел чок халавын ол база чурттап эрткен — улуг оглунуң фронтуга өлгенин ханы кажыыдал-биле уткаан.

Кандыг-даа удуртукчунуң эң чугула мөзү-шынары — кижи дугайында ооң сагыш човаңгыры, кижи айтырыыңга бүгүнниг хамаарылгазы болур. Н. С. Хрущев боду кижилерге бузураачел болгаш кижилерниң анаа бузурелин чигзинмишкин чок чедип алыр турган. Сталин чүгле бодунуң дужун хараар кижи болганда, кижи айтырыынын кеңгүс херекке албас чораан, бодунуң соруулгазын чедип алыр дээш кижилерни ол ажыглап турган, а кажан соруулгазын чедип алган соолунде ол кижилер анаа ону-даа херек чок болуп келген. Ынчангаш ол кем-буруу чок чүс-чүс, муң-муң кижилерни кээргел чокка шаажылаан, херек кырында бүдүн-бүдүн улустарны өскен-төрээн черлеринден таратыр сывырып, шөлээн.

Партияның XX съездизиниң дугайында онаалап демдеглээри эргежок чугула деп санаар мен. Съездиниң делегаттарының составы депшилгелиг, демократтыг дециелге соңгуттурбаан болза, сталинизмни сөйгалаар, ооң уржуктарын чайладыр талазы-биле ТК-ның белеткээн шииткирлери, хемчеглери чедип алдынмас турган ийик. Партийжи хуралдаанның ортакы звенозунга делегаттарның соңгуулдазын демократтыг ёзу-биле чорударынче ынчаарда улуг кичээнгейни угландырган. Маңаа холбаштыр партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының бүдүүзүнде белеткелди демдеглээр бодай-дыр мен. Амгы өде тургустунуушкунунуң улуг херээнге ёзулуг бердингеп болгаш ону амыдыралга херек кырында идепкейлиг боттандырып турар коммунистер конференцияның делегаттары кылдыр соңгуттурганы — ёзулуг партийжи демократияның алыс утказы-дыр...

Партияның XX съездизиниң делегаттарының ындыг составын партийжи иштики демократияның ёзузу-биле соңгууну чедип алганы — коллективтиг маадырлыг чорук деп адап болур ийик. Ленинизмге улуг согуушкунну таварыштырган болгаш партия, күрүне амыдыралының ленинчи принциптерин, социалистиг хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле өжегерээн үреп кажыткан. Сталин өлген соолунде чүгле үш чыл эрткенде чугула элээн каш шииткирлерни хүлээп алган СЭКП-ның XX съездизиниң ужур-дузазы улуг болгаш бистиң партиявыстың, совет ниитилелдиң төөгүзүнге алдын үжүктер-биле бижиттинген турар ужурлуг деп бодаар мен. В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович болгаш өске-даа сталинчилер Хрущевту мурнап, эрге-чагырганы холга алгаш турган болза, сталинизм хевээр артар азы Сталинге чүдүүр турган үеже дедир эргилеринге орук ажыттынган турар ийик. Чүге дээрге, ол кижилер — Сталинниң араатанзыг үүлгедиглериниң дорт киржикчилери болгаш боттары кем-буруулуг кижилер-дир. Олар Сталинниң солуур ниизэ чок-даа болза «шылгараңгай баштыңчывыстың» орууңдан өске орукту билбес турганнар. Ынчаарга Хрущевту өске кижилер, Косыгинден болгаш Микояндан аңгыда, ооң бодунуң депшиткен кижилери чайлаткан.

Хрущевту дужургенниң өске чылдагааннары база турган. Бирээде, Хрущев боду. Кады ажылдап турган кижилерден эрге-дужаал талазы-биле бедик тура-даа, ындыг ажыл-чорудулгага эргежок чугула марксисчи-ленинчи культураның курлавыры Хрущевка чедишпес болган деп бодаар мен. Хөй талалыг ханы билиглерни кандыг-даа талант солуп шыдавас болгай. Төрүмелинден дерзии, араатанзыг, кажар, кара сагыштыг Сталин хөй чылдарның дургузунда кызыгаар чок императорнуң ролюн күүседип келген чуртту удуртурунга, башкарарынга марксисчи-ленинчи культураның, бүгү талалыг билиглерниң четчир курлавыры эргежок чугула болган.

Бот-шүгүмчүлелдиң оруу-биле Хрущев чорбаан болгаш чорун шыдавас-даа турган. Анаа ол белен эвес болган: бодунуң хуузунда ат-алдарын алгыдарынга, мактаарынга орукту боду ажыткан болгаш деткээн. Сталинниң кем-буруулуг үүлгедиглеринге Хрущев дорт кириппээн, ынчалзажок ол үүлгедиглерге удур ынчаарда чүнү-даа ыттавайн, а ыттавас чорук — база тодаргай туруш-тур деп, чамдык кижилер чугаалап, ооң ужуру чүл деп айтырып турар. Бо айтырыгның тайылбырынга хамаарыштыр хандыр бодап, ону боттуу-биле ылаптыг өөренип көөр апаар. Хрущевту агартыры-даа, мактаары-даа күзевес мен. Ынчалзажок фактыларны кичээнгейлиг, шыны-биле өөренип, сайгарып көөр ужурлуг бис. Кажан Хрущев Москвага ажылдап турган үеде «Ленинград херээ» ышкаш, ындыг «Москва херээ» Сталинниң кижилери белеткеп, тудуп, хорутдаар дээн ажылдакчыларның даңзызын тургускан турган. Хрущевтуң чугаалааның ёзугаар алырга, ынчаарда Сталин анаа телефоннааш, нарынналда улуг албан-дужаалдыг партийжи ажылдакчылар кем-херек кылган дугайында медээ бар деп дыңнаткап. «Херектин» өөренип көргеш, түңнелди кылырын анаа дааскан. «Херекке» удурланыры чүү чүвеге чедирерин Хрущев билип турган, ынчалзажок кады ажылдап турар партийжи кижилерниң нүгүлдээнин ол бузуреп билгеш, ук буруудадышкыннарга шынгыы удурланып, ол ажылдакчыларны камгалаан соолунде «Москва херээнге» Сталинниң сонуургалы чиде берген.

Хрущевтуң дужурткен кол чылдагааны нукурузаны ооң өскүттениинде эвес. Совет Эвилелиниң Маадырының Алдын Сылдыстарын Насерге болгаш Амерге тывысканы эвес, а партияның болгаш күрүнениң ажыл-херектерин сөөлгү чылдарда эргелел-башкарар талазы-биле ол кылган частырыглары болгаш болдурган четпестери, оларны бодунуң удурланыкчыларының эптиг-биле ажыглааны деп бодаар мен. Ынчаарга сталинизмге удур Хрущевтуң дидими-биле демисешкени, ооң түңнелинде чээрби ажыг миллион кем-буруу чок совет кижилерни агартканы — совет улустуң мурнунга ооң чугула ачы-хавыяазы деп санаар мен. Бодунуң дужурткенин Н. С. Хрущев ханы муңгагдаашкын-биле чурттап эрттирген. Ооң дужурткениниң ог-бүлезиниң өске кежигүннеринге база чиик эвес болган. Талантылыг журналистиң — күдээзи А. Аджубейниң болгаш ракета техниказының талазы-биле улуг специалистиң — оглу С. Хрущевтуң улам ынай депшиириңге, өзүлдезинге орук Н. С. Хрущевтуң халашканы-биле холбаштыр хагдынган. Ынчалзажок ооң ог-бүлезиниң кежигүннери боттарының үлүүнге таварышкан салым-чолду шыдажып эрткен болгаш оларны амгы үеде кым-даа чемелевейн турар. Ынчаарга И. В. Сталинниң ажы-төлүнүң алдар чок салым-чолун билир бис. Л. И. Брежневтиң дугайында чугаалаар бодавайн-дыр мен — ол өске айтырыг-дыр. Ооң чоок кижилериниң төлеп чок мөзү-шынары болгаш бужар херектери Брежнев боду диниг турда-ла билдингир турган.

1953—1964 чылдарда бистиң амыдыралывыстың үе-чадазының дугайында шынныг чорукту боттуу-биле билип алырының эргежок чугулазын адактың соолунде демдеглээр бодаан мен. Ону билип алыры чүгле төөгү билиишкиннериниң көвүдээринге эвес, харын хамыктың мурнунда ол үениң болуушкуннары бистерге кичээндириг, өөредиг болурунга эргежок чугула.

Георгий КУНИЦЫН,
философия эртемнериниң доктору, профессор.

САВАҢ КӨВҮҮ... КАМГАЛАНЫРЫНЫҢ АРГАЗЫ БЕ?

● Чунар болгаш хеп чуур саваңнар, порошоктарның ховартай бергениниң чылдагааны чүдел? ●

Камгаланырының эң эптиг аргазы — удур халдааштынының кызыры дээрзи амыдыралда шагда-ла хынаттынган. Бюрократчы аппарат эптиг ол тодарадыгны кончуг-ла ылаптыы-биле шиңгээдип алган, ынчангаш шаан халдааштынының камгалал чепсээ кылдыр харын-даа... саваң көвүүн ажыглаарынга белен апарган.

Бадыткаттынмас чүүлдү бадыткаар соруу-биле олар ону сөөлгү айларда топ солуннар арыннарынга, радиога, теледамчыдылгаларга хөй удаа ажыглап келген. Чуртта саваң хөй, четчир, а ооң ховар бараан болу бергенинге ол барааны ооң мурнунда садып турганының чурумун үрээн... садып алыкчылар боттары буруулуг дээрзин олар бүгү тала-биле шиңнызыдарын ораалдажып турарлар. Оптут деп чүвезин көрүңер даан. Ынчап келирге, садып алыкчы кижи силер, буруу чок актыыдарны чүнүң-биле шиңызыдар силер. Магазинге кирип келириңерге хеп чуур ийикпе, азы бичии уругларга таарыжыр чунар саван садып турган-дыр, таваржы берген болганыңда алыр апаар сен, артында ийи-бирни эвес, кайы хирени берип турарыл — ынчаны. Садып алыкчы ынчап бодун буруулуг кылдыр санай бээр, чүге дизе, саваны курлап алган-дыр. Хеп чуур, чунар чүүлдер бүдүрер фондуда ажык-чарлыг байдал чокта ындыг-дыр, ам канчаарыл.

Кандыг ындыг ажык-чарлыг эвес чүве боор ол? Биске херек бүгү-ле чүүлдерни эдлере бүдүрер дээш бистиң үлетпүрүвүстүң харын-даа «кежи сойлур» чыгай берген дээр дугайында аажок улуг алааштыкыннар ам черле каңчап барганы ол? Анаа-ла ындыг мегелээшкин чүве бе? А фактылар чүнү көргүзүп турарыл?

Фактыларны көрээл. РСФСР-ниң Статистиказының күрүне комитеди бүдүрүлгеде болгаш садыгда чуур база чунар чүүлдер дугайында сан-медээлерни калбаа-биле бижип көргүскен. Ону ёзугаар алырга, кризис хемертеп болу бербээн болуп турар. Сөөлгү каш чылдарда үлетпүрге-даа, садыгга-даа элээн нептерей апарган шаптыктыг, багай турушту анаа-ла чажырып келгенниң түңнели ындыг болган. Чунар саван бүдүрүлгезиниң таптаашкыны кандыг турган эвес көрээл. 1985 чылда ону республикага 161 муң тоннаны, дараазында чылда —159, база бир чыл эртиенде—164, а эрткен чылын 177 муң тоннаны бүдүрген.

Ону садып турарында база-ла таптаашкын бар. Эрткен чылын саваны 310 муң рубльге саткан. Ынчалза-даа шак ындыг «эшкедээшкин» дыка аар болгаш үнелиг өртек-биле дуглаттынган. Үүрмектеп садарының четинзинге бараашыннарның курлавыры чокта кандыг-даа садыглаашкын түрбес дээрзин билдинтир болгай. Ынчангаш 1985 чылдың төнчүзүнде «курлавырга» 177 муң рубльдиң чунар саваны артып калган. А эрткен чылдың октябрьга чедир садар саваң 62 муң рубльге кызырлы берген. Ам моон соңгаар «дылык черлерин» чүнүң-биле дуглаарыл?

Хеп чуур саван-биле байдал база-ла шак ындыг байдалда. 1984 чылда ону 322 муң тонна кылдыр, а 1988 чылда чүгле 298 тоннаны бүдүргенин баштайгы сан-түңнер көргүзүп турар. А үүрмек өртек-биле садарының курлавыры улам-на эвээжеп бар-ла чыдар. Хеп чуур порошоктарының «салымы» база-ла ынчаар эстип каар чыгы болуп турар.

Херектиң ужуру чүдел? Боттарывысты, идик-хевиинисти чуп ап шыдавас ындыг байдалче кире бергенивис ол бе? Чок, ындыг эвес. Шынап-ла, боттарының аттарын өрү тырта аарак бодап орар специалистерниң ынчаар бадыткап турарлар: ховар деп сөстү саваң көвүү ышкаш чаштаалдыр чара базып каар аргалыг шак ындыг хемчээлдерге чунар база чуур херекселдерниң бүдүрүлгезин улгаттырарынга Россия Федерациязының үлетпүрүнде курлавырлар бар. Ол курлавырлар кайдал ынчаш? Чунар саваны бүдүрериниң талазы-биле РСФСР-ниң девискээринде Агроүлетпүр-куркомбайның бүдүрүлгелеринде бүдүрүлге күчүлериниң чүгле 71, а хеп чуур саваннарынының талазы-биле 60 хуузу ажыглаттынып турар. Бир эвес ажылды шын организастаар болза, республика 66 муң тонна чунар болгаш 190 муң тонна хеп чуур саваны немей алыр аргалыг апаар.

Беш чылдың эрткен ийи чылында 20 муң тонна саваң чедир бүдүртүмейн барган. Ылаңгыя ында Татар АССР-ниң, Куйбышев болгаш Новосибирск областарының бүдүрүлгелериниң багай ажылы иддеп кестүп турар.

Эрткен ийи чылда аар өртектиг саваны бүдүрерин 1,4 катап улгаттырыпкаш, чиик өртектиг сорттарының бүдүрүлгезин ол хире эвээжедипкен. Ол-ла үе дургузунда Краснодарның үс комбинады бичии чаштарга саван бүдүрүлгезин 1,2, Казаньның — 1,7 катап кызырган. А Куйбышевтиң парфюмерия комбинады ону бүдүрерин үш катап эвээжеткен... Синтетиктиг чуур херекселдерин бүдүрер бүдүрүлгелерлиг чамдык областар ол чүүлдерни өске черлерден кирр сөөртүп турар.

А кызаңнайның чыдар саван көвүүнде бюрократчы аазаашкыннарның ужу-кыдызы ам-даа ужукталбышаан хевээр.

В. ПЕТРУНЯ,
СЭТА-ның тайылбырлакчызы.

Бөмбүрзектиң судалы

ЧАЗАКТЫҢ ШИИТПИРИ

МАНАГУА, (СЭТА). Никарагуаның президентизи Даниэль Ортега Национал Ассамблеяның (парламентинин) онза сессиязынга чурттуң мурнунда туруп турар чайладып болбас сорулгаларның дугайында чүве чугаалааш, экономиканы экижидер база чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер сорулга-биле чазактың моон соңгаар боттандырар деп турар хемчеглеринге доктааган.

Хелезинлениичи эжелекчилериниң сес чыл үргүлчүлеп турары кадыг-дошкун дайылының болгаш АКШ баштаан империалистиг күрүнелерниң чуртту экономика талазы-биле кызып кызыгаарлап турар хемчеглериниң түңнелинде Никарагуаның экономиказы кончуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Сан-хөө курлавырлары чедишпес, саарылгада турар акшаның үнези кончуг кудулаап. Ооң уламындан чоннуң боттут орулгазы кызырлып турар.

ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

НЬЮ-ЙОРК, (СЭТА). КНО-нуң Ливанда турар шериг күштериниң ол чуртка турарының хуусаазы февраль айның эгезинде доозулган. КНО-нуң чиигиниң секретары Х. Перес де Куэльяр ол девискээрде ниити байдалдың экиживейн турарын барымдаалааш, КНО шериглериниң анаа турар хуусаазын ам-даа 6 ай узадыр деп саналды Айыыл чок чорук Чөвүлелинге илеткел кылып тура, сүмелээн.

Ливан биле Израильдиң кызыгаарлажып турар девискээринге делгем зонаны КНО-нуң шериглери тургузар хүлээлгелиг. Ынчаарга Ливанның мурнуу девискээрин Израиль бүрүн холга алгаш, мында шериг күжүн мөөңнээни-биле Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хүлээп алган шиитпири боттанмайн турар. Ындыг байдалда КНО-нуң шериглерин оон үндүрүп чорудуптар болза, ол девискээрге байдал катап чидиглеңип, хан төгүушкүннүг тулчуушкуннар эгелей бээр чадавас деп, ол чугаалаан.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ ЧОНУ

НЬЮ-ЙОРК, (СЭТА). Эрткен чылдың ортаа үезинде бөмбүрзектиң бүгү чонунуң саны 5,1 миллиард кижи болган. Ол дугайын КНО-нуң парлап үндүрген документизинде дыңнаткан.

Делегейниң чону бир чылда-ла 89 миллион кижиге көвүдеп турар. Хөгжүп орар чурттарда кижилерниң өзүп көвүдеп турары кончуг дүрген. Чыл дургузунда немешкен кижилерниң 93 хуузу ол чурттарда боор турар. Херээжен кижилерниң ортумак назыны 62, а эр улустуң 60 хар.

Эртемденнерниң санап турарындан алырга, 2000 чылда делегейниң чонунуң саны 6,3 млрд. кижи чедер.

Кыска тайылбыр

ГФР. «Вашингтон пост» солунуң дыңнатканындан алырга, Барыын Германияның чаза моон соңгаар ол чурттуң девискээринге шериг өөредилгези чорударын 50 хуу чедир кызырар деп турар. Чурттуң депшилгелиг хөй-ниитизиниң негелдезин ёзугаар ындыг шиитпир хүлээп алдынган.

Барыын Германияның чурттакчы чону кончут сырый. Ында хостут черлер барык чок. Улуг шериг өөредилгелери болу бээрге, ол девискээрни агаар-бойдузунга бергедээшкиннер таваржып турар. Ындыг сырый чурттакчылыг чуртта барык бир миллион шериг туруп турар. Оларның 40 хуузу даштыкы шериглер.

ЧУРУКТА: ГФР-ниң шериг самолёттары.

СЭТА-ның фотозу.

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Чоокта чаа Самагалдай суурга районнуң «Билиг» ниитилелиниң пленумунга тураскаалдар камгалалының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тес-Хем районда тураскаалдыг көжээлер болгаш базырыктар бар. О. Шынаа девискээринде 6 кижи көжээниң бирээзин гранит даштан кылган боор турар. Ол граниттн та кайыын экелгеп? Ол ышкаш О. Шынааның Мачакпан деп даанда он алды кулактыг, сес кижи көдүрер улуг чартык паш ам-даа чытпышаан. Ол хире улуг пашты кадыр даг бедиинче та чүү чүве көдүрүп үндүргеп?

Пленумге сапал берген Биче-оол Доюндуп, Эртипе Чооду болгаш өскелер-даа районда тураскаалдар камгалаар талазы-биле айтырыг кончуг эреңгей байдалда тургустунганын демдеглээн. Кедүрер даштар чидип, көжээлер үрелип турар. Ылангыя хорумнар даштарын тудуг организациялары камхайыра чок тудуг тударынга херглей бээрин олар чугаалаан.

Самагалдай суурнуң чурттакчылары ооң 215 чыл болганын оюн демдеглеп эрттирген. Ынчалза-даа ол хире төөгүлүг суурнуң дугайында кижилерге билдинер солун экспонаттар, ол дугайында булун безин чок болган. Самагалдай хүрээзин чураан чурук көзүлбээн.

Теректиг-Хемге турган аъттыг кижи-биле деп узун көжээни ончок кижилер сыдымпааш, одура төрепчилеп каапкан. О. Шынаада Бора-Тейни орук тудуг участогунуң ажылчыннары, ооң орун десилзэр довурак алыр дээш экскаватор, бульдозер-биле каза бээрге, үе-дүптүң эт-херекселдери, кижи сөөктери уштунгулаан. Мынчап кээрде, ховунуң ховузунда чаңгыс Бора-Тей ол дээрге, боду чаяттынып тывылган эвес, кылымал тей болуру чугаажок. Ооң чажыдып эртемденнер тодарадып көөрү чугула.

Ынчангаш тураскаалдар камгалаарын үнелеп көөрү — хүннүң чугула айтырыы болур.

Өолет ЧИНМИТ.

ЧЫРАА-САЯК АЪТТАР КАЙЫЛ?

Чоннуң чаагай чаңчылдарын катап тургузар, эки чүүлдерни эгидер дугайында чугаа-соот чоруп тур. Сөөлгү үеде бисте байыр-наадым болганда, чүгүрүк аъттарны салып турар апарганы черле өөрүнчүг. Көрүштүг-даа, чараш-даа-дыр. Ынчалза-даа чыраалаар. саяктаар база челер аъттарны чүге салбастааныл? Ындыг аъттар тыва черде чок апарганы ол бе? Кайын ваа. бар-дыр ийин. бар.

Оларны үзүүргедип, шилип көрүп турган, өөредир, байырлалдарда көрүкчүлерни магадады салыр херек. Кызыл хоорайда аът чарыштырар туслай чер бар ышкажыл.

Шаанда тыва улустуң чаңчылы —байырлалдарда чүгүрүк, саяк, челер, чыраалаар аъттарны аңгы-аңгы салып туржук чоп? Ол чаңчылды катап тургузар херек.

Белек-оол ОНДАР.
«Тивилелге» совхоз.

ШЕВЕРЛЕКЧИЛЕР

«Кызыл-Даг» совхозта бригадир Серенмаа Шимитке удурткан шеверлекчилер звенозу эрткен чылын шудургу ажылдаан. Октябрь айдан эгелеп шеверлекчилерни кыштаглар чылыглаарының болгаш контора тудуунуң ажылынга киириштирген.

Шеверлекчи кыстар Галина Кызыл-оол, Салбак Окчаа, Наталья Доржу хүн үлүүн доктаамал ажыр күүсеткеш, мурнакчыларының одуруунда кирген.

Чоокта чаа олар суурда ийи аал иштн чурттаар чурттаалга бажыңының шеверлел ажылдарын доосказ, бо хүннерде клуб септелгезинде ажылдап турар.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

ССРЭ БИЛЕ АКШ-ТЫҢ ШЕРИГ-ДАЛАЙ КҮШТЕРИ

Совет Эвилели КНО-га ССРЭ-ниң Шериг-Далай Флодунуң составының дугайында сан-түңнерни дамчыдып бергениниң дугайын бистиң парлалгавыска дыңнаткан. Моон адаанга деңнеп көөрү-биле чүгле ССРЭ-ниң эвес, а АКШ-тың шериг-далай флодунуң составын таныштырар-дыр бис.

ССРЭ-НИҢ ШЕРИГ-ДАЛАЙ КҮШТЕРИНИҢ СОСТАВЫ:

1. Авианосецтер—4.
2. Суг адаанга чоруур хемелер—376.
3. Крейсерлер, эсминецтер, ракеталыг фрегаттар—96.
4. Хайгыыл (фрегаттар) болгаш суг адаанга чоруур хемелерге удур биче корабльдер—174.
5. Катерлер болгаш тральщиктер—623.
6. Десант корабльдери болгаш катерлери—107.
7. Бүгү дайынчы корабльдер—1380.
8. Дайынчы самолёттар болгаш вертолёттар—1142.
9. Далайның чадаг шерии —12600 кижи.

АКШ-ТЫҢ ШЕРИГ-ДАЛАЙ ФЛОДУНУҢ СОСТАВЫ:

АКШ-тың шериг-далай күштериниң кол составының талазы-биле бо сан-түңнерде ооң янзы-бүрү дузалал корабльдерин болгаш судноларын санга албайн берген:

1. Авианосецтер—15 (оларның 5-и атомнуг).
2. Суг адаанга чоруур хемелер—142 (оларның 37-зи атомнуг ракеталыг, 101-и — атомнуг болгаш 4-ү дизельдиг).
3. Линкорлар—4.
4. Крейсерлер—40 (оларның 9-у атомнуг).
5. Эсминецтер—82.
6. Фрегаттар—116.
7. Десант дужурер улуг корабльдер—74.
8. Тральщиктер—33.
9. Дайынчы самолёттар болгаш вертолёттар—3 муң ажыг.
10. Далайның чадаг шерии —196800 кижи.

Бо медээлер албаның медээлери болбайн турар, оларны даштыкы ажык парлалганың материалдарын барымдаалап тургускан.

«Аргументы и факты» № 44 (88 г.), № 2 (89 г.).

ШЕРИГ-ДАЛАЙ БААЗАЗЫНГА ЧОРААН

ВАШИНГТОН, (СЭТА). АКШ-тың президентизи Джордж Буш эрткен вторникте Вирджиния штатта шериг-далай баазазынга чораан. Ол бааза болза Американың шериг күштериниң Атлантика эриинде эң улуг баазазы болур. Ында янзы-бүрү хевирниң шериг корабльдерин кылып турар.

«Америка» дээр авианосецке чыылган шериглерниң болгаш шериг үлетпүрүнүң ажылдакчыларының мурнунга президент чүве чугаалааш, шериг херээнге ажыглаттынып турар акша-херекселдиң төтчеглээр болгаш шын эвес чарыгдаар чорукарга удур чурттуң чазаа моон соңгаар шиитпирлиг хемчеглерни алыр деп демдеглээн.

Дж. Буштуң президентизиниң албан-дужаалын күүседип эгелээш, чурттуң улуг ажыл-агыйының өске адырынга эвес, а шериг үлетпүрүнге чорааны таварылга эвес, чүге дээрге шериг чагылгары алыр дээш хээли кылыр чоруктар Рейганның администрациязының үезинде кончуг көвүдээн турган деп, даштыкы парлалга демдеглеп турар.

ХИМИКТИГ ЧЕПСЕКТИ УЗУТКААР

Химиктиг чепсекти хоруур талазы-биле делегей конференцияны Парижке январь 7—11-де болган. Ону 1925 чылда ол чепсекти ажыглаарын хораан Женева протоколун ол хевээр кадагалап турар Франция чыылдырган болгаш ол конференция химиктиг чепсекти хоруур дугайында конвенцияны ажылдап кылыр талазы-биле чугаалажышкыннарга идиг бээринче угланган.

Ындыг дугуржулганың эргежок чугулаазы шагдан бээр тургустунуп келген. Кижилерни массалыы-биле узуткаарының ол коргунчуг чепсээн мөөңнээрин уламчылап база чаа хевирлерин кылып турары конференцияны чыылдырарын негеп келген. Чамдык сан-түңнерден алырга, делегейниң 20 хире чурттары ындыг чепсектиг болуп турар. Хоранаар бүдүмелдерни бүдүреринге хөй чарыгдал чимеан немелде айыылды тургузуп турар. Ынчангаш барыын парлалга ону «ядыыларның атом чепсээ» деп адап турар. Химиктиг чепсекти бүдүрбейн турар Совет Эвилелиниң туружу болза конвенция бүгү-ниитиниң хаара туткан шинчилиг болур болгаш химиктиг чепсектиң бүгү курлавырларын база ону бүдүрер үлетпүр баазазын чок кылырын баш удур көрген турары болур. Ооң-биле кады ону делегейниң дээштиг контролюнуң адаанга боттандырып чорудар ужурлуг. Ооң ынай анаа хамаарыштыр кара-ышкын болуп турар кандыг-даа объектилерге делегей инспекторларының контроль кылып баарын хандырар ужурлуг.

Париж конференциязынга Совет Эвилели бодунуң туружун чаңгыс талалыг тодаргай эгелекчи санал-биле бадыткап, бар турар химиктиг чепсектиң курлавырларын ССРЭ узуткап эгелээрин чарлаан. Чоокку келир үеде ол сорулгаларга ажыглаар тускай объектилерниң тудуу доозулган соонда ындыг чепсекти узуткаар. ССРЭ-ниң шиитпири француз найысылалга болган ужуражышкынның кол болуушкуннарының бирээзи болган болгаш бүгү делегейже чүүлдүгүнгер калбак деткиишкиннерни алган.

«Барыын чүк күрүнелери канчаар харыылаарыл деп айтырыгны салыр ужурлуг» деп, Германияның Социал-демократтыг партиязының даргазы Х-Х. Фогель медеглээн. «Совет эгелекчи саналга база катап «байыр чедиири-биле» кызыргаарланып каар бе азы тодаргай базымнарны кылыр бе?». Америк администрация конгресстен 1989 сан-хөө чылында бинарлыг снарядтарны бүдүрериңге 66 миллион долларны, «Бигай» дээр бомбаны ажыглап кылырынга 90 миллион долларны, хөй чинуг ракета системаларынга бинарлыг октарны бүдүреринге 38 миллион долларны бээрин диилеп турар.

Түннел Декларацияга конференцияның киржикчилери чаңгыс үн-биле химиктиг чепсекти бүрүү шапкан болгаш чепсегленишкинниң дээштии-биле дужурерииниң чорудулгазын уламчылаарын саналдаан. Олар чепсегленишкинниң дужурер талазы-биле Женева конференциязын бо чепсектиң ол хевирин хоруур дугайында конвенцияны чарар сорулга-биле кужениишкиннерин улам улгаттырарынче кыйгырганнар. Ниитизи-биле француз найысылалга болган ужуражышкын химиктиг чепсектен хостуг делегейже орукка база бир үе-чада болган.

Виталий ЧУКСЕЕВ.
(СЭТА).

Найыралда кызыгаар чок

ИНДИГИРКАГА ЧЕТКЕНИМ

Ажылгырын, хүндүлээчелин магададым

Солунга чүве бижип көрбээн мен, ол дугайы дүжүмге-даа кирбейн чораан. Бо удаада өөрүмге-даа, өске улуска-даа сеткил-сагыжымны чугаалаксааным аажок, ол күзел мени саазын, карандаш тударынче албадапты.

Хеймер дуңмам Рада Ленинград хоорайның бир училищезинче каш чыл бурунгаар өөренип чоруптан. Кайыын-даа бижик албаан, бодунуң күзели-биле аан. Адазының бар эвес, акша-көпеек тывар эвес бис, ыраваайн кыр деп чадап каан мен. Чаа сес класс дооскан, арта-ла, хепе хирезинде, бодун боду башкартына берген.

Ленинград, оон чурттакчылары, дуңмамның хей пашия эш-өөрү беш уруглуг бот-не мээң сеткилимни өөртүп чор. Дуңмам аңаа тудугнуң шеверлекчи мергежилин чедип алды. Үргүлчү чагаалажып, телефоннажып турдувус. Сөөлүүредир мээң шилчиткен акшам-биле, оон кырынга бодун немеп-немеп, дуңмаларынга туржук, мээң бодумга безин чүү-хөө садып чорудуп турээ апарган: сургуулдарыныкылган ажылын база төлеп бээр чер болуп-тур.

Рада училище дооскаш ораан бир өлдептиг чагаа чорутту. «Башкыларым-биле эугуржуп алдым, ам бир чыл маңаа туруп көрейн, угбай. Ажыл бар-дыр, акша чедип, бичии идик-хеп саттыкып алыйн» деп. Чеплээсежир ужурга таварыштым, шынчал, бистиң «Кызыгаар» совхозка шеверлекчи тудугжу кижиге доктаамал ажыл тыптыры берге болгай.

Чыл эрткен, дуңмамдан бир чагаа болгаш чалалгалар келди. «Якут оол-биле өгленип алдым, угбай. Буруудатпайн көр. Ленинградка кады өөренип турдувус, ол электрик мергежил чедип алган кижи. Шайлалгавыска кээп көрүңер» деп диилег кылган. Арта-ла, Якутиядан. Чүгле Рада эвес, күдээм, оон ачазы болгаш дергүл-төрелдери база. Ынчалзажок ол интернационалчы шайлалгага чедип шыдаваан мен.

Дуңмам чыл эгезинде божууп кижи, оңу бодап алгаш, кылаштап турар апарган уруум-биле кады декабрь ортан үезинде чоруптум. Якутскиден ынай самолет-биле 3,5 шак ужар, сураглыг соок Верхоянскиниң ындында, Индигирка хемде Хонуу (бижирри ындыг) деп суурга четтим. Кудаларым мени Якутскиден уткуп алган.

Моң деп район төвү Хонуу суур Барыын Сибирь далайже кирген Индигирканың ындыы талакы эриинде турар. Ынчангаш суурнуң бир талазы — бедик даглар, бир талазы — улуг хем. Арга-ыяш четчир. Эң-не албек чүвези — хар, чүгле орук азы кокпа-биле кылаштаттывар. Хүн күзүн-не ажа берген-даа болза, харның аккыры болгаш арлы кайгамчык: суурда, черле ол кавыда одаар чүүл — чүгле ыяш. Ол хиреаиде чөвүрээ, чоогу, будук кудумчуга черле көзүлбес. Суурнуң арыг-силиин чүү дээр, дукпурер чер тывылбас. Бажың бүрүзү мал-маганныг-даа болза, кудумчуда өдек безин чок.

Районнуң чоңу кол нургулайында Хонууда чурттап турар. Кедээде ишжилер, ыяш белеткекчилери, өлүк тывыкчылары бар-даа болза, оларның турлагларының аразы дыка ырак. Ынчангаш бо суур бүгү-ле ажыл-иштиң, харылзааның төвү болуп турар. Бүгү албан черлери база мында. Самагалдайдан-даа улуг суурнуң чүнар-божыңнары безин делгем, а буфеди улуг, залдарында өңнүг телевизорларлыг. «Сардана» (ындыг чечек бар) магазин-даа, «Долгунчан» столовая-даа моон барган кижилерни албан магададыр. Ында аъш-чем болгаш бараан янзы-бүрү, шынары база эки.

Он беш көпеек төлээр-даа болза, Хонуунуң арыгланыр бажыңнары бистиңинден оран-чок оңаа, ижиг болгаш соок суглар безин бар. Аңаа чунуп, оон ижип-даа болур. Идик-хевиң аштап, кремнеп, бастыпып ап-даа болур сен. Оваа-ла. Бир ай дургузунда аңаа чурттааш, мени магадатпас чүве тыппадым. Чурум-сагылга база быжыг. Куда-дой, шайлалга болгаш хурал-суглаа бо-ла болгулаар, а «ындыг-мындыг чүве» дыңналбас. Үш талон—кызыл ак болгаш спирт—алыр-даа болза, магазинде оочур чок, эзирик кижилер көзүлбес.

Чаа чылды аңаа байырладым, уруг доңунга база кириштим, бир кудамның хар харлааныңга база олурушттум. Кайызынга-даа эзиртир арага ишкен кижи көзүлбеди: чемненип-ле, ырлажып-ла турар улус болду. Тывалап ырлаарын дыка сонуургаар, ам чамдык тыва ырларны ырлажып турар апарганнар. Сурхарбаанда (күзүн ашкан хүннүң чазын кестип кээриниң байырлалы) ынап-да чедип кээр силер, ӧзулут ырлажырывыс, таңцы-сам база ынчан. Иви чарыштырар, хүрежир — найыр-хөгжүү көөр силер дижип турдулар. А мен наадымга келиңер дидим. А ол наадымывыс бо чылын та болур, та болбас. Болур-даа болза, хүрештен өске чүнү оларга көргүзер боор, тыва оюннар уттундурган чүве-ле болгай. Буга-шыдыраа безин аан. А кажык тывылбас.

Якутияга эр кижилер бежен бежинде пенсияже үнер, мээң кудам база пенсиялаан. Чогум боду одакчылап турар. Сезен алды харлыг ачазы-биле өске бажыңнда, а бо үш өрээл бажыңын оглу биле кенинге арттырып берген. Январь ийиде дуңмам божуду, аңаа өөрээн кырган-ачазы оглунуң оглунга бодунуң адын тывыскан. Соок оран-чурттуг якуттар-биле ынчаар хан төрел болдувус. Чогум ол суурда эвенк, эвен, молдан дээш кайы-даа сөөктүң төлээлери бар. Тус чериниң чурттакчылары-биле хан төрел кижилер амгежок, оңу мензэ тайылбырлаар дээш боттары безин будалып, холуштуруп турдулар.

Кудамның бир угбазы Чөөн Сибирь далайда ажылдап турар, оон чоруткан балыктарының улуун чүү дээр. Ындыг балыкты хорааш, чигге чиирге, амданныы аажок. Акмаарында торлаа болгаш койгүзэли эмгежок. Ийи болгаш аң ээди база бар. Ынчангаш бызаа, моллургазы-биле катай беш баш ивиэнге дегбээнер. Ол ивиектерин нургулайында тургузу азыраар— хар кылын болганда, өске арга чок. Ында пианактыг эъттар үргүлчү кестүр, сиген болгаш ыяш сөөрткен. А ивилиг кижилер аңаа Самагалдайга аъттыг кижилерден хөй кээр. Черле малды ажыглап турары аажок. Кат аймаап хөй белеткээн болур чорду.

Кудагайларым мени школа, садик, Культура бажызы дээш элээн черлерни көргүстү. Садикте бир онзагай чүве — чыскаан каан идиктер, бары-ла, шүптүзү аң кежинден кылган. Бо чоннуң хеви колдуунда ындыг— чылыг, аптыг, чиик. Соогу берге чер болду, ынчалзажок өөреникчилер бежен градус ашпаан шаанда өөренип турар. Ол чоннуң хеви кетпээн кижилер аажок каттаптылыг болгулаар, арта-ла, семис болгаш чолдак ышкаш кестүр. Сол күштүг болганындан, кыжын суурнуң чурттакчылары чүгле доңган эргизип, чүнү-даа кылыр сугну оон үндүрүп алыр. Маңаа кудук дугайында чугаа турбас: доңуп каар. Кастынмас-даа. Кайнаар-даа көөрге, күс шаи: эжик ажылдарга-даа, тыңарга-даа, мал-маган болгаш машина-болгат кээргедээ. Ындыг турбуже, хаактыг маннашкан, чунгуда шанактыг болгаш ийи кежи тудкан кижилер үргүлчү кестүр. Садик уруглары безин агаарлап чоруп турар. А бистиң школачыларывыс соок дөртен градус чедерге-ле, бажыңдан үнмес болгай. Ынчалзадаа мен бодум Хонуунуң соогунга шыдашпадым, садикке ажылда деп турда-ла, чылыг Тывамче чоруптум.

Күдээм оол электриктээш, айда 260 рубль ап турар. Оозун эвээжсинип турар, черле мыңда улустуң ажылдап алыры шыырак хевирлиг. База-ла бот-орууга-чарылга, бот-акшалакышкын, бригада кеэзаан, аренда дээш туржуп турар. Кооперативтер база бар. Черле бурунгаарлаашкын болгаш эде тургустуушкун кайда-даа илден.

Ырак чер чоруп көрбээн мен. Бо удаада эң солун черге четтим, ол чоннуң ажылгырын, шыдамыын болгаш хүндүлээчелин магададым. Ындыг чон-биле төрелдешкенимге чоргаарланмас аргам чок. Совет Эвилелиниң бүгү чону чаңгыс ог-бүлениң эолери дээни черле чөп. Индигиркада Хонуудан Якутскиге чедир самолёт үш шак ажыг ужар-даа болза, кудагайларым мени аңаа чедир үдеп кагдылар. Кижиниң экииргек сеткили ол хире күштүг болур чорду: «Ужурашкыже, байырлыг!».

Долгар АРТЫНА.
Самагалдайда «Хүнчүгеш» садиктиң ажылчыны.

ПЛАКАТТАР ДЕЛГЕЛГЕЗИ

МОСКВА. Чурукчу-графиктерниң (Малая Грузинская кудумчузу, 28) каттышкан профэвилел комитединиң залдарында эде тургустуушкунга тураскааткан плакаттар делгелгези ажыттынган. Москваның барык 30 хире чурукчузу ында боттарының ажылдарын делгеп турар.

ЧУРУКТА: көрүкчүлер делгелгениң бир залында.

Б. КОШЕВОЙНУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Н. РУШЕВА ДУГАЙЫНДА

Чоокта чаа республиканың эге класс башкыларының семинары боон эрткен. Аңаа чаа программа-биле таныжыкан. Башкылар билиг бедидер институттуң башкызы Галина Донгаковна Сундуй Надя Рушеваның дугайында лекция-беседаны кылган. Семинар киржикчилери лекцияны сонуургап-биле дыңнаан, боттарының санал-оналдарын берген. Лекцияда Надя Рушеваның дугайында байдан материалдарны (чуруктар, шүлүктер, рассказтар) чамдык даштыкы чурттарда кылбаа-биле номчередип турар. Бо талазы-биле эвээш эвес ажылдарны Улуг-Хем районнуң Чааты школазында боттандырып чоруткан. Анык чурукчунуң аавазы ук школаже чалаткаш, уругнуң дугайында чугаалан, оон ажылдарын белекке берген. Чааты школазының өөреникчилериниң «КИД» клуву Надя Рушеваның адын чаалап ылган. Галина Донгаковна Сундуй Чааты школазынга ажылдап турган болгаш бо талазы-биле ажылга боду киржип турганындан оон кылып чоруткан лекция-беседазы солун болганын семинарның киржикчилери демдеглээн.

Надя Рушеваның дугайында хөй чүүлдерни Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге делгээн. Ынчалза-даа эң ылангыя школа назылыг өөреникчилерниң кижи бүрүзү аңаа барып шыдавас. Чурукчунуң дугайында материал документилерин, оон ажылдарын, чуруктарын көвүдеткеш, школаларже таратса, ол болдунмас-даа болза, кежүп чоруур музейни тургусса кандыгыл? Ажыы-биле чугаалаарга, бөлүм-чаяанныг анык чурукчунуң дугайында чүгле бичии кижилер эвес, харын-даа улуг кижилер эвээш билир.

Ынчангаш семинарның киржикчилери Н. Рушева дугайында, харын-даа оон ажылдарын школа программазынга киирерин саналдааннар.

Сураглыг ыраажывыс Надежда Красная-биле ужуражылгаларны республиканың улуг-улуг албан организация черлеринге организастап эрттирип турары өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа бо чижектиг ужуражылгаларны школаларга чорудар болза дээштиг дээрзин Майя Даргат чугаалады.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл район, Кур-Чер суур.

Культура, амыдырал

АВТОРНУ АЛДАП БОЛБАС

Сөөлгү үеде чамдык тыва ырларның авторларын шын эвес, азы өске сураглыг композиторлар, шүлүкчүлер-биле солуй адап, чарлап турары көскү апаргылаан. А чамдыкта авторну адаар туржук, шуут чарлавас, чогаалды чакпыылдадып турар. Бопта ук чүүлдерни кагаптавайн, бодумга хамаарышкан каш чижектен киирип керейн.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Каадыр-оол Ооржакович Сагды-биле Кызылдың ийи дугаар школазынга өөренип чордувус. Уран чүүлге сундулуг, концерттерлеп чыда калбас бис. Башкывыс — сураглыг бот-тывынгыр композитор Альберт Седип-оолович Танов. Ол чаа чогааткылаан ырларын чаңгыс класстыларывыска өөредип, комиссияга дужаап турган. «Мээң Тывам», «Эчис чыргалчы» болгаш өске-даа ырларга аялгаларны ол ынчан бижээн.

1961 чылда бис ийи өөреникчи оол «Авамга» деп ырыны бижип алган бис. Эге купледи бо:

Караңгы дүн ортузунда
Карак баспайн одуг хонуп,
Каваанында оглун мени
Каш-даа хараар чордуң,
авай...

Башкывыстың удуртулгазы-биле ырывысты комиссияга хүлээткен бис. Аңаа Тыва АССР-ниң улустуң артизи Ростислав Кенденбиль, улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол баштаан хөгжүмчүлер, чогаалчылар хөй турду. Сураадеп-даа, ындын-даа хөлчок бис. Ырывысты багай эвес деп үнелээн. Радиогадаа дамчыткылаан.

Үстүнде ырывыс хөөредип чок улустуу апарган. Тываның кайы-даа булуңнарынга оңу дыңнап болур. Бодум безин каш-даа концерттерге оон күүседиингенин дыңнагылаан мен. Автор кижээ өөрүнчүг болбайн аан! Ынчалза-даа ол ыры ам С. Базыр-оол-даа, Р. Кенденбиль-даа оңу «чажап каап» боол чарлаттынып-ла турар де! А ӧзулут «төрээнперни» адавас. Оон соонда ырывыс парлалгага безин үнмээн. Ат-алдарлыг комиссияны та чүге тургускан турган чүве, аккыатегерин та чүге төлей берген чүве! Амгы үеде солуннарга безин ай иштинде каш-даа ырларның ноталары чурутуунуң үнгүлүр-де-дир. Ындыг ырыларның авторлары чонга билдингир.

Сөөлүүредир мен «Оруктар» деп ырның сөзүн аялгазы-биле катай бижидим. Ол мындыг куплет-биле эгелээн:

Оранчок, оранчок
Талыгырзаарже
Оруктар, оруктар
Тайлып чоруткан.
Башкы, соңгу чүктерже
Маңы кирип аргышкан
Машиналар оон шеглеп
болбастар.

Парлалгага база-ла көзүлбейн барган. Мындыг таварылгада кижиниң чогаадыкчы хөөңү өске бербес деп бе?

Терек үнген борбак арга
Девээлерин оскунгалак,
Тодут күзүн чаңгыс-ла бис
Долаанага душкан ийик
мен.

«Долаана» деп чыныңы номум ол ырның аялгызы-биле адаттынган чүве. Ынчаарга аялгазын Степан Шактар бижээн, Шактарны сөзүнүн база автору кылдыр бир программада чарлап кааның көрген мен, бараа алден.

Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн оон ырларын өскениң кылдыр чарлап тургулааның база хомудап чугаалаар.

Бо бүгү чүден үнүп кээрил? Бирээде, парлалга ажылының четпези, ийиде, культура ажылдакчыларының тоомча чогу. Кандыг-даа комиссияхынаалда эртпээн «чапшыл» ырларның нентерей бээрниң бир чылдагааны база мында. Ынчангаш парлалгага чарлаттынган ырыларны ырлажыр херек. Ынчан ырының аялгазының-даа, сөзүнүң-даа авторлары билдингир болур болгай. Авторну черле алдап болбас.

Чаш-оол КУУЛАР.
Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлыкта улусчу театрның режиссеру.

«ЧАДААНАНЫҢ ЧАДАГАНЫ»

Мерген-Херел. Ол атты билбес кижи республикада ховар боор. Оон таалаачыг үнүн Тыва радионуң дамчыдыгаларындан чеже катап дыңнаваан дээр. Найысылалга болгуваан уран чүүл фестивальдарындан, көрүлделеринден ол база чыдып калбас. Келген сапында-ла шаңнал-макталдарны бо-да алыр кижи.

Ол амгы үеде Чадаана хоорайның Культура бажыңының директору, бот-тывынгыр композитор, ыраажы, шүлүкчү, ийи артиян болуп, уран талантызып улус чоңга бараалгадып чоруур. Бо удаада бодунуң чогаадып алганы ийи ырызын республиканың Культура министерствозунуң болгаш Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң организастап турары ыры хүлээп алыр комиссиязынга хүлээткеп болду.

— Ыры чогаадырының ужуун кайыын тып ап турар силер, оңу чогаадып алгаш, кана баштай көргүзүп алыр-дыр силер? —деп оон чугаа эгедидим. Ол кебек бодааып тургаш, мынча диди:

— «Чадаананың чадаганындан» соруук кирип, ужук тып ап турар мен.

— Аа, Культура бажыңының агитбригадазы ышкаажыл.

— Чок. Ол дээрге каттыжыышкын-дыр. Сонуургаар болзуңарза, оон ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалап берейн...

«Чадааның чадаганы» каттыжыышкыны 1988 чылдың февраль 12-де «Ленинчи орук» солун редакциязының чапшынга тургустунган. Ол бодунче бот-тывынгыр композиторларны, чурукчуларны, чогаалга ынактарны хаара туткан. Амгы үеде ол уран талантылыгларның каттыжыышкынында 40 ажыг кижи бактаап турар. Оңу «Ленинчи орук» солунуң редактору Б. О. Донгак удуртуп, каттыжыышкынның ажыл-чорудулгазының планып уран чүүл чөвүделиңге доктаамал чугаалажып ап турар. Олар чыгып алгаш районнуң ажыл-агыйларынче аъттаныптар. Барган черлерге шүлүкчүлер Аракчаа Ондар, Саая Таспай, Олег Шуюпей, Николай Ондар, Александр Шагжы, бот-тывынгыр композиторлар Мерген-Херел Монгуш, Маадыр-оол Борбаанды, Сергей Монгуш, Коммуна Монгуш болгаш өскелер-даа чаа чогаадкап чогаалдарын чонга таныштырып, шүлүктеп, ырлап бээрлер. Районда чурулга мастерскаязының ажылдакчылары, чурукчулар Виктор Монгуш, Василий Куулар, Тахир Айдоруков, Сергей Ховалыг болгаш өскелер-даа чураап чуруктарының, кылган ажылдарының делгелгезин организастап, көрүкчүлерни өөртүр. Шак ындыг ужуражылга бодунуң ажыктыг талаларын көргүзүп, чонга кижизидикчи салдарны чедирип турар.

Каттыжыышкынның ужуражылгалары кежээлери Чадаана хоорайга, СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазынга, «Искра» совхозтуң Культура бажыңынга, Чадаананың бир дугаар ортумак школазынга солун, ажыктыг кылдыр болуп эрткилээн.

Эрткен чылын июньда культура ажылдакчыларының профэвилел обкому болгаш республиканың эртем-методиктиг төвү бот-тывынгыр композиторларының «Алас-88» фестивалын эрттирген болгай. Аңаа бот-тывынгыр композитор Мерген-Херел Монгуштуң «Чадаана» деп Чадаана хоорайның тургустунганындан бээр 115 чыл болган оюнга тураскааткан ырызы бирги черге диплому-биле шаңнаткан. Ол ырының сөзүн база каттыжыышкынның идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи кежээки школаның башкызы Николай Ондар бижээн. Чаа эгелеп чоруур уран чогаалга хандыкшылдыгларга боттуг дузаны, арга-сүмени чогаал талазы-биле арга-дуржулгазы улгаткан чогаалдарының чыындыларын номнар кылдыр парлаткан Монгуш Доржу, Аракчаа Ондар, Саая Таспай доктаамал чедирип келген. Ол ышкаш каттыжыышкынның сайгарылга кичээлдеринге эки деп үнелеп алган чогаалдарны «Ленинчи орук» солунга «Чадааның чадаганы» деп эгениң адаанга парлап турары анык авторларның хей-аъдын көдүрүп, чогаал ажылынче кокпа оруку ажыдып турар.

Каттыжыышкынның киржикчилери чоокта чаа бир дыштаныр хүнде Чадаана хоорайның чурттакчылары-биле база катап ужуражылга кежээзин эрттирген. Олар Культура бажыңының бот-тывынгыр артистери-биле солун концертти чыылганнарга көргүскен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ШЫДЫРАА ЧЕМПИОНАДЫ

Республиканың шыдыраа клувунуң 1989 чылда чемпиону дээш шыдыраа маргылдаазы бо хүннерде кидин түлүк чоруп турар. Долгандырыг системазы-биле ында ийи бөлүкте чээрби сес шыдыраачы ойнап турар.

Эрткен дыштаныр хүннерде маргылдааның ээлчеглиг тоску салыы болган. Бирги бөлүкте республикага чемпионнап чораан хоочун шыдыраачы Адыг-оол Монгуш сес кижи-биле ойнааш, бир удурланыкчызы-биле хайымнажып, кымга-даа уттурбайн ойнап турар. Маргылдааның өске киржикчилеринден Александр Паршаков, Виктор Луканов тиилекчиден бир-бир сан хожудап турар. Оон аңгыда, Даш-оол Ондар, Дардаш Монгуш оларның кайызы-даа амдызында 6,5 санныг.

Чемпионаттың ийиги бөлүүнүң киржикчилеринден хоочун шыдыраачы Попуг-оол Күжүгет төс салыгдан чедип санныг, бир дугаар киржип турар анык шыдыраачы Кызылдың № 3 школазының 8-ки класcчызы он үш харлыг Олег Дамбиев амдызында алды чартык санныг болуп, хоочун шыдыраачыдан чартык сан чыдып каап турар.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

СҮМЕЛЭЭР-ДИР МЕН

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин чүгле республиканың чону эвес, Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңнарындан база даштыкыдан аалчылар, туристер сонуургап көрүп турар. Музейниң зал бүрүзү солун, өөредиглиг темаларлыг. Ында салып көргүскен экспонат бүрүзү янзы-бүрү төөгүлүг, утка-шынарлыг. Оларны билип алырынга экскурсоводтуң тайылбыры дузалаар.

Өөреникчилерни дыштанылгалар үезинде кайы-даа районнар, кедээ суурлардан башкылары экеп экскурсияладып турарлар. Ол үеде өөреникчилер чурумнуу-биле залдарже кирип, зал бүрүзү-биле таныжып, экскурсоводтуң тайылбырын кичээнгейлиг дыңнап, сонуургаан, билдинмес айтырыгларын айтырып ап, эрте-бүрүнгү өгбелериниң канчаар чурттап чорганындан эгелээш, Тывазыстың бо үеге чедир хөгжүлдезиниң дугайында дыка хөй чүүлдерни билип ап турарлар. А чамдык суурлардан кээп турар башкылар экскурсовод-даа албас, боттары-даа тайылбырлап бербес таварылгалар бар. Өөреникчилери залдарже гарадыр халчып киргилей бээр, шимээргежир, бот-боттарын залдарга дилеп халчыр, оон уламындан экспонаттарны чүгле чүгүртү көрүп эртерлер-дир. Шак ындыг байдалдыг көргеш, олар чүнү билип алырыл? Мен бодаарымга, өөреникчилерни кайы-даа бүгү талазы-биле кижизидип, оларның эстетиктиг кижизидилгезинче кичээнгей салыры, төрээн чериңге база сонуургалын улгаттырары чугула деп бодаар мен.

Чүгле өөреникчилер эвес, улуг-даа кижилерде төрээн Тывазын билбестер хөй боор деп бодаар мен. Ынчангаш Алдан-Маадыр аттыг музейниистен хейни билип ап, төрээн чериниң төөгүзүнге, хөгжүлдезинге сонуургалдыг болурун сүмелээр-дир мен.

Василий МОНГУШ.
Кызылдың эът комбинадында слесарь.

«Шынның» чарлалдар бюрозу

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы: секретарь-машинакчыларның хүндүскү болгаш кежээки курстарынга өөренирин кулээпнерни чалап тур. Өөредилге дээш 116 рубль төлээр.

Хүндүскү бөлүкке өөренириниң хуусаазы 2,5 ай, а кежээки бөлүкке—4 ай. Кежээки бөлүкке өөренири-биле акша. азы төлээн кижилер дүрген чедип кээп өөренип. Кичээлдер хүндүскү бөлүкке 9 шакта, кежээки бөлүкке 18 шакта эгелээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49. Телефон №№ 2-27-75, 2-25-28.

Кызыл хоорайның барыын талазында, Дружба кудумчузунда чаа ажыттынган № 3 уруглар поликлиниказында №№ 1, 2, 12, 16, 17, 22, 28 участоктарның педиатрлары хүлээп алыышкынны февраль 4-тен эгелээнин республиканың уруглар эмнелгезин дыңнадып тур. Лор-эмчи, логопед, ЛФК эмчизи болгаш физио-педиатр база хүлээп алыышкынны кылып турар.

Чаа поликлиникага чедерде «Первомайская» дээр автобус доктаар черге дүжер.

Эмчи чалаашкынын №№ 3-16-49 болгаш 3-14-49 телефоннарда хүлээп ап турар.

№ 2 уруглар поликлиниказындан (Кечил-оол кудумчузу 2 «а») 6-гы, 17-ги, 13-кү, 24-кү уруглар участоктарын № 1 поликлиникаже (Ленин кудумчузу 13) шилчиткен. Ол участоктардан эмчи чалаашкынын №№ 2-30-32, 2-10-31 телефоннарда хүлээп ап турар.

Кызыл хоорукүүскомнун культура килдизи февраль 5-те 12 шакта Культура болгаш дыштанылга парыгының бетинде сепке «ШАГАА» БАЙЫРЛАЛЫ болурун дыңнадып тур. Тыва улустуң эрги сан-биле кышты үдээр, частың эгезин уткуур ол национал байырлалынга ССРЭ-ниң улустарының аас чогаалының уран чүүлүн, эжинарын көргүзер. «ШАГААНЫҢ» программазында янзы-бүрү оюннар, аттракционнар, ырлар, кожамыктар, үлегер чугаалар, йөрээлдер, сыгыт-хөөмей бар.

Национал чемнерни садып делгээр.

Хөглүг байырлал—«Шагааны» кээп сонуургаңар!

Кино

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Румба» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, «Мерзавец» 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Семь самураев» 13.00, 16.00, 13.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ловушка для кошек» 9.20, 11.10, 13.10, «Кинг Конг» 15.00, 20.10, «Происшествие в Утиноозёрске» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бах и Брокони» 14.30, «Маленькая Вера» 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «На следующее утро» 15.50, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Наблюдатель» 17.30, 19.20 шактарда.

агаар

Республикага бичие булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 35—40, чамдык черлерге 26—31, хүндүс 21—26, чамдык черлерге 13—17 градус соок болур.

Кызылга бичие булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 36—38, хүндүс 23—25 градус соок.

Автоорукларга кестүрү эки.

ТВ Телевидение

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 11.05 — Медээлер. 11.15 — 12.45 — «Чадалар». Уран-чечен-публицистиг программа. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.50 — «Цирк чедип келген». 3-кү сериязы. 16.55 — Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.25 — «Оаур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу оюн. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Философчу беседалар. 19.45 — Поэзия минуталары. 19.50 — «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00— «Үе». 21.30 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.40 — «Ол болган... болгап...» 21.55— «Үзел-бодал». 23.25 — 00.15 —«Тео Адам чалап тур». ГДР ТВ-ниң музыкалыг программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Объективте —дириг амытаннар. «Чыланнар». 8.35; 9.35 — География. 8 класс. Европаның барыын талазы. 9.05 — Англи дыл. 10.05 — ПТУ суругуулдарынга. М. Е. Салтыков-Щедрин. Тоолдар. 10.35; 11.35 — Төөгү. 7 класс. С. Разинге удурткан тараачыннар дайыны. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — Ритмиг гимнастика. 12.35 — «Элезиниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.20 — 13.40 — Медээлер. 17.10 — Медээлер. 17.20 — Фестиваль экраны. Львовка болган аныяктар программаларының VIII Бүгү-эвилел фестивалының лауреат программалары.

КЫЗЫЛДАН

18.20— «Культура болгаш амыдырал». Теледоңчулал. 19.05 — «Тыва черде». Үнүүрүлгеде: Медээлер. «Улустарның найыралын быжыктырар». «Мал кыштаглааштарын шалыычы фронт». 19.25 — Медээлер. 19.45 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.50 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.05 — «Канклий үшү куттулуп тур». 20.50 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.00 — «Үе». 21.30 — «Иллюзион. Сергий ада». Уран-чечен фильм. 23.00 — 01.05 — Мөчүлүг хоккей. Делегей чемпионады. ССРЭ биле Финляндияның шилилдек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 — Ритмиг гимнастика. 18.50 — Музыкалыг телеабонемент. «Декабрьда кежээлер». Даштыкы күтселиктилер — фестивальдың аалчылары. 19.50— 20.05 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-62; 3-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- корректорлар — 3-34-19;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга аразы.
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 238 ТС—00231

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 4 суббота № 30 (13930)
1925 чылда үнезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга СЭКП обкомунуң, хооркомунуң, райкомнарының болгаш В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» база «Тыва кобальт» комбинаттарның парткомнарының чанында партийжи контроль комиссияларының 1988 чылда ажылының түңнелин чугаалажып көрген болгаш чүүлдүгзүнген.

Партияның шиитпирлерин күүседип турарын хынаар талазы-биле ажылын СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының, СЭКП ТК-ның Пленумнарының шиитпирлеринге дүүштүр эде тургузары, демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту хандырарынга идиг бээрин, кадрларның харысалгазын болгаш сагылга-чурумун бедидерин, оларның ажылынга чаа чүүлдерни бадыткаарынга база чогаадыкчы турушка, ажыл-агыйжы болурунга идиг бээрин СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязынга, партия хоор-комунуң, райкомнарының «Тыва даг-дүгү» болгаш «Тыва кобальт» комбинаттарның парткомнарының чанында партийжи комиссияларга СЭКП обкомунуң бюрозу сүмелээн.

Партия организацияларынга бедик негелделиг болгаш шиитпирлиг чорукту бадыткап тургузар, партийжи хүрээлениң арыын хандырар талазы-биле ажылды доктаамал чорудар, ажыл-агыйжы эвес, тетчеглекчи чоруктуң фактыларынга, меге немей бижидилгелерге, арагалаашкынга, өске-даа хажыдыышкыннарга, бюрократизмниң болгаш өзу барымдаалаашкынының илерээшкиннеринге чидиг үнелелди бээр. Күш-ажылчы коллективтерниң, улус ажыл-агыйының адырларының амыдыралынга боттуг өскерилгелерни хандырар талазы-биле удуртукчу ажылдакчыларның харысалгазының деңнелин бедидери дээш негелдени күштелдирер.

Партияның область организациязының 1988 чылдагы партияга хүлээп алыышкынының түңнелдерин СЭКП обкомунуң бюрозунга база чугаалашкан. 1988 чылда СЭКП кежигүнүнге кандидат кылдыр мурнукузундан эвээш кижини хүлээп алганын демдеглээн. Партияга хүлээп алыышкынның эвээш болганы чылдагааны СЭКП-же шилилге кылып тура, партия организацияларының элээн негелделиг апарганы болур. Дыка хөй партия организациялары партийжи хүрээлении тургузуп турар үеде мурнунда ажыглап турганы чаа кежигүннер хүлээп алырын даап-таарыштырар, ылангыя ажылчыннардан болгаш комсомолчулардан хүлээп ап турар кижилерниң санын тургустунган пропорцияга чедирер чоруктуң практиказындан чайлап эгелээн. Партияже шилилгени кылып турар партия организациялары күш-ажылчы коллективтерниң сапалдарын барымдаалап турар апарган, а хүлээп алыышкынны партияның ажык хуралдарынга кылып турар. Устав негелделериниң күүселдези дээш коммунистерден негелде улаткан. Бодунуң сагылга-чуруму-биле коммунистиң бедик адын бактырадып чоруур кижилерден партия шиитпирлиг-биле чарлып турар.

Дыка хөй партия организацияларында партияже шилилгениң практиказында кескү өскерлиишкиннер болбаан дээрзин бюро демдеглээн. Ол ажыл эде тургустуушкунунуң тодаргай сорулгалары-биле, бүдүрүлгениң эң чугула участоктарынга, ниитилел амыдыралының талаларынга партийжи салдарны күштелдиреринге эргежок чугула негелдези-биле ам-даа чедир дүүшпейн турар. Чамдык партия комитеттери боттарының хүрээлении тургузар талазы-биле ажылды эптиг эвес, харын-даа чамдыкта аң бөдүүн аргазы-биле чорудуп, чер-черлерде ажыл-херекти ханы сайгарбайн турар.

Чамдык партия организациялары партияга кирип турарларның ажыл-агыйжы, политиктиг болгаш моральдыг талаларын өөренип көөрүнге негелде чок болуп турар. Оларны бүгү тала-биле шылгаарынга кандидат стажын кошкак ажыглап турар. Төлеп чок кижилерни партияга кирери-биле рекомендация берген СЭКП кежигүннеринден шыңгыы айтырбайн турар. Партияга кирип турарларны белеткеп турары дээш эргежок чугула негелдени ВЛКСМ комитеттеринге тургуспайн турар. Ындыгның хараазындан партия кежигүнүнге кандидат кылдыр хүлээп алганнарның бир чыл эрткенде СЭКП кежигүнүнге хүлээп алырындан Уставтың 16 параграфының ёзугаар ойталаар азы янзы-бүрү чурум хажыдыышкыннары дээш кандидаттан үндүрер ужурга таваржып турар. 1988 чылда 32 кандидатты СЭКП кежигүнүнге хүлээп алырындан ойталаан, 7 кандидат янзы-бүрү хажыдыышкыннар дээш үндүрткен, үш кандидат СЭКП Уставының 8 параграфының ёзугаар үнген. Мындыг фактыларның эң хөйү СЭКП Кызыл хоорконунга, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткомунга, «Тыва кобальт» комбинаттың парткомунга, Кызыл, Улуг-Хем райкомнарынга болгулаан.

СЭКП обкомунуң бюрозу СЭКП Кызыл хоорконунга, райкомнарынга, «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарның парткомнарынга партияга хүлээп алыышкын болгаш коммунистерниң кижизидилгезиниң талазы-биле ажылдың байдалын бүгү талалыг сайгарып көөрүн, бо херекте бар четпестерни эдериниң хемчеглерин алырын дааскан. Партия организацияларының коммунист бүрүзүнүң дайынчы арга-шинээзин бедидериниң шиитпирлиг негелделериниң бирээзи болур партия хүрээлениң хевирлеп тургузарының айтырыгларының талазы-биле СЭКП Уставының, партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның доктаалдарының хажык чок сагылдазын хандырарын дааскан. Партия хүрээлениниң өзүлде-немежилгезиниң айтырыгларын шиитпирлеп тура, коллективтерниң амыдыралынга политиктиг салдарны күштелдирериниң, оларның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң эргежок чугулазын удуртулга болдурар.

СЭКП обкомунуң бюрозу республиканың Агроүлетпүркүркомунуң ажылдап кылганы 1989-1995 чылдарда Тыва АССР-ниң совхозтарынга хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазын чугаалажып көрген болгаш чүүлдүг деп санаан. Ында ол адырны малдарның дүк болгаш эът талазы-биле продуктулуун бедидеринче, тус черниң байдалдарынга эң таарымчалыын хандырарынче, хой эъдиниң болгаш дүгүнүң шынарын экижидеринче, ботүнезин чиигедиринче углаан селекция-уксаажыдылга ажылын үндезини-биле экижидеринге даянгаш, улам ыңай интенсификастазры көрдүнген. Хой бажын өстүрериниң, оон иштинде төрүүр кодааның дейзигүүрүн улгаттырарының, чаш төлүн алырын көвүдедириниң, өстүрериниң талазы-биле моон соңгааргы ажыл чаа дешпилгелиг технологияларны ажыглап кирериниң, фермаларны болгаш коданнарны бруцеллез болгаш өске-даа аарыглардан кадык болдурарының талазы-биле хемчеглерниң комплекизин боттандырарының, малчыннарны аренда болгаш өг-бүле керээзинче шилчидериниң күсели-биле чоруттунар ужурлуг. Мал чеми культураларының структуразын сайзыраңгай ажыдарының, кажаалар чоогунга тарылгаларны, борбаандылаан мал чемнерин бүдүрерин калбартырының, культуржуткан кылымал кышкы одарларны тургузарының, оларны үндезин база кезиктеп экижидериниң күседи-биле хой ажылының чем баазазын быжыглаарының талазы-биле хемчеглер көрдүнген.

Программада хой ажылында социал айтырыгларны эң дүрген шиитпирлээринче онза кичээнгейни угландырган. Ол дээрге — совхозтар төптеринге малчыннарга чурттаарга бажыңнарын, оларның уругларынга школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, кыштагларга бажыңнарны болгаш чунар-бажыңнарны тудары, хойжу турлагларны электрижидери, чайлагларга көжүп чоруур магазиннерни, амыдырал ачы-дузазы чедирер пунктуларны ажыдары, хойжуларны өөредип белеткээри болгаш оларның мергежилин бедидери-дир.

СЭКП обкомунуң бюрозу партияның область конференциязының делегаттарының киирген шүгүмчүлелдиг санал-оналдарын боттандырарының талазы-биле кол-кол хемчеглерниң планын чугаалажып көрген болгаш бадылаан.

Бюрога чамдык өске-даа айтырыгларны чугаалашкан болгаш оларның талазы-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

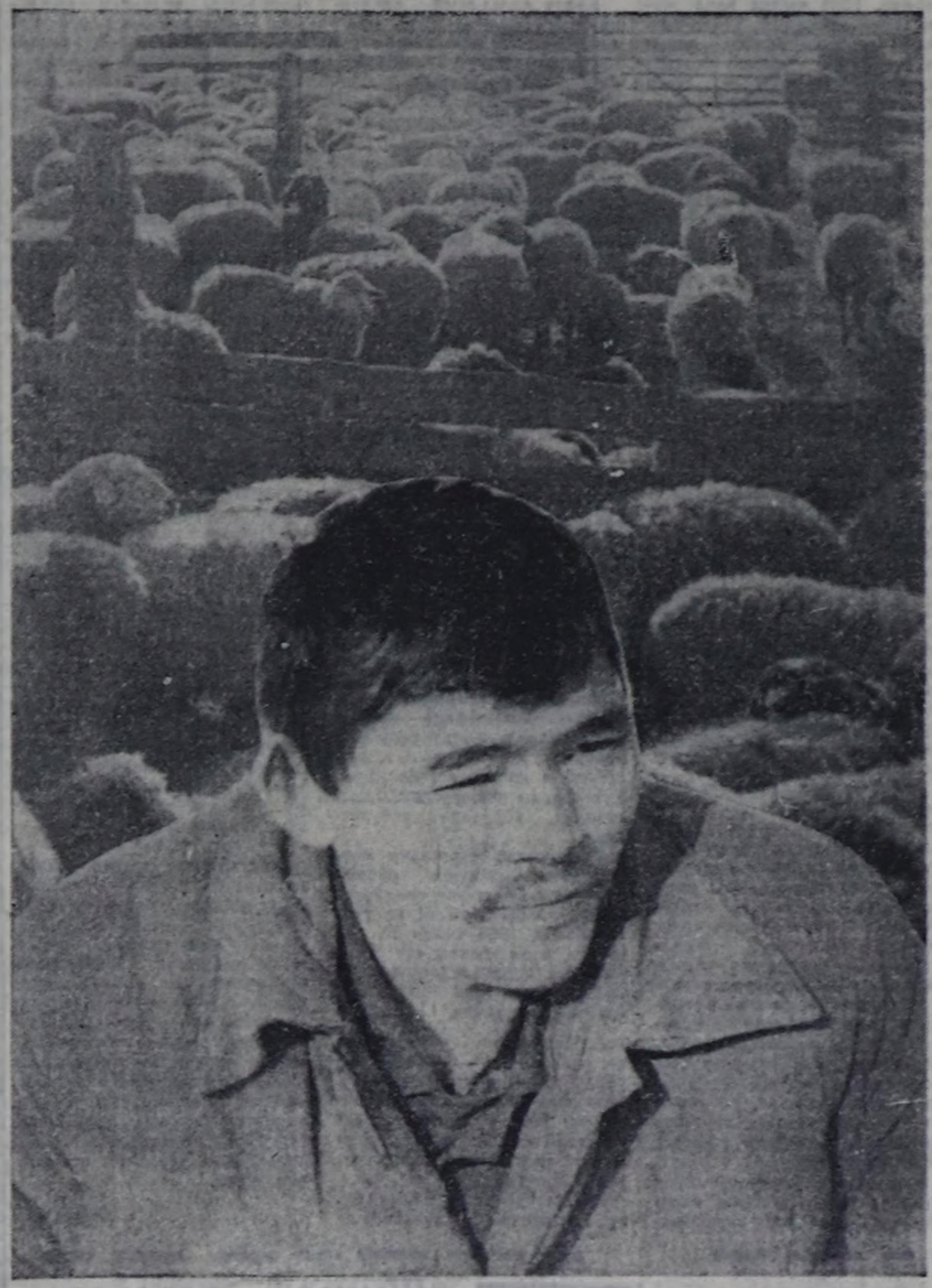

1988-89 чылдың кыжын республиканың малчыннары «тымчак» кыш деп турар. Ышкап-ла, малды хүр кыштадырынга, оон чаш төлүн чидириг чок камгалап алырынга бо кыштың агаар-бойдузу таарымчалыг болган. Ынчалза-даа республиканың малчыннарының көвей кезии кыш «кежиин» манавайн кыштаглаашкынны кончуг кызамчалыг эрттирип турар. Оларның бирээзинге Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң хойжузу Б. Ч. Ондарны хамаарыштырып болур. Багай-оол Частыг-ооловичиниң кыштаанга чеде бергеш, оон даштыкы хевиринден-не кыштаглаашкынга белеткенгени эки деп чүвени кижи дораан эскерип каар.

Бо хүннерде малчынның кадарган хоюнуң төрүүрү адакталып турар. Төрүттүнген хураганнар шупту онча-менди доругуп, сакманчыларның, малчыннарның хынамчалыг хайгааралында. Малчынның алган планныг оналдалары бедик. Ону күүседири белен эвес. Ынчангаш малчын малдың чаш төлүн чидириг чок доруктуруп азыраар дээш күженишкинниг ажылдап турар. Чайын хураганнары хойдан үнерде, төрүүр 100 хойга онаалтыр 90 хураганны совхозка малчын хүлээдип бээр ужурлуг. Ону күүседип болурунуң аргазы бар деп, малчын боду база санап турар. Чүге дээрге оон кыштаанда сиген-шөрбиниң аймаа четчир, өөнүң ээзи Кара-кыс Кан-ооловна, дузалакчы кадарчызы Хевең-оол Балданович Монгуш — идегелдиг, ажыл-ишке тура-соруктуг кижилер.

ЧУРУКТА: хойжу Багай-оол Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МЕДЭЭЛЕР

ЧАА ШКОЛА

Хандагайты ортумак школазының өөреникчилеринге уттундурбас улуг өөрүшкүнүң хүнү болган. Хандагайтының ажыл-агыйлар аразынга кежүп чоруур механизастаттынган алды дугаарлыг колонназының тудугжулары 758 олуттуг чаа школаның тудуун доосказ, ажыглалче киирген ол.

Школа ажыдыышкынынга АКМК-6-ның толээзи А. Хертек Хандагайты ортумак школазының директорунга чаа школаның турасында дүлгүүрүн түтсүп берген. Школа директору А. Сат, ада-иелерден Д. Монгуш, өөреникчилерден О. Танова олар тудугжуларга өөрүп четтиргенин сеткилиниң ханызындан илередип, чаа школаны камныг ээлеп, эки өөредилге, быжыг чурум-биле харылылаарын аазааннар.

Келген аалчыларга школаның өөреникчилери солун концертти бараалгатканнар.

Чаа школаның ажыглалче киргени-биле Хандагайты школазында бүгү класстар чаңгыс ээлчегге өөренир аргалыг болганнар. Школада химия, математика, дыл кабинеттери эргежок чугула дериг-херекселдер-биле дериттинген. Делгем спортзал, 70 кижи хары угда чемненир столовая, боо адар тир залы база бар. Өөреникчилерниң өөренириңге, хостуг үезин чептүг эрттиреринге бүгү тала-биле чедимчелиг байдал тургустунган.

Таков МОНГУШ.
Өвүр район.

ААЛДАП ЧОРААН

1988 чылда ажылдааның түңнелдерин Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери үдүрген. Ол бир янзы күш-ажыл байырлалы болган. Ону «Саян» ансамбльдиң артистериниң концерти улам байырлаа шиңчи киирген. Бо удаада ансамбльдиң артистерин совхозтуң ажыл-ишчилери боттары чалап алганнар. Чүге дээрге олар солун кино, концерттерни эвээш көрүп турарлар. Ажыл-ишчилерниң чалааны-биле артистерниң дүрген чедип келгени оларның ажылында эде тургустуушкунунуң, көрүкчүлер-биле харылзаазының быжыкканының демдээ болган. Ол дээш көрүкчүлер «Саянның» артистеринге улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткеннер. Артистер Геннадий Туматтың, Борис Монгуштуң, Надежда Куулярның хамаа өскелерниң-даа көргүзүглери дыка сонуургааннар. Карл Маркс аттыг совхозтуң бот-тывынгыр артистери боттарының талантылыг чылгаларга база бараалгатканнар. Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин Тываның хөгжүм-шии театрының артистери ойнап тура, тыва чугааны канчаар хажыдып турганынга үндезилээн шоодуглуг көргүзүүн көрүкчүлер каткы-кыйгы-биле көргеннер.

Олег ОНДАР.
(«Ленинчи орук» солунунуң корр.).

ТУДУГГА 42 ЧЫЛ

Серен-Доржу Чыргалбаевич Сат — «Тиилелге» совхозтуң ың-не дуржулгалыг тудугжу. Оон күш-ажылчы базымы балды тудуп алгаш, тайгага тудуг ыяжы белеткээринден эгелээн. Ынчан ол Сүт-Хөл районнуң Ишкин-Аксы суурнуң баштайгы бажыңнарының таваан салышкан. Оон соонда Сүг-Аксы суурга школа тудуу эгелээрге, сумулардан эң шырак бызанчыларны анаа эвилелдеп экелген. Оларның аразынга Серен-Доржу Сат ажылдап, ынчангы улуг тудугну дооскарынга төлептиг үлүүн киирген.

1962 чылда кур болгаш куруткан черлерни шиңгээдип алыр оорулга туруп келгенде, С. Д. Сат «Тиилелге» совхозка келген. Кур-Чер суурда ол бежен ажыг бажыңнарны, дыка хөй кажаа-хорааны тудушкан. Мурнунда Кара-Хааттың, Шамбалыгның девискээри база чаңгыс совхозка хамаарышып турган болгаш, ол суурларда бажыңнарны база тудушкан.

Хоочун тудугжу хөй саннгы шаңнал-макталдыг. Бо хүннерде ооң удуртканы эвээш малчын коданнарга херектээр 250 шагжааны кылып дооскан.

Белек-оол ОНДАР.
«Тиилелге» совхоз.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызылдың Чооң таакы № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы февраль 7-ле 13 шакта, Кызылдың уран чүүл училищезиниң залынга округтуң соңгулда мурнунуң хуралын эрттирер. Хүн айтырыында ССРЭ-ниң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттарны чугаалажып көөрү болгаш кандидаттарны бүрүткээр талазы-биле шиитпирни хүлээп алыры кирип турар.

Тайылбыр алыры-биле 2-17-02 болгаш 3-27-29 дугаарлыг телефоннарже долгаар.

ТОВУН ТЫП БЭЭР-ДИР

«Кара-Хөл» совхозта Хензиг-оол биле Барынмаа Куҗугеттер чаңгыс өг-бүле. Оларның кызымак чүткүлдүүн магададым. Чоокта чаа бо малчыннарның аалынга чордум, ажыл-ижи, амыдырал-чурттаалгазы-биле таныштым. Кыштаг хем унуунда, долгандыр кадыр даглар. Бо өг-бүле ийи аңгы малды — херээжен ээзи өшкүнү, а бирээзи сарлык кадарып турар улус болду. Ийи кодан мал. Сөөлгү үеде чамдык малчыннар ынчалдыр ажылдап турар апарганын дыңнаан мен, харын. Ол дээрге бир талазында, малчыннар улустуң чедишпезиниден болу берген. Оон аңгыда, чамдык улустуң болунга база совхозунга хойну-ле кылып бээр дээн чүткүлү-дүр. Өшкү-биле сарлык кайызы-даа кадар-бертке ынак малдар-ла болгай. Ындыг болганда, оларны чаңгыс өг-бүле улус кадарарда черле эптиг.

Сарлыктың кажаазы бир даг бажында, аалдан барааны көстү-дүр. Ынаар чүгле чалаг барып чедер. Сарлыкты чоокта чаа хүлээп алган. А өшкүге чээрби ажыг чыл болган. Куҗугеттерниң өшкүзү бо хүннерде оолдаар дээй берген.

А совхозтуң зооветспециалистери ону эки-ле тоомчага албайн турар. Ужуру болза, өшкү часкаар төрүүр. А бо малчыннарның ам чүге ынчап барганы? Хунажык анайларны өй-шаанда чазаваан, үспээниинден байгы-ла оон мындыг байдал тургустунуп келген. Мында четпес ажылдың иви бар-дыр. Ниити совхоз мал төлүн эвээштиап турар. Ооң бир чылдагааны бо эвес ыйнаан: малды өй-шаанда аңгылавас. Өшкү эрте төрүүрге, соокта анайлары хорап турбаан бе? Мал ажылының специалистериниң четпес ажылы ылап-ла моон, ол кодандан костүп тур эвеспе? Мен бодаарымга, ол черле дүвүренчиг байдал-дыр.

Барынмаа Сайын-ооловнаның чугаазы-биле алырга, кыш чылыг, өшкүнүң денгилдези эки. Мал чеми база четчир. Ынчангаш анайны менди ап болуруунуң аргалары бар. Ынчалзынам харын.

Малчыннар-биле чугаалажып олура, оларның сеткилин өйген бир берге айтырыг барын билдим. Чүл ол? Эрткен күзүн адыг чазыйлааның солуннарга бижип турган, ону номчаан билир, чамдыктарывыс дыңнаан-даа болгай.

Күзүн Хензиг-оол Дамчыкович сиген белеткеп турган, аалга өгнүң херээжен ээзи ийи кодан малды катай-хаара карактап, кадарып турган. Ынчан бир хайыракан аал коданынга дүне кирип келгеш, кодан өшкүнүң чартык кезиин аалдап үндүр хоюзуп апарган. Оон дыка хөй өшкүнү «часкагылап» каапкан. Чаңгыс херээжен кижи күштүр чүнү канчаар боор.

Эртенинде совхозтуң зоотехниги келгеш, бүгү байдалды боду өөренип көрген, акт тургускан. Ынчалза-даа бухгалтерия хөй урут-дарыглыг херээжен малчындан (өг-бүле 9 уруглуг) акша тыртып алгылей берген. Адыг-араатан халдаанда, малчынның буруузу чүү боор. Барып-барып дүне аалче халдаан-дыр. Ам бухгалтерия 2000 ажыг рубльди бо малчыннарның кырынга салган. Бо шын бе, чөптүг бе?

Бо дугайын ылавылап бээрин корреспондент кижи боорумга, менден дилээн улус. Мындыг таварылгалар өске ажыл-агыйларга база турар болгай. Ынчангаш бо айтырыгны «Шын» солунче бижип салгарым бо.

Калзар МОНГУШ.
(Тыва радионуң корр.).

Үндезин реформаның оруу-биле

КАМНАЛГАЛЫГ АЖЫЛДААР

Агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле январь 13-те СЭКП Төп Комитединге болган хуралга М. С. Горбачев: «Аграр политиказының дугайында чугаа хамыктың мурнунда эң чугула айтырыг — аъш-чем айтырыгның дугайында болуп турар» деп айыткан. Сөөлгү үеде партия болгаш чазак агроүлетпүрнүң болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелеринче улуг кичээнгей салып турары биске өөрүнчүг болгаш чаа-чаа аргаларны ажыдарының оруу илереп турар. Эът, сүт бүдүрүлгелеринге ажыглаар машина, дериглерни кылып бүдүрерин камгалал үлетпүрүнге дааскан, чоокку чылдарда эки шынарлыг дериг-херекселдер-биле бистиң чепсегленип-ривиске идегелди берип турар.

Ынчалзажок амгы бо хүннүң айтырыгларын шиитпирлээрн, чонга эът продуктуларын бар аргаларны ажыглап бээри — бистиң соңгаарладып болбас сорулгавыс. Кызылдың эът комбинадының ажыглалга киргенинден бээр бо чылын 25 чыл болур. Бир эвес баштайгы ажылдап эгелеп турар үезинде комбинаттың төлевилел күчүзү ээлчегте 5 тонна эът, 1 тонна колбаса кылыглары турган болза, ам комбинат ээлчегте ортумаа-биле 30 тонна эът, 2 тонна колбаса кылыгларын берип турар. Бо дээрге бүдүрүлгеге шөлдерин алтылып, немей дерип келгениниң ачызында чедип алдынган. Комбинаттың коллективи болуунуң күжү-биле чамдык цехтерин улгаттырып, чаартылгаларны кылып келзе-даа, чамдык цехтер санитар-техниктиг нормаларга дүүшпес болгаш чаа технологияга таарышпас боол турар. Чижээ, ажылдаар черлерниң аттестациязын эрттиргениниң түңнелинден алгаш көөрге, эът-чаг цегинге нормага 1500 дөрбелчин метр, а колбаса цегинге 640 дөрбелчин метр шөл чедишпес. Кызылдың эът комбинадының чаартылгазын кылыр дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунда шиитпирлеп турар.

Комбинаттың коллективи ол чаартылгаларның кажан болурун манавайн, колбаса цегиниң күчүзүн ээлчегде 3 тонна чедир улгаттырар дээш чаартылгаларны кылып эгелээрин шиитпирлээн. Оон төлевилелин «Агропромпроект» институт комбинаттың специалистери-биле кады кылып турар.

Чаартылгалар болгаш эде дериништии-биле чергелештир малдан алыр кол эъттен аңгыда артынчы продуктуларны: өкпе-баар, ижин-шөйүндү, баш, дуюг дээн чижектиг чүүлдерниң долу ажыглап, чем аймаа кылдыр болбаазырадырынче кичээнгейни күштелдирип турар бис. Олар дээрге малдың ниити деңзизиниң 18—25 хуузу чедип турар болгай. Моон мурнунда чылдарда ооргаи кылган продукцияны хоорайның аъш-чем садыының магазиннерин дамчыштыр сайгарары берге турган. Ол продуктулар чиик өртектиг боол турары-биле садыг черлери хөөн чок алыр турду.

Ам хоорайның 5-ки микрорайонунда күш фабриказының магазинин арендалап алгаш, ында артынчы продуктулардан болбаазырадып кылган продукцияны садып турар бис. Комбинаттың специалистериниң тургускан рецептуразы-биле кылган «тырткан» (ында баар, өкпе, чүрек база рис бар), куырдак (ол-ла чүүлдерни шала улгаттыр тырткан болгаш целлофан хаптыг), пирогиге сутар ижин-баар (күзелдиг кижилерге ажыткан далганы-биле кады), хаван бажындан пресстеп каан эът, хүюктап каан дуюг болгаш өске-даа чемнерни ында садып турар. Ол бүгүнү комбинаттың чаа цегинде кылып турар. Оон аңгыда садыг четкилери албайн баарга, соодукчута мөөннелип чыглы берген чыдар кескинди эът, баар эъдин, ыштаан колбасаны хүннүң чыгы үндүрүп, садып турар апарган бис. Эрткен чылдың чүгле сөөлгү ийи айында ол садыгга 67 тонна продукцияны саттывыс. Кылган продукциязын бүдүрүлге бозу сайгарып садып деп чүве кончуг шын болгаш ажыктыг боол турар. Чүге дизе садып алыкчыларның бараанны канчаар хүлээп ап турары, оларның арга-сүмези биске, кылып бүдүрүп турарларга дүрген чедер. Ынчангаш бүдүрүлгени садып алыкчыларның негелдези-биле өскертип чаартыры дүрген. Садыглакчы биле бүдүрүп үндүрүкчү амгы турда четпестерни бот-боттарынга чүүй каапкаш, улуг-ла түңнел чок болуп турганы ол. А бо таварылгада бүдүрүп үндүрүкчү болунуң продукциязын садып алыкчы алгыжеге чедир харылаар апаар, ынчангаш шынар дугайында айтырыг чүгле оон арын-нүүрүнде болур.

Арендалап турар магазинивистиң шөлүнүң бичиизинден продукциявысты көвүдедип садып шыдавайн турар бис. Бир эвес хоорайның эптиг черинге таарыжар магазин турар болза, анаа национал чемнер (согажа, чөреме, тырткан, хан, манчы болгаш өске-даа) кылыр кафени-даа ажыдып болур ийик бис. Бо талазы-биле хоорайның эрге-чагыргалары биске дузалаар боор деп идегеп турар бис. Амгы үеде арендалап алган магазинивисче бүгү хоорайдан чон шуужуп турар. Бир эвес үстүнде айтырыг шиитпирлеттинме бээр болза, хоорайның чурттакчыларын болгаш аалчыларын белен аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга эвээш-биче-даа бол, идиглиг болур, а комбинатка мал продуктуларын долу ажыглаарынга, немелде орулганы алырынга салдар чедирер ийик.

Комбинаттың моон соңгаар гы канчаар дешпип, сайзыраар талазы-биле оруктарында шиитпирлеттинмээн айтырыглар хөй. Чижээ, техниктиг хандырылга талазы-биле бистиң бергелеп турар чүүлүвүс — комбинаттан үнген сугну арыглаар дериглерниң төлевилелиниң безин чок боол турары. Ол чокта бистиң боктуг суувусту хоорайның арыглал четкизинге кошпас. Комбинаттың удуртулгазы Омскиниң болгаш Тыва Агроүлетпүркүркомунуң төлевилел организацияларынга каш чыл иштинде дилег киирип келген. Ынчалза-даа бо айтырыг бичии-даа шимчээн. Ол байтык күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң 1987 чылда Министрлер Чөвүлелинге киирген чагаазы ооргаа Агроүлетпүркүркомну дамчааш, харыы чок бисте дедир эглип келген. Моон харазы-биле үнген сугнуң чедир арыглаттынмайн турары дээш чүгле эрткен чылын безин 70 муң рубльдың торгаалынга онаашкан бис. Бисте өске-даа бүдүрүлгечи эвес чарыгдалдар хөй болган. Бо чарыгдалдар бистиң киирип алган орулгавысты дыка сыгадып турар.

Бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының чыл түңнелдериниң дугайында каш сөс. Эрткен чылын бистиң комбинат күрүне чагыын чедир күүсетпээн. Оон чылдагааны — совхозтар база-ла күрүне чагыын ёзугаар биске дужаар малын чедир бербээн. Бис чүгле ийи семиртилге совхозтары-биле керээлиг бис. «Сукпак» болгаш Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтар. Керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээни дээш олар бирги кварталда 894 рубльди, ийиги кварталда — 5360 рубльди, үшкүзүнде — 31 муң 350 рубльди торгаал ёзугаар төлээн. Чаа негелделер-биле ажылдаарга мындыг байдалдар база тургустунуп турар. Мону болдурбазы дээш илеткейлиг, тывынгыр ажылдаары чугула.

Бистиң комбинаттың коллективи күрүнеге дужааган малдан эки шынарлыг продукцияны чидириг чок, долузу-биле алыр дээш чаартылгаларны чорудуп, дилээшкинниг ажылдап турар. Чурттакчы чонааа комбинаттың ажылын экижидип, оон ыңай каңдыг чемнер кылып болуруң сүмелээр болза, ол биске дуза болур.

Василий САЙНИТ.
Кызылдың эът комбинадының кол инженери.

ЭКИ ТҮҢНЕЛДЕРНИ БЫЖЫГЛААР

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының эде тургузугнуушкун чорудуушкунун ханыладырынче, экономиктиг реформаны боттандырарынче угланган шиитпирлерни херек кырынга боттандырып келген чорук 1988 чылда Россия Федерациязының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг салдарны чедирген деп эрткен чылын республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң дугайында РСФСР-ниң Статистиканың күрүне комитединиң дыңнадыында айтып турар.

1987 чылга деңнээрге, национал орулганың өзүлдези 4,3 хуу болган. Национал орулганы тургузарынга бүдүрүлгелерниң киирер үлүү болур материалдыг бүдүрүлгеге адырларының арыг продукциязы улам бедик темп-биле өскен. Фонд эгидиишкинниниң байдалы экижээн, материалдарны, энергияны, металлдарны арттыр чарыгдаары кызырылган, бо талазы-биле бүгү өзүлдениң күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрериниң, ажылдакчыларның санын кызырарының күзели-биле чедип алган.

Бүгү бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш чурттакчы чонунуң орулгаларының түңү болур ниити национал продукт 1987 чылга деңнээрге, 1988 чылда 4,9 хуу өскен.

Чыл дургузунда үлетпүр продукциязы 17 миллиард рубльге өскен, азы 492 миллиард рубль болган. Кодээ ажыл-агый продукциязын 102,7 миллиард рубльге бүдүрген, бо дээрге он бирги беш чылдың чыл санында ортумак деңнелиндиен 11 хуу хөй боор турар. Арыг орулганы хөйнү алган, үндүрүг саарылгазындан бюджетче шилчиндилге өскен.

Национал орулгага херглел фондузунуң үлүү элээн өскен. Үлетпүрге херглел барааннарын бүдүрери мурнады хөгжээн. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы өскен.

Оон-биле кады бүдүрген национал орулганың хемчээлин беш чыл планында көрген деңнелге четпээн. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң элээн хөй кезии продукция бээр талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн. Кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринде, болбаазырадырында болгаш шыгжаарында бар боон турар улуг четпестер чонну аъш-чем-биле долу хандырарынга арга бербээн. Үлетпүрде болгаш тудугда ажыл төлевирииниң өзүлдези күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринден мурнап турган. Чурттакчы чоннуң өзүп турар акша орулгаларын барааннар болгаш ачы-дуза чедирилгези-биле четчир хемчээлге хандырбааныындан чедишпес чүүлдер мурнуку хевээр арткан. Инвестиция талазында улуг четпестер хевээр арткан. Күрүнениң чарыгдалдары орулгаларындан дүрген өзүп турган. Республиканың сан-хөө байдалы нарын боор артпышаан.

Ажыл-агыйны чорудары интенсивтиг аргаларынче болгаш күш-ажыл төлевириниң чаа байдалдарынче шилчээни-биле холбаштыр адырлар аразынга ажылчын күжүн хуваары күштелгеен. Күрүне секторунуң бүдүрүлгеге адырларында ажылдап турарларының ниити саны 0,7 миллион кижиге кызырылган.

1988 чылда чурттакчы чоннуң акша орулгаларының өзүлдези ниитизи-биле эрткен чылдыындан бедик болган. Улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда алыр ортумак шалыңы 216 рубль турганындан 233 рубль чедир өскен. Колхозчуларның алыр шалыңы 1987 чылда 189 рубль турганындан 1988 чылда 198 рубль чедир өскен.

Эрткен чылын чоннуң херглел барааннарын бүдүрери (алкоголь суксуннарындан аңгыда) үүрмектеп садар өртек-биле 172 миллиард рубль болган азы 1987 чылга деңнээрге, 10,4 миллиард рубль хөй болган. Аъш-чем продуктуларын бүдүрери 1988 чылда 2,7 миллиард рубльге өскен.

Оон мурнунда чылга деңнээрге, чиик үлетпүр барааннарын бүдүрериниң өзүлдези 3 миллиард рубль, азы 7 хуу болган. Чиик үлетпүр барааннарының бүгү өзүлдезин экижиткен шынарлыг чаа кылыгларны бүдүрерин көвүдедириниң күзели-биле чедип алган.

Күрүне болгаш кооператив садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы 1988 чылда 207 миллиард рубль, азы 1987 чылга деңнээрге, херек кырында өртектер-биле 13,9 миллиард рубльге өскен.

Акшаландырыышкынның бүгү достериниң күзели-биле ниити шөлү 70,8 миллион дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын туткан, оон ачызында 6,2 миллион кижи чуртталга байдалдарын экижиткен. Хууда чуртталга тудуунуң үлүү ниити хемчээлдиң 6,5 хуузу болган, а 1987 чылда 5,7 хуу турган.

Ам ажылдап турар бүдүрүлгелерин техниктиг эде чепсеглээринге болгаш чаартырынга күрүнениң капитал салыышкыннарындан 29,3 миллиард рубльди ажыглаан, азы 1987 чылдаазындан 7 хуу хөйнү чарыгдаан. Бүдүрүлге тудуунуң хемчээлинге бо хөреңгиниң үлүү 41 хуу болган. Үлетпүрге эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннериниң шиңгээдип алырының күзели-биле 2,5 миллиард хире рубльди камнап алган.

Республиканың улус ажыл-агыйының национал орулгазынга энергия-металл чарыгдалын кызырганының түңнелинде, 1988 чылда кара металлдар прокадын, котёл-печка болгаш мотор одаар чүүлдерни, чылыг болгаш электри энергиязын план ёзугаар камнап алырын хандырган.

1988 чылда ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдарында үлетпүрнүң 12 муң бүдүрүлгелеринге 12 миллион хире кижи ажылдап турган (үлетпүрде ажылдап турарларының ниити санының 63 хуузу). 200 ажыг бүдүрүлгелер орулганы норма ёзугаар хуваарынга үндезилээн бот-орулга-чарылга аргазы-биле ажылдаан. Долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын-биле ажылдап турар бүдүрүлгелер бир рубль продукцияга чарыгдалды дүрген темп-биле кызырган, бо байдалче шилчивээн бүдүрүлгелерниң бо талазы-биле көргүзүү оон куду болган. Арыг орулга алырының улам бедик өзүлдезин хандырган, ажылчын күжүн хостаарын улам интенсивтиг чоруткан. Долу бот-орулга-чарылгаже шилчиткен тудуг организацияларынга керээлиг ажылдарның, арыг орулганың болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң планын күүседириниң деңнели өске организацияларындан бедик болган.

1988 чылдың октябрь айга чедир аренда керээзинче үлетпүрнүң, тудугнуң, амыдырал хандырылгазының, транспортунуң болгаш өске-даа адырларның 1180 күш-ажылчы коллективтери шилчээн, ында ажылдап турарларының саны 60 муң хире кижи. Кодээ ажыл-агыйда аренда харылзаалары улам калбарып турар.

Оон-биле кады ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын болгаш хевирлерин хөгжүдеринге улуг бергелер бар боон турар. Материал-техниктиг хандырылгада, сан-хөө чээли, өртектер тургузар ажылдарда үндезин өскерилгелер болбаан.

Үлетпүрде күрүне чагыынга дүүштүр продукция бээр талазы-биле база дорт харылзаалар талазы-биле керээлиг хүлээлгелерни 98,9 хуу күүсеткен. Үлетпүр продукциязын бүдүрери 3,6 хуу, оон иштинде бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрери («А» бөлүк) — 3,2 хуу, херглел чүүлдерин бүдүрери («Б» бөлүк) — 5,2 хуу өскен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 5,3 хуу бедээн. Үлетпүр продукциязының бүгү өзүлдезин ажылдакчыларның санын кызырып, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң күзели-биле чедип алган.

Кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери 1987 чылга деңнээрге, 1,9 миллиард рубльге, азы 2 хуу көвүдээн. Мал продуктуларын бүдүрери 2,1 миллиард рубль, азы 3,3 хуу көвүдээн, үнүштер продукциязын бүдүрери — 0,2 миллиард рубльге, азы 0,4 хуу кызырылган.

Ажыл чорудулгазының бүгү хевирлериниң талазы-биле колхозтарның болгаш совхозтарның арыг орулгазы 19,3 миллиард рубль, азы 1987 чылдаазындан 6,6 миллиард рубль хөй болган. Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажыктыг чоруу 20-ден 31 хуу чедир бедээн. Карылгалыг ажылдап турар ажыл-агыйларының саны 4,6 муң турганындан 0,8 муң чедир кызырылган.

1988 чылда планнаан хемчээлден 27,8 миллион тонна тарааны эвээшти бүдүрген, күрүне шыгжамырынга 18,6 миллион тонна тарааны чедир урбаан. Ниити-эвилел болгаш республика фондуларынга картофель, ногаалар, кат-чимис, бахча культуралары киирер планны күүсетпээн.

Мал продуктуларын бүдүрер болгаш садып алыр хемчээлдерниң өскени-биле оларны ниити-эвилел фондузунга киирериниң күрүне чагыын күүсеткен, а ол ышкаш бо продуктуларны чер-чер хандырылгазынче чорударын көвүдеткен.

1987 чылда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге онаашкыр эът болгаш эът продуктуларын херглээри 71 кг турган болза, 1988 чылда 73 кг четкен, а ол ышкаш сүт болгаш сүт продуктуларыны — 363 килограммдан 370 килограмм чедир өскен.

Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге 34 миллиард рубль капитал салыышкынын ажыглаан, азы доктаамал лимиттиң 106 хуузу. Бо хөреңгиден 28 миллиард рубльди кодээ ажыл-агыйны хөгжүдеринче чоруткан.

Акшаландырыышкынның бүгү достериниң күзели-биле капитал салыышкыннары 134,9 миллиард рубль болган. 1987 чылга бодаарга, 2,7 миллиард рубль хөй кол фондуларны ажыглаалда киирген. Күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарының лимидин 95 хуу ажыглаан, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының фонд хөреңгилерин 105 хуу күүсеткен. Күрүнениң капитал салыышкыннарының хемчээлинге бо хөреңгиниң үлүү 42 хуу болган.

1988 чылда капитал салыышкыннарны бызарадыр, бүдүрүлге тудуунуң фондузун кызырар талазы-биле четпестерни ажып эртип шыдаваан. Тудугларны ажыглаалга киирериниң хуусаалары нормадан дыка ажып турар.

Республиканың тудуг организациялары керээлиг ажылдарның хемчээлин 64,5 миллиард рубльге, азы чыл планын 100,7 хуу күүсеткен. Керээлиг ажылдарның темпизи, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, айда алыр ортумак шалыңның хемчээли өзүп, арыг орулга алырының планын боттуу-биле ажыр күүседип турза-даа, бүдүрүлге күчүлерин болгаш социал тала объектилерин ажыглаалга киирер талазы-биле даалгаларны күүсетпээн. Нормадан ажыр чедир туттунмаан тудуглар барык 4 миллиард рубль боор турар.

1988 чылда республиканың девискээринде турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар даштыкыже үндүр садар 38 миллиард рубльдиң барааннарын берген. Оон иштинден РСФСР-ниң девискээринде министерстволарның болгаш ведомстволарның продукциязы 2 миллиард рубль болган, азы 1987 чылга деңнээрге, 14 хуу көвүдээн. Кыдат, Япония, Норвегия, Финляндия болгаш Швеция-биле эрик кыдының болгаш кызыгаар чоогунуң садыглажыышкыннарынга бистиң чуртувустуң 130 миллион рубль түңнүг продукциязын чоруткан.

• • •

Ниитилелдиң экономиктиг, политиктиг болгаш социал амыдыралын үндезини-биле чаартырын ханыладырының чылы — беш чылдың үшкү чылы доозулган. 1989 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге чедип алдынган эки чүүлдерни быжыглаар, эргелеп башкарылганың экономиктиг аргаларын шиңгээдип алыр, он ийиги беш чылдың даалгаларын күүседиринге быжыг үндезинни тургузар талазы-биле улуг ажылдарны чорудары негеттинип турар.

(СЭТА).

«Шынга» харыылар

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН

Бо чылдың январь 3-те солуңга «Гараж кажан болур?» деп аттыг шүгүмчүлелдиг материал үнген. Бай-Тайгада агроүлетпүр каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезинде 1984 чылда-ла тудуп эгелээн гараж мынчага чедир доозулбаан, ынчангаш автомашиналарның чамдыктарын совхозтар гаражтарынга хондуруп, үрелиткерин ажык дээр адаанга тургузуп турарын аңаа бижээн.

Үк материалды 1989 чылдың январь 6-да күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң калбак хуралынга чугаалажып көрген. Аңаа автотранспорт бүдүрүлгезиниң инженер-техниктиг ажылдакчылары, тудуг бригадазының кежигүннери база олурушкан.

Бо тудугнуң саадап турар чылдагааннарын ханызы-биле сайгарып көрген. Хамык-ла аргаларны херглеп турганы, гаражты 1989 чылдың сентябрьда ажыглаалга киирерин АТБ начальниги Т. Ч. Куулар, прораб Х. К. Төртен-оолга чөвүлелден даасканы. Ол ышкаш доозулбаан тудугга херек материалдарны Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрүкомун дамчыштыр тывып дужаажырын АҮК-туң инженери Ы. Тойбу-Хаадан дилээн.

Гараж тудуунуң саадаанында прораб Хүреш-оол Төртен-оолдуң буруузу улуг деп санаан. Ынчангаш ол объектиниң ажыглаалга киирери-биле организас-техниктиг хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырарын аңаа даасканы.

Гараж тудуун дүргедедири-биле чогуур дузаны чедирерин күш-ажылчы коллектив чөвүлели райкүскомдан база дилээн.

Бо бүгү хемчеглерниң дугайын чөвүлелдиң даргазы К. Ендан биле секретары О. Донгак олар биске дыңнаткан.

РЕДАКЦИЯДАН: Бай-Тайгада агроүлетпүр каттыжыышкынының АТБ-зиниң доозулбайн турар гаражы бистиң доктаамал хыналдазында туруп турар. Чооктага директор Дадар-оол Чап-оолович Куулар редакцияга киргеш, кандыг-кандыг хемчеглерни ап эгелээнин дыңнатканы. Ынчангаш ол тудугну доозар талазы-биле чогуур организациялар ыяк хемчеглерни алыр боор деп идегеп тур бис.

САРЛЫК ЭЪДИНГЕ ЧАА СТАНДАРТ

Бистиң республиканың чамдык ажыл-агыйлары күрүне планынга хөй сарлыкты дужаап турар. Эң ылангыя Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң, Мөңгүн-Тайганың совхозтары ындыг. Мурнунда сарлык азыравайн турган черлерде база бо малды азырап эгелээн. Ындыг болганда, ында совхозтар моон соңгаар ол малды күрүнеге дужаар апаар.

Ынчалза-даа сарлыктың эъдин күрүнеге дужаарга, оон чаңгыс аай стандарды чок, ону аңаа инек эъдинден куду шынарлыг кылдыр хүлээп алыр. Бо чорук ажыл-агыйларга таарымча чок. Ол дугайын эрткен чылын «Шын» солуңга Өвүрден Танов Мон-гуш бижээн. Бо-ла айтырыг дугайын чамдык делегаттар партияның XXI область конференциязынга база чугаалап турганнар.

Сарлык эъдин дужаарынга аңгы стандарт доктаадыр талазы-биле саналды редакция Тыва Агроүлетпүркүрүкомче чоруткан. Аңаа Агроүлетпүркүрүкомунуң даргазының оралакчызы К. Ш. Ялапов мындыг харыыны чоруткан:

«Бо айтырыгны РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый министерствозунга база Агроүлетпүркүрүкомга каш удаа тургузуп келген.

РСФСР-ниң Агроүлетпүркүрүкомунуң 1988 чылдың август 22-де дужаалы-биле сарлыктың эъдиниң, ижин-шөйүндүзүнүң база чааның нормазын, ону хүлээп алырда чурумунуң дугайында инструкцияны хүлээп алган. Ону эът болбаазырадыр бүдүрүлгелерже чоруткан. Ол стандартты аңгы үеде ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүрүкому биле Стандартизация комитединде чедир ажылдап кылып турар. Ону эчизинге чедир тодарадып доктаадыпкан соонда, совхозтарже база эът комбинаттарынче чорудуп бээр апаар].

Ынчангаш ам ону тодарадып, бадылаптар болза, сарлыкты ажаап азырап, ону күрүнеге дужаап турар совхозтар ол малдан хөй орулга алыр аргалыг апаар-дыр».

ЧЕТПЕСТЕР БАДЫТКАТТЫНГАН

Эрткен чылдың август 26-да № 198 «Шынга» Күрхайгаарал лабораториязының күрүне инспектору Александра Миронованың «Илбектээн хлеб» деп материалы парлаттынган. Ында Тываның күрхайгаарал лабораториязы эрткен чылдың июль 26-27-де Чадаананың хлеб заводунуң быжырып турар хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларының шынарын хынааның дугайын бижээн. Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын чыый салыр, кадагалаар болгаш сөөртүр талазы-биле стандарттарның негелдезин сагывайн турар. Оларны бүдүрериниң технологиязы база хажыдыышкынныг. Хемчээжчилер чогундан, дусту, сүтпү, дрожжаны, далганны карак-биле көргеш, чижеглеп салып турар. Булочка кылыр далганны шишкивейн турар. Бүдүрүлгениң метрологтуг дериг-херекселдер-биле хандырары четпес тургустунган. Хлеб быжырар суугуларның температуразын хынаар херекселдер, деңзилер, деңзи шою хынаттынмаан. Хлеб быжырар черниң санитарлыг байдалы багай деп, автор айыткан. Чагаада айыттынган четпестерни дарый хемчээн алыры-биле Чадаана хоорай Совединиң күүскомунче редакция чоруткан.

Чадаана хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы К. Куларның харыызы мындыг: «Үк материалды күүскомга удуртукчуларның база заводтуң ажылчыннарының ниити хуралынга сайгарып чугаалаан. Ол хуралдан чогуур түңнелдерни үндүрүп, хемчеглерни алган. Материалда бижиттинген четпестер бүрүнү-биле бадыткаттынган. Аңгы үеде заводтуң үрелик дериг-херекселдерин ылдыртып, янзы сүг-биле хандырган. Деңзи-биле хандырган. Үлетпүр комбинадынга хлеб каар шаараш хааржактарны немей кылдырган. Магазиннерниң хлеб хүлээп алыр соңгаларын алгыткылаан. Метрологтуг дериглелерни болгаш дус өйлээр хемчээкчилерни бо чылдың чагыынга киирген. Хлебтиң шынарын райпонуң товароведи доктаамал хыналдага ап турар. Заводтуң санитарлыг байдалын экижидип, агар септелгени кылган».

КЫВАР-ЧААР ЧҮҮЛДЕР КАМНАТТЫНАР

Өвүрде «Кызыл тук» совхозтуң нефть баазазының эргелекчизи С. К. Ооржак база ында таныыл Д. Ооржак олар ажыл шагында ээрик турар, чамдыкта ажылдавас, ол ышкаш хуу улустуң автомашиналарынга база өске черлерден келген машиналарга бензин кудуп бергеш, акша-хөреңги ап турар, директор ону билзе-даа, хемчег албайн келген дээр дугайын шүгүмчүлээн материал биске келген.

Ында фактыларны хынап көргеш, харыылары-биле үк чагааны АҮК даргазы Ш. С. Куулар биле совхоз директору Б. Ш. Кууларже чоруткан бис. Аңаа директор биле күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазының ат салганы дараазында харыы келген:

«Чагааларда бижип турар фактыларда заправка эргелекчизи С. К. Ооржак, оон ажылчыны Делээ Ооржак оларның ажыл шагында ээрик турганы шын. Ол дээш күш-ажылчы коллективке, оон пех комитединге, оон чөвүлелинге оларны чугаалажып, совхоз дирекциязынга ийи удаа хемчег алыскан болгаш, аңгы үеде совхоз директорунуң дужаалы-биле сөөлгү сагыындырыглыг шыгыы доңгулданы берген.

Кывар-чаар материалдарының отчёт-учёдун совхозтуң экономистери, бухгалтерия вижиидип, карточкалар ёзугаар берип турары база чарыгдаар норма ёзугаар бээр апарганы сөөлгү чылдарда байдалды дыка экижиткен. Автопарк бот-орулга-чарылгада ажылдап турар болгаш, сөөлгү үш чылдарда бодунуң планнарын күүседип турар апарган. Ол чорук чамдык чалгаа чолаачыларга өөчок болуп турар. Бо чылын автопарк хууда керээже кирер. Ынчан байдал оон-даа экижиир. 1989 чылда совхозка 80 кубометр хемчээлдиг автозаправка тудары планда кирдүнген. Хуула транспорттуг кижилерге бензин фондузун алырын, саларын бо чылын организастаар бис. Эрткен чылын район төвүнден садып ап турганнар.

Совхоз директору Б. КУУЛАР. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы С. ООРЖАК.

• • •

Ол-ла совхозтуң кол бухгалтеринде коллективтиң ниити хуралынга бадылаашкын эртпээн специалист ажылдап турар дээр дугайында үк ажыл-агыйның чамдык специалистеринден база чагаа келген. Аңаа директор биле күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазының харыызы мындыг:

«Моон-биле силерге харыылап, дыңнадырывыс болза, «Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында Хоойлу үнген соон дарый, ол хоойлу бистерниң холувуска бижимел-биле чок турда-ла, совхозтуң директорун, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдерин бадылап турда, кол специалистерни база бадылаткан турган. Ону чорударда АҮК-туң даргазы-биле сүмелешкен. Хуралга бадылаашкын түңнелинде кол бухгалтер О. К. Сундуй бадылаашкын чедир албааны шын.

Ынчалза-даа хоойлу бижимел (парлаттынган — ред.) үнүп келген соонда, оон 6-гы чүүлүнүң үшкү кезээниң сөөлгү абзацында бижээни-биле кол бухгалтерни директор томуйлаар деп бижээн болган.

Ол өйде кол бухгалтер эш О. К. Сундуй профэвилел райкомунче билдириишкин киирген болган. Ооң даргазы М. Д. Комбуй ону сайгарып келген.

Эш О. К. Сундуйнуң ажылынга ээ-харыысалгалыын өөренип көргеш, чамдык четпестерни эдип алыры-биле айыткаш, эрги хевээр кол бухгалтер кылдыр директор томуйлаан.

Ревизорлар Дипзенмаа, Маңгыр-оол оларның кол бухгалтер О. К. Сундуй биле кассир Д. Ш. Саая акша будап, үлежип турган дээрзи актыларда билдинмейн турар».

РЕДАКЦИЯДАН: Бо харыыда чаңгыс-ла чүүл билдинмес-тир: ниитии керээлиннер даан: «О. К. Сундуйнуң ажылынга ээ-харыысалгалыын өөренип көргеш...» дээн-дир. А бир эвес ындыг болза, коллективтиң ниити хуралынга ийи кандидатурадан ол дээш чүге эвээш кижи бадылааны ынчаш?

Бо ийи хомудалдың мурнунда ол-ла совхозтуң автобус чолаачылары оларның ажыл төлевирин шын эвес санап берип турарының дугайында база редакцияже чагаа бижээн. Бо фактылардан алгаш көөрге, бо ажыл-агыйда күш-ажылдың сагылга-чурумунуң база юридиктиг билиглерниң чоңга тайылбырлаар талазы-биле четпестер бар эвеспе?

Черле ынчаш, тургуетунуп келген айтырыгларны каяа канчаар шиитпирлээриниң дугайында совхозтарда профкомнар ажылчыннарынга тайылбырлап, өөредип болза чугула. Эң ылангыя оларда күш-ажылчы маргылдаалар шиитпирлээр түскай комиссиялар, оон аңгыда АҮК-терде юристер-даа бар.

Түс черлерде удуртукчулар, совхозтарда болза директор, кодээ Совет күүскомунуң даргазы, депутаттар улусту хүлээп алыр шактыг. Оларга янзы-бүрү айтырыгларны тургузуп болур. Оон аңгыда совхозтар ажылчыннарының, специалистериниң эрге-ажыктын бүзүрелдиг камгалакчызы — агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкому база бар.

Бир эвес удуртукчулар, депутаттар база хөй-ниити организациялары кайы-бир кижиниң тургускан айтырыын шиитпирлеп шыдавас болза, ынчаш редакцияларже бижиирин сүмелеп тур бис.

КОНКУРС ТҮҢНЕЛИ ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

● Тиилекчиге — автомашина ●

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрүкому биле агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиуму 1988 чылда совхозтарга шээр малдың кодааннарын зоотехниктиг негелде ёзугаар аңгылап тургузарының талазы-биле республика конкурс-маргылдаазын чарлаан турган. Оон түңнелин ам үндүрген.

Малдың продуктулуг чоруун көвүдедиринче, уксаазын экижидеринче угланган бо чугула ажылды ниитизи-биле республиканың совхозтары четпес чоруткан Агроүлетпүркүрүкомунуң коллегиязы биле үк профэвилел обкомунуң президиуму демдеглээн.

Конкурс-маргылдааның негелдезин ёзугаар хой, өшкү кодааннарын аңгылап тургузарда, ону чүс балл-биле үнелээр ужурлуг турган. Комиссиялар ажыл-агыйларда байдалды хынап көргениниң түңнелинде, «Коммунизмче орук» биле Тока аттыг совхозтар 83-85 баллды. Ленин аттыг база «ҮТКА 25 чылы», «Кызыл тук» совхозтар — 80-80, «Чодураа» — 65, «Кызыгаар» совхозу — 60, «Революцияның чалбыыжы» — 50, «Тиилелге» совхоз — 25 баллды түс-түзүнде алганнар. Арткан ажыл-агыйлар чаңгыс-даа балл албаан.

Моон алгаш көөрге, малды ажаап азыраарының зоотехниктиг негелделеринче бисте дыка-ла багай сагып салып келген-дир. Специализация база шээр мал бригадаларын мөөңнээр, малды эр кызыгын база палы-харыын талазы-биле кодааннар, төрүүр хойларын база кошкарларын уксаалыг бедүүн тургузар талазы-биле Өвүрде «Коммунизмче орук» биле Эрзинде Ленин аттыг совхозтарның зоотехниктер-селекционерлери болгаш бригадирлери шору ажылдаан дээрзин комиссия айыткан. Эң ылангыя «Коммунизмче орук» совхозта хойну элээн-ле специализастаан. Улаатай биле Кара-Дыт бригадаларын төрүүр хойларны база хураганнарны неленицзен аңгылаашкыже чедир тудар кылдыр. Бора-Шай бригадазын апыяк хойну өстүрер болгаш семиртир азыраар кылдыр аңгылаан. А Ленин аттыг совхозтуң хойжу бригадаларында кодааннары төрүүр хой, хураганнар азыраар база оларны семиртир кылдыр аңгылап тургускулаан.

Шак мындыг зоотехниктиг хемчеглерниң түңнелинде «Коммунизмче орук» совхоз 1988 чылда күрүнеге дүк садарының планын 117,5 хуу күүсеткен, 100 хойдан-на 83 хураганны, а Ленин аттыг совхоз дүк дужаарын 113,8 хуу кылдыр боттандырып, база-ла 100 хойдан 83 хураганны камгалап алган. Тока аттыг, ол ышкаш «ҮТКА 25 чылы» база «Кызыл тук» совхозтарда шээр малдың бөш санын камгалап алыры эвээш болган.

Бо конкурстуң түңнелин үндүрүп тура, хой база өшкү-даа ажылында чаңгыс аай угланыышкынныг селекция-уксаажыдыга хемчеглери кошкак болганындан малдың продуктулуг чоруу бедивейн турарын дорту-биле чугаалаар апаар бис. Отчёттарда сан-медээ ёзугаар алырга, республиканың совхозтарында ниити хойда нарын дүктүг хойнуң үлүү 43, чартык нарын дүктүү — 24, чартык бөдүүн дүктүү — 23, а артканнары бөдүүн дүктүг хойлар болуп турар. Ынчалза-даа 1988 чылда бир хойдан 2,23 килограмм дүктү кыргып алыр планныг турган, херек кырында 1,96 килограммны кырган. Оон аңгыда 1988 чылда 100 хой, өшкүден 74 хураганны, анайны алган бис, ол дээрге 1987 чылда турганындан 5 баш эвээжээн.

Шээр малды он-чүзүн, харлары база уксаа талазы-биле аңгылап кодааннар ажыл Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем болгаш Кызыл районнарда дыка багай. Хой ажылында специализация бээрык чок.

База бир четпес чүүл болза класстап шилип каан хойларны мурнуку кодааныга-ла арттырып каар болгаш учёт-ка-даа албас болгулаар-дыр. Үжүрү болза, оларны чаңгыс кодаанга бөлүктээш, зоотехниктиг негелде ёзугаар ажаап азыраар, хайгаараар. Уксаажыдыгалыг өзек чок боор турарының бир чылдагааны ол.

«Енисей», «Кызыгаар», «Октябрь 30 чылы» «Чодураа», «Мөген-Бүрен» совхозтарның удуртукчулары кол зоотехниктериниң негелде чогун ажыглап алгаш, бир дугаар төрүүр хойларны аңгы-аңгы кадарчыларга хуваап берип турары канчап-даа шын эвес.

Бо ажылдың сандаргай чоруу шын нормативтерин ажылдап кылырынга, коллективниң, өг-бүле база аренда керээзин шиңгээдиринге шаптыктыг болуп турар.

Мындыг чорукту тыптып кээр бир чылдагааны болза, агроүлетпүр каттыжыышкыннары болгаш агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкомнары хой база өшкү ажылында эртем-техниктиг депшилгениң нептередикчилери болбайн турарында, совхозтарга шээр малдың ёзулуг уксаажыдыгга өзээ тургузар дээш негелде чок, бо адырларны специализастаары-биле боттуг хемчеглер албайн келгенинде. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо ажыл ала-чайгаардаашкында киргени. Ёзулуг практиктиг дуза чок боон турар. Хой, өшкүнү зоотехниктиг чурумнар ёзугаар ажаап, хайгаараарынга малчыннарның сонуургалы кым-даа көзүрбейн турар.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрүкомунуң коллегиязы биле агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиуму хой, өшкү кодааннарын зоотехниктиг негелде-биле аңгылап тургузар талазы-биле 1988 чылда республиканың конкурс-маргылдаазынга өскелерден дээре көргүзүглүг болганы дээш Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозту бирги черге диплому-биле шаңнавышаан, фондудан дапкаар «УАЗ-452» деп автомашинаны үндүрүп бээр деп шиитпирлээн. Ол-ла ажыл-агыйның селекционер-зоотехниги Юрий Хуңай-оолду Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинче баар, а Улаатай бригадазының удуртукчузу Херел-оол Ондарны туристээр халас путёвкалар-биле шаңнаар деп доктааткан.

Хой ажылын чүгээр чорудуп, конкурс-маргылдаге чогумчалыг түңнелдерни дээш Эрзинде Ленин аттыг совхозтуң директору Розалия Даниловна Күнүжапты, № 1 бригаданың бригадири Маа-Лыр Төмүровна Кыныраааны. Тываның кодээ ажыл-агый дүржүлгэ станциязының ол совхозта эртем ажылдакчызы Балаа Бууевич Күнгаанны хүндүлел бижиктер-биле шаңнаан.

Бо конкурс-маргылдааның түңнели дыка хөй ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, вооветспециалистеринге кичээндирит болур ужурлуг.

Седен ХЕРТЕК.

«Шынга» чагаалар

Сактып кээр мен

Анык оолдар, кыстар комсомолдуң чеден чылын ындыг үр эвесте демдеглээн. Шак ынчан бөгүнгү комсомолчулар дег, шак ындыг аныякчалы чораан үеависти, чылдарывысты хоочуннар, бистер, сактып келир-дир бис, ол дугайында дуңмаларга чугаалаксаа-даа келир. Аревэге 1930 чылда кирген мен. Ынчан аревэчилер өөренириниге, ажылдаарынга сонуургалдывыс-даа аажок чүве, идепкейлиивис-даа кончуг.

«Совтувтранспорттуң» гаражынга — аревэ үүрүнүң даргазы турган үем — 1933 чыл чүве. «Транспортчу» деп хана солуунуг турган бис. Ажыл, амыдыралывысты аңаа бүгү тала-биле көргүзерин оралдажып турдувус. Ол күзел чедип алдынып-даа турган. Чолаачы мергежил өөредир школаны бистиңге ажыткан турган чүве. Аңаа өөренип алыр дээш күзелдиг аревэчи аныяктар хөй, оларның чамдыктары өөренип алыр дээш боттары-даа кээп турганнар, өөредип чоруткан-даа кижилер бар. Шеригден халашкаш, чанмайн, чолаачыга улаштыр өөренип бергеннер база турду. Аревэчи эштерим Сандак, Бады-Лама, Серенмаа, Сержинмаа, Чимит, Таваа болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг улус. Эрткен ол чылдарны сактып, бодап олурарга, солун. Хоочун эш-өөр ийи-чаңгыс таваржып келгенивисте, ол дугайында бо-ла чугаалажы бээр бис. Оон ынай бо хүннерниң аныяктарынга ону чугаалаарга база солун, харын өөредиглиг болгу дег чүүлдер безин тургулаар. Ужуражылга үезинде ол чылдарда мунуп, эдилеп чораанывыс машиналарывысты, эртип турган оруктарывысты бо-ла сактыр бис. Ынчангы ол байдалды бо хүннер-биле деңнештирип чугаалаарга, аныяктар сонуургаар боор чораан.

«Аревэчилер, силерниң ниити херекке үлүүңер чүдел?» деп бөгүнгү комсомол айтырар болза, мындыг янзылыг тайылбыр берип болур бис. Тывага боор турган чаартылгаларга хире-шаавыс-биле бодувустуң үлүг-хуувусту тус-туста бичии-даа бол, киириштирген бис деп бодап чоруур бис. Оон аңгыда, аревэниң хүрээлениинге кирип алтаным-да, караам чыраан — мергежилдаа чедип алдым, үжүк-бижикке-даа өөренип алдым. Аревэ намга кирип алырымга мешээ дузалаан, ынчангаш аңаа четтиргенимни илередип чоруур мен.

Ооржак ЛАМА.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Тудугжунуң үлүү

Ол ажылчын аныяктарның кежээки школазынга ортумак эртемни чедип алгаш, чолаачылар курузун доосказ, ажылдап-даа турган. А оон соонда тудугжулап эгелээнден бээр ам он үш чыл ашкан. Бо хүннерге чедир-ле ол септелге-тудуг участогунда ажылдап турар. Коллективтиң коммунистери Александр Бегзинейниң сөзеп чылдарның эгезинде боттарының хүрээлениинге хүлээп ап, идегелди көргүскеннер.

Септелге-тудуг участогу 1987 чылда бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Александр Кошкар-ооловичтиниң ажылдап турар бригадазы база ажылдың чаа аргазынче кирген. Он кижи составтыг бо аныяктар бригадазын хоочун тудугжу Чамзырын Чымба удуртуп турар. А. К. Бегзинкей ышкаш коммунистер ажылга харыысалгалыг, ак сеткилдиг чорукун үлегери, кол өзек болуп турарлар.

Александр Бегзинкей билиг, мергежилин доктаамал бедидип чоруур. Оон бригадада эш-өөру чыл бүрүде социалистиг чарышка эки көргүзүглерлиг болуп келген. Коммунист Александр Бегзинкейниң партийжи даалгазы — агитатор. Аңаа хуваагаан бажыннарга ол доктаамал баар, чурттакчы чоннуң сонуургаан айтырыгларынга харыылап, ону сайгаржырынга идепкейлиг киржип келген.

Мурнуку чылдарда тудугнуң шынарынга хомудалдар үргүлчү дыңналыр турган. Ону эдип алыр талазы-биле айтырыгны эге организацияның коммунистери партияның ажык хуралынга чугаалашкан. Хемчеглер ап чоруттунган. Сөөлгү үеде тудуг ажылы экижип турар. Септелге-тудуг участогу 1988 чылда планын ажыр боттандырган. Эрзин суурда 140 орунңуг ясли-садтың тудуун бо хүннерде ажыглаалга киирип турар.

Коммунист А. К. Бегзинкей партияның XXI область конференциязының ажылынга киришкен болгаш, оон шиитпирлерин тудугжуларга таныштырып чедип алган темпиин ковпатпас дээш ажылдап турар.

Агаа ХЕРТЕК.
Эрзин район.

Советтер амыдыралы

ҮЕДЕН ЧЫДЫП КАЛБАС

Ажылы хевүй берген арга-дургулгалыг кожээ Советтериниң бирээзинге Бора-Тайга кожээ Соведи хамааржыр. Ол 14 чыл бурунгаар тургустунган. Бо үениң дургузунда күүсеком даргазы Дыгбаш Ондар, күүсеком секретары Дадар Оржак олар ажылдың үениң негелдези-биле чорудар дээш багай эвес ажылдап чоруурлар. Оларның ажылдап орар черинге кире бээрге, чурттакчылар-биле ургулчу беседалашкан, кандыг-ла-бир айтырыгны шиитпирлешкен орарын кижи дораан эскерер. Оларның оңурар өрээлдериниң кеску агитациязы үениң негелдезинге дүүштүр дериттинген.

План ёзугаар эртип турар сессияларга депутаттарның киржилгези бүрүн болурун чедип ап турар. Ында доктаамал комиссия дөрт. Улус өөредилгези, культура болгаш чаагайжыдылга талазы-биле комиссия даргазы депутат Валентина Ондар, хой-ниитиниң корум-чурумун камгалаар болгаш социалистиг хоойлу-дүрүм талазы-биле комиссияның даргазы депутат Александра Сарыглар олар боттарының планнарын ёзугаар хуралдарны эрттирип, кожээ Советтиң сессияларынга отчёттарын берип келген.

Депутаттарның соңгукчулары-биле ужуражып, оларның-биле ажык чугааны кылыры черле чугула. Соңгукчулары-биле ужуражып, кожээ Советтиң ажылынга дуза кадып келген депутаттарга тракторист Доржу Ховалыг, хойжу Сескен-оол Ондар, комсомолчу малчын Сергей Монгуш, инек кадарчызы Комбуштай Ондар оларны адап болур. Бо болгаш өске-даа депутаттар суурда херээженнер чөвүлели-биле быжыг харылзаалыг ажылдап, кылыр ужурлуг ажылдарын сүмележип алыры чаңчыл болу берген. Суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы башкы Розалия Куулар удурткан 13 кижи составтыг чөвүлелдиң ажылы өскелерге үлегерлиг. Оларның ажылы хой-ниити организацияларының ажылы-биле тудуш холбаалыг.

Кожээ Совет ажыл планын тургузарда, партия, комсомол, профэвилел, төрелдер комитеттери, херээженнер, библиотека, клуб чөвүлелдери, школа коллективи-биле кады комплекстиг чогаадып кылып алыр. Моон түңнелинде ажыл чугаартаан. Школа чөвүлелин тургускан болгаш кайы-даа организацияларга хурал-суглаа болурга, чонун киржилгези идепкейлиг апарган.

Корум-чурум тударынга улуечу дружинаның ажылы улуг дуза. Улуечу дружина бөлүүнде 87 кижи бар. Бо бөлүктүң ажылының түңнелинде, оорланыр, маңгысталчак амыдырал сүрер, боттары арага бүдүрер кижилер кызырылып бар чоруур. Бо ажылды моон соңгаар-даа шыңгыырадырын дружина кежигүннери холга алыр.

Кожээ Совет девискээринде 11 агитквартал бар. Олар 5 ажылчын коллектив-биле кады 17 малчын кодаңда быжыглаттынган. Агитквартал-дың чурттакчылары болгаш ол коллективтерниң ажылдакчылары үнүүшкүннер үезинде малчыннарга чедип, шеф ажылын кылыш берип турар.

Бо кожээ Советте 275 өреге бар. Чурттакчылар дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер дээш кожээ Совет эвээш эвес салдышкынын кирип келген. Чурттакчы чонуң 80 хуузу картошка, ногаа аймаан чылдың-на тарып өстүрүп чаңчыга берген. Кижилер боттарының кол ажылы-биле черге-лештир дузалал ажыл-агыйын тудуп ажылдаары өреге бүрүзүнүң амыдыралы чедимчелиг болурунга дыка дузалыг. Бо күзүн 25 орунуг уруглар сады ажыглалга кирди. Бо база-ла ог-бүле кежигүннериниң ажы-төлүнче сагыш човаг чок ажылдарынга эки байдалды тургусканы ол. Кожээ Советтиң девискээринде өреге бүрүзүнүң, коллективтерниң ажылыжи база амыдыралы моон соңгаар-даа хөгжүүрү чугаажок. Суурнуң чону үе-биле деңге бурунгаар базымнарны кылып, шак мынчаар ажылдап, чурттап орарлар.

Чап-оол ОНДАР,
Сүт-Хөл район.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ АЖЫЛЫ

Бистиң Шыназа кожээ Совединиң депутаттарының ажылын бижикседим. Оларның ажылы дыка эреңгей. Сессияларга хой-ле доктаал-шиитпирлерин үндүрүп алыр бис. Оларның боттаныры чогенчиг-ле. Күүселтинмейн барган айтырыглар хөй. Бети кыдыы кожээ Советте депутаттарны ап көрээли. Оларга совхоз директору, кожээ Совет даргазы, тудуг даргазы, садыг даргазы дээш-ле баар. Ажыл-агыйжы байдалга шиитпирлеттер чунар-бажын ажылдыр. Оон ажылдаар шагы чурттакчыларга таарымча чок. Улус ажыл шарында чунар. Школага буфет тургузарын чыл дургузунда чадашкан. Каргы хемин кежир көвүрүг тударын чартык чыл бурунгаар бир сессияга көрген. Ол шиитпир ам-даа түңнел чок.

Бо чүнү көргүзүп турарыл ынчаш? Ёзулуг-ла соңгуткан депутаттарның багай ажылының түңнели эвес бе? Ол депутаттарга бүзүрелди кымнар берген ийик? Соңгукчулар-ла болгай. Ындыг болганда депутатты шын эвес соңгуп алгаш, оларны шоодуп, хемдек астып алган, ат эдилээн деп хуралдарга сөглей кагылап орар соңгукчуларга таарзынмас мен. Амгы үеде багай депутатты соңгаан соңгукчуну бодун буруудадыр мен. Депутат кижиден негелде кылгаш, эргедужаалдыг кижи күүседип эвеп бер дээр азырадыкчы хевиниг соңгукчулар бистиң суурда бар.

Үстүнде чугаага хамаарыштыр дараазында чүүлдү чижекке көргүзейн. Суурувуска самолёт хонар шөл дескилээр шеф чарлаан. Ол шефке демги негелде кылырынга ынак соңгукчуларывыс көрүлбээннер. Боду ниитиге ажыктыг кеску ажылды кылып турган, депутаттан азы кайы-бир социал айтырыглар талазы-биле негелде кылган болза, чоптуг болбас бе. Бистер район Совединиң депутаттары сессияларга үнүүүе кадын, суурга электри энергиязын доктаамал болдурарының, самолёт-биле аргыжылганы экижидериниң, тудуг болгаш өске-даа социал айтырыглар талазы-биле чон мурнунга отчёттарны берип, шиитпирлеттинмейн турар чүүлдерниң чылдагаанын чонга дыңнадып турар бис.

Нина ДОРЖУ.
Улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсекомунуң кежигүнү.

Ак-Довурактың ЧЭТ мыш-ның нарын деригзерлиг бүдүрүлгезиниң ажыл-ижинге септекчилерниң үлүү дыка улуг. Дериг-херекселдерниң агар болгаш капитал септелгезин үезинде шынарлыг чоруткаанындан ажылдың шынары-даа, план күүселдези-даа хамаарылгалыг.

Оларны септеп, дерип, хайгаарап турар ажылчыннарның ак сеткилдиг ажылынга ээ-өөрү эки үнелелди берип турар. Электроцехтиң электриктер бригадазының бригадири Николай Петрович Лященко, автоматчыткан электри деригзерниниң слесары Анатолий Иванович Бечурин болгаш өскелер-даа боттарының ажыл-ижинге мергежип, арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып турарлар. Бригадирниң чуруу хоорайның хүндүлел самбыразында.

ЧУРУКТА: бригадир Н. П. Лященко.
Сээү болгаш чуруу ЧЭТ-тиң ажылчыны Ужар-оол Монгуштуу.

ДЕМНЕЖИП АЛЗА

Бистиң «Хемчик» аңныырчылыш ажыл-агыйының аңчылары сезон үези кээрге-ле, түс-түс тайгаларынче чаңгыс-чаңгыс болуп алгаш аъттаныптар. Ол чүге ындыгыл? Өске улус олчаны үлежирге хоржок, чааскаан чорааны дээре деп бодаар. Аңнап, диңнеп чорааш, айыыл-халапка таваржырга канчаарыл? Чүү-даа болуп болгай-ла, ээн тайгага аан. Оон ангыда база бир эпчок чүүл чүл дээрге чаңгыс аңчы кагпа, дузак салып каап, оларын өй шаанда кезии шыдавас.

Аңчылар бөлүк чорууурга, черле демниг, оруглазын саналжырда, кижиниң бодунуң олчазын барымдаалаар. Бөлүк аңнаар-диңнээрге дурзулгалыглар аңчыктарыны өөредирде база эптиг. Аңчыларны күзүн чедиреерде, оларны бөлүп ап алырда, аъш-чем, ок-чемзек, күш-хүнезин-даа чедирерде белен-дир. Машина-техникага-даа камныг. Демниг болганда бригаданың, звенонуң күш-ажылы бүдүрүкчүлүг болур.

Бо сезонда бистиң аңныырчылыш ажыл-агыйының аңчыларындан хөй орулга киирген-нер бар. Владимир Седип аңнаар-диңнээр чери — Алдыы-Арыг-Хемден 11 киштп, 408 диңниң дужаады. Үстүү-Чинчилиг тайгаларындан Василий Оржак 9 киштп, 700 диңниң, азы 3075 рубль түңнүг олчуту. Күчүн тайгаларындан Владимир Федосеев аңнааш, 11 киш, 710 диңниң дужаады. Штаттыг аңчылар бөлүк-бөлүк болуп алгаш аппаар болза, оон-даа хөй олча-ажыктыг болур боор деп бодаар мен. Ынчангаш келир сезонда бригада, звено аргазы-биле аңнаар аңчылар-биле херээ чарары чугула болбаду бе?

Арагачы ДОҢГАК.

КАМНААР, ХУМАГАЛААР

Кызыл хоорайда бар чурттал-га фондузу берге байдалда. Амгы үеде 37 бажың буступ дүжериниң кырында. 183 бажыңның 65 хуузун кежүрери көрдүнген. Хөй каът 184 бажыңга капитал септелге негеттинип турар. Чурттал-га фондузунун септелгезинге чыл санында 500 муң рубль шиңгээттиниш келген. Ынчалзажок хоорайның чурттал-га, оран-бажың айтырыын шиитпирлээринге ол демей-ле четпес.

Акшаланыышкынның кол үнер дозу—чурттакчыларның бажың хөлезинип саадатпайн, үезинде төлээри. Дыка хөй чурттакчылар чаагайжыттынган бажыңнарда чурттап орар хирезинде, хөлезиниң төлевейн турар. Моон уламындан агар болгаш капитал септелгелерге херегләэр чугула тудуг материалдары садып алыр арга чок болуп турар. Чурттал-га-ажыглал трезинге чамдык чурттакчылардан чемелээшкиниң чагаалар бо-ла келгилээр. Олар чаагайжыды туттунган бажыңнарда чурттап орар хирезинде, квартира х... чүге төлевейн турарыл? Шак ындыг чурттакчыларны өскээр кежүрериниң хемчээн алза кандыгыл деп сүмелээн болур. Ынчалзажок чурттал-га-ажыглал трези мынчага дээр ындыг хемчеглерни албайн келген.

Чурттап олурар квартиразының хөлезиниң төлевес кижилер боттарының азырадыкчы хевиннүүн көргүзүп турарлары ол ышкажыл. Амгы хүннерде к... телевизорлерге, Кочетов кудумчузунда № 13 бажыңның 8 дугаар ... чурттакчызы В. Д. Дамчат — 338 рубль, ол-ла кудумчуда № 3 бажыңда 30 дугаар квартираның чурттакчызы, профэвилелчөвүлелдиң ажылдакчызы Г. Н. Очур-оол—239 рубль, хоорайның харылзаа белдириниң ажылдакчызы, Дружба кудумчузунда № 144 бажыңның 9 дугаар квартиразының чурттакчызы Л. А. Зайкова — 168 рубль. Титова кудумчузунда № 15 бажыңның 41 дугаар квартиразының чурттакчызы И. Б. Са... —292 рубль, ... 501 рубль. Трудовая кудумчузунда № 9 бажыңның 4 дугаар ... чурттакчызы С. Л. Монгуш — 165 рубль өрелиг. Ындыг өрелиг кижилерни ... уламчылап бижип болур. Оларның саны 400 хире чедип турар.

Чурттал-га-ажыглал трезиниң ажылдакчылары үстүнде адаттынган эштердей суг дамчыыштыр төлеттирериниң хемчээн көрүп турзажок, олар квартира өртээн төлевейн, өске ажылче шилчий берген болур. Моон уламындан оларны катап-ла дилээр ужурга таваржыр. Оларны сүрүжүп турда, өреэ катап-ла немежип турар.

Кызылывыс хүн бүрүде өзүп турарынга кым-даа өөрүүр. Чаа чурттал-га бажыңнарынче эзлтег маааан чон кожүп кирип, өөрүшкү-маннайы-даа баштайгы дээрезинде кызыгаар чок болур. Ынчалзажок ол өөрүшкү чыл четпейн чораш, өжер. Чурттакчылар квартираларын, оон подъездилерин кайы хамаанчокка эдилээрин кижи эскерер. Бок төгер черин үреп кагы, подъездилерниң иштинде хаалаларында янзы-бүрү үй-балай ужуктер болгаш дүрзүлер чуруп каан болгулаар. Канализациязы, лифтиин ажылдавайн баргылаар. Чульдүм кудумчузунда № 44, 97 бажыңнарны 6-... пиварьда ажыглалче киирген. Эртнен айларда ол бажыңнарның лифтиин квартира чурттакчыларының камналга, хумагалал чогу-биле каш-даа удаа ажыглалдан үнген.

Бажың ээлери ол лифтилериниң чүък машиназы дег, ажыглаар. Аваз аар чүъкту чүдүргеш, үргүлчү дажыглап турар. Ада-иелер ажы-төлүнүн чурттап орар бажыңынга камналгалыг болуруп үгаатса эки. Шак ындыг сургаалды чорутпаанындан ... лифтиниң кнопкаларын өрттедип, үзүткап турар. Бо дээрге хулиганныг чорук ышкажыл. Үстүнде адааным чаа кварталарже кешкен чурттакчылар ол бүгүнү хапы угаап билбейн турарындан, харын-даа түрсче хомудалдар чорударынга өй. ... турары канчап-даа таарышпас. Черле чурттакчыларга камналга талазы-биле беседа азы лекция чорудар активтер ук кварталардан тывылбааны ол бе? Кандыг-даа септелге дээрге чүгле трестче көрүп алгаш оларны тээнда чаржынчыг. Чурттакчылар боттары демнежип кылып, аразында сүмележип бичии эпчокталышкыннардан чайлаарының оруун тывар болза кузенниг.

Чамдык квартира ээлери боттарының чурттап орар квартираларынга хамаарылгазы кончуг четпес. Ындыг чурттакчыларның ал-ла сагыжы боттарындан хүлээлгени чайладып, чүгле трест септеп бээрин манаар хээнүг. Шак ындыг санитарлыг байдалы буду бажыңнарны маңаа чижеглексидим. Ирина Ивановна Медепцева Садовая, 30, 2-ги квартирада чурттап орар. Үш харлыг уругаут, 23 харлыг кыс-тыр. 49 харлыг иежиг. Аныяк кыс каш чылдар улаштыр агар септелгезин бээн чорутпаан. Шалазы будуттунмаан, печказы болгаш бажыңның хапалары шыйбан, кире бээрге, бак чыттыг, бок ында-мында долган. Боттарының кужу-биле септелгезин чорудар турбуже, олар арын-нүүрүн артынга каггаш, трест бүгү септелгени кылып бээрин деп хоорбүгсөмче хомудаан.

Чаагайжыды туттунган бажыңнарда чурттап орарлар канализациязын бо-ла хирлендирип, боктаалдырып алган болур. Чамдыкта пес азы аъш-чемнер артыын дүй бадыргылашкан тургулаар. Чурттакчыларның ындыг арыг-шевер эвес чоруундан, слесарьлар болгаш сантехниктер артык кезектерип хөй черге чарыгдаар ужурга таваржыр. Кочетов, 59/2, 61 квартирада, Калинин, 20, ийиги подъездиде, Краснозарнейская, 170, ийиги подъездиде, Кечил-оол, 35 ээ бажыңда чурттакчылар августа чүгле чаңгыс хүн тэп канализацияны мыш-даш болгаш шилдер-биле боктаалдырып алган болган. Чурттал-га-ажыглал дүрүмүнде көрдүнген квартира чурттакчылары боттарының кужу-биле чылдын-на агар септелгезин чорудар: чугайлаар, будуур, соңгаларын шилдээр, электри улазыннарын солуур хүлээлгелиг.

Ынчалзажок септезин-не дээн ээн бажыңның төлевилелдиң өскертир эргези чок. Квартира ээлери линолеумну, ваш плиталарны шалага чадып ап болур. Дыка хөй чурттакчылар бажың хөлезиниң кайнаар барып турарын айтыргылаар. Бо чоптуг айтырыг. Чурттал-га төлүүнүн бир дөрбелчин метрде 1 рубль 75 копеек, а чогум чарыгдалы 4 рубль 58 копеек. Ылгалы 2 рубль 84 копеек. Ылгал күрүне бюджеди-биле дугталып турар.

Бажың болгаш квартира ээлери чурттап орар оран-савазынга камналгалыг болуп, хөй түңнүг акша үндүрүп, кижилерниң тудуп каан ээлинге хумагалыг болуулуннар.

Татьяна ИВАНОВА.
Чурттал-га-ажыглал бүдүрүлге трезинде план-экономиктиг килдистиң начальниги.

Бөмбүрзектиң судалы

ПЕРЕС де КУЭЛЬЯРНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК, (СЭТА). КНО-нуң чиигине секретарының тускай төлээзи Ян Элиассонуң Иран — Ирак харылзааларны экижидер талазы-биле кылып турар күженишкиннерин Перес де Куэльяр бедии-биле үнелээн. Ийи чурттуң даштыкы херектер министрлери Айыыл чок чорук чөвүлелиниң удавас болур хуралынга киржири-биле чедип келир. Ол хуралга Иранда болгаш Иракта КНО-нуң шериглериниң ол чурттарга турар хуусаазын уззадыр дугаайында айтырыгны чугаалажыр.

Хуралдың үезинде Иран биле Ирактың даштыкы херектер министрлери-биле база катап ужуражыр мен деп, чиигине секретарь медеглээн.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

● БУДАПЕШТ. Венгрияда калбарып эгелээн эде тургустунуушкун болгаш экономика структуразының сайзырангайжыдылгазы улус ажыл-агыйынга болгаш чонунуң амыдыралынга ажыглаттынып турар энергетика чарыгдалдарын кескүзү-биле кызырып эгелээн. Оон ангыда бо чылдың кышкы үези ол чуртка кончуг чылыг боор турар. Ынчангаш энергетика чарыгдалы эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, бо чылдың кышкы үезинде 1,4 хуу камналгалыг болган.

Венгрияның энергетика инспекциязының дыңнадыындап алырга, газ ажыглалы 2 хуу кызырылган. Электри энергиязының чарыгдалы моон мурнуңда чылдарда турганындан көвүдевээн. Энергетика чарыгдалының кызырылып турары чуртка кончуг улуг ужур-дузалыг. Чүге дээрге Венгрия газ болгаш нефтини өске чурттардан ап турар.

...

Будапешт хоорайның таксилер ажыл-агыйында кол черни хуу таксистерниң фирмалары ойнап турар. Найысылалда амгы үеде ажылдап турар хуу 10 фирма улуг хоорайның чурттакчыларының негелде-херегледерин бүрүн хандырып турар.

Таксистерниң ажылы пассажирлер арышпырары-биле кызыгаарлаттынмас. Олар кижилерниң күзээни ёзугаар экскурсияларны организастап турар. Оон ангыда диспетчер черинче киирген чагыгларны кончуг дүрген күүседип турар. Чижээлээрге, авиа болгаш демир-орук билеттерин садып алгаш, ээлеринге апарып берип турар. Оон туржук, түс-түс кижилерниң базаардан аъш-чем садып эккелзин деп киирген чагыгларын база күүседип турар. Бо хире эки тургустунган хандырылгага хамаарыштыр чаңгыс-даа хомудал кирбейн турар.

● ПЕКИН. ККП-ниң удуртулгазы-биле хөй партиялыг кадын ажылдажылганы экижидип турган, Кыдат политиктиг реформаның боттанышкынын күрээдээр. Ол дугайын ККП ТК-ның Чиигине секретары Чжао Цзыян Кыдатта демократтыг партияларның удуртукчулары болгаш партия кежигүнү эвес кеску ажылдакчылар-биле ужуражылгага чугаалаан.

Чамдык барыын күрүнелер политиктиг партияларның солчуп тургаш, эрге-чагырга баштаарын практикалап турар. Ындыг арга Кыдаттың байдалынга таарышпас. Ындыг болзажок, чурттуң чамдык партияларын эрге-чагырга органнарынга киириштирип болур арга тургустунуп келген деп, Чиигине секретарь чугаалаан.

ГРИПП НЕПТЕРЭЭН

ВЕНА, (СЭТА). Австрияның найысылалында грипп аарыг кончуг дүргени-биле нептерер турар. Соолгу неделяда оон аараан кижилерниң саны 24 муң ашкан. Амгы үеде чурттуң бүгү чонунуң 4 хуузу грипптеп турар. Школачыларның 9 хуузу амгы үеде кичээлдевейн турар.

Эмнелге черлериниң ажылдакчыларының 13 хуузу база-ла грипптеп турар. Аарыг кижилерниң көвүдээнинден эмнелге черлеринде орунар чедишпестеп турар. Бо айның ортап үезинде ол чуртка грипп улам нептерээр деп, специалистер санап турар.

Хандырылгаңар, кандыгыл?

«СОГАЖАЛААР» ЫЯШ ЧОК

Чурттал-га-коммунал ажыл-агыйы бүдүрүлгеге черниң сес кудуу бар. Кышкы үелерде ону доңурбайн, от салыр. Оон девискээрин арыг-силиг тургузар ажылчыннар херегленттинер. Ам ол кудуктарда түс-түс ажылчыннар быжыглаттынган. Оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунган бе? Чок. Борта ийи-ле кудуктуң байдалын чижеглексидим.

Чоокта чаа чүве. Кудук ажылчыны Вера Хай-оолга ужуражы бердим. Ол ажылдап турар байдалының хиреллиин чугаалады. «Хөмүрдаштың ыяш-биле өзектевесе, кыппас. Шуурмакта хыртындан хөй чүве чок. Оон-биле хандырар болза, хөмүр оттуларда белен болгай. Чадажып кааш, бажыңымдан ыяш эккеп салып тур мен»— диди. Шынап-ла, амгы үеде ажылга арга-ла херек. Бо ажылчын бодунуң ажылының аргазын тып ажылдап турарын билдим. Ынчалзажок ол ажылчын бүдүрүлгениң удуртукчулары бүрүн хандырарын аазааныы база чугаалады.

Самагалтайның долу эвес ортумак школазында кудук бар. Ында М. С. Найдан ажылдап турар. Оон ажылын база көрдүм. «Кудук кранындан суг дамдылаар. Ол дамдылаан суг доштатып каар. Кол-ла ажылым — дош сокта арынга өйлежип тур мен. Мону кылып бээрин ажыл-агый эргелекчизинге чеже-даа чугаалаап, Херекке албас болган»— деп, ол хомудады. Кыжын соокта мынчаар ажылдаарга берге. Ону харылап турар удуртукчулар ажылчыннарының ажылын хайгаараар, четпестерин эдер, кижилерге кичээнгейлиг, оларның бодалдарын, саналдарын өөренип көөрү үениң негелдези болур.

Федор ТАУ.
Тес-Хем район.

КООПЕРАТИВТИ ТУРГУСКАН

Сут-Бажы суурда төп столоваяны эде дерээн. Оон баазазынга «Шайлаараң» кооперативти база тургускан. Амгы хүннерде ол ажылдап кирипкен. Кооперативти улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүсекомунуң шиитпири-биле тургускан. Районнуң юридиктиг консультация чери болгаш санхоо килдизи ону тургузарда хынамчалыы-биле өөренип көрген.

Кооператив баштайгы үеде 12 муң рубльди күрүнеден чээлиге алган. Ында Лаво Монгуштуң удуртулгазы-биле дөрт кижи ажылдап турар. Олар боттарының кужу-биле чемненилге черин эде дерип, стол, сандайларын, аяк-савазарын четчелээн. Чем белеткээр, ону шыгжап-кадагалаар база чемненир болгаш ойнаар өрээлдерин түс-түзүнде дерээн. Амдызында бильярд, теннис болгаш шыдыраа ойнап, хыштанып өрээлдер ажылдай берген.

Кооперативтиң кол-ла сорулгазы — чурттакчыларга амданныг аъш-чемни бараалгалыры, оларның хостуг үезин эрттирериңге таарымчалыг байдалды тургузары болур. Колдуунда тыва манчы, үскен залган, ... ныг муң, боорзак болгаш сүттүг шайны белеткеп, чонга бараалгадып эгелээн. Аъш-чем белеткээр чүүлдерни Каа-Хем районзу-биле дугуржулга ёзугаар магазиннерден ап турар. Оларның менюзунда бир порция манчы—80 копеек, тыва муң — 50 копеек, сүттүг шай —4 копеек. Баштайгы хүннерниң түңнели-биле орулга чогуур хемчегте дүгжүп турар. Совхозта партком секретары А. Б. Кара-оол, ажылчын комитединиң даргазы К. С. Чамбал-доо олар ол черниң ажылын көрүп, баштайгы эгелээшкин багай эвес болганын айтып, моон-даа соңгаар эки ажылдаарын күзээннер.

Дамдын ДАРМАЖАА.

Профилактика чоруп тур

ЧҮВЕНИ ХАНДЫР КӨӨР

Улуг-Хем районга профилактика айының ийиги он хонуу доозулган. Районнуң чеди совхозтарында болгаш Шагаан-Арыг хоорайда быжыглаттынган бөлүктерниң удуртукчуларының кыска отчёттарын СЭКП райкомунуң бюрозунуң болгаш күүсекомнуң каттышкан хуралынга дыңнаан. Эрткен айның соолгу он хонуунда районга кем-херек үүлгедиишкиннери мурнунда турганындан кызырылбаан, хой-ниитиге ажыктыг ажылга киирген кижилерниң саны мурнунузундан өспээн.

Ону профилактика бөлүктериниң четпес ажылы-биле-даа тайылбырлап болгай-ла. Ынчалза-даа бистиң каш он чылдар дургузунда мөөңнеттиниш келген четпестеривисти профилактиканың чаңгыс айның дургузунда үзе шиитпирлептер аргавыс бар бе? Профилактика хүннери бистиң амыдыралывыста бар четпестерни тода, бүрүн илередип көөрден башка, арагачыларның, оорларның болгаш ажыл чоктарның санын доп-дораан кызырыптар арганы бербес. Ынчангаш оларга удур демиселди доктаамал, хүн бүрү чорудуп келгеш, кандыг-бир оожургалдыг түңнелдерге кээп болур бис.

Ам чүгле мындыг кузел бар. Профилактика доосту бээрге, бистиң чорудуп турар демиселивис маажым агымче кире бербезинем. Арагачыларның болгаш ажыл чоктарның ат-бажы тодараттынган. Ажылга киирип-даа каан, олардан салдынмаалы. Ниитилелдиң кичээнгейинден уштуна берген бо бөлүктүң кижилеринге бистиң бүгүнүң дузавыс херек-тир.

1. ШАГААН-АРЫГ ХАЯ КӨРҮНМҮШААН

Профилактиканың баштайгы он хонуун түңнээн хуралга Ак-Туругга участок шагдаазы Виталий Базыр-Сады ажыл чок арткан 5 кижиниң хоорай кирер автобуска ол хүн туда олурткан чугаалаан. Оон чүү болганыл?

Ажыл чоктар «Шагаан-Арыг тудуг» трестке баарга, ооң удуртукчузунуң кадр талазы-биле оралакчызы чок болган. Бир тудуг организациязынга чедерге, кадр килдизиниң инспектору аарый берген болган. Шак мынчаар чадажып каап, олар дедир суурунче чанып келген. Профилактика бөлүүнүң Ак-Турукта хаара туттунган ажылдакчылары ол беш кижиниң ажылга тургузарын тудуг организацияларының удуртукчулары-биле ынак дугурушкан деп бүзүредип турза-даа, олар амта чедир ажыл чок олурбушаан. Кызыл-Даг суурда долу эвес медээ-биле, 17 кижи ажыл чок олурар. Оларны ам чаа-ла Чаа-Хөл суурда КМК-га ажылга киирер деп турар.

Шагаан-Арыг организацияларының кол нурууза суурлардан кижилерни ажылга хүлээп алыр хоңну чүге чогул? Маңаа дөрт харылыны бээр үе черле келген.

Чаа хоорайның тудуун каш чыл дургузунда Бүгү-эвилелдиң шалыпчы тудуу кылдыр чарлаан турганын республиканың чурттакчылары утпаан боор. Шагаан-Арыг шалыпчы тудуг болуп чадап каарга, улус ажыл-агыйынга хостуг ажылдаар эргелиг херектеннер эккелген. Тудуг организацияларының удуртукчулары оларны ажыглап өөрени берген. Чүл дээрге оларга бажың-балгат, ясли-сад херек чок болгай. А эң кол чүүл болза ажыл төлевирин эвээштп-даа бээрге, улуг шуугаазын кедирбес.

Ам ындыгларның санын кызырып, чоорту оларны маңаа шуут тургуспас соруктаа салдынган. Мынчап кээрге, районнуң суурларында ажыл чоктарны хүлээп алыр апаар. А оларны хүлээп алырга, бичии ажылдап чорүй, чурттаар оран-сава, уруглар тургузар садик, театр, садыг-магазин негээр. Демгилерге дег эвээш акша төлээр болза, олар тудугга ыжырымас-таа. Кижиниң чаагай чоруунуң хугайын каш чылдар дургузунда боовайн келген удуртукчуларга чаа болзаашкын-биле ажылдаары берге болбайн аан.

2. ХООРАЙ, СУУРЛАР АРАЗЫНДА

Аяс Өдек дээр аныяк оол Эйлиг-Хем болгаш Ак-Тал суурлар аразының агаарында саглап чоруп турар апарган. Профилактика бөлүктериниң удуртукчулары ындыг фактыларны эвээш эвес илереткен. Бо чорук ажыл кылбазының база бир аргазы апарган.

Ак-Талда ажылга хаара туттунмаан чүгле ийи кижи бар деп санап турар. Оларның ат-бажы билдингир — 1972 чылда төрүттүнген Мерген Дандар-оол биле 1971 чылда төрүттүнген Аяс Долгар-оол. Профилактика чорудуп турар ажылдакчылар 20 хонук дургузунда оларның кайызынга-даа ужуражып чадашкан. Чүге дээрге ол өөредилгеден болгаш ажылдан оспаксыраар ийи оол Кызыл хоорай болгаш Ак-Тал, Хову-Аксы суурлар аразында «аан-чоруун» уламчылавышаан.

Шак мынчаар аан-тээлеп чоруп турар кижилер чоокта чаа хосталып келгеннерниң аразында база бар. Олар Улуг-Хем районга төрелдериниң ийи-бир ай дургузунда эргээ..., оон өске районга төрелдеринче чоруй баар. Олар чер-черде кожээ Советтерниң шимчеңгир эвезин ажыглап, ажыл чоктарның санын ийи-үш районда көвүдедип турар.

Сарыг-Хаа Ангыран дээрзи Торгалыг суурдан үнүүр бижикдилге чокка Ак-Тал суурга кээгеш, бир малчынга дузалакчы кадарчылай берген. Кожээ Советке киир бижидилге кылбаан кижини совхоз канчап ажылга хүлээп алганыл? Оон ангыда арт-сын ажыр кежип келген бо малчын «Күш-ажылдың хостуу» совхозка өрезин база чедир төлевээн болган.

Үстүнде фактылардан алгаш көөрге, «көшкүн амыдыралдыг» ажыл чоктарны сууржун байдалче киирери база негеттинип турар-дыр.

3. ХӨДЕЛДЕРЛИГ АПАРГЫЛААН

«Улуг-Хая» совхозта доктаамал ажылы чок Аяс Далар-оол дээр оол бар. Оон иези инвалид, чеди уруглары. Хар-назыны улгады берген Аяс ам каш чыл улаштыр бирде бир малчынга саманчылап, бирде өскезинге дузалакчы кадарчылап келген. Ол хирезинде оон күш-ажыл дептери чок. Аяс малчыннарга дуза чедирерге, оон-биле саналжылганы совхоз эвес (ажылга киргениниң дугайында дужаал чок), малчыннар боттары чорудуп турган. Эрге-хоойлу ёзугаар мындыг фактыны хөдел күжүн ажыглаар деп чугаалаар апаар. Ынчангаш Аяс хой-ниитиге эвес, амгы кижилерге ажылдап берип чоруур.

Факт чаңгыс бо турган болза, ону солуйте биживейн барып болур турдум. Хуралга мурнакчы хойжу Шанмак Полит-оолда база бичии ажылчын оол тынылган деп демдегледи. Шак ындыг «айбычыларның» малчыннарда барып эрткен кыжын Тока аттыг болгаш Ак-Тал суурга чоруп турган, көрген мен.

Назы четпээннер кандыг-бир чылдагаан-биле хүндүскү школага өөренмейн барып болур. Ындыг таварылгада олар чок болза ажылга, чок болза ПТУ-га азы кежээки школага хаара туттунган турар ужурлуг. А Арыг-Үзүү суурда кежээки школаны үш чыл бурунгаар-ла хаап каапкан. Дүрүм ёзугаар ажылдап турар аныяктарга күш-ажыл дептери 14 хардан эгелеп тывсыр болгай. Ажыттынып турар кооперативтерде оларның кежигүннери эвес хөделдер бары база чажыт эвес.

Шииттирип чораан кижилерни ажылга хаара тударының мактаалдыг үлегери районда бар. Ак-Тал суур 16 кижиден тургустунган ындыг бригаданы арендаже шилчиткен. Ол бригада тайгага ыяш белеткээрин, ыяш диилдирер черин бүрүнү-биле холга алган. Олар аңаа доктаавааан. Тудуг кооператив ажыл-агыйлар аразының КМК-зы-биле керээ чарган, Ак-Тал суурда бир бажыңны тудуп эгелээн. Бир онзагай чүүл — тудуг материалын КМК-дан негевээн, бажыңны боттарының материалы-биле кылыр. Күзел болгаш чүткүл, организастап билир чорук барда, кандыг-даа берге айтырыгны чогумчалыг кылыр шиитпирлеп болуруну аргалары бар ышкажыл.

Чоокта чаа Улуг-Хем район күүсекомунда кижилерни ажылга тургузарының ботуулга-чарылгалыг бюрозу ажыттынган. Ам суурларда кижилерни ажыл-биле хандырары чүтээр экижиир боор дээрзинге бүзүрел болгу дег апарган.

Арагачыларга болгаш оорларга удур демиселди чүгле профилактика бөлүктеринче чүүй каап болбас. Ол ажылга чер-черлерде хой-нийти актив, чон бодуу идепкейлиг киржир болза, мынчап ажыл түңнелдиг болур.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

Каттырбайн чүнү чаңнаар... Шоодуг болгаш дузаашкын

КОРТПА, ЭЖИМ

КОЖА ААЛДАРНЫҢ оолдары бис, кара чаштан кады ойнап өскен эжим бар. Эвер дергизинден туттунуптар апаргыже чедир-ле черле чарылбайн чораан бис. Чоннуң чоон оруу-биле чорупорувуста, салым-хуу бисти ийи чара октапкан. Ол—кожээде, мен—хоорайда. Ол — тудугжу, мен — токарь. Арыгжары база берге.

Кыжын бир-ле кежээ орай удуп чыткылап алганывыста, эжик медээзи чыжырткайндыр эде берген. Оон отту чаштап келгеш, иштики хевим-биле хевээр-ле эжикче маңнадым. Чүвени канчап билир, «эрбечи азы хулиган-даа боор чадавас дээш, эжикти дек ажытпайн: «Мындыг дүне кым сен?»—деп байысаап, кулаам эжикке чыпшыр идип алгаш, топтап дыңнаалап тур мен. Чүү шаг болганда. эжик артындан шала дунуксумаар үн:

— Мен-дир мен... мен. Кожээден Шиңгээр-оол — диве-ле, биеэ бажы-биле барган эжим болду.

Эргим артап кирип келзе-ле, лыпап-ла, эжим бо! Өөрүшкүден карактарывыс чаштары чайгаар-ла кыланайндыр сыстып келгилээн, кезек улур-дедир көржүп алгаш туруп-туруп куспактажыптывыс. Өрээлче кире халааш, кадайны оттур силгээш, «Ырак-узактан эжим келген, тур, аъш-чемден кылып көр» —дээш дедир келдим.

— Шагда-ла бир кирген кижи мен, уттуп ап-тыр мен, азып шаг болдум, арай боорда тып келдим. Кызылдың өскени-даа кончуг-дур, шагшаа-биле турар эвес, ындыг ыйнаан харын...

Бузун бүрүзүнде. кижи бүрүзүнде эде тургустуңу...кун чоруп турарын ол-бо чижектер-биле көргүзүп, каксы чугаалашкаш, амы-хуунуң амыдырал-чурттаалгазын ...тарып киргелек олурувуста, чем-даа болган.

Кижим хенертен:

— Ойт-ойт, уттупкан-дыр мен —деп белиниевишаан, тура халааш, улуг кара портфелинден чигир-чимис, бир шил водка, бир шил кызыл арага ужуулгаш, кадайже сунду.

Өгүң эр ээзи мен чүү боор, баштай агым ажыткаш, үш дашкага куттуптум. Дашканы судуп алгаш, туруп келгеш, сөс алдым:

— Дыка үр көрүшпейн чоруп-чоруп, ужуражып ...ээрге, солун-даа чүве-дир. Че-э, ужуражып келгенивис дээш — дептерим..., үш дашка кыш кылдыр үскүлешкен. Мен-даа бо өг-бүле байырлалы хензиг болуушкунга өөрээш, дашка дүвүнге дамдыдаа арттырбайн, ток кылдым. Эжим биле кадайым чүгле амзап кааш, чемненип кирипкен. Кезек чемненип олурувуста, аалчывыс хөөрел эгеледи:

— Арагадан үнген мен, таакпыдан база чарылган мен...

— Эве тургустуңуп алганың ол бе?— деп кыжырып каттырып кагдым.

Бо кончуг шуабус эжим ос-хоран сөөү-биле эпчоксундуруп алды ышкаш деп бодааны ол боор. кадай доорамындан үзе кирди:

— Ынчанмайн канчаар, багай чүвелерден — арагадан, таакпыдан сен ышкаш адырлып чадап чоруур эвес—деп мээң аксым дуй шаап кааш, ашактар аразынга чүнү канчап орар деп бодааны ол боор, «Мен удуурйн»—дээш, туруп чорупту.

Эжим ашак ам-на шилде араганы боду дашка долдур куткаш, мээң мурнумче идип кааш, шала оожум чугаалап эгеледи:

— Үе болгаш амыдырал кижиниң арны-бажын-даа, аажы-чаңын-даа өскертиптер чүве-дир ийин. Мен кожээде үр-ле чурттап чор мен. Улгады бергеш, бир дуругжук кадайга туруп алган мен, урут-дарыг чок. Баштайгы дээрезинде шору-ла ажылдап, чурттап турган бис. Мен—тудугжу, ол —почтачы. Ийик хел-даа арыг, шай-суксун-даа белен турар эки-ле чүве болчук. А оон?.. Элдеп чүве боор, кадайым чеди-холазы кестүп эгелээн. Таакпылаар. арагага база сундулуг кижи боор-тур. Тар өрээлге нелээн таакпылаарывыска, куу туман турар. А мен араганы ында-хаая база четтирип тер. Та кайыын ындыг белен тып алыр чүве, барык кежээ не-не ээрик кээр, сөөлүнде-сөөлүнде мырыңай хондур-дүндүр чиде бээр апарган. Алган ашактыг, өрегелиг оглут кижи чедип-ле кээр ыйнаан дээш мен ону сүрүп дилевес ваа мен. Харын ол чокта ыржым-шыпшык, шөлээн ...чут, дүне сүт уйгум хандыр удуп аар мен.

— Сени ход дээт каржылавыр бе?—деп үзе кирдим.

— Каржыланмас боор бе, ээрик кижиге далай ...сык, даг-даа чаңыс боор дээр ышкажыгай. Бир-ле катап ээрик кижи-биле та чүнү маргыжыпкан кижи мен, тудуп турган улуг хымыжы-биле бажымче чык-ла кыйган, бо-дур бо—дээш, менче доңгайгаш, чара шаап каан бажының куйгазын көргүстү.

— Кончуун аа, соп-даа каап болур-дур—деп эжимни кээргедим.

— Оон кырганнарга ужурашкаш: «Кадайлангаш эки чүве көрбейн чор мен» деп чугаалаарымга, «Улу чылында багай чүвеге таваржып турган-дыр сен, эрги сан-биле чылдар база экилиг. бактыг боор чүве. Улу чылдың төнчүзү кадыг, чылан чылы черле аар-берге, ону ажып эртип аар болза, үр чурттап болур»—дишкен. Ол чылдар чоокшулап орарын дыңнап, билип алгаш, базым санында оваарныр, кичээнип апарган мен. Ам канчаар, хай-бачыт болбазы-биле улу чылы төнгелек чорда, демги даржыктыг кадайдан чарлып алгаш, таакпылаарын-даа, арагалаарын-даа каггаи мен. Ам чааскаан ангы бажыңныг амыр-шөлээн чурттап чор мен. Улу чылын менди эртип алдым. Ам чылан чылының эргинин корга-корга артап кирдим. Таакпы ам черле хей, өкпе аараш, өзе канчаар, кадайлар база хей, кижини бакка сукса канчаар. Черле херээженнер-биле ужуражып чугаалажырындан пат-ла коргар-дыр мен, эмдик аът дег, чүрек чагдатпас. Арага шуут хей, оон кырынга чүгле чам үнер дээр болгай — деп, эжим чугаалап ор.

Чааскаан куттунуп орарындан эпчоксунгаш, ижерин соксап, оларны шуут ырадыр шыгжап каапкаш, эжимниң хууда амыдыралын топтап-топтап дыңнааш:

— Эскербейн чоруур-дур сен, эки кижилер база эмежок болдур ийин. Олар ашактарга өрек-дөмек боор, дузазы кончуг-дур ийин. Азыраткай сен, бирээни черле «ыдыртып» ал, хар-назы база моон улгаткаш, дорайтап каар. Урут-дарыг чок, ажылгыр, топтуг-томаанныг кадай херек —деп кижимни сургап, сүмеледим.

— Хаваанда бижип каан эвес, эки кадайлар дилээри берге-дир! Ам часса, ат боор мен, хей-хей! Ашак кижи кадайларга ажым-дужүүм бар эвес. Ол бүтпес, чааскаан дүвүрээннеи, дүвүрээр мен. Ол-даа канчаар, и-ий, дадай, чылан чылы чүгле чаа эгелээн-дир. Хайлыг бачыттардан адырылган мен, ам черле оваарнып чурттап көрейн...— дээш, аалдыртпас.

Эжимниң хууда амыдыралын дыңнааш, бирде өөрүп-даа, бирде муңгарап-даа олурдум. Оон өскерилгенин кайгап, харын экизинге адааргап-даа, арткан-калган амыдыралында бодунга шын шиитпир үндүрүп алганы ол чадавас деп чепсүнгеш: «Кадайлардан кортпа, чылан чылындан черле кортпа, улуг арттар ажып чораащ, узун назын назыла-ла, эжим ашак» —деп йөрээп каан мен.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ПОЧТМЕЙСТЕР-БИЛЕ ЧУГАА

Антон ЧЕХОВ.

— Семен Алексеич,— деп, бир (1) рубль шилчиткен пакетти албышаан, почтмейстерден айтырдым, — бо акша шилчиткен саазынга чүге беш тамга базып турар силер?

— Ол чокта хоржок— дээш, Семен Алексеич кирбиктерин шимчетти.

— Чүге?

— Чүге... Хоржок!

— Мен бодаарымга, ол тамгалар чурттакчыларга-даа, чазакка-даа ажык чок ышкаш-тыр. Пакеттиң дензизин улгаттырбышаан, олар чурттакчыларны улам хоозурадып, дужуметтерниң хөй үезин чип турар, аңаа тамга басканы дээш акша-шалың база ап турар. Чүгле чук бүдүрер фабрикантыларга ажыктыг турган боор...

— Фабрикантылар база амыдыраар ужурлуг болгай—деп, Семен Алексеич болушту.

— Оозу ындыг-ла харын, фабрикантылар ада-чуртка ажык-дузазын өске чүүлге чедирбес бе! Чок, Семен Алексеич, бо беш тамганың ажыы черле чүл? Оларны хөй черге-ле чүге базып турар деп! Азы кандыг-бир ыдык бе? Бир эвес күрүне чажыды-биле хелбашпаан болза, тайылбырлап берип көрүңер, эргимим!

Семен Алексеич аары-биле улуг тынды:

— Базып турар болганда, тамга херектиг-ле турган боор!

— Чүге херектиг аан? Чагаа хавынга хырба харын херек болгай, өске кижилер ону часпазын дээш...

— Ол-ол —деп, почтмейстер амырай берди. — Ону чазып номчуурун оралдажыр кижилер бар эвеспе.

— Ам чагаа хаптарын хырбалап турар чуктан артык чекпе бар. Оон ангыда ол пакеттерни дыка-ла хөй саазын, шарыг аразынче суп каар ышкажыгай. Олче кижи чедер арга чок. Чүге тамгалаарыл, ооң ужурун черле билбейндир мен. Оларны оорлаар кижи чок болгай, а бир эвес ажылдакчылар часкаар дей берзе, оларга тамга шаптык болбас. Тамганы катап хап-даа каггай-ла.

— Ол шын...—деп, Семен Алексеич улуг тынды. — Оорлардан камгалап шыдавас сен.

— Ол-дур, көрүңер даан! Тамганың черле херээ чул!

— Бир эвес бүгү-ле чүвеже кумчук сугар, бүгү-ле чүве дугайын бодаар болза, баш мээзи ирип каар ыйнаан. Ынчангаш айытканы ёзугаар-ла кылыр херек.

— Ол-даа чоп — деп чөпшээрештим. — База бир айтырыым бар. Силер почта херээниң талазы-биле специалист кижи болгай силер. Кижи төрүттүнүп азы өлгенин турда, акша шилчидери ышкаш ажыг бужурганчыг чүүдер турар бе? Бо чангыс рубльди менче шилчиткен авамның хилинчээн көрээли даан. Аңаа чиик болган деп бодаар силер бе? Бо рубльди шилчидеринден аңаа беш-даа уруг төрүүрү чиик турган боор. Бодап көрүңер. Баштай ол почтага чедер дээш үш верст черни эртер болгай. Оон почтага кээп бут кырынга тура, оочурлаар, олурар сандай чок. Күжүр амытан ынчап турда, «Маңаңар, далашпаңар, чөленмейн көрүңер!»—деп кулаан уюктап-ла турар.

— Ол чокта хоржок...

— «Хоржок». Оон күжүр шуваганчыының оочуру-даа чеде бээр. Хүлээп алыкчы пакетти алгаш, арның дырыштырган соонда, дедир октаптар. «Акшалыг» деп сөс бижиирин уткан-дыр силер» дээр. Авам күжүр сандайже катап-ла калгыптар, ол сөстерин бижиири ол-дур ийин. Оон катап оочурлаар. Адак соонда хүлээп алыкчы акшаны санааш, «Силерниң чугуңар кайыл?»— деп айтырар. Мээң авам ындыг чүвениң сураан безин дыңнаваан. Хүлээп алыкчы хорадапсап, албан черниң чугун каш чүкке чыпшырганш, «Силерниң тамгаңар?!» — деп айтырар. Авам күжүрде тамга кайда боор.

— Тамга чокта-ла ажырбас болгай...

— Ийет... Оон улаштыр дензи дээш, камгалааны дээш, чук дээш, бижимел дээш... хөй-ле төлевирлер алыр. Бир рубль шилчидер деп бодазынза, ийи рубль ап алыр сен. Оон ол рубльди чээрби дептерге бижиир, ооң соонда харын чорудар... А силер бо почтага ону алыр болгай силер. Хамыкты мурнай база чээрби дептерге бижиир-дир силер, беш черге дутаарлаар силер, ол шоочаның артынга чажырар силер. Оон почтачы меңээ дыңнадыг эккеп бээр, ону алган мен дээш адым салдыртыр, ай хүнүн база айтыр. Почтачы чоруй барган соонда, хыйланып эгелээр мен: «Эх, авай-авай! Ол рубльди чүге-ле менче чорудуп чыдар кижи боор сен, ам-на хилинчээм эдилээрим ол-дур».

— Ада-чезинге хыйланмас чоор.

— Хыйланмас дээш канчаарыл! Ажыл-агый бачым-чымыш турда, полицияга база чедип, бодун бадыткаан бижик дилээр апаар, хөй черге ат салыр. Ол бижимел дээш ол, ол беш копеек төлээри харын чүгээр-дир, а беш рубль алыр турган, база канчаар сен! Бодун бадыткаан бижикти канчаар чувел? Силер, Семен Алексеич, мени аажок эки таныыр болгай силер. Чупар-бажынга кады чуңуп турдувус, кады шай ижип турдувус, уган-сарыылдыг чугаа чугаалажып турдувус... Мени бадыткаан бижиктиң силерге херээ чул?

— Херек. Чуруум ындыг. Ол чурумдан эртпес ужурлуг, дээрги.

— Мени бодуңар таныыр болгай силер!

— Оозу хамаан ийикке! Силер дээрге, силер эвес болза канчаар мен? Силерни кым билирил, та сүнезин...

— Акша мегелеп алыр дээш өске кижи адын канчап тудуп салыр кижи мен? Ол документ хажыдыышкыны-дыр. Ооң орнунга антарада хамык акшаңарны былаап-даа аар болзумза, эвээш шиидер. Чок, Семен Алексеич, даштыкыда бо херек дыка бодуун. Почтачы келгеш, «Силерниң адыңар кымыл?»—деп айтыргаш-ла, акшазын бериптер.

— Ындыг чүве турбас—дээш, почтмейстер бажын чайды.

— Канчап ындыг чүве турбас чувел? Ында кижи бүрүзү бот-боттарынга бүзүрээр. Мен силерге бүзүрээр мен, а силер — меңээ... Квартал даргазы суд шүүдели акша негеп келген болза, ооң бадыткал бижиин негевес болгай силер. Акшаны аңаа бериптер. Бистер, чурттакчылар, силерден база документ негевейн турар бис...

— Бир эвес бүгү чүвеже думчук сугар болза — деп, Семен Алексеич мени үзе кирди. — бир эвес силерниң-биле алыр болза, бо бүгү чүүлдүң херээ чок ышкажыл...

Почтмейстер ол бодалын төндүр илеретпейн, холун чайды.

— Силерниң херээңер эвес-тир!

ЗОЩЕНКОНУҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИНДЕН

● «Робинзон Крузо» деп сураглыг номнуң автору Дефо шоодуглуг чүүл бижипкен дээш, 1703 чылда кара-бажыңга олурар кылдыр шииттирген. Бир хонук дургузунда ону шөлде тургускан бужар чагыга чыпшыр шарып каан турган. Эрткен-душкен кижилер олче дүкпүрер чүве-дир. Ынчан Дефонуң хары 42 турган.

● Сураглыг басня бижикчизи Эзоптуң ядызы дээрге эмин эрттир турган. Ол шыдажып чадааш, бодун кул кылдыр садыпкаш, ам өрелерин төлеп алган. Ынчан оон хары үжен ийи турган. Ол бичии дурт-сыныг, бүшкүк кижи чораан чүве-дир.

● Екатерина II хаанның үезинде тудуп эгелээни маңнаш хүрээни Павел хаан үезинде туүйбу-биле төндүр туткан. Акимов деп шүлүкчү аңаа тураскаадып мындыг одуруглар бижээн:

Ийи хаанның шак бо тудуу
Илегелдиг чорбадыве.
Адаккызы маны даш чоор
Артканнарын туүйбу эвээм.

Ол дөрт одуруг шүлүк дээш ооң кулактарын болгаш дылын кескеш, Сибирьже шөлүпкен.

● Испан шүлүкчү Серрано Кресто шоодуглуг шүлүктер бижээни дээш он чыл иштинде кара-бажыңга олурган. Оон туржук, ооң оглун отка өрттедип шаажылап турган, ол бүгү халапты шүлүкчүнүң бодунга көргүзүп турган.

АЯК ШАЙЫМ СООП КАЛГАН

СУББОТАДА черле ындыг мен. Пенсионер-даа бол, ол хүн дыштанып, бажыңымга келген бүгү солуннарда, бүгү чүүлдерни «Аяк шайдан...» эгелээш хостуг, шөлээн номчуур чаңчыл тыптым. Солун, номчуттунгур-ла чүүлдер, чогаалдар тургулаар.

Чаа чылдың баштың айының төнчүзүнде, тодаргайлаарга, январь 28-те үнген «Шынны» тудуп алдым. Чаңчыл болган «Аяк шай...» Ында сураглыг шүлүкчүлер В. Серен-оолдуң, А. Арапчорнуң, М. Доржунуң кыска шүлүктерин эскерип кагдым. Сөс, домактың мастерлериниң чогаалдарын изиг шай-биле кады четтирер дээш шаажаң доолдур шай кудуп алган мен. Болар дээрге чаа эгелеп, шаг-шинээн шенеп чоруур эвес, чер алы берген, ат-сураа алгаан эштер болгай. Аныяк шүлүкчүлерге сүмелер берип, оларның «карактарын» ажыткан чүүлдерни оларның кайызы-даа хөйнү бижээн.

Аякта шайымны бир аартааш, В. Серен-оолдуң «Айлыг шүлүүн» сегирип алдым. Карак-ла бо, ыя каш-ла одуруглуг шүлүкте хуулгаазын дээр чүве бе, ужур-уткасы эки-ле билдинмес сөстерге бодум хуумда таваржып, оларга шавыладыпкаш, изиг шайлыг шаажаңымны стол кырынга салып кагдым. «Хала», «Хелестеди», «Ноюргаксаан курбустуда», «Сылдыстакеп», «Тайбың хоорай — ертемчейни» деп сөстерниң чүнү чугаалап турарын айын тыппайн, дыка-ла бажым ышкан. Ынчан чадажып орумда аякта шайым безин соол калган. Билдинип-ле турар чүве ынак кызынга чагыг берип турары ышкаш.

Ам канчаар, база бир аяк изиг шай кудуп алгаш, А. Арапчорнуң «Күзелинче» кирипттим. Ынакшыл берген аныяк кызының хүлүмзүрүү аныяк оолду сорук, ис чок чалымнарже албадай» берген. Девидей берип, хөөкүй оолак

Номчукчунуң эскерии

ам чалым-туругдан шураары оя кылдыр-даа болап келген мен. Оон харын «чажыт одун холувуска тудуп алыыл» дээн сөстерни номчааш, сагыжым ажып келген дивес силер бе! В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин-даа сактып, чидиг сөстерге будалып, тывызык дег догаантырып олурумда база-ла шайым сооган.

М. Доржунуң «Чаражымта» деп шүлүүн номчааш, кыстарга ынакшаан херээ чок деп түңнел үндүрдүм. Мен-даа кайым ынакшып чоруур ийик мен аан, ашак кижи, аныяктар-ла ынакшывайн баар боор. Чүге дээрге Моңгуш Доржу шүлүүн «Чөлээш сүргеш, кажан кезээ четпезим дег, сени дээшкин түрегделим уттупмас» деп дооскан ышкажыл. Ынакшый бергеш, кижи шыдаар аргажок түрегдел чүктээр болза, ооң ажыы чок эвеспе! кылдыр-даа бодай бергиээр чувел чоп!

Моңгуш Доржунуң ол шүлүүнүң эге одуругларында бодунуң көрген дүжүн бижип турар-даа болза, утка-шынарынга дүүшпес, уг чок салгыдалкан одуруглар барын «магадап» ордум. М. Доржу чаактарны безин эргеледипкен боор. Өске кижилер чүгле чаактарны, холдарны, буттарны болгаш өске-даа чүүлдерни эргелетпес, ынак эжин, бичии чаштарны, дириг амытаннарны бүрүңү-биле эргеледип турар чүве ийин.

Оон аңгыда авторнуң үүргенелерин часкы шынаага чечектелдирип алганын чечен чогаалда «чаа» чүүл деп бодаар кижи-дир мен. Үүргенеи мен көрүп чорууруумга чеди, сес айларда чечектелир чоржук. Чазагже хамаанчок, чайлагалап келген аалдар безип ооң чечектелип келирин манап орар чүве ийин.

Бо шүлүктүң тывызын тып чадап орумда, суттуг шайымның еремези безин чаржай берген.

Мурнунда бижээн шүлүктерни номчуп чорааным бо авторларның меңээ шаңнаан ажылдарын номчааш, хуу саналым кииреп ор мен, буруудатпазын дилеедим. Моон соңгаар оларның ажылы аякта шай соотпас-ла болзунам. Дараазында кестүп келир чогаалдарын номчуурда шай кутпас мен. Баштай чогаалды «амзап» алыр мен.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

ШАҢНАЛ АКШАМ КАЗЫТКАНЫМ

ДҮШТЕКИ чем соонда ындыкы өрээлче уурук-суурук­тап шуужупкан бис. Янзы-бүрү демир-дес, хирлиг пөстер чыган ол өрээл бистиң чажыт чыглыр черивис болгай. Мурнунда аңаа ийи-бир дугуреан таарыштырар турган болзувусса, ам өскерилген. Ол «чүвениң» ховартаашындан аңаа ажыл шагы эрттирер черивис апарган. Аңаа чүнү кылып турар деп бис? Бүдүү даалылап турар болбазык бис бе!

Бир хүн база хагдынып алгаш, кидип-түлүк ойнап орувуста, эжикти бир кижи дыка оожум соктады. Бистиң өөрүвүс болза чүгле ултаар чамдыкта эжикти тепкилей бээр болгай. А бо кижи дыка оожум, «интеллигенчи» ёзу-биле соктап турар. Даргаларның бирээзи-ле ылап. Бот-бодувусче көрүштүшаан, ылым-чылым бардывыс.

— Ажыдыңар! — диве-ле, инженерниң үнү үнду.

— Ат болган-дыр бис—деп арыым ыяңнейнип чугааладым. —Мээң разрядымны ам кайын бедидер.

— Чүге-ле силерни эдердим ам, халак-халак! — деп, Көшкен-оол ыглаар чыгы апарды.

— Ыыттаппаңар!—деп, бистиң улуувус Чаңчык шириин көрду. —Девидеп маңнашпаңар, ажырбас бис. Даалыны чажырыңар, артык чүве көргүспеңер. Бистиң бригадавыстың хуралы болуп турар эвеспе. Бо кижиниң — дээш, менче айытты. —Хуу херээн сайгарып турар дижик бис.

Ол сөстерни чугаалаан соонда, эжикти ажыдыпты. Кол инженер кирип келгеш, бисче эллепсиниш көрбүшаан:

— Шаптыктавадым бе? — деп айтырды.

— Чок-чок — диптивис. — Келгеннер харын-даа эки болуп-тур.

— Чүнү кылып тур силер?

— Мындыг чүве бо, Сергей Көк-оолович — деп. Чаңчык тайылбырлады. — Бистиң эживис Динимей (менче айытты) өг-бүлезинге арай саравалыг болуп турар. Кадайын-даа бак сөглепкен, уругларын-даа часкапкан, ооң херээн эш хуу ёзу-биле сайгарып тур бис.

— Шын-дыр. Оруктан азып бар чыдар кижи болза кижизидер херек харын. Көзүлбес боорунарга кайнаар чиле берди болар деп бодадым. Сураан дыңнаарымга бээр кирген болдуңар. Хуралдың секретарын соңгуп алдыңар бе?

— Ийе, — дээш Чаңчык Көшкен-оолче айытты. — Протоколду долдуруп турар кижи.

А Көшкен-оол, та кажан ижени тып алганы ол, мурнунда каап алганы саазынынга чүве бижип олур.

— Ындыг-дыр, саналыңар уламчылаңар. Мен кезек дыңнаайн—деп, кол инженер чугаалады. Оон-на хамык чүве эгелээн.

— Кажан черле бо бак чаңың каар кижи сен, Диш? — деп, Чаңчык доюлдурду.

— Дүүн аъш-чем магазининге сени база көрдүм, садыгжы кысты ыгладыр кончуп алган турбадың бе? — деп, Бавуу немешти.

— Арны-ыүүрүм артынга каттан амытан-дыр сен — дээш, Көшкен-оол менче бетайы кончуг кылдыр көрду. «Тулган артистер-дир силер, ам кайын алдыртыр бис»— деп тывынгыр-сагынгыр өөрүмге чоргаарланып ор мен. А мени чемелевишаан. А кол инженер кезек дыңнааш, «Билдингир-дир» дээш үнүп чорупту. Улуг тындывыс, кезек амырап, каттырыштывыс-даа.

Эртенинде «Чарлалдар. Дужаалдар» деп каан самбырааны көргеш, аксым ажыткан мен. Ында астынган дужаалдарның бирээзинде мындыг одуруглар бар болду: «Слесарь Саяцак Динимейниң туразы улуг, өг-бүлезин тооп көрбес чоруун хуун бригадаза эш-өөрү шыңгыы сайгарган. Ону барымдаалааш, ооң квартада алыр шаңнал акшазын казывас, а эрткен айыын казыыр.

Вячеслав САЯН.

ШЫП ТЫПКАН

Бо чылгы № 13 «Шында» алды тывызыкты Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл ортумак школазында башкы Светлана Хомушку кымнарныг-даа мурнай: 1. Чумурда хан. 2. Ширбинл. 3. «Шын». 4. Бала. согаат. 5. Пашта хымыш. 6. Дыргак, баш дүгү деп шын тыпкан. А өске авторлар мону көрүп алзын.

Кызыл хоорукүүскомнунуң культура килдизи февраль 5-те 12 шакта Культура болгаш дыштанылга парыгының бетинде сепке «ШАГАА» БАЙЫРЛАЛЫ болурун дыңнадып тур. Тыва улустуң эрги сан-биле кышты үдээр, частың эгезин уткуур ол национал байырлалынга ССРЭ-ниң улустарының аас чогаалының уран чүүлүн, эюннарын көргүзер. «ШАГААНЫН» программазында янзы-бүрү оюннар, аттракционнар, ырлар, кожамыктар, үлегер чугаалар, йөрээлдер, сыгыт-хөөмей бар.

Национал чемнерни садып, делгээр.

Хөглүг байырлал—«Шагааны» кээп сонуургаңар!

ТЕАТР

Бөгүн хөгжүм-шии театрынга Ч. Ондарның «ЧАРБА, ШЛЯПА БОЛГАШ ЫНАКШЫЛ» деп ийи көжегелиг комедиязы болур.

Эгелээри 17 шакта.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КИНОЭКРАННАРЫНГА

Февраль айда республиканың киноэкраннарынга үнүп эгелээн болгаш ам үнер деп турар кинолар болза: «Утиноозерскиге болган таварылга», «Бак кижи», «ИФ шиивээниң хоругдаттырганы», «Бо үш шынчы карталар», «Улуну олурер» деп уран-чечен фильмнер болур.

Документалдыг экраннан: «Келир үениң кижилеринге кадагалап арттырар», «Павел Филонов амгы үениң кижилериниң сактыышкынарында», «Нити сагыш човаашкын» деп фильмнерни көөр силер.

Кинотеатрларның эжиктери силерниң шуптуңарга ажык!

ИФ ШИИВЭЭНИҢ ХОРУГДАТТЫРГАНЫ

...Политиктиг аар кемниг херек үүлгеткеш, ИФ дээр кара-бажың-шивээде олурар Эдмон Дантес дээр аныяк ооң биениң кареавыска кезүндүр-ле кырып бар чыдар. Кандыг-даа истелге, суд, харын-даа чылдаган чокка ону кара-бажыңга олуртуп кааны тодарадыр дээш, ол оралдажып турар. База-ла ол кара-бажыңга орган Фариа дээрзи дезип үнерин-биле чер адаан үттеп турган, санаашкынны шын эвес ыңганындан Дантестиң олурганы өрээлге казып чедип кээр. Фариа Дантестиң өңнүү, башкызы, соңгу адазы дег болу бергенинден олар неле дезип үнер чер казып эгелээр. Фариа хостуг үелерде бодунуң билиин, бодалын, сеткил-сагыш дуржулгазын аныяк өңнүүнге дамчыдып берип турар. Фариа аарый бергеш, өлүп чыдар, а Дантести шоодайга суккаш, шивээниң бедик ханазындан далайже киир октаптар...

Ужуралдар-ла хөй болур. Бо фильмни Александр Дюманың «Ыыгуур салгакчызы Монте-Кристо» деп романынга үндезилеп тургускан. Сценарийни Марк Захаров Георгий Юнгвальд-Хилькевичиниң киржилгези-биле бижээн.

Кино

ФЕВРАЛЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Румба» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Асса» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинг Конг» 15.00, 17.50, «Ловушка для кошек» 9.20, 11.10, 13.00, «Происшествие в Утиноозерске» 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Маленькая Вера» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «На следующее утро» 17.40, 19.40, «Лентяй» 15.00 шактарда.

агаар

Республикага булуттар, аязыр. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 35—40, чамдык черлерге 28—31 градус, хүндүс 20—25, чамдык черлерге 12—16 градус соок болур.

Кызылга булуттап, аязыр. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 36—38, хүндүс 22—24 градус соок болур.

Автоорукларга чагбас, эртенги шактарда туманнаар, 100 метр черге көстүрү эки. Дүнеки шактарда 31—36, хүндүс 20—25 градус соок.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 4-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 — «Өг-бүле академиязы». 10.15 — «Шри-Ланка. Эртине оруң болгаш келир үе». Теледоочулал. 10.55 — «Чуртта, Чер!». 11.55 — Социализм чурттарында. 12.25 — Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 12.55 — «Канчаар дыштаныл турар бис». Шаандакы оюннарны катап тургузар дугайында. 13.25 — «Бүзүреңчиг-даа болза, элдептиг». 14.25 — Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.50 — А. Корчагин ойнаар. 15.00 — «Эле тургустунуушкун болгаш культура». 16.25 — Мультфильмнер. 16.45 — Бөгүн делегейде. 17.00 — «Россиянн Версальда». Опера спектакльдарының чорудукчуларының киржилгези-биле концерт программазы. (Франция). 17.55 — Делегей программазы. 18.55 — ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Д. Папановтуң киржилгези-биле фильмлер. «Өжээн негээшкини». 1-2 сериялары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 22.05— «Бирги олуругже билет». Совет эстрадазының тергииннери. 23.50 — 00.00 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Кодээниң шагы». 9.15 — Үрер хөгжүм оркестри ойнаар. 9.45— Телефильм. 11.00 — «Гаграларда кышкы кежээ». Уран-чечен фильм. 12.25 — Телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 13.10 — «Катқы бажы каткан эвес». 14.40 — Делегей конкурузунуң лауреаты В. Кулешов ойнаар. 14.55 — Теннис. Дэвистиң кубогу. ЧССР биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 15.55 — «Маңаашкын». Музыкалыг композиция. 16.25 — Ленинград телестудиязының программазы. «Соңгу чүк чагаалары». 17.10 — «Мартин 13». Уран-чечен телефильм. 18.40 — Мультфильм. 19.05 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.50 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.05 — В. И. Мухинаның амыдыралының база чогаадыкчы ажылының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Макбет» фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. Автор — В. Шекспир. 23.45 — 00.35 — Баскетбол. ССРЭ чемпионаты. Эр кижилер. «Жальгирис» — «Строитель».

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары: ● Редактор — 3-43-34; ● оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93; ● партийжи амыдырал килдизи— 3-36-82; 3-38-25; ● совет тургузут, социал айтырыглар килдизи — 3-34-08; 3-41-23; ● үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; ● агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ● пропаганда килдизи — 3-34-57; ● культура килдизи— 3-39-15; ● информация килдизи — 3-37-11; ● чагаа килдизи — 3-30-03; 3-34-39; ● корректорлар — 3-34-19; ● очулга килдизи — 3-34-03; ● үнүрүкчүлер — 3-27-41; ● бухгалтерия — 3-43-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арныы. Тиражы 23400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 238. ТС—00234.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 5 воскресенье
№ 31 (13931)
1925 чылдан үнгезилеттинген.
Өртээ 3 коп.

ТУДУГЖУ

ЧУРУКТА: найысылалда «Кызыл тудугу» эргелелиниң дөртку разрядтыг дашчызы Андрей Моңгушович Дартан-оол 96 аал чурттаар бажыңның ийиги каъдының ханаларын салчып турар.

Валентина Дубининага удурткан бригадазы ол тудугнуң тавааан эрткен чылдың төнчүзүнде кылып алган. Андрей Моңгушович бетон кудуп, ону кылырынга бедик мергежилдиин көргүскен.

Бо чылдың январьда бажыңның бирги каъдының ханаларын кылырынга ол талыгчы ажылдаан. Чээрби ажыг дашчыларның чарыжының тиилекчизинге санаткан. Мурнакчы ажылчынның бригадазы бо хүннерде улуг тудугнуң ийиги каъдының ханаларын салырып доозуп кан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДҮЖҮТ ӨСТҮРЕРИНГЕ БЕЛЕТКЕНИР

Эрткен чылын республиканың совхозтары ээзин картофельдан, ногаа аймаан өстүрүп, планнаттынган дүжүттү ап шыдавайн барганнар. Ынчангаш амгы үеде оларның мурнунда бир кол сорулга—бо чылын хөй картофель, ногаа аймаан өстүрүп, ажаал алырынга магадылалды баш бурунгаар тургузар-л. Ынчангаш республиканың агроүлетпүр комитеди төп зонада картофель, ногаа аймаа өстүрүп турар коллективтерниң удуртукчуларының, специалистерниң киржилгези-биле хуралды эрттирген. Ооң киржикчилери боттарының арга-дуржулгазын, чылыр ажылының дугайында бодалдары-биле аразында солушкан.

Төп зонаның шупту совхозтарында картофель болгаш ногаа аймаа өстүрерин ге белеткел ажылдары чогуур деңнелде чорбайн турар деп чүве ногаажы бригадалар, звенолар удуртукчуларының чугаазындан илерээн. Совхозтарның көвей кезиинде арендалыг болгаш кэрээлиг ногаажы звенолар, бригадалар тургустунган, технологтуг карталарны кылган, планныг онаалдалары тодараттынган-даа болза, чамдыктарында ол ажыл амга чедир доозулбаан. Чижээлээрге, картофель болгаш ногаа аймаа өстүрерин ге тускайлаттынган ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта ол чугула ажыл шуут чорувайн турар болган. Ону организастаарының дугайында чугаа бо ажыл-агыйда чоокта чаа эгелээн. Картофель болгаш ногаа аймаан өстүрерин де, аңаа белеткел ажылдарында чедир кылдынмаан чүүлдер «Улуг-Хая», «Күш-ажылдың хостуу», «Енисей», «Бурунгаар» совхозтарда база бар. Ажыл-агыйларны чыдын-на чазын дүвүредип кээр чүүл — картофель үрезининиң чедишпези. Эрткен күзүн база республиканың совхозтарының чамдыызы картофельдиң үрезинин чазын тарылырынга четчир кылдыр курлавырлап ап шыдаваанар. Ынчангаш амдан эгелээш, үрезин курлавырын четчелээр талазы-биле хемчеглерни дарый алыры чугула. Хамыктың мурнунда, курлавырда бар картофель үрезинин часка чедир долузу-биле кадагалап алыр дээш хемчеглерни алыр херек. Республиканың чөөн талакы районнарында картофельдиң кадагалалы дыка багай деп чүвени хыналда илереткен. Чижээлээрге, «Алдан-Маадыр» совхозта картофельдиң 50 тонна үрезинин бир ай иштинде арыглап келгеш, ооң чүтле чартык кезиин сайгарган. А картофель чымчап, сыптар өзүп, үрелбишаан. Чүге дээрге картофель шыгжамырының иштиниң чылыы +8, +10 градус, а технологияның негелделери ёзугаар +3 градус боор ужурлуг. Картофель сайгарылгазынга ажылдаар кижилерни дүптекиниң 11 шак үезинде эккеп турар. Олар 3-4 шак үезинде дедир чана бээр. Сүт-Хөл АҮК-туң кол агрономy Демир-оол Медээчи-оолович Моңгуш картофель шыгжамырындан 300-ле метр черде чурттап орар хирезинде, ол чугула ажылды хынавайн турар. Бо дээрге картофельдиң бедик дүжүдүн өстүрүп алырының эң кол магадылалы —үрезин кадагалалынга, ооң шынарынга кандыг-даа харыысалга чок хамаарылганың чижээ-дир. Ол совхозта картофель тарып өстүрүп турар звенонуң удуртукчузу Т. Моңгуш үрезинин эки шынарлыг кылдыр кадагалап алыр дээш улуг сагып салбайн турар. А «Алдан-Маадыр» совхозка 60 тонна үрезин херек. Ону 20 га черге тарыыр. Эрткен күзүн 50 тоннаны курлавырга уруп ап шыдаан нар. Арыглаан соонда ооң хемчээли 15-20 хуу эвээжээр. Чижегләп санап көөрге, келир часын 20 тонна хире картофель үрезини совхозка чедишпес боор-дур. Ону долузу-биле курлавырлаан алырының аргаларын ажыл-агыйларның удуртукчулары дилевейн келген. Картофель үрезининиң курлавыры, ооң кадагалалының байдалы «Сүт-Хөл», «Октябрьның 30 чылы», Карл Маркс аттыг дээш совхозтарда база «Алдан-Маадыр» совхозта дег. Ам чаа ады үнген ажыл-агыйларга шупту каттыжып, 350 тонна үрезин херек. Ында кол специалистер В. Хеймер-оол, К. Моңгуш, С. Моңгуш келир күскү дүжүттүң дугайында бичии-даа дүвүревейн турар.

Барыын-Хемчик районнуң «Дөң-Терезин» совхозка ковчут дүвүренчиг байдал тургустунган. Картофельдиң кадагалаарының технологиязын сагываанындан, шыгжагда үрезинниң 30 хуузу үрелген. 90 га черге олуртурунга 270 тонна херек. Ам-даа 100 тонна хире үрезин чедишпес. Сүт-Хөл районнуң совхозтарының удуртукчулары ышкаш, бо ажыл-агыйның директору Г. Саая, кол агрономy М. Ооржак кандыг-даа хемчеглерни албайн турар. Шыгжагда үрезинни арыглап аштаарында чүгле 8 кижи хаара туттунган. Оларның ажылының темпизи сөжүм.

Республиканың ажыл-агыйларының удуртукчулары ногаа, картофель тарып өстүрерин ге чылдын-на багай белеткенип, ол ажылды чазын буу-хаа кылып турарындан дүжүт чавыс.

Үрезинден аңгыда, часка чедир белеткеп алыр чүүлдер хөй. Ол дээрге ховуларга өлектиг аппарып төп, хөрзүннү чемиштидери, ногаа олуртур черлерни белеткээри, картофель болгаш ногаа өстүрерин ге ажылдаар кижилерни өөредири, индустриалдыг технологияны шиңгээдип алыры дээш оон-даа өске. Оларның шуптузун кылып ап болур арга-даа, үе-даа ам дээрезинде бар. Бедик дүжүттү өстүрүп алыр дээш белеткел ажылдарын ам-даа шыңгыыраддыры негеттинип келген.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.
Республиканың үнүш камгалалының станциязының начальниги.

ЧИДИРИГ ЧОК ДОРУКТУРАР

Ниитизиниң малын С. К. Алгыяк 25 чыл иштинде үзүк чок кадарып келген. Сөөлгү 7 чылда төрүүр хой кадарып, бедик күш-ажылчы түңнелдерни чедип ап турар. Чижээлээрге, 1988 чылда 100 хойдан 92 хураганны, хой бүрүзүндөн 2,3 килограмм дүктү кыргып алган. Амгы үеде малчынның коданында 314 хой бар. Бо хүннерде хой оолдаашкынын адакталып бар чыдар. Сакманчылар Мария Бараан, Ольга Ууламбайыр малчын өгүнүң херээжен ээзи Ирина Алгыяктың удуртулгазы-биле чаш хураганнарны сагыын чөвзигыр азырап турарлар.

Сүүр-оол Колович кыштаглаашкынга эки белеткенген. Ногаан сиген ни, хады будуктарын, дусту төрүүр хойга, оларның хураганнарынга бээри-биле белеткеп алган. Кажааның иштин хой, хураган ажаарынга эптиг, таарымчалыг кылдыр дерзэн. Мал эмнээринге херек эмнерлиг аптечканы, хураган адаанга чадар өдекти белеткээн. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, Тожуда «Май 1» совхозтуң мурнакчы малчыны хойну хүр кыш ажырар, оол хураганнарын камгалап алыр дээш кызымак белеткенген.

Малчыннарның ажылындан аңгыда, ниитиниң малын хүр кыш ажырар, ооң чаш төлүн чидириг чок камгалап алыры садыг, харылзаа, амыдырал-хандырылга дээш өске-даа черлерниң ажылындан база хамааржыр деп, Сүүр-оол Колович санап турар. Малчыннарга эргежок чугула бараанарны ховар садып, чамдыкта далган безин үстү бээрин, солун, сеткүүлдүн суурда харылзаа белдирипте чыглып чыдып бээринге ол хомудап олурар.

Серен ХОЯДЫР.
Ий суур.

МАРСТЫҢ ОРБИТАЗЫНДА

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Планеталар аразынга ушар «Фобос» дээр автоматтыг станция Марс планетазының орбитазынга январь 29-та четкен соонда, шинчилел ажылдарын кылып эгелээн.

Февраль 1-де «Фобос» Марстың кырынга эң чоокшулап келген, ол хүн янзы-бүрү нарын дериг-херекселдер болгаш аппаратуралар хөй шинчилел ажылдарын кылган. Автоматтыг станция Марс дугайында медээлерни ужудуушкун башкарар төпче дамчыдып берген. Эртемденнер үг медээлерни ажылдап кылып эгелээн.

Марс планетаны долгандыр ужуп чорупп турар автоматтыг станция шинчилел ажылдарын моон соңгаар-даа уламчылаар.

КОГАРАЛ 200 МИЛЛИОН РУБЛЬ АЖЫГ

Таджикистанга чоокта чаа болган чер шимчээшкини республиканың улус ажыл-агыйынга улуг когаралды таварыштырган. Улуг агроүлетпүрлүг ол девискээрге болган бөйдүс халавы 200 миллион рубль ажыг когаралды чедирген.

Үрелип, бузулган кишлактарны, малчыннар турлагларын катап тудар ажыл амгы үеде дүн, хүн чок чорупп турар. Шарор, Хаетиная, Гульмайдон дээр үрелген кишлактарның чанында черлерде чаа суурларны ам тудуп турар.

— Чер шимчээшкини болган черлерге ниитизи-биле 4,5 муң ковээ чуртталга бажыңнарын, 44 школаны, 16 эмнелге черлерни болгаш өске-даа объектилерни тудары тодараттынган. Ол бүгү тудугларның төлевилел-смета документилерин тургускан дораан-на тудуг ажылдарын эгелеп турар. Тудугжулар хүндүскү болгаш дүнеки ээлчег-биле ээп-барып ажылдап турар. Тудугжуларны ындыг аңзылыг вахта аргазы-биле ажылдадырга хөй ажылдар кылдынып турар. Чүге дээрге, тудугжулар чурттаар бажыңнарны кылбайн, чаа суурларның чурттаалга бажыңнарын тударында бүгү күүн ноомнеттинип турар— деп, Таджик ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Г. В. Кошлаков СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

Таджикистанның чер шимчээшкини болган черлеринде тудуг ажылдарын бүгү эвилелдешкен республикаларның, Россия Федерациязының крайларының, областарының тудугжулары кылып турар. (СЭТА).

Сөөлгү шакта

НЬЮ-ЙОРК, (СЭТА). Парагвайның найысылалы Асунсьон хоорайга февраль үштүн дүнезинде шериг үймээни болган. АП агентилелдиниң дыңнадыгындан алырга, ол чуртту барык 35 чыл дургузунда дээрги ёзу-биле чагырып келген президент Альфредо Стреснерни тудуп хоругдаан.

Шериг үймээнин Стреснерниң төрели болур дивизия генералы 66 харлыг Родригес баштаан. Родригес шериг эрге-чагырганы эң кол кижилерниң бирээзи. Эрге-дужаал талазы-биле президентиниң соонда ийи дугаар кижи деп санадып турар.

Родригес үймээн соонда үнс черниң радио, телевидениезинге чүве чугаалааш, «шериг күштери чуртка демократияны болгаш кижиниң эргезин катап тургузар дээш эрге-чагырганы холга алган» деп медеглээн.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ЧӨПТҮГ АЙТЫРЫГ-ДЫР

Бо чылдың январь 14-те «Шын» солунга «Малчыннарның ажыл төлевирин улгаттырза?» деп материалды номчааш, бодумнуң сеткилимни бижикседим. Эрзин районнуң «Нарын» совхозунда хой мал 88 коданда, а малчыннарның 30 хире хуузу пенсионерлер, бөгүн даарта пенсияже үнерлери дыка хөй. Оларны кым солуурул? Аныяктар. А олар малчынаксаар бе? Чок. Чүге дизе берге болгаш ажыл төлевири эвээш. Улуг назылыг малчыннарның хол-бут чүзү аарыыр, хан базышкынын улутлары база хөй. Оларны дирекция база профком-даа дыштандырып, эмнедир, курорттарже, профилакторийлерже чорудар талазы-биле боттуг хемчеглер албайн турар. Дыл билбес, орук билбес болганы-биле улуг назылыг малчыннар соңгаар улуг курорттарже барып шыдаар эвестер, чүгле республика иштинге дээрден башка.

Кышкы хүн дургузунда дагга, ховута мал кадарып деп чүвени бодап көрүңер даан. Хаттыг, боран, соок—кандыг хүн турбас дээрил? Оон аңгыда, оларның дыштаныр хүннери турар ийикпе? Хой оолдап турда, дүне безин кажаага хонар болгай. Чыглырда чүгле бригада хуралдарынга, , зооветкичээлдерге кээр. Кызылдан кээр артистерниң концерт, шиилерин олар көөр эвес. Чүгле сураан дыңнаар.

А чагыдылгаларын айда 2-3 катап алыр, солуннарының чамдыктары чок-даа болур. Автомагазин айда 1-2 катап кээр, малчыннарга эң чугула барааннар—хол хаптары, хевенниг чүвүрлер, чылыг тоннар, джемпер, кидис идик, черле уругларга барааннар аймаа ховар болур. А чем аймаа кандыг ийик? Пряник, печенье, сушки, сухарий, конфеталар келзе-ле келир.

Бистиң бригадада 20 кодан хой бар, олардан төрүүрү 8 кодан. Электри чырыын чүгле төрүүр малдыг кадарчыларга киирер-дир, бирги ээлчегде оларны хандырар дээр. Ол харын чеп-ле. Суурларга-ла бажың тудар дижир. Суурга улус өгге чурттап хоржок, шыдавас, а малчыннар чүге өглерге чурттаар ужурлуг чүвел? Чамдык өглер кыжын дыка соок болгай. Бистер, малчыннар, кажан бажыңнарга чурттаар, электрилиг болур, телевизор көөр ужурлуг улус бис аан?

Малчыннааш, 20—30 чыл болган өг-бүлелер суурда бажыны безин чок, пенсияже үнгеш-даа кедээде, өглеринде чурттавышаан хевээр. Чүге мындыг чүвел бо? Мындыг турда, ону көргеш, аныяктар ам малчыннаар боор бе? «Бажын каккан инек-биле демей» болбайн канчаар. Хамыктың мурнунда кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар-ла болгай. Ынчангаш бо бистерни, малчыннарны дээш, бүгү улустуң походун чарлаза чүү чүвел?

Бисте ортумак школа доозкаш, малчынаа-ла 2 чыл болган ийи аныяк кижи бар. Комсомол комитединиң секретарының адын безин эки билбестер. Оларны дыңнаарга, комсомол хуралынга оода чаңгыс катап олуржуп, барып көрзе дижирлер-дир. Кедээде, малда комсомолчуларын совхозтарда база районда-даа комсомол ажылдакчылары уттуп каапкан боорга канчап таарзыр чүвел аан?

«Нарын» совхоз, № 3 бригада. Шимит КУДУП.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын—шылгалда

I. ЧОГУУР ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН

«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырының хойжуларынга эрткен кыш берге болган. Хөй хой чудап өлген, эвээш хураганнар камгалап алган. Мында чылдагааннар хөй, ам ону коптарып-даа канчаар. Бо бүгүдеп чогуур түңнелдер үндүрген бе деп айтырыгны ам салыр апаар бис.

Салбырның чамдык удуртукчулары-биле чугаалажып, хойжу коданнарда амгы байдалды көргеш, эрткен чылдың түңнелдеринден мал ажылының тускай эртемниглери, хойжу бүрүзү шыгыы түңнелдерни үндүрүп, четпестерни, частырыгларны катаптавазы-биле чогуур хемчеглер алган деп дидим чугаалап болур.

Моон мурнунда ажыглавайн турган черлерни ажыглап, оон хөй сигенни кезип алган. Салбырның тараажылары база багай эвес ажылдаан, дүжүт мурнуку чылдардан хөй болган. Оон уламындан саванны хойнуң престеп белеткээн. Мал чемиш белеткелинге хойжулар идепкейлиг киржип, 130 тонна сиген кезип белеткээр планын 150 тоннага ажыр күүсеткеннер.

Кыштаглаашкынга белеткелди мурнуку чылдардан элээн эрте организастап эгелээш, ону шынарлыг чорутпан. Кадарчылар боттарының белеткеп алган сиген, саванын кыштагларынга чогуур үезинде чедирип алганнар. Оларның ажылдаар, чурттаарынга байдал элээн экижээн. Хойжу коданнары бүрүн электрижиткен, чамдык хойжулар телевизорну көрүп олурар. Бажыңнарлыг кадарчыларның саны көвүдээн.

Ам хойжу коданнарда байдал элээн эки. Ийи машина сугну үзүктелиишкин чок чедирип турар. Төрүүр коданнарда сакманчыларны бүрүн четчелээн. Хойжулар бо чылдың социалистиг хүлээлгелерин алгылаан, ай санында тускай өөредилгелерни эрттирип турар.

2. БАДЫТКАЛЫ БО-ДУР

— Бистиң хойжу бригадада шупту 4366 хой 13 коданда кыштаглап турар. Ол хойлардан 2577-зи төрүүр. Ам хой оолдаашкыны кидин түлүк. Сөөлгү хүннерге чедир бригаданың коданнарында 1150 хой төрээн, оларның хураганнары шупту онча-менди—деп, салбырда бригадир Алексей Сарыглар чугаалады.

Чамдык коданнарга барып, кадарчылар-биле чугаалажып, ажыл-иш-биле таныжып көрдүвүс. Бичи-Аянгатының Доора-Дагда Күшкаш-оол Ооржактың коданында байдалды көөрге, эрткен чылдыы-биле деңнээрге экижээн. 200 ажыг хой төрээн, хураганнар онча-менди. Хойжунуң сакманчыларының өөрүшкү-маңнайлыы хөлчок.

— Ажыл-ижиңерде четпейн турар чүве чүү барыл, негелдевер чүл? — деп, совхоз директору Иван Саявевич Илам-Сюрюн хойжудан айтырыг салды.

— Негелдевис чок, дарга, шупту чүве четчир, бээ. Хойну эртен сиген-биле чемгерип тур бис. Кажаа септээр кагалган-на болза көрүнер—деп, хойжу харылап кагды.

Кажаа иштин курган, чылыг, чырык, бичии-бичии оңгачаларда суда, сиген далганы, дус дээш чемнерни хураганнарга каап каан, шагжаларда чагай сигенни доруга бергеннери чиген турлар. Совхозтуң улуг мал эмчизи Киим-оол Моңгуш хойжунуң аптечказында эмнерни четчелеп көрген, чок эмнерин берди.

Улаштыр Болат Моңгуштуң кыштаанга келдивис. Кадарчыда 230 хире хой төрээн, хураганнары элээн доруга берген, сергек, шыырак. «Хураганнарывыс онча-менди, совхозтан негелде-хомудалывыс чок»—деп, сакманчылар харылап кагдылар.

Улуг-Аянгатының Хылбыштыгда Аизат-оол Моңгушта байдал-биле таныжып көөрүвүске элээн дүвүрээзиниг болду. Чаш хураганнар хорап турар, төрээн хойларның эмииниң сүдү кызыы, коданда арган хойлар бар. Оларның хураганнары суларгай, кошкак. Бо бүгүнү өөрениг көргеш, хойну тургузу азыраар, сакманчыларның санын көвүдедир, коданны хүн бүрүнүң хайгааралынга алыр дугайында шиитпирни совхозтуң удуртукчулары орта хүлээп алдылар.

3. ДУРЖУЛГАЗЫН АЖЫГЛААШ

Ак-Тейде хоочун хойжу Хеймер-оол Лопсанович Ооржактың кыштаанда сараат сиген күскү олчаан.

— Хойну немелде чем-биле чемгербейн турар боор сен— деп, совхоз директору кадарчыны баштактаныр, чемеледидаа. Оозу дээрге алзыр хире эвес болду.

— Коданда чаа кудук-даа бар, бригадавыс төвү чок болгай, борта кызыл-булуңдан, чуртталга бажыңындан туткаш, хойжу бригаданың төвү кылып көрзе кандыг ирги? —деп, удур санал киирип, айтырыг салды.

Өске кадарчыларга көөрге, Хеймер-оол Лопсанович хураганнарын бир янзы азырап турар болду. Оларны төрүттүнген аайы-биле үш аңгы үзүп алган. Улуг хураганнар, хөрүгүп турарын, чаа төрээннерин аңгы-аңгы азырап турар.

— Кадарып турарым 320 хойнуң ам 80 хире хой төрүүрү арткан, өскелери оолдапкан. Чаш хураганнардан чаңгыс баш хорады. Хойну оглумга кадарткаш, сакманчылар-биле бодум хураганарны дүн-хүн чок хайгаарап, азырап тур мен. Байдал амдызында эки-дир. Хойну ийи үзүп алган чемгерип тур мен — деп, Хеймер-оол Лопсанович чугаалаан-дыр.

— Эрткен чылын Тандыр районнуң мурнакчы хойжуларының арга-дуржулгазы-биле таныжып келген малчын болдур ийин. Оон көрүп, билип алган дуржулгазын ам ажыглап эгелээни ол-дур — деп, Аянгаты кедээ Совединиң күүскомунуң даргазы Анатолий Чимит-оолович Саая чугаалаан-дыр.

Хеймер-оол Ооржак эрткен чайын хоюн Час-Алырның сериин оъттуг тайгаларынга семиртип, орта хоюн тарып бооралып алган. Бо чылын хойжу төрүүр 100 хойдан 90 хураган алыр дээш хүлээлгезин ажыр күүседир сорулганы салып алган ажылдап турар.

Хойжулар Күдер-оол Ооржак, Бээн-оол Ооржак оларда база байдал эки. Кайызында-даа 200 ажыг хой төрээн, хураганнары онча-менди.

4. ЧАА АРГАЖЕ КИРЕР

Аянгатыларда ам 1000 ажыг тонна сиген, саван бар. Декабрь айда 70 хире тонна сигенни кадарчыларга үлээн. Курлавыр бар, ынчангаш күш-шыдалы кошкак малды тургузу азыраар. Немелде чем-биле хүн бүрү чемгерерин шиитпирлээн. Сигенден аңгыда саван, сула, сиген далганы дээш чемге холуй бээр холуксаалар база бар.

Салбыр эргелекчизи Моңге Хомушку суурда кижи эмчизи, садыгжыларны эдертип алгаш малчыннарны эргип турар. Ам малчыннарның бичии уругларын ясли-садикче чыып алыр талазы-биле хемчеглерни ап эгелээн.

— Ниити байдал эки-дир, бүгү чүве четчир. Чүгле кижилерниң харыысалгазындан ам түңнелдер хамааржыр. Малчыннарны аренда кэрээзинче шилчидери-биле белеткел ажылдарын чорудуп, тускай эртемниглерни баштай өөредип эгелээн. Совхозтуң иштинге ажыглаар чаа акша системазынга улусту өөредир бис. Чеп-акшаны чагыдып, кылдыртып кагдывыс, бо айдан эгелеп ону ажыглай бээр бис. Мал бажын хоратпас, өре-ширеден уштунар дээш планнап ап турар хемчеглеривис-ле хөй — деп совхоз директору чугаалады.

Аянгатыларның ажылыжынде элээн эде тургустуушкун бар. Кижилерниң кузел-соруу дыңзыг. Холду кошкатпайн, улам соруктуг ажылдаарындан шупту чүве хамааржыр.

Хөөг-оол МОНГУШ.

Партия ажылында эде тургустунуушкун: дуржулга, дилээшкиннер

УДУРТУЛГА БОЛДУРАР

● Конференция соонда бодалдар ●

Партияның XXI область конференциязынын эске конференциляарга деннеп олурарга, ажыл-херекчи, ажык, бот-шүгүмчүлекчи, шүгүмчүлелдиг санналдарыг эрткен-дир. Ооң шиитпирлери — республиканың партия организациязынын моон соңгааргы ажыл-чорудулгазынга идиглиг болур, ажылдың кандыг-даа участогунда ажылдап турар коммунист кижи бүрүзүнден харысалганы ол неген турар дээрзин хоочун коммунист кижи болгаш ынчалдыр билип турар мен. Конференцияның шиитпирлеринде чөптүг негелделер бар, ону күүседир ужурлуг бис: бисче чедимче чок, организас чок деп чүве, эргижирээн чаңчылдар турбас деп чүвени ханы медереп билир болза эки. Анаа хамаарыштыр мындыг чүүлдү манаа айтыр бодап турар мен. Ажыл-херек узамдыктырар, кээли алыр ийикпе, азы ону бээр, алыксак-чиксек, эш-өөр, таныш-көрүш тыртыжар дээн чижектиг хоралыг чаңчылдардан уштунуп, анаа удур эптеш чок байдалды чер-черге тургузар болза эки.

Республика девискээринде база чамдык районнарда, суурларда хөй-ниитиниң корум-чурумун хажыдар, кем-херек үүлгедир чоруктарның санының кызырылбайн турарын конференцияга илеткелге тодаргай көргүскен болгай. Олла айтырыгга хамаарыштыр мындыг чүүлдү немей чугаалаксап тур мен. Хоойлу-дүрүм хайгааралын күштелдирер дээш хөй чылдарда юристеп ажылдап чораан болгаш, анаа хамаарыштыр байдалды сөөлгү үеде элээн сайгарып көрүп, бодап чоруур кижи мен. Хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарының саны бисте шоолуг-ла кызырылбайн турарын чугаалажы бээр-дир бис. Ажыттыныңы, илереттинмейн турар кем-херектер база бар. Партияның область конференциязының ажылы ажык-чарлыг, шүгүмчүлекчи байдалга эрткен деп этезинде чугаалаадым. Ынчалзажок совет хоойлу-дүрүмнүң негелде-чорудулгазын шын боттандырар талазы-биле хайгаарал ажылын прокуратура чери, ооң ажылдакчылары чорудар болгай. Ындыг турбуже, прокуратура органнарының ажылдакчылары коммунист эштериниң адынга конференцияга шүгүмчүлел болбааның кайгаар кижи-дир мен. Черле ынчаш, ол черниң ажылдакчыларының ажылын идепкейжидер үези келген, чаа негелделер-биле эде тургустунар болза эки. Хоойлу-дүрүмде өскерилгелер, чаартылгалар улус чоннуң сонуургалынга дүүштүр болуп турда, ажыл-чорудулганың арга-хевири шуут өскерлир, чаартынар ужурлуг.

Хоойлу-дүрүм талазы-биле хайгаарал ажылының сөөлгү үеде дыка кошкааның эскерип болур. Ооң чижээнге мону киирип болур мен. Херектин истелгезин чөптүг-биле чорутпайн баарының чижектери бар. чажыт эвес. Тес-Хем районга база ындыг чүүлдер тургулаан болгай. О. Шынаага Самагалдайның бодунга, Шуурмакка болган чамдык херектерге хамаарыштыр чугаалап турарым бо. Улуг-Хем районнуң Хендерге кодээ Совединиң төвү Ак-Тал суурга болган аар кем-херек үүлгедиин. Чаа-Хөл суурга бөлүк аныяк кижилерниң кылганы үүлгедиг херекти бодап олурарга, сагыш-сеткилге дүвүренчиг. Улуг-Хем районнуң прокуратура чери бо херектерже шоолуг-ла сагыш салбайн турар.

Хоралыг үүлгедиг кылып чоруур кижилер бистиң аразында бар, ындыг ийи-чаңгыс кижилерни канчап эдип-чавап ап шылавас бис. Хөй-ниитиниң ажылын чогуур негелдеге чедир тургузары чугула, эрге-хоойлу өөредилгезин чер болганга күштелдирер болза эки.

Партияның область конференциязының материалдары-биле таныжып көргеш, деткээн мен. Ооң шиитпирлери партия организацияларының, коммунистерниң ажыл-чорудулгазынга удуртулга болур. Ону боттандырар херекке бодумнуң үлүүмнү киирер мен.

Донгак МИЖИТ.
Улуг-Хем район.

Ажылчын контроль ажылдап тур

АЖЫЙ БЕРГЕН МҮН, ПИРОГИЛЕР...

Поварларның белеткеп турар дүштеки чеми багай, мүн, котлеталар шынар чок. Баксыраан хаван эъдинден хаарган гуляшты көргеш, чемненикчилер шуут хөңнү калып, ажылчын контрольдуң парлалга төвүнче медээлээн.

Садыг министерствозунуң сентелге-эптелге комбинадының ол столовайзынга контролёрлар чеде бээрге, комбинатта профэвилел комитединиң төлээлекчилери база анаа келген. Ийи хонук бурунгаар боттарының тургускан актызын ынчан олар көргүскеннер. Ында бижээни: «Дүштеки чемни кончуг багай белеткээн, каша ажыг, биточкалар ажыксыг болгаш быппаан, горохтуг мүн ажып калган, кофени ажыг сүт-биле сүттээн».

Чемниң шынары багай деп бо хире шынгыы айыткан турда, поварлар оон чогуур түңнелди үндүргү дег. Ынчалза-даа оларның тоомча чогу уламчылавышаан болган.

Макароннуг мүннү контролёрлар амзаан. Бир хонук бурунгаар хайындырган мүн шуут ажыг, макароннар үр хайындырганындан арта-ла борбактажы бергилээн. Хыналда хүнүнде чылдып алган мүнү безин чүстен эвээш эвес порция хире.

— Эки-ле мүн деп бодаан мен—деп, чем үлекчизи повар Т. Д. Куулар арны кызып чугаалады.

Столованың өске бир повары Л. Т. Чымба, кассир Т. В. Тулина олар база-ла ынчаар «бодап» турарлар болду.

Чемненикчилерниң хомудалдары чөптүг. Бир хонук бурунгаар белеткээн гуляшты шынар чок хаван эъдинден кылган. Арткаанын доңуруп каан чыткан. Бис көрүп турувуста быжырган пирогилер даштындан көөрге чаагай-ла хире болду, ынчалзажок бирээзин чара тудуптарывыска ажыксыг далган чытталы берген. Ооң мурнунда быжырган пирогилер база ындыг. Оларны садып сайгарары-биле чылдып алган. Пирогилер быжырарда ажытлаар дээш тырткан эът биле рис баксыраан, поварлар ону дөмей-ле саарарын шиитпирлеп алганнар. Чүге дизе, каражаны боттары төлээр хөңнү чоктар, үрелген продуктуларны чемненикчилер төлезиннер дээр хөөннүг. Мурнунда-даа ындыг чүүлдер турган. Столовайга келген кижилер ажыт мүннү, гуляшты садып алгаш, ону ам канчаар боор доскаарже төптер турганнар. Бо удаада контролёрлар макароннуг мүннү мал чемгерери-биле доскаарже куткаш, үш чүс ажыг пирогини ынаар холуй октаарынче поварларны албадаан.

Котлетаның шынары хирелиг. Бир хонук бурунгаар белеткээн он котлеттиң деңнээн 770 грамм, азы ооң бирээзиниң-не деңнээнге 23 грамм четпес.

Поварлар блюдаларның өртээн сагывас. Менюну көөрге, макароннуг мүннүң өртээ билдинмес. Котлеттерни калькуляция ёзугаар бирээзин-не 23 копеекке эвес, а 26 копеекке сайгарып турганнар.

Столовая ажылдакчылары санитарлыг негелделерин сагывайн турар. Кухняда болгаш залда аяк-саваларны дезинфекциялаар чүүлдер чокка чуур. Ажылдакчылар шуптузу эржыыл чок, хирлиг курткаларлыг, фартуктарлыг ажылдап турар.

Столовайга бо шыңгыы четпестер үр үеде канчап уламчылап келгенил? Аңаа харыыны санитарлыг байдалды болгаш шынарны демдеглээр журналдар-биле таныжыкаш, контролёрлар билип алганнар. Оларның баштайгызынга сөөлгү демдеглелди 1987 чылдың май 28-те кылган. Контролёрларның көргени бо-ла четпестерни ында бижээн болган. Чемниң шынарының багайын чажырып, эрткен чылдың декабрьда эки болгаш кончуг эки деп демдеглээн болуп турар.

Тимофей СЕРМАВКИН.
Ажылчын контрольдуң парлалга төвүнүң редактору.

ООЧУРНУ ОЮП ЭРТКЕШ

«Тыва кобальт» комбинаттың, Хову-Аксы суурнуң өске-даа организацияларының элээн хөй ажылчыннары, албан-хаакчылары, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары чиик автомашиналар садып алырының оочуруңга каш-даа чыл иштинде туруп келген. Ынчалзажок эрткен чылдың октябрь 19-та анаа келген чеди «Жигулиниң» чаңгызын-даа оочурда улус садып албаан. Бо дугайында Г. А. Федосеева, М. Ф. Караваева оларның хомудалдарының үндезининге Тываның Кур-садыг инспекциязының эргелелиниң ажылдакчылары хынаан.

Хову-Аксы суур Совединиң сессиязының бир чыл бурунгаар хүлээп алган шиитпирин ооң күүскому (даргазы Л. А. Карпова) хажыдып турары илерээн. Ооң бирги пунктузунда машинаны бүдүрүлгениң мурнакчыларынга садарын, а ийигизинде: моон-биле холбаштыр «чиик машиналарга бар турар оочурну хевээр арттырар» деп айыткан. Ындыг турбуже, суур Совединиң күүскому хөй чылда туруп келген оочурну канчап «уттуп», оюп эрткеш, машиналарны ындыг дүрген улей каапканы ол? Оочурда турган чамдык кижилер боттарының организацияларындан дилег бижиктерлиг-даа келгеннер болгай.

Машиналар садыгга келген ол-ла хүн милиция салбырының паспорт столунуң начальниги Л. И. Кознонова, холушкак бараанлар садыының директору Г. И. Букова ажылдаар черлериндэн дилег бижиктерни албышаан, суур Совединге келгеннер. А бульдозерист С. К. Бочкарев биле чер үттекчээ Н. Н. Хомченко оларга берген дилег бижиктерниң ай, хүнү шуут чок. «Азия» артельдиң даргазы К. М. Циблидаеге машина садарын дилээн бижикке комбинаттың профэвилел комитединиң даргазы А. А. Колодкин чааскаан ат салган, ында профкомнуң шиитпиринге-даа дапмаан, ай, хүнү салдынмаан. Эмнелгеде эмчи сестразы И. С. Ибрагимова бодунуң коллективиниң удуртукчуларының дилег бижиин октябрь 21-де эккелген. Ук коллективге машина садып алыры-биле оочурлап турар улус база бары илерээн. Ала-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи П. А. Петренкога машинаны саткаш, оон соонда ону В. С. Новиков дээрзиниң адынга эде кылдырарын күүскомнуң чөпшээрепкени кандыг-даа дүрүмге таарышпас.

Машина садарының чурумунга эвээш эвес хажыдыышкыннарны болдурганы үстүнде чижектерден тодаргай-дыр. Ону чамдык организацияларның удуртукчуларының улут дилеглерин ёзугаар кылганы билдинигир. Оларның аразында ажылчы чоннарның эрге-ажыын болгаш хоойлу-дүрүмнү камгалаар организация —комбинаттың профэвилел комитединиң даргазы база бар болганы элдептиг.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

Бо чылдың январь 20-де «Шынның» ажылчын контроль булуунга «План күүседир дээш-ле» деп этелиг материал парлаттынган. Контролёрлар Ак-Довуракка рейд чорудкаш, № 18 магазинниң садыгжылары диеттиг хуусаазы эрткен чуургаларны ол-ла өртээ-биле садып турганын илереткен. Ол ышкаш садыгжы Л. А. Латыпова 22 банка майонезти чажырыпканын ук материалда бижээн.

Контролёрларның илереткени хажыдыышкыннарга хамаарыштыр дужаал үндүрген деп, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң начальниги И. М. Кудрявцева дыңнаткан. Чугула херегселдиң бараанынарын садарынга контрольду боттандырбааны болгаш чуургаларның өртээн өй-шаанда чиигетпээни дээш магазинниң товароведи Т. В. Ларинага шыңгыы доңгулда чарлаан. Магазин директору Л. Н. Мералинованы доңгуткан. Садыгжы Л. А. Латыповага шыңгыы хемчегни хүлээткен, декабрьда ооң шаңнал акшазын долузу-биле казаан. Совет садыгның чурумун хажыдар чорукту моон соңгаар болдурбас талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган. Ооң күүселдезин ажылчын хандырылга килдизиниң профэвилел комитеди бодунга алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларында

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИН КӨВҮДЕДИР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Садыг, чоннуң херегдел бараанынары болгаш амыдырал хандырылгазы талазы-биле комиссиязының хуралынга «Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдер талазы-биле Өвүр районнуң совет болгаш ажыл-агый органнарының ажылының дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Ук айтырыг талазы-биле Өвүр райкүүскомунуң даргазының оралакчызы, райплан даргазы Д. К. Баазаның илеткелин дыңнааш, комиссия кежигүннериниң демдеглээни болза, чурттакчы чоннуң төлевирлиг ачы-дузага негелдезин хандырар талазы-биле чамдык организакчы ажылдарны совет болгаш ажыл-агый органнары кылып чорудуп турар.

2000 чылга чедир чоннуң херегдел бараанынарын бүдүрер болгаш төлевирлиг ачы-дузаны хөгжүдер талазы-биле комплекстиг программаны 1987 чылда-ла хүлээп алган. Ону кодээ Советтериниң күүскомнарынга чугаалашкан болгаш районнуң чонунга төлевирлиг ачы-дузаны хөгжүдерин дүргедедир талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган. 1985 чылдаазынга деңнээрге, чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дузаны чедирери 1988 чылда 45 хуу көвүдээн, 1990 чылда ол 56 хуу, 2000 чылга чедир 87 хуу өзери көрдүнген.

Ачы-дуза чедирер черлерниң материал-техниктиг базазын калбартыр болгаш быжыглаар сорулга-биле «Торгалыг» совхозка Амыдырал хандырылга бажыңын тудуп болгаш ажыглаашка киирген, а районнуң Амыдырал хандырылга бажыңынга немей тудугну кылган.

Ындыг-даа болза, чонга төлевирлиг ачы-дузаны чедирер талазы-биле ажыл шиитпирлиг-биле хожудап турар дээрзин комиссия кежигүннери шүгүмчүлээн. Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези бир кижиге оналаштыр 38 рубль болуп турар. Харылзаа белдири, культура килдизи, улус өөредилге килдизи, № 6 АКМК, «Торгалыг» болгаш «Ак-Чыраа» совхозтар дээн ышкаш бүдүрүлгелер база организациялар ачы-дуза чедирер планын күүсетпээн. Ындыг турбуже чурттакчы чоннуң машина-техникага, идик-хеп даарадып алырынга негелдезин хандыртынмайн турар.

Чонга ачы-дуза чедирер ажыл бодунуң кол хүлээлгези болбайн турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары ол ажылче кичээнгей салбайн келгени дээрзин шүгүмчүлээн. Хууда чурттакчы бажыңнарын районда эвээшти тудуп турар, чупар-бажыңнар, гаражтар тудуттарын чурттакчылар чүгле боттарының күжү-биле кылып ап турар.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезин чонуң амыдырал хандырылгазы бүдүрүлгелери хөгжүдүп болур. Ол хирезинде районнуң чурттакчыларын химиктиг аштап арыглал, фото-чурук тырттырар ачы-дузазы-биле хандырып турары четпес. Ол ышкаш шак септээр, демир кылыглар белеткээр ажылдар база чоннуң негелдезинге четпейн турар. Дааранычылар, баш таарар мастерлер, хеп быжыктылары, идик кылыкчылары Өвүрде чедишпейн турар. Оларны өөредир талазы-биле хемчег алдынмаан, а районда 27 аныяк кижи ажыл чок.

Бо четпестерни өвүржүлер чыыштарга хөй удаа чугаалап келген, хемчеглерни ажылдап кылып турган, ажыл-херек оон ыңай чогувайн келген.

Доктаамал комиссияның хуралынга республиканың Күрплан даргазының оралакчызы А. Д. Беган, амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжыышкынның кол инженери Ч. Д. Сат, комиссия кежигүнү Б. Д. Монгуш олар чүве чугаалап, төлевирлиг ачы-дузаны көвүдедир талазы-биле бодалдарын илереткен.

Хуралга болган чугаага үндезилеп комиссия шиитпир хүлээп алган. Четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни ында ажылдап кылган.

АЖЫКТЫЫН БИЛДИВИС

«Бай-Тал» совхозтуң Хемчик-Бажында өшкү бригадазында малчыннап турар кижи мен. Өг-бүле керээзи-биле сөөлгү үеде ажылдадывыс. Ажыктыг-ла-дыр. Ам оон-даа артык эки —аренда керээзинче кирер деп тур бис. Эң хөй продукция алганнар Маннай Энеш, Даржаа Караоол, Серин-оол Эреге, Калдар-оол Алдын-кыс, Кадыр Сотпа болар болду. Бо өг-бүлелер чүгле бүдүрген продукциязы дээш 800-тен 1880 рубль чедир орулганы алдылар.

Чылды бистер декабрьның сөөлзүреди, чаа чыл бүдүүзүнде түңнеп, 1989 чылда сорулгаларывысты чугаалажып дугуруштувус. Кызыл-булуңувуска бригада төвүнге чыгып келгеш, ажыл-иживисти чугаалажып, оон өлкалап, Соок-Прейки чалап алгаш, ойнап, хөглеживис. Ырлажып, таңцылап турдувус. Малчыннар ынчаар байырлаарга черле эки чорду. Баштай бистер кичээлдээн бис. Кичээлди база байырлалды бригадир Кан-оол Оспан-Делик, мал эмчизи Светлана Совет база суурнуң Культура бажыңының ажылдакчылары эрттирдилер. Автомагазин чугула херегселдиң бараанынарын кээп сатты. Моон соңгаар байырлалдарны малчыннарга шак ынчалдыр эрттирери чугула-дыр деп чугаалажып турдувус.

Бо чылын төрүвес өшкү кадарчылары аренда керээзинче кирери-биле белеткенип турлар. Ол дугайын өөренип тур бис, чоорту шупту ол арга-биле ажылдаар бис.

Бисте кыштаглаашкын амдызында эки эртип тур. Мал чеми-даа ажырбас. Кыш ажырбас-тыр. Ынчаарга ам кончуг бергелер моон соңгаар болдур ийин. Өшкүвүс чазын төрүүр. Черле чаас дыка берге апарган үе-ле болгай бо. Чаш мал кыжын ажырбас, оон чазын-на кээп бергедээр. Ол үеде ол-шың, хат-когуруу болур, мал чеми база төнер. Кыш эки болурга, чазы берге деп чүүлдү малчыннар билир бис.

Бистер ам, суурлардан ырак-ужукта чурттап, ажылдап чоруур-даа болзувусса, бүгү чоннуң чурттуң базымы-биле чорууп, хамык чүүлдү дыңнап, чамдыктарывыс телевизорларлыг болгаш, делегейниң дескиндир көрүп, солуннардан номчуп олурар-дыр бис. Арменияда, Таджикстанда чер шимчээшкиниң дугайын дыңнадывыс, көрдүвүс, номчудувус. Ол дээш бүгү чурт-биле кады сагышсырап, муңгарап турар улус-тур бис. Ада-ием чок апарган ам бар-даа болза, уругдарын азыраары баштайгы үеде берге неге дугаан, бир харлыг бичии кижиден азырап алган болзумза деп шиитпирлеп олур мен. Өг-бүлем-биле дугурушкум. Болур. бүдер чүве болза аан. Ол-даа болза, мээн дузам-на болур ыйнаан. Биче чаштарга ынаам дендии. Бодум ам 8 уруглуг мен. Ужуру болза он бир турар улус. Бистиң бо Бай-Тайганың уруглар эмчилериниң харысалга чогун кайгаардыр мен ийин. Оларның уржуунда дыка-ла кажыдалдарга таарышкыладывыс. Өг-бүлем дээрим ол.

Бодум коммунист кижи мен. Эртнен чылын керээ-биле ажылдааш, оам ишти Кара-оол Даржаа-биле мантал-шаналды-даа алдывыс. Бистиң ажылывыс бүгү чоннуу. Чону дээш ажылдаар уштурлуг. Бир эвес мээн бо материалым солунга парлаттынар чүве болза, оон тоочарым Армениянче шилчидерин редакциядан диледим.

Вера ДАРЖАА.
«Бай-Тал» совхоз.

ДАГДЫНЫКЧЫ

Чажындан-на ада-иезинден ол чарылган. Амыдыралдың амыр эвес оруун көрүп өскен. Ортумак школаны дооскаш, Кызылдың садыг училищезинче улаштыр өөренип кирген. Училищеге багай эвес өөренип, 1965 чылда ону дооскаш, Хандагайтыга чедип келген. Райпо баштаар чери аныяк кысты өөрүшкү-биле уткуп алгаш, баштай чоңдан ыңай хүлээп алыр ларёкка ажылдаарын сүмелээн. Ол ону хүлээп алгаш, ишти-даштын арыглап, соңгаларын шилдепип, бодунуң кызымаан чонга көргүскен. Анаа элээн ажылдап чорда, оон ажылга чүткүлдүүн, чон-биле ажылдап билирин өөренип көргеш, аъш-чем болгаш үлетпүр бараанынар магазиннериниге ажылдаарынче шилчиткен.

Оон бээр 23 чыл чедип чоруур. Бо үениң иштинде Сара Шыыраповна Сат аъш-чем болгаш үлетпүр бараанынар магазиннериниге, складтарга доктаамал ажылдап келген. Амгы хүннерде Хандагайтының универмагынга кирген чон ооң мергежилинге өөренгенин дораан эскерер. Садыгның ишти-дашты кезээде арыг-силиг. Бараанынарны делгээни чурум-чыскаалдыг болгаш, ертектерни чонга кескү кылдыр айтып каан. Кады садыглап турар аныяк кыс Анна Ликтан дагдыныкчызының арга-сүмезин дыңнап, үениң негелдези-биле ажылдаарының аргаларын тып турар.

Чоокта чаа херегзэл бараанын садып алыры-биле универмагка кире бердим. Сара Шыыраповна садып алыкчылар-биле ээлдек чугаалажып, кандыызы таарзырын сүмелээп тур. Садып алыкчылар ээзажып, ол чайлааны бээр аразында оон-биле ажыл-ижиниң дугайын чугаалашкан мен.

— Амгы үеде садыгжы кижи чонга культурлуг бараан болурундан аңгыда, мергежилин ханы билир болза эки. Чижээ, янзы-бүрү бөстер дижик. Ону бүдүргени аңгы-аңгы. Сезон аайы-биле хеп-сып даараарынга кандыызы таарзырын херегленикчилерге садыгжы ылап-ла сүмелээр апаар. Кижилерниң хилеглериге дыңнангыр болур. Оон аңгыда амыдыралда чаа билиглерден чыда калбас болза чугула деп санаар мен — деп, ол чугаалады. Оон чугаазы-ла чөптүг. Шыңап-ла, кандыг-даа эртем-билиглиг кижи амгы чаартылгалардан чыда калбайн, билиин улам бедидип, бодунуң бурунгу чаа чүүлдерин өөренип ап чорууру ажыктыг.

Сезон аайы-биле мода чылдың өскерлир. Бо база-ла амыдыралда чаа немелде. Ол ышкаш күрүнениң өнчү-хөреңгизин камгалаар, анаа хумагалыг база камныг болуру садыгжы бүрүзүнден кол негелде. Бо бүгүнү үлетпүр бараанынар магазиниңиң садыгжылары ханы угаап билип турар.

Райпо коллективи Сара Шыыраповнага идегээр болгаш училище дооскан аныяктар келирге, бо-ла хүлээндирип бээр. Хоочун дагдыныкчы коммунист кандыг-даа даалгаларны чажам дивес кылып чоруур. Ооң мергежилинге өөреткен аныяктары эвээш эвес. Олар дагдыныкчызы дег, ажылынга чүткүлдүг, дыңнангыр болуруун өөренип ап турар. Любовь Монгуш, Анна Ликтан, Вера Монгуш, Вера Баазан олар теорияга өөренген билиин ажыл-херекке эки көргүзер дээш оралдажыышкыннарны кылып ажылдап турар. Чон-биле тудуш ажылдаар болганда, ажы-чаңы төлептиг болза эки. Эргиниң багай чаңчылы арагага хандыкшып болбас. Бо багай чаңчылга кирер болза, ере-самчыгдаага таваржып болур. Ол талазы-биле кижизидилге ажылын дагдыныкчы база утпайн келген. Райпода херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү, № 6 микрорайонуң даргазы.

Сара Шыыраповна күрүнезинге төлептиг бараан болуп чорууурундан аңгыда, өг-бүлезиниң чаагай амыдыралы дээш база кызымак ажылдап чаңчыккан ие. Өг-бүле дөрт уруглуг. Олар күрүнезинге ажыктыг кижилер болзун дээш өөредилгезинче, кижизидилгезинче доктаамал сагыш салып чоруур. Радомир Свердловскиниң политехниктиг институдун дооскан. Амгы үеде Ак-Довурак хоорайда тудуг инженериниде ажылдап турар. Сергей шериг албазындан чоокта чаа халажып кээри билек. оон биче дуңмазы Ордан база шеригже карыштыр аъттаныпкан. Хеймери Ноябрина сески класста. Иения өөрүшкүзү ажы-толунде деп чүве бо.

Кандыг-даа ажыл-ишке өгнүн ээлери торлуш дивес болгаш, амыдыралы бай-шыырак. Боттарының амыдыралынга өй мал-маганы өстүрүп азырап олурар. Бо дээрге шимченгир, туттунгур чоруктуң база бир херечизи. Иениң ажылгыры өскелерге үлегер-чижек болуру чугаажок.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр район.

ОЛАР ТУРУЖУН ООН КУДУЛАТПАС

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бөлүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехиниң № 3 ээлчээ он ийиги беш чылдың эрткен үш чылдарының планныг даалгаларын үш ай эрте күүсеткен мурнакчы коллектив. Чүгле эрткен чылын ол коллектив 1 млн. 600 муң хире рубльдиң нормативтиг арыг продукциязын берген. Январь айның эрткен хонуктарының түңнели-биле ээлчег база мурнуку олуруда чорун орар.

Ээлчегниң удуртукчузу, улуг мастер Валентина Николаевна Абдорнинага ужурашкаш, чедиишкиннериниң, ажыл-херектериниң дугайында сонуургадым.

— Бистиң коллектив колдуунда-ла Ак-Довурактың № 3 профтехучилищезин дооскан мергежил-билиглиг аныяктардан тургустунган болганда, комсомолчу-аныяктарны кылдыр адаары-даа чөптүг — деп, мастер тайылбырлады. — Бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче киргениниң соонда, ол нити комбинатка хамаарыжыр-даа болза, ооң негелделери кижи бүрүзүнге чедип, бот-харысалганы бедиткен. Нити ажыл-херек дээш бот-боттарын деткижип, ынажып ажылдаарга эки түңнелдерниң чажыды мында хире.

Хөй националдыг, янзы-бүрү эртем-билиглиг, ажылчаңныг кижилерни эп-пайыралга, бедик харысалгага чаңчыктырарынга мында коммунистер, профэвилел, комсомол бөлүктери, ээлчег мастери В. Абдорнина болгаш өске-даа активчилер хөйнү кылган. Бир демнит, найыралдыг, ажылгыр коллектив тургустунганындан күш-ажылчы бедик көргүзүглер чедип алдынып келген. Ээлчег кежигүннери ажылдан дашкаар хостуг шактарны коллективтиг эрттирери чаңчылчаан. Агаарлаарда, спорт комплекизинге маргылдааларга, Культура ордузунга, клубка болур концерттерге, кежээлерге баш удур дугуржуп алгаш кады чоруур ховар эвес.

Бымнар черле онза ылгалып, эки ажылдап турарының дугайында айтырыг салган мен.

— Эш-өөрнү эки, бак деп ылгай көрүп шыдавас мен— деп, Валентина Николаевна шыны-биле билинди. Мастер бодунуң дузалакчылары-биле сүмелешкен соонда, дериглер таарыштырыкчылары Дарья Сарыглар, Олег Ондар, оператор Елена Серебрякова, салалакчы Виктор Бужугет болгаш чаа келген аныяк ажылчын Демир-оол Хомушкута чедир бо эштерин мактады.

Александр ХЕРТЕК,
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: даг-дүгү салалакчызы Виктор Күжүгет; ээлчегниң эң аныяк ажылчызы Демир-оол Хомушку.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

АКЫЙ, БИСТИИНГЕ ААЛДАП КЕЛ!

Кижилер болгаш чылдар

ЧОЛУКШУУР МЕН

ТЫВАДАН САМОЛЕТ-ДАА МАНАП БЭЭР МЕН

Бо сестерни мен Калугадан Павел Дмитриевич Васильевтиң чагаазындан алдым. Кымыл ол? 1947 чылдың күзүнүнде Калуганың кедээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырын дооскан аныяк оол Павел Васильев Ак-Туругга ажылдап чедип келген. Ооң хары ынчан 19 турган. Чаа тургустунган «Улуг-Даг» МЧАЭ-ге 20 ажыг өг-бүле ынчан кирип турган. Араттарның хөй кезии хуу ажыл-агыйлыг. Сураан безин чаа дыңнаан аныяк оолга берге-ле турган: ук черниң чонунуң дыл-домаан шуут билбес, ажылчаны-даа билдинмес.

Ынчан ол МЧАЭ-ге (мал-чер ажылының эштелгезинге) Өлчей деп мал эмчизи кижи турган. Чогум эртем-билиг кайда боор, түр курс дооскан кижи-дир ийин. Ол Павелди эдертип алгаш, аалдар кезип, чонга таныштырып, дыл өөреткен чоруур чүве. Хелемечизи база ол.

Кижи кижизиг болгаш шилип алган мергежилинге бердинген болза, кандыг-даа бергелерни ажып эрте бээр чүве ийин ол. Шынап-ла, Павел чыл четпээнде-ле тыва дылды шору билир апарган. Тыва араттар ооң-биле чугаалажыксаар, чаптаар, хүндүлээр. Чылдар эрткен тудум ооң тывалары дам барган.

Амы-хууда аас-кежиин база ол Ак-Туругга кээп тыпкан. Араттарның ажы-төлүн орус дылга эң-не баштай өөредип чедип келген орус башкыларның бирээзи Мария Михайловна (Маша-биле) Павел өг-бүлени туткан. Бир оглу, дөрт кызы —шуптузу манаа, Ак-Туругга, төрүттүнген. Уруглары шуптузу тыва дылга арыг чугаалажыр турдулар. Олар тыва өңнүктери-биле ойнаар, хөглээр.

Бодунуң Тывага, Ак-Туругга, баштай келгеш, чүү бодап турганын бистиң ол өңнүүвүс сөөлүнде мынчаар чугаалаар кижи ийин:

«Ак-Туругга кээримге, 20 шаа чыдыт бажыңнарлыг сууржугаш болган. Дыл-домак ол билбес мен. Чаңгыс-ла орус кижи мен мен. Столовая, клуб-даа чок, бичии борбак садыг бар, ол-ла. Дедир чанар чоор бо деп, бир удаа ынчаар бодап келген мен. Ынчалза-даа чүткүл кончуг. Кандыг-даа бергелерге торулбайн адырам деп, быжыы-биле бодай берген мен. Ооң ам сумунуң даргалары база дуза кадып, ажыл-ижимге деткимчеп көргүзе бергеннер. Эш-өөрлүг, таныш-көрүштүг-даа апарган мен. Чон мээн сеткилимге кирген, мени база хүндүлээр апарган.

Ол үеде малдың кодур аарыы-ла кедергей турган. 2-3 чыл иштинде амыр-дыш чок тутчуп турганш, ол аарыгны пат боорда узуткаан бис»...

Топтуг-томааның, ажылынга кызымак эмчини чон үнелеп, ону улус депутаттарының район, область Советтериниң депутадынга каш удаа соңгуп турган чүве. Павел Дмитриевич мал эмнээри-биле кызыгаарлаттынмайн турган. Ол араттарны погаа өстүрериңге, куш азыраарынга бар-ла шаа-биле өөредип келген кижи. Ооң үлегери, ачызы-биле Ак-Туругга 50-60 чылдар үезинде өг-бүле бүрүзү колдуунда шупту дагаалыг турду.

Бистиң Пашавыс тыва солуннарны чылдың-на чагыдып алыр, тыва номнарны номчаан чоруур кижи. «Сол-ла-дыр бе? Ыт-куштап, думаа-халаадан менди-ле тур силер бе?» дээп чижектиг, шаандакы тываларның амыр-менди айтырыжырын номнардан ушта бижип, улуг улустан айтырып, доктаадып алгаш, улуг пазылыглар-биле чолукшаанын каш-даа удаа дыңнаан мен.

Ак-Туругнуң чонунуң хүндүткелдиг өңнүү Павел Васильев биске 29 чыл чуртап, ажылдааш, ооң өскен-төрээн чери Калуга областче чорупкан. Ак-Туругнуң чону ооң өг-бүлезин чылыы-биле үдеп, оларга өөрүп четтиргенинин сестерин сөглээш, холдарын дыңзыы-биле туткаш, шуут-ла бүдүн суур улузу үдеп каан чүве.

Ынчалза-даа ол куш-ажылчы базымын эгелээн черин уттаан, ооң чону-биле харылзаазын үспээн. Калуганың бир совхозунга малдың улуг эмчизи болуп ажылдап турганш, пенсияже үнген. Биске, Ак-Туругда өңнүктеринге, ол чагааны үргүлчү бижиир. Ооң бир чагаазында мындыг одуруглар бар: «Бир катап Москваның Домодедово аэропортунга чеде бээримге, касса чанында кезек аныяктар тывалап чугаалашкап турлар. Чанынга баргаш, тывалап, экилежип, чугаалажы бээримге, оолдар кайгай-ла бергеннер. Аэропорттан Москвага чедир тывалажып келген бис. Электричкага чораан өске пассажирлер мени даштыкы улустуң хелемечизи деп билгенин сөөлүнде, хоорайга келгеш дыңнадым. Москвага барган сапымда-ла, Домодедовога чеде бээр чаңчылдыг мен. Анаа тывалажып чугаалашкан улус-биле ужуражыксаар мен. Ынчангаш Тывадан самолёт манаар мен. Хомуданчыг-ла чүве —мени таныыр кижилерге-ле ужурашпас оозу багай...».

Бистиң өңнүүвүс ындыг кижи. Кижини экизи ооң эртпес ийин. Бистерни, тываларны, ол мырыңай төрелдери кылдыр бодап чоруурунуң дугайында мынчаар бижээн чоор: «Ак-Туругну, эш-өөрүмнү дужей бээр апардым. Ак-Туругнуң чону-биле дужүмде мага хандыр хөөрежип-даа алыр-дыр мен. Келир чайын ийи дугаар төрээн черим болу берген Ак-Туругга ынап-ла чедер мен. Ажы-төлүм шуптузу анаа төрүттүнген.

Эң-не аас-кежиктиг, аныяк үем Ак-Туругга эрткен. Ынчангаш барып чеде бергеш, эш-өөрүм-биле амырлажып чолукшуур мен».

Бо дээрге ооң хөөрем сестери эвес-тир, ёзулуг өңнүк, найырал деп чүүлдү илереткен чүректиң арыг сестери-дир. Бис өңнүүвүске база чагааларны бижип турар бис.

Седип САНГААЖАП.

Эрткен чылдың чайынында аян-чорук кылып чораашт МАР-ның найысылалы Улан-Батор хоорай-биле атташ аалчылар бажыңынга дыштанып орумда, бир дарга хевирлиг моол кижи орустап мээң-биле амыр-менди солушкаш, элээн чугаалажып чоруй, чагаа тутсуп берди. Оозу арта хап чок бижиктери база тода көстүп турар, моолдап каан. «Ажыт-чажыт чүүл чок чүве ийин, анаа-ла Тывада акымга, ооң, мээн ха-дуңмавыска байыр чедирдим. Чогум Хевенович-биле чагаалажып турар улус бис. Чагаа Москва таварты аай-дедир «оран-делегей дескиннип» чорда, үр үе эртер чүве. Силер моон ам даарта дорт чанар кижи боорунарга «ажыглаарым» ол ышкажыл. буруудатпайн көрүңер. Менди чаагай, орук-суур эки чедиңер!» — деп байырлашкаш, ол базып үнүпту.

Ук чагааны чедирип бергеним ээзи, Эрзин суурда ажылдап, чурттап чоруур комсомолдуң, партияның хоочуну Иван Хевенович Ойдуптуң чөпшээрели-биле ук кыска чагааның допчулалын борта киирдим: «Эргим төрелдер, экии! Чер-чуртуңарда солун чүве чүү тур? Ал-бодуңарның, ажы-төлүңерниң кадыкшылы эки-ле бе? Бистиң Улан-Баторда, өг-бүлевисте чаа чүүлдер хөй. Ооң дугайында чагаа бижээш чорутттум. Акый, бистиңиге чеңгей-биле ам бир дагын аалдап кээриңер кандыгыл? Үрде келбедиңер. Мен шагда ССРЭ-ге сургуулдап турганш силерниң Эрзиңнерге чаңгыс эвес удаа чораан болгай мен. Ам ажыл-хожул арай чай-хос чок, кызымы болгаш тур. Мени бодаарга, силер хүндүлүг дыштанылгада-ла болгай силер. Келир чайын ынап-ла келиңер, дөгеревис манаар бис. Норбуга, Алдынкыска, Славага, Нинага, Аркадийге, Танига бистиң өнүкээвистен эки күзээшкиннерни дамчыдып көрүңер! Цылаажавийн Авдай, Моолдуң политехниктиг институдунуң ректору».

Улаштыр Иван Хевеновичиден Ц. Авдай-биле ооң канчаар төрел дээрзин, черле ничеш, моол дуңмазының дугайында каксы таныштырарын номчукчулар мурнундан дилээм мен.

— Ооң ачазы Сылаажап биле мээң ачам Хөвен Ойдуп алышкылар оолдары болур чүве. Билдингири-биле чугаалазар болза, кырган адаларывыс бир неден төрүттүнген улус. Боду Убса-Нур аймактың Зүүнхангай чурттуг оол, менден ушчок аныяк кижи. Чоокта чаа-ла дөртеннээн. Бистиң ССРЭ-ге аспирантурага өөренгеш, эртем адын камгалаан. Ынчангаш орустаары эки, оглут тывалап билбес оозу харын «багай». Шында-ла, ынчаарда кыска шелээ алгаш дыштанылга үезинде бо-ла кээр турду. Чогум сургуул соонда амгы удуртуп-баштап орары институтту дооскунуң билир мен. А чалалга дээш өөрүп четтиргенимни илередип, олче чагаа бижип ыттым. Келир чайын орта барып наадымнаар мен. Бисте домей-ле наадымны бирде чарлап, оон дедир соксадып туруп бээр, а бирде шуут ыттавас, анаа «аарыг болган» чүве ышкажыл. Силерге бир сүмем бар. Бир эвес Моолда төрелдиг улус сураглап чоруур болзуңарза, ындыг улус бистиң бо Эрзин районда кайы хөй. Дөө ол Чымба-оол, Өшкү-Саар сугларга душкуңарза, бо талазы-биле олар ылап-ла хөөрештиг улус. Оларның мырыңай хан төрээн халары, угбалары дугээ болгай...».

И. Х. Ойдуптуң сүмези-биле бир шагда Эрзин эмнелгезинге мээн-биле одакчылап ажылдап турган, ам аныяктарның дагдыныкчызы хоочуну тудутжу, Улуг Октябрьның 70 чыл оюнда ажылчы кижи Тываның дээди шагна-

Солун ужуражылгалар

лы— Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле үнелеткен Чымба Казакович Чамзырынга барып. душкан мен. Эрзин суурнуң улуг чартылып тутчуп каапкан тудугжунуң бригадазының кежигүннери он кижиниң дегерези 30 хар иштинде аныяктар болду. Барык шупту комсомолчулар. Оларның эжи Александр Бегзикей аныяк коммунист.

Чугаа чоорту хөнүп, ам ооң бодунга барган.

— Недеп төрээн 8 кижи турдувус—деп, ол солун чугаазын эгеледи. — Ам дөрт кижи арткан бис. Эң улуг хавыс дөө ол көстүп чыдар көк сыннар ажылдыр чурттап чоруур. Шырыпчаа ол. Алыс боду чолаачы кижи. Баян-Тес сумузунга төрүттүнгеп. Та өскен-төрээн черинге тураскаадып адап алганы ол, та бистен хоорук, «хары» черде чурттап чоруур болгаш ындыг бе, Баян деп сөөлү фамилия кылып алган кижи чоржук. Моолдарның ат-бажы ийи-ле сөстен тургустунар улус болгай. Акымны Шырыпчаа Баян дээр болганы паспортундан көрдүм. Алыс черле төрелдеринге келирде улуг күзелдиг кижи. Ам пенсияда олуруп турар. Мурнунда чолаачылап турган Кызылдан Завханче чүък сөөртүп чыдда безин чаңгыс эвес удаа боладып эртер турган. Ынчап үш оглун, чаңгыс кызын, өөнүң ээзин эдертип кээр турду.

Харын бир кезек «чиде берген» үези бар. Эгезинде шеригте турган, ооң Моолдуң төп аймаанта бир каш чыл болган. Амгы бо хүннерде Тес ындында суму төвү Баян-Уула-биле кожа Тэрэстиде чурттап чоруур. Чагаа бижириңге ынак эвес, ооң орнунга боду чедип кээриңге тоң туралыг. Бистиң Эрзин девискээринде Кызыл чоогунда Дус-Хөлге чүүдеш аржаан бар. Бай-Хөл дээр. Сөөк-даяк, чүстерде хоочулуг улуска-даа тергиин-не. Акым эрткен чайга чедир үш чыл улаштыр чөпшээрелдиг аңаа кээп киргеш чогааны кончуг кижи. Сөөлдей келгеш ай чытыы болдува ол. Мен база ооң аал-оранынга бир четсе деп бодаан чоруур кижи мен.

Борта бир сонуургаал, херек өйген айтырыымчы аңаа салдым: «Кады төрээн алышкылар канчап чарлып, кызыгаарының ол-бо талазында апарганыңар ол, акаа?»

— Мен бичии турар шаамда Моол-биле оглут кызыгаар турган эвес. Тыва, моол аалдар кады-кожа чайлаар, бирде бис ыңай берген, а бирде олар бээр ышкаарлай-даа берген турар боор чүве-ле болгай. Кызыгаар доктааттынган чылын Моол талазынга турган аалдар аалчыгаар ынаар шилчий берген чүве дээр. Шырыпчаа ам улуувус болгаш шагда-ла аңгы амыдырал тудуп башкаланы берген турган. Чеңгевис арта дөрбет уктуг кижи. Ол-ла хевээр ында чуртап артып калганы ол. Ававыс база хек. Чизе кылып, кызыгаар шөйүп, улус орта чеде берген ол демги акывыстың аалынга берген турган. Ававысты база бээр эрттирбестеп шаг болган дижир. Өл-чаш ажы-төлдүг, ам бистиң чуртувус талазында болганывыс харын дузалаан, ававыс чанып келген. Ынчалзажок кара чажындан моолдар-биле аралажып чораан, оларның-биле ойнап өскен болгаш ындыг боор, ававыстың чок болгуже чугаалаар дылы — чаңгыс моол дыл турган. Өске дыл билбес, сыңык тывалаар. Сургуул-суюлга өөренген эвес. Сен бээр аа де, школа доозарыңга эмнелгеге үжелээ кады ажылдап турдувус чоп. Демги эмнелгевисте бүрүткел кылып турар Өшкү угбаң бар ышкажыгай, амдаа ол шиңнде, аңаа баар болзуңза, бир солун чүвени төөгүп бээр кижи ол эвеспе.

Сөөлгү төвениң чүгү зар. Өшкү-Саар Дембиковна Анда шында-ла солун салым-чолдуг кижи болгаш бардыр. Район эмнелгезинге деңгелсирээш келген кандыг-даа кижи баштай эмнелге эргелекчизинге барбас, дорт эмчиже базып кирбес чорду. Эге баштай аңаа келир, кандыг эмчиге, каш шакта кирерин тодарадып алыр, хазын-даа ооң арга-сүме айтырар, карточказын тыптырар. Ө-С. Д. Анда бо ажылга ам аьээш-даа, хөй-даа эвес, а тантыг-ла 29 дугаар чыл ажылдап турары бо. Ынча чыл иштинде чаңгыс төге, бо суурга чурттап келген.

Эрткен үе иштинде Эрзин хемниң кудуу та чеже сүт агып баткады дээр. Авазы Д. Лаңзаның божаан уругларындан ам 5 кижи бар. Хеймери Өшкү-Саар ол. Өске дөрт кижи Моол Арат Республиканың хамаатылары(!). Улуг акызы Цэндрагчаа журналист тускай мергежилдиг. Дуңмазы Өшкү-биле ажы-төлүнүң саны деңн, найызының-даа дөрт-дөрт. Уругаар, акышкылар-даа чагаа харылзаазын үспейн, таарымчалыг арга тыпты берзе аралажып, чоржуп турар. Борта чеө аразының ырак харын эрай шаптыктыг. Ооң кадында чоокка чедир Тес ол чартының чораан угбалары Ламжав, Башык, Цэрэндаваа үжээлээ хүндүлүг дыштаныгаже үнген олчаан төрээн Баруун-Турууңнудан демги оол дуңмазы Цэндрагчааның турлагжып алганы Улан-Баторже оруктарын ужуктааныдан бээр ам элээн каш чыл болган. Оларның ажылдери моол найысылалче доктаамал чурттазын дээш аваларың аппарып алганнары ол... Тываның база бир онзагай булуну Эрзинде солун салым-чаңынныг, мындыг онзагай кижилер-биле ужуражып, хөөрешкеш, сеткил ханып аъттанган мен.

Седип-оол МОНГАЛ.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

КАРПОВТУҢ ИЙИГИ ТИИЛЕЛГЕЗИ

СЭТА-ның корреспондентизи Нью-Йорктан мынчаар дамчыткан: Америкада Сиэтли хоорайда болуп эртип турар шыдыраага делегей чемпионунуң адын чаалап алырынга киржир эрге дээш маргылдааның үшкү салыышнда Анатолий Карпов кара бодаларлыг ойнааш, исландия шыдыраачы Йохан Хьяртарсонну ийи удаа улаштыр уткан. Ооң удурланыкчызы 33 дугаар кожтеле аштырганын илереткен. Амдызында сан — 2,5:0,5. Совет гроссмейстер мурнап чоруп орар.

Хар, дүвүлүг хат болганы-биле бо салыгны ооң организакчылары бичии-ле болза соңгаарладып каапкан таскан. Ол күштүг хат хоорайны тыва алы берген. Ынчангаш кудумчу шимчээшкинин безин түр соксадыр ужурга таварышкан. Школаларны, оларның-биле кады маргылдаа эртип турар залды база хаап каапкан турган.

ОЛИМПИЙ ЧЕМПИОНУНУҢ РЕКОРДУ

Олимпий чемпиону Александр Кириченконуң кайгамчык тиилелгелеринге база бирээ немежи берген. Александр боду Киев облазында чурттап турар. Аэрофлоттуң шаңналы дээш делегей маргылдаазынга киришкеш, Киевтиң куш-культура институдунуң үшкү курузунуң 21 харлыг студентизи 1000 метр хемчээлдиг дистанцияга чүгле ийи чыл улаштыр тиилеп келген эвес, а харын ССРЭ-ниң чаа рекордун тургускан. Ол рекорд ам 1 минута 03,088 секундага дең. Ийиги черде Москваның телээлекчизи Константин Храбпов болган. Ооң түңнели — 1 минута 04,182 секунда. Үшкү черни мергежили бедии орар аныяк чадаг-тергежи Владимир Страхов (Тула) ээлээн. Ол бир дугаар ол дистанцияны 1 минута 04,463 секунда үе дургузунда эрткеш, бодунуң хуу рекордун тургускан.

Ол кежээ делегей рекордун базар деп планнап турганын Кириченко финиш соонда чугаалаан. Ынчалза-даа олимпийжи эрткен сезон аңаа аар чүък чедиргени бо маргылдаага эки түңнел көргүзеринге салдарлыг болган. Александрның ам чаа-чаа старттар манап турар. Оларның эң-не чоогу — февраль 10—11-те эртер ССРЭ-ниң кыжкы чемпионаты. Ол бо маргылдаага эки белеткелдиг киржирин планнап турар.

Чаа кино

УТИНООЗЕРСКИГЕ БОЛГАН ТАВАРЫЛГА

Солуннар, журналдар, телевидение барык-ла хүнүн чыгыы экологтуг кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында дыңнадып турар. Ол дугайын режиссёр Семен Морозов шоодуглуг комедия жанрынга көргүзүп, ол айтырыгны кедүрерин бодап алган.

Болуушуң бүдүрүкчү күчүзүн чылдың-на улгаттырбытаан, химкомбинат чурумалдыг, чараш хөлдүң эриин дургаар шөйлүп чоруй барган Утиноозерск дээр улуг эвес хоорайжыгашта ажылдап турар. Арыглал системазын экижидип алыр дугайында бодал бар-даа болза, химиктиг артынчылар хөлче агып кирип-ле, агып кирип-ле турар. Ону соксадыр дээш дүвүреп чоруур чаңгыс кижи бар. Ол болза, комбинаттың инженери Спартак Заборов-тур. Үстүкү аңгы-аңгы албан черлеринче ооң бижээни чагааларының соонда Утиноозерскиге келген комиссияның чаңгызы-даа ону чөптүг-биле сайгарып, эдип алырын күзевейн турар. Ынчангаш кинофильмниң маадыры бир-ле чүвени чогаадып кылгаш, ооң дузазы-биле хөй-ниитиниң кичээнгейин хаара тудар деп шиитпирлеп алыр... Инженер динозавр чогаадып каар. Хөлдүң кырынга ол хире-хире болгаш-ла көстүп кээп турар кылдыр ону ынчаар таарыштыр чогааткап.

Ол динозавр болгаш кинофильмниң өске-даа маадырлары-биле болуп турар таварылгаларны көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көөрлер.

ЧУРУКТА: чаа кинофильмден кадр.

КАА-ХЕМИМ

Сөзү Кадыг-оол ДАМБААНЫЫ
Аялгазы Мерген-оол НУРСАТТЫЫ.

Чайгы өйде, Каа-Хемим,
Чаражың шуут магаданчыг.
Чайгаар бүткен бойдузуңга
Сагыш-сеткил чоргаарланыр.
Кожааланган чараш чечээ
Хову-шөлдү өңней бээрге.
Ховар диген чуружаның
Хорагай дег алдыналыр.

Баштак салгын хемни сени
Бажың дозун ойнай бээрге,
Шулу мөңгүн бырлаңнажып
Шулурткайнып чайынналыр.
Алый товуу тыва черни
Аян киирип угулзалаан.
Ажыл-ишчи хайым чоннуң
Аялгазы — Каа-Хемим.
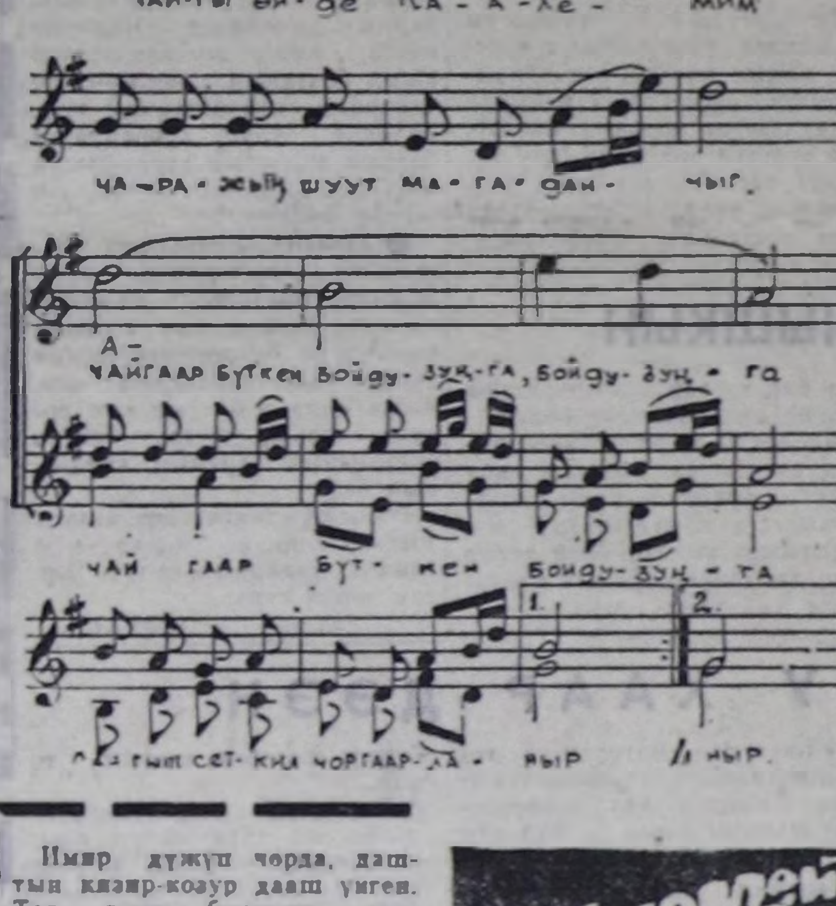
ЧЫЛАННАР ЧҮЪКТЭЭН КИЖИЛЕР

Бо бүгүнү кираам-биле көрүп, сонуурган чордум. Башкы Саян сыннарының Эргек-Тырган тайгазының бажында ажык черде аян бар. Ол аянның хорумнары дыка хөй. Аңаа Ленинградтың экспедициязы ажылдап турган. Оларны вертолёт-биле аңаа чедирип каан.

Хорумнарны ырактан көрген кижи мында чүү барын билбес. Экспедицияның ажылдакчыларының сорулгазы —хоранныг чыланнар дилеп тывары. Кижи оларны көргеш чиртиимээр. А экспедицияның ажылдакчылары оон черле корттпас. Хапка шилдерни чүъктээш базып үнүптер. Адыр баштыг херекселдери-биле чыланнарны тудуп алгаш, кезек шинчилеп көөр. Оларның хоранныг, хоранныг эвезин база дораан тодарадып алыр.

Экспедицияның ажылдакчылары хүнде бир кижи-ле 30-40 чедир чылан тудуп алган болза, омак-хөглүг, өөрүшкүлүг кончуг боор. Шилдерге чыланнарны чүъктеп алгаш келгеш, өске шилдерге чаңгыстап суккулап каар. Ооң үр болбаанда-ла хоранныарны төккүлеп каар.

Оларның хоранындан янзы-бүрү эмнер кылып турарын экспедицияның удуртукчузу профессор кижи чугаалаар. Бистиң черивисте чыланнар хөй болгай. Оларның ажыктыын билбейн турарывыс кончуг деп чүвени ынчан билип турдум.

Экспедицияның ажылдакчылары ол черге элээн үр болган. Чыып алган хораннарын шилдерге куткаш, вертолёт-биле чорудуп турганнар.

Ол чылан чүъктээн кижилер Эргек-Тырган тайгазының агаар-бойдузун магадап, аң-меңниң хөйүн сонуурган турганнар. Катчимистиң албээнге янзы-бүрү вареньелерни боттары кылып ап турганнар.

Экспедицияның ажылын сонуурган көргеним соонда, совестаарлар отрядының ажыктыг деп чүвезин биле берген мен. Чыланнарны кайы хамаанчок өлүрер чоруктар кижи бүрүзүнде бар. Чамдык улустар оон корткаш, хегбес. Элээн оолдар, 16-17 харлыг дээрим ол-дур. Олар чыланнарны соп каантар мындыг чүве. Шагар болгаш шагнас чыланнарны билбес болганывыстан оларга дээп болбас деп чүвени чугаалап каарым ол-дур ийин.

Сөөлгү үеде чыланнар ховартаан. Кайнаар барганын кижи билир эвес. Черниң ол дириг амытанының ажыктыын билбейн чораанывыс кончуг. Шагтүг санаарының календарында база киирген болгай. Ынчангаш ол совестаарларның отрядын ажыктыг деп бодап чоруур мен.

Эргек-Тырган тайгазының үнелиг эртинезиниң чоок ажыктыг талазы ол хоранныг чыланнар болган ышкажыл.

Даш-оол ЛОПСАН,
Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурну.

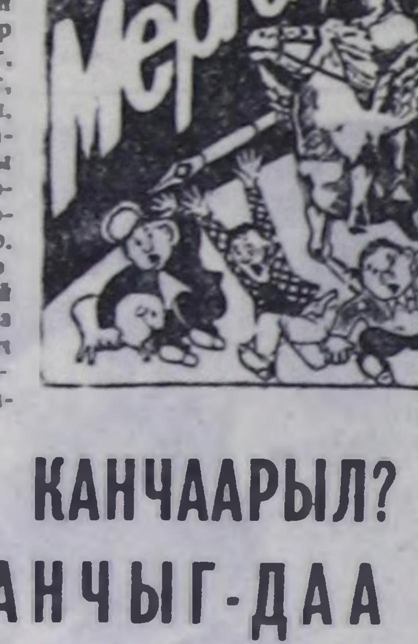

АТ ЧҮВЕ, КАНЧААРЫЛ? ХАРААДАНЧЫГ-ДАА

Имир дүжүп чорда, даштың кизир-коузур даашт үнген. Тар, чавыт бажыңга аяк шайын ааргап олурган ийи кижи серт дээннер. «Оорлар келдивее»—дишкеш, хайлыг, чаза тудар боо бар эвес, ыяштар туткулап алгаш, дүвү-далаш үне халышканнар. Шанда тараа складтары болгаш доңуп калган картошкалар шыгжаан аңмаарларга маңнажып келгеннер. Сүлде бо, оорлары—инектер болган! Ындында-ла багай оюк-чирик херимни буза таварып кире берген, доңг картошканы кедүредир дайнап, дүш чок үңгээн турганнар. Хап-сош турганш арай боорда, үндүрерге, «тодуп алдывыс» дээниг кудуруктарын сортайткылапкаш, суур, ферма кайы сеп дээш халчып ыдай болганнар. Дүжүттү хөйнүң кужу-биле тарып, ажаап-ла аар, а ону кадагалап шыгжаарынче кичээнгей салбайн баар-дыр бис. Ажыл-агыйжы эвезивис ол-дур ийин. Хайыраан чаагай картошканы чазын барып үндүр эжиптер. Хамык күш халас баар, харааданчыг-ла аа!

Ол болза, «Улуг-Хая» («директору Н. Балчий-оол) совхозтуң Арыг-Бажында шаныдыр. Ооң таныылдары Тулуш Дары-Сүрүң биле Дамдын-оол Дажы хинчээн көрүп, шаг боол турарлар. Кандыг хилиничекке таварыжып турар улузул деп айтырар боор силер. Ээриңк кижи дег тендиңейнип турар оюк-чирик херимни олар оор, мал-маган кирбезин дээш чамап, септеп-селип, чирик черлеринге даш дажып овалап, чиңге сывырындак демир-биле аргып пат боопла турарлар. Хөөкүйлерниң оозун өштүг чүве дег инек келгеш бажы-биле, хаван келгеш хаайы-биле чире үстүрүп кире бээр. Та каш чыл ынчаар хилинчектениш келген улус?! Совхозтуң удуртур ажылдакчылары ону билир; кедилиг, быжыг херимни кылдыртыр боол азап-ла турар, ол хирезинде ажыг кыжы хаарып кээрге, аазашкынын уттупкан боор.

Таңныыл кижиге боо, фонарь, телефон албан херек. А бо шаң суурдан хайыы черде турар. Хөй-ниитиниң үнелеп четпес өнчү-херенгизин карактап кадагалап турар ол кээргенчиг таңныылдар үстүнде адааныыс эт-херекселдер-биле хандыртынмаан. Ийи-даа буттуг, дөрт-даа буттуг «оор» келзе, ат чүве, канчаарыл?

Боо даажы дыңнааш даргалар чедип кээрлер ирги бе, коъш дүүргеден ап алгаш, Арыг-Бажынны теп шаңынга келгеш, дээр шаар келек көңгүредир даашлап көрген болзуңарза аа, эргим Мергелдей.

Наталья ДУГУР.
Улуг-Хем район.

ООҢ ХАЙЫ

Араганың үстүнге чам үнер

Суд залында.

1973 чыл. Июльдуң бир-ле бүрүг, карангы дүнү эртип, чер чырып келген. Тээли суурнуң бир узун кудумчузунуң соңгу талазында ээн борбак бажың чоогунда, кежүре берген бажың орнунда, аныяк эр кижиниң өлген мага-боду чыткан. Ооң арнын пыктын өл малгажынче киир хап турганш өлүргеш, ону оон хоора төртып турган болган. Ооң чанынга улуг борбак даш «өчүк чок» көгере берген чыткан.

Бо коргунчуг «чуруктуң» дүне дужунда кудумчу кежилдир уруглар сады бар. Ооң таныылы Иргит Комбужап ол эрткен «бачыттыг» кара дүне урап-чечеп чараш сестүг, сураглыг «Белек» деп ырны бакка-сокка ырлап чоруур эр кижиниң үнүн дыңнаан. Ленин кудумчузун кежилдир ырлааш, садиктеп арай ырак эрткеш, Хову болгаш Тайбың кудумчуларынче углуут:

«...Чүүдеп артык ховар белээм —
Чүрээм-биле айны. хүнну
ажеп берейн»

деп ынаар-ла ырлап чоруй барган. Таныыл ол ырыны билир болгаш: «Ам артында чаап турар мындыг орай карангы дүне кара чааскаан ырлап чоруурун бодаарга, бир кыска ыпакшааны-даа күштүг оол-дур. чүү-ле кижиниң төлү ирги?»—деп, бодаңып туруп калган...

Июльдуң сөөлгү хүннериниң бирээзинде «Тээли» совхозтуң Найырал салбырының ажылчыннары акша-шалыңын алган. Кежээликтей аныяк оолдар Василий Салчак, Владимир Иргит, Алексей Хертек. Михаил Дамбаа болгаш Борис Хертек магазинге кирген соонда клубка хөлчок ээрик көстүп келгеннер. Оларның сагыш-сеткили чүгле арагада, ынчангаш солуп киноңу безин төндүр көрбейн, хары угда кизирт-казырт үне халышканнар. Оларга арага ижер шелээн чер херек апарган. Ынчангаш оон-на үстүнде адааныыс шык кыдыында ээн борбак бажың чанынга караңгы дүмбейниң демги тояанчы, дидим «маадырлары» арагалаашкынып уламчылааннар. Алгы-кышкы, чугаа-соот чоорту ниыг-ниыг апарган. Чанында ээн бажыңның соңгаларының шилдерин-даа анаа-ла чыжырадыр буза шапкылаан. Эрткеп-душкен машиналар доңуп, оларны даш-биле дажап, сон турганнар. Бир эртип чыткан машинаны даштар-биле соккулаарга, туруупкан. Оон үнгүлеп келзе-ле, шагдаалар болган. Ээриктер караңгыда тоо-быдаралыр дезипкеннер...

Бир минутта кээрге, ол ээн бажың чанынга чүгле Михаил Дамбаа биле Борис Хертек олар арткан болганнар. Борис беш акшазы барын, арага садып ижерин эжинге саналдаан. А бирээзи орайтааның, арага ам тывылбазын чугаалаан. Ынчаарга бирээзи «акшаң харамнанып тур сен» дээш теп, шанчып, ходели берген. Михаил Дамбаа оон-на дерзип, айыылдыг үүлгедиин эгелээп, черден даш алгаш, эжиниң арнынче хөме шаапкан. Бористиң арнындан хан аттыга берген соонда, кезек тендирип туруп-туруп, пет кээп дүшкен. Андаапттанып, курлуп, дырбанайнып чыткаш, арнын дүй туттунгаш, доңгайгаш шыгырт чыдыпкан. Дерзии үүлгедикчи кежүрүп аппарган бажың орнундан улуг-ла дашты ийи холдап арай боорда кедүрүп эккелгеш, тыны үстүрүнүң кес кырында чыткан эжиниң чүшкүүзүнче дүжүрүпкен... Борис Хертек ол хевээр-ле шимчевейн барган...

Ээриикке далай-даа сыык, даг-даа чавыс чүве дээн, кижи өлүргеш, эрес-дидим чорук кылганым ол деп бодааны ол чүве ийикпе, демги арыг, шынчы ынакшылдың сергек, хөглүг ырын ырлап чоруй барган «маадыр» ол ышкажыл. Михаил Дамбаа. Ооң акыларының, угбаларының бажыңнарынга дүне киргилээш, демги өлүрүкчү чорук кылгап черинге келген. Эжиниң бажы малгаштыг шыкче кадалып кире берген, шимчеш дивейн чыткан. Ковайтыр хоора тыртып эккээрге, арны шупту хан болган.

М. Дамбааның акызы Сергей дуңмазының ол дерзии үүлгедиин билир хирезинде ыттавайн, чажырып чорупп турганш, истелгеден ылап билдипе бээрге, бодунуң амытынынга четтиген. Бо-ла бүтүнү Михаил Дамбаа судка өчүп берген. Ол шииттирген.

Кижи холу даттар, көөр хамаанчок, дыңнаары безин коргунчуг чүү мындыг арагалашыг үүлгедигил бо? Араганың хайы-дыр, араганың үстүнге чам үнер деп чүвениң сөглеп четпес кударанчыг түңнели ол-дур.

Аким ОЧУР.
Бай-Тайга район, Тээли суур.

Бөмбүрзектиң судалы

НАДЖИБУЛЛАНЫҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистанның болгаш даштыкы чурттарның журналистеринге организастаан парлалга конференциязынга Афганистан Республиканың президентизи Наджибулла делгеренгей чуве чугаалаан.

Афганистанның девискээринде турар бүгү совет шериглер Женева дугуржулгазында көрдүнгенин ёзугаар чуртунче ээп чоруй баарлар деп, президент чугаалаан. Төрээн чуртунче чоруп турар совет солдаттарны болгаш офицерлерни үдеп чорудуп турар бо хүннерде афган патриоттуң бүрүзү оларга өөрүп четтиргенин илередип турар.

Бистиң чонувустуң дайзыннары база Афганистанга тайбың байдалды тургузарынга удурланып турар чамдык даштыкы чурттарның чазактары ССРЭ Афганистанны эжелеп алган, совет шериглер оон кажан-даа үнүп чорбас деп хоп-мегени тарадып алгаш, чуртта байдалды улам чидиглендирип, хан төгүүшкүнүг дайынны уламчылап келген. Экстремистиг бөлүктерни боо-чепсек-биле хандырып турган, байып ап турар даштыкы бөлүктер болгаш чурттар база чурт иштиниң контрреволюсту күштери совет шериглерни бурун үндүрер дугайында делегей организациязының хүлээп алган шиитпирин ССРЭ болгаш Афганистан бурун күүседип, совет шериглерин бурун үндүрүп эгелей бээрге, чуртунче чанып бар чыткан совет шериглерже халдап, дерзии үүлгедиишкиннерни кылып эгелээн.

Совет шериглерниң чанып чоруурунга шаптык чедирери иштики болгаш даштыкы дайзыннарның база бир сорулгазы болур. Чүге дээрге, экстремистиг бөлүктер Афганистанда өске чурттуң шериглери эжелекчи сорулгалыг турар-дыр, ынчангаш чуртту хостаары-биле демисежир ужурлуг бис деп суртаалды афган чоннуң ортузунга тарадып, боттарының чажыт сорулгазын, тодаргайлаарга, даштыкы күрүнелерниң күткүүшкүнүн кончуг эптиг арга-биле күүседип, бодунуң чонунга, афган чазакка удур демиселди калбартып келген.

Совет шериглер бурун чана бээрге, ындыг барымдаа чок болур, ынчангаш олар ук шериглерни чорударынга шаптыктап эгелээннер. Афганистанның иштики болгаш даштыкы дайзыннары үүлгедикчи чоруун ындыг янзылыг боттары сойгалап илередип турар.

ССРЭ биле Афганистан боттарынга алган хүлээлгелерин бурун сагып, дес-дараалаштыр күүседип турда, Пакистан дээрбедекчи үүлгедиин улам күштелдирип турар деп, президент демдеглээн. Женевага хүлээп алдынган шиитпирни күүседир байтык, шуут сагывайн турар. Дугуржулгага ат салдынган соонда Пакистанның девискээринден келген экстремистиг бөлүктер чурттуң шериг объектилеринче 557 халдаашкынны кылган, хоорайларның болгаш чурттакчылыг черлерниң хөй кижи чыглыр черлеринге 403 бомбаны чашылдырган, чурттакчылыг черлерни ракеталар-биле 2300 катап боолаан. Ындыг үүлгедиишкиннерниң түңнелинде 7 муң кижи өлген, 12 муң кижи балыгланган. Ол кижилерниң хөй кезии тайбың чурттакчылар.

Ындыг үүлгедиишкиннерге Пакистанның шериглериниң дорт киржип турарының дугайында бадыткаан фактылар бисте бар. АКШ-тың администрациязы ол бүгүнү көрүп, билип турза-даа, Женева дугуржулгазының талазы-биле бодунга алган хүлээлгезин база-ла күүсетпейн турар.

Афганистанның политиктиг эвилелчилери, чепсектиг күштери иштикиниң болгаш даштыкының дайзыннарынга моон соңгаар-даа ойтур шавыштыңны берип шыдаар аргалыг деп, президент онзалап демдеглээн. Чурттуң чазаа национал эптежилге политиказын боттандырар дээш болдунар-ла бүгү хемчеглерни алыр.

Афганистанга тайбыңны быжыглап тургузарынга, чурттуң айыыл чок чоруун хандырарынга афган-совет найырал тодарадыкчы рольду ойнаар, ийи чурттуң аразында бүгү талалыг харылзаалар моон соңгаар-даа хөгжүүр деп, президент түңнелинде чугаалаан.

ДОПЧУЗУ-БИЛЕ

● ВАШИНГТОН. Совет-америк садыг хөгжүлдезиниң айтырыгларынга тураскааткан хурал Американың найысылалынга боор эрткен. Ол хуралды совет-америк харылзаалар талазы-биле хөй-ниити организацияларының комитеди чыылдырган. Төлээлекчилер палатазының кежигүнү чораан Дон Бонкер «Садыглажылгашкын политиказының талазы-биле АКШ-тың чаа администрациязынга саналдар» деп илеткелди ында кылган.

АКШ-тың талазындан ССРЭге хамаарыштыр кылып турар экономиктиг санкцияларны чок болдурарын, чениң негелдезинге дүүштүр ийи чурттуң аразынга бүгү талалыг харылзааларны калбартырын хуралдың киржикчилери саналдаан.

● УЛАН-БАТОР. Хат күжү-биле электри энергиязы ажылдап кылыр дериг-херекселдерни Моолда хөй-биле бүдүрүп эгелээн. Күрүне ажыл-агыйларының ырак-узак черлерде турар малчыннарының турлагларынга ындыг станциялар кончуг ажыктыг боор турар.

Хат күжү-биле ажылдаар бичии станциялар малчыннарны электри чырыы-биле хандырарындан аңгыда ханы кудуктардан суғну база сордуруп турар. Ынчангаш малдың суггарылгазының дугайында айтырыг чедимчелиг шиитпирлеттинип турар.

● МАНАГУА. Бүдүрүлгениң ажыктыг чоруун бедидер, акшаның үне чокталыышкынның доктаалыр талазы-биле чазактың боттандырып эгелээни шиитпирлиг хемчеглер чоннуң амыдырал-чурттаалгазының байдалын экижидеринге коскү салдарны көргүзе бээр деп, Никарагуаның президентизиниң планнаашкын болгаш бюджет айтырыгларының талазы-биле секретары Алехандре Мартинес Куэнка парлалга конференциязынга медеглээн.

Бүгү министерстволарга, оон иштинде шериг черлеринге моон мурнунда үндүрүп берип турган акша-хөреңгини 20 хуу кызырган, 30 муң кижини (оларның иштинде шериг албанныглар 10 муң) кызырары планда көрдүнген. Хуу секторну хөгжүдеринче элээн хөй курлавырларны мөөннээн. Кодээже кижи күжү мобилизастаар ажыл боттанып эгелээн. Бо хевирлиг хемчеглерниң түңнелинде улуг хоорайларга болгаш ажылчын хоорайларга аъш-чем айтырыы бо чылдан эгелеп экижиир.

● ТОКИО. Японияның чемненилге черлеринде робот-официанткаларны ажыглап эгелээн. Ындыг бир машина хары угда 60 кижиге чемни эккеп бээр, саваларны боду чыып аппаар болгаш чем өртээн санаап, улустуң берген акшазының артыын чандырып бээр.

Робот-официантылар, аныяк кыстар ышкаш, чарап, тааланчыг ырларны бүдүү ырлап чоруп турар.

(СЭТА).

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН

ВАШИНГТОН. (СЭТА). Японияның премьер-министри Нобору Такэсита албанның аян чоруун кылып Америкада чеде берген. АКШ-тың президентизи Дж. Буш-биле чугаалажыышкыннарны ол кылып турар. Япон премьер-министр АКШ-тың чаа президентизиниң бир дугаар хүлээп алганы күрүне удуртукчузу болур.

Японияда шериг баазаларының дугайында болгаш ийи чурттуң аразында кады ажылдажылгага хамаарыштыр чугаалажыышкыннар боор турар деп, даштыкы парлалга органнары дыңнадып турар.

ЗАВОДТУ ХААР ДЭЭН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Америкада эң улуг автомобиль компаниязы «Дженерал моторстуң» удуртулгазы Массачусетс штаттың Фремингхем хоорайында заводун 1989 чылдың август 1-де хаар деп шиитпирин хүлээп алган. Ынчангаш ол заводтуң 3300 ажылчыны ажыл чок артар.

«Дженерал моторстуң» төлээлекчизиниң чугаалаанындан алырга чаа хевирниң автомашиналарын бүдүрер арга чок боор турарындан компания чамдык черлерде заводтарын хаап, өске компаниялар болгаш фирмалар-биле дугуржуп алгаш, чаа бүдүрүгелерни кылып турар.

Парлалга органнарының дыңнадып турарындан алырга, америк рынокка Японияга кылган чиик машиналар хөй-биле кээп турарындан чурттуң улуг-улуг автомобиль компаниялары бергедээшкинге таваржып турар.

КАМГАЛАЛ АРГАЗЫ

Италияның хоорай сууржуларының кудумчуларында 25 миллион автомашина аргыжып чоруп турар. Ол хире хөй санның автотранспорттуң моторларының өрттеткен бензин, солярказының ыш-бузу чамдык хоорайларның кудумчуларынга кижи тынар аргажок байдалды тургузуп турар. Чижээлээрге, Римниң кудумчуларында агаарның хоралыг бүдүмелдер-биле бокталып хирленгени чамдыкта медицинада көрдүнген норма-чижектен он катап ажа бээр. Ындыг үелерде кудумчуларга чадаг-тергелиг чораан кижилер кончуг бергедеп, тынып албас апаар.

Ынчап барган таварылгаларда чадаг-тергелиг кижилер агаар арыглаар респираторну ажыглаар ужурга таваржып турар.

ЧУРУКТА: респиратор кеткен чадаг-тергежи.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 6-ДА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— Киноафиша. 9.35 — «Чуртта, Чер». Байкалдың экологтуг айтырыглары. 10.35 —Медээлер. 10.45 — Бөмбүктүг хоккей. Делегей чемпионады. 12.40 — «Бузурениг-даа болза, элдептиг». 13.40 — «Канклай уну куттулуп тур». 14.25 — 14.45 — Кырганнар бажыңнитернадының дугайында барымдаалыг фильм. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.55 —«Бистиң студиявыста Кирилл Родин». 16.20 — Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.40 — «Социология: нарын айтырыглар болгаш тайылбырлар». 17.10 — «Уруглар шагы». 18.10 — «Делегейниң улуургуң чогаадылгазы». 18.50 — Мультфильм. 19.00 — «XIX партконференцияның угланыышкыны-биле». «Ротор» эртем-бүдүрүлгеге каттыжыышкынының дугайында. Бот-орулга-чарылганы база бүдүрүлгениң социал баазазын хөгжүдер дугайында. 19.30 — Поэзия минуталары. 19.35 — А. П. Чеховтуң театры. «Чайка». Фильм-шии. 21.00 —«Үе». 21.35— Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Чайка» фильм-шииниң уланчызы. 23.15 —Бөгүн делегейде. 23.30 —00.20 — «Пушкинниң шүлүктеринге». Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 — М. Ю. Лермонтовтуң хосталгага ынакшылдыг лирикасы. 8 класс. 9.05 — Итали дыл. 10.05 — Ниити биология. Ч. Дарвин. Кылымал шилилге. 10.35; 11.35 — Биология. 6 класс. Мөөгүлер. 10.55 — Барымдаалыг фильм. 11.05 — «Бистиң садывыс». 11.55 — «Джигит кезээде джигит». Уран-чечен фильм. 13.20 —Медээлер. 13.30 — «Солагай кижи», ансамбльдың концерти. 13.50 — 14.10 — Барымдаалыг фильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 17.40 — Фильм-концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — Барымдаалыг фильм. 18.35 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-орулга-чарылга — хүннүң боттуг чорудуушкуну». «Агроүлетпүр: чаартылганың оруктары». 19.05 — Медээлер. 19.15 — «Кызыл телестудияның почтазы». Телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга, саналдарынга №№ 3-28-88, 3-24-62 телефоннар дамчыштыр Тыва АССР-ниң Күртүлүг даргазы Б. Д. Байыр-оол, Кызыл хоорукусомунуң даргазының оралакчызы А. Д. Моңгуш, «Красноярскгражданпроект» институттуң филиалының телевизилелериниң кол архитектору И. Н. Захаров, Чаагайжыдылга комбинадының кол инженери Л. И. Сухорадо харыылаарлар. 19.55 — Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Спидвей. ССРЭ чемпионады. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Манаашкын». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.35 — «Эртенги почта». 23.05—00.10 —Теннис. Дэвистиң кубогу. ЧССР биле ССРЭ-ниң шилилдек командалары. ЧССР-ден дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.10 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 19.10 — Улуг кижилерге мультфильмнер. «Густавтың автомобили». «Густав комчуксап турар ышкаш». «Чылыг олут». 19.35 — «Каратэ». Саранскиден дамчыдылга. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Иоганн Себастьян Бах». 4 сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.05 —Медээлер. 10.15 — «Уруглар шагы». 11.15 —11.45 — Барымдаалыг фильм. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.55 —Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Эр кижилер. Австриядан дамчыдылга. 18.45 —Бөгүн делегейде. 19.00 — «Эрге-чагырганы —Советтерге». 19.25 —«Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — Чугула объективе. «Рыковтар». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. А. И. Рыковтуң база оон өг-бүлезиниң хилинчектиг салым-чолунуң дугайында. 22.25 — Бөгүн делегейде. 22.40 — 00.30 — Рикардо Фольи ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35— Физика. 10 класс. Лазерлер. 9.05— Француз дыл. 10.05 — Физика. Чаштанчы чүге чиде бергенил? 10.35; 11.35 —Биология. 5 класс. Үнүштерниң вегетативтиг өзүп көвүдээшкини. 10.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 — Француз дыл. 11.55— «Аэропорт албан ажылдакчылары кирер черинден». Уран-чечен фильм. 13.20 — Медээлер. 13.30 — Ритмиг гимнастика. 14.00 — 14.30 —«Украина, Ада-чурттуң Улуг дайыны» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.05 —Медээлер. 17.15 —ТТ фондузундан. «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.20 — Уругларга фильм. 18.50 — «Экии, хүнчүгеш!». Кызыл хоорайның өөреникчилери чогаалчы Экер-оол Кенин-оолдуң шүлүктерин номчуур. 19.00 — Барымдаалыг фильм. 19.20 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Улусчу контроль». «Арага ишпес чорук —амыдыралдың негелдези». 19.45 — Медээлер. 19.55— Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — Барымдаалыг телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — 22.55 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 3-кү сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.20 — Л. Бетховен. Концерт № 5. 19.00— Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. 19.30 — Ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.35 — Медээлер. 11.45— «Экии, музыка!». 12.30— «Делегейниң кезии». 13.30 —13.45 — «Ол болган... болган...». 15.30 — Медээлер. 15.40—Эде тургустунуушкун прожекторну. 15.50 — «Музыка эртинези». М. Мусоргский— «Делгелгеден чуруктар». 16.25 — Чалыы маадыр—антифашист хүнүнге. «Вася Коробко», барымдаалыг фильм. 16.40 — Мультфильмнер. 17.00 — «Уруглар шагы». 18.00 — «Дециилге, информация, реклама». 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «ТелеЭКО» журнал. 19.30 — «Иоганн Себастьян Бах». 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожекторну. 21.45 — «Резонанс». Азия-оожум океан девискээри: нарын айтырыглар болгаш хөгжүлдениң перспективалары. 23.00 — «Өске уран чүүл азы аныяктарның бүгү-эвилел делгелгезинге хамаарыштыр боданнар». 23.45 — 00.05 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Физика. 8 класс. Н. Е. Жуковский. Авиацияның хөгжүлдезинге оон ажылдарының ужур-дузазы. 9.05— Немец дыл. 10.05— ПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы база психологиязы. Өг-бүле тударынга белеткел. 10.35; 11.35— Төөгү. 9 класс. Чаа экономиктиг политика —социализмче орук. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 3-кү сериязы. 13.10 — Медээлер. 13.20 — «Уйгур ырлары». 13.50 — 14.20 — Барымдаалыг телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 4-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30— «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларның 2-ги класс өөреникчилеринге телешкола. 18.50 — Уругларга фильм. 19.10 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Хүн айтырыгларынга». 19.40 — Медээлер. 19.50— Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —«Ыраажы-чоок». «Городецкиниң мастерлери». Барымдаалыг телефильмнер. 20.45 — «Байырлалдарның ритмнери». «Шалола» аас-чогаал ансамблиниң концерти. 21.00— «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожекторну. 21.45 — 23.00 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 — Мультфильм. 18.45 — Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. 19.35 — Новосибирскиниң күрүнениң академиктиг опера болгаш балет театрының аныяк солистери танцылаар. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35— «Чоон Сибирь». 8.45 — «Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.35 —Мультфильмнер. 12.05 —Барымдаалыг фильм. 12.15— Медээлер. 12.25 —Орус танцы аас чогаал ансамблиниң концерти. 13.05—13.35 — «Кедээниң делтемнери». Барымдаалыг телефильм. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.55 — Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Эр кижилер. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Бичии концерт. 19.10 —«Эрге-чагырганы —Советтерге». 19.40 — «Иоганн Себастьян Бах». 3-кү сериязы. 21.00 —«Үе». 21.35— Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 —«Музыка болгаш бис». 22.45 — Бөгүн делегейде. 23.00—00.00 — «Питер Брук. Москвага ужуражыышкыннар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35—Бойдус эртеми. 3 класс. Дириг амытан бүрүзү канчаар кыштап турарыл. 9.05 — Испан дыл. 10.05 —ПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Органиктиг делегейниң хөгжүлдезиниң бадыткалдары. 10.35; 11.35 — Ф. М. Достоевский. «Кем-херек үүлгедиишкинниң болгаш кеземчеe». 9 класс. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.20 —Медээлер. 13.30 — Свердловскиниң А. В. Луначарский аттыг академиктиг опера болгаш балет театрының солистериниң концерти. 13.55 —14.25 — «Мынчаар-ла чурттап чор мен». Барымдаалыг телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 5-ки сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — Тыва АССР-ниң Күртелерадио комитединиң симфониялыг оркестриниң концерти. 18.55—Барымдаалыг фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Партийжи амыдырал». «Техника сентелгезинге — шыңгыы». 19.40 — Медээлер. 19.50 — Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — Барымдаалыг телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.55 — 23.30 — «Туапемаус» деп камерлиг ниити ырның концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.25 — «Интерпретация. А. Н. Скрябин», фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 18.55 — Поэзия минуталары. 19.00 — Мультфильмнер. 19.30 — Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 10-ДА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35— «Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 11.25 —Медээлер. 11.35 — «Уруглар шагы». 12.35 — 13.15 — Коми АССР-ниң күрүнениң «Асья-Кыа» деп танцы болгаш ыр ансамблиниң концерти. 15.30 — Медээлер. 15.40 —Эде тургустунуушкун прожекторну. 15.50 —«Үежиниң портреди». 16.05 —«Уй-балай чорук». Уран-чечен телефильм. 17.15 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 — Эртем: теория, шенелде, практика. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 —«Интермедээ». 19.30 — «Иоганн Себастьян Бах». 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожекторну. 21.45 —Спортклуб. «Максимовтарның өг-бүлезинде эксперимент». Уруглардың күш-дамыр кижизидилгезиниң дугайында. 22.15 —«Ол болган... болган...» 22.30—00.00—«Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 А. С. Грибоедов дугайында эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 —География. 8 класс. Европаның Чоон чүгү. 9.05 —Англи дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Физика. Чырыктың чалгыгланчак болгаш квантылыг шынарлары. 10.35; 11.35 — Төөгү. 7 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 11.05 — Англи дыл. 12.05 —«Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 13.15 — Медээлер. 13.25 —13.55 —Ритмиг гимнастика. 16.55 — Медээлер. 17.00 — Фестиваль экраны. Львовка болуп эрткен аныяктар программаларының VIII Бүгү-эвилел фестивалының лауреат программалары. «Бир, ийи, үш, дөрт, беш дилеп кирип тим». «Кариша-биле кылаштап ор мен».

КЫЗЫЛДАН

18.00 —Док. фильм. 18.20— «Саян эдектеринде кежээ». Литературжу-музыкалыг программа. Тыва АССР-ниң болгаш Хакас автономнуг облазының культура, литература, уран чүүл ажылдакчыларының ужуражыышкыны. 19.20 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Бистиң интервьювус». 19.50 —Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Орус улустуң хөгжүм херекселдериниң көргүзүүнден. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожекторну. 21.45 —00.00 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Шуурган болур дугайында сагындырыг». 1.2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 — «Көрүкчүлер чок концерт». 18.30 — Ритмиг гимнастика. 19.00 — Баскетбол. АКШ-тың маргылдаазы. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35— «Бистиң салымывыс». 9.05 — «Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.35 —«Кижи институду». 11.35 — «Социализм чурттарында». 12.05 —Мультфильм. 12.25—«Сылдыс мөңге берейн». ССРЭ-ниң ИХМ-ниң автор-күүседикчилериниң Бүгү-эвилел көрүлде конкурузунуң дугайында. 13.25 — «Дириг амытаннар оранында». 14.25 —«Бүдүүге болгаш кижи бүрүзүнге». «Чурттаалга 2000». 15.00 — Мультфильмнер. 15.30 — «Херээжен кижиниң амыдыралындан 15 минута». 15.45 — Бөгүн делегейде. 16.00 — Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Эр кижилер. 18.15 —Делегей программазы. «Европа Венага ужуражыышкын соонда». «Кылат суурда чаартылга». 19.15 —«Чалыг кижилер, улуг кижилер болгаш уруглар». 19.20 — ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң киржилгези-биле фильмнер. «Бриллиант хол». 21.00 — «Үе». 21.35 — «Телекөрүкчүнүң спутниги». 21.50 —Суббота кежээзинде. «Оперетта бурундатмырып тур». 00.45 — 01.05 —«Совет Эвилелиниң кезии».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Кедээден дамчыдылга». 9.15 — Барымдаалыг телефильм. 10.25 — «Дециилге, информация, реклама». 11.40 — «Үр үдээшкиннер». Уран-чечен фильм. 12.40—Молдав ССР-ниң Күртелерадиозу. «Чурттаалга телу» телешииниң баштайгы көргүзүү. 14.25 —«Музыкалыг телеабонемент». «Декабрьда кежээлер». 15.40 — Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 16.10—«...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 16.55 —Ленинград телестудиязының программазы. «Соңгу чүк чагаалары». 17.40 — С. Орехов ойнаар. 18.00 — Чурттуң театрлары көргүзүп тур. Күрүнениң А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүл институдунуң «Коджинниң кожамыктары». К. Гольдониниң шиизин ёзугаар. 20.00—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Баштактанып база алыс тыны-биле». 20.45 — Концерт. 21.00 —«Үе». 21.35— 22.55 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик»—ЦСКА.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 12-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 —Медээлер. 8.15 —Ритмиг гимнастика. 8.45 — «Спортлото» тиражы. 9.00 — Уругларга дамчыдылга «Сээдгү катап ат чокка». 10.00 —«Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00— «Эртенги почта». 11.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — Уругларга информация-публицистиг программа. 14.00 — «Музыкалыг киоск». 14.30 —«Кадыкшыл». 15.15 — Мультфильм. 15.25 — «Сеңээ ынак мен, амыдырал». Телефотоконкурс. 15.30 — Эвилелдешкен республикалар кино уран чүүлү. «Бодунуң чериниде». 16.55 — Поэзия минуталары. 17.00 —«Кедээден дамчыдылга». 18.00 — Делегей панорамазы. 18.45 — Улуг-хүн кинозалы. Мультфильмнер. Барымдаалыг фильм. 19.40 —«Илбичи». Уран-чечен фильм. 21.00 —«Үе». 21.35 — «Экии, доктор!». 21.50—«Актёрлар болгаш рольдар», барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.20 — Медээлер. 22.30 — 00.35 — Музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Шуурган дугайында сагындырыг». Уран-чечен фильм. 10.30 — Е. Кисиниң концерти. 11.25 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.25—«Ыры 88». Туннел концерт. 16.00 — Мультфильм. 16.10 — «Адам болгаш Марьям» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.30 — УССР-ниң улустуң артизи Г. Мурзай. 16.55 — Биатлон. Делегей чемпионады. Эстафета 4х7. 5 км. Эр кижилер. 19.15 — «Телекөрүүг Москва — Бостон». 20.25 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.40 — РСФСР-ниң улустуң артизи О. Воронец ырлаар. 21.00 — «Үе». 21.35 —«Экии, доктор!». 21.50 — «Ягуар». Уран-чечен фильм. 23.15 — 00.20—Биатлон. Делегей чемпионады. Эстафета 3х7. 5 км. Херээжен, Австриядан дамчыдылга.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ ФЕВРАЛЬ АЙДА

РЕПЕРТУАРЫ

Тыва бөлүктүң артистери
5. «ЧАРБА, ШЛЯПА БОЛГАШ ЫНАКШЫЛ». Ч. Ондар. (Ийи кежегелиг комедия). Эгелээри 17 шакта.

10. «ЧЭЭРБИ ХАРЛЫГ БИС». Шии-концерт. (Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдун 1968 чылда дооскан тыва артистерниң концерти). Эгелээри 19 шакта.

Тыва бөлүктүң артистери
11. «СҮНЖИДМАА». Ж. Бадра. (Моол улустуң ырларынга үндезилээн ыры-хөгжүмнүг шии). Эгелээри 19 шакта.

Тыва бөлүктүң артистери
12. «АЛАДИННИҢ ИЛБИЛИГ ДЕНИ». Н. Гернет. Эгелээри 12 шакта. Ада-иелерни уруглары-биле кээп көөрүнче чалап тур.

Тыва бөлүктүң артистери
12. «ХАННЫГ КУДА». Г. Лорка. (Үш кежегелиг трагедия). Эгелээри 17 шакта.

Балет бөлүү
19. «БАЛЕТ КЕЖЭЭЗИ» деп улуг концерт. Эгелээри 19 шакта.

Орус бөлүктүң артистери
26. «КУСКЕЖИК». М. Рамазанова. Ада-иелерни садик барып турар болгаш 1, 2 класстарда өөренип турар уруглары-биле кады кээп көөрүнче чаладывыс. Эгелээри 12 шакта.

Орус бөлүктүң артистери
26. «ЧУРТТАЛГАДАН ОЙЛАВАС СЕН». А. Емельянов. (Чоннуң драмазы). Эгелээри 17 шакта.

Театрның кассазы 9 шактан 19 шакка чедир ажылдаар. Дыштаныр хүнү—понедельник. Телефон 2-25-49.

Театрның администрациязы хөгжүм-шии театрынга ажыл-хемчеглер эрттирериниң талазы-биле өске организациялар-биле керээлерни чарып турар. Телефон 2-35-88.

Кино

ФЕВРАЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Румба» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Асса» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинг Конг» 15.00, 17.50, «Ловушка для кошек» 9.20, 11.10, 13.00, «Происшествие в Утиноозерске» 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Знаю только я» 12.00, «Маленькая Вера» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Новые похождения кота в сапогах» 10.00, «Лентяй» 11.20, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к 6: «Двенадцать месяцев» 13.00, «Госпожин оформитель» 15.00, 17.30 шактарда.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; ◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-62; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи— 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ соруун келбейн бар... — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 239. ТС—00237.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 7 вторник
№ 32 (13932)
1925 чылда үнделзеттинген.
Өртээ 3 кеп.

Кыштаглардан медээлер

АДАКТАЛЫП ТУРАР

Төрүүр 4438 баш хой колдуунда оолдапкан. Оларның хураганнарының аразында хорамча эвээш. Малдың чаш төлүн улуг чидириг чок камгалап алыр дээш «Мурнакчы» совхозтуң удуртукчулары, малчыннары бар аргаларны шуптузун ажыглап турар. Төрүүр хойлуг кодааннар сакманчылар-биле четчелеттинген. Сиген-ширбииштиг, холумактыг чем аймаан ында чедирген. Мал эмчилери камгалал тарыышкыннарны өйшаанда чорудуп турар.

Бегзи Саая, Адыг-оол Доңгак, Боарган Чымба, Арбай-оол Хертек дээш чамдык малчыннарның коданнарында төрүүр хой шупту оолдапкан.

«Мурнакчы» совхозтуң малчыннарының мурнунда ам кол сорулга — хураганнарны семис-шыырак кылдыр доруктуруп өстүрери.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

УЛАМЧЫЛАВЫШААН

«Ак-Туруг» совхозтуң хоочун малчыны Дыкаа Калзан 25 чыл хойжузап турар. Дыкаа Монгушович эрткен чылын 100 хойдан 82 хураганны доруктуруптап, совхозунга дужаапкан. Бир хойдан 2,3 килограмм дүкү кыргаан.

Бо чылын ол керээ ёзугаар 100 хойдан 85 хураганы алыр, бир хойданна 2,5 килограмм дүктү кыргыыр сорулгалыг. Ооң коданында 425 хой бар. Амдыызында 250 хураган төрүттүнген, олары менди доругуп турар.

Сакманчылар Памчын Күнзенмаа, Анай Менделе, Людмила Монгуш олар чаш хураганнарны хоратпас дээш кызымак ажылдап турарлар.

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

ОНЧА-МЕНДИ

Бир дугаар төрүүр дүңгүш хой кадарып турар малчын Александр Ооржактың аалынга ажыл-иш бо хүннерде чайгыс чок. Дүңгүшта төрээн хойларның хураганнары сула, иелери оларны тоттурбас-даа болгулаар. Ынчангаш чаш хураганнарны сүткүр хойларга ыдар, эмискиктээр, оларны шык, соокка алыспас дээш сакманчылар, малчыннар бүгү хемчеглерни алыр апаар. Ажаалданы бичии баксырадар болза, хураганнар өлүп болур. Ынчангаш малчын өгнүң херээжен ээзи Дырынмаа Ооржак, ооң дузалакчылары холу дыңзыг ажылдап турарлар.

Төрүүр коданда 350 аныяк хой бар. 250 ажыг хой оолдапкан. Оларның хураганнары амдыызында шупту онча-менди. Хураган бүрүзүн доруктуруп алыр сорулганы Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозтуң хойжузу Александр Ооржактың өг-бүлези бодунуң мурнунга салгаш, демниг ажылдап турар.

Ширин-оол ООРЖАК.

ХАНДЫРЫЛГА ЭКИ

Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң кыштагларында төрүүр 3000 баш хой бар. Бо хүннерде 1000 ажыг хой оолдапкан. Чаш хураганнар шупту онча-менди доругуп турар. Малчыннар Виктор Балбыр, Чамый Бараам, Болдика Бичемей оларның коданнарында эң-не хөй хой оолдаан.

Мал эмчилери Юрий Наадым, Любовь Самбажык, Людмила Булатова чаш хураганнарга камгалал сыныптыышкыннарны чорудуп турар.

Малчыннарның, сакманчыларның амыдырал хандырылгазынче база улуг кичээнгейни салган. Аъш-чем, эргежок чугула барааннар-биле хандырылга эки.

Малдың чаш төлүн чидириг чок камгалап алыр дээш бүгү бар аргаларны совхозта ажыглап турар. Андрей АМБАРЖИ.

Адыр-Кежиг суур.

ЧҮСТЕН ТОЗАННЫ

Күдер-оол Ламажыкович Ооржак — Аянгатының хоочун малчыннарының бирээзи. Ооң коданында 335 хоюнуң 260 хирези оолдапкан. Чаш хураганнарны онча-менди доруктурарынга хойжунуң өөнүң ээзи Хорлуу баштаан сакманчылар — Тамара Ооржак, Артур Сат олар кызымак ажылдап турар.

Күдер-оол биле Хорлуу Ооржактар бо чылын 100 хойдан 90 хураганы камгалап алыр, бир хойдан 2 килограмм дүкү кыргыыр, 15 тонна сигенни белеткеп, 12 тонна өдекти белүп алыр сорулгалыг.

Сураглыг малчыннарда кыштаглаашкын эки эртип турар. Мал чеми четчир, кажаа-хоразы кургаг, чылыг. Кыжын курлап алган одарларында хоюн кадарып эгелээн. 100 хойдан 90 хураган алыр сорулгалыг ажылдап турарлар.

Сериң-оол ОНДАР.
«Шемпээр» совхоз.

ҮРЕЗИН—ҮНДЕЗИН

• Чиңгине директор-биле интервью •

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың июнь 20-де үндүргени «Тыва АССР-ниң агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүдерин эртем талазы-биле хандырарын сайзырандырар дугайында» доктаалының ёзугаар «Мал чеми», «Үрезин», «Экономика», «Дүк», «Эът», «Сүт», «Картофель болгаш ногаа» деп эртем-бүдүрүлге системаларын тургузарын шиитпирлээн.

Бөгүн «Үрезин» деп эртем-бүдүрүлге системазының чиңгине директору В. А. Барышников-биле интервьюну парладывыс.

— Владимир Александрович, «Үрезин» деп эртем-бүдүрүлге системазының сорулгазы, кылыр ажылдары кандыгыл?

— «Үрезин» болгаш өске-даа эртем-бүдүрүлге системаларын тургузарының кол сорулгазы — эртем биле бүдүрүлгени сырый чоокшулаштырып, шуут тудуштуруп, кедээ ажыл-агый продукцуларын бүдүрерин көвүдедири болур. Мен бодум хуумда бо оруктуу шилип алганы коньчуг шын деп бодаар кижи мен. Эртем биле бүдүрүлгениң аразында харылзаазы аажок кошкак турганын билир-ле болгай бис. Бөгүн, эде тургустунуушкунуң үезинде бемни ону болур-чогууру-биле чоокшулаштырып шыдавайн турар. Чижээлээрге, Тываның Дуржулга станциязының эртем ажылдакчыларының чорутканы чамдык шинчилелдери, дуржулгалары саазын кырынга чыдып каап, республиканың совхозтарында ажыглаттынмайн турар. Ооң уржуу — малдан эвээш төл, сүт, эът ап турарывыс, тараа болгаш өске-даа чер ажыл-агыйының культураларының дүжүдүнүң чавызы. Бир эвес эртем биле бүдүрүлгениң аразында кады ажылдажылга бар болза, чедимчиннер бедик болур деп чүвени интенсивтиг технология-биле ажылдап турар коллективтерниң көргүзүглери бадыткап турар. Эртем биле бүдүрүлгениң сырый харылзаштырып, продукция бүдүрерин көвүдедири, ооң шынарын экижидери, чоннуң аъш-чем аймаанга херегзээн хандырары — «Үрезин» болгаш өске-даа эртем-бүдүрүлге системаларын тургузарының сорулгазы ол.

«Үрезин» деп эртем-бүдүрүлге системазының кылыр ажылы кандыгыл дээр болза, «Саратов-29», «Мироновская», «Скала» дээн ышкаш бистиң совхозтарывыста тарып берген тараа үрезиннериниң тарып өстүрерин организастаары. Тыва эки шынарлыг, бедик бүдүрүкчүлүг үрезиннерни чылдың садып ап турар. Аңаа хөй акша-херекшени үндүрүп келген. А республика ооду бодун эки шынарлыг үрезин-биле хандырып болурунуң айтырыы амга чедир шиитпирлеттинмээн. «Үрезин» деп системаа ол ажылды боттандырар сорулгалыг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың июнь 20-де хүлээп алганы үстүнде адаанывыс доктаалда «Үрезин» деп эртем-бүдүрүлге системазынга кирер ужурлуг ажыл-агыйларны база айыткан. Чижээлээрге, картофель үрезинин өстүрерингe «Кызыл тараачын», Тока аттыг совхозтар, хөй чылдыг сиген үрезинин бүдүрерингe — «Күш-ажылдың хостуу», «Барлык», Тока аттыг, тараа культураларының үрезинин бүдүрерингe «Улуг Октябрь», «Тиилелге», Тока аттыг, «Барлык» дээш өске-даа совхозтар хаара туттунган турар ужурлуг. Ынчалза-даа эртем-бүдүрүлге системазынга кирери эки тура-сорукка үндезилеттинген. Системага совхозтар албан-биле кирзин дээн айтышкын чок. Ниитизи-биле 18 совхоз системага кирип болур. Киреде, системаның баштаар органы-биле совхоз керээ чарар, киргенинин дадывырың төлээр ужурлуг. Ооң хемчээли 1 га дээш 2 рубль. А дадывырның ниити хемчээли үрезин тарып өстүрери-биле совхозтуң системага аңгылап берип турар шөлүнүң хемчээлинден хамааржыр. Бир эвес 50 га аңгылап бээр болза, 100 рубль төлээр.

Системаны бут кырынга тургузарынга, хөгжүдеринге дадывырны ажыглаар. Үрезин өстүргеш, оон алган орулгаларының 10—15 хуузун ажыл-агыйларга сапап бээр, 10 хуузун системаның кол ажыл-агыйы азы Дуржулга станциязы алыр.

— Ажыл-агыйның удуртукчулары орулганы дораан алыксаары чажыт эвес болгай. Баштайгы чылдарда «Үрезин» системазының орулгазы канчаар тыптып кээр болурул?

— Үрезин өстүрер участоктарга сөөлгү 3 чылдың ортумак дүжүдүнден хөй дүжүттү өстүрүп алтар болзувусса, артыкшылдыг продукция тыптып кээр. Плаандан ажыр бүдүрген продукция орулга олдур. Ону садып-сайгаргаш, орулганы үндүрүп ап болур. Эки шынарлыг, плаандан ажыр бүдүрген продукция дээш тускай өртектер кердүнгенин ажыл-агыйларның удуртукчулары билир. Эң ылаңгыя эки шынарлыг үрезинниң улуг өртекке чедирип ап болур.

— «Үрезин» системага кирген совхозтарны адап көрүңерем.

— Амдыызында 6 совхоз кирген. ССРЭ-ниң 50 чылы, Тока аттыг дээш оон-даа өске. Ол совхозтар 29 муң рубль түңнүг дадывырны системаның агар санынче шилчиткен. Совхозтарның чамдык удуртукчулары «Үрезин» деп эртем-бүдүрүлге системазының келир үеде, харын-даа чоокку үеде ужур-дузазын чедир медерел билбээн болгаш, киреринче далашпайн турар.

Дуржулга станциязында элита болгаш бирги репродукцияның эки шынарлыг үрезини бар. Системаның составынга кирген совхозтарга колдадыр бээр апаар бис. Системаның составынга кирбээн ажыл-агыйларга бодаарга, тараа, картофель, ногаа аймааның дүжүдүн чоокку чылдарда көвүдедип, шынарын экижидер. Боттары боттарын үрезин-биле хандырып алыр арга оларга 2-3 чыл иштинде тыптып кээр деп тодаргайы-биле чугаалап болур мен.

— Үрезин бүдүрүлгезин канчаар организастаарыл?

— «Үрезин» системага кирген совхоз бүрүзү үрезин тарып өстүрер тускай участоктарны аңгылаар ужурлуг. Ол дээрге эң эки херзүнниг шөлдер боору чугаажок. Аңаа ажылдаар механизаторларны база машина-техниканы-биле кады аңгылаар. Системаның бодунуң талазындан ол участоктарга үрезин өстүрерин организастаар агрономтехнологту совхозка бээр. Ооң шалыын системе төлээр. Агроном-технолог чүгле үрезин тарып өстүрүп турар участокка ажылдаар ужурлуг. Ону өскээр чардыктырып болбас. Агроном-технолог — херзүнүү болбаазырадырындан эгелээш, үрезинниң кадагалаарынга чедир бүгү технологтуг шуудуту удуртур харысаалгалыг кижи ол. Үрезин тарып өстүрер кижилер ажылының түңнелинге сонуургалдыг болзун дээш бүдүрүлгени организастаарының эң дээштиг аргаларын ажыглаар апаар бис. Системага 10 агроном-технолог херек. Амгы үеде оларны четчелеп турар. Агроном-технолог бүрүзү 2-3 совхозта үрезин участоктарынга ажылдаар. Ооң ажылының түңнели совхозтуң талазындан ажылдаарынга херек бүгү чүүлдер-биле хандырып бээриниден база дорт хамааржылгалыг. Бо ажыл шуудаан тудум, совхозтар үрезин тарып өстүрер участоктарның шөлүн улгаттырып болурлар. Шак ынчаар тараа, картофель болгаш ногаа аймаан бүдүрериниң чүгле хемчээлин көвүдедир эвес, а ооң шынарын экижидип болур.

— Системаның материал-техниктиг баазазының айтырыгларын канчаар шиитпирлээр силер? Эң ылаңгыя картофель болгаш ногаа аймаа болбаазырадыр база кадагалаар черлериниң багайындан үрезин үндүр октаттынып турар болгай?

— Картофель, ногааны алыр болза, байдал ылап-ла нарын. Бо продуктуларны болбаазырадыр, кадагалаар материал-техниктиг бааза үрезин кылдыр ажыглаар картофель шыгжаарынга бээин дүүшпес. Бар шыгжамырларны эде дерип, аңаа салгыннадырып агаарладырының дериг-херекселин тургузар апаар. Тараа үрезинин арыглаар, кадагалаарынга баштайгы үеде тараа хүлээп алыр пунктуларның дериг-херекселин, складтарын хелезилеп алыр деп бодап турар бис. Эң ылаңгыя складтар чүгле 50 хуу хире ажыглаттынып турар болгай.

«Үрезин» системазының тараа арыглаар, кадагалаар пунктузун тудуп алырының аргазы бар. ГДР-де үндүрүп турар технологтуг шууштуругланы чагып каан бис. Ооң өртээ, эптеп тургузары дээш өске-даа чарыгдалдар-биле катай-каара 65 муң рубль хире. 3-4 хире совхоз акша-тегериин «октаашкаш», ындыг бир технологтуг шууштуруганы тудуп ап болур. Баштайгы технологтуг шууштуругланы чоокку 2 чылда тудуп алырын кызыдар бис.

Системаның материал-техниктиг баазазының үнелезиин совхозтарга турар ужурлуг деп санап турар бис. Шөлдерден ырак черлерге шаннар, шыгжамырлар тударга транспорт чарыгдалдары көвүдээр.

— «Үрезин» системаның штады каш кижил?

— Совхозтарның директорларын сонуургадып турар чүүл — шалын фондузу боор. Чылда 62 муң рубль. Мээн шалыным ынаар кирбес. Мээн албан-дужаалым чиңгине директор болза-даа, хостаттырбаан. А мээн оралакчым агроном В. Н. Кожушко, бухгалтер, совхозтарга ажылдаар 10 агроном-технолог — штат бо. Оон ынай 2-3 кижи техниктиг ажылдакчылар бар.

— Системаны тургузар талазы-биле ажыл чүү хире шуудааныл?

— Бо чылдың эгезинге чедир 6 совхоз системага кирип, хуузунуң дадывырын төлээни ол. Совхозтарның хөй кезииниң директорлары шооглут далашпайн турар. Кады ажылдажылга дүрген эгелээн тудум, бо чугула ажыл улам шуудаар ужурлуг.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң

комиссиязында

СПИТАККА ТУДУГ ШТАВЫ ХЕРЕК

Чер шимчээшкининиң эң төвүнге таварышкаш, шуут үрели бузулган Спитак хоорайны мурнунда турган черинден каш километр ырак черге тудар деп эртемденнер сүмелээн. Чаа хоорайны 500 гектар черге тудар, бо айдан эгелеп аңаа тудуг ажылдарын эгелээр. Тудугну эгелээриниң болгаш эрги хоорайда чурттап турар кижилерниң амыдырал хандырылгазының айтырыгларын СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының февраль 4-те болган ажылчын хуралынга чугаалашкан. Хуралды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. А. Воронин эрттирген.

Чер шимчээшкинин болган хүнден эгелээш, Спитактың чонунуң амыдырал-чуртталгазынче доктаамал кичээнгей салдынып келген. Бажың чок арткан бүгү кижилерни майгыннар, вагон-бажыңчыгаштар-биле хандырган, аъш-чем болгаш үлегүр барааннары-биле хандырылга үзүктелбейн турар, улуг майгыннарда база түр тудкан бажыңнарда школалар, албан черлери, столоваялар, магазиннер ажылдап турар. Электри энергиязы болгаш газ хандырылгазында үзүктелиишкин чок, хоорайның бузундузун доврааан аштаар ажылдар дүн-хүн чок чорып турар.

Ындыг болзажок хоорайны аштап-арыглаар база чаа тудугларны кылыр ажылдың темпизиниң кудук бооп турарын хуралдан демдеглээн. Бүгү ажылдарны таарыштырып удуртур чаңгыс аай штаб тургустунмаан, республиканың кыртудуу организацияларының ажыл-чорудулгазын эки углап баштаваан турар. Ооң уламындан планда кердүнген ажылдар саадап турар. Ленинакан хоорайда ышкаш, чаңгыс аай штабты тургузар болза планнаттынган ажылдарны шуудадып болур.

Спитакта эң улуг тудуг организациязы болур Узбекистандан келген отряд чаа объектилер тударынче чүгле бо айның төнчүзүнде кирер деп турар. Тудуг ажылдарын эгелээрин соңгаарладып турарының дугайын ук отрядтың удуртулгазынга сагындырган. Спитакта болгаш ол районда бүгү тудуг организацияларының ажылын тодаргай удуртуп баштаар системаны тургузар хемчеглерни чоокку хүннерде алырын Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге комиссия даазкан.

Тус черниң элезин, сай, даш, туф дээн ышкаш тудуг материалдарын казып тывары көвүдедир талазы-биле ап чорудар хемчеглерниң планын чугаалажып көрген болгаш чүүлдүг деп санаан. Ол сорулга-биле амгы үеде ажылдап турар бүдүрүлгелерни үш ээлчег-биле ажылдаарынче шилчиткен. Оон-биле чергелештир ажылдап турар кижилерниң ажыл, амыдыралының байдалдарын экижидеринче доктаамал кичээнгей салыры демдеглеттинген.

Тудуг материалдары белеткээр чаа карьерлерни ажыткаш, оларны бедик бүдүрүкчүлүг дериг-херекселдер-биле дериири чугула деп санаан. Чуртта ындыг дериг-херекселдер кылып турар заводтар ол чагыгны күүседир дээш улуг харысаалгалыг болур ужурлуг.

Чер шимчээшкинни болган зонада санитар-эпидемиологтуг байдалды комиссия харын деп санаан. Санитар эмчилерниң кызымакай ажылының ачызында Армениянын соңгу талазында хоорайларда болгаш кедээ черлерде аңаа-бүрү аарыг тараашкыны болбайн турар, ындыг болзажок, чаа чоокшулап орары-биле холбаштыр аарыглар тыптып кээп болур. Ынчангаш санитар байдалга контрольду бичии-даа кошкатпазын комиссия чогуур албан черлеринден негээн.

Комиссияның ажылынга Армениянын Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян киришкен.

(СЭТА).

САРЛЫКЧЫЛАР

Өвүрде «Кызыл Тук» совхозтуң малчыннары Чаш-оол Өктен-оолович биле Галина Кечиловна Ооржактар ам 15 чыл дургузунда сарлыкчылап келген. Эрткен чылын 100 сарлыктан 90 бызааны камгалап алган. Ол дээрге чүгле совхозунда эвес, харын районда эң дээре көргүзүг. Ынчангаш чемпион атты чаалап ап, өг-бүле 300 рубль-биле шаңнаткан.

Мурнакчы малчыннар бо чылын оон-даа бедик хүлээлгелерни алган: 100 сарлыктан 95 бызааны камгалап доруктурар.

Бо ийи малчын — аныяктарның дагдыныкчылары. Оларның өөреникчилери Сергей Куулар биле Андрей Ооржак оларның көргүзүглери база эки.

Чаш-оол биле Галима Ооржактарның сарлыктары кыштан хүр-менди ажып турар. Кызыл-оол САТ.

Өвүр район.

ШАГАА: Кызылга мынчаар эрткен

•Репортаж•

Чон бүрүзүнде боттарының сагып чоруур эки, чаагай чаңчылдары бар. Ол дээрге шаг-шаандан бээр ада-өгбелерден салгал дамчаан национал байырлал, өөрүшкү хөглелдиң, чырык, чаагай сеткилдерниң байырлалы-дыр. Чижээ, эрги чылды үдеп, чаа чылды уткууру. Ону байырлап эрттирериниң чурумну болгаш ол найыр-дойнуң ады база аңгы-аңгы. Чижээ, Вьетнамда Чаа чылды уткуур байырлалды Тэт дээр, а Тывада ону Шагаа дээр. А оон харын үнделзиниң, эки келектерин арттыргаш, үеге таарыштыр чаартып тургускаш, ук черде чурттап, ажылдап турар хөй аймак чоннуң ниити байырлалы кылыры чугула айтырыг. Шаг-шаанда тывылган тыва улустуң Чаа чыл уткуур байырлалы — Шагааны кызылчылар февраль беште бүгү чурттакчы чонунуң ниити байырлалы, хүндүткелдиг болгаш быжыг найыралдың база бир символу кылдыр бир-ле дугаар эрттирген. Кызыл хоорукту-комунуң культура кылдыыя программаны чогаадыкчы ёзу-биле тургузуп, аңаа чаа уткалар болгаш аян-шиизин киирип организастаашкынын ниитизи-биле чон черле экидир деп үнелээн.

Шагаа байырлалын кажан, каяа эрттирер дугайында чарлаалдарны найысылал Кызылдың кудумчуларынга болгаш республика солуннарынга көскү кылдыр баш бурунгаар парлаан турган. Ынчангаш харын чүгле найысылалдың улуг, бичи чурттакчылары эвес, а ылаңгыя чоок суурлар Сукпак, Шамбалыг, Черби, Кур-Чер болгаш өске-даа черлерден сонуургаан улус хөй чыылган.

Ол хүн шала бүргегзиммээр болгаш сооксумаар турган. Булут арзындан ыла-хаая карап бакылап кээр хүнүн херелдеринге мыштарның ожук-харлары карак чылчырыктадыр кыланайнып турган. Улуг-Хемнинс база-ла чаптанчыг, коргунчуг, бир-ле ужуру билдинмес тоолчургу, элдептиг янзы-бүрү дүрзү-хевирлиг берзен-бэрзен доштарга так шыңгаладып алган ынаар-ла даап-шимээн чок чыдар. Ындыг доштарны Культураның болгаш дыштаныышкынның Н. Гастелло аттыг паркының аксында шөлде эккеп, шеверлерниң уран холдары улам-на тоолчургу, шилдеп бүткен «хоорайжыгаш» кылдыр хуулдурупкан. Ол «хоорайжыгаш» арызынче кире бээрге, шынап-ла, кандыг-даа дүрзү-хевир бар. Үдеп турар чылывыс Улу, а уткуп турар чылывыс Чылан чылы болгай. Ынчангаш, шынап-ла, Улу аксы-дижин шаарартып алган, ужуруп каан кыргап терек ышкаш, ында-ла шөйлү берген чыдар, а чыланнар баштарын өргеп дег кедейткилеп алгылаан, кежи шокарарып, чеъп аргамчы ышкаш бо-ла дүрүжө берген чыткылаар.

Дүштекинин 12 шак четпээнде-ле ол тоолчургу «хоорайжыгашка» чыгулап ойнаап сонуургак бичии уругларның катты-иткизи, хөглүг ыыт-шимээни, музыка-хөгжүм чаңгылапы берген. Чоорту-ла чон оон-моон эндере чыглып келген. Улуг, бичи кижи бүрүзүнүң арын-шырайында хүлүмзүрүг ойнаан, кышкы чылыг хеп-биле шыланыпкан борбак арыг болгаш ол-ла чоок-кавы каткы-хөг, оюн-баштак, музыка-хөгжүм, ыры-шоор-биле уйук чок диинмиттели берген. А амданныг, ааиг маңчы, хуушуур, бууза, боова, боорзак, дүлген эът болгаш өске-даа янзы-бүрү аъш-чемин делгээн поваолар, садыгжылар шагаалаашпарны ээвлеп-ээлдек чалап турар.

Ак чемин орап-таңдыже чажып, чаа чылда экиниң күзен чалбараан соонда, бедик черде ег хапасының иштинде ожук-паш ышкаш чүвеге отту кыпсып үндүрупкен. Чырыктың, чылыгның — бүгү-ле чаагай күзелдерниң чалбыраашталып чоруур символу — от ол! Ынчангаш ол бедикте олаг одун долгандыр хөөмей-сыгыт, орус-даа, тыва-даа дылдарга ыры-шоор, аас чогаалы — кожамыктар, кожаңнар, дүрген чугаалар, тывызыктар... оон чаңгылап турган...

Оюн-тоглаа эгелээлекте башкарыкчы шагааның ужурутказын чыылганнарга уран чечени-биле мынчаар тайылбырлаан:

Шагаа дээрге тыва чоннуң
Чаагай сузук чаңчылы-дыр.
Айның чаазын, хүнүң
эртенин
Алгап-йөрээн байыры-дыр.
Шагның сөөлгү эргилдезин
Чыккылама соокту солуур.
Чырык чаагай частың айы
Шагаа айы — Чаа чыл-дыр!
Арбын малдың кышты хүр
Ашканының демдээ-дир.
Аккыр сүттен кылган
чемниң
Агын амзаан эгези-дир.
Шагаа дээрге боктан-чамдан
Арыгланып чарлыры-дыр,
Сагыш-сеткил чүден артык
Арыг-чаагай болуру-дур.
Амыр-чыргал буян сиигеи
Чаагай ыдык сүзүглел-дир!

(Уламчызы 4-кү арында).

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ТАРЫЛГА ШӨЛҮН, ОДАРЛАРНЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

Амгы үеде бистиң «Барлык» совхозтуң тарылга шөлү эргижирээн. Шыңап-ла, Барлык шөлүнге база Кыдыы-Шыраа-Булакка 30-40 чыл мурнунда тараа тарып турган, ам ол-ла хевээр-дир. Чер база дыш негээр. Ында дүжүт эвээжеп, бок үнүштер көвүдээн. Бир эвес тараа, сиген тарывыр өске черлер чок болза база айтырыг бир янзы.

Бо совхозтуң Хөндергей салбырында Алаш хемниң оң талазында шаанда колхозтуң тарылга шөлү — Узун-Кыйыг деп чер бар. Ону Алаштың унундан бута үндүргеш, суггарып турду. Ол шөлдү ажыглаар болза эки. Чүге дээрге, ук салбыр мал ажылдыг болгаш, Алаш хемниң ындыы талазында хөй хой, өшкү база сарлык бар. Узун-Кыйыгта оода мал чеми —сулаяы, хой чылдыг сигенни тарыза.

Чамдыктар мээң бо саналымга каттышпас чадавас. Ол черже кежер көвүрүг чок, суг улгады бээрге, Алашты чүгле куш ужуп эртери харын шын-на. Көвүрүг чок болгаш, ол черниң малчыннарының түреп турары черле аажок ийин. Сүт улгадыоо аргыжар арга чок апаар. Чон билир. Алаштың бажын ээлей чурттаан «Кара-Хөл» совхоз бар. Кара-хөлчүлер чоннуң күжү-биле шефтерни органижастап тургаш, шапкын болгаш тереңсуглуг Алашты кежир кааш-даа көвүрүгнү тудуп алган-дыр. А «Барлык» совхоз оон канчап дорайтаан деп? Күжү харын кожазы ажыл-агыйдан дыка улуг. Салбырның хамык мал-маганы турар черин —Алаштың оң талазын чөп ажыглаар дизе, бир талазында, көвүрүгнү тудар, ийиде, Узун-Кыйытта мал чеми тарывыр. Барлыктың, Шыраа-Булактың ховуу-шөлдерин дыштандырар.

Мурнунда Хөндергейге колхоз турда, Үстүү-Дулаан-Кара деп черде суггаттыг шөлдү база ажыглаар. Ону харын кыжын, күзүн бүлүктээлдырып суггарып болур-ла. Олап харын Хөндергейже автобус аргыжып турар, ынчангаш үп хире көвүргэжүтет тудуп алыр болза, шаптык чок. Шак мындыг курлавырларны чөп ажыглаар болза дээр дугайында бодумнуң саналдарымны эш-өөрүмге-даа чугаалап турар кижи мен. Солуннарга-даа бижип келдим.

Бистиң совхозтуң директору мурнунда СЭКП райкомунга ажылдап турган аныяк эш Владимир Монгуш. Кандыг-даа удуртукчу кижи ажылдаарда, чоннуң башкарарда, улустуң сүмезин дыңнаар ужурлуг. Ынчангаш мээң саналым, бодалым болза, совхозта тарылга шөлүн база одарларны черле чөп ажыглаалыңар. Аңаа хөй акша-хөреңги-даа үнүп турбас болгу дег. Чүгле чонну эвилелдээр херек. Чүвениң алыс ужур-дузазын тайылбырлаар. Ынчаарга ам тереңсуглуг Алашты кежир канчап көвүрүг тударыл деп айтырыгны мен улус салыр чадавас. Мынчаар: ону кыжын тудар. Ийе, кыжын. Дош кырынга 5-6 хире кажаа (көвүрүг калкаазы кандыг болур ийик, билдингирле болгай) туткаш, ону даш-биле долдур тывыр. Чаавы дош эрий бээрге, ол кажаалар чайгаар-ла суг дүвүнге баар. Ону кыжын демир-биле шарып, кадап, быжыглап алыр. Ол кажааларның турар черин кужун баш удур хынамчалыг шиләп, көрүп алыр, оон башка улуг дашатарга база таварышкы болур болдур эвеспе.

Бир эвес Алашка көвүрүг тудар деп чарлаттан болза, мен база бадаа, эпроэвин туткаш, күзелдиим-биле барып тутчур эвес мен бе. Алашты кежир көвүрүг кылып алыр болзувусса, ында малчыннар-даа амыраар, совхозка-даа улуг-ла дуза болур.

Мээң бо ийи саналымны «Барлык» совхозтуң дирекциязы база АҮК-даа черле хынамчалыг өөренип көрзүн деп улуу-биле идеген, дилеп олур мен.

Сарыглар ТАВАА-САМБУУ.
Барыын-Хемчик район.

«Меген-Бүрен» совхозтуң төвү Кызыл-Хая суур Тываның эң ырак булуңнарының бирээзи. Суурну баштай тудуп турар үеде кандыг-даа төлевилел, техниктиг нормалар сагыттынмайн кылдынган электри, радио шугумнарының шын эвезинден чырык өжери, радио мыттавазы калый хөй таваржыр, ол дээш хомудалдар доктаамал үзүлбес турган. Түе черниң, районнуң, харын-даа республиканың удуртур органнарының ап келген хемчеглерниң ачызында бистиң бо ырак суурувустуң электри болгаш радио четкилери эрткен чылын чаартылып кылдынган болгаш олар ам чогумчалыг ажылдап турар. Электри четкилери багай ажылдаарга «Экран» системазын дамчыштыр ажылдаар телевизорлар безин орта көрдүнмейн турган.

Чаа чагыларны тургузуп, электри четкизин чаарткан соонда, районнуң харылзаа белдириниң ажылдакчылары радио шугумун база чаартып, эде кылган.

Ынчангаш Кызыл-Хая суурнуң чурттакчылары идегелдиг чырыкка чединингенинге, телевизорларны көрүп, радиону доктаамал дыңнап турар апарганынга өөрүп четтиргенин илередип турар.

Успун-Доржу ИРГИТ.

ЧУРУКТА: радио шугумун чаартып турган монтёрлар (солагай талазындан) Пётр Иргит, Артём Салчак, Эрес-оол Салчак олар.

Авторнуң фотозу.

Агроүлетпүркүрком тайылбырлазын

АЪТТЫҢ ДУЗАЗЫ-БИЛЕ

Эът база сүт бүдүрерин көвүдедири-биле чергелештир чаңчыл болган адырлардан аңгыда, чылгы, сарлык, теве болгаш ивиин өстүрериниң аргаларын калбаа-биле ажыглаары чүгүла дээрзин партияның XXI область конференциязынга айыткаңын аажок-ла чүүлдүгзүнүп деткиир кижи-дир мен.

Бо малдарны күрүнеге дужаарга өртээн улгаттырар дугайында айтырыгны көдүрүп-ле турар боор чүве ыйнаан. Мен бодум хуумда чылгыны өстүрериниче-ле улуг сагыш салза дээр-дир мен ийин. Ону бөгүн республиканың девискээринге кайы-даа районга азыраар, а теве, сарлык, ивиин харын таарыжыр-ла черлерге таарыжыр болгай. Чылгы дээрге бисте коллективизация үезинде улуг рольдуг болган мал бо. Чүгле ол үеде эвес, харын шаанда транспорт чок турда, бистиң тынывысты ап чорду. Кызылдан тура Эрзин, Тес, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Тожу — бо черлер-биле чүгле аъттың дузазы-биле аргыжып чордувус.

Эң ылаңгыя бот-акталаныышкын, бот-орулга-чарылга үезинде аажок ажыктыг бо малды өстүрер дугайында «Шын» солунга дыка хөй авторлар чагаа бижип, саналдарын киирди. Оларның чагааларындан алырга, Каа-Хемде «Совет Тыва» совхоз чылгыны өстүрер, оон ажыын көөр дээш черле эки ажылдап турар-дыр деп билдим. 1987 чылда ол ажыл-агый чылгыдан 80 муң рубль орулга алган-дыр.

Саналдар харын хөй-дүр. Чоннуң саналы дээрге, кайы-бир ажылды экижидип алырының аргазы-дыр. Ынчангаш ам моон соңгаар чылгыны өстүрер талазы-биле Тывада черле кандыг план барыл, чүнү канчаар деп турарыл? Бо дугайында кандаа ажыл-агыйны харылап турар Агроүлетпүркүрком бар-дыр. Оон специалистериниң аксы-сөзүн солуннуң арыннарынга дыңназа, номчуза деп бодадыг мен ийин.

Ондар ТӨГҮС.
СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхоз.

ХОЙТПАК—ЭМ ШЫНАРЛЫГ

«Шын» солунга чамдык эш-өөрлер хойтпак дугайында дыка-ла шын бижип турлар. Оларның материалдарын номчааш, бодум хуумда саналымны, бодалымны черле биживес аргам чок апарды. Шаанда тыва улус сүттү дүне өттеп үндүрүп болбас дээр чораан. Ында утка бар. Сүт база оон кылган чем кижиге эм болур дээрзин олар билип чораан болбайн аан. Амгы үеде ол чемни эмчилер кадыг ажылда улуска бижип берип турар. Курорттарда, санаторийлерде, эмнелгелерде улуска сүттүг азы оон кылган чемни «ара чем» шагында берип турар.

Бисте сөөлгү үеде хымыс садыг-магазиннерде, столоваяларда көстүп келди. Черле эки-дир. Хойтпакты улам көвүдедир херек. Оон-арага тип алгаш, ону ижип мээрэреп, мал-маганың оскунуп азы чогуш-кырыш үндүрер. Ол хамаанчок өлүм-чидимге-даа таваржыр чоруктар бар харын. Ындыг чоруктар-биле чаныш-сыныш чок демисежир херек. Ону садып саарар, олча-ажык бодаар ындыг таварылга биске черле турбаан.

Хойтпакты кылыр улус кылзын, ону харын садып, магазиннерге, эмнелгелерге, үрүглар албан черлеринге, школаларга киирзин. Үрүглар, аарыг улус ишсин, туралазын улус садып алзын. Хойтпактан хөй янзы чем үнер: ооң божазын ааржылаар, аңаа чигир холуп алырга тергиин, курут кылыр, база-ла чигирлеп алыр, хойтпакты сүтке холуурга, быштак болур. Хойтпактың ипээ безин ийи аңгы болгай. Амгы үеде совхозтарда алгы эттеп болбазыырадыр кооперативтер-даа тыптып тур. Алгыны оон-биле идээлеп чымчадып алыр ышкажыгай.

Ам күскү божаны улус ааржылааш, оон-биле кыжын мал азыраар, чемгерер апарган — база дыка эки ышкажыл. Кижиниң чеми-биле мал чемгерерге, эмиссиктээрге аан.

Мен 70 ажыг чыл дургузунда хойтпак ижип келдим. Ам кыжын-даа бажыңымда хойтпактыг мен. Хуумнуң-не ону ижер мен. Хоорайда чамдык эш-өөр оон хереглеп ап-даа турлар. Ак чем, хойтпак ижер улустуң назыны узун болур чүве деп, ада-иевис шаанда бо-ла чугаалашкан олурар ийик. Ону мен сөөлүнде бодумнуң амыдыралымга көрдүм, бүзүредим. Менде ижин-баар аарывыр, чемге хөөн чокталыр деп чүве мынча ботка чок ийин.

Бо үениң аныяк-өскенинге сүмем чүл дээрге, сүттен кылган чемни — хойтпакты, ааржыны, курутту, быштакты шаанар-биле ижип, чип чорунар. Чамдык аныяктар ону ажаар, хайгаараарының чурумун билбес-даа чадавас. Хойтпакты хүннүң-не ылкеш, оон орнунга сүттү кудуп, былгап турар. Ону эрттир изиг, чылыг черге турупас. Ону баалыжныг савага азы шил баңкыга кудуп алгаш турар. Аңаа изиг сүт база таарышпас. Үрели бээр, ол ышкаш эрттир соок сүт база таарышпас. Хойтпактыг саваның аксын үргүлчү так дуглап болбас, пөс азы марля-биле дуглап каар.

Бистиң совхозтарывыс — чоокку ажыл-агыйлар Кызылга кээп хойтпак садар күзелдиг болур болза, эки-ле за!

Иргит БАЗЫР.
Кызыл хоорай.

ТУРА ЧОКТА...

Күнгүртүг суур чылдан чылче сайзырап орар. Чурттакчы чон чаңгыс аай төлевилелдиң бажыңнарында киргилээн. Культураның болгаш албан черлериниң тудугалары база бар. Ындыг-даа болза хөңү, делгем кудумчуларның ниити чаагайжыдылгазы сагышка дыка четпес. Чайын чаъс бо-ла чааш каап-тар. Оон ол кудумчуларга баар-базар чер чок—сүт саалаар. Ол бүгүнү өөренип көргеш, агиткавартира аайы-биле быжыглаттынган депутаттарга маңаа-биле орук кылдыртырының чагыгларын чыл санында киирер. Херек кырында ол чагыгылар ала саазын кырында чытпышаан. Ол ышкаш бажың херимин кылыр штакетниктер база тывылбас.

Час чоокшулап орда, суурнуң ногаанчыдылгазының кылырын чылдың сүмележир. Бо чаагай чугаа чоорту ажыл-херекке көзүлбейн уттундурар. Бир эвес өрге бүрүзү тура-соруктуг шимчеир болза, бо ажыл шагда бүткен турар ийик. Кандыг-даа ышты олуртур дээр болза, суурдан 100 метр черде турарын чурттакчылар билир. Тура чокта кандыг-даа ажыл бүтпес деп чүве бо-дур.

Чамдык бажың ээлери ыяштарның бүрүзү частып, чечээ сагланайны бергенде, оларны олуртуп эгелээр. Оон ажаалдазын эки хайгаараавыжындан, удатпаанда катыглап калган болур. Даразында ону тура соккаш база бирээни олуртур. Бойдустуң чайгаар бүткен байлаан мынчаар төтчеглээрге болур бе? Бо база-ла кампалгага чанчыкпааныс-тыр. Ам бо чылын суур чаагайжыдылгазынче сагыш салып, агиткартираларда быжыглаттынган депутаттар, оон активтери ногаанчыдылганы холга алыр болза эки.

БОК ОВААЛАНГАН

Мурнуку чылдарда бажын бүрүзү богун тергелиг аъттарга чүдүргеш, айыткан черинге аппарып төп турду. Ынчан суурнуң-даа, оон девискээриниң-даа арыг-силии кончок. Ам бажыңнарның даштындан эгелээш суур чоогунда аът чарыштырар шөлге чедир бок эдерилген. Машина-трактор кезектери безин шагжайжы бергилээн чылар. Кижи эмнелгезиниң аарыг улус чылар, эмнедир бажыңнарының безин боту оваалаган. Бажын бүрүзү туралаан-на черинге богун тегер. Чамдыкта ижер сүт кыдыынга-даа төп каан болур. Бо бүгү суурнуң санитарлыг байдалынга таарышпайн турар. Шынаа кедээ Советтиң бо бүгүнү бир янзы көрүп, тодаргай шиитпирин үндүрүп, оон күүселдезин чедип алырының хемчеглерин холга алыр боор деп идегедим.

Василий ДОРЖУ.
Кызыл район.

ЭКИДИР СЕПТЕП-СЕЛИИР

Республиканың чамдык районнар, совхозтар теплицаларда арыг сугну чөп ажыглап турарын солуннардан номчааш, магадаар-дыр мен. Бистиң Эрзин суурнуң чурттакчыларын шак ынчалдыр суг-биле хандырып болурунуң аргалары бар. Ылангыя чайгы үеде огород тарыырынга сүт чурттакчыларга кончуг херек. Чыл санында бугазының ууи аштап-арыглаары-биле шефтээшкиннер чаңчыл ёзугаар чорудар. Оон улуг-ла түңнел чимес. Ол кылган ажылывыс чегенчиг. Арык кыдыында үнген ыяштарның дүшкен бүрүлерин, элезин-довурааш кыры-биле сиирге аштап каар. Бо-ла Өөгүнчиниң черлерин дескиизей часпас, ырак черлерниң доргавас. Буга оожун шуут септеп кылбас. Моон уламындан суурнуң аалы талазынга сүт чедир аммас.

Бир эвес буга суур доктаамал турзун деп бодаар болза, ону экидир септеп-селиир ужурлуг. Ылангыя буга оожун бетоннап кылгаш, чиун чаартып кылыр деп саналдыг мен. Ону кылыр күчүлүг техника бар. Бир эвес херек болза, кожавыс Тес-Хем районда суггарылга системаларының эгелели-биле-даа ... гуржун ап болгай. Оон техникадан чүге хөлезилеп ап болбазыл? Чыл санында эрециг шефтээп ...иннерден чайлаарының аргалары бар. Ону удуртур дааргалар эки организастаар, ажылды ылаптыг башкарары негеттинип турар.

Чүгле чазын хүнү шагы келирге, хөлзеп ... оргунзан чайлаг кузун чер эрип турда, бо ажылды ынак кылып алыр болза, чогумчалыг хире. Маңаа эрткен бежен чылдарның чижээн сактыылыар. Тес-Хем районнуң девискээри «Ак-Эрик» колхозтуң мурнуу талазында карак четпес ховуну ажыглаарга канчап киирип алчып бис. Ынчан чаңгыс-даа техника чок турду. Эрзин, Тес-тиң чону хол-биле күчүүг улуг бутаны каскаш, Тес-Хемниң суун олче аксыптывыс чоп. Ол улуг тудугну бүдүрген байырлалга С. К. Тока киржип, чүве чугаалааш, мынча диген: «Кижи бир-ле чүвени кылыр күзелдиг, сонуургалдыг болза, оон шыдавас ажылы турбас. Эрхейлер!». Бо дарганың чугаазы дыка шын. Шыңап-ла, Эрзинниң чурттакчылары демнежип, тура-соруктуг туруптар болза, албаа-биле атып чыдар буга суун кызыптары чайлыг-ла. Бо ажылды чер эрий бээри билек кылырынга улус депутаттарының Эрзин район база суур Советтериниң күүсекчи комитеттериниң дузазы, сагыш салыышкыны дорт херек дээрзинче идегеп каады.

Чакар СОЯН.

Үндезин реформаның оруу-биле

БОТ-ТУСКАЙЛАҢ ЧУРТТАП ШЫДААР БЕ?

ТЕРЛИГ-ХАЯНЫҢ ШИНЧИЛЕЛ-АЖЫГЛАЛ БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ БОЛГАШ ООҢ СУУРУНУҢ САЛЫМ-ЧОЛУНУҢ ДУГАЙЫНДА

60 чылдарның эгезинде тыптып келген Терлиг-Хая суур болгаш ооң тургустунарынга чылдагаан болган Терлиг-Хаяның шинчилел-ажыглал бүдүрүлгези сөөлгү үш-дөрт чылда дүвүренчиг байдалда чурттап, ажылдап турар. Бистиң Тывада бо бичии суурнуң амыдыралы ниити делегей рыногунда байдалдан, экологтуг угаап-билишкинден хамаарылгалыг болганы бүгү-ле чүве чылдагааныыг, бот-боттарындан харылзаалыг боор турарын көргүзүп болур. Канчап черле Терлиг-Хаяның салым-чолу делегей рыногунда байдалдан хамаарылгалыг болу бергенин ында шинчилел-ажыглал бүдүрүлгезиниң мастери Василий Иванович Рожок мынчаар чугаалаар:

— 60 чылдарның эгезинде делегей рыногунга мөңгүн-суунуң өртек-үнези улгадып, эң бедик деңнелче көдүрүлгеп турган. Бистиң чуртувустуң удуртулгазы ол байдалды эскерип кааш, мөңгүн-суу бүдүрер улуг хемчээлдиг бүдүрүлгелерден аңгыда, эвээши-даа болза мөңгүн-суу бээр черлерни ажыглаарынче кирип, оон ачызы-биле даштыкы валюта киирип алырының хемчеглерин төлевилээн. Ынчангаш бистиң ышкаш, шинчилел ажылдары-биле кады мөңгүн-суун дораан бүдүрүп эгелээр ындыг улуг эвес хемчээлдиг элээн каш бүдүрүлгелерниң тудуун төлевилеп, тудуп эгелээн. Чогум-на ындыг бүдүрүлгелерниң бирээзи — Терлиг-Хаяның шинчилел-ажыглал бүдүрүлгези болган. Оон ачызында Терлиг-Хая суур тудуп тургустунган болгай. А амгы үеде шинчилел-ажыглал бүдүрүлгезиниң чүгле ады арткан. Ол ам мөңгүн-суу бүдүрбейн турар. Чүү болганыл? База-ла делегей рыногу салдарын чедирген.

Мөңгүн-суунга хандыкшыл эрткен. Ниитизи-биле делегейге экологтуг байдалче кижизигейниң күштелгениинден кижиге, дириг амытаннарга бузу кончуг хоралыг мөңгүн-суун ажыглаарын эвээжедип, ону өске бүдүмелдер-биле солууру шапкын боттанып келген болгаш мөңгүн-суунуң өртек-үнези хевертен баткан. Харын-даа ону аргалыг-ла болза ажыглавазының айтырыы тургустунуп келген. Бо-ла чылдагааннардан Терлиг-Хаяга мөңгүн-суунуң тывыжын бүдүрерин база соксаткан.

Ам канчаарыл? Эвээш-биче-даа бол, тургускан бүдүрүлге күчүлерин октаар бе, чуртталга, социал-культура баазалыг апарган суурну каар бе, күш-ажылчы чаңчылдарлыг коллективти тарадыр бе? Бо айтырыглар бүдүрүлгениң удуртулгазының, оон үстүнде турары «Тыва кобальт» комбинаттың, ССРЭ-ниң Өңнүг металлургия министерствозунуң «Союзникель» каттыжыышкынының, ол ышкаш республиканың партия, совет органнарының мурнунга чидии-биле тургустунган, ол-ла айтырыглар терлиг-хаяжыларны база хаңы дүвүреткен. «Тыва кобальт» комбинаттың, «Союзникель» каттыжыышкынының төлээлекчилери бүдүрүлгени хаар, ындыг болганда Терлиг-Хая суурну келир үеде чок болдурар дээн чижектиг шиитпирниң талалакчылары апарган. Оларның кол даянгап чылдагааннары мындыг: бүдүрүлгениң келир үези чок, мөңгүн-суун моон соңгаар бүдүрбес, ону калбарты хөгжүдериниң, чаартырының аргалары кызыы дээш оон-даа өске.

Бүдүрүлгениң удуртулгазы, республиканың партия, совет органнарының деткимчезинге даянгаш, тургустунган күчүлерин ажыглаар, өске продукция бүдүрериниче шилчиир талазы-биле дорт ажылдап, ол туружун камгалаан, ынчангаш коллективти таратпас, суурну кагдынганнарның санынче киирбес дээш турушкан.

Ам сактып көрээлиңер. Каш чыл мурнунда бажын чугайлаар чугай тыппайн кайы хире бергедээр турган ийик бис. Бо дээрге улуг тудуг организацияларындан эгелээш бүгү бүдүрүлге, албан черлеринге чедир, бүгү чурттакчыларга шуптувуска дыка нарын айтырыг боор турду. Ам? Республиканың кайы-даа булуңунда ажыл-агый бараанпарының магазининге кирерге целлофанда эптиг кылдыр хаптап каан чугайны кузээниң-биле садып ап болур сен. Ол дээрге Терлиг-Хаяның шинчилел-ажыглал бүдүрүлгезиниң (эрги ады кым-даа солувааны-биле ол хевээр артып калган) продукциязы-дыр.

Эрткен чылын бүдүрүлге 3100 ажыг тонна чугайны бүдүрген. А санаашкыннар ёзугаар алырга, республиканың тудугларының, капитал, агар септелгениң болгаш чурттакчы чоннуң чугайга хереглели чылда 3500 тонна хире боор турар. Терлиг-Хая бүдүрүлгезинден аңгыда, чугайны «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынының, чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бүдүрүлгелери база өрттедип кылып турар. Ынчангаш эрткен чылын республиканга ниитизи-биле 3700 ажыг тонна чугай бүдүрүнген.

А Терлиг-Хаяның бүдүрүлгезиниң өске чугай бүдүрүп турар черлерден ылгалы кандыгыл? Ол—эки механизастаан бүдүрүлге. Чугай дажын казып алыры, чедир сөөртүрү, суугуга урары дээш кол-кол аар ажылдар механизастаттынган. Хаптаары болгаш чудуруп чорударны харын ам-даа механизастаттынмаан. Ында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедик, продукцияның бот-үнези чиик. Бир онзагай талазы — чурттакчы чонга садар кылдыр бээрде чугайны эптиг, культурлуг кылдыр хаптап турары. Ынчалзажок бүдүрүлге чүгле чугай бүдүрериниң күсели-биле чурттап шыдавазы санаттынган (үстүнде адааныыс саңдан хөй чугайны республика ам дээрезинде хереглевейн турар).

Бүдүрүлгениң удуртулгазы үстүңү органнар-биле дугуржуп, аргаларны дилеп келгениниң түңнелинде шуут чаа хевириниң продукциязын — частыышкынның чокка бузулдурар бүдүмелди (ЧББ) бүдүрүп кылырынче шилчирин шиитпирлээн. Оон рецептизин, бүдүрериниң технологиязын чогуур эртем-шинчилел черлеринден чагыдып алгаш, 1987 чылда шенелде бүдүрүлгезин кылган. Эрткен чылын ЧББ-ниң 940 тоннаны бүдүрген болгаш чагыкчыларынга сайгарган. Хая-даштары, черни, эрги фундамент болгаш ажыглаттынмас апарган өске-даа чүүлдерни оожум буза төпсиптер ол бүдүмелди хереглеп турар черлер дыка хөй. ЧББ-ниң эрткен чылын чурт иштинде үс ажыг адрестерже чоруткан. Ооң ажыглалы ам дээрезинде база-ла шенелде байдалдыг чорун турар. Бир эвес ол чагыкчыларга таарыжыр, ажыглаар черлери көвүдээр болза, бүдүрүлге ону бүдүрүп кылырын көвүдедип болур. Ынчангаш ам бүдүрүлгениң чурттап, амыдырап болур продукциязының ийи хевири бар апарган.

Ындыг болзажок бүдүрүлгени, ында тургустунган коллективти камгалап арттырарының дугайында айтырыг чидиг боор артпышаан. Ынчаарга амгы үеде, эде тургустунуушкуннуң, үндезин экономиктиг реформаның негелдезин ёзугаар бүдүрүлгени аваа-ла дужурүп каантар эвес, ооң бодун боду хандыртынарын, боду чурттап шыдай бээрин барымдаалаары, ындыг-дыр дээш-ле командылап-дужаар арга-биле кыла бербези чүгула.

«Тыва кобальт» комбинаттың удуртукчулары Терлиг-Хаяның бүдүрүлгезин аартыктап, дужүрер сагыштыг турар хирезинде, боттарының кол бүдүрүлгезиниң доктаамал карыылгалыг чоруун, мөңгүн-суу бүдүрүп турар үеде Терлиг-Хаяның арыг орулгазын чарыгдалдарга киириштирип турганын уттуп орар.

— Эрткен чылын 237 муң рубль түңнүт немей акталаныышкын алыр тура, камналтаның болгаш дээштиг ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде, чүгле 105 муң рубльди немей алдывыс — деп, бүдүрүлгениң директору С. А. Толышев чугаалады. — Бо чылын биске немей акталандырыышкынга 70 муң рубль көрдүнген. Моон алгаш көөрге, бир эвес бис бо ёзугаар ажылдаар болзувусса, боттарывысты бодувус азыраттына бээр арга бар. Ол чүгле бистиң рынок-биле, чагыкчылар-биле канчаар ажылдаарывыстан хамаарыжыр. Бо-ла бүдүрүлге күчүзүнге, ажылчын курлавырларны ажыглап, продукцияны бүдүрерин барык ийи катап улгаттырып болур бис.

Бүдүрүлгениң директору ажыл-агый чорудулгазының ийиги моделин ажыглап кирерниче, харын-даа аренда керээзи-биле ажылдаарынче шилчиирин чүткүдүүн илередип, Гомельде болгаш Красноводе төрелдешкек бүдүрүлгелерден алгап саавыр удуртулгаларын көргүзүп, оларга үндезилеп санаашкыннарны кылып, белеткел ажылдарын чорудуп турарын база айытты. Бүдүрүлгениң чарыгдалдары амгы үеде продукция сайгарылгазындан киирип ап турар ниити орулгазындан ажып турар. Чарыгдалдарының кол кезиин долганыр суутуга одаар солярка, бүдүрүлге корпустарының чылыдылга системазынга хөмүр-даш садып алырынга үнүп турар. Бо болгаш өске-даа чарыгдалдарны эвээжедириниң аргаларын коллектив өөренип көрүп турар. Шыңап-ла аренда керээзинче шилчиир апаар болза, чарыгдалдарга эң шыңгыы контрольду тургузары, орулга киирип алырының бүгү аргаларын ажыглаары эң чугула айтырыг кылдыр тургустунар.

Терлиг-Хаяның бүдүрүлгезин ам «Тыва кобальт» комбинатка хамаарышпас үттиглиг, тудуг материалдары кылыр бүдүрүлгелерге хамаарыжыр утланыышкынныг апарган. Ону «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынче шилчидериниң аргаларын болап көөр үе тургустунуп келген. Бо талазы-биле алырга, ооң материал-техниктиг хандырылгазының, фондуларының айтырыын шыңгыы өөренип көөрү чугула.

Мижит-оол СААЯ.
(«Шынның» корр.).

Профоблчөвүлелдиң президиумунда

БҮГҮ АРГАЛАР-БИЛЕ

Бистиң республикада туризм болгаш экскурсия чыл келген тудум-на хөгжүп орар. Аңаа Тываның каас-чараш, онзагай бойдузу калбак аргаларны ажыдып турар. Эрткен чылын туризм болгаш экскурсия талазы-биле область чөвүлели ажылчы чонга 1.800 муң рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Чурттуң дыка хөй крайларының, областарының, хоорайларының чүс-чүс ажылчы чону бистиң республикага шолээзин эрттирген. Дыштаныр хүннерде туристеп база экскурсиялап турарларның саны көвүдеп турар. Эрткен чылын аът-биле туристээр маршрутту ажыткан. Оон баазаа лагерин Ондумга тургускан, ол ажылчы чоннуң сонуургалын болдурган.

Чөвүлелдиң материалдыг баазазы багай эвес. Чайгы үеде Халын хөлде туристиг лагерь, Тожуда «Азас» турбаазаа ажылдап турар. Кызылда «Демир-Сал», Ак-Довуракта «Мөңгүлек» туристиг клубтар бар. «Мөңгүлек» гостиница комплекстиг, чээрби хире машина турар автоажыл-агыйлыг.

Ындыг-даа болза туризмниң болгаш экскурсияны идепкейлиг-биле хөгжүдериниң аргаларын долу ажыглавайн турар. Республиканың ажылчы чону болгаш Тываның аалчылары туристээрин болгаш экскурсияларын четпес организастап турарының дугайында эвээш эвес хомудалдарны киирген. Ооң уламындан профоблчөвүлелдиң президиумунга туризм болгаш экскурсия талазы-биле область чөвүлелиниң ажылын анализтеп чугаалашкан.

Дыка хөй четпестерниң үнүп турар кол чылдагааны бирээзи болза, чөвүлелдиң чамдык ажылдакчыларының билииниң кудузунда онаашкан ажылынга ээ-харысаалга чогунда, кадрларның үнүп-кирериниң көвүдээнинде болган. Туризмниң болгаш экскурсияны хөгжүдериниң бүгү айтырыгларын чөвүлелдиң комиссиязы шиитпирлээр ужурлуг, а херек кырында ол ажылдавайн турар. Чөвүлелдиң даргазы В. А. Корнеевтиң тайылбыры-биле алырга, коллегия хуралынга комиссияның кежигүннерин чыып алыр арга чок болуп турар.

Туристээр, экскурсиялаар дээн кодээниң чурттакчыларының негелделерин өөренип көөрүнче болгаш хандыраарынче чөвүлел чогуур кичээнгейни салбаан. Транспорт бүдүрүлгелери-биле автобустарны хөлезилеп алырының керээлери чардынмаанындан экскурсияларны организастаарынга бичэ эвес бергелерни таварыштырып келген, ол чорук улуска таарымча чок болганындан хомудалдарны киирип турар. Республиканың хоорайларынга болгаш ажылчын суурларынга чурттакчыларның дыштаныр баазаларын база зоналарын тургузарынче, ег-бүлелери-биле дыштаныр организастаарынче сагышты салбайн турар. Туризмниң болгаш экскурсияны вептередириниң талазы-биле реклама-чарлалдар багай.

Профоблчөвүлелдиң президиуму республикага туризмниң болгаш экскурсияны улам ыңай хөгжүдериниң хемчеглерин ажылдап кылган.

Ол ышкаш президиум хуралынга профэвилел организацияларынга ажылчы чоннуң бижимел болгаш аас-биле киирген хомудалдары-биле ажылды улам ыңай экижидер дугайында айтырыгны чугаалашкан. Оларның анализин кылып көөрге, колдуунда күш-ажылдың төлевиринде, эмнелге хуудузун берип база ону төлеп турарында, санаторийлер болгаш дыштанылга бажыңнары баар путёвкаларның үлелгезинде, чуртталга бажыңнарының хуваалдазында хөй четпестер бар болуп турар.

Бижимел болгаш аас-биле хомудалдар киирген кижилерниң хөй нуруузунга чогуур харыыларны, тайылбырлы берген, оларның иштинден дыка хөй кижиге айтырыгларны шын шиитпирлээринге дузалы чедирген. Коллективтерниң ажыл-ишчилери-биле профэвилел комитеттерниң ажылдакчыларының ужуражылгаларын эрттирерин практикалап турар.

Оон-биле чергелештир ажылчы чоннуң билдириишкиннери, хомудалдары-биле ажылда чамдык четпестер барын профоблчөвүлелдиң президиуму демдеглээн. Чоннуң ажылдап, чурттап турар черлеринде дыка хөй хомудалдар шиитпирлеттинмейн келгенинден үстүнде турар партия, совет органнарга, солуннар, журналдар редакцияларынга оларның келири эвээжевейн турар. Чамдык профэвилел комитеттерниң ажылдакчылары билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны сайгарып тургаш, ону ханы анализтеп көрбес, ёзу барымдаалаар, үндезин чок харыы бээр чоруктар бар. Ажылчы чоннуң билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын чамдык удуртукчулар сайгарып көөрде, бюрократсыг болгаш дужуметсиг чоруун көргүзүп турда, профэвилел обкомнары болгаш профкомнар ону болдурбазының дээштиг хемчеглерин албайн келген. Социал айтырыгларны кайы хире шиитпирлеп, ажылчы чоннуң амыдыралчы негелделерин канчаар хандырып турарының дугайында ажыл-агый удуртукчуларының отчёдун ховар дыңнап турар.

Профоблчөвүлелдиң президиуму ажылчы чоннуң билдириишкиннери болгаш хомудалдары-биле ажылды улам ыңай экижидер талазы-биле хемчеглерни хүлээп алган.

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Бистиң республикага кем-херек үүлгедир чоруктарны кызырары-биле, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаары-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели шиитпир хүлээп алган. Ында айтып турары болза, республикада аныяктарның соок чепсек ажыглап, кем-херек үүлгедир чоруу көвүдеп турар. Ынчангаш соок чепсекти кайы хамаанчок шыгжаар болгаш эдилээр чоруктарны болдурбазы-биле шыңгыы хемчеглерни алырын, эрге-чок чугула апарган таварылгаларда социалистиг хоойлу-дүрүмну сагып турар, хамаатыларны үшээрин чугула деп көрген.

Соок чепсекти кайы хамаанчок шыгжааны, ап чорааны дээш онаар харыысалга дугайында тайылбыр ажылын күштелдирерин республиканың Юстиция, Иштики херектер, Улус өөредилге, Культура министерстволарынга, Телерадиокомитетке, солуннар редакцияларынга дагзып турар. Ылангыя, суд чорудулгаларын үнүүшкүннүг кылдыр организастап, республикада аныяктарны, өөредилге черлериниң сургуулдарын болгаш студентилерин хаара тударын чугула деп көрген. Оон-биле чергелештир клубтарга, культура бажыңнарынга, массалыг дыштанылга организастаар өске-даа черлерге ажылды идепкейжидерин база дагзып турар.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Январь 28-29-та Кызыл хоорайга болгаш Кызыл районга корум-чурум байдалы дүвүренчиг болган. Оон бир чылдагааны —ол хүннерде, воскресеньеде безин, пивону хөйнү сатканы. Ынчангаш ол ийи хүнде эзириктер сергедир черге 46 кижи кирген. Оон аңгыда, автотранспорт оорлаашкыны 1 удаа, уптээшкин 3 удаа, күрүне болгаш хуунуң өнчү-хөреңгизин оорлаары 6 удаа, бир күштеп чазарлаашкын болган.

Бо чылдың январьда республикага кем-херек үүлгедир чорук 303 удаа болган. Оон иштинде «рекорд» тургускан черлер Кызыл хоорай, Каа-Хем, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнар болуп турар. Эрткен чылдың бо үезинден ук черлерде кем-херек үүлгедиишкини дыка өскен.

Эрткен айда аар кемдээшкинге чедирер чоруктар, уптеп дээрбедээшкин, күштээшкин, хуунуң өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар база эрткен чылдаазындан хөй болган.

• • •

1960 чылда Шагаан-Арыгга төрүттүнген Геннадий Анай-оолду Улуг-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизи дилеп турар. Ол эдип чазаар ажылдарга шииттиргеш, оон дескен.

Милицияның администрактивтиг хайгааралындан дескен Валерий Толстопят, Валерий Гладких оларны Кызыл хоорайкүүскомунуң иштики херектер килдизи дилеп турар.

• • •

Бо чылдың январьда ИХМ-ниң назы четпестер херектериниң талазы-биле чаштар хүлээп алыр база хуваар черинге тоэап чораан назы четпес 47 кижини тудкан. Оларның ийизин тускай профтехучилищеже киирген. Аңаа Кызыл райондан 10, Кызыл хоорайдан, Чөөн-Хемчиктен, Бии-Хемден 5-5, Тес-Хемден болгаш Барыын-Хемчиктен 4-4, Өвүрден, Таңдыдан, Сүт-Хөлден ийи-ийи кижи кирген.

• • •

Эрткен айда автоавариялар база хөй болган. Оларның эвээш эвес кезиин эзирик кижилер кылган. Чижээ, январь 28-те Кызыл хоорайның Дружба кудумчузу биле Пушкин кудумчузунуң белдиринге хоорайның культура килдизинге хамааржыр УАЗ-452 маркалыг 84-59 ТВЕ дугаарлыг автомашинаны Н. Дражников дээрзи эзирик башкарып чорааш, пассажир АТБ-зиниң автобузунга үстүрген. Оон түңнелинде дөрт кижи кемдээшкинге таварышкан.

Оон дүнүнде Тока кудумчузу биле Механизация кудумчузунуң белдиринге база үскүлежиишкин болган. Хуу «Жигулилиг» С. Мордвиков дээрзи кудумчу хүрүмүн хажытканындан ЗИЛ-554 машинаны үстүрген. Оон түңнелинде база дөрт кижи республика эмнелгезинге кирген.

Январь 24-те Кызыл— Ак-Довурак аразының оруунга «Жигули» биле ГАЗ-53 маркалыг машиналар үскүлешкен. Оон түңнелинде «Жигулиниң» пассажири амызындан чарылган.

ЧУГАА—АРЫН-НҮҮР ДУГАЙЫНДА

ООРЛААРЫ – БУЖАР ҮҮЛГЕДИГ. ООҢ КОГУН КАНЧАП ҮЗЕРИЛ?

Бистиң республикада мурнунда чорудуп келген профилактиктиг хемчеглерниң чамдыкта өөу барымдаалаттынып, корум-чурум үрээшкиннеринге, арагалаашкынга, оорлаашкынга сундулуг кижилерге дээш чок болуп келген. Ындыглар ам чорудуп турар хемчеглерниң хажызында артып калгылаар. Кем-херек үүлгедир чоруктарны баш удур чайладыр, хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм өзугаар эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле дээштиг хемчеглерни албааны дээш эрге-хоойлу органнарының адреезинге шүгүмчүлел партияның XXI областы конференциязынга болган.

Республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң база бир кол черин мал-маган оорлаар чоруктар ээлеп турар болгай. Бо талазы-биле «Шын» солуннуң арынынга «Оорларның оруун дуглаар» деп рубриканың адаанга оорланыры дег чүдек-бужар чүүлдерни сойгалаан хөй санныг чагаалар парлаттынгылаан, ам-даа кээп турар. Чамдык биске кээп турар чагааларда оорлар-биле демисел кошкак, милиция органнары чогуур үезинде истелгени чедир кылбас, улус судтары оорларның херээн чиик көрүп турар дээр утказыг болуп турар.

Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы А. Д. ХОВАЛЫГ-биле бистиң корреспондентивис интервьюну кылган.

— Республиканың кайы-даа районнарында күрүнениң болгаш хамаатыларның хууда мал-маганын оорлаар чоруктар сөөлгү үеде көвүдеп турар, ам дүвүренчиг апарган. Бо талазы-биле районнарда улус судтары кайы хире хөй херектерни көрүп турарыл, Анай-оол Дыштпаевич?

—Күрүнениң-даа, хамаатыларның-даа хуузунда мал-маганың оорлаар чоруктар сөөлгү үеде көвүдеп турары шын. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгезин милиция болгаш прокуратура органнары кылыр. Оон истелгезин милиция органнарының ажылдакчылары кылып доосկаш, ол херекти районнуң, хоорайның прокурорунга киирер. Прокурор хынап көргеш, ында факт-барымдаалары бүрүн бадыткаттынганда, ону бадылааш, район, хоорайның улус судтарынга херекти көөрү-биле дамчыдып бээр. Ол херек-биле суд даргазы база таныышкаш, судка көөрү-биле тускай доктаалды үндүрер болгаш ол буруудаттырып турар кижиниң азы бөлүк кижилерниң херээнге кожар. Бистиң чамдык аныяк суд даргалары ол доктаалды үндүрбейн бээр таварылгалар тургулаар.

— 1987 чыл-биле 1988 чылды деңнээрге, мал оорлаар чоруктар кайы хире өскенил, азы эвээжеп турар бе?

— Күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң өнчү-хөреңгизин оорлаар, ындыг арын-нүүр чок чоруктар бистиң республикада 1987 чылга деңнээрге, 1988 чылда 47.7 хуу, хамаатыларның өнчү-хөреңгизин оорлаары 94 хуу өскен. Оон иштинде ниитиниң малын оорлаары 45 хуу, кижилерниң хуу мал-маганын оорлаары 57.6 хууга өскен болуп турар.

Бо чорук чүнү көргүзүп турарыл дээрге-ле, хоойлу-дүрүм органнарының база чер-чер Советтериниң болгаш ында хөй-ниити организацияларының ажылы чоң ортузунга кижизидилге ажылын четпес чорудуп турарывыстың херечизи-дир.

— Оорланыр чоруктарга хамаарыштыр кандыг чижектерни киирип болур силер, Анай-оол Дыштпаевич?

— Кызыл районда Кур-Чер суурда чурттап турган А. А. Ооржак, 1960 чылда төрүттүнген, моон мурнунда 3 катап шииттирип чорааш, оон 1984 чылда хосталып келген. Ол оон кандыг-даа түңнелди үндүрбээн.

Эрткен чылдың апрель 13-тен 14-түң дүнезинде В. Б. Ондар, Б. Ш. Хертек, А. А. Ооржак олар бөлүглежип дугурушкаш, Кур-Чер суурдан Сосновка суурже машиналыг чоруткаш, Оюн деп кижиниң инээн оорлап соккаш, эъдин машиназынга чүдүрүп алган. Оон А. Ооржактың бажыңынга чедип келгеш, инектиң эъдин бажыңның кладовказынга киргеш, эъття үүрмектеп кескеш, эртенгиниң 6 шакта Кызыл хоорайга эккелгеш, чартыын кооперативке, артканын Каа-Хем суурга садыпкан.

Таңды районнуң улус суду эрткен чылдың октябрь айда ол херекти көрген, РСФСР-ниң Кеземче Дүрүмүнүң 144 чүүлүнүң 2 кезээ-биле 3 чылда шыңгыы чурумнуг эдип чазаар күш-ажыл колониязынга хосталгазын казып шиткен. Ол шиткел шын эвес дээрзиниң дугайында судтаттырган кижи Дээди судка хомудал бижээн.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң коллегиязы ол херекти 1988 чылдың декабрь айда сайгарып көргеш, районнуң улус судунуң шииткелин шын деп көргеш, өскерилге чок хевээр арттырган.

В. С. Тюлюш 1959 чылда, С. Т. Монгуш 1948 чылда төрүттүнген. Олар баш бурунгаар дугурушкаш, 1988 чылдың апрель 25-тиң дүнезинде аъттарлыг чоруткаш, Бии-Хем районнуң Билелиг суурга чедип келгеш, оон 8 баш мыйыстыг бода малды оорлааш, Бегреды деп черге аппаргаш, арыг иштинге баглап кааш, оларны боттарынга ажыглаарын бодааннар. Милиция ажылдакчылары инектерни тыпкаш, ээлеринге дедир эгиткен.

Бии-Хем районнуң улус суду ук херекти эрткен чылдың ноябрь 27-де көрген. Оорлар судка буруузун билинген. Районнуң улус судунуң шииткелин олар хөй чылга шииткен дээш херекти чиигедири-биле Дээди судка комудалды бижээннер. Дээди судтуң коллегиязы ол херекти көргеш, оларның дилээн хандырбаан.

Өвүр районда О. М. Кенен-оол дээрзи 1979-1980 чылдарда шииттирип чораан. Ол оон кандыг-даа түңнелди үндүрбээн. О. Кенен-оол, Н. Кенен олар дугурушкаш, «Коммунизмче орук» совхозтуң 6 баш молдургазын оорлааш, туттурганнар. Оларның херээн район судунга көрген.

Таңды районнуң Кочетово суурда чурттап турар Ш. С. Оюн ол суурнуң чоогунга хөй кыргыыр пункт чанынга ийи хавын оглун оорлааш, туттурган. Оон мурнунда ол база шииттирип чораан. Район суду 2 чылга хосталгазын казып шииткен.

Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» совхозтуң малчыны Шугдуров Үндүнович Ооржак дээрзи моон мурнунда 4 катап шииттирип чораан. Шак оон бодунга кандыг-даа түңнелди үндүрбээн. Ш. У. Ооржак биле Ч. О. Монгуш олар оорланыры-биле аъттыг чоруткаш, Өвүр районда Саглыдан 17 бода малды оорлааш, туттурганнар. Оларның оорлаан малдарын ээлеринге эгиткен. Районнуң суду Ш. У. Ооржакты 4 чылга шыңгыы чурумга эдип чазаар күш-ажыл колониязынга, Ч. О. Монгушту 3 чылга шииткеш, оларның кайызының-даа өнчү-хөреңгизин ийиниң бир кезиин дамырарын доктааткан.

Бо дээрге эрткен чылдың төнчүзүнде Дээди судка киирген херектерниң чижектери-дир. Шак мындыг чижектерни моон-даа хөйнү чугаалап болур.

Район судунга шииттирип, буруудаттырып турар кижилер ол судтуң шииткелинге таарзынмайн баргаш, Тыва АССР-ниң Дээди судунга хомудалын киирген таварылгада ол херектерни маңаа сайгарып көрүп турар бис. Бир эвес район судунуң шииткелинге хомудал кирбес болза, судтуң үндүрген шииткели ол хевээр күштүг болуп артып каар.

База бир онзалап демдеглээзе чугула чүүл болза, чамдык район судтарының шииткел үндүрүп көрген херектериниң чамдыктарын Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле комиссиязы хынап көргеш, чазыг бар болза, хамаарышкан судтарынче катап көөрү-биле ийикпе, тодарадып, истээри-биле истелге органнарынче чорудуп турар таварылгалар эвээш эвес. Ол дээрге, чамдык улус судтарының болгаш истелге органнарының кылган ажылының кудуу шынарын көргүзүп турары ол.

Мал оорлаар чоруктарның көвүдеп турарының бир кол чылдагааны болза чер-черлерде оорлар бот-боттары аразында тудуш харылзаалыг болгулаар. Олар баш бурунгаар дугурушкаш, бир райондан оорлааш, өске районче шилчидиптер фактылар хөй. Ол ышкаш ол оорларны чамдык кижилер билип тургаш, ыттавайн баргаш, чажырар. Оон кедерезе малын оорлаткан кижилер, оорларның кегээзинге киргеш, аразында дугурушкаш, милиция болгаш прокуратура органнарынга дамчытпайн, аразында төлежип алгаш, оорларны чажырыптары чажыт эвес. Оон уламындан чамдык оорланып чорууp кижилерниң бажы эъттениг, амдажып, чазыйлааш, ол херектериниң сөөлгү үеде көвүдеп турарының бир кол чылдагааны ында болуп турар.

Оон аңгыда, маңаа база бир онзалап демдеглээр чүүл болза, хөй-ниитиниң мал-маганын камгалап, кадагалап турар харыысалгалыг кижилерниң онаашкан ажылынга ээ-харыысалга чок, кадагалаан хөй-ниитиниң өнчү-хөреңгизин кайы хамаанчок ээ салыптар чоруктар хөй, оон уламындан чидирер, оорладыр. Ол малдарның кажан, кана читкенин тодаргай билбес болгулаар. Элээн үе эрте бергенде, хоойлу-дүрүм органнарынга шын эвес медээ киирип, чоокку үеде читкен деп дыңнадыг, билдириишкиннер бижиир чоруктар бар. Шак ындыг чоруктар оор херектерин изиг дээрезин-биле истеп, тыварынга шаптык болуп турар. Оон уламындан ол оор херектер тывылбайн бээр чоруктар оон үнүп турарын демдеглээри чугула.

• • •

РЕДАКЦИЯДАН: Үстүнде каш чижектен алгаш көөрге, оорланып, өске-даа кем-херектерни үүлгедип чорууp кижилерниң хөй кезии моон мурнунда шииттирип чорааш келгеннер болуп турар. Оларның арын-нүүрүнүң дугайында чугаа кылыр үе келген. Оларның аразында аныяк кижилер хөй болгулаар. Олар оон кандыг-даа түңнелдерни боттарынга үндүрүп, кадык чаагай, арыг сеткилдиг эки амыдыралды бодавайн, чүгле өскениң кужу-биле амыдырап, чурттаарын бодап чорууp кижилер-дир. Олар алган кадайлыг, ажы-төлдүг, ада-иелиг, дөргүл-төрелдиг, төрүттүнген чурттуг болгай. Олар оларның ат-алдарын бодавайн, бодунуң төрүттүнген районунга, совхозунга кандыг-даа ажыктыг күш-ажылды кылбайн, чүгле алимсак-чиксек сеткилин бодап чорууpундан, олар ындыг хеминге алзы бергеннери ол.

Ол талазы-биле улус депутаттарының район, кодээ болгаш суур Советтериниң күүскомнары, райкүүскомнарның иштики херектер килдистери, оларның чер-черде участок инспекторлары мурнунда шииттирип чорааш келгеннерни учётка ап, оларны ажылга киирер хемчеглерни албайн, хайгааралга тургуспайн турар. Ол ышкаш элээдилерни ажылга тургузар хемчеглер база боттанмайн турар. Оон уламындан шак ындыг кижилер чер кезип, тоеап чорааш, мындыг бак чүүлдерге таваржып, кем-херек үүлгедир оруктарже кирип турары чажыт эвес.

Амгы үениң негелдезинге дүүштүр район, кодээ, суур Советтериниң күүскомнары, ында хөй-ниити организациялары, бүгү чоону киириштирип тургаш, хоойлу-дүрүм камгалалының органнары-биле бир демниг ажылдап, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирерин үе негеп келген.

Хоойлу-дүрүм быжыглаар болгаш кемниг херектер, арагалаашкын, алкоголизм, самогон хайындырары база өске-даа таарышпас чүүлдер-биле демиселди күштелдирер талазы-биле партияның XXI областы конференциязының шиитпирлерин боттандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында доктаалын күүседир талазы-биле СЭКП обкомунуң бюрозу 1989 чылдың январь 5-те хүлээп алган доктаалында республикада болуп турар кем-херектер аайы-биле аңгы-аңгы бөлүктерни тургускан.

Ол ышкаш районнар аайы-биле ол-ла болуп турар херектериниң аайы-биле СЭКП обкомунуң, оон бюро кежигүннериниң, республиканың удуртур органнарының даргаларын киириштирип, тускай бөлүктерни тургускаш, оларны районнарже чоруткулаан. Ол бөлүктер ам бо хүннерде ажылдап турарлар.

Ол бөлүктерниң кол сорулгазы болза, күш-ажылчы коллективтерге, чурттакчылыг черлерге бүгү хөй-ниитини хаара тудуп, аныяктар, элээдилер-биле, ажылдавайн турар тоянчылар, мангысталчак амыдыралдыглар-биле болгаш оорлар база арагачылар-биле профилактика ажылдарын чорудар. Оон түңнелдерин СЭКП райкомнарының бюроларынга, пленумнарынга, райкүүскомнарның хуралдарынга, район Советиниң сессияларынга ол херектерниң болуп турарының дугайында чылдагааннарын тодарадып чугаалажыр. Шак бо чүүлдер эки түңнелдерни бээри чугаажок.

Ынчангаш ниитиниң болгаш хамаатыларның хууда мал-маганын оорлаар чоруктарны болдурбас талазы-биле оорлар-биле кандыг демиселди чорудар дугайында боттарының санал-оналдарын киирерин «Шын» солуннуң редакциязы манап тур, эргим номчукчулар!

Номчукчунуң дүвүрели

ДАЛАЙ ЧЫГАП КЕЛДИ, КАНЧААР БИС АМ?

Саян далайн туруптарга, бистиң 12 муң гектар черивис суг адаанче кирген. Оон уламындан чайгаар үнер сиген-биле безин саарарга, 7000 тонналы чедир албастаан бис. «Найырал» совхозта суггаттыг чер ам Терезин системазы арткан. Эрткен чылын 3900 тонна сиген кезер планныг турган бис. Ону чүгле 74 хуу кылдыр күүсеттивис. Ол чүл? Совхозтуң удуртукчуларының багай ажылдааныңда бе азы механизаторлар аңаа олуруглааны ол бе?

Маңаа харыывыс чаңгыс: сиген кезер шөл чок. Чедишпес. Суг адаанда кирген шөлдеривистиң оруун кым-даа бербээн. Ол хамаанчок бо чылын совхозтуң сиген белеткээр планы 4500 тонна кылып каан, ол дугайын директор база коллектив чөвүлели-биле кым-даа дугурушпаан, үстүнден адап, дагзып каан.

Ол дугайын Улуг-Хем АҮК-түң чер ажылының эргелекчизи (эрги схема турда) В. Хангаевтен айтырарга, «мээң херээм эвес, планны күрүне берген, күүседип апаар силер» деп чугаалаан. Эрткен чылын АҮК биске сүттүг 45 тоннаны немеп каан. Немээри чеп харын, бир инекке онааган сүттү саар апаар. Ону садар херек.

Ындыг-даа болза совхозка таарымчалыг байдалдарны тургускаш, оон негээр апаар. Чер дугайында айтырыгны бистиң совхозтуң директору К. Дүрбүлек ийи чыл уламчылыр көвүрүп, пленумнарга, хуралдарга чугаалап келген, түңнел чок. Ол дугайында СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. Неделин, райкүүском даргазы Д. Ооржак, АҮК даргазы Н. Букша билир. Дузалашпас-тыр.

1988 чылда совхозувус Жданов аттыг совхозка 700 килограмм дук берип турган, сиген кезип алыр чер чөпшээреткен, «ҮТКА 25 чылы» база дук бергеш, бичии шөл алды. Арга-ла херек. Оон башка малды кыжын чүнүң-биле азыраарыл, хүр ажырарыл?

Чазын фермавысты чайлагладыр дээш чер айтырарывыска, тайгада Адыр-Алаак деп черни айтып берген. Шаанда аңаа инек фермазы турганы шын чүве. Ам ындаар орук чок, суг чире шаап каапкан. Аңаа чедерде Сайлыг-Хем, Чаа-Хөл хемнерни каш-даа катап кежер. Чаъс чаарга үерлээр, сүт сөөртүр машина хамаанчок, директорнуң «УАЗ»-ыгы-даа четпес. Ол чайлаг кызыы чер. А совхозтуң бир фермазында безин 4000 ажыг инек бар. Тайга чоок, июньда оът чок, чүгле июльда үнүп кээр. Оларны кызыы, борап оъттуг.

Эрткен чайын совхозтуң фермалары эрги Шагаан-Арыг турган черге чайлап турда, АҮК даргазы Н. Т. Букша келгеш, аңаа хоорай чурттакчыларының хууда инектери турар чүве дээш, ферманы дедир ойладыпкан.

Ынчангаш бир черге бир неделя, дараазында барган черинге бир неделя болуп, сүт саалдазының аппараттарын сөөртүп, ону эптеп, хинчектенип-ле чайладывыс. Чазаг, күзег чок черлерде хөй мал сыңмарлажып туруп берди. Таңдыг-Өзен, Ала-Бута, Улуг-Арт деп черлерге хойларны чазагладып, күзегледип, хөй сүт сөөртүп, шүүдел үндүрдүвүс. Барып-барып тайыс оъттуг мал канчап семириир боор.

Мынчап турувуста далай суу оон-даа терениеп, Булак база Даг-Арызы дээр черлерге, суурга чедир ийи-үш километр чоокшулап келзе канчаарыл?

Шынчыза шаанда кагдынган 200 гектар чер бар, оон-биле кожа чашпан үнген шөл база бар. Ол шөлдерге житняк тарыыр. А ол сиген баштайгы чылында чүгле дазылданыр, ийиги чылында үнер.

Совхозтуң директорунуң санал турары-биле алырга, Кок-Чыраа суур турган черни «Найыралга» бээр болза эки. Аңаа фермалар чайлаглаар. А Шагаан-Арыгның чурттакчыларынга ортулуктар четчир.

Бо чоокку ийи чыл эки болду — тараа, сиген-даа үнду. Ынчаарга ам моон соңгаар кан-халымы болгаш, тараа, сиген үнмезе канчаарыл? Ынчангаш ам Терезиниң кол бутазын эде кылгаш, суггу эрги Булактың шөлдеринге чедирип бээрин директор К. Дүрбүлек чогуур органнарның удуртукчуларындан дилээш, мынчага чедир чүнү-даа чедип ап чадашкан. Ол бутаны эле кылыры негеттинип турар, чүге дээрге төлевилел бодтаар сүт бээрин, суттарзын дээп черлериниче четпейн турар. Кызыл-Дагда буга дээз бар, ону «Ак-Туруг» совхозтуң улузу таарып турган, бажында болгаш, сугнуң хөй кезиин Аймырлыг ховузунче чайып алыр. Оон уламындан эрткен чылын Терезин ховузундан сигенин үш катап эвес, а ийи катап кезип алдывыс.

Бистиң совхозту дүвүреп турар база бир айтырыг бар: чүл дизе, Чаа-Хөл суурнуң эрги орнун сүт алыр зона кылдыныңы кужу-биле эвес, а совхоз боду аштап арыглаан. Аңаа чайгы чер аалдарын турган ийи Т-150 маркалыг тракторларны безин хостаан турган. Бо ажылга совхозтуң чеже кужу, кызарчаар материал үнгенил? Ужуру болза ону өске организация кылыр. Ол чарыгдалдарны совхозка кажан, кым эгидип бээрил? Оларны совхозтуң экономизи санап алган, манап олурар. Бо бүгү чүүлдерни чогумчалыг шиитпирлээринге республика органнарының база улуг дузазы биске херек. Боларның дарый үт-шиин тыппас болза хоржок. Биске дуза херек.

Кан-оол ЛОПСАН.
«Найырал» совхозтуң даргазы.

РЕДАКЦИЯДАН: Саян далайның тургузуунга-биле холбаштыр «Найырал» совхозтуң одар, сиген, тараа шөлдери кызыгылааны шын. Ол шөлдерниң орнун тып бээр талазы-биле харын районнуң-даа, республиканың-даа удуртур органнары дузалажыр ужурлуг. Бир талазында, ындыг. А ийде, совхозтуң дирекциязы, специалистери база бодаңыр, тывыңгыр, сагыңгыр болур херек. Ам канчаар: байдал бир-тээ ындыг болганда, тайгада 200-даа болза инек тургузар черже орукту септээр, көвүрүглерни чоннуң кужу-биле кылгы дег.

Оон аңгыда, эвээш продуктулуг хөй инектиң орнунга, үксааажыдылганы экижидип тургаш, хөй сүттүг эвээш инектен азыраза чүл? Эрткен чайын «Улуг-Хая» биле «Найырал» совхозтарның инектери Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының инек кадарар одарларын таптай базып, оъттап каапкан болгай. Ону райкүүском черле шиитпирлээр ужурлуг-дур.

База бир айтырыг: эрги Чаа-Хөл суурнуң орнун совхоз боду аштап арыглаан-дыр. А чарыгдалдарны эгидип бээр дугайында дирекция Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тускай килдизиниң мурнунга айтырыгны тургускан бе? Ук килдисте акша-хөреңги бар, ону чагакта тускай көрүп, бадылап каан-дыр.

Авторнуң кедүргени үшкү айтырыг: Терезинниң суггарылга системазының талазы-биле совхоз «Тыва сүт мелиорация» каттыжыышкынның мурнунга айтырыгны тургускан бе, хероэ чарган бе? Бо айтырыг талазы-биле директор К. К. Дүрбүлек чоокта чаа АҮК-тер даргаларының база совхозтар директорларының семинарынга Агроүлетпүрүкүркомунуң удуртукчуларының мурнунга айтырыг салып, дилег киирген кижи. Ынчангаш бо чылын ол талазы-биле бир хемчегни ук каттыжыышкын алыр боор деп бодай-дыр бис.

ХАЙГААРАЛ ЧОГУНДАН

Район девискээринге күрүнениң болгаш хуу улустарның малын оорлаар чоруктар 1978 чылга деңнээрге, эрткен чылын ийи катап өскен. 1988 чылда, ылангыя, хуу кижилерниң малын оорлаар чоруктар көвүдээн. Оларны оорладып турарының кол-ла чылдагааны —ээлериниң азырап орар малынга ээ-харыысалга чогу. Кышкы, чайгы үелерде кежээ, орай дүнелерде милиция ажылдакчылары суур девискээринге рейдилерни бо-ла кыла бергилээр. Ынчангы хайгааралдардан алгаш көөрге, ээзи чок малдар хаая эвес көвүлгүлээр. Ындыг хайгаарал чок малдар оорларның оруунга таваржып, чидип турары чугаажок.

Эрткен чылын Таңды районга күрүнениң болгаш хуу кижилерниң малын оорлааны дээш 45 херекти оттурган. Мал оорлаан 40 кижи херекке онаашкан. Оларның чартыындан хөйү моон мурнунда шииттирип чораан кижилер болур. Ындыг ажылдарны чоруткаңының түңнелинде совхозтарга 46 аъттың, 222 хойну, чеди инекти эгиткен. Эң-не хөй мал-маган Элеегес, Кочетово суурлардан читкен. Эрткен чылдың сөөлгү кварталында Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей суурдан келген Орлан Куулар-биле моон мурнунда шииттирип чораан Эңер-оол Олдар дөрт аъттың оорлап алгаш, Каък деп черге туттурганнар. Ол аъттарның ийизи «Революцияның чалбыыжы» совхозтуу, а өске ийизи Дуржулга станциязының болган. Бо оолдар «Россия» совхозта чылгычы Александр Сояндың бажыңынга үр үеде чурттап, ажыл-даа чок тургаңнар. Мурар аъттарны оларга түр када ачылаткапын чылгычы өөээн. Райкүүскомнуң ИХК ажылдакчылары кежээки рейд үезинде оларга таварышпаан болза, ол аъттарны Чөөн-Хемчикче аппаар турганнар.

Ооржак Ким-оол ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң малчыны. Эрткен чылдың октябрьда 18 харлыг төрели оолдар оон ийи молдургазын оорлаан. О. Ким-оолдуң кадайы, коммунист кижи хирезинде, оолдарның оорлаангаазын чажырган. Ол иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары чеде бээрге, «Бо оолдар молдургалар оорлавааннар. Харын оларны биеттерге эккеп бергеннерин ол» деп өөээн. Шынында сайгарып көөрге, ол ындыг эвес. Мерген Куулар, Орлан Куулар олар Ооржак Ким-оолдан оорлааны молдургаларын төлеп бээр дээш ол-ла совхозта эжи малчын Андриан Куулярга чеде бергеннер. Ол эжи кожаазында «Коммунизмниң херели» совхозтуң малчыннарындан инектер оорлап алырын сүмелээн. Оон сүмезин-биле кежээ ээп черге оъттап чораан бет инекти оорлааннар. Оларның аразынга улуг инекти Андриан Биче-оол арттырып алган. Өскелерин Мерген биле Орлан олар Куулар Шеңгир-оолдуң аалынга сүрүп эккелген. Оларның ийилдиң Ооржак Ким-оолдуң молдургаларының орнунга берипкен. А Куулар Шеңгир-оол Мергенниң ачазы болур. Оон ачазы ол-ла чылын Дуржулга станциязының 33 хоюн оорлааш, туттурган. Ол дээш кеземчеге онаашкан-даа болза, багай чаңчылдан адырылбайн турар. Каа-Хем райондан читкен бора бени база оон тып алган.

Улуг-Хемниң Чаа-Хөлден улус келгеш, ол-ла кодандан чыкпак доруг аът база тапып алгаш барган. Моон алгаш көөрге, адазы оглун оор чоруктарга өөредип турары билдингир. Куулар Шеңгир-оол моон мурнунда чаңгыс эвес удаа шииттирип чораан. Ол ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта малчынап турар. Ол оолдарның оорлаан инектери Ооржак Билдээлейниң болган.

Эрткен чылдың март айда Валерий Иргит бет инек оорлаан. Ол инектер Кочетово суурнуң чурттакчылары Александр Учунак биле Валентина Бальбактың болган. Барыын-Хемчиктиң Шекпээр суурдан Анатолий Ооржак биле Владимир Монгуш олар Таңдының «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң аъттарын оорлааш, туттурганнар. Ол аъттарны ээзинге эгиткен. Улуг-Хемниң малчыны Жданов аттыг совхозта Владимир Дажыдап ол-ла совхозтуң бедик доруг аъдын тапып алгаш, эккеп берген. Ол аът канчап чеде бергенин айтырарга, бир таныывазы оолдан аът-биле орнап алганын чугаалаан. Шынында Владимир Дажының чизезинде кандыг-даа аът чок. Жданов аттыг совхозтуң малчыны Никита Донгактан ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң бора безин тапып алган. Бо бүгү читкен малдар совхоз малчыннарының. Боттары ышкаш малчыннарның аъттарын оорлап, солуп турарга, канчап черле сагыш-сеткили эгепмезил?

Бо бүгүдеп алырга, ажылагыйларда, черле ниити районнарда оорлар-биле демисел кошкак, ажыл чок, мангысталчак амыдыралдыглар-биле демисел чогуур деңнелде эвезиниң херечизи болур. Чер-черлерде дружинниктерниң милиция ажылдакчылары эвилелдеп алгаш, рейдилерни организастаары чугула. Бистиң девискээрге бо ажылды суларатпас дээш моон соңгаар-даа ажылдарны чорудар бис.

Сергей ОЮН.
Таңды райкүүскомунуң ИХК-ның оперативтиг төлээзи, милицияның улуг лейтенантызы.

ДАКПЫРЛААР ДИЗЕ...

1988 чылдың сентябрь 22-де ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели «Дакпырлап ажылдаар чурум дугайында» доктаал хүлээп алган. Бо доктаал мурнундагы хоойлужудулгага деңнээрге, ажылчын, албан-хаакчыларга дакпырлап ажылдаар эргени кызыгаар чокка берип турар. Бо хоойлу хамааты бүрүзүнге болуунуң бар аргаларының аайы-биле таарржыр организацияга, бүдүрүлгеге черинге дакпырлап ажылдаарын чөпшээреп турар.

Ынчалзажок дакпыр ажылды кол ажылындан аңгыда, чүгле хостуг үеде кылырын ында көрген. Оон бар негелдези мындыг: бирээде, дакпырлап ажылдап турар кижиниң ол ажылы кол ажылдап турар черинге шаптык болбас ужурлуг. Ийиги ажылы беримчелиг, түңнелдиг болуру албан. Дакпырлап ажылдап тургаш, ак сеткилдиг, шынчы кужу-биле ажылдаары чугула. Сөөлгү үелерде юристерни хөйү-биле дакпырлап ажылдаарынга киирип турар. Чүге дээрге, дыка хөй улуг болгаш бичии организациялар, бүдүрүлгелер юрист штат тудар аргазы чок.

Чаа доктаалда дакпырлап ажылдаарын колдуунда чаңгыс организацияның иштинге чөпшээреп болур. Ийи болгаш оон-даа хөй ажылдарга дакпырлап ажылдаарын хораан. Чүге дээрге, ажылдакчы кижи ындыг хөй ажылды хостуг үезинде күүседир аргазы чок. Дакпырлап ажылдаарынга мурнунда дег, администрацияның болгаш профэвилелдиң чөпшээрели негеттинмес. Ындыг-даа болза, чамдык таварылгаларда администрация биле профэвилел комитеди чогуур кызыгаарлаашкыннарны база кылып болур. Ылангыя надыы багай кижилерге, 18 хар четпээн аныяктарга база саттыг хереженнерге ол кызыгаарлаашкыннар хамааржыр. Ол ышкаш удуртур ийи ажылга ажылдаарын хоойлу көрбээн болгаш чөпшээревейн турар.

Дакпырлап турар ажылга ажыл хүнүнде 4 шактан ажыр, а дыштаныр хүннерде бүдүн ажыл хүнүнден ашпас ужурлуг. Оон аңгыда, айда бүдүн айның ажыл шагының чартык кезиинден үлгатпас ужурлуг. Ажыл төлевирин ону барымдаалап көөр. Ажыл төлевири ол кижиниң кол шалыңындан хамааржылга чок болур. Дакпыр ажылдап турар кижи организацияның бүдүрүлгениң иштики күш-ажылчы чурумун шыңгыы сагыыр ужурлуг.

Александр ООРЖАК.
Тыва Агроүлетпүрүкүркомунуң юридиктиг килдизиниң начальниги.

МАКТАДЫГ ЭРГЕЛЕКЧИ

Бистиң № 1 хойжу бригаданың кежигүннери Баян-Колдун Ак-Даг, Хаан-Даг, Кызыл-Хая, Хевек, Хербис деп кыштагларда, суурдан 15-36 километр ыракта чурттап, ажылдап тур бис. Совхозувустан хайдырызга багай эвес: сигенни, чарбаны, суланы эккеп берип тур. Специалистер-даа арга-сүмени берип, зоотехниктер болгаш экономистиг өөредилгени эрттирип турлар. Ындыг сагыш салып турда, кижиниң, малчыннарның бистерниң сеткилинче эки-дир ийин.

Бөгүн мен бистиң күзенчиг аалчывыс автомагазин эргелекчизи, чолаачызы Алдын-оол Саттың дугайын черле мактавас аргам чок. Ол ийи чыл мурнунда биске келген кижи. Автомагазин саадады, ындыг-мындыг бараан эккелбеди дээр дугайында хомудал чок. Шай таакпы, от-серенги, ийик-чемден аңгыда, чагыг-биле бичии мотоциклдерин безин эккеп бээр кижи бо. Аныяк садыгжы бистиң-биле сырый харылзаалыг, бригаданың хуралдарынга үргүлчү кээп олуржуп, малчыннарның негелде-хомудалдарын дыңнап, билип алыр. Ол биске черле өөрүнчүг-дүр.

Бистиң мындыг бир дилээвис бар: чүл дээрге, чигирден берзе. Норманы ап турар бис харын. Ынчаарга кыжын аңай, хураган эмискиктээрде шайга, сүтке кыдымал чигир холуп алыр ужурлуг бис. Ынчангаш кышкы үеде оваа төрүүр кодааннарлыг малчыннарга чигир нормазын өстүрүп берзе кандыг ирги? Ону Кызыл районнуң баштаар черинден дилеп тур бис.

Оваа ТАС-ООЛ.
«Х Улуг хурал» совхоз.

ШАГАА: Кызылга мынчаар эрткен

РЕПОРТАЖ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынга).

Чылгаачыларның алыш часкаашкыны диңмиттели берген. Өөрүшкүлүг, хөглүг ыыт-шимээн чавырды бээрге, башкарыкчылар база бир тайылбырны орус, тыва дылдарга өткүт, тода кылдылар:

— Шагаа байырлалы—ай эргилдезинге үндезилээн Чаа чыл байырлалы-дыр. Ол чыл санаашкыны—он ийи чыл эргилделиг. Чыл бүрү тускай аттыг: Күске чылы, Инек чылы, Пар чылы, Тоолай чылы, Улу чылы, Чылан чылы, Аът чылы, Хой чылы, Мечи чылы, Дагаа чылы, Ыт чылы, Хаван чылы. Бөгүн Улу чылы бодунуң хүлээлгезин Чылан чылынга дамчыдып берип турары бо-дур...

База-ла алыш часкаашкыны, ыры, шулук, катык-хөг, алгыш-йөрээл улай-улай диңмиттелип-ле турар. Ак-Сал ирейниң күзел-йөрээли:

Аъттыг кижи кээлбес —
Арбай-тараа чаагай болзун.
...Арга-эзим, хову-шөлге
Аян ыры куттулзун.
Арат чоннуң караандан
Ажыг чаш төгүлбезин...
Ава-бойдус чүдереп,
Айыыл-халап үндүрбезин...
Улуг делегейге дайын
турбазын.
Улуг биче улус чоннар,
Угбашкы дег, төрел болзун.
Каптагайга амыр-тайбың
Каан дээр дег хүннеп
турзун...
Бодуун чоннар аралажып,
Мөгейжип, чолуксуннар.
Чаа чыл келди.
Чыргалды күзедим!
Чонум, ажы-төлүм,
Чолукшуңар! Амыр!

Көрбээн чүвези чок, кедурбээн хөнээ чок, хоочун ирейниң ол чылыг, чымчак сөстериниң соонда, чылгаачылар чанында турган кандыг-даа кижи-биле холдарын чада тутчуп: «Амыр-ла! Амыр» — деп чолукшуп турганнар.

КАТКЫ-ХӨГ ДИҢМИТТЕЛГЕН

Ол-ла харлыг, доштуг «сцена» кырында колдуунда-ла орус, тыва дылдар кырынта ыры-шоор, аас чогаалындан күүселделер дег-ле үзүлбээн. Анынак ажылчын О. Конгар-оолдуң өткүт, хоюг сыгыт-хөөмейин, В. Доңгулдуң, Б. Кенештиң, К. Черлиг-оолдуң, «Суглак» совхозтуң чылгычызы М. Домбай-оолдуң болгаш өске-даа орус оолдар, кыстарның хөгжүм үделгези-биле хөглүг, баштак кожамык ырышоорун чылгаачылар катык-хөг-биле, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп ап турганнар.

Оон-биле чергелештир дээ ол дош-биле кылайтыр доңгуруп каан хавакта чүңгүда база-ла катык-хөг, ында улуг, биче кижилер хөмнер-биле, бичии шаналар-биле бөлүк-бөлүк караннадып баткан турлар. А мыя бо ожуккар шутланышкан ыяштар дөзүнде бөлүглешкен улус шимээн-не чок, ында чүү болган? Мындыг коннуг хөглүг, ыыт-шимээнниг турда, ында чүү болуп турар чоор дээш чеде бээриваске, шыдыраалаан эштер. Ынчанмайн канчаар, маңаа ыыт-шимээн турбас шыдыраага бодал херек, боданыр, чүгле боданыр, ол-ла.

Баг кагарын, тевек тевериин, аът мунгаш, халдып оргаш, часпайн шалбадаарын база аңгы-аңгы черлерде организастаан. Ол оюннарны көрген болгаш аңаа киришкеннер — кижи бажы киирт, катык-хөг. Аът мунгаш часпайн шалбадаарынга Улуг-Хемде Ак-Тал суурдан тракторист, көк торгу додарлыг тыва тонун анныы сүргей кединген аныяк оол В. Даваа эрес, аваангыр шалыпкыының көргүзүп, тиилекчи болгаш, өртектиг бараан-биле шаңнатты. Чүгле ол эвес, маргылдаалыг оюн бүрүзүнге тиилекчилерни ол-ла дораан шаңнап, мактап турганы киржикчилерниң хей-аъдын улам көдүрер боор чорду.

ХӨГЖҮМ ҮНҮ ЧАВЫРЛЫП ЧОРДА...

Ажык черге арыг агаарга Чаа чылдың шагаа байырлалының хөглүг хөгжүмү, каткы-хөглели чоорту чавырлып, чылгаачыларның сырый одуруглары шаарарып чорда, чамдык хоочуннарның үнелелин, санал-оналын дыңнадывыс. Кызыл районнуң Кур-Чер суурдан келген 77 харлыг хоочун бешкы В. Назын-оол мынча дээн:

— Шагааны шагда болза, чоок кавыда кожа-кожа аалдар бөлүглежип алгаш, аъш-чемниң дээжизин делгеп, чугулап, кажыктап, баг кап, тевектеп база-ла оюн-хөг-биле эрттирип турган. Колдуунда сууржуң апарган соонда шуут читкен чүве. Ам харын бо чылын «диррлиц» келгенин магадап көрүп чор мен. «Тиилелге» совхозтуң Кур-Чер суурга субботада база аъш-чемин делгеп, массалыг-биле ойнап-хөглеп эрттирди. Ам мында хей нааци чон массалыг эрттирип турарын база магадап тур мен. Моон соңгаар-даа, моон улам солун эрттирер боор деп идегээр-дир мен.

Баян-Колдан келген ийи пенсионер Т. Монгуш биле С. Шогжал чаңгыс суурда хирезинде үр-ле көрүшпээн боттары мында Шагаа байырлалында кээп амыр-мендизин солчуп, холдарын чада тутчуп, каткы-хөглүг чолукшуп турдулар. Олар база-ла оюн-тоглааны сонуургап көргенин, моон соңгаар-даа чылдың-на чурттакчылыг чер бүрүзүнге улам солун, ниитиниң ажыктыг дыштыныгазы кылдыр демдеглеп эрттирерин күзээннер.

Кызыл хоорайның хоочун чурттакчыларының бирээзи Я. Норбу:

— Хөй чоннуң ойнап хөглээрин бо шөл мырыңай тар, дыкпыш-тыр. Хоорай даштынче, чиигээлээрге, Хербис даанче автобустар-биле чеде бергеш, аңаа эрттирген болза, агаар-даа моон артык арыг, чүңгүлаарынга даг-даа ол, селгүүстеп, ойнап хөглээриңге чер-даа делгем, хостуг болгай. Үш бора-бора чараш, шилгедек аъттар бар-дыр, ону улус мунуп турары эки-дир. Ынчалза-даа аар-чөшша тыва болгаш, дериглерге сызым турар болза, улам көрүштүг боор ийик. Оон ынай, оларны ийи-чаңгыс кижи мунмас кылдыр шанактап каан болза, аңаа хөй кижи сонуурган олурган, сыыладыр халдып, селгүүстээр ийик — деп, бодалдарын, саналдарын чугаалады.

ЧЕТПЕСТЕР, ТҮҢНЕЛДЕР, САНАЛДАР

Башкарыкчы И. Д. Комбу чоннуң оюн-тоглааже чалап, чарлап, орус, тыва дылдарга чугаалап турда, илдик чок, тывынгыр, сагынгыр-дыр. Сеткилге таарышпас чамдык четпестерни эскерген көрүкчүлерниң ажыы-биле чугаалап турарынга, оларның ажыктыг саналдарынга каттыжар апаар... Ийи огүү эккелгеш, тигер дээш ону билбезинден тип чадап каан, чүдүргеш дедир чорудупканы көрүкчүлерге хомудаачыг болган. Өтлеөни тиккени, оларны ажыглаар дээн күзел-бодал боттарывыстың чегенчиивистен ынчаар бүдүйн барган. Оон ынай, орус дылга күүселделер бар-ла харын, ынчалза-даа тыва дылга ыры болгаш уран номчулгалар, хөглүг чугаалар хөй болган. Маңаа хакас, бурят, украин, казах, татар болгаш өске-даа нацияның кижилери боттарының уран талантызын бараалгадыр кылдыр организастап алыр аргазы турган.

Шагааны моон соңгаар Тывада чурттап, ажылдап турар бүгү чоннуң байырлалы кылдыр улам солун, хөглүг кылдыр, аргалыг болза, даг эдээнге, арыг агаарлыг черге эрттирээ деп саналдарны деткиири чугула.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ДОҢНАТТЫНГАН НАЙЫРАЛ

Хоочун солдаттың сактыышкыны

Таптыг-ла 39 чыл бурунгаар Тыва Автономнуг областан Совет Армияның хүрээлениинге шериг албаның эрттиреринче эң баштайгы келдириишкиннерниң келгени ол. Оларның аразында мен база бар мен. Баштайгы ол келдириишкиннерни областың райоонарының школаларының үстүкү класстарының, ол ышкаш Кызылдың башкы, эмчи училищелериниң, кедээ ажыл-агый техникумунуң ийиги, үшкү курстарының сургуулдары, Кызылдың - орус, тыва ортумак школаларының сес, тос класстарының чамдык өөреникчилери база алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле киргенинин соонда, эң баштай Совет Армияның хүрээлениинге шериг албаны эрттирер чорук ёзулуг-ла байырлал шинчилиг турган.

1950 чылдың март 20-де, ам Ленин кудумчузунда Тыва АССР-ниң Курстрахование эргелелиниң конторазы (ынчан областың шериг комиссариазы аңаа турган). Тываның түс-түс райоонарындан болгаш Кызыл хоорайдан Совет Армияга шериг херээ эрттирери-биле келдирткен оолдар чаңгыс одуруг кылдыр чыскаалыпкан турганнар. Үдеп келген ада-иелери, дөргүл-төрелдери, а харын-даа душтук кыстар база аңаа турганнар. Областың шериг комиссары, полковник Монгуш Сувактың чугаазы доңчу болгаш тодаргай болган: «Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле каттышканының соонда, Совет Армияның хүрээлениинге шериг албаны эрттирип, ССРЭ-ниң хөй националдыг оолдары-биле кады шеригниң нарын, харысалгалыг, ындыктыг хүлээлгезин эрттирери силерге онаашкан-дыр. Силер даштыкы чурттарга-даа шериг албаны эрттиреринер магат чок. Ол кайы чурт деп чүве амдызында билдинмес. Ол дээрге шериг чажыды-дыр. Кандаа шериг херээ эрттирзиңерзе, төрээн чурт дээш, төрээн Тываңар ат-алдары дээш шынчы, ак сеткилдиг солдаттар болуңар!..».

Бистиң шериг амыдыралывыс Ыраккы Чөөн чүкте Спасск-Дальний хоорайга эгелээн. Ынчан Ыраккы Чөөн чүктүң шериг штавы Хабаровск хоорайга турган. Командылакчызы — Совет Эвилелиниң Маршалы Родион Малиновский. Сөөлзүреди ол ССРЭ-ниң камгалал министри чораан.

1950 чылдың августуң сөөлгү хүннери. Бир эртен полкту дайынчы байдал-биле чыскаапкан. Полк командири кыска болгаш доңчу чүве чугаалаан: «ССРЭ болгаш Кыдат Улус Республиканың чазактарының дугуржулгазын ёзугаар боттарывыстың интернационалчы хүлээлгевисти күүседип, Кыдат Улус Республиканың девискээринге шериг херээ эрттирер харысалгалыг болгаш хүндүлүг дайынчы даалга бистиң гвардейжи полктуң дайынчыларынга, офицерлеринге онаашкан-дыр. Совет Армияның Уставын ёзугаар шеригниң корум-чурумун шыңгыы сагыыры, политиктиг болгаш дайынчы белеткелдерге кезээде белен болуру силерниң эң-не чугула сорулгаңар» — деп, полк командири сөзүн түннээн.

Шынап-ла, Кыдат Улус Республиканың девискээринге, тодаргайлаарга, Квантун чартык ортулукка турган Совет Армияның аңгы-аңгы шериг кезектери бир чыл бурунгаар тургустунган чаа Кыдат Улус Республиканың эрге-ажыы дээш, ону даштыкының империалистиг күштеринден бүгү талалыг камгалаары-биле улуг ажылдарны кылып турган. А мээң барык-ла дөрт чыл дургузунда шериг албаны эрттиргеним артиллерия кезээ Кыдаттың Харбин, Мукден, Чанчунь, Дальний Дайрен, Шэньян, Порт-Артур хоорайларга тургулаан. Бистер аңаа чурт-ле шериг херээниң аайы-биле албан эрттирип турган эвес, а харын Кыдаттың кедээ суурларда тараачыннарынга дузалыг ажаап алырынга, ылангыя рис, чумиза, кукуруза ажаарынга, дүс казарынга, сөөртүрүнге оларның чурттап турар бажыңнарын септеп-селииринге доктаамал дузалажып турган бис.

Совет Армияның дайынчыларының ындыг болгаш оон-даа өске дузаламчызы дээш кыдат чон боттарының өөрүшкүзүн, хүндүткелин совет улуска үргүлчү илередип турганнар. Ынчалзажок чеден чылдар үезинде Кыдат Улус Республика биле ССРЭ-ниң аразынга харылзаа баксырап, ылангыя кызыгаар айтырыы чидигленгеш, ок-боолуг мөсилдежиишкин болуп, ийи чурттуң аразынга дипломаттыг харылзаалар үстүрүнге чедер чыгы нарын үелер тургулаан болгай. Ынчалза-даа Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының, чазааның ленинчи национал политиказының, тайбың кожа-хелбээ чурттаар дээш доктаамал чорудуп келген күженииш-киниң ажылыбын түңнелинде Кыдат Улус Республика-биле бистиң харылзаавыс сөөлгү чылдарда кескүзү-биле экижип олурары кымга-даа билдингир. Чаа чылдың бүдүүзүнде КУР-нуң даштыкы херектер министри Цянь Цичэнь баштаан кыдат делегация Москвага келген. Оларны СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев хүлээп алган. ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе база Кыдатче каш хонук бурунгаар аъттаныпты. А Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чалаанын ёзугаар чоокта чаа КУР-нуң Ляонин можузунуң 5 миллион ажыг чурттакчылыг Шэньян хоорайдан даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле делегация кээп, бистиң республиканың херекчилер ниитилелиниң баштаар черни-биле кераэни чарган. Чеди кижи составтыг делегацияны улусчу чазактың даштыкы экономиктиг болгаш садыг харылзааларының талазы-биле комиссиязы п м ц даргазының оралакчызы Ли Фаңжень удурттуп чораан. Кыдат делегация Кызылга турган хүннеринде хоорайның төөгүлүг черлеринге барып, найысылалдың колхол кудумчуларынга экскурсияны база кылган. Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге кыдат өннүктерни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрлан даргазы Д. С. Монгуш үдеп чораан. Музейниң аңгы-аңгы залдарынга тайылбырны музейниң Тыва Арат Республика килдизиниң эргелекчизи Н. Чаш кылган. Аалчылар музейниң экспонаттарын сонуургап көргеннер. Ол үеде Дадар-оол Сангыр-ооловичиден айтырдым: «39 чыл бурунгаар КУР-нуң девискээринге шериг албаны эрттирип турган үеде политиктиг болгаш дайынчы белеткелдерге чедиишкиннерим дээш «Кыдат-совет найырал» деп медаль-биле шаңнатказ шынзылгам, ол ышкаш медалым бар. Ону өңнүктерге көргүзейн бе? Шынзылга кыдат дылда бижиттинген болгаш орус дылче очулдурган сөзү база бар чүве» — дидим.

— Тварымчалыг үе-дир. Хөй чылда шыгжап чораан шынзылганы көргүс харын — деп бо.

Кыдатка барык дөрт чыл дургу шериг албаны эрттирип тургаш, кыдат дылды өөренип алыр дээш дыка кызыткан мен. Оон чүү-даа үнмээн-даа бол. «Экии, ынар!», «Кайыын келдиңер?», «Харын кежыл?», «Кайда чурттап турар силер?», «Байырлыг!», «Четтирдим!» деп сөстерни утпаан мен. Ынчангаш «Экии, ынар! Кайыын келдиңер!» деп кыдаттап чугаалаптарымга, өннүктерим кайгай бердилер. Чүвениң ужурун орустап тайылбырладым, шынзылгамны делегацияның баштыңынга көргүстүм. Ону аалчылар шуут номчаан, өөрүп турарлары илден. Шынзылгада бижээнин тыва дылче очулдурарга, мындыг: «Совет Эвилелиниң болгаш Кыдаттың бот-боттарының аразынга дузалажырының найырал керээзинге ат салганының 3 чыл болганын болгаш Совет Армияның 35 чыл оюн демдеглевишаан, совет-кыдат керээ ёзугаар Порт-Артурда (Кыдатта) Совет Армияда шериг албаны эрттирип турар Келик-Сеңги Иван Дондуповичиге «Кыдат-совет найырал» деп юбилей медалын тывысканын бо шынзылга шынзыдып тур.

Кыдат Улус Республиканың төп чазааның улусчу революстуг шериг чөвүлелиниң даргазы Мао-Цзе-Дун.

1953 чылдың февраль 23».

КУР девискээринге дөрт чыл чыгыы Совет Армияга шериг албаны эрттирген мээң хөй эш-өөрүм амгы үеде республиканың улус ажыл-агыйының адырларында ажылдап чоруурлар. Оларның чамдыктары бо: Василий Биче-оол— күрүнениң Кызылда педагогика институдунда кафедра эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидаты. Анай-оол Ховалыг— Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаты, республиканың Дээди судунуң даргазы. Ооржак Оттук-оол —курлавырда подполковник, Кадык камгалал министерствозунда юрист-консультант. Иван Кураев, Василий Одинец, Виктор Черноусов олар база административтиг органнарга ажылдап чораш пенсияже үнгүлээн. Даңзыны ам-даа уламчылап болур...

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

Төрээн дылың өөрен

ТЫВА ДЫЛДЫҢ «ТЫВЫЗЫКТАРЫ»

Бо-ла чоруп чораш, тыва дылдың мээң сеткилимге таарышпас «тывызыктарын» кайгаар мен. Чүге дээрге, амга чедир черлер болгаш кижилер аттарын шын бижиирин тодарадып албаан-дыр бис. Кижи бодаарга, тыва литературлуг дыл тургустунган, быжыккан. Дыл талазы-биле эртемденнерниң чурттакчы чонга хамаарыштыр алыр болза, дыка хөй.

Тыва солуннарга, радиога, телевидениеге мындыг домакты доктаамал дыңнап, номчуп болур: «Олар эки ажылдап турарларының санында киргеннер». Ооң орнунга «Олар эки ажылдап турар» дизе. Ушканнар, турганнар, киргеннер, үнгеннер деп турбайн ван. Азы журналистер боттарының материалдарының -хемчээлин улгаттырып алыр дээш хөйнү санын ажыглап турар бе?

Ак-Туругну «Шын» солуну ол хевээр бижип турар, а «Тувинская правда» Ак-Дуруг деп бижиир. «Т» деп үжүктү орус дыл кырынче очулдурарга, «Д» апаар чүве бе? Чөөн-Хемчик районну орустаарга канчап Дзун-Хемчик апаар чоор?

Билбезим чүүлдер-ле ковей. Ада кижи болганымда, фокта чаа уруумнуң өөренип турганы класска орус дыл кичээлинге чордум. Башкызы «Январьский день, сибирский мороз» деп бижиирин өөредип турду. Дараазында тыва дыл кичээлинге баарымга, ол башкы сыр өскээр тайылбырлады: «Январьның хүнү. Сибирьниң соогу» деп бижиирде, ыяап чымчак демдек турар чүве деп аан. Чүге? Мону мээң дыл эртемденнерниң бирээзи солун дамчыштыр тайылбырлап берген болза!

Тыва аттарның фамилиялар апарганын база элдепсинер-дир мен. Сөөлгү солуннарда Александр Тава, Улар-оол Дагва деп аттарны, фамилияларны номчудум. Угу болза Даваа, Дагба деп фамилиялар-дыр ийин. Дөртен чылдар үезинде кижилерниң фамилиялары, аттары соора бижиттинип турган дээрзин билир мен. Оон бээр ам чартык чүс чыл эртер деп барды. Чүге ам-даа частырыглыг бижиттинген аттарны, фамилияларны чүъктеп-шаан бис? Чамдык улустуң аттары паспортта частырыглыг болуп болур-ла ыйнаан, ыя ол дээш бижик дүрүмүн хажыдып болбас болгай. Ол ийи-чаңгыс атты частырыглыг бижип каарывыска, «солуннар база кайы хамаанчок мышкажыл» дээш, чоп ындыг частырыгларже кичээнгей салбастаан. Солунга, черле парлалгага бижик дүрүмүн хажыдып болбас деп чүвениң чугулазы ол.

Черлер, кижилер аттарын шын бижиири база культура ышкажыл. Чаңгыс фамилияны каш янзы —Тулуш, Түлүш, Дулуш, Тулюш, Тюлюш —бижип турарывыс бистиң ниити культуравыстың чавызаныя херечилеп турар эвес бе? Ынчангаш үжүк-бижик дүрүмүн сагыыры албан. Тыва дылдың «тывызыктарын» болдурбас херек.

Алексей ООРЖАК.
Чөөн-Хемчик район.

Кызыл хоорайның төп рыногунда кедээ ажыл-агый продуктулары садып алыр болгаш садар бүдүрүүге ажыттынган. Бүдүрүүге чопдан ээтти болгаш ээттен кылган продуктуларны дүгүрүшкан ертек-биле садып ап турар.

Кызыл хоорайның рыногу продукция чедирип алыры-биле автотранспортту болгаш чүдүрүкчүлерни база берип турар. Ындыг ачы-дуза чедирилгезиниң ертек-хөлезиниң прейскурант барымдаалап төлээр.

Чагыгны № 2-31-23 телефонда хүлээп ап турар.

Кызылдың аңчы-чорукта болгаш экскурсиялар бюрозу **«ТАЙГА» СТАНЦИЯЗЫНЧЕ** автобустуг дыштаныш чоруурунче коллективтер чагыгларын хүлээп ап турар.
30 кижилиг бөлүк 92 рубль төлээр.
40 кижилиг бөлүк 137 рубль төлээр.
Чагыгларны педели бурунгаар киирер.
Дараазында адресте чагыгларны хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 1. «Меңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каът, телефон 3-12-81.

«Шын» солун редакциязынга чурукчу-ретушёр дарый негеттинип турар.

Радио дыңнакчыларының кичээңгейинге

Радио дамчыдар станциязының 529,1 м болгаш 361,8 м ортумак болгаш кыска чалгыглар диапазоннарынга дамчыдылга кылыр аппаратураларны чаартып эгелээни-биле 1989 чылдың апрель 30-ге чедир ук чалгыгларга дамчыдылга хүлээп алырының расписаниезиниң өскерилгезин радиотелевидение дамчыдылгазының республиказа тову дыңнадып тур.

529,1 м чалгыг ажыл хүннеринде болгаш айның сөөлгү субботазында 5 шактан 9 шакка чедир база 18 шактан 01 шакка чедир Бүгү-эвилелдиң бирги программазын болгаш түс черниң дамчыдылгазын дамчыдар.

361,8 м чалгыг 5 шактан 9 шакка чедир база 18 шактан 01 шакка чедир «Маяк» программаны дамчыдар. 01—5 шактарда чарлар. Дыштаныр хүннерде чалгыгларның ажылдаар шактары өскерилбес.

Расписаниени Тываның тагын барымдаалап тургускан.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Иоганн Себастьян Бах». 4 сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.05 —Медээлер. 10.15 — «Уругларга шагы». 11.15 —11.45 — Барымдаалыг фильм. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Соңгуулдаларга уткуштур. 15.55 —Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Эр кижилер. Австриядан дамчыдылга. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Эрге-чагырганы —Советтерге». 19.25 —«Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгуулдаларга уткуштур. 21.45 — Чүгула объектив. «Рыковтар». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. А. И. Рыковтуң база оон өг-бүлезиниң хилинчектиг салым-чолунуң дугайында. 22.25 — Бөгүн делегейде. 22.40 — 00.30 — Рикардо Фольи ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35— Физика, 10 класс. Лазерлер. 9.05— Француз дыл. 10.05 — Физика. Чаштанчы чүге чиде бергенил? 10.35; 11.35 —Биология. 5 класс. Үнүштерниң вегетативтиг өзүп көвүдээшкини. 10.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 — Француз дыл. 11.55— «Аэропорт албан ажылдакчылары кирер черинден». Уран-чечен фильм. 13.20 — Медээлер. 13.30 — Ритмниг гимнастика. 14.00 — 14.30 —«Украина. Ада-чурттуң Улуг дайыны» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.05 —Медээлер. 17.15 —ТТ фондузундан. «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.20 — Уругларга фильм. 18.50 — «Экии, хүнчүгеш!». Кызыл хоорайның өөреникчилери чогаалчы Экер-оол Кечил-оолдуң шүлүктерин номчуур. 19.00 — Барымдаалыг фильм. 19.20 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгуулдаларга уткуштур». «Улусчу контроль». «Арага ишпес чорук —амыдыралдың негелдези». 19.45 — Медээлер. 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — Барымдаалыг телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгуулдаларга уткуштур. 21.45 — 22.55 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 3-кү сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.20 — Л. Бетховен. Концерт № 5. 19.00— Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. 19.30 — Ритмниг гимнастика. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

агаар

Республиканга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 33—38, чамдык черлерге 23—28, хүндүс 19—24, чамдык черлерге 10—15 градус соор.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 34—36, хүндүс 19—24 градус соор. Автоорукттарга кестүрү эки.

Кино

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мерзавец» 9.30, 11.30, 13.30, 18.10, «Маленькая Вера» 15.30, «Игла» 20.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Апачи» 14.00, 17.30, 19.30, «Мультсборник» 16.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кинг-Конг» 15.00, 19.40, «Ассоциация злоумышленников» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Происшествие в Утиноозерске» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Дорога к Давиду Сасунскому» 9.00, 12.40, «Сказка о громком барабане» 10.50, 14.40, «Румба» 16.10, 18.10, 20.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к.б: «На следующее утро» 17.30, 19.30 шактарда.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи— 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи— 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; корректорлар — 3-34-19; очулга килдизи — 3-34-93; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аназы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 241. ТС—00418.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 8 среда № 33 (13933)
1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

ХОЙ АЖЫЛЫНЫҢ КОМПЛЕКСТИГ ПРОГРАММАЗЫ

Баш санын көвүдедир, продуктулуун бедидер

СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу «1989-1995 чылдарда Тыва АССР-ниң совхозтарынга хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазын» хүлээп алган. Бо айтырыгның тургустунуп келгени таварылга эвес. Шээр малдан ап турар продукция республиканың совхозтарының ниити орулгазының барык 60 хуузу. Ындыг болганда оон деңзигүүрү аажок улуг.

Бисте хойну азыраар, оон хөй продукт алыр талазы-биле мергежээн болгаш чылдың-на хөй хураганны доруктуруп, элбек дүктү кыргып ап турар малчыннар кайы-даа районда бар. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры П. П. Сафонов, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады Т. И. Баавыл, «Барлык» совхозтан Э. Ш. Хертек, Баян-Колдан А. Б. Содунам, Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозтан К. Н. Моңгуш болгаш өскелер-даа доктаамал бедик түңнелдерни чедип ап келген. Оларның дуржулгазы биске өөредиг.

Шээр малды зоотехниктиг негелде ёзугаар коданнаар талазы-биле республиканың конкурс-көрүлдезинге «Коммунизмче орук» совхоз дээрге көргүзүглерлиг болуп, шаңнаткан. Ол ажыл-агыйда хойжу 4 бригада бар. Оларда коданнарны хойнуң он-чузунуң, эр-кызының, хар-назының аайы-биле аңгылап каан. Ынчангаш зооветеринарлыг ажылдар чорударда дыка эптиг. Ниити совхоз 100 хойдан 83 хураганны камгалап алган, 1988 чылда күрүнеге дүк садарының планын 117,5 хуу күүсеткен. Бо дээрге аңаа таварылга эвес-тир.

Бисте хой ажылдыг 64 совхоз бар. Шээр малды зоотехниктиг негелделер ёзугаар коданнаар талазы-биле республиканың конкурс-көрүлдезинге киришкеннерден чүгле 9 ажыл-агый 25-тен 85 чедир балл-демдекти алган, өскелери шуут-ла куруг—чаңгыс-даа сан албаан. Бо дээрге бисте шээр малды, хамыктың мурнунда хойну өстүрер, оон продуктулуун бедидер дээш чорудуп турар ажылывыстың чавыс деңнелиниң көргүзүүдүр.

Хойнуң саны чыл санында кызырлып, төлгүр болгаш дүккүр шынары кудулап турарын сагыш-сыравас аргавыс чок. Ол дугайында «Шын» солуннуң арыннарынга хөй санныг материалдар үнүп турар. Эрткен чылдың апрельде республиканың «Чүсчү-малчын» клуву тургустунган. Оон кол сорулгазы база-ла хойнуң баш санын өстүрери, оон продуктулуун бедидери, мурнакчыларның дуржулгазын нептередири. Ынчан оон кежигүннери 23 кижи турган. Чыл дургузунда беш малчын клубтуң кежигүннериниң негелделерин күүседип шыдаванындан оон үнген. А бо аразында 22 чаа кижи немешкен. Бо эки херек.

Республиканың «Чүсчү-малчын» клувунуң кежигүннери февраль 2-де Кызылга чыглып келгеш, боттарының эрткен чылгы ажылын түңнеп, сорулгаларын чугаалашкан. Ол семинар-ужуражылганың канчаар эрткениниң дугайында отчётту чоокку үеде «Шын» солунга парлаар.

Бисте ам 1989 чылдың январь 1-де медээ-биле алырга, шээр малдың ниити саны 960 муң. Комплекстиг программа ёзугаар ону 1995 чылга чедир 1132 муң чедирер сорулганы салган. Ол ышкаш бир хойдан дүк кыргылдазын 2,36 килограмм чедирер. Бо дээрге канчаар-даа аажок улуг сорулга. 1988 чылда республика ниитизи-биле 100 хой, өшкүден 74 хураганны, аңайны камгалап алган, ол дээрге мурнуку чылдаазындан 5 баш эвээш, дүк кыргылдазы бир хойга ортаалаштыр чүгле 1,96 килограмм болган болгай.

Бисте хой ажылы 20 чыл иштинде таптаашкындан үнмээн. Моон чылдагааннары-ла хөй. Хамыктың мурнунда төрүүр хойнуң баш саны ниити коданда эвээш, чүгле 45 хуу болуп турар. Чаа программа ёзугаар ону 1995 чылда 55-60 хуу чедирер ужурлуг бис. Хойнуң баш саны «Искра», «Мурнакчы» совхозтарда база Каа-Хем районнуң ажыл-агыйларында дыка кудулаан. Бир-тээ, төрүүр хойнуң саны эвээш болганда, оон канчап хөй хураган алыр бис? Бисте чамдык совхозтар 100 хой, өшкүден чүгле 50-55 хире төлдү ап турар. Бо дээрге эң-не кудуку көргүзүг. Шээр малдыг ажыл-агый бүрүзү чүс шээр малдан 80 аңай, хураганны алыр болза, ынчан ам ону өстүрүп болур аргалыг бис.

Программада ийиги кол айтырыг —малдың укзаазын экижидери. Зоотехниктерниң, эң ылангыя селекционерлерниң кошкак ажылының түңнелинде хойнуң укзаазы шуут-ла холушкан, бир коданда кандыг-даа укзаалыы бар. Чиңге-чарын дүктүг хоюнустуң дүгү өйүн эрттир нарыыдаан. Ынчангаш Тока аттыг база «Өөк», «ҮТКА 25 чылы» совхозтарда болгаш «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында чиңге-чарын дүктүг хойларны хайнактаар. Мурнуу районнарның хоюн алтай укзаалыг кошкарлар-биле шенеп эдерииштирер. Черле ынчаш укзаажыдылга талазы-биле аажок улуг, нарын болгаш харымсалгалыг ажыл туруп турар.

Үшкү айтырыг — малга чем баазазын экижидери. Кыштагалар чоогунга рапс болгаш хөй чылдыг сигеннерни тарааш, кыжын малга бээр айтырыгны мурнунда чугаалажып турган-даа болзувусса, ону боттандырбаан бис. Ам бо сорулганы ыяап-ла күүседирин программада айыткан. Шак бо айтырыгны шиитпирлээри эргежок чугула дээрзин «Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүннериниң ужуражылга-семинарынга республиканың алдарлыг хойжузу, СЭКП Тыва обкомунуң бюро кежигүнү Татьяна Иргитовна Баавыл онзалап айыткан.

Дөрткү айтырыг — база. Малга кажаа-хораны четчир кылдыр негелде ёзугаар тудар. Ол ышкаш малчыннарга таарымчалыг байдалдарны тургузар. 1992 чылга чедир шээр малдың бүгү-ле коданнарынга чупар-бажыңнарны тудар. Бо сорулганы күүседирде 1619 чупар-бажыңны, бригадалар төптериңге бичии магазиннерни, чагыгар хүлээп алыр пунктуларны тудар. Бистиң малчыннарывыс амыдырал хандырылгазының ачызын эки-ле көрбейн, кандыг-бир чагыг киирер дээнде ыяап-ла суур кирер ужурга таваржып турар.

Бир кол айтырыг болза, малчыннарны чуртталга бажыңы-биле хандырары болгай. 1995 чылга чедир ам-даа 2176 бажыңны тудар, кадарчылар суурларга ыяап-ла бажыңнарлыг турар ужурлуг. Ынчангаш бо сорулганы шиитпирлээрде совхозтар, салбырлар төптериңге 1339 бажыңны тудар.

«Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүннери ужуражылга-семинарга чүве чугаалап тура, бир кол негээн чүүл — электри чырыы. Бо талазы-биле мурнунда түскай доктаалды хүлээп алган-даа болза, оон күүселдези кошкак. Кызыл чоогунда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжуларының, өшкү кадарчыларының кыштаглары Кызылдан 60-65 хире километрде турар. Ол хиреде чамдыктарында мынчага чедир чырык чок. Ону киирип бээр деп чылдың-на аазап турар, малчыннар маңавышаан.

— Суурда улус чырыктыг, телевизорлуг. А бис олардан чүге дудаан бис?—деп, малчын өөрүм менден, кодээ Советтиң депутады кижиден, үргүлчү айтырар, чогуур черлерден нега — дээр-дирлер. Малчыннарның амыдыралы мындыг турда, олче аныяктарны канчап хаара тудары? — деп, ол совхозтуң өшкү кадарчызы Биче-оол Байкараевич Сеңди-Хуурак чугаалап турар.

Шынап-ла, харын малчын коданнарны электрижидери эң-не чугула айтырыг. Бо талазы-биле «Ээрбек» совхозта эрткен чылын элээн эскү ажылдарны кылган. Программада малчын коданнарны электрижидер талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдарны боттандырарын көрген.

Кандыг-даа ажылга чедиишкин ында кижилерниң билиг-мергежилинден улуу-биле хамааржыр. Ынчангаш 1995 чылга чедир профтехучилищелерге 1220 хойжуну, 1110 кыргыкчыны белеткээр, хойну тарып боозадыр 1500 техниктерни база катап аттестастап, өөредир.

«1989—1995 чылдарда Тыва АССР-ниң совхозтарынга хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазын» ёзугаар хойнуң янзы-бүрү аарыглары-биле демисел талазы-биле улуг хемчеглерни ап чорудары көрдүнген.

Сөөлгү үш чылда өлүп хораан хойларның 42-45 хуузу март-апрель-май айларга онаажыр. Оон чылдагааны чүдел? Мал чеми эвээш, чаш малды ажаап азыраарының технологиязын үреп, зооветеринарлярның дүрүмнерин сагывайн турарында, кажаалар тар, ол-шык. Бо бүгү четпестерни болдурбазынып аргалары бар.

Хойдан продукцияны чедир албайн турарывыстың бир чылдагааны болза, дүктүң шынарынче кичээнгей салбайн келгенивисте. 1987 чылда республиканың совхозтары дүктүң шынары куду болганы дээш 202 муң ажыг рубльди чедир албаан. Бот-акшаланыышкын, бот-орулга-чарылга үезинде мынча түңниг орулганы чедир албайн турарывысты хандыр бодап көрээлинер.

Хой ажылын моон соңгаар амгы байдал-биле хөгжүдер, оон продуктулуун бедидер аргавыс шуут чок, бо айтырыгны үндезинин-биле эде көөр херек. Программаны хүлээп алган ужуру-даа ол. Сорулга улуг. Ону чүгле демниг күш-биле шиитпирлеп болур.

Соңгулдаларга уткуштур

ШИЛИЛГЕ БЕЛЕН ЭВЕС БОЛГАН

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдиң ийиги үе-чадазы— округтуң соңгулда мурнунуң хуралдары бистиң республикада эгелээн. Бурунгу хүн Кызылдың кодээ № 651 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң хуралы көргүзүг хевирлиг болган. Аңаа ук округка кандидаттар депшиткен бүдүрүлгелерниң, соңгукчуларның төлээлеринден аңгыда, республикада девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарының округ соңгулда комиссияларының даргалары, райкүүскомнар удуртукчулары болгаш соңгулда-биле дорт холбаалыг өске-даа кижилер киржип, округтуң соңгулда мурнунуң хуралын чаа ёзу-биле канчаар эрттирерин сонуургап көрген.

Хурал чарлаан шагында, 11 шакта, эгелээн. Ону ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың кодээ № 651 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы К. Д. Нурзет ажыткан. Хуралга киржири-биле Кызыл болгаш Тожу районнарының бүдүрүлгелеринден, албан черлеринден болгаш организацияларындан база соңгукчулардан ниитизи-биле 170 кижини чалааныш, оларның 165-и келгенин ол дыңнаткан болгаш хуралды эгелээр дугайында саналды үндүрген. Ук санал бир үн-биле хүлээп алдынган.

Хуралдың ажылчын президиумун соңгаан. Аңаа ийи районнуң күш-ажылчы коллективтериниң төлээлери сес кижи кирген. Даргалап эртирерин Кызыл райкүүскомунуң ажылдакчызы М. П. Бессмертных биле Тожу райкүүскомунуң даргазы Н. П. Савинге даасан. Секретариатты соңгаан. Бадылаашкын үезинде келген делегаттар мандаттары-биле бадылап турган. Оларны бүрүткел үезинде ээлеринге бодун бадыткаан бижик ёзугаар тыпсып турган.

Хуралдың хүн айтырыы чаңгыс болган: национал-девискээр № 651 соңгулда округунга депшиттирген кандидаттарны чугаалажыры болгаш оларны бүрүткээр дугайында шиитпир хүлээп алыры.

Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы К. Д. Нурзет илеткел кылган. Бистиң чуртувуста соңгулдаларга белеткелдиң баштайгы үе-чадазының доозулганын, оон иштинде Тыва АССР-де бо ажыл база ийиги чадаже киргенин ол чугаалаан. Кызыл болгаш Тожу районнарын каттыштырып турар № 651 национал-девискээр соңгулда округунда бактаап кирген 19 бүдүрүлгелерге кандидаттар депшидилгезиниң талазы-биле хуралдар эрткенин, аңаа эң төлептиг 5 кижиниң адын адааныш, ниитизи-биле 59 кижини санал бергенин, хуралдарга 1665 кижиниң киришкенин ол дыңнаткан.

Күш-ажылчы коллективтерниң адааны кандидаттарның дугайында илеткелчи кысказы-биле таныштыргаш, оларның доочу вамдарларын келгеннерге үлеп бергенин, оон немей таныжып ап болурун дыңнаткан. «Сукпак» совхозтуң, эът-сөөк лалганы кылыр заводтуң депшиткен кандидады СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол бодунуң кандидатуразындан ойталааны ол чугаалаан. Бедик бүзүрелди көргүскени дээш ук коллективтерге четтиргенин ол илергейлеп турарын, соңгулдалар дугайында хоойлу ёзугаар ийилеп хөй Советке депшидип болбазын, а оон Тыва АССР-ниң Дээди болгаш Кызыл район Советтериниң депутаты болуп турары ол дыңнаткан дээрзин комиссия даргазы чугаалаан.

Округтуң соңгулда мурнунуң хуралының бүдүрүүнде комиссияга келген медээни дугайында база комиссия даргазы чугаалаан. Чүл дээрге депутатка кандидат кылдыр депшиттирген «Кызыл» агрофирманың чиңгине директору А. И. Семёнов 1970 чылда ок-боону оваарымча чок кадагалааны дээш РСФСР-ниң КД-ниң 218 чүүлү-биле эдип чазаар ажылдарга шиидтирип турганының дугайында дыңнадыг болган. Ону комиссия хынап көрген, фактылар бадыткаттынган.

Илеткелчи социал-экономиктиг айтырыгларга база доктааган болгаш оларны депшиттирген кандидат бүрүзүнүң ажылы-биле холбаштыр чугаалаан. Кайы-даа кандидаттың ажылдап турар черлеринде четпестер бар, сагыш салыр чүүлдер кымда-даа бар.

Хуралдың даргазы депутаттарга кандидаттарның программаларын дыңнаарынче киирерин чарлаан. Мурнай азы соцнай сөс берген дугайында чутаа болбазы-биле ол алфавит ёзугаар сөс бээрин чарлаан. Баштай Сукпактың № 819 геология-шинчилел бөлүүнден депшиттирген И. П. Ляпунов ииндирже үнген.

— Бистер шупту Сибирьде чурттап турар бис — деп, ол чугаазын эгелээн. —А Сибирьниң байлаа хөй. Оон байлактарын чоп ажыглаар дугайында айтырыг тургустунуп турар. Чүге дээрге ол байлакты эгээртиннмес кылдыр санап, кайы хамааныок тетчеглеп турар бис. Бир эвес депутатка соңгутсумза, ол бүгүнү камгалаар талазы-биле хемчеглер алыр мен.

Үлетпүр болгаш кодээ ажыл-агыйы продукциязын көвүдедири чугула айтырыг болуп турар. Бо бүгүге бюджетте херекгилерниң шын хуваары улуг ужур-дузалыг деп билир мен. Ол ышкаш чоннуң социал амыдыралынче кичээнгейни күштелдирерин аазадым. Экология айтырыы чугула черни ээлээр.

Бистиң республикавыс хоовар чиг-эт-биле байлак. Моңгун рудазы база бар. Бо бүгүнү ажыглаар талазы-биле хемчеглер алыр мен. Ол ышкаш ажылдап турар бүдүрүлгелерде руда болбазырадып турарында четпестер бар-дыр.

Депутатка кандидат кодээ ажыл-агыйының айтырыгларынга доктааган. Ылангыя чоннуң аъш-чем продуктулары-биле хандырып турарында четпестер хөй. Чоннуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери база оон кол сорулгаларының бирээзи апаар. Бот-орулга-чарылганы, арендаңы бүдүрүлге бүрүзүнге шиңгээдириниң чугулазын демдеглээн. Кижилерниң идепкейин бедидери, чурттакчы бажыңнарының айтырыы, бүдүрүлге күчүлери оон чугаазы[illegible] хөй кезиин ээлээн. Бойдузун камгалаар, хумагалаар ужурлуг чер Тожу дээрзин ол демдеглеп, экология айтырыы-биле чергелештир суурларның оруктарын кылырынга үлүг киирерин аазап турган.

Депутатка кандидат чугаазын доосканда соонда, оон программазынга хамаарышкан айтырыгларны чыылганнар салган.

Депутатка кандидат В. О. Оюнга сөс берген. Ол бедик бүзүрел көргүзүп, депутатка кандидат кылдыр соңгаан ажыл-агыйларга, бүдүрүлгелерге четтиргенин илергейлээн. Амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады болуп турарын, бо чылдарда улус эрге-чагыргазының дээди органынга хөй-хөй айтырыгларны шиитпирлежип келгенин, соңгукчуларның бергени 16 чагыгның 12-зин күүсеткенин ол чугаалаан. Ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле доктаамал комиссиязының кежигүнү болуп, хөй айтырыгларны шиитпирлээринге киришкен.

Бир эвес мени ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуп алыр болза, социал айтырыгларны шиитпирлээринче кичээнгейни улам угландырар мен — деп, ол уламчылаан. Кодээ ажыл-агыйы продукциязын көвүдедирин чедип ап турргаш, чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидер сорулгалыг мен. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын, дузалал ажыл-агыйы — мээң ажылымның кол программазы болур. Ол ышкаш Каа-Хем суурга бройлер фабриказын, «Кара-Хаак» совхозка теплицаны тударынга, Тожунуң аңнымр-тывыш черлерин районнуң совхозтарынга дамчыдып бээринге идепкейлиг киржирин ол аазаан.

Оратор чуртталга бажыңының талазы-биле хемчеглерге доктааган. Оон шөлү чыл санында көвүдээр. «Чуртталга шөлү — 2000» деп программа күүсеттинер ужурлуг. Ол ышкаш чурттакчылыг черлер аразынга оруктар, чоннуң амыдырал хандырылгазы, бичии гидростанцияларны тудуу, Каа-Хемге көвүрүг тудуу, оон ажылынга кол черни ээлээр.

В. О. Оюн төнчүзүнде аныяктарның болгаш хоочуннарның айтырыгларынга доктааган. Ол ышкаш херээженнерниң амыдырал-чуртталгазының айтырыглары ону дүвүредип чоруур.

Аңаа база эвээш эвес айтырыгларны салган.

— Мээң ада-ием дайынның аар-берге чылдарын, колхоз тургузуушкунунуң нарын үелерин чурттап эрткен бедуун кижилер —деп, Тожуда АКМК-ның бригадири, депутатка кандидат В. Г. Парчевский чугаалаан. — Олар дөрт уруглуг. Шупту ажыл-ишке дадыккан бис. Ынчангаш күш-ажылдаан кайывыс-даа чалданмайн келген. Бодум база ажылга ынак мен, ынчангаш мээң эш-өөрүм мени депутатка кандидат кылдыр депшиткен. Ниитиниң ажыл-херээ дээш мээң сагыжым амыравайн чоруурун олар эскерген.

Шынап-ла, Тожунуң дыка хөй айтырыглары мээң херээм бооп чоруур. Бир кол айтырыг — Тожунуң бойдузунуң курлавырларын чүге түс черниң депутаттары, Советтери баш билип ажыглавас, а мында хоорайда турар ведомстволарның эргезинде турар чүвел? Аң-даа, балык-даа оларның эргезинде. Үндезин аңчылар чүгле оон малдың турар.

Бир бодап чоруур айтырыгым — Тожуга национал парк тургузары. Оон келир үези дыка кедилиг: каас-чараш бойдусту камгалаарынга-даа, акша-төгерик киирип алырынга-даа.

Ол ышкаш районнуң чонун аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидер херекке идепкейлиг киржир мен. Бодуун ишчилерниң амыдырал-чуртталгазынче сагыш салырым албан.

«Кызыл» агрофирмадан депшиттирген А. И. Семенов сөс алган. Округтуң соңгулда комиссиязынга хурал бүдүүзүнде кирген билдириишкинге хамаарыштыр ол тайылбыр берген. 1969 чылда оон өг-бүлезинге аас-кежик чок таварылга болганын ол чугаалаан. Чүл дээрге, оон шыгжап каан чыткан боозун 5-6 харлыг бичии оолдар тып алгаш, чаза туткан. Оон түңнелинде оон бодунуң бичии оглу өлген.

Бир эвес депутат кылдыр соңгуп алыр болза, чонну аъш-чем-биле хандырарынче кол кичээнгейни салыр мен дээрзин ол чугаалаан. Чаа тургустунган «Кызыл» агрофирма бут кырынче туруп олурар, чаа тудуглар-даа кылып эгелээн, продукция сайгарар черлерин-даа тургускан. Ол улам хос-жүүрү чугаажок. Ол ышкаш чуртталга бажыңнары, культура-албан черлери дээш шиитпирлеп болур айтырыглар ында хөй. Бүгү айтырыгларны ийи районнуң чурттакчы чонунга таарымчалыг кылдыр шиитпирлээринге белени ол дыңнаткан.

А. И. Семеновка салдынган айтырыглар хөй болган.

Депутаттарга кандидаттарны депшиткен коллективтерниң төлээлекчилери сөс алган.

Тожуда АКМК-да партия эге организациязының секретары С. В. Даржаа мынча дээн.

— Бистер бригадир Виктор Парчевскийни аңаа эвес депшиткен бис. Ону баштай башкылар коллективи адаан. Мээң назы-харым оон улуг-даа болза, шалыпчы күш-ажылга оон өөренип ап турар мен. Улуг-даа, бичии-даа ажылды даандырарга ак сеткил-биле кылыр чаңчылдыг кижи. Ол кижилерни баштап шыдаар, перспективтиг айтырыгларны дораан сегирни алыр. Ёзулуг төлептиг депутат болур шыдаар кижи. Ынчангаш В. Г. Парчевский дээш бадылаарынче силерни кыйгырып тур мен.

— Ёзулуг төлептиг депутат — «Тиилелге» совхозтуң директору В. О. Оюн деп районнуң бүгү эмнелге ажылдакчылары санап турар — деп, уруглар эмчизи Л. Кокорин чугаалаан. — Ол бодунуң депутат хүлээлгезин эки күүседип, кижиниң чон дээш угландырып келди. Кижилер дээш сагыш салып билир кижи. Оон аңгыда, Вадим Орамбаловичиде эрге-чагырганың дээди органынга ажылдап болур дуржулга база бар, а ол дуржулга улам байлакшывыр болгай. Эрткен чылдарның дургузунда оон дузазы-биле школалар, садиктер туттунган. Оон чурттаар турар суурунда чаштарның өлүп хораар чоруу В. О. Оюнуң кижилер дээш сагыш салыр чоруунуң түңнелинде дыка кызырылган-дыр.

Сукпакта № 819 геология-шинчилел бөлүүнден келген делегат В. Д. Кашкаров депутатка кандидат, инженер-гидрогеолог Игорь Ляпуновтуң дугайын чугаалаан. Ол 1973 чылда Томскиге институт дооскан соонда дааштыкыга ажылдап турган. Ынчан аңаа ВЛКСМ комитединиң секретарының оралакчызынга соңгуткаш, кады ажылдап турар кижилерниң хүндүткелин чаалап алган. Даандырган херек дээш ол дыка кызымак, аңаа ажылдың улуу-даа, бичиизи-даа дөмей, ак сеткил-биле кылып чаңчыккан. Ол ышкаш бистиң республиканың бойдус курлавырларын чеп ажыглаар талазы-биле айтырыгларны үргүлчү бодап чоруур кижи. Эш Ляпуновту депутатка соңгуп алыр болза, ол хөй чүүлдерни биске кылып берип болур.

«Кызыл» агрофирманың чиңгине директору А. И. Семеновтуң кандидатуразынга күш фабриказының директору Л. П. Килин доктааган. Дөрт кижиниң программазын дыңнадывыс деп, ол чугаалаан. Олардан эң делгеренгейи Александр Семеновтуу болганын эскерген боор силер. Бүгү ажылдарны, бисте эң четпейн турар чүүлдерни ол тодаргай көрүп турар-дыр. Ол районга ажылдааны 12 чылының дургузунда дыка хөй чүүлдерни кылган, а депутат апаар болза, оон-даа кейнү кылып болур. Ажыл-агый, амыдырал-чуртталга дугайында сүмележип, хөй-хөй кижилер Александр Ивановичиге кээп турар болдур ийин.

Округтуң соңгулда мурнунуң хуралынга «Тиилелге» совхозтуң төлээзи Г. Доржу-Сумба, Кунгуртугдан келген С. Хомушку, Кызыл райпозунуң даргазы А. Хертек, Тоора-Хемден келген Л. Чыргалаң, Н. Пастухов, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады, СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү Т. И. Баавыл болгаш өске-даа ниитизи-биле чээрби кижи чүве чугаалап, депутаттарга кандидаттарның эки талаларын демдеглээн, ол ышкаш оларның четпестеринге доктааганнар.

Бадылаашкын эгелээн. Дөрт кандидаттың адын долдурган бюллетеньнерни хуралга келген 165 делегатка үлээн, чажыт бадылаашкынның түңнелинде 88 кижи В. О. Оюн дээш, 64 кижи В. Г. Парчевский дээш, 57 кижи А. И. Семенов дээш 24 кижи И. П. Ляпунов дээш бадылаан. Соңгулда дугайында хоойлу ёзугаар бадылаашкынга киришкеннерниң чартыындан хөйнүң санын алган кижини (кым-даа кандидат болза) бүрүткээр болгай, бо удаада В. О. Оюн чааскаан бежен ажыг хууну алган. Ынчангаш ону округтуң соңгулда комиссиязынга бүрүткээн.

Чамдык четпестер турза-даа, ниитизи-биле кандидаттар шилилгези ажык, принципиалдыг байдалга эрткен.

Дангыт ЧЫДЫМ.

ЧУРУКТА: Кызылдың кодээ № 651 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының хуралының үези.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОПАГАНДИСТЕР СЕМИНАРЫ

Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге школаларынга «Социалистиг демократияның бүгү талалыг калбартыр, чоннуң бот-башкарылгазын хаңдыладыр, совет ниитилелдиң өргелер үндезинин быжыглаар» деп курсту өөренип турар пропагандистерниң республика семинары дүүн СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңында эгелээн.

Семинарның баштайгы хүнүнде пропагандистер Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар-биле ужуражып, СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай, Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. П. Слободчиков оларның «Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр идеология ажылының сорулгалары», «Күрүне аппаратының ажылының методтарын сайзырангайжыдары болгаш бюрократизм-биле демисел» болгаш оон-даа өске эштерниң лекцияларын дыңнаан.

Дөрт хүн үргүлчүлээр семинар үезинде пропагандистерге секциялар аайы-биле практиктиг кичээлдер, «Совет ниитилелдиң демократчыдары болгаш оон политиктиг системазының реформазы», «Совет бүгү чоннуң күрүнезиниң хөгжүлдези: айтырыглар болгаш эге тургустунуушкун» деп темаларга, ол ышкаш националдар аразында харылзаалар, социалистиг интернационализмге болгаш патриотизмге кижизидилге айтырыгларынга «төгерик стол» артынга ужуражылгалар, Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринче үнүүшкүннер болур.

(Бистиң корр.).

ДЕЛЕГАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Кызылдың № 648 Төп национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнуун округ хуралы 1989 чылдың февраль 10-да СЭКП хоорикомунуң хуралдаар залынга 10 шакта болур.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези

ЧАА ЭГЕЛЭЭШКИННИ ДЕТКИИР, НЕПТЕРЕДИР

Амыдыралдың арага ишпес хевирин бадыткаары — кижи факторун идепкейжидериниң, угаан-бодал, мөзү-шынар кижизидилгезиниң бир чугула кезээ апарган дээрзин ажылчылар, ылангыя аныяк-өскен хамызы-биле медерелп, арага ишпес, кадык амыдырал дээш шимчээшкинче киирлип турары көскү апарган. Чер-черлерде партия, совет, профэвилел болгаш комсомол организациялары арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур демиселди күштелдирип, ажылчы чоннуң, аныяктар болгаш назы четпестер ортузунга лекция, беседалдан аңгыда, коллективтиг, массалыг хемчеглерни колдадып турар.

Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кварталдар, микрорайоннар, кудумчулар байырлалдарын, алкоголь чок кафелерге, клубтарга ажык чугаалыг ужуражылгалар сөөлгү үеде боор турар апарган. Оларга Теве-Хая, Бора-Тайга, Кызыл-Даг, Шуй, Арыг-Үзүү, Арыскан, Тээли, Булун-Бажы, Мөрен, Эрзин, Торгалыг, Ээрбек, Шекпээр, Шамбалыг, Кур-Чер суурларын хамаарыштырып болур. Ол суурларда партия, совет органнарының удуртулгазы-биле арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар эге организацияларны организастап, массалыг өөредилге-кижизидилгелиг утка-шынарлыг ужуражылгалар, коллективтиг дыштанылга кежээлерин, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр, ажылдаар хоюн чок, арага-дарыже суңгулар ийи-чаңгыс кижилерге ёзулуг-ла кижизидилгени болдуруп эгелээн.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң, райкүүскомунуң удуртулгазы-биле эрткен чылын Шагаан-Арыг хоорайның чүс чыл оюнга турасказтакан үш улуг хемчээлдиг байырлалдар, ужуражышкыннар, кежээлер организастаан. Августан декабрьга чедир план ёзугаар эрткилээн кудумчу байырлалы, «Эрги Шагаан-Арыг-биле байырлажканы», «Ынак хоорайым ырлап тур мен» деп темалыг кежээлерге муң-муң улуг-биче кижилер мага хандыр дыштанганнар. Улуг-хемчилерниң ол ажылы халас барбаан болгаш амгы үеде эрттирип турар массалыг ажылынга аныяктарның-даа, бүгү чоннуң киржилгези улам идепкейжээн.

Сөөлгү үеде СЭКП Кызыл райкому, райкүүском чурттакчылыг суурларга ажылчы чонуң, аныяктарның, школачыларның хөй-ниитичи идепкейин бедидеринче кол кичээнгейни угландырган. Эрткен чылдың ноябрь айда партия, совет, профэвилел, комсомол болгаш хөй-нити организацияларының төлээлери 57 кижиден тургустунган 9 бөлүк районнуң бүгү чурттакчылыг суурларынга, ырак-узак одарларга, фермаларга арагалаашкын болгаш өске-даа таарымча чок чүүлдерни болдурбас дугайында суртаал ажылдарын чорудуп, хуралдарны эрттирип, дыштанылга кежээлеринин янзы-бүрү хевирлерин сүмелеп, организастажып, практиктиг дузаларны көргүскен.

Мурнунда корум-чурум талазы-биле сула турган «Шамбалыг» совхозка Кызыл райкүүскомунуң даргазы А.И. Барковтуң удуртулгазы-биле чораан бөлүк суурда күш-ажылчы коллективтер, ырак одарларда малчыннар-биле ужуражып, амыдыралды кадыкшыдар, чаагайжыдар, аныяк салгалга кадык чаагай чуртталганы дамчыдып бээриниң дугайында ажык чугааны кылып, чоннуң чептүг санал-оналын дыңнаан.

Шамбалыг суурда арага ишпес чорук дээш демиселдиң 11 эге организациязы арага ишпестер клубтарын организастаан. Ында партия, совет, профэвилел, комсомол болгаш хөй-ниити организацияларының удуртулгазы-биле бир чаа массалыг эгелээшкинче идепкейлиг киргенин онзалап демдеглевес аргажок.

Ында «Арага ишпестер клубтары» план ёзугаар ажылдап эгелээн. Көдээ Советтиң чанында арага ишпестерниң эге организациязында тургустунган Солаңгы аттыг клубтуң бирги кичээли Культура бажыңынга чоокта чаа (о)-дунуң ажылын эгелээн. Ук клуб 49 кежигүннүг.

Ук клубтуң кежигүннери клубту болгаш оон сценазын бир янзы дерип шимээн. Ында араганың, таакпының, наркотиктиг бүдүмелдерниң хоразының дугайында янзы-бүрү плакат, кыйгырыгларны дерип аскан. Сценада амданныг чемнер, суксуннар, шайлыг самоварлар салган столдар артында аянныг кеттинген клубтуң кежигүннери. Клуб кежигүнү көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Алексей Хунаевич Моңгуш чыылганнарга клубту баштаар чериниң кежигүннери-биле, секциялар-биле таныштырган. «Арага болгаш баш мээзи» деп темага беседаны эмчи Долбаа Тюлюшовна Мөңге-Хүрең кылган. Ол беседаны чыылганнар улуг сонуургал-биле дыңнааннар.

Секцияларның удуртукчулары делгелгелерни чоңга көргүспушаан, моон соңгаар кандыг ажылдар чорударын чугаалап таныштырганнар. Ук клубтуң культура-массалыг ажылының удуртукчузу Михаил Иргитович Айыжы аас чогаалынга болгаш урам чүүлче чоннуң киржилгезин чугаалааш, клуб кежигүннериниң тургускан солун концертинче чыылганнарны чалаан.

«Чадааның сарыг дыды» деп ырның уран чүүл школазының башкызы Галина Саяның, тыва кожамыктарны Анай Чыргал-оолдуң ырлааны, Культура бажыңының ажылдакчызы Седен-оол Сатның хылдыг хөгжүмге орус, тыва ырларны ойнааны, арагачыларны шооткан «Балды» деп интермедияны Маадыр Ондар, Алена Давыштай, Алексей Чыргал-оол оларның көргүскени болгаш өске-даа концерттиң киржикчилериниң номерлерин күүсеткени чыылганнар улуг сонуургал-биле көргеннер.

Алкоголизм аарыы — угаан-бодалдың, мага-боттуң психологтуг айыылдыг аарыы болганда, ону чүгле алгыш-кырыш, хоругдал, чаңчаашкын-биле шиитпирлээр дээр болза, ол шын эвес. Ону чүгле чаңгыс ай лекция, беседа безин бо улуг дүвүрелди чавырылдырарынга долу бадыткадды берип шыдавас дээрзи кымга-даа билдингир.

Кижилер-биле массалыг ажыл чок, ол ала-чайгаар-лаашкында апарган. Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Таңды, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Сүт-Хөл районнарның чамдык суурларында, күш-ажылчы коллективтеринде каржы-хажагай үүлгедиглер, массалыг арагалаашкын бо-ла болгулай бээри чажыт эвес.

Ынчангаш чер-черлерде арага ишпес чорук дээш демиселдиң район, хоорай чөвүлелдериниң активин, оон кежигүннери чоң ортузунга чорудар ажылдың чаа-чаа хевирлерин дилеп тып, чогаадыкчы ажылдаары амгы үениң негелдези-дир.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

ЧУРУКТА: «Солаңгы» клубтуң ажыдыышкынының үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АРАГА ИШПЕСТЕРНИҢ «СОЛАҢГЫ» КЛУВУ

Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур суртаал ажылы, ап чорудуп турар янзы-бүрү хемчеглер амгы үеде улуг политиктиг ужур-дузалыг сорулга болуп турар.

СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди күштелдирер дугайында» доктаалдарында бүгү талалыг ажылды, ылангыя аныяктар-биле тодаргай чорударын, кижилерниң медерелдиг, идепкейлиг киржилгезин чедип алырын чугула деп айыткан. Оон бир кескү чижээ арага ишпес чорук дээш демиселдиң бүгү-эвилел эки тура ниитилелин тургусканы болур.

Бистиң суурнуң күш-ажылчы коллективтеринге 1986 чылдан эгелеп ук ниитилелдиң эге организациялары тургустунуп эгелээн. Партия, чазак совет кижи бүрүзүнүң кадыкшылын экижидер, ниитилелди чаагайжыдар дээш ада сагыштыг салып турарынга канчаар черле чоргаарданмас, өөрүвес боор.

Бистиң «Шамбалыг» совхозтуң девискээринге арага аймаан сатпааныдан бээр он чыл болган. Ол эгелээшкинге боттарывыс-даа, бистиң ада-өгбелеривис-даа киришкен болгай. Ынчалза-даа чоннуң ындыг массалыг эки үзел-бодалын сагыш-сеткилден деткивес, эки ээлээр, кадык амыдырал дээш, чаа, чараш мөзү-шынар дээш чүткүл чок ийи-чаңгыс кижилерниң арагага суңгулуг болуп, кылымал араганы безин белеткеп тургазын илередип, хемчээн алгылаан бис.

Ол ышкаш эрткен чылдың октябрьда база-ла араганы доктаамал ижип, сеткил-сагыжын хоозурадып турган чамдык кижилер аар кем-херек үүлгедип, бүдүн ажылчын суурувустуң алдар-адын бужартатканы чажыт эвес.

Көдээ Советтиң чанында тургустунган арага ишпестерниң Солаңгы аттыг элээрлер клуву ажылдап эгелээн.

Бистер, ада-иелер, келир үеде чырыткылыг амыдыралды тудуп тургузар, бистиң ажыл-херээвисти уламчылаар уругларывыска чүгле элээр кадыкшылды чедип алгаш, социал-культура амыдыралдың эң эки дээжизин бараалгадыр сорулганы салгаш, түр үеде эвес, доктаамал ажылдаар элээрлер клувун ажыткаывыс бо. Клубтуң ажыл-чорудулгазының саавыры-биле эрткен чылдың декабрьда таныштырып, ону башкарар дээди органы—баштаар черин хуралга соңгудувус.

Баштаар чериниң хуралынга оон даргазынга эге организацияның даргазы Евгения Элдиковна Салчакты, оралакчыларынга Анна Тюлюшту, Михаил Айыжыны база редколлегияны соңгаан.

Клубтуң планында арага ишпес кудалар болгаш төрүттүнген хүннерни эрттирери, коллективтиг дыштанылгалар организастаары көрдүнген.

Алексей МОНГУШ.

Шамбалыг көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы.

ОЮН-ТОГЛАА ДИҢМИТТЕЛГЕН

Бистиң суурувуста арага ишпестер ниитилелиниң эге организациязында тургустунган клубтуң ажылы доктаамал чоруп турар. Ам бо хүннерде ындыг дөрт клубтуң ажылын суурнуң Культура бажыңынга чыылган чон сонуургап көрдү.

Чоокта чаа дыштанылга кежээзинде «Уруглар — бистиң келир үевис, оларның кадыы, өөрүшкүзү бистиң холувуста» деп темага солун кежээни ясли-садиктиң эге организациязы организастаан. Ында кижизидикчи башкы Нина Мыш-оол чыылганнарга ук темага солун беседаны кылып берген.

Ол коллектив суббота кежээзинде солун концерт, оюн-тоглаа-биле кызыгаарлаттынмаан. Дараазында воскресеньеде школаның спорт залынга «Авам, ачам база мен—спортчу өг-бүле бис» деп массалыг оюннарны ада-иелери, ажы-төлү-биле кады эрттирип организастаан.

Совхозтуң механизаторларының организастааны дыштанылга кежээзи суурнуң чурттакчыларынга бир онзагай чыылганчылга кежээзи деп санап турар бис. Олар «Тараажы — хүндүлүг мергежил» деп теманы шилип алган болгаш ол темага эмблема, херек демдектерни белеткеп алган.

Механизаторларның бригадири Серен Быстаевич Ооржак тараажы, механизатор кижиниң чымыштыг ажылының дугайында беседаны кылгаш, мурнакчыларны, хоочуннарны адап, кылып чорудар ажылдарынга доктааган. Механизаторлар тускай хептерлиг ырлап, танцылап, шүлүктеп, концерт номерлерин чыылганнарга бараалгаткаш, кежээни «Айдында Культура бажыңының даштынга спорттуң янзы-бүрү оюннарын организастааны солун болган.

Жюри кежигүннериниң демдеглелинде механизаторларның организастааны кежээзи эки деп демдеглээн.

Бир субботада Культура бажыңынга Александр Даржайның «Четкер четкизи» деп шиизин ийи катап көргүскен. Аңаа чоннуң сонуургалы улуг болган.

Сүт-бараан фермазында болгаш малчыннарда эге организацияларының клубтарының ажылынга суурда чоннуң идепкейлиг киришкенин демдеглевес аргажок. Арага-дары чокка, элээр, кадык, культурлуг дыштанып билир, ол чаагай чорукка өзүп орар салгалды кижизидер херекке шамбалыгжылар ёзулуг-ла медерелдиг-биле киржип, сайзыралын бедидип, эде тургустунуушкунче улам-на ханылап кирип турарын демдеглээри өөрүнчүг.

Эрткен субботада совхозтуң сүт-бараан фермазының коллективи база хойжу бригадаларының төлээлери Культура бажыңының сценазын ээлепкен. «Күш-ажыл — кижиниң каастаары» деп чараш эмблеманы улуг ак песте чурааш, аскан. Саанчылар, кадарчылар, бызаа ажаакчылары, малчыннар шупту ак-ак янзы-бүрү угулзаалар-биле каастаан каас шиник хептерлиг. Ол хептерни хостуг үеде клуб кежигүннери боттары даараан.

Тарак, быштак, быжырган далган, янзы-бүрү чемнерни ында делгеп салгылаан. Оюн-тоглаа, лотерея дээш янзы-бүрү оюннарны олар организастаан.

Бо кежээге республиканың наркология диспансериниң эмчизи Вера Доңгаковна Доржукайны чалап алган. Ол эмчи аңаа «Алкоголь, хоран болгаш наркотик» деп темага беседаны кылып берген.

Бис, саанчылар, инекчилер, черле малчыннар чайы чок деп өөренип калган эрги, хожудаңгай бодалдарлыг болгай бис. Ам бо эде тургустунуушкун үезинде ындыг эргижирээн бодалдардан уштунар үе келгенин «Шамбалыгның» саанчылары, бызаа ажаакчылары, инекчилери, чылгычылары бо удаада көргүскеннер.

Олар күш-ажылчы рапортун чараш, угулзалаан дептержигешке бижээш, жюриге тыпсып бербишаан, чыылганнарга солун утка-шынарлыг концертин көргүскен. Концерт сөөлүнде янзы-бүрү оюннарны организастааны солун болган.

Бистиң совхозта комсомол организациязы ол ажылдарны организастажып киржиринге биче эвес үлүг-хуузун киирип турар.

Игорь ЧАМДЫЫЛАА.

Совхозта комсомол комитединиң секретары.

ЧОРГААРАЛЫ АПААР

Совхозтар удуртукчуларының аразында ажыл-агыйның экономиказынче сагыш салгаш, культура айтырыгларын ийиги черге кылдыр көөрлер ам-даа бар болгай. Ынчалза-даа бир эвес ажыл-агыйның ёзулуг ээзи болур дизе, көдээ ишчилерниң чүгле ажылдаар, чурттаар эвес, а дыштаныр байдалынче сагыш салыры канчап-даа, «оон соонда» деп чылдырып болбас бирги чергениң херээ дээрзин амыдырал боду-ла көргүзе берген. Культура албан черлериниң ажылын эки чорударынга ам көдээ чурттакчыларның херегледдери бедээн. Культура ажылын негелдеге дүүштүр тургузары, ылангыя аныяктарга хамаарыштыр эң чугула боор турар. Ынчангаш чүге чамдык ажыл-агыйларда ажылчын күш четчир, а өскелериңден аныяктар өскээр чоруп турарының, аныяктарның корум-чурумунуң багай болуп турарының чылдагааның дилээрде ол суурларда социал-культура хандырылгазы канчаар тургустунганын база сайгарып көөрү чугула боор турары чептүг.

Көдээ черлерде чурттакчы чон ортузунга культура-чырыдыышкын ажылдарын чорударының, чоннуң культурлуг дыштанылгазының организастаарының төвү Культура бажыңнары, клубтар болгай. Бистер Кызыл районнуң культура одагларының байдалын көрүп, сөөлгү ийи чылда ийи удаа хыналданы кылган бис. Ол чоруп туруувуста Сукпактың көдээ Культура бажыңының материалдыг баазазы-даа, кадрлар-биле четчелээшкини-даа четпес турганын бижип турган бис. Ийиги удаа, эрткен чылдың июльда, хынап чорувуста оон ишти-даштын септеп, чаартып турган, а ам бо чеде бергеш, оон кино көргүзер залының чылыын, арыын доораан-на эскердивис, а фойени шуут-ла өскерткеш, дыка көрүштүг, чараш кылдыр дерип алган болгаш ында аныяктарның «Гермес» дыштанылга клувун ажыдып алган болду. Совхозтуң удуртукчулары: «Бистиң дерип, каастап кылып алганывыс ышкаш клуб найысылалда, харын республикада чок деп болур»—деп баштак болгаш чоргаарал-биле чугаалаар болдулар. Шынап-ла, оларга каттыштыр аргажок, иштики каасталгазы магалыг. Ында барны кылган, аныяктар оон мороженоени, амданныг чемнерни садып ап, видеофильмнерни көрүп, танцылап, ойнап хөглеп турарлар. Көдээ Советтиң класстар аайы-биле тургускан расписаниезин ёзугаар школачылар база мааа кээп, дыштанып, ойнап турарлар. Мындыг каас чараш клубту дерип тургузарынга, аңаа аппаратураларны садарынга совхоз 50 муң рубльди чарыгдаан. Клубтуң дерилгезин Кемерово областан келген каастакчыларга кылдырткан. Аныяктарның бо дыштанылга клуву бот-орулга-чарылгалыг. Оон ажылын В. Ермолин удуртуп турар.

Сукпакчыларның хостуг үезин чөп организастаарын чедип алыр дээш совхозтуң удуртулгазы демниг ажылдап турарын мааа демдеглээри күзенчиг. Олар Культура бажыңынга, ында тургустунган аныяктарның дыштанылга клувунга эртип турар ажылдарның хевирлери хөй янзылыг болурунче болгаш оларны эрттирериниң чаа аргаларын шиңгээдиринче сагыш салып турарлар.

— Бистиң культура одаавыстың ажылдакчыларының чаңгызы-даа тускай эртем чок боор турарындан аңаа эртип турар ажылдарның ажыкты, сонуурганчыы аныяктарга-даа, улуг-даа улуска эвээш боор турар чадавас. Биске тускай эртемниг клуб ажылдакчыларын тывып бээрин районнуң культура килдизинден дилеп турар бис, олар-даа аңаа орбайн сүмелеп турар, ынчалза-даа сонуургалдыг, күзелдиг кижилер тывылбайн тур. Тускай эртемниг кижилер кээр болза, бис чурттаар бажың-биле-даа дораан хандырарынга, алыр шалыңын-даа хомудатпас кылдыр төлээринге белен бис. Бистиң суурда уругларның музыка школазы бар болгай. Амдызында оларның башкылары клубка ажылдарын чорудуп каап турарын дилээн бис, ынчалза-даа бөгүнге чедир сураг-ла-дыр. Чурттакчы чоннуң хостуг үезин канчаар организастаарындан оларның күш-ажылга киржилгези, аныяктарның корум-чурумнуг болуру кол хамааржыр дээрзин билип турар бис—деп, көдээ Совет даргазы Д. М. Моңгуш чугаалады.

Шынап-ла, Культура бажыңында тускай эртемниг ажылдакчылар чок болганындан оон ажылы чаңгыс аайланып турар болду: бүгү-ле чорудуп турар ажылы танцылар кежээлери организастаарынга, кинолар көргүзүп, байырлал кежээлери эрттиреринге өйлежип турар. А чурттакчы чоңга лекция, беседаларны, бөлгүмнерни, конкурстарны, ужуражылгаларны организастап турза, суурнуң хүндүлүг кижилери-биле, күш-ажылдың шалыпчылары-биле ужуражылгаларны организастаары база улуг кижизидилге утказыг болур-ла болгай. Моон мурнунда мааа шыдыраа, тапты бөлгүмнери ажылдап турган деп удуртукчулар чугаалап турар, ам оларны чорудар кижилер чок, бөлгүмнер эртирер өрээлдер база чок. Библиотека база мында бичии өрээлде турар. Кино көргүзер зал кончуг хензиг, 200-ле хире олут бар. А суурнуң чону чыл бүрүде немежип орар, ам 4 муң кижи чедип турар. Ынчангаш сукпакчыларда культура-чырыдыышкын ажылын экижидер талазы-биле чедир кылыр ужурлуг ажылдар ам-даа хөй-дүр.

Культура одаанда көргенивис эки чүүлдерни, чедир шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны совхозтуң конторазынга барып, аңаа совхозтуң директору В. Г. Бессонов, партком секретары Ш. С. Ондар, көдээ Совет күүскомунуң даргазы Д. М. Моңгуш олар-биле чугаалаштывыс. Олар шуптузу ол-бо деп чылдагааннап-даа орбас, боттарының Культура бажыңының, аныяктарның дыштанылга клувунуң ажылы дээш сагыш човап оралы өөрүнчүг болду. Бо чылын совхоз Культура бажыңынга улаштыр тудуг кылып, алгыдар деп планнап турар, кереэни чарып каапкан. Совхозтуң удуртулгазы немелде тудугну канчаар тутса эки дээрзин чүгле боттары шиитпирлевейн, саналын киирзин дээш чурттакчы чоң ортузунда конкурсту чарлаан. Партком көдээ Совет, администрация-биле кады культура одаан чурттакчы чоң ортузунга кижизидилге ажылын чорударының ёзулуг-ла төвү кылдыр тургузарын бодап турар. Ол талазы-биле тодаргай программаны ажылдап кылып алганын партком секретары Ш. С. Ондар чугаалады. Кадрлар өөредип алырының хемчээн ап турар. Өөредип чоруткан бир кижизи шылгалдаларны эртип шыдавайн барган. Ынчалза-даа совхозтуң удуртулгазы бо айтырыгларны шиитпирлээрин чүгле боттарынга ап турбайн, комсомол организациязын база киириштирери чугула боор турар комсомол комитединиң ролюнуң дугайында конторага ынчан кандыг-даа чугаа болбады.

Сукпактың культура одаа дүрген-не суурнуң улуг-биче бүгү чурттакчыларының ынаптыг барыксаар чери, чоргааралы апаарын күзедивис.

Лидия ИРГИТ.
Радионуң корр.
Лариса МОНГУШ.
(«Шынның» корр).

КАИ экраны

АРАГАНЫҢ УРЖУУНДАН

Январьның 21-ден 31-ге чедир республика девискээринге 21 озал-ондак болган. Оон түңнелинде 6 кижи амы-тынындан чарылган, 13 кижи бертинген. Дөрт озал-ондак эзирик чолаачыларның уржуундан болган.

Кызыл хоорайга бо үениң дургузунда 1063 орук шимчээшкининиң дүрүмүнүң хажыдыышкынын КАИ ажылдакчылары тодараткаш, машинаны эзирик башкарып чораан 19 чолаачыны туткан. «Коммунизмниң херели» совхозтуң чолаачызы Н. К. Оюн ГАЗ-53, 48-93 ТВЗ күрүне дугаарлыг автомашинага, «Мерген» кооперативтиң тудугжузу В. А. Немец хуу машиназынга, Минусинскиниң № 1262 автоколоннназының чолаачызы С. В. Зайцев 18-50 КЭФ күрүне дугаарлыг КаМАЗ-5410 автомашинага, «Монолит» кооперативтиң ажылчыны В. С. Нимонов хуу машиназынга, республиканың санитар-эпидемия станциязының чолаачызы В. Д. Тенсин УАЗ-469 маркалыг 38-52 ТВЗ күрүне дугаарлыг автомашинаны эзирик башкарып чорааш, туттурганнар.

Кызыл — Тээли оруунуң 28-ки километринге январь 27-де эртенгиниң 9 шак 45 минутада «Москвич», «Жигули» автомашиналар үскүлешкеп. Түңнелинде үш кижи өлген, бир кижи балыглангап. Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы, 49-50 ТВГ «Москвич 2140» маркалыг машинаның чолаачызы А. Ф. Семыхин өлген, а «Жигули» ВАЗ-2106 маркалыг 1036 ТВА күрүне дугаарлыг автомашинаны башкарып чораан Салыг министерствозунуң АТБ-зының чолаачызы В. Л. Власенко аар балыгланган. Озал-ондактың чылдагаанын истелге органнары илередип турар.

Ол-ла хүн Кызыл хоорайның Механизация болгаш С. К. Тока кудумчуларының белдиринге 15 шак 25 минута турда, ВАЗ-21013, А 3257 ТВ күрүне дугаарлыг машинаны ийиги бөлүктүң инвалиди С. П. Мордвинков эзирик башкарып чорааш үнүп келген ЗИЛ автомашинага үскүлештирген. Боду болгаш олурган үш пассажири кемдээп.

Кызылдың Пушкин-Дружба кудумчуларының белдиринге хоорайның культура килдизиниң автобузунуң чолаачызы Н. В. Дрошепников эзирик чорааш, белдир кежер чурумнуг хажыткаш, пассажирлер АТБ-зының ПАЗ-672 автобузу-биле үскүлешкен. Түңнелинде 2 кижи бертинген болгаш боду кемдээп.

Моон мурнунда КАИ-ниң дыңнадыынга Салыг министерствозунуң чолаачызы В. Л. Ооржак машинаны эзирик башкарып чораан деп медеглели шын эвес болган. Ынчангаш Владислав Данзычевичиге КАИ органы «Шынның» солуну дамчыштыр буруузун миннип тур.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

● **БУХАРЕСТ.** Эрткен чылдыңга деңнээрге, 1988 чылда Румынияның национал орулгазы 3,2 хуу өскен болгаш 822,3 миллиард лей акша болган. Ол дугайын РСР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планының күүселдезиниң түңнелдериниң дугайында дыңнадыгда демдеглеп турар.

Чыл иштинде чуртка бараан продукциязын 1,411 миллиард лей ажыг түңге бүдүрген, ол болза эрткен чылдыңга деңнээрге, 3,6 хуу хөй. 9,4 миллион тонна нефтини, 33 миллиард кубометр бойдус газын, тыпкан, 75,3 миллиард киловатт-шак электроэнергияны, 14,3 миллион тонна каңны бүдүрүп үндүрген. Чурттуң автозаводтары 121 муң чиик болгаш 17,4 муң чүък сөөртүр автомобильдерни бүдүрген. Чиик үлетпүрнүң бүдүрүглери 1.255 миллион дөрбелчин метр песту, 119,3 миллион эжеш идикти кылып үндүрген.

Көдээ ажыл-агыйның ажылдакчылары 32,6 миллион тонна тарааны, 10.050 муң тонна ногааларны, 2.880 муң тонна фруктуларны бүдүрген.

● **СОФИЯ.** Министерстволарга болгаш ведомстволарга хамааржып турар болгаш амгы үеде чогуур ажыктыы-биле ажыглаттынмайн турар он-он бажыңнарны база тудугларны оларның амгы ээлеринден ап алгаш, кадык камгалалының, өөредилгениң, социал хандырылганың херегледиинге дамчыдып бээр деп шиитпирни хүлээп алган. БНР-нуң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалы кадык камгалалынга —114, өөредилгеге —50, ажылчы чоннарның дыштанылгазынга— 34, туризмге — 37 ындыг объектилерни дамчыдып бээрин баш удур көрүп турар.

Амгы доктаал эрткен чылдың Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалынга немелде болуп турар.

● **ГАВАНА.** Кубаның найысылалынга Палестинаның күрүнезиниң элчин чериниң байырлыг ажыдыышкыны болган. Оон ёзулалынга Кубаның Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, республиканың Күрүне Чөвүлелиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Османи Сьенфуэгос, дипломаттыг корпустуң ажылдакчылары болгаш хөй-ниитиниң төлээлекчилери киришкен. Ийи чурттуң күрүне гимннериниң күүселдезиниң үезинде элчин чериниң бажыңының чаңынга палестин туку көдүрүп аскан.

● **БУДАПЕШТ.** Венгрияның почта харылзаазы ачы-дуза чедирериниң база бир чаа хевирин ажыглап эгелээн. Янзы-бүрү медээлер чыыр, шыгжаап кадагалаар болгаш хереглекчилерге дамчыдып бээр «Минитекс» дээр аппаратураларны почта салбырларында тургузуп турар.

Ол аппаратураларже албан, организация болгаш бүдүрүлге черлери ажыктыг медээ, сан-фактыларын телефон дамчыштыр дамчыдып бээр. А херек апарган таварылгада хереглээн медээлерин база-ла телефон дамчыштыр дыңнап ап турар.

Венгр специалистерниң санап турары-биле алырга, ындыг ачы-дуза чедирилгезин удуртукчу ажылдакчыларга, журналистерге болгаш өскелерге кижилерге кончуг ажыктыг боор турар. (СЭТА).

ЧАНЫП КЕЛГЕН

ГАВАНА. (СЭТА). Ангола Улус Республиканың хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалажып турган куба шериглерниң бир муң кижилиг база бир бөлүү чуртунда ээп чедип келген.

Интернационалчы дайынчыларны уткуп ап турган үеде болган байырлыг хуралга Кубаның Компартиязының Политбюрозунуң болгаш Секретариадының кежигүнү Хорхе Рискет Вальдес чүве чугаалааш, интернационалчы дайынчыларның эрес-дидим чоруун онзалап демдеглээн. Силерниң ам кол хүлээлгеңер болза, чурттуң мурнунда туруп турар экономиктиг болгаш социал сорулгаларны чедиишкинниг боттандырарынга идепкейлиг киржириңер болур деп, ол чугаалаан.

ПАРАГВАЙДА БАЙДАЛ

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Эрткен неделяның сөөлгү хүннеринде шериг эргилдези боор турган үеде болган тулчуушкуннарның изи чурттуң найысылалы Асунсьон хоорайда ам-даа артып калган. Ынчадза-жок найысылалдың муң-муң чурттакчылары кудумчуларда үнүп келген, диктатор генерал Стресснерниң эрге-чагыргазының дүжкенин байырлап турар. Информация агентилелдериниң дыңнадыындан алырга, эргилде үезинде кайы-даа таладан 300 хире кижи өлүрткен.

Дивизия генералы Андрес Родригести чурттуң түр президентизи кылдыр чарлаан.

Дүжүрткен генерал Стресснер күрүне баштыңчызы болгаш чепсектиг күштерниң кол командылакчызы албан-дужаалындан халашканын дыңнаткан. Чаа эрге-чагырга чурт иштинден доп-дораан үнүп чоруурун Стресснерден негээн.

ХАРЫЫ — БАРЫЫН ТАЛАДА

Аңаа дайын 20 хонук иштинде үргүлчүлээр болза, Европа Хиросима ышкаш үрегдеттинер. Ындыг сагаашкыннарны специалистер чоокта чаа Европага чепсектиг күштерни болгаш аңаа боо-чепсекти кызырар айтырыгларның болгаш оон перспективаларының талазы-биле Женевага болган делегей конференциязынга дыңнаткан.

Бүгү-ниитиниң хүлээп көрүп турары-биле алырга, бодунуң чепсектиг күштерин 500 муң кижиге, оон иштинде Европада шериглерин 240 муң кижиге кызырар деп турарының дугайында ССРЭ-ниң эгелекчи саналы дайын айыылын чавырылдырарынга улуг буруңгаарлааштың болур. КНО-га М. С. Горбачевтуң чугаазында илереттинген ол чаңгыс талалыг хүлээлгеде совет танк кезектериниң болгаш өске-даа амгы үениң техниказының кызырары база баш удур көрүп турар.

Варшава Керээзи Организациязының чурттарының шериг доктриназының камгалал шинчилиг боор турар угланыышкынының бадыткаашкыны болза. ГДР-ниң чазаанын бодунуң чепсектиг күштерин чаңгыс талалыг 10 муң кижиге кызырар дээш шиитпири болур. А ГФР-ниң чазаа ындыг базымны «чугула болгаш боттуг» деп үнелеп, аңаа байыр чедирген.

Бистиң чуртувустуң болгаш социалистиг чурттарның саналдарынга байыр чедирген деткиишкиннер амгы үеде өске-даа хөй чурттарда дыңналып турар. Хөй кезии шериг талазы-биле удур туржуушкунуң деңнелин кудулдадырынга болгаш чепсегленишкинниң дужурериңге ажып эртиимес моондактар ышкаш кылдыр сагындырып турган ындыг эң чугула, практиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге чаа аргаларны ында айтып турарын барымдаалап көөр болза, ол билдингир апаар. Аңаа боо-чепсектер талазы-биле концепцияның чогу кичээндиригни болдуруп турар. Ындыг бодал НАТО-нуң төлээлекчилериниң чугаалары ужуруундан болуп турар. Совет Эвилелиниң кылганы ол чаа эгелээшкинни барыын тала ам-даа «өөренип көрүп турар» болгаш чогуур харыыны бербээн. Ындыг тактика аңаа боо-чепсекти кызырар дугайында чугаалажыышкыннарга чүгле шаптыктап болур.

Дугуржулгаларны чедип алырының оруунда боттуг бергелер чиганниг чок бар. Чедиишкинниг болур төлээде күш дегээр эргижирээн политиканы ажып эртери эргежок чугула.

Виталий ЧУКСЕЕВ.
(СЭТА).

АЙНЫҢ ПОЧТАЗЫНДАН

Январьда «Шын» солун редакциязы 640 чагаа алган (эрткен чылдың ол үезинде чагаа 664 болган). Оон иштинде бо чылдың баштайгы айында шугумчулелдиг, санал, дилег янзы-бүрү айтырыглар киирген 93 чагаа келген.

Ылангыя айның ийиги чартыында чагаалар саны көвүдээн, чамдык хүннерде 30-40 чедип турар.

Чагааларның арзында чоннуң хандырылгазында ангы-ангы айтырыгларга хомудаллар эвээш эвес боор турар.

Аргыжылгаа четпестер дугайында чагаалар Кызыл, Чөөн-Хемчик, Таңды, Эрзин, Өвүр болгаш өске-даа районнардан кээп турар. Ону редакция сайгарып, солун арнынга үндүрүп-даа турар. Ынчалза-даа ылангыя Бур-Чер суурнуң чурттакчылары автобус суурже кирбес апарганынга хомудап, үш удаа бижээн, а пассажирлерни суурже чедирбезиниң чылдагааны — чурттакчылар боттары буруулуг, а кодээ Совет күүсекому, совхозтуң дирекциязы аңаа тоомча чок болуп, бурууларны илеретпээнинге, когаралды төлевээнинге Кызылдың пассажир АТБ-зи чоптуг негелдени кылган. Ынчангаш социалистиг өнчү-хөреңгини камнавас ийи-чаңгыс кижилерниң буруузу-биле кур-чержилер орукка чедир кылаштажып турар хиезинде-ле, шак ындыг чурум чоктарны томаартып күш четпээннери ол бе? Хандагайты — Кызыл автобузунуң шагы таарышпас, хоорайга дүне келир дугайында өвүржүлерниң, Эрзинден бай-дагжыларның хомудалынга автостанциялар болгаш автовокзалдар каттыжыышкыны эрецгей харыы берген, айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн хевээр. Таңдыдан С. Оюн, Л. Таржаа болгаш оон-даа өскелер Кызыл — Владимировка аразында чоруур автобустуң шагы пассажирлерге таарымча чогун бижээн.

Кызыл хоорайга ниитиниң чемненилге черлери: буфеттерни, кафетерийлерни көвүдетсе деп солуннуң номчукчулары бижип турар. Ол дугайында бо арынга база номчуп болур силер.

Чер-черлерде суурларда, Кызыл хоорай девискээринде-даа радио ыыттавас азы эптиле дыңналыры багай, сымыраныр дугайында чагаалар үргүлчү келир. Баян-Талаадан (Сүт-Хөл) А. Л.-С. Куулар суурнуң чурттакчылары бүзүн чартык чыл хиреде радио дамчыдылгазын орта дыңнавас болдувус, радио сымыраныр деп чагаазында хомудаан.

Пенсияны өстүрериниң база чаш уруг азыраар иелерге 50 рубль пособиени кажан, канчаар төлээриниң айтырыгларынга чагаалар эвээжевейн турар. Эрткен айда ол айтырыгларга 10 хире чагаа келген. Ынчангаш районнарның социал хандырылга черлери, ажыл-агыйларның профэвилел комитеттери бо ажыктарлыг үеде чон ортузунче кирип, лекцияны, беседаларны кылыры артык эвес болгу дег. Ол ышкаш пенсионерлерниң амыдырал-чурттаалгазынче сагыш салыышкын четпес болуп турарын чагаалар көргүзүп турар. Ынчангаш ол айтырыгга маңаа элээн доктаап көрээли. Кызыл районда пенсионерлер В. С. Доржу (Күнгүртүг), Р. Д. Очур-оол (Черби), Чөөн-Хемчиктен Д. С. Ховалыг (Бажын-Алаак) оларның чагааларының утказы барык дөмей. Чугула херегледдиң үлетпүр, аъш-чем бараанарын садып алыры берге, чедишпезинге хомудааннар. Күнгүртүг суурдан Василий Доржу мынчаар бижээн: «Шынаа кодээ Советиниң девискээринде 200 ажыг пенсионерлер бар. Оларның хомудап турары, ылангыя чугула херегледдиң бараанары келирге, ону садып алыр арга чок, чедишпес. Мурнаан кижилер алгаш баар... Үлетпүр, аъш-чем бараанарының магазиннеринге пенсионерлерниң чагыглары-биле чамдыкта эвээш-биче-даа бол, эки бараанардан садып турза кандыгыл? — деп, ол бижээн. Чөөн-Хемчиктен Дамдын-оол Ховалыг кодээ пенсионерлерге оода кургаг сүт дээн ышкаш чамдык аъш-чем аймаандан садарын дилээн.

Ол айтырыгларны тодарадыр сорулга-биле респотребсоюзтуң садыг болгаш ниитиниң чемненилге эргелелиниң улуг инженери Т. П. Коломысовадан тайылбырны алган бис. 1988 чылдың март 14-те респотребсоюз баштаар черинин үнүргени «Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, чаңгыс бот база назылап кыраан хамаатыларның садыг хандырылгазын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын районнарда тараткан болгаш чамдык чүүлдер кылдынып турар. Республиканың районнарында дайын киржикчилери 1065 кижи, оон иштинде интернационалчы дайынчылар 104 кижи, чаңгыс бот болгаш назылап кыраан 154 кижи база карак четпес 278 инвалидтер бар. Назылап кыраанындан чер четпестерни, инвалидтерни эргежок херектиг аъш-чем продуктулары болгаш бараан аймаа-биле автомагазин дамчыштыр хандыраары база ол доктаалда көрдүнген. Ол ышкаш бо доктаалды ёзугаар хандырылганы кодээде персоналдыг пенсионерлер ап турарын Т. И. Коломысова тайылбырлаан. Шупту пенсионерлерге ындыг хандырылганы организастаары болдунмайн турар, аңаа бараанар фондулары чедишпес деп, респотребсоюзтуң төлээзи харыылаан.

Оон ангыда кодээ ажыл-агый продуктуларын (эът, сүт, саржаг, дүк) белеткеп, чондан садып алырынга ховар бараанарның хөй нуруузун (80 хуузун) чарыгдаары респотребсоюзтуң база бир доктаалында көрдүнген.

Доктаал доктаал-ла болгай. Шупту чурттакчыларны ховар бараанар-биле хандырар арга чок-даа болза, ниитизи-биле кодээ черлерде чоннуң садыг хандырылгазын эде көрүп, экижидип болур чүүлдер эвээш эвес. Оон-биле чергелештир сөөлгү чылдарда ажыглап болгу дег чаа чүүлдер садыглаашкынны организастаарында база бар болгай. Чижээ, үнүүшкүннүг садыглар, күш-ажылчы коллективтерниң чагыы-биле садыглаашкыннар үнелелди алган. Байы-бир суурнуң пенсионерлеринге чылда 2-1 катап ындыг садыглаашкынны чүге организастап болбас деп.

Хүндүлүг пенсионерлеривистиң ажыл-херекке байлак дуржулгазын ажыглаар, черле бүгү талазы-биле оларга кичээнгейлиг болуп, улуг назылыг кижилерниң сеткилин хомудатпазы база чугула. Ол ышкаш чагааларда киирген пенсионерлерниң амыдырал-чурттаалгазынга хамаарыштыр чамдык айтырыгларны Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунче, районнарның социал хандырылга черлеринче болгаш совхозтарның дирекцияларынче айтырыгларны өөренип көргеш, шиитпирлээри-биле редакция шилчиткен.

Чагаа бижик бүрүзүнүң артында кижилер, оларның ажыл, амыдыралы болгай. Ынчангаш кижилерге кичээнгейлиг болуп, тургустунуп келген айтырыгларны чер-черлерге хемчээн алыр, шиитпирлээр ужурлуг дээрзин утпаалыңар.

«Боттанырынга бүзүрээр мен» деп

чүүлге хамаарыштыр

ДЕТКИИР-ДИР МЕН

Январь 15-те № 13 «Шында» парлаттынган Наталья Соянның «Боттанырынга бүзүрээр мен» деп чүүлүн номчааш, ону кончуг чүүлдүг-дүр деп каттыштым.

Кызыл хоорайга чоокта чораан мен. Хоорайлап, магазиннер кезип чорааш, чылыгып, шай ижиптер чер шуут тыппадывыс.

Төп аъш-чем магазининиң (гастроном) дужунга тура чемнениптер чер турган чүве. Бирериниске, хөй-ле янзы-бүрү соктар чүве бе, азы хейлиг, сүг бе, шилдер-ле хөй көстүп турар болду.

Абакан, Красноярск дээш өске-даа хоорайларга чоргулаан мен. Аъш-чем садып турар черлер эндерик боор чораан. Бистиң бо Кызылда кафе, буфет дээрге ховар, тывылбас-тыр. Оода-ла изиг сүттүг шай, пирожки садар черден ажыткан болза, шымбай-ла ийик.

Автовокзалда чаңгыс буфеттен чем садып чиири берге. Үргүлчү-ле оочур улуг болур. Эртен орайтадыр ажылдар, кежээ эрте хаап тар. Буфеттиң ажылдаар шагы база таарымча чогу кончуг.

Лидия ОНДАР.

Кызыл-Тайга суур.

• • •

Мен бодаарымга, Наталья Соянның сүмези кончуг шын-дыр. Улуг хоорайларда дег бичии кафетерийлерден организастап, аңаа бутербродтар, изиг шай, кофеден сатса эки-ле.

Чемненир черлер, кафетерийлер хөй болза, ырак-чооктан келген аалчыларывыска-даа эки деп бодаар мен деп. Кызыл хоорайның чурттакчызы О. Куулар чагаазында бижээн (адын, адазының адын, адрезин биживээн).

• • •

Бистиң Сүт-Хөл суурувустуң аъш-чем магазиннериниң делгиирлеринде элбек-ле чүве — янзы-бүрү балык консервалары, чаш уруг чемгерер концентраттар, соктар (ол эки-ле ыйнаан харын) база арбын-на чүве таакпы аймаа болур-дур.

Кызыл хоорайның аъш-чем магазиннеринге, шынап-ла, изиг шай, быжырган чемнер, бутербродтар садар чер кылза, ылангыя хоорайның аалчыларынга дыка-ла таарымчалыг болгу дег.

Галина ОЧУР-ООЛ.

Башкы.

Сүт-Хөл суур.

ЭКИНИ ЧОНГА БАРААЛГАДЫР

Солуннарның арыннарындан Сүт-Хөлде, Чырза-Бажында, Суг-Бажында кооперативтерниң сайзырап, чонга эки чүүлдерни, амданныг чемнерни белеткеп берип турарын номчуурга солун-даа, өөрүнчүг-даа.

Мурнуку чылдарда «Шынның» бижикчилери найысылал Кызылга национал чемнерлиг «Шайлаарак» тургузарының айтырыын бо-ла кодуруп турган. Айтырыгга тода харыы чок. Ынчангаш мынчага чедир улгады берген кижилеривиске болгаш аргышкан чонга күзенчиг «Шайлаарак» Кызылда кылдынмаан, чок болуп турар.

Найысылалда «Кашпал», «Мерген» деп кооперативтер тургустунгаш, ажылдап турар-ла-дыр харын. Ында ёзулуг тыва чемге девейлештир кылдынган чем эвээш, азы шынары куду боор турар. Чүге дээрге ажылдап турар кижилер өскээртен келгеп, бистиң аалчыларывыс боор ажылдап турар.

Кызыл хоорайда садыг училищезин дооскан кижилер аңаа ажылдап кирип ап, боттарының арга-сүмезин кадар болза, эки хире. Азы боттары-даа кооператив ажыдып ап болгай-ла. Бо-ла чораш бодалым: автовокзал чанынга чүгле тыва шайлыг эвес, өске-даа амданныг тыва чемниг «Шайлаарак» турган болза, улуг апарган кижилерниске, бичии уруглардыг иелерге дыка-ла таарымчалыг болур ийик.

Кооператив ажыдар күзелдиг кижилер бар болза сүмем: эът комбинады-биле дугуржулга кылгаш, малдың ижин-хырнын, кескинди эъттерни аштап арыглаар кижилер тургускаш, ол-ла чүүлдерден шынарлыг чемнерни чогаадып болгу дег. Чижээ, чинге шейнүдү, хырын-биле череме кылып (дуржулгалыг улустан айтырып билип алгай), ханны «Кашпалда» дег кадыг эвес, өй-тап кыллыр хайындырып болур боор. Эът кескиндизинге чаг холаап, манчы, азы далган үскеп муң кылып, баарны хайындыргаш, эдир чаа-биле катай чараштыр кескилээш, сөгүпалаан, тавактарга садып болгай. Изиг чая-сарыг шайын сеңнээй. Кылып болур ажыл-дыр. Чүгле күзел, бодал херек!

Валерий ХУУРАК.

Шагаан-Арыг хоорай.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР

НОМЧУКЧУЛАР САНАЛДАП, СҮМЕЛЕП, ШУГУМЧУЛЕП ТУР

Сөөлгү почта-биле

МАЛЧЫННЫҢ ЧАГААЗЫ

Бистиң «Ишкин» совхозтуң ээр мал кадарчылары суурлардан ырак дагларда, хемнерде чурттап, ажылдап турар бис. Кыш-чай чок одар-белчиир солуп, аът-хөлгеге чүдүртүнүп алгаш көжүп-дүжүп чоруур кошкүн амыдыралдыг бис. Чурт иштинде болгаш даштыкыда болуушкуннарны дыңнаар идегелдиг чепсээвис — биче хемчээлдиг радиоприемниктер-ле болгай. Оларның батарейкалары база садыг-магазиннерге доктаамал турбас. Батарейкалар чогундан хойжуларга дамчыдылганы белин дыка үр үеле дыңнаар арга болдунмайн баргылаар.

Оон ангыда «Ишкин» совхозтуң девискээринде шупту малчыннарның приемниктери эрткен чылдың сентябрь айдан бээр орта чугаалавас апарган. Шиңгейниң, хоогайнып, янзы-бүрү радиостанцияларның дамчыдылгаларын каттыштыр чугаалаар. Оода-ла Кызылдан дамчыдылга база дыңналбас, музыка бе дээрге музыка-даа эвес, демир-дес соктап-дагжадып турган ышкаш. Халаазын чүү дээр.

Ынчангаш электри чырыы, телевизор бар эвес, кара чаңгыс идегелдиг эдиливис — приемниктеривис канчап орта дамчыштастай берген боор? Кайда, чүнүң чылдагааны-биле ынчап барганын солун дамчыштыр чогуур черлер харыылап бээринге идегеп артывыс.

Чамбал-оол МОНГУШ.

«Ишкин» совхозтуң малчыны.

РЕДАКЦИЯДАН: «Ишкин» совхозтуң малчыннарының чагаазында кончуг чоптуг хомудалды бижээн-дир. Ырак-узак кыштагларда малчыннар барык 5-6 ай дургузунда кандыг-даа дамчыдылгалар, медээлер дыңнавайн турар. Шак мындыг дүвүрээчиг байдалче совхозтуң специалистери, удуртукчулары сагыш салбааны таарзыр бе? Ындыг ырак-узак черлерде малчыннарга биче хемчээлдиг транзисторлар, оларга батарейкалар дээн ышкаш бараанар хүн бүрүнүң чугула херегледи болур. «Идегеллиг эдиливис чепсээвис» деп бижип турары кончуг-ла шын-дыр. Дамчыдылгаларны дыңнаары ол ажыл-ишчи кижилерниң республика амыдыралы-биле, бүгү чурт-биле харылзаазы ышкажыл.

Ол ышкаш малчыннарга почта, солун, сеткүүл чедирилгезин дээш өске-даа хандырылгазы совхоз дирекциязының, парткомнуң кичээнгейиниң төвүнге, контролюнга турар ужурлуг. Мындыг янзылыг хомудаллар моон мурнунда чылдарда редакцияга база кээп турган.

Моон алгаш көөрге, ол айтырыгже кым-даа сагыш салбайн турары илдең-дир.

Малчыннарга ховар, тывылбас бараан болуп турар батарейкалар-биле районнар канчаар хандыртынып турарын тодарадыры-биле «Шын» солуннуң корреспондентизи Н. Ооржак респотребсоюзтуң ажылдакчылары-биле харылзашкан. Ында культура бараанарының талазы-биле товаровед С. К. Семис-оол мынчаар тайылбырлаан: «Эрткен 1988 чылда Сүт-Хөл районзу батарейкаларны квартал сайында ап турган, а чылда ниитизи-биле ол район ангы-ангы марканың 18 муң батарейкаларын алган, магазиннерде садып турар транзистор, приемниктерниң марказынга олар дүгжүп турар». Ынчап көөрде районнуң ажыл-агыйларының малчыннарын хандырып болур арга бар-дыр. Чүгле маңаа күш-ажылчы кижилер, оларның херегцели дээн сагыш човаашкын херек-тир.

Приёмниктерниң ажылдаарынга доора шаптыктааашкынныг көвүдээн, дамчыдылгалар дыңналбас болуп турарын харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң кол инженери Д. Б. Чоксумга база ында электри-харылзааның курипнепекция начальниги Н. В. Коптевага редакция дыңнадып, хемчээн алырын дилээн. Олардан харыны манап турар бис.

АВАМДА БУРУУ ЧОК

Мен ыракты Тожу районда Ий ортумак школазында 4 «а» класста эки чурумнуг, өөредилгелиг өөренип турар мен. Чаа үнген чылды эки өөредилге-биле уткуп алдым. Класывыс башкызы Татьяна Чуургаевна Күзенек биске дыка солун чүүлдерни чугаалап бээр, ынчангаш башкывысты хүндүлээр болгаш ынак бис. Бистиң класс найыралдыг.

Мен беш харлыг турган мен. Ачавыс аварияга таварышкаш, хенертен чок апарган. Ачамның төрелдери авамны эки-бак сөглеп, авамны буруудадып турдулар, а авам чүгле ыглаарынга ой болган чүве. Мен база авамны кээргеп, дыка ыглаар чордум. Бо чорук мени ам-даа хомудадып, мээң чаш чүрээмни сорбуландырып арттырып каан.

Бистиң ававыс оожум аажычаңныг, бөдүүн ажылчын кижи. Бисти 5 кижиниң азырап, өстүрүп чоруур. Акым Мерген 8 класста өөренип турар, дуңмам Айдыс бо чылын 6 харлаан, ам эки өөредилгелиг, эң биче дуңмам Херелмаа яслиде. Ававыс Кызылдың уран чүүл училищезинде библиотека салбырында бот-өөредилге-биле өөренип турар. Кажан авам хыналдага ажылын бижий бээрге, эң биче дуңмавыс Херелмаа:

— Ойт, оожум, авам онаалгазын кыла берди — дээрге бис база ону чаптааш, ыыт чок, шыпшың баар бис.

Ачамның төрелдери мынчага чедир биске-даа келбээннер, бис-даа оларны уттупкан бис. Авамны чараш чечекке, алдын хүнге дөмейлээр мен. Мээң авам буруу чок. Бистиң дугайывыста ачамның төрелдери сактып, бодап чорууурлар ирги бе?!

Мергенмаа МОНГУШ.

Ий суур.

ЧАЛАП ТУР БИС

Саанчылап ажылдаар күзелдиг болгаш кайы-бир ажыл-агыйга доктаамал ажылдаар деп шиитпирлээнин Чадаана хоорайдан Чойганмаа Доңгак редакцияга чагаазынга илереткен. Оон чагаазын бо чылдың январь 22-де үнген «Шын» солунга парлаан. Чойганмааның күзелин деткип, боттарының ажылдап турары сүт-бараан фермаларынче чалаан кижилерниң чагаалары редакцияга келген. Оларның арзындан Кызыл районда «Кара-Хаак» совхозтуң дирекциязының чагаазын парлаар деп шиитпирледивис. Чүге дээрге Чойганмааны аңаа-ла чалап турар эвес, а ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп, орап-сава-биле хандырары аазап турар. Бо чалалганы Чойганмаа күзелдии-биле хүлээп алыр боор деп идегээр-дир бис.

«Кара-Хаак» совхозтуң дирекциязының чалалга чагаазын моон адаанда парладывыс.

«Эргим кызывыс, саанчылап ажылдаар күзелдиң дугайында чагааны «Шын» солундан «Кара-Хаак» совхозтуң сүт-бараан фермазының коллективи-биле номчудувус. Сээн күзелиңни ниитизи-биле деткип, биске ажылдап кээриңни чаладывыс. Чурттаар бажыңны үндүрүп берип, амыдырал-чурттаалганың өске-даа айтырыгларын шиитпирлеп болур бис.

«Кара-Хаак» совхозтуң дирекциязы».

ЫНДА БАГАЙ ЧҮҮ БООР

«Шынның» декабрьда бир номеринде кодурер-даштар дугайында материалды сонуурган номчудум. Шагдагы ол эки чаңчылды катап диргизип, ылангыя аныяк-өскенге ажыктыг кылдыр ажыглаза деп бодаар кижи-дир мен. Клубтар чанынга экеп салгаш, оюн-тоглаа, маргылдаа чижектиг чүүлдерден организастаза. Ол чокка-даа аңаа-ла келген улус кодуруп, шенеп, күш-дамырын-даа быжыглаай-ла. Ында багай чүү боор.

Кыргыс БАЛДЫР-ООЛ.

Таңды район.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

АРГЫШТЫРЫЛГАНЫ ЭКИЖИДЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң ээлчеглиг хуралынга «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының пассажир аргыштырылгазын экижидер талазы-биле ажылының дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

«Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны он ийиги беш чылдың эрткен чылдарында республиканың чурттакчы чонун аргыжарынга ниити ажыглалдың автомобиль транспорту-биле хандырар талазы-биле элээн ажылдарны кылган дээрзин хуралга демдеглээн. Эрткен үш чыл дургузунда пассажир аргыштырылгазының хемчээли 14,4 хуу өскен, хоорайлар аразының алды, хоорай чоогунуң дөрт, хоорай иштиниң беш маршруттары ажыттынган. Каттыжыышкынның бүдүрүлгелеринде бот-орулга-чарылга, аренда кээрээзи болгаш күш-ажылды организастаарының өске-даа дешпилгелиг хевирлери нептерен турар. 1988 чылда оруглагар талазы-биле план 104,9 хуу күүсеттинген.

Ындыг-даа болза каттыжыышкынның ажылында четпестер болгаш чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар эвээш эвес. Пассажир аргыштырылгазында хаара туттунган беш бүдүрүлгениң ийиазы планныг даалгазын эрткен чылын күүсетпээн, автобустарның оруктан үнер чоруу 97,2 хуу болуп турар. Чамдык бүдүрүлгелерде шалың телевири күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезинден мурнап турар, хоорайлар аразының маршруттарының ажыктыг чорууну талазы-биле көрдүнген хемчеглер чедир ажылынмаан.

Бүдүрүлгелерде ажылчыннарга таарымчалыг байдалдар ам-даа четче тургустунмаан, септелге баазазы кошкак, шимчээр составы септээр болгаш техниктиг хандырар күш-ажылы механизастааны чавыс. Пассажир аргыштырар бүдүрүлгелериниң баазазын хөгжүдериниң перспективтиг айтырыглары чедир шиитпирлеттинмейн турар. Күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкак, пассажирлерниң айыыл чок чоруу негелдеге чедир хандыртынмаан. 1988 чылда каттыжыышкынның чолаачыларының буруузу-биле орук-транспорттуң ийи айыылы болган, аңаа 9 кижи кемдээшкинге таварышкан. Автобустар септекчилериниң болгаш чолаачыларының ажылдан үнер-кирер чоруу хөй.

Пассажирлер хандырылгазында болуп турар бюрократ-чы болгаш ёзу барымдаалаар чоруктарның уржуундан рейстер саадап, шимчээшкин графиги үстүп турар, агентстволарның болгаш вокзалдарның кассаларында, автобустар остановкаларында кижилер саны хөй. 1988 чылда янзы-бүрү чылдагааннардан 11,5 муң рейстер үзүлген. Шимчээшкинниң чамдык графиктерин пассажирлерге эптиг кылдыр ведомстволуң эрге-ажылын барымдаалап тургускан. Хоорай маршруттарынга автобустарның дүштеки чансарга турар чоруу бүдүн чартык шак чедип турар. Автовокзалдарда болгаш автостанцияларда байдал дыка чаржынчыг. Буфеттер багай ажылдап турар, чамдык черлерде олар чок.

Ол бүгү чүүлдер дээш чурттакчы чон хомудап, парлалгага чырыдып турар. А каттыжыышкынның удуртукчулары ол четпестерни эдер хемчеглер алыр туржук, боттары камгаланырынга өйлежип, янзы-бүрү чылдагааннар-биле тайылбырларын оралдажып турар. Ындыг негелде чок чоруктар, ол ышкаш «Тыва автотранс» каттыжыышкынының удуртулгазының кошкак контролю пассажир аргыштырылгазында хаара туттунган кижилерниң сагылга-чуруму болгаш харыысалга чок чорууну тывылдырып, пассажирлерге хамаарыштыр каржы-хажагай болуруунга чедирип турар.

Автомобиль транспортунуң Тыва девискээр каттыжыышкыны, хоорайкүүскомнар чурттакчы чонну аргыштырар талазы-биле, оларга чедирер ачы-дузаны көвүдедир талазы-биле кошкак хемчеглер ап турар дээрзин хуралга хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Ынчангаш бо ажылды чогуур негелдеге тургузары-биле «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиги директору А. В. Рудзиевскийге ажылдың стилин болгаш методтарын чаартып тургузарын, пассажир аргыштырылгазын бүгү күштү мөөңнээрин даалдырган. Шимчээр составтың ажылчын ажыктыг бедидер болгаш Кызылдың автовокзалдарынга база автостанцияларга, касса пунктуларынга чогуур чурумну тургузар талазы-биле немелде хемчеглерни бо чылдың февраль 20-ге чедир ажылдап кылыры база даалган. Кол кичээнгейни кадрларны шилиринче, хуваарынче болгаш кижизидеринче угландырар. Адырның звено бүрүзүн билдилиг кижилер удуртурун чедип алыр, олар чурттакчы чонга бараан болур хүлээлгезинге чогаадыкчы хамаарылгалыг болур ужурлуг дээрзин база доктаалда айыткан.

Автобустарга билет чок чоруур чоруктар хөйүн барымдаалааш, чамдык чолаачыларның күш-ажылчы эвес орулга киирип алырынга сундулууну өөренип көргеш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиуму бо айтырыгларны дарый өөренип көөрүн, аңаа хөй-ниитини калбаа-биле хаара тударын, пассажир аргыштырылгазында хаара туттунган автобүдүрүлгелерниң контролёрларын бот-орулга-чарылгаже шилчидер арганы тыварын ук каттыжыышкынның удуртулгазынга даскан.

Пассажирлерге таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле чүгле транспортчуларга эвес, садыг, кадык камгалал, харылзаа, амыдырал хандырылга ажылдакчыларынга база даалгаларны берген.

Идеология ажылының практиказындан

ДОЛУ АЖЫГЛААР

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр районда улус ажыл-агыйының болгаш социал амыдыралдың кол-кол адырларында амгы эде тургустуушкунунуң угланыышкыннарын тодараткан, амыдыралда боттанып турар чамдык ажыл-херектер бар. Хөй-ниитиниң медерелин оттуруп, чүвеге хөөн чок база амыдыралдан хоорулчак чоруктарны ажып эртер, ылангыя аныяктар ортузунга кижизидилге ажылын, оларның хостуг үезин чоп ажыглаарын чедип алыр талазы-биле чамдык ажылдарны кылып турар бис.

Районда янзы-бүрү культура одаглары — клубтар, библиотекалар, уругларның уран чүүл школалары, уран чурулга мастерскаязы бар. Культура шугумунда 146 кижи хаара туттунган. Төп чүткен методиктиг төптүг райоңнуң культура килдизиниң чанында тургускан.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың Культура ордузунда улуг улуска уран чүүлдүң бөлгүмнери, сонуургалдар талазы-биле клубтар, улусчу университеттер, кинолекторийлер ажылдап турар.

Районда спорт ажылын харылап турар организациялар, ВЛКСМ райкому спортту сайзырадырынче угланган чамдык ажылдарны кылып турар. Ак-Довурактың «Асбест» стадионунга, оон спортзалынга, кышкы үеде чугу-гу республика чергелиг маргылдаалар бо-ла эртер. Эштир бассейнин ажыглап турар. Хоорайдан спортчу секцияларда 550 кижи хаара туттунган. Оларда 8 тренерни быжыглаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинатта, районнуң совхозтарында, хоорайның № 3 ортумак профессионал-техниктиг училищезинде ажылдап, өөренип турар аныяктар ортузунга идей-кижизидилге ажылын негелдеге дүүштүр тургузарын чугулалап турар. Оларның хостуг үезин чоп эртирерин организастаар талазы-биле ажылдар кылдынып турар. Чер-черде партия, совет, комсомол, профэвилел организациялары аныяктар ортузунга ажылдың чаа арга-хевирлерин дилеп тывар, херек кырынга ажыглаар дээш дилээшкиннерни кылып турар.

Эде тургустунуушкунунуң негелдези — кылдынган чүүлдер-биле мактанмас, кол кичээнгейни кылдынмаан ажыл-херекче угланыр болгай. Ынчангаш аныяктарның хостуг үезин шын организастап турарының болгаш оон чаа хевирлерин дилеп, тывар талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынып тура-даа, бо улуг, харыысалгалыг ажылда чедир кылдынмайн турар, хамылап кирбейн турарывыс чүүлдер кончуг хөй деп демдеглеп турар бис, ону ажыы эртери — кол сорулга.

Культура-массалыг ажылдар дугайын чугаалап тура, мында бистиң ажыглавайн турарывыс хөй курлавырлар барын миннир ужурлуг бис. Кызыл-Мажалыктың төнчүткен Культура одаанга эрттирип турарывыс темалыг кежээлерге чон үе-шагында чыылбас, манадыр. Сонуургалдар аайы-биле тургускулаан бот-тывынгыр каттыжыышкыннар бар, ынчалза-жок оон ажылы ам-даа чогуур деңнелге чедир тургустунмаан, документилери чаңгыс аай негелде ёзугаар кылдынмаан боор турар. Бо чижекти «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң чанында «Мажалык» чечен чогаал каттыжыышкынының Чадаана хоорайга болган республика көрүлдезинге киришкени бадыткаан. Ук каттыжыышкын ол көрүлдеге үшкү черни алеп, дипломант болбушаан, боттарынга ажыктыг хөй, эки чүүлдерни оон билип алгаш келгеннер. Ол моон соңгааргы ажылынга идигниг болур.

Ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның дыштанылгазын, хостуг үезин ам-даа негелдеге чедир ыракта четпес организастап турарын СЭКП райкомунуң чоокта чаа болган ээлчеглиг бюрозунга айыткан. Ажылчы чон ортузунга культура-массалыг ажылды, спортту хөгжүдер, оон массалыын чедип алыр талазы-биле кылып турар ажылдарывыс ам-даа үениң негелдезинге четпес. Комсомол райкомунуң аныяктар ортузунга чорудуп турары кижизидилге ажылының деңнели куду, комсомолчу оперативтиг отрядтар орта ажылдавас, хөй-ниитиниң корум-чурумун тудар талазы-биле рейдилерни эвээш чорудуп келген, оон дээштиин чедип алыры чугула.

Спорт ажылын чугаалап тура, кышкы спорттуң хөгжүлдезинге доктаавас арга чок. Бо чылын район девискээринде хар улуг, соок чок-даа болза, хаактыг маңнап чоруур кижилери Ак-Довурак болгаш Кызыл-Мажалык чоогунга кончуг эвээш көөр-дүр бис. Кызыл-Мажалык суурда бичии оолдар ойнаар дошталдырган чунгу шелдери амга чедир кылдынмаан. Ак-Довурак хоорайның «Асбест» стадионунда чунгу кылдынган-даа болза, ону ырак-та-ла долу ажыглавайн турар. Абаза — Ак-Довурак оруунуң 75-ки километринге, Улуг, Биче Аянгатыларга хаак баазазы кылыр деп чугаа хөй чыл улаштыр боор келген. Ам харын, Биче-Тей суурнуң чоогунга хаак баазазын тургузары-биле Шекпээр школазында 300 эжеш хаакты аппарып каан. Аңаа хаак баазазын бо чылын ыяап-ла ажыдарын спорт комитединиң чедип алыры чугула.

Аныяктарның дыштанылгазын, хостуг үезин шын организастаар айтырыг корум-чурум камгалалы-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш үстүнде айтырыгны ам-даа чогумчалыг шиитпирлеп чадап турарывыстан хөй-ниитиниң корум-чурумунун камгалалының байдалы ниити районда дүвүрээзиниг боор артпышаан. А аңаа удур ап турар хемчеглеривистиң дээштии ам-даа четпес. Парткомнар, партия эге организациялары, кодээ, суур, хоорай Советтериниң күүскомнары, совхозтар директорлары болгаш өске-даа удуртукчулар корум-чурум хажыдар, арагалаар, ээрттир суксуннары боттары кылыр, ону садып саарар, ажылдавайн турарлар-биле кижизидилге, тайылбыр ажылдарын ам-даа чогуур деңнелге чедир тургуспаан. Улусчу дружиналарның эш хуу судтарының, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур ажыл чорудар комиссияларның профилактиктиг ажылдары четпес, оларның ажылынга удуртулганы сулараткан илереп турар. Бо бүгүнүң түңнелинде чурттакчы чоннуң дыштанылгазын шын, ажыктыг кылдыр организастаарынга шаптараазыннар таварып турар.

Бистиң районда, ылангыя Ак-Довурак хоорайда ангы-ангы нацияның төлээлери чурттап, ажылдап турар. Ынчангаш интернационалчы кижизидилгеже онза кичээнгейни угландырар ужурлуг бис. Бо угланыышкын-биле тускай программаны ажылдап кылгаш, харыысалгалыг организацияларга, кижилерге чедирген. Орус, тыва дылдарны уруглар садиктеринге, школаларга, күш-ажылчы коллективтерге өөредириниң хемчеглери алдынып турар. Культура ордузунуң, культура бажыңнарының ажыл планнарынга чогуур өскерилгелерни киирген. Ындыг хемчеглер аныяк-өскенниң кижизидилгезинге эки салдарлыг болуру чугаажок. Бо хүннерде районда бүгү чурттада дег, ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдаларга белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Бо улуг харыысалгалыг кампания база кижизидилге ажылы-биле сырый холбаалыг. Ам идеология ажылының хевири безин өскерилген. Бистер ам кандыг- бир лозуңнар, сорулгалар, кыйгырыглар салыр, депутаттарга кандидаттар деп шилдерин суртаалдаар эвес, а бо кампанияның үезинде кончуг ханы, ажыл-херекчи чугааны кылыр, депутатка кандидаттарның бодалын, планнарын чугаалажып көөр арганы чонга бээр дээш ажылдап турар бис. Харыысалгалыг бо ажылга бистиң идеология фронтузунуң бүгү күжү, эң эки пропагандистер киржир.

Кижизидилге ажылы мыкаш нарын, улуг ажылдың чүгле чамдык кол-кол талаларын алырга ындыг. Аңаа дарый шиитпирлээри негеттинер чаа-чаа айтырыглар хүн бүрүде тургустунуп кээр-дир. Ынчангаш бис хөй-ниитиниң деткимчези күжү-биле, оон-биле сырый харыысалгалыг ажылдап тургаш, кижизидилге ажылын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар ужурлуг бис.

Спар-оол КҮЖҮГЕТ.

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң секретары.

ТӨӨГҮ БАШКЫЛААШКЫНЫ

Чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар болза, аргалар бар

Кижи төрелгетен бодунуң чурттап эрткен оруунуң дургузунда үе-төлериниң байдалдарынга хамаарыштыр ажыл-агыйта, эртем-культуразының хөгжүлдезинге, өг-бүле амыдырал - чуртталгазынга дүүштүр эң байлак дуржулганы тургузуп алган. Ол байлак дуржулга амгы бистиң амыдыралывыстан чидип бар чыдары хомудалчыг. Чоннуң шаг-шагдан сагып эрттирип чорааны чаңчыл болу берген шагаа, наадым болгаш оон-даа өске массалыг байырлалдарындан, чарыш оюн-тоглаазындан, ёзулалдарындан ойталаашкын — ол дээрге бодувустуң төөгүвүс-биле харылзаавысты үзүп турарывыс ол ышкажыл. Төөгүнүң чүгле эрткен үениң шагдә-ла шыгжамырда кире берген төөгүзү кылдыр көөрү улуг частырыг. Бистиң бөгүнгү ажыл-агыйга, эртем-культурага болгаш социал талазы-биле сайзыралга чедип алган чедиишкиннеривистиң үндезини эрткен эрги төөгүвүстен эгелээн. Бир эвес кижи бүрүзү төөгүнү эрткен үе-биле холбап билир болза, амгы эде тургустунуушкун үезиниң чаа-чаа чаартылгаларын сагыш-сеткилиниң ханызындан медереддии-биле хүлээп алыр. Ындыг кижи келир үеге бүзүреддиг.

Төөгү талазы-биле бистиң билиивисте четпейн турар бир кол чүүл төөгү эртеминге улуг ужур-дузаны бербейн, ону анаа шээжилеп ап, оон кандыг-даа түңнелдерни кылбайн, харын-даа эрги төөгү-биле бистиң бо хүнеривистиң аразында харылзааны чидирип турганында болур. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының тиилээриниң мурнунда чоннуң эрткен оруун чүгле байларның, беглерниң, хааннарның төөгүзү кылдыр санап, чоннуң амыдырал - чуртталгазында, ажыл-чаңында ёзулалдарын, өг-бүлеге, күш-ажылга болгаш культура талазы-биле чаңчылдарын ол эрги шагның шажын-чүдүлге-биле холбашкан чаңчылдары, ёзулалдары кылдыр санап, хоруп турганын билир болгай бис. Чаңчылдар, ёзулалдар — бистиң төөгүвүс-түр. Анаа-ла куруг черден чаа чаңчыл, чаа культура тыптып үнүп келбес-ле болгай.

В. И. Ленин РКСМ-ниң үшкү съездизинге бодунуң чугаазынга: «Пролетаржы культура — үнүп келген чери билдинмес, тускай эртемниг кижилерниң бодап тып кааны культуразы эвес-ле болгай. Пролетаржы культура — дүжүметсиг ниитилелдиң, капиталистиг ниитилелдиң кадыг-дошкун дарлалының адаанга кижи төрелгетенниң ажылдап кылып алган дүрүм ёзугаар хөгжүлдезиниң билиглерниң шыгжамырлары болур ужурлуг»— деп онзалап айыткан.

Чоннуң эрткен эрги төөгүзүн, оларның ёзулалдарын, чаңчылдарын тооп көрбес, ону уттуп турары дээрге боттарының «үндезин дестерин» уттуп турары ол-дур. Үндезин дестер Чүү-даа оон эгелээр. Арга-ыяш-даа, оът-сиген-даа, хем-далай шупту үнген үндезин дестүг, дазылдарлыг. Шупту билир бис. Кандыг ийик, кончуг чараштыр сагланайндыр үнүп, өзүп орган ногаан ыяш хенертен бүрүлери саргарып, курган эгелээр. Чылдагааны: ооң дазылдары кемдээн, ирип баксыраан ол. Бир эвес кижи бодунуң эрткен төөгүзүн, үнген «дазылын» билбес болза, ыяш ышкаш база-ла «курган» болур.

Маңаа хамаарыштыр республиканың кедээ ортумак школаларында төөгү башкылаашкынының дугайында чугаалаксай-дыр мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дендии дыка куду. Бо дугайын база катап сактып бижиирин-че мени мындыг бир таварылга албадап келген. Эрткен күзүн Киргизияның Фрунзе хоорайда педагогика институдунда төөгү башкылап турар чөөк өңнүүмнүң дуңмазы оол мени аалдап чораан. Ол оол чанарда магазинден беш литрниң көңгүл савазын садып алгаш, Улуг-Хемниң суун узуп алгаш келди:

— Хем суун канчаарың ол? — дидим.

— Бистер Енисей кыргыстары бис. Мээң өгбелерим бо хемниң унунга чурттап чораан, ооң суун ижип чораан. Бо сугну авамга, ачамга аппарып бээрим ол, амзазыннар, чугаалаар — деп харыылады. Ол харыы мээң кулактарымда ам-даа дыңналып чоруур. Оон бо Тывадан Киргизияже Енисейниң суун узуп алгаш аппар чыткан ак сеткилдиг чоруунда бодунуң өгбелериниң чуртунга чоргааралын, аңаа ынаан херечилээн патриотизминиң илереэшкини ол-дур деп билген мен.

«Частың он чеди янзызы» деп уран-чечек кино-чурукту көрбээн кижи ховар боор. Ында «Төрээн чурт чүден эгелээрил?» деп ырыны сактып келинер. Шынап-ла, Төрээн чурт чүден эгелээрил? Кижиниң төрээн черинден, суурундан, районундан, төрээн чонундан эгелээр деп билир мен. Бир-тээ, ындыг болганда бодунуң төрээн черинин, чонунуң төөгүзүн, оларның ёзулалдарын, чаңчылдарын эки билбейн чыткаш, ёзулуг патриотчу болуп болур бе?

Республиканың кедээ ортумак школаларында төөгү эртемнериниң талазы-биле туску тай эртемниг башкылар четпейн турарының чылдагааны-биле школа дооскан аныяктарның ол эртемге билии эмин эрттир кызыы, төөгү талазы-биле чамдык фактылар, чылдар шээжилеп алган болгулаар. Тыва төөгүзүнге хамаарыштыр бедүүн айтырыгларны безин харыылап шыдавастар. Сооңгу үеде аныяк-өскенниң боттарын ап чоруурун көөрге, эмин эрттир өде-чара, улуглары улуг деп хүндүлевес, бичиилерни бичии деп көргевес. Оларның чамдыызының ниитти культуразы куду. Тургустунуп келген бо байдалдың бир кол чылдагааны— школаларда төөгү, обществоведение эртемнериниң башкылаашкынының деңнели куду болганда, ол эртемнер боттарының кижизидикчи ролюн, бир талазында, чедир берип шыдавайн турарында; өйн талазында, бистиң аныяктарывыс боттарының үнген «үндезин дестерин» билбезинде.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының «Националдар аразында харылзаалар дугайында» резолюциязында патриотизмниң болгаш интернационализмниң школазын совет кижилерниң салгал бүрүзү боттарының ачы-биле эртип турарын демдеглевишаан, бистиң улустарывыстың найыралының үндезин дөзүн ханы өөренип, националдар аразында харылзааларны активчи хевирлээр, чаңчылдарга, дылдарга, уран чүүлге, чоннуң чурттуң болгаш делегейниң өске улустарының төөгүзүнге хүндүткелди кижизидерин айыткан.

Сталин үезинде, а оон соонда таптаалыкын чылдарында төөгү чаңгыс талалап, чедиишкиннинг эки чүүлдерин көргүскеш, четпестерин чажырар. Чоннуң социалистиг дааш демисеглге чедип алган тиилелгелерин, оларның чогаадыкчы күш-ажылын, эртем-культурага болгаш уран чогаалга өске-даа чаа-чаа бүгү-ле хайнышкынынг үлегерзээ баштыңчыының ады-биле холбаар, догматиктиг схема тургустуна берген. Төөгүге хүндүткелди кижизидерниң бир кол оруу —ол схеманы ажып эртери, төөгүнүң салгалдыг харылзаазын сагыыры, ону объективтиг көөрүн чедип алыры болур.

Сооңгу үеде чамдык школаларда төөгү эртемин төөгү-биле кандыг-даа харылзаа чок эртемнер башкылары безин башкылап турар таварылгалар бар. Хүлээлге күштүг болганда олар төөгүнүң өөредилге номнарын шээжилеп алгаш, ону өөреникчилерге дамчыдар ужурга таваржып турарлар. Бо чүнү көргүзүп турарыл? Бирээде, ол эртемге улуг ужур-дузаны бербейн турарының херечизи-дир. Ийиде, ону чиик көөр, ийи дугаар чергениң эртеми кылдыр санаар хевирлерни аныяктарга тургузуп турарының херечизи база ол болуп турар. Мындыг байдалдың үезинде догматизмден үнүп алыры берге.

Төөгү башкылап турар башкыларның билиин бедидеринге бүгү тала-биле деткимчени көргүзер болза эки. Кызыл хоорайның болгаш ортумак өөредилге черлериниң төөгү, обществоведение башкыларының Тыва төөгүзүн өөренир үргүлчүнүң семинарын СЭКП Кызыл хоорай комитеди педагогика институдунуң СЭКП төөгүзүнүң кафедразының туску эртемниг башкыларының болгаш эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчыларының киржилгези-биле организастаан. Семинар ийи ай болгаш бир катап болур. Бир эвес ындыг семинарлар районнарга тургустуна бээр болза, бистиң кафедраның башкылары аңаа чүге киржип шыдавас деп.

Василий БИЧЕ-ООЛ.
Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң СЭКП төөгүзүнүң болгаш эртемниг коммунизм кафедразының эргелекчизи, доцент.

Хүреш болгаш ооң аргалары

УТТУНДУРГАН ЧАҢЧЫЛДАР

Тыва хүреш дугайында саналдар солуннарда бижиттинип турар-даа болза, эскерттинмейн эртип турар чамдык хажыдыышкыннарны бижиир бодадым. Чижээ, мөгениң довураан аштаары деп чаңчыл сагыттынмайн турар. Амгы үеде чамдык мөгелер октап алган мөгезиниң довураан шын-на сеткили-биле бурулады, холу-биле каккаан турар. Чок болза ол октаан мөгезиниң оң талакы холунуң колдуунун адаа-биле эрттирери ол деп бодап турар. Ол дээрге моол мөгелерниң чаңчызы ышкажыл.

Хоочун тыва чаңчыл ёзугаар мөге кижи октаан эжин тургуза тырткаш, азы эжиниң турарынга дузалашкаш, солагай талакы белин таварты оң холу-биле сүйбай аарак чартык долганганаш (октаткан мөгениң оң холунуң адаа-биле) ам девип чоруй баар. Бо болза эрги тыва ёзу-биле «довурак аштап» деп ёзулал-дур. Бо ёзулалда утка бар. Чүге дизе мөге эжин октап тиилээ-даа, октаттырган эжин хүндүлээниниң демдээ, көөргеттинмес, биче сеткилдиниң илереткениниң ёзулалы-дыр.

Хүреш дооступ, шуулген болгаш ужуурлешкен мөгелерден аңгыда, «үш-дөрт дугаар мөгелер» деп чарлап, чамдык черлерге ийи аңгы шанналды тыпсып турары шын эвес. Ол ийи мөге боттары хүрешпээн-не болгай. Ынчалганда ол мөгелерни «үшкү чер алган кылдыр чарлаар болгаш шаңналдары ден турар ужурлуг. Дөрткү чер алган мөге деп чүве шуут чок. Ынчангаш ону адаан-даа ажыы чок боор.

Тыва хүреште дегээлээр деп чаңгыс арга бар. Сооңгу үеде «долгай дегээ» деп турарын кайгаар кижи-дир мен. А дегээлээр арганы ажыглаан мөге удурланыкчызын өйтүр азы дөңгайтыр андарар, чамдыкта дегээлээн будун ушта тырткаш, катай кагар. Чок болза өйтүр мундурар дээн ышкаш немелде аргаларны ажыглаар ужурлуг. Дегээлээр аргага «долгай» деп сөстү ажыглаары шын эвес.

Мөге кижи бодунга таарышкан солак-шудак, идиктиг болуру албан. Сооңгу үелерде хүреш болган черге трико чүүрлерлиг үнүп келгеш, хүрежир апарды. Чамдык кижилер майыктааштыг хүрежип үнүп келир. Ындыг кижилер удурланыкчызын болгаш бодун база хүрешти сонуурган, хүндүлеп билбезин көргүскени болур. Мен кижи бүрүзү кадыг идиктиг болзун дивейн-дир мен. Кадыг идик кылыр хөм-даа тывылбас, ону даарапкы дег кижилер-даа чок. Дүрүм ёзугаар даарап билир кижилер эвээжээн. Ынчангаш арыг-силиг саныык идиктиг болуру албан деп айтыры артык эвес боор.

Мөге салыкчыларынга болгаш судьяларынга хүрештиң аргаларын болгаш дүрүмнерин билир эштерни өөредир күзенчиг. Чамдык таварылгаларга маргылдаалар үне бээрге, ону дарый шиитпирлеп албас апаарга, көрүкчүлерге дыка эпчок апаар. Мөге салыкчызы бодунуң мөгезин доктаамал хайгааралга алыры күзенчиг.

Василий ҮЗЕК.
Хоочун мөге салыкчызы.

Уран чүүлдүң кижилери

САЛГАШКАК БОЛУР

Республикада уран чүүл ажылдакчылары көвүдеп, назы-хары улгатканнарны аныяк салым-чаяанныг артистер солуп турары өөрүнчүг. Ындыгларга Оскал-оолдарының, Бавын-оолдарының, Мукаукталарының, Мортай-оолдарының, үе шевер даш чонукчулары Байындылар дээш оон-даа өскелериниң өг-бүлелерин хамаарыштырып болур.

1960-1970 чылдарда Чылбак-оол Салчакович, Валентина Оюновна Мортай-оолдар аныяк назынында ырак-узак Өдүген, Мөңгүн-Тайганың болгаш өске-даа черлерниң шораанналынга барып, ында чурттакчы чоңга уран талантызын бараалгадып турган. Ынчангаштың бо өг-бүлениң дугайында каш сөстү бижиксеим.

Өг-бүлениң ээзи Чылбак-оол Салчакович чонунуң сонуургалын чаалап ап, хөй-ле кижилерниң овур-хевирлерин шиилерге тургузуп ойнап турган. Оон чижээнге, «Шаашкак», «Поручик Яровой» деп шиилерде кол рольдарны бедик мергежил, улуг чаңдыкшыл-биле ойнап турганы сагыжывыста арткан. «Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр» деп үлегер домак чиге соглээн. Хоочун артистерниң оглу Айдың биле кени Луиза Москваның Гнесиннер аттыг училищезин үе-черге эш-өөрү-биле кады 1986 чылда доосаш, Тываның хөгжүмнүг театрынга ойнап эгелээннер. Аныяк артистерниң бөдүү-биле олар хөй-хөй шиилерге ойнаан. Бир дугаарында Е. Мухин-биле Г. Пастушенконуң «Аржаан», Н. Островскийниң «Ядамыкта ала чок» Ю. Хмельницкийниң «Донна Люция, азы ужуралг-ла угбая» деп шиилеринде кол-кол рольдарны ойнааның көрүкчүлер билир болгаш үнелелди берген.

Аныяк артистер чоңга боттарының уран талантызын бараалгадып, ам-даа улам чогаадыкчы ажылдап турарынга көрүкчүлер чоргаарланып, олардан сагыш-сеткилдиң таалалын хөй удаа алырлар.

Сандю САНДАН.

БУТТУҢ ГРИБОК ААРЫГЛАРЫ

Грибок аарыгларының эпидермофития болгаш руброфития дээр ийи хевири «тавангайның микоздары» деп адап турар. Грибок аарыгларының ол пентерейгей, үргүлчү таваржыр хевирлери буттуң кежинге, салаа дыргактарынга тыптыр.

Микоздарның өскүдүкчүлери каракка көзүлбес, хензиг паразит-мөөгүлер болур.

Буттуң салаалар аразынга болгаш сыгыгларынга анаа каракка көзүлбес грибоктар тыптып болур, оларны эпидермофитоннар дээр. Бир эвес салаалар аразының сыгыглары шыгып турар болза, ында грибоктар өзүп, көвүдеп турары ол болгаш оон эпидермофития деп аарыгны өскүдер. Кеш тоглап эгелээр азы ыйлаңгылаар, кызар, кижидер.

Аарыгның өскүдүкчүлери чылыгга, шыкка кончуг дүрген өзүп көвүдээр. Чайын эпидермофития каланнап кестүп келир. Буттары деридивел кижилер база чунар-бажын болгаш бассейн ажылдакчылары ол аарыгдан бола аарый бээр. Үезинде эмнетпес болза, эпидермофития хөй айлар дургузунда читпейн, харын чамдыкта чыл чылы-биле уламчылап, буттуң холунуң дыргактарынга безин багай салдарлыг апаар. Ынчан дыргактарга көк черлер болгаш сарыг өңнүг куржаглар кестүп келир. Грибоктап ур үеде дыргак аараанда кылыннай бээр азы эмин эрттир чуглай бээр, ынчангаш ооң ону баксырап, сынмычал апаар. Грибоктардан дыргактың аарыыры чыл-чылы-биле үргүлчүлеп болур, аарыг халдавырлыг болгаш ону ур үеде эмнээри негеттинер.

Эпидермофитиядан камгаланырының хемчеглери болдуун. Салаалар аразының сыгыглары үргүлчү кургаг чоруур ужурлуг. Бир эвес бут дерилдер болза, ону чогуур өйүнде эмнээр. Сугга эжингеш, ваннага, душка киргеш, буттарны эки кургадыр чодарын сагыыр херек.

Буттары дерилдер кижилерге резин улдуңнуг идик, ол ышкаш капрондан болгаш нейлондан уктар кедерин сүмелеп турар. Чүге дээрге синтетиктиг пөстер бодунга шык сиңирбес, ынчангаш дериттирер.

Эпидермофитиядан камгаланыры-биле идикти бажынга дезинфекциялап ап болур. Формалинниң (40 хуу) азы уксус эссенциязының эзилдиринге хевенип азы саазынны өттүрүп, сиңиргеш, идик иштинге дыгып каар. Оон соонда идиктерни целлофанга, саазынга ораагаш, кандыг-бир хаайржакка (коробкага) суккаш, ыяк кылдыр хагааш, ийи хонук чыттырар. Ынчаар арыглаан соонда дораан кетпейн, бир хондур агаарладыр. Ол үе дургузунда формалин арлып үне бээр болгаш бут кежинге кандыг-даа багай салдар болдурбас.

Ол аарыгларга удур камгаланырының база бир аргазы —чунар-бажынга, душка кирерде резин чымчак тапочкаларны ажыглаары эптиг.

Тавангайга болгаш салаалар аразынга кеш тоглаары, ыйлаңгы азы чарлыр черлер кестүп келзе, дерматолог эмчиге ынаа-ла баар херек. Аарыг кижилерниң ингээнгейинге моңу билип алза чогуур. Йод, зелёнка, марганец эзилдирии-биле чаап эмнеенин болдурбанар. Чүге дизе микроскопка ол аарыгның өскүдүкчүлерин тывары берге апаар. Кежин тодараттынганда ол аарыг кижиниң миколог эмчиже чорудар бис. Эпидермофитиядан аараан кижиниң өг-бүлезиниң кежигүннерин, оон иштинде бичии уругларны-даа эмчилер шинчиир ужурлуг.

Практикадан ап көөрге чамдык кижилер ындай бээр шөлээзинде курорт, санаторий чоруур апарганда, ам кээп эмчиге шинчилге эртип, девидеп четкилеп кээр. Мындыг грибок аарыглары-биле аараан кижилер ону херекке албас, чүгле аргажок чүгүлэ шинчилге үезинде илередип кээрге, курорт, санаторий чоруурун чөшпээревес ужурга таваржыры бо-ла болгулаар-дыр. Ол кижиниң путёвказын өске кижиге дамчыдар, грибоктуг бутту эмнээр апаар бис. Ындыг таварылга болбазын дээш баш удур тынаадып, эмнедип алырынарны сүмеледивис.

Нина ОНДАР.
Эмчи-лаборант.

«УЛУНУ ӨЛҮРЕР»

Карак-биле көрүп четпес делгем хову. Ланцелот чорук кылып бар чоруур. Хенертен улуг хат эгелээн, дээр караңгылап келген. Чорук кижизин кайгамчык улуг ужуп чоруур чүве сүрүп эгелээр. Ол дээрге ай-селеске оранын чагырып алган улу-дур, реактивтиг самолётка дөмей, ылаңгыя черге ховуп турда доозун-довуракты дээрже кодуруп үндүре бээр. Тыныжы безин кызыл от дег чалбыышталып турар.

Ланцелоттуң улу-биле баштайгы ужуражыышкынының соонда оларның аразында агаар тулчуушкуну болур. Хылыш кылаңнаан, Ланцелоттуң одура шаап кааны улунуң бажы черже кээп дүжер. Ланцелот боду база балыгланган. Оон соонда ук фильмден янзы-бүрү ужуралдарны көрүп болур.

Евгений Шварцтың «Улу» деп тоолзунге үндезилеп тургускан бо фильмни тырттырарынга барып-герман «Бавария-фильм» фирма киришкен. Ийи сериялыг, өңнүг бо фильмниң сценарийин Марк Захаров бижээн.

Рольдарында: Ланцелот—Александр Абдулов. Улу—Олег Янковский болгаш өскелер-даа.

1962 чылда «Улу» деп шииин М. Захаровтуң тургусканы-биле Москваның күрүне университединиң студентилер театрының сценазынга көргүскен турган, ынчалза-даа ону оон ындай көргүзерин университеттиң партия комитеди хоруп каан. Бир эвес «Улуну өлүрер» деп фильм он чыл бурунгаар кестүп келген болза, ону база-ла хоруп каар турган боор. Ам үе-шаг үндезини-биле өскерилген болгай. Бөгүн бистиң төөгүвүске политиктиг ажылдакчы кижилерни, «улуларны» болгаш бургомистрлерни сойгалаары чидиг-биле тургустуна берген. Сталин, Брежнев оларның дугайында ажык чугаалар кестүп эгелээн.

Кижилерниң амыдыралын чаңгыс хоойлу азы үстүүртен дужаал-биле доралаңа шиитпирлеп шыдавас деп чүвениң дугайында шии бижиирин Евгений Шварц үргүлчү бодап чораан. Фильмде чогум-на ооң дугайын тодаргай көргүзүп турар.

Кинематографтың аргазы улуг, ынчанмыже анаа барып-герман «Бавария-фильм» фирманың киирген аргазы дыка улуг, оон ужурунда «Улуну өлүрер» деп уран-чечек фильм солуп боол турар. Чаа кинону республиканың киноэкраннарындан февраль айда көөр силер.

ВЛКСМ Тыва обкомунуң, ВЛКСМ Кызыл хоорkомунуң, комсомол райкомнарының аныяктарның делегей туризминиң «Спутник» бюрозу республиканың комсомолчуларынга болгаш аныяктарынга дараазында чурттарже солуп аап-чорук кылырын саналдап тур:

БУР-же март 2-ден 11-ге чедир,

ПУР-же апрель 17-ден 26-га чедир,

МАР-же май 31-ден июнь 10-га чедир, июнь, июль айларда, август 5-тен 8-ке чедир,

БУР-же июнь 23-тен июль 5-ке чедир— ада-иелер уруглары-биле дыштаныр,

РСР-же июль 24-тен август 4-ке чедир— ада-иелер уруглары-биле дыштаныр,

ЧССР-же июль 7-ден 16-га чедир пионерлер болгаш школачылар дыштаныр,

ГДР-же июль 31-ден август 20-ге чедир — школаларның, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң башкыларынга немец дыл курстары,

ВУР—ЮСФР-же август 26-дан сентябрь 9-ка чедир,

ГДР—ПУР-же сентябрь 17-ден 29-ка чедир.

Аап-чорук организастап чорударының айтырыгларының талазы-биле чурттап турар черлериниң аайы-биле ВЛКСМ хоорkомунга, райкомнарынга азы аныяктарның делегей туризминиң «Спутник» бюрозунга дараазында адресче айтырыгларны чорудар: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46, каб. 16, телефон — 3-40-20.

Тыва АССР-ниң Агроулетпуркуркомунуң өөредилге-курстар комбинады 11 класстың тракторисчилериниң мергежилип бедидер талазы-биле курстарга дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур. Курстарга Агроулетпуркуркомунуң бүгү бүдүрүлгелериниң болгаш районнарның болгаш Кызыл хоорайның өске-даа ведомстволарындан дыңнакчыларны хүлээп алыр.

Өөренир хуусаазы үш ай. 1989 чылдың февраль 15-те кичээлдер эгелээр. Өөредилгени кээрээниг эгелерге бүдүрүлгелерниң күзели-биле боттандырып чорудар. Өөренип киреpде дараазында документилерни киирер: бил дириишкин, бүдүрүлге черниң өөредири-биле чоруткан бижик, паспорт болгаш шериг биледи.

Айтырыгларны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефону—6-14-80.

Кызылдың аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозу февраль-март айларда ТЫВА АССР-НИҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ АЖЫЛДАНЧЫЛАРЫНГА чаа ачы-дуза чедирилгезин организастап турар. Олар Шушенское суурга барып, ында В. И. Ленин аттыг миллионер совхозтуң мөгаа болгаш мал ажылының дуржулгазы-биле таныжар.

Чагыгларны дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1. «Моңгулек» залчылар бажыңы, 2-ги каът, телефон 3-12-81.

Чоннуң дыштанылгазын организастаарын эккижидер болгаш бот-тывыыштыг уран чүүлдү хөгжүдер сорулга-биле боттарының күзелдерин-пи, саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин бижимел-биле киирип көөрүн улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг республика төвү дилеп тур.

Бистиң адревис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 15.

«Шын» солун редакциязынга чурукчу-ретушёрдарый негеттинип турар.

СЭКП Каа-Хем райкому, улус депутаттарының район Совединиң күүскому, районнуң улусчу контроль комитеди СЭКП кежигүнү, Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң инспектору
Валерий Максимович
ХАЙДЫПТЫҢ
ачазы аараш, элекке мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.35 — Медээлер. 11.45— «Экии, музыка!». 12.30— «Делегейниң кезии». 13.30 —13.45 — «Ол болган... болган...». 15.30 — Медээлер. 15.40—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Музыка эртинези». М. Мусоргский— «Делегеден чуруктар». 16.25 — Чалыы маадыр—антифашист хүнүнге. «Вася Коробко», барымдаалыг фильм. 16.40 — Мультфильмнер. 17.00 — «Уруглар шагы». 18.00 — «Депшилге, информация, реклама». 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «ТелеЭКО» журнал. 19.30 — «Иоганн Себастьян Бах». 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Резонанс». Азия-оожум океан девискээри: нарын айтырыглар болгаш хөгжүлдениң перспективалары. 23.00 — «Өске уран чүүл азы аныяктарның бүгү-эвилел делгелгезинге хамаарыштыр бодалдар». 23.45 — 00.05 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Физика. 8 класс. Н. Е. Жуковский. Авиацияның хөгжүлдезинге ооң ажылдарының ужур-дузазы. 9.05— Немец дыл. 10.05— ПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы база психологиязы. Өг-бүле тударынга белеткел. 10.35; 11.35— Төөгү. 9 класс. Чаа экономиктиг политика —социализмче орук. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 3-кү сериязы. 13.10 — Медээлер. 13.20 — «Уйгур угулзалар». 13.50 — 14.20 — Барымдаалыг телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». 4-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30— «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларның 2-ги класс өөреникчилеринге телешкола. 18.50 — Уругларга фильм. 19.10 — «Азия тову». Үндүрүгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Хүн айтырыгларынга». 19.40 — Медээлер. 19.50— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —«Ырак-чоок». «Городецкийниң мастерлери». Барымдаалыг телефильмнер. 20.45 — «Байырлалдарның ритмнери». «Шалола» аас чогаал ансамблиниң концерти. 21.00— «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.00 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 — Мультфильм. 18.45 — Украин ССР-ниң Куртелерадиозу. 19.35 — Новосибирскиниң күрүнениң академиктиг опера болгаш балет театрының аныяк солистери танцылаар. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Игра с неизвестными» 9.30. «Осознание» 11.20, 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Апачи» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ассоциация злоумышленников» 14.40, 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бланш и Мари» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о громком барабане» 9.30, 13.10, «Дорога к Давиду Сасунскому» 11.00, «Прости» 14.40, «Мерзавец» 16.40, «Румба» 18.40, 20.40 шактарда.

АГААР

Республикага бике булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 28—33, чамдык черлерге 20—25, хүндүс 18—23, чамдык черлерге 9—14 градус соор.

Кызылга бике булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 29—30, хүндүс 18—20 градус соор. Найысылалга агаарның базымышкыны өскерлип, доктаамал кудулаар, ышкы хевиринге хамааржыр.

Автоорукларга кестүрү эки.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары
◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; ◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-62; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи— 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ чинорукчулер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 241. ТС—00421

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 9 четверг
№ 34 (13934)
1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 кап.

ХӨЙ БОЛГАШ ШЫНАРЛЫГ СҮТ ДЭЭШ

32,9 муң тонна. Оон 39,5 хуузу куду сорттуг

Кижиниң организминге эң чугула чемниң бирээзи — сүт. Эртемденнерниң шавыылап семап кааны-биле алырга, бир кижиге чылда-ла 360-400 килограмм сүт херек. А эрткен чылдың түңнелинде бистиң республиканың чурттакчыларының кижи бүрүзүнге 297 килограмм сүт болгаш оон кылган продуктулар онаашкан. Ол чүгле республиканың эвес, харын Саян ындындан сөөртүп эккеп турарывыс-биле кады ындыг. Моон алгаш көөрге, эртемге үндезилээн нормага чедир ам-даа эвээш-тир. Мону шиитпирлээр талазы-биле бисте аргалар кандыгыл? Бо чылдың январь бирээде медээ-биле алырга, бисте саар ужурлуг инектиң баш саны 70 муң ажыг. Бир эвес ынча инектиң бирээзинден не чылда ортумаа-биле 2000 килограмм сүттү саап алыр болзувусса, черле бир ынзы болур ийик. А херек кырында эрткен чылын бир инектен 1700 килограмм сүттү саап алган бис. Инектериниң чамдызы аарыг, кызыраары база бар. Ниитизи-биле курлавырларны, аргаларны чедир ажыглавайн турар бис. Эвээш сүттүг 100 инектиң орнунга, сүткүр 50 инек ажыктыг. Экономиканың ол талазын база көөр херек.

Кандыг-даа ажылды түннээрде, ону мурнуку байдалы-биле деңнээр бис. Күрүнеге саткан сүдүвүстүң шынарын алырга кудулап турар. Ону бадыткаары-биле мындыг чижектерден киирээли: 1987 чылда 1 сорттуу 55, ийигизи — 40,9, а сорт чогу—4,0 хуу турган болза, эрткен чылын бирги сорттуу—35,8, ийигизи — 20,6, а сорт чогу —43,4 хуу болган. Куду шынарлыг сүттүң хуузу 10 катап көвүдээн-дир. Эң хөй сүттү дужаап турар Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнарның ажыл-агыйларында байдал черле дүвүрээзиниг. Олардан чыл дургузунда 100 тонна сүттү дедир эгиткен.

Мооң бир чылдагааны бистиң фермаларывыста инектиң бруцеллёзтан база туберкулёзтан аарыыр чоруу бар. Ынчалза-даа кол-ла чүве ол эвес. Совхозтар сүттү боттары эгезинде болбаазырадыр хемчеглерни албайн турар. Оон аңгыда, сүт-бараан фермаларында арыг-шевер байдал дыка багай, саар инектерин азыраш, ажаарының чурумун каржызы-биле хажыдып келген. Мындыг байдал хамыктың мурнунда Каа-Хем районнуң совхозтарында тургустунган. Оларның эрткен чылда дужааганы сүдүнүң шынары бо чылдагааннардан багай болганының уламындан 348 муң рубльди чедир албаан. Бот-акшаланылыышкын үезинде бо дээрге ажыл-агыйларга улуг каража ышкажыл.

Шынар чок сүт дужаар талазы-биле эң мааңгыя СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоз (директору И. П. Лавриненко) «шылгараан» турар. Ында ферманың эргелекчизи, ниити совхозтуң кол зоотехниги-даа бар. Сүттүң шынары дээш саанчылар боттары чүге деммеэппезил? Хирлиг-чамныг сүт саарындан, ону күрүнеге дужаарындан канчап мыттыназыл? Айтырыг ынчалдыр тургустунуп келир-дир. Черле шуут хоржок, шыдаттынмас чүүл болза, бир аңгы. Бо совхозта сүттүң үскүр шынары дыка кудулаан. Бир кол чылдагаан ол-дур.

Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхоз мурнунда хөй болгаш шынарлыг сүттү дужаар талазы-биле республикага алдаржып турган. Ам кандыгыл? Ол продукцияның шынары багай дээш эрткен чылын 21500 рубльди чедир албаан.

Байдал мындыг турда, агроүлетпүр каттыжышкыннарының база совхозтарның боттарының-даа специалистери дүвүрээзин көдүрбээн, сактырга, ол черле ындыг болур ужурлуг чүве дег, оожургаан-дыр. Шак ындыг берге байдалды олар хүн бүрү көрүп турган, билир. Специалист кижи бодунуң кылып турар ажылынга ындыг болурга, ону чүү деп адаарыл? Олар кандыг харысалгага онаапканыл? Ындыг четпестер-биле канчап эптежип турар бис. Эде тургустунуушкунну кижи бүрүзү түе-түе ажылдаар черинге эгелээр, бодунга база удуртканы улуска харысалганы, негелдени бедидер.

Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнар куду шынарлыг сүт садарын сөөлгү үш чылда дыка эвээжеткен. Ол дээрге хамыктың мурнунда негелдени күштелдиргениниң ачызы-дыр. 1988 чылда Эрзин, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарның дужааганы сүдүнүң 76-83 хуузу бирги сорттуг болган. Ындыг продукцияны дужаарга, ажыл-агыйның бодунга база күрүнеге-даа ажыктыг дээрзи специалистерге хамаанчок, бөдүүн саанчыга база билдингир. Бай-Тайга биле Тожу районнар эрткен чылын куду сорттуг чаңгыс килограмм-даа сүт дужаваан. Шынар дээш демисел ында фермаларда эки-дир дээрзи оон-на илдең.

Кызыл районда «Көк-Тей» совхозта сүт-бараан фермазы эрткен чылын бир инектен не 3000 ажыг килограмм сүттү сааган. Оларның дужааганы сүдүнүң 86 хуузу бирги сорттуу болган. «Тиилелге», «Барлык», «Найырал», «Коммунизмниң херели», «Искра», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтар бирги сорттуг хөй сүттү дужаап, ол дээш немей орулганы алганнар.

Сүттү совхоз бодунга соодуп алырга, оон шынары эки болур дээрзин удуртукчулар, зоотехник-даа эки билир. Бирги сорттуң сүдүн соотказы, дужааганы дээш, Көк-Тейжилер 1988 чылда барык 11 муң рубльди немей алганнар. База бир көргүзүг—сүттүң үскүрү малдың чем рационундан улуг хамааржыр. Он ийиги беш чылдың баштайгы үш чылында сүттүң үскүр шынарын 0.2-0.3 хуу көвүдеткени дээш республиканың ажыл-агыйларындан «Бүрен» «Россия», «Чыраа-Бажы», «Тиилелге», «Көк-Тей» совхозтар эң хөй орулганы кассазынга киирген. А бир эвес күрүнеге садар сүт кыйгак, үскүрү эвээш болза, ол дээш оон өртээн эвээжедир болгай. Бо чылдагаан-биле эрткен үш чылдың дургузунда бистиң ажыл-агыйларывыс 184 муң рубльди чедир албаан. Аргалар бар турда-ла, ынчалдыр ажылдап турар-дыр бис.

Чаа экономиктиг үндезин реформаны боттандырары-биле бисте «Сүт» деп улуг программаны чүгле республикада эвес, харын районнарда база ажылдап кылган. Ол дээрге инектиң баш санын өстүрер, үксаазын эскиждер, продуктулуун көвүдедир талазы-биле чоокку үеде кылыр ажылдарны тодаргайлаан хемчеглер-дир. Ажылдаарда көрүп алыр дуржулга, үлегер-чижек бисте бар-дыр.

Боттары садыг-магазиннииг, буфеттиг азы столоваалыг, садиктиг, хеп чуур черлиг, малчыннарга тускай туткан бажыңнарлыг фермалар бар. Кижи дугайында сагыш салыышкыны ол-дур.

Эрткен чылын республиканың саанчыларының үш-муңчулар кадуу тургустунган. Түс-түс саанчылар эвес, харын бүдүн коллективтер бези бир инекке онаажтыр чылда 3000 килограмм сүттү саарының аргалары бар. Бир эвес ажылды эки организастаар болза, программаны күүседип шыдаар бис. Продукцияны көвүдедир, шынарын эскиждер, чарыгдалдарны эвээжедир херек. Ону фермаларның ажылчыннары боттары кылыр, саадар, түңнээр, сайгарар ужурлуг.

«Кызыл тараачын» совхозтуң чаартыкчылары болгаш чогаадыкчылары мал чемин болбаазырадып кылыр эки цехти Саян ажыл, барып көрүп алгаш, боттарынга таарыштыр кылып алган. Ам мал чемин камнаарынга дыка-ла эптиг апарган. Тыва улустуң «чымында чыргал чок, олутта олча чок» деп үлегер чугаазы бар. Шиңап-ла, кайы-бир коллективтиң кежигүннери боттары диленмес, тыптынмас, сагыш салбас болза, оларның ажылын кым кылып бээрил? Өртек-холезиниң улуг-даа болур болза, мал чемин белеткээр цех кылып алырга, ол кедилиг, аңаа үндүрген чарыгдалдар удавайн эгиттинер. Ажылдың ындыг талазын экономистер, зоотехниктер бодаар херек.

Республика бодунуң сүтке херегленин хандырып шыдавас болганы-биле өске черлерден сүт продуктуларын хөйү-биле чылдың-на сөөртүп эккеп ап турар. Чарыгдал улуг.

Бистиң ажыл-агыйларывыс соңгаартан эки үксаалыг инектерни садып ап турар. Оларның өртээ улуг. Ындыг турбуже, үксаалыг малды хайгаарап, ажаап турарывыс кандыгыл? Кандыг-даа учёт чок дизе частырыг болбас боор. Оон уламындан ындыг инектер холупкан, анаа-ла «эти» бергилээн. Селекция ажылының кошкаа ол-дур. Ындыг фактылар эң мааңгыя Сүт-Хөл районда бар дээрзин «Шын» солун каш удаа шүгүмчүлээн. Улуг өртектиг болгаш үксаалыг инектерни шак ынчалдыр ажылап, адилеп турары дээш чаңгыс-даа зоотехникке кым-даа хемчег хүлээтпээн.

Амгы үеде сүттү көвүдедир, оон шынарын эскиждер талазы-биле бистиң совхозтарывыстың удуртукчуларының, зооветспециалистерниң база саанчыларының, инек кадарчыларының, бызаа ажаакчыларының кылыр ажылын «Сүт» программада тодаргай айыткан. Ону удуртулга болдуруп ажылдаар болзувусса эки түңнелдерлиг болур бис.

Эрткен чылдың бо үелинге бодаарга, сүт саалдазын Барыын-Хемчик, Таңды, Кызыл, Сүт-Хөл районнар көвүдеткен. Өскелеринде кудулаан. «Сүт» программаны боттандырарынга совхозтарның экономистериниң солу улуг болур ужурлуг. Чүгле демниг күш-биле ажылдап тургаш, сүттү көвүдедип, оон шынарын эскиждип болур.

— СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында —

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЧЕДИР ДЫҢНАДЫР

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында көрдүнгениниң ёзугаар Армян АЭС-тиң бирги блогун, а оон соонда бүтү станцияны долу тургузуп, хаарынга чедир чартык ай хире үе эрткен. Республиканың девискээринге чер шимчээшкининиң болган соонда, тургустунуп келген ниитиниң сейсмиктиг байдалды өөренип көргеш, ындыг доктаал хүлээп алдынган. Чурттуң чазааның хүлээп алган ол доктаалын Армениянын хөй-ниитизи күүседиринге дугайын массалыг информация чепсектери калбаа-биле тайылбырлап бижип турган.

Ындыг болзажок Армениянын хөй-ниитизи, күш-ажылчы коллективтери болгаш бүгү чону электроэнергия-биле хандырылгада бергедээшкиннер дугайын, ону камнаар талазы-биле ап чоруттунуп турар хемчеглер дугайын эки билбес боор турар. Ындыг байдалдыг чорукту СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының февраль 7-де болган ээлчеглиг хуралынга чидиг-биле шүгүмчүлээн. Хуралды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. А. Воронин эрттирген.

Үлетпүр бүдүрүлгелерин болгаш организацияларны залгыжып турган дыштаныр хүннерниң үзүктел чок ажылдаар неделяже шилчидерин, ээлчеглерниң ажылдап эгелээриниң болгаш ажылын доозарының, коммунал-амыдырал хандырылга херекселдеринге электроэнергия ажыглаарын кызыгаарлаарының талазы-биле тодаргай план ам-даа республикада чок боор турар.

Раздан ГРЭС-тиң күчүзүн улгаттырар талазы-биле ажылдарны оожум чорудуп турарын, а ол ышкаш Армян АЭС-ти өске ажыл кылырынче эде дериир сорулгалыг шиитпирлер талазы-биле ССРЭ-ниң Энергетика министерствозунуң болгаш «Армглавэнергонуң» болдурган частырыгларын комиссия чидиг-биле шүгүмчүлээн.

Республиканың энергия-биле хандырылгазында бергедээшкиннер боор турар бо үени ажыл эртеринге дузалаар сорулга-биле комиссия бойдус газын моон мурнунда көрдүнген хемчээлинден көвүдедир чорудуп бээр дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Оон аңгыда, Армян АЭС-тиң бүрүн тургузупкан соонда, электроэнергияның чедишпестей бээр хемчээлин Закавказьениң өске республикаларынга деңге хуваар дугайында айтырыгны база чугаалашкан. Хумагалыг бүдүрүлгелерни шаңнап-мактаарынга акша-хөреңгини харамнанмайн база хөй электроэнергия чарыгдап турарларны штрафтавышаан, электроэнергия камнаар талазы-биле дээштиг чарышты эгелээрин Армян ССР-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга сүмелээн.

Чер шимчээшкининиң болган зонада тудуг кылып турар черлерге болгаш элезин, сай-даш, туф болгаш өске-даа тудуг материалдары белеткеп турар бүдүрүлгелерге электри энергиязы-биле хандырылганы үзүктелдирбезиниң чугулазын онзалап демдеглээн.

Степанаванда болгаш Степанаван районда чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр ажылдарның кандыг байдалдыг чорупп турарын комиссия тодаргайы-биле чугаалажып көрген. Хоорайның амгы девискээринге хөй квартиралыг бажыңнарны тудуп болбазының дугайын сейсмологтарның сөөлгү үеде кылган шинчилелдери бадыткаан. Ынчангаш Степанаванның чаа кварталдарын өске черге тудар. Оларны тудар шөлдерин белеткээн, ынчалзажок тудуг ажылдарын дүрген эгелээринге Степанаванда келген тудуг организациялары-биле Армениянын Күртүдүүнүн аразында тодаргай дугуржулга-харылзааларының чок боор турары моондактап турар.

Бойдус халавынга таварышкан хоорайда тудуг организацияларының ажылын тодаргай удуртпайн, оларның ажылын эки углап баштавайн турары дээш республиканың Күртүдүүн чидиг шүгүмчүлээн-ге таварыштырган.

Хоорайның ниити амыдыралын эскиждер талазы-биле Степанаван хоорүүскомунуң ажылын чугаалажып көрге, комиссия оон чок ортузунга организакчы ажыл-чорудулгазының кошкаан, чугула айтырыгларны шиитпирлээринге идепкей чогун база хүлээп алган шиитпирлерин чоннга чарлап чедирбейн турарын айыткан. Хууда бажын тудуп алырын хөй-хөй кижилер күзеп турар, ынчаарга олар Степанаванга кажан тудуг материалдарын садып эгелээрин, бажыңнарын телевидениени кайа кылдыртып алырын, бажың тудар черни кым үндүрүп бээрин ам-даа билбес боор турар. Үстүнде айыттынган четпестерни чайладырының тодаргай хуусааларын комиссия доктааткан.

Хуралдың ажылынга Армениянын Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян киришкен.

(СЭТА).

— Соңгулдааларга уткуштур —

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИҢ АТТАРЫН КИИРГЕН

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларынга белеткел ажылының ийиги үе-чадазы —округтуң соңгулда мурнунуң хуралдары бистиң республикада уламчылап турар. Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң хуралы Кызылдың уран чүүл училищезиниң залынга болган. Аңаа ол округта соңгукчуларның, округтуң депутаттарының кандидаттарын дешпиткен бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң төлээлери келген.

Хуралды ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының талазы-биле үк соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы В. В. Оскал-оол ажыткан. Хуралдың даргазын болгаш секретарын соңгаан.

Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунга дешпиттирген кандидаттарның дугайын чугаалажыры болгаш оларны бүрүткээр дугайында шиитпир хүлээп алыры — хүн айтырыы ол.

Ол талазы-биле илеткелди округтуң соңгулда комиссиязының даргазы В. В. Оскал-оол кылган. Соңгулдааларга белеткел ажылдарының дугайында чугаалааш, Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунда хамаарышкалыг бүдүрүлгелеринге болгаш школаларынга болуп эрткилээн хуралдарның түңнелдерин чугаалааш, ол хуралдардан 8 кандидатураны дешпиткенин хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан.

Хуралга келгеннерге депутаттың кандидадынга дешпиттиргеннерниң допчу намдарын үлеп берген. Депутаттың кандидаттары-биле таныжып чугаалажырынче кирерин хуралдың даргазы дыңнаткан.

Кызыл хоорайның № 4 ортумак школазының директору, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң делегады, ол школаның коллективинден дешпиттирген кандидат Л. И. Деменская бир дугаарында сөс алгаш, бодунуң кандидатуразын ужуулган. Аңаа улуг бүзүрелди көргүскени дээш коллективинге өөрүп четтиргенин илергейлээн.

Хуралдың даргазы депутаттарга кандидаттарның программазын дыңнап чугаалажыры-биле индирже бир дугаарында № 1 АТБ-ниң күш-ажылчы коллективинден дешпиттирген В. А. Асопычевке сөс берген.

— Улус ажыл-агыйларының айтырыгларын шиитпирлээри — чугула айтырыг. Ону амыдыралга боттандырары соңгукчулардан кол хамааржыр. Үлетпүрде, кедээ ажыл-агыйда бар турар курлавырларны дилеп тыварынче, чоп ажыглаарынче кичээнгейни салыр мен. Хамаатыларның негелде-херегленин өөренип көөр, чоннуң дыңнаар болгаш оларның социал айтырыгларынче ажылымны угландырар мен.

Ол ышкаш чуртталга тургузуларынче, улус өөредилгезинче, кадык камгалалынче, аъш-чем программазын шиитпирлээринче, бүдүрүлгелерниң болгаш чоннуң хуузунга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче болгаш транспорт айтырынче, ылангыя пассажирлер аргыжылгазын комплекстиг шиитпирлээринче, Кызылдың Чөөн талазында уруглар албан черлеринче кичээнгейни салырын ол чугаалаан. Бот-орулга-чарылгаты, аренда кеэргени бүдүрүлгелерге ажыглаарынга ол доктааган.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң күш-ажылчы коллективиниң конференциязындан дешпиттирген кандидат, амгы үеде хөмүр-даш разрезинде слесарь-эдикчи, ында партия организациязының секретары В. Е. Илкин мынча дээн:

— Хоорайда экология айтырыы таарымча чок байдалда туруп турар. Бо айтырыгны шиитпирлээри чугула. Бүдүрүлгелерде котельнаялар хөй, ыш арыглаар талазы-биле хемчеглер алдынмайн турар. Хуу бажыңнар хөмүр-даш одап турар. Ынчангаш хөмүрнүң ыжын эвээжедир хемчеглерни алыр мен—деп, ол чугаалаан.

Пионерлер бажыңын ногаан зонада тудуп турар. Оон уламындан ында ногаан зонавыс үрелип чыдарынга, аныяктарның кижизидилгезинде четпестерге, ясли-садиктер чедишпезинге ол доктааган. Ол ышкаш социал айтырыгларже кичээнгей салырын ол аазаан.

Индирде Кызылдың школа-интернадының коллективиниң хуралындан дешпиттирген кандидат Ф. М. Мухаметгареев:

— Школа-интернатта ада-иези чок бүдүн болгаш чартык өскүстер база ада-иези арагалаар, шииттирип чоруткан кижилерниң уруглары өөренип турар. Ам бо чылын Чербииниң школа-интернадында 80 ажыг уруглары бисче көжүрер деп турар. Школа-интернатта күш-ажылдың лагери чок. Ону тудары чугула айтырыг. Кызылдың чөөн талазында чурттакчыларында кинотеатр, клубтар чок, сөөлгү үеде хөй-ниитиниң корум-чурум үрээшкиннери көвүдеп турар.

Кызыл хоорайның агаарының багайынга, аъш-чем продуктулары-биле хандырылгада четпестерге база хоорай, суурларывыста боктарны хамаанчок теп, хирлендирип турарынга ол доктаап, бир эвес депутатка соңгуп каар болза, ол айтырыгларже кичээнгей салырын ол чугаалаан.

Ол ышкаш кедээ ажыл-агыйның мал продуктулары көвүдээриниң орнунга улам эвээжеп, малдың үксаажыдылгазы экиживейн, оон баш саны улам кызырылып турар. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомитети четпес ажылдап турар.

Кызылдың № 2 ортумак школазының коллективинден дешпиттирген депутаттың кандидады Х. Б. Ооржак бодунуң чугаазын не-чаштарның камгалаарынче кол кичээнгейни салырындан эгелээн. Оларның кадыкшылынче, шөөлүг эки эвес болуп, ылангыя бичии чаштарның хораар чорук сөөлгү үеде көвүдеп турар. Ол дээрге хоорайның агаар-бойдузунуң хирленип турарындан база болуп турар.

Башкыларның ажылы харысалгалыг болгаш хөй талалыг. Спорт ажылы хожудап турар, спорт хептери ховар, садыг, магазиннерде чок.

— Бистиң республикада ногаа аймаа чедишпейн турар — деп, ол уламчылаан. Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш чоннуң дузалал ажыл-агыйының хөгжүдеринге, башкыларның чурттадга айтырыын шиитпирлээринге, аныяктарны ажылга тургузарынга ол доктаап, школачыларның интернационалчы кижизидилгезинче кичээнгей салырын демдеглээн. Абаканның № 1, Кызылдың № 1, МАР-ның Завхан аймактың школалары-биле өөреникчилер найыралчы харылзааны тудуп, янзы-бүрү ажылдарны чорудуп турарын, моон соңгаар-даа ол ажылдарны уламчылаарын чугаалаан.

Тываның геология-шинчилел экспедициязының коллективиниң конференциязындан дешпиттирген кандидат Ю. А. Плохотниченкога сөс берген.

— Чоннуң бүгү амыдырал-чурттаалгазынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге бодумнуң үлүг-хуумну киирер мен. Бистиң хоорайывыста экология айтырыы чугула черни ээлеп, чоннуң дүвүрелин турар. Хоорайның ыжын эвээжедир айтырыгларны хөйнү чугаалажып турар. Оон эки чедип алган түңнелдер көзүлбейн турар.

Эмчи хандырылгазы четпейн турар. Ылангыя Сукпак суурунуң чурттакчылары Каа-Хем суурнуң эмнелгезинче барып турар. Ол аразында чорууруңга транспорт айтырыы кончуг берге. Каа-Хем суурга 3 автобуска солуй олуруп тургаш чедер. Сукпак суурнуң чурттакчыларын Кызыл хоорайның эмнелгелеринге хүлээп алырын өөренип көөрү чугула айтырыгларның бирээзи.

Интернационалчы кижизидилге ажылынче кол кичээнгейни угландырар бодап турар мен деп, ол уламчылаан. Аныяк-өскениң күш-ажылга кижизидер ажылы четпес. Амгы үениң аныяк-өскени ажыл кылып билбес боор-дур.

Бир эвес мени депутат кылдыр соңгуп каар болза, бо чүүлдерже болгаш өске өйү келген айтырыгларже кичээнгейни салыр мен.

Индирде Тываның электри четкилериниң күш-ажылчы коллективиниң конференциязындан дешпиттирген кандидат А. Г. Хабаров:

— Мен Тыва АССР-ниң Бии-Хем районунга төрүттүнген мен. Ынчангаш Тываның байдалын эки билир мен. Биске электри энергия айтырыы кол черни ээлеп турары кымга-даа билдингир. Ону шиитпирлээр хемчеглерни алырынче кичээнгейни салыр, кижилерге чылыг, чырык херек—деп, ол чугаалаан.

Аныяктарның интернационалчы кижизидилгези база бир кол черни ээлеп турар. Мен холушкак школага өөренип чордум. Ынчангаш Тыва республикада ажылдап, чурттап турар болганывыста оон чонунуң дылын билиринче сагыш салыры чугула.

Мени депутат кылдыр соңгуп алыр болза, чүгле үстүнде айтырыгларже эвес, харын чурттаалга, кедээ ажыл-агый, чоннуң дузалал ажыл-агыйынче, улус өөредилгези, кадык камгалал, спорт комплекизиниң тударының айтырыгларын шиитпирлээринге киржир мен.

№ 2 АТБ-ниң күш-ажылчы коллективиниң конференциязындан дешпиттирген депутаттың кандидады, ол бүдүрүлгениң начальниги К. У. Чамзын бистиң республикада транспорт харылзаазы кол черни ээлеп, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү чүүлдерин сөөртүп турар дээрзин чугаалаан. Бисте бир берге айтырыг—орук тудуу. Ылангыя чурттакчылыг суурлар аразында оруктар багай болуп турар. Ону эскиждери чугула.

Автотранспорт бүдүрүлгелеринде септелге баазалары багай, артык кезектер чедишпес. Ындыг-даа болза, бистиң АТБ-ниң чолаачыларындан 82 кижи эрткен чылдың планнын онаалдазын ажыр күүсеткен. Бүдүрүлгеде ажылдап турарларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп келдивис. 128 ниити чурттаар бажыңны туткаш, ажыглалга киирген. Ам база чурттаар бажыңнарын тудуп турар бис. Хуузунда бажың тудуп алыр дээн кижилерге чээли акшаны берип тур бис. Бүдүрүлгевис боттарывыстың эргезинде ясли-садиктиг.

Ол ышкаш хоорайда транспортту газ-биле ажылдаарынче шилчидеринге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге дузалаарынга, уруглар албан черлерин калбартырынга киржип, чүгле бүдүрүлгениң ажылдакчыларының амыдырал - чурттаалгазынче эвес, бүгү чоннуң айтырыгларынче кол кичээнгейни салырын ол аазаан.

Депутаттарның кандидаттарынга сөс бергениниң соонда улаштыр оларга хөй саны айтырыгларны төлээлер салгылаан. Оларга харыыларны кандидаттар бергилээн.

Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының хуралга келген төлээлери боттарының коллективтериниң дешпиткен кандидаттарының дугайын чугаалап, оларның эки талаларын, ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалгазын демдеглеп, кандыг-кандыг айтырыгларже кол-кичээнгейни угландырарын сүмелеп чугаалааннар.

Бадылаашкынның эгелээрин хурал даргазы чарлааш, ажык бадылаашкын-биле бе, хаглыг бадылаашкын-биле бе дээрзин төлээлерден айтырган. Ажык бадылаашкын-биле бадылаарын чаңгыс үн-биле шиитпирлээн.

Аңаа тускай санакчыларны тургускан. Ниитизи-биле 189 делегат олуруушкан. Ажык бадылаашкынның түңнелинде В. А. Асопычев дээш 39, В. Е. Илкин дээш 96, Ф. М. Мухаметгареев дээш 103, Х. Б. Ооржак дээш 27, Ю. А. Плохотниченко дээш 28, А. Г. Хабаров дээш 20, К. У. Чамзын дээш 55 кижи бадылаан.

Ынчангаш делегаттарның чартыындан хөй бадылаашкынны Ф. М. Мухаметгареев, В. Е. Илкин оларның алганы-биле, оларны округтуң соңгулда комиссиязы бүрүткээн.

Николай ДАЖИНМАА.
(«Шынның» корр.)

МАЛЧЫННАРЖЕ КӨРҮНЗЕ

Чоокта чаа «Шын» солунга малчыннарның ажыл төлевирин өстүрер дээр дугайында саналды номчудум. Ол черле кончуг чептүг айтырыг. Мээң ада-ием аныяандан тура-ла, мырыңай бо Арыг-Үзүүге курзэконом деп чүве турда-ла, кадарчылап турган улус. Амгы үеде олар хүндүлүг дыштанылгада — пенсияда. Ынчангаш мал ажылы мээң бичиимден тура таныш ажылым боор кээрде, ол ижиин чымыжын дыка эки билир мен. Хоорай, суурда кандыг-даа ажыл дыштаныр шактыг, хүнүг болгай. А малчыннарда ындыг эвес. Ол хиреде дыштаныр хүннерниң база байырлалдарның акшазын-даа оларга немей төлевес.

База бир бергеэ: кыш-чай чок ол-шыкка, соокка чорур болгаш кадыынга дыка-ла берге, үргүлчү чүстери аарыыр база ол-шыктан тыптыр өске-даа аарыгларга болганчок-ла таваржыр. Мындыг турда, ооңа үр болгап, хөй чыл стажтыг малчыннар ол-бо курорт барган, путёвканы оларга берген деп чүүлдү дыңнавас-тыр мен.

Малчыннарның шалыны эвээжи-ле шын. Ылангыя хураган кадарарга акшалы кеңгүс эвээш, ажылы улуг. Бо айтырыгны малчыннар хурал-суглаага чаңгыс эвес удаа чугаалап турганын дыңнаан мен. Ынчалза-даа чогуур черлер ону херекке албас-тыр, ындыг-ындыг деп харылап-даа бербес-тирлер. Малчыннарның ажыл төлевирин өстүрүп, оларже чогуур кичээнгей салыр чүве болза, аңаа ажылдаар аныяктар-даа тыпты бээр ужурлуг.

Мен өөм ээзи Владимир-биле эрткен чылдың сентябрьга чедир хураган кадаргаш, оон дужаапкан бис. Бодум ам суурда мен. Дем-биле чок улуска дыка берге-дир. Өөм ээзи ам-даа кадарчы хевээр. Бирээвис суурда, өскевис кедээде малчын. Моон бергезиин бодап көрүнер даан. Мээң үстүнде бижээнимни бергелер эвес болза, мен база-ла малчын тургай эртик мен.

Раиса ООРЖАК.
Арыг-Үзүү суур.
Улуг-Хем район.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИНДЕ АЙЫТКАН

Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы Чочай-оол Ооржактың кыштаа Үстүү-Ишкинниң оорунунда. Коданда 280 өшкү кыштаглап турар.

Эрткен чайын ол кыштаазының, кажааларының үүрмек септелгезин дооскаш, 10 тонна өдекти белеткээн. Бодунуң кужу-биле 10 тонна сигенни кыштаанда чедирип алган.

Эрткен чылын кадарчы 100 өшкүге онаалтыр 70 анайны, бир баштан 800 грамм дүкту алгаш, өшкү кадарчыларының аразынга калбарган социалистиг чарышка ийиги черни ээлээн.

1988—1989 чылдың кыштаглаашкынын эрттирер дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазын номчуп танышкаш, хоочун өшкү кадарчызы Чочай-оол Шагдырович 100 өшкүден-не 100 анайны бир өшкүден 800 грамм дүкту кыргып алырын бо чылгы социалистиг хүлээлгезинде айтып турар.

Арагачы ДОНГАК.

ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгулдалар талазы-биле Тыва АССР-ниң Кызылдың кедээ № 651 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының дыңнадыы

ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгулдалар талазы-биле Тыва АССР-ниң Кызылдың кедээ № 651 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадының кандидадынга 1944 чылда төрүттүнген, «Тиилелге» совхозтуң директору, Кызыл районнуң Кур-Чер суурда чурттап, ажылдап турар Вадим Орамбаевич Ооннуң округ соңгулда комиссиязы 1989 чылдың февраль 7-де бүрүткээн.

ДЕЛЕГАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызылдың Төп № 648 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң округ хуралы 1989 чылдың февраль 10-да СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга 10 шакта болур.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Партия ажылдакчызы-биле беседа

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕРИ МЫНДЫГ

● СЭКП Мөңгүн-Тайга райкому эде тургустунуушкунну калбартыр, ханыладыр дээш кандыг ажылдарны чорудуп турарыл? ●

Маңаа харыны алыры-биле бистиң корреспондентивис дараазында айтырыгларны партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолга салган.

— Эде тургустунуушкун, чаартылгалар бүгү чуртту хаара туда берген, ол улам-на калбарып, ханылап турар. Ол күштүг шимчээшкинниң партия организациялары баштап, удуртуп, анаа шугумчулелиг анализти берип, четпестерин эдериниң, ажылдың стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдарының хемчеглерин ап турар болгай. СЭКП райкому партия ажылын эде тургузар талазы-биле кандыг ажылдарны чорудуп турарыл, Владимир Думатович?

— СЭКП-ниң XXVII съезиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринде, партияның XXI область конференциязының доктаалында эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырын, ханылазырын айытканын билир бис. Ону амыдыралга боттандырарынче партия райкому хүн бүрү ажыл-чорудулгазын угландырып турарындан чамдык ажылдар кылдынган. Бирги ээлчегде, бодунуң ажылын чаартып, сайзыраңгайжылар хемчеглерин алган. Ай санында чорудар ажылдың календарь планын тургускан. Янзы-бүрү хурал-суглаалдарының саның кызырган, ол үе-шакты камнап алыр арганы берген. Планда көрдүнген хуралдарга, хемчеглерге белеткел экижээн, ынчангаш оваа хүлээп ап турар доктаалдар-шиитпирлер эрэңгей эвес, ноппу, тодаргай болган. Партия организацияларындан медээлер чыырын, удуртукчуларны райкомче кыйгырыын, ындыг-бээр чагаа-бижиктер чорударын кескузу-биле кызырган.

Ол биске чүнү бергенил? Партия эге организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге барып, коммунистер, ажылчы чон-биле ажылдаар үени берген. Ону ажыглаары-биле партия эге организацияларында райкомнуң ажылдакчыларын бышкылган. Партия организацияларының ажыл-чорудулгазынга чогуур анализти берип, эде тургустунуушкунну ханыладырынга практиктиг дузаны чедирип, боттарының арга-сүмелерин берип, коммунистер-биле хууда беседаны эрттирип, оларның саналдарын, сүмелерин дыңнап турар. Партия хуралдарынга чугаалажыр айтырыгларны белеткээринге, политика-кижизидилгелиг ажылды идепкейжидип чорударынга дузаны чедиргенинден, чамдык экижилгелер бар болу берген.

СЭКП райкомунуң хүннериниң күш-ажылчы коллективтерге эрттирерин практикалап эгелээн бис. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Мөген-Бүрен» совхозтарга, Мугур-Аксы ортумак школага, кижи эмнелгезинге, районнуң хереглекчилер ниитилелинге болгаш өске-даа коллективтерге ону эрттирген. Ол болза ажыл-ишчилерге партийжи салдарны чедиреринге, күш-ажылчы коллективтерде партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазын хапы анализтээринге, практиктиг дуза чедиреринге, четпестерниң чылдагааннарын илередиринге, коммунистерниң, бедүүп кижилерниң негелделерин, херелделерин, саналдарын, шугумчулелдерин билип алырынга ажыктыг болган. Партия райкому моон соңгаар канчаар ажылдаза, чүнү кылза эки дээрзин билип алырынга ол дузалаан.

Райком хүннеринде илерээн четпестерни эдерииниң хемчеглерин ажылдап кылгаш, ону күүседир дээш ажылдап турар. Бисте эң-не кол ажыл — кадрлар-биле ажыл. Улус ажыл-агыйының кайы-даа өтүрында чедиишкинниң олардан хамааржыр чүве болгаш оларның бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчуларын хөй нуруузунда ажылынга эки билир, организакчы талантылыг, политиктиг билии шыырак, мораль талазы-биле туруштуг эштерни шилип киирген. Оларның бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринче, ээредилгезинче, кижизидилгезинче чогуур кичээнгейни салып турар бис. Дөмчээр-биле чугаалаарга, СЭКП райкомунуң хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазы эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырынче, ханыладырынче, чаа чүүлдерни дилеп тыварынче угланган.

— Партия ажылын эде тургузар, чаартыр талазы-биле ээлээн ажылдарны СЭКП райкому чорудуп турар-дыр. Силерниң чугаалаанынар болгаш өске-даа ажылдар партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринге, ажылчы чоннуң политиктиг болгаш күш-ажылчы идепкейин көдүреринге кайы хире салдарны чедирип турарыл?

— Партия организациялары ажылын чаартып, эде тургузуп турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдарга коммунистерниң шугумчулелдиг саналдарын база партия райкомунуң практиктиг сүмелерин күүседир дээш тодаргай ажылдарны партия организациялары чоруткан. Коммунистерниң кижизидериниң школазы болур партия хуралдарының шынары экижип орар. Анаа тургускан айтырыгларны чугаалажырынга коммунистер идепкейлиг киржип, эде тургустунуушкунну ам-даа оожум боттандырып, социал-экономиктиг хөгжүлдеде четпестерни чайладырының дээштиг хемчеглерин албайн турарын шугумчулеп, ону дүргедедир талазы-биле боттарының саналдарын кииргеннер.

Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш күш-ажылчы идепкейи кескузу-биле бедээн, орта тодаргай чижек кылдыр эрткен чылдың түңнелдерин чугаалап болур. Районнуң ажыл-ишчилери күрүнеге мал ажылының продуктуларын садарының, тудугнуң, садыгның, транспорттуң планнарын ооаалдазарын ажыр боттандырган. Бригада болгаш ег-бүле керээлери-биле ажылдап турарларының саны көвүдээн, күш-ажылды органзастаарының ол дептиилгелиг арга-биле ажылдааннар эрткен чылын багай эвес көргүзүглерин чедип алганнар. Бисте шупту-ла чүве эки дээр болза шын эвес. Партия эге организациялары коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидер ажылды кошкак чорутканындан, хуралдардан оваалдаар, анаа санал-оналдар бербес, кем-херек үүлгедир, арагалаар, планныг ооаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерин күүсетпес кижилер бары чажыт эвес. Ооң уламындан район эрткен чылын мал бажы өстүрериниң, чаш мал төлү алырының планнарын боттандырып шыдаваан. Кем-херек үүлгедир чорук районда өзүп турар. Үстүнде айытканым болгаш өске-даа четпестер СЭКП райкомунуң ажылының стилин, арга-методтарын улам ыңай сайзыраңгайжыдарын, чаартырын негеп турар.

— СЭКП райкомунуң чооку чаа эрткен пленумунга «Бот-идепкей 89-90» деп программаны хүлээп алган-дыр силер. Ооң дугайында кысказы-биле тайылбырлап берип көрүңерем, Владимир Думатович?

— Шын, ындыг программаны хүлээп алган чүве. Эрткен чылдың төнчүзүнде болган партияның V район конференциязынга Мөңгүн-Тайганың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге хамааржыткан шыңгыы чугааны кылгаш, ооң доктаалында күүседир ажылдарны тодаргай айыткан. Конференцияның шиитпирлерин боттандырары-биле чүнү кылза чогуурул деп айтырыг тургустунуп келген. Коммунистерниң, удуртукчуларының, ажылчы чоннуң тодаргай чүнү кылып, тудуп болурунуң талазы-биле санал-оналын алырын шиитпирлээш, айтырыглардыг анкетаны тараткан бис. Орта район ниитизинге тудуп, кылып ап болур аргалыг хемчеглерни олар саналдап киирген. Чоннуң бот-идепкейи-биле киирген саналдарын мөөңнеп, ниитилештиргеш, сүмележип тургаш, программаны тургускан, ону «Бот-идепкей 89-90» деп адаан бис. Бо айтырыгны партия райкомунуң ийиги пленумунга тускай айтырыг кылдыр чугаалашкан. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге чугула хемчег кылдыр ону үнелээн.

— Бодуунуң-биле чугаалаарга удуртукчуларының, коммунистерниң, ажылчы чоннуң районга эде тургустунуушкунну дүргедедирде чүнү кылыр талазы-биле киирген санал-сүмелери бүдүрүүр кылган 1989, 1990 чылдарга кылыр ажылдарның планы-дыр аа.

— Ийе, шак-ла ындыг. Ону күүседирде үстүүртен айтыышкын манавас. Ону бүдүрүүрге, организация, ооң удуртукчулары, коллективтиң кежигүннери боттарының идепкейи-биле күүседир. Программада айыткан ажылдарның күүселдезин кайы хире чорупп турарын контрольга алган бис. Ону кылыр болгаш харылаар эштерниң отчёттарын дыңнап турар.

— «Бот-идепкей 89-90» деп программада кандыг планнаар хемчеглерни киирген кыказы-биле таныштырып болур силер бе, Владимир Думатович?

— Совхозтарга хат күжү-биле ажылдаар дорт станцияны тургузар, Мугур-Аксынга аныяктар бажыңын, ныдыраа каувун тудар, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозка балык тудар, өгнуң дериг-херекселдерин кылыр кооперативтерни ажыдар болгаш мал ажылын хөгжүдеринче, ажылчы чоннуң аъш-чем болгаш чугула херелделерин бараанпары-биле хандырарын экижидеринче, чурттаар бажыңнарының, эмнелгениң, уруглар албан черлериниң тудугларын дүргедедиринче угланган хемчеглер ында киирген. Программаны боттандырарда чорудар партийжи организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдарны ында база айыткан.

— Ол билдине берди. Партия ажылында эде тургустунуушкунну экономиканы кайы хире хөгжүдүп, социал айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турары-биле үнелээр болгай. Сөөлгү үеде бо талазы-биле районда кандыг чаартылгалар болганыл?

— Партия райкому, парткомнар, партия эге организациялары экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынче, бригада, ег-бүле керээлерин нептередиринче угланган тодаргай ажылдарны кылып келген. Ону боттандырарда бүдүрүлгелерниң, организацияларының удуртукчулары коммунистерни дамчыштыр чорудуп турар. Оларның бот-идепкейин, онааткан ажылынга харысалгазын бедитпишаан, негелдени күштелдирген бис, ооң-биле чергелештир оларның эгелээшкиннерин деткип, бот-башкарыны, чогаадыкчы ээ-биле ажылдаар арганы берип турар. Ооң уламындан үлетпүр бүдүрүлгелериниң, совхозтарның ажыл-ижи хөгжүп орар, мал ажылында четпестерни эдериниң хемчеглери алдынып турар. Районнуң малчыннары шуптузу ег-бүле керээзинче шилчээш, баштайгы чылдың түңнели чүтээр болган. Экономиканы хөгжүдер, социал айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээр талазы-биле «Мөген-Бүрен» совхозтуң парткому, бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунда, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Кара-Ховуда № 2 хойжу бригадада партия организациялары (секретарьлары Ховалыг Сарыг-оол, Иргит Дугаржап, Кара-оол Борарган) элээн ажылдарны кылып чоруткан. «Мөген-Бүрен» совхоз эрткен чылын орулгалыг ажылдаан. Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар хемчеглерни ап турарындан 1988 чылда оларга 6 бажыңны, 15 чунар-бажыңны тудуп берген. Хойнуң чаш төлүн менди доруктуруп алырының планын район чылдын-на күүсетпейн келген, ол айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлээринге дөмек болзун дээш төрүүр хойлуг чеден кодаанда электри чырыы бээр шимчедикчилерни салып берген. Амгы үеде хой оолдаашкыны түлүктээп, баштайгы түңнелди алырга, байдал шору болуп турар. Экономиктиг үндезин реформаны боттандырары, бот-орулга-чарылганы нептередири, социал айтырыгларны шиитпирлээри СЭКП райкомунуң кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Бо чугула ажылда четпестер болгаш чедир кылдынмаан ажылдарның хөйүн партияның район конференциязынга тодаргай айыткан, ону күүседириниң хемчеглерин ап турар бис.

Мөңгүн-Тайганың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге угланган чамдык ажылдарны районнуң партия, совет, ажыл-агый органнары эрткен чылын кылган. Тудугга херегләэр сорулга-биле ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозка түүйбу тегин ажыткан. Анаа түүйбуну өрттедириниң болгар технологиязын шиңгээдип алган. Бо арга-биле эрткен чылын 56 муң түүйбуну өрттеткен, шынары багай эвес болган, бо чылын ол ажылды уламчылаар. Ол чугула тудуг материалын бүдүрерин он катап улгаттырары көрдүнген. Хандагайты — Мугур-Аксы аразында машина оруун тударын дүргедедир хемчеглерни ап турар. Районда колбаса кылыр, эът ыштаар цехти ажыглаалга киирген. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз теплицаны кылгаш, ногааларны өстүрүп турар, районда дагааларны азырап эгелээн. Бо болза чаа чүүлдер болур, оларның ажылын шудалыры, ында четпестерни дүрген чайладыры негеттинип турар.

Партия ажылында болгаш улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында эде тургустунуушкунуң баштайгы түңнелдери мындыг-дыр. Ону калбартыр база ханыладыр дээш СЭКП райкому, совет, ажыл-агый органнары доктаамал ажылдап турар.

Беседаны Таан-оол ХЕРТЕК кылган.

ФОТОМЕДЭЭЛЕР

Чадаана хоорайның ийи дугаар столовазында аныяктар бригадалары чемнерни белеткеп, эки ажылдаар дээш күжүп, демин мөөңнеп турарлар. Оларның аразында Наталья Кошкар-ооловна Монгуш элээн каш мергежилдиг. Ол янзы-бүрү чемнерни быжырып, кылырынга өөренип алган. Ооң белеткээн чемнери амданныг.

Адаанда чурукта: Кызыл хоорайда «Чечек» ательезинде аныяк даараныкчы Саяна Монгуштуң кылган ажылы мактадыг. Хептерни даараарының технологиязын ол эки билир. Омскиниң технология институдунуң бешки курузун бот-өөредилге-биле ол удавас доозар. Саяна Монгуш ам кызымак ажылдап, чараш платьелерни даарап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ИРИП ЧЫДАР ЫЯШТАР

Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының Чербиде пунктузу дыка хөй чылдарда Кызыл хоорайны ыяш материалдары-биле хандырып келген. Планын ажыр күүседип турар дээш мактап-даа турду. Конечуг хомуданчыг чүве, дүжүрткүген ыяштың сайтартынмайн турары. Кыжын дош оруу үнгелекте, суур чоогунга хостуг черге-ле ыяшты дүжүрүп чыып каар — кижи базар чер чок кылдыр хорумналы-даа бээр.

Чайын ону чүдүрүп чорутпайн, удур кескениниң сөөлүн эгелээр. Кыжкы ыяш ынчангаш чыл-чылы-биле чыдып бээр. Суур үстүнде алаак сыңмас кылдыр ыяштар ирип калган.

Мооң шуранга база бо дугайын бижээн мен. Ооң соонда харын Кызылдан келген бонгада кезек токпактаан чүве. Ооза чаглаар кылдыр белеткээш сатса орулга болбас деп бе? Ам ында токпакты белеткеп турза-даа ол одаар ыяш база ында оваалап берген чыдар. Херек чок болганы ол бе? Ыяш ховаар районнарже ону саарынга кандыг боор, өрулгала-дыр. Күш четпес болза, Кызыл хоорайның албан черлери шеф дузазын-даа көргүскей. Кургуненин ыяш байлааан шак ынчаар төттеглеп турарга, та чеже каража үнүп турар чүве? Улуттуң турар кижилер та чүнү бодап орар чүве?

Ыяш кескен черниң аштаалгазын база кылып четтикпес-тир. Олчаан алдынмаан ыяштар, болдунмээн будуктар ол-ла черинде артып турар. Ужуру болза кыжын ыяш кескен черниң оруунга чазын ыяш олуртур турган. Күзүн чеп чарар тракторлар барган, чогум ыяш кескен черни андарып чадааш, анаа кызымында хөстүг черни чарып каапкаш чораан. Ол база үрегдээшкин-дир. План күүседир дээш ындыг. Аштаалгага тускай бонгаданы быжыглаар чүве болгай. Ыяш олуртуп турган болгаш бо бүгүнү көрүп, эскерип келдим.

Роман ОЧУР-ООЛ

АВТОРНУҢ ЧАГААЗЫНГА ХАРЫЫ МЫНДЫГ

Тываның ыяш-одаар чуул девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору Н. К. Катренко Чербиниң ыяш белеткээр пунктузунуң девискээринде чыдып турар чииге болгаш безерек ыяштардан дачалар херимнериниң ыяжын белеткээр дөрт кижиниң тускайлааныы дыңнаткан. Ставрополь крайга, совхозтарга «Тыва кобальт» комбинатка ону садып эгелээн болгаш ам-даа садар. Ыяштан аңгы, хирээзиниң база садар. Чүгле хереглекчилер-ле ыныг күзелдиг илеретпейн турар.

Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының директору И. П. Пешков ажыглаттынмайн чыдар ыяштың шуптузун токпактарын аазаан. Өске-даа четпестерни удуртукчулар эдерин хүлээнип алганнар.

Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының удуртукчулары база бо талазы-биле хемчеглерни алырын дыңнаткан. Бүдүк-бүрүнү совхозтарга садарындан эгелээш ангы организациялар-биле керээ чарарынга чедир. Боттарының ыяш ажылдап кылыр дерии чок болганындан колдуу токпактап, геологтарга-даа берип турар. Чогум хөй артар хире ыяш чок дээрзин олар бүзүредип турар.

Арга-ыяшка камныг болурунче Роман Очур-оолдуң бо материалы кичээндирип турар. Ол болгаш өске-даа авторларның бойдусту камгалаар дээш ниег туружун, чүткүлүн деткиири, оларның санал-оналдарынга дыңнанчыг боору, ооң түңнел үндүрери чугула дээрзин адак сөөлүнде айтып каалы. Ыяш ажыглалының дугайында солунга үнүп турган өске-даа материалдар арга өстүрүкчүлериниң болгаш болбазырадыкчыларының, ажыглакчыларының харысалгазынче, ажылынче кичээнгейни углап турары чугаажок. Чүгле шүгүмчүлевейн, моон соңгаар канчаар ажылдап болуруң, чүнү кылза эки дээрзин олар сүмелеп турган. Бир демниг хөделип турган экологиязаа, экономикага-даа хамааржыр бо чугула айтырыгларны чедимчелиг шиитпирлеп болур.

Роман Очур-оолдуң айыткан четпестериниң эттингениң катап хынап көөрүн редакция контрольга алыр.

СОВХОЗКА УЖУРАЖЫЛГА

Кызыл районда «Шамбалыг» совхозтуң ажыл-ишчилери-биле профэвилелдиң ажылдакчыларының ужуражылгазы болган.

Профэвилелдиң даргазы Ш. П. Куулар чыылганнарга профэвилел комитеттерниң ажыл-чорудулгазын, ылангыя социал айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарын чугаалап берген. Кедээниң ишчилериниң хөй айтырыгларынга харыыларны берген, ажылчының амыдыралының дугайында чугаалашкан болгаш ажылчы чоннуң хууда айтырыгларының талазы-биле хүлээп алышканы организастаан. Ооң түңнелинде совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди, кедээ Советтиң күүскому ажылчы чоннуң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының, камгалаарының айтырыгларын чедир шиитпирлевейн турары илерээн. Бо четпес ажылдың уржуундан ажылчы чондан хомудалдар профэвилелге болгаш өске-даа организацияларга кирип турар. Ону моон соңгаар болдурбас дээш чүнү кылырын анаа дугуржуп чугаалашкан.

Ужуражылга соонда профэвилелдиң «Хүреш» агитбригадазының кежигүннери хүреш, бокс талазы-биле көргүзүглүг номерлерин, концертти көргүскен.

Батый КЕНЕШ.

ЧЫЛЫГ-ЭЛЕКТРИ ТӨВҮНДЕ

Ак-Довуракта ЧЭТ-ти ажыглалга кииргениниден бээр чээрби беш чыл болган. Баштай үш бичии котел чаңгыс электри энергиязы ажылдаан кылыр турбина турган. Ооң бээр тейту ийи катап алгыткан, чылыг ажылдап кылыр беш улуг котелдерни немей туткан.

ЧЭТ коллективи эрткен чылын октябрь айдан эгелеп бригада керээзи-биле ажылдаарынче шилчээн. Ажылчыннарының саны 217-ден 184 чедир кызырган. Оларга материалдыг ниег бериишкин аргаларын калбартынан. Шалыпчы эде көргениниң түңнелинде коллективиниң ажыл-чорудулгазының бүгү көргүзүглери экижээн.

Нарын дериглиг бүдүрүлгеге чериниг дериг-херекселдериниң агар болгаш капитал септелгезин доктаамал, эки шынарлыг чорудуп турарындан план көргүзүглери улуг хамаарылгалыг. Бо ажылды харылап турар капитал септелге бөлүү эрткен чылдың планнын ажыр боттандырган. 8 бүтү чедиишкиннерниң нииты түңнели күш-ажылдың бүдүрүкчүлүнүң өзүлдезин чаагырган. Бир ажылдап турар кижиге планнаттынганнын бүдүрүүр 13587 рубльдың ажылдарны ооаажыр турган болза, чеге кырынга күүсетинеги — 19315 рубль.

Күш-ажылчы чедиишкиннерни организастаттынган социалистиг чарыштан база хамаарыыр. Коллективтиң ажылының кайы-биле аңгы-аңгы бөлүктерге үскен. Ай санында үндүрүп турар чарышка эрткен чылын дөрт удаа тиилекчи болган коммунист Тамара Владимировна Крашенникованың удуртканы № 1 ээлчег шылгарап турар. Муриакчы ээлчегде турбина машинизи Н. Я. Иркзева, котелдин улуг машинизи М. Х. Алыгбай, котел машинизи А. А. Петрова, чыжкаш бодунун ажылының дүрүлг мастерлери бар.

«Тыва даг-дуту» комбинаттың эң хоочун улуг цехтериниң бирээзи—хоорайның чылыг-электри төвүнүң коллективи боттарының кызымак чорууун көргүзүп чылдың дөрт эргилдезинде бисче чылыгны, чырыкты бээр хүлээлгезин эки сеткилдиг күүседип турарлар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Специалистиң индири

ЭНТЕРОТОКСЕМИЯ — ХАЛДАВЫРЛЫГ ААРЫГ

Амгы үеде малчыннарда эң-не харысалгалыг үе — хой оолдаашкыны түлүк чорупп турар. Ооң уламчызыдып өшкү база төрүп эгелээр.

Ажыы-биле чугаалаарга, сөөлгү чылдарда анай, хураганнарны эвээшти ап турар апарган бис. Ооң бир чылдагааны болза, энтеротоксемия деп халдавырлыг аарыг республиканың чамдык ажыл-агыйларында тыптып кээп турар. Ооң-биле дөмей брадзот деп база халдавырлыг аарыг бар. Бо ийи аарыгның микробтары тускай хамаарыг (хаптыг) болгаш хөрзүнге чыл-чылы-биле дириг чоруур. Ооң аңгыда эки арыглаваан тараа база сула-биле анай-хураганы үр чемгерип кээрге, бир айдан алды ай чедир назылыг чаш мал хөйү-биле өлүп, ажыл-агыйларга улуг каража-хораманы таварыштырып турар. Ук аарыг 3—4 айларда сезон хевирлиг эртип турар болгаш 1,5—2 ай назылыг чаш малга улуг каражаазы чедирип турар.

Аарыгның бир чажыт чүүлү бир-ийи, харын үш-даа чыл болгаш, хенертен тыптып эгелип кээри. Ындыг болганда, мал эмчилери ол аарыг ам чок боор дээш, анаа удур демиселдин кошкадыптар. Доктаамал чорудар ужурлуг хемчеглерни албайн, эргелээлээр болза таарышпас. 1988 чылдың апрельде «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу Н. П. Сафоновтуң хоюнуң хураганнары ол аарыгдан аарып турда, дүрген хемчеглер алгаш, ону соксаткан бис.

Энтеротоксемия республиканың кайы-даа районунда таваржып турар. Ынчалза-даа төп районнарда черле элээн илдек. «Тиилелге» биле «Шамбалыг» совхозтарга бо аарыг тургулады. Кол нуруузунда-ла 1,5—2 ай назылыг шыырак-ла хураганнар март-апрель айларда хенертен өлүмнеп эгелээр. Кежээ кажаазынга көңгүс аиза-ла турган хураганнарны эртенинде көөрге өлгеп болур. Хүндүс анаа хүнээр. Ол дээрге энтеротоксемияның эң-не айыылдыг хевиринге таварышканы ол болур. Оларны союп бускаш, чазып көөрге, чылдагааны орта-ла билдинмес, органнарында улуг өскерлиишкиннер чок болур. Ынчангаш кандыг аарыгдан өлгени билдинмейн баар.

Энтеротоксемияның дүрген эртер хевири 1—2 хонукта хураганга билдинмес, ооң аксы-думчуундан көвүк төктүр, хол-буду-биле карбаңнаар, элпектээр, оозу хөлчок багай чыттыг болур. Ыйнып, чээрбизы төктүр, сүксаар, таварышкан-на чүвезин пактаар, хемирер, дайнаар. Ол аарыгдан өлген хураганны чаза кезип көөрге, хөрзэнде, иштинде чыжырганы суу ениур сүүк чүүл бар болур. А чүрээниң хавының иштинде дагааның чиг чүүргазының ишта ышкаш ыйлаңгылыг. Шөйүндүзүнүң иштинде агаар-хей долган хос-хос черлерлиг чиң артыы бар болур. Чиңге шөйүндүзүнүң ишти хан-кучук, улуг хырын ишти база ындыг. Бээрин бичии-бичии ак чызыы-биле өттүр илгидэп каан ышкаш болур.

«Ветеринария хоойлужудулгазында» малды назын айлы-биле кажан, канчалдыр тарылга сыкыртып эмнээрин ынк айтып каан болур, ону мал эмнелгезиниң ажылдакчылары эки билир. Ынчалза-даа ооң негелделерин барымдаалавайн баар-дыр бис. Энтеротоксемияга удур хураганнарны 1,5—2 ай назылыг турда ынап-ла сыкыртыр ужурлуг. Үш айдан өрү назылыг турда ону тарыыр деп айтып каанын манап, баштайгы 1,5—2 ай назылыг турда камгалал тарылгазын кылбайн турар-дыр бис. Ынчангаш бо аарыгның тыптып кээриниң бир чылдагааны ол.

Энтеротоксемиядан чүгле чаш мал аарыыр деп бодаар болза шын эвес. 1988 чылдың апрельде «Кызыл-Даг» совхозтуң улуг өшкүлеринге база бо аарыг халдаан. Ол аарыгга удур мал төрүүрүнге чедир 2 ай арткан турда, тускай эмни сыкыртыр. Баштай тарааш, ооң 14—15 хонук эрткенде ону катаптаар. Ол эмнээшкинниң шын чорударга, хураган, анай-даа ол аарыгга быжыг камгалалдыг болур.

Бистиң ажыл-агыйларывыста мал эмчилериниң бир частызы чүл дээрге, төрүүр мал сөөлүнде ара салыптар дээш бестир, ынчангаш энтеротоксемияга удур чүгле баштайгы сыкыртыышкынны кылыр, ийи дугаарын кылбайн баар. Ынчангаш ол төрүүр мал бодун хамаанчок, төлү безин эмниң камгалал шынарларын чедир албайн баар.

Чамдык совхозтар мал тарыын эвээшти ап турарының буруузун мал эмнелгелериниң ажылдакчылары бүрүн үлежир, чүктээр ужурлуг. Чүге дизе, ол халдавырлыг аарыгдан камгалал эмнерни сыкыртпас, чечке кылбас-тыр. Сүт-Хөлде «Ишкин» совхоз база өске-даа ажыл-агыйлар төрүүр өшкүлерин чогуур өйүнде сыкыртып эмнээшкининден анай алгазының хууу кузу болган. Ооң чылдагааны ында деп бодаар мен. Ук районда малдың кол эмчизи Барыкмаа Монгуш совхозтарның төрүүр өшкүлерин сыкыртыры-биле бистиң килдистен бижимел чешшээреп негеп турган болгай. Ол чүл?

«Аңаа-ла аажок семис шыырак анайывыс, хураганывыс өлүп кагды, та чүзүнде» деп, чамдык малчыннар ынча диижир. Энтеротоксемия ол-дур. Ол аарыгның халдааныын бир тодаргай демдээ болза, бүүректери шуут-ла эстип каан, каша дег апарган болур. Ийя бүүрээ эвес-даа болза, бирээзи ынчап баар. Ону чаза кезерге ындыг эвес-даа болза кезек болганда, дөмей-ле чымчай баар.

Ук аарыгдан тывылган эң-не хоралыг хораа малдың чииге-шөйүндүзүнүң иштинге чыглыр. Ынчаар өлген хураганның (анайның) кангырын алгаш, ону тоолайга азы экуксеге сыкыртырга, олар дораан-на өлүп каар. Өске аарыглардан ылгалы ол.

Энтеротоксемиядан малды камгалаарда чүнү кылырыл?

Төрүүр хой, өшкүге бо аарыгдан камгалал тарылганы ынап-ла ийи катап өй-шаанда чорудар. Анай-хураган төрүттүнгеш, бир ай назылыг турда бирги, а 14 хонук эртпенде ийиги тарылганы ынап-ла чорудар. Үш дугаарында анай, хураган хенертен өлү берзе, малчыннар, сакманчылар-даа ол-ла дораан дүүрүүзүниниң кедүрүп, мал эмчилерин келдиртир.

Ук аарыг билдиртпейн элээн нептерей берген болза, ниити хураганда, анайда ижин-шөйүндү иштиниң хорамын үндүрер сорулга-биле эмнерден ангыда, суладан кылган кисельди, арбайдан кылган хандыны белеткээш неделя дургузунда ижиртир. Бир эвес ол үениң иштинде чүвениниң байдалы билдирбес хевирлиг болза, ындыг хемчеглерни уламчылаар.

Суладан кисельди кылырының аргазы: ооң далганың үр эвес хооргаш, 1 килограмм сула далганының кырынче 30—35 градус чылыг 2,5 литр суугу куткаш, эки холуй былгааш, 2—3 шак иштинде чылыг суугу кырынга тургузуп каар, ооң соонда шүүреп каапкаш, бир литрге 5 грамм дус оваажыр кылдыр дузааш, кисель болу бээр кылдыр хайындырар. Ооң бир хураганга-ла 50—100 грамм оваажыр кылдыр ижиртир.

Суладан, арбайдан хандыны белеткээриниң аргазы: 2,5—3 килограмм сула азы арбайның кырынче 10 литр суугу куткаш, 3 шак иштинде хайындырар, ооң ону сооткаш, марля-биле шүүрээш, сүүк чүүлүн хүнде 2 катап 5—10 грамм оваажыр кылдыр бир анай, хураганга ыкчалдыр бээр. Анай-хураган ол аарыгдан бергедеп турар үеде, оларга ижер соданы база бээр болза эки. Бирээзинге-ле 3 — 10 грамм оваажыр кылдыр бээр.

Тараа ээмаан бээрде рацион ээгтаар өйлээр болгаш сиген далганы, чочак-тараа, борбааңды дээш өске-даа чемнер-биле холуй бээр.

Чамдык малчыннар хоюн, өшкүзүн ара салыптар деп карааш, бо аарыгга удур малын сыкыртыр хөңнү чок чорукту моон соңгаар черле болдурбас херек. Бо дугайын мал эмчилери база малчыннар боттары-даа ханызы-биле билип алзын.

Бистиң анай-хураган ап турарывыс сөөлгү чылдарда дыка эвээжээн. Ооң бир чылдагааны энтеротоксемияда. Бо халдавырлыг аарыгга удур демниг шупту демисежир болзувусса, мал-маганывыс өзүп көвүдээр, мал төлүн бүрүн камгалап ап болур бис.

Шыдар МОНГУШ,
Агроүлетпүркүрдкомунуң ветеринария килдизиниң кол мал эмчизи.

Хамааты камгалалы

ОНЗА ЧУГУЛА МЕДЭЭЛЕР

«Шупту кичээнгейлиг дыңнаңар!» Бо дээрге хамааты камгалалының онза айыылдыг болуушкуннар болганда чурттакчы чонга чарлаарының чаа сагындырыг медээзи-дир.

Сөөлгү үеде хамааты камгалалының медээлер системазын ук органнарның чөпшээрели чокка хажыдар фактылар удаа-дараа болуп турарын радио, телевидение дамчыдылгазындан болгаш төп солуннарга үнген материалдардан бистиң республиканың чурттакчы чону билир. Ындыг фактылар эрткен 1988 чылда Москва облазының чамдык хоорайларынга база Пермь хоорайга болуп, онза черге медээлер системазын, электриниг сиренаның даажы-биле дүвүрээзин үндүрген болгай.

Мындыг таварылгаларны моон соңгаар болдурбазы-биле бойдустуң чайгаар болур халаптыг болуушкуннарын, улус ажыл-агыйының объектилеринге, транспортка болу бээр озал-ондактың, хай-халаптың тайбың-даа, дайын-даа үезинде болганының дугайында база туруступ келген берге байдалда канчаар хөделириниң дугайында медээлер чогуур үезинде чурттакчы чонга четкен турзун дээш бо 1989 чылдың январь 2-ден эгелеп Совет Эвилелиниң бүгү девискээринге хамааты камгалалының медээлериниң чаа чуруму доктааткан.

Онза айыылдыг болуушкуннарны чурттакчы чонга медээлээриниң кол аргазы болза, радио, телевидение дамчыштыр дүрген чарлаары болур. Ынчангаш чонну кичээнгейин хаара тудары-биле чарлаарының мурнунда бүдүрүлгелерге гудоктарны, сиреналы болгаш оон-даа өске мыткыр үнүг медээлээр сигналдар херекселдерни ажылдадыр. Ол чүл дээрге сагындырыг медээ: «Шупту кичээнгейлиг дыңнаңар!» дээни ол болур. Бо медээ ёзугаар кижи бүрүзү онза чугула медээлерни дыңнаары-биле радиону, телевизорну ажылдадыр. Ындыг дыңнадыгларга: дайын үезинде — агаардан айыылдыг сагындырыы, химиктиг болгаш радиоактивтиг хораннаашкын дугайында дыңнадыры болур; тайбың үеде — химиктиг айыылдыг объектиге озал-ондак болганының дугайында, чер шимчээшкиниң болгаш суг үерлээшкиниң болу бээриниң магат чогуп дыңнаары.

«Шупту кичээнгейлиг дыңнаңар!» дээн медээниң болганының соонда онза чугула медээлерни радио, телевидение дамчыштыр беш минута дургузунда дыңнадыр. Радиодан болгаш телевизордан чогуур дыңнадыгларны алгаш, хамааты камгалалының медээлериниң ужур-утказын тодараткаш, дыка мөгүдеп-девидевейн, дүрген хөделир апаар.

Агаар дүвүрээзиниң дугайында дыңнадыг медээ бажыңнарга турунарда болган болза, ол дораан чылыдар, изиглер херекселдерни, приборларны, газты, сайгылгааны, бир эвес от салыр суугулуг болзуңарза, отта кызар көс чок кылдыр өжүрүңер. Уругларыңарны, кырганнарны хепкерип кедиргеш, чугула дээн идик-хевиңерни, документилериңерни болгаш аъш-чем, сут курлавырын ап алгаш, бажың иштинде, даштында сайгылгааннарны өжүргеш, камгаланыр черже дүрген чоруптуңар. А бир эвес медээ кудумчуга чорунарда болган болза чоогуңарда камгаланыр черже чаштынып кириңер.

Радио азы телевизор дамчыштыр радиациялыг айыылдың дугайында дыңнадыг медээни алгаш, дораан противогазты кедер, бир эвес противогаз чок таварылгада респираторну, тынып органнарынче дооуп кирбес пес-масканы, хөвең-марля шарыгны кедер. Аъш-чемниң, суглуң белеткеттинген курлавырын, баштайгы дээредиде эргежок херек чүүлдерни ап алгаш, камгаланыр черлерже чоруптуңар. Камгаланыр тускай черлер чок таварылгада, чоогуңарда даш тудугларже, подвалдарже чаштыныңар. Олар радиацияның хораннаашкындан идегелдиг камгалал болуп болур.

Хамааты камгалалының оон өске медээлери болганда, үстүнде айыткан ышкаш, дыка дүвүревейн, дүрген хөделир ужурлуг. Бот-боттарынга болгаш назылап кыраан кижилерге, бичии уругларга дузалажырын утпаңар. Дыңнаан медээлериңер дугайын кожаларыңарга сагындырыңар.

Хамааты камгалалының штавының дыңнадыгларынга кичээнгейлиг болуп, оон медээлерни ёзугаар хөделири кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Тюлюш СТАЛ-ООЛ.
Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының штавының начальнигиниң пропаганда талазы-биле дузалакчызы.

МЕРГЕЖИЛИН САЛГААН

Школачы чылдарында Белекмаа артист болурун күзээр чораан. Ол чылдарында бот-тывынгыр уран чүүл белеткелдеринден черле чыда калбас, концерттерге бо-ла киришкен турар. Шынап-ла, ырлап турда, улустуң чугаалажыры ышкаш, боостаа бар-ла. Артында-ла Кара-кыс артисти өттүнүксээр, ырыларны оон аяны-биле күүседир. Ынчалзажок уран чүүлге ол хире чүткүлдүг хирезинде, күзели боттанмайн барган. Кижи бүрүзүнүң күзелдери ол олчаан боттанмайн баргылаар таварылгалар эвээш эвес болур.

Ынчалзажок аваа ундараан херээ чок. Бо удаада мындыг таварылга Белекмаага болган. Оон угбалары Болатмаа, Чечекмаа олар садыг шугумунда үр чылдарда ажылдап чоруур. Оларның сүмезин ёзугаар, угбаларының мергежилин салгаарын ол шиитпирлээш, 1972 чылда Кызылдың садыг училищезинче өөренип кирген. Оон ийи чыл эрткенде, хлеб болгаш булочка кылыгларын бүдүрер мастер болуп, дооскаш келген. Оон бээр амгы хүннерге чедир Белекмаа Севээн-ооловна Хертек Бай-Тайга районунуң пекарниязының баштайгы чылдарда хлеб быжырыкчызы, оон соонда ээлчег мастери, амгы үеде ол коллективтиң удуртукчузунда ажылдап чоруур.

Ол кады ажылдап чоруур эш-өөрү-биле эп-найыралдыг, онаашкан ижинге кызымак, чазык-чаагай бүдүштүг кижи. Мурнунда бо коллективтиң ажылынга чаргы-чаалы үзүлбес, ажылы кошкак хиртиг турган. Ам оон удуртукчузун солаан соонда, ам бир эргилде болган. Мастерниң удуртуп турары 28 кижи чүгле хлеб быжырары-биле кызыгаарланмайн, ажылдың стилин эде көрүп, өске черлерниң арга-дуржулгазын өөренип көргенниң түңнелинде, булочка кылыгларының каш янзы хевирлерин-даа, оон туржук чагыглар ёзугаар торттарны, песочниктерни быжырып турар болу берген. Ол бүгү чоннуң өзүп турар негелдезинге дүгжүп, бо талазы-биле бурунгаар базымнарны кылган. Пекарня бир дүн-хүнде 5 тонна хлебти, 1000 кезек янзы-бүрү булочка кылыгларын бүдүрүптер. Оон-биле чергелештир 80 ажыг килограмм янзы-бүрү кондитер кылыгларын база чонга бараалгадып турар. Бо дээрге коллективтиң үениң негелдези-биле ажылдап турарының херечизи болур.

Пекарня коллективиниң быжырган хлебин болгаш булочка кылыгларын чүгле районнуң чону эвес, а кожазы Барыын-Хемчиктиң чурттакчылары үнелеп, чорук аайы-биле садып алырлар.

— Кандыг-даа ажылда белен чүве турар эвес. Аңаа күжүң, билииң, бүгү демиң салып турган ажылдаарың негеттинер. А коллективиниң ажылынга бергедээшкиннер турган боор аа, Белекмаа Севээн-ооловна? — деп, оон-биле ажыл-ижин чугаалажып тура, сонуургадым.

— Ийе, тып. Шынап-ла, кандыг-даа ажылга белен чүве кайын турарыл. Четпестерни чайладыр дээш демниг күш, кижи бүрүзүнүң ажылчын туружу дээш сагыш салыышкыны, харысалгазы негеттинер. Харын-даа чамдык таварылгаларда райпо баштаар черниң удуртукчуларындан аңгыда, республиканың херетлекчилер ниитилелиниң баштаар черинден безин дуза дилээр турдум. Чоннуң идегелин шимченгир хөделип, тывынгыр аргаларны ажыглап турган кылбаска, олутпай чоруктан ажыы кайын бүдер. Чижээ, районнуң электри энергиязы өшкеш туруп бээр, хөмүр-даш-биле хандырылга үстүрүнүң кырынга келир. Ол бүгүге анаа-ла чыдагаанна орар эвес. База-ла кандыг-ла-бир арга-биле оон чайлаарының оруун тывар апаар. Чоннуң хандырылгазын үзүктелдирбезин кызыдар. Чаа пекарня 1985 чылда ажыглалга кирди. Ынчалзажок ону хүлээп ап турган комиссияның чедир көрбээни-биле кылдынмаан ажылдар туруп. Кижи кырындан дамдылаар. Оон чайын ол-ла черлерден агаар шык болганда хүлүп үнүп кээр. Ам ол четпестерни эткен.

Пекарня электри күжү-биле хлеб болгаш булочка кылыгларын бүдүрер болганда, чамдыкта чырык өже бээрге, ажылывыс туруптар. Оон чоннуң хлеб-биле хандырылгазы үстүр. Мындыг үелерде чон ол бүгүнү эскерер болза эки. Ындыг шаптараазыннар болбас хүннерде, коллективте чылдагаан чок ажыл шагы үзер кижи чок. Чаа ёзу-биле ажылдаарын кызыдып-ла турар улус.

Шынап-ла, пекарня эргелекчизиниң чугаазынга каттышпас арга чок. Ажылчын участокту ээлээн соонда, оон баулуг ээ-харысалгалыг ээзи болур дээш бүгү күжүн, билиин салып турган ажылдаар апаар. Кымдан-даа негелде ындыг. Пекарнида хөй чылдарда ажылдааннар хөй. Валентина Ковгар, Чечек Степан, Раиса Салчак, Севээн Сундуй, Борбак-оол Салчак олар үениң негелдези-биле ажылдаарының аргаларын тып, аныяктарны боттарының ижинге өөредип турар. Коллектив бо чылдың он айларының планын күүсеткен. А чыл планын база күүседиптеринге бүзүрелдиглер. План план-на болгай. Бүдүрүп турар ажылдың шынары дээш база олар онза сагыш салып келгеннер. «Саналдар болгаш хомудалдар» дептеринде ол талазы-биле хомудал чок. Оларның ажылынга чаа деңнилгелиг аргалар шиңгээттинип турар.

Б. Хертек боду бедиин топтуг-томаанныг не. Харын-даа перуксумээр. Ынчалзажок херээн өйүп чоруур айтырыгны хамааржыкан кижилерге тургузарындан ол кажан-даа чалданмас. Ол СЭКП кежигүнү, дөрт уруглуг ием. Уругларының адазы Таан-оол Хертек районнуң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннзазында тудугжу. Ол база-ла уругларының ием дег, шаңнал-макталдыг ажылдап чоруур ада. Өг-бүле ээлери бот-боттарының ажыл-ижинге демнежип, деткижип ажылдап чорууруунга кижи көргеш өөрүүр.

Бо чүүлдүң эгезинде Белекмаа артист болуксаар күзелдиг чораанын айыткан мен. Боду артист болбаза-даа, ажы-төлүн ада-ие культуразынга болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары болу бээринге белеткеп чоруур диве частырыг болбас. Улуг оглу шериг албаны эрттирип турар. Оон ады Артист. Ол тандылаарынга дыка ынак. Гадазы Кызылдың уран чүүл училищезинде ийи дугаар курста өөренип турар. Аяна Тээли ортумак школазының тоску клазында. Ол школаның уран чүүл бөлгүмүнүң идепкейлиг киржикчизи. Аяс—Кызылдың № 2 ортумак школазының алдыгы класста өөренип турар. Уругларының адазы Т. Хертек районнуң Культура бажыңының чанында шин бөлгүмүнүң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи.

Өг-бүле опаашкан ажылынга, уран чүүлге четтигип турарындан аңгыда, бажың чанынга дузалал ажыл-агыйын тудуп база чанчыккан. Ажы-төлүн күш-ажылга база чанчыктырып, кижизидип өөредип турар. Олар инекти туттупаан, картошка болгаш ногаа аймаан база чимистиг ыяштарны тарып өстүрүп турар. Ол ажылдар-биле деңге херээжен ээзи аргыктыыпарынга, эр кижи аъш-чем белеткээринге шуут өөренген. Өг-бүле кежигүннери амгы үениң негелдези-биле чурттаар, ажылдаар база ажы-төлүн кижизидер бодалдыг. Бо өг-бүле ол оруктуң чүткүлдүг базымнарын кылып, өскелерге үлегер болур дизе частырыг болбас.

Хүргүл-оол КАН-ООЛ.

Камгалал-массалыг

ажылдар айы чоруп тур

КОЛЛЕКТИВ БҮРҮЗҮ КИРЖИР

Январь 23-тен февраль 23-ке чедир күш-ажылчы коллективтерде, профэвилел, комсомол организацияларында болгаш ДОСААФ организацияларында Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 71 чыл оюнга тураскааткан камгалал-массалыг ажылдарның чаңчыл болган айы чоруп турар. Ай дургузунда кылдынып чоруттунар ажылдарның кол угланыышкынының болгаш сорулгаларының дугайын ССРЭ-ниң ДОСААФ ТК-ның даргазының оралакчызы генерал-майор Д. И. Кузнецов мынчаар тайылбырлап турар.

— Камгалал-массалыг ажылдар айы—ол дээрге ДОСААФ-тың шериг-патриотту болгаш спортчу ажыл-чорудулгаазының көрүлдези болур. Оон-биле кады ол ап чорудуп турар хемчеглерни анализтээри, шериг албанынче кедирип турар аныяктарның белеткээриниң талазы-биле чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны шүүмүүлекчи ёзу-биле сайгарып, оларны чайладырының арга-методтарын дилеп тывары болур. Ай дургузунда «Төрээн чурттуң солдаттары» дээн ышкаш шериг-патриотту фильмнерге Бүгү-эвилел кинофестивалы, шериглерже кедиртип турарларга слёттар, төгерик столдар болгаш ужуражылгалар болуп эрткилээр. Аңаа ДОСААФ школаларының болгаш клубтарының ажыл-чорудулгазында эде тургустунуушкун айтырыгларын сайгарар. Радио, телевидение дамчыдылгаларында партия, совет ажылдакчылары, камгалал ниитилелиниң удуртукчулары, активчилери, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, курлавырда интернационалчы дайынчылар киржип, чүве чугаалаар.

Камгалал-массалыг ажылдарның бо чылгы айында онзагай талалаа база бар. Ол СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының төөгүлүг шиитпирлериниң амыдыралга эде тургустунуушкунуң сорулгаларын ажыл-херек кырында боттандырып турарывыс үеде эртип турар. Оон аңгыда, ол бүгү ажыл-херектер ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдаларга белеткел кампаниязы-биле база капсырлажып турар. Чурттуң хоойлу-дүрүм тургузар дээди органнарын хевирлеп тургузарынга киржир органы камгалал ниитилели бир дугаарында ап турар. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга 15 мандат —ол дээрге ДОСААФ-тың ажыл-херээн үнелеп көргени, оон авторитединиң, совет ниитилелдиң политиктиг системазынга ролюнуң болгаш туружунуң бедээни болур.

Камгалал-массалыг ажылдар айының кол сорулгазы — ДОСААФ организацияларынга, камгалал коллективтериниң шуптузунга эде тургустунуушкунуң сорулгаларын боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-херектерге чаа тура-сорукту бээри. Ап чорудар хемчег бүрүзүн совет кижилерни, чүнүң-даа мурнунда аныяктарны, социалистиг Төрээн чуртту камгалаарының дугайында ленинчи идеяларга доюштур кижизидеринче угландырар.

Камгалал-массалыг ажылдар айы бистиң чуртувустуң эвилелдешкен республикалар, крайлар, областар бүрүзүнде чоруп турар. Ол ажылдарның түңнелин Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 71 чыл оюнуң бүдүүзүнде үндүрер.

КАМНААЛЫ, ЭЭ БОЛУУЛ

«Хендергей» совхозтуң девискээринге кайы-даа чораан, машина, тракторларның янзы-бүрү кезектерни бо-ла көөрдүр мен. Илиирлер, андазыннар, комбайннарның чамдык кезектери дээш чүнү чок дээр. Септелге кылган черлеринге-ле октагылапкаш барганы-ла ол боор он. Ол хамааанчок улуг өртектиг. Саян артындан сөөртүп экелгеш, ойлар, чоогалар иштинде, даг-даш кырында төкүлеп каан, чаъс-чайыкка эштип чыдыр химиктиг чемишчидилгени база көрүп болур. Маңа кадарып чораан хойларым ону чигеш, өлүп-даа турдулар. Топ таан тураан Ак-Баалык деп черде, бо кижи көөрге, будук-дозузу безин балабаан чаа чыгы кодээ ажыл-агый машиналарын топап апкан турардыр. Эрткен чылдарда мүнне чамдызын чүдүрүп чоруткан.

Эде тургустунуушкун, бот-акилаланыышкын үезинде машина-техниканы, дериг-херекселди мынчаар кам-хайыра чок эдилеп, чеп санай октаарга болур бе? Суурда машина-трактор мастерскаязының девискээрин, оон иштин көрүңер даан. Базарбаар чер чок. Демир-дее, үрелиг машиналар, тракторлар ында-мында чыдар. Турар. А артык кезектер, машина-техника халас келбес-ле болгай. Суур адаанга хадынар аразында база бир «МТМ» тургустунуп келди.

Күчүлүг ийи пилораманы экеп тургускандан бээр чартык чыл четти. Оларны амга чедир ажылдатпаан, тоймаглаттынып турлар. А бистер, малчыннар, маңа материал тыппайн тур бис.

Черле мынчаш, кижи бүрүзү, малчын-даа, механизатор-даа, эде-хере тургустунуп, төрээн совхозувусту өрү көдүрүп, ат-алдарын тудуп, ажылыныы камналгалыг боор херзүүнесе чүл, черле?

Чылбак-оол МОНГУШ.
«Хендергей» совхозтуң малчыны.

КЫЙГЫРЫГНЫ НОМЧААШ...

Партияга, совет улуска СЭКП ТК-ның Кыйгырыгның номчуп таныштым. Бистиң чуртувуста эде тургустунуушкунуң кидин түлүк чоруп турар бо үеде ТК-ның январь (1989 ч.) Пленумунга хүлээп алдынган ол Кыйгырыг чогуур үезинде үнген, бүгү амыдыралды хаара тудуп турар дээрзин демдеглеп, ону сеткилим ханызындан деткидим.

Чуртка чаартылгалар 1985 чылдың апрель Пленумундан эгелээн. Ынчан чуртта бүгү байдалды партия ханызы-биле сайгарып көрген болгаш ону шүүмчүлекчи ёзу-биле утаап бодап, эде тургустунуушкунуң практиктиг ажыл-херектериниң стратегиязын болгаш тактиказын ажылдап кылган. Ол бүгү чорудулгаларны совет улус ниити-биле деткип турар.

Бо Кыйгырыг-биле таныжып орарга, оон политиктиг болгаш ажыл-херекчи шынарлары чоннуң тура-сорук-биле дүгжүп турар дээрзи билдингир-дир. Бистиң чуртувуста калбарган эде тургустунуушкун кажан-даа ора соксавас, ол эчизинге чедир дээрзинге бүзүрел улам улгалыр.

Аъш-чем айтырыының шиитпирлээринче партияның сагыш салып турарын улуг сеткил ханыышкын-биле демдеглээрдир мен. ТК-ның мартта болур Пленумунга аграр айтырыгны чугаалажып көөр дээни — үениң негелдези. Оон соонда кодээниң ишчилери чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидер боор деп идегел төрүттүнүп келир-дир.

Бистиң республиканың салыг бүдүрүлгелеринде аъш-чем продуктулары, ол ышкаш чугула херекселдиң өске-даа бараннары ховартап бар чыдар болгай. Эът аймаандан кылган продукция, сүт продуктулары, чигир, конфета аймаа, саван, диш чуур паста ховартап, чамдыкта шуут тывылбас бараалнар болуп бар чыдар. Оларның бүдүрүлгезин көвүдедиринге, чонга четчир кылдыр садарынга ук Кыйгырыг улуг идигдиг болур деп бодаар мен.

Монгуш БАЗЫР-САДЫ,
Күш-ажылдың хоочуну. Ак-Туруг суур. Улуг-Хем район.

СОРУЛГАЗЫ УЛУГ

Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозтуң хоочун тудугжузу Э. М. Ооржакка удурткан тудугжу звено эрткен 1988 чылда шудургу ажылдааш, Солчур суурда ийи аал иштин чурттаар ийи бажыңны, Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазының одалга төвүн, машина гаражында одалга системазын кыска хуусаада ажыглалга кииирген.

Звенода бир коммунист, чеди комсомолчу ажылдап, кылган ажылының шынары дээш харысалганы күштелдирген. Оон аңгыда, ук звенодан өске ийи звено база бар.

Совхозтуң тудуг бригадазында партия бөлүүнүң удуртукчузу О. А. Монгуш 18 чыл ажылдааш, эп-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап, доктаамал мурнакчыларның одуруунга туржуп келген. Олег Алдын-оолович ажылының дугайында мынчаар чугаалаар:

— Тудугжу болуру бедик харысалга. Чаңгыс негелде, шынар дээш ажылдаар ужурлуг бис. Совхозтуң ажылчыннарының чуртталга бажыңнары-биле хандырары бистиң дорт хүлээлгевис. Профэвилел комитединиң тургускан тускай дансызында бажың оочурунда 43 өг-бүлениң ады бар. 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн чуртталга бажыңы-биле хандырары амгы үениң кол негелдези. Ынчангаш ол программаны күүседиринге совхозтуң тудугжулары бичии-даа болза улуг-хуузун киирип турар. Бригадаларда тудуг материалдары четчир, ынчалза-даа ону сөөртүрүнге машина-техника-биле хандырылга багай. Суурнуң эрги талазында шагда-ла туттунган бажыңнар чиңдикизэште турар. Оларны чаа черже көжүрери-биле бузуп, тудуп кылырынга хөй ажылчын күш, үе негеттинер. Аңаа ажылдаар тускай бригаданы тургузары негеттинип келген.

Хоочун чазакчы, звено удуртукчузу Э. М. Ооржактың оолдары Юрий, Орлан адазының соон салган, тудугжунуң мергежилин шилип алган. Адазының удуртулгазы-биле олар чазаныгга мастерскаязынга бажың блоктарын, соңгаларын, эжиктерни боттары чазап, белеткеп турарлар. Аныяк тудугжулар Монгун-оол Мөңге, Роман Монгуш мергежилиниң хыны тып, дагдыныкчыларының макталын чаалап алган ажылдап турарлар.

Вячеслав МОНГУШ.
Өвүр район.

РЕВОЛЮЦИЯНЫ КАМГАЛААР

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистанның Улус Демократтыг партиязының кежигүннери революцияны болгаш чурттуң хосталгазын база хамаарыштырбас чоруун камгалаары-биле боо-чепсекти холга ап, чазактың шериглери-биле кады дайынчы хүлээлгезин күүседип эгелээн. Партия кежигүннериниң шериг албанын эрттиреринге тураскааткан митингилер найысылалдың янзы-бүрү районнарында боол эртип турар.

Эрткен неделяның сөөлгү хүнүнде бир районга болган ындыг митингиге АУДП ТК-ның Чиңгине секретары, Афганистан Республиканың Президентизи Наджибулла чүве чугаалаан.

Афганистанның Улус Демократтыг партиязының кежигүннери афган улустуң хосталгазын болгаш тайбың амыдыралын камгалаарынга кезээде белен деп, ол чугаалаан. Ниитикниң болгаш даштыкының дайзыннарынга удур афган улус, а оон бирги одуруунда партия кежигүннери туржуп турар дээрзин экстремистер утпас ужурлуг. Пакистандан деткимче ап турар идегеттер бодунуң чонунга удур тулчуп чоруп турар. Олар өлүм-чидимни чонга таварыштырбышаан, чамдык хоорайларның оруктарын үзе кирип алган, чуртта байдалды бергедедип турар.

Мындыг берге байдалдарда Кабулдуң болгаш өске-даа хоорайларның бүгү чону бедик сергемчилелдиг болуп болгаш шериг күштеринге бүгү талалыг дузалаар ужурлуг. Революцияның чаалап алышкыннарын камгалаары бүгү чоннуң, бирги ээлчегде, партия кежигүннериниң ыдыктыг хүлээлгези болур деп, ол чугаалаан.

Оон-биле чергелештир национал эптежилге политиказын боттандырар дээш бүгү аргаларны ажыглап турарын президент дыңнаткан. Чазакка удур туржуп турар бөлүктерниң удуртукчулары-биле чугаалажыышкыннарны кайы-даа деңнелге кылып болурунга бис белен бис деп, ол чугаалаан. Ындыг болзажок Төрээн чуртувустуң хосталгазын камгалаар херекке чаңгыс-даа базым эткаардавазывысты ол бөлүктерниң удуртукчулары билип алзын деп, ол онзалап демдеглээн.

ПАРАГВАЙДА БАЙДАЛ

БУЭНОС АЙРЕС. (СЭТА). Ол чурттан кээп турар медээлерден алырга, чаа тургустунган түр чазак 90 хонук үениң дургузунда бүгү ниитиниң соңгулдаларын чорудар деп шиитпирни хүлээп алган. Ол дугайын түр чазактың даштыкы херектер министри Луис Мария Арганья албан ёзузу-биле дыңнаткан. Шериг эргилдезин боттандыргаш, Парагвайның түр президентизи болган генерал Андрес Родригес «чуртка долу демократияны тургузар» дугайында аазааашкынны кылган.

Ындыг кыска хуусаа иштинде соңгулдалар чорудар дугайында түр чазактың шиитпирлеринге оппозицияда турар партиялар чигзинип турар. Чүге дээрге элээн хөй политиктиг партиялар ам-даа чажыт байдалда турар, оларны хостуг байдалче шилчидериниң дугайында кандыг-даа чугаа дыңналбайн турар.

Найысылал Асунсьонга болгаш чурттуң өске-даа хоорайларынга эрткен хонуктарда мурнундагы чазактың талалакчыларын тудуп хоругдап турган.

Парагвайның чону деражип диктатор Стресснерни ялалавайн, өске чуртче чорудуптканынга удурлашып турар. Чонну кадыг-дошкуну-биле дарлап турган, чурттуң хөй өнчүзүн үптеп алган Стресснерни түр чазак Бразилияже чорудупкан деп, даштыкы парламента органнары дыңнадып турар.

ЭРГЕНИ ХАНДЫРАР

БОНН. (СЭТА). Барыын Германияның почта ажылдакчыларының профэвилелдериниң даргазы К. Ваарен кижилерниң чедип алган мергежилин ёзугаар ажылдаар эргезин хораан хоойлуну күш чок болдурарын негээп медеглелди федералдыг чазакка киирген. Чуртта кижилерни ажылга оларның үзел-бодалын барымдаалап хүлээп алыры хоойлужуттунган. Ындыг чорук кижи эргезиниң дугайында делегейде хүлээп алдынган норма-чижекке канчап-даа дүүшпейн турар деп, медеглелде айыткан.

Барыын Германияда коммунистиг партияның кежигүнү азы ол партияны деткиир турар кижилерни бүдүрүлгеге ээлери ажылга хүлээп албаан, ындыг кижилерни кандыг бир чылдагаан-биле ажылдан үндүрүп турарының дугайында хөй санныг фактылар бар.

ГРИПП НЕПТЕРЭЭН

БРАТИСЛАВА. (СЭТА). Чехословакияда сөөлгү үеде грипп коңчуг нептерей берген. Словакияда эрткен неделяда ол аарыгдан 170 муң кижиниң аарааның ук республиканың кадык камгалал органнары дыңнаткан.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

Д. БЕЙКЕРНИҢ ИНТЕРВЬЮЗУ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер «Таймс» журналга совет-америк харылзаалар талазы-биле айтырыгларга хамаарыштыр интервью берген, чурттуң чаа администрациязының моон соңгаар боттандырып чорудар даштыкы политиказының айтырыгларынга доктааган. «Совет Эвилелинге хамаарыштыр боттут туруштуг ээлээр ужурлуг бис. Ындыг болзажок кандыг бир чаа чүүлдер көстүп азы өскерлиишкиннер болган дээш эмин эрттир магадааашкын кылып болбас. Бүгү чүвени барымдаалап көөр херек деп, ол чугаалаан.

ССРЭ-де боол турар социал-экономиктиг болгаш политиктиг чаартылгаларны кандыг янзылыг көрүп турар силер деп айтырыгга Д. Бейкерниң харыылааны болза: «Совет Эвилели кандыг-бир бергедээшкинге таваржы бээр ирги бе, ындыг бергедээшкин биске ажыктыг апаар ирги бе деп бодаар кижилерге хамаарышпас кижи мен. ССРЭ-ниң чедиишкиннери азы бергедээшкиннери бистен, бистиң хөделиишкиннеривистен хамаарышпас деп бодаар мен. Ынчангаш ол чурт бодунуң мурнунга салган сорулгаларын күүседип ап, улам ажыт-чажыт чок күрүне болзун деп күзээр мен».

АКШ-тың күрүне секретары ССРЭ болза коңчуг чепсегленген болгаш АКШ-ка удур эрге-ажыктарын бүрүн барымдаалап турар чурт деп медеглээн.

Р. Рейганның администрациязының АКШ-ты баштап турган чылдарында — 1981—1988 чылдарда чурттуң шериг чарыгдалдары дыка улгаткан болгаш, 1,83 триллион доллар четкен турган.

Ол үеде шериг корабльдериниң саны 15 хуу көвүдээн, амгы үеде ол чуртта янзы-бүрү хевириниң 600 шериг корабльдери бар.

ЧУРУКТА: «Нью-Джерси» деп америк линкорнуң япон ортулуктарда шериг өөредилгезинде киржип турары.

(СЭТА-ның фотозу).

ЫРААЖЫНЫҢ ИЙИГИ НОМУ

РСФСР-ниң улустуң артизи, сураглыг ыраажы болгаш шүлүкчү Кара-кыс Намзатовна Мунзуктуң «Ыным, куттулуп кел» деп ийиги ному чырыкче үнген.

Чаа шүлүктер номунда автор төрээн черинге ынаан, аңаа кызыгаар чок чоргаарлалын, эрес-кежээ ажыл-ишчилерниң могаг билбес күш-ажылын, аныяк-өскенниң эде-кежиктиг чурттаалгазын болгаш ынакшылын, пайыралын алган-йөрээн чалбыыштыг одуругларны киирген. Оларның дыл-домаа чону, чечен-мерген болгаш улус чоннуң ынак ырлары апарган.

Шүлүкчүнүң чеди муң кезек тираж-биле парлаттынган чаа номун Байыр-оол Ондар редакторлаан.

Сандю САНДАП.

ЧИЗЕЛЕРГЕ КИРИШКЕНИМ

Январьның 12-ден 19-ка чедир чоннуң Бүгү-эвилел чизези болган. Ол келир үениң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг. Оон кижи факторунуң дугайында четчир сан-медээ илереер. Моон мурнунда болуп эрткилээн чизелерниң ийизинге киришкен болгаш, ол дугайын бижип сонуургаар мен.

1957 чылда ындыг чизе эрткен. Ол үеде Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школазынга өөренип турдум. Интернатка чурттап турган оолдар, уруглар кижизидикчи башкывыс Зоя Николаевна Соломатованың удурдулгазы-биле чизелешкен мен. Ол дыка бедии чизе болган. Дараазында чизе 1970 чылдың январь 14-тен 22-ге чедир эрткен. Ынчан Бай-Тайга районнуң Тээли суурга чурттап турдум. Районга ындыг чизе кылыр улустарны удуртур кижилерниң бирээзи кылдыр мени томуйлааш, ажылывыстан ийи ай хостап каан. Ол үеде Соян Хопуевич Севээнниң чизе эрттирер талазы-биле оралакчызы кылып каан. Районнуң чизе килдизиниң эргелекчизинге Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Алексей Сайын-оолович Алыгбейни томуйлаан турган. Чизе удуртукчулары Кызыл-Мажалыкка девискээр аайы-биле тускай семинар-өөредилгени эрткеш, районга чизеге киржир кижилерни шилип алгаш, суур бүрүзүнге үш хүнүүг семинарларны эрттирип, кылыг чай чок турдувус. Ынчан аъттыг, чадаг чоруп, чалагай машиналар кырынга олуруп, ажылывысты чогуур үезинде шынарлыг доозар дээш кызып турдувус.

Ол районга чизе пунктузу беш, инструктор-хыналчы беш база 30 хире санакчы бар. Оон Кызылга бүгү чизе документилерни дужаадывыс. Республиканың Статистика эргелелиниң удуртукчулары ол кылган ажылывыстың түңнелин эки деп үнелээн. Ажылывыстың частырыглары эвээш, шынары чүгээр болганы ол. Бухгалтер Николай Чарымчык, башкы Анатолий Комбу, харылзаа ажылдакчыларының хоочуну Хертек Шойгу, лесник Монгун-оол Дарын-Хөө оларның ол эрткен чизеге идепкейлиг киришкенин ам сактыр мен.

Ол эрткен чизениң ажылынга чамдык четпестер база тургулаан. Шуйнуң кадык шылга школазынга, оон чоок, кавызынга чурттакчыларны, малчыннарны чизелээри-биле быжыглаан бир киживис сураг барган. Ону Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык суурундан тып алган бис. Ол ажылын доозуп алза-даа, арагалап чоруп турган болган.

1979 чылда болган чизеге киришпедим. Ол болгаш ам чаа эрткен чизелерниң маягтарында бердингеп айтырыгларны электроннуг саналга машиналарының дузазы-биле тодарадыр кылдыр кылган болду. Бо ажыл улуг харысалгалыг чүгаажок. Оон шын, тодаргай сан-түңнүт чурагайлары улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының улам ынай хөгжүлдеринге база кижи факторун идепкейжидеринге онза дузалыг деп идегедим.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Улуг-Хем район.

Соңгулдаларга уткуштур

БАШКЫ Ш. АМОНАШВИЛИ

Кееку совет башкы Шалва Александрович Амонашвили педагогикага кады ажылдажылга ыяап-ла турар ужурлуг деп идеяны чоокку каш чылдарда бээр пропагандалап турар. Ол шеңелде эртем-педагогика каттыжыышкынның организастаашкынын, элээн хөй чаа идеяларны шенеп турар. Ук каттыжыышкында педагогика эртемнериниң Я. Гогебашвили аттыг эртем-шинчилел институду, школалар, спорт комплекстери болгаш уруглар албан черлери хаара туттунган.

В. А. Сухомлинскийниң чаңчылдарын уламчылаашаан, Шалва Александрович өөредилге-кижизидилге чорудулгазы гуманизмниң принциптеринге даянган турар ужурлуг деп санап турар. Башкы эртемден чоокта чаа телекөрүкчүлер-биле ужуражылгазынга бодунуң кол принциптерин тодаргай чугаалап берген. Өөредилге аныяк салгалдың кижилерингге аас-кежик болгаш улуг сонуургал болган турар ужурлуг. Ону чедип алырда өөредилге-кижизидилге бүгү чорудулгаларын ёзулуг-ла кижини хүндүлеп көөр негеделдерге дүүштүр организастаар болгаш башкы бүрүзү бодунуң өөреникчилеринге долу бүзүрээн турар ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Ш. Амонашвилиниң бижээн номнары чүгле башкыларга эвес, а ада-иелерге өөредилге номнары апарган.

ЧУРУКТА: Ш. Амонашвили Тбилисиниң № 1 школазында кичээл эрттирип турары.

СЭТА-ның фотозу.

БАШТАЙГЫ КӨРҮЛДЕ

Шамбалыгның Культура бажыңынга «Арага ишпестер» клувунуң организастааны концерт көргүзүү болган.

Концертти ажыдар мурнунда арагаңың хоразының дугайында беседаны суурнуң фельдшер-акушер пунктузунуң фельдшери Долбаа Моге-Хүрен кылган.

Бижикчи Клара Моңгуштуң даарап кылган идик-хевиниң, аъш-чем кылыкчызы Михаил Айыжының быжырган торттарының делгелгезин организастааш, садыглаан.

Ясли-сад коллективи сцена каастаалгазын бедик деңнелге кылгаш, концертти көргүскен. Оон аңгыда, чуруул чурукулар, хана солуңнар делгелгезин кылган. Ясли-сад эргелекчизи К. С. Доңгактың тургусканы «Хатчыгаш» деп Соңгу чүк улузунуң танцызы солун болган. «Коломейка», «Калинка» деп танцыларны коллективтиң бот-тывынгыр артистери эки ойнаан.

«Ачам, авам, мен—спортчу өг-бүле бис» деп маргылдааны коллектив база организастап эрттирген. Негедде ёзугаар аңаа спорттуң 7 хевирин кииргенг. Бирги черни В. Даваның, ийигизин С. Доңгактың, үшкүзүн Ю. Сереониң өг-бүлелери ээлээш, хүндүлүг бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Тускай шаңналдарны С. Садымның, А. Селиктиң өг-бүлелери алган.

Сара МОНГУШ.
Кызыл район.

СПОРТ

АМ АК-ТУРУГГА ОЙНААР

Эртен дыштаныр хүннерде Ийи-Тал суурнуң дужунда Улуг-Хемниң адырының чайгаар бүткен кыдан доожунга районнуң зона аайы-биле хоккей маргылдаазынга үш команда киришкен.

Шагаан-Арыгга мооң мурнунда болган маргылдаага келген командалардан Хайыраканның командазы бо удаада кириш-пээн, совхоз төвү улуг суурдан суурнуң адын камгалаар спортчулар келбээн.

«Улуг-Хая» совхозтуң салбырының төвү бичии суур-даа болза маргылдааны бедик деңнелге организастап эрттирер дээш белеткелди чорутканы эки. Дош кырында харны аштаарынга, хаалгаларны кылырынга ийи-талчылар үлүүн киириштирген. Аңаа хоккейжилер Энге Маадыр, Роберт Хөлбен идепкейлиг болган. Келген спортчуларны изиг аъш-чем-биле хандырган.

Ийи-Тал болгаш Көк-Чыраа командаларының чаңгыс аай даарап алган формалары көрүкчүлерге онзагай болган. Шагаан-Арыг командазы-биле шолдуң ээлери ужурашкаш, ол командага уттурупкан. Ийиги ужуражылгада көкчыраажылар база-ла шолдуң ээлерин чиңги-биле уттуван. Сөөлгү оюнда Шагаан-Арыг, Көк-Чыраа командалары ойнааш, ийи-ийи саныг хаймыжашкан.

Районнуң спорт комитединиң шиитпири-биле хоккей маргылдаазын ийи зонага чарган. Барымын зонага Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Чаа-Хөл, Арыг-Үзүү суурларының командалары ойнаан. Зона аайы-биле бирги черлерни алган Көк-Чыраа, Ак-Туруг, ийиги черлерде Шагаан-Арыг, Чаа-Хөлдүң командалары удаавас түңнел оюнда Ак-Туругнуң доожунга ужуражырлар.

Чапай СОТПА.
Маргылдааның кирижикчизи.

Школа болгаш ооң доозукчулары

ОН ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ

Чоокта чаа, бо чылдың январьның сөөлгү дыштаныр хүннеринде республика нийслелинден болгаш ооң дыка хөй булуңнарындан аныяк оолдар, кыстар Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажы ортумак школазынга чыглып келген. Олар—ол школаның он чыл мурнунда доозукчулары-дыр, төрээн эртем школазының амгы өөреникчилери болгаш башкылары-биле ужуражыр дээш боттары эки туразы-биле чедип келгеннери ол. Ында спорт залын өөреникчилер, башкылар, доозукчулар болгаш чалаткан аалчылар чык долдур ээлепкен.

Ужуражылга кежээзин школа директору Демир-оол Хертекович Демчик ажыдары биле, «Чыраа-Бажы» совхозтуң мурнакчы чолаачызы Аркадий Март-оолович Моңгуш эң баштай сөс алгаш, 1978 чылда оңгу классты кады дооскан бодунуң эш-өөрүнүң амгы амыдыралчуртталгазын, ажыл-чорудулгазын болгаш чедип алган эртем-билиин кысказы-биле танышдырган:

— Ынчан шупту 111 өөреникчи школаны дооскан бис. Олардан чурттуң аңгы-аңгы өөредилге черлерин — училищелерни 29, техникумнарны 15, институттарны 14, көдээ ажыл-агый академиязын 1, университетти 1 кижи дооскан, 4 кижизидикчи башкы, 1 кол экономист, 3 механизатор, 5 тудугжу, 3 малчын болгаш оон-даа өскелер боттарынга таарыжыр мергежилдерин чедип алган, ол доозукчулар ам шуптузу төлептиг хамаатылар болуп, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында боттарының үлүүн киирип, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг амыдырап-чурттап, ажылдап чоруурлар.

Даразында ынчан школада комсорг турган, ооң соонда университет дооскаш, ам Чөөн-Хемчик райкүскомунуң иштики херектер килдизинде ажылдап турар Рада Бүрбүевна Куулар чуве чугаалаан. Амыдыралче орук ажыдып, билиг берген хүндүлүг башкыларынга, ылаңгыя класстың удуртукчу башкызынга ол коңчуг чылыг, чымчак сөстерин сагыш-сеткилиниң хаӊызындан илереткен:

— Ам ажык-чарлыг үеде бистиң өөредип кижизиткен бүгү башкыларывыстың дугайын, оларның тус-тузунда биске чедирген буянын чугаалап болур. Ынчалза-даа үе-шак чедишпес-тир. Ынчангаш чүгле класывыс удуртукчузу, ынак башкывыска характеристика бээрин күзээр-дир бис, чепшээреп көрүңер. Осур-оол Амашкынович — бистиң 4-кү класска хүлээп алгаш, ол-ла хевээр улаштыр үргүлчү удуртуп, 10-гу класты доостуруп, амыдыралдың делгем ак оруунче үдеп аъткарган башкывыс чүве. Ол бистиң класывысты чеди чыл дургузунда кагбайн, аравыска кады чоруп, өөредип, кижизидип келген. Ону бир дугаарында бодунуң ажылынга, уругларны кижилдерингге ёзулуг бердинген улуг аргадуржулгалыг башкы деп билир бис. Бисти төрээн дылга хандыкшыдып, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын, культуразын, төөгүзүн өөренириңге, оларны хүндүлээринге ол угаадып чораан. Башкывыстың мөзү-шынар кижизидилгезинче кол кичээнгей салып турганын ам-даа утпайн, сактыр чор бис. Ол бодунга болгаш өөреникчилерингге, бистерге, шынгы негелделиг. Коммунист башкының быжыг туруштуу ында. Ынчан таптаашкынның үезинде класывыска ийи-чаңгыс «бергезимээр» кижизидилгелиг оолдар турганын мииңер бис. Башкывыс оларны багай чүүлдерге таварыштырбас дээш, уйгу-чыдып чок, дүне безин хайгаарап көрүп, кызымак сагыш салып чораан. Олар ам амыдырал-чуртталгага төлептиг ажылчын кижилер апарган. Ол дээш башкывыска база даңгын өөрүп четтирер бис. Башкывыстың кижилерге сагыш човангыры, ак сеткилдиин үнелээр бис. Осур-оол Амашкынович походтарга, турслёттарга, экскурсияларга үргүлчү бистиң-биле кады чоруур болгаш хамык чүвени, бойдусту, ооң болуушкуннарын биске тодаргай билдиинги кылдыр тайылбырлап, чугаалап бээр чаңчылдыг, ол могап шылавас-даа, харын бистерниң-биле кады чаржып. Маңнап-даа турганы. ооң өөнүң ишти — Ранса Шоваатыевна биске база аажок ээлдек-эвилең, ол биске ававыс, угбавыс-биле домей, бистиң аравыска кады чоруп, уярангыг өткүт хоюг үнү-биле бисти тааладып, ырлап берип, бистерниң-биле деңге ойнап, хөглеп чораанын база магадаар бис. Ынчангаш ынак башкывысты — улус өөредилгезиниң тергиини, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер Осур-оол Амашкынович Моңгушту аажок хүндүлеп, аңаа чоргаарланып чоруур бис. Оон ат-алдарынга кубоктаа тураскаадып, спортчу оюннарга маргылдажып көрээлиңер, эргим эш-өөрлер!.

Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозтан келген механизатор Владимир Калдар-оолович Куулар мынча дээн: «Ынак башкывыс Осур-оол Амашкынович бисти эртем-билиигге чедирип, амыдыралче оруувусту ажыткан. Ол мээң ада-иемниң безин өөредип чораан хоочун башкызы-дыр. Ынчангаш адам дег эргим башкымга аас-кежиктиг, кадыкшылды болгаш узун назын назылаарын күзедим».

Оон ынай школаны бо чылын доозарларга чагыгларын, сүмелерин сеткилиниң хаӊызындан берип, эргим ынак башкыларынга турас-кааткан өөрүшкүнүң сөстерин уламчылавышаан оларга болгаш төрээн школазынга доозукчулар боттарының суй белектерин тывыскаш, солун концертти бараалгаткан. Башкылар, өөреникчилер база доозукчулар хөгжүм үделгези-биле кежээ дургузунда танцылап, ойнап хөглээннер.

Аалчы доозукчулар ооң соолунде башкыларынын бирээзиниң бажыңынга боттарының кылып белеткеп алган аъш-чемин чип, аяк шайны аартап оргаш, сөөлгү он чылдарда ниитилел амыдыралынга болган чүүлдерниң, эде тургустуушкунуң, демократиканы калбартырының, ажык-чарлыг чоруктуң, шажын-чүдүлгениң, атеизмниң болгаш тыва улустуң чаагай чаңчылдарының, ёзулааларының талазы-биле боттарының бодалдарын солушкап дискуссиялып, дыка орайга чедир уламчылаап-пар. Олар өг-бүле айтырыының талазы-биле чамдык эштерин ойнап-сылдан чемелеп турган.

Даразында — улуг-хүнде 1978 чылдагы доозукчулар школаның спорт залынга маргылдааларны организастаан. Хол бөмбүүнге 5 команда ойнаан, аңаа Элдиг-Хем школазындан келген аалчыларның командазы тиилээш, кубокту чаалап алган. ийиги черни доозукчуларның, үшкүзүн «Чыраа-Бажы» совхозтуң аныяктарының командалары ээлээш, өртектиг чүүлдер, дипломнар-биле шаңнаткан. Тыва хүрешке 16 мөге киришкен, Чыраа-Бажы школазының оңгу класстыз Эрес Моңгуш шүүтээн, Александр Кара-Сал үжүүрлешкен, үшкү черни «Шамбалыг» совхозтуң механизатору Владимир Куулар ээлээн, олар спортчу чедиишкиннери дээш дипломнарны, өртектиг шаңналдарны алган. Стол теннизинге Чыраа-Бажы школазының командазы тиилээн, дипломнар-биле шаңнаткан.

Доозукчуларның боттарының эгелекчи чорууннуң ачызында болуп эрткен ол ужуражылга кежээзи, ооң даарт ында оларның организастаан спортчу маргылдаалары солун болгаш кижизидикчи ужур-дузалыг болган. Ол доозукчулар он чыл мурнунда-ла быжыг эп-найыралдыг сырый каттышкан коллектив кылдыр, төрээн школазынга, башкыларынга хүндүткелдиг кылдыр кижизиттингенин, оларның билиин, мергежилин бедидип, ниитилелге ажыктыг чаагай ажыл-херектерин бүдүрүп чоруурун, бистиң улуг Төрээн чуртувустуң төлептиг хамаатылары болу бергенин көргөн, билген кижилер оларны мактавас арга чок.

Моңге МОНГУШ,
журналист.

«УГУЛЗА» КООПЕРАТИВ

Ак-Туругнуң урап чүүл школазының башкыларының ортузунга бир-ле катап кооператив дугайында чугаа эгелей берген. Ынчап чоруй Ак-Туруг суурга чүге кооператив тургузуп болбас деп, бүгү аргалар бар-дыр дээр айтырыгже шилчээн. Ынчан урап чүүл школазының директору, бот-тывынгыр композитор Бегзи Каадыр-оол кооперативти тургузарынга материалдыг бааззаны тургузуп бээрин база аазай каапкан. Ажыл-агыйжы ындыг чугааның түңнелинде, «Угулза» кооператив январьның эгезинде ажылдап эгелээн. Ону урап чүүл школазының балет салбырының баштызы Виктор Моңгуш удуртуп кирипкен.

Ол кооперативтиң кол кылыр ажылы—тыва хөгжүм херекселдерин чазап кылыры. Ону кылыр арга-дуржулгалыг, тыва хөгжүм херекселдеринге ойнап билир, харын-даа чазап кылып турган кижилер суурда база бар болган. Тыва улустуң игил, бызаанчы, чадаган, лимби, хомус аймааң улусчу мастерлер Дамбуу Кызыл-оол, Алексей Тембирек, Петр Дамдын болгаш өскелер-даа урапшеверин чоңга бараалгадырыбиле ажылдап кирипкен. Беш кижиден тургустунган кооператив кержэжи чарган. Чарыгдаар акша-төгерикти күрүнеден алган. Олар урап чүүл школазының ажыглаттынмайн турган өрээлдеринде бо хүннерде ажылдап турар.

«Ак-Туруг» совхозка ук кооператив база ажык-дузалыг. Ынчангаш ажыл-агый оларга машина-техниканы бижыглаан болгаш чазанырынга херек ыяш материалдары-биле хандырып эгелээн. Кооперативтиң кежигүннери суурнуң чурттакчыларынга оларның чагыгларын ёзугаар бажың херекселдерин: оруң-дежек, аптара-хааржак аймааң, малчыннарга бала, согааш, деспи болгаш өске-даа херегледиң чүгула бараанарын кылып бээринге белен. Ол ышкаш совхозка терге, шанакты база кылып бээр. Көдээ суурнуң социал амыдыралынга улуг ужур-дузалыг ол кооператив бодунуң продукциязын бүдүре бээр болза, ол совхозка туржук, районга улуг ажык-дузалыг, келир үелиг. Мындыг кооперативтерни район бүрүзүнге тургузары күзенчиг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Совет уруглар фондузу

ДУЗАЛАМЧЫ БИЛЕТТЕРИ

Уруглар өстүрериңче болгаш кижизидериңче кичээнгей бистиң чуртта сөөлгү үеде улам улгадып турар апарган. Коммунистиг партия болгаш Совет чазак бүгү талазы-биле сайзыраңгай чаа салгалды хевирлээр дээш чүнү-даа харамнанмайн келген. Оон бадыткалы В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузун тургусканы болур. Ол фондунуң бир салбыры бистиң республикада турар.

Совет уруглар фондузу өскүс арткан болгаш азыраар кижизи чок урукларга, уруглар бажыңнарынга, хөй уруглар-лыг өг-бүлелерге өскү дузаны көргүзүп, албан, бүдүрүлге болгаш хөй-нийти организацияларын, кижи бүрүзүн уруглар кижизидилгезинге кирипшкен турарын чедип алыр сорулгалыг. Ол сорулга республикада багай эвес боттанып турар. Бай-Тайга, Бии-Хем болгаш өске-даа районнарга чедир, ында чаштар-биле ажылды экижидер хемчеглерин алгылаан бис.

Урукларга болгаш уруглар албан черлеринге, хөй уруглуг өг-бүлелерге дуза чедирериңге кол негеттинер чүве—акша. Ону чоң билир, уруглар фондузунче ол хөй кирип турар, ынчалза-даа шуптузунга чедишпес. Ооң уламындан В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузу дузаламчы киирер тускай билеттер доктааткан. Ол 1, 3, 5, 10, 25 рубль түңнүг билеттерни чоңга садарга, ооң өртээ фондуга кирер.

Бистиң чуртта дузаламчы билеттерин бир дугаар садып турар. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң бо улуг шимчээшкинге идепкейлиг киржирин, билеттерни көвүдээр садып алыр дээрзинге уруглар фондузу улуг идегеп тур. Оон кирген акша «Буянныг дуза» дээр № 707004 агар санче шилчиттинер.

Дузаламчы киирер билеттерни ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының чер-черде салбырлары садыг болгаш харылзаа бүдүрүлгелери болгаш хөй-нийти организациялары тарадыр. Оон кирген акшаны өг-бүлелерге, уруглар бажыңнарын тургузарынга чарыгдаары көрдүнген. Ынчангаш ол билеттерни садып ап, чаштарга буян көргүзериңче далажыңар.

Галина БАВУУ.
В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының даргазының оралакчызы.

БАЙДАЛ ТААРЫМЧАЛЫГ ЭВЕС

Бистиң Сүт-Хөл районда эмнелге албан черлериниң четкизи калбарган, материал-техниктиг баазазы экижип, чаартывып келген. Ынчангаш чоннуң медицина хандырылгазы хире-чергези-биле шиитпирлеттинип турар.

Районнуң төп эмнелгези чыттырып эмнээр 135 орунуг, аңгы-аңгы салбырлардыг. Ишкинниң участок эмнелгези (15 орунуг) база 2 эмнелге-амбулаториязы, оон аңгыда 8 фельдшер-акушер пунктузу ажылдап турар. Эрткен чылын Баян-Тала суурда эмнелге-амбулаториязы, уругларга сүт кухниязы ажыттынганы ында чурттакчы чонга таарымчалыг болган. Сүт-Хөлде районнуң санэпидстанциязының чаа бажыңы ажыглаалга киргеп, ону амгы үениң чаа дериг-херекселдери-биле хандырган.

Аарыыр чоруктарны эээжедир дээш профилактика ажылын элээн чорудуп турар бис. Малчыннарга, сүт-бараан фермаларынга, хову турлагларынга чедип, үдүүшкуннерни кылып келгени. Чоп ортузунга лекция, беседаларны доктаамал номчуп, санбюллетеньнерни үндүрүп турган. Бичии чаштарның кадыкын камгалаарынче кичээнгейни күштелдирген. Агиткварталдар аайы-биле ортумак эртемниг эмчилерни хуваарап, ол ажылга бир автомашинаны тускайлаан.

Чурттакчы чоннуң материалдыг чаагай чоруу экижээниндеп, арыг-шевер культуразы бедээниндеп янзы-бүрү аарыглар. сөөлгү чылдарда пиптиэн-биле кижилерниң өлүп-хораары эвээжээн. Оон бир чылдагааны арагадарыны садарын эвээжедип, чурумчутканы эки салдарны чедирип турары ол.

Ынчалза-даа районнуң кадык камгалал ажылдакчыларының мурнунда кылыр ажылдар, шиитпирлээр сорулгалар коңчуг хөй. Районда туберкулёз, бруцеллёз, чүстер, хан-дамыр, тынып органнарының аарыглары хөй бооп артпышаан.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының болгаш эмчилерниң Бүгү-эвилел съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр ажылдың стиль, методтарын эде тургузар, медицина кадрларының аргажиппээлин, бот-харысалгазын көдүрер дээш оралдажыышкыннарны чорудуп турар бис. Районда «Кадыкшыл» программазын 1990 чылга чедир ажылдап кылган, профилактика ажылын чорударыбиле кызылы университеди акушер-гинеколог Долчатмаа Моңгуштуң удуртулгазы-биле ажылдап турар.

Он бирги беш чылда дээди эртемниг 8 эмчи турган болза, ам 14, ортумак эртемниг 40 кижи тургавындап амгы үеде 80 кижи чедир өскен. Оон-биле чергелештир кадрларны чурттаар бажыңы-биле хандырары шиитпирлеттинмейн турар, ол — берге айтырыгларның бирээзи. Оон ужун ажылдаары-биле чорупкан эмчилерниң чамдызы келбейн баар, азы хусаазын чедир ажылдавайн, өскээр чоруй баары хөй. Эрткен беш чылда районга дээди эртемниг 15 эмчи келген, оларның оп дөртү ажылдан үнүп чоруткан.

Медицина училищезин чылдын-на элээн кижи доозуп турар, ынчалза-даа ортумак эртемниг кадрлар чедишпес болуп артпышаан. Ылангыя көдээ суурларга ажылдаар эмчилер чедишпейн турар. Оон база бир чылдагааны специалистерни бажың-биле хандыртпайн, ажылдаарынга таарымчалыг байдалды чедир шиитпирлевейн турарында.

Ишкинниң участок эмнелгезинде, Ийменин, Баян-Таланың эмнелге-амбулаториязында дээди эртемниг эмчилер бо хүннерге чедир четчеттинмээн. Район эмнелгезинде ажылдап турар 29 фельдшер амгы үеге чедир чурттаар бажың-биле хандыртынмаан, суурлардан боттанып, азы таныш-көрүштүүнүң бажыңнарында чурттап турар.

Чамдык эмчи специалистерниң чогундан чурттакчы чоп эмнедири-биле хөй үе-шагын чидирип, Кызылче, Чадаанже, Ак-Довуракче чоруп турарының дугайында чеңгүг хомудал эмнелгениң адынга көөп турар. Чиж ээ, стоматолог эмчи районга дыка үр чылдарда турбаан. Хандырылга талазынче сагыш салырын аазап тургаш, кедиртип алган стоматолог эмчинис манаа 2 чыл хире ажылдап турда, Кадык камгалал министерствозу өске районче шилчидипкени хомудаачыг болган. Районга дыш эмчизин чорудуп бээрин чоп күзеп, негеп турар.

Ынчангаш медицина кадрларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарының айтырыгларын шиитпирлээринче районнуң партия, совет органнары кичээнгейни салыры күзенчиг.

Кадык камгалалының ажылдакчылары боттарының дорт ажылындан аңгыда, урап чүүл көрүлделеринге, темалыг кежээлерге, конкурстарга, спортчу маргылдааларга идепкейлиг киржип турарлар.

Белек-оол ОНДАР.
Сүт-Хөлдүң район эмнелгезинде методкабинет эргелекчизи.

БОТ-ТЫВЫНГЫР УРАН ЧҮҮЛ БОЛГАШ УЛУСЧУ ТЕАТРЛАР коллективтериниң репертуарын байлакшыдарынга чугула херектиг тыва дылда чогаал номнары улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг республика төвүнде бар. «Тываның бот-тывынгыр авторларының ырлары» деп номну база А. Антокольскийниң, А. Казанцевтиң, Н. Загравевскаяның, Л. Устиновтуң, Г. Федяковтуң шииелерин оон ап болур.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу 15. Телефон 2-48-62.

Кызылдың аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозу февраль-март айларда ТЫВА АССР-НИҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА чаа ачы-дуза чедирилгезин организастап турар. Олар Шушенское суурга барып, ында В. И. Ленин аттыг миллионер совхозтуң ногаа болгаш мал ажылының дуржулгазы-биле танышкар.

Чагыгларны даразында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1. «Моңгулек» аалчылар бажыңы, 2-ги каът, телефон 3-12-81.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 — «120 минута». 8.35 — «Чоон Сибирь». 8.45 — «Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.35 — Мультфильмнер. 12.05 — Барымдаалыг фильм. 12.15 — Медээлер. 12.25 — Орус таңцы аас чогаал ансамблиниң концерти. 13.05—13.35 — «Кодээниң делегейнери». Барымдаалыг телефильм. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.55 — Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Эр кижилер. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Бичии концерт. 19.10 — «Эрге-чагыргаңы — Советтерге». 19.40 — «Иоганн Себастьян Бах». 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Музыка болгаш бис». 22.45 — Бөгүн делегейде. 23.00—00.00 — «Питер Брук. Москвага ужуражыышкыннар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 3 класс. Дириг амытан бүрүзү камгаар кыштап турары. 9.05 — Испан дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Органиктиг делегейниң хөгжүлдезиниң бадыткалдары. 10.35; 11.35 — Ф. М. Достоевский. «Кемхерек үүлгедиишкиниң болгаш кеземче». 9 класс. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Элезинниң тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.20 — Медээлер. 13.30 — Свердловскиниң А. В. Луначарский аттыг академиктиг опера болгаш балет театрының солистериниң концерти. 13.55 — 14.25 — «Мынчаар-ла чурттаар чор мен». Барымдаалыг телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Элезинниң тейлер аразы-биле узун оруу». 5-ки сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — Тыва АССР-ниң Күртелерадио комитединиң симфониялыг оркестриниң концерти. 18.55 — Барымдаалыг фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Партийжи амыдырал». «Техника септелгезинге — шынарны». 19.40 — Медээлер. 19.50 — Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — Барымдаалыг телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Элезинниң тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.55 — 23.30 — «Туалемаус» деп камерлиг ниити ырының концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.25 — «Интерпретация А. Н. Скрябин, фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 18.55 — Поэзия минуталары. 19.00 — Мультфильмнер. 19.30 — Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Осознание» 9.30, 12.20, 17.00, 19.50, «Игла» 15.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Белые волки» 12.00, 14.00, «Мультсборник № 39» 10.00, 16.00, Спецсеанс для работников МВД 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о громком барабане» 9.10, «Дорога к Давиду Сасунскому» 11.00, 12.50, «Сказка» 14.40, «Подростки» 18.10, 20.40, «Румба» 16.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Происшествие в Утиноозёрске» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Отец солдата» 14.20, «Трудный путь» 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «На следующее утро» 17.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 26—31, чамдык черлерге 19—24, а хүндүс 19—20, чамдык черлерге 7—14 градус соор.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 28—30, хүндүс 16—18 градус соор. Найысылалга агаарның базыышкыны 719 миллиметр, а өл-шыгы 76 хуу.

НОМЧУКЧУЛАРГА

Бо чылдың январь 27-де үнген «Шын» солуннуң «Коммунист» деп мурнуку чүүлдүң ийиги колонказында домак ийи янзы уткалыг апарганындан хемчег алдырган кижилер чаңгыс аай билдинип турар. Ынчангаш Н. В. Чындыгыр, Ю. С. Лопатченко олар партиядан үндүртпээн деп билип алыр.

ЧЕМПИОН— А. МОНГУШ

Кызылдың шыдыраа клувунуң 1989 чылда чемпиону дээш шыдыраа маргылдаазы доозулган. Маргылдааның киржикчилери ийи бөлүкке ойнап турган.

Ийиги бөлүктеп он ийи шыдыраачының аразынга Кызылдың № 3 школазының сеекн классчызы, 13 харлыг Орлан Дамбиев шылгараш 1989 чылдың чемпиону болган. Он бир салыргдан сес чартык санны ап, ол бирги разрядтың нормазын күүсеткен. Ийиги черни Кызылдың башкы институдунуң столовазының повары Валентин Допул, үшкүзүн Шопун-оол Кужугет ээлээн.

Бирги бөлүкке эң шиыдек он алды шыдыраачының салыг бүрүзү чидиг демисеге эртип, көрүкчүлерниң сонуургалын хаара туткан. Чемпионаттың эгезинден төнчүзүнге чедир хоочун шыдыраачылар Адыг-оол Моңгуш, Александр Паршаков, Виктор Луканов оларның кайызының-даа саны оп үш чартык болуп, деп-деп болурга, үш шыдыраачының коэффициентизин санаптарга, Адыг-оол Моңгуштуу хөй болган. Ынчангаш аңаа чемпион атты тывыскан. Ийиги, үшкү черлерни Александр Паршаков, Виктор Луканов тус-тусга үлешкеннер.

Бо эрткен маргылдаага кандидаттың нормазын Адыг-оол Моңгуш, Александр Паршаков, Виктор Луканов, Дардаш Моңгуш күүсеткен, а хоочун шыдыраачы Даш-оол Ондар бирги разрядтың нормазын ажырган. Аныяк шыдыраачы Лёва Балдан, ийиги бөлүктен Орлан Дамбиев, Валентин Допул бирги разрядты, ийиги разрядты Мижит Ооржак, Петр Неумержицкий, Шактар-оол Балдан, Попун-оол Кужугет олар күүсеткеннер.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары:

◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; ◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромышленный килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-03; ◆ уидуртукчулер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлаар арын.
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 242. ТС—00424.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 10 пятница № 35 (13935)

1925 чылда үнезиниттинген. Өртээ 3 кеп.

ӨРЕНИ ЭГИДЕР ҮЕ КЕЛГЕН

Аъш-чем комплекизиниң хөгжүлдезинге парт в бижи салдарны күштелдирерниң, чоннуң аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидеринге хоорайларның болгаш үлетпүр төптериниң ролюн бедидерниң айтырыглары февраль 6-7-де Харьков болгаш Белгород хоорайларга боол эрткен Бүгү-эвилел семинар-хуралдың кичээнгейиниң төвүнге турган.

Оон ажылынга эштер Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, В. В. Щербицкий, А. В. Власов киришкен.

Партия хоорkомнарының бирги секретарьлары, область, край болгаш республика төптериниң хоорkүүскомнарының даргалары, чамдык министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери хуралга киришкен.

Семинар-хуралды СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев ажыткан. Чоннуң аъш-чем-биле четчир хемчээлдиг хандырары — эде тургустуушкунуң эң чугула болгаш ээлчег чок сорулгазы болур деп, ол онзалап демдеглээн. Чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидеринче угландырган хемчеглерниң бирээзи болза, улус ажыл-агыйының аграр секторун хөгжүдеринге хоорайларның идепкейлиг киржилгези болур. Хоорай биле кодээниң аразында харылзааларга ёзулуг эде тургузуушкунну кылыр херек. Чугаа болза, кодээниң айтырыгларын шиитпирлээринге хоорайларның бүдүрүлге, эртем-техниктиг болгаш интеллектуалдыг күчүзүн долу ажыглаарының, кодээ ажыл-агыйы продукциязы болбаазырадып кылыр үлетпүрнү чаартып дериириниң, кедизинде барып чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын көскүзү-биле экижидериниң дугайында боол турар.

Семинар-хуралга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. П. Никонов чүве чугаалаан. Ооң чугаалааны болза:

Чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезинге четпестер шагдан бээр туруп келген. Ындыг болзажок, амгы үениң четпестери черге, мында ажылдап турар кижилерге кандыг янзылыг хамаарылгалыг боол турарывыстан, чүгле хуннуң бодаар чоруктан, чамдык бүдүн-бүдүн девискээрлерниң болгаш регионнарның азырадыкчы хөөнге алысканындан, бүдүрген продукцияны ажаап алырынга, кадагалап шыгжаарынга, болбаазырадып кылырынга болгаш садып саарарынга ажыл-агыйжы эвес боол турарывыстан, агроүлетпүр комплекизинде бүдүрүлге-экономиктиг харылзааларның эки тургустунмаанындан база хоорай биле кодээниң аразында харылзааларның кошкаанындан болгаш оон-даа өске чылдагааннарның уржуундан болдунуп турар.

Чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидеринге хоорайларның болгаш үлетпүр төптериниң киржилгезиниң кандыг кол угланыышкыннарын болгаш хевирлерин онзалап айтып болурул?

Бирээде. Хоорайларның партия организацияларының, улус депутаттарының Советтериниң агроүлетпүр комплекстериниң бүдүрүлгелери-биле кайы хире бир деминг хөделип, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин көдүрериниге, хоорайлар чоогунга кодээ ажыл-агый продукциязын өстүрүп бүдүреринге боттарында бар улуг аргаларны канчаар ажыглап турарындан чоннуң ногаа аймаа, картофель, сүт, сүттен кылган продукция, а ол ышкаш эът болгаш эъттен кылган продукция-биле четчир хемчээлдиг хандырып болуруң чурттуң чамдык райоңнарының дуржулгазы көргүзүп турар. Ону бадыткаары-биле СЭКП ТК-ның секретары Харьков болгаш Белгородтуң партия организацияларының дуржулгазынга доктааган. Ындыг болзажок, чамдык партия хоорkомнары, хоорай Советтериниң күүскомнары хоорайлар чоогунга кодээ ажыл-агый зоналарын хөгжүдерин холга албаан, хоорай чурттакчыларын кодээ ажыл-агый продуктулары-биле хандырар айтырыгларны четпес шиитпирлеп турар. Ынчангаш оларның кодээ-биле харылзаазы үениң негелделерин барымдаалап тургустунуп турар.

Ийиде. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дузалал кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылын экижидип база хоорай чурттакчыларының коллективтиг сад болгаш огород ажылын хөгжүдеринге бүгү талалыг дузаны көргүзүп турган хоорайларның партия организациялары, Советтери боттарының чонунуң аъш-чем аймаа-биле хандырылгазын экижидеринге улуг дузаны чедирип болур аргалыг. Мында кончуг улуг курлавырлар бар.

Хоорайларның партия болгаш совет органнарының инициативаларындан, хүлээлгезинден болгаш харысалгазындан шиитпирлээри дорт хамааржыр улуг айтырыгларны ол айыткан. Ол дээрге теплица ажыл-агыйын дүрген калбартыры болгаш шыгжаар баазаларны тударын доозары, ногаа продукциязын садарынга белеткээр азы болбаазырадыр талазы-биле ажылдар-дыр.

Хоорайның болгаш кодээниң кады хөделиишкининиң үшкү угланыышкыны болза, чурттакчы чонну шыкарлыг сүт продукциязы-биле хандырарын дыка экижидери болур деп, илеткелчи чугаалаан. Хоорkомнар секретарьлары азы хоорай Советтериниң күүскомнарының даргалары бо чөвүлел хуралдың соонда дораан-на сүт продуктуларын бүдүрер технологияларны билир кижилер апарбастар, ынчалза-даа олар ажыл-херекти экижидерин билген турар, анаа боттуг салдарны чедирер, ону эки талаларынче өскертир хүлээлгелиглер деп бодап турар бис деп, ол чугаалаан.

Сүт заводтары артыкчы чок технология-биле ажылдаар, тонна сүттен 320—360 рубль үнелиг 60 болгаш оон-даа хөй аттарлыг продукцияны болбаазырадып кылыр хүлээлгелиг деп чүвени Новочеркасскиде, Тбилисиде, Белгородта, Орелда, Подольскиде заводтарның дуржулгазы көргүзүп турар.

Дөртте. Эът болбаазырадыр үлетпүрнү хөгжүдеринге болгаш эде дериириинге хөй чүүлдерни кылыры эргежок чугула. Бо адырга кылза чогуур хемчеглерниң дугайын илеткелчи чугаалаан. Оларга ам ажылдап турар күчүлерни дүрген улгаттырары болгаш чаарты кылыры, чиг эт единицазынга бараанныг продукция ажылдап кылырын көвүдедири, фирма садыглаашкынын калбаа-биле хөгжүдери хамааржыр. Талиниң болгаш Подольскиниң эът комбинаттарының, «Ставропольское» дээр бройлер каттыжыышкынының ажылының практиказынче чылгаарның кичээнгейин хаара туткан.

СЭКП ТК-ның секретары хлеб быжырар үлетпүрде ажыл-херектерни бешки айтырыг кылдыр көрүп, мааа хөй чүүлдерни кылыры чер-чериниң инициативаларындан кол хамааржыр деп чугаалаан. Кыска хуусаа иштинде хоорай организацияларының дузазы-биле технологтуг шугумнарны эде дерээш, эң калбак ассортиментилиг кылыгларны бүдүрүп эгелээн Смоленскиде хлеб комбинадының ажылы-биле чоокта чаа таныжып чораанын ол чижекке киирген.

Амгы үеде он үшкү болгаш он дөрткү беш чылдарда область, край болгаш республика бүрүзүнге продуктулар бүдүрериниң тодаргай программаларын ажылдап кылып турар. Ол программаларга хоорай, суур, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң тодаргай киржилгезин айтып, киирер херек. Ажылды чүгле кыйгырыглар-биле кызыгаарлап болбас.

СЭКП ТК болгаш Совет чазак байдалды эдип алыр дээш кызып турар. Оиза хемчеглерниң аразында шыгжаар баазаларны хөгжүдери болгаш чиг эт курлавырларын хаязы-биле болбаазырадыры киирип турар. Дериг-херекселдерни бүдүреринге машина тудуушкунунуң бүгү министерстволарын, оон иштинде Камгалал министерствозун хаара туткан. Бо сорулгаларга хөй курлавырларны үзүп берген. Ооң түңнели бүдер. Ынчалза-даа чүгле манаашкыннар болгаш идегээшкиннер-биле чурттап болбас. Бөгүн болдунарла бүгү чүүлдерни кижилерге бараалгадыр херек деп, В. П. Никонов түңнелинде чугаалаан.

Партияның Харьков обкомунуң бирги секретары В. П. Мысниченко хоорайның кодээге дузаламчызының дугайын семинар-чөвүлел хуралдың киржикчилеринге чугаалаан.

Кодээниң херегцелинге кылып турар ажылдарның хемчээли чыл санында-ла 60 миллион рубль ажып турар. Кыска үениң иштинде хоорайның дузазы-биле бүгү 25 кодээ районнарга агрохимкомплекстерни тудкан. Тольятти — Одесса аразында аммиак дамчыдар баазада ажыл-агыйлар аразының беш комплекстерин туткан. Олар үнелиг чемишчидилге — аммиак суун бүдүрүп турар.

Мал ажылын интенсификастаар талазы-биле хөй ажылдарны кылган. Ногаа ажылында хол-биле кылыр аар ажылдарны чиигедир талазы-биле чаа курлавырларны дилеп турар. Түс черниң бүдүрүлгелериниң кужу-биле Астрахань технологиязын нептередир 700 комплект дериг-херекселдерни белеткээн. Ногаа, кат-чимис шыгжаар черлерниң немелде күчүлерин тургузуп турар.

Үлетпүрнүң кодээже көргүзүп турары дузаламчызының бо болгаш өске-даа хемчеглери кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң боттарының ажыл-чорудулгазының деңнели өзүп турарынга дээкып турар, ол дугайын семинарның киржикчилери февраль 6-да областың ажыл-агыйларынга чорааш, бүзүреп көргеннер.

Семинар-чөвүлел хуралдың киржикчилери февраль 7-де Белгород областче үнүүшкүнү кылган. СЭКП Белгород обкомунуң бирги секретары А. Ф. Пономарев үлетпүр бүдүрүлгелериниң кодээге дуза көргүзериниң херээнге партияның область организациязының ролюнуң дугайында, чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидериниң, хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйларын, а ол ышкаш бүдүрүлгелерниң, организацияларның база албан черлериниң дузалал ажыл-агыйларын тургузарының талазы-биле ажылдың дугайында чугаалаан. Индустриалдыг болгаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң интеграциязы доктаамал калбарып турар. Ол чорук эки түңнелдерге чедирип турар, магазиннерде аъш-чем аймаа элээн элбээн, анаа кижилерге сеткил ханып, «четтирдивис» деп чугаалап турар.

Хоорайның болгаш кодээниң кады ажылдажылгазы хөй талалыг. Ол дээрге мал ажылының материал-техниктиг баазазын хөгжүдери болгаш быжыглаары, мал чемин бүдүрерин болгаш белеткээрин экижидери, болбаазырадып кылыр үлетпүрнү чаартырынга база техниктиг эде чепсегээринге, кодээниң социал чаартылгазынга киржилге болгаш оон-даа хөй чүүлдер-дир.

Партия организациялары кодээниң ажыл-иштчилериниң күш-ажыл, амыдырал болгаш дыштанылга байдалдарын экижидеринче улуг кичээнгейни салып турар. Социал адырны хөгжүдери тудугнуң материал-техниктиг баазазын быжыглаарын негеп турар деп чүве билдингир. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтери тудуг индустриязының баазазын чаартырынга, тудугга тускай техниканы тургузарынга киржип турар.

Партия болгаш совет органнарының тодаргай угланыышкынныг ажылы көскү түңнелдерге чедирип келген. Кол-кол аъш-чем продуктулары-биле чонну хандырары областа экижип орар.

Оон соонда чөвүлел хуралдың киржикчилери ажыл-агыйларга база үлетпүр бүдүрүлгелеринге чораан, белгородчуларның индустриалдыг болгаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин интеграстаар талазы-биле, ооң үндезининге аъш-чем айтырыгларын шиитпирлеп турарының дуржулгазы-биле таныышкан.

Харьковка эрткен пленарлыг хуралга чугаалашкан айтырыглар талазы-биле боттарының санал-оналын партия Челябинск хоорkомунуң бирги секретары В. П. Соловьев, Алма-Атаның хоорkүүском даргазы З. Нуркадилов, Харьковтуң А. С. Пушкин аттыг академиктиг орус шии театрының кол режиссёру А. С. Барсегян, Витебскиниң хоорkүүском даргазы Н. А. Федорчук чугаалаан.

Семинар-чөвүлел хуралдың түңнелинде СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев чүве чугаалаан. Аъш-чем айтырыы ёзулуг-ла бүгү улустуң херээ кылдыр тургустунган болгаш ол эң чугула, ээлчег чок социал-политиктиг сорулга кылдыр кодүрүлген деп, ол демдеглээн. Ынчангаш ону шиитпирлээринче бистиң бүгү экономикавыстың, оон иштинде хоорайларның база үлетпүр төптериниң бүдүрүлге болгаш кижи курлавырларын киириштирери онзагай чугула. Ындыг туруштуң эргежок чугулазының дугайын Харьковтуң болгаш Белгородтуң дуржулгазы бадыткап турар. Мында партияның Аъш-чем программазы — бүгү чоннуң херээ деп негелдезин күүсеттинип турары көстүп турар, ол тодаргай утка-биле долдунуп, херек кырында боттанып, онзагай чугула чүве чүл дизе, эки түңнелдерни берип турар. Бир эвес ажыл-херекти инициативалыг, тывынгыр болгаш бодунуң чонунуң мурнунга бедик харысалгазын медереп билип чорудар болза, дыка хөйнү чедип ап болур. Мааа ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның эвилел кайы хире улуг политиктиг, тургузукчу күштүг база катап бадыткаттынып турар. Хоорай коллективтеринде кодээже көрнүр хөөп илереп турар.

Ынчалзажок амгы үеде кодээ ажыл-агыйның, бүгү агроүлетпүр комплекизиниң мурнунда шынар талазы-биле чаа сорулгалар тургустунганда хоорай биле кодээниң, ажылчын ангы биле тараачыннарның харылзааларын органиэастаарынга принципиалдыг чаа туруштарны амыдырал негеп турар деп, оратор демдеглээн.

Ындыг туруштарның ужурутказы болза хоорайда тургустунган бүгү бүдүрүлге база эртем-техниктиг курлавырларны аъш-чем айтырыын шиитпирлээринче улам улуг хемчээлдиг хаара тудары болур. Бистиң амгы үлетпүрүвүстүң кодээге салыышкыны моон мурнунга чедир тургаанындан үскок улуг боол болур болгаш улуг-даа болур ужурлуг. Ооң ангыда чогуур үезинде тараачыннар болгаш кодээ чурттуу индустриализастаар болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының соонда улус ажыл-агыйын катап тургузар талазы-биле кужениишкиннериниң хөлчок улуг кезиин болуушкуннуң эктинге чүктеп келгенин алыр болза, бо чорук бистиң ындыг болуруң хүлээндирип турар.

Амгы үеде кодээден алган өрени эгидерниң дугайында эпти-ле чугаалап турар апарган. Социалистиг индустрияны тургузары-биле кодээ ажыл-агыйы продукциязын белеткеэдиң ыдуу өртээ-биле тараачыннардан күрүнениң алганы ол миллиард түңнүң дугайында дорту-биле чугаалавайн турар. Оон түңнели кодээге база ажыктыг болуп турар. Чугаа болза, күүкенния, ылангыя хоорайларның дыка өзүп орар күчүзүн ажыглавышаан, кыска хуусаа дургузунда кодээ ажыл-агыйны техниктиг эде дериириниң болгаш кодээни социал чаартырының, кодээ иштчилерниң ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны хандырарының дугайында болуп турар.

Бот-боттары-биле тудуш бо харылзааларны шиитпирлээрин органиэастаарынга улуг рольду хоорайларның база үлетпүр төптериниң партия комитеттери, партия организациялары болгаш совет органнары ойнаар ужурлуг.

Аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге, хоорайларны продуктулар-биле хандырарын экижидеринге эң таарымчалыг байдалдарны хоорай бүрүзүнге тургузары эргежок чугула.

Чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң ажыктыын бедидер органиэас-экономиктиг хемчеглерни тодаратпышаан, Е. К. Лигачев кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң турум хөгжүлдези эртем-техниктиг дериилгениң чедиишкиннерин шиңгээдип ап турар деңнелинден, колхозтарның болгаш совхозтарның материал-техниктиг баазазын дең-дески, балансылашкак хөгжүлдезинден хамааржыр дээрзин демдеглээн. Мааа хоорай дорт хамаарылгалыг дээрзи билдингир.

Херектиг ужуру чүлел дээрге, кодээ ажыл-агыйда болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнде хол-биле кылыр ажылдар хөй, машиналар болгаш дериг-херекселдер үениң негелдезинге эпти-ле четпейн турар. Кодээ ажыл-агыйда ажылдап турарларның дыка хөй кезии хол-биле кылыр ажылдарда хаара туттунган.

Партия хоорkомнары кодээге техника бүдүрүп турар бүдүрүлгелерниң партия организациялары-биле кады машиналар бүдүрер талазы-биле чагыгларны коллективтерниң канчаар күүседип, оларның идегелдиг болгаш техниктиг деңнелин бедидер дээш канчаар ажылдап турарын сайгарар ужурлуг. Ол дээрге аъш-чем программазын шиитпирлээринге бүдүрүлге болгаш эртем күчүзүн хаара тударының эң чугула угланыышкыннарының бирээзи-дир.

Ногаа өстүрер ажылдыг тускайжыттынган колхозтарның болгаш совхозтарның баазазын хөгжүдер, а ол ышкаш теплицалар база шыгжамырлар тудар талазы-биле күш-ажылдың дыка хөй кезиин хоорайлар боттарынга ап болур дээрзин ол чугаалаан.

Индустриалдыг төптериниң күчүзүн ажыглаар чер болза болбаазырадылга үлетпүрү болур. Хоорайларның партия болгаш совет органнары техниктиг эде дериишкиниң чорудулгазын, тодаргайлаарга, кодээ ажыл-агый чиг эдин болбаазырадып кылыр болгаш продукт шыгжаар амгы үениң баазазын катап тургузарын баштаар ужурлуг.

Чурттуң машина тудуушкун бүдүрүлгелери эрткен беш чылдың үш чылында технологтуг дериг-херекселдерни болгаш артык кезектерни болбаазырадылга адырынга 165 миллион рубльге чедир бербээн деп, СЭКП ТК-ның секретары уламчылаан. Аъш-чем үлетпүрүнге дериг-херекселдер кылып турар машина тудуушкун бүдүрүлгелериниң ажылы-биле, эът болбаазырадыр, сүт болгаш ногаа заводтарының, кондитер фабрикаларының болгаш аъш-чемниң өске-даа бүдүрүлгелериниң, а ол ышкаш шыгжамырларның база соодукчуларның тудуун кылып турары-биле кичээнгейлиг таныжарын партия хоорkомнарындан, хоорсоветтерниң күүскомнарындан дилеп турар бис. Бо бүдүрүлгелерниң болгаш тудуг организацияларының партия эге организацияларының ажылын идепкейжидери, күш-ажылчы коллективтерже көрнүрү чугула. Оларның күш-ажылы хоорайжыларның аъш-чем хандырылгазын экижидеринге чедирерин кижилер билип алыр болза, олар ону деткиирлер.

Е. К. Лигачев кодээниң социал чаартылгазынче улуг кичээнгейни угландырган. Бо талазы-биле хөй айтырыглар туруп турар. Чурттаар оран-бажың, медицина, садыг, транспорт болгаш культура-амыдырал хандырылгазының талазы-биле кодээ черлер ам дээрезинде хоорайлардан кончут чыдып калган. Кодээниң чурттаар фондузунуң чүгле 10-12 хуузу төп одалга, канализация болгаш суг дамчыдылгазының системазы-биле хандыртынган. Изиг суг-биле хандырылгазы чүгле 5 хуу боол турар. (Хоорайларда ол көргүзүглер 80-90 хуу).

Ол бүгү демографтыг байдалга багай салдарны чедирип турар. Кодээ черлерден кижилерниң өскээр көжүп чоруур чоруу чүгле доктааттынмаан эвес, а чамдык черлерде харын-даа көвүдеп турар. Кончуг ажылгыр кижилер хоорайларже көжүп турар. Кодээде колдуунда назылап берген кижилер чурттап турар. Бо байдалды эттес болза, чоокку үеде кодээ ажыл-агыйга база бир улуг бергедээшкин тургустунуп кээр. Кодээже чеже-даа материал-техниктиг курлавырларны чорудуп турзажок, ында кол бүдүрүкчү күш кижи болур. Кодээниң социал чаартылгазынга хоорайлар хөй чүүлдү кылып болур аргалыг.

Чонну продуктулар-биле хандырарын экижидеринге бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның дузалал ажыл-агыйлары, коллективтиг сад болгаш огород ажыл-агыйлары улуг дузаны чедирип турар. Хөмүр-даш, нефть, ортумак машина тудуушкун, геология, ыыш ажыл-агыйы болгаш газ үлетпүрлери ындыг ажыл-агыйларны эки хөгжүдүп турар. Хоорkомнар, бүдүрүлгелерниң партия комитеттери үлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының дузалал ажыл-агыйны хөгжүдеринче чүткүлүн доктаамал деткиир, дузалал ажыл-агыйын бүдүрүлгениң чугула цехтериниң бирээзи кылдыр чугулалап көөр ужурлуг.

Хоорай бүдүрүлгелериниң карылгалыг ажыл-агыйларны боттарының балансызынга алыр азы эът, сүт бүдүрер талазы-биле колхозтар болгаш совхозтар-биле кооперацияны тургузар дээн чүткүлүн деткиир херек.

Семинарның киржикчилери Белгород обласка хоорайның үлетпүр бүдүрүлгелериниң колхозтар болгаш совхозтар-биле ажыл-агыйжы харылзааларының канчаар хөгжүп турарын таныжып көрген.

Берге байдалдыг боол турар аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге хоорайларның бүдүрүлге күчүлерин киириштирериниң кол угланыышкыннары ындыг янзылыг болур деп санап турар бис. Ынчаарга кодээ дузаны иштти кылдыр көрүп, хоорайның бүгү чурттакчыларын анаа киириштирип болбас дээрзин бодап көөр херек.

Хоорайларның эртем болгаш культура организацияларының кодээге шеф ажылын амгы үеде улам калбартыры чугула. Кодээге чырыдыышкын ажылын калбартырынга, колхозтарның болгаш совхозтарның кадрлар белеткеп алырынга, бүдүрүлге, социал болгаш идей-кижизидилгелиг сорулгаларны шиитпирлээринге эртемденнерни, литераторларны, уран чүүл мастерлерин калбаа-биле киириштирери чугула. Кодээже школаларже, кадык камгалал черлеринче онза кичээнгейни салыр. Бо талазы-биле хоорайларның дээди өөредилге черлери, медицина коллективтери улуг ажылды кылып болур.

Ажыл-агыйны чорударының чаа экономиктиг методтарының үндезининге колхозтарга, совхозтарга болгаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүлгелеринге бүдүрүлгениң ажыктыг чоруун бедидер талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерни чурттуң хоорайларының, үлетпүр төптериниң бүгү күчүзү-биле быжыглаар херек деп, Е. К. Лигачев түңнелинде чугаалаан.

(СЭТА).

СОҢГУЛДАЛАРГА УТКУШТУР

ЧАРТЫЫ ЧЕТПЕСКЕ...

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың Барыын № 647 соңгулда округунуң соңгукчуларының хуралы автоорук техникумунуң хуралдаар залынга болган.

Ол заа биче эвес, ында сандайларга ийи чүс ажыг кижи кире бээр. Ону барымдаалааш, күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилеринден, соңгукчулардан келир делегаттарның саны 249 кылдыр доктааткан. Хурал эгелээн турда, 200 кижи чедип келген, оон иштинде 112 делегат 92 күш-ажылчы коллективтерден келгеннер, 108 — округтуң соңгукчуларының төлээлери.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында илеткелди комиссия даргазы В. А. Подругин кылган. Эң-не демократтыг, эң-не ажык-чарлыг байдалга эртип турар соңгулдалар дугайында, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң дугайында, анаа тургустунар депутат корпузунуң дугайында илеткелчи чугаалаан. Ол ышкаш округтуң соңгукчуларының, депутаттарга кандидаттарның мурнунда тургустунган сорулгаларга, шиитпирлеттинмейн турар чамдык айтырыгларга база доктааган.

В. А. Подругин округтан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр соңгуткаңнарның дугайында кыска чугаалаан. Оларның дончу намдарларын чуруктары-биле кады типографияга парлаан болгаш оларны соңгукчуларга үлеп берген. «Тыва тудуг» каттыжыышкынының күш-ажылчы коллективиниң конференциязынга беш кандидатураны чугаалашкан соонда депшиттирген Виктор Анатольевич Галайконуң, Тываның каттышкан авиабүдүрүлгезиниң күш-ажылчы коллективинден дөрт кижиниң аразындан депшиттирген Владимир Александрович Васильевтиң, хоорайның хлеб комбинадының күш-ажылчы коллективиниң чугаалашкаңы ааты кандидадындан хөй сап алган Галина Седеновна Ондарның, ВЛКСМ Кызыл хоорkомунуң пленумунга беш кандидатура чугаалашкан шилээни Сергей Васильевич Стрелавинниң дугайында илеткелчи чугаалаан.

Илеткел соонда кандидаттар боттарының программаларын таныштырган. Баштай авиабүдүрүлгеде ужудукчулар отрядының командириниң оралакчызы В. А. Васильевке сөс берген.

— Ындыг бедик бүзүрелди көргүскени дээш эш-өөрүмге өөрүп четтирдим. Бир эвес депутатка соңгуп алыр болза, Советтерниң бүрүн эргелерин херек кырында катап тургузарынга салыышкынным киирер мен. Совет кодээни чаартырын, экология айтырыгларын шиитпирлээринге күрүне контролюн тургузарын, хоразы улуг бүдүрүлгелерни кызырарын, националдар аразының харылзааларын быжыглаарын, чонну эргежок чугула бараанар-биле хандырарын эң чугула деп санаар кижи-дир мен.

Бо бүгү айтырыгларны ботарулга-чарылганы, аренда корээзин дамчыштыр шиитпирлээри чугула. Ол ышкаш оорлаар, ажыл-агыйжы эвес чоруктарга, чалгааларга болгаш харысалга чоктарга удур шыңгы дайынны чарлаар херек. Кижиниң ат-алдары, арын-нүүрү арыг болур ужурлуг. Кем-херек үүлгедир чоруктарны кайа-даа, кажан-даа боддурбазы чугула.

Оратор социал айтырыгларга, ылангыя кадык камгалалынга, улус өөредилгезинге, культурага хамаарышкан айтырыгларга доктааган. Бо талазы-биле кылгам чүүлдерим дээш чогуур үезинде соңгукчулар мурнунга отчедум бээр мен деп немээн.

Анаа хөй саңныг айтырыгларны салган, харыыларны ол берген.

«Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының № 81 тудуг эргелелинде прораб В. А. Галайко бодунга онаажып турар харысалганы медереп билип турарын чугаалаан. Соңгукчулар анаа бүзүрел көргүзүп, улус эргелчагыргазының дээди органынга төлээ кылдыр соңгуп алыр болза, экология, экономика, социал болгаш националдар аразының айтырыгларынче ак кол кичээнгейни салырын чугаалаан. Ылангыя бистиң хоорайывыс кышкы үеде ышка хөме алзыптар, ол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээри дээш бүгү чүүлдерни кылырын аазаан. Чер курлавырларын чептиг ажыглавайн турар бис деп, ол уламчылаан. Ылангыя одарларны үреп, карьерлер кылып турар бис. Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында Хоойлуну ажыглап турары ам-даа четпес, күш-ажылчы коллективтер ам-даа боттускайлан ажылдавайн турар.

Чурттаалга бажыны-биле хандырылга айтырыынга база ол доктааган. Ылангыя хуу бажың тудуунче кичээнгейни угландырарын чугула деп санаан.

Чыылганнар анаа ниитиниң ажыглал транспортунуң ажылын экижидеринге, тудуг материалдары-биле хандырылгага, ажыл кылбас аныяктарга, кооперативтер ажылынга болгаш өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр айтырыгларны салган. Оларга харыылар хире-шаа-биле бердинген.

Ажылчын кижиниң күш-ажылы чонга өөрүшкүнү, чылыгны бээр болгаш ол кедизинде барып социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедиринге чедирер деп, Кызылдың хлеб комбинадының булочка-баранка цехинде бригадир Г. С. Ондар чугаазын эгелээн. Партияның XXVII съездизиниң, XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар кол күш — ажылчыннар. Ындыг-даа болза бистиң республикавыста үлетпүр ам-даа ооржум хөгжүп турар, а агаарның бокталыр чоруундан кижилерниң, ылангыя чаштарның кадыкшылынга хора чедирип турар. Бир эвес депутатка соңгуп алыр болза, бо бүгү чүүлдерни партия, совет органнар-биле кады шиитпирлежир мен. Чүгле ол эвес, эмнелгелер, транспорт, экология айтырыглары база мээң кичээнгейимниң төвүнге турар. Чурттаалга бажыны, социал-культура объектилерни иштиниң чемненилгезин база хажыызынга артпас. Ылангыя чурттаалга тудуун ажыл-агый аргазы-биле тударын сайзырангайжыдар дээш бүгү кужумну салыр мен.

Аъш-чем айтырыы — эң чидиг дээрзин билип тур мен. Чоннуң херегцел бараанныры дээш депутат кижи сагыш салыр апаар. Найысылалдың чурттакчыларының совхозтар-биле харылзаазын экижидип, хоорайжыларга 1000 га черни тускайлап бээриниң айтырыын база бодап турар мен.

Оратор чоннуң хостуг үезин чөп эрттирер талазы-биле хемчеглерге база доктааган. Дыштанылга станциязын тургузарынга боттуг салыышкынның киирерин аазаан. Ылангыя аныяктар айтырыы ону, не кижи болганда, дыка дүвүредип турарын чугаалап, телептиг кижилер кылдыр оларның өзеринге салыышкынын киирерин демдеглеп турган.

Г. Ондар чугаазының түңнелинде бодунуң ажылдап турар коллективиниң дугаында таныштырган, хоорайжыларның үргүлчү хомудап келгени хлебтиң шынарын экижидер дээш кандыг хемчеглер ап турарын база айыткан. Салдынган айтырыгларга база харыылаан.

Кызылдың бажың тудар комбинадының директорунуң кадрлар болгаш амыдырал хандырылгазының талазы-биле оралакчызы С. В. Стрелавин тургустунган айтырыгларны кандыг арга-биле шиитпирлээр деп турарынга доктааган. Хамыктың мурнунда бүдүрүлгелерниң экономиктиг аргаларын экижидери, чурттаалга тудуун көвүдедири, долгандыр турар хүрээлелче сагыш салыры, өске-даа социал айтырыгларны дарый шиитпирлээри деп ол санап турар. Ылангыя хоорайның агаарының богу дүвүрелди болдуруп турар. Котельнаяларны хаап-ла турар, ынчалза-даа ыш читпейн келген, бир эвес депутатка соңгуп алыр болза, ол хөмүр-даш айтырыын шиитпирлээр мен деп аазаан. «Каа-Хем» уургайындан ап турарывыс хөмүр-дашты хынаар, өске черден ону сөөртүрүнүң аргазын тывар херек.

Аныяктар айтырыы ону база дүвүредип турарын ол чугаалаан. Ылангыя аныяк өг-бүлелерниң мурнунда айтырыглар хөй. Бир дугаарында, чурттаалга бажыңы. Аныяктарның чурттаалга комплекизи ам-даа өөр албайн турар. Ооң ажылын сегиткеш, бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп болуруңуң аргазы бар. Ол ышкаш бажың тудуп алыр дээн кижилерге үр хуусаалыг чээли бээрин чедип алыр дээш кызыдарын ол чугаалаан.

Ооң соонда депутаттарга кандидаттар дугайында күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери чүве чугаалааннар. Дыка хөйүнүң үнелелдери каталтажып турарын барымдаалааш, хуралга дыңналган саналдарның чамдыктарын маңаа киирээли.

Г. С. Ондар дугайында: күш-ажылга бодуу ынак, аныяктарны база ындыг чорукка чаңчыктырып турар, оон уламындан хлеб комбинадының ажылы экижип, кижилерниң ажылдан үнер-кирер чоруу кызырлып турар. Ол чүткүлдүг болгаш перспективаны көрүп билир кижи. Ону депутат кылдыр соңгуп алыр болза, хөй-ле эки чүүлдерни кылып болур дээрзинге бүзүреп болур силер.

В. А. Васильев дугайында: ак сеткилдиг кижи. Ол кайыг-даа албан-дужаалга турааш, кижилерден кажан-даа хоорулбас. Удуртукчу ажылче депшизе-даа, бөдүүн кижилер дугайында сагыш салып чоруур. Кижилер дээш ажылга болуунуң бүгү күжүн бээринге кажан-даа белен. А хөй-ниити ажылдарындан кажан-даа чажам дивес, эчизинге чедир кылбаан шаанда амырабас.

В. А. Галайко дугайында: чынчы, угаанныг болгаш кижилер-биле ажылдап билир кижи — Галайко. Ол кажан-даа алгырып, ажынып чорбаан. Кижилерге оон дузазы херек апаар болза, черле чажам дивес. Оон удуртулгазында ажылдап турар аныяктар ол дугайында эң эки сөстерни чугаалап турары чажыт эвес. Ортумак засконуң ажылдакчыларындан бир дугаар депшидип турар-дыр бис, ол төлептиг депутат болурунга чигзениг чок.

С. В. Стрелавин дугайында: бажың тудар комбинатка ол эң нарын участокту хүлээп алган кижи. Бодунуң аныяк-даа болза, ол ажылды сегитти. Оон ажылгырын, бергелерден корттазын ынчаан билдивис. Үргүлчү чогаадыкчы дилээшкин кылып чоруур, кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээринден чалданмас. Ону чүгле комбинаттың коллективи эвес, комсомолдуң хоорай организациязы база хүндүлээр, ол хүндүткелди эки ажылы-биле чедип алган.

Ол үнелелдерниң соонда чыылганнар кандидаттарның дончу намдарынга, хөй-ниити ажылынга хамаарыштыр айтырыглар база салган, ол ышкаш программаларынга хамаарыштыр саналдар база киирген.

Кандидаттарны бүрүткээриниң дугайында айтырыгже киирерин хурал даргазы чарлаан. Бадылаашкынны ажык бе азы хаалгыг кылыр бе дээрзин чыылганнардан айтырган. Ажык бадылаашкын-биле киирерин чон саналдаан, ол хүлээп алдынган. Бадылаашкын кылыр бетинде келген мандаттыг кижилерниң саны тодараткан. Немежип азы кызырлы берген чадавас. Хурал эгелээрде 200 кижи турган болза, ам, шынап-ла, 210 апарган болган.

Алфавит ёзугаар В. Васильевтен эгелеп бадылаан. Ол дээш 75 кижи бадылаан, В. Галайко дээш 105 кижи, Г. Ондар дээш 82 кижи, С. Стрелавин дээш 80 кижи бадылаан. Оон алгаш көөрге, бадылаашкынга киришкеннерниң чартыындан хөйүн алган кижи чок болган.

Канчаарыл? Эң хөй сан алган үш кижиниң бадылаашкынче киирер деп шиитпирни хурал хүлээп алган. Бо удаада В. Галайко дээш 93 кижи, Г. Ондар дээш 80 кижи, С. Стрелавин дээш 93 кижи бадылаан. Чартыы безин четпээн. Негелде ёзугаар — чартыындан хөйү бадылаар ужурлуг.

Ындыг таварылганы тускай тайылбырда база көрген дээрзин округтуң соңгулда комиссиязының даргазы В. А. Подругин чугаалаан. Кажан кандидаттардан кым-даа бадылааннарның чартыындан хөйүнүң саның албаанда депшиттиргеннерниң шуптузун округка бүрүткээр. Ол шиитпир-биле чон чөпшээрешкен. Оларның демисели март 26-да уламчылаар.

Дамгыт ЧЫДЫМ.

МУРНАКЧЫЛАР

«Улуг-Хая» совхозтуң Хайыракан сүт-бараан фермазында ажыл-иштиң мурнакчылары хөй. Оларның бирээзинге коммунист Ольга Ондаровна Даазы-Белекти хамаарыштырар. Ол бо коллективте 21 чыл ажыг үеде саанчылап, аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Оон дуржулгазын дамчытканы аныяк саанчылар Мерген Ховалыг, Валентина Лопсан амгы үеде ферманың шалыпчылары.

Он ийиги беш чылдың эрткен үшкү чылының планныг онаалдазын Ольга Ондаровна чедиишкиниг күүседип, бир инектен ортумаа-биле 2244 килограмм сүттү сагган. Ында 21 инекти быжыглаан.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Терлиг-Хаяның бедик сыннарынче көрүп алгаш, шайлап орар бо ажылчынның адын Федор Ховалыгович Содунам дээр. Кадыр-кашпал хемде заводче ажылчыннарны чедирип, автобусту башкарып, чээрби чыл болган.

Бышкы сагылга-чурумнуг чолаачы бо чылдарның дургузунда ажылынга кызымак деп мактадып келген. Оон эртер кадыр-берт оруктары бойдустуң тоолчургу чурумалдары-биле бүткен. Узун хоңу сынныг шиңнелерлиг хемин өрү, оон соонда куду алзы, ол та чеже катап улус чедирген.

ЧУРУКТА: Терлиг-Хая бүдүрүлгезиниң чолаачызы Федор Содунам.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИЖИ ДУГАЙЫНДА САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Профэвилел организацияларында

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың профэвилел комитеди бо талазы-биле чүнү кылып турарыл?

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың профэвилел комитеди барык ай санында ажылчыннарның кадыын камгалаарының, оларның чурттаар оран-сава-биле хандырылгазының, бичии чаштарның, школа назылыгларның өөредилге-кижизидилгези-биле холбашкан бүгү-ле айтырыгларны администрация канчаар шиитпирлеп турарының дугайында дыңнап, тускай шиитпирин хүлээп ап турар. Комбинаттың профэвилел комитеди 3800 ажыг профэвилел кежигүннерлиг 25 цех комитеттерин каттыштырып турар болганда, социал айтырыг талазы-биле шиитпирлээр ажылдар эвээш эвес. Оларның иштинден чүгле ийи эң чугула айтырыгны кандыг арга-биле шиитпирлеп турарывыс дугайында чугаалап көрейн.

Кайы-даа хоорайда, суурда, бүдүрүлгеде, совхозта эң чидиг айтырыг—чуртталга шөлү-биле чонну хандырары болгай. Бисте база ындыг. Ажылдап турар дөрт кижиниң бирээзи-ле чаагайжыды туттунган бажыңны (өг-бүлези көвүдээн азы чаа өг-бүле туткан аныяктар) негеп турар. Ындыг улус комбинатта муң ажыг. Амгы темп-биле чуртталга бажыңын тудар болза ол узун даңзы үш дугаар муң чылче шилчий бээр. Ынчангаш эрткен чылын профэвилел комитеди администрация-биле кады «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программаны ажылдап кылгаш, хүлээп алган. Ийе, программа хүлээп алырда, ону тургузарда ындыг-ла нарын чүве чок. А күүседири эң берге. Бот-акшаландырышкын, бот-орулга-чарылгаже бүдүрүлге чаа киргенде, байдыры кошкак болза чаңгыс бажың тудуп алыры безин берге.

Бистиң комбинат хөй өг-бүле чурттаар беш каът бажыңнар тударындан аңгыда, септелге-тудуг участогунуң күжү-биле 70 чылдарның эгезинде коттедж бажыңнар тудуп эгелээн турган. Бир чылын 2-3-тү ажыглалга кирер. Анаа дарганар, хөй чыл ажылдаан мурнакчы ажылчыннар чурттаар ындыг чүве. Оон бээр чыл ажа берди. Бир катап комбинат директорунуң хууда айтырыглыг улус хүлээп алыр шагында фабрика механиги В. В. Фельк бир эштиг чедип келгеш, мындыг санал киирген: «Бис боттарывыс кужувус-биле хостуг шагывыста коттедж бажыңдан тудуп ап көрээлинер. Бистиң чурттап турганывыс изиг, соок суглуг чаагайжыды туттунган бажыңывысты оочур ёзугаар өске улус эң алзын». Шенелде кылдыр эки турачы дөрт кижиге бажыңның тудар шөлүн айтып берген. Тудуг материалдарын, техниканы комбинат хандырар, 9 муң рубль хире түңнүг шалыңны база төлеп бээр, а олардан чүгле кижи күжү негеттинер. Боттарынга бажың кылып алыр дээн оолдар эң кыска хуусаа иштинде эки шынарлыг бажыңнарны тудуп аптылар. Оларның сураан дыңнааш, бүгү цехтерден бисче билдириишкиннер оваалаңы берген. Чаа шимчээшкинниң деткивес аргавыс чок. Кижи бодунга чурттаар бажың тудуп тура ак сеткилдиг, шалыпкын ажылдаары биске үнелиг. Бир бажыңны ийи өг-бүле тудар. Топ бүдүрүлге лабораториязындан Марина Монгуш өөнүң ээзи-биле бодуун бажыңны туткаш, бир талазын администрацияга бээр саналды киирип кээрге, деткээн бис, олар бажыңның тудуун доозупкаш, ынаар көжүп кире бердилер. Боттарынга бажың тудар күзелдиг улус хөй боорга, кымга тудуг шөлү бээрин цехтериниң күш-ажылчы коллектив чөвүлели билзин деп администрация шиитпир үндүрген. Комбинаттың профэвилел комитеди ону буруу шапкан. Чүл дизе цехтериниң профэвилел комитеттеринден, оларда бактаап турар чуртталга айтырыының комиссиязындан өске, кымнар улустуң негелделерин билип, ону күүседири-биле сагыш салып турарыл? Чүгле профэвилел комитеттери болур. Бажың оочуру-даа, чугула херек документилер, бидириишкиннер-даа оларның холунда.

Болуунуң күзели-биле 20 өг-бүле бажыңны тудуп алгаш, ногаа-чимис тарып, мал, куш азыраар шөлдүг чаа бажыңнарже көжүп кире берген. Ам-даа 60 ажыг ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар хостуг үезинде өг-бүле бригадалары болуп алгаш, чурттаалга бажыңнары тудуп алыр күзелин илередип турарлар. Ындыг арга-биле бистиң коллектив чылда 16 бажыңны немей тудуп ап болур аргалыг. Ол дээрге 60 хире кижиге чурттаар оран-савазын экижидеринге улуг идиг болуп турар. Далайга дамды дуза дээр, хөй чылдар иштинде күүседир улуг программаның бир эгелээшкини бо-дур.

Профэвилел комитединиң харылап турар база бир улуг айтырыы—школа назылыг четпээн уруглар албан черлери-биле хандырылгазы. Комбинат бодунда 6 ясли-садтыг. Ында 1700 чаштарны өстүрүп, өөредип, кижизидип турар. Сөөлгү ясли-сад «Тоол» үш чыл бурунгаар дужааттынган. Ынчангаш ясли-садче кирер уругларның саны чыл бүрү көвүдеп эгелээн. Эрткен чылдың күзүнүнде эң дүшкүүрлүг байдалга келди. Уруглар ясли-садының оочурунда 730 чаштар саваттынып турду. Оларның иштинден 3 харга чедир назыныглары 430 чаштар. Янзы-бүрү цехтерде он-он иелерниң хоойлу ёзугаар алыр шөлээзи төнген. Ажыл үезинде оларны кымга арттырарыл, ажыл стажын үскеш, уруг-биле олурар бе? Чамдык иелер бот болгай, азыраныр акша-копеекти кым бээр боор. Чаа туттунуп турар, эштир бассейнниг 280 чаштар турар уруглар сады 1989 чылдың төнчүзүнде ажыглалга кирер, бирээзи 1990 чылда доостур. Үе манап турбас, чаштар хүн бүрү немежип турар.

Бир катап бо чидиг айтырыгның дугайында чугаалажып орувуста, комбинаттың чингине директору Ю. Т. Комаров кижи сагыжынга кирбес мындыг санал киире-дир: «Үш харга чедир назылыг уругларлыг иелерге шөлээден бердивиссе чүл? Ие бүрүзүнге айда акшадан база төлеп бергей бис. Бисте материалдыг шаңнал акшазы четчир. Күш-ажыл хоойлузу ёзугаар ие кижи үш чыл иштинде оруптарга, ажыл стажы үстү бербес бе, ол кандыгыл? Шупту айтырыгларны өөренип, санап көрээлинер». Ай хире үе эрткенде шупту чүве тодараттынган. Иелер уругларын үш харга чедир азырап орар болза, бир миллион хире акша төлээр. Ол бисте бар. Ынчангаш иелер үш чыл иштинде бажыңга уругларын доруктуруп болур. Ажыл стажы үзүлбес. Чоннуң, иелерниң ол дугайында үзел-бодалы биске херек. Шупту цехтерже айтырыгларлыг анкеталар тараттывыс, түңнелинде айтырыгга харыылаан иелерниң 80 хуузу чаа саналга чөпшээрештилер. Оон соонда Культура ордузунга бо айтырыг талазы-биле иелер хуралы болган. Олар база чөпшээрешкен. Бо чидиг айтырыгны эртен эвес, бо хүн шиитпирлээр чүве болганда, эрткен чылдың декабрь 29-та комбинаттың күш-ажылчы коллективиниң конференциязын эрттиргеш, анаа үш харга чедир назылыг уругларлыг иелерге шөлээ бээр дугайында дүрүмнү бир үн-биле бадылааш, 1989 чылдың коллективтиг керээзинге киирип алдывыс.

Ол дүрүмнүң кыска утказы мындыг. Ие кижиниң эрге-ажыын камгалаарынга база Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуну даянгаш, комбинатта ажылдап турар ие кижиге, оон эки тура күзели ёзугаар уруун үш харга чедир азыраар шөлээни бээр. Хоойлу ёзугаар уруу-биле 1,5 харга чедир олурган соонда, иелерге ук шөлээни бээр. Ол иелерге дараазында түңнүг акшаны комбинат материалдыг шаңнал фондудан төлээр. Ай санында чаңгыс уруглуг иеге—75 рубль, ийиден хөй уруглуг иелерге — 100 рубль, бот иелерге ажы-төлүнүң санын барымдаалавайн — 100 рубль. Иелерниң шөлээзиниң хуусаазы эрте бээрге, күш-ажылчы коллектив үш хар четкен уруглуг иелерге ясли-садты албан бээр.

Хөй түңнүг акша төлеп тургаш, бүдүрүлге чери каражага таварышпас бе деп айтырыг тургустунуп кээри албан. Ону санап көрдүвүс. Чаштар колдуунда үш харга чедир кончуг аарывчал. Иелер олар дээш үргүлчү эмчилээр. База бир кол чүве—чаш төлүн ясли-садка тургузарының бергези. Комбинат когаралга таварышпас, чаштары кадык, иелери өөрүшкү-маңнайлыг боорга, оон өске кандыг күзел коллективке турар боор. Чаа дүрүм ёзугаар иелер ёзулуг узун шөлээже кирип эгеледилер. Хуусаазы үш чыл. Ийе, чаа хүлээп алган дүрүмүвүс профэвилел комитединге белен эвес ажылды немеди. Ай, хар бүрүзүнде кайы цехте, кайы иениң ажылче үнерин баш удур билири, оон уруунга ясли-садты белеткеп алгаш турары, улуг кичээнгейниң, харысалганы биске онаап турар. Ие дугайында сагыш салыышкын, хүлээп алган дүрүмүвүс чүгле республика иштинде эвес, а бүгү чурт иштинде чаа эгелээшкин дизимзе, чазыг чок.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.
В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың профэвилел комитединиң даргазы.

Техника септелгези

АЖЫЛ АДАКТАЛГАН

«Хемчик» совхозтуң ажылчы-ишчилери эрткен чылын эң эки ажылдап, бодунуң тарылга шөлдериниң газынга онаалтыр чүгле районунга эвес, а харын республикага тараа культураларының бедик дүжүдүн өстүрген. Күскү ажылдарны түңнээн соонда совхозка барып, кол агроному Светлана Делбиновна Донгактан чедиишкиннериниң чажыдын сонуурган айтырган мен:

— Часкы тарылганы кыска хуусаада бедик агротехниктиг деңнелге доосканы, оон соонда ажаалдазын чорутканы анаа ажылдаан техниканы чогуур үезинде шынарлыг септеп алганындан хамаарышкан — деп, ол харыылааш, машина-трактор паркының коллективин важок мактаан.

Шынап-ла, ындыг. Эргибарлыкчылар техниказынга камныг, ону өйүнде септеп, туруушкун чок ажылдаарын хандырып, шын ажыглап билир. Дүжүт ажаалдазы доостур билек, бүгү техниказын автопарктың гаражынга, оон херимниң иштинге чурум-чыскаалдыг тургускаш, техниктиг хынаалдазын эрттирген. Боттарының күжү четпээн чамдык тракторларны АУК-туң септелге-техниктиг бүдүрүлгезинге аппарып дужаагаш, арткан тракторлар, сеялкалар, андазыннар, ишчирлер болгаш өске-даа кожуглар, дериг-херекселдерниң септелгезинче кирген. Кылыр ажылдарның хемчээлин тодарадып, хуусааларын айтып, шынарын хынап хүлээп алыр комиссияны тургускан.

Районнуң өске ажыл-агыйларынга бээрге, септекчилер, инженер-техниктиг ажылдакчылар септелгени артык кезектер чогунга сылдап, саадап, холдарын сула салдыныпкан, маажым хөөннерге алзыпкан олургулаар болгай. Мында байдал ындыг эвес. Кижилерниң сеткил-хөөнү оларга дөмейлеппес. Бодуун, парын-даа, артык кезектер база-ла чедишпейн баар. Демир чондурар чаңгыс станогу безин эрги, ону Дадар-оол Ооржак үр чылдарның иштинде хумагалыг эдилеп келген. Четпес кезектерин чагыгларын баш удур киирип, Чадаанада районнар аразының баазазынга үргүлчү барып, ында чок боорга, республиканың өске ажыл-агыйлары-биле харылзажып саттынар, солчур аргаларны ажыглап билир. Кым кезээде дилеп чоруурул, ол тып ап шыдаар. Кол инженер К. Э. Монгушту, мастерская эргелекчизи Б. О. Хомушкуну олут орбас, сагыштыг, тывынгыр, онаашкан ажылынга кызымак удуртукчулар кылдыр мактап чугаалажыр.

АУК-туң кол инженери Георгий Астафьевич Силкинден совхозта техника септелгези бо хүннерде канчаар чоруп турарын айтырарывымга, мынча диди:

— Септелге адакталган, эрги-барлыкчылар, эр-тейлер!

Даарта-даа ховуже үнүп болур дизимзе, хөөрем болбас. Шудургу ажылдаанының түңнелинде ам 24 трактор, 4 картофель олуртукчулары, кожуг машиналары, дериг-херекселдер, автомашиналар белен. Септелге мастерскаазында арга-дуржулгалыг, шевер кижилер быжыглаттынган. Оларның аразында механизаторлар Мартан-оол Саая, Эрес-оол Иргит, капакчы Дамбый-оол Ооржак, демир чондурукчузу Дадар-оол Ооржак, септекчи-эдикчилер Оолак Хомушку, Седип-оол Донгак болгаш өскелер-даа аразында чарыштыг, макталдыг ажылдап турар.

Часкы тарылгага ажылдаар бүгү техниканы чоокку үеде шынарын хынаар комиссия акт ёзугаар хүлээр.

— Хову ажылдары эргелээрниң бетинде сиген кезер, дүжүт ажаар техниканы септеп доозарының аргалары бисте бар—деп, тараа өстүрер, бот-орулга-чарылгалыг звенонуң удуртукчузу, чогаадыкчы болгаш чаартыкчы — өдек казар, бута-сумун аштаар 2 бичии тракторларны бистиң республикага эң не баштай аңгы кезектерден эптеп, чогаадып кылгаш, совхозунга ажыглап эгелээн уран-шевер, доскел чок чүректиг коммунист Мартан-оол Чалыпович Саая чугаалап орду.

Александр ХЕРТЕК.

«ХӨЛЕГЕЛЕР» ЭВЕС

Бо чылдың январь 23-те «Шын» солунга Бии-Хем районнуң бичии малчын херээженнер «Хөлегелер эвес бис» деп материалды бижиди. Ону номчааш, шынап-ла, бистиң Барыын-Хемчикте байдалды база эргилдир бодап келдим. Малчын өг-бүлениң ийи ээзи мактадыр, бактадырда-даа кады дарымлаар болза эки. Чүге ындыгыл дээрге олар иелээ малчыннап турар-дыр. Улуг кадарчы харын эр кижи, колдуунда-ла, ол болуп турары шын. Ынчалза-даа кургаганнарны ажаан, чемгерер, кажаа-хоразы чылыг, кургаг тургузар улус херээжен малчыннар-ла болгай. Олар уруг-дарыын база азыраар, чемгерер. Ынчангаш шуут-ла ийи дакпыр ажылдыг улус-тур.

Мурнунда бисте «Барлыктың» Хемделен салбырынга О. Даттаа деп кадарчы турду. Мурнакчы малчын турганы шын кижи. Ынчалза-даа ол чүгле хой кадарып каар, а өске ажылын өгүнүң херээжен ээзи кылыр деп, чон чугаалажыр чүве. Бистиң «Шекпээр» совхозта-даа ындыг чүүлдерниң бары чажыт эвес. Ынчангаш мону боддурбазы-биле совхозтарда бригадирлер, зоо-ветспециалистер, директорлар ону черле таарый көөрү чугула. Малчыннарга мергежилдиң класзын-даа тыпсырда ындыг болгай: чижээ, эр кижи I класстыг, а херээжен кижи II класстыг болур. А кылып турар ажылы чаңгыс, чаңгыс-ла өг-бүлениң кежигүннери.

Ынчангаш Бии-Хемниң херээжен малчыннары черле шын айтырыгны көдүрүп турар-дыр. Оларны деткип тур мен. Ол саналды моон соңгаар ажыл-агыйларның удуртукчулары өөренип көрзүн. Социал чөптүг чорук деп чүве бар болдур эвеспе.

Доңдуп ОНДАР.
«Шекпээр» совхоз.

Эде тургустунуушкун: чаа ёзу-биле ажылдаар

КҮҮСЕЛДЕНИҢ АРТЫНДА ЧАЖЫТТАР

Каа-Хемде «Бурунгаар» совхоз эът, сүт, дүк бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле чыл планнарын күүсетпээн дээрзин партияның область конференциязынга болгаш республика солуннарынга дыңнаткан турган. Моон мурнунда районнуң мурнакчы болгаш улуг ажыл-агыйларының бирээзи даалгаларын чүге күүсетпээнил, оон кол чылдагааннары чүдел?

Бо айтырыгны тодарадыры-биле ук ажыл-агыйга чедө бергеш, совхоз директорунуң ажылдаар өрээлинче кире бердивис. Директор В. Б. Ярмольник шөлээлей берген. Оон хүлээлгезин бо хүннерде күүседип турар кол инженер Сарыг-оол Остутбаевич Ондар-биле ужурашкаш, келген херээвисти чугаалап бердивис. Ол кезек боданып оргаш, шын-на сеткили-биле мындыг тайылбыр кылды:

— Районнуң статистика эргелели бистиң план күүселдезинге хамаарыштыр киирген дыңнадыывысты чогуур үезинде албааны ол чүве ийикпе, азы бистиң орайтап дыңнатканывыс чадавас. Ынчангаш чыл планнарын күүсетпейн барган кылдыр санаттырган бис. Ынчалза-даа ол-бо «хөделип», ажылчы чоннуң ачы-дузазындан чыл төнер чоокшулай бергенде, күрүнеге эът садар планывысты 102, дүктү — 101 хуу күүсеттивис, а сүттү деңгүп 86 хуу бүдүргеш, ол талазы-биле планывысты чалап кааывыс шын. Чыл планнарын күүседип алырынга улуг бергедээшкиннер тургулаан — дээш.— бадыткал-барымдаа — экономистер киидизинде болгай — диди.

Акша-шалың болгаш төлевир талазы-биле экономист Валерий Дулбаавевич Артна база Сарыг-оол Ондарның чугаазын бадыткааш, чыл планнарының күүселдезин көргүскен документ-бижикти көргүсту. Ында «Бурунгаар» совхоз күрүнеге 240 тонна эът садар планын 246 тоннага күүсеткен. Дүктү план ёзугаар 7 тонна 200 кг күрүнеге дужаар турган, 7 тонна 300 кг кылдыр боттандырган. Сүттүң планы 280 тонна турда, чүгле 227 тонна кылдыр күүсеткен. Ынчап кээрде, ажыл-агый планныг онаалдаларының чамдыктарын күүседип алган деп санап болур. Чамдык специалистерниң болгаш ажылчыннарның чугаазы-биле алырга, план күүсеттинмейн баарының кырында турган, кылдың кырындан деңгүп-даңгып күүседип апкан болуп турар.

Малдың баш санын өстүрер, оон продуктулуг чорууну чедип алыр талазы-биле ажылдарның сөөлгү чылдарда «чаңгыс черге таптап келгенин» совхозтуң улуг зоотехниги Александр Даваевич Чолдан ажыл-биле биске чугааланы. Сүттү бүдүрериниң болгаш күрүнеге садарының планын совхозтуң чүге күүсетпейн барганын семиртилгеге турган казах уксаалыг инектерни хепертен саалдаже киргенинде дээрзин Дөргүн сүт-бараан фермазының бригадири Кылын-оол Белекович Ондарның бадыткап турарында база чылдагааннар бар.

Совхоз, шынап-ла, планныг онаалдаларын күүседип ап болурунуң аргалары турбуже, чүге бергедээшкиннерге таваржы бергенил? Анаа харыыны бистиң ужурашканывыс тускай эртемниглер, хойжулар, саанчылар болгаш ажыл-агыйда күш-ажылдың хоочуннары берип турар.

Ажыл-агый 1987-1988 чылдарда мал чемин белеткээрин организас чок чорудуп, агаар-бойдуска чарбып, даамай хөөнге алзып турганындан ситениң чүгле 48 хуу күүседип, малдың эъткир болгаш сүткүр чоруунга ужур-дузалыг сенаж, силос шуут кылдынмаанындан пээр болгаш бода мал кыштыы кончуг когаралдыг эрткен. Оон кадында хөй хой аарыг-аржыктан болгаш өске-даа чылдагааннардан өлген. Бо чорук совхозтуң мал эмчилериниң, бригадирлериниң, тус-тус хойжуларының четпес ажылын бадыткаан.

Малдың баш санының эрткен чылын кандыг өзүлделиг болганын көрүп болур бис. Бода малдың баш саны 73, пээр мал—77,8, хаван —89,6, чылгы — 90 хуу болган. Ынчап кээрде мал капчап өзер боор. 1976 чылда ажыл-агыйга 12 муң пээр мал турган болза, амгы үеде 3 муң 573 хой арткан. Эрткен чылын бруцеллёз аарыы дээш үш бодан төрүүр хойну болгаш 90 ажыг саар инекти эът планынга дужааган.

«Сүт» программазын амыдыралга боттандырар дээш республикада ажыл шапкын чоруп эгелээн болгай. Совхозтарның сүт-бараан фермалары «үш-муңчуларның», «ийи-муңчуларның» клубтарын тургузуп, саанчы бүрүзү хөй сүт дээш чарышты калбарткан. Ындыг турбуже, совхозтуң «Дөргүн» сүт-бараан фермазы канчап чыл планын күүсетпейн барганын база тайылбырлап болур. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче кирген бо ферманың ажыл-ишчилери моон мурнунда чүгле семирткеш, күрүнеге эът кылдыр дужаар инектерни саап эгелээнинде дээрзин бадыткап турар. Ийи чыл бурунгаар совхоз Саян артындан эъткир, сүткүр уксаалыг 153 инекти саары-биле садып алган. Моон мурнунда казах уксаалыг инектер кыштыы үеде хүнде 3-4 литр сүт берип турган болза, амгы инектер 7-8 литрни берип турар. Ынчап кээрде, саанчылар планныг онаалдаларын күүседип алырының аргазы турган. Ынчалза-даа районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны моон мурнунда планны 220 тоннага онаап турган болза, ону 280 тоннага чедир өстүргенинге ферманың ажыл-ишчилери чарбып турар. Ында база ужур-ла бар.

Шынап-ла, Каа-Хем районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны планныг онаалдаларны совхозтарның удуртукчулары, специалистери-биле дугуржуп албайн, айтышкыны дужаал байдалы-биле берип турар. Манаа мындыг чижекти айтып болур. Бо чылын «Бурунгаар» совхоз баш санынга онаалтыр бир хойдан 3 кг 850 грамм дүктү кыргыыр кылдыр агроүлетпүр каттыжыышкыны планнаан. Ону ажыл-агыйның малчыннары хуралынга чугаалажып көргеш, ниити хуралдан хүлээп албаан. Республиканың мурнакчы хойжулары безин бир хойдан 2.6—3 килограмм дүк кыргып ап турда, мал бажы оранчок кудулаан совхоз ол хире дүктү кайын кыргып ап шыдаар. Ынчангаш ук планны эде көөрү негеттинип келген. Оон башка бо чылын база күрүнеге дүк садар планын күүседип шыдавас.

«Бурунгаар» совхоз 1988 чылдың эгезинде-ле бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче кирген. Мал ажылының талазы-биле 16 бригада, звенолар керээ-биле ажылдап эгелээн. Ынчалза-даа ажыл-агыйның малчыннарынга бот-орулга-чарылганың дугайын чедир суртаалдап, тайылбырлап бербээн. Ынчангаш хөй-хөй кижилер оон ажыктыын билбейн барган. Бо талазы-биле тускай өөредилгелерни барык организаставаан. Ынчангаш совхоз планныг онаалдаларын үзер часкан.

Моон мурнунда чылдарда эки ажылдыг турган совхоз, шынап-ла, канчап хожудап турарларның санынче кире бергенил? Манаа кадрлар айтырыы база рольдуг болган чадавас. 1976 чылдан бээр совхоз директорунга 4 кижи солушкан. Оон-биле чергелештир мал ажылының тускай эртемниглери болгаш өске-даа специалистер удаа-дараа солчуп келген. Ынчап кээрде, ажылдың удуртулгазы, организациязы шынарын чидирип, командир чок арткан дайынчылар ышкаш, ажыл-ишчилер «таптаашкын» хөөнүнче кирип, эде тургустунуп, дүргедел-биле ажылдаар чоруктан оспаксырап турганы чугаажок. Малчыннарга ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Оларның кадарган малын тарып боозадыр, аннаар хемчег алдынмайн келгени тодаргай. Ол ышкаш совхозтуң организацияларын-биле бир демниг ажылдавайн келген. Бир эвес ажылды эки организастап, чарышты шын чорудуп, кылыр ажылдарны баш удур эки белеткелдиг кылып келген болза, совхоз эът, дүк, сүт садар талазы-биле күрүне планнарын күүседип алырының бүгү арга-курлавырлары турган.

Кажан хамык чүве бергелеп кээрге, совхоз директору ам-на «тырбинайнып» эгелээн. «Думчукка тулганда бызаа сугжур» дээри ышкаш, Саян артынче директор Виктор Борисович Ярмольник чүък машиналары-биле хап чоруткаш, 3 тонна ажыг дүктү садып апкан. Анаа кайы хире чарыгдалдар үнгенин директор-ла кончуг эки билир боор. Улуг чарыгдалдарны кылып тургаш, меге арга-биле күрүне планын күүседип алырга, ол коммунист кижиниң арын-нүүрүнге таарыжыр бе? Азы планныг онаалдаларын күүседир дээш кызып чораан кижи дээш мактап каар бе? Бо үениң негелдезинге ындыг чорук таарыжыр бе? Ол ышкаш эът садарының планын күүседиринге ажылчы чондан артыкшылдыг садып ап, «Сукпак» совхозтан семирткен инектерин канчаар садып алганы база директорнуң буруузу чадавас. Черле ынчаш, күүсеттинмес апарган планныг онаалдаларны боттандырар дээш «садып-саарлыг» бээр удуртукчуларга бурууну онаап болбас бе деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Ону СЭКП Каа-Хем райкому, райкүүсеком, АУК эде тургустунуушкунуң негелдези-биле бир янзы өөренип көөр ужурлуг-дур.

«Бурунгаар» совхоз бо чылын эът, сүт, дүк бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле планныг онаалдаларын күүседип ап шыдаар ирги бе деп айтырыгга харыыны кайын дилээрил?

Сарыг-оол КУУЛАР.
Журналист.

Эки кижилер дугайында

САДЫГЖЫЛАР БАШКЫЗЫ

Кызылдың пассажир АТБ-зиниң үстүү талазында көрүштүг, чараш магазин бар. Оон даштында «Чугула херегле бараанарының өөредилге магазини» деп бижиин каан. Оон иштинге кире бээрге, дааңы-ла бир үе-чергениң аныяк уруглары садыглап турар. Магазинниң салбырларында янзы-бүрү бараанарны чурум-чыскаалдыг кылдыр делгегилээш, өртектерин, хемчээлдерин тодаргай, чараштыр, көрүштүг кылдыр бижиглеп аскылап каан. Ол өөредилге магазини бот-орулга-чарылгаже шилчээн.

Бо магазинниң эргелекчизи Карандаш Шагдыровна Намчыл ол-бо салбырларга барып, ында практика эрттирип турар уругларның ажылын хайгаарап, канчаар ажылдап турарын көрүп, кандыг-бир четпес чүве эскерип кааңда ону эптиг-ээлдээ-биле чугаалап, арга-сумезин катпкан турарын бо-ла эскерип болур. Ол бо магазинге 12 чыл иштинде ажылдап, анаа хөй санныг садыгжыларны практикалдыг өөретпээн дээр!

Карандаш Шагдыровнаның ажылдаар кабинединге кирип, оон ажыл-ижи-биле таныжып чугаалаштым-даа.

— Садыгжының ажылы берге, харысалгалыг болгай. Чеже чыл иштинде чонга бараан болуп келдинер?—деп, баштайгы айтырыымны салдым.

— 1961 чылда Чөөн-Хемчик районда Хорум-Даг ортумак школазының он класзын доосеш, Кызылдың кооператив училищезинге өөренип кирген мен. Ону доосеш, төрүттүнген черим Чыргакыга садыглап эгеледим. Оон соонда Чыраа-Бажы суурга 1970 чылга чедир ажылдааш, Кызыл хоорайның магазиннеринге ажылдап эгеледим. 1976 чылдан эгелеп бо өөредилге магазининге эргелекчилеп, училищениң сургуулдарының практиказын эрттирип ажылдап келдим. Хөй-хөй садыгжыларны белеткежиринге улуг-хуумну киирген мен.

Училищениң сургуулдары бо үлетпүр бараанар магазининге үш ай иштинде практиказын эрттиргеш, оон экзаменин дужаагаш, садыгжылар болуп үнерлер. Бо магазинге ажылдаан 12 чыл иштинде 1200 ажыг сургуул манаа практиказын эрттиргеннер...

Карандаш Шагдыровна училищениң сургуулдарын садыглаарынга, складтардан бараннар алырынга, отчёт, учёт кылырынга өөредип келген. Оон өөреткен кижилери республиканың районнарында, хоорай, суурларында эки ажылдап, чоннуң хүндүткелин чаалап алганнар хөй. Василий Борбакович Куулар Чыраа-Бажында ажылчын кооперацияның даргазында, Лилия Доржуевна Монгуш бо өөредилге магазининде садыглавышаан, училищениң сургуулдарын өөредип турар. Марина Аракчаа —Мөңгүн-Тайга районуңуң мурнакчы садыгжызы, Ольга Баазан Кызылдың № 9 гастрономунда эки ажылдап турар. Ол ам СЭКП кежигүну. Шак ындыг эки ажылдап чоруурларны хөйну адап болур.

Карандаш Шагдыровнаның ажылдап турар өөредилге магазини ай, квартал, чыл планнарын доктаамал ажыр күүседип келген. Он биргиги беш чылдың үш чылының планын эрткен чылдың декабрь 10-да күүсеткен. Январь айның планын база ажыр боттандырган. Бо чылдың бараан саарылгазының планы 480 муң рубль.

— Практика эрттирип келген сургуулдар-биле кандыг ажылдарны чорудуп турар силер?

— Бис эртенниң-не өөредилге клазынга чыылгаш, эрткен хүнде канчаар ажылдааның түңнеп, сайгарып, кандыг четпестер болгулааның тодарадып, айтып, садып алыкчыларга кандыг бараанар херегленниниң турарын сайгарып турар бис. База бир кол чүве магазинге бараанарның ассортиментизин көвүдедирин, чоннуң чагыгларынче кичээнгейниң салырын чагып чугаалаар-дыр мен. Садып алыкчыларның чагыгларын күүседип бээрге, дыка өөрүүр боор. Магазинге улуг назылыг садып алыкчылар кээрге, бараанарның шынарларын тайылбырлап бээрин оларга чагып сургаар мен.

Магазинге бараанарны, ылангыя идик-хеп аймаан сезон айы-биле киирип турар. Ол садыгта үр үеде сайгарылга чок чыдып турар бараанар холдуунда чок болгулаар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ПАРТИЯНЫҢ XIX БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ

СЭКП-ның XIX Бүгү-эвилел конференциязының стенографтыг отчёдунуң ийиги тому чырыкче үнген.

Делегаттарның чугаалары, СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң партия конференциязын хаап турда чугаазы, конференцияның резолюциялары, өске-даа материалдар мында кирген.

(СЭТА).

Үндезин реформаның оруу-биле

ЧАА АРГАЖЕ ДИГИИ-БИЛЕ

Өг-бүлениң аренда керээзин шиигээдип алырынга шиитпирлиг базымны Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыннары бо чылын кылган. Ажыл-агыйның малчыннары барык дигии-биле аренда керээзи-биле ажылдаарын шиигээдип ап эгелээннер. Малчыннарның баштайгы базымы бызыг болзун дээш совхозтуң мал ажылының специалистери, экономистер, бо чугула ажылга хамаарыштыг кижилер кылып болгу дег чүүлдерин шуптузун кылган бе? Аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн малчыннар-биле чугаалажып оргаш, бо айтырыгны кижи сонуургай бээр. Тускай эртемниглерниң боттарынга база аренда керээзин шиигээдип алыры—чаа чүүл. Ынчангаш оларның ажылынга чедир кылдынмаан чүүлдер, частырыглар туруп болуру чугаажок. Ынчалза-даа ол частырыглар чүгле нарын чүүлдерге туруп болур.

Малчыннарның холунга совхозтуң экономистериниң түтсүп бергени аренда дугайында керээни көрүп оргаш, керээге албан турар ужурлуг, ажылдың төнчү түңнели дээш малчынның сонуургалын көдүрер негелдени кижи тыппас. Малчыннарның ажылының бүдүрүкчүлүүн көдүрериинге эң идиглиг болган чүүл —пландан ажыр бүдүргени продукцияны бодунун күзели-биле садып-саарар эргени малчынга бергени. Бодунга артыкшылдыг болур пландан даштыкаар бүдүргени продукцияны канчаар сайгарарының дугайында негелде керээде чок. Ол албан турар ужурлуг. Тамга каккан, ажыл-агыйның удуртукчузунуң, малчынның адын салган аренда дугайында керээ дээрге юридиктиг документир. Бир эвес совхоз биле малчынның аразында пландан ажыр бүдүргени продукцияга хамаарыштыр маргылдаа тыптып кээр болза, ону кандыг документиге үндезилеп чарып болурул? Өг-бүле керээзин шиигээдип ап турда, дорт чарыгдалдарны камнап алганы дээш оон 70 хуузунга чедир төлеп бээриниң дугайында маргылдаа үнүп турган. 25 хуузун, 45 хуузун азы 70 хуузун шуптузун төлеп бээрин керээге тодаргайлавайн, 70 хууга чедир төлеп бээр деп бижээнинден маргылдаалар үнүп турганы уттпас херек. Пландан ажыр малчынның бүдүрген продукциязының кым сайгарарынга хамаарыштыр маргылдаа база туруп кээп болур.

Пландан ажыр малчынның бүдүрген продукциязының канчаар сайгарарының дуржулгазы бо ажыл-агыйда бар. Эрткен чылын хойжу Д. О. Күлар аренда керээзи-биле ажылдааш, пландан ажыр алган хураганнарны бодунга арттырып алган. Совхозка-даа, малчынга-даа ажыктыг болган. Оон ажыктыын херек кырында көрген, хирезинде керээге быжыглавайн барганы элдептиг. Азы аас-биле дугуржуп алыры четчир бе? Сөглээн сөс тамга салган документ эвес-ле болгай.

Дарыймаа Орусовна бо чылын пландан ажыр камгалаан хураганнарны боду албас, совхозка бериптер деп шиитпирлээн. «Кижи хөлүн эрттир байый бээр» — деп баштактаны аарак, бодунун шиитпирин ажыттап кагды. Моон алгаш көөрге, малчынның пландан ажыр бүдүргени продукциязы ажыл-агыйның бодундан ырап кай-даа барбас ышкажыл.

Аренданы организастаарының дугайында сүмелерде малдың шынарын, оон чеже продукция ап болуруун тодарадыры чугула деп айыткан. Ол ажылды «Октябрь 30 чылы» совхозта чорудкан бе? Чүгле совхозтуң эвес, а республиканың малчыннарының аразында өг-бүле арендазынче баштай шилчээннерниң бирээзи Дарыймаа Орусовнаның коданында хойларның чижээнге көрүптээлинер. Оон коданында хойлар бөгүн семис, шырак-ла. Ынчалза-даа оларның дүгүнүң класы аңгы-аңгы. Ажыы-биле чугаалаарга, бо кодан кужу кошкак, шырак хураганнар аразынга кирбейн барган хураганнардан четчелеттинген. Малчынның ажыл-агыйжы чорууну ачызында күш кирип келген «шокар» кодан-дыр. Ол хойлардан чүү хире хураган, дүк ап болуруун тодарадырының дугайында мал ажылының специалистери-биле чугаа турганыг малчын сагынмас болду. Оон ынай, кыштагга кажааның, чуртталга бажыңының чүү хире эргижирээнин малчынның киржиилгези-биле тодараттаан. Чогум черле тодаратташ бе ынчаш? Бир эвес тодараткан болза, кажааның, бажыңның өртээ чежел, эргижирээни чүү хирел деп чүвени малчын чүге билбезил? Кыштагны ажыглааны дээш малчынның төлээр акшазын шын доктааткан бе дээш өг-бүле арендазының дугайында керээни көрүп, малчыннар-биле чугаалажып олурарга, өске-даа айтырыглар тургустунуп кээр.

Малчынның бүдүрер продукциязының хемчээлин, оон өртээн, кылган ажыл, продукция дээш төлевирин тодарадыр, ону малчыннарга чедирер дээш хөй ажылды экономистер кылганы чугаажок. Ынчалза-даа малчыннарның калдарган хойларының коданнарын негелделер ёзугаар четчелевээн, олар «шокар» хевээр, малчынның сонуургалын көдүрер кол негелде, ол хамаанчок арендаларның хуусаазын безин керээге тодаргай айытпаанда. «Октябрь 30 чылы» совхозтуң специалистери малчыннарның баштайгы базымын быжыктырып болгу дег чүүлдерин шуптузун кылган деп санап болур бе?

Аренда керээзинче малчыннарны шилчидипкен бис деп оларның бөгүн өөжүргээр барымдаазы чок. Ону үстүнде чижектер бадыткап турардыр.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.
(«Шынның» корр.).

АРМЯН ССР. Армениянын Аныяктар ордузунда психология төвү ажылдап эгелээн. Чер шимчээшкининге таварышкан черлерден келген кижилерниң сагыш-сеткилин өөжүргедип эмнээр кабинеттерни мында дерип тургускан. Чурттуң янзы-бүрү хоорайларындан келген дуржулгалыг эмчилер мында ажылдап турар.

ЧУРУКТА: Армениядан келген психолог эмчи Зара Малоян чер шимчээшкининге таварышкан черлерден келген бичии чаштар-биле.

СЭТА-ның фотозу.

«Шынга» чагаалар

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Чадаана хоорайда амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыннарының ортузунга аренда керээзинче шилчиир деп чугаа ийи чыл хире үргүлчүлээн. Баштай ол чаа аргадан чигзинип, эрги турган чурумувус-биле ажылдап артарынче чүткүүрүн оралдажып турган бис.

Солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, телевизордан көрүп олурарга керээлиг арга-биле ажылдаарының ажыктыы кижи бүрүзүн чайгаар-ла хаара туда берген. Бистиң даараныр цехте беш бригада бар. Ында күш-ажылдың хоочуннары, аныяктар дагдыныкчылары Бичии-Үрүт Оңдар, Зинаида Ойдуп болгаш өскелер-даа бар. Оларның арга-сүмези-биле ай, квартал планнарын кайы-даа бригаданың кежигүннери чедир болгаш ажыр күүседип келдивис.

Бир-ле хүн бистиң бригадавысче аныяк кыс Чойганмаа Оңдар: «Чаа чыл-биле, чаа аргаларже хере базып, керээлиг арга-биле ажылдазывысса, кандыгыл, уруглар?» — деп, бистен айтырды. Бистиң бригаданың кежигүннери чугаалажып алган дег: «Чүүлдүг, чүүлдүг» деп чаңгыс үн-биле харыыладылар. Керээлиг ажылдаарда сагыш-сеткилинге кирбижир кижилер боттары бөлдүнчү бээр хире чорду. Бистиң бригаданың кежигүннери мурнунда 8 кижи турган болза, ам 4 кижиге чедир кызырлы берген.

Цехте кылын хеп даараар № 3 бригаданың кежигүннери 4 кижи ай санында 1200 рубльдиң продукциязын бүдүрер сорулгалыг бис, бо план дээрге кварталда 3600 рубльдиң хевин даараар деп хүлээнип турарывыс ол-дур. Ажылывыстың мурнунда көргүзүглери-биле алырга, ылап-ла күүсеттинер ужурлуг план болуп турар.

Бригаданың мурнунда салдынган сорулганы чедир болгаш ажыр боттандырарынга бызыг сагылга-чурум херек дээрзин эки билир бис. Мээң кады ажылдап турар кыстарым ажылынга ёзулуг бердинген, кызымак мастерлер. Ынчангаш алган планывысты күүседир, кылган ажылдың шынарын экижидер дээш кижи бүрүзү чүткүлдүг ажылдаар ужурлуг дээрзин эштерим-биле ылап дугуржуп алган бис.

Мурнунда бригаданың кежигүннериниң саны хөй, эрги ёзу-биле эрестей ажылдап турган бис. Тодаргайлаарга, ажыл шагы үзер былдамыш кижилер план күүседиринге шаптыктап турганын чугаалавас арга чок. Ам бистиң бригадада мастер кыстарның сагыжы чаңгыс кижи дег. Ынчангаш салган сорулгавыс албан бүдер, чөптүг чылдагаан чок черге ажыл шагы үзер кижи биске түрбестаа дээрзин бот-боттарывыска идегежиривис-биле бадыткап шыдаар бис.

Ажылдың бо депшилгелиг аргазы болур керээ системазынче киргенивиске бригада кежигүннери өөрүп, оон ажыктыг талалары хөй дээрзинге бүзүреп, чаңгыс кижи дег бедик чүткүлдүг ажылдап турар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга уткуштур белек кылдыр баш бурунгаар кызымак ажылдап эгелээнивистиң херечизи болур дээрзин ажылдың бүдүнгүрү, мастер кыстарның тудуңгуру херечилеп турар.

Намчал ОНДАР.
Мастер-даараныкчы, күш-ажылдың хоочуну.

ПОЧТАЧЫНЫҢ ЧЫМЫЖЫ

Мен маңаа бөдүүн ажылчын кижи Күжүгет Боратович Сендажы дугайын бижикседим. Амгы үеде оон назыны дөгээн-даа болза, ниитиге ажыктыг ажыл-херектерде киришпишаан. Аныяанда суггатчылап шаг болган, фермага инек-даа кадарып турган. Ам Бижиктиг-Хая салбырының почтачызында ажылдап турар.

Чиик эвес, харысалгалыг ажыл. «Кижи эки чоруур болза, чонуң эки аксынга черле чедер» деп чугаалажыры кончуг шын. Бо почтачыда тускай аът, транспорт чок. Таварышкан-на чүвеге олуруп, ол-бо чедип, кызып ажылдап-ла турар.

Бо салбыр районда бир улуг салбырларның бирээзи, суурда 110 өреге, ол ынчаар 80 хире малчыннар база бар — оларның шуптузунга солун, сеткүүл, чагаа-бижик чедирери берге ажыл. Бо кырган ону черле чажам дивес, эки кылып турар.

Серин-оол САРЫГЛАР.

ХӨНДЕРГЕЙЖИЛЕР ХҮНДҮЛЭЭР

Харылзаа албаны чонга база буянныг ачызын чедирип турарын кым билбес боор. Хөндергейжилер ол суурда почта салбырының ажылын мактап турары таварылга эвес. Салбырның эки ажылын айтып турар мактал база хүндүлел бижиктерни аңаа барган кижи дораан-на эскерер. Салбырның эргелекчизи Самбуу Оюмаа мында ажылдаа-ла он ажыг чыл болган.

Чылдың кайы-даа үезинде сумка долдур солуннар, журналдар чүктээн аныяк кысты Хөндергей суурнуң кудумчуларынга бо-ла көрүп болур. Суурнуң почтачызы Дамбаа Чечек маа ол-дур. Кижилерниң чагыдыгазын ой-шаанда чедирип, пенсионерлерниң база хүндүлүг аалчызы: пенсияларны туда чедирип бээр.

Монтёр Сат Шыырап-даа, малчыннарның почтачызы Моңгуш Чигжит-оол-даа база-ла ажылынга кызымак.

Ооржак ХЕВЕК-ООЛ.

ЧӨВҮЛЕЛДИ ТУРГУСКАН

Сүт-Хөл районнуң «Трудовые резервы» спорт ниитилелиниң конференциязы эрткен субботада болуп эрткен. Аңаа районда тос школалардан 50 делегат киришкен.

Конференцияның ажылынга профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оол, Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы С. Ы. Ооржак, Улус өөредилге министерствозунуң «Трудовые резервы» спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы А. С. Сандан олар киришкеш, район девискээринге спортчу баазаны тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып, спортчуларның сонуургаан айтырыгларынга харыы бергеннер. Районнуң спорт чөвүлелин 13 кижи составтыг кылдыр тургускаш, чөвүлелдиң даргазынга районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи М. Л. Саая-ны соңгаан.

Вячеслав МОНГУШ.

Төөгү болгаш амгы үе

МАРШАЛ ЧОЙБАЛСАННЫҢ ХӨЛЕГЕЛИГ ТАЛАЛАРЫ

Моол Арат Республиканың чаартылга үезин чурттап эртип турар. Оон онзагай талазы — эрткен орукту ханызы-биле угаап бодап турары. Ол чорудулгага «Партийжи-организастыг болгаш идеология ажылын сайзыраңгайжыдар талазы-биле чаа сорулгалар» деп МАРН ТК-ның Политбюрозунуң документизи идигни берген. Ону партия ТК-зының ээлчеглиг, декабрь (1988 чыл) Пленумунга белеткеп кылган болгаш ону эгелээриниң мурнунда бир ай ажыг үеде-ле парлап үндүрген. Ол документини бүгү улус чугаалажып көрген. Моолдуң төөгүзүнде «ак меңнер» деп адаар чүүлге — Х. Чойбалсаңга чүдүүр чорукка болгаш оон коргунчуг уржуктарынга улуг кичээнгейни угландырган.

Сөөлгү үеде парлап үндүрген хөй саңныг чүүлдер кандыг-даа буруу чок кижилерни — партийжилерни, күрүне удуртукчуларын, шериг начальниктерин, культураның болгаш урал чүүлдүк ажылдакчыларын, ламаларны, малчын араттарны массалыг истеп сүрүүшкүннерге таварыштырып турган чорук аныяк республиканы оон чедирген кончуг улуг хоразының дугайында чугаалап турар. Чойбалсанның кемниг үүлгедиглери билдингир-даа турган болза (ол дугайын МАРН ТК-ның 1956 чылда апрельде болгаш 1962 чылда январьда болган пленумнарынга чугаалап турган) чурттуң чурттакчы чонунуң херек кырында бүгү кезектеринге хамаарыштыр кылып келген кемниг үүлгедиглериниң дугайында чугааларны ээрбесиниышкын чокка номчууру берге.

1921 чылда улусчу революцияның удуртукчуларының бирээзи Дарьзавын Лосол чораан деп, «Үнэн» солун бижип турар. Ол дуза көргүзериниң дугайында дилег кылып, Совет Россияже чораан моол революсчуларның баштайгы делегациязының составынга кирген. Ыраккы Чөөн чүктүң революсчу организацияларының Москвага эрткен баштайгы съездизиниң ажылынга киришкен. Коминтерниниң алдыгы конгрезинге МАРН-ны төлээлеп чораан. Моолдуң капиталистиг эвес оруктап хөгжүүрүнге ол хөй чүүлдү кылган. Партийжи тургузуушкунга оон салыышкыны улуг. Хоругдаттырарынга чедир сөөлгү беш чыл иштинде Д. Лосол МАРН-ның Төп контроль комиссиязының даргазынга ажылдап турган.

1939 чылдың июль 12-де ону шериг самолёдунга олурткаш, билдинмес угже алгаш барган деп, солун дыңнадып турар. Ол үеден эгелээш, өске хөй саңныг истедип сүрдүрүп чорааннар ышкаш, ие чок чиде берген. Чүгле 23 чыл эрткенде кем-херек үүлгеткен чүүлү чок болганда Дарьзавын Лосолду МАР-ның Улусчу Улуг хуралының Президиумунуң чанында истеп сүрдүрүп чорааннарның херектериниң талазы-биле комиссия агарткан.

Мегелеп тургускан буруудадыышкыннар-биле кандыг-даа үндезин чокка улустарны «хоралакчы», «шпионнар», «улустуң дайзыны» деп буруудадып каар турган. Оларның чамдыктары ие чок чидип, чамдыктарын боолап өлүрүп, өскелерин кара-бажыңнарга суп турган. Ындыг салым-чолга Д. Сухэ-Баторнуң сурукчузу премьер-министр А. Амар, баштайгы моол маршал Г. Дэмид, партия ТК-зының секретары Ж. Лхумбэ, дээди звенонуң өске-даа партия болгаш күрүне удуртукчулары таварышканнар.

Истеп сүрүүшкүннер аныяк республиканга кончуг улуг когараалды чедирген, эң-не дээре белеткеттинген, дуржулгалыг партия-күрүне кадрларын өлүрткен.

Х. Чойбалсаңга чүдүүр чоруктуң чылдарының үезинде хоойлуга удур истеп сүрүүшкүннерден эң-не улуу-биле кограаннарның аразынга шериг кижилерни адаар ужурлуг. Аңаа генералдарның 80 хуузу, чүс-чүс офицерлер болгаш политажылдакчылар таварышкан. Оларның хөй кезиин боолап өлүрген. Командылал албан-дужаалдарга биче болгаш ортумак звенонуң четпес белеткеттингени офицерлерниң томуйлаан. Халхин-Голга япон эжелекчилер-биле тулчуушкунга 1939 чылда МРА ол дуржулгазы чок офицерлерден тургустунган командылал составтыг киришкен. Кожавыска бистиң шынчы эвилелдиниң совет Кызыл Армияның турганы аас-кежик болган. Ол дайынның бүгү аар-берге уургазын ол бодунга ап үнген. 1937 болгаш оон соонда чылдарның уржуктары МРА-ның дайынчы байдалынга үр чылдар иштинде багай салдарлыг болуп келген — деп, МАРН-ның камгалал министри Ж. Ёндон чугаалаан.

«Улаан од» деп шериг солун мынча деп бижээн: «1938 чылдың июльда Х. Чойбалсан багай сураглыг 17 дугаар дужаалды үндүрген. Ында бүгү шериглерни эки тура-биле «бот-сойгалаашкын» кылырын, «дайзыннар-биле бодунуң дугуржуп ап турганының дугайын, революцияга болгаш чонга удур кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайын» чугаалап бээрин хүлээндирген турган. Бүгү-ле шериг кезектеринге ынаныштыг эвес херии дамазын тургузуп турган, олар кеземче көргүзеринге болгаш тудуп хоругдаарынга үндезин болуп турган». Солуннуң бижип турары-биле алырга, кижилерниң ат-алдарын дорамчылап турар ол актының түңнелинде чүгле 1937 чылдың ноябрьдан 1939 чылдың май айга чедир шеригден 96 офицерни болгаш 544 сержантыларны үндүр ойлаткан, а оларның чамдыызынга удур мегe буруудадыышкын-биле кеземче херээн оттуруп тургускан турган.

Чогаадыкчы интеллигенцияга хамаарыштыр аарышкылыг согугну истеп сүрүүшкүннер кылган. Ол дугайында чугаа моол чогаалчыларының чоокта чаа эрткен сески съездизинге болган. Хоойлу-дүрүм үрээн деп салым-чаданныг чогаалчылар С. Буяннэмэх, Ш. Аюуш, М. Ядамсүрэн, А. Сэнжид, Ш. Содномдорж, Л. Намсрай, Э. Пурэв болгаш өскелер-даа буруудаттырган. Хоойлуга удур истеп сүрүүшкүннерге таварышкан кара-бажыңнарны эрткенер революсчу моол литератураның үндезилекчизи Д. Нацагдорж, академиктер Ц. Дамдинсүрэн болгаш Б. Ринчэн, амгы литератураның классиги Д. Намдаг, улуг сураглыг чогаалчылары Х. Пэрлээ, Н. Наван-Юндэн, Б. Доржсүрэн, Б. Содном, Ч. Дашням, Л. Цэнд-Очир олар болган.

Революсчу аныяк культураның хөй саңныг төлээлекчилерин узуткааны, чогаадыкчы чорудулгага каржызы-биле холгаарлааашкын — Х. Чойбалсанның болгаш оон талалакчыларының кем-херек үүлгедиишкиннери оон-биле кызыгаарланмайн турган деп чогаалчылар съездизинге айыткан. Таптыг-ла ол үеде литературада, кинода болгаш театрда ниитилел амыдыралында четпестерни чажырып турган чогаалдар көстүп кээп эгелээн, мегe оптимизм колдап, удуртукчуларның ачы-хавыязын эмин эрттир мактап көдүрүп турган. Чоннуң чаалап алган хосталгазы болгаш хамаарыштыр чоруу дээш, партияның болгаш улустуң бүгү чедиишкиннери дээш ачы-хавыяны И. В. Сталинге болгаш Х. Чойбалсанга хамаарыштырарының угланыышкыны туруп турган.

Чогаалчыларның шуулганы кол сорулгаларның бирээзи кылдыр чаңгыс кижиге чүдүүр, хөй чылдарның иштинде Моолдуң төөгүзүнге «ак меңнерни» арттырып турган үениң шын илередири болур деп тодаргайлап тургускан. Ол ажылды ам эгелей берген. Солуннарда, журналдарда документалдыг публицистиг чогаалдарны парлап эгелээн. Л. Тудэвтиң «Силерге, революция, дангыраглап тур мен» деп чаа романын парлап үндүрген. Ында истеп сүрүүшкүннерге таварышкан сураглыг күрүне ажылдакчызы М. Дугэржавтың амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының дугайын бижээн.

Ол коргунчуг үениң дугайында парлаан чүүлдерни номчааш, кем-херек үүлгедиишкиннерниң улуг хемчээлдиин кижи кайгаар. Истеп сүрүүшкүннерге таварышканнарның кадайларын кара-бажыңнап каан, оларның чамдыызын боолап каан. «Чоннуң дайзыннарының» уруглары школалардан үндүрген, оларны истеп сүрүүшкүннерге болгаш кызагдаашкыннарга таварыштырып турган. Ол үеде Моолдуң эр чурттакчы чонунуң барык чартыы турган хүрээ ламаларын узуткап каан а 700 дуганнарны өрттедип хуюктаан.

30-40 чылдарда МАР-га болган хажыдыышкыннарны шүгүмчүлээдиг ёзу-биле угаап бодаары аңаа эвес чоруп турар болбайн аан. Чаңгыс эвес уткалыг санал-оналдар болган дискуссиядан ол көскү. Хөй-хөй чылдарның иштинде «эргим удуртукчу» кылдыр Чойбалсанга чүдүүр чорукту тургузуп келген болгай. Оон тевири «бүгү улустарның баштыңчызының» овур-хевири ышкаш кылдыр моолдарның чаңгыс эвес салгалының медерелинге кирген турган.

Чойбалсанга чүдүүр чорукту МАРН ТК-ның 1956 чылдың апрельде болгаш 1962 чылдың январьда болган пленумнарынга шүгүмчүлээн турган. Буруу чокка истеп сүрдүрүп турганнарны агартыр талазы-биле ажылдың эгезин салган. Амгы үеде МАРН-ның XIX съездизинге (1986 чыл) эгелээн ниитилел амыдыралының бүгү талаларын чаартырынче угланмышкын, ажык-чаптыг чоруун болгаш демократчыдылга чуртта политиктиг амыдыралдың идепкейжилеринче чаа күчүлүг идигни берген. Ол чорудулгага ССРЭ-де угаан-бодал чаартылгазы, эрткен үениң артынчыларындан совет ниитилелдиң арыглаашкынын күштүг салдарны чедирген деп, моол парлалга демдеглеп турар.

Даараазында чүүлдү база чугаалаар ужурлуг. Чоокку үеге чедир-ле моол чурттакчы чонунуң элээн кезииниң медерелинде Чойбалсанның болгаш Сталинниң аттары кожа турган, а Моолга хамаарыштыр Совет күрүнениң политиказын Сталинниң ажыл-чорудулгазы-биле деңнештирип турган. Чойбалсанга чүдүүр чорукту сойгалап илереткени моол-совет харылзааларга багай салдарны чедирип болур деп айыылзыныышкынны дыңнап болур.

Ындыг бодал-биле маргылжып, публицист Б. Дашсэрэн мынча деп бижээн: «Моол болгаш совет улустарның барык 70 чыл иштинде найыралының быжыгыышкыны болгаш хөгжүлдези — ол болза В. И. Лениниң ачы-хавыязы-дыр, дузаламчының холун биске сунуп берген болгаш бистиң хамаарышпас чоруувусту албан аайы-биле хүлээп көрген совет ажылчы чоннарның ачы-хавыязы-дыр. Бөгүн бис Сталинге чүдүүр чоруктуң чаңгыс күрүнениң иштинден дашкаар үнүп келгениниң дугайын болгаш оон өске чурттарга аар-берге уржуктарын болганының дугайын чугаалап бээр ужурлуг бис. Улан-Баторда Сталинниң тураскаалының орнунга Д. Нацагдоржиниң, Д. Сухэ-Баторнуң башкызы О. Жамьянга, маршал Дэмидке тураскаалдарны тургузуп каар болза, бистиң улузувус өөрүп четтирер. Оон адын эдилеп турар кудумчуларны болгаш бүдүрүлгелерни эде адаары эргежок чугула. Ол моол-совет найыралды чүгле быжыглаар».

Ниитилел хөгжүлдезинге ындыг хажыдыышкыннарга объективтиг үндезин турбаан деп, пленум тодараткан. Ол субъективтиг частырыгларның болгаш алдагдалдарның ужурундан болган. Тодаргай үениң иштинде чүгле ийи чурт — ССРЭ болгаш МАР социализмниң оруу-биле чоруп орган. Совет дуржулга өттүнеринге кара чаңгыс үлегер болгаш чуртка чаа амыдыралды бадыткап тургузарынга кол чөленгииш болуп турган. Ол дуржулгадан бодунуң болур болгаш күш четпес бүгү-ле чүүлдерни үлегерлеп ап турган. Ындыг аза-чайтаар көрүүшкүн үезинде үнелиг, ажыктыг чүүлдер-биле кады четпестерни база ап турган. Оон чайынначак бадыткалы Совет Эвилелинге Сталинге чүдүүр чорук ышкаш. Моолга Чойбалсанга чүдүүр чорукту кирип нептереткен. «Бүгү улустарның баштыңчызы» болгаш кончуг улуг эрге-чагырганы бодунуң холунга мөөннеп алган оон өттүнүкчүзүн Моолга база-ла ындыг деңнелге алдаржыдып турган деп пленумга онзалап демдеглээн.

МАРН ТК-ның декабрь пленуму Чойбалсанга чүдүүр чорукту эгелээш, партияның ат-алдары чаңгыс кижиниң ат-алдары-биле азы оон баштап турган бюрократтыг аппарады-биле солууру эгелээн, эгелеп башкарылганың демократтыг хевиринниң орнунга командылал-административтиг хевирлер колдап, күрүне, ажыл-агый организацияларының хүлээлгелерин партия органнарының холгаарлап киржири болгаш чардыктырарының практиказы тургустунуп келген деп чугула түңнелди кылган.

Партия болгаш күрүне органнарының ажылынга ленинчи нормаларны үрээри 50-60 чылдарның соонда база улам-чылап турган деп МАРН ТК-ның пленумунга демдеглээн. Чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң хоралыг уржуктарын узуткаар талазы-биле эгелээн ажылды улавайн соксадып каапкан. Пленумнуң хүлээп алган доктаалынга 30-40 чылдарда үндезин чок истеп сүрүүшкүннерге таварышканнарны агартыр талазы-биле тускай комиссияны тургузарын саналдаан, партия-күрүне амыдыралынга ленинчи нормаларны катап тургузары-биле политиктиг системаны сайзыраңгайжыдарының программазын ажылдап кылган болгаш ону чайгылыш чокка сагыыр ужурлуг.

Ким БОЛДХОНОВ.
(СЭТА-ның корр.).
Улан-Батор.

Бистиң тайылбырывыс

ПАРАГВАЙ: «ЧӨНҮК КАУДИЛЬОНУҢ» ДҮШКЕНИ

Куактыг танк шеригниң полковниги Лино Овьедо президентиниң кабинединге чепсектиг солдаттарын эдертип алган кирип келген. Чоок кижилеринге шуптузунга кагдырган президент Стресснер хөлүн берген чааскаан орган. «Дээрги генералым, буруулуг болдум, ынчалзажок силер хоругдаткан-дыр силер»— деп, Овьедо чугаалаан. 76 харлыг диктатор чүнү-даа мыттавайн парагвай найысылал Асунсьонуң кыдыында «Камро гранде» кара-бажыңче углай чорупкан.

Шаанда Парагвайже көже берген немец повар оглу Альфредо Стресснерниң 35 чыл болган эрге-чагырылгазы шак ынчаар доозулган. Латин Америкада эң чөнүк каудильо (чагырыкчы) президент ордузундан дезиптерин кызыткан, ынчалзажок кым-даа аңаа дузалаваан, оон хууда самолёду бактарын долдур кудуп-даа каан болза, турган черинге олчаан арткан.

Шериг эргилдези февраль 3-те болган, ийи хонганда Стресснерниң президент болгаш шериг күштериниң кол командылакчызы эрге-дужаалдардан халашканының дугайында медеглелди радио дамчыштыр чугаалаан, а каш хонук бурунгаар ол парагвай улуска «кижиниң эргелерин камгалаарын болгаш чуртка тайбын чаагай амыдыралды» аазап орган. Ынчалзажок, оон ол аазаашкыннарынга бөккен чон бүзүревээн. Чүге дээрге ындыг аазаашкыннарны ол эрге-чагырганы холгаарлап алганы 1954 чылдан бээр чеже-даа берип келген.

Оон эрге-чагырга туткан чылдарында Парагвай — чурттакчы чону 3,5 миллион кижи, девискээри Япониязынга барык дең. Мурнуу Америка күрүне—наркотиктер садыглакчыларының, американ сигареталарының, бразил автомобильдериниң, нацистерниң хоргадал тывар чурту апарган. Оон бойдус курлавырларын даштыкы монополиялар үптеп келген, а 1,5 миллион ажыг парагвайлар эң ядыы-түренги байдалда чурттап турар. Стресснер эрге-чагыргазынга удурланган кижилерни шуптузун узуткап азы чурттан үндүр шөлүп келген. Чүс-чүс мун кижилер полиция участоктарынга шаажыладып өлүрткен. Миллион ажыг парагвайлар кожазында чурттарже дезип үнген.

1954 чылдан бээр чурттуң конституциязын ол бодунга таарыштыр ийи катап эткен болгаш эрткен чылын сески удаа президент кылдыр база катап «соңгуткан».

Стресснерниң кызыгаар чок эрге-чагыргазынга оон чоок кижилери безин хөңнү калган. Эрге-чагырыгда турар «Колорадо» партияга шиңгыы чөрүлдээлер эрткен чылын эгелээн. Күрүне эрге-чагыргазынга бодунуң орнунга Стресснер 44 харлыг улуг оглун белеткеп турар деп чугаа тараан соонда ол чөрүлдээ улам алгаан. Адактың соонда, парагвай шериг күштеринге бир кол черни ээлеп турган генерал Андрес Родригес чагырыкчыга хууда килеңнээн. Февраль 3-те болган эргилдениң мурнунда бир неделя бурунгаар Стресснер ону эрге-дужаалындан чайлап бер деп негээн, ынчалзажок генерал ону товаан.

Ынчангаш ол февраль 3-те болган күрүне эргилдезин баштаан. Оон командылааны бирги чадаг шериг корпузу ийи дүжерин билек, хоорайже кирипкен. Боо аткылажыышкыны найысылалдың кыдыындан эгелээш, чоорту төвүнге чедип келген. Оон хааш-шимээниинден байдалдың кандыг аазылымын билип ап болур турган. Февраль 3-түн дээн бажында найысылал Асунсьонуң төвүнге чедер аргалыг болган даштыкы журналистер кайы-даа таладан 300-300 хире кижи когараан хирезин демдеглээн.

Боо аткылажыышкыны төнмээн турда-ла, генерал Родригес кымга-даа хамаарышпас «Примеро де Марсо» радиостанцияны дамчыштыр парагвайжыларга бодунуң кыйгырыын дамчыткан. Шериг эргилдезин ол «кижиниң эргелерин, демократияны, христиан шажынны камгалаар» дээш кылган мен деп медеглээн. Чүнүн-даа ужурун билбээн кижилер кудумчуларга бөкперлежип эгелээн, ынчалзажок удаваанда көөр хөңнү чок чагыргазының дүшкенинге өөрүп, бот-боттарынга байыр чедирип турган.

Ниитизи-биле Парагвайның оон мурнундагы эрге-чагыргага удур күштери, Латин Американың хөй-ниити болгаш политиктиг бөлүктери шериг эргилдезин болгаш тургустунган түр чазакты деткип хүлээп алган. Стресснерниң эрге-чагыргазын массалыы-биле буруу шаап турган парагвайжылар болгаш латин американнар Родригестиң чуртка демократияны тургузар дээн аазааткыннарын Парагвайга тайбынны, демократияны болгаш депшилгени тургузарынга оруктарны ажыдып болур деп идегел-биле хүлээп алган.

Ынчалзажок дыка хөй политиктиг хайгааракчылар Родригестиң медеглелдерин чүгле аазаашкыннар деп чүвени демдеглеп турар. Ол оон мурнундагы чагырыкчы Стресснерниң үезинде чуртка эң салдарлыг, эң бай кижилерниң бирээзи бооп келген. Оон-биле кады ол Стресснерниң төрели —кудазы чораан: уругларының бирээзи чагырыкчының бичии оглунга барган турган.

Парагвай коммунистерниң бодап турары-биле чаа эрге-чагырганы медеглелдерин кичээнип хүлээп көөр аазар, чүге дээрге олар чүгле аазаашкыннар-дыр. Ханы чажыт байдалда ажылдап турар Парагвайның коммунистиг партиязы эргилде соон дарый үндүрген медеглелинде ону чурттуң ирээн эрге-чагыргазынга удур парагвайжыларның үр үеде демиселиниң, демократия болгаш хосталга дээш демиселдиң түңнели болган деп айыткан. «Канчалза-даа чуртта амгы төөгүлүг үе-чаданың онзагай чүүлү болза, шимчээш диңмес быжыг деп бодап турганы эрге-чагырга системазының божааш дээнииниң барымдаазы болур.

Александр ТРУШИН.
(СЭТА).

«Кадыкшыл» программа — боттанышкында

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДАРНЫ ТУРГУСПААН

Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап турар кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыгларын «Кадыкшыл» программазында база бир чугула пункт кылдыр киирген турбуже, Бии-Хем районну алыр болза, ында байдал шоолуг эвес. Оон дугайын тускай комиссия эрткен чылдың төнчүзүнде хынап чораш, четпестерни айтып, түңнелдерин үндүрген.

Чамдык чүүлдерниң дугайын манаа кансы айтып көрейн. «Эзрбек» совхозтуң малчыннарынга эрткен чылын алды чунар-бажыңны туткан, ол эки. «Хадын» совхозтуң сүт-бараан фермазының чаа тудуу дооступ турар, аңаа хол-биле кылыр ажылдарны бүгү ажылдарны механизастаар.

Хыналда үезинде чүү илереттингенил дээрге ол районда АҮК-те-даа, совхозтарда-даа «Кадыкшыл» программазы ёзугаар кылыр ажылдарны планнап тургуспаан, ынчангаш кадаа ишчилерниң ажылдаарынга, оларның кадыкшылын камгалаарынга чогумчалыг байдалдар тургуспаан турар. «Эзрбек», «Саян», «Хадын» совхозтарның машина-трактор мастерскаяларында ажылчыннарга амыдырал хандырылга өрээлдери чок. Хол-биле кылыр аар ажылдарны чиигедир көдүртүр кылыглар (бөдүүн-даа) шуут чок. Кижилерни кемдеп-кергээшкинден камгалаарының чүүлдери чок. Оон уржуундан чамдык берге таварылгалар безин болуп турар (кижилерниң өлүмү-биле холбашкан). Котельнаяларда ажылдап турар кижилерниң аттестациязын кылбайн турар, ынчангаш оларның дыка хөй тускай документ чок болгулаар.

Хол-биле аар ажылдар кылыры коллуунда иштеренгей. Чижээлээрге, «Кызыл тараачын» совхозтуң бызаа ажаалдазында ажылдап турар херээжен ажылчыннары ээлчег дургузунда 10 флага белен чемни бызааларга көдүрүп аппарып чемгерер. Флага бүрүзү 32 кг чедип турар. «Саян» совхозтуң хаван фермазында бичии механизацияның безин кандыг-бир ужу-кыдыы көзүлбес.

Хойжуларның ажылынга таарымчалыг байдалдар чок. «Эзрбек» совхозтуң № 1, 3 бригадаларында электри чырыы чок. Чамдык малчыннарның кыштагларында чунар-бажың херекчок, арыглаңыр черлер безин кылдынмаан. Райониуң малчыннарының чүгле 30 хуузу чунар-бажың-биле хандыртынган. Чамдык черлерде малчыннар бажыңнарының, чунар-бажыңнарының, кажааларның кышка белеткеттингени багай. Малчыннар боттары кылып алыр бе дээрге материалдар чок болур. Чижээ, «Өөк» совхозтуң Тарлаг салбырында Чыдалыг-Тей деп черде малчын Кызыл-оол Болаттың кыштаанда байдал шак ындыг янзылыг турда, удуртукчуларны чеже-даа дилээрге, төөмчага албаан.

Ол-ла совхозтуң Тарлаг салбырында ферма ажылдакчылары мынчага чедир тускай хеп-сын албааннар. Малчыннар Роман Сандый, Альберт Маады, Сергей Ооржак, Сандый Баадыр-оол («Эзрбектен»), Чадамба Кара-оол, Чадамба Кан-оол («Кызыл тараачындан»), Кызыл-оол Болат, Галина Таа («Өөктен») амыдырал хандырылга, садыг, харылзаа ажылдакчыларынга хомудап турары черле чөптүг. Почта чедирилгези, амыдырал хандырылга барааннары, аъш-чем аймаа-биле четпес хандырып турар.

Ажыглап турар шупту котельнаяларда хүл тудукчулары чок, ынчангаш агаарны хирлендирип турар. Үстүнде бүгү четпестерниң уламындан ажылчыннарның аарыыры, ажылдаар шинээзин чидирери, бюллетеньнээри кончуг хөй. Ол көргүзүг чылдан чылче өзүп турар. Эрткен чылдың чүгле тос айларында аарыгдан ажыл хүнүнүң чидирии 22318 болган. Бо талазы-биле «Кызыл тараачын», «Өөк», «Саян» совхозтарда байдал эң багай.

Ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыын Бии-Хемде шиитпирлеп турары багай. Бии-Хем, АҮК, совхозтар, оларның удуртукчулары, специалистери боже көрүнүп, холга алыр үе келбээн бе?

Сергей МААДЫ.

Республиканың санэпидстанциязының килдис эргелекчизи.

Мордва АССР-ниң кодээ суурларының уруглары Чаа чыл таварыштыр база бир магалыг белекти алган. Саранск хоорайда түс черниң чурттакчыларының төрээн дылдары болур мокшан болгаш эрзян дылдарга журналдарны парлап эгелээн. Айда бир удаа үнер уруглар журналдарын чогаадып кылырынга республиканың шыырак чогаалчылары, журналистери болгаш чурукчулары киржип турар. Журналдарны өңнүг чуруктар-биле каастап турар.

Чаа журналдар республиканың национал школаларының башкыларынга кончуг чугула дузаны көргүзе берген. Төрээн дыл кичээлдеринге оларны ажыглап эгелээн.

ЧУРУКТА: республиканың музыка школа-интернадының өөреникчилериниң чаа журналды сонуургап турары.

СЭТА-ның фотозу.

СОВХОЗКА ДЫШТАНЫЛГА ХҮНҮ

СҮТ-ХӨЛГЕ БАЙЫРЛАЛ

Сүт-Хөл районнуң төвүнге ВЛКСМ райкомунуң болгаш кодээ Совет күүскомунуң организастазы Шагаа байырлалы болгаш чаа хүреш залының ажыдышкыны болуп эрткен. Аңаа Кызылда ажылдап, чурттап чоруур Сүт-Хөл чурттуг мөгелер Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы С. Ы. Ооржак, Профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оол, Улус өөредилге министерствозунуң «Трудовые резервы» спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы А. С. Сапдан, Кызылдың профтехучилищезиниң башкызы, хоочун мөге Д. А. Ооржак, самбо хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат О. С.-Н. Ооржак; ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың болгаш спорттуң хоочуну К. Д. Даржаа, РСФСР-ниң национал хевиринге спорт мастери О. С. Сат олар чалаткан.

КӨДҮРЕР-ДАШТАРНЫ ДЕҢЗИЛЭЭНИ

Суурнуң чурттакчызы РСФСР-ниң национал хевиринге спорт мастери Кызыл-оол Моңгуш районнуң спорт комитединиң тускай даалгазы-биле Чес-Булуңнуң Дугайда көдүрер-даштарга улуг деңзини чүък машиназы-биле чедире бээрге, оларның соондан аалчылар чеде берген.

Көдүрер-даштар — төөгүнүң тураскаалдары. Тыва чоннуң оларны камнап кадагалап турганының бир чижээнге бо черде деңзи аайы-биле чурумнуг чыскаан салган даштарның чыдарындан-на илдең. Оларның төөгүзү аңгы-аңгы, тывылганы база кандыг-бир мөгениң ады-биле холбашкан болгулаар. Ук черниң мөгелери, келген аалчылар чыткан даштарның тус-туста деңзизин тодарадыры-биле деңзи кырынга салгаш, ооң деңзизин балалбас будук-биле бижээш, дедир чыткан черинге салган. Аңаа Сергей Ооржакка 60 килограмм, Дапыл Ооржакка 62, Чалчык Ондарга 70, Даржаа Кууларга 80, Өлзей-оол Ооржакка 90, Николай Сынап-оолга 110 килограмм деңзилиг даштарны салыры оңаашкан. Оон аңгыда ол даштардан улуг ийи даш арткан. Шала бичези чоокку үеге чедир чурттап чораан мөге Дарыжык Доңгактың, а эң-не улуу тыва тоолчургу чугааларның маадыры Шойдан Ондарның даштары. Дарыжыктың дажының деңзизи 272 килограмм, а тоолчургу мөгениң дажы 427 килограмм болган.

Байырлалдар хүннеринде спортчу маргылдааларның программазынга даш көдүрериң киирип, мөгелерниң күжүн шенээрин районнуң спорт комитеди шиитпирлээн. Удавас ындыг маргылдааларны Сүт-Хөлдүң иачыннары эгелээрлер.

ШАГААНЫ БАЙЫРЛААНЫ

Суур-биле дужаашкак Хемчиктиң оң талазы эриинде Даг ужу деп черге улуг, биче кижилер чыглып келген. Чаштар болгаш школа назылыг урут-дарыг ууңда-ла дөштү куду хаак, шанактарлыг чүгүлап турган. Кижилерниң катык-хөглүг чугаазы дыңналып, арын-шырайында өөрүшкү маңнай чайынназан.

Байырлалды организастап эрттирер ВЛКСМ райкому болгаш кодээ Совет күүскому Шагааны эрги чаңчылдар ёзугаар эрттирериниң программазын ажылдап кылгаш, аңаа одаглар тип, аъш-чем хайындырып белеткээш, тыва национал чемнер болгаш хана солуннар делгелгезин организастаары, спортчу маргылдаалардан тевек тевери, канат тырттары, баг кагарынга, команданың эр киржикчизи херээжен киржикчизин дош ору шанакка сөөрткеш, куду чүгүлаарын, херээжен кижи чаңгыс бутка хаакты кеткеш, кыска хемчээлди эртер, эр кижи оюнуң түңнелин одаг кыпсыры-биле доозарын киирген.

Канат тырттарынга районнуң сан-хөө килдизиниң командазы, баг кагарынга ВЛКСМ райкомунуң командалары шылгараан. Ниитизи-биле байырлалдың негелдези ёзугаар эки киришкеш, бирги черни аннелге коллективи, ийиги черни сан-хөө килдизиниң, үшкү черни райпо, СЭКП райкомунуң коллективтери тус-туста чаалап алган. Ынчалза-даа ол хүн ынча хөй кижиниң аразында хаактар кеткен улуг кижилер шуут чок болган. Бир эвес улуг кижилер хаактарлыг болган болза, улуг хемчээлге чүге чаржып болбас деп? Ыры-шулук, дүрген чугаа конкурузун культура килдизиниң ажылдакчылары организастаан болза, байырлал оон-даа артык солун болгаш кижи бүрүзүнүң сагыжынга уттундурбас кылдыр артып каар турган. Ол-ла хүннүң кежээзинде Культура бажыңынга профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар болгаш чалаткан аалчылар-биле чурттакчы чоннуң ужуражылгазы болган. Аңаа күш-культура болгаш спортту, ылангыя тыва хүрешти улам сайзырадырының дугайында айтырыгны чугаалашкаш, сонуургаан чүүлдерин чурттакчы чон билип алган. Кежээни «Ак-Хем Сүт-Хөл» агиткультбригаданың концерти-биле доосан.

ХҮРЕШ

«Хүреш» залының ажыдыышкынынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы улуг спорт залынга эртенгиниң 10 шакта эгелээн. Хүрежири-биле мөгелер адын бижидип турар аразында Курсат Ондар, Николай Ондар тыва хүрештиң аңгы-аңгы аргалары: «кудурткээр», «хояр», «иштинче кирер», «олурту тырттар», «тарын баштаар», «дегээлээр» аргаларны мөгелер болгаш көрүкчүлерге айтып берип көргүскен, оон аңгыда самбо, хостуг хүрештиң аргаларын көргүскен.

Районнуң шырак 32 мөгезиниң хүрежи салган. Аңаа Николай Сынап-оол шуугаш, ийиги мөге Урап-оол Доңгак ужууржулешкен. Шаандагы ада-өгбелериниң амалап алгаш хүрежири Өвүр, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөлдүң 16 мөгези эш кууда ужуражылганы маргылдааның ийиги кезээнде эрттирген. Аңаа мөгелер Алексей Хомушку (Чадаана), Михаил Ондар, Алексей Кужугет (Сүт-Хөл), Николай Ондар (Чадаана), Александр Моңгуш, Владимир Ондар (Сүт-Хөл), Олег Моңгуш (Барыын-Хемчик), Хеймер-оол Ондар (Чадаана) боттарының оңгарларын октап алганнар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧОГААЛ КЕЖЭЭЗИ

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы, тыва чечен чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң чогаал ажылынга тураскааткан кежээ Арыг-Үзүү суурнуң Культура бажыңынга болуп эрткен.

Кежээге киржири-биле чыглыг келген чон залга олуруптарга, школада тыва дыл башкызы Мария Шараввна С. А. Сарыг-оолдуң доцчу намдары-биле таныштыргаш, ооң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романы тыва литературада оңзагай черни ээлеп турарын чугаалаан. Ол ышкаш романның дыл-домааның чеченнин, тыва көшкүн амыдыралдың аар-бергезин шын чуруттунын кысказы-биле сайгарып демдеглээн. «Аңгыр-оолдуң тоожузу»—эрги тыва амыдыралдың энциклопедиязы-даа боол болур деп, ол чугаазын доосхан.

Кежээниң киржикчизи ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, чогаалчы Моңгуш Күнгаевич Өлчей-оол сес ап, С. А. Сарыг-оолдуң дугайында чылыг сактыышкыннарын төөгүп, ооң кажан-даа, кала-даа ундарап муңчулбас, омак-сергек аажы-чаңның амдыгаа чедир магадап, кайгап чоруурун чугаалаан. Ол ышкаш М. К. Өлчей-оол олурганнарның солун айтырыгларынга харыылаан. «Улуг-Хем» солуннуң чанында чечен чогаал каттыжыышкынының ажылын, ооң удуртукчузу боол турарын база бодунуң чогаал талазы-биле кандыг ажыл кылып турарын дыңнаткан. Сөөлгү үеде бижиттинген шулуктерин номчуурга, зал адыш часкап байыр чедирген.

Кежээниң концертиниң программа ёзугаар С. А. Сарыг-оолдуң чогаалдары-биле эгелээн. Сценага школа директору Каадыр-оол Сегбелдеевич Ооржактың удуртулгазы-биле тоску классчылар эрги Тыва дугайында сценажыткан көргүзүгнү кылганнар.

«Саны-Мөге» деп шулуглелден узундуру совхозтуң кассири Мария Мөгедир номчуурга, автопарктың ыржаажызы Түңгар-оол Балган база күш-ажылдың хоочуну Долзат Соян угбай ырлаарга, адыш часкаашкыннары диңмирел-ле турган. Черле ынчаш ясли-садик, школа, эмнелгеден концерттиң программазынга киргилээн номерлер шупту солун болган.

«Улуг-Хем» солуннуң чанында чечен чогаал каттыжыышкынының кежигүнү, чечен чогаалга күжүн шенеп чоруур эмчи Октябрь Түп-оол Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш, маадырлыы-биле өлген чаңгыс чер чурттуу Гера Балчышка тураскааткан шулуун номчуурга, залда олурган чон деткимче кылып, адыш часкап, чылыы-биле хүлээп алган.

Чамзырай ДЕЛГЕРМАА.

ДЕТКИДИМ

«Далайга дамды дуза» дижир болгай. Чогаалчы Александр Даржайның тыва дылга хамаарыштыр радио чугаалаап чүүлүн дыка-ла кичээнгейлиг дыңнадым. Ынчангаш аңаа каттыжып, бодумнуң бодалымны илереттим. Александр Даржайның чугаалап турарынга каттыжар мен. Шынап-ла, тыва кижи төрээн-не дылын орта билбеске эп-чок-даа ышкаш сагындырар-дыр. Хайыраан чараш чугаавысты, дылывысты үй-балай боктаадырып турарывыс шын-на болгай. Ол дугайны эскерип, билип-даа турар болзувусса, билбээчелеп чоруп турарывыс база меге эвес.

Сөөлгү үеде К. Бичелдейниң «Тувинская правдага» чоруп турары кичээлин эки эгелээшкин деп билип турар мен. Күзелдиг кижилер оон шаа-биле кол сөстерни өөренип ап болур-дур. Ол база чүң көргүзүп турарыл дээрге тыва дылды өөренип алырының, ону нептередириниң бирги базымы-дыр. Бо эгелээшкинниң уруглар садтарынга, орус школаларга база элээн арбыдадыр организастаза ажырбас хире. Хамык чүүл адакы чададан эгелээр болгай.

Дылывыс «боктаалып» турарында ада-иелерде буруу база бар деп бодаар мен. Чүге дээрге уруу, оглу-биле үргүлчү орус дылга чугаалажыр. Оода бажыңга төрээн дылынга чугаалашса кандыг боор. Орус-даа, тыва-даа дылды нелдирзин деп кылдыр чугаалап билир кылдыр өөредир ужурлуг эвес бис бе? Чижектерден көргүзүп көрейн: «Дедушка баар бис, доча». «Уоуум, в магазин сходи-аа». «Киноже пойдешь, сынок» дээр болгай. Шынап-ла, Александр Даржайның чугаалап турары дег, мону кандыг дыл деп билип алырыл? Оруста-даа, тывада-даа чок. «Кырган-ачаңга баар бис, уруум», «Садыгже баргаш, кел, оглум, уруум», «Кино баар сен бе, оглум?» деп чугаалаан болза, билдингир-даа, тода-даа, чараш-даа болбас бе. Ажы-биле чугаалаарга, хайыраан чараш чугаавысты, дылывысты боттарывыс-ла боктаадырып чоруур-дур бис.

Мен тывалап хостуг чугаалаар кап-даа орус кижилер-биле хоорайга таварышкан мен. Капчап тывалап билир силер деп айтырарга, өөренип алдым деп харыылаар чораан. Мону бодап көөрге, бир эвес күзээр болза орустаар уруглар тывалап өөренип алырының аргазы бар ышкажыл.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ҮНЕЛЭЭР

Республиканың районнарында, ажылчын кооперациязында аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарын ай, квартал санында хөй-биле хүлээп эп турар. Ол бараанарны дужурер, магазиннерже чүдүрер база киирер ажыл амдызында механизастаттынмаан. Бо берге, аар ажылдарда ээзш эвес ажылчын бар. Оларның аразында ак сеткилдиг ажылдап чоруурларны хамаарышкан коллективтери үнелеп, шаңнал-макталды тыпсып турар. Ындыгларның бирээзинге Өвүр районунуң чүдүрүкчүзү Юрий Моңгушту адаксадым.

Ол он алды харлыында чүдүрүкчүлеп кирген. Оон бээр бо ажылга чээрби ажыг чыл болуп чоруур. Чүдүрүкчү кижи күрүнениң өнчү-хөреңгизин камнаар, үрелишкин болдурбазынга сагыш салыр. Бодунуң ажылдаар шак-үезин чидирбес дээш кызар ужурлуг. Юрий Моңгушту товароведтер дилеп маңнавас, ол кезээде ажылынга белен орар. Магазиннерже бараанар-даа чүдүрер дээнде, ол озалдавас, дораан чүдүрүптер.

Амгы үеде кандыг-даа ажылчын турушта кижи билиг-мергежил чедип алырын кызыдар болгай. Ю. Моңгуш райпода болуп турар өөредилге-кичээлдерден чыда калбас. Бо чылын политэкономияның кичээлдерин эрттирип турар. Ол оон кичээлдеринде киржип турар. Оон кызымак ажылын, изепкейжи чоруун райпо баштаар черниң хүндүлел болгаш мактал бижиктери херечилеп турар. Кызымак ажылчынның чуруун райпонуң хүндүлел самбыразында база киирген.

Успунай СААЯ.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

Бо чылдың февраль 2-де «Шынга» парлаттынган «Рейд чүнү көргүскенил?» деп эгелиг материалга Кызылда ниитиниң чемненилгезиниң чамдык бүдүрүлгелеринге ажылчын контролёрлар хыналда чоруткаш, бирги болгаш ийиги блюдоларны чедир салбас чорукту, өске-даа четпестерни илереткен.

Күрүнениң сагылга-чурумун болгаш совет садыгның чурумун сагып турарының талазы-биле комиссияның хуралынга ол рейдиниң түңнелдерин чугаалашкапып ниитиниң чемненилге трезиниң директору Г. С. Сухова дыңнаткан. Комиссияның хуралынга Садыг министерствозунуң удуртукчулары киришкен. Хыналда чоруттунган бүдүрүлгелерниң ажылында бүгү четпестерни комиссия шыңгыы сайгарып керген.

Комиссияның шиитпири-биле № 3 столоваяның ээлчег повары Г. Д. Мальцева, № 24 столоваяның повары Е. Н. Вагина оларга шыңгыы доңгулда чарлаан. № 3 каттыжыышкынның бүдүрүлге эргелекчизи Т. Д. Забеевага, «Улуг-Хем» ресторанның ээлчег повары Т. И. Петеримовага, ол бүдүрүлгениң кассири Е. В. Поморцевага доңгулдалар чарлаан. № 3 каттыжыышкынның технологу Е. М. Фокинаны, «Улуг-Хем» ресторанның повары М. А. Белпкованы, № 3 столоваяда Т. Д. Моңгушту сагындырган.

Чемниң шынарын экижидер, аңаа келген кижилерниң хандырарының культуразын бедидер, садыг чурумун шыңгыы сагыыр талазы-биле ажылдың четпес чоруп турарын комиссия демдеглеп, бөже трестиң специалистериниң, ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң директорларының кичээнгейин угландырган. Ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелеринде аъш-чемниң шынарын хынаар комиссияларның ажылын экижидер талазы-биле хемчеглерни база ап чорудуп, чемненилге черлериниң ажылынга контрольду күштелдирген.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ ФЕВРАЛЬ АЙДА РЕПЕРТУАРЫ

10. «ЧЭЭРБИ ХАРЛЫГ БИС»
Шии-концерт.
(Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдун 1968 чылда доосхан тыва артистерниң концерти).
Эгелээри 19 шакта.
Тыва бөлүктүң артистери

11. «СҮНЖИДМАА»
Ж. Бадра.
(Моол улустуң ырларынга үндезилээн ыры-хөгжүмнүг шии).
Эгелээри 19 шакта.
Тыва бөлүктүң артистери

12. «АЛАДИННИҢ ИЛБИЛИГ ДЕҢИ»
Н. Гернет.
Эгелээри 12 шакта.
Ада-иелерни уруглары-биле кээп көөрүнче чалап тур.
Тыва бөлүктүң артистери

12. «ХАННЫГ КУДА»
Г. Лорка.
(Үш кежегелиг трагедия).
Эгелээри 17 шакта.

Балет бөлүү
19. «БАЛЕТ КЕЖЭЭЗИ» деп улуг концерт.
Эгелээри 19 шакта.
Орус бөлүктүң артистери

26. «КҮСКЕЖИК»
М. Рамазанова.
Ада-иелерни садик барып турар болгаш 1, 2 класстарда өөренип турар уруглары-биле кады кээп көөрүнче чаладывыс.
Эгелээри 12 шакта.
Орус бөлүктүң артистери

26. «ЧУРТТАЛГАДАН ОЙЛАВАС СЕН»
А. Емельянов.
(Чоннуң драмазы).
Эгелээри 17 шакта.

Театрның кассазы 9 шактан 19 шакка чедир ажылдаар. Дыштаныр хүнү—понедельник. Телефон 2-25-49.

Театрның администрациязы хөгжүм-шии театрынга ажыл-хемчеглер эрттирериниң талазы-биле өске организациялар-биле керээлерни чарып турар. Телефон 2-35-88.

ЧАРЛАЛ

Чоннуң хууда ажыл-агыйын хөгжүдеринге дузалаары-биле «Көк-Тей» совхоз хаван оолдарын кижилерниң херегээн шаа-биле садып турар.

Бир килограмм хириг деңзизиниң өртээ 5 рубль.

Хаван оолдарын среда санында хаван комплекизинде садып турар.

Хаван азыраар талазы-биле керээни «Көк-Тей» совхоз хуу кижилер-биле чарып турар. Совхозка хаван азырап бээрин күзеп турар хамаатыларга хаван оолдарын болгаш оларны чемгерер чем аймаан бээр.

Бистиң адресивис: «Көк-Тей» совхоз, Пионерская кудумчузу, 29.

• • •

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«КОЛОС» КБ
Февраль 11-12-де. Дискотека 19 шакта.
Февраль 12-де Аныяк өг-бүле клувунуң кичээли 11 шакта.

«ЕНИСЕЙ» КБ
Февраль 11-12-де. Дискотека 19.30 шакта.
Февраль 11-де. «Фантазерлар» клубтуң кичээли 10 шакта.

«ТЫВА ТУДУГ» КАТТЫЖЫЫШКЫНЫНЫҢ «ТЫВА ТУДУГ» КЛУВУНГА
Февраль 11-12-де. Дискотека 19 шакта.

СПОРТ МАРГЫЛДААЛАРЫ
Февраль 11-де. Шыдыраа клувунга хоорайның күш-культура коллективтериниң шыдыраа маргылдаазы 14 шакта.
Февраль 11-12-де. Профэвилелдерниң хостуг хүрешке республика маргылдаазы 10 шакта.
Февраль 11-12-де. Хоорайның шыдыраа федерациязы болгаш «Дебют» клуб шыдыраа бодалгалары болгаш этюдтары бодаар талазы-биле хоорайга бирги чер дээш маргылдаа чорудар. 15 шакта. Киржирин күзээн бүгү кижилерни чалап турар.

«ДЕБЮТ» ШЫДЫРАА КЛУВУ
Февраль 11-де. «Ноян баарындан кежери» деп тематиктиг турнирге киржиринче хоорайның шыдыраачыларын чалап турар. 17 шакта.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 5 ЧЫЛЫ» СТАДИОН
Февраль 11-де. Мячилиг хоккейге хоорай маргылдаазы 12 шакта.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 10-ДА

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 11.25 — Медээлер. 11.35 — «Уруглар шагы». 12.35 — 13.15 — Коми АССР-ниң күрүнениң «Асья-Кыа» деп танцы болгаш ыры ансамблиниң концерти. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Үежиниң портреди». 16.05 — «Үй-балай чорук». Уран-чечен телефильм. 17.15 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 — Эртем: теория, шенелде, практика. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Интермедээ». 19.30 — «Иоганн Себастьян Бах». 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Спортклуб. «Максимовтарның ог-бүлезинде эксперимент». Уругларның күштамыр кижизидилгезиниң дугайында. 22.15 — «Ол болган... болган...» 22.30 — 00.00 — «Үзел» бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 А. С. Грибоедов дугайында эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — География. 8 класс. Европаның Чөөн чүгү. 9.05 — Англи дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Физика. Чырыктың чадгыглаанчак болгаш квантылыг шынарлары. 10.35; 11.35 — Төөгү. 7 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 13.15 — Медээлер. 13.25 — 13.55 — Ритмиг гимнастика. 16.55 — Медээлер. 17.00 — Фестиваль экраны. Львовка болуп эрткен аныктар программаларының VIII Бүгү-эвилел фестивалының лауреат программалары. «Бир, ийи, үш, дөрт, беш дилеп кириптим». «Карина-биле кылаштап ор мен».

КЫЗЫЛДАН

18.00 — Док. фильм. 18.20 — «Саян эдектеринде кежээ». Литература-музыкалыг программа. Тыва АССР-ниң болгаш Хакас автономнуг областың культура, литература, уран чүүл ажылдакчыларының ужуражылгазы. 19.20 — «Алиң тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Бистиң интервьюс». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Орус улустуң хөгжүм херекселдериниң төөгүзүнден. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.00 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Шуурган болур дугайында сагындырыг». 1-2 серияларъ.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.00 — «Көрүкчүлер чок концерт». 18.30 — Ритмиг гимнастика. 19.00 — Баскетболга АКШ-тың маргылдаазы. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

АГААР

Республикага биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 29-34, чамдык черлерге 19-24, хүндүс 15-20, чамдык черлерге 9-14 градус соор.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 32-34, хүндүс 16-18 градус соор. Найысылалга агаарның базыышкыны 715 миллиметр, а ол-шыгы 70 хуу.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 10-ДА

«ПАПЫРАЛ»: «Эти... три верные карты»... 9.30, «Осознание» 11.20, 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Белые волки» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бланш и Мари» 15.00, 17.30, «Игла» 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Финист — ясный сокол» 14.30, «Кинг Конг» 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Ассоциация злоумышленников» 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 101» 9.10, 12.30, «Дорога к Давиду Сасунскому» 10.30, 14.00, «Оно и дьяволы» 15.50, 20.40, «Подростки» 18.20 шактарда.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ

367000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241

«ШЫН» телефоннары:
◆ Редактор — 3-43-34;
◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
◆ оралакчылары — 3-43-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 2-36-25;
◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-08; 3-41-23;
◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
◆ пропаганда килдизи — 3-34-57;
◆ культура килдизи — 3-39-15;
◆ информация килдизи — 3-37-11;
◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ очулга килдизи — 3-34-93;
◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арназы.
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Пом үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 242. ТС—00426.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 11 суббота № 36 (13936)
1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

КҮҮСЕЛДЕ ХЫНАЛДАЗЫ

● Ажылды экижидер, ооң стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдар ●

Чаа ниитилелди тургузарының сорулгаларын чедиишкининиг шиитпирлээринге шыңгыы контрольдуң болгаш хүн бүрүде хыналданың эргежок чугулазын В. И. Ленин Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында онзалап демдеглээн. «Кижилерни хынаар болгаш ажыл-херектиң ылаптыг күүселдезин хынаар, бүгү ажылдың, бүгү политиканың дүлгүүрү ам ында, чогум-на ында, база каттап ында» — деп, Владимир Ильич айыткан. Улуг Ленинниң бо айтышкынын амгы үеде, бистиң бо хүннеривисте — эде тургустунуушкунуң эң-не харыысалгалыг үе-чадазында онза ужур-дузалыг. Чүге дээрге, СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазында күүселде хыналдазы эде тургустунуушкунуң, партийжи удуртулганың чугула кезээ.

Күүселдениң контролюн болгаш хыналдазын эки организастаары болза, партия, совет, ажыл-агый органнарының ажылының стилин, хевирлерин, арга-методтарын сайзырангайжыдарынга, социал-экономиктиг хөгжүлдениң сорулгаларын дүрген шиитпирлээринге дээштиг салдарны чедирер, камналга-хумагалал чок, дужүметтиг, ажыл чылаыр, ажыл-агыйжы эвес, кем-херек үүлгедир, арагалаар, сагылга-чурум үрээр, ажыл кылбас, тоянчылаар, тотчеглекчи чорукларга удур шыңгыы демиселди чорударынга күчүлүг чепсек болуп турар.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы бистиң партиявысты болгаш чуртувусту эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазынче кедүрген. Партияның амгы үе-чадада сорулгаларын партийжи шуулганның хүлээп алган резолюцияларында тодаргай айыткан. Оларны амыдыралга боттандырары революсчу эде тургустунуушкунуң чорудулгазын эглиш чок болдурар, совет ниитилелдиң шынар талазы-биле чаа байдалче бурунгаар шимчээшкинин дүргеледир. Бистиң республиканың партия организациялары, коммунистери конференцияның шиитпирлерин удуртулга болдургаш, боттарының ажыл-чорудулгазын орта дүүштүр партия организацияларының отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга, партияның хоорай, районнар конференцияларынга шүгүмчүлекчи ёзу-биле ханы анализтеп көргеш, эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту ханыладырының, четпестерни эдериниң, ылангыя күүселдениң контролюн болгаш хыналдазын эки организастаарының тодаргай хемчеглерин айыткан доктаалдарны хүлээп алган.

СЭКП Кызыл хоорkому, райкомнар, парткомнар, партия эге организациялары шиитпирлерниң күүселдезин организастаар ажылды күштелдирген. Коммунист бүрүзү, удуртукчу бүрүзү күүселде хыналдазының, күүсекчи сагылга-чурумунуң ужур-дузазын, ооң эде тургустунуушкунну дүргеледиринге, ханыладырынга ажыктыын эки билгеш, дээш чорудуп турар ажылы оларның харыысалгазын улам бедиткен.

Партия организацияларының күүселдениң хыналдазын чорударының хөй янзы хевирлерин ажыглап турар. СЭКП хоорkомунуң, райкомнарның пленумнарынга, партком, партбюро, партия организациязының, ажылчы чоннуң хуралдарынга пленум партком, партбюро кежигүннериниң, удуртукчуларның, коммунистерниң мурнунда хүлээп алган шиитпирлерни канчаар күүседип турарының дугайында отчёттарын дыңнаарын практикалап турар. Ону белеткээринге партия активин, специалистерни киириштирип келгени доктаалдарда айыткан хемчеглерниң күүселдезин долузу-биле анализтээринге, чедир кылдынмаан чүүлдерни, ооң чылдагааннарын илередиринге, ону эдип алырда чүнү кылырынга боттуг дузаны чедирген.

СЭКП Кызыл хоорkому, райкомнар, парткомнар, партия эге организацияларының хөй нуруузу СЭКП Төп Комитединиң, партия обкомунуң болгаш бодунуң хүлээп алган доктаалдарының күүселдезин контрольдаарынче болгаш хынаарынче кичээнгейни сөөлгү үеде күштелдирген, чүге дээрге эде тургустунуушкунуң негелдези ындыг болу берген. Бо чугула ажылды СЭКП Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Эрзин, Өвүр райкомнары, «Тыва даг-дүгү» комбинатта, «Торгалыг», «Мөген-Бүрен», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарда парткомнар, автосептелге заводунда, Кызылдың № 2 автотранспорт бүдүрүлгезинде партия эге организациялары багай эвес боттандырып турарындан партия ажылын эде тургузарынга, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргеледириниң планныг онаалдаларын күүседиринге чамдык эки түңнелдерни эрткен чылын чедип алган. Ол темпини бо чылын кошкатпайн турар.

Бистиң республиканың чамдык партия организациялары хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин организастаарынче болгаш хынаарынче ам-даа ёзулуг партийжи кичээнгейни салбайн турарын партия организацияларының отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга, партияның хоорай, районнар конференцияларынга коммунистер чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Эде тургустунуушкунуң кол звенозу — партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринче, оларның ажылының стилин, аргаларын чаартырынче, сайзырангайжыдарынче угланган хемчеглерни алырын доктаалдарда айыткан турган, ооң күүселдезин хандырбааныындан эде тургустунуушкун оожум чоруп турар, четпестер уламчылавышаан. Партияның Кызыл хоорай конференциязынга делегаттар СЭКП хоорkому партия эге организацияларының ролюн, ат-алдарын, дайынчы арга-шинээзин бедидеринче кичээнгей салбайн, оларга практиктиг дуза чедирбейн турарын шыңгыы шүгүмчүлээн. Ол ышкаш коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче угланган ажылды экижитпээнинден оларның арызында планныг онаалдаларын күүсетпес, онаашкан ажылынга ээ-харыысалга чок, эрге-дужаалын соора ажыглаар, кем-херек үүлгедир, арагалаар кижилер ам-даа бар. Отчёттуг үеде партия хоорkому 191 кижини СЭКП кежигүннүнден үндүрген, 133 коммунистке шыңгыы партийжи хемчегни онааган болуп турар. Мындыг четпестер партия Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Тожу райкомнарында база илереттинген.

Үлетпүр, тудуг, кедээ ажыл-агый, садыг, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринде болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында эде тургустунуушкунну калбартыр, ханыладыр база кижи факторун идепкейжидер дугайында партия комитеттериниң конференцияларының, пленумнарының, партия организацияларының хуралдарының доктаалдарынга хөй удаа бижип келген. Ылангыя чурттакчы тудуун дүргедедирин, мал болгаш чер ажылын хөгжүдерин, чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрерин көвүдедирин, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылын экижидерин, эде тургузарын онзалап айтып келген.

Ол шиитпирлерниң күүселдезин чедип алыр дээш партия, совет, профэвилел, ажыл-агый органнары ажылдап турза-даа, эде тургустунуушкунуң, чоннуң негелде, хереглелдеринге дүүштүр кылып алган чүүлдеривис эвээш болуп турар. Керээ ёзугаар ажылдап турар 35 тудуг организациязы тудуг ажылдарының планын эрткен чылын күүсетпээн. Олар 15,7 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын чедир кылбаан. Чурттакчы бажыңнарын дендээ ажыглаалга киирерин чедип албаан. 1987 чылда турганынга болдаарга, дөрт бүдүрүлгениң бирээзи-ле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн кудулаткан. Мал ажылының продуктуларын бүдүрериниң, оларны күрүнеге садарының, мал бажы өстүрериниң планныг онаалдаларын дыка хөй районнар, совхозтар эрткен чылын күүсетпээн. Күрүнеге сүт садарының чыл планын Каа-Хем район, 13 совхоз, эътти 5 район, 20 совхоз, дүкту 7 район болгаш 13 ажыл-агый күүсетпээн. «Өөк» совхоз мал продуктуларын садарының чаңгыс-даа хевириниң планын күүседип шыдаваан. 1987 чылда инектен саап алыр сүттү он бир, бир хойдан кыргып алыр дүкту 9 районда кудулаткан. Малдың янзы-бүрү чылдагааннардан өлүп хораары ам-даа эвээжевээн. Кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының талазы-биле хөйү-биле чугаалажып, күш-ажылчы коллектив бүрүзү ону боттандырарының хемчеглерин ажылдап кылган-даа болза, партия организациялары ооң долу күүселдезин чедип албаан.

Мында кииргeн болгаш партия ажылында база улус ажыл-агыйының адырларында өске-даа четпестерниң чылдагааны болза, хүлээп алган доктаал-шиитпирлерниң күүселдезин организастаарынче, хынаарынче партия организациялары чогуур кичээнгейни салбайн, коммунистерден, удуртукчулардан, специалистерден шыңгыы партийжи негелдени кылбайн турарындан болуп турар. Ол четпестерни эдер дээш партия комитеттери, партия организациялары дээштиг хемчеглерни алыр, ажылын эде тургузар ужурлуг.

Херек кырында күүселдени боттандырарының эргежок чугулазын Владимир Ильич чаңгыс удаа эвес айтып чораан. «Күүселдени хынаары, херек кырында чүү болганын хынаары — үнелелдиң болгаш кол... сорулга ол-дур» — деп, В. И. Ленин бижээн. Улуг баштыңчының бо айтышкынын амыдыралга боттандырар хүлээлгелиг бис.

БЫЖЫКЧЫ

ЧУРУКТА: Кызылдың дааранылга фабриказының ажылчыны Тамара Владимировна Коловская бригадазында бедик көргүзүглүг. Кылыр хептерниң майыктарын саазындан кезип кылырының даалгазын ол ажыр күүседип, ону эки шынарлыг кылып турар.

Тамара Владимировна төлептиг комсомолчуларның бирээзи. Фабриканың ажыл-ишчилериниң ортузунга чорудуп турар культура-массалыг ажылдарга база идепкейлиг киржип келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОПАГАНДИСТЕР АПАРГАН

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткомунга «Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгени эде тургузар дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалын Ак-Довурактың автобүдүрүлгезинде болгаш комбинаттың тудуг-септелге эргелелинде канчаар күүседип турарын чугаалашкан. Коллективтерниң удуртукчулары, партбюро секретарьлары, профэвилел комитеттериниң даргалары, методиктиг чөвүлелдиң удуртукчулары олурупкан. Автобүдүрүлгениң кол инженери А. А. Степанов, септелге-тудуг эргелелиниң начальниги К. И. Чимаан боттарының коллективтеринде өөредилгени канчаар организастап эрттирип турарының дугайында дыңнадыглар кылган.

Бо ийи бүдүрүлгениң бүгү ажылчыннарын экономиктиг школаларже, инженер-техниктиг ажылдакчыларын «Коллективте күш-ажылдың бот-орулга-чарылгазы болгаш бот-акшаланышкыны» деп курстарже хаара тудкан. Партия, профэвилел организацияларының, администрацияның двалгазын ёзугаар дээди эртемниг, арга-дуржулгалыг инженер-техниктиг ажылдакчылар, экономистер, бухгалтерлер пропагандистер кылдыр быжыглаттынган.

Өөредилгени коллективтиң амыдыралы-биле сырый холбап, планныг даалгаларны күүседир, ниитиги курлавырларны дилеп тывар, чарышты шын организастаар, социал айтырыгларны шиитпирлээр, ажылда четпестерни чайладыр аргаларже угланы-дырган.

Партия организациялары өөредилгени холга ап, ооң шынарын доктаамал контрольдап, бюроларга, коммунистерниң, активтиң, администрацияның, методиктиг чөвүлелдиң хуралдарынга тускай айтырыг кылдыр тургузуп, чугаалажып келген.

Ак-Довурак АТБ-ниң коллективи эрткен чылын пландан ажыр 263 муң тонна ажыл-агый чүъктерин сөөртүп, 44 муң рубльдиң артык орулгазын алган. Машина-техниканың эдилели, ажыглалы, ажылга белен турар чоруу оранчок экижээн. Өөредилге үезинде кирген 3 саналдың ажыктыы безин 16,5 муң рубльге четкен. Комбинаттың септелге-тудуг эргелели он ийиги беш чылдың планныг даалгаларын эрткен чылдың ноябрь айда күүседипкен. Ийи коллективтиң кайызында-даа күш-ажылдың болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чуруму үндезини-биле экижээн. Үстүнде айыткан чедиишкиннерге өөредилгени эде тургусканы салдарлыг болган дээрзин партком хуралынга демдеглээн.

Ооң-биле чергелештир политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгеде чамдык четпестерни шүгүмчүлээн. Дыңнакчылар-биле тускайлаң ажыл, оларның саналдарын, сүмелерин өөренип көөрү чедип алдынмаан. Кичээл эрттирер өрээлдерниң дериглези багай. Көргүзүг материалдары, техниктиг херекселдер чедишпес. Парткомнуң чанында политиктиг чырыдышкын кабинеди (эргелекчизи Т. С. Казанцева) методиктиг чөвүлелдерниң ажылынга боттуг дуза чедирбейн келген.

Күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаарының клубтарын, мурнакчы дуржулганың школаларын, шынарның бөлгүмнерин, лекторийлерни болгаш өөредилгениң өске-даа ажыктыг арга-хевирлерин ажыглаарын бүдүрүлгелерниң удуртукчулары В. П. Селюкка, К. И. Чимаанга, парторганизациялар секретарьлары Ч. С. Монгушка, Л. В. Ильясовага даасkан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң
комиссиязында

ШИИТПИРЛЕРНИ ДИДИМ ХҮЛЭЭП АЛЫР

Армениядың соңгу талазында чер шимчээшкининге таварышкан районнарда тудуг кылып турар Украинадан келген кедээ тудугжулар өскелерге эки үлегер-чижекти көргүзүп турар. Оларга онаашкан тудуг объектилерин тудуп доозарының хуусаазын ийи катап кызырар деп бедиткен хүлээлгезин украин тудугжулар алган болгаш амгы үеде дыка бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар. Олар геологтуг шинчилел ажылдарын боттарының күжү-биле кылгаш, чаа тудар чуртталга бажыңнарының база өске-даа объектилерниң төлевилелдерин республиканың архитекторлары-биле сүмележип тургаш, кылып алганнар. Ынчангаш украин тудугжулар бо хүннерде кандыг-даа бергедээшкиннерге таварышпайн, тудуг ажылын калбаа-биле чорудуп турар.

Чурттуң өске республикаларының болгаш областарының агроүлетпүрлеринден келген тудугжуларда байдал база ындыг деп чугаалап болбас. Чер шимчээшкининге таварышкан кедээ районнарда тудуг ажылдары кончуг кошкак чоруп турар. Ол дугайын СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының февраль 9-та болган ээлчеглиг хуралынга чугаалашкан. Хуралды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. А. Воронин эрттирген.

Бойдус халавынга таварышкан кедээ черлерге кылыр ужурлуг ажылдар чыл эгезинден бээр шудавайн турар. Бирги кварталда шимчээдип алыр ужурлуг капитал салышкыннарының чүгле 13 хуузу шиңгээттинген. Волгоград, Новосибирск болгаш Омск областардан, а ол ышкаш Латвиядан болгаш Туркмениядан келген тудугжуларның ажылдап турары багай деп түңнелди комиссия кылган.

Кедээ районнарга тудугну эргелеп башкарар төп органнарны тургуспааны, тудугжуларның, төлевилекчилерниң болгаш шимчекчилерниң ажыл-чорудулгазын таарыштыр организаставааны дээш Арменияның Кураргоүлетпүрүн болгаш Күртудуун чидиш-биле шүгүмчүлээн. Ажылдың темпизин дүргедедиринге дузалаар ужурлуг шиитпирни хүлээп алыр харыысалгадан чайлаксаар чорук чүгле бо ийи организацияда эвес, а өске-даа черлерниң удуртукчуларында бар. Амгы үеде хүн бүрүде тургустунуп кээп турар нарын айтырыгларны шиитпирлээринге шын харыыны бериптер арга чамдык удуртукчу эштерде чок боор турар. Даандырган ажыл-херек дээш бедик организастыг болгаш харыысалгалыг болурун комиссия бүгү чадаларның удуртукчуларындан негээн.

Республиканың Сан министерствозунуң ажылдакчыларының шушпен чоруу кедээ тудуг ажылдарын калбартырынга база шаптык чедирип турар. Бойдус халавынга таварышкаш, оран-бажыңы база эт-севи үрелген кижилерге хогарал эгидер төлевирлерни бээрин Сан министерствозу ам-даа эгелевээн. Үрелип бузулган бажыңнарның өртек-үнезин доктааттынмааныындан оларның бузундулары ам-даа арыглап аштаттынмайн турар, ынчангаш ол черлерге чаа объектилерни тударының белеткел ажылдарын чорудары бергедеп турар.

Чер шимчээшкининге таварышкан черлерниң чону саңкээ органнарының ажылының стилинде бюрократтыг чорукларга таарзынмайн турар. Ук органнар үрелип бузулган тудугларның өртек-үнезин эгидип бээр дугайында айтырыгларны тургустунуп келген черлеринге ол-ла дораан шиитпирлээр ужурлуг. Айыттынган четпестерни дүрген чайладыры дээш хууда харыысалгалыг болурун Арменияның сан министринге комиссия сагындырган.

Бо чылын шоолуг хар чагбааның өөренип көргеш, комиссия бүгү суг шыгжамырларын болгаш суггарылга системаларын суггарылга сезонунга эки белеткээрин республиканың Суг ажыл-агый министерствозунга даасkан.

Хуралдың ажылынга Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян киришкен.

(СЭТА).

М. Е. Абрамовту Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалдыры болза:

Эш Михаил Евграфович Абрамовту Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазы албан-хүлээлгезинден хостааш, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1989 чылдың февраль 10.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ОЛ ЧҮҮДЕН ЭГЕЛЭЭРИЛ?

Мээң ада-ием Декей биле Сарыг-оол Күжүгеттер аныяк чылдарындан эгелээш, амгы үеге чедир малчыннап чорлар. СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта улус. Малчынның ажылының харыысалгазын, бергезин, ооң-биле кады амыр-дыш чогун, ол хиреде шалың телевизорның эвээжин караам-биле көрүп келдим. Малчыннарның уруу болгаш ону билир мен. Айда 70 хире акша-даа алыр чордулар. Бирээзи.

Авамның кызымаан, ол ажылынга бердингенин черле кайгаар мен. Ам пенсияда. Ол хиреде малчыннавышаан хевээр. Пенсиязы каш деп бодаар силер? 60 рубль. А малчыннарның пенсиязы чүге ындыг эвээжил? Шалыны база эвээш. Ам харын сөөлгү үеде бо керээже киргеш, тыырак кежээ малчыннар хойну ажылдап алыр апарган болгай.

Малчыннар (шээр малдыы) шелээлээрин шуут ховар. Хоорай, суурларда ажылчыннар, ажылдакчылар дыштаныр хүннерде азы байырлалдарда ажылдаар болза, дараазында хүн дыштанып алыр, чок болза, телевирп ийи дакпыр акы шелээзинге ол хонуун немедип алыр-дыр. А малчыннарның ону албас ужуру чүл?

Малчыннарның чүгле кыштагларында дээрден башка (чамдыктарында кыштаглаарында безин чок) бажыңнары күскү, часкы, чайгы хонаштарында бар эвес. Ынчангаш ол херек. Ооң хамык дериг-херекселдери чедишпес-тир. Ону чедир кылгаш, садып турар болза эки-дир ийин.

Амгы үеде авам, ачам сүгнуң хою төрүп эгеледи. Ол дээрге эң-не харыысалгалыг үе. Аъш-чем кылып ижери безин бергедей бээр боор чүве. Ону билир-ле кижилер билир. Хойжуларга, өшкү кадарчыларынга эки туразы-биле сакманчылаар улус база белеңде тыптыр эвес.

Бо-ла бүгү бергелерни бодап келгеш, бо чылдың январь 5-те «Шын» солунга А. Тас-оолдуң бижээни «Шелээлевес-тир бис. Канчаарыл?» деп материалынга бүрүн каттыжар-дыр мен. Малчыннар шелээлезин. Эмнениp, дыштанып алзыннар. Бо шагда социал чөптүг чорук дугайын чугаалажып турар-дыр бис. Чогум ол чүүден эгелээрил? Мээң бодалым-биле алырга, малчыннар ылап-ла шелээзин бүрүн ажыглазын. Ол-дур-ла, чөптүг чорук. Аныяктарның малчыннаар хөңнү чогунуң бир чылдагааны чүү деп бодаар силер? Шелээ чокта канчап ажылдаарыл, барып-барып, шак ындыг берге — малчыннаар ажылга аан. Даартагы хүн дугайын, хамыктың мурнунда, ажылды углап башкарып турар удуртукчулар хандыр бодаар херек. Эде тургустунуушкун ол-дур.

Долаана КҮЖҮГЕТ.
Чөөн-Хемчик район.

ЭМНИГ АК ЧЕМИМ

Бо чылдың январь 7-де «Шын» солунга хойжу Чылбак-оол Моңгуштуң хойтпак дугайында чагаазын номчудум. Солун чорду. Орта үнүм каттаар аргам чок-тур.

Мээң назы-харым улуг — 84 харлыг мен. Чылан чылын узуп алдым. Ак чемге дыка ынак мен. Ынчангаш хоочумда чок ийин. Ол чүл дээрге шаанда ак чемни — хойтпакты, сүттү, ооң кылган хамык чемни хөйну дип, ижип чоразымда ирги бо деп бодаар-дыр мен. Ам-даа болза, дижим чок хиремде, курутту соруп олурар мен. Чигирлеп ижер хойтпаам үргүлчү турар. Ажылдың кадыын кылып чордум, алдын казып үр ажылдаан мен, арбан-сумунуң-даа хөй-ниити ажылын кылып чордум.

Чоокта чаа солунга үнген чаганың автору Ч. Моңгуштуң «Ажы-төлүм ижип орар ак хойтпаан хоруурга, хомудаачыг-дыр» дээри шын-дыр. Мен бодаарымга, бистиң чамдык эштер, удуртукчуларны ынча дээрим ол, тыва кижиге хойтпак-божа кайы хиро ажыктыгыл деп чүүлдү билбес хевирлиг-дир. Аржы-божа-биле чудаан малды азырап чордувус. Мөңгүн-Тайгада ам-даа ындыг дээрзин солундан номчудум.

Шын харын, хөй мал саап, ооң хойтпактааш, арага хайындырар улус бар. Ол бүрүү. Чүден-даа кылган болза, арага кижини черле эки чүвеге чедирбеан билдингир. Ынчангаш мээн бодалым болза, хойтпак-биле эвес, а ооң арага хайындырып тигери-биле демиседжир херек. Хойтпак — амданныг, чаагай, эм чем ышкажыл.

Сескур-оол САЯ.
Кызыл хоорай.

АҢАА ЧОРГААРЛАНЫР

Бистиң «Совет Тыва» совхозта Валентина Саимал деп механизатор бар. Бо ажылынга стажы — 18 чыл. Кызылдың № 1 профтехучилищезин доосkан, 1970 чылдан бээр төрээн совхозунга — Баян-Кол, Чеди-Паш, Чинге-Даг, Теректигниң хову-шөлдеринге тараа тарып келген. Районга, республикага болгулаан слёттарга, конкурстарга каш удаа киржип, чемпионнап-даа турган.

Ажылынга кызымак херээжен механизаторну чаңгыс чер-чурттуглары кедээ база район Советтериниң депутазынга каш удаа соңгаан.

Валентина Саималдың уругларының адазы Борис — чолаачы. Оларның өг-бүлези найыралдыг, демниг. Бистиң Валентинавыстың иези база-ла тракторист чораан уруунуң мергежил шилип алырынга улуг салдарлыг болганы чугаажок.

Амгы үеде В. Саимал совхозтуң сүт-бараан фермазында ажылдап турар. Херээжен механизаторувуска чоргаарланыр бис.

Тамара ӨСКҮЛЮК.
«Совет Тыва» совхоз.

ХҮР КЫШТАДЫП ТУРАР

«Ишкин» совхозтуң Чаңгыс-Шиви өшкү бригадазының серге кадарчызы Досумаа Дондуковна Моңгуштуң аалы Алдыы-Ишкинниң Узун-Ойда кыштаглаан. Өөнүң ээзи Дамый-оол Бадыевич Ондар-биле шелээ 345 баш ангор хуна, сергени бригада керээзи-биле кадарып, хүр кыштадып турар. Чайын оъттуг-суглуг, сериин Үстүү-Карголга чайлаглап, чайның үш айында үш чайлег солуп тургаш, сергелерин семиртип алган.

Кадарган сергелеринден чыл бүрү хөй дүкту кыргып ап, ооң продуктулуун экижитпишаан, 5 харлыынга чедир кадаргаш, күрүнеге дужаарын шиитпирлээн. Эрткен чылын бир сергеден 750 грамм дүкту кырган.

Досумаа Дондуковна биле Дамый-оол Бадыевич бир баш сергеден 900 грамм дүкту кыргыырын, 15 тонна сигенни боттарының кужу-биле белеткээрин, 10 тонна едектиг бөлерин база кажаа-хоразының септелгезин кылып алырын бо чылгы социалистиг хүлээлгезинде айыткан.

Арагачы ДОНГАК.
Сүт-Хөл район.

ХОЙ, ӨШКҮНҮ ЧҮГЛЕ ӨСТҮРЕР ЭВЕС, А ХАРЫН ОЛАРНЫҢ

„ЧҮСЧҮ-МАЛЧЫН ЗВЕНО“ КЛУБ

Республиканың «Чүсчү-малчын» клувунуң кежигүннери бо чылдың февраль 2-де чыгып келгеш, семинар-хуралга ажылын түңнеп чугаалашкан.

Хуралдың баштайгы чартыында олар өг-бүле болгаш аренда керээзинге үндезилээн, бот-орулга-чарылга дугайында Агроүлетпүрккомунуң килдис эргелекчизи В. С. Ойдуннуң база «Өг-бүле болгаш аренда керээзиниң үезинде хой база өшкү ажылынга эге учёт-ту организастаарының дугайында» Агроүлетпүрккомунуң кол бухгалтери Ч. М. Арапдоолдуң тайылбыр-беседаларын дыңнаан. Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң инструкторузу С. М. Ооржак малчыннарга чиңгелделер дугайын таныштырган. Боттарының амыдырал, ажылынга хамаарышкан хой чүүлдерин клуб кежигүннери үстүнде адааныңыс ол тайылбырлардан билип алганнар.

Дүъш соонда баштай организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

Клубту тургузуп турда, ооң кежигүннери 23 кижи турган. Чыл дургузунда 5 кижи негелделерин күүсетпейн барганындан оларны кежигүнден үндүрген. Чаа кежигүннерге 29 малчынны хүлээп алган. Чөвүлелдиң кежигүннерин база чаарткан. Мурнунда ону 6 кижи составтыг кылдыр соңгаан турган. Ол аразында 3 кижи үнүп чораан. Клуб чөвүлелиниң мурнунда секретары Маадыр-оол Сүрүн-оол Тес-Хем районче совхоз директорлап чорүй барганы-биле, ону хүлээлгезинден хостааш, ооң орнунга Агроүлетпүрккомунуң хой ажыл килдизиниң улуг зоотехниги Мария МОҢГУШТУ соңгаан. Чөвүлелдиң кежигүннериңге «Барлык» совхозтуң хойжузу, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады Серенмаа СОДУНАМНЫ, «Найыралдаң» Даш ОЛЧАНМАЙНЫ соңгаан.

1988 чылда клубтуң ажылының база бо чылгы сорулгалар дугайында чөвүлелдиң даргазы, «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу Николай Байкараевич НАНЫКПАН таныштырган. Хой, өшкү кадарчыларының социалистиг чарыжында Тандыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң малчыны Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Иван Петрович тиилекчи болуп, кадарганы 541 хоюндан чүске онааштыр 133 хураганны камгалап доруктурган, бир хойдан 4.08 килограмм дүктү кырган. Клуб кежигүннериниң ажылының түңнелдерин бо солунда парлаан.

«Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүннери Улуг-Хем биле Кызыл районнарда эң хой болуп турар.

Клуб чөвүлелиниң даргазы Н. Наныкпан хой, өшкүнү малдаарда шиитики курлавырларны база ажыглаарын кыйгырган. Чүлерни ол? Сөөлгү үеде «Шын» солунга малга кужур бээри эргежок чүүлдер дээрзиниң дугайында өлээн кош материалдары ол-бо районнардан авторлар бижиглээн. Ол ышкаш көржени оттулар.

Чамдык совхозтарның удуртукчулары болгаш специалистери керээже киргеп малчыннарны «керээлиг болганда боттарынар билинер» дээр хөөннер бары шын эвес дээрзин Николай Байкараевич шүткүмчүлээн. Малчын кижи өг-бүле азы аренда-даа керээзи-биле ажылдап турар болза, малга отчёт-учёт, ниити ажылга контроль херек.

Шээр мал кадарчыларының ажылында бир берге чүүл болза, чамдыктарда доктаамал кыштаг чок. Мындыг таварылгага кыштагларны баш бурунгаар септеп, белеткеп алырынга шаптыктыг. Ынчангаш малчын өг-бүле бүрүзүнге кыштагларны доктаамал быжыглаары эргежок чүгула дээрзин Николай Наныкпан өөрүнүң мурнундан негээн.

Малчыннарның база бир улуг дилээ: чазагларга, кыштагларга сериилер херек. Ол дээрге эң ылангыя чаш малды агаарладырынга дыка ажыктыг. Дуржулгалыг малчыннар кыжын кожуп келгеш, баштайгы үеде хой, өшкүзүн кажааже дораан киирбес, кажааларының мурнунда сери адаанта малын тургузар. Ол чорук дүк бижыктаарынга база ажыктыг.

Клуб кежигүннери шупту чер-черде чарыштың эгелекчилери болуп, ажылдың чаа арга-хевирлерин тывырынга үлегер-чижээн көргүзерин «Чүсчү-малчын» клуб чөвүлелиниң даргазы кыйгырган.

«Чүсчү-малчын» клубтуң ажыл-чорудулгазынга чамдык өскерилгелер дугайын чылыттаннарга агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. СОТПА таныштырган. Шээр мал кадарчыларының ортузунда мындыг клубту тургусканы оларның ортузунда социалистиг чарыштың бир чаа хевири болуп турарын ол айыткан. Ынчангаш харын чыл дургузунда чаа кежигүннер немешкен.

Клуб кежигүнү кижи бүрүзү болуунуң арга-дуржулгазынга чыл дургузунда бир кижиниң өөредирин эрткен чылын дугурушкан турган. Ынчалза-даа ол негелде кандыг болганын түңневээн-дир бис дээрзин Алан-оол Тулушович клубту тургусканнарның мурнундан мининип чугаалаан.

Клубту өскээр адаары эргежок чүгула апарган-дыр деп саналды ол киирген. Чүге дээрге клуб кежигүнү болуп, бир өг-бүледен чүгле чаңгыс улуг кадарчы кирип турар. Ол шын эвес, чүге дизе өг-бүлениң чедиишкини звенонуң—өг-бүлениң ниити ээзиниң күш-ажылының түңнели-дир. Ынчангаш клубтуң адын ам «Чүсчү-малчын звено» деп адаарын ол саналдаан. Ону клубтуң кежигүннери чүүлдүг деп хүлээп алган. Ынчангаш шээр мал кадарчыларының клувун моон соңгаар «Чүсчү-малчын звено» деп адаарын доктааткан.

Клуб кежигүннериниң артык эргелери, чиңгелделери кандыгыл? Өг-бүлениң ниити ээзи кайызы-даа «Мал ажылының бирги класстыг мастерлери» болур. Мурнунда болза бо атты чедип алырда, малчыннар өөренир, ооң экзамен дужаар. А клуб кежигүнү апарганда, оларга экзамен дужаатпас. Агроүлетпүрккомнуң дужаал үндүрер, шыңзылга бээр. Ынчангаш клуб кежигүннери айда алыр шалыңының кырынга 20 хуузуну теледип алыр, ынчап кээрге, өг-бүлениң ниити ээзи каттышкаш 40 хуузуну немедип алыр.

Шээр малды өң-чүзүн, эр-кызы, хар-назыны, уксаазының аайы-биле кодаңнаар талазы-биле республиканың конкурс-көрүлдезин эрткен чылын Агроүлетпүрккомнуң биле агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому чарлаан турган. Ооң кол-ла сорулгазы болза уксаажыдылганы экижидери, малдың баш санын өстүрери, продуктулуун бедидери. Бо конкурстуң түңнелин А. Т. Сотпа «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннеринге таныштырган. Дыка хой совхозтар ол чүгула ажылга шуут кириш-пээн. Ооң түңнелинде конкурстуң негелдезинге дүгжүр чаңгыс-даа сан-балл ап чадаан. Хойну, өшкүнү аай-аайын барымдаалап аңгылап кодаңнавас, зооветеринарлыг негелделерни барымдаалавас болурга ындыг.

Конкурс-көрүлдениң түңнелиниң дугайын бо чылдың февраль 4-те үнген «Шын» солунга тода бижээн. Шээр малды кодаңнаарда шак мындыг четпестерни өөренип көргеш, Агроүлетпүрккомнуң биле агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому ук конкурсту бо чылын база уламчылаар деп шиитпирлээнин Алан-оол Тулушович чылдганнарга дыңнаткан.

САНАЛДАР, СҮМЕЛЕР, КҮЗЭЭШКИННЕР

Клуб кежигүннери эптөөрү база СЭКП обкомунуң кедээ ажыл-агыйның харыылап турар секретары, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң, республиканың Агроүлетпүрккомунуң удуртукчулары, ол ышкаш чамдык совхозтарның кол зоотехниктери, республиканың массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары олуржуп турда, малчын кижи бодунуң сеткилин өйүп чоруур айтырыгларын канчап чугаалавас боор. Ынчангаш санал-оннал солчулгазы солун-даа, чидиг-даа болган.

«Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы Норжуң-оол Шалдан-оолович САТ:

— Мени бо клубтуң кежигүнү кылдыр чаа хүлээп алды. Өөрүп тур мен. Маңаа бөгүн черле солун айтырыгларны чугаалажып тур бис. Хой чүүлдерин билип алдым. Клуб кежигүннери амдаа эвээш-тир бис ниин. Келир чылын бо залды долдур олуруптар кылдыр көвүдей бээр боор бис—деп бодадым мен.

Клуб кежигүннериниң канчаар ажылдап турарын чарлаар-ла болза эки. Ай, квартал санында кандыгыл харын? Ажыл түңнелин чыл доозулганда эвес, ниин катап чылдагаш, үндүрзе эки боор.

Бистиң малчыннарның сеткилин дүвүредип чоруур 3 берге айтырыг бар чүве бо. Бирээде, назы-харывыс улгаткаш, пенсиялай бээр болгай бис. Ындыг малчыннар бажың-балгат чок артар-дыр. Бистиң Сүт-Хөлде ындыг кадарчылар хөй. Ынай-бээр көжер, турээр-дир. Бо чаа бистке таныштырган программада малчыннарга хой бажыңнар тудар дээни магалыг-дыр.

Ийиги айтырывыс — шөлээ дугайы. Мен ам 21 чыл малчыннап тур мен. Бо аразында ынай-бээр путёвка дилээрге чок боор-дур. Хоорай, суурларда эмчилер, башкылар, өске-даа улус бо-ла курорттаан, дыштанган болур. А бистер чок бис. Хол-будувус-биле шарып-ла чоруур. Маңаа девин А. Т. Сотпа дарга чугаазынга бистерге, малчыннарга, солукчу кадарчы турар дугайын айытты. Ындыг болур чүве болза эки-дир. Чүүлдүг-дүр. Шөлээлээр дээрге, мал хүлээдир кижи тывылбас болгай. Багай-сагай улуска кижи малын канчап хүлээдир боор, баксырадып каапкай-ла. Кижи бүрүзүнге бүзүреп болбас, хоржок.

Үшкү айтырывыс — малчыннарның шалыңы эвээш ниин бо. Бистер, өшкү кадарчылары, айда 80-80 рубль алыр бис, шалывывыс ол. Суурда от салыр (кочегар) кижи-дир че. Хондур ажылдааш, даразында дыштаннар, ажыл телевири 120 рубль болур-дур. Бистиң харын ам керээже киргенивис соонда шалың эки апаар хире чүве-дир.

Мен бодаарымга, чүстен 50-60 анай, хураган алыр улус-биле баштай керээ чарар, оларны арендаже мурнай киирер болза эки-дир. Ол ышкаш база бир айтырыг бар: малчыннар керээге 100-тен 80-90 хураган азы анай алырын айтып алыр. Ынчангаш ону бодааш, арай суларай бээр хевирлиг. Хой артык хураганны канчаар ону дээр хөөннүт. Мындыг таварылгада канчаар көөрүл, тайылбырлаар болза эки-дир.

Специалистер кээр дугайында бисте эки айтып, тайылбырлап берзин, шуут-ла бистиң-биле хоңдур-дүңдүр олуруп турган. Өг-бүле керээзи азы аренда эки бе, ооң ылгалы чүдел?

Бир кодаңга хой, өшкүнү тударының нормазының дугайын борта черле чугаалаар бодаап мен. Бистиң барын районнарга бир өг-бүле 460 хой, өшкү кадарар деп чүве хей-дүр. Даг-даштыг, кадыр-берт черде чурттап, ажылдап турар бис. Ынчангаш ол норманы чер-чер аайы-биле керзе деп саналдыг мен. Бир кодаңга 300-тен көвүдей бээрге, берге-дир бо. Төлүп алыры бергелей бээр.

Малды деминг ажаап азыраар херек. Ынчангаш зоотехник—мал эмчизи — малчын—бо улустар адырык эвес, чаңгыс ваай болур.

Клуб кежигүнүнүң дугайында каш сөс: корум-чурумну, арыг-шевериин негелделерге киирзе эки. Чартык чылда ажылдың түңнээри чел боор.

Хой ажылының дугайында программаны хүлээп ап турары эки-дир. Бисте ам эртем-практиктиг конференция болур деп-ле келген болгай бис. Кажаныл ол, чоп сураг барды? Хой ажылын хөгжүдер талазы-биле кандыг орук-биле чорууруул деп чүүлдү шуут-ла үзе шиитпирлээр херек. Ол хуралды эрттиреде, малчыннар-биле база сүмележир, оларны дыңнаар ужурлуг деп санап тур мен.

«Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу Андрей Байкараевич СОДУНАМ:

— Клуб кежигүнүнге киргенимге өөрүп тур мен. Маңаа мен база специалистер дугайын чугаалаайн. Чамдык зоотехник-селекционерлер шуут-ла бо малчын кижиден дора, чүвениң ужуруун билбес боор-дур. Олар кошкарларны хымавас, хайгааравас-тыр.

Эрткен күзүн мээң кодаңымга 8 кошкар эккелген. Үжү аарыг болду. Ындыг малды канчап ажыглаарыл? Зоотехник-селекционер база мал эмчилери чүнү көрүп турарыл? Садып эккелген кошкарларның назы-хары-даа билдинмес боор-дур. Тарып боозатканда хойнуң хураганнары янзы-бүрү болур чылдагааны чүдел?

Борта малчыннарның культуразының дугайын эштер шын чугаалап турлар. Чамдык хойжулар кодан девискээрин безин аштап арыглавас боор болгай. Ынчангаш клуб кежигүннериниң аал-оранының арыг-шевериин база барымдаалаар херек.

Бир мындыг хомудалым бар: че, чаа кыштаг тудар дээр-ле. Тудугжулар келгеш, кымдан-даа айтырбайн, ок черге-ле тудар дээр. Чок, малчыннар-биле сүмележир херек. Бистиң «Х Улуг хурал» совхозта 4 чаа кыштагны тутту. Кыштаг тударда черниң аайын көөр: хат-салгын кайыын кээрил, хүнээрек бе, эптиг бе? Ону малчыннар боттары кымдан артык билир болгай.

Мен хөй чылда малчыннап келдим. Мынча ботка курорттаа барбадым. Берге-дир. Путевка чок-ла боор чүве-дир.

Бистиң бо клубтуң кежигүннери ыяап-ла 100-тен чүс анай, хураганны алыр дээш ажылдаар херек. Республиканың ындан аңгыда, районнарга база малчыннарның клубтарын тургузар дээри чоп-тур. Бир-тээ клуб бар чүве болганда, ооң кежигүннериниң демдээн кылза эки-дир. Өске улустан ылгалыр, харысалгазын-даа көзүргей.

«Тиилелге» совхозтуң хойжузу Татьяна Иргитовна БААВЫЛ:

— Мени дүвүредип чоруур айтырыглар хөй. Бир дугаарында, хойнуң уксаазы холушкан, хайнакталган. Ийиде, мал чеминиң шынары багай. Бистиң «Тиилелге» совхозтуң девискээринде аза-огу көвүдеп тур. Малдың эъдинге, дүгүнге-даа дыка багай-дыр. А бистиң кезер сигенивис ховуңуу, ындыг болганда аза-огу хөй болур. Ону болбаазыратпаска мал чивес, малга хоралыг.

Бисте малдың халдавыр чок аарыглары хөй. Одар-белчиирни көөр болза эки. Чайын безин кежүп, мал семиртир черлеривис чок, бо хоорай чоогунга кадарар-дыр бис. Күзүн харын сентябрь, октябрь айларда көк-сула, тараа хоорзунунга малывысты семиртип алыр бис. Мээң саналым болза аза-огу үнген ховуларга хөй чылдыг сигенден тарыза.

Бистиң мал тарып боозадыр пунктувуста байдал база берге. Орта одар шөлү херек. Хойну тарыдар дээш 2—3 хүн манап турар-дыр бис. Кошкарларның арганың чүү дээр. Чемгербес-тир. Ынчаарга канчап таарзжырыл? Оларны кым харыылаар ужурлугул, чүге негелде чогул? Черле совхозка эки шилиттинген кошкарлар херек.

База бир айтырыг: шалың дугайы. Малчын кижи айда холга 80 рубль алыр. Бодап көрүңер даан: херээжен кижиниң сапог идии 80—90 рубль болур-дур. Ынчангаш малчыннарның шалыңының дугайын черле өөренип көөр херек.

Мал ажылынга аныяктарны эвилелдээр-ле дээр бис. Ынчалза-даа оларга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар бис бе? Малчынның ажылы аар, дыш чок, шалыны эвээш. Аныяктар-биле чугаалажып тур бис, ынча дээрлер-дир. Бисте кодээ ажыл-агый техникуму бар болгай. Оларның сургуулдары практиказын чайын мал кадарып эрттирзе кандыгыл?

«Х Улуг хурал» совхозтуң өшкү кадарчызы Биче-оол Байкараевич СЕДЕН-ХУУРАК:

— Бистер, малчыннар, мындыг чыглып кээп чугаалажып, арга-дуржулга солчурга черле эки, солун-дур. Чапсарда-даа ол дугайын чугаалажып тур бис.

Сес чыл өшкү кадарып тур мен. Кыштаавыс Шат деп черде. 97-ден 122 чедир анайны 100 өшкүден ап келдим. Дүктү база чыл санында күүседип келдим.

Бисте берге чүве — электри чырыы чок. Бир эвес кыштагларга электри киирип берген болза, бистер, Баян-Колдан «Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүннери 4 эвес, а 8—10-даа кижи четкен турар боор.

Кодээ Советтиң депутады кижи мен. Бисте аныяктардан 1 малчын өг-бүле бар. Кызылдан 60 километр черде чурттап турар улус бис.

Чырыкты чылдың-на киирер деп аазаар, чок-ла, чок. Эмир чылын 16 километрге электри шутумун шээр дээн. Кылбаан. Бо чылын база аазап турлар. «Суурда улус телевизорну көрүп турар, а бистер, малчыннарда электри чырыы чүге чогул?» деп, аныяк малчыннар чугаалажыр, мейден, депутат кижиден, негээр боор-дур.

База катап шалың дугайын өөрүмге каттыжып чугаалаайн. Шалың эвээш. Айда өг-бүлениң улузу 80-80 рубль алыр бис, тыртары база хөй боор-дур.

«Найырал» совхозтуң хойжузу Төгерик Дашович ТҮЛҮШ:

— Хойда ам он ийиги чылче кирдим. Ам бодум пенсияда мен. Алды дугаар төрүүр хойлуг бис. Күзүн дужаар бис. Ажылымга, эрткен август айдан эгелеп, бир аныяк коммунист оолду өг-бүлези-биле катай өөредип тур мен. Кыштагда кады бис.

Ынчаарга ам бисте хой 1960—65 чылдарда турганындан дыка эвээжээп-тир. Кол чылдагааны чүдел? Кичээңгей кошкак-тыр. Мал ажылын Өвүрде «Коммунизмче орук» совхоз ышкаш кылып чорутса, башкарза. Төрүүр-төрүвези бригадалар аайы-биле ылгаар херек. Ынчаарга ук ажылды хөгжүдеринге моон соңгаар ндиглиг болур.

Уксаажыдылга, тарып боозадылга мени дүвүредип чор. Тарып-ла, тарып боозадып-ла турар, түңнел куду. Мен ону бижип ап турар кижи мен. Бир катап тарып боозаткан хойнуң 42 хуузу төрүдү, ооң соонда 62-зи, ооң 82 хуузу төрээн.

Эрткен чылын хоюмну август 26-дан эгелеп тарып боозаткан чүве. Ам хойнуң төрүп турары кандыгыл ынчаш дизе, январь 23-тен эгелеп 45 хой төрүдү. Күзүн эгезинде 5 хонукта 113 хойну тарып боозаткан турган. Ужуру болза олар ам шупту төрүпкен турар. Херек кырында 75 хуузу төрүүзээн. Тарып боозаткан хой каш хонук эрте, чок болза, сөөлзүреди-даа төрүптер чүве. Ынчангаш мен 6-6 хонукту бурунгаар база соңгаар-даа санап ап турар кижи мен. Тарып боозаткан хойлар шак мындыг-дыр. Бо дээш кым буруулугул? Специалистер мегелеп турар-дыр. Ындыг болганда зоотехниктерден бис чүгле кошкардан салып алыылы деп негеп-даа турдувус.

Хойну тарып боозадырын черле бо зоотехниктер тообас, хайгааравас дугайын мурнунда эштер база чугааладылар. Бисте база ындыг. Кошкарлар арган болур, оларны чемгерер сула, сиген-даа чок. Оларны кым-даа кадарбас, кажаалап каан-на турар. Күзүн 2 кошкар бистен чиде берди. Аштаан мал чүү боор, кажаазын арта халышкаш үне берген. Ол хевээр барган. Кошкар кадарар кижи безин чок, ам канчаар боттарывыс-даа кадарып-ла турдувус.

Бистиң специалистеривис чылдың-на ындыг частырыглардан түңнел үндүрбес-тир. Частырывыс болза мындыг болган, ам ону ынчалдыр эдер-дир дивестер. Ынчаар эрте бээр, кым-даа негевес, айтырбас. Уксаалыг хураган алыр, мал өстүрер дээш, күзүн Кызылдан үрени эккеп-ле турар. Ол дээш улус шалың ап турар. А сөөлүнде мырынай өске «уксаалыг» хураган төрүттүнер. Ындыг тарып боозадылганың херээ шуут чок! Эки уксаа алырда үе негеттинер.

Бистиң «Найырал» совхозтуң девискээриниң хөй чери Саян далайже кирген болгаш, одар-белчирден кызагдаан улус бис. Чайлагларда хем-далай кежер апарган. Ол кежерде совхозтуң багай катерин ажыглаар. Чамдыкта үрелгеш туруп бээр. Эрткен чайын сүт болза, чамдык аалдар хем кыдыынга келгеш, манап чадап кааш, дедир көштүлер, хемге чайладылар.

Мында Агроүлетпүрнүң, СЭКП обкомунуң даргалары олуржуп турар-дыр. Олардан дилээвис болза малчыннарның хем кежеринге дузалажып көрүңер. Далайның чамдык черде калбаа 6 километр чеде бээр. Эрги катер-биле айыылдыын чүү дээр: сөөртүп алыр баржазын бичии-ле салгынга аажок силгиир, улуг хат келзе канчаарыл? Ынчангаш чаа катер дилеп турар улус бис ниин.

СЭКП обкомунуң секретары Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК:

— Эрткен чылга бодаарга, клубтуң кежигүннериниң саны өскен-дир. Ынчангаш моон соңгаар-даа улуг үүле бүдер боор деп бодай-дыр мен. Клуб бот-башкарылгалыг ажылдап турар, кежигүннер ажылды боттары сайгарып көрүп турар. Ажылынар башкарлып эгелей берген-дир. Ам чүнү кылза эки? Клубтуң ажылын ханызы-биле сайзырангайжыгса эки. Ооң эргези, хүлээлгези чүл дээрзин улам тодарадыр. Тиилекчилериниң шаңналы чүү болуруул, тодарадыр. Бирээде, ындыг. Ийиде, маңаа Кыйгырыгны хүлээп алдынар. Ооң негелделерин партия, профэвилел комитеттери, кедээ Советтерниң күүскомнары билген, оларга четкен турзун. Мында парлалга органнарының төлээлери олуржуп турлар. Силерниң клувуңарның ажыл дуржулгазын эки чырытсыннар.

Үште, клуб кежигүнү кижиниң аалы, кодаңы үлегерлиг турзун. Ол дээрге малчыннарның өөренир баазазы, үлегер-чижек алыр чери болзун. Бисте хой ажылдыг 64 совхоз бар. Ам клуб кежигүннери 50 чыгыы кижи-дир силер. Чайын база чаа улус—кежигүннер немежир апаар. Ынчап кээрде, бир совхозка-ла клуб кежигүннери 2 өг-бүле тыптып келир. Олардан өөренир, үлегер алыр херек. Дуржулганы нептередир.

Дөртте, керээ дугайын эки өөренир, экономиканы өөренир. Бо талазы-биле клуб кежигүннери черле үлегерлиг болуп көрүңер. Керээниң негелделерин шын айтыр, артык чүве херек чок.

1989—1995 чылдарда хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазын ажыл херек кырынга боттандырарының айтырыгларынга СЭКП обкомунуң секретары онзалап доктааган болгаш бо талазы-биле клуб кежигүннериниң киирер үлүү улуг болурун чугаалаан. Селекция-уксаажыдылга, материал-техниктиг база мал чеминиң баазазын быжыглаары, аарыглар-биле демисел, социал айтырыгларны шиитпирлээри — ук программаның бо кол-кол кезектериниң аайы-биле кылыр ужурлуг ажылдар аажок хөй.

Адырга өг-бүле болгаш аренда керээзинге үндезилээн бот-орулга-чарылганы нептередиринде чамдык четпестерге ол доктааган, ылангыя совхозтуң администрациязы-биле малчыннарның чарары керээлерге оларның хүлээлгелерин түс черин байдалып барымдаалап шын, чөптүг кылыры чүгула. Ол ышкаш ажыл телевириниң камнагаа дээш телевирниң талазы-биле таарыштыр көөр ужурлуг чүүлдер бар, ону кылыр.

Совхозтарда ажыл-агый адырларының аразында экономиктиг харылзааларны сайзырангайжыдары негеттинип келген — олар бот-орулга-чарылгага үндезилээн. Хой үлүүвү киирген адырның ажылдакчылары хойну алыр кылдыр тургустунар апаар.

Социал айтырыгларга, эң ылангыя малчыннарның чурттаалга бажыңнары-биле хандырарынга, шөлээ, дыштаныышкынга хамаарыштыр байдалга Ш. Д. Ооржак база доктааган. Кыштаглаашкынның СЭКП ТК-ның Чагаазында негелделерге дүүштүр чединиишкинниг эрттирери Тывага хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазын күүседип эгелээринге баштайгы базым болур.

Клуб кежигүннери хуралынга республиканың шээр мал ажылдакчыларынга Кыйгырыгны хүлээп алган.

ЧУРУКТА: клубтуң кежигүннери ужуражылга-семинар үезинде.
Анатолий МЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.

ДЕЛГЕРЕҢГЕЙ ТОДА ПРОГРАММА. ЫНДА ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрккомунуң хой ажыл килдизиниң эргелекчизи Ким-оол Тулушович ЧАШ клуб кежигүннеринге «1989—1995 чылдарда Тыва АССР-ниң совхозтарынга хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазының» дугайын доочулап таныштырган.

Бо чүгула документ 6 кезектен тургустунган.

I. 1988—1995 ЧЫЛДАРДА ХОЙ АЖЫЛЫН ХӨГЖҮДЕРИНИҢ КОЛ-КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ.

Совхозтар эрткен чылын 1735 тонна хой дүгүн бүдүрген, а 1995 чылда ону 2680 тонна чедирер сорулга турун турар. Ону чедип алырда, бир талазында, хойнуң баш санын 1988 чылда 926 муң турганындан 1995 чылда 1 млн. 132 муң чедирер. Амгы үеде бир хойдан ортумаа-биле 1 кг 960 грамм дүктү кыргып ап турар болзувусса, 1995 чылда 2360 грамм чедирер. Кырыгеге дужаар хойнуң диригг деңзизин 45 килограмм чедирер.

II. СЕЛЕКЦИЯ-УКСААЖЫДЫЛГА АЖЫЛЫНЫҢ БАЗА КОДАҢНАРНЫ КӨВҮДЕДИРИНИҢ КОЛ-КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ.

Бо талазы-биле бистиң сагыш салыр бир чүгула ажылывыс ниити кодаңда төрүүр хойнуң баш санын (хуузун) азы үлүүн) көвүдедир. Ынчангаш уксаалыг хойлуг ажыл-агыйларга оларның деңзигүрү 50 хуу, а ниит бедүүн хойлуг совхозтарга 55 хуу чедер. Төрүүр хой эвээште мал бажын өстүрер дугайында кандыг чугаа турар боор.

Бисте түс черниң агаар-бойдузунга таарыжыр быжыг, назыкаан хой, өшкү херек. Ынчангаш чаа бо программада малдың ындыг шынарын экижидеринче улуг кичээнгей салган. Красноярск уксаазының хайнактарын, оон ышкаш бедүүн дүктүг тыва хойларны нөмүүдедир. Хойнуң шак ындыг ниит хевирин өстүрер талазы-биле ажыл-агыйлар база аңгы-аңгы фермалар-даа турар.

Уксаалыг хойларны 8-9 төрүткеш, оон дужаар апаар бис. Хойну тарып боозадырынче, оон шынарын бедидеринче эң-не улуг кичээнгейни салыр.

Уксаалыг, нарын дүктүг хойлуг С. Тока аттыг совхозту база ындыг бригадаларлыг «Революцияның чалбыыжы», «Өөк», «ҮТКА 25 чылы» совхозтарны база бедүүн дүктүг хойлуг «Нарын», Ленин аттыг, «Кызыгаар», «Кызыл тук» совхозтарның бригадаларын организас-ажыл-агый талазы-биле быжыглаарынче, бирги ээлчегде оларже сагыш салыр деп көрген. Республиканың мурнуу районнарынга Кыргыс ССР-ден эккелген алай уксааның кошкарлары-биле хойну шенелде кылдыр хайнактаар.

III. ХОЙ АЖЫЛЫН ХӨГЖҮДЕРДЕ ЧЕМ БААЗАЗЫН БЫЖЫГЛААРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОЛ ХЕМЧЕГЛЕР.

Малга янзы-бүрү чемниң ажык-дузазы билдингир. Ынчалза-даа бисте ону белеткээрниң баазазы аажок кошкак. Чамдык ажыл-агыйларда хойга чүгле черден чайгаар үнген сиген белеткеп ап турарывыс чажыт эвес. Малга таарыштырган, холумак чем херек. Бо талазы-биле программада чамдык чүүлдерин көрген. Кыштаглар чоогунга сиген тарыыр. Хойга чем болбаазырадыр талазы-биле ажыл-агыйлар аразының 12 заводун тудар. Ол ышкаш бор-баадылаан чемни белеткээр. Учётту экижидери-биле бригада бүрүзүнге автодеңзи турар.

Бир чүгула ажыл болза суггарылга болгай. Ынчангаш 1995 чылга чедир ниити республикада 243 муң гектар оларларны суг-биле хандырар, кудуктар казар деп шиитпирлээн. Оларны районнарга чылдар аайы-биле хуваап каан. База бир солун чүүл болза, арык-бута уннарында унун турар чорлык сигеннериниң (мелениң) үрезиниң күзүн быжа бээрге чыггаш, ону мал оларлаар черлерге тарыыр деп шиитпирлээн. Ону база-ла районнарга хувааган.

IV. МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ БААЗАНЫ БЫЖЫГЛААР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР.

1989—1995 чылдарда республиканың совхозтарынга телевилел ёзугаар 600 ажыг кажааларны тудар, 855 кажааны чаартып эде кылыр. Хой кыргыыр база малды тарып боозадыр чаа пунктулар немежир, дүктүң шынарын хынаар лабораторияларны районнарга тудуп ажыглалга киирер. 1987 чылда курувеге дужааганывыс дүктүң шынары куду болганы дээш 200 муң ажыг рубль оругганы чедир албаан бис.

V. СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАРНЫ ДҮРГЕН ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СОРУЛГАЛАР.

Бир кол айтырыг — малчыннарга чурттаалга бажыңы. 1995 чылга чедир кыштагларга 1640, суурларга 1339 бажыңнарны тудар. Хойжуларның 660 кодаңын электрижидер.

Ыраккы кодаңнарга көжүп чоруур магазинчигештерни база амыдырал хандырылгазының көжүп чоруур пунктуларын ажыдар. Совхозтар төптеринге школа назыны четпээн уругларының 63 албан черлерин немей тудар. Оон аңгыда хойжуларны, кыргыыкчыларны, хойну тарып боозадыр техниктерни белеткеп, өөредир ажылдарны көрген.

VI. ХОЙНУҢ ААРЫГЛАРЫ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ. ОЛАРНЫ БОЛДУРБАЗЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ.

Бистиң республикада шээр малдың янзы-бүрү аарыглардан өлүп хораар чоруу хөй. Чамдык ажыл-агыйларда профилактика-эмнелге пункттарын ажытса-даа, оларны чеп ажыглавайн келген. Ветеринария ажылдакчыларының мехзоизиндеп алырга өлген хойларының 99.8 хуузу халдавыр чок аарыглардан хорап турар.

Чамдыкта бистер чазын сарлы-биле безин эки-ле демисежип шыдавайн баар бис. Оон аңгыда, хойнуң чүүлдеринче сагыш салбас-даа таварылгавыс бар. Кезек үеде улустуң хууда хой, өшкүзүн, низэн-даа чүтбес турду.

Программа ёзугаар хой ажылында ветеринар-гигиеналыг, санитарлыг хемчеглерни чорударының технологтуг картазын тургускан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хойну өстүрер, ооң продуктулуун көвүдедир талазы-биле ажыл аажок-ла улуг. Ону боттандырарынга «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннериниң, ооң чөвүлелиниң ролю улуг.

«1989—1995 чылдарда Тыва АССР-ниң совхозтарынга хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазы» дугайында доочу тайылбырны клуб кежигүннери аажок сонуургап дыңнааннар.

РЕДАКЦИЯДАН:

Шиитпир-биле клубтуң кежигүннериниң чыыш-семинары ажыктыг эрткен. Аңаа чамдык совхозтарның кол зоотехниктери база олурушкан. Малчыннарның дилеглери, саналдары, сүмелери оларга база улуг өөредиг, кичээндириг болуру чугаажок.

«Чүсчү-малчын звено» клубтуң ажылын совхозтарның күш-ажылчы коллектив чөвүлелдери, директорлары, зооветспециалистер база профкомнар улуг кичээнгейге ап, бо чүгула шимчээшкинниң деткип, клуб кежигүннериңге даянып алгаш, ниити ажыл-агыйларда шээр малды өстүрер, ооң продуктулуг чоруун көвүдедир дээш чогуур хемчеглерни алыр боор деп идегедивис.

Эрткен чылын клубтуң ажылының планын тургускан-даа болза, холдуунда күүсеттинмейн барган. Клуб кежигүнү үш-ле малчынның дуржулгазын «Шын» солунунуң арыннарынга парлаан. Редакция моон соңгаар клуб кежигүннериниң дуржулгазын план ёзугаар чырыдарын хүлээнип ап турар.

Клубту тургускан организациялар — Агроүлетпүрком, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому база «Шын» солунунуң редакциязы болгаш клуб чөвүлели (даргазы Н. Наныкпан, секретары М. Моңгуш) шупту демнежип ажылдаар ужурлуг.

Клуб дугайында Дүрүмнү, ооң кежигүннериниң Кыйгырыгын база оларның дансызын болгаш эрткен чылда көргүзүглерин бо солунда парладывыс.

(Арынны «Шынның» корреспондентизи Седен ХЕРТЕК белеткээн).

ПРОДУКТУЛУУН БЕДИДЕР. ОНУ ШИИТПИРЛЭЭРДЕ ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

АЖЫЛЫН ТҮҢНЕП ТУР

Тываның шээр мал ажылдакчыларынга республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннериниң

КЫЙГЫРЫЫ

Эргим эштер!

Эрткен чылдың апрель айда республиканың «Чүсчү-малчын» клуву 100 хой, ошкуден-не, 100 баш болгаш оон хөй анай-хураганны алгаш, доруктуруп дужааган малчыннар тургускан болгай бис. Ынчан бистер 23-ле кижи болдувус. Чыл дургузунда чамдык эштер көргүзүглериң кудулаткан болгаш клуб кежигүнүнден үнер, ужурга таварышкан.

Малчыннарның республика клуву дээрге, шээр мал ажылдакчыларының аразында демократтыг байдалга организастаан республика деңнелдиг социалистиг чарыштыр. Типтааашкын үезинде чарышты үстүкү органнар организастап турган болза, ам ону республика клувунуң чөвүлели чорудуп турар. Мону малчыннарның чарыжында чаа чүүл, эде тургустунуушкун деп санап турар бис. Клуб чөвүлелиниң даргазы, оон кежигүннери бистиң аразындан соңгуттурган болгаш бистиң ажылывысты удуртуп, башкарып турар. Республиканың Агроүлетпүр күрүне комитеди, агроүлетпүр комплексиниң ажылдакчыларының профэвилел область комитеди база «Шын» солуннуң редакциязы бистиң клубтуң хуралдарын эрттирерин ге, оон кежигүннериниң арга-дуржулгазын нептередиринге дузалажып турлар.

Республика клувунуң база бир ажыктыг чүүлү шээр мал ажылында эки түңнелдерни чедип ап чорууру эштер-биле арнын көржүп, ужуражып, ажыл-агый, амыдырал-чурттаалга дугайында дуржулга солчуп чугаалажыры боор турар. Бистиң аравыста Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, мал ажылының эне шалыпчылары, орден-халаяалыглар бар.

Клубтуң амгы турузунда 22 малчынны немей хүлээп алдывыс. Ам шупту 47 кижи апардывыс. Клубтуң адын эде адап, моон соңгаар «Чүсчү-малчын звено» деп ададывыс. Ынчангаш ам бо чылдан эгелеп, малчын өг-бүлениң ээлери нелээ республика клувунуң кежигүннери болур болгаш олар мал ажылының бирги клазының мастерлери атты алыр, оларның ажыл төлевиринге 20-20 хуузу немээр.

Бистиң республикада шээр малдан кирип турар продукцияның совхозтарның ниити орулгазының барык 60 хуузун ээлеп турар. Ындыг болганда, кедээ ажыл-ишчилериниң чагай чоруу малчын кижи бүрүзүнүң шудургу күш-ажылының түңнелинден хамаарылыр. Ындыг турбужа, республикада шээр малдың баш саны өстүрер, оон продуктулуун бедидер талазы-биле хемчеглер куду деңнелде хевээр арттышаан. Хой малдың баш саны сөөлгү чылдарда бир миллион безин четпестээн. Эрткен чылын бир хойдан 2,23 килограмм дүктү кыргып алыр планныг турган. 1,96 килограмм дүктү кыргып, төрүүр 100 хой, өшкүге онаашпыр 74-ле хураганны, анайны камгалап алган-дыр бис. 1987 чылдааазы-биле деңнээрге, 5 анай-хураган эвээш болган.

Амгы үеде малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыр талазы-биле күженишкинниг ажыл кодааннарда чорупт турар. Бистиң ам кол сорулгавыс анай-хураганны чидириг чокка өстүрери. Ол чүгле малчын кижиден хамаарышпас. Эң ылангыя зоотехниктер малдың үксазын экижидеринге, мал эмчилери шээр малдың янзы-бүрү аарыгларынга удур баш бүрүкгаар дээштиг хемчеглерни ап чоруударынга, чер ажылдакчылары четчир хемчээлдиг, хоолуг мал чемин белеткээп турарынга боттарының үлүг-хуузун киириштирер ужурлуг.

Малчыннар кээрээ-биле ажылдап турар амгы үеде директор, зоотехник база бригадир-даа кижи командылаар чоруктан үштүнүп, ажыл-херекти боду түдүп кирер, чаа үе-чада, негелдеге дүүштүр ажылдаарынга бистерни өөредип, херек чүүлдер-биле бистерни кээрээ ёзугаар хандырган турарын чедип алыр болза эки. Бистиң ажылывыс ынчан үре-түңнелдиг болур.

Кажан шээр малга хамаарышкан республика, район, ажыл-агый хемчээлдиг айтырыгларны шиитпирлеп турар өйде, бистерниң, малчыннарның үнүн дыңнавас, бистер-биле сүмелешпес чүүлдер бар. Ол талазы-биле хүлээп ап турар доктаал-шиитпирлерниң күүсеттинмейн артып каап турарының бир чылдагааны ында. Бир-тээ, малчыннарның республика клуву бар чүве болганда, моон соңгаар оон сүмезин база дыңнап турган, чогуур шиитпирлерни хүлээп ап турза эки боор.

«Чүсчү-малчын звено» клубка төрүүр 100 хой, өшкүге онаашпыр 100 база оон хөй хураганны, анайны алгаш өг-бүлелерни хүлээп алыр болганда, 90-99 чаш төл алган малчыннарның районнар клубтарын тургусса эки деп санап турар бис. Ынчангаш шаңналдарны анаа дүүштүр кээрү чугула.

Бо чылын совхозтарда күш-ажылчы коллектив чөвүлелдериниң шиитпири-биле шээр мал кадарчыларының график ёзугаар дыштандырары-биле солукчу кадарчыларны тургузарын ажыл-агый бүрүзүнге чедип алыр херек.

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннери, бистер, боттарывыстың ажылывыска аныяктарны чылда-ла бир кижини өөредирин, ол ышкаш черле өске малчыннарга ажыл-агый, амыдырал-чурттаалгаының культуразының, арыг-шевериниң, сагылга-чурумунуң талазы-биле бүгү талалыг үлегер-чижек болурун хүлээнип тур бис. Бистиң клуб кежигүннери өг-бүлелериниң ажылы, дуржулгазы өске малчын өөрүвүске өөредиг, школа болур ужурлуг.

Эргим малчыннар! Кыштаглаашкынны СЭКП ТК-ның Чагаазында негелделер-биле дүүштүр эки эрттирип, малды, оон чаш төлүн хүр-менди камгалап ап, боттарынарга алган социалистиг хүлээлгелериңерни чедиишкинниг күүседип, республиканың аъш-чем программазын боттандырарынга төлептиг үлүүңерни киирип, бистиң клувувустуң кежигүнү болур дээш күженишкинниг ажылдаарынарны кыйгырдывыс.

«Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннери.

Кызыл хоорай, 1989 чылдың февраль 2.

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң дугайында

ДҮРҮМ

I. КЛУБТУҢ СОРУЛГАЛАРЫ

1. Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клуву — төрүүр 100 шээр малдан 100 болгаш оон-даа хөй хураганнарны база анайларны чыл санында-ла камгалап доруктуруп ап, малчын өг-бүлениң эрте-бурунгу мергежилиниң чаңчылдарын болгаш амгы мурнакчы дуржулганы салгал дамчыдарынга дузалап, өг-бүле, аренда кээрээзин, интенсивтиг технологияны ажыглап турар болгаш ажылының база амыдырал-чурттаалгазының культуразын бедидип турар республиканың мурнакчы малчын өг-бүлелерниң эки тура хөй-ниити каттыжыышкыны болур. Клубтуң сорулгазы — малчынның мергежилиниң аттарын бедидер болгаш ону аныяктарга солун, көрүштүг болдурар.

Республика клувунуң кежигүннери аныяктарның дагдыныкчылары болур, мурнакчы дуржулганың школаларын боттарының ажыл-агыйларынга тургузар болгаш малчынның мергежилин шиңгээдиринге аныяктарга дузалажыр.

2. Клуб болза хой база өшкү ажылдыг бригада бүрүзү малды тускайлап, мөөниеп, үнсаажыдылга ажылын экижидип, оларны, оларга быжыглаан кол-кол чепсек-херекселдерни база социал-культура туудугларын ээ ёзу-биле ажыглап турган, шээр малдың бригада бүрүзү эң эки түңнелдерни чедип алырынче республиканың хой, өшкү кадарчыларының күженишкиннерин каттыштырарынга дуза чедирер.

II. КЛУБТУҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ЧУРУМУ

1. Клубтуң ажыл-чорудулгазын удуртуру-биле оон чөвүлелин тургузар.

2. Клуб кежигүнү малчын өг-бүлелер болза:

— төрүүр 100 малдан 100 болгаш оон-даа хөй хураганнарны база анайларны доруктурар. Мал төлү 4 ай назылыг турда, оларны иелеринден үзүп ангылаарга, дириг деңзизи ортумаа-биле: чиңге нарын дүктүг хойнуң хураганының деңзизин 24 килограмм ажыг, бөдүүн дүктүгнүң 22 база анайнын 18 килограмм чедирер талазы-биле социалистиг хүлээлгелерин чыл санында күүседир;

— күш-ажылга ак сеткилдиг чоруун көргүзүп, өг-бүле, аренда кээрээзи-биле ажылдап, продукция бүдүрерде интенсивтиг технологияны шиңгээдип ап, хой, өшкүнүң продуктулуун бедидери-биле оларларны үргүлчү солуп, малды чайын эки семиртип, элержилге кампаниязынга төрүүр малды, ниити малды кыштаан хүр-менди ажырары-биле өй-шаанда болгаш шынарлыг белеткеп ап турар:

— дузалал ажыл-агыйлыг, боттарының үрүг-дарыын күш-ажылга кижизидип база Аъш-чем программазын күүседиринге идепкейлиг киржип турар;

— материалдыг бүгү-ле курлавырларны камныг болгаш чогумчалыг ажыглап турар;

— кышкы, часкы, чайгы болгаш күскү турлагларын, бажыңын база оон кажаа-хоразын болгаш дузалал туттугларын арыг-шевер тургузуп, амыдыралының культуразын бедидип турар:

— мал төлүнге, быжыглаан кодаанынга база бодунуң хуузунда малынга шынарлыг, четчир хемчээлдиг чемин белеткеп ап турар:

— малды оорлаар, төтчеглээр болгаш чидирер дээн ышкаш шак ындыг бак-бралыг болуушкуннарга удур идепкейлиг демисежип, коллективтиг, бригадазының, звенозунуң хөй-ниити амыдыралынга киржип, мурнакчы дуржулга школазының эжелекчилери, аныяк малчыннарның дагдыныкчылары болуп турар:

— кандыг ажыл-агыйга ур үеде кызымак ажылдап келген турар ужурлуг.

3. «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннеринге «Мал ажылының I клазының мастери» атты тыпсыр болгаш Тыва АССР-ның Агроүлетпүркомунуң тускай шыңзылгазын бээр.

4. Клубтуң хуралын эптиг үезин көрүп турган, чылда ийи катап эрттирер.

5. «Чүсчү-малчын звено» клуб чөвүлелиниң даргазын болгаш кежигүннерин клубтуң кежигүннери ажык бадылаашкын-биле соңгуур, кежигүн кижи бүрүзү-ле анаа соңгулуп болур.

6. Эң бедик түңнелдерни чедип алган клуб кежигүннерин Бүгү-эвилелдиң, Бүгүроссияның, республиканың социалистиг чарыжының тиилекчилери деп санаар болгаш дипломнар, хүндүлел бижиктер-биле база дыштанылга бажыңнарынче халас путёвкалар, туристи путёвкалар-биле, Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң Бүгү-эвилел делгелгезинче путёвкалар-биле, өртектиг белектер-биле шаннаар болгаш мергежил аайы-биле аттарны тыпсыр.

7. «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннеринге малчыннарны зараазында чылдың февраль айда мурнунда эрткен чылдың түңнелдерин барымдаалап, хуралга хүлээп алыр.

8. Бо дүрүмнү күүсетпээн кежигүннерни клубтан үндүрер болгаш «Мал ажылының I клазының мастери» адын казыыр.

«Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннериниң 1988 чылда көргүзүглери

Ф. А. А.	совхоз	1	2
ХОЙЖУЛАР			
Сафонов И. П.	«Революцияның чалбыыжы»	133	4,08
Баавыл Т. И.	«Тиилелге»	109	3,3
Хертек Э. Ш.	«Барлык»	105	2,1
Солунам Д. С.	«Барлык»	105	2,1
Монгуш К. М.	«Сүт-Хөл»	105	1,6
Монгуш С. Ш.	«Тиилелге»	104	2,6
Доңгак К. С.	«Хадын»	104	3,2
Намчаа А. М.	«Тере-Хөл»	103	1,2
Минчей Д. М.	«Чодураа»	102	2,4
Олчанмай Д. К.	«Найырал»	102	2,8
Минчей Д. М.	«Чодураа»	102	2,4
Оюн К. Ч.	«Коммунизмниң херели»	101	2,07
Шаңгыр М. Х.	«Мурнакчы»	100	2,3
Намзын М. И.	«Мөген-Бүрен»	100	1,5
Монгуш Ы. А.	«Алдан-Маадыр»	100	1,8
Монгуш М. Ч.	«Сүт-Хөл»	100	1,1
Монгуш М. Л.	Карл Маркс аттыг	100	1,6
Уидун Д. Д.	«Найырал»	100	2,6
Тюлюш Т. Д.	«Найырал»	100	2,5
Норбу Н. Х.	«Найырал»	100	2,7
Донен Д. Т.	«ҮТКА 25 чылы»	100	3,1
Лапчаа С. М.	«Коммунизмниң херели»	100	2,52
Монгуш М.-Д. Б.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	100	3,3
Седип-оол М. В.	«Эрбек»	100	2,1
Соян Б. Х.	«Кызыгаар»	100	2,1
Нанынпан Н. Б.	«Х Улуг хурал»	100	2,7
Баа-Хөө Б. Б.	«Х Улуг хурал»	100	2,6
Чооду Ч. Ш.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	100	2,1
Ооржак Г. Д.	«Чыраа-Бажы»	100	2,7
Ховалыг Д. К.	Карл Маркс аттыг	100	2,0
Базыр-оол С. М.	«Коммунизмче орук»	100	1,9
Мөнге О. С.	«Бай-Тал»	100	1,7
Монгуш К. Н.	«Коммунизмче орук»	100	1,9
Солунам А. Б.	«Х Улуг хурал»	100	3,0
Монгуш С. Т.	«ҮТКА 25 чылы»	100	3,3
Балчын Ш. Д.	«ҮТКА 25 чылы»	100	3,2
ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫ			
Мижит Ш. С.	«Эйлиг-Хем»	112	1,11
Чымбал-оол А. В.	«Эйлиг-Хем»	109	1,252
Доржу-Серен Д. К.	«Эйлиг-Хем»	105	1,321
Сенди-Хуурак Б. Б.	«Х Улуг хурал»	105	1,2
Казуун А. Х.	«Эйлиг-Хем»	105	1,0
Сундуй С. Б.	«Эйлиг-Хем»	104	1,0
Сат Н. Ш.	«Ишкин»	102	0,81
Серен-Дугур М. С.	«Эйлиг-Хем»	100	1,242
Идам А. К.	«Эйлиг-Хем»	100	1,02
Дупчаа С. С.	«Кара-Хөл»	100	1,0
Монгуш Д. Н.	Карл Маркс аттыг	100	0,8

Тайылбыр: 1—1988 чылда камгалап алган хураганы, анайы, 2—бир хой, өшкүден кыргаан дүгү (килограмм).

Каяа-даа, кажан-даа быжыг корум-чурум дээш

ОЛАРНЫ КИЖИЗИДЕР, ӨӨРЕДИР

Октябрьның социалистиг Улуг революциязы совет кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга чаагай орукту ажыткан. Бистиң Конституциязында дүрүмчүткен магадыг эргелерни чамдык кижилер, оон иштинде аныяктарның чамдыызы шын эвес ажыглап чоруур. Мааңаа чамдык чижектерни киирикседим. Ортумак азы сес класс дооскаңнарның хөй кезии күзээн черлеринче улаштыр өөренип кирерлер. Өөредилге черлеринче кирип шыдаваанныры улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдап киргеш, күш-ажылга чүткүлдүглери оон хыын тыва бергилээр. Шала чалгаа, турум эвестери ажылдавайн, ада-иезиниң холун көрүп олуруптар. Мындыг чаңчылдан чайлаары-биле ада-ие бүрүзү ажы-төлдү кара чажындан-на күш-ажылдың бөдүүн аргаларынга өөредир. Кижизидер болза эки.

Шынында школа дооскаңнарда өөренип шыдавас кижилер чок. Ада-ие ажы-төлүн шыдаар өөредилге черинче кирерин сүмелезе чогуур. Чыжээлээрге, Кызылдың бир школазынга Володя Аракчаа деп оол өөренип турда, ону өөренип шыдавас кылдыр санаан. Оон ол бир черге ажылдап кирип алган. Ажылдавышаан, оол Кызылдың №1 кежээки школазынга он бир класс дооскан. Амгы үеде ол ИХМ шугумунда ажылдап чоруур.

Республиканың албан черлеринде, ажыл-агыйларда, бүдүрүлге каттыжыышкыннарында ажылдавышаан, боттарын өөредилге-биле эртем чедип ап турар аныяктар эвээш эвес. Ындыгларны удуртукчулар деткиири черле албан. Тыва АССР-ның бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги В. Г. Левченко, ССРЭ-ниң Ажаалга баажызының Тыва республика эргелелиниң начальниги турган М. С. Хомушку, оон амгы начальниги С. Д. Ховалыг олар аныяктарны ажылга кижизидер, эртем-билигге өөредир, деткиир ажылдарже сагыш салып чоруур.

Ам дараазында сааналды киирикседим. Кызылда болгаш районнарда улуг албан черлери, бүдүрүлгелер каттыжыышкыннары бар. Чыжээлээрге, «Тыва автотранс» дизик. Борта чолаачылар школазы дооскан аныяктарны ажылдатса кандыгыл? Чурттаар оран-бажың берге. Ынчалазажок ниити чурттаар черни тың шиитпирлеп болгай. Черле ажылчын күштү шын шиитпирлеп, аныктарны ажылга турумчудар, оларны кижизидер болгаш өөредирин удуртукчулар холга алыры — соңгаарлаттынмас айтырыг.

Ийиде, бо чылдың январь 25-те №21 «Шынга» парлаттынган К. Оюннуң «Ажыл чоктар, кайда силер?» деп чүүлүн номчааш, республикада чер-черлерде профилактик чорук эгелээнин бүрүн деткидим. Бо чугула ажыл. Чамдык ажыл чок, тоянп чоруур аныяктарны илередир, оларны дагдыныкчыларга кожар, ажылдадыр хемчеглерни алыры черле чоп. Профилактика ажылын доктаамал чорудары күзенчиг-дир. Оон кандыг түңнелдиг болганын солуннарга парлаан. партия, совет органнар база профэвилел, комсомол болгаш херээженнер чөвүлелдери бо ажылга кайы хире киржилгелиин орта демдеглээри артык эвес.

Иван ЛОПСАН.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ПРОФИЛАКТИКАДАН ИЛЕРЭЭНИ...

СЭКП райкомунуң бюрозу биле райкүүскомунуң каттышкан хуралынга профилактика бөлүктерниниң чер-черлерге кылып чорутан ажылдарын дыңнаан. Район иштинге ниитизи-биле 383 өг-бүлелерниң амыдырал - чурттаалгазы-биле, хууда бажың-балгады, арыг-шевери-биле болгаш өске-даа чүүлдери-биле таныжып көрген, 473 хамааты-биле беседа чорутан. 108 кижиниң ажылга тургусан. Ажыл-агыйларының часкы мал оолдааашкынынга түр үелиг 70 ажыг кижилерни сакманчылаткан, одакчылаар ажылдарга киирген. «Чодураага» чугай өрттедип кылыр. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка алгы-кеш ууштап, эттеп кылыр болгаш алгы тонаар кылыр цехтерни тургузары организастаан болгаш совхозтардан чээли бээрин сүмелеп турар.

Кедзоның ажыл-ишчи коллективтеринге, комсомолчу аныяктарның болгаш ажылчын суурларның төптеринге ажылчы чок хуралдарын эрттирип, школаларга корум-чурум дугайында калбак темалыг лекция-беседааларны чоруткан. Ындыг хуралдарга үстүкү класстың 301 өөреникчизи, 793 ажылчын олурушкан. Профилактика бөлүктери чоруп турда, чамдык аренда кээрээнинче шилчээн коллективтерниң ажыл чок арткан кижилеринден ангыда, суурлар аразынга тоянчы амыдыралдыг кижилер илереттингеч. Ындыглар суурлар санында 49. Профилактика бөлүктери оларга ажылды тывар хемчеглерни ап турар.

Районда арага-дарыга сурдулугларының саны кызырылбайн турар. Ындыглар Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта 12 кижи, Чодураада 2, Самагалдай суурда 19. Шуурмакка ээрттир суксуннарны боттары кылып турган (1988 чылда) 18 фактылар турган. А «Кызыгаар» совхозта арагага суңдулуг 12 кижи база 3 кижи чашпан тыртып хораннанып турганы илерээн. Бо саннарда ады киргеннер-биле чугааны чаңгыстап кылган.

Микрорайоннар аайы-биле сайгарылгаларны кылып, улустуң саная-сүмелерин дыңнаан.

Он хонукта профилактика бөлүктери база тус черлерниң активтериниң каттышкан хыналда рейдилерин организастаан. КАИ-ның 3, активтериниң 7, кызыгааржы дружиналарның 3 болгаш кызыгаар шериниң 8 хуу үнүүшкүнүнүг рейдилериниң түңнелинде 17 хамааты кызыгаар зоназынын талазы-биле шыңызыга чок болгулаан. Өвүрнуң, Самагалдайның, Шуурмактың болгаш өске-даа районнарның хамаатылары «О-Шынаа» совхозка чедир аңаа-ла ажыл-херек чок чоруп турарын илереткен. Кызыгаар чуруму үрепки дег 7, хууда ажык-кончаа сүрер, оор-оразук кылыкы дег 11 кижи-биле хууда ужуражып, чугааны профилактика бөлүктери кылып, тус черниң активтери кижизидилге ажылдарын чоруткан болгаш бралга кылган 2 кижини тудуп, 100-100 рубльге торгаан.

Районнуң бүгү-ле суурларынга болгаш микрорайоннарынга, агитвартылдарынга аныяктарга спортчу оюннарны нептередирин, оолдарның болгаш кыстарның база херээженнерниң ортузунга кижизидикчи, масса-политиктиг ажылды янзы-бүрү утка-шынарлыг чорударын хөй-ниити организацияларының каттышкан хуралы сүмелээн.

Районга кем-херек үүлгедиишкини январь айда нуудулаваан. Милицияга 14 медээлыпнадыглар кирген. Оон 2-зи хуу өнчү оорлаар чоруктар болган. 1 херек оттуртунган, 5 херекке административтиг хемчег онааган, 8 херектиң истелгезин ажылдап, тодаралып тыр турар. Бо хелгелиг чүүлдерниң болу берген чылдаганы арага-дары ишкениинден, оон халаптыг уржуктарындан болганы тодараттынган. Ынчангаш арагачыларга болгаш оорларга кажан-даа оруук мунгаш.

Мотор ТИРЧИП.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ВАРШАВА

Польша Улус Республикада социал-экономиктиг болгаш политиктиг бергедээшкиннерден чайлаарының оруктарын дилеп тывары-биле «төгериг столда» чугаалажышкыннар уламчылап турар. Ол чугаалажышкыннарда чазактың, профэвилелдерниң, шажын черлериниң болгаш ПУР-нуң Конституциязында көрдүнгенин ёзугаар оппозицияда турар бөлүктерниң удуртукчулары киржип турар.

Баштайгы чугаалажышкыннарның түңнелинде тус-тус айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле саналдар ажылдап кылыр үш бөлүктү тургускан. Бирги бөлүк улус ажыл-агыйында болгаш социал талада бергедээшкиннерниң айтырыгларын кандыг янзылыг шиитпирлеп болурунга хамаарыштыр санал-онал солчулгазын эгелээн. Бөлүктүң ажылында 40 кижи киржип турар. Оон ангыда, тус-тус талаларның чөвүлекчилери болгаш экспертгери база киржип турар.

ПРАГА

Чехословакияның «Кооспол» дээр даштыкы садыгның акционерлиг ниитилелиниң бүдүрген бараанныры эки шынарлыы-биле онзалаттынып турар. Ук ниитилел колдуунда калбак хереглелдиг бараанныры, аъш-чем продуктуларын бүдүрүп турар. Элээн хөй даштыкы чурттарның фирмалары-биле ажыл-агыйжы кээрээлерни чаргаш, оларга чиг этти —эътти, сүт аймааның продуктуларын, хмельди, пивону, солодту болгаш кондитер кылыглары чорудуп берип турар. Даштыкы фирмалар ол чиг эттен белен продукцияны болбаазырадып кылгаш, Чехословакияга болгаш өске-даа чурттарга садып турар.

Оон алдынган акша орулганы «Коосполга» киржип турар фирмалар болгаш чиг этти берип турар чехословак кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелери киирген салыышкыннарының улуг-хуузун барымдаалап үлежип ап турар.

Чехословакияның тараачыннары кедээ ажыл-агый продуктуларын өстүргеш, «Кооспол» ниитилелге дужаап берип турар. Чиг эт дужааган алган акшазы-биле кедээ ажыл-агыйның чаа машина-техниказын садып ап турар. Ниитилел малдың продуктулуг чоруун бедидер, үксаазын экижидер база тараа культураларының чаа сорттарын нептередир талазы-биле эртемге үндезилеттинген дузаны тараачыннарга көргүзүп турар. Ниитилелде киржип турар тараачыннар эрткен чылын 300 млн. крон акша орулгалыг болган.

ХАНОЙ

Вьетнамның Социалистиг Республиказының чазаа чурттуң экономиказын хөгжүдеринге даштыкы чурттарның акша-хөреңгизин калбаа-биле ажыглап турар. Чурттуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында даштыкы чурттарның фирмалары болгаш хууда бүдүрүлгелери-биле каттышкан 35 бүдүрүлге ажылдап турар. ССРЭ, Индия, ЧССР, Франция, Бельгия, Таиланд болгаш оон-даа өске чурттарның капитал салыышкыннарын чурттуң экономиказында калбаа-биле ажыглап турар.

УЛАН-БАТОР

МАР-ның күрүне прокурору республиканың бойдус болгаш долгандыр турар хүрээлел министри У. Мавлетке шынгыы сагындырыгны кылганын ол чурттуң солуннары дыңнаткан. Министр бодунуң эрге-дужаалын чурттуң чазаазының айтыышкын шиитпирин барымдаалавайн, кара турлазында өскээр ажыглаан дээш ындыг сагындырыгга таварышкан. У. Мавлет эрткен чылын элээн каш аймактарга сыын эъди болгаш мыйысы белеткээриниң 30-дан 200 чедир чөпшээрелин бижип берипкен. Ынчаарга улуг аңның аңнаарын Моолдуң чазаа каш чыл мурнунда шуут хораан турган.

(СЭТА).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

Польшаның таандагы чараш хоорайларының бирээзи — Краков хоорайның эрги туттугларын архитекторлар болгаш реставраторлар доктаамал чаартып кылып турар. Ынчангаш ол хоорайның эрги туттуглары чаа бажыңнарның аразында онзаланып көстүр.

ЧУРУКТА: кол рыноктуң шөл.

СЭТА-ның фотозу.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ВАШИНГТОН. Афганистанның чазаанга удур демисежип чоруп турар бөлүктерге чоокта чаа американ шериг чепсээн чорудуп бергенин «Вашингтон пост» солунунуң корреспондентизи Дж. Руперт бижип дыңнаткан. Шериг чепсээ чүдүрген 15 автомашинаны Пакистанның девискээринден Афганистанның Джелалабад районунуң соңгу талазында 40 километр хире черде кызыгаарны таварты чорудупкан деп корреспондент бижээн.

БУЭНОС-АЙРЕС. Парагвайга бүгү-ниитиниң соңгулдаларын бо чылдың май 1-де эрттирер деп шиитпирин хүлээп алдынганын чурттуң түр президентизи генерал Андрес Родригес дыңнаткан.

Коммунистиг партиядан өске чурттуң бүгү политиктиг партияларын соңгулдаларга идепкейлиг киржиринче ол кыйгырган. «Конституцияны ёзугаар алырга, коммунистиг партияны демократчы деп санап болбас» деп, шериг эргелелиниң удуртукчузу чугаалаан. Президентиниң албан-дужаалынга чурттуң баштап турар «Колорадо» партияның мөчүнээзинден депшиттирип болурунга хамаарыштыр тус чугаалааш, Родригес: «Чурттумга бараан болурунга белен мен» деп медеглээн. Дужуткен президент-диктатор чорсаан дээрзин ол садыткаан.

ПАРИЖ. Францияда социал байдал нарыыдап эгелээн. Чурттуң башкылары, автомобиль заводтарының ажылчыннары болгаш чоннуң өске-даа кезектери ажык соксадыышкыны эгелээн.

(СЭТА).

БЮДЖЕТТИ ЧУГААЛАШКАН

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың президентизи Дж. Буш чурттуң 1990 чылда күрүне бюджединиң дугайында айтырыгны конгрессменнер-биле чугаалашкан. Ак бажыңның албан кижилериниң дыңнатканындан алырга Р. Рейганның администрациязының моон мурнунда тургускан планын чаа президент элээн эде көрген.

Бюджетти чугаалажып көрүп турган үеде президент Буш: «Мээң бүгү саналдарым бүрүн-биле хүлээп алдына бээр деп бодавайн турар мен. Ындыг болзажок үндүрүглерни улгаттырбас дугайында американ чонга берген сөзүмнү колдап барымдаалаарын кызып турар мен» деп чугаалаан.

Америк чоннуң социал хандырылгазын экижидеринге негеттинер акша-хөреңгини тургузуп алыры-биле чаа президент шериг чарыгдалдарын оон мурнунда турган чылдан көвүдетпес деп саналды киирген. Оон аңгыда, чаа администрация күрүнеге кирер орулгалар моон мурнунда турганындан база көвүдей бээр деп санап турар. Ындыг болзажок ол бүгү хемчеглер президенттиниң соңгулда кампаниязының үезинде чонга берген аазашкыннарын боттандырарынга дуза болуп шыдавас деп «Таймс» солуну бижээн.

АДВОКАТТАР КАТТЫШКАН

ХАРАРЕ. Йоханнесбургтан ырак эвесте Диепклооф кара-бажыңында хоругдаттырган кижилерниң аш чарлаанынга эп-сеткил каттыштырылгазының демдээ кылдыр 42 хире мурнуу-африканчы адвокаттар оларга каттыжа берген. Расисчи эрге-чагыргаларның хеделиишкиннеринге удурланган бо кампанияны ийи неделя бурунгаар политиктиг хоругдаттырганнарының улуг эвес бөлүү эгелээн. (СЭТА).

ХЕМЧИК ДУГАЙЫНДА СӨС

Дудускектиг буурул баштыг тайгаларда,
Дүне, хүндүс кыңгырткайндыр ырлавышаан,
Күзүрүмнер аъа шураан дамырактар
Күчүлүг хем—төрээн Хемчиим бажын кээн.

Хемчик күштүг—чалымнарны чара чуткээш,
Кезээ-мөңге, амыр-чоргаар агып чыдар.
Узун оруун уламчылап батса-батса,
Үйгу-дыш чок Улуг-Хемге каттыжа бээр.

Хемчик хемим чайның кээн хүннеринде,
Хензигне хемчигеш боон хууда бээр.
Эштип, шымнып, шаптаттыным хүнзээримге,
Эъдим кадып, мага-бодум улам сергээр.

Кудай бүргээр—Хемчик бажы чаңнап үнер.
Куу туман, кара булут тырткаш турар.
Шиилээн хат, кызаңнаашкын, диңмирээшкин,
Сидирээш чаъс—маргышкан дег кады келир.

Чалым-хая, кадыр кашпал, мөөстердев
Саарыглап куду батнан боралгак суг.
Өзен, чоога саны долдур хаймыыктан
Өрү шураан далай чалгы ында калыр.

Шапкын чалгыг дүргектелип бадып турда,
Шаадаан-шиилээн кулак уюк, сүртенчиг-даа.
Куспак унуг чоон терек саглаш кыннар,
Куду аазы согуннаалыр—чээрген-не.

Уран холдуг ажылчының тудуп шуткаан
Узун, чараш көвүрүг-ле шимчеш дивес.
Күштүг агым чалгынга ол өөрээн дег
Хүнге улам чайыналып чоргаар көстүр.

«Бай-ла Хемчим, байлак чуртум» ылап дээрзин
Базым саны бадыткаар-ла барымдаа хөй:
Кадыр-кашпал дагларында сарлыктарның
Кады, холуй оъттаар өөрү—сыын, мыйгак.

Шээр малын санап четпес —түме-сая
Чечек ышкаш чуун-баазын, хову санаа.
Чылгы малы, бода малы шынааларда,
Чытлып алган чылар-чылбас таваар оъттаан.

Карак чажы ында калыр арыг суунда,
Кадыргы, бел —кандыг балык ында чогуу.
Эрик дүргаар диге үнген сыт саны
Эртине-кат — чыжыргана сарыг чайыт.

Дагларында, шаттарында казар байлак —
Далай суу дег эгээртинмес—мөөң, ылбек.
Даанын дүгүн, хөмүр-дажын, кызыл-дузун
Дажып сөөртүп машиналар илчирбе-ле.

Хемчик чону ажыл-ишчи, сорук быжыг.
Хей-аът кирер, улуг түле дораан будер.
Ак-Довурак комбинатты чижек кылдыр
Адай каантайн, маадыр ишке херечи ол.

Ооржак оглу Лопсанчапның соон дарый
Оран-чуртун —хемчик черни алдаржыткан:
Дажы-Намчал, Кандан Үрүле, Даңзырын дээш
Тамдын башкы, Моңгуш Чола Маадырлар.

Маадырларның хоочуннарның ажыл-херээн
Магадылап уламчылаан аныяктар
Хостуг шакта— улуг-хүнде, кежээлерже
Хомус ойнап, ырлажы бээр, таан чараш.

Байыр-наадым хүннеринде чалыы эрлер
Маргылдажып хүрежир дээш олуруптар.
Делгем хоравн, хөну сыйып чаңналдыр
Девип үнер, ээр куш-ла, ужуп карбаар.

Даңгына дег чараш кыстар «Шыңгыраашты»
Таныылап үнүп көөрлер, чалгыглар-ла.
Хаак ышкаш эзгир, чинге мага-боттар
Хадып эстээн, черге дегбес ужугарлар.

Баштак чаңныг, каттырымзаан эргим уруг
«Бай-ла Хемчим» бадыра бээр, тааланчыг.
Өткүт, чидиг оон үнү талыйгаштын
Өртемчейде дыргын тарай берген дег боор.

Эгээртинмес байлактарлыг хемчик черим
Ээлери силер силер, оолдар, кыстар!
Амыдырал улам хөгжүп хайныксын дээш
Ажыл-ишке кызыл болгар, өңнүктерим!

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

СЕГИРЖИП АЛЫЫШКЫН

Тоожудан үзүндү

— Анай Хаспаа!—деп, башкы журналче-даа көрүнмейн адаптарга, мурнуу столдан эргижирээн форма-платьелиг, ак куу арынныг, арган уруг сырбаш дээп тура халаан. Уругнуң сыгыраазымаар карактарында коргуушкуннуң хелегези көзүлгеш, оон башкызынче көре каантарга, чиде берген. Болат Оюновичиниң сеткил-хөөнүн кээргелдиң бир-ле билдинмес уяралы хөме ап келген. Ынчалза-даа ол уругдан эрткен кичээлге теманың кол утказын канчаар билип алганын элээн шыңгыы айтырар бодаан. Оон бичии-даа чиигелде чокка кегээн. Кымны-даа мурнай хол көдүрер өөреникчилер безин бот-боттарынче көржүп каап, ыржым барганнар.

Анай баштай ыттавайн кезек тургаш, салдынган айтырыгларны шору харыылаан. Теманың кол утказын билип алган-даа болза, чогум ону орус дылга канчаар чугаалаарынга, сөс курлавырының кошкаандан, бергедеп турган. Ынчап баарга, чамдык кочуургак уруглар каттыржыптар болган. Хөөкүй уругнуң арны кызып, хавааңга дери кыланайны бээрге, башкы өске өөреникчилерже шыңгыызы-биле көргүлептерге, олары, буруузун эскергензиг, шимээни чиде берген.

— Теманы билип алганың багай эвес-тир, Анай. Орус дылды кызып өөренири бистиң билиг-эртем чедип алырывыстың дүлгүүрү-дүр—дээш, башкы самбырада сан бодап турган өөреникчизин олуртуп каан. Теманың быжыглаашкынын доскаш, онаалга берип турда, коңга эде берген.

«Өөренип эрткен теманың утказын өөреникчилер билип алган-дыр. Ынчалза-даа...» — деп боданмышаан, Болат Алдын-Херел башкылар өрээлинге кирип келген.

— 7 «б» класска кандыг кичээл болган чоор. Өөреникчилер элээн шимээргээш барды—деп, өөредилге эргелекчизи билин тура-ла, Алдын-Херелче көрүп алгаш, чоргаар болгаш шенелделиг аян-биле чугаалаттынган.

— Мен физика кичээли эрттирдим, чүү болган ирги, Нанзалмаа Даржаевна?—деп, Болат удур айтырган.

— Ол класста чамдык башкыларның кичээлдеринге өске чүве кылыр, ыт-шимээн үндүрер оолдар-даа бар, чүве ыттавас, даш кежээлер дег уруглар-даа бар, билир мен. Силерниң кичээлиңерге база ындыг турган-дыр, ол класстың эжиниң чаңы-биле эртеримге, чиктиг сүргей кыжыы үнгеш барды. Чүнү кылып турганыңар ол?

— Онза чүве-даа болбаан, анаа кичээл болду, шупту уруглар өөренгеннер, азы бүзүревейнер ол бе, Нанзалмаа Даржаевна—деп, Болат, ам-на сөөлгү үеде өөредилге эргелекчизиниң аңаа каржы-хажагай апарганын билбишаан харыылаан.

— Берге-ле класс болдур ийин—деп, Нанзалмаа Даржаевна чугаалаар дээн бодалын ара үскеш, хоюг хаваан дүүп каан.

— Амыдыралда кижилер, оон иштинде уруглар, чаңгыс хепке кудуп каан ышкаш болбас чүве ыйнаан. Эки-даа, кошкак-даа өөреникчилер турар. Олар-биле боттуң шыдаар шаа-биле ажылдап-ла турар кижи-дир мен. Менде амдызында оларга хомудал чок — деп, Болат бодунга боду чугаалаттынган.

— Өөренип көөр херек — деп, Эльвира Людвиговна немеп каан.

Нанзалмаа Даржаевна оларга чоокшулаадыр кылаштап келген.

— Володя Оюн, Анай Хаспаа дээш оон-даа өске ажык эвес, чүве ыттавас, кошкак өөренир уругларны база боттарының хирези ындыг деп санаар силер бе? Мен база ол класста кичээлдер эрттирип, ажылдап турар болдур мен ийин.

— Оларны мен база эскерип турар мен, Нанзалмаа Даржаевна. Анай-биле бир янзы чугаалажырга, өскелерден черле дудавас уруг. Оон дээр оол чаасканзыргай, ында база ужур-да бар. Башкы бүрүзү уругларның мөзү-шынарын эки өөренип, ак сеткилдиг ажылдаары негеттинир турар чүве-дир ийин бо.

— Ол чүү дээн бодалыңар боор, Болат? Өске башкылар база хире-чергези-биле ажылдап турар чүве-дир. Аңаа холуп сула салыпкан кижи-даа көзүлбес — дээш, өөредилге эргелекчизи карактарын соолаңнаткан.

— Силер-биле амдызында маргыжыпайн тур мен — дээнтиң Болат хүлүмзүрээн.

— Ынчаарга мындыг-дыр, Болат Оюнович. Анайның клазының удуртукчу башкызынга дузалажып, ол уругнуң бажыңынга кады барып көрүңер. Оон соонда менээ дыңнадыр силер. Бодуңарның клазыңарның өөреникчилериниң төрелдеринге база ужуражыр ыйнаан силер.

— Ужуражып турар кижи мен. Ындыг-дыр. Чайлыг үеде баар апаар.

— Чайлыг, чай чок деп турбайн, ыяап-ла баар апаар силер. Районнуң Культура бажыңынга шиилерге ойнап, ырлап турар хостуг үе-шак тыптар, өөреникчилер бажыңынга баар үе чок дээр болза онза шын эвес. Барзын дээнде баар силер. Ол-ла —дээш, Нанзалмаа Даржаевна, хая көрүнмейн, шугулдаан ышай болган.

Ол хүн ажыл соонда, Болат Алдын-Херел биле Эльвира Майзингер суурнуң артыы талазында кудумчуларында аданелерже чорупкан. Болаттың сеткилинге бир-ле эпчок чүве ойуп чораан. Өөредилге эргелекчизиниң доюгун ажы-чанындан анык кижиниң сагыш-сеткилинге ачыг сыргандыг артып калгаш, хииктеп чорууру база чадавас. Азы сайзырангай улуг хоорайга өскен-төрээн, культурлуг, аныяк кыс башкы-биле кады чаа амыдыралдың болбаазыралының эжиин ажып, боттарының тускай национал аажы-чаңы-биле чурттап чоруур чоннуң аразында чамдык аарыг-аржыкка таварышкан, ажыл, амыдыралы ам-даа хереглиг кижилерниң бажың-балгадынга кирип азы арага-дарыга хандыккаш бузалган кижилерге таваржып ужуражырындан ол бүдүү иштинде эпчоксунуп чораан база чадавас.

Бедик хериминг ийи аал чурттаар бажыңның бир талазынга келгеннер. Ынаар ыт ээрген соонда, эжиктен херээжен кижи үнүп келгеш, башкыларны танып каап, ээлдээ-биле мендилээш, уткуп ап, бажыңче кирерин чалаан. Бажыңче кирерин билек, аъш-чемниң чаагай чыды чытталып келген.

— Сержиң, башкыларыңны ээлче чалап көрем, уруум. Мен шай хайындыра кааптайн —дээш, бажыңның херээжен ээзи холзеп-ле үнген. Ол бажыңда Болат Алдын-Херелдиң удуртуп турары тоску класстың өөреникчизи бир уруг чурттап турар. Бажыңның зал өрээлинге башкыларны кире берген. Өрээлдиң чырык, чылыг-даа аажок. Ханада улуг хевис, шалада кылын шокар палас чадыг. Бир ханада эгил, быжаанчы, чадаган азып каан. Дөрде өңнүг телевизор.

Бажыңның эр ээзи, ада кижи бир өрээлден арыг хевин кеттингеш үнүп келген. Хүрең арынныг, кара салдыг, делгем, дөрбелчин хөректиг, чолдаксымаар, тырың эр. Мендилешкеннер, эриин холунуң дымзынга Болат холдарын демир-кыскашка кыстыргазылдыр сагындырган. Ол адын адааш, Эльвира Людвиговнаны ээлдээ-биле мендилээн.

—Лопсан Ламаевич, кандыг чурттап тур силер, кадык-чаагай ыйнаан — дээш чугааны Болат эгелээн.

— Амыр-менди тур бис, Болат Оюнович. Чоннуң ажыл-херээн кызычып бараан болуп чоруур бо-ла-дыр бис —дээш, Лопсан ак-көк маңы хөөргени Болатче ийи холдап сунгаш — Силер база амыр-менди ирги бе?—деп каан.

— Бис-даа база менди-чаагай, школавыстың ажы-төлү эки ийин—деп, Болат база харыы туткан.

Чараш маңы хөөргени Эльвира Людвиговна аажок сонуургаан. Болат хөөргени ажыткаш, бичии ускуушбиле думчук таакпызын ускаш чыттаглыаан.

— Моңу бистиң улустуң эр кижилери бурунгудан бээр эдилеп чораан, найыралдың хүндүлүг даңзазы-дыр ийин— деп, эжинге тайылбырлаан. Лопсан хүлүмзүрээн:

— Мен ырак рейске, Саян ажып чораан, чаа келгеним бо. Бо кадай база даараныр комбинадында эде турарустунуушкун дээш туржуп, бергедеп турар, ындыг амыр чүве кайда боор —дээш чугаазы хөндүргээн.

— Сержиң кандыг өөренип тур, Болат Оюнович — деп, уругнуң ичзи кужиндан үнүп ора айтырган.

—Өөредилгези-даа, чуруму-даа кончуг эки, Сержиңниң. Хомудал чок ийин, Пөмжүн Төмүровна. Класста комсомол секретары хүлээлгезин база шору күүседип турар, идепкейлиглериниң бирээзи болдур ийин —деп, Болат башкы өөреникчизин шын сеткили-биле мактаан.

— Ол хирезинде чамдык уруглар-биле бактажып алган кижи эвеспе бо — дээш, авазы уруунче көрген.

— Чиктиин авамның — дээш, Сержиң арай хомудаксай берген.

— Сержиңниң чамдык эштериниң велери кадайлар менээ база удурланып эгелээн болдур ийин башкы.

— Ындыг болур ужурлуг— —деп башкы сеглээн.

— Ол чүнү үүлгедип алганынар ол?—дээш, чолаачы кадайынче чиктигзиниң көрген.

— Ону чогум чүү дээр чүвел ааң—дээштиң Пөмжүн башкыже, силер тайылбырлап көрүңер дээнзиг, көрген.

— Мындыг чүве бар апарган чүве-дир ийин бо, Лопсан Ламаевич — дээш, башкы боду тайылбырлап эгелээн — сөөлгү үеде өөреникчилер ортузунда янзы-бүрү багай аажы-чаңнар тыптып келгилээн...

Алексей АРАПЧОР.

(Уланчылыг).

Михаил ЗОЩЕНКО.

АДА

Володька Гусевти судка ат кылыр часкан. Ону чаа терүттүнгенниң адазы кылдыр санааш, шалыныңың үштүң бир кезиин төлээр шиитпирни үндүрген. Ол дээш ол аажок хомудап турган.

Менээ ол маштарже көөрү кезээде чиртим турган. Буттарын дырбаннадып, алгырып, азырып-ла чыдарлар. Өдүп-сидиктээри база бар. Ол барасканнар дыш кака бээрил!

Ам арта оларга акша бээр деп? Артында шалыныңың үштүң бир кезиин бээр деп? Магалыг-ла чүве-дир. Оон кижи аарый берип болур-дур. Оон черле аарып-аржып болур-дур. Улус судьязынга мынча дээн мен:

— Каттырынчыг-дыр, улус судьязы. Каттырынчыг-дыр, мындыг элдептиг чиииин боорга аан. Шак мындыг азарганчыг чүвеге шалыныңың үштүң бир кезиин берип. Аңаа оон херээ чүл? Чаш кижи арага-даа ишпес, таакпы-даа тыртпас-тыр, ол ышкап көзер ойнавас-тыр, ам аңаа чүге ай санында акша бээр чүвел? Шак мындыг чиииин чүүлдерден кижи аарый берип болур-дур.

А судья мынча дээн:

— А силер чаш кижини хүлээп ап турар силер бе?

А мен аңаа:

— Чиктиг-ле чугаалыг-дыр силер, судья. Шуут-ла хомуданчыг сөстер-дир. Мен ындыг сөстерден аарый берип болур мен деп чугаалап тур мен. Херек кырында ап көөр болза, ол мээң төлүм эвес деп чугаалап тур мен. Чүтле кымның ол күткүүшкүнүү дээрзин билир мен деп чугаалап тур мен. Маруська Коврова мээң акшамче туралап турары ол-дур. Мен бодум үжен ийи акша ап турар мен деп чугаалап тур мен. Он акша чедениин берипкерге, чүү болуруя? Ынчаарга мен самдар кылаштаар мен бе деп чугаалап тур мен.

А судья:

— Силерниң-даа чадавас. Сактып көрүңер чадавас.

А мен:

— Сактыр чүү боор. Ол сактыышкыннардан аарый берип болур мен деп чугаалап тур мен... А Маруськага хамаарыштыр — чаңгыс катап мээң бажыңымга кирген. Трамвайга база чаңгыс удаа кады чораан бис. Мен төлээн мен. А чүтле ол дээш бүгү назыпымда ай санында-ла төлевес мен деп чугаалап тур мен. Дилевенер-даа...

Судья мынча дээн:

— Чаш уругга хамаарыштыр дадагалзап турар болзуңарза, ону бис көрүп көрээлиңер, дөмейлежир чүвези бар чадавас.

А Маруська чанында туруп алган, чаш кижини чазып эгелээн.

Судья чаш кижиже көрүп мону чугаалады:

— Думчуу силерниң-биле дөмей-дир.

— Мен думчуктан ойталаайн турар мен деп чугаалап тур мен. Думчук ылап-ла мээңии ышкаш. Думчук дээш мен үш азы үш чартык акша бээриңге кезээде белен мен. Ынчалза-даа өске арткан мээңии эвес. Мен дээрге хөө дег кара кижи-дир мен, а бо дээрге, бүрүүдатпайн көрүңер, ажык дег ак деп чугаалап тур мен. Ындыг агы дээш—бир азы ийи чартыкты берип болур мен. Каттышпаан болганда, эвилел болбаанда, чүү дээш хөйнү төлээр ужурлуг деп мен деп чугаалап тур мен.

Судья:

— Демейи харын мидыт-ла. Ынчалза-даа думчуу адазыныы-дыр.

Мен аңаа:

— Думчук кол чүве эвес-тир. Думчук мээңии-даа ышкаш, ынчалза-даа ында үттер мээңии эвес—эмин арттир бичии-дир. Шак ындыг үттер дээш бир акшадан хөйнү берип шыдавас мен. Борта турбайн, чорууруу чеппээрел көрүңер, улус судьязы деп чугаалап тур мен.

А судья:

— Бичии манап көр. Ам шиитпир үндүрер бис.

Ынчангаш үштүң бир кезиин тыртар кылдыр шиитпирлээн.

Мен турган сөгледим:

— Шуптунарже тьфу! Ындыглардан кижи аарып болур-дур.

ЧУРУКТА: Ак-Довуракта ЧЭТ-тиң ажылчыны Ужар-оол Моңгуштуң «КЫШКЫ ЫРЖЫМ» деп чуруу.

СОНУУРГАКТАРГА

ЭҢ-НЕ, ЭҢ-НЕ...

● XIII вектe Кыдатка чораан аян-чорукчу Марко Поло хөй сапыыг байлакты айтып бижиир дээш миллион деп сапы ажыглаан. «Милле» дээрге итали дылда «муң» дээни ол. «Оне» деп артынчы хөй дээн утказы. «Миллионе» деп сөстү очуладурарга «тысячища» дээн утказы.

● «Шуут болбазының орнунга орайы-даа болза дээре» деп үлегер домакты оалдап калганда ойнай-сылдай чугаалаар. Кым ону баштай тыпканыл? Очулгазы ол хевээр француз үлегер домакче ону чая каап турар. Ол шын эвес. Бистиң эраға чедир 59 чылда — бистиң эраның 17 чылында рим төөгүчү Тит Ливий бо домакты эң баштай «Рим чонунуң төөгүзүнде» бижээн.

ХОВАР НОМ

Анна Ахматованың «Кежээ» деп шүлүк ному 1912 чылда Петербургтуң «Шүлүкчүлер цехи» ном үндүрер черге үш чүс кезек кылдыр үнген. Ол Ахматованың баштайгы ному. Бүдүргей көк өңнүг ол ном база катап парлаттынган. «Книга» ном үндүрер чер ону «Ховар номнар» деп аттыг чаа библиотека-биле ажыткан. XIX вектиң болгаш XX вектиң бирги чартыының үезинде үнүп турган номнар-биле ол таныштырар.

Проза болгаш поэзия, сактыышкыннар, шиилер, публицистика, эртем болгаш техниктиг литература — чылдын-на 6-8 ном үнер.

Хөй «уттунган» авторларны номчукчуларга таныштырар. Оларның аразында А. Белый, В. Брюсов, С. Булгаков, И. Бунин, Н. Бухарин, Н. Гумилев, С. Есенин, Б. Пастернак, М. Цветаева, К. Циолковский...

АЪТ БИЛЕ ИНЕК

Тоол аяны-биле

Кырган Аът аал кодаңында доштаддыр таптай бастыңа берген харны кыжырадыр баспышаан, чадагай кажаада сигеннедип каан турган Инектиң чанынга чедип келген. Кажааның эң кырында куруунга сегелин сыртай катташтың Инекти кайгааш турупкан. Инек дээрге бажын бурунгаар шала тыртыйтыр сунгаш, кончуг ногаан сигенниң чараазы ийн чырымыдан төгүүгүже, алдыы, үстүү диштерин эриннерин шалыштырып, аажок-ла амданнанып дайнап турупкан, боостаазын кылдырады ажырыткан. Оон черже донгайгаш, ыяш хүрек дег дылы-биле сигенни бөле шапкаш, база-ла дайнай берген.

«Магалыг-ла чыргалдыг, тамчыктыг амытан-дыр бо. Мен база-ла бо ногаан сигенниң мынчаар дайнап турган болзумза аар»—кылдыр Аът бодангаш, чараазын сыыртынган.

— Адааргаңчыг-ла амыдыралдыг-дыр силер аа, чиир чемнер силос, концентрат дээш чүүл-бүрү болбаазын чемнер, чыдар ховар черлер безин чылыг, сайгылган чырыткылыг кажаа. Каш чыл бурунгаар мындыг ногаан сигенни, амдан-сүүзүнүг суланы хырын быжы-биле дайнап-ла чордум ийин. Ээм кижи кырып назылаан, чорта берген. Оон соонда колхозтуң өнчүзү болу бердим. Туралаан-на кижи мени тудуп алгаш, оорганы оя мунгаш салыр-дыр. Ам мени биеэги ышкаш ашкарып-чемгербес, мени шанактавас, тергелевес апарган. Ажыл кылбаска, чалгаараңчы-даа аажок болур чүве-дир. Кыш болурга дайнам оът тып чиир дээш, холдарым дуюгларын дозунуктур, мербегейлерим тастагыже хөртүк хар казар-дыр мен—деп, Аът хомудалын илереткен.

—Инектер, бистер, кижилерниң ачы-авыралында тамчыктыг-ла чору бис. Бистиң ажыы улуг мал дээш аажок-ла ажаар-карактаар, ашкарар-чемгерер боор чүве-дир. Рацион ёзугаар чемгерип турар...

— Рацион деп чүү боор ындыг?—деп Аът оон чугаазын үзе кирген.

— Ону безин билбес, амыдыралдан дыка-ла чыдып калган-дыр силер. Ол сөстү чаа төрээн бичии быза безин билир. Рацион дээрге бистиң хүнде чиир чемнивистиң аттарын бижээн саазын-дыр ийин. Зоотехник биле ферма эргелекчизи чамдыкта рацион тургузар дээш, чадажып-ла олурар улус болгай. А кижилер силерни ам тоол көрбес апарган. Чычаан, трактор чок эвес, аътты чоор ону, ажыы эвээш мал-дыр ийин диген чугааны ийи кулаам-биле дыңнадым— деп, Инек хоптанган.

— Инектер силерниң ажыыңар кайы хирел, ынчаш?

— Кижилерге хөй сүттү берип турар бис. Ат-алдарывыстаа алгаан. Хурал-суглаага безин бистиң ажаалда-чемгерилгевис дугайын чугаалажыр.

— Аъттарның бистерниң, ат-суразывыс силерни муңнап алгаан эвес чүве бе. Аъттың чүгүрүк-кашпагайын, ээп хайынган калчаа далайны, тайга-сынны ажа халып турганын, ээн кижиниң амы-тынын камгалап, адаан-мөөрейлиг чарыштарга алдырбайн турганын, бергелерге торулбайн чорааны хөй-хөй тоолдарда кииргеи. Мээң калган ээм ирей мени безин өөрүнге аажок мактаар, эки аъдым деп чугаалаар чүве.

— Эрткен-барган херек дугайын мактанма. Аъттарның, силерниң, ажык-дужууңар эвээжээн. Ал-боттарыңар безин чоорту эвээжеп бар чорууруңарны билбезиң ол бе? Чамдык кижилер силерни «колбаса» деп шолалаар болгай.

«Колбаса» деп чүл ол дээрзин кырган Аът билбейн барган. Эрселелдиг ээн ирей дириг чорда, шанак-тергеге кандыг-даа чүъкту хала чокка сөөртүп, ажыын-дужуун коргузуп, мактадып, амданныг чемнер-биле хүндүледип чораан.

Инек олче караан аларарты хыйыртап көргеш:

— Менче кайгава, мээң иштимче кире бердиң. «Колбаса». Сени дилги фермазынче чорудуп, дилгилерге чем кылыр үе ырак эвес— диген.

Хөөкүй Аът Инекке ынчаар дорамчылатса-даа, хомудалын кымга чугаалаар, каяа барып билдирер боор.

Шаанда хөй-хөй чүъкту шанак, тергеге сөөртүп, улуг үүлени бүдүрүшкен, кижилерни кадыр-берт арт-сын, тайга-тандыны ажыр, төнмес-батпас ховуларны кежир, ырак-узак черлерже чүъктээн хөөкүй кырган Аъттың карактарындан чаштар тектү берген. Оон ол чоржакталып, дожаңналган хар чыпшынган дуюгларын майыжаңнадыр баскылап, харны кыжырады чорупкан. Дагның аар ийинге баргаш, кылын хөртүктү казып, курзук, божалайның турар кырган диштери-биле кедыг кадарны чула тыртып дайнаар дээш кылаштапканы ол чүвең ирги.

Тоолуму дош адаанче-даа кирбеди. Аъттың үнелеп көрбес апарган, ону шанактап, тергелевес, чылгы малды төдүптеттеглээр хөөннүтлерге бо тоолду бижидим.

Түлүш КЫЗЫЛ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.25—«Бистиң салымыс». 9.05 —«Иоганн Себастьян Бах». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.35 —«Кижи институду». 11.35 — «Социализм чурттарында». 12.05 —Мультфильм. 12.25—«Силерге ырлап берейн». ССРЭ-ниң ИХМ-ниң автор-күүседикчилериниң Бүгү-эвилел көрүлде конкурузунуң дугайында. 13.25 — «Дириг амытаннар оранында». 14.25 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Чурттаар оран-бажың — 2000». 15.00 — «Херээжен кижиниң амыдыралындан 15 минута». 15.45 — Бөгүн делегейде. 16.00 — Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Эр кижилер. 18.15 —Делегей программазы. «Европа Венага ужуражыышкын соонда». «Кыдат суурда чаартылга». 19.15 —«Чадаг кижилер, улуг кижилер болгаш уруглар». 19.20 — ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң киржилгези-биле фильмнер. «Бриллиант хол». 21.00 — «Үе». 21.35 — «Телекөрүкчүнүң спутниги». 21.50 —Суббота кежээзинде. «Оперетта бурууддаттырып тур». 00.45 — 01.05 —«Совет Эвилелин кезий».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — «Кедээлеп дамчыдыыга». 9.15 — Барымдаалыг телефильм. 10.25 — «Депшилге, информация, реклама». 11.10 — «Үр удаашкиннер». Уран-чечен фильм. 12.40—Молдав ССР-ниң Күртелерадиозу. «Чуртталга шөлү» телешииниң баштайгы көргүзүү. 14.25 —«Музыкалыг телеабонемент». «Декабрьда кежээлер». 15.40 — Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.10—«...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 16.55 —Ленинград телестудиязының программазы. «Соңгу чук чагааларыы». 17.40 — С. Орехов ойнаар. 18.00 — Чурттуң театрлары көргүзүп тур. Курунениң А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүл институдунуң «Коджиннан кожамыктары». К. Гольдониниң шиизин ёзугаар. 20.00—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Баштактапып база алыс шыны-биле». 20.45 — Концерт. 21.00 —«Үе». 21.35— 22.55 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик»—ЦСКА.

ТЕАТР

Тыва болуктуң артистери Ж. Бадра. «СҮНЖИДМАА». Моол улустуң ырларынга үндезилээн ыры-хөгжүмнүг шии.

Эгелээри 19.00 шакта.

АГААР

Республикага бичe булуттаар. Чамдык черлерге быскаң хар чаар. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 29—34, чамдык черлерге 19—24, хүндүс 15—20, чамдык черлерге 9—14 градус соор.

Кызылга бичe булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 32—34, хүндүс 18—20 градус соор. Агаарның базыышкыны 706 миллиметр, а ол-шыгы 70 хуу.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

«НАПЫРАЛ»: «Эти... три верные карты...» 9.30, «Осознание» 11.20, 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Маленькая Вера» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Игла» 15.00, «Маленькая Вера» 16.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кинг Конг» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 102» 9.10, 12.30, «Дорога к Давиду Сасункому» 10.30, 14.00, «Леитай» (2 сериялыг) 15.50, 20.50, «Подростки» 18.20 шактарда.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-82; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи— 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ангы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 243. ТС—00429.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 12 воскресенье № 37 (13937)

1925 чылдан үндезилеттинген Өртээ 3 кап.

Бо чылдың март 26-да эртер ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдер бистиң чуртувуста ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның байдалында бөттанып, чаа үе-чадазынче кирген. Соңгулда дугайында хоойлу ёзугаар бо чылдың январь 24-те депутаттарга кандидаттар депшидилгези доозулган болгаш соңгулда мурнунуң хуралдары эгелээн. Чер-черде күш-ажылчы коллективтерден, депшиттирген депутатка кандидаттарны соңгулда мурнунуң хуралдарынче бүрүткээри-биле шилип ап турар. Бо соңгулдалар бистиң чуртувуска оон мурнунда эртип турган соңгулдалардан онза ылгалдыг болгаш эде тургустунуушкунуң, бистиң чуртувустуң политиктиг системазының база экономика, ажыл-агый чорудулгазының үндезин реформазының үезинде бир дугаар эртип турар. Депутаттың кандидаттары тодараттынган соонда, оларның соңгукчулар-биле ужуражылгалары эгелээр. Анаа соңгукчулар боттарының кандидаттарынга чагыгларын бээри билдингир. Бо ажык-чарлыг чоруктуң байдалында, ниитилел амыдыралының социал талазынче кичээнгей аажок улгаткан үеде чагыглар бээри мурнукуузундан база янзы болуруң, оларның амыдыралдың бүгү адырларынга хамаарышкан турарын баш удур чугаалап болур. Ынчалзажок, бүдүрүлге, ажыл-агый чорудулгазының бот-орулга-чарылга, бот-акшаланышкынче шилчидилгезиниң үезинде чагыгларны хүлээп алыры, оон соонда күүседири бүдүрүлге, организацияларның акша-хөреңгизиниң курлавырларындан аажок хамааржыр. Бо айтырыг соңгукчуларны, ниитизи-биле чурттакчы чонну дүвүредип, сонуургадып турарын барымдаалааш, бистиң корреспондентивис бо талазы-биле чамдык айтырыгларга харыылап бээрин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАРДАН диләэн.

КОЛ ЧАГЫГ — СОҢГУЛДА МУРНУНУҢ ПРОГРАММАЗЫ

— Чимит-Доржу Байырович, соңгукчуларның депутаттың кандидаттарынга берген чагыгларының ужурутказының талазы-биле амгы соңгулда кампаниязының үезинде ылгалы кандыг болурул?

— Оон мурнунда соңгулдаларда чагыгларны депутаттың кандидадынга бээрде күрүнениң курлавырларын, экономиктиг, социал байдалын, бюджетиниң күүседиишкиннеринге барымдаалавайн хүлээп ап турган. Өскээр чугаалаарга, күрүнеден акша-хөреңги эккелидео дээш хоон турганы ол-дур. Практикадан алгаш көөрге, депутаттарның талазындан чагыглар күүседир талазы-биле идепкейин ковнуг эвээш турган. Олар соңгукчулардан, совет база ажыл-агый органнарындан хоорук, ук чагыгларны боттандырарын партия, совет, ажыл-агый органнарының херээ-дир дээр турганы билдингир.

Ам кандыг болурул? Бирде дугаарында мынчаар билири чугула. Депутаттың ажылын анаа берген чагыглар канчаар күүсеттингенинден болдур, оон хамаарыштыр үнелээр апаар. Оон-биле чергелештир депутатка кандидаттар боттарының соңгулда мурнунуң программазынга соңгукчуларның эрге-ажыктарын база чагыглар күүседирде акша-хөреңгиниң кайын алыр уг-шиин илередир. Соңгулда мурнунуң программазынга ук чагыглар тодаргайы-биле илереттинип турары ол-дур. Ынчангаш депутатка кол чагыг болза, оон соңгулда мурнунуң программазы болур. Чогум-на ону барымдаалап соңгукчулар анаа боттарының бүзүрелин илередир, ол дээш депутатты бадылаар болгаш деткиир. Шаанда ышкаш төпчүткен акша-хөреңги чок, ам бүдүрүлге, албан черлери, совхозтар, организациялар боттары акша-хөреңгилиг. Ынчангаш чагыглар хүлээп алырда оларның курлавырларын өөренип көөр.

— Депутаттың бодунуң соңгукчуларының эрге-ажыын илереткен программазындан ангыда ужуражышкыннар үезинде түс-түс хамаатыларның, коллективтерниң, ажыл-агыйларның, чурттакчылыг черлерниң эрге-ажыынга хамааржыр чагыглар кирери чигзиниг чок. Бо таварылгада канчаарыл?

— Ниитизи-биле депутатка чагыглар, канчаалдыр-даа алырга, материалдыг чарыгдалдар-биле, акша-хөреңги-биле, күш-ажылчы курлавырлар-биле холбашкан болур. Чижээ, сүт-бараан фермазын чаартып кылыр, механизастаар, электриждер, автобус тускайлап бээр, культура-чырыдылгакын, спорт албан черлери туттурар, кудумчулар, оруктар асфальтылаар, чурттаар бажың-балгат тударын дээш оон-даа өске...

Бо чагыгларны сайгарарынга амгы үеде эң ооаарымчалыг болгаш ажыл-агыйжы чорук эргежок чугула негеттинип турар. Соңгукчуларның-даа, депутатка кандидаттарның-даа талазындан бүгү чүүлдерни өөренип көөрү чугула. Чүге дээрге бир дугаарында, бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланышкынның үезинде күүседири-биле хүлээп алган (бир эвес-ле хүлээп апкан чүве болза) чагыгны кым, канчаар акшаландырарыл, кандыг курлавырларны ажыглаарыл деп айтырыгны баштай сайгарып көөр херек. Ийи дугаарында, он ниити беш чылдың арткан ийи чылының (1989 болгаш 1990 чылдар) акша-хөреңги болгаш материалдыг-даа, күш-ажылчы-даа курлавырлары колдуунда хуваттынган болгай. Ынчангаш бо ийи чылга кандыг-бир тудугну кирер дээр болза, өске кандыг-бир хемчегни акшаландырарын, туларын кызырарының күүселди-биле кылып болур апаардыр. Оон ангыда түс-түс бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларының ук чагыгларны күүседир кандыг-кандыг курлавырлары, аргалары барыл деп чүвени база өөренип көөр апаар. Оон башка хоржок, анаа-ла ону-мону тудар дээш күрүнеден акша-хөреңги үндүрүп туруп бээр үе эрткен. Түс-түс районнарның, совхозтарның, бүдүрүлгелерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң аргаларын, курлавырларын барымдаалап көөрү чугула.

Он үшкү беш чылдың программазын тургузуп турар үеде бо соңгулдалар үезинде соңгукчуларның кирген чагыгларын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөр, оларны күүселдеге кииррериниң аргаларын эң долу хемчээлге барымдаалаар апаар.

— Депутатка кандидат бооп болур кижилерниң соңгулда мурнунуң программаларында социал адырның, экология айтырыгларының талазы-биле хөй чүүлдер кирип турар-дыр. Бо талазы-биле чүнү чугаалаар болуруң, Чимит-Доржу Байырович?

— Демин-не айыткаывыс дег, түс-түс бүдүрүлгелерниң, совхозтарның оларны боттандырар аргаларын өөренип көөр херек. Чуртталга, орап-бажың айтырыынын талазы-биле партияның XXVII съездизинге салдынган 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн тускай бажың азы квартира-биле хандырар деп негелдезинге дүүштүр тургустунган программаларны боттандырары депутаттарның бир чугула хүлээлгези болур. А садыг, эмчи, амыдырал хандырылга айтырыгларының талазы-биле ниити айтырыглардан ангыда түс-түс чагыглар дээрге, ол черлерде ук адырларның, албан черлериниң ажылының азы дорту-биле чугаалаарга, чедир ажылдавайн турарының херечизи ышкажыл. Моон мурнунда депутаттар ол четпес ажылды кедүрер дээш идепкейин бедидип турган-даа болза, түңнел чок боор турган. Ам депутат округунда турар девискээрниң бүдүрүлгелерниң, коллективтерниң хөгжүлдезиниң планнарын тургузарынга дорт киржир, оларның күүселдези дээш сагыш салыр ужурлуг. Экология болгаш өске-даа чамдык айтырыгларны ап көөр болза, бо талазы-биле амгы үеде чүгле сагыш-сеткил кодурлүушкунуң, хөй-ле чугаа-соттуң ажы чок, манаа кол чүүл — боттуг шиитпирлер, аргалар, оларны боттандырары болур.

Чижээ, Кызылдың агаарының арыының дугайында айтырыг, чеже-даа чугаалажыр болзувусса, шиитпирлеттинмес бербес болгай. Манаа хөй янзы чылдагааннарны сайгарып көөрү, боттуг шиитпирлерни тып боттандырары чугула. Хоорайда аңгы заводу, бажың тудуунуң комбинады, сүт заводу, дээрбе комбинады, автосептелге заводу, төп электростанция дээш өске-даа бүдүрүлге черлери агаарны ырмажок ыштаалдырып, чонну кадыынга хора чедирип турар. Ол бүдүрүлгелерниң удуртукчулары ышты эвээжедир талазы-биле чогуур хемчеглерни черле албайн келген. Көрүп көрүңер даан, чамдыкта хоолайлардан ак ыш үнүп турар, а чамдыкта шуут кара хөө апаар. Ол чүге ындыгыл дээрге бирээде, одалга аргачурумуң шын эвес ажыглап турарында, ийиде, арыглаар циклоннарны салбайн турар.

Оон ангыда хууда бажыңнарлыг чурттакчылар аргалыг болза чылыдылгага ышты ажыглап, хөмүр-даш одаарын эвээжетсе кандыгыл? Ынчангаш одаар ышты баш удур белеткээр болза эки.

Хоорайда ыштың дугайында хурал-суглаага чүгле чугаа кылып, хемчеглер үндүрүп турар бис, а херек кырында түңнелдер үндүрүп, хемчеглерни боттандырып турар кижилер чок. Ынчангаш депутаттарның талазындан чогуур черлерге айтырыгларны тургузуп, боттарының бот-идепкейин көдүрер ужурлуг. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди бо айтырыг талазы-биле шыңгы хемчеглерни алзын, харын-даа котельнаяларны хаарынта чедир айтырыгларны тургузуп, түңнелден үндүрзүн. Чаңгыс айтырыгны безин көөрге, ындыг нарын шиитпирлерни негээр-дир.

Өске-даа айтырыглар депутаттарның херек кырында киржилгезин, идепкейлиг херекилишкиннерин манап турар. Ынчангаш соңгулда мурнунуң программаларынга шиитпирлээри негеттинип турар эң чугула айтырыгларны илередири, соңгукчуларның чагыгларын хынамчалыг сайгарып көөрү чугула.

Интервьюну Мижит-оол САЯ алган.

СЭКП ТК-ның аграр политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының хуралы

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачевтуң даргалааашкыны-биле СЭКП ТК-ның аграр политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының хуралы болуп эрткен.

ТК-ның ам болур Пленумунга кедээниң социал хөгжүлдезиниң программазының дугайында; чурттуң агроүлетпүр комплекизинге экономиктиг харылзааларны болгаш эргелеп башкарылганы үндезини-биле эде тургузарының дугайында; АҮК-ке эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң болгаш кадрлар белеткелин сайзыраңгайжыдар дугайында СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарының төлевилелдерин комиссия чугаалашкан. Ук документилерниң төлевилелдерин ССРЭ-ниң Күрпланы, ССРЭ-ниң Агроүлетпүрүркомү, СЭКП ТК-ның Аграр килдизи партия, совет, ажыл-агый органнарының, эртем албан черлериниң, колхозтарның, совхозтарның болгаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаш специалистериниң саналын база ажылчы чоннарның чер-черден келген куээлдерин барымдаалап ажылдап кылган.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары И. К. Полозков, СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары В. К. Месяц, СЭКП Алтай крайкомунуң бирги секретары Ф. В. Попов, СЭКП Орел обкомунуң бирги секретары Е. С. Строев, СЭКП Ростов обкомунуң бирги секретары Б. М. Володин, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. М. Масалиев, СЭКП Белгород обкомунуң бирги секретары А. Ф. Пономарев, Украинаның Компартиязының ТК-зының секретары И. Г. Грипцов, РСФСР-ниң Кара эвес хөрзүннүг зоназының Агроүлетпүркүрүмкомунуң даргазы А. В. Алексанкин, ВЦСПС-тиң секретары, Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң ТК-зының даргазы М. Б. Рыжиков, Литва ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. В. Сакалаускас, ССРЭ-ниң Күрпланының даргазының оралакчызы П. А. Паскарь, Краснодар крайда «Кубань» колхозтуң комплекстиг бригадазының бригадири М. И. Клепиков, СЭКП Калинин обкомунуң бирги секретары Н. Ф. Татарчук, Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. А. Назарбаев, Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Е. Е. Соколов санал бергеннер.

Санал-оналдар солчуп турган үеде комиссияның кежигүннери саналдарын берип, түңнелдерин кылган. Кедээниң социал хөгжүлдезиниң айтырыгларын онза чидиг болгаш улуг сагыш салыышкын-биле сайгартынган. Амгы аграр политикада бо угланыышкынның бирги чергелиг ужур-дузалыг боол турарын комиссия кежигүннери демдеглээн. Кедээ чурттакчыларының социал байдалын экижидеринге капитал салыышкыннарны болгаш материалдыг курлавырларны арбыдадыр үндүрүп бээри негеттинип турар. Ону келир үеже соңгаарлатпайн, чоокку чылдарда кылырын хуралга демдеглээн.

Комиссия кежигүннериниң санап турары-биле алырга, кедээ черлерден кижилерниң өскээр кожуп чоруурунуң үргүлчүлээшкинин чүгле ындыг арга-биле доктаадып, колхозтарга, совхозтарга болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге доктаамал турум коллективтерни тургузуп болур. Кедээ черлерге күш-ажылдың болгаш амыдырал-чуртталганың байдалдарының депнелин бедидери хоорайлар болгаш ажылчыы суурлар чурттакчыларының кедээге ажылдаар дээн күзелин улам күштедирер.

Аграр-үлетпүр комплекизинге бүдүрүлге харылзааларын болгаш эргелеп башкарылганы улам ыңай хөгжүдер талазы-биле саналдарны комиссия чүүлдүг деп көрген. Колхозтарның, совхозтарның, АҮК-туң өске-даа бүдүрүлгелериниң эзулуг ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чоруун хандырып турар эң таарымчалыг, организастыг, экономиктиг болгаш эрге байдалдарны тургузары, продукция бүдүрерин көвүдедиринге оларның эгелээчи тывынгыр чоруун база харыысалгазын бедидери көдүнүп турар. Колхозтарның болгаш совхозтарның бар аргаларын улам долу ажыглаары-биле ажыл-агыйларының иштики бот-орулга-чарылгазын, кээрэниң болгаш арендаының янзы-бүрү хевирлерин идепкейлиг шиңгээдип алырының чугулазын саналдарга демдеглеп турган. Ындыг болзажок, бо чаа ажыл-херекке тайылбыр ажылдарын болгаш эки үлегер-чижектер нептередирин чагырып дужаар чоруктар болгаш албадаашкын-биле соруп болбас.

Кедээ ажыл-агый продукциязынга, эвилелдиң болгаш республиканың аъш-чем курлавырларының фондуларынга күрүне чагыгларын планнаарының база тургузарының, а ол ышкаш АҮК-ке өртектер тургузарының болгаш оон бүдүрүлгелериниң сан-хөө байдалдарын экижидериниң айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Агроүлетпүр комплекизинге эргелеп башкарылганы сайзыраңгайжыдарының айтырыгларын чугаалажып көрүп тура, комиссия кежигүннери ону улам демократчыдарынче, янзы-бүрү деңнелдиң органнарының аразында эргелеп башкарылганың эрге-хүлээлгелерин тодаргай аңгылап ылгаарынче онза кичээнгейни угландырган.

Район болгаш область звенолорынга агроүлетпүр комплекизиниң эргелеп башкарылгазын экижидер талазы-биле кылып турар ажылының дугайында СЭКП Липецк обкомунуң бирги секретары Ю. А. Манаенковтуң болгаш СЭКП Тула обкомунуң бирги секретары Ю. И. Литвинцевтиң дыңнадыгларын дыңнаан. Эргелеп башкарылганың демократтыг болгаш кооперацияның принциптеринге үндезилеттинген системаларын тургузары ол областарда дооступ турар.

Кедээге эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң айтырыын чугаалажып тура, комиссия кежигүннери кедээ ажыл-агыйда ажылдарның 70 хире хуузун ам-даа хол-биле кылып турарын онза сагыш човаашкын-биле чугаалап турган. Ынчангаш боттандырар деп турар социал болгаш экономиктиг хемчеглерни эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннери-биле быжыглаары, АҮК-туң материал-техниктиг баазазын ноокзуу-биле быжыглаары кедээге амгы үениң бедик бүдүрүкчүлүг болгаш идегелдиг техниказы бээри чугула.

Кедээ ажыл-агыйга болгаш аъш-чем индустриязынга ажылчыннар база специалистер белеткээрин үндезини-биле эде тургузарының чугулазы демдеглеттинген. Ол кадрлар хөй мергежилдиг кижилер болур ужурлуг.

ТК-ның Пленумунга документилер белеткээри уламчылап турар.

Комиссияның ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. П. Никонов киришкен.

(СЭТА).

АГИТАЦИЯНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ-БИЛЕ

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИНГЕ ДҮҮШТҮР

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар хүнү чоокшулап, белеткелдиң чаа үе-чадазы эгелээн. Амгы соңгулдалар моон мурнунда болгулаан соңгулдалардан дыка ылгалдыг: кандидатка болгаш соңгукчуларга соңгулда мурнунда демиселдиңге хөй эргелерни берген. Соңгулдалар бүдүүзүнүң чаа үе-чадазында ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарының аразында политиктиг демиселди улам калбартыры дээрге кандидаттың соңгукчулар мурнунга харыысалгазын бедидип, чоннуң төлээзи болур хүндүлүг херекке чүгле ат чалап каар чоруктан чайладыр дээрзи билдингир.

— Соңгулдалар мурнунда кандидаттарның политиктиг демиселди деп чүл? Кандидат бодунуң туружун ээлеп алыр дээш чүнү кылып болурул? База ону депшидип турар коллективтер, хөй-нииити организациялары боттарының төлээзин соңгукчуларга кандыг янзылыг суртаалдаарыл? Моон мурнунда соңгулдаларда ындыг янзылыг айтырыглар турбаан болгай. Чоннуң төлээлерин ажык-чарлыг байдалга, демократияның делгем хапызындан чоп боттары идип үндүрүп турар болганда, депшиткен кандидатты дээш база бодунуң кандидатуразы дээш суртаал ажылы ажык, хостуг байдалга эртер.

Округтарның соңгулда мурнунуң хуралдары эгелээн. Ам кандидаттар дээш агитацияның болгаш пропаганданың калбартырында келдиниг. Суртаал ажылын чүден, канчаар эгелээрин тодарадып алыры чугула. Округтарның соңгулда мурнунда хуралдарының соолунде дүрүм ёзугаар бүрүткеткен кандидаттар бодунга бүзүреттирген бөлүктү тургузуп алыры ажыктыг. Бүзүреттирген кижилерни хоойлу ёзугаар он кижи чедир тургузуп болуруң бир дугаар доктааткан болгай. Ук кижилерни депутатка кандидат боду шилип алыр эргелиг. Шилип алганы бөлүүнүң дузазы-биле кандидат коллектив кежигүннери, хөй-нииити организациялары, соңгукчулар-биле ужуражылганы чорудуп болур. Бодунуң кандидады дээш күш-ажылчы коллектив, хөй-нииити организациялары чоп мурнунга кандыг-даа шаптыктаашкын чокка суртаал чорудуп болуруң хоойлуда айыткан. Ол ышкаш бодунуң идип үндүрүп турары кандидадының «удурланыкчызынга» удур суртаал ажылын чорудары база хостуг.

Парлалганың чепсек-херекселдери депутаттарның кандидаттары дээш суртаал ажылын чорударда, демисежип турар ийи кандидаттың кайызын-даа дөгре бээр хүлээлгелиг. Ынчаарга аас суртаалы хөй янзы талаларлыг. Чижээ, бажыңнар чоогунга, хөй кижи хайнышкынныг болгаш өске-даа сонуг черлерге плакаттарны, хуудустарны чыныпрып, кандидат дээш үнүн бээринче соңгукчуларны кыйгырып болур. Ынчангаш депутаттың кандидады дээш суртаал ажылын чорударда, агитпунктуларның дерилгезин, оон ажыл-чорудулгазы ёзу барымдаалаар чоруктан уштупар. Кандидат-биле ужуражылганы ыяап-ла хөй кижи киржикчилиг кылдыр чыылда кылып, хөй үе-шакты хөй черге чарыгдаан ажы чок. Чүгле албан черниң тускай дерилгелиг бажыңынга эвес, хөй чон киржикчилиг черлерге ужуражылганы кылып, кандидаттың программазын улам тодаргайлап, кандыг ажыктыг ажылдар кылырын соңгукчуларга чедирери албан. Ук ажылды хоорай, суурларның кудумчуларынга-даа чорудуп болур. Ындыг чыыштарны чорударда, эрге-чагырга черлериниң тускай чөпшээрели-даа негеттинмес. Транспорттуң кудумчу шимчээшкиннинге, чоннуң аргыжылга болгаш өске-даа ажылдарга ук чыыштар шаптык ужураштырбас болур ужурлуг.

Депутаттың кандидады дээш суртаал ажылының байдалы хостуг дээрзин хоойлуда айыткан. Бодунуң депшидип турары кандидады дээш соңгукчу кижи оон чуруун боду тырттырып, сөс-домаан чогааткаш, эптиг черге азып болур. Ынчаарга ук суртаал ажылын чорударда, депшидип турар кандидадының удурланыкчызынга хамаарыштыр, оон кижи ат-алдарын баксырадыр чорукту шуут болдурбас. Политиктиг демисел деп термин бо удаада биеке чаа чүүл. Ынчангаш депутат дээш туржуп турар кандидаттарның кайы-бирээзи ыяап-ла депутат болу бээр чүве болганда, оларның эрге-ажыын камгалап, демиселди эш хуунуң байдалынче шилчидер.

Депутаттың кандидады дээш суртаал ажылы бүгү чуртта чаазы-биле чоруп эгелээн. Мурнуку чылдарда дег, соңгукчулардаа эвээш, хөй-ле солун, сеткүүлдер делгеп, телевизор ажылдадып каан агитпунктуларга депутаттың кандидадының чурук-хөрүү болгаш амыдыралын, ажыл-ижин көргүскен плакаттар азар практикадан шуут уштунган бис. Ынчалза-даа агитпунктуларның ажылын бир янзы кылдыр тургузары чугула. Соңгулда мурнунуң ниитилел-политиктиг, маргылдаалыг клубтары чер-черлерде тургустунган. Чогум-на бо хевирниң суртаал ажылы кудумчуга чыгып алгаш, депутаттың кандидадын суртаалдаарындан ажыктыг. Округтарның соңгулда комиссиялары чогум-на ындыг клубтарның ажылынга даянып, эрги хевирден уштунуп, чаа чүүлдерни дилеп тывары күзенчиг.

Амгы соңгулдаларның соонда дарый ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажыттынар болгай. Соңгулда мурнунуң ажылдары болгаш кандидаттарның аразында демисел анаа улуг белеткел болур дээрзин утпаза чогуур. Депутаттарның кандидаттары дээш демисел үезинде, хөй янзы бодалдар, саналдар дээрге-ле, эрге-чагырганың дээди органынга эң-не төлептиг кижилерни шилип алырынга улуг дуза. Суртаал ажылының бүгү хевирлери эде тургустунууушкунга деткимче, бүгү чоннуң эрге-ажыын камгалаан турар ужурлуг. Тала-дугай тыртар, бодунуң хуузунда эрге-ажыын сүрер хөөннерни шиитпирлиг буза шавар. Депутаттарның кандидатуразынга чоннуң херээнге ханызы-биле бердинген кижилер кирзин дээш бүгү ажылды чорудар херек. Ынчангаш партия организациялары ажылының идеологтуг угланыышкынын чаартып, соңгулдалар мурнунуң суртаал ажылын үениң негелдезинге дүүштүр тургузарын чедип алыр ужурлуг.

БЕШ КАТАП БАДЫЛААН...

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың Төп № 648 соңгулда округунга депшиттирген кандидаттарны чугаалажыр талазы-биле округтуң соңгулда мурнунуң хуралы СЭКП Кызыл хооркомунуң хуралдаар залынга болган.

Ук округка хамааржыр он бир коллективтен алды кижи депутатка кандидат кылдыр депшиттирген. Бүрүткелге кирери-биле чугаалажып көөр кандидаттар бо: республика эмнелгезиниң травматология салбырының эргелекчизи Виктор Александрович Верещагин, «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору Владимир Иванович Кан-оол, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министриниң оралакчызы Любовь Трифоновна Марченко, Тыва АССР-ниң Күрплан комитединиң даргазы Дадар-оол Сапгыр-оолович Монгуш, Кызылдың педагогика институдунуң физика кафедразының улуг башкызы Алтай Николаевич Пиче-оол, республиканың туберкулёзка удур диспансериниң кол эмчизи Константин Николаевич Цой.

Депутаттарга кандидаттар боттарының программаларын таныштырган. Оларның кичээнгейге салыр ужурлуг айтырыгларының аразында экология, экономика, кедээ ажыл-агыйны сайзырадыры, улус өөредилгезиниң нарын айтырыглары, чурттакчы чонну хереглел бараанары-биле бүрүн хандырар дээш хемчеглер, чоннуң кадык камгалалы-биле холбашкан болгаш өске-даа бистиң республиканың, хоорайывыстың чурттакчы чонун дүвүредип турар айтырыглар кирген.

Депутаттарга кандидаттар боттарының программаларын чугаалаан соонда чыылганнар оларның түс-түс ажылдап турар участоктарынга хамаарыштыр айтырыгларны салып, бир эвес ССРЭ-ниң улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза, оларны канчаар шиитпирлээр деп турарын сонуургап турганнар. Кандидаттар салдынган айтырыгларга делгереңгей харыыларны бергилээн.

Оларны депшиткен күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери боттарының төлээзиниң эки талаларын чугаалап, ону үнелээрин чыылганнардан дилеп турган. Ёзулуг төлептиг кижилерниң соңгуткаын бооган чугаа үезинде билдинер. «В. А. Верещагинниң программазында кирген айтырыглар боттуг, тодаргай болгаш бүгү четпестерни хаара тудуп турар-дыр. Ол кадык камгалалын хөгжүдер айтырыгга, ылап-ла, бүгү күжүн, билиин берип чоруур кижи. Республика эмнелгезинге ажылдап келген соонда, ол элээн улуг чаартылгаларны кылырынга салыышкынын киирген. Кижилерниң кадыкшылы дээш үргүлчү сагыш салып чоруур кижи, оон уламындан республиканың чурттакчы чонунуң хүндүткелин чаалап алган. Бир эвес ону ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуп алыр болза, ол моон-даа хөй чүүлдү кылып болур».

«В. И. Кан-оол — геологияны эки билир, тудуг кы мергежилдиг болгаш чогаалчы кижи. Ол бүгү-биле чергелештир ажыл-херекчи удурукчу. Оон инициативчи, бодунуң даанган ажылы дээш үргүлчү сагыш салып чоруур деп кым-даа билир. «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынга ол ажылдап келген соонда, байдал экижип эгелээн. Кан-оолду биеке удуртукчу кылдыр бээр болза, ажыл-херек-даа шуудай бээр-дир ийик дээр коллективтериниң бары — оон эки организакчы чоруунуң бадыткалы».

«Л. Т. Марченконуң программазын кичээнгейлиг дыңнап орган кижи оон бүгү ажыл-херекти улус өөредилгези-биле сырый холбаштырганын эскерген боор. А улус өөредилгезинде шиитпирлеттинмейн, аскап турар айтырыглар эвээш эвес болгай. Оларны чүгле ССРЭ-ниң улус депутады кижи шиитпирлеп шыдаар. А Марченко ажылдап шыдаар-даа, негелделиг-даа кижи. Ол башкыларның, ада-иелерниң болгаш школачыларның хүндүткелин чаалап алган».

«Күрплан даргазы Д. С. Монгушту ССРЭ-ниң улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге дыка улуг базым болур. Оон бадыткалы — күрүне, республика болгаш округка хамааржыр эң чидиг айтырыгларны ол программазында киирип алган. Оларны канчаар шиитпирлээриниң оруктарын эш Монгуш тергиин эки билир. Чоннуң хүн бүрүдеги амыдыралы-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге оон дуржулгазы база четчир».

«Пединститутуң улуг башкызы А. Н. Пиче-оолдуң эки талалары хөй. Кандыг-даа айтырыг талазы-биле чедиңгир, боттуг түңнел үндүрүп билир кижи. Институтка анаа хөй-ниити даалгаларын хөйнү берип турган бис, оон дидими болгаш кандыг-даа айтырыглардан чалданмазы ынчан билдингир. Ол кижилер-биле сүмележип билир, студенттерниң-даа, башкыларның-даа санал-оналын кичээнгейлиг дыңнап өөренген кижи. А бодунуң үндүрген саналы боттуг болгаш чогаадыкчы чоруу-биле онзагай, ынчангаш оон саналдарының хөй кезиин коллектив хүлээп ап турар».

«Кадык камгалалынга үжен чыл ажыр ажылдап келген дуржулгалыг эмчилериниң бирээзи К. Н. Цой. Ол туберкулёзка удур диспансерге ажылдап келген соонда, дыка хөй чаартылгалар болган. Ынааңгыш кедээниң чурттакчыларының оргузунга профилактиканы калбартыр талазы-биле ажылды ол эки калбарткан. Оон планында — чаш уруглар филиалын ажылдадыры, санаторийлер тургузары. Цойнуң төлептиг депутат болурунга дыка хөй кижилер бүзүреп турар, бадыткалы — соңгулда округунга келген телеграммалар. Ында Цойнуң кандидатуразын деткип турар-дыр».

Мындыг үнелелдерни кандидаттар дээш чүве чугаалааннар — М. М. Чапзан, Г. И. Неволин, А. К. Белоусова, М. С. Козлов, А. В. Набатов, Б. М. Неустоев болгаш өскелер-даа эптер берген.

Чажыт бадылаашкынның түңнелин үндүрерге, келгеннерниң чартыындан хөй саны — 118-ти К. Н. Цой алган, а өскелериниң чартыы безин четпээн. Канчаарыл? Чаңгыс кандидатураны бүрүткээр бе, азы дугуржулга ёзугаар катап бадылааш, немей ийи кижини соңгуп алыр бе? Үш чедирер деп шиитпир хүлээп алдынган. К. Цойдан ангыда беш кижиниң кандидатуразын бадылаашкынче катап киирген. Ийиги ээлчег түңнел бербээн — бадылаашкынга киришкеннерниң чартыындан хөй сан алган кижи чок болган. Хөй-хөй вариантыларны шилип, изиг-изиг маргылдааны кылган соонда үшкү ээлчегже кирипкен. Оон түңнелинде Д. С. Монгуш дээш 114 кижи бадылаан, бүрүткелге кирер эргени ол чаалап алган. Ам база бир кижи херек. Дөрткү ээлчег-биле бадылап турда, киржикчилер улам «чиңгелээн», 128 кижи арткан. Ынчалза-даа бадылаашкын эттирер бүрүн эрге бар. Ол база түңнел бербээн — чартыындан хөй сан алган кижи чок болган.

Дугуржулга ёзугаар база катап соңгуур деп шиитпир хүлээп алдынган.

Шак ынчаар беш катап бадылаан соонда, ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың Төп № 648 соңгулда округунга бүрүткедир эргени Д. С. Монгуш, А. Н. Пиче-оол, К. Н. Цой олар чаалап алган.

Даңгыт ЧЫДЫМ.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНГА СОҢГУЛДАЛАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА АССР-НИҢ БАРЫЫН-ХЕМЧИК № 649 НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ

ДЫҢНАДЫЫ

ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгулдалар талазы-биле Тыва АССР-ниң Барыын-Хемчик № 649 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадының кандидадынга 1934 чылда төрүттүнген, В. И. Ленин аттыг «Тывазаг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору, Ак-Довурак хоорайда чурттап, ажылдап турар Юрий Трофимович Комаровту округ соңгулда комиссиязы 1989 чылдың февраль 10-да бүрүткээн.

СЭКП Кызыл хооркомунда

Партия Кызыл хооркомунуң эвилеглиг бюрозунга ээзи каш айтырыгларны чугаалашкан.

Кызылдың автоорук техникумунуң директору коммунист В. Ф. Мишкиниң СЭКП-ниң Уставының негелделерин болгаш партийжи даалганы канчаар күүседип турарының дугайында отчёдун дыңнап чугаалашкан.

Коммунист В. Ф. Мишкин СЭКП-ниң Уставының негелделерин болгаш партийжи даалганы багай эвес күүседип турарын бюрога демдеглээн. Техникумнуң сургуулдарының өөредилге-кижизидилге ажылын эде тургузарынче башкылар коллективиниң кужениишкинин ол угландырган. Оон уламындан кадрлар чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, өөредилгени экижидериниң чаа хевирлерин база арга-методтарын тыварының хемчеглерин ап турар. Техникумнуң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче кичээнгейни директор салып турар. Өөредилге корпузунда 31 кабинет бар. Лабораторийлар эргежок чугула өөредилге херекселдери-биле дериттинген. Телевидение төвүн, электриниг санаалга машиназын ажыглаалга киирген. Сургуулдарның практиктиг кичээлдер эрттирер техникалар болгаш станоктар-биле дериттинген өөредилге мастерскаялары бар.

Автоорук техникуму 600 орунунут ниити чурттаалга бажыңныг. Ында сургуулдарның чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Өрээлдерге ийи-үш кижи чурттаар, ында телевизорлар, соодукчулар тургускан. Ол ышкаш эмнелге пунктузу, диш эмнээр кабинет, амыдырал хандырылга өрээлдери, душтар бар. Техникумнуң башкыларының болгаш ажылдакчыларының чурттаалга байдалын экижидери-биле бо чылын 80 ог-бүле чурттаар бажыңны ажыглаалга киирер. Өөредилге корпузунда буфет, техникумнуң девискээринде столовая ажылдап турар. Техникумнуң материал-техниктиг баазазын экижидериниң талазы-биле планны ажылдап кылган, ында өөредилге корпузунга, спорт комплекизинге немелде тудугларны кылыры көрдүнген.

Коммунист В. Ф. Мишкин техникумнуң партбюрозунуң кежигүнүнге каш чыл улаштыр соңгудуп келген. Көскү агитацияны харыылаар даалгалыг, ону ак сеткилдиг күүседип турарындан техникумнуң көскү агитациязы амгы үениң негелделеринге дүүштүр чараш кылдынган. Хөй-ниити ажылында директор идепкейлиг киржип турарын бюрога демдеглээн. Ылаңгыя ортумак өөредилге черлериниң директорларының секциязының даргазы даалганы багай эвес күүседип турар.

Автоорук техникумунуң директорунуң отчёдун дыңнааш, ооң ажыл-чорудулгазында шыгтыы четпестер барын бюрога айыткан. Кол четпес чүве болза, сургуулдарның билииниң шынары куду болуп турар, ынчангаш мергежилдиг бедик кадрлар белеткеп шыдавайн турар. Кижизидилге ажылының дээштии, ажыктыы куду болуп артпышаан. Сургуулдарның кичээлдер үезинде, корум-чурум үрээри эвээжевейн турар. Сургуулдар, оларның ада-иелери-биле түс-түңнелде ажылдарны шыгтыырадып чорударын класс удуртукчуларындан директор негевейн турар. Корум-чурум үрээр чоруктар-биле демиселди четпес чорудуп, ону болдурбазының ажыктыг аргаларын, хевирлерин дилеп тыварынче сагыш салбайн келген.

Коммунист В. Ф. Мишкиниң отчёдун бюро хүлээп алгаш болгаш ниитилел-политиктиг аттестацияны ол эрткен деп санаан. Ол ышкаш коммунистиң характеристиказын бюрога бадылаан. В. Ф. Мишкиниң ажыл-чорудулгазынга хамааржыштыр бюрога болгаш характеристикада айыткан четпестерни эдип алырын коммунистке даскан.

Улустуң херээгел бараанналарын бүдүрерин болгаш өртектиг ачы-дуза чедирерин хөгжүдериниң комплекстиг программазын күүседир талазы-биле хоорайның үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылының дугайында хооркүүскомунуң даргазының оралакчызы, хоорайның план комиссиязының даргазы С. Н. Сапованың информациязын бюрога дыңнаан. Улус депутаттарының Кызыл хооркүүскому, үлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчулары бо программаны боттандырар дээш чамдык ажылдарны кылып чорутканын демдеглээн. Он ийиги беш чылдың эрткен үш чылында улустуң херээгел бараанарын бүдүрерин программада көрдүнгениинден кевүдеткен. Хооркүүском чурттакчы чонга өртектиг болгаш амыдырал хандырылгага ачы-дуза чедирер херекке 150 организацияны хаара туткан. Оон-биле чергелештир бо чугула ажылда улуг четпестер барын бюрога айыткан. Үлетпүр болгаш садыг бүдүрүлгелериниң удуртукчулары херээгекчилериниң негелделерин өөренип көөр, чоннуң херээгел бараанарын бүдүрерин көвүдедир, комплекстиг программаның онаалдаларын күүседир дээштиг хемчеглерни албайн турар. Чоннуң херээгел бараанарын бүдүрер планныг онаалдаларын респотребсоюзтуң үлетпүр комбинады, пиво заводу, Тываның электри четкилери, ачы-дуза чедирериниң даалгаларын алгы, автосептелге заводтары, Улуг-Хем мыш үлетпүр ажыл-агыйы болгаш өске-даа коллективтер күүсетпээн.

Мурнуңда бүдүрүп турган чоннуң херээгел бараанналарын бүдүрбейн барганын, ол ышкаш найысылалдың бүдүрүлгелеринге кылыш болур хире бараанарны бүдүрериниң хемчеглерин албайн турарын шүгүмчүлээн, ол четпестерни эдерин хооркүүскомнуң удуртукчуларынга даасткан. Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң, эът комбинадының, балык, алгы заводтарының, Улуг-Хем мыш үлетпүр ажыл-агыйы чериниң бүдүрүлгелериниң бүдүрүп турар продукциязының шынар чок болуп турарын айыткан.

Чоннуң херээгел бараанарын бүдүрер кадрлар чугула херек болуп турар-даа, ону хоорайның профтехучилищелери, өөредилге комбинаттары белеткевейн турар. Кызылдың үлетпүр болгаш эът-чем бараанарының садыглары культура-амыдыралга база ажыл-агыйга херектээр бараанарның ассортиментизин калбартыр дээш бүдүрүлгелер, организациялар-биле ажылды четпес чорудуп турар.

Чоннуң херээгел бараанарын бүдүрерин болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдериниң комплекстиг программазының күүселдезинде четпестерни чайладырын хооркүүскомнуң, үлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга даскан.

СЭКП хооркомунуң бюрозунга чамдык коммунистерниң хуу херээниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Көвүрүг тудар эргелелден Л. В. Колегов биле А. Н. Угланов партияның хүрээлеңинге турар күзел чогуун илереткен билдиришкин киргенин барымдаалааш, оларны СЭКП-ниң кежигүнүнден үнген деп санаан. Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң таңныыл албанының килдизинде О. Д. Сат арага-дарыже хандыкшып, партияның хүрээлеңинге турар күзел чогуун илереткени дээш партия эге организациязы ону СЭКП кежигүнүнден үндүрерин шиитпирлээн. Партия хооркомунуң бюрозу ону бадылаан. Көвүрүг тудар эргелелде В. Б. Маров, Тываның геология-шинчилел экспедициязында В. Н. Светлаков олар дыка хөй үениң дургузунда кежигүн дадывырын төлевейн, партия эге организациялары-биле харылзаазын чидиргени дээш партия кежигүнүнден үндүрер дугайында ында партия организацияларының шиитпирин бюро хевээр арттырган. Тываның чурттаалга коммунал-ажыл-агый каттыжыышкынында В. Г. Ананьев арагалааш, ээриктер сергедир черге киргени база партия билетин чидиргени дээш СЭКП кежигүнүнден үндүртткен. Авиабүдүрүлгеде Н. И. Николаев үргүлчү арагалап, сагылга-чурум чок чоруун көргүскени дээш партия эге организациязы ону чугаалашкаш, шыгтыы доңгуткаш, хуу херээнге киир бижиирин шиитпирлээн. СЭКП хооркомунуң бюрозу ону ескерткеш, Н. И. Николаевти партиядан үндүрер деп шиитпирлээн. Хөгжүм-шии театрында О. В. Монгальбии ээриктер сергедир черге киргеш, «Тыва агроүлетпүр тудугда» Ю. П. Нехорошев ээрип алгаш, чурум үрээп тургаш, шыгтыы доңгуттургаш, хуу херээнге киир бижиттиргеннер. Чуруума мастерскаязында Г. С. Суздальцевти ээриктер сергедир черге киргени база хөй-ниитиниң чериинге чурум үрээни дээш доңгуткаш, хуу херээнде киир бижээн.

ЧАА БАЖЫҢЧЕ КӨШКЕНИҢЕР-БИЛЕ

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программаны амыдыралга боттандырарынга чоннуң боттарының салыышкыны база чугула. Ылаңгыя чээли алгаш, боттары оран-бажыңны тудуп алырын бисте база чедиишкиниг практикалап эгелей бергени эки. Чаа бажыңны кижи бүрүзү-ле дүргени-биле сегирип алгаш, тудуп аптары база-ла белен эвес айтырыг.

Чурттаар оран-бажың айтырыынга хамааржышкан чамдык чагаалар бистиң редакцияга оон-моон бо-ла келгилээр. Эрзиниң Бай-Дагдан ындыг аянныг чагаалар база мооң мурнунда келгилеп тургулаан чүве. Чорук дайы-биле ол суур чедип чорааш, ында чээли-биле боттары тудуп алган бажыңнарынче кежүп кирип турар өг-бүлелерни сонуургавышаан, оларның бирээзи Зоя биле Александр Биликтилерниң бажыңынга кирип чордувус. Хем эриинде, хавак кырында улуг, чаа бажыңнар ажыглаалга кирген. Оларның чурттакчылары бажыңнарын боттары тудуп алгылаашпар.

Чаа бажыңны боду холу-биле тудуп кылган өг-бүлениң эр ээзи Александр Биликти-биле бистиң аравыска кыска чугаа болган. Чээли-биле бажың тударынга кайы хире чарыгдал үнгенил? Өске-даа чамдык чүүлдер дугайында айтырарывыс, ол мынчаар харыылаай-дыр:

— Белен чүве кайдал, чээлини 14 муңну алгаш бис харын. Бүгү тудуг материалдарын Эрзинниң райпозун даамчыштыр алыр кылдыр чепшээредип чугаалажып алганывыс кончуг эки болду. Ол эвес болза, берге болуру чугаажок. Ниитизи-биле 14 кубометр брус кирди, иштики кургаг штукатуркага 70 калбак штукатурка материалын ажыглаадывыс. Бажыңның тевааа эрткен чылдың майда салдывыс. Мээң-биле кады дуңмам Алёша үргүлчү кады ажылдап турган. (Шынап-ла база мөге шыырап оол орар чорду). Ханазын август айга чедир доозупкан бис. Ол-бо материалдар черле саадай хопа бербейн канчаар. Чүтле бис часкаан кылып турар эвес, өскелер база бар болгай. Одаалга системазын кылдыры, бүгү херек материалдарны тывары берге болду. Ажырбас, тыптывып, кылып алган бис. Ам бо-дур көрүңер даан: чаа бажың белен болган, кежүп кирип келдивис— деп, кол тудугжу (ону кадайы Зоя ынча дей-дир) тайылбырлап ор.

Ажыктыг шөлү 65 дөрбелчин метр, улуг чаагай бажын кухнязындан аңгыда, үш өрээлдиг: улуг зал, ийи удуур өрээлдиг. Бо бажыңның ийи уругларны — оглу биле кызы база тускай өрээлдиг. Бажыңның дериг-херекселин колдуунда-ла чаа. Мооң мурнунда хевиг бажыңчыгашка чурттап турган улус ам чаа бажыңга таарыжыр мебельди садып алганнар. Чаа бажыңче кежүп кирген-биле холбаштыр төрелдери белектерин база эккеп салгылап каан чорду. Эмгелеңген, ында-мында бажың иштин таарыштыр салган, чай чок-ла турар улус болду. Эрткен суббота-да оларның чаа бажыңче кошкениниң байырлалынга төрелдери, эш-өөрү чыглып келген.

Александр Биликти — чолаачы, угундан-на бо суурнуу оглу, а Зоя Семеновна—башкы, кожазы Тес-Хемден келген, авазы — ат-сураглыг хоочун башкы. Аныяктар кайызы-даа кежээ. Чаа бажыңны ынчангаш чеве дигеш, туда тыртып алганы ол болбазыкпе. Ада-иезинден мөзүлүг, оларның угун салгаан аныяктар төрээн булуңунда эки ажылдап, чурттап, кылган, тудкан ижинге мактадыг чорууурлар. Зоя Семеновна — школада партия организациязының секретары, эге класстарга 18 чыл дургузунда ажылдап кааптан. Бай-Даг ортумак школазында 13 чыл ажылдап турар.

Эрткен чылын бо суурдан ниитизи-биле чеди кижи чаа бажың тудар база немей тудар талазы-биле чээли алган. Биликтилерниң өөру Сагдылар, Седиптер база-ла чаа бажыңнарынче кежүп киргеннер. Чаа бажың-даа туттунган, аас-кежиктиг амыдырал-чуртталга хайныккан.

Амгы кедээниң социал чаарттылгазынга боттарының улуг-хуузун кижилер боттары база төлептиг-биле киирер аргалыглар. Чаа бажыңны, немелде тудугларны чээлилеп кылып алыр арга бар. Ол дээрге «Чурттаар оран-бажың — 2000» программага немере болур-дур. «Чаа орук» совхозка чаа бажыңнар ам-даа немежип, байырлалдар эртип-ле турар болзун!

Бопуймаа ДИРЧИН.

МУРНАКЧЫ ТУДУГЖУЛАР

ЧУРУКТА: аныяк тудугжулар Михаил Кара-Моңгуш биле Артур Чара-Кøрген беш каът чурттаалга бажыңының тудуунда ажылдап турарлар. Валентина Дубининаның бригадазынга ийи чыл бурунгаар дашчылап киргеш, ажылга кызымаан, тудугну шынарлыг кылырын чедип алганнар.

Бо чылдың январьда тудуг-монтаж ажылдарының планын аныяктар бригадазы ажыр боттандырган. Февральда олар тозан аал чурттаар бажыңның үшкү каъдын доозар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СӨЗҮ-БИЛЕ КАРЫШКАК

Ол дүвүренчиг байдалга чедирер. Ону болдурбазы негеттинип турар

Кедээ ажыл-агый техниказын чогуур үезинде септеп, кажан-даа белен кылдыр тургузары часкы тарылгага белеткелдиң чедиишкинин хандырар. Улуг-Хем районнуң совхозтарында септелгениң канчаар чоруп турарын тодарадып билип алыры-биле АҮК-туң кол инженери Маадыр-оол Седепович Доңгак-биле ужуражып чугаалаштывыс. Ооң берген медээзи бистиң баш удур билип, көрүп алганывыстан сыр өске утланывышкынче чайтылгаш, будулгаазынныг хевирже шилчий бергенин боду безин дораан эскерер ужурга таварышты. Эрткен чылдың бо үезинге хамааржыштыр деңнелге кылып болур арга бар бе деп айтырыг салырывыска, ол хөй-ле папкаларны ажып чиктерлээш, шын, дорт харыы берип шыдавады. Кол специалистиң ажыл-херээ сес-биле карышкаан чамдык совхозтарның машина-трактор мастерскаяларында саңдаргай, харыысалга чок чоруктуң чижектеринден көрүп болур.

«Ак-Туруг» совхозтуң МТМ-зи. Баштай кирип кээривиске, шип-ле шимээн. Кезек болганда, маска даажы кыш дээн соонда азыгдан тракторист Деспижек Чымчак-Кара биске уткужуп келди.

— Улус челишпес боорга, бодум часкаан кылдыным турарым бо — деп, ол чугаалай-дыр. — Совхозтуң удуртулгазы-биле кээрэ чардынарга-даа, септелге ажылы шуудап чогуваан. Септекчилер четчелеттинмээн.

— «ДТ-75»-ти үндүр бижиипкен тракторнуң кезектери-биле септеп-селип тур бис— деп, Бээка Бурун-оол чугаага кирипти.— Механик Михаил Дартай-оол Шагаан-Арыг, Кызылдан «элиенин» чорааш, тып эккеп-ле турар кижи бо. Ол кезектерни шаавыс-биле четчелеп салып-ла тур бис. Ынчап-мынчап тывээр кээт дилей шаап алыр: шаанда ышкаш чүве кайда боор. Артык кезектер тыптыры бергедээп: орнаар, солуур, тып алган саңында эртек-биле туда сананжыр. Негелле кайда-даа ынчап барган-дыр. Яков Тартаа-биле кезээ чаңгыс тракторнуң септелгезин доозуп чадап турарывыс бо.

МТМ-де бар пеэтерниң чаңгызы-даа ажылдавайн турар. Часкы тарылгага херегээр кожуг машиналары Улуг-Хову бригадазында кузун тургускан олчаан, хол дегбээн.

— Час дүжерге дырбаппаар чаңныг чон-на болгай— деп, таңныыл Баазан Моңгушович Суван шыны чугаалады.

Байдал шак мындыг дүвүренчиг турда, АҮК-туң кол инженери Маадыр-оол Доңгак Улуг-Ховуда септекчилер звенозу амгы хүннерде ажылдап турар деп кабинединде бардыткап олурар. Ол чүтле районнуң статистика эргелелиниң медээ дүжүрүп бижип алыры-биле өйлеткен.

1988 чылдың бүдүрүлге түңнелдери-биле алырга, чер ажылының чедиишкиннери дээш ак-туругжулар шаңнал-макталды улаа-тараа ап-даа келгеннер. Эки көргүзүглерниң хөлегезинге баш дескинип болгу дег меңээргениг төрүттүнүп келбээн бе? Совхозтуң удуртулгазы септелгениң графигин чүге үзүп турарыл? Маңаа буруулуг кижилер кымнарыл дээн чижектиг айтырыглар ала-чайгаар тургустунуп келир.

Районда часкы хову ажылдарынга киржир 11 «К-700» тракторнуң 6-зы, 74 «Т-150»-ниң 49-у «септеттинген» деп көзенектерде кирген. Графиктиң үстүп турарының чылдагааны септелгени холга албайн турарында. Чижек кылдыр ак-талчыларны алгаш көөрге, кодээ ажыл-агыйның машина-техниказын септээрин чыл саңында чылзып келир. Ол «хоочураан ларыг» ам-даа уламчылавышаан. Олар «Улуг-Хая» совхозтуң механизаторларының үлегерин чүге эдербейн турарыл? Ында 3 кижиден тургустунган звено ылаңгыя кожуг машиналарын күстен тура чаңгыстап турган, бүрүн септээш, механизаторларга хүлээдип бээр хүлээлгелиг. Чылыг турда септээрге, шынары черле эки болур болгай.

Рейд

Совхозтар аайы-биле алырга, «Найырал» совхоз эрткен чылдың дедиелииден септелгениң темпизин шапкынчыткан. МТМ-ниң ажылын коммунист Сумий Лапчаевич Түлүш удуртуп турар. Ол бистерни эдертип алгаш чоруткаш, МТМ девискээринге ажылдап турган Олег Мөңгүш-оолдуң звенозунуң ажыл-херээ-биле таныштырды. Аныяктар аажок кызымак ажылдааны илден. Септээн техниказын эмнесскелиг чаңгыс аай чыскаай салгылап каан. Андрей Бичии, Артур Иргит, Мерген Мөңгүш-оол, Сергей Намзырай ында турар кожуг машиналарын колдуунда холдан үндүр септеп доозупкан.

Совхозтуң Терезинде каяагалаттынган техниказын Седен Кызыл-оолдуң, Шанчыда турарын Доржу Намажаптың удурткан бригадаларының кежигүннери септээрин үргүлчүлевишаан.

Чер чарар улуг тракторлар бөрык шуптузу септеттинген. 18 «Беларусьтар» тедү шимчеп турар. Оларның чүгле чаңгызының кабиназын солуур. Артык кезекке херегээр кылдыр тып алганы эргн кабинаны эде хайындырткаш, салыптарын планнап турар. Тракторлар септээринге Валерий Кендел, Танов Сундуй, Михаил Белек улуг-нормазын үргүлчү ажыр күүседип турар.

Белен техниканы хүлээп алырының комиссиязы хыналда кылырывын бүдүүзүнде 3 «Т-150», 1 «К-701» тракторлар, 2 аар плиирлер болгаш өске-даа кожуг машиналары септеттинмээн. Немей, чедир кылыр чүүлдер ам-даа хөй. Ооң кадында кайы-даа совхозтарда ышкаш, артык кезектер база тывылбас.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң МТМ-зиниң 1985 чылда Барнаул хоорайга кедээ ажыл-агый институдун дооскан Иргек Кара-оолович Далар-оол эргелекчилеп турар. Ында септелгени база-аа үндүр бижип кааптан техника-биле солуп турган, катап тургузарын практикалап турар.

Бир цехке кире бээривиске, Кара-оол Даваaевич Севди:

— Септекчи-инструментальщик кижи мен — дээш, хомудалын чажырбайн чугаалады.—Эргн станокка ажылдаары берге-дир. Даштын турар өртмээр станок үрелген. Станок тывылбас даардир. Ынчангаш шынарлыг ажылдаарынга байдалывыс таарышпас. Токарьның-даа, мээң-даа кылган ажылымны механизаторлар чамдыкта далдаар соор-дур. Ынчанмайн канчаар, эргижирээн станокка демир чондурарга, ынап-ла хажыдыышкынныг болур. Ээрмилдер бистерни тутпас ужурундан шын туружумдан өскерлип чорук баар. Шак мындыг байдалда канчап аренда кеээзинче шилчиирил?

Совхозтуң механизаторлары, шынап-ла, аренда кереэзинче шилчииринге белеткенип турар. Оларның өөредилге-кичээлдерин улуг агроном Виктор Лобаченко доктаамал эрттирип келген. Өске улуска ачы-дуза чедирип, кандыг-бир артык кезектии кылып бээрге, оон бот-өртек үнези билдинмес дээп хевирлиг айтырыглар тургустунуп келирин трактористер чугаалажып турду. Ынчалза-даа чаа диләэшкиннерни кылып турарын МТМ эргелекчизи Иргек Далар-оол бүзүреттиг. Күш-ажылдың деңнилгезиг чаа хевиринче кириишкин аргаларын көрүп, санаашкыннарны кылып турар.

МТМ-де ам Алексей Докей-оол биле Анатолий Мижит тракторлар септелгезин чорудуп турар. Боттарынга быжыглаан техниканы механизаторлар септээр. Анатолий Натпит-оолдуң, Лаахин Кок-оолдуң хову-трактор бригадалары септелгени кузун-не эгелээн. Белен кылдыр тургузуп четтикпээн тракторларны бо кварталдың төнчүзүнге чедир бүрүн доозарын механизаторлар хүлээп турар.

«Найырал», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда тургустунган улусчу контроль комитеттери септелгени шынарлыг чорударынга дээштиг саалдарны чедирип, хыналдаларны кылып, хайтаараалды конткатпайн келген.

Хар эрип, частың дүшкени-биле кады механизаторларның чымыштыг хүннери этелээр. Часкы хову ажылдарынга белеткелди эвээш чарыгдалдар үнер кылдыр организастыг чорудуп, дүжүттүң быжыг үндезинин тургузуп ажылдаар күзел техника септелгезинде хаара туттунган механизатор бүрүзүнүң сагыш-сеткилин дүвүредип, чогаадыкчы ажылдаарынче чайгаар албадап турар. Долу бот-орулга-чарылганың байдалдарында ажылдап турар үеде ажыл-херек сөс-биле ынап-ла дүүшкен турары улуг-хемчилерден негеттинип турар.

Виктор ИДАМ.
Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

БАЙДАЛ КАНЧАП ӨСКЕРИЛГЕНИЛ?

Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң автопаркы мооң мурнунда чылдарда күш-ажылдың сагылга-чуруму багай турган коллективтерниң бирээзи. Чолаачыларның аразында 9-10 шак чедир ажылче үнмес, харын-даа машинам үрелик дээш ажылдавас кижилер тургулаан. Автогаражтың эргелекчизинге Владимир Сагаанович Оормакты соңгаан соонда, автопаркта байдал өскерилген. Ам ында сагылга-чурум экижип, машиналар эртенгиниң 8 шакта-ла ажылче үнүп турар апарган. Гаражка чүгле үрелик болгаш септээр машиналар артып каар. Чолаачыларның дыштаныр черин кылган. Гаражтың кызыл булуңунда шыдыраа болгаш бильярд өрээлдери бар. Чолаачылар хостуг үезинде ойнап-хөглеп алгаш, сеткил-сагыжы сергек чанарлар. Неделяның суббота саңында чолаачыларның болгаш трактористерниң хуралы эртип, эки ажылдаанарны анаа шаңнап-мактап турары чаңчыл апарган. Ажылынга ээ-харыысалга чок, машина-техниказынга кам чок, арага-дарыга суңгар чолаачылар-биле тускай беседаны кылып турар.

Владимир Сагаанович онаашкан ажылынга ээ-харыысалгалыг. Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумунуң механизация салбырының 2-ги курузунда бот-өөредилге-биле ол өөренип турар.

Кызыл-оол САТ.

Бир чагааның изи-биле

ТАРАЙ-ДАА БЭЭР ЧООР БЕ?

ЧҮГЕ БОДАВАЙН БАРГАН ИРГИ?

Бо чүүлдү эгээн адаан домак Чөөн-Хемчикте «Тыва» совхозтуң Хопун-оол Оңдар база Кара-оол Моңгуш удурткан тудугжу бригадаларының тудугжуларының ажыл телевидениниң чөптүг эвес болганынга хомудааш, чугаалап турган чугаа сөзү-дүр ийин. 20 тудугжу ат салган хомудалдыг чагаа редакцияга келген. Ол чагаадан чамдык одуругларны маңаа киирээл.

«Эргим редакция! Бо чагааны силерже «Тыва» совхозтуң бөлүк тудугжулары бижип олур бис. Ийи бригада 1988 чылдың тудуг планы-биле таныжып каш, совхоз дирекциязы-биле кээрэ чарган бис. Совхоз директору, кол экономист, кол бухгалтер, тудуг прорабы база ийи тудуг бригадазының тудугжулары хуралдааш, 12 муң рубль өртектиг бир бажыңны (анаа малчын чурттаар), специалист чурттаар 30 муң рубль өртектиг бир, кайызынга-даа ийи аал ниити чурттаар 63 муң рубль өртектиг ийи бажыңны тудар кээрзин чаргаш, шуптувус ат салгаш, ол документилерни холга алган бис. Малчын чурттаар бажыңның тудуун август 1-де, арткан тудугларны октябрь 1-де бүрүн доосаш, дужаар ужурлуг турган бис. Кээрээде ынчаар айыткан-даа. Херек кырында бүгү ажылдарны июнь 25-те доосаш, дужааган бис. Түңнел санажыылганы мынчага чедир кылып бербейн туруп берген.

Июль айның ортан үезинде айтырарывыска:

— Силерниң акшаларны санап каан бис, чүгле ат салдырары арткан — дээн соонда, сураг барган. Катап айтырарывыска, ийи аал ниити чурттаар бажыңнарның смета өртээн 42 муң рубльге кудулаткан дээш, санап бербейн туруп берди. Бистиң бо айтырывысты сайгарып бээрин улуу биле дилеедиис, эргим редакция».

Тудугжуларның хомудалдыг чагаазын алгаш, оларның боттарынга барып ужуражып, чугаалажып көрген бис. «Редакцияга чагаада бижээн чүүлүвүс шын. Телевидери ынчаар будалы бээрин билген болзувусса, тарай-даа бээр чүвевисти. Бо чылын база-ла тудуглар тудар, база-ла кээрэ чарар болгай. Бо-даа бисте өөредиг болду. Мону дүмчүкка кертип албаажe хоржок-тур эвеспе» — деп, тудугжулар чугаалажып турду. Тудугжулар бригадирлери Кара-оол Моңгуш биле Хопун-оол Оңдарның чугаазы мындыг.

Кара-оол Моңгуш:

— Кээрэ ёзугаар 2 аал ниити чурттаар бир база малчын чурттаар бир бажыңны тудар кылдыр дугуруушкаш, «Тыва» совхозтуң директору Дамдың Кара-Сал, кол бухгалтери Мария Куулар, кол экономизи Ким-оол Түлүш (ол ам мында ажылдавайн турар), прораб Никита Кара-Сал база тудугжу бригаданың кежигүннери ат салдывыс. Ону күштүг болдуруп, совхозтуң таңмазын база баскан.

Хопун-оол Оңдар:

— Бригадавыс чардынган кээрэ ёзугаар 63 муң рубль өртектиг бир бажыңны хуусаа бетинде тудуп доосту. Ам ол бажыңда Теве-Хая суурнуң харылаа салбыры бар. Смета ёзугаар өртээ 30 муң рубль бажыңда совхоз директору Дамдың Кара-Салдың өг-бүлези чурттап орар. Кээрэ ёзугаар бирээзин август 1-де, бирээзин октябрь 1-де бүрүн дужаар турдувус. А херек кырында хуусаа бетинде, июнь 1-де-ле ажыглаалга кирип, дужаапкан бис.

Тудугжулар бо бажыңнарны бригада кээрээзи-биле тудуп эгелээн турган. Чаа тудугларны тудуп эгелээр мурнунда тудугжулар чек системазы-биле ажылдаарының эге билиглерин база өөренип алган турган. Чек дептери тудугжуларның холунга турарын олар база эки билир. Ынчалза-даа тудугжулар оон бараанын безин көрбээн. Чек дептери бистиң холувуска турбас чүве бе деп, тудугжулар прораб Никита Кара-Салдан айтырарга, «ол силерге турбас» деп харыы берип каарга, чугаа ооң-биле соксап каан.

Тудугжуларның хомудалдыг чагаазын совхозтуң кол бухгалтери Мария Кызыл-ооловна Куулар база прораб Никита Кара-Сал-биле кады сайгарып көрген бис. Ийи аал ниити чурттаар бир бажыңның смета ёзугаар өртээ 63 муң, а специалист чурттаар бажыңның 30 муң, малчын чурттаар бажыңның 12 муң рубль кылдыр баштайгы титул даңзыга бижиттинген. Бо ёзугаар тудугжулар-биле кээрэ чардынган болгаш ийи тала адын салып, ону күштүг болдуруп таңма баскан. Тудугжулар бо бажыңнарны хуусаа бетинде тудуп, ажыглаалга киириптер болза, оларга 28,6 хуу шаңнал акшазын төлээр кылдыр кээрэде база айыткан. Бир эвес тудугжулар 63 муң рубль өртектиг бажыңны хуусаа бетинде «эки» деп демдекке дужаар болза, 13 муң 800 рубль алыр ужурлуг. Тудугжулар сөзүнге ээ боол, «эки» деп демдекке дужааза-даа, ону база төлевээн. Шак мындыг будулгаазын үнүп кээрге, тудугжулар редакцияже чагаа бижээни ол.

Прораб Никита Кара-Сал:

— Баштайгы титул даңзызын тургузуп, ниити түңү 464 муң рубльдиң тудуг монтаж ажылдарын кылыр кылдыр тудугжулар-биле кээрэ чаргаш, ийи тала — совхоз дирекциязы-биле тудугжулар бригадалары ону күштүг болдуруп, ат салгаш, таңма баскаш, районнуң агроүлетпүр каттыжышкынынга чедирдим. Ынча түңнүг акша совхозтуң агар саңында чок дээш, ол титул даңзыны эде кылдырткан чүве. Тудуг кылырынга совхозка тускайлап берген акшазы 222 муң рубль болган. Ынчангаш бо түңге эде кылган. Ону тудугжуларга чедир тайылбырлавайн барганым мээң буруум болган-дыр.

Совхозтуң кол бухгалтери Мария Куулар-биле тудугжу бригадаларының аккорд-шаңналдыг нарядтарын база көрүп көрдүвүс. Кара-оол Моңгуштуң тудугжу бригадазынга ийи аал ниити чурттаар 2 бажыңны туткан дээш 8238 рубль 50 көпеекти, малчын чурттаар бажың дээш 3131 рубль 50 көпеекти санап каан ведомостар бухгалтерияда бар. Аккорд-шаңналдыг нарядтың ниити түңү 11 муң 370 рубль. Тудугжуларның авансыга алган акшазының түңү 9814 рубль. Тудугжулар ам-даа 1556 рубльди алыр ужурлуг. Хопун-оол Оңдарның удуртуп турар бригадазының тудугжуларының кылган ажылының нарядын 15 муң 50 рубльге хаап каан. Ооң иштинден 12 муң 9 рубльди тудугжулар авансыга алган. Оларның ам алыры 3 муң 41 рубль.

Совхозта бүгү тудуг ажылын харыылап орар прораб Н. Кара-Сал тудугга чарыгдаар капитал салыышкыннарны совхозтуң саң-хөөзүн тудуп орар бухгалтер, экономист тускай эртемниглер-биле баш удур санап, билип алгаш, ооң соонда тудугжулар-биле кээрэ чарар турган эвеспе? Тудугжулар-биле чардынган кээрэ өскерилгениң тудугжу бригадаларының кежигүннеринге дораан дыңнадып, ону сайгарып, кээрэни катап чарар хемчеглерни чүге дарый албааныл? Шак мындыг «тывызыктыг» салып кааш, тудугжуларга чогуур үезинде дыңнатпайн, ону оларга тайылбырлап бербеске тудугжуларның айтырыг көдүрүп, ол-бо черлерже чагаа бижип турары ол. 63 муң рубль өртектиг ийи аал ниити чурттаар бажыңның смета өртээн 20 муң рубльге бадырагаш, 43 муң рубльге эккеп каанын тудугжуларга ол дораан дыңнадып, тайылбырлап берген турган болза, мындыг хомудал үнмейн-даа баар чадавас турган ийик.

Кылган ажылын үзе санажып алыр дээш тудугжулар эрткен чылдың декабрь 11-де совхоз директору Д. Б. Кара-Салга барган. 2 аал ниити чурттаар бир бажыңның смета өртээ 63 муң рубль турганындан 43 муңга келгенин тудугжулар ынчан хамык чүвениң хөлү эрте бергенде, прораб Н. Кара-Салдан дыңнап кааш, хөделип эгелээни ол чүве-дир. Тудугжулар чүвениң шынын тып алыр бодааш, совхозта профкомга (даргазы Чечек-оол Куулар) билдиришкин база киирген. Ооң харыызы-даа сураг барган. Тудугжуларны профкомга келдиртип, оларның хомудалын сайгарып бербээнинге тудугжулар дыка-ла хомудап турдулар. Чоннуң негелде-хомудалынга дыңнангыр эвес, бюрократчы чорук чогум-на ол эвеспе?

Хопун-оол Оңдарның тудугжуларының ам-даа алыр ужурлуг 3 муң 41 рублин, Кара-оол Моңгуштуң бригадазының 1556 рублин совхозтуң бухгалтериязы саададып турбайн, чогуур үезинде санап берген турган болза, мындыг хомудал үнмес-даа турган чадавас. Тудуг-монтаж ажылдарының херек кырында кылган хемчээлин тудугжулар алыр ужурлуг.

Күш-ажылды организастаарының кээрээлиг аргаларын совхозта ам-даа чедир үнелевейн турарын бо бүгү херечилеп турар-дыр. Бо чаа чүүлден коргар апардывыс деп тудугжулар чугаалажып-даа турду. Бо чылын база-ла чаа тудуглар тудар болган бис. Баш удур тарай-даа бээр чоор бе деп, тудугжулар ниити хөөнүн илередип турдулар.

Тудугжулар-биле санажылганы шын-даа, шын эвес-даа кылганы — тывызыктың тывызызы-дыр. Кара чаңгыс билдингир чүве — кижилерниң сеткили хомудап артып калганы. Хей-даа черге хомудап турар чадавас. Ынчалза-даа телевидениниң чөптүү бүзүрелирип совхозтуң кол бухгалтери, кол экономизи, тудуг прорабы чүге бодавайн барган ирги? Чүвени канчап билир — совхоз бо тудугжуларын оскунуптар болза база кончуг.

Маадай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

Ленинград көвүрүглерин камгалап турганы

Ленинградтың көвүрүглери— Даштындан көөрге, онзагай чүве чок ышкаш, ынчалза-даа Ада-чурттуң дайынының чылдарында оларны камгалаар дээш кайы хире күш үндүргенин билир кижи ховар. Чүге дээрге ол көвүрүглер — хоорай коммуникацияларының эң чугула суудалдары.

Ленинградтың көвүрүглериниң ужур-дузазын гитлерчилер база тергиин эки билир турган, ынчангаш бүзээлээшкинниң баштайгы хонуктарындан эгелеп оларны узуткаар сорулга салган. Ону агаардан узуткаары база болдунмас, чүге дээрге ужудукчулар болгаш зенитчиктер чагдатпас. Үгер-боо-биле көвүрүгнү чуура адыптары база болдунмас. Ынчан дайзын бөдүүн-даа болза, идегелдиг арга тып алган: Невалап миналар бадырыптар.

Шак ынчаар Нева хемнеп бөдүүн хааржактар агып бадып орган. Оларның иштинде частыр чүүлдер болгаш миналар суккан хааржактарны манзалар-биле, будуктар-биле чажырып каан. Оон туржук, миналыг хааржакты аът сегиинге безин шыжап кааш бадырып турган. Ол дугайын хайгыылчылар билип кааш, штабче дыңнаткан. Балтийн флодунуң штабы ол медээни алган соонда лейтенант Антон Юргелевичини кел дээн. Ол дайынчы Финн өлүүнге хеме эрттирбес четки салып турган дуржулгалыг кижи-дир эвеспе.

Корчимо суурнуң чоогунга доктаар, суглап чаңгыс-даа чүве эрттирбес, ында мина бар деп дужааалды ол алган.

— Ону канчаар эрттирбезиниң аргазын бис айтып берип шыдавас-тыр бис— деп, штабка чугаалаан. — Чүге дээрге ындыг чүве делегейге туруп көрбээн. Бодуңар көрүп турган хөделиңер.

Корабльдың дайынчы операциязы шак ынчаар эгелээн. Ол чаңгыс хүн эвес, чаңгыс ай эвес, бүзээлээшкинниң 900 хүнүнүң дургузунда үргүлчүлеп келген.

Корабльдың экипажында 29 кижи бар. Доктаал туразы-биле командир чогумчалыг черни шилип алган — мурнуку одуругдан бир километрде болзажок, бедик эрик артында, ынчангаш дайзынның снарядының огу четпес. Ынчалза-даа далайжылар аңаа чаштынып орарын күзевээн.

— «Эштип чоруур өлүмнү» канчаар тудар бис, бодаңар, оолдар — деп, Юргелевич чугаалаан.— Хондур бодангаш, эртен аргазын тыпкан турар ужурлуг бис, миналар чоокшулап орар.

Баштайгы «аалчыны» уткууру-биле командир боду ушпукен. Хемниң арыг суунда саллап бадып орган чүүлдү олар дораан көрүп каапнар. Ону демир дузак-биле илбектеп алгаш, өөжүм төрептилеп чорупкан. Кажан элээн ырай бергенде командир дужааган:

— Ам ырадыр шелиптиңер!

Шлюпкадан ужен метр черге частыышкын болган. Мина-дыр.

Далайжылар хемни дүн-хүн чок хайгаарап турганнар. Чамдыкта дайзын оларны хемче чагдатпайн, боолап туруп бээрлер. А күзүн эрте караңгылаар, ынчангаш мина бидиртпейн эрте берип болур. Ону болдурбазы-биле четки салыр деп бодап алганнар.

Дүне када дайынчылар мурнуку одуругже чоокшулап чедип келгеш, сутже чиик чүүлдерни салып бадырыпкан, оларның кайнаар агарын хайгаарап турганнар. Хемниң агымын ынчаар тодарадып ап турган. Ол ышкаш Неваның хаяызын база аңгы-аңгы черлерден тодарадып турган. Шак ынчаар мина эрттирбес чүүлдү тургузуп алган.

Хорадааныңдан гитлерчилерниң өлү чарлы бер чазып турган. Оларның кайгамчык планын каш санныг далайжылар күүсеттирбейн турган. Ынчап кээрде оларны узуткаар сорулга салган. Немец аэростат агаарже көдүрлүп үнген, ол хемниң бүгү дуртун хайгаарай берген. Аңаа эжиндирип чорааш совет далайжыларны оол боолап эгелээн. Мичман Соловьев өлүрткен, кол старшина Фисенко болгаш ийиги чаданың старшиназы Шишуков, өске-даа хөй далайжылар балыглаткан.

Совет далайжыларның салган четкилерин узуткаар дээш фашистер будуктарлыг улуг ыяштарны, миналаан салдарны болгаш баржаларны бадырып турган. Частыышкын болуп, четкилер үстүп турган. Ынчалза-даа далайжылар өлүм оруун катап-ла дуглаптарлар. Шак ынчаар көвүрүг узуткаар чаңгыс-даа чепсээн фашистер эрттирип шыдаваан.

Балтийн флодунуң штабының А. А. Юргелевичиге берген характеристиказында мындыг одуруглар бар: «Дайын чылдарында Неваның көвүрүглерин камгалаан кижи...». Ийет, ол эш-өөрү-биле кады көвүрүглерни камгалап, кижилерни камгалап, хоорайны камгалап, фашизмден делегейни камгалап турган. Оон дайынчы маадырлыг херектерин Төрээн чурт дайынының орденнер-биле — Ада-чурт дайынының ордени-биле болгаш Кызыл Сылдыс үш орден-биле үнелээн. Тиилелге соонда Юргелевич шериг флодунга 13 чыл дургузунда албан эрттирген.

«Гарибальдиниң» командири чораан далайжы ам 80 харлаан. Ынчалза-даа ол дыштанырын күзевейн турар. Ленинградтың далай портунда порт хайгааралының улуг капитаны болуп ажылдап турар. Ол портка ыраккы 1932 чылда оон күш-ажылчы амыдыралы эгелээн, коммунистерниң хүрээлелинге ол ынчап кирген.

Антон Александрович Юргелевич немецтеп, англилеп хостуг чугаалаар, ол тергиин дипломат болгаш шыңгыы контролёр. Ону дыка хөй даштыкы чурттарның судноларының капитаннары эки билир. Хоочуннуң күш-ажылын портта база бедии-биле үнелеп турар —оон херээнде «Далай флодунуң хүндүлүг ажылдакчызы» деп демдек чайнап чоруур.

Улуг капитан бодунуң хайгаараар ужурлуг черин хүрген чоруктуг катерин хөлгелепкеш, эргип кезип чорууптар. Оон сорулгазы — Финн өлүүнүң суглаарынга бызыг чурумну тургузары. Далайжы кижи кажан-даа далайжы. Оон күш-ажылчы ээлчээ уламчылавышаан.

Нелли ОВЕРИНА.
(ПМА).

«ЙЕТИ» — ХАР КИЖИ

«Йети» ижээнинче моорлап кириңер!» деп орук кыдыында бижиктерни Непалдың Покхара хоорайынче бар чораан үргүлчү көрүп болур. «Йети» ижээнинче аян-чоруктан кылыңар» деп сөстерни автобустарда аажок кооску кылдыр бижиглеп каан.

Эртем экспедицияларлы болгаш энтузиаст кижилер ам дээрезинде туттурбаан «хар кижиниң» Гималай дагларында харда арттырган медээжок улуг изин хемчээп, чурукка тырттырып ап турар, ол-ла. Орангутанг дээр сарбашкынга дөмейлешкек ол селбегер амытанның дүрзүзүн хевистерде, бут бөмбүг ойнаарларының хөйлеңнеринде, плакаттарда, календарьларда чуруп көргүзүп турар. «Хар кижиниң» дүрзүзүн көргүскен тускай таңманы садып алгаш, Гималайда хаан чазаныың өмүнээзинден чагааларны азы открыткаларын «бүзүреткеш» чорудуп болур.

«Йетиниң» чарлаары халбарын турар, мыда багай чүү деп, хөй акша киирип алырынга ол херектиг. А «хар кижи» боду канчаар чурттап турарыл, ынчаш? Оон чажыды ам-даа билдинмес хевээр. Оон ужуруунда фантазия, даан бодаашкыннар, идегелдер көвүдээн. «Хар кижи» дугайында чугаа чаа-чаа медээлерин бодалдарны улам көвүдедип турар.

Англия чурттуг Джон-Поль Дэвидсон Гималайларда «хар кижини» эң сөөлгү көрген деп «Непал тревеллер» журнал бижээн. Ол эрткен чылдың чазынында Тибетке Би-би-си компанияның кино тырттырар бөлүүн баштап чорааш, даг бажында кылын харда аажок улуг ис көрүп каан. Оон чүрээ дүвүреп турза-даа, элээн бар чорааш, сүүр даштар кырында селбегер амытан көрүп кааш, ооргазындан сөөк дери төктүп, сыртайып калган. Идииниң иштинче суук чүве безин дамдылап турган. «Турган черимден шимчеп чадап каан мен» —деп, Дэвидсон бижиңген.

Ол-ла экспедиция Гималайларның 5760 метр бедиинче үне бергеш, чап-чаа өлүрткен, кежии чара соп октапкан ийи аргар кежиинге база таварышкан. Кандыг-даа араатан амытан аргарны ындыг шевер союп чип шыдавас деп түңнелди олар кылган. Оон чоогунда дагларда кижилер чок. Аргарларны кым союп чипкенил? «Хар кижиниң» база бир чажыды ол.

«Хар кижи» бар дээрзинге шуут бүзүрээр мен» деп альпинист Крис Бонингтон чугаалаан. Непалда чурттап турар бир биче улустарның төлээлекчилери шерптер — альпинистерни бедик сүүрлерже үдеп, ат-херекселдерин чедиржип бээр дидим дагжылар — «хар кижиден» дыка коргарлар. «Хар кижиниң» дилээринге олар кирипестер. Ону дилээр болза дораан-на өлүп каар сен деп өскээртен аңаа барган кижилерге олар чугаалаарлар. Ынчалза-даа шерптер «хар кижиниң» дүгүн чаа көрген чүве дег, аажок-ла хөөрээрлер.

«Хар кижи» дээрге аңаа кижиден ийи катап узун, кара-хүрең селбегер дүктерлиг, а чамдыкта оон дүгү сарыг-даа апаар. Кыска мойнунда бажы шөйбек, аксы улуг, диштери чииг, холдары узун, үстүлүч муңгаргай хевирлиг. А оон будун канчаар! Тавангайы, баскан изиниң узуну 40 см, доораазы — 20 см. Эверест сүүрлеринде эң баштай — 1921 чылда чораан экспедицияның удуртукчузу англи альпинист Говард-Бери ынча деп чугаалаан. «6700 метр сүүрже үне бергеш, харда кылаштажып чораан селбегер кара амытаннар көрген бис. Оларның изиниң улуун чүге деңнээр!» — деп, ол чугаалаан.

Ынчангаш «хар кижиниң» изиниң дугайында чугаа база чугаалаан.

Ынчангаш «Хар кижиниң» изиниң дугайында чугаа база хереги бооп турар. «Хар кижиниң» буттарының дыргактарын, кежин будда дуганнаава шыгжап турар. Ону шинчилеп көөрге, эрте-бурунгу шагның мегелеп кылып каан кежи болган. Ынчалза-даа энтузиаст кижилер «хар кижиниң» чажыдын тыптар бис деп идегечивишаан хевээр.

Дмитрий МАКАРОВ. СЭТА-ның корр.

«УЛУГ-ХЕМ» № 70

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң органы — «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының ээлчеглиг чеден дугаары чырыкче үнген.

Он муң кезек тираж-биле чырыкче үнген чаа альманахта «Чечен чугаалар», «Шүлүктер», «Улустарның найыралы — литератураларның найыралы», «Критика, библиография» болгаш өске-даа чаа эгелер кирген. Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы К. К. Кудажының «Дөртен уругнуң иезин», «Шагдаа». Владимир Серен-оолдуң «Шанак нан», «Анай-Хаак», Василий Монгуштуң «Аян-чорук», «Сүме», «Чээн». Сергей Пюрбюнуң «Дургуннар» деп (шии) проза чогаалдарын чаа үндүрүлгеде парлаан.

Шүлүк чогаалы хөй арыннарны ээлээни таварылга эвес, аныяк авторлар мурнундагы ышкаш, чаа-чаа шүлүктерин элбээ-биле үндүргенин мактадыг, оларның чижээнге Игорь Иргиттиң «Авам чээ», «Чырык муңгарал», Эмма Ооржактың «Ээрлиг», Октябрь Түп-оолдуң «Кара сүглар», Антон Үержааның «Мөнге баглааш», Владислав Саржат-оолдуң «Час», Борис Кууларның «Мөңгүн делгемнер» болгаш оон-даа өскелерниң чечен-мерген, сүүзүннүг шүлүктерин демдеглээри өөрүнчүг.

Ол ышкаш интернационалчы темага холбаштыр хакас чогаалчылар Николай Доможаковтуң, Михаил Кильчичаковтуң, Михаил Чебодаевтиң, Моисей Баиновтуң, Сергей Карачаковтуң чогаалдарын Ю. Кюнзегеш, М. Доржу оларның очулгазы-биле парлаан.

Сандю САНДАН.

Солун кижи-биле чугаа

КӨРБЭЭНИ ЧОК

1. КЫДАТ ЧЕТКЕН ТЫВА

Данзын-оол Ховалыгович Баазаңның эртеми башкы. Ынчалзажок, ол комсомол, культура талазы-биле удуртур ажылдарга, парлалга органнарынга хөй чылдарда ажылдаан. Оон онзагай талалары чүгле ында эвес. Бир эвес оон-биле сеткил хандыр хөөрежип чугаалажы бээр болза, чанында кижиге туржук, өскелериниң-даа сеткилин хаара тудуптар солун чүүлдер-биле ол байлак. Ол Бээжин (Пекин) четкен ээш санныг тываларның бирээзи. Алдан чылдар эгезинде, хып дээн чалыы назынының үезинде ол аңаа туристеп четкен. Оон чугаазы бо:

— Чаңгыс ок-биле ийи койгун боолавас дижир. 1962 чылда мен мырыңай үштү боолаан мен: чаңгыс туристчи путевка-биле ол чылын Моолга, Кыдатка, Индияга чедер, ол чурттарны барып көөр аас-кежиктиг болган мен. Моолга, Индияга чорааннар хөй. Парлалгадан номчаан бис. Ынчангаш ол чурттарга эвес, а акы-дуңма Кыдат Улус Республикага кажыы доктаайн. Аңаа он хондувус. Комсомол ажылдакчылары, бөлүк туристер бистер, Кыдатка хөй черлерни кезип көрдүвүс. Пекин, Шанхай, Тяньцзинь баштадыр элээн каш улуг хоорайларны, кодээ суурларны эргий кезиптедивис. Ол чорааш эскергенивис бир чүве—кыдат чоннуң совет туристерге, черле совет улуска хүндүткели.

Пекин делегейде база бир эң улуг, чараш хоорай-дыр деп көрген мен. Ону бөдүүн сеткилдиг, өкпиргек улус эвлеп чурттаан. Архитектура талазы-биле оон кала-даа калдаптаттынмазы тодаргай. Школачы чорааш география кичээлдеринге өөренгенивис Кыдаттың улуг ханазын тудуп, суйбап, караамга бүзүревейн турганым кайын уттундурар. Төөгүнүң бо ындыктыг тураскаалы 1 муң 200 километр черже шөйлүп чоруткан. Чүгле кыдат найысылалды 110 километр ындыг хана хааныаан. Элезин, чуурга, далган, дөй-доврак холуп турган кыдган бо хана чеже-чеже чүс чылдар эртсе-даа, теңдиш дивээн, үрелип доңурулбаан. Ону тудуп кылырда хереглээн хододу үстүнде адааныыс чүүлдер-биле кызыгаарланмас. Ындыг болганда ону тодарадыр дээш шинчилел ажылдары ам-даа чорут турар дээрзин чоокта бир сеткүүлден номчудум. База бир улуг сонуургаан чүүлүм — Кыдаттың ийиги улуг хоорайы Шанхайның чоогу-биле агып, эриктерин чуп чыдар хемниң өңү. Ол үдетпүр-бүдүрүлгениң артынчыларындан-даа эвес, аңаа боду черле сарыг өңнүг болган. Ол хирезинде суу арыг, кылаң. Оон адын тыва дылче элдээрти очулдурарга, база-ла ынчаар адаттынар—Сарыг-Хем.

2. БАЯНМУНХТУҢ АДЫЖЫ

Аян-чорукчу кижиниң сеткили черле ындыг, хире-кире достунмес, олут орбас, чыдын чытпас апаар. Данзын-оол Ховалыгович чоокта бир эки хүн Моол Арат Республикаже база катап чорааш келген. Оон дугайында ол ынчаар чугаалаар:

— Чону үш дылга чугаалажыр Эрзинде чурттап чоруур болганымда кожавыс Моолдуң найысылалы Улан-Баторда орус дылда парлаттынып турар «Монголия» журналдың, «Новости Монголии» солунунуң доктаамал номчукчузу мен. МАР-га чаңгыс эвес удаа барган болгаш, ында таныырым кижилер, чораан черлерим дугайында чүүлдерни сонуургаар мен. «Монголияның» эрткен чыл төнчүзүнде үнген дугаарларының бирээзинде Г. Энхжингиин «Моолдуң алдарлыг мөгези» деп чүүлү мени сонуургаткан. Ында Моолдуң ол мөгези чурттуң национал байырлалы — наадымнарга чээрби чыл улаштыр хүрежип келгеш, хөй рекордтарны тургускан Хорлоогийн Баянмунхтуң дугайында чугаа чоруп турар. Баянмунх ийи чыл бурунгаар, 1987 чылда, 43 харлыында, сөөлгү катап он дугаар шүүлген. Оон соонда бир чыл эрткенде Өвүрнүң делгемнери-биле чергележиикен чыдар Убса-Нур аймактың Хяргас сумузу чурттуг, бүгү делегейде ат-алдарлыг мөге Х. Баянмунх-биле ужурашканым ол.

Ужуражылга мынчаар болган. Моолдуң хостуг хүреш талазы-биле күрүне тренери Х. Баянмунх спорт ордузунга белеткел эрттирип турган, бистиң чурттан тургавыс «Улан-Батор» дээр аалчылар бажыңының бирги каъдында столоваяга командазы-биле кээп чемненип турду. Столдарывыс безин кожа. Чугаа эреп чедерим билек, холун менче сунду. Адыжымның хензиин чурттаалгам иштинде ынчан бир дугаар эскердим. Салаалары оон халбак адыжынга көзүлбейн бардылар. Холдарының улуу, дыңзызы мажаалайны-даа сагындырар. Тывадан мен дээнимни биле салла, «байысаап» эгеледи. Тыва дугайында айтырбас чүвези-ле чок. Ылаңгыя республикада тыва, хостуг хүрештерниң өзүлдезин хөлчок сонуургаар чораан. Мөгелеривистен А. Доржуну баштады айтырар. Оон үлегерин эдерер, изин базар тыва мөге оолдардан хөйнү өстүрерин күзээр. Тываның Өөк Аксы, Бай-Хаак ынчаар ойнап өскен, Олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону Иван Ярыгинниң дугайын хөөрей бергенде, дек салдынмас. Баянмунх чугаавыс төнчүзүнде тыва мөгелерге, Тываның ажыл-ишчи бүгү чонунга чаагай күзээшкиннерин дамчыткан чүве.

3. МООЛГА ЧОРБААН МООЛ

Улан-Баторга, оон-биле аттааш аалчылар бажыңынга тура, хөй-ле солун чүүлдерни көрүп, билип, хөй аймак сөөк улус-биле ужураштым. База бир кыска ужуражылга номчукчуга солун болур чадавас. 1988 чылдың май 24-те үнген «Новости Монголии» солуну «Хары чуртка бежен чеди чыл» деп эгелиг улуг чүүл парлаан. Ону «Шынга» база очулдургаш, парлаан. Чажында-ла чуртундан үнгеш, Кыдат, Индия, сөөлзүреди АКШ-ка бежен чеди чыл чурттааш, Моолда өскен-төрээн черлерин көрүксээниңден адап-сурап чедип келген бир бай-херекситен моол кижи дугайын чугаалаан.

Оон ады Жамцтоттох. Ол мурнуу Гоби аймак чурттуг. Төрээн черинге мага хандыр чолукшуп, төрел моол чону-биле күзел хандыр хөөрежип алгаш, эртенинде дедир Нью Йоркче аъттаныр деп чура, кырган хенертен мөчүп калган. Ашактың чуртунче тыртылган сеткили ырак оранче дедир ээр ужур чогу ол болган... Ашак ол келирде, Кыдатка төрүттүнгеш, Индияга англи дылдыг школа доосткан, ам чүгле АКШ-тың эвес, а делегейниң эң улуг хоорайларының бирээзи Нью-Йорктуң такси парыгында инженерлеп турар улуг оглу Тоттохту (Доктугуну) эдертип алгаш келгеш, база-ла «Улан-Батор» аалчылар бажыңынга доктаап турган. Индий, кыдат, англи, орус, моол дылдарның кайызынга-даа арыг чугаалаар, беш дыл билир америк хамааты Тоттох адазының сөөлгү ёзулалын эрттирип кааш, Америкаже ээп чоруур деп турда, буянныг сеткилдиг гидистиң ачызында оон-биле каш сөс солчур аргалыг болган бис.

Седип-оол МОНГАЛ.

ЫРЖЫМ БУЛУҢ

Эргим, Мергелдей, бистиң байдалывысты чугаалаарга, мындыг.

Кызыл — Эрзин оруунуң солагай талазында каш борбак бажың бар. Кызылдың дугаары бир орук-тудуг участогу ол. Ында 30 хире өреге бар. Кижилерниң саны ында чүс ажыг. Бир класстан өлды класска чедир бистиң уругларның саны 17. Олар колдуунда үш болгаш ийи дугаар школаларда өөренип турар. Аңаа чедип алыры дыка берге.

Ынчангаш Артык Ховалыгның «Пассажирлер аргыштырылгазы» деп чүүлүнге хамаарыштыр мону бижидим. Бистиң ол «ыржым» булуңувусче кандыг-даа транспорт маңнавайн турар. Хоорайда ажылдап, өөренип турар улуг, биче кижилер кыштың соогунда чадаг кылаштажып, автобус доктаар черлерге чедир доңуп-дожап чедер. Аңаа барган база маңаар ужурга таваржыр. Эң ылаңгыя өөреникчилерге коннуг берге. Калинин кудумчузунда шимчээшкин хөй. Ону эртеринге бети дизе-ле 5-10 хире минута чарыгдаар. Ол улуг орук черге озал-ондак база таваржып болур-ла болгай. Чадаг кижи эртерде ында кандыг-даа демдек чок.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга чедир каш санныг хонук арткан болгай. Бо талазы-биле биске келген агитаторлар-даа чок. Ажыы-биле чугаалаарга, харылзаа ажылдары бисте чорувайн турар. Почта, телефон, радио чок. Ылуг-ла ыржым булуң! Ийи чыл бурунгаар Кызылдың харылзаа чериниң ажылдакчылары маңаа почта хааржаа аскаш, ам-на силерге чагаа, солуннар үргүлчү кээп турар дээш, чонну куруг черге өөрткеш, чоруй барганнар. Бо хүннерге чедир чүү-даа чок! Кандыг-даа аргыжылга, харылзаа чогундан мында чурттакчы чон дүвүренчиг байдалда арткан.

Бистиң бо черде божуур аныяк иелер база бар. Чоокта чаа Чернявский дээрзиниң кадайының эъди аараан. Ол боду дүне када кыштың соогунда маңнап чоруткан, телефон долгааш, орук аксынга «дүрген дуза чедире» машиназы маңнап шаг-ла болган... Кандыг-даа харылзаа чок ыржым булуңга чүү турбас боор. Ында ажылчын кижилер бар болгай.

Аъш-чем садары-биле хоорай кирер апаар. Оон тура аар чүве кедүрери дыка берге. Такси дозуп алгаш, Кызылдың дугаары бир септелге-тудуг участогунга чедирип бериңер деп дилээрге, чолаачылар билбес болур чорду. Канчап черле «уттундуруп калган» улус боор бис дээш муңгараар-дыр мен. Чүгле мен эвес, өске-даа чурттакчылар ындыг байдалга таваржып турар.

Кызыл — Эрзин оруунга машиналар доскан кижилер мырыңай ууралбес. Чамдык улус автобуска билет чок болурга, эрткен-дүшкен машиналарга олурар дээш аңаа чедир кылаштажыр. Бир эвес бистиң ол ыржым булуңувусче автобус маңнап турган болза ол-даа кижилерге дөгүм болур-ла ыйнаан.

Бис хоорай чоогунда чурттап турар болганымзыта, оон девискээринге хамааржыр эвес бис бе? Бо талазы-биле Кызыл хоорайның күүсекчи комитединден кижилер бистиң черге кээп, чон-биле чугаалажып, түңнелден үндүрер боор деп идегеп артывыс.

Бодум пенсияда мен. Ынчалза-даа Кызыл хоорайда барып ажылдап тур мен. Оон тура бүзүрелдиг ийи будун-биле бастырып-ла орар сен, ол-ла. Ыржым булуңнуң кижилери, бистерге, дузалап көөрүңерни диледим, эргим Мергелдей!

Сержи ХОВАЛЫГ.
Пенсионер.

«ЧАЛАЛГАГА» ЧОРДУМ

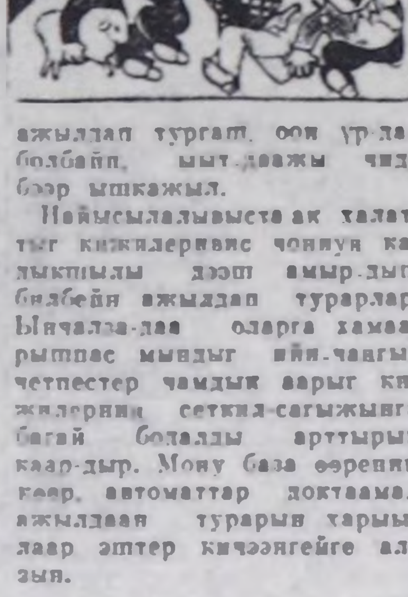

«Биске кээп көрүңер, Мергелдей!» — деп, республика эмнелгезинде аарыг кижилерден сөс келген. Ында кандыг-даа аарыг кижилер бар болгай. Хамык далаш чоруумну соңгаарладыр ужурга таварыштым.

Аарыг кижилерге ужуражырының мурнунда, эмнелгениң кирер эжииниң талазынга чедип келдим. Кайгааныңны канчаар силер. Хөөредип чугаалаар болза, хаван каттырар, ыт сыгырар чүве чоор. Эмнелгеже кирер эжиктиң мурнуу талазында элээн делгем шөлчүгеш бар чүве-дир. Ында хуу машиналарның хөйүн чүү дээр. Артында олар шупту ажылдап турар. Аңаа бичии када турган, дүмчүүм ишти ажып келген. Шыдавайн, дүрген-не эмнелгеже кире бердим.

Ийиги каътка үнүп келдим. Кезип эмнээр салбыр. Шөлчүгешче уруглар кезип эмнээр салбырның соңгалары көрнүп алган. Кыжын соонта чеже-даа дуглап каап соңгалардан машиналарның ажылдадып каапкан ажыг хейлиг агаары аарыг уругларның чыдар черинче кирип турар. Оон кадында улуг аарыг чыдар кижилерге «Бип-ип! Би-ип-ип! — кылдыр медээлээн үннер кедергей аңныг.

Мергелдейниң барбас-кирбес чери бар эвес, ак халат кедипкеш, палаталар эргий кезип базып тур мен. «Мергелдей» деп чаа хаваамна ым-демдек хап каан эвес, мени херглээн аарыг кижилер баштай таныгадылар. Чоокта чаа согур-шөйүндүлүн кестирткен аныяк уругга ужуражы бердим.

— Мергелдей Мергенович, силер-дир силер але. Мен сөс чедирткен кижи мен. Эмнелге аксында хуу машиналар эртенден кара кежээге чедир туруп келир-дир. Ыштыпмзэн деп чүвезин канчаар боор. Баштай кестирген хүнүмде сүт ат болуп чыттым. Эмнедип чыдар төрелдеринге ужуражып келген улус хуу машиналарын маңаа тырый тургузуп алыр-дырлар. Көрүңерем- — дээш, аарыг кижи соңгаже айытты.

Чүгле ол эвес, өске-даа кижилер Мергелдей акызы мени таныл кааш, мында агаар баксырадыы. Ыттыпмзэн үндүрүп турар машиналарга хомудаар болдулар. Шынап-ла оларның негелдээн чеп. Эмнелге черлериниң. Оон чоогунга ыыт-дааш турбас ужурлуг. Ол ышкаш агаар база арыг турар ужурлуг. Эмнедип турар төрелдергилүүнге ужуражып келген хуу машиналарлыг улустуң машина тургузар шөлүн чурумчудар үе келген. Аарыг улустуң шак мындыг негелдезин республика эмнелгезиниң удуртур черлери кичээнгейге алыр боор деп идегедим. Бир-ле дыштанылгазы чери эвес, эмнелге чери-дир деп чугаалап каайн. Эмнедип ээп тайылбырым чокка-ла билир ужурлуглар. Эмнеп турар улузунга бир дугаарында дыш херек деп аан.

Аарыг кижилерниң чүге келдиртпенин билип алгаш, чоруур деп бардым. Эжик аксында эрттирилге ерээлиниң хаалгазында чарлал азып каан тур. «Албан-ажылга баран болур телефонну долгап болбас» — дээш, кыйгырыг демдээн үш удаа каккан.

— Даарта мени үндүр бижиир. Идик-хевим бажыңымда кижи мен. Бичии када долгай каартарып чеппээренер—деп бир аарыг кижи эрттирилге ерээлии харылдап турар уругга дилеп чалыңды.

— Дыл-домак билбес улус силер бе? Мында чүү деп бижип каан-дыр? — дээш, ол чарлалче айытты. — Аарыг улус автоматтан телефон долгаар ышкажык—деп, ак халат кеткен уругнуң аягыкыныкызын канчаар.

Оон оозу чеп-ле ыйнаан. Эмнелгеде чыдар аарыг кижи бирээзү телефон долгайн деп келир болза, оон ажылынга-даа шаптыктыг, албан херээ дээш харылзаа кылыр кижилерге база берге ыйнаан.

— Автоматтар ажылдавас. Чамдыкта ажылдай бергеш, оон бир долгаар дээринге харыы чок. Шыйт-даа дивес. Бо Мергелдей Мергенович кайда баржык ирги? Аңаа дыңнатса — деп, бир аарыг кижи хыйланды.

Шынап-ла, эмнелгеде автомат телефоннарны хейиу салган. Аарыг кижилерге ол дыка таарымчалыг. Хүгбайыраан, телефон, радио «аарыы» черле эмнеттинер эвес, ук автоматтар дем чаа ажылдап турган, оон үр-даа болбайн, ыыт-даажы чиде бээр ышкажыл.

Найысылалывыста ак халаттыг кижилеривис чоннуң кадыкшылы дээш амыр-дыш билбейн ажылдап турарлар. Ынчалза-даа оларга хамаарыштыр мындыг ийи-чаңгыс четпестер чамдык аарыг кижилерниң сеткил-сагыжынга багай бодалды арттырып каар-дыр. Мону база өөренип көөр, автоматтар доктаамал ажылдаар турарын харылаар эштер кичээнгейге алзын.

Эмнелгеже шак ындыг «чалалгалыг» чордум ышкажыл. База түвектиг ажылдыг мен аа! Ылап-ла чаргылаалы үскеп чоруур. Ынчалза-даа амыдыралда четпестерни сойгалаары Мергелдей мээн херээм. Мөгап туруптуп деп бодававар. Менче долгаңар, бижиңер, дыңнадыңар! Кажан-даа болза халды бээр мен.

МЕРГЕЛДЕЙ.

Александр ДАРЖАЙ.

ОЙНАЙ-СЫЛДАЙ...

Анай чаштан
ойнап өскен мээн эжим.
Албан-ажыл даңы-биле дөпший берген.
Аваңының аңгары дег адын азап.
Арыг чаагай сеткилимден өөрүп-хөглеп,
Арат-чонунуң кежин дээштиң балдыр сыкпайн,
Ажылдаарын эжим эрге күзеп турдум.
Дарга эжим
кылчаш кылдып, менче көрду,
Таарзынмааны шырайындан илдеп болду.
«Моон соңгаар үргүлчү-ле «овин» дээр сен.
Мону таптыг хаайынга кертип ал, оол!
Сени болза, «Саша» деп адап боор мен,
Сенээ көөрде, үстүү черде кижи мен!» — дээш,
Салаазын ол кудайдыва айтып кагды.
Шаар дээрдеп улуг дүъштүң чазык хүнү
Чайынналдыр херелдерин саарып турду.

• • •

Өзээмге кирр ханым доңур
хаарып келир сөөк дош сен.
Өске кижээ чалбыраштыг
изиг от-даа чадавас сен.
Арны-бажым хаязырадыр
шавылаптар хараган сен.
Аңгы кижээ хоюг чымчак
чөөк дүк-даа чадавас сен.
Сээң дожуң эргиниптер
изиг отту кайын алыйн,
Сээң тениң таарып каптар
хачыны мен кайын тывайн?

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

«АК-ТЕРГЕ» ШАҢНАЛЫ

Кызылга «Ак-тергениң» шаңналы дээш школачылар аразынга шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа районнардан 13 команда киришкен. Ол ышкаш хоорай чемпиону Кызылдың № 3 школазының командазы база ойнаан.

Түңнел оюннарга Улуг-Хем биле Сүт-Хөл районнуң командалары арткаш, бирги чер дээш ойнаан. Сүт-Хөлде Хөр-Тайга ортумак школазының тренери А. О. Кууларның удурткан командазы тиилекчи бооп, Улуг-Хемниң командазын уткан.

Кызылдың командазы түңнел оюнда Мөңгүн-Тайганың командазын уткаш, үшкү черни ээлээн.

Тиилелгени чаалап алган Сүт-Хөл командазы часкы дыштанылгада Красноярскиге болуп эртер РСФСР-ниң шыдыраа маргылдаазынга бистиң республиканың адын камгалап киржир.

Николай ШИШИГИН.
Маргылдааның судьязы.

АНЫЯҢ ОГЛУ ХЕРЕЛ МӨГЕ

Хоочун мөгелерниң шагда хүрежип чораанын солун кылдыр ол үеде көрүп чораан кижилер чугаалажып сакты бээрлер.

Мен Манчүректиң Ак-Аъдырга, Үстүү Ишкиниң Чайлаг-Шөлге, Улуг Актың Чазыгга, Хорум-Дагга болган байырлалга дөрт удаа мөге Аныяның оглу Херелдиң шүглүп тургезын сактыр-дыр мен.

Мөге салыкчылары мөгелерниң бир чартыының удурую турган, адын-сывын адап, йөрээл ырызын ырлаа турда, ындазында аныныг көрүштүг-даа дегет. Мөгелер девиилевейн-даа үнүп келгеш, девип девип, холун тудушкаш, үр-ле туттуп турбас. Чок болза, чаа туда кааптар, чок-ла болза, бурунгаар шелгеш, олурту идиптери карак чивеш аразында сүт болур. Хүрешкеш черле шаг-шинек төне бээр хире күш үндүрбес, мөге күжүн өйлеп, салгара кедүргеш, алар олурту идип-даа каар аргалыын сактып кээр мен. Мөге Херел байырлалдарының хүрежиинге, бодунуң ындыг аргаларын ажыглап турган, өөрүкчүлерин магадаткан. Байлак арга-дуржулгазын аныяк мөгелерге дамчыдып, айтып берип, хүрешти сайзырадырынга үлүүн кииришкен чораан, ол аныяк назынында озал-ондакка таварышкан мөчээн.

Амгы үеде хоочуннарны сактып, бодап, оларның аргаларын аныяк мөгелерге сагындырып, арга-сүмезин дамчыдып бээри-биле ажылдыг чер-черге чорудары черле артык эвес.

Белек-оол ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

ОЙНАКЧЫЛАРНЫ СОЛУП БОЛУР

Бир катап «Известия» солун апрель 1-де үнген номеринге «Спартак» командазынга Аргентинаның тергиин бут бөмбүкчүзү Марадона ойнаар деп дыңнаткан. Аарыкчылар ону баштактанышкын деп бодааннар. Ам чүү болганыл дизе, үстүү болгаш бирги лиганың командалары даштыкы чурттардан ийиден хөй эвес ойнакчыны чалап ап болур деп шиитпирни чурттуң футбол федерациязының президиуму хүлээп алган.

Киевтиң «Динамо» командазы ЧССР-ден, «Крылья Советов» (Куйбышев) команда Болгариядан, а Дон-даа Ростовтуң Армияның спорт клуву Мозамбиктен футболистерни чалап ойнадыр бодап турар.

— Кончуг тын болгаш солун шиитпир-дир. Бистиң футболистеривис даштыкы чурттарның командаларында ойнап турар, а ойнакчылар солчурга, кымга-даа ажыктыг —деп, «Динамонуң» спорт чевулелиниң кол тренери Михаил Гершкович чугаалаан.

(СЭТА).

Венгрияның найысылалы Будапешт хоорайны немец-фашистиг эжелекчилерден 1945 чылдың февраль 13-те хостаан. Ол хүнүү венгр улус чыл санында байырлалдыг байдалга демдеглеп эрттирип турар. Будапешт операциязын боттандырып турган үеде совет дайынчылар гитлержи 40 дивизияны узуткаан.

ЧУРУКТАРДА: Будапешттиниң кол кудумчуларының бирээзи бо хүннерде. 1945 чылда хоорайның кудумчулары бо хире үрегдеттирген турган.

МТИ—ЭЭТА-ның фотолары.

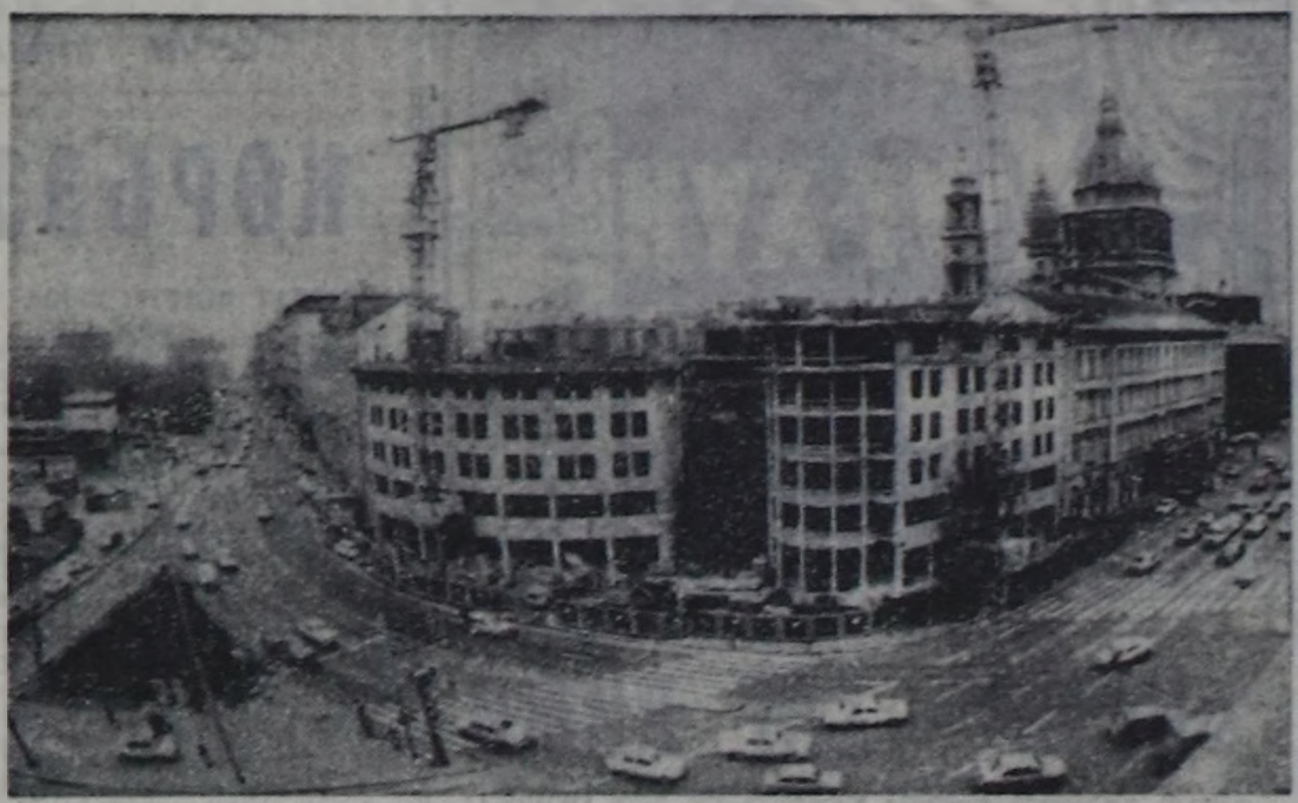

ПАССАЖИРЛЕР АРГЫШТЫРЫЛГАЗЫ

БУДАПЕШТ. Венгрияда чоннуң амыдырал хайлырылгазын эки жидеринче доктаамал сагыш салып турар. Ылангыя пассажирлер аргыштырылгазын ол чуртта организастааны эки. Чурттуң хөй чурттакчылыг черлеринге чаа автоорукторны болгаш автовокзалдарны тудуп турар.

Венгрияның мурнуу талазында Сигетвар хоорайда чаа автовокзалды ажыглалда киирген. Чылда 5 миллион кижини ынай-бээр аргыштырып чорудар ол улуг вокзалды чүгле 6 ай дургузунда тудуп дооскан. Бир хонуктада 10 муң кижи аңаа кээр чаа вокзалда бүгү чүвени пассажирлерге таарымчалыг кылдыр дерип тургускан. 25 автобус доктаамал турар черни вокзал чоогунда түскайлап дерээн. Билет садар болгаш пассажирлерге харыы бээр черлерни автоматтыткан.

Сигетвар хоорайның чоок кавызында турар суурларның чурттакчылары ынай-бээр чорук кылырынга ийи катап эвээш үени чарыгдап турар апарган.

КЫШТАГДА ӨГ

(Баллада)

Дүвү ворлаан
Дүргек бээлдээн.
Дүмбей дээрде
Дүдүскек ай...
Кырлаң кырын
Кырлай чоруй
Кышкы дүне
Кыштаг черге
Аъдым, бодум
Ак шаг тоңген.
Арт-сын кежир
Ажып келгеш.
Аалдарга
Чортуп келдим.
Чаглыг ээт чип,
Чин шай ижип,
Ширтек, эштек
Ширээ болуп,
Чуңма кежи
Чымчак чоорган
Чыргал шаңнап,
Шылагзаан бот
Шак ол дүнүү
Чаңгыс шакка
Чымра тыртып,
Чылыг өгге
Шылаан чидип,
Дыжым ханып,
Тамчык хондум.
Эртенинде
Эрес-оолак
Эки-Борам
Ээртенип,
Кончуг эр бооп
Кожамыктап,
Колуң, чирик
Кеве тыртым.
Эжен-не бо!
Электерин
Элеңнелей
Элий-селий
Астыныткан
Арын-бажы
Ак шаң хыраа,
Арта чадаг,
Херээжен бо
Кодан сарлык
Сывырып ор.
«Кудай багай
Талаар бодааш,
Куш дүндеп
Тура калааш,
Шайым, мүнүң
Хайындырып,
Чаасыг кызып
Чыттап, шуглааш,
Сарлыын болуп
Чорупканын
Чонаада-ла
Уйгу хавы
Чорумал мен
Билбээн болдум.
Чазык, сергек
Чалыы ве
Чандыр барбайн
Чанымга кээп,
«Чер баар кижи
Чемден ижип,
Шылап кирип
Шайдан ишп—дээн.
Сыын кежи
Бышкак хапта
Соктаан далган,
Сыныы долу
Чөпээ-биле
Куткан саржаг.
Сарыг чаглыг
Сарлык ээди
Десин долу.
Бижек белен.
Баар херээн
Байгы шыны.
Чедер черин
Чижек ыраан
Чаңгыс сес-даа
Чажырбайн
Чайык кудуп
Чашпап ордум.
Хөваэн чүлгүп,
Шаажаңын чуп.
Хөглүг менче
Хүлүмзүрүп,
Хүннер дискен
Чылдар санай
Чурттаалгазы
Чугаа кааттап,
Чааты долбан
Часыгбайның
Чажын оруп
Чавагалап.
Шайын саарып,
Одун көөп,
Орун баары
Ширтек орта
Олуруп кааш.
Соглеп орда
Сагыш-сеткил
Саймаарап кээр.
Саат чок чугаа
Саарлын орду.
«Аваң кижи
«кызыл дустаан».
Ажы-төлдүг
часкаан арткан.
Кадыг ажыл
чымыш ижип
Кара часкаан
чүгтеп келген.
Кара-Ыяш
чайлаанга кээр
Барлык-Бажы
кыштаанга баар.
Каргы-Бажы,
Хиндиктиг-Хол
Каш-каш чүзүн
одар солуур.
Сарлык малдың
баскан ини
Саадак ажып,
Сагды кирип.
Кызыл-Оюк,
Мөңгүлектер,
Шуйлар-Бажы,
тепсээ чер чок.
Ак дег малдың
изи-биле
Алгаан арт-сын,
кешпээн хем чок.
Мениң баштыг
тайгаларда
Мээн изим артпаан
чер чок.
Бора беден
Өзентелген
Богба-кулун
Өөрлешкен.
Аскыр өөрү
Чылгызындан
Аъттар тудуп,
Шалба октап,
Чаңаң чая
Семирээни
Чаңы багай
Доруг аскыр
Девиржидип.
Сыдым хунаап,
Салдап турда.
«Кузээн чүвен
Ол-дур»— дээшкиг,
Күстүктүр соп,
Кастап тургаш,
Казак ээр
Чонап урган.
Каттырымаап
Менче көөрге,
Ырмам сыңган,
Чажым чангаң,
Ыдым читкен
Ылым тур мен.
Аңдыы угбай дуран
чүктээн,
Аъттаныпкаш чеглээвитти.
А мен база байырлашкаш.
Аъдым четкеш, орүүм ылап,
Мөңгүн-Тайга меңгизинде,
Мөңге доштуң арзында
Чаъс-бораан, хат-шуурган
Чай, кыш солчуп, эргизе
чок.
Ээлдек чымчак ве кижи
«Эрес-тир—деп бодап
чордум.

Калзан ДОНГАК.
Партия ажылдакчызы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 13-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— Орус ыры, романстар концерти. 9.05—Мультфильмнер. 9.40 — «Илбичи». Уран-чечен фильм. 10.55 — Медээлер. 11.05—12.05 —«Дириг амытаннар оранында». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Сонгулдаларга уткуштур. 15.50—И. Брамс. Концерт. 16.15 — «Зона» деп барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. Чернобыльдан 30 км. зонада чурттап турар улус дугайында. 16.30 — «Авам, ачам база мен». «Экии, чаш!» 17.00 — Уруглар шагы. 18.00 — Камчатканың нийти ыры шапеддазының концерти. 18.15 — XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. «Шыны-биле ажылдап алган шалыны». 18.45 — барымдаалыг фильм. 19.00 — М. П. Мусоргскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл болганынга. «Борис Годунов». Фильм-опера. 21.00 — «Үе». 21.35—Сонгулдаларга уткуштур. 21.45 — А. Никитинниң Индияже аян-чоруунуң дугайында телефильм. 22.25 — 00.50 — хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) —ЦСКА. Чапсарда — бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Физика. 9 класс. Полупроводниктерниң ажыглалы. 9.05 — Орус дыл. 10.05 — «Авам, ачам база мен». 10.35; 11.35 — астрономия. 10 класс. Хүн. 11.05 — Итали дыл. 12.05 —«Орук кижизи». Уран-чечен фильм. 13.25 —Медээлер. 13.35—13.50 — Арктиканы шиңгээдип алганының дугайында телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Элезинниң тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 —Барымдаалыг фильм. 18.45 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Сонгулдаларга уткуштур». «Мурнакчы дуржулганы — бүдүрүлгеге». 19.10 — «Ажык чагаа». 19.40 — Медээлер. 19.50 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Венгрияның улусчу танцы ансамблиниң концерти. 20.45 — «ЗуГРЭС. Шматковка» —барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. Донецк областың ЗуГРЭС суурундан кезер эмчи Н. П. Шматковтуң ажылының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.35 —Сонгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.55— — 23.55 — «Чурттаар, бодаар, медерээр, ынакшыыр» —барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 — И. Дмитриев. Концерт. И. Буниниң шүлүктеринге. 18.50—Таджик ССР-ниң Күрттелерадиозу. Таджикистанның телевидениезиниң программазы. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— —«Борис Годунов». Фильм-опера. 10.35 —Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. 12.20 — Медээлер. 12.30 — «Ол болган... болган...». 12.45 — Уруглар шагы. 13.45—14.05 — «Музейде концерт». 15.30 — Медээлер. 15.45 —Сонгулдаларга уткуштур. 15.55 — Музыка эртинези. Л. В. Бетховен болгаш Ф. Шопенниң чогаалдары. 16.50 — «Кедээниң делгемнери». 17.20 — Уруглар нийти ырларының телеконкуруузу. 18.05 — Эртем, теория, шенелде, практика. 19.05 — «Эрге-чагырганы — Советтерге». 19.35 — Улуг кижилерге мультфильм. 19.45 — А. Цагарели. «Ханума». Ленинградтың М. Горький аттыг академиктиг Улуг шии театрының фильм-шиизи. 21.00 — «Үе». 21.35 — Сонгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Ханума» фильм-шииниң уланчызы. 22.55 — Бөгүн делегейде. 23.10 — 23.50 — Чугула объектиг. «Шилип ал». Англи-ангы национал улустарының аразында найырал болгаш бот-бодунга дуза чедирилгезиниң дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 — Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүлениң психологтуг байдалы. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Төөгү. Чаа экономиктиг политика — социализмче орук. 10.35; 11.35 — Музыка. 5 класс. Орус улустуң ырлары. 11.05 — Француз дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 13.15— Медээлер. 13.25 — Ритмиг гимнастика. 13.55 — 14.55 — Силерге ырлап берейн. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң күүседикчи авторларының Бүгү-эвилел телеконкуруузунуң дугайында. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Сылдысчыгаш». Вожатыйлар — комсомолдуң кадрлары. 18.55 —Уругларга фильм. 19.15 — «Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Сонгулдаларга уткуштур». «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — В. А. Моцарт. Концерт. 20.30 — Ритмиг гимнастика. 21.00 — «Үе». 21.35 — Сонгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 22.55 — «Бешки вариант». Барымдаалыг фильм. 23.20—00.20 — Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Жальгирис» — «Спайдеро». (Италия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 18.30 — «Совет Эвилелинге бараан боөп тур мен!». 19.30 — «Эртенги почта». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 15-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Нийти ыры болгаш бис». 9.20 — А. Цагарели. «Ханума». Фильм-шии. Чапсарда (10.35) —Медээлер. 11.50 — «Аянчорукчулар клуву». 12.50 — 13.30 — «Шилип ал». Телефильм. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50—Н. Богословский. Симфония № 8. 16.20 — «Ырак-чоок». 16.55— Уруглар шагы. 17.55 — Мультфильм. 18.15 — Литва ССР-ниң Күрүнениң академиктиг «Летува» деп ыры болгаш танцы улусчу ансамблиниң концерти. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Ажыл-херекчи кижилер ужуражылгазы». 20.00 — Литературжу-уран-чечен видеоканал. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.30 — Литературжу-уран-чечен видеоканалдың уланчызы. Чапсарда (23.10)— Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 —Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10 класс. Графиктиг редактор-биле ажыл. 9.05 —Немец дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Бистиң бот-бодувуска хереени чүл? 10.35; 11.35 — А. П. Гайдар. «Школа». 6 класс. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун оруу». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 13.15— Медээлер. 13.25 — 14.15 — «Чурттаар, бодаар, медерээр, ынакшыыр». Телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Иллюзион». «Катька —саазын ранет». Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.45 — Уругларга фильм. 18.30 —«Бурят ыры кежээзи». Бурят телевидениезиниң солчулга дамчыдыышкыны. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Хоойлу болгаш хуулээлге». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Улусчу аялгалар. 20.30 — «Бистиң садывыс». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.25—«Иллюзион». «Катька — саазын ранет». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 — Бичии концерт. 18.55 — РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. Свердловск телевидениезиниң программазы. 20.00 — 20.15— «Тамчыктыг удуңар, чаштар».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 16-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— «Шуурган болур дугайында сагындырыг». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 10.45 — медээлер. 10.55 — 11.55— Уруглар шагы. 15.30—Медээлер. 15.40 — Сонгулдаларга уткуштур. 15.50 — Калмык АССР-ниң Күрүнениң «Тюльпан» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 16.35 — чурттуң телестудияларының барымдаалыг фильмнериниң баштайгы көргүзүү. «Кол утланышкыны». «Шенелде». 17.15 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 — Мультфильм. 18.20 — «Аве Маша». Ажылдап турар херээженнерниң парыш айтырыглары. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Ажыл-херекчи кижилерниң ужуражыышкыны». 20.05 — Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң көргүзүү. «Өлүрүүшкүн чарлаттынган». А. Кристиниң романы баугаар. 1-ги сериязы. (Великобритания, 1984 ч.). 21.00 — «Үе». 21.35 — Сонгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Балет, балет». 22.45 — «Үш кооперативке соната». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 — Бөгүн делегейде. 23.25 — 23.50 — «Виктор—тиилекчи». Рок-гитарист В. Зинчук дугайында барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.15 — эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35— Л. Н. Толстой. «Бал соонда». 7 класс. 9.05 — испан дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Нийти биология. Дириг амытаннар капчаар сайзырап келгенил. 10.35; 11.35— Биология. 7 класс. Сүт-чемиштиглер. Хевирниң характеристиказы. 11.00 — испан дыл. 12.00 — «Иллюзион». Уран-чечен фильм «Катька — саазын ранет». 13.20 — Медээлер. 13.40 — 14.20 — орус танцы аас чогаалының концерти. 17.05 — Медээлер. 17.15 — телефильмнер: «Тайгадан репортаж». «Байырлал соонда».

КЫЗЫЛДАН

18.05 — уругларга фильм. 18.20 — «Азия тевү». Үндүрүлгеде: медээлер. «Сонгулдаларга уткуштур». «Аңдунмалышкы чорукту база найыралдың негелдези-биле». 18.50 — медээлер. 19.00 — «Ажык чугаа». Тыва АССР-ниң сонгандырылга министри С. Д. Киров телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Г. Свиридов. Концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — сонгулдаларга уткуштур. 21.45 — 22.15 — барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — «Танго, танго, танго». Дош кырынга ойнаар. «Шупту сылдыстар» деп ансамбльдиң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.35 — Мультфильм. 18.55 — Дашкованың дугайында телефильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Уйгур утулалар». 9.05 — уругларга фильм. «Азиз». 10.10 — «Кижи институду». 11.10 — медээлер. 11.20 — 12.25 — Дашкова дугайында телефильм. 15.30— медээлер. 15.45 — эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — телефильм. 16.20 — «Уругларга дириг амытаннар дугайында». 16.50 — «Хөглүг стартар». 17.35 — Эрге-чагырганы — Советтерге. Чогаалчылар — улус депутаттарынга кандидаттар. 18.05— «Философчу беседалар». «Философияның үндезиннери болгаш чаңчылдары». 18.50 — Поэзия минуталары. 19.10 — «Өлүрүүшкүн чарлаттынган». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Ол болган... болган...» 22.00 — «Үзел-бодал». 23.30 — 01.10— Хаак спорту. Делегей чемпионады. 10 км. Херээженнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кыпкы кушажыл. 8.55 — эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Англи дыл. 9.55 — чурукчуларның ленинградчы бажыңының дугайында. 10.35; 11.35 —Төөгү. 4 класс. Баштайгы беш чылдар тудугтары. 11.05 —англи дыл. 12.05 — «Ягуар». Уран-чечен фильм. 13.30— Медээлер. 13.40 — ритмиг гимнастика. 14.10 — барымдаалыг фильм. 14.30 — 15.00 — «Гаудеамус» камерлыг нийти ырының концерти. 17.05 — медээлер. 17.15 — «Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивальдың концерти. Карл Орф — «Кармина Бурана». (ЧССР ТВ-зи). 18.15 — мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30— «Улус өөредилгезиниң эде тургузары — бүгү чоннуң херээ» 19.10 — Киножурнал. 19.20 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Сонгулдаларга уткуштур». «Херээженнер чөвүлелдери болгаш эде тургустунуушкун». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15— «Пушкинниң шүлүктеринге». Фильм-концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.55 — совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп Бүгү-эвилел телеконкуруузу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 — фестиваль экраны. Львовка болуп эрткен аныяктар программаларының VIII Бүгү-эвилел фестивалының лауреаттары. «Тудуштуруп турар харылзааны үзе соклас», «Романовтуң школазы». 19.30 — ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — өг-бүле академиязы. 9.00— «Улусчу чогаадылга». 9.30 — «Чыл үелери». 10.30 — «Далай кыдыынга каникулдар». Уругларга уран-чечен телефильм. 11.35 — «Социализм чурттарында». 12.05 — мультфильмнер. 12.30 — «Бүзүреничиг-даа болза, элдептиг». 13.30 — улусчу хөгжүм херекселдериниң үннери. 14.00 — «Делегей программазы». 15.00 — Суббота — ада-иелер хүнү. Н. К. Крупскаяның төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. 16.30— хаак спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 18.30— бөгүн делегейде. 18.45 — поэзия минуталары. 18.50 — ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң киржилгези-биле фильмнер. «Иван». 20.00 — «Көк чагаа хавы». «Солдаттар ырлап турда» программаның чагааларын бугаар. 21.00 — «Үе». 21.35 — суббота кежээзинде. Чаңгыс актер театры. А. Филиппенко. Совет шоодут кежээзи. 22.50 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.20 — Медээлер. 23.25 — 00.10—ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Атлантовтуң киржилгези-биле музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.20 — «Кедээден дамчыдылга». 9.20 — Телефильм. «Күрүнениң мөңге ынакшылы. Москва Кремли». 10.25— «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 12.25 — музыкалыг телеабонемент. 13.15 — «Ынакшылын чугаалары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 15.25 — Мультфильм. 15.40 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 10 км. Херээженнер. 16.30 — «Кежээже чалааг...». Е. Петросян. 17.40 — РСФСР хоорайларының телестудиялары. Ленинград телевидениезиниң программазы. «Сонгу чук чагаалары». 18.20 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.05 — «Тайга эдээнге чугаа». Телефильм. 19.15 — Улустар аразында харылзаалар: төгүдүт дуржулга болгаш нарын айтырыглар. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы». 21.00 — «Үе». 21.35 — 00.45 —Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп бүгү-эвилел телеконкуруузу.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 19-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 8.45 — «Спортлото» тиражы. 9.00 — «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боөп тур мен!». 11.00— «Эртенги почта». 11.30 — «Делегейни десиндир». 12.30 — тоол аалдап келген. «Тамчыктыг оран сени манаа уткуп албас». 14.00 — «Музыкалыг киоск». 14.30 — «Үзел-бодал». 15.30 —«Кедээден дамчыдылга». 16.30 — Бичии концерт. 16.50 — Поэзия минуталары. 16.55 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 10 км. Херээженнер. 18.30 — «Делегей панорамазы». 19.20 — Е. Евтушенко шүлүкчүнүң авторжу кежээзи. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Экии, доктор!». 21.50 — «Ырлажыышкыннар, өшкүктер». 23.40 — медээлер. 23.45 — 00.35 — Бокс. Делегей чемпионады.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.15 — «Мэон өдүмы» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.25— «Цирк ареназында илгуи на». Фильм-концерт. 8.55 — «Бир эвес силерниң харынар...» 9.40 — «Дескел чок Вепрев» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.35 — «Литературлуг Грузия» журналдың арыннарындан. 11.45 — бүгүдеге спорт. 12.00— «Кырган-авамның антаразы». 12.30 — Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешии. 13.35 — лириктиг концерт. 14.00 — мультфильмнер. 14.30— чиик атлетика. Европа чемпионады. 15.30 — «Эфирде музыка». 17.30 — «Киносерпантин». 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Уран чүүлге бердингеи амыдырал». Микеланджело. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Экии, доктор!». 21.50 — 00.20 — «Киносерпантин». «Өг-бүле концерттери». «Деррик» бөлүктен уран-чечен фильм. (ГФР).

ТЕАТР

Февраль 12-де Тыва бөлүктүң артистери Н. Гернеттиң «АЛАДДИННИҢ ИЛБИЛИГ ДЕНИ» деп шиизин 12 шакта көргүзер. Уруглары-биле кээп көөрүнче ада-иелерни чалап тур.

Тыва бөлүктүң артистери февраль 12-де Г. Лорканың «ХАННЫГ КУДА» деп үш кожегелиг трагедиязын көргүзер. Эгелээри 17 шакта.

Кызылдың автоорук техникуму 3 ай хуусаалыг белеткел курстарынга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур. Кичээлдер 1989 чылдың март 1-де эгелээр. Өөредилге хээш 25 рубльди кайы-даа почта салбырындан № 14102 агар санче шилчидер.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 415, 206 дугаар кабинет.

Кызыл хоорайның № 1 ортумак профтехучилищези бүдүрүлгелерге болгаш совхозтарга дараазында мергежилдерниң ажылчыннарын белеткеп турар:

— хөй мергежилдиг тракторист-машинист, ол мергежилди дооскан кижи септекчи-слесарьлап база чолаачылап ажылдап болур. Бо бөлүкке сес класс дооскан 15 харлыг кижилерни хүлээп алыр. Ону дооскаңнар ортумак эртемниг болур;

— хөй мергежилдиг тракторист-машинист, ол мергежилди дооскан кижи септекчи-слесарьлап база чолаачылап ажылдап болур. 16 харлыг кижилерни хүлээп алыр. Оларга ортумак эртемниг тывыспас. Өөренир хуусаазы 2 чыл:

— мал фермаларының механизатору, ол мергежилди дооскан кижи трактористеп, электриктеп ажылдап болур. Аңаа он класс дооскан 20 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Өөренириниң хуусаазы 1 чыл:

— чер суггарар машиналарының машинизи болгаш тракторист. Аңаа он класс дооскан 20 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы 1 чыл.

Механизаторлар өөредип алырының дугайында чагыгны дараазында адресче чорудар: 667005, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14.

Чагыгларны 1989 чылдың май 1-ге чедир хүлээп алыр.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эти... три верные карты...» 9.30, «Осознание» 11.20, 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Маленькая Вера» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бах и Бронколи» 10.00, «Румба» 11.50, «Маленькая Вера» 13.50, 16.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Карусель на базарной площади» 12.00, «Кинг-Конг» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-6: «Ловушка для кошек» 13.00, «Происшествие в Утиноозерске» 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 102» 9.10, 12.30, «Дорога к Давиду Сасунскому» 10.30, 14.00, «Она и дьяволы» 15.50, 20.50, «Подростки» 18.20 шактарда.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары:
◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-82; 3-38-25; ◆ совет тургузуг, сонгул айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи— 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ чурукчулар — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солуш келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга аказы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 243. ТС—00431

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 14 вторник № 38 (13938)
1925 чылдан үнездилеттинген. Өртээ 3 көп.

СЕРГЕЙ КЫРГЫС

Терлиг-Хаяның ам чугай чазылдырбайн бузар бүдүмел өрттедир бүдүрүлгезиниң эң кол дериг-херексели — дезинип турар суугу. Оон үстүнден чугай дамын уруп бадырарга, аңаа утиуштур ныыскан от 1200 градус чедир өну изидип, чугай болур ындыг химиктиг белүүшкүннарны болдурар. Ол суугунуң одакчылары хөмүр-даш эвес, а солярканы дериглерниң дузазы-биле үлеп берип, суугунуң чогуур температуразын тудуп турар. Ында ажылдап турарларының бирээзи Сергей Санчыевич Кыргыс бо мергежилди шиңгээдип ап, ам сес чыл ажылдап турар. Ол дааңган ажыл-херээнге бедик харысаалгалыг, сагылга-чурумнуг ажылчын. Оон болгаш ниитизи-биле бүдүрүлгениң ажыл-ишчилериниң өрттеткен чугайы республиканың бүгү булуңнарынга чедип, тудугларда ажыглаттынып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Экономиктиг билиглер

ООҢ АЖЫКТЫЫН БЕДИДЕР

Көзээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидеринге, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедиринге коллективтиг, бригада, өг-бүле кережээлери биче эвес рольду ойнап турар. Бот-орулга-чарылганы боттандырар херекке экономиктиг билиглер эргежок чугула, ону барымдаалааш, районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының бүдүрүлгелериниң ажыл-иштикчилери, специалистери экономиктиг өөредилгеде хаара туткан. Эде тургустунууушкунуң негелделеринге дүүштүр өөредилгениң шыырын экижидер, практиктиг ажыл-херектер-биле холбаар хемчеглерни ап турар.

Районда экономиктиг өөредилгениң он чеди курузу ажылдап турар, ында беш чүс хире кижи хаара туттунган, оон иштинден 125 малчын хууда онаалда ёзугаар боттары өөренип турар. Бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгениң курстарынга өөренир дыңнакчыларны, аңаа ажылдаар пропагандистерни администрацияларның дужаалы ёзугаар бижиглээн. Совхозтарның төптеринде экономиктиг өөредилгениң кабинеттерин дерип алган. Агроүлетпүр каттыжышкынының ажылдакчыларының профэвилел райкому, районнуң агроүлетпүр каттыжышкыны «Эң экижериттинген экономиктиг өөредилгениң кабинеди дээш» деп социалистиг чарышты организастаан.

Кайы бүдүрүлгениң партия, профэвилел организациялары, удуртукчулары коллектив кежигүннериниң экономиктиг өөредилгезиниң экижидеринче кичээнгейни салып, ону ажыл-агый айтырыглары-биле сырый холбап турар болдур, ында бүдүрүлгениң планныг онаалдалары чедиишкиниг шиитпирлеттинип турар. Ылангыя бригада, өг-бүле кережээлери-биле ажылдап кирген кергүзүглерни экижидип, продукция бүдүрерин көвүдедиринче, оон шынарлыг болуруунче кичээнгейни салган.

Ажыл-агыйлар аразында бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогун чижекке киирип болур. Бо коллективте экономиктиг өөредилгени экии организастаан ажыл-агыйның планныг онаалдаларын чедиишкиниг күүседип, орулгалыг ажылдаарынга улуг салдарны чедирген. Ында пропагандист Д. Хомушку кичээлдерни солун эрттирип, тудуг организациязының ажылының экономиктиг анализтерин кылып турар. Оон уламындан коллектив сөөлгү ийи чылда планныг онаалдаларын ажыр боттандырып келген. Оон-биле чергелештир материал-техниктиг бааза экижип орар. Тудугжу бригадалар коллективтиг керээ-биле ажылдап турар болу берген. Ол болза тудугжу кижи бүрүзүнүң онаашкан ажылы дээш харысалгазын бедиткен, күш-ажылдың сагылга-чурумун, организастыг чорукту экижиткен. Олар тудугларны ажыглалга киирер хуусаазындан эрте дужаарынче, оон шынарын экижидеринче кол кичээнгейни угландырган.

Районнуң совхозтары эрткен чылын долу бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланышкынче кирген. Малчын бүрүзү өг-бүле кереэзинче киргеш, ажыл-агыйларның дирекциялары-биле кереэлерни чаргаш, чарыгдалдарны контрольдаар дээш чек системазынче шилчээн. Совхозтарның удуртукчуларының, специалистериниң, малчыннарның бот-орулга-чарылга, бригада, өг-бүле кережээлериниң талазы-биле экономиктиг билиин кошкак болганының болгаш экономика херээн суда удуртуп келгениниң уржуу-даа түңнелдер шоолуг эвес болган. Партком секретарьлары, совхозтар директорлары, профэвилел комитеттерниң даргалары ажылчы чоннуң экономиктиг өөредилгезинче сагыш салбайн келгениндеп пропагандистерни шын шилип албаан, оларның өөредилгезин организаставаан, өөредилге чылында кичээлдер эрекгей эртип келгенинден чогуур түңнелдерни бербээн.

Чаа өөредилге чылының эгезинде эрткен чылгы четпестерни катаптавас дээш ажылчы чоннуң экономиктиг өөредилгезин экижидериниң хемчеглерин алган бис. Агроүлетпүр каттыжышкынының ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң шиитпири-биле малчыннарга он алды шактыг өөредилге программалыг өөредилгени чорудуп турар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хой, өшкү бригадаларының 96 малчынынга өөредилгени эрттиргеш, оларның билиин хынап көргеш, чогуур документилерни тывыскан. Хой оолдаашкыны эгелээни-биле «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыннарының өөредилгезин чаңгыс черге организастап шыдаваан бис. Ону малчыннарның коданнарынга эрттирерин шиитпирлээн. Пропагандистерниң үш бөлүүн тургускан, олар малчыннарның экономиктиг өөредилгезин он алды шактыг программа ёзугаар чорудуп турар.

Экономиктиг билиглерни чонга хавы өөредир дээш партийжи даалганы ак сеткилдиг күүседип чоруур пропагандистерге тудуг участогунда Д. Иргит, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 2 хойжу бригадазында О. Ооржак, С. Саая, «Мөген-Бүрен» совхозта К. Успун, Ю. Өскей болгаш өскелер-даа хамааржыр. Оон-биле чергелештир кичээлдерни шынарлыг эрттиреринче сагыш салбас, кошкак ажылдап келген пропагандистер база бар. Оларга ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 1 хойжу бригадазында Т. Натпит-оол, ол-ла совхозтуң тудуг бригадазында В. Хомушку, автопаркта О. Натпит-оол хамааржыр. Оон түңнелинде үстүнде айыткан коллективтерниң бүдүрүлге кергүзүглери шоолуг эвес болуп турар.

Амгы үеде кол сорулга болза ажылчы чоннуң экономиктиг өөредилгезин экии организастаары, оларның экономика талазы-биле билиин бедидери, ону хүн бүрү ажыл-ижинге ажыглаары, ынчангаш күш-ажылчы кергүзүглерни бедидери болур.

Эрес-оол СААЯ.
Мөңгүн-Тайга районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы.

Кыштаглардан медээлер

ХӨЙ КЕЗИИ ООЛДАПКАН

«Шекпээр» совхозтуң Бичеңей салбырында 3370 хой бар. Оон хөй кезии оолдапкан. 2610 хойдан 2560 хураган камгалап алдынган. Баштайгы үелерде чамдык малчыннарга чаш хураганнар аарып чүүлдер турган. Ону салбырда мал эмчизи Галина Ооржак чогуур үезинде эмнеп, сыкыртыышкыннарны кылганының түңнелинде чаш малдың өлүп хораар чоруу кызырылган.

Хойжу Баныр-оол Ооржак чүгле совхозунда эвес, а районда ады алган дуржулгалыг хойжуларның бирээзи. Оон коданында 280 хураган онча-менди доругуп турар. Лейтенад Серен-Доржу бо чылгы чаш хураганнарның чаңгызын-даа хоратпаан.

Хой оолдаашкыны удавас доостур.

Доңдуп ООРЖАК.

ТҮЛҮКТЭЭН

Сүт-Хөлде Карл Маркс аттыг совхозтуң Сесерлиг болгаш Хараганныг-Хову хойжу бригадаларының 16 коданында хой оолдаашкыны түлүктээн. Бо хүннерге чедир 2150 баш хой төрээн. Сакманчылар Чаш Ховалыг, Часкал Ондар болгаш өскелер-даа түс-түста 100 ажыг хураганы доруттуруп, азырап турарлар. Оларның күш-дээштиг шыырак.

Кыштагларда мал чеминиң курлавырларын күскээрле сөөртүп чедирген. Сүт сөөртүлгези үзүктел чок. Бо чылгы хар улуг ожуктуг болганындан малчыннар хой-буң дүгүнүң ховалы бербезин деп, хынап көрүп турарлар.

Алдын-оол ОНДАР.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

1. БЕЛДИҢ КОДАННАРЫНДА

Чүү дээр боор, Мөңгүн-Тайгада кыштаглаашкын амдызында эки эртип турар. Ол дуганын чамдык аалдарга чораан көрдүвүс-даа. Экиин көрген, СЭКП райкомунуң бирги секретары ол хүн ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 1 хойжу бригадазының коданнарын кезип деп турда, чорук айылзып, аңаа тааржы берип-тир мен. Мырыңай бүдүн бригада бис: бирги секретарьдан аңгыда, совхозта партком секретары О. А. Ооржак, бригадада мал эмчизи Д. Х. Достан — дөртелээ бис. Черле ынчаш районнуң база агроүлетпүр каттыжышкынының болгаш совхозтарның-даа удуртукчулары бо хүннерде малчын коданнарны эргип кезип, кыштаглаашкынның база мал оолдаашкынының кандыг янзылыг эртип турары-биле таныжып көрүп, херек таварылгаларда чогуур хемчеглерни ап турар улус болду.

ССР Эвилелиниң 60 чылы совхозтуң № 1 бригадазының девискээри Карты хемниң солагай талазында даглар белин дургаар туруп турар. Ол ынчаар девискээрни Белдер дээр. Шупту 18 коданныг, оларның чартынга барып каапкан бис. Кежээ Мугур-Аксынче чанып чоруп олура, мал-маганы эки база ортумак болгаш шала хирелиг-даа турар аалдар бар-дыр деп түңнел үндүрген бис. Оон бадыткалдары чүлерил? Мурнунда чылдаазынга ышкаш, чаш малдың аксы кемдиир аарыг чок. Оолун бодаарга, мал эмчилери чогуур үезинде хемчеглерни алганы илдең. База бир эки чүүл болза, чүгле ийи аалдан өскезинде мал чеми четчир. Аалдарда, төрүүр коданнарда, шиви, хадың бүдүүнүн далганын 1-1 шодайны әккеп берген, ону чаш малга берип турар. Оон ажыктыы аажок дээрзин Светлана Тейпин болгаш өске-даа малчыннар чугаалап турдулар. Эң ылангыя ижин-шөйүндү аарыгларынга удур камгалал ол.

Чаш хураганнарга брикеттерни район төвүнде белеткеп турар. Хоолулуг ол чемниң ачызы-биле чаш малдың хоптактаар, кайы хамаанчок чүве дайнаар, хемирер чоруу чок. Мал чеми бар болганда, кужу арай баксырай берген хойларны аңгылап алгаш, азырап турарын төрүүр коданнарда көрген бис. Район төвүнүң албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң улуу бижиглээн кыштагларынга кээп, кажаа-хорааны чылыглаар, өдек-көржеңни каап бээр талазы-биле дузалажып, ол ышкаш ол-ла коллективтерниң төлээлери сакманчылап турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кыштаглаашкынны хүр-менди эрттирер дээш чүгле малчыннар эвес, харын суурларның чурттакчылары база боттарының үлүүн киирип турар.

Малын эки ажаап, азырап турарларга анык малчын Саая Экер-оолду хамаарыштырып болур. Оон дузалакчылары — чаавазы Чыспың Ооржаковна Борбай-оол биле оон оглу Василий. Бо малчыннарның коданында 332 хой бар, оларның 75 хуузу төрүпкен. Дөнен хой хирезинде оларның эмиг суду чугаар. Экер-оол ол хоюн чайын хүлээп алган. Шеригден халашкаш-ла, мал кадарып эгелээн. Бо анык кижиге совхозунуң черле идегели улуг дээрзин партком секретарының база бригадада мал эмчизиниң чугаазындан билген бис. Ол аалга улус кээр деп кым-даа билбээн. Ынчалза-даа аныяк хойжу, оон дузалакчызы Чыспың Ооржаковна-даа элээс кежээ, сорукту болгаш кажаа-хорааларның арыг-силии, кургаа аажок. Экер-оол улуг кажаада хураганнарны сиген-биле чемгерип турду. Бо малчыннар хураганнарын сула даланынга «Малышокту» холаап, оон-биле эмискиттеп турар улус чорду.

Хойнуң ара салыр чоруу база бар. Ынчалза-даа өске аалдарнынынга бодаарга, шоолуг эвес.

— Мындыг кыш бар чүве бе? Чазы харын кандыг боор чүве ийик. Эрткен чылдың сентябрьдан бээр магалыг болду. Хоюнус январьда түлүктеп төрүдү. Ам 67-ни арткан — деп, Чыспың Ооржаковна тайылбырлады.

Черле эки-дыр деп көргенивис кодан Дадар-оол Маадыровичтиң Хертектиң. Ол төрүвес хой кадарып турар. Автомагазин, кижи эмчилери-даа кээп турар. Кол-ла чүве — семиртидгеде дээрзин Д. Хертек чугаалап олур. Шынап-ла, семис хой даштындан-на илдең, арыг-силиг болгаш сергек болур болгай.

А арай хоомай-дыр деп көргенивис ийи кодан бар: аныяк малчыннар Пётр Иргит биле Даниил Дамба-Сүрүңге дуза херек чорду. П. Иргиттиң малынга бээр сигени төнген. Хоюнуң деңгилдеэп арай хирелиг. Ам 30 хире хойну чемгерип, азырап турар. Оът-ла төнген. Хар эриирин-не манап олурар. Кажаа иштти өл-шык. Оон аңгыда брикет база херек. Чогум оодурбаны 600 килограммын чаа әккеп дүжүрген. Район төвүнден шефчилер келгеш, кажааның көржеңин касчып дузалашкан.

Бел бригадазының малчыннарында кинти четпестер чүлерил? Ажыы-биле чугаалаарга, үш чүүл мени дүвүреттии: ара салып турар хойлар хөй. Чижээ, Даниил Дамба-Сүрүңнүң коданында 50 хире хой ара салган, өлүг хураганнар төрээн. Бо чүнүң чылдагаанындан ындыгыл? Чүгле ол аалда эвес, өске-даа коданнарда ындыг. Февраль 7-де медээ-биле алырга, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжу дөрт бригадазында 546 хой өлүг хураганнар төрээн, ара салган. Эрткен чылын ындыг таварылга турбаан. Бирээде, ынаар. А ынде, кайы-даа кодангa баарывыска, сирилээш хураганнар бар. Чүгле ийи-чаңгыс эвес, а он-он. Дыка дүвүренчиг байдал-дыр!

Бо ийи факт чүден боол турарыл? Оон чылдагаанын илередир талазы-биле кандыг хемчеглер ап турарын бригаданың мал эмчизи Д. Достандан айтырарымга, аңаа кылдыры-биле чамдык хураганнарның сегин Кызылче, лабораторияже чоруткан болду. Харыызы ам-даа келбээн. Аңы коданнарны зоотехниктиг негелде-биле аңгылавайн турарывыста бе? Хой төрел салгап турбаан бе? Бир болза хойну төрүүрүнүң мурнунда шым эвес сыкыртып туоар чадавас. Ол ышкаш төрүүр малды маңнаштырып, кызаа кажаага сыңмарлаштырып, эң ылангыя, эзиктен үндүрер, киирерде баскылаштырып турар чадавас. Көрбес бе? Айтырыглар-ла бар. Кым ону харыылаарыл?

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркомунуң ветеринария ажылдакчылары (И. Беляков) мөңгүн-тайгажыларга барып дузалашпас болза болур бе? Байдал аажок дүвүренчиг-дир.

Үште, Белдиң чамдык малчыннары мал чемин кампанийн турар чорду. Барып-барып Мөңгүн-Тайгага, бодунуң девискээринде сиген шөлү чок районга, ынчаарга ийи дакпыр бүрүү эвеспе? Бо четпести кым-даа эвес, малчыннар боттары эдер ужурлуг. Орта кымның-даа хуузы херекчок. Ол ышкаш чамдык кадарчылар хоюн өдекче эрте-ле киирип әккеп турар чорду. Чылыг-дыр. Ам хүн дурту дыка узаан. Ынчангаш хойну караңгылаажеге чедир кадарып болурунуң аргазы бар.

2. ПРАКТИКТИГ ХЕМЧЕГЛЕР

СЭКП ТК-ның Чагаазында айыткан чүүлдерни боттандырар талазы-биле Мөңгүн-Тайгада практиктиг хемчеглерни ап турар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозту алыр болза, ноябрь айда партком ниити коммунистерниң хуралынга хемчеглерни бадылаан. Ол ёзугаар 9 кезек черге ук документиниң таныштырган. Сүт сөөртүр ийи автомашинаның кырынга 3-тү немээн. Ак-Чыраадан 200 тонна сигенни кезип, прессээн. Ам ынаар база бир бригаданы чорудар. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарның ажыл-агыйларындан мал чемин немей тыптынган. Кышкы үеде оперативтиг контроль кылыры-биле кол зоотехник Д. Доскаар баштаан комиссияны тургускан.

Малчыннарда бижиглээн коллективтерден школа, септелге-тудуг участогу, райпо эки дузалажып турар. Оларның үлегерин администрациялыг органнар, районнуң сан килдизи, курстарыз база электри станциязының коллективтери эдерер болза эки.

Эң ырак Тоолайлыгга өшкү бригадазында кыштаглаашкынның байдалын база өшкү оолдаашкынынга белеткелди чоокта чаа райкүүскомунуң даргазы К. С. Дилак баштаан бөлүк барып көрүп чораан, малчыннарның өөредилгезин, хуралын эрттирген. Өшкү кадарчыларынга херек 55 сакманчының 22-зи бар, артканнарын шуут-ла ат-даңзы тургузуп, четчелеп эгелээн.

База бир эки чүүл болза ийи совхозтуң төрүүр коданнарында байдалды хынап көөр, оон дуза чедирери-биле 4-4 кижи составтыг чеди комиссияны тургускан, олар байдал-биле таныжып көргеш, түңнелин үндүрген. Чаа төрүттүнген хураганнарны чогуур үезинде отчётка киирбейн турганын олар тодараткан.

Февраль 24-те ССР Эвилелиниң 60 чылы совхозтуң парткому Тоолайлыгга барып, үнүүшкүннүг хуралды эрттиргеш, кыштаглаашкынның эртип турарын чугаалажып көөр. Эрткен чылын совхоз 100 өшкүден-не 35 анайны алган. Ам ону болдурбас сорулганы салгаш, парткомга чугаалажыры ол.

СЭКП ТК-ның Чагаазында айыткан чүүлдерни күүседир талазы-биле «Мөген-Бүрен» совхозтуң дирекциязының ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайын райкүүскомунуң үнүүшкүннүг хуралынга чугаалажып көрген, хемчеглерни ап турар.

Моон алгаш көөрге, районда практиктиг хемчеглерни ап турар. Ынчалза-даа оожурган болбас. Чедир кылыр чүүлдер хөй. Ол дугайын үстүнде чамдык чижектерге көргүстүм.

Седен ХЕРТЕК.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТ ШИЛИТТИНГЕН

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Барыын-Хемчик № 649 национал-девискээр соңгулда округунуң дыңнадыын парлаан болгай. Ук округка депутатка кандидат кылдыр «Тыва даг-дугу» комбинаттың чиигине директору Ю. Т. Комаровту бүрүткээн. Аңаа болган хуралдан репортажты бөгүн парладывыс.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Барыын-Хемчик № 649 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң хуралы Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңынга болган. Округ комиссиязының шиитпири ёзугаар кандидаттар депшиткен бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның бирээзинден-не 3 кижиниң төлээлекчи кылдыр чалаан. 4 кандидаттың чуруктары-биле дончу вамдарын типографияга баш удур парлаткаш, келген кижилерге чедиштир үлеп, бадылаашкын үезинде көдүрер мандаттарын база тывыскан. Хуралдың хүн айтырыы чаңгыс: Барыын-Хемчик № 649 национал-девискээр соңгулда округунга депшиттирген кандидаттарның дугайында чугаалажыры, округ комиссиязынга бүрүткээр дугайында шиитпирни хүлээп алыры.

Илеткелди округтуң соңгулда комиссиязының даргазы С. К. Кужугет кылган. Амгы соңгулдалар политиктиг реформаның, соңгулдалар дугайында чаа хоойлунуң негелделеринге дүүштүр үстүнден кандыг-даа команда, айтыышкын, ийлдыышкын чокка, эң-не демократтыг, ажык-чарлыг байдалга эртип турарын, күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга депутаттың кандидадын шилип алыр эргени соңгукчуларга бергенин чугаалаан. Соңгулда кампаниязының бирги чадазы районга канчаар эрткенинге илеткелчи доктааган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидадынга В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың чиигине директору Ю. Т. Комаровту депшидер дугайында ук бүдүрүлгениң конференциязының шиитпирин төп эмнелгениң, орук-тудут, орук-септелге-тудут эргелелдериниң, ажылчын хандырылга килдизиниң, Ак-Довурактың № 2 школазының, «Барлык» совхозтуң коллективтери деткээн.

Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының директору В. К. Моңгушту бодунуң коллективинге, Кызыл-Мажалык № 1 школазынга, культура килдизинге болган хуралдарга киир үндүрген. «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарның конференциязынга «Хемчик» совхозтуң механизатору М. Ч. Сааяны адаан. Ак-Довурак хоорайның ниитиик херектер салбырының ажылдакчылары, ол-ла хоорайда № 3 профтехучилищениң коллективтери «Тыва даг-дугу» комбинатта партком секретарының оралакчызы П. Р. Гнатюкту депшиткен. П. Р. Гнатюк депшидилге соонда бодунуң кандидатуразын баштай ужулгаш, киирерин катап дилээнин комиссия дыңнаткан. Депшиттирген кандидаттарның дончу вамдарын түс-түзүнда дончулаарынга үе чарыгдаваан, парлаан саазыннар хуралдың киржикчилериниң холдарында бар.

Хурал даргазы Б. С. Хомушку боттарының программаларын чугаалаары-биле кандидаттарны индирже чалаан. Бир дугаарында П. Р. Гнатюкка сөс берген.

Депутатка соңгуптар болза, бурунгаар депшилге, хөгжүлдеге шаптыктыг бюрократизм-биле эптеш чок демисежип, социал чентиг чорукту тургузар дээш могагшылаг чок ажылдаарын чугаалаан. Аныяктарның культурлуг хыштапылгазын организастаар талазы-биле ап чорудар хемчеглерге, оон материалдыг баазазын экижидер пландарынга доктааган. Хоорайны, район төвүн, чурттакчылыг кедээ суурларны чаагайжыдар бодалдарын илереткен. Бүдүрүлгелерни, организацияларны дузалал ажыл-агыйлыг болдурары, районнуң күш фабриказын тургузары, Аът-чем программазын боттандырарынга салыышкынын киирери — оон сорулгазы. Районнуң төп эмнелгезинге чаа дериглерни, аппараттарны тургузар, аңаа ажылдаар кадрларны белеткээр талазы-биле аргаларны дилеп тывары аазаан. Ак-Довурак хоорайның чанынга эштир бассейн тудар дугайында планы солун болган.

Дараазында Ю. Т. Комаров сөс алган.

— Районувустуң социал-экономиктиг сайзыралын дүргедедири — дээди органга соңгудар депутаттың хүлээлгези ол — деп бодунуң «таавызын» эгелээн. — Хамыктың мурнунда тудуг ажылынче кичээнгей салыр. Бажың тудар комбинатты маңаа туткаш, тудугнуң темпизин келир беш чылда ийи катап хүргедедир. Өг-бүле бүрүзүн аңгы бажың азы квартира-биле хандырар таалдээ, хуузунда бажың тудуп алыр күзелдиг кижилерни деткип, материалдар-биле долу хандырар. Үлетпүр-бүдүрүлгелер комбинадын, Кызыл-Мажалыктың түүйбу заводун эде дерир. Школалар, уруглар садтарының тудугларынга акша-хөреңгини, арга-курлавырларны дилеп тывар. Хемчик хемниң кыдынынга кадыкшылга зоназын тургузуп, спорт комплекзиниң дериглээн экижидип, спорт шөлдерин немей кылыр. Экология айтырыынче кол кичээнгейни угландырар. Комбинаттың күш-ажылчы коллективи чөвүлелинге хоорай кырынга агаар бассейнин дуй бүргээн чоокуу кадыынга хорадыг ышты хорурак-доозунуу моон соңгаар болдурбазының хемчеглерин ажылдап кылган. Аңаа 4 миллион рубльди чарыгдаары көрдүнген. Шак ындыг ажылды Кызыл-Мажалыкка база чергелештир чорудар.

Комбинат совхозтарга шеф дузазын бүгү тала-биле күштелдирер. Эргезинде бар техника-биле чурттакчылыг суурлар аразынга аргыжар, Часадырже малчыннарның тайгалаар оруктарын септээр.

Ю. Т. Комаровтуң удуртуп турар коллективинде келир үш чыл дургузунда бичии уругларын азырап дөрүк-турары-биле ай санында 100 рубльден өру телевизиялыг шелээни ап эгелээн. Бир эвес депутатка соңгуптар болза, ие-чашты камгалаар, пенсияны өстүрер дугайында бодунуң саналын Дээди Советке киирерин база чугаалаан.

Районнуң төп эмнелгезинде практиктиг дуза кергүзерин программазында база тодаргай айыткан.

Улус өөредилгезин эде тургузар дугайында партия болгаш чазактың негелделеринге дүүштүр шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Чурттуң келир үези аныяк салгалдың өзүлдезин, кадыкшылы, өөредилгези болгаш кижизидилгезин соңгудар депутаттың кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг дээрзин кандидатка депшиттирген В. К. Моңгуш районда чижектер-биле хол-бап чугаалаан. Школа назылыг четпээн 5400 уругларның чүгле 48 хуузу ясли-садтарда хаара туттунган. Совхоз бүрүзүнге уруглар кухняларын ажыдар дугайында айтыышкыннар саазын кырында арткан. Бо хире улуг районда чүгле 2 музыка школазы бар. Оон салбырларын кедээ суурларга ажыдар үе келген.

Районнуң төвүнге, Аксы-Барлыкка школа тудугларын планнаар дугайында айтырыгны чоннуң көдүрүп турары чептиг. Депутатка соңгуп алыр болза, үстүнде айтырыгларны шиитпирлээринге үлүүн киирерин, школа бүрүзүнге микрофермаларны тургузуп, аңаа мал, куш өстүрер талазы-биле деткимче кергүзерин база чугаалаан. Кызыл-Мажалык суурнуң чанында, Хемчиктиң алаагында Х. Н. Чүргүй-оол аттыг парк дерир. Аңаа үндүрер хөреңгини, херек материалдарны тып ап болур аргалар бар. В. К. Моңгуштуң программазында экология айтырыглары, күш-культураны болгаш спортту хөгжүдери, эът, сүт-биле хандырылганы экижидери база кирген.

Кандидат М. Ч. Саая — СЭКП Тыва обкомунуң ревизия комиссиязының, райкомунуң кежигүнү, район Совединиң депутады. Совхозунда тараа өстүрер механизастаан бот-орулга-чарылгалыг звенону биздинин удуртуп, чылдан чылче бедик түңнелдерни чедип ап келген. Эрткен 1988 чылда га черге онааштыр 22,4 центнер, интенсивтиг технологияны ажыглаан шөлдүн га бүрүзүнден 37,7 центнер дүжүттү өстүрген. Үндүр бижиттинген техниканың кезектеринден совхозка ажыктыы чылда 24 муң рубльге дешпежир кажаа иштинин өдээн хоптарып ааштаар машинаны, силос ажаар комбайнны чыып, чогаадып кылган. Ол бодунуң программазын чер ажылын сайзырадырынче, бот-орулга-чарылганы, аренда кережээни нептередиринче, районнуң совхозтарын техника-биле хандырарынче угландырган. Оон программазында айыттынган өске чүүлдер дакпырлажы берген.

Депутаттарның кандидаттарынга хөй айтырыгларны салган болгаш долу, тодаргай харыылар бердинген. Аңгы-аңгы коллективтерниң төлээлери 23 кижи санал берген.

Депутаттың кандидадын шилиири чажыт бадылаашкын-биле эрткен. Аңаа 245 соңгукчу киришкен. Г. С-М. Иргиттиң даргалааны 9 кижиден турар тургустунган санажылга комиссиязы бюллетеньнерни санап, хынап, түңнелин үндүрген. П. Р. Гнатюк дээш 54, Ю. Т. Комаров дээш 132, В. К. Моңгуш дээш 78, М. Ч. Саая дээш 48 кижи бадылаан. Бадылаашкынга киришкеннерниң чартык кезиинден ажыр саны алган Ю. Т. Комаровту округтуң соңгулда комиссиязынга бүрүткээн. Кандидат шилиттинген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Коммунист. Ооӊ ажыл-херээ

Тээлиниӊ уругларының музыка школазы ажыттынгандан бээр бо чылын чээрби ийи чыл болур. Бо үениӊ дургузунда ооӊ директорунга Чечекмаа Салчаковна Моӊгуш ажылдап, школаның материал-техниктиг баазазын быжыглаар, уран чүүлге хандыкшылдыгларның өөредилге-кижизидилгезин экижидер херекке бодунуӊ күш-ажылчы салымын киирген. Эгезинде музыка школазы чүгле ийи салбырлыг турган болза, ам алды болган. Ооӊ өөреникчилериниӊ саны 220 четкен. Оларны Кызылдыӊ уран чүүл училищезин доосказ тускай эртемниг он башкы баянның, фортепианоның, домбраның, гитараның, чадаганның, танцының, ырының чажыттарын школачыларга мергежилдиг-биле өөредип турар. Башкы Владимир Херелчап бо школа ажыттынган хүнүнден бээр ажылдап келгеш, багай эвес көргүзүглерни чедип ап турар. Ол боду чадаганны кылып, ону школачыларга өөредип турар.

Школа директору Чечекмаа Моӊгуштуӊ сагыш салыр, шиитпирлээр айтырыглары хөй, ынчангаш эртен эртеден орай кежээге чедир ооӊ ажыл-ижи үргүлчүлээр. Ындыг-даа болза ол каван-даа «Чайым чок», «Үе-шак чедишпес-тир» деп чугаалап көрбээн. Үргүлчү-ле тура-соруктуг, күзелдиг ажылдап келген. Чүге дээрге Чечекмаа Салчаковна шилип алган мергежилинге хандыкшылдыг, аӊаа сагыш-сеткилинден бердинген, даандырган ажыл-херээ дээш үргүлчү сагыш човап чоруур.

Ч. С. Моӊгуш коммунист кижи болганда партийжи даалгаларны үргүлчү бедик харыысалгалыг-биле күүседип келген. Райкүүскомнуӊ культура килдизиниӊ коммунистери төлептиг директорну партия эге организациязының секретарынга ийи чыл улаштыр соӊгаан.

Райоңнуӊ культура ажылдакчылары ажылын өөжум эде тургузуп, үениӊ негелделеринге дүүштүр ажылдавайн турарын эрткен чылдыӊ төнчүзүнде эрткен партия эге организациязының отчёт-соӊгулдаалыг хуралынга коммунистер база партияның район конференциязынга киткелчи болгаш санал берген делегаттар чөптүг-биле шүгүмчүлээш, культура албан черлериниӊ, ооӊ ажылдакчыларының ажылын экижидерде чуму кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын болгаш сүмелерин киирген. Партия эге организациязы коммунистерниӊ шүгүмчүлелдиг саналдарын күүседири-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону амыдыралга боттандырып турар. Бирги ээлчегде коммунистерниӊ бот-идепкейин, ролюн, харыысалгазын бедидеринче партия эге организациязы, ооӊ секретары Ч. С. Моӊгуш кичээнгейни салган. Бир эвес коллективте он коммунист, СЭКП кежигүнүнге ийи кандидат боттарының өнаашкан ажылын, партийжи даалгаларны амгы үениӊ негелделеринге дүүштүр күүседир болза, четпестерни эдип алгаш, эки ажылдап болурунуӊ аргалары бар деп санап турар. Ынчангаш ымаар кичээнгейни салып эгелээн. Ону боттандырары-биле коммунистерниӊ отчёттарын дыӊнап, олардан негелдени күштедирип турар. Ооӊ аӊгыда партия эге организациязы бодунуӊ хүлээп алган шиитпирлериниӊ күүселдезин доктаамал хынап, четпестерни эдип алыры-биле партийжи организастыг, идеологтуг, кижизидилгеге ажылын ээзиттиг бойдусрынче кичээнгейни угландырган. Чечекмаа Салчаковна партияның XXI область конференциязының делегады болуп, ооӊ ажылынга киришкен.

Бодунуӊ өнаашкан херээнге хандыкшылдыг, хөй-ниитиниӊ ажылынга идепкейлиг, амыдыралга төлептиг Чечекмаа Салчаковна Моӊгушка эрткен чылын Тыва АССР-ниӊ культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Ч. С. Моӊгуш.
Ондар ОХЕМЧИКТИӉ фотозу.
Бай-Тайга район.

Хоочуннар дугайында айтырыгга хамаарыштыр

ДУЗА КӨРГҮЗЕР БООР

Тыва АССР-ниӊ Дээди Совединиӊ Президиумунуӊ ээлчеглиг хуралынга «Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, назылап кыраан хамаатыларга социал амыдырал дузазын организастаар талазы-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай, Каа-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнар Советтериниӊ күүскомнарының ажылының дугайында» айтырыгны чугаалашкаш бо чылдың январь 3-те солунга «Кандыг чурттап чор силер, хоочуннар?» деп эге-биле парлаан. Ол айтырыгга хамаарыштыр тускай доктаал хүлээп алганын деткээн чагаалар чамдык номчукчулардан келген. Оларның чамдыызын моон адаанда парладывыс.

Чамдык кедээ черлерде хоочуннаржэ көрнүп, оларга дузалаар, амыдырал-чуртталгазынче сагыш салыр талазы-биле кичээнгей кошкак. Анаа хамаарыштыр мындыг чүүлдү бижиир бодап турар мен. Чыраа-Бажы ортумак школазынга чээрби-үжен чылдар иштинде ажылдааш, пенсияже оон үнген алды хире пенсионер бар бис. Ону бижип олурарымның чылдагааны мындыг: бистерге коллективинистиң талазындан дуза шоолут эвес. Пенсияже школага ажылдап турган үнген башкыларны одаар чүүл-биле хандырар дугайында тускай доктаал бар турбуже, оон-биле чыл бүрүде хандырбайн турар. Школаның дирекциязындан, ажыл-агый эргелекчизинден ол дугайын негээрге, тоомчага албастар. Мен бодум хуумда, школа шутуму-биле 1968 чылда пенсияже үнгеш, 1988 чылга чедир чангыс катап хөмүр-даш, оттулар ыяш-даа ап көрбедим. Пенсионер өске башкылар база ындыг-ла боор деп бодаар мен. Школада автомашина, трактор-даа бар, ол хирезинде, кандыг-бир чүък сөөртүп алырынга оларны бээр дуза көргүспейн турар улус бо. Ылангыя сиген кезиир ап, ону сөөртүп алырынга аар.

Мен школада ажылдап турар болгаш пенсиямны районодан ап турар мен. Ону чогуур үезинде санап бербейн баар, үргүлчү бо-ла саадалды берген турар чүве. Чижээ, ноябрь, декабрь айларның пенсиязын бо чылдың январьга чедир—ийи ай иштинде албаан мен. Көрдүнгеи үезинде ону албайн баарга, амыдырал херегледерниге берге апаар чораан. Ындыг байдалды база өөрениш көрзе кандыг деп. Тыва АССР-ниӊ Дээди Совединиӊ Президиумунуӊ хүлээп алганы ол доктаалынга дүүштүр бистиӊ организациявыс хоочуннарга моон соӊгаар бөдүүг дуза көргүзер бооп дээрзинге идеген турар бис.

Моӊгуш ООЛЧУКАП.
Чөөн-Хемчик район.

КИРЖИП ТУРАР БИС

Тыва АССР-ниӊ Дээди Совединиӊ Президиумунуӊ ээлчеглиг хуралынга хоочуннарның болгаш пенсионерлерниӊ амыдырал - чуртталгазының байдалы-биле холбашкан айтырыгны чугаалашкаш, доктаал хүлээп алганын номчааш. Шекпээр кедээ Совединиң чанында хоочуннар чөвүлели ажыл-чорудулгазын, ылангыя эрткен чылын кылып чоруткан ажылын түӊнеп, соруалгаларын тодараткан. Чөвүлелдиң тос кижи кежигүннүг комитеди доктаамал хуралдап, хоочуннарның ажыл, амыдыралы-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып келген. Пенсионерлерниӊ хөй-нити амыдыралынга киржилгезинче кичээнгей багай эвес. Ынчангаш чөвүлел суур чаагайжыдылгазынга шефтерге суурнуӊ хурээжиннер чөвүлели-биле кады киржип турар. Оон аӊгыда, бистиӊ хоочуннарывыс сезоннуг үелерде совхозка хире-шаа-биле дузазын база көргүзе бээр улус, ылангыя ниитиниӊ малынга сиген белеткээриниге үлүүн киириштирип турарлар бар. Мал ажылынга аныяктарны өөредиринге, оларга боттарының арга-дуржулгазын дамчыдып бээр күзелдиглер совхозта эвээш эвес. Мал ажылынга кадарчы кол хүлээлгезин оглу, кызынга хүлээдип бергеш, боттары оларның дузалакчылары, дагдыныкчы болуп ажылдап турарлар база бар. Ынчап келирге, совхозтуӊ ажыл-ижинде үлүүн киириштирбейн турар хоочуннар бисте барык чок деп болур. Аргалыг-ла болза, амыдыралдан чыдып каар күзел кым-да-даа чок.

Кедээ Совет, совхозтуӊ профкому, дирекция дузалал ажыл-агыйы тударынга, малга сиген, одаар чүүл сөөртүп алырынга, эмчи дузазы чедирериниге транспорт-биле дузалап турар. Чөвүлелдиң ажылын таныштырып тура, мынчыг айтырыгны чугаалаксаар турар мен. Хоочуннарны эът, сүт-биле хандырарының дугайында айтырыг эрткен чылын база кедүртүнүп турган, ынаы-бүрү чылдагаан айытканы-биле ол бүтпейн барган. Ону бо чылын база айтырып турар улус бис. Чүү деп харыы келирин ам дээрезинде орта билдинмес. Бо талазы-биле биске кым дуза көргүзер ужурлуг чүве ирги?

Дондуп ООРЖАК.
Барын-Хемчик район.

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУРУ ЧУГУЛА

Өртемчейде мөңге назын чок деп чүвени кым-даа билир. Ынчалза-даа чуртталгазының иштинде чонунга, күрүнезинге хойнү, экини кылып каарын кым-даа күзеп, бодап чоруур, кылып-даа чоруурлар хөй. «Кызыл тараачын» колхозтуӊ үндезилекчилери, МЧАЭ болгаш колхоз база совхоз ажыл-агыйының идепкейлиг киржикчилери Доржу Доспанович Түлүш, Билчээ Чүлдүмович Моӊгуш олар бистиӊ Хөндергей суурда 80 харны чоокшулай берген хүндүлүг кижилер. Д. Д. Түлүш аныяк чылдарында ниитиниӊ херектер органнарынга, колхозка парторгтап, суму, салбыр даргалап-даа чораан. Сөөлгү үеде ол аараш, уну орта үнмес, таптыг чүве чугаалап албастаан. Аарыг деп чүве ындыг болур-дур. Эмнедип, курорттап кээрейн деп дилеп, совхоз директорунга каш-даа катап берген — түӊнел чок болган. Оон-биле кады Хөндергей суурнуӊ тавааи салышкаларының бирээзи, колхозка баштайгы хову-трактор бригадазының бригадири чораан Б. Ч. Моӊгуш база Дотпа Моӊгуш оларның кадыының байдалы чүгээр, ол көнчүг эки. Быжыг кадыктан эрткен черле чүү боор. Ынчалзажок кырганнарга совхозтуӊ талазындан кичээнгей, дуза эвээш. Д. Моӊгуштуӊ алыр болза, совхозунга күш-ажылчы үлүүн киириштирип чораан кижи: хөй чылдар иштинде чылгычылап турган, сөөлгү үелерде кошкар кадарып-даа турду. Буду баксыраан, ам өөнде олурар. Бо кырганнарга оода-ла одаар чүүл сөөртүп алыр машина-биле дуза көргүзер болза, ооӊ хөлээнин олар төлеп бээр ийин. Оларны совхоз азыразын дивейн турарым ол, а эн-не үнелиг чүүл — кижилерге кичээнгейлиг болурун дилээр, сагындырар сорулгалыг моны бижидим. Херек болза, назылап кыраанарга көрдүнген бажыңнар бар болгай, аӊаа туруп ап болурунуӊ аргазы бар. Кырганнар бо хүннерде боттарының шаанче ийичангыс-даа бол малды азырап, өстүрүп, олурарлар.

Хөй чылдарда күрүне мурнунга ак сеткилдиг ажылдап келгени ээш хоочуннарны «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаӊнап турар болгай, а бистиӊ хоочуннарывыс ону чүге албазыл?

Хевек-оол ООРЖАК,
«Хөндергей» механизатор.

Специалиске сөс

НЕМЕЛДЕЛЕРНИ АЖЫГЛААР

Бисте мал чемиинге тараа чедишпес. Ол чем чамдык совхозтарда чедер-даа болза, ону тотчеглеп турары чажыт эвес. Мал чемгерер тараа берипер, оон башка сүт-даа сагдынмас, эът-даа болбас деп харын Агроүлетпүркүрнумга чарбыттынар, азырадыр хөөнүер бисте хаая эвес. Оон-биле бистиӊ хандырбаан шаанда, план күүселдезин дээш негелде турбас дээр, ажыл-агыйжы эвес чоруун чээ каакзаар таварылгалар черле бар.

Херек кырында алыр болза, мал чемгерер химиктиг чүүлдер бисте аажок хөй, оларның ачызы-биле холумак чемнерни солуп, ооӊ өртек-үнезин малдан немей алыр продукция-биле дуглап алыр аргалар бисте бар ийин. Мааа Улуг-Хем районда «ҮТКА 25 чылы» совхозтуӊ Иштии-Хем салбырында мал чемиин канчаар ажыглап турарының дугайын сайгарып көөр бодай-дыр мен. Ында фермада бир саар инекке рацион: 20 килограмм силос, 1 килограмм сиген, 5 килограмм саваӊ база холумак чем (концентраттар) 2 килограмм. Бо дээрге 7,6 чем единицазыдыр. Бо составта хайлыычал протеин 146 грамм четпес, а артык кальций база 146 грамм болуп турар. Мында 33 грамм фосфор четпес. Рацион зоотехниктиг негелдеге дүүшпес болганда, ону чиир инектерден хөй сүт алыр деп кордаан херек чок-тур, чүтле артык чем үндүрер апаардыр бис. Бодап көөрге, инекке хонуктар чиир чемниге бир килограмм чарба немептер болза, четпес хоолулуг чүүлдер немежи бээр ышкаш сагындырар. Зооветспециалистер ынчап-даа турар болгай. Чарбаны ынчалдыр холуптарга, хайлыычал протеин немежи бээр, а фосфорнуӊ четпели хевээр артар. Рационга фосфаттыӊ 50 грамм диаммонийин немей бээрге, 50 грамм хайлыычал протеин база 11 грамм фосфор немежир. Ынчангаш чарбаны камнап ап болур.

Малдың чем рационунга минералдыг чүүлдерни бистиӊ ажыл-агыйларывыс чылдыы-не таарыштырбайн турар. Черле ынчап мал чеминге белок четпес турда, кальций биле фосфорну таарыштырбаска, организмге бүдүмелдерниӊ солчуушкуну үрелир, малдыӊ продуктулуг шынары кудулаар. Эӊ ылангыя фосфор чаш малдың организминге үр үеде чедишпейн баар болза, рахиттен аарыыр, а төрүүр мал боозавас апаар, төрүзе-даа ооӊ төлү ырбыска болур.

Кегжээр малдың чем хуулдурулгазынга чигир, протеин чугула рольдуг. Специалистерниӊ санап көргенин ёзугаар алырга, хуулдурар протеинниӊ бир кезээнге-ле чигирниӊ 0,8—1,2 кезээ херек болуп турар.

Мал чеминге чигир биле крахмалдың чедишпезинден белок-үс солчуузазы үрелир болгаш ацидоз деп аарыг тыптыр, оон уламындан мал шаг-шинек чок, арар, төл бээри эвээжээр, продуктулуу илден-не чавызай бээр. Малдың организминге чигир дазылында чемиштиг үнүштер дамчып кирер болгай. Ынчангаш сөөлгү үеде «Мал чеми» деп программа ёзугаар дазылында чемиштиг үнүштерни малга чем кылдыр көвүдеди тарыырын планнаан. Ындыг үнүштерни бистиӊ республиканың ажыл-агыйлары аажок эвээшти тарып өстүрүп турар.

Малга минералдыг немелде чемнер — фосфаттыӊ диаммонийи, преципитат бо чүүлдер аажок ажыктыг. Чижээлээрге, фосфаттыӊ диаммонийин 1 килограммны мал чеминге холуп бээрге, ол хоолулуг ажыктының талазы-биле 1,2 килограмм протеинни солуур, чүге дээрге оон составында азот белокка бодаарга, 4 хуу хөй.

Ол-ла бүдүмелди 100 граммны бир килограммы чарбага онаажыр кылып холуурга, протеин 120 грамм немежир. Бистиӊ зооветспециалистерис химиктиг арга-биле малга чемни белеткеп бээриниң ажыктыын эки билир хирезинде ону ажыглаарындан арай сестип турарлар. Ындыг таварылгалар Сүт-Хөл, Барын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының совхозтарында бар.

Бистиӊ республиканың саар инектерниӊ рационунда чүгле фосфор чедишпезинден бир инектен-не чылда 200—250 литр сүттү чедир саап албайн турарын химизация станциязының специалистери дуржулга кылып тургаш бадыткаан. Чогум ол минералдыг чүүлдер бистиӊ курлавырывыста бар. Ону ажыглавайн турарывыс канчап-даа таарышпас.

Светлана ХАПЛАК.
Төлевилел-шинчилел станциязының зоотехниги.

Ажылчы чоннуӊ политиктиг өөредилгезиниӊ системазының организакчыларынга, пропагандистерге

СОВЕТ ПОЛИТИКТИГ СИСТЕМА РЕФОРМАЗЫНЫӉ БИРГИ ҮЕ-ЧАДАЗЫ

ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ ээлчег чок он ийиги сессиязы болгаш ооӊ шиитпирлери совет кижи бүрүзүнүӊ кичээнгейин хаара туткан болгаш оларның сонуургал-биле чугаалажып көөр бир чугула айтырыы апарган. Сессияның хүлээп алганы документилерниӊ ужур-дузазын өөренип көрбүшаан, оларны ажылчы чоннуӊ политиктиг өөредилгезинге, ылангыя 1988—1989 өөредилге чылында партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдары-биле катай «Социалистиг демократизм», «Сайзырап орар социализмниӊ теориязы болгаш практиказы», «Националдар аразының харылзааларын сайзырангайжыдарының айтырыглары» деп курстарны өөренип турар школаларга, семинарларга бүгү талалыг сайгарар эки.

Дээди Советтиӊ сессиязының политиктиг түӊнелдерин, ол ышкаш СЭКП ТК-ның ноябрь (1988 ч.) Пленумунуӊ база 1988 чылдың ноябрь 26-да болган ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ Президиумунуӊ хуралының материалдарын өөренирде, чугула теманы шилээш, аӊаа ийи кичээлди эрттирип болур: биргизинге—оон политиктиг ужур-дузазын болгаш оон-биле холбашкан политиктиг айтырыгларны, ийигизинге—сессияның хүлээп алганы документилерниӊ тодаргай утказын сайгарып көөр.

Бо айтырыгларны сайгарарынга 1989 чылда үнген «Политическое образование» журналдың бирги дугаарында «Политиктиг система реформазының улуг базымы» деп эгелиг методиктиг сүме-биле төөгү эртемнериниӊ кандидады В. А. Дубровскийниӊ моон адаанда парлаттынган чүүлү силерге дузалаар.

Бүгү-улусчу күрүнениӊ байдалынга чурттуӊ амыдыралын эргелээн башкарарынга ажылчы чон массаларының эӊ калбак болгаш активчи киржилгезин бистиӊ ниитилелдиӊ политиктиг хөгжүлдезинге кол угланыышкын кылдыр быжыы-биле бадыттаттынган. «Чоннуӊ социалистиг бот-эргелединиӊ принциптери ниитилелди болгаш күрүнениӊ эргелеп башкарарынга чайгылыш чок боттанган турар дугайында, азы эргелеп башкарыгларны ажылчы чоннуӊ эрге-ажыктарынга таарыштыр чүгле боттандырар эвес, боттарының каттыжыышкыннарының чагыргазындан аңгыда, өске кандыг-даа чагырге бизбес ажылчы чоннуӊ хүрүм ёзугаар, улам-на дорт киржир херээ болу бээриниӊ дугайында партия сагыш салып турар» деп СЭКП-ниӊ Программазында чугаалап турар.

Амгы үе-чадада ниитилелдиӊ политиктиг системазының хөгжүлдезиниӊ стратегтиг шугуму совет демократияны сайзырангайжыдарда. Күрүнениӊ болгаш хөй-нити амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээриниге ажылчы чоннуӊ, оон коллективтерниң болгаш организацияларының идепкейлиг база ээзиттиг киржилгезинге үндезилээш, чоннуӊ социалистиг бот-эргелелин улам-на долузу-биле боттандырып чорударынга болур деп санап турар. Күш-ажылчы коллективтерниӊ эргелери болгаш арга-шинээ дыка делгемчээн. Партия, профэвилел, комсомол комитеттериниӊ удуртукчуларынга, цехтер начальниктеринге болгаш үлетпүр бүдүрүлгелер директорларынга шилип алыры-биле элээн каш кандидаттар депшидер арга практикада элээн калбарган. Ажык-чарлыг чорук делгем хөгжүлдеже алган, шүгүмчүлелге «хоруглуг зона» узуткаттынган.

1987 чылдың июньда ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ сессиязынга «Күрүне амыдыралының чугула айтырыгларын бүгү улусчу чугаалажып көрүүшкүнүнүӊ дугайында» болгаш «Хамаатыларның эргелерин кызагдаар албан-дужаалдыг кижилерниӊ ужур-дүрүм чок аажылааашкыннарын судка хомудап киирериниӊ чурумунуӊ дугайында» ССРЭ Хоойлуларын хүлээп алган. Бюрократизм-биле шиитпирлиг демисел калбарган. Ынчалза-даа бо бүгү политиктиг системаны хаҥы демократчыдарының чүгле эгези болган. Ынчангаш 1988 чылдың июнь 28-тен июль 1-ге чедир болган партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегаттарының кичээнгейин үндезин политиктиг реформаның айтырыгларынче угланган. Оон чугулазы чурттуӊ хөгжүлдезиниң бүгү чорудуунга революсчу эде тургустуунуушкунуӊ бүгү дуржулгазынга көргүстүнген.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы хаҥы демократтыг болгаш делгем ажык-чарлыг чорукту үлегери болбушаан, совет ниитилелди демократчыдарының болгаш политиктиг система реформазының, националдар аразының харылзааларының, ажык-чарлыг чоруктуӊ база эрге-хоойлу реформазының дугайында тускай резолюцияларны хүлээп алган. Политиктиг система реформазының шиитпирлиг угланыышкыны — социалистиг күрүне тургузуунуӊ болгаш чоннуӊ бот-эргелелиниӊ үндезини болур улус депутаттарының Советтериниӊ долу эрге-чагыргазын хандырары.

Политиктиг реформаның концепциязының кол элементилери мындыг:

1) Улус депутаттарының Съездилер системазын тургузары.
2) ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ доктаамал ажылдаар орган кылдыр эде тургузары.
3) ССРЭ-ниӊ Конституция хайгааралының комитедин тургузары.
4) Соңгулдаларны үндезини-биле демократчыдары.
5) Эрге-чагырганың дээди органнарынга хөй-нити организацияларының дорт төлээлээри.

Кол кичээнгей эрге-чагырга органнарының системазынга чаа звеноларны долгандыр мөөңнеттиннер. Эвилел деңнелинге ындыг звено үш: ССРЭ-ниӊ улус депутаттарының Съездизи, ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ Даргазы болгаш Конституция хайгааралының комитеди. Республика деңнелинге — съезд болгаш дарга. Тус черге (область, хоорай, район) — Советтиӊ Даргазы болгаш Президиум турар.

Политиктиг реформаның концепциязының бүгү элементилери 1988 чылдың ноябрь 29-тан декабрь 1-ге чедир болган ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ он бирги чыыжының ээлчег чок XII сессиязының шиитпирлеринде илереттинген.

Чурттуӊ Конституциязынга эскерилгелер болгаш немелделер дугайында болгаш ССРЭ-ниӊ улус депутаттарының соӊгулдаларының дугайында Хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көөрүнге миллион-миллион кижи киришкен. Хоойлулар төлевилелдерин бүгү улустуӊ чугаалажып көрүп турган үезинде 300 муӊ ажыг санал кирген. Боттарының соӊгукчуларының сеткил-хөөнүн илеретпишаан, Дээди Советтиӊ депутаттары Хоойлуларның чугаалашкан чүүлдериниң чартык кезиин хирезинге эдилгелерни хүлээп алган. Ынчангаш СЭКП-ниӊ XIX Бүгү-эвилел конференциязының айытканы политиктиг реформа программазы хөй-ниитиниӊ долу деткимчезин алган.

Реформаның бирги үе-чадазының кол ужур-утказы болза Советтерниӊ структуразын, эрге-чагырганың дээди органнарын, соӊгулда системазын тургузары болгаш ажыл-чорудулгазының чаартылгазы. Дараазындагы, ийиги үе-чадазы ССР Эвилелиниӊ болгаш оон составынга кирип турар республикаларының аразында харылзааларны чогумчалыт болдурары.

Реформаның үшкү үе-чадазы — чер-черлерге эрге-чагырганы эде организастаары. Оон-биле чергелештир суд-эрге-хоойлу системазынга хаҥы эде тургустуушкунун чоруттунар.

ССРЭ Конституциязынга немелделер болгаш эскерилгелер. ССРЭ-ниӊ улус депутаттарынга соӊгулдалар дугайында чаа Хоойлу чүнү-даа мурнунда бистиӊ амыдыралывысты демократчыдарынче, күрүнениӊ өске-даа бүгү институттарының үстүнге ону тургуспушаан, Советтерге эрге-чагырганы эгидеринче угланган. Чутаа болза чоннуӊ бүрүн эрге-чагыргазының дугайында болуп турар. «Улус депутаттарының Советтериниӊ ажыл-чорудулгазы болза айтырыгны коллективтиг, хостуг, ажык-ниити чугаалажып көөрүнге болгаш шиитпирлээринге, ажык-чарлыг чорукка, күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарының, Советтерниӊ тургузуп турары өске-даа органнарының оларның болгаш чоннуӊ мурнунга үргүлчү отчёттуг болурунга, оларның ажылынга хамаатыларны калбаа-биле киириштирериниге үндезилээш тургустунуп турар. Улус депутаттарының Советтери болгаш оларның тургузуп турар органнары хөй-ниитиниӊ саналын-оналын барымдаалап көөр, нити-күрүне болгаш тус чер ужур-дузалыг эӊ чугула айтырыгларны хамаатыларның чугаалажып көрүүшкүнүнге киирер, бодунуӊ ажылының болгаш хүлээп алган шиитпирлериниң дугайында хамаатыларга үргүлчү информастап дыңнадыр» деп Үндезин Хоойлунуӊ 94-кү чүүлүнүң чаа эдилгезинде чугаалап турар. Ол чүүлдүӊ өрги эдилгезинде чүгле «Улус депутаттарының Советтери болгаш оларның тургузары органнар бодунуӊ ажылының болгаш хүлээп алган шиитпирлериниң дугайын чонга доктаамал дыӊнадыр» дээн.

Ам күрүне эрге-чагыргазының дээди органы 2250 депутаттан тургустунган ССРЭ-ниӊ улус депутаттарының Съездизи болу бээр. Оон-биле кады 750 депутат девискээр соӊгулда округтарындан, 750 кижи национал-девискээр соӊгулда округтарындан база 750 депутат — бүгү-эвилелдиӊ хөй-нити организацияларындан соӊгуттурар. Чугула күрүне ажыл-херээн шиитпирлээри-биле Советтерниң Съездизин чыл санында чыыдырар. ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ структуразы болгаш эргелери өске болур. Күрүне эрге-чагыргазының доктаамал ажылдап турар хоойлу үндүрер, шиитпирлекчи болгаш контрольдаар органы болу бээр.

Дээди Советтиӊ болгаш оон тургузуп турары Президиумнуӊ ажылын ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ Даргазы удуртур.

Эрге-чагырганың дээди органнарының системазынга онза чугула черни он чыл хуусаага улус депутаттарының Съездизиниӊ соӊгуур бир дугаар тургустунуп турар ССРЭ-ниӊ Конституция хайгааралының комитеди ээлээр.

Советтерниӊ бүгү чадаларының ажылын организастаазы үндезини-биле өскерлир. Сессияларының, депутаттарның доктаамал комиссияларының ролю өзер. Эрге-чагырга органнарынга соӊгукчуларның эрге-ажыы дээш туржуп шыдаар бистиӊ ниитилелдиӊ дээре дээн төлээлерин соӊгуур ужурлуг. ССРЭ-ниӊ улус депутаттарынга соӊгулдалар дугайында чаа Хоойлу ону боттандырарынга дузалаар.

Албан-дужаалдыг кижилерниӊ депутат болурунуӊ саны кызырылган. Улус депутаттарының Советтериниӊ бүрүн эргелериниӊ хуусаазы — беш чыл. Ол ышкаш улус депутаттарының Советтериниӊ соӊгааны азы томуйлааны албан-дужаалдыг кижилер боттарының ол албан-дужаалынга ийи хуусаадан улаштыр ажылдап болбас дээрзин Үндезин Хоойлуда айыткан.

Политиктиг системаның, чоннуӊ социалистиг бот-башкарылгазының профэвилел, комсомол, кооператив болгаш оон-даа өске хөй-нити организациялары ышкаш кол звеноларында эде тургустунуушкун эгелеп турар. Үндезин политиктиг реформаның чедишкиниң чамдык таварылгада партияның ажылындан база хамааржыр. Ооӊ удуртукчу ролюнуӊ ленинчи концепциязын долуузу-биле боттандырар. Партия чагырып дужаар методтан чайлаар, бодунуӊ политиказын организакчы, идеологтуг болгаш кадр ажылын дамчыштыр чорудар.

1989 чылдың март 26-да ССРЭ-ниӊ улус депутаттарынга соӊгулдалар чаа Хоойлу ёзугаар эртер.

1989 чылдың апрельде ССРЭ-ниӊ улус депутаттарының бирги Съездизи болур эртер.

1989 чылдың күзүнүнде республика болгаш чер-чер Советтеринге соӊгулдалар болур.

Оон аӊгыда ол-ла чылдың ортан үезинде «ССРЭ-ге националдар аразынга харылзааларны сайзырангайжыдар дугайында» СЭКП ТК-ның Пленуму болуп эртер. Пленумга илеткелдиӊ тезистерин ону чыылдырарынга чедир ийи ай бурунгаар парлаар.

Коммунистиг партияның эде тургустунуушкунуӊ идеязын идип үндүрген үеден бээр үш чартык чыл эрткен. Ол соругланың чайгылыш чок тодаргай боттанышкын орлурын көрүп тур бис. Чаартылгаларның кол сорулгазы — күш-ажыл кижизин, бодунуӊ бүдүрүлгезинге ышкаш, күрүнени эргелеп башкарарынга база ээ болган турарын херек кырынга бадыткаары.

Владимир ДУБРОВСКИЙ,
Төөгү эртемнериниӊ кандидады.

— ЧУРУКТА: Василий Куулар биле Александр Монгуш «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг салбырында сүт-бараан фермазында инек кадарып, бот-орулга-чарылгалыг ажылдап турарлар. Чылыг хүннерде малды алаактарже одарладырлар. Кажааларга инекти тургузу чемгерер болгаш эки ажаарынче улуг кичээнгейни салып келгеннер.
Ажылынга кызымак малчыннарның ачызында Хорум-Даг фермазы камналгалыг болгаш орулгалыг болган. Чылдың төнчүзүнде ферманың ажыл-ишчилери камналганы чедип алганы дээш 5900 рубльди немей алганнар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЕТКИЛДИҢ БИЧЕЗИН ШАҢНАП...

Үе. Оон маңы дүрген болгаш доктаал чок. Ажыл-иштиң, амы-хуу чурталгамның девиинге үнген хүнүм ашканын безин эскербейн-даа баргылаар бис. Хоорайда-даа, кедээ суурларда-даа амыдырал, ажыл-иш чымыштыг. Чоннуң амыдырал-чурталгазы хүн бүрү экижип, үе-биле деңге кады чорууруң магадап, сеткил-хөңнүм өөрүп чорур.

—Ынчалза-даа сөөлгү үеде кижилерниң аразында харылзааның арай кошкап, кандыг-ла-бир чылдагааннык тыптып келгени кижи эскерер. Оон чижээ—чаңгыс бажыңда чурттап турар кожаларның бот-боттарын танышпазы, хөй кижилер-биле чугаа ажыл-агыйга көржүрү. Бажыңдан дашкаар чүү-даа болуп турда, оны эскербес кижилерниң бир четпес талазы-дыр. Кижилер-биле харылзаа база онзагай болгулаар. Бедик дужаал эдээн азы кандыг-ла-бир тывылбас эт-сеп, азы аъш-чем тып шыдаар кижи-биле мырыңайда өске. «Менээ ажыың чок болзунза, сени таныывас мен» дээн хөөннер бар.

Элдек-эвилең, дузааргак, биче сеткилдиг, кижилерни үнелээр, хүндүлээр туржук, оларже «караан аларацнадып» көрүп, арай-ла чыдып калган кижиге санаары бо кижиниң сагыш-сеткилинге аарышкылыг балыг болуп, моон соңгаар эш-өөр, таныш-көрүш, аныйы, дуңмай деп чугаалажырывысты уттуптарывыстан сестип, боданырынче албадап келди.

Кижи бүрүзүнүң биче чаптан назылагыжеге сагыш-сеткилинге эки чаны, төлептиг бүдүжү-биле балалбас исти арттырган болгаш арттырып чорууp кижилер онза көвей. Олар биске чүректериниң чылыын, сеткилиниң агын хирам чок берген болгаш берип, чаагай сеткилди күзеп чорууpлар, а бистер оларның үлегерин эдерип, сеткилдиң агын чүге өскелер-биле үлешпес бис?

Ажы-чаңынга, ажыл-ижипге сылдаглап алгаш, «кулаан куминап алган» олурбайн, эш-өөрүн сагыш-сеткилин үлежип, кожа-хелбээ кижилерге чаагай сеткилди күзеп, дуза чедирери улуг өртек, чарыгдал негевес. Хүлүмзүрүг, чылыг сөс, мендилежиг безин четчир. Чамдыкта мендилежирге, аксында сүг пактап алган дег, ыыт-дааш чок эрте бээр таварылгалар кайы хөй болгай.

Сөөлгү үеде аныяктарның ажы-чаңында четпестери, эки-багын солун, сеткүүлдерге бижип турар. Ол-ла автобус доктаар черде азы хөй-ниитиниң черинде турган хирлиг-чуттуг хеп кеткен «каракка чаржынчыг» деп бижип турарывыс оолак-биле бистиң кайывыс шын-на туразы-биле сеткилдиң ханызындан чоок чугаалажып көргенил? Ол үеде аваа бистиң чүвээ бистиң чылыы акша-төгериктен, каас-кой хептен артык херек турганы чадавас.

«Аксы-биле аал кожуур, дылы-биле дыт ужурар» деп үлегер домакта дег, хей-ле черге сүртаал кылыр, улуг-биле кижилер аразынга ындыг-мындыг деп хоп-нугул кылып чорууp кижилер-биле демиселди хоойлу дүрүм ёзугаар чорудуп, чогум-на ажыл-херектерже кирери, чон-биле өөрүшкүнү-даа, бергелерни деңге үлежип, бот-боттарынга дузалажып чорууру—амгы үениң негелдези болгаш амыдыралдың чаагай овур-хевири. Бо талазы-биле «Шынның» номчукчулары чүнү бодап турарын билип алыксаар-дыр мен.

Валерий МАҢГЫР.
Тоора-Хем суур.

Кижи. Хоойлу. Ниитилел.

ДҮЖҮРТКЕН ДИРЕКТОР: ЭГИТКЕН АТ-АЛДАР

Журналист Анатолий Аграновскийниң чээрби чыл бурунгаар бижээни «Суд болгаш херек» деп эгелиг очерги бар. Ында Подольскиде бир колхозтуң даргазын, улуг бухгалтерин, дузалал ажыл-агый кылып турган артель кежигүннерин суглап турар. Херектиң ужуру мындыг: күрүне мурнунга ажыл-аймежок өрелиг, хожудангай колхозка чаа дарга— Горячкин соңгутткан. Колхозту өре-ширедеп уттун, сегидип алыр аргазын дилээш, ол дузалал ажыл-агый кылыр артель организастап алган. Артель кежигүннери үндүр бижипкен эрги станокту бөдүүп сарайга тургускаш, бүдүрүлге артынчыларындан кабель ушгары, рубильниктер кылып эгелээн. Бисте болза, малчыннарга ээр ышкаш, ховар бараан-на турду ыйнаан. Баштай ол чоокканызынга, оон мырыңай чурт иштинге продукциязын садыглааш, колхоз сегерээн, үш чыл иштинде 1 млн. 331 муң рубль орулга алган.

«Барлык» совхоз миллионер апарбаан-даа болза, оон директору турган Дожулаа биле Подольскиге колхоз даргалап турган Горячкинниң салым-чолу дыка домей. Оларны чаңгыс-ла ол «херек» ужун —Горячкинниң дузалал ажыл-агый кылыр артельге, Дожулааны ногаа өстүрер көрейлер бригадазынга акша төлеп турган дээш буруудаткан. Кайызы-даа бодунга «өскүс» рубль шиңгээдип албаан хиреде, «кем-херек үүлгедикчилери-биле баш бурунгаар дугурушкаш, күрүнениң хөй түңнүг акша-хөреңгизин оорлап, самчыт-дааан» деп буруудаттырган.

Херектиң ужуру номчукчуларга билдингир болзун дээш Чыртак-оол Хертекович Дожулааның партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынче чоруткан билдириишкининиң хоолгазын киирдим: «...1978 чылда, «Барлык» совхозка директорлап турумда, республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу бистиң совхозувуска ногаа өстүрери-биле бөлүк кижилер чоруткан. Оларның-биле күш-ажылчы дугуржулганы дораан-на чарган бис. Шалын төлевирин дүжүттүг ажаап алган соонда, күзүн, оон хемчээлин барымдаалап төлээр. Дүжүттү өстүрүп түрар үеде кижи бүрүзүнге 200 рубль аванс берип турар деп дугурушттувус. Күш-ажылчы дугуржулгага көдээ ажыл-агый эргелелиниң ынчангы начальниги ат салган. Үш чыл дургузунда бо бригадага ажаап алган дүжүттүң 40, а пландан ажыр алдынган дүжүттүң 80 хуузун төлеп келдивис. Сезон төнген соонда, бригада-биле санажылгага көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги ат салып турган. Бригада мындыт байдал-биле 1984 чылдың төнчүзүнге чедир ажылдаан. Ол дөрт чыл дургузунда 1738 муң рубльдиң ногаазын өстүрген, оларның шалын төлевиринге 613 муң рубльди үндүрген. Ол дээрге — бүгү өстүрген ногааның ниити өртээниң 35,2 хуузу-дур. Тыва АССР-ниң Прокуратуразы тележиилгениң мындыг хевирин хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үрээни деп көөрүш, ногаажылар бригадазы Тьёнү болгаш мени күрүнениң хөй түңнүг өнчү-хөреңгизин бодунга шиңгээдип алган деп буруудаткаш, кеземче херээ оттурган. 1985 чылда мени совхоз директору хүлээлгемден хостааш, район Советиниң депутадындан дедир кыйгыртпкан, партия кежигүнүнден үндүрген, үш ай иштинде кара-бажыңнаан. Истелге ийи чыл уламчылап келген. Буруудадыр барымдаалар чок болганындан оон материалдарын Тыва АССР-ниң Дээди суду каш удаа дедир эгиткен. Республика Прокуратуразы бо херекти соксадыр ужурга таварышкан. Ногаажылар бригадазынга ажыл төлевирин канчаар чорударының дугайында менээ айтышкынны берип турган ажылдакчылар кеземче херээнге онаашпаан, эргиалбан-дужаалында ажылдап турар хевээр. Оларны агартканының дугайында дыңнадыг (дыңнадыгның бодун коштум) чоокта чаа «Тувинская правда» солуңга үнүп келген. Мээң ажыл-чорудулгамга хамаарыштыр республика Прокуратуразы кеземче херээнге онаажыр хире чүнү тып алганын, харылзап бээрин дилеедим».

Дожулаа бо билдириишкинни дорт-ла конференцияже кирре бербээн деп чүвени билип алза эки боор. «Херекти» соксаткан аттыг болза-даа, ат-алдарын эгидер, партия кежигүнүнге катап тургузар дугайында (мен манаа депутатка дедир кыйгыртырының, оон шүүделиниң дедир эгидериниң дугайын чугаалавайн тур мен) айтырыгны бодунуң күжү-биле шиитпирлээри болдунмас хире апаарга, ол конференцияның адынга билдириишкин киирер ужурга таварышкан. Чүгле оон соонда ону партияга катап тургузарының дугайында айтырыг болур-чогуур-биле шиитпирлеттинген. Эрткен чылдың декабрь 30-де, чаа чыл бүдүүзүнде, Дожулааның партбилеедин катап эгиткен.

Ынчалза-даа чөптүг чорук тиилээн-дир, кижиниң ат-алдары катап тургустунган-дыр деп бөйырлаарынга далашпаалынар. Бо төөгүге хамаарыштыр бистиң чегырын дужаар дижип турарывыс стиль, методтуң айыылдыы. Истелге адаанга кирре берген соонда кижиниң хамааты эргезиниң камгалал чок апаарын бодап көрээлиңер. Горячкинниң «херээ» канчаар эгелээн чүве ийик, а Дожулааның «херээ» совхозка хыналда кылып келген ревизорларның ажылындан эгелээн. Ревизорлар көрейлер бригадазынга хөй акша төлеп турган деп түңнел үндүрген. Ол ревизияның түңнелин республиканың бир улуг хүлээлдиг даргазы көрген, «Көдээ ажыл-агый министерствозунга азы республика Прокуратуразынга «сайгарынар» деп айтышкын берген хире.

«Совхозка ажыктыг болганда, улус херек кырында продукцияны бүдүрүп турар болганда, хөй акша төлээрінден чоп коргар кижи мен» — деп, Чыртак-оол Хертекович бодунуң туружун бо хүннерде-даа камгалап орар. А моон мурнунда «Барлык» совхоз ногаа өстүрүп чадап каан, ону өстүрер дээш муң-муң акшаны чашкаанапкан кижилер херекке онаашпаан, а ногааны өстүрүп, күрүнеге дужаап, орулганы херек кырында ап турган кижи буруудаан ышкажыл!

Хоойлу-дүрүмнүг күрүнени тургузарының дугайында ажык чугааны чорудуп, ол талазы-биле чамдык ажылдарны кылып эгелээн бо үеде чамдыкта истелге адаанга кирре берген кижиниң хамааты эргезиниң камгалал чок апаарын миннирнден дадагалзаан херээзис чок деп болаар-дыр мен. Кажан истелге чорупп турда, Дожулаа база-ла кайа ыыт чок олурган деп, карыылгазын, орулгазын айтып, камгаланып-ла турду ыйнаан. Ол үеде ону кым дыңнааныл, кым деткээнил, кым камгалааныл? Күрүнениң, биргээр чугаалаарга, эрге-чагырга тудкан кижилерниң хоойлуга чагыртпайн, хоойлу боду оларга чагырты бээриниң бир айыылы мында хире-дир. Совхоз-биле ынчан ажылдап турган көрейлер бригадазының аразында санажылгаза бүгү-ле чүве арыг, тас, эки деп үзе бадыткаарындан дадагалзаар мен. Ында хажылдышкыннар турган-даа чадавас. Ынчалза-даа ол хажылдышкыннар Дожулаа биле Тьёнуң хууда байып алырын күзээн алмысак-чиксек чорук-биле холбашкан бе ынчаш?

Дожулаа-биле холбашкан төөгүнүң бистиң ат-алдарывыска аңчок бир талазы база бар. Мен «биске» деп өжегээр бижидим. Манаа «Хемчиктиң сылдызын», ылаң бодуму-даа ол үеде чүнү көрүп турганыл деп буруудадып болур-ла ыйнаан. Аграновскийниң очерыгынде суд үезинде (чээрби чыл бурунгаар болган-даа болза, амыдыралга мындыг таварылгалар база турар чүве-дир) Горячкин көдээ Совет депутаты деп чүве билдинип бээр. Суд ону депутаттан дедир кыйгыртыр дугайында негелде тургузар. Көдээ Советтиң депутаттары колхозуңуң даргазын депутаттан дедир кыйгыртырындан ойталап каан.

— Биске ол хире эки чүвени кылып каан кижиден ойталаары дээрге-ле — бужар херек-тир оң —деп, бир колхозчу камгалап турар.

А Дожулааны боду чок черге-ле партиядан үндүрүп, депутаттан дедир кыйгыртып каапкан бис. «Үстүүртен» келген айтышкынны бистиң орнувуска шагда-ла бодап, шиитпирин үндүрүп каапкан, бистиң чүгле күүседиривис арткан. «Үстүүртен айтышкын келген» деп агартынарза, чамдыкта харын эптиг-даа чүве эвесне. Бир эвес Дожулаа, ындап-ла, буруулуг чүве болза, боттарывыска хай-бачыды халдаай, ынчангаш канчап билир дээш камгаланып алган бис. Мону миннири бистиң сагыш-сеткилививиске дыка-ла аңчыг аа! Ам канчаарыл ынчаш? «Ийи дакпыр моральдыг» болганывысты хыйым миннии!

Чүү дээр боор, ылангыя ону удуртуп-баштап олурар кижилерге Дожулаа дыка-ла таарымча чок кижилерниң бирээзи турган боор. Мен болаарымга, ол бир-ле дугаарынга, бодун үнелеп, хүндүлеп билир кижи. Оон ол ажылын чамдык кижилер бодун тогдунар, тураа улуг чорук кылдыр сооре билип чорупп хире. Истелге-биле холбашкан бо төөгүнүң соонда харын Чыртак-оол Хертековичиниң аажы-чаңы, мурнунда ышкаш кагылчак эвес, бир аай дески апарган ийин. Оон четпес талалары бар-ла ыйнаан, ынчалза-даа «Барлык» совхозтуң чону аваа ылак, ону хүндүлээр дээрзин бадыткап болур мен. Эрткен чылын бо совхозка директор соңгуп турда, ажылчыннар Дожулааны адап үндүрүп дээрге бистиң даргаларывыстың бирээзи (прокуратура агартпаан турда, ону чүү деп буруудатыр боор) «шииттирген кижи-дир» дээш чагдатпаан болгай. Дожулааны эки билир кижилер, «иштинге чүве шыгжап чорбас, кара сагыш чок кижи» деп ону үнелээр чүве. Бо төөгүге холбашкаш, ол боду-даа, оон өөнүн иштиде (ол чартыктай берген) берге байдалга таварышса-даа, Чыртак-оол Хертекович кижилерге каржылааны бербээн, оларга бүдүрелиин оскунмаан деп бодаар мен.

Бо төөгүнү номчааш, «эрткен-барган чүвениң чүзүн коптарар чүвел ону» деп шыжыгар кижилер турары чадавас. Бир эвес бо төөгүнү коптарбас чүве болза, Сталинниң-даа эрткен-барганын коптаргаан херээ чүү боор.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.
Журналист.

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

Мындыг база болгулаар

«ОЙТ, ЫДЫМ ДУМЧУУ ЭВЕС БЕ?»

Мону Серлигиниң Мыйызактыг-Чазы деп черге бөлүк аңчылар чугаалажып орда, дыңнаан мен. Харын, ховарына болза, черле аңчы кижээ шыгыы сагындырыг болгу дег таварылга. Серемчилел черле херек.

— Бо Серлигге эрткен чылын Нави деп бир оол киш аңнап, диңнеп чорупп турган чүве — дээш, аңчы-ааңжи чугаалап эгеледи.— Киш сүрер кончуг кажар ыттыг эр-дир. Оол ыды киштиң чаа калаан изин когау эвес, а оон чашты дужуп болур чери—хорумче кирбезин дээш дыка кызып халыза-даа, чарш ян хорумче кире хадаан. Ол хорум Алдын-Кара-Дагда чүве. Күжүр Нави чүү боор, изинге барып чыпшыйа берген чүве дег олурупташ, барык-ла ызыртыр сүрө келген чүве-дир. Ыттаа, аңчы оол-даа аңнаашкын аргазын ёзугаар шын кылган дээр мен. Нави аңчы хорум даштарнын ол-бо хостарын бакылап, харанып, ын аразында хорум кырын, оон чаның кара шыр кылдыр баскылап каапкан. Ыды база-ла аваа турбаан: чыдыргаан, халып-шурап шаг болган.

— Оон чүү болган? Чаа арыг ис сүргеш, дораан апты-ла ыйнаан?— деп, бир аңчы үзе кирген.

— Кижи кайгаар чүве! — дээш, аңчы уламчылады. — Нави ол хорумнуң бир талазындан бакылап көрүп чыдырда, ону дужааштыр даш аразындан бир-ле кара-даа ышкаш, дуңгур-даа ышкаш чүве шимчеп, чидип-коступ каап турган. «Чеже дилээр мону, бо-ла-дыр сен, боолап алгаш, дажын андара октапкаш, ап алгай-ла!» деп бодал бажынга чык дээрге, сыгыр оттуу-биле адып дужурупкен. Нави ол хире алгы-даашты бо тайга-сынга черле дыңнап көрбээн боор! Ыды кулак уюк алтырып-алтырып, аргаже карап дээн. Навиниң ыдының турган черин барып көөрге, хан текту берген болган, маңнапкан изинде база ханныг. Оон билип каан: катканыңның кара бажы, ол шимчеп турган чүве ыдының думчуу болган-дыр. «Ойт, ыдым думчуу эвес бе?» деп черле чүге ылаптап албас эр ийик. Ындыг база болгулаар-дыр.

— А ыды канчалган?

— Нави аңчы ол ыды дээш келергей-ле мунгараап. Ынчалза-даа ажыбаан: ыды кежээ орайтай бергенде олагга бо шешпуртүн келген-дир. «Кончуунну аа, Наваа, сен черле аңнап шыдавас боор сен! Сенээ өттырдым, бо көрден!» деп чугаалаан ышкаш, думчуун чире аттырган, ынчалза-даа оон тоорааан ыды дээ барып оожум чылыпкан.

Ыдын аайлап каар часкан эр ол хүн омаа-хон душкен.

ДИИҢНИ БАРЫК ҮЗЕ АТКАН

Дүүрге, тозовка ийи боо туктээш, октуг холалардыг саалак алынгаш, хүнүү бадыр диңнеп базып кээрде халалыг болбайн аан. Ыяапла ийи боолуг аңнап чор. Серемчилелин сенээ херек деп Бараанчыкты кым албадапканыл? Бо күзүн Тываның ол-бо черлеринде аштаан хайыракан кылаштап эгелээн, ол кижиге-даа халдап болгай, ынчангаш аңчы кижиге черге улуг октуг эки боо херек, эки ыт база херек. Ёзулуг бадыткалдыг эвес, дамчыыр хөй чугаа дыңнааш, кортукусумаар Бараанчык аваа үзе чагыртыпкан чүве-дир. Ийи адыр дүүргезиниң бир адырынга «якана» деп улуг октуг, күштеледирген ыжы чок дарыыг хола сугар, оон-биле хайыракан халып келзе, адар, а өске адырынга тараа октуг хола сугар, оон-биле диин адар. Хүннүн-не ындыг чурум-биле чорууp. Ынчалза-даа Бараанчыктың караангa диин элээн көскүлен болган. Харын амырап чораан. Хайыракан изи шуут таварышпаан. Ийи чок-тур, экизи-ле ол ыйнаан, ынчалза-даа «якана» октуг черле ап чорууp мен деп, аңчы шиитпирлээш, арга-сынга аңнап-диңнеп хүнээр.

Бир-ле хүн күжүр Бараанчык «катты бажы каткан эвеске» ылап таварышкан чүве-дир. «Кончуг серемчилелдиг мен» дээр кижи ындыг боор бе, дээ-ле пешге олурган кээргенчиг диинни шыгаап-шыгаап аларда, кижиниң «якналыг» адырынче базар мажымын барып баскан. Кайы мажыыын басканын болу безин эскербээн. Диин андарлып баткан. Узун-ла кончуг диин харда чыткан. «Азы моозу киш болган бе?» деп, ол бодаан. Чок диин болган. Ок оон ортузун барык үзе дээпкен, чүгле кеште бичип ызырынган. «Ха, улуг огумну салып уптурупкен-дир мен!»—деп, Бараанчык бодааш, дүрген-не көргеп: «якназы» кайда боор, хеекүй бичии амытаңга кедергей күштүг дегген. Серемчилелин кайыл эт?

Бо таварылга «Тоора-Хем» совхозтуң девискээринде Кара-Даг деп черге болган. «Бир эвес ылап хайыракан бо-ла хеме келген болза, дүүргениң тараа октуг адырының мажыын барып базып болур, ол хире мелегей ашак-тыр мен ийин!» деп, ол кижи бодун чаа буруудадып, бажын соктап орда, дыңнааң-дыр бис ийин.

Алексей НУГУУРАК.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ ДЕП ЧҮЛ?

Арменияга хаалаптыг уржуктарлыг улуг чер шимчээшкининиң соонда дыка хөй номчукчулар бо талазы-биле тайылбырны бээрин дилеп турар. Ынчангаш чер шимчээшкини канчап болу бээринге хамаарыштыр тайылбырлаарын география эртемнериниң кандидады Калгажык Ондарович Шактаржиктен дилээн бис.

Чер шимчээшкиннери, вулканнар чаза тевиишкиннери, океаннар болгаш далайлар адаанда болуп турар чер шимчээшкиннери, күчүлүг үерлер, кошке-харларның бедик даглардан сойгалавып бадывышкыны, күштүг шуурганнар — бойдустуң кончуг айыылдыг болуушкуннары. Шаанда тывалар өрт халавы, хат халавы, суг халавы деп адап турган.

Бистиң чурттап турарывыс Чер бөмбүрзээ элээн каш карттардан тургустунган. Оон эң үстүкчү картын чер карты деп адаар. Даглар адаанда оон кылыны 34—45 километрден 70 километр чедип турар, а океаннар адаанда — 5-10 километр. Чер карты 3 кезекке хуваагтынган: эң үстүкү карт дагның үлдүргей породаларындан (элезин, сай, үүрмек даштардан), ортаакы карт барык-ла граниттен, адаккы карт базальт деп адаар дагның кадыг даш породазындан тургустунган.

Чер шимчээшкини дээрге черниң ол кадыг, быжыг, үлдүргей карттарынга физиктиг-химиктиг өскерлиишкиннериниң түңнелинде тыптыр чер иштиниң узун дургаар (горизонталдыг) база өрү (вертикалдыг) углуг, хевертен болу бээр шимчээшкиннери-дир. Чер шимчээшкини черниң иштики карттарында болуп турар тигленишкиннери, бустуушкуннары-биле холбашкан болгаш черниң үстүкү карттарынга дыка ырадыр дамчый бээр. Чер шимчээшкиннери даглыг девискээрлерге болгаш даглар аразында делгем ыйгылактарга болгулаар, чүге дээрге бо девискээрлерде чер картының эрте-бурунгу тигленишкиннери ам-даа хөделип, «дириг» арткан боор турар.

Чер шимчээшкини кол төптүг болур, ону эпицентр деп адаар. Эпицентр чер кырындан ханызы элээн каш километрден он-он километр чеде бээр. Эпицентр чер кырынче чоок болган тудум-на, чер шимчээшкини күштүг болур. 1956 чылдың апрель 26-да Ташкентиге болган чер шимчээшкининиң төвү — эпицентри чер кырындан 8 километр ханыга болган. Таварылга боол, ук төп геология институдунуң бажыңының саң дорт адаанга болган. Черниң тургузуун, оон хөгжүлдезиниң байдалын өөренип, шинчилеп турары дээш бойдустуң бо айыылдыг болуушкунун геология эртеминден шак ынчаар «өжээнин» иштеп алган.

Чер шимчээшкининиң күжүн 12 баллдыг шкала-биле хемчээр. 1-2 баллдыг чер шимчээшкининиң үезинде оът-сиген шимчеп, чер кыры сирилейнип турар. 4-5 балл үезинде чаңгыс каът ыяш бажыңнар «чайганып», чырлыйнып турар. 6-7 баллдыг чер шимчээшкинин күштүг деп адаар. Ынчан эрги ыяш тудугтар үрелир. 8 балл күштүг чер шимчээшкини болурга фабрика, заводтарның хоолайлары буступ дужуп, быжыг бажыңнарның чамдык кезии безин үрели бээр. 9-10 балл үезинде көвүрүглер, бажыңнар бустур, даглардан хая-даштар чуглуп бадар, чер кырынга улуг-улуг чарыктар, хоорталдар тыптыр бээр. 12 балл дээрге эң-не күштүг, долу үрелиишкиннерни хоозураашкынны болдурар. Ынчангаш кандыг-бир тодаргай девискээрге тудугларда, бо черге чер шимчээшкини болур болза, оон күжү чүү хире хемчээлдиг болурул, тудкан бажың-балгат, техниктиг тудугларга чер шимчээшкининге үрелир азы үрелбес дээрзин баш бурунгаар билип ап, тележиделдии чогаадып кылыр.

Амгы үеде Чер бөмбүрзээнде чер шимчээшкиннери, вулканнар чаза тевиишкиннери болуп турар ийи куржаг бар. Оларның бирээзи Чер Ортузу далайның куржаа, өскезин Оожум океан куржаа деп адаар. Бирги куржаг Барыын Европада Пиренейн чартык ортулуктан эгелээш, Апеннин чартык ортулук, Альпы, Карпат, Балкан, Биче Азия, Кавказ, Памир, Гиндикуш, Гималайлар, Алтай-Саян, Забайкалье сыннарын таварты шөйлүп чоруткаш, Мурнуу-Чөөн Азияның чоогунда чыдар Малай архипелагы дээр бөлүк хөй ортулуктарга четкен. Ийиги куржагта Камчатка чартык ортулук, Курил, Япон, Тайвань, Филиппин, Чаа Зеландия, Индонезия ортулуктары, Чаа Гвинея, Мурнуу Америкада Анды даглары, Мексика, Соңгу Америкада Кордильеры даглар, Аляска чартык ортулук, Алеут ортулуктары кирер.

Бо ийи куржагларда чер шимчээшкиннери, вулканнар чаза тевиишкиннери болуп турар чылдагааны болза, бо делегей девискээрлерде дагларның тыптыры, тургузуглары ам-даа уламчылап турар азы тодаргайлаарга, бо черлерде даглар аныяк назылыг боор турар.

Совет Эвилелиниң девискээринде чер шимчээшкиннери Карпат, Кавказ, Ортаа Азия, Камчатка дагларында болуп турар. Черниң кончуг күштүг шимчээшкиннери Кавказка, Памирге, Прибайкальеге болгулаар. Ынчангаш бистиң чуртувуска 20-ги чүс чылда күштүг чер шимчээшкиннери Ахалкалакиге (1900 чыл), Шемахиге (1902 чыл), Горийге (1920 чыл), Ленинаканга (1926 чыл), Зангезурга (1931 чыл), Ереванга (1937 чыл), Ашхабадка (1948 чыл), Ташкентиге (1966 чыл), Газлиге (1984 чыл, Узбек ССР), Кайраккумга (1985 чыл, Таджик ССР), Арменияга (1988 чыл) болгулаан.

Тыва АССР-ниң девискээри чер шимчээшкининиң куржаанда турза-даа, амдыгаа чедир Тывага күштүг чер шимчээшкиннери болбаан, а болгулаан чер шимчээшкиннериниң күжү 3-4 баллдан улгатпаан. Тываның Мурнуу-Чөөн талазынга (Сеңгилен сыннарынга) чер шимчээшкини 9 балл, Таңды-Уулага 8 балл, өске черлерге 7 балл чедир күштүг боор болур. Ынчангаш Тывада тудугларны 7 баллдыг чер шимчээшкиннеринге удур үндезилеп тудуп турар.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Геология институдунуң ажылдакчызы, геология-минералогия эртемнериниң доктору В. Г. Трифоновтуң чугаазы-биле алырга, Совет Эвилелинде чер иштинде чорудуп турар атомнуг шенелде чазылдырыышкыннар чер шимчээшкининге салдары чок, чүге дээрге ол чазылдырыышкыннар чер шимчээшкининиң девискээрлерден ырак-чок ыракта болуп турар. Арменияга чер шимчээшкининиң үезинде ында ажылдап турар атомнуг электри станциязы кандыг-даа үрегделиишкинге таварышпаан. А ниитизи-биле чер шимчээшкининиң девискээрлерге атомнуг электри станцияларын тудар херээ чок. Арменияда ол станцияны шаа барган хаар апаар, а Керчь хоорай чоогунда Крымның атомнуг станциязын тудар херээ чок.

Амгы үеде чер шимчээшкини кандыг-бир тодаргай девискээрге (дагга, хоорайга, ыйгылдарга), тодаргай үеде (бөгүн, даарта, 2-3 чыл болгаш) болур дээрзин дорт, шын, баш бурунгаар чугаалаптар арга-метод, прогноз чок. Ынчалза-даа эртем-техниканың чаа-чаа чедиишкиннеринге даянып, хөй чылдар иштинде чер шимчээшкининиң девискээрлерге чорудуп келген шинчилелдерни түңнеп турган, чоокку чылдар дургузунда кандыг-бир тодаргай девискээрге чер шимчээшкини болуру магатчок деп болур. Ындыг аназылыг деннел-түңнел аргаларын ажыглап турган баш бурунгаар медеглел чамдыкта шын-даа болур, а чамдыкта бадыткаттынмас-даа болгулаар. Делегейниң чурттарында, Совет Эвилелинде чер шимчээшкини болгу дег девискээрлерде оон байдалын өөренип, шинчилеп, хайгаарап көөрт-биле сейсмиктиг (сейсмология дээрге чер шимчээшкинин шинчилээр эртем) станцияларны тургускан. Олар черниң улуг, биче шимчээшкиннерин демдеглеп, үт-шиин айтып, чогуур түңнелдерин кылып турар. Тываның девискээринде Бай-Тайгада, Тожуда, Элегес-Аксында, Эрзинде сейсмиктиг станцияларны тургускан.

Специалистерниң саналдарының ёзугаар алырга, Арменияга чер шимчээшкини уламчылаар бе азы шуут соксаар бе деп айтырыгга дорт харыы бээри берге. Ында амгы үеде черниң бичии күштүг шимчээшкиннери үргүлчүлеп турар. Ынчалза-даа чер шимчээшкининиң болуруунуң ниити байдалын ёзугаар алырга, баштай болган күштүг шимчээшкини соонда, чер шимчээшкининиң чоорту кошкап, оон күжү бичиилей бээр. Бо дүрүм ёзугаар, моон соңгаар Арменияга черниң күштүг шимчээшкиннериниң чалгыы эрте берген болур ужурлуг.

Калгажык ШАКТАРЖИК.
География эртемнериниң кандидады.

КЭЭРГЕЛ ЧОГУВУСТУ

Шиви дугайында

Долгандыр турар хүрээлелди, арга-арыывысты камгалаары кижи бүрүзүнүң хүлээлгези деп чүвени эки билир бис. Ынчалза-даа ону үреглеп, төгчегип, кээргел чогувусту көргүзе бээривисти солуннарга та чеже катап биживаан дээр. Чаа чыл келирге-ле арга-арыг кирип шиви кезер чанчылывыс ам-даа хевээр-дир. Өрег бүрүзү Чаа чыл уткуурда ёлка тургузар дээш шиви кезерге, чылдың-на чежени чок кылып турарывысты санаары безин берге.

Келир үеде салгалывыска чүнү арттырып каар бис. Арга-арыывысты шаарартыр кезип каантарывыска бойдустуң боду бүткен байлаандан чүү артарыл? Кызымал шивиниң хейну бүдүрүп үндүргеш, ону магазиннерге садарын организастап, чоннуң шивиге херегленин оон-биле чүге солуптар арга чогул? Садыг организациялары бо талазы-биле чоннуң чагыын өөренип, ол ёзугаар чагыгны киирип турза чүл?

Чаа чыл чоокшулап орда, арга-арыг ажылдакчыларының, ылангыя арга даамалдарының харыысалгазын бедидери чугула. Чамдык арга даамалдарының даандырган ажылынга ээ-харыысалга чогун ажыглап, шииниң кандыг-даа чепшээрел чок кезе бээр таварылгалар хөй. Чамдыкта оларның сурас безин дыңнаалбас боор-дур. Арга даамалынга ак сеткилдиг кижилерни шилип тыпкаш, ажылдадыры күзенчиг.

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.

Ном болгаш номчукчу

БАГЛААШ — МААДЫР БЕ?

Аныяк автор Шоказадыр Куулярның «Баглааш» деп романының коступ келгени, бир талазында, тыва проза чогаалының сайзыраңгайынга чугула базым. Ийи талазында, номчукчуларга солун белек болган. Романга «Баглааш» деп атты бергениниң дугайында номчукчу Дудаа Ооржактың чүүлдүгзүнүн бижээнинге каттыжып болур. Ынчалза-даа, мен хуумда, романның адын бодап көөрүмге, таарымча чок.

Бир эвес баглаашты романга дириг, угаан-медерелдиг кылдыр көргүспээн болза, ынчаар адап болур-даа турду ыйнаан. Херек кырында баглааш боданып, чугаалап, сестип, качыгдап, оорга херечи болуп-даа турар. Мынчап кээрде, черле калан каан куу ыяш баглааш романның эгелеринде хөй катап дириг мөзүлүг-биле кирип, кол маадырларның бирээзи апаргаңынга номчукчу чүнү барымдаалап бүзүрээр боор. Кижилерниң салгалдарынга өлүг херечилер болуп артып калыр чүүлдерниң ады-биле адаан чогаалдар эвээш эвес. Ынчалза-даа олар чогаалга дириг маадыр эвес, уттундурбас кичээндириглиг төөгүнүң коступ турар ыыт чок херечилери азы турасказалары болуп, бир янзы уран-чечен хевирлээшкин-биле кирген болур.

Мен бодаарымга, автор баглаашты холун эрттир дирзигжидип, ол чүнү-даа өттүр билир, көөр, херечилээр, сеглээр; аңаа бүзүрел болур кылдыр көргүскени таарымча чок.

Ш. Кууларның ол чогаалынга болуушкуннар 1930 чылда тыва бижик тургустунгаш, бүдүүлүк арат чонның карактарын чырыда берген үеден эгелээн. Ындыг онзагай үеден эгелээн чогаалдың кол маадырларының бирээзи канчап куу баглааш боор болдурул? Үжен чылдар чүгле тыва бижиктиң тыптып эгелээни-биле онзагай эвес, чүдүрүк байларның хереңгизин хавырып турган маадырлыг эргилделерниң, культура революциязының кидин хогжулдезиниң үези. Романда аңгы демиселиң шуут көргүспээн. Үжен чылдарның патриотчу хей-аъттыг чаңыш-сыныш чок маадырларының овур-хевири-биле холбаалыг атты ол чогаалга эдилээр ужурлуг турган эвес бе?

Арбаңга бижик өөредирибиле чаа назы чедишкен оол, кыс ийи башкы Оолакайларның аалынга чедип кээрлер. Олар кожууң төвүнге түр сургуул дооскан аныяк баштайгы башкы аревэчилер боор турар. Оларның кадээ чон аразынга чедип келген үезин бодаарга, 1931 чыл деп билдинер. Ынчаарга ынчан тыва бижик чогааттынгаш, бир чыл ажыг эрте бергенде аныяк башкылар ол арбаңга чедип кээрге, ында улуг, бичии кижилерде чаңгыс-даа бижик билир кижи чок болур. Канчап ындыг чоор?..

Аңаа бодумну чижек кылдыр көргүзейн: мээн төрээн, өскен черим Барыын-Хемчик кожууннуң эң ырак сумузу Алаш бажы Кара-Хөл, арбаным — Даг-Алтайның кыштаарында Даштыг-Хөлдүң бир дугаар арбаны. Аңаа безин 1931 чылда аныяк-өскен шупту бижикти номчуп, бижип шыдаар кылдыр өөренип апкан турду. Чеди харлыг мен безин кичээлдээн улустуң артындан харап чоруп тургаш, бижикти өөренип апкаш, эглерни кезий солун номчуп халып турдум.

Оон ыңай мындыг эллептиг таварылга база бар: кончуг бижик билбес Арбай-оол бижик башкызындан: «Пролетарий деп чүл?» — деп айтырыг салып турар. Ындыг орус сөстү ол канчап, кайыын билип алганы ол? Үжен чылдарның эгезинде үнүп турган солуннарның эге лозуңунга безин ол сөс турбаан. «Чөөн чүктүң дарлаткан улустары каттыжыңар!» деп лозуң бар турган. Тыва бижик тыптыры билек, дораан үнүп эгелээн тыва солуннарны автор шуут өөп каапкан. Ынчангы солуннар бижик башкыларының кол чепсээ, өөредилге номнары ышкаш, үнелиг турду. Боттарының судалын санап органы, улуска солун номчудуп, оон-биле кады агитация, пропаганда ажылын чорудуп турганнар болгай.

Оолакайларның аалга чоруп ажыглап алгаш, дүне бир ирттиг Комбу оорлап аппаар. Оолакайның калайы ирттиң дораан чоктап каар. Комбунуң оорланып чораш, аал чанынга каапкан кижениң Оолакай тып алгаш, ирттиң Комбу оорлааныны билип каар. Ындыг тодаргай барымдаа турбуже, Оолакайлар Комбунуң оор херээн илеретпейн баарлар. Ол үеде мал-маган оорлаар чорукту эң кем-буруулуг херек деп санаар, дон-дораан истээш, эчизинге чедирер турган.

ТАР-ның ревшериниң албанынга хамаарышкан бижилгелерге база хажыдыышкыннар бар: Арбай-оол он сес харлыынга өгленип алгаш, дораан-на шеригже чоруптар. Кайыын ындыг боор. ТАР-ның ревшерииңге чээрби ийи харлыг оолдарны кедиртип турган. Ындыг болганда, чоп оолдарын он сес хар чедергеле дораан өглей таап алырын кызылар. Чүге дээрге, шериг назыны четкиже оолдуң өг-бүлези быжыгар.

МЧАЭ дугайын база хажыдыышкыннар көргүскен. МЧАЭ-лерниң мурнунда ЧАЭ-лер хевирлеттиниң эрткизээн болгай. ЧАЭ-лер (чер ажылының эштелгези) МЧАЭ-лерже чоорту шилчээн. Романда МЧАЭ-лерниң тургустунганың номчуурга, колхозтар тургустунуп эгелээнинден ылгал чок. Араттар мал-маганың эгиттинмес кылдыр шуут санап киирип, малдың, черниң продуктуларын күрүнеге дужаап турар. МЧАЭ-ге ындыг эвес турган. Араттар эки тура-биле эштежилгеге киргеш, мал, чер ажылын эмгележип кылыр, оон продуктузун өкпе-дарыш чок үлежип алгылаар. Саржагны бидоннарга чыгтааш, дукту шарып белеткээш, күрүнеге дужаап турар. Ынчан бидон деп саваны араттар ажыглаар хамаанчок, танывас чыгыы турган.

Номчукчу Дудаа Ооржак сөстерни шын эвес ажыглаанының чамдыктарын айтып бижээни кончуг шын. Ындыг чижектерни романдан хөйнү тып болур. Оларны шуптузун даңзылааш-даа канчаар. Ол талазы-биле авторнуң, редакторнуң, корректорнуң, парлакчының-даа эрттирген частырыглары-дыр.

Романның ниити тургузуунуң талазы-биле бодап көөрге, Тыва Арат Республиканың эрткен төөгүзүн барык-ла шуптузун алгаш, болуушкуннарны «чашпан баштап» бижээш, Тываның Совет Эвилелинге каттышканынга чедип келген. Мен бодап көөрүмге, аңаа 30—40 чылдарда кол-кол болуушкуннарны бижиири четчир турган ышкаш.

Романны номчуп олурарга, кижиниң бодалынга төөгү документалдыг тоожу-даа кире хонуп кээр. Автор улуг болуушкуннарны бичии-бичии эгелерге чаргылааш, хала чокка дараалаштыр бижээн. Болуушкуннар колдуунда Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыргакыдан эгелээш, Чадаана, Алар-Төшке чедир болуп турар. Чүге-ле ийик. Барыын-Хемчик кожууннуң Ак сумузу база ында кире берген...

«Баглааштың» автору аныяк кижи болганда, моон соңгаар бижиир чогаалдарынга бүгү талазы-биле ханы харысалгалыг болуп, эң ылангыя төөгү талазы-биле болуушкуннарга кичээнгейни улгаттырып, мээн бижип турар чогаалымның болуушкуннарының дириг херечилери болур улуг назылыг номчукчулар хөй дээрзин бодаар боор деп идегеп каайн.

Виктор САГААН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

СЕГИРЖИП АЛЫЫШКЫН

Тоожудан үзүндү

(Уламчызы. Эгези № 36 «Шында»).

Оон-биле кады чамдык ада-иелер уругларынга болчуп, харын-даа башкыларны буруудадыр чүвелер бар апарган. Шыдалдыг бай кижилер шиолачы уругларынга улуг өртектиг эдилелдер садар, ынчаш деңги уруглар ооуң өске уругларга көөргедир, каастанып, байыыргаар мындыг чүве-дир бо. Бо чоруктуң өске өөреникчилерге кандыг салдар чедирип турарын чамдык фактылардан өөренип көргеш, аңаа удур ажылдар кылып, хемчеглер ап эгелээн бис. Мындыг чүвелерниң алызы барып эки чүвеге чедирбес дээрзин өөреникчилер-даа, ада-иелерде боттары медерээп бадыр дээш мурнакчы өөреникчилер болгаш ада-иелер-биле кады ажыл чорудуп турар улус-тур бис ийин.

Аяк шай ижеринге башкыларны бажыңның херээжен ээзи чалаан. Чолаачы домгуудан шаг шай кудуп алгаш, аазын үр чүве ыттавайн бодап олургаш, эгелээн.

— Амыдыралдың экижээниңден кижилерниң аажы-чаңы база өскерлир чүве-дир ийин бо. Бистиң бир уруувус медицина институдунда сөөлгү курузунда өөренип турар. Мынчага чедир хөөкүйнү ортумак чергениң идик-хеви-биле хандырып келдивис ийин. Ону-мону садып бериндер деп чүве-даа негевес ийин. Чоннуң ажылын ылаышкаш, хырын тоттуруп, эгин хепкерип чоруур, ажырбас-тыр бис. Бисте аш-өөрден артык ылгалыр дээр ындыг күзел чок. Ак сеткил-биле ажылдаар бо-ла.

Чамдык чиик амыдырал сүрер кижилер база чоргулаар чүве-дир — дээш, аяанда шайын ижкеш, чолаачы кадайынче база катап көргеш, уламчылаан: — Деңги кынай сугнуң уруглары кандыг туржук. Боттарынга болгаш оглунга ийи чиик машина садып алдылар. Кыстары дээрге чайыры чайынналып турду. Чамдыкта бодап кээрге бо кижиге безин адаарганчыг апаар ийин. Оларның сөөлү багай болду. Уругларның адазы күрүне кармачынче холун суп турганы илерээн. Ону билип тура-ла, бажы эттенген не кижи, ашааның үлгедиглерин сатпааны-биле халас келгеп хөй чүвелерниң эргиле бергениң боду соонда көрдү ийин. Мындыг база тургулаар чүве-дир.

— Бир чамдык кижилерниң амыдырал-чурттап чорууру кээргенчиг-даа болгулаар — — дээш, Лопсан бир чүве чугаалаар дээш соксап каан.

— Бо кудумчуда чурттап турар Хаспаа дээр кижини таныыр силер бе, Лопсан Ламаевич? — деп, Алдын-Херел чугааны уламчылаан.

— Таныыр мен, дуңмам. Чаңгыс организацияга кады ажылдап чордувус. Техника аймаан эки билир турган кижи. Ажылга ызырыныас, пактаар эр-дир ийин.

— Болар, Эльвира Людвиговна, оларга, Хаспааларга ужуражыр херектиг кижи-дир, а мен үдеп чорууруум бо — дээш, аяк шайга улуг-биле четтирдиңис дээштиң, Болат Оюнович тура халаан.

— Берге амыдыралдыг улустар бар болдур ийин. Башкылар боттары барып көрүп, уруг-дарыгның амыдырал байдалы-биле таныжары тергиин чугула чүве-дир, оларга дуза-ла херек болгай. Бо чоокта Хаспааны көрбээним мен, канчап барган оонар? — дээштиң. Лопсан сагыжы саарыкталган шимчилиг чугаалааш, кадайынче көргүлээн.

— Тайгага тоорунтап тургаш, оон улай мааш белеткежип турган, чаа келген деп кадайы уруг чугаалап чорду — деп, Яамжук бадыткаан.

— Ындыг турган-дыр көрем. Орта кылып турар турум ажылы чок, тайга-сынның байлак кежиин чыып, аң-меңни кырып, оларны бүдүү улуг өртекке садар ындыг кижилер чаңгыс Хаспаа эвес болдур ийин. Ол каш хонук иштинде алзаревес болдур ам. Олча-ажык акшазын төндүр ишпээн шаанда, Севил куңкур-даа, ажы-төлү-даа амыр-дыш көрбестер болгай — дээш, үнүп бар чораан башкыларны үдеп каан.

Кудумчунуң артыы талазында бичии бажыңда бир-ле эр кижиниң херектенгени болгаш уруглар ыглашканы дыңналган. Ол бажыңче башкылар чооккулап чедип келгеннер. Бичии кыс уруунуң: «Өршээп көрем, кужур ачай, кээргенчиг авамны, аңаа дегбейн көрем, дилеп тур мен. Кандаай кижи сен, ачай, дуңмам корга берди ышкажыл. Че, авай, дүрген чоруулу» — деп, чаныып, алгырып ыглаан соонда, холунда дөрт-беш хар үезя дуңмазын куспактаан уруг үне халып келген. Аңай башкыларын көрүпкеш, кезек када аңгадай берген турган. Болат кыштың соогунда даштын хар кырында чаңгыс платьелиг, ыглап чалыштан чаш ажы-төлдү көре каапкаш, чүрээ саргып, чымырт дээн соонда, бажыңче кире халаан.

Шалада херээжен кижиниң улуг эр боостаалаан турган.

— Бо канчап турарыңар ол, соксаңар! — деп, Болат башты чугаалаан.

Калчаараан ээрик эр безин олче хая-даа көрүнмээн. Херээжен кижиниң арны ногерип, холу эрте бээр деп барган. Болат каш бектааш, эрниң холдарын херээжениң боскундан адыра тудупкан. Ол эрни тургузуп шелгеш, ырадыр ишкипкен. Ээрик кижи тендирип чоруй, шала кырынга кээп душкен, оон тура халааш, дораан-на идииниң хончуузундан улуг бижек ушта соп эккелген. Болаттың арны каш дээн, чүгле кашпагайы-биле бышкан душкен. Чанында бижек кылаш дээн, соора шаштырган. Болат дораан хөделгеш, ээриктиң кижиниң шеңээнче шанчарга, оон бижээ холундан чаштай берген. Ийи кижи сегиржип алган. Бажың иштин кыңгыраар. Херээженниң болгаш уруг-дарыгның ыы-сыызы, алгы-кышкызы дыңналган. Ол аразында Лопсан база бо кире халып келген. Ээрик эрни кыңчыштырбайн баргаңнар. Хевиң ора тырттырган, чартык чаңгааш аныяк херээжени Эльвира Людвиговна эр кижилерден чажыра дуглап, өске деп солуй кедеринге дузалажып берген. Аваазы уруглары-биле кады ыглажып үнген. Ыглавышаан, не кижи бичии уруун хөрээнче дыыра тудуп, чылыглай куспактааш, кедергей кээргенчиг кылдыр бир-ле чүве чугаалаан. Аңай база авазындан куспактаныпкан ыглап турган. Эльвира Людвиговна оларны аргалавышаан, боду ыглап турган. Удавааңда шагдаа машиназы маңнап келген. Ээрик Хаспааны мунгаш машинаже киир сөөртү бергеннер. Болат Алдын-Херелди шагдаа черинче озал чокка чедип кээр сен деп дужаал бергеннер.

Ие, оон адын Севил дээр, кезек када оожургай бергеш, башкыларже ыяды-ыяды эпчоксуун көргүзээш, боду туттунмушаан чугаалаан:

— Четтирдим, башкы, болчуп дузалааныңар дээш! Силер эвес болза, бо ужааза Хаспаажык деп чүве мени өлүрүп каар турган. Оон эттеп-сопаарының, ваджышкылыын-даа, карган доражылаан сос-домааның ажыдындаа шыдажып келдим. Бо багай уруумну Аңайны шуут көрбес. Оон уруу эвес, мээн уруум боорга, оңу аваа-ла черге эттей бээр кижи-дир. Аңаа болчурумга, мени халый берген бо-дур. Хаспаажыкта кээргээр сеткил бар эвес. Бүгү боду арагага орнапкан кижи-дир. Сыывыртап чорударымга база чорбас, чоруй-даа баргаш, катап чанкыз чедип кээр-дир. Тып эккелген эвазаш акшазын бээрге, аңаа бүзүрээш, шыгжап кагкыш. Ол бодунуң кады арагалаар эштери-биле келгеш, акша негедилер. Бербезимге мээң багай уруумну болгаш мени эттеп турары ол-дур — дээш, Севил база катап хомудалдыы-биле ыглап эгелээн. Эльвира база карааның чажын аржыылы-биле чоткулаан.

Севил база катап оожурган алгаш:

— Өске чүве бодай бербеңер, башкылар. Ажы-төлүмнүң мурнунга актыг-ле мен. Боларны азырап өстүрүп алыр дээш, шыдаар шаам-биле ажылдап чоруур кижи мен. Ажылдап турар черимниң улузу мени дузалажып, карактап турар. Эки-ле сеткилдиг кижилер турар чүве-дир. Өске кижилерден та чүге, та чүнүң ужурундан аксым-кежиң дудай берген амытан ийик мен. Салымым ындыг болганы ындыг ыйнаан — дээш, ыглай-ыглай чугаалаттынган.

Бажың иштиниң чединмезин, соогун башкылар эскерип, бот-боттарынче буруулуг кылдыр удур-дедир ханы боданышкын-биле көрүшкеннер.

— Чүнү кылыр бис? — деп, Болат чугаалаанган.

Алексей АРАПЧОР.

ҮЛЕГЕР ЧУГААНЫ АЖЫГЛААР

«Шын», «Тываның аныяктары» солуннарның доктаамал номчукчузу мен. Кедээде чурттап чоруур ажыл-ишчилерге агитация чепсээ — парлалга, радио, телевидение. Радиоприёмник, телевизор боттарының программазы-биле ажылдаар, ол ажылдаарда чүгле орус дылга кол дадыр. А Тываның номчукчуларының аргалыг-ла болза, эрттирбейн дыңнаксаар мен. Чуртта, даштыкыда болуп турар болуушкуннарны, чурттуң политиктиг амыдыралын колдуу тыва дылда үнүп турар солуннардан номчуп турар бис. Хойдаа кадарып чораш, солуннарны, ном, журналды ап чоруур мен. Бир эвес кижи чагыдылга чок боор болза, согур-биле дөмей ыйнаан. Топ солуннарны чагыдып алзадаа, орус дылга кошкан болгаш ону шоолуг-ла ханы номчувайн турар мен. Үениң, хүннүң чугула айтырыгларын чырыткан материалдарны үстүнде адааным солуннарже очулдуруп турар болгай.

Ажыл-биле чугаалаарга, бистиң «Кызыгаар» совхозтуң девискээринде орус дылды кошкан билирлер чүгле кырганнарда эвес, аныяктарда безин бар.

Республика солуннары-даа, номчукчулар-даа эде тургустунуушкунуң ажык-чаңыг чорукка үндезилээш, аныяктар кижизидилгезинче онза кичээнгейни угландырып, оларның аажы-чаңында, культуразында четпестерни дем-биле эзип алырының дугайы-да санал-оналын бижип турагым чүүлдүг-дүр деп деткиир-дир мен. Ол талазы-биле хуумда саналым бо: аныяктарга өг-бүлениң сагып чораан үлегер домактарның ужур-уткасын билиндир тайылбыр ажылын кылза, ада-өгбелерниң хүндүлээчел чаңчылынга кижизитсе кандыгыл? Чижээлээрге, улуг кижилерниң адын адавас, өг-бүлениң улуг уруунуң азы оглунуң адын адааш, оон иези азы адазы дээр чораан. Тодаргайлаарга, Чылбантың иези, Күжүр-оолдуң адазы ирей дээр. Ол ышкаш төрел-бөлүк аттары бар: аныый, чеңгей (чаавай), угбай, честей, даайы, күүйү, чээни, чуржузу, катыы, кат-иези, бээ, күжүүү. Аңгы үениң аныяктарында бо төрел аттардан кымны дээй, күүй дээрил деп чүвени орта-ла угаап билбес боор-дур. Ону билири, төрел ёзузу-биле адажып, хүндүлежип билири база культура-дыр.

Кижилерни долузу-биле адап хүндүлээри база кижизидилге. Чижээ, Балбар Сеянович Балган деп кижи дижик. «Балбар Сеянович, силерден айтырып болур бе?» дээн чижектиг кылдыр хүндүлеп адаарга, арта эптиг ышкажыл. Чажыргаш чоор, чамдыывыс «Балбар эшак» дээр болгай. Харын-даа Балбаржык. Балганчык дээривис мында. Ол кижиниң дорамчылаан, кудуу көргензиг. Оода-ла «Балган», «Балбар» деп сөстерниң соонга ажый, ирей дизе. «Кырган» деп сөстү чеп ажыглап болбас деп — Балган кырган дээр кылдыр.

Уруг-дарыгны хүндүлээчел аажыга кижизидерингге үлегер домактар дыка чугула боор деп бодаар мен. Чижээ, Бодуңну бөгдага бодава, эжиңни эникке деңневе — дээн-дир. Оон ужур-утказын билиндирзе.

Үлегер домактарның алыс утказын амыдыралывыска, ажыл-херээвиске херек кырында боттандырары кижизидилгеге улуг рольдуг болганда, аңаа кижи бүрүзү киржир болза эки деп санаар мен.

Юрий БАЛЧАР.
Тес-Хем район.

ЧАА КООПЕРАТИВ

Кызыл хоорайның харылзаа белдириниң баазазында чурттакчы чонга болгаш бүдүрүлгелерге почта ачы-дузазын чедирериниң талазы-биле чаа кооператив — «Харылзаачы» ажылдап эгелээн. Оон даргазы Виктор Федорович КОРОБЕЙНИКОВ мынча деп чугаалап турар:

— Бис ажылывыстың үндезининге челябинчилерниң дуржулгазын алган бис. Ажыл хөй янзы болгаш улуг хемчээлдиг. Хоорайның бүгү талаларында почта хааржактарында чагааларны чогуур шактарында чыып, солуп, сеткүүлдерни почтачыларның дузалал хааржактарынга чедирер, чонның телефон дамчыштыр азы чагаа-биле келдиришкиниң ёзугаар посылкаларны, бандерольдарны, өртектиг база хол ужуу алгаш бээр чагааларны, почта дамчыштыр чорудар болгаш өске-даа чүүлдерни бажыңнарга баргаш хүлээп ап база тарадып, лимит чокка чагыдар солуннарны болгаш журналдарны чагыдып дээш, өске-даа чүүлдерни кылып турар бис.

Адрестерни болгаш почта карточкаларынга (ажык чагааларга) сөстерни бижиири почтаның дорт ачы-дузазы болгай. Оон кырынга өске-даа ачы-дузаларны база чедирип турар бис. Чижээ ажык чагааларга сөстерни тургузуп берип турар бис. Бүгү улустуң байырлалдарын, төрүттүнген хүннерин, кудаларын, уруг доюн, пенсияже үделгелерни таварыштыр ындыг сөстерни бистен чагыдып ап болур. Оон аңгыда, кым-бир кижи посылканы боду чорудар аргазы чок болза, оон иштинге сугар чүүлдерни даңзы ёзугаар бергеш, биске чоруттуруп ап болур. Чурттакчы чон өске-даа янзының саналдарын киирер болза, дораан күүседир бис.

Кооперативте он дөрт кижи бар. Оларның хөй кезии, бүрүк тозан хуузу, кол ажылдарында хевээр артып калган. Бистиң ажылывыс колдуунда дүштүй кырында чүве болганда, кооперативтиң өөжигүннери шупту хуузунда автомашиналыг боор турар.

Ажылывыс чаа эгелеп турар. Ынчангаш организация талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар бис. Ынчалза-даа ол түр үениң херээ. Биске тускайлап берген чер хоорай кыдыында туруп турар, ынчангаш чурттакчы чон бистин-биле 2-68-06 телефон дамчыштыр харылзажыр боор деп бодап турар бис.

Хоорай кыдыында почта белдириниң тудуунда болгаанывыста чагыгларны чүгле ажыл шагында хүлээп алыр апаар. Оон аңгыда чурттакчы чон бисти чагаа-биле тып алыр болза база эптиг ышкаш-тыр. **Кызыл хоорай, хоорайның харылзаа белдири, кооператив «Харылзаачы»** деп каар. Ындыг таварылгада бис чагыгны ийи дугаар хүнүнде күүседир бис.

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар бистиң-биле керээ чарып ап болур. Ындыг арга оларга ажыктыг, почта дамчыштыр маңаан чүүлдерни олар келген хүнүнде дораан ап болур. Черле ниитизи-биле бүгү чагыкчыларның — бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш тус-тус хамаатыларның дузаламчызынга, чагыгларны улай-улай кылырынга улуу-биле ынанып турар бис.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

КЫМНАР ОЙНААРЫ БИЛДИНЕ БЕРГЕН

Брюссель хоорайдан СЭТА-ның корреспондентизи мынчаар дамчыткан: шыдырааң талазы-биле делегейниң бирги чери дээш дөрттүң бирингге ойнаарының кордакчылар маргылдаазынга киришкеш, Ян Тимман (Голландия) Лайош Портиштиш (Венгрия) 3,5:2,5 санга удуп алган. Бо маргылдаа Антверпен хоорайга болуп эрткен.

Ынчангаш дөрттүң бирингге ойнаар шыдыраачылар шуптузу билдине берген. Олар ам октябрь айда Лондон хоорайга эртер маргылдаага киришкирлер. Ынчан Анатолий Карпов биле Артур Юсупов, Тимман биле Джонатан Спилмэн (Великобритания) ойнаар.

Чаа болуп эрткен маргылдаа эгелээр мурнуу чарыында Тимман тиилеп үнер боор деп санап турган. Портиш-биле оон спортчу дециелин көргүскен чада саны Элонуң системазы ёзугаар кайызының-даа 2610 турда-ла, специалистер аңаа ындыг үнелелди берип турган. Ынчалза-даа оон мурнундагы ужуражылгаларга Ян удук талазы-биле Лайоштан ажыг көргүзүглүг: олар аразында 48 катап ойнаан. Тимман 12, а Портиш 8 удаа тиилээн. Арткан оюннар хайым болуп доосталган. Оон кадында оларның 1984 чылда база-ла шак мындыг маргылдаага Хильверсюм (Голландия) хоорайга ойнаан маргылдаазы база-ла ындыг — 3,5:2,5 санныг кылдыр Янның тиилелгези-биле төнген. Антверпенге эрткен маргылдаа эгелээр мурнунда Тимман элээн кошкак ойнаан, бодунуң арыкчыларын дыка-ла дүвүреткен. Ынчан ол элээн каш маргылдааларга киришкеш, чер албайн барган. Оон түңнелинде делегейге спортчу дециелин көргүскен чада саны-биле безин алган шыдыраачы Найджел Шортка аштырыпкан.

Голланд шыдыраачы Антверпенге болган маргылдааны база-ла чедишкин чок эгелээн. Ол харын-даа бир салыгда удурлавыкчызынга уттурупкан. Чүгле бешки салыгда ол санны дециештирип алыр аргалыг болган.

Алдыгы салыг барык дең дециелге эрткен. Харын-даа мырыңай хайым достур-даа чыгыы апарган. Ынчалза-даа Тимман шуут-ла шаап калдаар деп шиитпирлеп алган. Оон оолу секундантыларынга — Ульф Андерссонга (Швеция) биле Властимил Гортка (ГФР) таарышпаан. Ынчалза-даа оон ындыг тактиказы Портиштиң сүрээдедипкен. Ол шугулдап эгелээн. Оон кошторн харылзаа чок апарган. Оон ындыг байдалы бир оолду мерзе кылдыр үндүр ыдып алыр арганы Тимманга берген. Лайош 64-кү кошке дүжүп берген болгаш делегей чемпиону ат дээш маргылдаага амдан эгелеп кириптезиниң дугайын медеглээн. Сагындырып каалы: 51 харлыг Портиш шак ындыг маргылдаага 1980 чылдан бээр кордакчы кылдыр 8 удаа киришкен. А 37 харлыг Тимманга бо дээрге чүгле үшкү ужуражылга болган. Антверпенге болуп эрткен маргылдаага аңаа оон чаңгыс чер чурттуу делегей гроссмейстери Иштван Чом дузалакчы болуп, тренер хүлээлгезин күүсеткен.

АНДРЕЙ ПАШКИН — «ВЕНЕРСБОРГТА»

— Биске ойнаар кылдыр совет хоккейисти чалап алгаавывыска аажок амырап турар бис. Хары ам 32 чеде-даа берген болза, Андрей Пашкин бистиң командавыстың ойнаар стилин дыка чаарткан болгаш оон улам экижиткен — деп, «ИФК Венерсборг» дээр мячлыг хоккей талазы-биле профессионал швед клубта хөй-нийти-биле харылзаа ажылын харыылап турар Стен Валтин СЭТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга чугаалаан. — Красноярскиниң «Енисей» командазының сураглыг халдакчызы Пашкинге баштайгы удаада белен эвес болганы билдингир. Бир-тээ швед хоккей бистиинден ылгалдыг, шала дошкун-доңгун болганда чаа эш-өөрүнүң оюнунга чаңчыгып алыры аңаа амыр эвес турганын билип турар бис.

Ынчалза-даа Андрей бодунуң хүлээлгезин профессионал ёзу-биле эгелээн. «Венерсборгтуң» киржилгези-биле болгудаан национал чемпионаттың баштайгы оюннарындада-ла биске дыка-ла херегееттинип турган халдакчы кылдыр Пашкин бодун көргүскен. Ол оюн үезинде мячины киир шаап-даа шыдаар. Чамдыкта шиткел кагыг кылдыр черден безин мячини кииргиптер аргалыг. Пашкин тып алыр — ол хире эки ойнаар кижи. Ол ам безин дыка бедик көргүзүүнү чедип алган: 14 оюнга ойнааш, 16 мяч киирген. Национал чемпионаттың даңзызында ол амдыызында үшкү черде деп, Стен Валтин демдеглээн. Бирги черин 28 мяч киирген Ханс Юханссон ээлеп турар.

Шведияның чемпионадының ёзулуг-ла «сылдызы» боор болурунуң бүгү-ле аргазы мында бар. Адак-ла дээрге, бодап көрүңер, ам безин кажан «Венерсборг» ойнаар деп барганда шилдерлерге көрүкчүлер саны улам көвүдеп турар апарган болдур ийин.

Ам силерге улуг эвес чажыттан ажыдыптайн. Дараазында сезонда биске Сергей Ломанов кээп ойнаан болза деп аажок-ла күзеп турар бис.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 9.35 — «Борис Годунов». Фильм-опера. 10.35 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. 12.20 — Медээлер. 12.30 — «Ол болган... болган...». 12.45 — Уругларның шагы. 13.45—14.05 — «Мүвейде концерт». 15.30 — Медээлер. 15.45 — Сонуургалдаарга уткуштур. 15.55 — Музыка эртинези. Л. В. Бетховен болгаш Ф. Шопенниң чогаалдары. 16.50 — «Кодээниң делгемнери». 17.30 — Уруглар ниити ырларының телеконкурузу. 18.05 — Эртем, теория, шенелде, практика. 19.05 — «Эрге-чагырганы — Советтерге». 19.35 — Улуг кижилерге мультфильм. 19.45 — А. Цагарели. «Хануума». Ленинградтың М. Горький аттыг академиктиг Улуг шии театрының фильм-шиизи. 21.00 — «Үе». 21.35 — Сонуургалдаарга уткуштур. 21.45 — «Хануума» фильм-шииниң уламчызы. 22.55 — Бөгүн делегейде. 23.10 — 23.50 — Чугула объектив. «Шилиг ал». Аңгы-аңгы национал улустарның аразында найырал болгаш бот-бодунга дуза чедирилгезиниң дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 — Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүлениң психологтуг байдалы. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Төөгү. Чаа экономиктиг политика — социализмче орук. 10.35; 11.35 — Музыка. 5 класс. Орус улустуң ырлары. 11.05 — Француз дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 13.15 — Медээлер. 13.25 — Ритмиктиг гимнастика. 13.55 — 14.55 — Силерге ырлап берейн. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң күүседикчи авторларының Бүгү-эвилел телеконкурузунуң дугайында. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Сылдысчыгаш». Вожатыйлар — комсомолдуң кадрлары. 18.55 — Уругларга фильм. 19.15 — «Азия төвү». Үндүргүлеге: Медээлер. «Сонуургалдаарга уткуштур». «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — В. А. Моцарт. Концерт. 20.30 — Ритмиктиг гимнастика. 21.00 — «Үе». 21.35 — Сонуургалдаарга уткуштур. 21.45 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 22.55 — «Бешки вариант». Барымдаалыг фильм. 23.20—00.20 — Баскетбол. Кубок обладателей кубогу. Эр кижилер. «Жальгирис» — «Спайдерс». (Италия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 — Озал-ондан чок шимчээшкин дээш. 18.30 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 19.30 — «Эртенги почта». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Кино

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Игла» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Мимино» 12.00, 14.00, 17.30, 19.30, «Приключение пингвиненка Лоло» 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 164» 9.30, «Армия Трясогузки снова в бою» 11.00, 13.10, «В одно прекрасное детство» 15.00, «Осознание» 17.00, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Подростки» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мерзавец» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Трудный путь» 17.30, 19.20 шактарда.

агаар

Республикага булуттаар. Дүне хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттыг дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 28—33, чамдык черлерге 18—23, хүндүс 17—22, чамдык черлерге 9—14 градус соок.

Кызылга булуттаар. Дүне бышкан хар чаар. Дүне 29—31, хүндүс 19—21 градус соок.

СЭКП Тес-Хем райкому, улус депутаттарының район Совединиң күүскому, «Тандысыны» совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди, кадээ Совет күүскому Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны

Чоодү Демчикеевич
ХҮҮРАК-ООЛДУҢ

аар аараш, мөчээниң дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары:
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-36-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-03; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-40; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; корректорлар — 3-34-19; очулга килдизи — 3-34-93; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 243. ТС—00041.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 15 среда № 39 (13939)
1925 чылда үнүп эгелээн. Өртээ 3 коп.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТТАРНЫҢ ПРОГРАММАЗЫНДА— СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ АЙТЫРЫГЛАР

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чөөн-Хемчик № 650 национал-девискээр соңгулда округунга Бай-Тайга район база кирип турар. Ук округтуң соңгулда мурнуу хуралы Чөөн-Хемчик районнуң төвү Чадаана хоорайның Культура бажыңынга болуп эрткен. Хуралга Чөөн-Хемчиктен 111, Бай-Тайгадан 100—шупту 211 делегат киришкен.

Хуралдың хүн айтырыы — Чөөн-Хемчик № 650 национал-девискээр соңгулда округунга депшиттирген депутаттарның кандидаттарының дугайын чугаалажыры болгаш оларны бүрүткээр дугайында шиитпир хүлээп алыры. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел ажылының бирги үе-чадазының болгаш амгы үеде ийиги үе-чадазы — округтуң соңгулда мурнуунуң хуралдары республикада уламчылап турарын илеткелчи Н. Ф. Монгуш чугаалаан. Чөөн-Хемчик № 650 национал-девискээр соңгулда округунга хамааржып турар Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарының албан черлеринге, күш-ажылчы бүдүрүлге коллективтеринге болгаш организацияларынга болуп эрткилээн хуралдарның түңнелдерин чугаалаан. Соңгулда округунга чаңгыс депутаттың кандидадын депшидер турган, 6 кандидатураны депшиткенин хуралдың киржикчилеринге адап турган, таныштырып дыңнаткан.

Депутаттың кандидаттарынга депшиттиргеннериниң чурукту допчу намдарын баш бурунгаар албан черлеринде, бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда аскылаан.

Округтуң соңгулда мурнуунуң хуралынга белеткел ажылдарының чоруп турганының үезинде Бай-Тайга районда «Кара-Хөл» болгаш «Мугурнакчы» совхозтарының күш-ажылчы коллективтериниң ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидадынга депшиттирген Шуй ортумак школазының башкызы Валентина Апагачыевна Амыртак депутаттың кандидадынга депшиткени дээш күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннериниң үрекгин хандыындан өөрүп четтиргенин илереткеш, моон соңгаар бодунуң күжүн, энергиязын эде тургустунуушкуннуң херээнге бээрин бүзүреткеш, бодунуң кандидатуразын уштур дугайында билдириишкин киирткенин илеткелчи номчуп таныштырган. Хуралдың даргазы ол дилегни хандырар-хандырбазының дугайында телээлерге бадыладырга, дилегни хандырары-биле делегаттарның хөй кезии бадылаан.

Хуралдың даргазы Д. Н. Ховалыг кандидаттарның программазын дыңнап чугаалажыры-биле алфавит ёзугаар бир дугаарында Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозтуң күш-ажылчы коллективинден депшиттирген, ол совхозтуң директору Дамдын Базыйевич Кара-Салга сөс берген.

— Совхозтуң күш-ажылчы коллективинге ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидады кылдыр депшиткени дээш өөрүп четтирдим —деп, ол чугаалаан.— Кедээ черге ажылдаар күзелим илереткеш, 1984 чылдан эгелеп «Тыва» совхозтуң директорунга бо хүннерге чедир ажылдап келдим. Совхоз мурнунда чылдарда карылгалыг ажылдап келген турган. Амгы үеде орулгалыг апарган.

Совхоз республиканың барыын зоназының 24 ажыл-агыйларының малын хүлээп ап, семиртилгеге тургузуп, ону күрүнеге дужаап турар.

Малды семиртирде, бир дугаарында, чер ажылын сайзырадып, бооваазырадыр болгаш оон технологиязын шын сагыыры болур. Сөөлгү чылдарда чер ажылындан 12—12,5 центнер дүжүттү бир гектардан ап турар бис. Ындангаш мал чеминге 1000—1100 тонна чедир комбикормну курлавырга тудуп турар. Семиртилге шөлүнде 2000—2500 чедир малды тудуп, оон семиртилгезинче кол кичээнгейни салып турганының түңнелинде совхоз орулгалыг апарган.

Сөөлгү үш чылда 1365 дөрбелчин метр чурттаар оран-савы, 300 олуттуг Культура бажыңы, харылзаа белдириниң конторазы, чазавыр цех, пилорама, машина-трактор мастерскаязы ажыглалга киргенин дээрзинге ол доктааган.

Ол ышкаш ажылчы чонун дыштанылгазын организастаар, школа назы четпээн уруглар албан черлеринин, улус шериглеттерниң ажылынче, школалар, эмнелгелер, чурттаар бажыңнарын тудар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң үлүүн киирерин, районнарда ажыл чок кижилерни ажылга киирип тургузар хемчеглерни алырын ол аазаан.

Оон ыңай бир эвес депутатка соңгуп каар болза, үстүнде болгаш өске-даа социал айтырыгларже кичээнгейни салырып, малчын коданнарны электрижидер, аныяктар-биле ажылды, мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирерин ол чугаалаан. Ол оон-даа өске хөй санныг айтырыгларга доктааган.

Чадаананың амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективинден депшиттирген, ол эргелелдиң радиотелеаппаратуралар септээр мастери Михаил Васильевич Кузьмин мынча дээн:

— Мен бо Чадаана хоорайга төрүттүнгеш, № 2 школаның он класын дооскаш, 1981 чылда Пермь хоорайга радиотехниктиг училище доостум. Бо эргелелде ажылдап тур мен. Планнарыг онаалдаларымны күүседип келдим. Ындыг-даа болза, мээң мурнумда кылыр ужурлуг ажылдар хөй.

Бистиң районда башкы болгаш эмчи кадрлар чедишпес. Бажың чогундан дыка хөй специалистер үнүп чоруп турары чажыт эвес. Бисте ясли-садиктер чедишпес. Оон оочурунда 1100 ажыг уруглар туруп турар. Школа назыны четпээн уругларның 60 хуузу ам-даа ясли-садик-биле хандыртынмаан. Күш-ажылчы коллективтер боттарының ясли-садиктерин тудары чугула.

Чадаана хоорайдан Ада-Чурттуң Улуг дайынының үезинде дыка хөй кижилер дайынче чоруткан. Оон ээп келбээннер-даа хөй. Оларга кылган турасхаалывыс чок. Бо айтырыгны шиитпирлээр дугайында өөренип көөрүнүң хемчеглерин алыр мен.

Ол ышкаш хоорайның школалары, эмнелгелери эргижирээн. Чаа школа, эмнелге тудар айтырыглар тургустунуп турар. Ону план органнары планнап көөрү чугула дээрзинче, башкыларга, эмчилерге 16 аал иштиг чурттаар ийи бажың туттурар айтырыгта ол доктааган.

ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунуң пленумундан депшиттирген депутаттың кандидады, СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазында саанчы Меңгүн-оол Иванович Монгуш-оол мынча дээн:

— Бисте социал айтырыгларның бирээзи — чурттаар бажыңнары. Ийи аал иштиг чурттаар бажыңнарны тудары-биле тускай аныяктар бригадазын организастаары чугула. Районда ясли-садиктер айтырыгы чидиг-биле тургустунуп турар. Ону кичээнгейге алыр мен.

Кедээ ажыл-агыйны сайзырадыр, аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге ол чугула рольду ойнаар болгай. Ындангаш малдың уксаажыдылгазы кол черни ээлээр ужурлуг. Ону шиитпирлээрде ажыл-агыйларда мал тарып боозадыр техниктерни ажылдың эки-ле ... ажылының түңнелин хынамчалыг өөренип көөрү чугула. Хураганнарны сакман аргазы-биле ажаап доруктурар ажылче ам-даа кирбээн бис. Эрги хевээр ажылдап турарывыс чажыт эвес. Мал чеминиң шыгарынче чогуур кичээнгей салдынмайн келген.

Бойдус камгалалы багай. Арга-арыгларны, аң-меңни, кат-чимисти камгалап кадагалаар ажылывыс четпес тургустунган. Аржаан сугларны камгалаар, анаа дыштанып келгеннер ортузунга пропаганда ажылы четпес.

Ындангаш районнарның девискээринде туруп турар аржаан суглардың чанынга ажыл-агыйлар боттарының тускай профилакторийлерин тургузарын организастаары чугула деп бодаар мен.

Кадык камгалал ажылында четпестерге доктаар бодадым. Эмчилеп келген аарыг-аржык, кырган, чалыы кижилер анаа хөй үени чидирип турар. Кирер дээн эмчизинге чогуур шагында чедип келирге, ол эмчи чок азы озалдап келирин ол чугаалаан.

Бир эвес мени ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуп каар болза, бо-ла чугаалаан айтырыгларымны амыдыралга боттандырарынче кол кичээнгейни салыр мен.

Чөөн-Хемчик районнуң төп эмнелгезиниң коллективинден депшиттирген депутаттың кандидады, ол эмнелгениң кол эмчизиниң эмнелге херээниң талазы-биле оралакчызы Светлана Ырыштовна Сарыгларга сөс берген.

— Мени ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидадынга депшиткени дээш районнуң төп эмнелгезиниң коллективинге өөрүп четтиргенимни илереттим. Төп эмнелгениң салбырлары 30-40 чылдар үезинде туттунган эрги корпустар. Чаа эмнелге тудар дугайында айтырыг каш чыл улаштыр хоозун чугаа болуп келген. Оон тудуунуң телевилели ам-даа чок. 1987 чылда бистиң районга РСФСР-ниң кадык камгалал министри чораан. Ол дугайында маңаа чугаа улуг болган. Бир эвес эмнелге тудар дугайында айтырыг тургустунуп келир болза, ону шапкынчыдар апаар мен.

Бай-Тайга районда эмнелгениң канализациязы чедир кылдынмаанындан сугну эмнелге ажылдакчылары хүнну-ле хол-биле дажыглаар.

Республикада болгаш бистиң районда төрүттүнген чаш уругларның хораар чоруу көвей. Школа назыны четпээн уругларның чүгле 40 хуузу ясли-садиктерде тургустунган. Оон уламындан бичии уругларның бажыңынга хайгаарал чогундан өрт халапка таваржып, амыр ижипкеш, эмчиге чыдар таварылгалар бар.

Оон ыңай малчын коданнарны электрижидер ажыл ам-даа бүрүн шиитпирлеттинмээнинге, аъш-чем программазын шиитпирлээрде мал, чер ажылын хөгжүдер, малдың уксаажыдылгазын экижидеринге, сүт кухнязын чурттакчылыг суурларга тургузарынга, хоойлу-дүрүмнү камгалаар болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер херекке идепкейлиг киржиринге, чонуң кадыын камгалаар, оларның дыштанылгазын организастаарынга, Чадаана хоорайның төп кудумчуларын асфальтылаарынга болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге депутатка соңгуп кагза, бодунуң үлүүн киириштирерин-ге ол доктааш, аазашкынны берген.

— Социал айтырыгларже, ылангыя, чурттаар айтырыгларынче кол кичээнгейни салыр болгаш түс чериниң материалын ажыглап чурттаар бажыңнарын ажыл-агый аргазы-биле тударынче кичээнгейни салыры чугула — деп, Бай-Тайга районда «Тээли» совхозтуң күш-ажылчы коллективинден депшиттирген, ол совхозтуң кол экономизи Александр Оланович Хертек чугаалаан. — Не-чаптарны камгалаар. Уруглар албан черлерин тударында чугула айтырыг. Аныяктарны ажылга тургузаар, оларның ортузунга кижизидилге ажылын чорудар хемчеглерни алырын ол чугаалаан.

Чадаана — барыын талакы зонаның таварып эртер орук белдири төп хоорайдыр. Ону үлегерлиг, чараш хоорай кылыры чугула.

1988 чылда оон ажылдап турар совхозу орулгалыг болганынга, бо чылдың эгезинде совхозтуң агар саныда акша-хөреңги барынга ол доктааган.

Малдың иивы-бүрү чылдаганнардан өлүп хораар чоруу хөй. Районнуң ажыл-агыйлары аренда керээзинче кирип турар. Мал чеминиң быжыг чыгаазын тургузарын ол демдеглеп айтыкан.

Аренда керээзинче кирер дугайында чонну албадавайн, боттарының эки туразы-биле кирер дугайында ажылды чорудуп турарын, ам бо хүннерде ол совхозтан беш малчын аренда керээзинче эки туразы-биле киргенин. хуузунда чурттаар бажыңнары тудуп алыры-биле ажаалга банкызындан 180 муң рубльдиң чээлизин ажылчы чон алганын ол чугаалаан.

Ындангаш ССРЭ-ниң улус депутадынга мени соңгуп каар болза, мен чүгле бодумнуң районумнуң эвес, Чөөн-Хемчик районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче болгаш үстүнде чугаалаан айтырыгларже бодумнуң бүгү күжүмнү харамнанмайн ынаар угландырарын бүзүредир мен.

Депутаттарның кандидаттарынга хөй санныг айтырыгларны делегаттар салгылаан. Салган айтырыгларга олар чогуур харыыларны бергилээн.

Бадылаашкынның эгелээрин хурал даргазы чарлааш, чажыт бадылаашкынның чурумунуң дугайын тайылбырлап бергеш, бадылаашкынның эгелээрин чарлаан. Делегаттарга дадазы ёзугаар бюллетеньнерни берген.

Чажыт бадылаашкынның санаашкын комиссиязы хааржакты ажыткаш, бюллетеньнерни санап кирипкен. Санаашкын үезинде ийи районнуң чамдык телээлери база анаа олурушкан. Санаашкын кончуг хынамчалыг байдалга болуп, депутаттарның кандидаттарының алган бадылаашкыннарын каш болганын катап-катап хынаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнелин үндүрерге Д. Б. Кара-Сал дээш 108, М. И. Кузьмин дээш 16, М. И. Монгуш-оол дээш 17, С. Ы. Сарыглар дээш 10, А. О. Хертек дээш 112 кижи бадылап болган.

Ындангаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга делегаттарның чартыындан хөй бадылаашкынны алган Д. Б. Кара-Сал, А. О. Хертек оларны Чөөн-Хемчик № 650 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы бүрүткээн.

* * *

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Таңды № 654 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнуунуң хуралынга дөрт кижиниң — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хову бригадазының бригадири Николай Николаевич Ефимовтуң, «Тыва агроүлетпүр тудуу» каттыжыышкынның Таңдыда АКМК-зының чолаачызы Станислав Викентьевич Ходоровскийниң, «Тыва кобальт» комбинаттың геология-шинчилел участогунуң начальниги Михаил Григорьевич Алексеенконуң болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың директору Артур Артемович Голиковтуң кандидатуралары чугаалашкан.

Депутаттарга кандидаттар боттарының программаларынга районнуң социал-экономиктиг айтырыгларынга кол доктаап, күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга соңгудуп алыр болза кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын чугаалап турганнар. Оларга күш-ажылчы коллективтерниң болгаш соңгукчуларның төлээлекчилери хөй айтырыгларны салып, дөрт кижиниң аразындан төлептиг кандидаттарны шилээн.

Программаларны болгаш саналдарны дыңнаан соонда, чажыт бадылаашкынче кирген. Депутаттарга кандидаттар М. Г. Алексеенко биле Н. Н. Ефимов олар бадылааннарның чартыындан хөй саны алган, оларны Таңды № 654 национал-девискээр соңгулда округунга бүрүткээн.

СААНЧЫЛАР

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан комсомолчу-аныяктар сүт-бараан фермазының коллективи 1988 чылда сүттү бүдүрериниң планнаан даалгазын 273 тонна чедирип, 120 хуу күүсеткен. Чылда ийи муң литр сүттү саарын хүлээнген саанчыларның хөй кезии эки көргүзүглерниг болган.

Ол фермада аныяк саанчылардан Чойганмаа Бүрбүшеп бир инекке оңаштыр 2055 кг сүттү саап алган. Ооң эжи Салбак Доржу «ийи-муңчу» саанчыларның одуруунга кирген.

ЧУРУКТА: Арыскан фермазының ажыл-ишчилери (солагай талада) Чойганмаа Бүрбүшеп, ферманың эргелекчизи Галина Түлүшевна Трапаан, саанчы Салбак Доржу.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын—шылгалда

КИЧЭЭНГЕЙНИ КОШКАТПАС

«Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык, Хондергей салбырларының кайызы-даа эрткен чылын багай ажылдап, хойнуң баш санын өстүрер, ооң чаш төлүн менди алыр планнарын күүсетпээн. Ону кыштка удур мал чеми белеткевээнинге, часкы хат-когурумнуг үелерге чылдагааннаан. Амгы байдал дыка таарымчалыг. Хар чуга, соок чок. Малдың деңгиидези шоолуг сулараваан, чеми база четчир, малчыннарның сеткил-сагыжы сергек. Хойнуң оолдаашкынын чедимчелиг доозуп, төлүн менди камгалап алырының аргалары бар.

АҮК-туң кол зоотехниги Э. Куулар сөөлгү санмедээлеринден алгаш көөрге, ийи салбырда төрүүр бүгү хойнуң 100 бажынга оңаштыр амдызында 67 хураганны камгалап алган, хой оолдаашкыны ам-даа уламчылап турар.

Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре дижир болгай. Бо удаада бистер чамдык коданнарны эргиир, малчыннарның чымыштыг болгаш харысалгалыг ажыл-ижи, амыдырал-чурттаалгазы-биле барып таныжар деп шиитпирледивис.

«Барлык» совхозта малдың кол эмчизи М. Монгуш, мал аарыгларынга удур демисел чорудар талазы-биле район станциязының кол эмчизи М. Ооржак бисти эдертип чордулар.

Дулаан-Кара сыннарының бээры Дөң-Сай деп черде аныяк хойжу Олег Монгуштуң коданында төрүүр 340 хой бар. Сиген, чарба, брикет, дус четчир. Хоюнуң 46 хуузу оолдаза-даа, оон 15 хураган өлүг төрүттүнгенин, 3-ү өлгенин малчын чажырбады. Чай-чапсар чок ажылдыг өг-бүлеге аъш-чем барааннарын автомагазин эргелекчизи Борис Ооржак экелбейн турарынга хомудаар болду. Кажааның дөңнелген өдээн коптарып аштаарынга хойжунуң боду, бригадири Данчык Кендем кичээнгей салбааның эскердивис.

Кызыл-Өдекте Кинов Күжүгеттиң кадарып турары 277 кыс хураганының 67-зин тургузу аарап эгелээн. Сиген төнер четкен, оңгачалар болгаш шагжалар чедишпес. Оон чоогунда 433 эр деспе кадарчызы Сүрүн-оол Иргиттиң коданында бажы тенип аараан хураганнар арыы бак сыраа туруп, мынчага чедир кым-даа хемчег албаан.

Аңгалык-Аксында Аксы-Барлык салбырының хойжузу Чечек-оол Сарыгларда байдал дүүреңчиг, хою массалыбиле оолдап эгелээнде, сакманчызының бичии уруу аараныы-биле эмнелгеге аппарып чыттырар ужурга таварышкан. Салбыр эргелекчизи Попуй-оол Хомушку, бригадири Октябрь Хомушку ону кичээнгейге албаан түңнелинде, 50 хураган хораан. Баштайгы чаш хураганнарга камгалал сыныртымышкынны баш саны 100 ажа бергенде кылган.

—Бөгүн 130 хураган оңчаменди бар. Хой оолдаашкыны ам-даа уламчылаар. Деткимче ам-даа кошкак. Мал эмчизиниң санитары Балган Кожай дус үлеп чораш, биске эккелбеди. Чагыткан солуннарывысты чыл эгезинден бээр албадывыс — деп, малчын хомудап олурду. Баяа Монгуштуң 302 хоюнуң 248-и оолдапкан. Өлүг төрүттүнген, өлген хураганнар 18 четкен, а Болат Соянда байдал оон дээредевес.

Рейд

Бай-Тайга сыынның эдээнде Караң-оол Дойбааның аалынга баргаш, 15 хой ара салганын, 20 хураган өлгенин дыңнадывыс. Кадыр черде туткан кажаа чамдыйып, чагыларының шуптузу чаңгыс аай дөш куду угландыр ужар чеде берген. Баарында тевискен мыштар бар-даа болза, камгалап шыдавас. Кырында аар базыышкынныг кажаа доң чер эрирге көжүрлүп, буступ дүшкеш, адаанга турган кижилерни, мал-маганны базып каап болур. Амгы байдалын көөрге, бээп коргунчуг. Өске бир черге кажааны дарый туткаш, дүрген чайладыр көжүрерин негеттинип келген.

Ол хүн совхозтуң ийи салбырының 9 коданын эргидивис. Хоочун хойжу Кара-кыс Чыртак-оолдан аңгыда, малы хүр, чаш хураганнарны бүрүн менди ап турар болгаш мактаткы дег малчын өг-бүлелер чок болду.

Улусчу контроль бөлүүнүң кежигүнү, хоочун коммунист, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, пенсионер Биче-оол Дойбаваевич Соянга ужуражырывыска, ол мынча диди:

— Малга таарымчалыг, магадыг кыш-тыр. Мындыг үеде ажаалда-хайгааралының четпези-биле аргыып, ооң чаш төлүн менди ап шыдавайн турары малчыннарның мында ажылдап турар тускай эртемниглерниң багай ажылының херечизи-дир.

Шыңап-ла, ындыг. Малчыннарны бот-харысалгазы куду. Совхозтуң кол зоотехниги, салбырлар удуртукчулары, мында бригадирлер, мал эмчилери коданнарга ховар баар, байдалды чедир билбес, негелдези кошкак.

Эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадаазында ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларын ажыглавайн турар. Эртиен чылын малчын бүрүзү өг-бүле нерззизинче кирбе-даа. Оларның чыл дургузунда канчаар ажылдаанын түңнеп чугаалашпаан. Аразында чарышты организастаары уттундурган. Чарыттылды сагажып чок дептерлерин бригадирлер шагда-ла болуп аппаргаш, мынчага чедир экеп бербээнинге малчын бүрүзүнүң хомудалы бар-ла чеп.

Садыг хандырылгазы, почта чедирилгези негелдеге дүүшпес. Өг-бүле бүрүзүнге радиоприемниктерниң, хол фонарьларының батареялары чок. Ол девискээрниң 19 кыштаанче электри шугумун шөйтп чедирип, лампочкаларны аскан Ак-Довуракта районнар аразының электри четкилериниң начальниги В. Таскин-биле дугуржуп, токту дамчыдып, шенеп, ажылдадырынче «Барлык» совхозтуң удуртукчулары дапашпайн турар.

Агаар-бойдустуң амгы таарымчалыг байдалынга даамчырап орбайн, кыштаглаашкында четпестерни дарый эдип, кичээнгейни мал коданнарынче углаар чогуур.

Өчүр-оол МОНГУШ— районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.
Чылбак-оол КАРА-САЛ— («Хемчиктиң сылдызы» солунунуң корреспондентизи).
Александр ХЕРТЕК— («Шынның» корреспондентизи).

ЧЫЛ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Тес-Хем районнуң бүдүрүлгелериниң ажыл-агыйларының чыл түңнелдерин үндүрген партия-ажыл-агый активиниң хуралы болган.

Районнуң бүдүрүлгелериниң, ажыл-агыйларының экономиказының хөгжүлдезиниң дугайында партия райкомунуң секретары О. В. Дорофеевтиң илеткелин ажаа сайгарып чугаалажырынга районда сентелге-тудуг участогунуң начальниги К. М. Суваңдин, «Кызыгаар» совхозтуң директору М. Е. Оюн, «Таңды сыны» совхозтуң директору С. Я. Монге, «О. Шыныз» совхозта киномеханик Д. Н. Чамзырай, агробанк ажылдакчызы С. К. Куулар болгаш өске-даа эштер киришкен.

1989 чылда районнуң социалистиг хүлээлгелерин хуралдың киржикчилери ханы сайгарылга, эдип-чазалга-биле хүлээп алганнар.

Чыл түңнелдери-биле тиилекчи болган коллективтерни илереткен. Совхозтардан «Таңды сыны» совхозка шилчиир Кызыл туктү тывыскан. Хойжу бригадалардан Көжээ Өдээ хойжу бригадазы, сүт-бараан фермаларындан Өрттен СБФ-зи чарыштың тиилекчилериниң одуруунда киргеннер.

Тиилекчи бүдүрүлгелерни, түс-түс мурнакчыларны шаңнаан.

Чарыштың кожаазы Эрзин районнуң төлээлекчилериниң мурнундан партия райкомунуң секретары Б. Л. Самбуу чаржып турар ийи районда чыл түңнелдеринге хамаарыштыр дешпелгелерни кылып, санал-оналын берген.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ПРОПАГАНДИСТЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Социалистиг демократизмниң бүгү талалыг калбартыры, улустуң бот-эргелелиниң хамыладыры, совет кижилелдиң эрге-хоойлу үндезиниң быжыглаары», «Социализм депшилгезиниң кижи фактору: амыс утказы болгаш айтырыглары», «Совет экономика: өзүлдениң чаа шынары» болгаш «Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедири — СЭКП-ниң стратегтиг угланыышкыны» курстарны башкылап турар пропагандистерге 1989 чылдың февраль 16-да 16 шакта дараазында темаларга бөлүктер аайы-биле консультациялар болуру СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңы дыңнадып тур:

— совет ниитилелдиң демократчыдылгазы болгаш оон политиктиг системазының реформазы.

— социалистиг гуманизм болгаш социализм дугайында технократтыг билиишкиннерниң кризизи.

— экономиктиг өзүлдениң темпилери болгаш шынары: чаа көрүшкүннер.

— интенсификация —чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң үндезини.

Консультациялар Политиктиг чырыдышкынның бажыңының бичии залынга болур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-ниң Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының дыңнадыы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-ниң Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы 1989 чылдың февраль 10-да ук округ талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр 1956 чылда төрүттүнген, «Каа-Хем» хемур-даш разрезиниң электрослесарь-эдикчизи, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар Владимир Евгеньевич Ильинни, 1929 чылда төрүттүнген, Ф. Э. Дзержинский аттыг школа-интернаттың директору, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар Фарид Мухаметвалеевич Мухаметгареевти бүрүткээн.

ДЫҢНАДЫГ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чээрбиги чыжырныг тоску сессиязы СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга 1989 чылдың февраль 17-де болуруп Кызыл хоорай Совединиң депутаттарынга болгаш чалаттырган кижилерге дыңнадып тур.

Сессия ажылын 10.00 шакта эгелээр. Партия бөлүүнүң хуралы 9 шак 30 минутада болур.

Часкы тарылгага белеткел чоруп тур

ОЛАРНЫҢ ҮЛҮҮ

Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң механизаторлары часкы тарылгага белеткениш, чер ажылдарынга ажыглаар техниканы эки шыңардыг кылдыр септеп алырынче сагыш салып турарлар.

Септелгеге кирген тракторларны болгаш оон өске-даа кедээ ажыл-агыйның машиналарын септеп, белеткээринге слесарь Сенди Кара-оол, токарь Шүүрбеней Ипин-оол деңнейлиг киришкеннер. Олар чээрби ажыг аңгы-аңгы маркаларның тракторларынга ажыглаар эриндерин болгаш оон өске-даа үүрмек кезектерни кылганнар. Улуг күчүлүг тракторларның моторларының капитал септелгезин шалыпкын доозарынга база киришкеннер. Ам амдазыннар, плугтар кызырынга ажыглаар чугула херектиг кезектерни кылып берип турарлар.

ЧУРУКТАРДА: (үстүнден) слесарь - инструментальщик Сенди Кара-оол; токарь Шүүрбеней Ипин-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Беш чылдың кижилери

КАРА КАРАКТАРЫ ЧЫРЫШ ДЭЭН

Улуг тудуг кран чокка туттунмас. Объектини тудуп эгелээрде, бир-ле дугаарында, чер казар техника —экскаваторлар, бульдозерлер чеде бээр. Адааныве бо машина-техника дузалал тудуг органнзациязы болур № 14 механизация эргелелинге хамаарылыр.

Механизмнерниң бүзүрелдиг ажылы — чедиишкинге магадылал ол. Оларның «эмнекчилери» ийи кацнакчы Фаис Ахатович Ахатов биле оон өөреникчизи Адыг-оол Монгуш. Үрелген техниканы дарый бут кырынга тургузары белен эвес ажыл, бедик мергежилдиг-ле кижи шыдаар.

Эргелелдиң беш участоктарының иштинден ынчангаш баш удур план-септелге чорудар участок кол участок деп санадып турар. Участок начальниги Геннадий Александрович Кабанков ийи кацнакчының кайызын-даа мактап чугаалады. Эң бүзүрелдиг, эң мергежилдиг кижи бо дээш, Фаис Ахатович Ахатов-биле таныштырды. Мактаддан эпчоксунуп, меңээ чүү боор, шаам-биле ажылдап турар кижи-дир мен деп, чагаады. Ортумак сынныг, топтуг кижи болду.

Механизация эргелелиниң баазазын чаартыр дугайында каш он чыл улаштыр чугаа чоруп келген. Ам харын ону тудуп эгелээн. Цехтер тар, ыштыг, даштыг. Кацпаашкын ажылын өске чер чок болганындан, септелге негиинде кылып турар. Кире бээргеле, кулак уюк дааш, думчукка хап турар ыш. Мырыңай ажык аксы улус эртер-дүжер черде бо ажылдарны кылып турар. Инженер-техниктиг ажылдакчыларның өрээлдеринге ол шимээн чедип турар.

Фаис Ахатович байдалывыс мындыг-дыр деп көргүзүп чугаалады. Ол бо эргелелге он дөрт чыл бурунгаар ажылдап кирген. Күш-ажылчы базымын, профтехучилище соонда, Красноярскиниң комбайн заводундан эгелээн. Өске улуг бүдүрүлгелерге ол амыдыралдың школазын эрткен. «Тыва тудуг» трест турда, бээр монтаж участогунуң кацнакчызы мындыр чоруткан. Оон «Востоксантехмонтаж» каттыжыышкынның КМК-зынче шилчиттирген.

Ынчан чүгле хоолайлар хайындырып турган болза, ам ажыл нарын деп, ол демдегледи. Ускуурштарны, чер үстүрер улуг моцнарны, суургалыг краннар согуннарын, кезектерниң диштерин кацнаары амыр эвес. Оон кадында дериглер эрги, электродтар чедишпес. Ам-даа доктаамал ажылдаарынче шилчивээн.

Кышкы үеде механизмнер хөй үрелир. Экскаваторларны цехче чоокшуладып алгаш кылыр. Улуг хемчээлдиглери цехче кирип шыдавас. А объектилерде крааннары барып септээр. Кыжын соокта даштыгаа ажылдаары кайы хире дээрзин кымга-даа билдингир.

Өөреникчилер белеткээрин чугула деп, Фаис Ахатович санап турар. Профтехучилищениң практика эрттирип келген сургуулдарындан ол ажылга сундулуг оолдарны шилип ап турар. Оларның бирээзи Адыг-оол Монгуш ол. Шериг соонда катап ажылдап чедип келген. Сургуулдарны мындыг берге байдалдар турда, инжиктирери база берге. Делгем, чырык цехтерге, кажан ажылды механизастаанда, кандыг-даа кижиниң ажылдаксаазы кедир. Ол ышкаш аныяктарны күш-ажылдың сагылга-чурумунга шыдамыккай кижизидери негеттинип турар. Неделя-даа иштинде чиде бээр сургуулдар турар. Оларның сонуургалын оттуруп, холун быжыктырып, чагып сургаары чугула. Септеп турар техниказын ыяк билип албаан шаанда, шынарлыг кылыры болдунмас.

Кацнакчының ажылы эң харыысалгалыг. Борта кижи тодаргай боор ужурлуг. Хол дыңзыг болза эки. Оон аңгыда айыылдыг. Хоралыг дээш продуктуларны берип турар. Ынчалза-даа бо бүдүрүлгеде ажылчыннар столовазы чок, бүдүрүлге девискээри көрүш чок — долгандыр демир-дес, эмнелге пунктузу чок. Ажылдың ондагай талаларын барымдаалап көргеш, дуржулгалыг кацнакчыны өртке удур хемчеглерни харылаар харыысалгалыг кижи кылдыр тургускан.

Амгы техниканың хөй кезии эргижирээн. Чааы эвээш кээп турар. Артык кезектер тып алыры база берге. Ынчангаш канчаар-даа септеп каарга, беш-алды хонгаш база үрелип каар. Чеже-даа бергедээшкиннер турда, үрелген техниканы септээрин олар саададып көрбээннер. Фаис Ахатович кылып каанда олчаан баар деп, ажылчыннар үнелел берип турар.

Ажылы харылзаалыг болганда, электриктерни, кацнакчыларны, токарьларны, мотор септекчизин, даргаппы, аштакчыны бригада кылдыр каткан. Фаис Ахатович бригада чөвүлелиниң кежигүнү. Тургустунуп келген айтырыгны күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге сайгарып чугаалажыры-биле киирип келген. Ай санынче планны аңгылап үзеринче сагыш салыр болза эки деп ол санап турар.

Шалыңны күш-ажылга киржилгезин барымдаалап төлээрин кайы ай дургузунда-ла санаан. Ол чокта кызып ажылдаарынче чүткүл чок боор. Ажылды организастаарында, материалдыг идиг бериишкинде ам-даа четпестер барып ол билип, оон канчап чайлаарын саналдап турар. Шиитпирлээ чогуур кол-кол айтырыгларга ол доктаады. Бир-ле дугаарында, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Азарганчыг цехте бүгү ажылдарны кылып турар. Ыш дола бээрге, ийи эжикти ажыдып тургаш, үндүр челбидип аар. Санэпидстанцияның эмчилери чүгле хемчээп алгаш чорупп турар. Ышты чидирериниң хемчеглерин алыр болза, эки. Хүнзедир ыш тынып-тынып, кудумчуже кежээ үнүп кээрге, хоорайның хоолайларының ыжы база уткуп алыр. Кежээ бажыңга кээрге, дааштан баш дүгтейнип турар. Ыш, дааш кадыкка база багай салдарлыг болбайн канчаар.

Ахатов бо эргелелде он дөрт чыл ажылдаан хиреде, ам-даа бажың ап чадаан. Бажың дээш бергеден турар өске-даа улус бар дээрзин ол айытты. Ажылчыннарның дыштанылгазын солун кылдыр организастаары чугула. Бо чоокта туттунуп турар спортзалды ажыглаалга кирер болза, орта дыштанып болур. Ажылчыннар ону аажок манап турар.

База бир айтырыг — кадрлар айтырыы. Бедик мергежилдиг кран башкарыкчылары, экскаваторщиктер, септекчилер мында хөй. Экскаваторщиктер Александр Эльмояров, Геннадий Гридасов, электрик Владимир Зюнькин. Оларның өөреникчилери база бар. Байдал тургустунмаанда, ажылдан үнер-кирер чорук көвүдээр. Эки кижилер чоруй баарга, хомудаачыг.

Коллектив интернационалчы. Кижи-ле эки болза, оон кандыг националды хамаанчок деп Фаис Ахатович чугаалады. Оон кады ажылдап турар эштеринде орус, украин, чуваш, тыва — кандыг-даа националдың кижилери бар. Ол бодунуң татар. Бир демниг ажыл кижилерни улам сырый каттыштырар дээрзин ол херек кырында көрүп турар.

Фаис Ахатович — чамдык чаартыкчы саналдарның автору. Ол шаандыг черлеринден ап келген. Кышкы үеде экскаватор башкарыкчыларынга соок болбазы-биле хөй үрдүрер хоолайлар дамчыттыр кабинаны чылдыр кылдыр кылган. Бир эвес анаа экскаватор дуруш чедип турда чылып кээр болза, Ахатовтуң чогаадыкчы дериглерин кожуптарга, он беш минута иштинде-ле чылый бээр. Экскаваторщик эштери Фаис Ахатовичиге четтиргенин илереди, оон ажылын мактап турган. Ол-даа болза, соок үеде ажылдаарынга таарымчалыг апарган.

Чугаавып соонда коллективчаа көрүштүг апарганын кацнакчы онзалап айытты. Болуунуң эргелери дээш, нитти херек дээш ажылчын кижи туржуп турар апарган. Моон мурнунда, чажыргаш-даа канчаар, ажыл шагы үзүүнүп, материалдар төтчеглеттинип-даа турда аңаа кайгап орар турган болгай. Ам бир шак кран турүптар болза, кымның буруузу-биле болганын ылавылап, ажыл чок арткан кижи шалыы чок канчаар мен деп айтыры бээр. Бот-орулга-чарылга чаа бот-биле ажылдаарынче алыдап келген. Эде тургустунуушкунга бүзүрээр мен дээш, ол хүлүмзүрдү. Оожум кара карактары ынчан чырыш дээн. Бүзүрел чокта, кандыг бурунгаарлаашкын турар боор. Эвергеп чувем — оон сиирес холдары. Олар чеже каапы ээлдир соп, эвиите киирген—санаары берге. Оларның кескүзү кончуг болган, чажырар арга чок. Олар — ажылчын кижиниң чоргааралы.

Артык ХОВАЛЫГ.

«ХОЙ ЫШКАШ, БӨЛҮП КАДАРАР КИЖИ»

— «Кадар-оол сарлыын, хой ышкаш, бөлүп кадарар кижи» —деп, каш-даа кижиден дыңнаан мен. Бир катап чорук айы-биле Час-Адырга кадарчының кыштаанга хондур, хүнзедир чораш, аңаа ылапла бүзүредим.

— Сарлык-ла дээш малды эң салыштарга кайын боор, оор-сук, ыт-куш-даа таварыжы-ла бергей. Бо сарлыкты алды чыл мурнунда молдургалар турда алдым. Эгезинде, шыңап-ла, хой ышкаш эрте үндүргеш, дүъште киирип кээп, туда кадарып турдум. Малды чажындан кадатка өөредири чугула болгай— деп, ол чугаалап олурду.

Барган хүнүвүсте Картыыш Кара-Саловичиниң уругларының иези Серенмаа Лопсановна дижи арааш, суур кирген. Кыштагда шупту-ла эр улус арткан бис. Кадарчывыс күш дүнүнде-ле тургаш, одун көзүн салгаш, инектерин, аъттарын одарже үндүрүпкен. Шайлап алганывыста, Картыыш Хөлчүктүгде сарлыктарын бөлүп каар дээш дээргерин бээрге, кады чоруп көрейн деп диледим.

— Хоорай улузу кылаштай аар эвес, чер аразы база ырак болгай. Ам канчаар, бээрыкаан кижини. Ол будунда «кажыктааштар» хөй боор. Мову кедип ал —дээш, чолдак уннуг идиктерин октап берди.

Кыжын соок болгай дээш бар-ла хевимни кеттанып алган олуруумда, шинчилеп көргеш:

— Кылаштап чоруур кижи каяа дона бээр чүвел, чылыы база аажок ышкажыл— дээш, катап ужудурду.

Чорупкан бис. Ак черге оон чыда калбайн. шору-ла чоруп ордум. Хар чуга, агаар аяс, хоорай кижизинге арай сооксумаары кончуг. Дежемирлеп үнүптервиске, байдал нарыыдаан. Кадарчыдан чыда калбас дээш шыдаар шаам-биле чүткүдүп-ле олур мен. Бурбуй-оол хере базыптарга, аваа мээң чедер ужурум-даа чок. Ол мээң тавым бодап, ажар калгыдып чор оң. Чеже шыдажыр боор, кажарзаар ужурга таварыштым.

— Эптиг черге олургаш, таакпылап көрзелем, акым. Кылаштап чораашт таакпы тырта азбас, чедүрер кижи боор мен..

«Астраны» тенмезин бодап, шыдаар шаам-биле шейдүм.

— Үр олурарга, хоржок боор чүве ийин. Кежүп каар — дээш, кижим база-ла баштап алгаш чоруптту.

Хөлчүктүгже кээрививиске, сарлыктарывыс чок. Көгерим бажынче эңа берген. Чүгле үш бута кылаштажып тур. Ам канчаар, база бир сын ажар апарган бис. Мээң таакпылаарым кежээлээн. Ынчап-ла мээң шаам-биле алейтип чораш, сарлыктарга муң-не четтивис. Хөлчүктүтнүң иштинде, оон каъттарында. Көгерим баштарында оът чүм олчаан.

— Сарлык оолдай бээрге, кадарар дээш, аал чанының оъдун камнап турарым бо. Хүнниң-не бөлүп каап турар болгаш, ыравас сарлыктар, бөгүн харын узудай бериштирлер —деп, Картыыш Кара-Салович чугаалай-дыр.

Ол-ла кылаштажып, дыштаныр чоруур аразында, малчыным сарлыктың аажы-чаңының өске малга дөмейлешпес, бир-бир бодаарга, аң-меңниг, онзагайын чаптап чугаалады. Сын кырындан дуу-ла хем кежир кажып кылаштап чоруур ак буганы-даа дураннап көрдүвүс. Өске бута-биле үскүлешкеш, тиилеттирген, ынчангаш чааскаан улчуп чорууру ол.

— Бо мынчаар кокай кандыгыл, акым? Алаш, Ак ол мынчаар элбээ кончуг дээрил— деп, оон айтырдым.

— Изин көөрге, ийи чүве чоруп турар ийин бо. Бугаларга, улуг сарлыктарга кайын күш чедер, бызааларын, молдургаларын харын алаштып болур. Оозу айыылдыгдыр —деп, кадарчы чугаалап олурду.

— Ийи-чаңгыс кокай өөр кокайдан айыылдыг боор чүве. Өөр бөрү келирге, бугалар, улуг сарлыктар бызааларын, молдургаларын ортузунга тырый шаашкаш, долгангаш туруптар, алдырбас. Изин көөрге, шаанда тараа бастырар шаң олчаан болур чүве. Үстү берген бүталарга суг бөрү келирге, чыткан черинден беаин турбас болур. Долгандыр халчып, ол-бо чыдынап-чыдынап, «бо-даа күштүг, берге хөй-дир» дээш-ле, чегел тепкеш, бөрү оруун уламчылап чоруй барган болгулаар. Бызаа, молдургалар, мелегей чүвелер, олардан харын оюн эреп, чыдыыргап чеде бергеш, алзыптар. Кадарчылар кокайга хораа салыр апарган чүведир бо. Ону база-ла кончуг оваарымчалыг салбаска, тон айыылдыг чүве болдур ийин. Аал чоогунга ыт-куш чеде бээр черге салгаш, боттарының кодаларында ыттарын, азырал хаваннарын оскунган кижилер безин бар. Хаван ышкаш хоптак амытан бар эвес. хораа чиикен ыттың кускузуи чиирге ол-ла: дардайып каар.

Сарлык төрүүрде, кажып чоруп бээр мал дижир болгай бис. Ону база-ла өөредип алырындап хамааржыр.

— Чазын, сарлык төрүүр өйде аал чанында кур оъттуг черлерге кадарар-дыр мен. Инек болза төрүүр өйү келген-не болгай дээш, күнгүрээзин-даа тудуп көрүп-ле тургай, а сарлыын чагдадыр эвес, ынчангаш кадат-ла херек. Мээң сарлыктарым пат-ла өөренип калган, өдек кыдыында шеттерге төрүп-ле алыр-дыр — деп, Картыыш Кара-Салович чугаалаар болду.

Кадарчының хем кежир Тар-Кара-Суг аксында артык кыштаан-даа сонуургап чордум. Шевергини кончуг казанак бажың тудуп каан. Хоолайын эккеп алган, ам суугу херек. Хар кылын дүжер болза, сарлыкты Тар-Кара-Сугнуң баштарында каъттарже үндүрер, чазып оолдай бергенде кадарарда база эптиг, аалдан чоок.

Сарлыктың төрүүрү инек ышкаш эвес амытан-дыр. Долгады бергенде, эдип, долганчыктап кылаштап-даа турбас, өлген ышкаш чыдар, бажын безин көдүрбес, хөлбергеш чыдыптар. Оон-на тура халып келирге, ол-ла — төрүпкен болур. Аалга келген улус чамдыкта харын:

— Өдээң адаанда сарлык кандаай чүвел, аарыг мал бе азы өлген чүве бе?— дижип, кадарчыга чугаалап-даа кээп тургулаар.

— Сарлык бызаазының быжыы кончуг —деп, кадарчы чугаалады. Төрүттүнгеш олчаан элеп-тендии туруп келгеш, иезиниң эмиин диилеп, бажын чайган уунче кээп дүжүп турда, көрген болза, та чүү хире чаптанчыг чүве! Азын эмген соонда-ла амыр—иезин эдерге чоруптар. Сарлык таварылга болуп. ийи-чаңгыс ийистептер. Баштай төрүттүнген бызаа, өске сарлыктар эмин диилеп, алеңейнин чоруп бээр, иезинге сөөлүнде төрүттүнгени артар. Ол ийис бызааны инекке чагыштырып, падын бараар. Хозар сарлыкты өөредири бир хилинчек. Инек болза хөглээй эртик, а сарлыкты шалбадааш, кажаага чыштыр шарып, дужап, элдевилеп-ле турар. Ал шыырлыг, дошкун мал-дыр ийин. Иштик черниң оъдунга сарлыктың семирири база аажок боор чүве-дир ол. Бурбуй-оолдар эрткен күзүн сарлыын Шыраа-Булак аксының хоорайнунга бир ай кадарган. Эрези улам кирип, кудурууи азыпкаш, хоюп, деткилежип турар апарган.

— Өске кадарчылар сарлыкты «оът-сиген арттырбас, тура базып кааптар-дыр» дээш, аартыктаар чорду. Мен базала күрүне малы кадарып чоруур кижи-дир мен. Элдеп аа — дээш, кадарчы каттырадыр.

Картыыш Кара-Салович биле Серенмаа Лопсановна Бүрбүй-оолдар эрткен чылын төрүүр 80 сарлыындан 76 бызааны камгалап алган. «Хемчик» совхозтуң сарлыкчыларындан ол хире бедик көргүзүглүг улус чок болган. Бо чылын оларның коданында 228 сарлык бар, төрүүрү база-ла 80. Ынча малды нелаз кадарар. Дузалакчы кылдыр бир оол эккеп каарга, боттарынаары берге-дир дээш каапкаш чоруй барган.

Бир катап мындыг таварылга болган: Серенмаа Лопсановна хенертен аарый берген. Совхоз төвүнче сес чедирерге, участок эмнелгези районче дамчыткан. Оон «Дүрген дуза» машиназы үндүрерге. Час-Адырның мойналыктарын ажып чадап кааш, дедир баткан. Ол аразында мырыңай чартык ай чеде берген. Кадарчы, ам канчаар, боду барып суур киргеш, ол-бо чедип, даргаларга кирип турган. Вертолёт келдирткен. Ол олар-ла сес урунуп хеймерн алды харлыг Карим вертолёт көргенде-ле, «Аваманың кыдыы вертолёйдуу» дээр апарган.

Амгы үеде олар үжелээ кыштагда турар. Школада алды кижи бар. Чайын оларны кээрге, ада-иезинге дузазы-даа аажок.

Сарлык фермазындан-на тургузуп алза деп күзелин малчыннар чугаалаар чорду.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.
Барыын-Хемчик районн.

Хоорай, суурларывыс аян-шинчизи

АК-ЭРИК: ДӨРТЕННЭЭРИНИҢ БҮДҮҮЗҮНДЕ

1. Моорлап кириңер

Ак-Эрик суур — Тес-Хем районда «Кызыгаар» совхозтуң төвү. Үстүү талазында Боом кырындан хараа кээрге, баштай-ла каракка илдигер чүвези— суурну бүрген, шаараннаан чагылар. Суурнуң кыдыында самбырада «Моорлап кириңер!» деп үш дылда бижээн. Оозу эргижиреп калган. Бо ышкаш «чалалга» суурнуң алдыы талазында база бар. Ол кавыны бок тегер чер кылып каан, келген аалчыларның баштайла магадаар «чурумалы» ол.

Суурже кирер оруг аксында үрелик херимниг үтек бар. Чаа келген кижи ону черле чаңдыр көрбес: суурнуң аалчылары, удуртукчу ажылдакчылар туржук, оскээртен төлээлер безин аан. Ол үтек кижи бүрүзүнге өрүглаашыр бажын ышкаш көстүр. Херек кырында ол мынчаар ажытаттынып-даа турар. Суурнуң аныяктарын стадионче бараал дээр болзунарза, силерни ол үтекке эккээр. А ында стадионга хамааржыр кандыг-даа эдерексел чаржыр, футболдаар болгаш өске-даа шилдер чок. Ол бүгү турган-даа болза, мындыг ырак черге чонннуң үргүлчү чедери болдуунмас. А стадионну тудар таарымчалыг чер— совхоз конторазының дужунда. Школа чанында эрик кыры. Эрткен чылын аңаа Культура бажыны тудар дижип турду, ону канчаар эдептир тударын, стадион, аңаа хамаарышкан тудуглар тудар черлерин база суурнуң төп шөлүн турар девискээрин арттырып алырын өөренип көөрү күзенчиг.

Суур сүстүп чыдар доюргалыг черде турар, кудумчуларынга дүрген кылыштаары берге. Оон ыңай бичии уругларның туржук, улуг кижилерниң безин идиктерин элезин болганчок үстүнга берген болур. Ооде чамдык черлерни маңзалап каар болза, уруглар тергезин иткеп азы бидонга сүт сөөртеен кижилерге таарымчалыг болур ийик. Чаашкын соонда школа дужунга улуг хөөлбек туруптарга, кол кудумчулап машина-даа, кижи-даа эртери бергедээр. Чурттакчы бажың биле электри чагызының аразы-биле бот-боттарын маңажып эртер. Машина, тракторнуң даажы, ыжы, чыт-бузу чанында бажыңнарның ээлеринге, оларның кадыкшылынга, ойлаан уругларга дыка берге. Кудумчулап эрткен машина-техника болгаш сүргүг мал эртерге база каттан кедүрүлген доорак бажыңнарның дүтлаглыг соңгаларындан безин кирип кээр. Аймаарларга аъш-чем элзинниг болур. Чүгтан хеп кургадыры, хеп агаарладыры, хевис кактаары безин белен эвес айтырыглар болган. А кудумчуну асфальтылаар дугайында чугаа безин чок.

Суурун бактаар кандаай кижилер дээр кижилер база турун болур. Хамык четпестер херек кырында кестүн турда, өске чүнү чугаалаар мен? Ооде кол кудумчуну асфальтылаптар чүве болза, эки-ле-дир ийин. А ол бо беш чылда болдунмас-тыр. Электри энергиязы база чогуур негелдезинге четпес, үсту берген-даа турар, кужу база чаңгыс ваа турбас. Чамдык кудумчулар караңгы, бүгү суурда он хире сайгылгаан хып турар. Радио дыңнавас бажыңнар дыка хөй, ол дугайында айтырыг үргүлчү тургустунуп турза-даа, амдыгаа чедир шиитпирлеттинмээн. Кыдыг-кызыгаар черде совхозта ийи телефон: кедээ Совет күүскому биле совхоз конторазында. Оларның кайызы-биле-даа чугаалажыры мындыг-ла белен эвес.

2. Сагыжымда — саман-бажың

Эки турачылар кудумчузунуң чаңгыс талазында болгаш школа үстүнде каш бажыңны каттыштыр саваарга-даа, суурнуң бажыңнарының хөй кезии —1970 чылдан ынай туттунган, нургулайында, чаңгыс өрээл бажыңнар. Бир мындыг бажыңда Маадыр-ие Таңгыт Улзай, үш оруу тырый салып алган, чурттап орар. Бежен чылдарда туткан, бир талакы ханазы буступ калган саман-бажыңда Коля Эренчин үш чаш уруу-биле орар. Черде бичии бажыңда сыңмарлажып, уругларлыг уруглары-биле кады орар. Дергүл-төрелдериниң азы өске-даа улустуң бажыңнарында орар кижилер мынча эвээш эвес. Чээрби ийи өг-бүле шуут бажың чок. Ол дугайын Кызыл-Чыраа кедээ Совединиң күүскомунуң даргазы Инна Бызаакай улуг хүүрээзин-биле чугаалап орду: —Байдал мындыг турда, безин боттары бажың тудуп алырынче сагыш салыр кижилер ховар болур чүве-дир. Бажыңныг болурунуң эп-не хүрген болгаш магадылалдыг аргазы хуула тудуг ол-дур ийин.

Ак-Эрикте боттары бажың тудуп турар ийи-ле кижи бар болду. Оларның кайызы-даа ажылгыр улус чүве. Бирээзи—Самбуу Моргаан — ажылдап чораш, будуу кемдедип алган, ам чаңгыс буттуг хирезинде черле олут орбас. Бир катап редакцияга бо келди: «Омскиден бижээн материалын көрдүм. Ында хепе-тракторлар садып турар дээн болдун. Ол черниң адрезин берип көр. Огородкаа сиген белеткээринге-даа меңээ дузалыг ат-тир» деп. Оон ам бажың тудуп эгелээни ол-дур. Кончуг аныяк болгаш кадык-шыырак эрлерден-даа дээре.

Совхозка бажың манаан кижи аңаа каш чыл болгаш четтигип болурул? Мындыг сан-чурагайларны ап көрээли. Дөртен чыл дургузунда туттунган хуу-даа, күрүне-даа тудугларын алырга, бөгүн 205 квартира бар. 1323 чурттакчылыг совхозта 283 өреге бар. 78 өреге квартира чок. Оларның чамдызы өглерлиг, а өскелдаа, квартира-даа чок өг-бүлелерниң саны 22. Эрткен чылын 14 квартира ажыглалдага кирген, ол дензел-биле алырга, бөгүнгү оочур 5.5 чыл болгаш доостур. А амыдырал чаңгыс черге турбас, чүгле эрткен чылын безин он хире өг-бүле немешкен. Оон ыңай бажыңнарның эргижирееп, ажыглаадан үнери база бар. Бо болгаш өске-даа чүүлдерни өөренип көөр херек. Чогум— «Чурттаар оран-бажың—2000» программада көрдүнгени — совхозтуң чонунуң өреге бүрүзү мынчан аңгы квартира-биле хандыртына бээр.

Хөй-нити болгаш албан черлерниң бажыңнарын ап көөр болза, он беш чыл мурнунда контора туткан соонда, кандыг-даа тудуг туттунмаан. Школаның немелде тудугларын база шагда туткан. Эмнелгени чуртталга бажыңында кылып каан. Культура бажыңы ажыглалга киргенден бээр үжен чыл эрткен. Магазин база ол үеде туттунган. Чунар-бажың тутканда бээр чээрби чыл чедип турар. Районнуң өске совхозтары хөглүп турда, кызыгаарда Ак-Эрик суур мынча чылдар дургузунда шоолуг-ла чер албаан. Бо чылын, харын, 90 уругга садик тудары көрдүнүп турар. А оочурда — бөгүн 117 уруг бар. Ол садик ажыглаага киргиже та чеже уруг немежир чүве. Амгы 65 уруг турар садиктиң бажыңы база эргижирээн чүве-ле болгай. Суурну мындыг байдалга чедирген сеп дээш бөгүн буруудадыр, негээр кижим база чок: удуртукчулары шуптузу чаа кижилер, чыл чедир ажылдааны чок. Чүгле кедээ Совет күүскомунуң даргазы Инна Чамыяновна Бызаакай бар, ол чааскаан чүнү кан чаптар деп. Харын садик тударын депутаттар чедип алган-дыр. Ам хамык ажылдарны коллективтиг болгаш демократчы шиитпирлээр апарганда, суурнуң бодунуң хөгжүүрүнге болгаш оон чурттакчыларының амыдыралының экижиирингe идегээрим аажок.

Чуртталга тудуун дүргедедиринге болгаш чонну ажылче хаара тударынга база совхозтуң камналгалыг болурунга хамаарыштыр бир бодалым бар. Бежен чылдарда туткан саман-бажыңнарда он хире өг-бүле чурттап турар. Чаңгыс чайын каш-даа мындыг бажыңны тудуп болур. Оон бир эки талазы— оон үлегерин аңаа чурттаар кижинин күзели-биле канчаар-даа, кашдаа өрээл, өг ышкаш-даа кылып ап болуру. Мурнунда херээжен чонның ажылы ол турду. Совхозтан бригада, кооператив тургускаш-даа, өг-бүлелер дугуржуп алгаш. боттарынга-даа тудуп ап болур-дур. Че, оон ыңай Түмен Дадар суур бажыңда бажыңын канчап боду тудуп, оон соонда улгаттырып алды, күрүне чээли бербейн турар үеде аан. Иштинде кудук база казып алды. Ындыг хуу бажын, ындыг хуу кудук кымдаа—бүгү совхозта чок. Өске чурттакчылар база ону тенеп көрзе, чүге үүле бүтпес деп!

«Шын» солунга кедүрүлген «Курлавырлар кайда?» деп айтырыгга хамаарыштыр чамдык удуртукчуларның болгаш чурттакчыларның чугаазы база чеп: конторада эп өрээлдер база бар, бухгалтерия база хос — бичежек бажыңче көшкеш, маңаа садик-даа ажыдып болгай. Азы эээ өрээлдерге кооперативтер тургузаар бе? А кедээ Совет бажыңында ийи-ле кижи олурар-дыр. Мындыг черлерде хөй шол, электри болгаш чылыг чарыгдаттынып, аңаа черге акша үнүп турарын бодаар херек.

3. Чем чок болза...

Бажың-балгат, контора чижектиг айтырыгларның чугулазы кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа тар бажыңга сыңмарлажып чурттап, бичии өрээлге хөй кижи ажылдап, эрги хеп кедип-даа чоруп болур чүве. А чем чокта, оон чамдык хевирлери безин чокта, түле бүтпес, сагыш амыравас, хол салдынар, кылык хайнып, ол туржук кадыкшыл-даа баксыраан болур. ССРЭ-ниң Аъш-чем программазын хажык чок боттандырарының чугулазы моон илдек.

Ак-Эрикте чаңгыс-даа болза, бичии-даа болза, аъш-чем магазинни база бар. Мен оон канчаар ажылдап турарын биживес мен, чүге дээрге бараан сөөртүп алыры, ону чоңга сайгарары — садыгжыларның боттарының хүлээлгези-дир. Суурнуң столовазының ажылын база сайгарбас мен — эки чер. Бо ийи организацияга четпестер тургустунуп келзе-даа, чурттакчылар боттары ол-ла черинге ону чайладып алыр болгай. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, күрүне берген-дир, ол кезикти канчаар үлежирин чурттакчылар боттары шиитпирлээр ужурлуг, ол-бо черлерниң ажылып чардыктырбайн аан. А суурнуң чурттакчыларының боттарының аъш-чем аймаан бүдүрүп, партияның болгаш чазактың ол улуг сорулгазын боттандырарынга үлүүн киирип турары кандыгыл?

Мал энээжээн-даа болза, бар-дыр. Совхозтуң 283 өрегезиниң 37-зинде мал чок. Хуу малдан суурда инек — 220, хаван база ол хире, дагаа—200 хире, тоодай — 60. А совхозта хуу мал ниитизи-биле: инек 840, хой 780, өшкү — 942, хаван—229, чылгы — 222. Совхоз эрткен чылын хуу малдыг өг-бүлелерден 60 ажыг бода мал, 200 ажыг хаван, 30 хой болгаш 2,2 тонна дүк болгаш сүт садып алган. Малдыг бажыңнарда суурнуң чурттакчылары сүт, дагаа чуургазы, аъш чижектиг чем аймаан дугуржулга ёзугаар садып ап турар. Амгы үеде Соян Кадып-оол, Чыпсынак Чырандай, Түмен Эрес, Хачы Чаймаа болгаш өске-даа чурттакчылар саггап сүдүн доңуруп уругдарынга, өске-даа чонга дузалап турар. Бо чорук малдың ээлеринге ажыкты берип, совхозка болгаш күрүнеге аъш-чем курлавырын тургузуп турар.

Суур кижизинге эң чугула чүве —огород. Ындыг турбуже, ногаа өстүрериниче кичээнгей мында дыка сула. «Оорлап аппаар-дыр» дижир-дир. Шуптузу тарыыр болза, ындыг чүве кайын турар. Демги Чыпсынак Чырандай, Түмен Дадар, оон ыңай Соян Ирасинмаа, Соян Кипишмаа дээш, он ажыг өг-бүлени санаваска, өске бажыңнарның херимнериниң иштиин хос турар. Суг бар, өдек четчир, хөрзүн таарымчалыг, хүн болгаш чырык магалыг турбуже, ннзы-бүрү дураалдарга чагып-сургап, үрезинин эккеп берип турбуже, ногаа болгаш картофель өстүрериниң айтырыы амдыгаа чедир шиитпирлеттинмейн турар.

Ак-Эриктиң амыдыралга хамааржыр айтырыглары бо. Ам далгандан чем аймаа бүдүрер болгаш алгы-кеш эттеп, оон илик-хеп кылыр кооперативтер удавас ажыттынарга байдал улам экижиир. Бо бүгүнү чоокку үеде чугаалажыр, суурнуң болгаш ажыл-агыйының юбилейинге күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээрзинге ак-эриктилерге идегедим.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ДҮВҮРЕТПЕС АРГА ЧОК

Кара-Хөл — республиканың чурумалдыг булуңнарының бирээзи. Арга-арыгларында аң-мениң, калым, тооруун, хөлдеринде, шапкын хемнеринде балык-байлаының, арыг агаарын, аржаан сугларын барган кижилер магадап ханмас, чанарын бодап уттуптар, анаа үр турукcаар, чурттаксаазы келир турду. Ам ында байдал кандыгыл? Төрүттүнген, өскен черлеримни чоокта чаа эргип, түс черниң чурттакчылары, хоочуннар-биле ужурашканым бо чүүлдү бижиириниче албадады.

Ында арга даамалы. үр чылдарда штаттан дашкаар аңныыр инспектору чораан Эректол Шалович Иргит мең-ээ ужурашкаш, бодунуң бодалдарын мынчаар илеретти:

— Шаанда ышкаш чүве кайда боор. Төтчеглээшкинден аргалар шаарарып, аң-мең, балык-байлаң, кат, тоорук ховартаан. Даразында салгалга арттырбас деп барганы кижиниң сагыш-сеткилин дүвүретпес арга чок.

Элээн каш чылдарның мурнунда Шивилиглерниң, Берт-Боом алаагының, Маныгы хемниң хажыызында Улуг-Арыгның болгаш өске-даа черлерниң ыяжын одалгага, тудуга ажыглаары-биле кайы хамаанчок кескениинден дыка хөй девискээрде куу тежектери арткаңы. хөй пөштүг аргалар өрттенип турда, буруулуг кижилерни тыппаании, чогуур үелеринде өжүрер хемчеглер албааның ам көөрге чаржынчыг. Эректол Шалович Иргит арга даамалы болуп ажылдап эгелээн соонда байдал муң-не экижип орары кеску. 60 муң гектар арга-арыгны чаңгыс кижи хайгаарап чедигери берге. Ынчангаш чон ортузунга тайылбыр ажылын доктаамал чорудуп, ортумак школаның 6—10 класстарының өөреникчилеринден ногаан патруль отрядтарын тургузуп алган. Биология башкызы Байыр Буянзоковна Хомушку, класс удуртукчулары анаа боттуг дузаны чедирип турарын ол чугаалап орду.

Совхозтуң херегленинге ыяш кезер участоктарны тускайлап бээрге, төжээн узун кылдыр арттырып каар, будуктарын өрттедир. арыглап аштаар чурумнарны ажылдап турар кижилер сагывайн турарынга негелде чөптүг. Оон орнунга ыяш олуртур хемчеглерни алыр үе келир. Көзер-Аксы деп черде айтыкан 4 га черниң аштаглазын кончуг багай чорутканы хыналдадан илерээн.

Одалгага херелээр кургаг ыяшты 6 рубльның биледин өзүлдер чурттакчылар белеткеп алыр ужурлуг. Ындыг турбуже, чамдык кижилер ону мынчага чедир тооп көрбес, ол дытты чөпшээрел чокка дүшкан-на черинден кезе бээр таварылгалар бар. Совхоз ажылчыннары Бөмбүк-оол Хертек, Каалдыр-оол Содунам тыттургаш, хемчег алыспан. Чамдык малчыннар кажаа тудуп алыр дээш, ыяшты чылдың кайы-даа үелеринде кезип ап турары эскертинмейн турарын ында чон чугаалажыр.

Совхозтуң төвү Дапсы-Аксы суурнуң чурттакчылары, организациялар чыл санында чаагайжыдылгага хөй ыяшты турул эккеп, олуртуп, суггарбайн курзаткаш, туруп октаптар. Арга-арыгны өрттен камгалаар, кеспес дугайында демирлерге, калбак ыяштарга бижээш аскан сагындырыг плакаттар, чарлалдар кайда-даа көзүлбес.

Эзиннерде курган пөштер аажок хөй. Шаандакы үеде анаа чурттап чораан шевер кижилер оон өгге салыр аптараларны, аяк-сава, азыш-чем шыгжаар үлгүүрлерни кылгаш, чонга садып, Хемчикке аппаргаш, тараага орнап алыр турган. Ам билет ёзугаар кезип ап, ыязы-бүрү эт-херекселди кылырын чүге организастап болбазыл?

Кат, тоорук дугайында каш сөс. Козегеде, Ак-Кара-Суг аксында Берт-Боом алаагы, совхоз төвүнүң эдаа Арыг-Бажы, Алдыы-Шивилиг, Мөңгүлек чоогу ышкаш черлер көк-кат, инек-карзаа, кызыл-кат-биле байлак. Эки үнген чылдарда тоорукту ажаап күш чедери бээни берге. Кам чок кижилер кат сыптарын кылымал демир шүүрлер-биле үрегдеп, пөштү кезип, будуктарын сып турда, кым-даа хай дивес. Совхоз төвүнден кат чыыр, тоорук сайлаар звеноларны тургузар болза, эвээш эвес орулганы киирип ап болур. Бо айтырыг кымның-даа сагыжынга кирбес.

Аң-мениң төтчеглээр чорук-биле шыңгыы демиселди чорутпайн келген. Элдиг-Хемнерниң, Хорум-Тайга эдээниң, Улуг-Ак бажының, Даштыг-Хөл тайгаларының оюмнарынга, Маныгы хемниң хажыыларынга одарлаар, Дүрген-Дыт бажында хөлге кирип көөр адыг, сыын, мыйгак, буур, буланның үргүлчү өлүрериниден ам мырыңай көзүлбестээн. Бай-Тайга сыныларының үстүү эктинден эгезин алган Отар хемниң адыры Телиг-Адырның чалымнарының тиглеринге чоокка чедир-ле харап алган тургулаар те, чуңмалар чок. Тооргуну, дырбактыгны, ында-хаая костүп көөр Кызыл дептерде киир бижиткен ирбишти бола өлүргүлээн сураа дыңналыр. Элик, хүлбүс, кодан безин ховартаан.

Сөөлгү үеде тайгаларда черлик хаван көвүдээн, оолдары-биле 5—10 чедир өөрлежип алган чоруур. Бо аңны улам өстүрер, камгалаар ажылды чорудары негеттинип келген.

Дөртен чылдарның төнчүзү, бежен чылдарның эгезинге чедир Кара-Хөл ыяшар киир аккан салаа хемнер, үндүр аккан Алаш балыы-биле республикага суралжаан турган. Кара-Хөлдүң хажыыларында одуруглар-биле аргаан кижилер баарында турум, көрүнчүк дег кылаң арыг сугда чапталарын чайып ойнап турар кижи дурту ышкаш белдерин магадап көргүлээниң, сиг (ында семис-балык деп адаар), мыйыт, дензиги килограмм ажа бээр кадыргылар, кедергей улуг мезилдер бо-ла таваржырын сактып чугаалажыр.

Ынчан кижилер, амгы үеде ышкаш хоптактанып, оларны норма-чижектеп ажыр өлүрбес турган. Эң-не хөй балык чыглыр Маныгы хемде Даштыг-Эреминиң, Шаараш адаазының, Бош-Даг баарының, Карангы-Салдамның, Кула-Ас-кырның, Чиңге-Салдамның болгаш өске-даа оожум, тереҢ сугларында балык аймаа тенерниниң кырында келген. Ында чурттап турар хөй четкилиг, өске черлерден ыңаар үргүлчү барып балык кырып амдажаан кижилер хайгаарал чогун ажыглап, хоозурадып каапкан.

Кам чок чорукту чамдык чижектерни айтып болур. Кара-Хөл өөжүнге чайгы үеде бөлүк геологтар чайлап, балыкты ыязы-бүрү арга-биле кырып ап турар. Чазын, күзүн дунчуузунга четки салыр чорук пентерээн. Мен анаа чорупп турумда, бо чылдың ноябрь 15-16-ның дүнезинде хемелиг хөй кижилер Кезек-Бүүрээ баарындан узун четкилер-биле хөй балыкты өлүргеш, шоодайларга суп, чүдүргеш чорупканын чоогунда хөй кадарчызы көрген болду.

Ол черниң балыы түргенезин июнь айның бирги чартыында чажар. «Кара-Хөл» совхозтуң удуртукчулары ынчан тускай звенонуң күжү-биле элээн каш тонна балыкты четки-биле тудкаш, өске черлерге аппарып садып турарын хоруур үе келген. Оон ангыда өстүрери-биле экиеп салган норкаларны, түс черниң кундуязын үргүлчү өлүрүп турарындан олар тенер четкен.

Кара-Хөлдүң байлаан камгалаар талазында, чүнү кылза чогуурул? Мындыг айтырыг чайгаар-ла салдынып келир. Хамыктың мурнунда түс черде эрге-чагырганың органы болур кедээ Совет, оон күүскому (даргазы Н. С. Кужугет) холга ап, чогуур хемчеглерни ажылдап кылыр ужурлуг. Мурнунда ол черге кедээ Совет күүскомун даргалап турган, пенсияже үнген Очур-оол Сарыг-Донгактың ап турган дээштиг хемчеглерин ажыглаары күзенчиг. Ынчан ол депутаттарның, хөй-ниити организацияларындан активчилерниң күжүнге даянып, оор ёзу-биле аңнап, балыктап, тооруктап барган кижилерни оруктарга доюп, тудуп, машина-балгадын, чепсек-херекселин хавырып, ажылдап турар организацияларынга дыңнадып, хемчээн ап кезеткен түңнелинде, Ак-Довурак, Кызыл-Мажалык, район төвү Тээли болгаш өске-даа черлерден чазый-чилби кижилерниң аргыыры, анаа барып кара тураазында мениири соксаан турган. Республика иштинден болгаш өске черлерден чайгы үеде барган аңн-чорукчу бөлүктерни хыналдага ап, удуртукчулары-биле ужуражып, байлакка камныг болур дугайында сагындырыг кылырын чурумчуткан, түс черниң чурттакчыларының ортузунга улуг хемчээлдиг ажылдарны база чорудкан болгай.

Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң даргазы, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады В. Х. Сүте-Маадыр чагырган девискээри болур Кара-Хөлдүң байлаан хумагалаар, төтчеглекчилер-биле аптеш чок демиселди чорудар, арга-ыяш, аңныыр, балык камгалаар органнарның төлээлерин анаа барып дузалаштырып ажылдаарын чедип алыр дээш дээштиг хемчеглерни алыр хүлээлгелиг.

Александр ХЕРТЕК.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

ХОВАР АҢ-МЕҢ, ШИВИ...

Тыва АССР-ниң Конституциязының 65-ки чүүлүнде бойдустуң байлаан камгалаары хамааты кижи бүрүзүнүң хүлээлгези деп айыткан. Ындыг турбуже, чамдык кавыыргактар хүнде байып, хырнын тоттуруп аары-биле кат-чимисти, аң-мениң хайыра чок төтчеглеп турарын көрүп турар бис. Чазылдырып турган балыктаар, чырыдып турган аңнаар, комбайн-биле кат шүүрээр, мяш будуу сыгар кижилер ам-даа бар. Олар бойдуска дыка улуг когаралды чедирип турарлар.

Бойдус камгалалының комитединиң тургузуп турары кончуг эки-дир. Когу үстүн бар чыдар аргар-кошкарны, тоглуту, черлик касты болгаш өске-даа куштарны, аңнарны камгалап, оларның саның өстүрериниге аргалар тургустунары чугаажок. Чамдык хемчеглерниң үре-түңнели ам безин илден. Ишкин, Теректиг, Шом-Шум, Алдыы, Үстүү Үрулар ынчаар черлик хаван, тарбаган, ак кодан, буур көзүлбестей берген турган. Ам олаада черлик хаваннар элээн апарган. Камныг болур болза, өске-даа аңнар өзүп көвүдээр.

Суг кужу төрээн черин албан эргиир. Ала, кара өшкүт өдүрептер чазын Тываже ээп кээп турар. Хензиг куштарның эдиин бодаан хоптак кижилер оларны база кырып туруп берген. Аңныыр ажыл-агый черлерниң харысалгазы чогун ажыглап алгаш, төтчеглекчилер чылдың кайы-даа үезинде аңнап чоруп турарлар. Шеле хемниң саарынынга ийи черде боолаткан хүлбүстү база көрген мен.

Бойдус камгалалынга ам кижи бүрүзү киржир болза эки. Боолап турда-ла, кыдыындан анаа көрүп орбас. Кедээ суур бүрүзүнге, ол ышкаш хемнер унчарында аалдарга бойдус камгалалының эки турачы хайгыыкчылар отрядын тургузар болза эки. Арга-арыг камгалакчызы ат астып алгаш, онаашкан участоктарын доктаамал кезивес, харын-даа тураланын адып чип чоруур төлеп чок кижилерни чон илередир, чон торгаар ужурлуг.

Тооруун алыр дээш пөштү ужурар, кадын алыр дээш сыптарны шүүрээр чорук моон соңгаар турбазын дээш туржур апаар бис. Чараш бойдузувус олчаан турзун дээр болзувусса, ооң дорт үрегдекчилерин илередиринге дузалажыр апаар бис. Бис хеделбес болзувусса, кым ол дээш туржурул? Чыжырганавысты канчаар үрегден турар-дыр бис?

Адак сөөлүнде шиви дугайында. Солун, сеткүүлге үнген материалдарны мен шаң-биле деткиир мен. Чонуун ол үнүн дыңнаары күзенчиг. Шупту кады арга шивизин кезериниден ойталап каaптар болзувусса, ол үрегдээшкинден чайлап болур бис. Мен хуумда каш чыл улаштыр кылымал шиви каастап ап турар мен. Чылдын сатпас. Хайыраан шивиниң каш шактың таалалы дээш кескеш октап турарывыс бүрүү-дур. Арга-арыг ажылдакчылары кезер планныг улус болза, ону мал чеминге ажыглаарын бодап көрзүн. Черле бир товун тывар айтырыг бо.

Бо айтырыгларны үүрмек деп болбас. Шивиниң муң-мунубиле кезип турар. Чаңгыс кат сывы, чаңгыс аң, куш узуткаттынмайн турар. Төнүү чок чүве турбас. Бо дугайын бистер, кижилер, бодап көрээлиңер.

Ондар АРАКЧАА.

ХОСТУГ ӨССҮН!

Кижи — бойдустуң төлү. Бойдусту камгалаары — кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Бо сөстерни номчуваан кижи турбас. А ооң ханы утказын бодап билип алганнар... Биле-тура-ла өскээр аажылап турарывыс таарышпас ышкаш-тыр.

Чаа чылды уткуп, эрги чылды үдеп тура, элээн таарымча чок чүүлдерни кылып турар бис. Байырлал байырлал-ла болгай. Ынчалза-даа чылдың-на хөй шивилерни кезип октап, тайганың даңгыналарын өлүт өртемчейже шилчидип турарывыс дыка эпчок.

Байырлал бүдүүзүнде эки-ле. Шивиниң ыязы-бүрү ойнаактар-биле шиметтерге, чараш-ла. Харын-даа алдын даңгыназыг дээрги чоп. Чеже-чеже өг-бүлелер арганың шивизин каастап турарыл? Кызыл хоорайда бедин та чеже? Ол хүндүлүг аалчывысты каш хонгаш бокче октаптар болгай бис. Эртип-дүжүп турган ону көөрге, кижи кайгаар. ана чүрек саргыыр. Хайыраан шивини кеспээн болза, ол аргазынга хевээр турган болза деп бодал ынчан башка кирип келир?

Хөй номчукчулар шивиниң кезеринге удурланып турар. Ол эки-дир. Кылымал шиви база эки. Арганы камнаар дээр болза, ону садып алырга-ла четчир. Тайга даңгыназының тыныы үспейн, ону келир салгалга камгалап арттырар дээр болзувусса, шивиниң кезериниден ойталаар ужурлуг бис. Бойдустуң төлү болгаңывыста, анаа хостуг өзер эргедеп беривиссе кандыгыл? Келир чылын бо чорук катаптаттынмазын күзээр-дир мен.

Ирина БЮРБЮ.

Кижи болгаш хоойлу

ТЫВА ДЫЛЧЕ ОЧУЛДУРЗА

Амгы үе ажык-чардыг болгай. Даштыкының болгаш иштикиниң байдалын амгы үениң чаа техниказы дүрген дамчыдып, чонга ында-мында болуушкуннарны дораан дыңнадып турар. Партия, чазактың-даа доктаалдарын тыва дылче очулдургаш, радио дамчыштыр чугаалап, солуннарга парлап турары чонга дыка таарымчалыг. Кедээ ишчилер боттарының билбейн барганын солун дамчыштыр тайылбырладып ап турары черле солун. Ол ышкаш ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Үндезин Хоойлуларының өскерилгелерин тыва дылда масса чонга тайылбырлап чорууп турар. Бо эки ажыл.

Ынчалзажок бо ажылды чон ортузунга тайылбырлаары ам-даа ыракта четпес. Ылангыя, Улуг-Хем районда бо ажыл эрецгейлээшкинде. Бо ажылдың эрецгей болуп турарының кол-ла чылдагааны — пропагандистерге чугула материалдар четпезинде. РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң дептержигежи оода орус дыл кырында безин ховар. Суд, прокуратура ажылдакчыларында чүгле ийи-чаңгыс ном бар. Ону аразында дажыглажып, ажыглап турар. Бо бүгүнү улус судунуң улус төлээзи болгаш билир мен.

Партия райкомунда, район күүскомда ындыг номнар шуут чок. Моон уламындан лекторлар, пропагандистер хоойлу-дүрүм номун шуут ажыглаавас. Ындыг болгаш чүгле херек кырында болган кем-херек үүлгедиглерни тайылбырлаарынга ойлежип келген. Тыва тускай национал республика, Тываның аныяктарының өзүп турары кымга-даа билдингир. Оларның ортузунга хоойлу-дүрүмнү баш бурунгаар таныштырып, пропаганда ажылын экижидери үениң негелдези апарган. РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузун тыва дылче очулдуруп, парлап үндүрзе деп саналдыг мен. Ону аныяктарга таныштырып, пропагандалаарда-даа эптиг болгай.

Хоойлу-дүрүм — юридиктиг эртем. Ону билип, өөренир нарын. Эртем-билиглиг кижилер безин, холга ном-дептер чокта чонга тайылбырлап, таныштырары берге. Иштики херектер органының ажылдакчылары, өске-даа пропагандистер республиканың районнарында болган кем-херек үүлгеткен сан-түңнер-биле кызыгаарланмайн, а харын хоойлу-дүрүмнү чон ортузунга билиндир тайылбырлаары чедип алыры черле аңгаа. Харын-даа кем-херек болдурбазының оруун тывары ажылдарын чер-черлерге сүмележип, ол талазы-биле ажылдарны доктаамал чорударының хемчеглерин ылаза. Бо ажылга партия, совет органнарының ролю өөзе чугула. Дружинниктер, комсомол болгаш херээженнер чөвүлелдериниң ажылын шыңгыырадыр болза эки.

Профилактика ажылын доктаамал болдурары черле күзенчиг. Ажыл кылбас, тояап чоруп турар аныяктарны дааңзылааш, бүдүрүлгелерже, ажыл-агыйларының ыязы-бүрү адырларында хосчун ажылдакчыларга быжыглаар, оларны ажылга өөредир, кижизидерин даандырар апаар. Мурнунда дег эрецгейлээшкинден адырлып, ажыл-херекчи ёзу-биле хемчеглер чорудар үе келген.

Богатыр КОШКАР-ООЛ.
Районда улус судунуң улус төлээзи.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

НАДЖИБУЛЛАНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КАБУЛ, (СЭТА). Афганистан Республиканың президентизи Наджибулла эрткен субботада чурттуң радиозун болгаш телевидениезин дамчыштыр чүве чугаалаан. Афганистан-биле кызыгаарлажып турар районнарның девискээринде пакистан шериглерин хөйү-биле мөөңнеп турар дугайында барымдаалыг медээлер алдынган деп, президент медеглээн.

Пакистанның президентизи Гулям Исхак Хан чоокта чаа Пакистанның Шикарпур хоорайынга чоруп турган үезинде Афганистанны Пакистанга каттыштырар, баштайгы үеде Джелалабад хоорайны эжелеп алыр деп планнап турарын дыңнаткан. Даштыкы эжелекчи күштер Афганистанга ындыг ыязылыг кыжанып келген. Ынчангаш чурттуң бүгү национал күштери эжелекчилерге ойтур шавыдышкын бээринге белен турар ужурлуг деп, ол чугаалаан.

ФЕСТИВАЛЬ

БЕРЛИН, (СЭТА). Политиктиг ырының XIX делегей фестивалы ГДР-ниң найысылалында ажыттынган. Ында делегейниң 26 чурттундан келген ыры-инструменталдыг ансамбльдер болгаш ыраажылар киржип турар. Бир неделя дургузунда үргүлчүлээр ол фестивальга 40 ажыг концертти көргүзер.

Бо фестивальды Мурнуу-Африка Республиканың политиктиг үзел-бодалы дээш хорутдаттырган Нельсон Мандела-биле ап-сеткил каттыштырылгазының илерээшкини кылдыр организастаан. Фестивальдың киржикчилери Никарагуаның болгаш Мозамбиктиң улустарын деткээн хемчеглерни база ап чорудар.

ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

ГАВАНА, (СЭТА). Кариб далайда турар Гаити дээр бичии күрүнениң найысылалының болгаш улуг-улуг хоорайларының чурттакчы чону бүгү-ниити ажыл соксадыышкынын эрткен пятницада эгелээн.

Гаитиде социал-экономиктиг байдал кончуг нарын боор турар. Бөдүүн чонуң амыдыралы-чурттаар байдалы берге-дээн, а эрге-чагырга органнары чон дугайында кандыг-даа сагыш салбайн турар. Чонуң амыдыралын экижидерин негээн ажыл соксадыышкыны чурттуң оппозицияда турар партияларының болгаш профэвилелдериниң кыйгырыы-биле эгелээн. Ажыл соксаткаңнар амгы эрге-чагырганы солууруун, бүгү улустуң референдумун чорударын негеп турар.

Гаитиниң найысылалы Порт-О-Пренсте болгаш Кап-Аитьен, Ле-Ке, Гонаиве хоорайларда ниитиниң транспорту, школалар, магазиннер ажылдавайн турар. Бүдүрүлге черлери база хагдынып эгелээн.

Великобританияның найысылалы Лондон хоорайның төөгүзү байлак. Эң баштай ол черге кельт суурж(у)гаш турган. Бистиң эраның бирги чүс чылында ол суур рим шериглериниң лагери апарган. 1707 чылдан бээр ол — Великобританияның найысылалы.

Лондон — делегейде улуг далай порту хоорайларының бирээзи. Ынчангаш ол делегей амыдыралынга база улуг рольду ойнап турар. Төөгүнүң архитектура тураскаалдары ында эвээш эвес. 8 миллион чурттакчылыг Лондонда ажыл, амыдырал амгы үеде бичии-даа соксаш дивейн уламчылап турар.

ЧУРУКТА: Лондонуң кудумчуларында.
СЭТА-ның фотозу.

КӨРЕЙ ЧАРТЫК ОРТУЛУК:
ийи таланың харылзаазы

Бүгү чер-делегейде байдалдың экижээни Көрей чартык ортулукка база салдарлыг болган. Сөөлгү үеде мында чүү костүп турарыл дээрге, соңгу база мурнуу таланың аразында харылзаа эгелээни болур. КУДР-даа, Мурнуу Көрей-даа туруштарны чоокшулаштырарының аргаларын идепкейлиг-биле дилеп турар. Чөрүлдээлиг байдал ында 40 чыл чедип турар болгай.

Мурнуу база Соңгу Көрейниң аразында шериг кызыгаар шугумунга политиктиг болгаш шериг айтырыгларының талазы-биле чугаалажыышкыннарны белеткээр дээш ийи чурттуң чаазактар баштыңнарының баш бурунгаар ужуражылгаазын февральда Пханмунджомге эрттирер деп турар. Шак ындыг ужуражыышкынны эрттирериниң инициативазы КАП-тың ТК-ның Чиңгине секретары КУДР-нуң Президентизи Ким Ир Сенниң чаа чылда чугаазынга илереттинген.

Бот-боттарынче утқуштур базымны кылыр мурнунда өске деннелдерге харылзаалар тургузаан. 1988 чылдың чайынындан-на парламентилер аразының чөвүлел хуралынга ужуражылгага белеткел дугайында чугаалажып турган. Анаа бүгү көрей улуска ужур-дузалыг чүгүла айтырыгларны чугаалажып көөр деп, хөй удаа чугаалажып, маргылдажып база катап-ла чугаалажып, бот-боттарынга дүжүп берип-даа турган. Чугаалажыышкыннарга чүү шаптыктаазыл дээрге Көрей чартык ортулуктуң мурнуу чүгүнде АКШ-тың шериглериниң турары. «Тим спирит-89» американ-мурнуу-көрей шериг өөредилгезин удавас эрттирер деп турары. КУДР-нуң чаазаның санал турары-биле алыыга. Көрейниң черинде шериг өөредилгези чоруп турда, тайбың дугайында чугаалажыышкын чорудары болдунмас болуп турар. Ынчалза-даа таалалар ужуражыышкыны дугайын дугуржуп апкан.

КУДР-нуң портфелинде эвээш эвес чаа инициативалар бар. Оларның эң колу — конфедеративтиг күрүнени тургускаш, чурту каттыштырары, ол ышкаш кайы-даа чурт шериин 100 муң кижи чедир кызырары.

Сөөлгү үеде Мурнуу Көрей харылзааларны экижидерин база оралдажып турар. Мурнуу Көрейниң президентизи Ро Дэ У Ким Ир Сен-биле ужуражып бодап турарын чугаалаан. Мурнуу Көрейниң баяттары КУДР-биле садыг харылзааларын тургузарынга сонуургалдыгаар, мадаа чүгле саарылга ажылы эвес, харын ийи чурттуң аразында харылзаазын тургузарынга сонуургал кескү черин ээлеп турар.

Совет Эвилели Көрейниң Соңгу база Мурнуу талазының аразында илереп үнүп орар чогумчалыг чаартылгаларга байыр чедирип, ол ийи талага чурттарның иштики харылзааларының экижиири, ылангыя, айыыл чок чорукту чедип алырын күзеп турар. Көрей чартык ортулукка байдалды экижидери Ыраккы Чөөн чүкке база Азия-Оожум океан девискээринге байдалды экижидер.

Александр ВАЛИЕВ.
(СЭТА).

Болган таварылгалар

ООЛДАРЫН БАСКАН ТОРЛАА

Сиген кезеринге ынак кижи мен. Чеди айның бир изиг хүнү хүннеп турда чүве. Совхозка сиген белеткеп бээр дээш эңир чылын сиген хап турган черим Көк-Терекке чеде бээримге, шынап-ла, сиген эки үнген болду. Көгү-шыгы хөлбенчиңнээн меде сиген көрүп кааш, ону канчаар кезерин бодап алгаш, хол кадыырын шимээргедир шалып-ла эгеледим. Ыт-шимээнден-не боор он, мээң чанымда талдардан бора-хөкпештер бөлүү-биле ужуп үнгеш, дыка ырадыр, арыг иштинче ужуп чоруй барды.

Сигенни кезип кирипкеш, элээн изирниге берип тир мен. Терең меңени кагарга кадыырга ораажып чыдар. Бир кезек меде сигенге чартык метр четпейн чорзаш көөрүмге, ооң дестеринде бир-ле чүве чыдар хире боорга, эжкеш көөрүмге, оолдарын базып чыдар торлаа болду. Дем кадыыр шалып, даам үндүрүп турумда, корткаш хоруй берген хире. Торлааның чаштып чыдар меңезин кезип каaптар болзумза, ооң чаштынар, хөлегелеңир чери чок апаар болгай деп бодааш, торлааның ужуп чоруй баарын манап, хараган артынга алзэн ордум-даа.

Торлаа ушпас боорга, кезип турган сигенимни уламчылай кезип, ооң оолдарының уязын долгандыр от ошу хире черниң сигенин кеспейн, арттырып каан. Ооң чоок-кавызынга ийи хүн иштинде сиген кестим. Торлаа хоруй берген чытпышаан, ушпаан. Үш хонгаш, сигенни бөлүп, сөөртүп ап турумда, ол торлаа ам-даа чытпышаан болду. Мээң кезип каан сигенимни сөөртүп дээш келген тракторискe ол дугайын чугаалаам. Торлааны көргүзеримге: «Хоруурбай!» деп шола берген. ол торлааны оон хоюспас-тыр деп сүмелээн чүве. Торлааның оолдары өзүп, маңнап алгаш ужуп чоруй барган боор. Кижи бойдустуң төлү болганда, кандыг-даа ужуралдарга таварышкылаар-дыр. Ынчангаш бойдуска ээриг амытаннарны камгалаары — бистиң ыдыктыг хүлээлгевис.

Адын-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл районнуң Ийме суур.

ЧЫРЫК-ЛА ХҮНДҮС

Эрткен күзүн чүве. Кызылда пассажирлер АТБ-зының үстүү дужунда чиңгежек көвүрүгжүгештиң таптыг-ла ужунга чорумда сугда чүве мойт диди. Эжен-не бо! Сарыг-кундус сыыладыр эжиниишаан, ында-хаая мойтуладыр шымнып каап, чемнеп чор. Оон ырак эвесте ээрем бырлаш диди. База бир-ээ дивес силер бе. Чарылбас, даңгаар кады чоруур эжеш амытаннар боор-тур. Хөөкүйлерниң чаптанчыг, чараштарын! Ана карак өөрүп келир. Хенертен октаан даш сыыгайнып келгеп соонда, бетинде кундустуң сиртин дүктей алды. Чер-суг амытаны белен-селен кайын чүвеге алдырарыл ол деп, серте-даа чок турумда, шынап-ла, кудуруу караш дээш, тымны берди. Шип-ле шимээн... Ии дадай!

Көвүрүгнүң дап-дал ортузунда бир оол сугже аңнып алган кезенип тур. Шимдайла: «Ынчапма! Канчап бардың, сокса!» деп, алгырып турбужемче, эриктен каш-ла метр черде кундус дагып бо кестүп келди. Оон пет-ле диди—кужур өрү дүндүүлтелгеш, сугга чайт кээп дуткеш, кылаң ээремде шала ийленипкен амызындан чарлып чадап, ол-бо саргаранидыр ээргиштелип-ле тур. Чеже боор, хензиг аңчыгаш балар аразынга кезек сириейнип чыдып-чыдып, суг кырынга попуйуп үнүп келди. Суйбаан болза, ам-даа чылыг боор ийин оң.

Бичии када болган, шоолут эвес-даа бол, мындыг өлүмнүг халапты кижи көргеш, ана чалданыр чорду. Ол арызында мээң соомда караан холдары-биле дуй тудуп алган, незиниң эдээнден так куспактангаш, «Авай-авай!» деп сириңейнип ытламзырап турган бичии оолчугашты ам кээп эскердим.

Хой кыра берген кокаарак доктаар ужур турбас, аскы изай бээр дижир болгай, демги дора-өлчүк чүве холдарында эмнежок хөй даш арбактап алган, кундустуң бирээзин дилегзиниш, көврүгден кижи чая идипки дег. Бо халып эрти. Харын-даа кежип чыткан бир күдер кижиниң «Кандыг кончуг арыннүүр чок, дуумай сен! Өзүпковудезин, чон чаптап-чараш-сынзым дээш, салып каан аңчыгаштарны чырык-ла хүндүс кырып-хыдый бээр. Ол соп алган «олчаңны» барып ап ал. Эъдин чиир, кежин келер кижи болзунза, хей чыдып каар» дээн шириин сөзүн ол дыңнааш, муң-не сести берди ышкаш.

Ол чарыкка баргаш, канчаар эвес бо дээш хая көрнүп, кезек турарывыска, демги өөлежекпей ол-бо шымырадайнып туруп-туруп, узун сүүк тал сый тыртып ал-ла, «олчазын» илбектеп ап чыдар чорду. Кужурнуң аштап-суксап, арып-дорун чорууру ол иргин бе дээрге, шары-буга дег, ана шартагар эр чорду. Хөөкүйнүң идик-хепке чедиимейн, мынчап боктаныпп алыры ол бе дээрге, көгүлдүр джинси чүвүрнү чаязын дартайты, тыртар-өөктүг даъс кара нейлон хөректээштиң эгиннерин сыртайтыр дыгып алган үрен болду. Мындыг кончуг төлеп чок, чаржынчыг, кым деп мениң азырап каан төлүл?!

Төрээн чуртувустуң аң-мениң, арга-ыяжын, кат-чимизин, ажык-байлаан карак огу дег камнап кадагалалынар деп доктаал-саавырга, солун, сеткүүлге хүн бүрү бижип, кино-чурукка көргүзүп, радио, лекция-беседага чугаалап турда-ла, ам-даа караан хаштап, кулаан куйлап каан дег, чүү деп мындыг чыдып калган амытан дээр силер? Бо ёразы-биле чоруур болза, Кызылдың культура болгаш дыштанылга паркынга кижилерден чем эрен халчып турар диииннерни кайын арттырар. Олар хөөкүйлер дылдомак, ужук-бижик билир турган чүве болза, «Чон аразынга ийи-чаңгыс төтчеглекчилер чоргулаар. Олардан кичээниңер!» деп сөглеп, чарлаай-даа эртик.

Куулар ОРГУ.

ХОВАР КУШТАР

Арга-арыг ажылдакчызы кижи болганымда, ында өзүп турар үнүштерни, аң-мениң таныыр, оларны ажаап-хайгаараар хемчеглерни чорудар мен. Чоокта чаа телевизорга Гималай дагларында уларларны көргүзүп турду. Улар бистинде база бар турар ужурлуг. Бичиимде-ле аваымның мени улар эъди чиген кижи удувастай бээр деп ырлап, кавайда дунмамны чайгап органын сактыр-дыр мен.

Улар ышкаш чараш куштуу камгалаары чугула деп бодаар мен. Шагдан тура бойдус камгалалын кичээнгейге ап турган болза, аң-мең болгаш куш ховартавас-даа. Бир талазында камгалалдың кошкак дээнинде, өске талазында төтчеглекчилерни амдажыдып турарывыста. Ол дыка хомудаачыг-дыр. Бойдуска ынакшылдың барымдаа-херечизи болур бижээним шүлүктер төрүттүнген. Ону номчукчуларга бараалгадып көрейн.

Ада-өгбе бойдус байлаан
Алызындан хумагалаар.
Аңын атса, балыын тутса,
Артык хөйнү албас чаңныг.
Амгы тагда ийи-чаңгыс
Алыксактар тыпты берген.
Ээргиштелген терең сугга
Эме-тиичок балык кайыл?

Кызыл-оол КОМБУ.

Бистер интернационалчылар бис

ОН-ОН ЧЫЛДАР ЭРТКЕНДЕ

Тывага Гумер Сабирзянов 1955 чылдан 1968 чылга чедир ажылдаан. Мааң ол Ульяновскиниң педагогика институдун чаа-ла дооскан аныяк төөгү башкызы боор келген. Ооң соонда комсомол шугумунга ажылдап, Кызылдың школа-интернадын үндезилеп тургузушкан болгаш партия ажылынга ажылдап чораан. Москвага Нийтилел эртемнериниң академиязын дооскаш, диссертациязын камгалап алганының соонда Татар АССР-ге ажылдап чоруур. Ол ам Казаньда Күрүнениң культура институдунуң теориязының болгаш культура төөгүзүнүң кафедразын удуртуп турар.

Бо хүннерде Г. С. Сабирзянов Тывада база катап чедип келген. Ол Кызылда Парлаалга бажыңынга республика солуннарының бөлүк журналистери-биле ужуражып, оларның салган айтырыгларынга харыылаан болгаш бодунуң комсомолчу чылдарының сактыышкыннарын чугаалап берип, бөгүнгү Кызыл дугайында бодалдары-биле үлешкен.

— Бистер ургадып, а хоорайлар аныяксып-ла орар-дыр — Кызылды ийи он чыл эрткенде көргеш бир-ле дугаар чугаалаксаар чүвем бо ийик. Хоорай шуут-ла чаартынган-дыр. Мында ам 20-30 чылдар бурунгаар тудуп турганындан кээргүс өске, чаа хэу-биле тудуп турар-дыр. Тудуг ажылдарының күүселдезиниң культуразы көскүдүр. Мааа өске республикалардан болгаш областардан келген тудугжу мастерлерниң акы-дуюмалышкы дузазы салдарлыг болган деп бодаар-дыр мен. Ооң-биле чергелештир хоорайда национал чүүлдерге кайгамчык чорук кижиниң өөртүр-дүр. Балконнарда тыва хээлер болгаш өске-даа архитектурлуг каасталгалар бар-дыр.

Мен көөргүмге, чоннуң угаан-бодал культуразының хөгжүүрүнге таарымчалыг байдалдар тургустунган-дыр. Өөредилге черлериниң көвүдээни болгаш оларның материалдыг баазазы, хөгжүмнүг театрының бажыңы. Политиктиг чырдыдышкын бажыңы, Парлаалга бажыңы. телетеп — кижиниң сеткил-сагыжынга чаа бир өске бодаашкынны төрүттүндүрер-дир.

— Чоргаарланыр чүве маргыш чок бар харын. Ынчалза-даа республикада болгаш Кызылда доктаамал чурттап турарлар культура албан черлериниң материалдыг баазазы районнарда-даа, хоорайывыста-даа ам-даа аажок кошкак, культураның хөй саныг чүгүла оран-саваларының тудуу хөй чылдарның дургузунда чүгле телевидение тиип чыткылаар дээрзин көрүп турар бис. Угаан-бодал культуразынга, хөй-нийти черлеринге аныяктарның бодун ап чоруурунга хамаарыштыр ангы-ангы национал төлээлери солуннар редакцияларынче дүвүрээзиннеп бижип турар: шиитпирлээр айтырыгларывыс хөй. Ол дугайын силер чүү деп бодаар силер?

— Сагыш амыр орбайн бижип турары. ол дээрге, эки-дир. Ынчалза-даа 20-30 чыл бурунгаар турганынче катап база хая көрүмчүлээн 50-60 чылдарда бистиң комсомол ажылын чорудуп турганывыстың дуржулгазын ажыглаарын сүмелээр-дир мен. Ынчан хөй-нийти черлеринге, амыдыралга болгаш бүдүрүлгеге бодун ап чоруурун канчаар чаңчыктырып турган бис? Чижээлээрге, амгы үениң кыстарының мөзү-шынарының дугайында өөредилге, бүдүрүлге черлеринге эрттирип турган кежээлеривисти, мораль темазынга диспуттарывысты болгаш дискуссияларывысты сактып көрээлиңер даан. Олар аныяктарның мөзү-шынар кижизиделгезинге кайгыг салдар чедирип, аныяктарны сырый каттыштырып, найыралдыг болурунга дузалап турган-на болгай. Сепнелге заводунга, туйибу заводунга, тудугга, транспортка комсомолчу-аныяктар бригадаларын тургузуп турганывысты сагтыылыңар. Бистер, комсомол ажылдакчылары, ол черлерже чамдыкта дүнеки-даа залчегде чеде берип, аныяк ажылчыннар-биле кады пехтерге ажылдап, оларның сеткил-хөөннерин хандыр билип ап турган бис.

Харын-даа «стилягаларга» удур демисежип турганывыс-даа, ам болза ону шын эвес деп турар болгай. мен бодаарымга, частырыг эвес турган. Бис дээрге чүвүрлерниң хөлбегер, хөлбегер эвезинге болгаш баш дүгүнүң узунунга удур демисежип турган эвес, а ынчан-на аныяктарның амыдыралынче кирип эгелээн турган сагыш-сеткил хоозураашкынынга удур, ажыл кылбас болгаш шак-үени ажык чок эрттирер чорукка удур, моральдыг арыг-шыныы дээш демисежип турдувус. «Крокодил» хоорайда чорун тур» деп хоорай хана солуннувус авторитеттиг турган. Сойгалатканнарга-даа, помчукчуларга-даа аажок дээштиг турган. Ону үндүрериңге чүгле аныяктар эвес, улуг кижилер база киржип турган. Чурукчулар В. Ф. Демин, С. К. Ланзы, Т. Е. Левертовская олар чуруп турганнар. Чидиг, дээштиг сөстерни ол үеде чаа-ла бижип эгелеп чораан Юрий Кюнзегеш, Олег Сувакпит, өскелер-даа бижип турганнар.

Бөгүнгү Кызылда кижиниң сагыжынга 50 чылдарның комсомолчуларының кудумчуларлап аар улуг инек-даштарны ап каап. Комсомольская кудумчузунга баштайгы теректерни. Интернациональная кудумчузунга болгаш эрги аэропорт районунга дыттарны тарып турганывыс сагышка кирип кээр-дир. Ол үениң бүгү-ле идеология ажылдары база сагындырып кээр болгаш 80 чылдарның төнчүзүнүң кызылчыларынга мону чугаалаксаар-дыр мен: бо дээрге чүгле силерниң эвес. бо — бистиң база хоорайывыс, эрткен чылдарның комсомол удуртукчуларының болгаш активчилериниң хоорайы-дыр. Мээң база. Төп парлаалгага Тыва АССР дугайында бижээн чүүлдерни шуптузун-на улуг кичээнгей-биле номчуур-дур мен, эки медээлерге өөрүүр мен, шүгүмчүлелди мээң ажылдап чораан үемде чедир кылдынмаан чүүлдерге чемелээшкин кылдыр хүлээп аар мен.

— Силерниң бодап турарыңар-биле ол чедир кылдынмаан чүүлдер чүдел? Бөгүнгү туруштан силерниң чугаалап орар улуг-ла ырак эвес эрткен үени бис канчаар көөр ужурлуг бис? Чамы чылдар дугайында угаан медел ол үедеги амыдыралдың четпес талаларын хоюглап каантас бе?

— Төөгү эртемниг кижи болганымда тывызыктырып тур мен: чок, хоюглап каантас. Бистер ол чылдарда, ооң мурнунда-даа, соонда-даа кылдынган частырыгларын билир бис, анаа-ла шын эвес болгаш, чедир бодаттынмайн барган шиитпирлерниң болгаш кем-херектериниң аразында ылгалды билип турар бис, бүгү-ле чүве дээш харылаар апаар. Чүге дизе ам төөгү литератураларының үндезиниг эде көрүүшкүнү чорып турар болгаш чоруттунган-даа турар ужурлуг. Ынчалза-даа бистиң эрткен үевистиң дугайында эде көөрү Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ужур-дузазын, коммунистерниң ленинчи салгалының идеалдарын, ССРЭ-ниң улустарының найыралын болгаш акы-дуңмалышкы принциптерин өскертип шыдавас.

— Силер нациялар аразында харылзааларны сайзырангайжыдарының бөгүнгү чугула айтырыгларынга чоокшулап келдиңер. Ол айтырыгны силер канчаар көрүп турар силер. силер көөрүңерге Тывада ол канчаар шиитпирлеттинип турар-дыр?

— Культура теориязының болгаш төөгүзүнүң талазы-биле тускай эртемниг кижи болганымда, мында ийи дылды өөренири тургусканы республиканың культура хөгжүлдезиниң дүрүм ёзугаар болуушкуну деп санаар мен. Мээң эскергеним-биле алырга, тыва чурттакчылар орус дылды эки билир болгаш төрээн дылын база-ла утпааннар-дыр. А ол чер бүрүзүнде ындыг эвес. Татарияда, Чувашияда, Мордовияда салгалдар аразында бо чүүл хуныгүн база бир айтырыг апарган. ырган-авалар болгаш кырган-ачалар боттарының уруглары-биле чугаалажып шыдавас апарганнар: уруглары орус дылды эки билбестер, бичиилери орус дылды эки билир, а төрээн дылын билбестер... Ол чорук улусчу чогаадыкчының, чаңчылдарның байлактарын келир салгалдарже дамчыдарынга шаптыктап турар. Тыва аныяктар төрээн дылын өөренип турары канчаар-даа аажок эки-дир. Ынчангаш ол бодунуң хөй-нийти болгаш социал хүлээлгелерин күүседип турар. чоннуң культурлуг хөгжүлдезиниң чепсээ боор турар. Ооң-биле кады республиканга ажылдап келген ангы-ангы национал тускай эртемниглери тыва дылды өөренири чугула апарган. ол дээрге чоннуң чуразынче орук болур. 50-60 чылдарның кедээ ажыл-агыйы талазы-биле тускай эртемниглери литературлуг эвес-даа болза, тыва дылды чугаалажыр кылдыр өөренип алыры албан деп санап турганнар. Ол чаңчылды катап тургузар херек деп бодаар мен.

Кижилерниң культурлуг өзүлдези чүгле тудуп турар ордулардан, школаларда ажылдап хамааржыр эвес, колдуунда кижиниң бодундан хамааржыр. Кижиниң улам ынай өзериинге кылынчыдан дузалап боор, ынчалза-даа ёзулуг кижи кылдыр кижи боду бодун тургузар.

Беседаны Светлана КОЗЛОВА чоруткан.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

БИЧИИЛЕРНИҢ ХҮРЕЖИ

Эрткен дыштаныр хүннерде республика школаларының ийиги класстан алды класс чедир өөреникчилериниң аразынга республика чергелиг хууда бирги чер дээш хостуг хүреш маргылдаазын профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң күш-культура болгаш спорт комитединиң планын ёзугаар Кызылдың «Херел» спорт залынга бир дугаар организастап эрттирген. Ол маргылдаага республиканың район бүрүзүнден 200 ажыг бичии мөгелери боттарының арга-мергежилин көргүзүп, күжүн шенепкен.

Он ийи деңзиде чемпион атты сес аңгы район, хоорайлардан келген мөгелер чаалап алган. Ол чүнү херечилеп турарыл дээрге, элээн каш чылдар мурнундааы дег, чемпионнар колдуунда-ла Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Өвүр районнарда чурттап турар эвес, ажылды чер-черлерге сайзырадып, аңаа кызымаккай тренерлер ажылдаар болза, кайы-даа районнарда, суурлар, хоорайларда хүрешке салым-чаяанныг улуг кижилер эвес, а бичии оолдар бар-дыр дээрзин бадыткаазы ол.

Маргылдааның ийиги хүнү эгелээриниң мурнуу чарыында тренер, судьяларның чөвүлел хуралынга профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оол мынчаар чугаалаан:

— Бис бо маргылдааны чыл планынче киирип тура, өөреникчилер ортузунга күш-культура, спортту улам сайзырадырының аргазын дилээринче сагыш салганывыс чугаажок. Чүл дээрге чамдык арга-дуржулгазы улуг тренерлерниң, аадарлыг спортчуларның допчу намдарындан алгаш көөрге, чамдыкта ада-иезиниң, школа башкыларының безин сөс-домаан дыңнавас, школага берге кижизиделгелиг деп адаттырып, кулаа кожга болган чамдык өөреникчилер күш-культура, спортче сундугуп, тренерлерниң дузазы-биле спортка салым-чаяанын көргүзүп, амыдыралында шын турушту шилип апкан чижектерни бо-ла көрүп болур бис.

Ынчангаш мен бодап көөрүмге, чер-черлерде башкылар, бо оолдуң чуруму, өөредилгезиң багай, спорт секциязынче барбазын деп хоруваан, бир эвес ол оол, уруг спорттуң кандыг-бир хевиринге сонуургалын көргүзүп, аңаа ынакшып, багай чүүлдерден спорттуң дузазы-биле адырлып, ырай берип болурунуң аргазы бичии-ле көстүп келзе, ооң ол сонуургалын бүгү тала-биле деткиири чугула. Бичии кижилерниң келир үеде кандыг орукче баары тренерлерниң, школада башкыларның, ада-иениң эң сырый харылзаалыг, дементиг ажылындан кончуг хөй чүүл хамааржыр. Өөреникчилер ортузунга күш-культура болгаш спортту улам ыңай сайзырадып, ооң массалыын чедип алыр сорулга-биле өөредилгеден дашкаар үелерде, эң ылангыя, чайгы үелерде хөй-хөй маргылдааларны харназын зайы-биле спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге доктаамал эрттирери чугула. Шак мааа тренерлер, школа башкылары демниг, сырый харылзаалыг ажылын көргүзери чугула деп ол демдеглээн.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның сетиржип алышкыннарының түңнелинде Адыгжы Сат, Буян Биче-оол, Баяр Сарыглар (Кызыл хоорайының школаларындан), Самир Сат, Арн Аңы-оол, (Өвүр районнуң Торгалыг школазындан), Алдын Адыг-Түлүш, Станислав Моңгуш (Улуг-Хем), Айхан Ооржак (Барыын-Хемчик), Шолбан Күулар (Чаданның № 1), Буян Янчык (Тес-Хем), Алдынбек Ооржак (Сүт-Хөл) болгаш Владимир Доңгак (Ак-Довурак) олар боттарының деңзилеринге чемпион болган. Бичии начыннар аалдарынче омак-хөглүг, өөрүшкүлүг чанып, өөредилгезин уламчылап, келир маргылдааларга белеткелдерин улам шыңгыыраадырлар. Өөредилге, спорт, күш-ажыл ишээде ниды чоруурунуң бир бадыткалы бо.

Республиканың районнарының барык шуптузунда спорт школалары бар. Ында спорттуң эң нептерээнгей хевири — хостуг хүреш секцияларынче ниитизи-биле 4 муң ажыг өөреникчи барып, спортчу дадыгышкыннарны ап турар. Оларны 89 тренер, күш-культура башкылары өөредип турар. Эрткен 1988 чылда ниити, үшкү болгаш элээди мөгелерниң разрядын 572 кижи күүсеткен. Ол дээрге республика чергезинге көңгүс-ле хевиг көргүзүг. Ынчангаш келир үениң кадык, шыырак мөгелерин белеткээрин күш-культура башкылары болгаш тренерлер кичээнгейге ап, шудургу ажылдаары күзенчиг-дир.

Чадамба ООРЖАК.

ЧУРУКТА: Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оолдуң тиилекчилерге шаңналдарны тывсып турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ЧҮГЕ КИРИШПЕЙН ТУРАРЫЛ?

Күш-культура, спорт чүгле чайынналчак чедиишкиннер чедип алыры-биле кызыгаарлаттынмас. Ол хөй национаның спортчуларын хаара тудуп, интернационалчы байдалга эртип турарын төп солуннардан, радио, телевидение дамчыдылгаларындан номчуп, көрүп, дыңнап турар бис.

Каш чыл бурунгаар эртип турган хостуг хүреш маргылдаазындан чижекти алгаш көөрге, бистиң Тывага маргылдаалар шак ындыг байдалга эртип турганын билир бис. Хевис кырынга көк сүт кылдыр хүрешкеш, шаг-шинек тенгеп кылаштап кээримге, орус эптерим Иван Волков, Василий Бакылков, Иван Чижов, Валентина Фунтикова, Раиса Филимонова, Раиса Байнова болгаш өскелер-даа мээң байыр чедирип, деримни чодуп, оюн-баштак чугааларны орус-тыва дылдарга чугаалап турганы дүүн чаа болуп турган дег сагыңдырар-дыр.

Чээрби чыл бурунгаар тыва хүрешке орус хамаатылар безин хүрежип турду. Харын-даа орган көрүкчү кижиге, хүрежир спортчуга безин аажок солун турду. Ынчангы мөгелерге Иван Крипан, Андриян Казарин, Иван Билмов, Валентин Иванов, Александр Галкин оларны хамаарыштырар мен.

Республиканың хостуг хүреш талазы-биле XXIX чемпионады чоокта чаа «Херел» спорт залга болуп эрткен. Аңаа келген чүс-чүс көрүкчүлерниң аразындан Тывага хостуг хүрешти сайзырадырынга үлүүн киирген дуржулгалыг тренер И. Х. Хасанов болгаш Республиканың күрүнениң спорт комитединиң даргазы И. А. Авдеевтен өске орус спортчулар, көрүкчүлер чок болганын шуут-ла кайгадым. Ийе, кайда-даа хостуг база тыва хүреш, спорттуң аңгы-аңгы хевирлери сайзырап турарын билир мен. Ынчалза-даа мааа аңгы-аңгы национнуң спортчулары долу киришпейн турар. Аңаа үстүнде адааным чижек хамааржыр. Хостуг болгаш тыва хүрештерге чүгле тыва кижилер хүрежирин кайда-даа айытпаан. Ниитизи-биле спортчу маргылдааларны эрттирип турган, интернационалчы харылзааларже кичээнгей салбайн турарывыстың херечизи бо ышкажыл.

Ооң ынай мээң сеткилимни дүвүредип чоруур бир айтырыг бар. Спортзаалга хүреш болуп турар үеде көрүкчүлер билеттерин садып алгаш кирип турар. Ийе, ол ажырбас, ындыг болур-даа ужурлуг. Тоң бөргү-биле кире бээрге, дыка-ла берге. Көрүкчүлер ышкам залдың шалазында чыдып, олургулап-даа алган болур-дур. Ынчангаш тоң бөртту уштуп ээрын, буфетти организастаарын курспорт комитет өөренип көргеш, хоорайның хүндүлүг кижилеринге, улуг назылыгларынга, журналистерге орар черлерни судья коллегиязы, азы эрттирип турар организациялар тускайлап, олуттарны таарыштырар бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар болза эки.

Спорттуң хоочуннары, үстүнде адаан эптерим кайда силер? Интернационалчы байдалга маргылдааларны эрттирер талазы-биле хемчеглээни курспорт комитеди, черлерде парткомнар, профкомнар, комсомол комитеттери-биле кады чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирип, интернационалчы харылзааларны чорударынга үлүүзүн киириштиргзиңессе кандыгыл?

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

КАТТЫШПАС МЕН

Экии, эргим редакция! Мээң бо чүүлүмнү солуңга парлаарын улуу-биле диледим. Бо чылдың январь 31-де № 26 «Шынга» Кызылдың чурттакчызы Моңгуш Дуган-оолдуң «Ылгавыр демдектер херек чок» деп чүүлү парлаттынган. Ол чүүлдү номчааш, бодалымны бижикседим. Чурум үрекчилери, кем-херек үүлгедикчилери, аргалыг-ла болза, кандыг-даа кижиниң караанга көзүлбейн үүлгедирин бодаар. Оларны дүрген илередип тыварда, чаа арга-методтарны чогаадыкчы тып ажылдаары чугаажок.

Ынчалзажок милиция машиналарының ылгавыр демдектерин шуут-ла чок кылып, азы ооң ажылдакчылары тускай хеп-формазы чок ийикпе азы дружинниктер дежурныйлаашкын үезинде кызыл пес баглавас кылаштажып турарга, корум-чурум үрекчилери таварышканда, кегелде тургузарга, херекке албаза канчаарыл? Ол ышкаш милиция машиналарындан ынаа машиналарны канчап ылгаарыл? Кудумчуга азы хөй-нийти черлеринге кым-бир кижи чурум үрээшкини кылганда, ылгавыр демдектиг милиция машиназын дүрген тыныш ап, дуза дилеп болгай.

Черле ынчаш тускай албан черлериниң машиналары шуптузу ылгавыр демдектерлиг болгай. Ооң ангыда милиция машиналары кырында янзы-бүрү фонарьлыг диртен. Мен бодаарымга ол чок болза, окта таарышпас. Бо фонарь дээрге дүне-хүндүс ооңа мээ бээриниң оттары болур. Чижээлээрге, айыыл-халап болганда, ол черже машина-техника эрттирбес дээп ышкаш ооң-даа өске. Ийи-чаңгыс хулиганнардан, уттекчилерден, оорлардан сезингеш, ылгавыр демдектерни ап кагбайн, харын ындыг үүлгедикчилерниң турар черлеринге милиция ажылдакчыларын, дружинниктерни болгаш өске-даа активтерни хөйу-биле организастаар болза, оларның хөделири чавыры йербес бе?

Кинолардан көрүп, ном болгаш сеткүүллерден-даа номчуурга, оңза херек үүлгедикчилерни истеп алы тудар таварылгаза, ылгавыр демдектиг машиналар-даа, хеп-форма-даа ажыглаазын билир бис. Бо дээрге чоптуг чылдагаан-дыр. Ынчангаш үстүнде айыткан автору бодалынга каттышпас мен.

Кара-оол БИЧЕ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ТӨӨГҮНҮ— АНЫЯКТАРГА

Дун кагары, эмчек, ширтек салыры, өөн, сырлыры, хоорай чурттуг аныяктарга тараа хоорары, соктаары, дээрбе ажыглап, далган тыртары дээш ышкаш үүле-херектерни бо шагның аныяктары билбес. Караа-биле көрбээн болганда, билбес болбайн. Эрии, шаажы дугайында база-ла ындыг. Ол бүгүнү төөгү кичээлинден каксы дыңнаан боордан башка, база-ла билбестер.

Чонунуң эрткен төөгүзүн салгакчылары билир ужурлуг. Ону чедип алырда көргүзүг материалдары херек. Мааа чүну чугаалаксап тур сен дизе, үстүнде адааным ол бүгү төөгүнү телевизор дамчыштыр аныяктарга ыдыы көргүзер, тайылбырлаар болза эки. Чижээлээрге, төс эриниң херекселдерин (музейде экспонаттарны көрүп кылгаш) теледамчыдылгага көргүзүп, аттарын адап, оларны, канчаар ажыглап турганын тайылбырлаар болза, дыка-ла солун ийин. Теледамчыдылгаларның программазындан баш удур көрүп, билип алгаш, төөгү башкылары ол шакта клазынга кичээл эрттирип болгай.

Григорий ХИРБЭЭ.
Чөөн-Хемчик район.

БОДАМЧАЛЫГ АДАЗА

Шаанда. Тыва тускай күрүне турда, Кызылдан бир сумута сургакчы кижи келген. Ол үеде үстүү черден келген сургакчыны чон дыка хүндүлээр, ооң коргар-даа турган. Суму конторазынга сургакчылаан дарга кирип келирге, олурган улус тура халчып, мендилешкен. Ооң ол стол артынга олуруп алгаш, саазын, карандаш белеткээш:

— Нам үргүнүң даргазы кайызы ирги? Адын кым дээрил?

— Мен мен ийин. Багай-оол дээр — деп, олурганнарның бирээзи харыылаан

— Суму төргиилекчизи кайызы ирги?

— Мен мен ийин. Мени Чүдек-оол дээр — деп, олурганнарның бирээзи мөгейген.

Дарга чиктиганнип, кезек олургаш, бажын чайгааш, бижип алган. Ооң база:

— МЧАЭ даргазы кайызыл?

— Мен мен ийин. Мени Шортук-оол дээр ийин—дээш, бир кижи тура халаан.

Дарганың олурганнарже карактары кончуу сүргей апарган. Ажыңганындан, арны кызаа хона берген. Ооң ол тура халааш, байгы кужу-биле столду шашкаш, каржы алгырган:

— Мен нам, чазактың төлээзи. Кызылдан келген сургакчы дыр мен. Чүге кижи кылажырып, шооттунар! Тапыжып алыры-биле аттарыңар айтырарымга, чүге ыт-удурум аттар адалынар? Кожуунга барып хомудаар мен — дигеш, ол үне халаан.

Шынында сумуда даргалар сургакчыны кыжырбаан-даа, шоотпаан-даа. Черле оларның аттары ындыг болган. Дараазында ол-ла сургакчы дарга чүвениң ужурун билип алгаш, конторага келгеш, буруузун ол улуска миннип ужурга таварышкан. Бо таварылгадан түннел үндүрзе ажырбас хире. Ынчап-ла, ог-бүлеге чаш кижи немежирге, ылангыя оолга ат тыпсырда, бодамчалыг шилип алыры чугула. Чамдыкта ада-ие бичии кижилерни чаптааш, чедимче чок аттар бере бергилээр. Чижээлээрге, Өлбезек, Өтпекпей, Шалдапмай дээш оон-даа өске. Ат тыпсып тура, национал чоргаарал деп чүвени бодаза эки.

Багай аттыг ажы-төл сөөлүнде паспортун кылдырарда, дыка эпчок. Адазының адып бижиирде, Өтпекпеновна, Кодур-Хунаевич, Силинмеевна, Шортук-ооловна, Шалданмаасвна дээш-ле баргылаар. Чамдыкта адазының ады чүдек боорга, өске эки аттыг терелиниң ады-биле адаар таварылгалар бар. Сөөлгү үеде улустар уругларының, оолдарының аттарын тыва үткалыг чараш аттар-биле адааныңга, ыштымле дыка өөрүүр мен. Чижээлээрге, Долаана, Ай-кыс, Урана, Саяна, Айлана. оол аттар Саян, Чингис, Шолбан, Сылдыс-оол, Самба дээш өске-даа. Ынчангаш чаштарга ат тыпсырда, национал үткалыг, чаа, чараш аттар-биле бодамчалыг адаарын ог-бүлелерге сүмелексеедим.

Феликс СЕГЛЕНМЕЙ.
Кызыл хоорай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 15-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Нийти ыры болгаш бис». 9.20 — А. Цагарели. «Ханума». Фильм-шии. Чапсарда (10.35) — Медээлер. 11.50 — «Аян-чоруктуглар клуву». 12.50 — 12.30 — «Шилип ал». Телефильм. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.50 — Н. Богословский. Симфония № 8. 16.20 — «Ырак-чоок». 16.55 — Уруглар шагы. 17.55 — Мультфильм. 18.15 — Литва ССР-ниң Күрүнениң академиктиг «Летува» деп ыры болгаш танцы улусчу ансамблиниң концерти. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Ажыл-херекчи кижилер ужуражышкыны». 20.00 — Литературжу-урап-чечен видеоканал. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — 00.30 — Литературжу-урап-чечен видеоканалдың уламчызы. Чапсарда (23.10) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10 класс. Графиктиг редактор-биле ажыл. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Бистиң бот-бодувуска херээвис чүл? 10.35; 11.35 — А. П. Гайдар. «Школа». 6 класс. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Элезинниг тейлер аразы-биле узун орук». Урап-чечен фильм. 7-ги сериязы. 13.15 — Медээлер. 13.25 — 14.15 — «Чурттаар, бодаар, медерээр, ынакшыыр». Телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Иллюзион». «Катька — саазын ранет». Урап-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.45 — Уругларга фильм. 18.30 — «Бурят ыры кежээзи». Бурят телевидениениң солчулга дамчыдылгазы. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Хоойлу болгаш хүлээлге». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Улусчу аялгалар. 20.30 — «Бистиң садывыс». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45—23.25 — «Иллюзион». «Катька — саазын ранет». Урап-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 — Бичии концерт. 18.55 — РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. Свердловск телевидениезиниң программазы. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Игла» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Мимино» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 126» 9.30, «В одно прекрасное детство» 11.00, 13.10, «Осознание» 17.10, 19.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мерзавец» 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подростки» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

АГААР

Республикага биче булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 24—29, чамдык черлерге 16—21, хүнүс 10—15, чамдык черлерге 1—6 градус соор.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу когаак. Дүне 23—25, хүндүс 10 — 12 градус соор.

Чоннуң дыштанылгазын организастаарын экижидер болгаш бот-тывынгыр уран чүүлдү хөгжүдер сорулга-биле боттарының кызелдериниң, саналдарының болгаш шүгүмчүлелдериниң бижамел-биле киирип кээрин республиканың улусчу чогаадылгазының болгаш культура-чырдыдышкын ажылының эртем-методиктиг республика төвү дилеп тур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 15.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның база албан черлериниң удуртукчуларының кичээнгейинге

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга дүгтүр тускай болгаш албан черлериниң чиик автомобильдерниң автоажыл-агыйлар ындыг машиналары бүрүткеттен КАИ черлеринге катап бүрүткедиишкиниң кылдыртып алырын дыңнадып тур. Ону кылдыртырының бетинде бюджет организацияларынга албан черлериниң чиик автомашиналарының лимит шыгжылгаларын, а тускай машиналарның чогуур табельдерин демдеглеп алгаш келир. Бот-орулга чарылгалыг организациялар ындыг машиналар дугайында күш-ажылчы коллективиниң үндүрген шиитпирин демдеглеп алгаш келир.

Катап бүрүткедиишкин кылдыртпаан автомобильдерни чылдың техниктиг көрүлдезинге хүлээп албас.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 2-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-09; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
корректорлар — 3-34-19; очулга килдизи — 3-34-93; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 244. ТС—00041.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 16 четверг № 40 (13940)
1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 кап.

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

Бистиң ниитилелиниң амыдыралын революстуг эде тургузарынче партияның угланыышкынны бүгү улустуң деткимчезинге даянып турар. СЭКП ажылчы чоннарның унун кижээнгейлиг-биле дыңнавышаан, ажылчын ангыы — боттарының күш-ажылы-биле, тодаргай ажыл-херектери-биле, социал идепкейлиг чорук-биле социализмни чаартырының төөгүлүг программазын деткип база амыдыралга боттандырып турар кижилерниң бодалдарын оңа ужур-дузалыг деп санап турар.

Февраль 14-те СЭКП ТК-га чурттуң ажылчын ангыйының төлээлекчилери-биле, индустрияның, тудугнуң, транспорттуң янзы-бүрү адырларының ажыл-ишчилери-биле ужуражыышкын эрткен. Олар Москвага чурттуң бүгү эвилелдешкен республикаларындан, бистиң Төрээн чуртувустуң бүгү регионнарындан чедип келгеннер.

Ужуражыышкынга эштер М. С. Горбачев, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов олар киришкен.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев ужуражыышкынны эге сөзү-биле ажыткан.

Ужуражыышкынга Магнитогорскиниң металлургия комбинадында кан эзилдирикчизи В. И. Наумов, Волгоградта кан-сывырындакканат заводунуң ажылчыны А. Е. Алдференко, «Минскиде В. И. Ленин аттыг трактор заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының слесарь-инструментальщиги А. С. Шаранович, «Ленинградтың метала заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының слесарь-эптекчилер бригадири В. С. Чичеров, Москваның тудуг комитединде № 1 «Мостудуг» трестиң комплекстиг бригадазының бригадири В. А. Затворницкий, «Харьковтуң «Кадыыр болгаш Маска» мотор-тудуг заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының слесары А. Г. Гриченко, Клайпедада «Балтия» деп судно-тудуг заводунуң судно эптекчилер бригадири К. М. Ашмонас, Череповецтиң металлургия комбинадының слесары Ю. В. Архипов, Москва хоорайның «Силуэт» деп бүдүрүлге каттыжыышкынының ателье мастери Е. К. Малькова, Тираспольда ВЛКСМ-ниң 40 чылы аттыг бүдүрүлге дааранылга каттыжыышкынының бригадири В. И. Величко, «Уралмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынының аар машина тудуушкунунуң Уралда заводунуң токарьлар бригадири А. М. Королев, «Мегионгаатудуг» трестиң комплекстиг бригадазының бригадири Н. Н. Нежданов, «Галлиитудуг» трестиң тудуг эргелелиниң бригадири В. А. Саар, Химкиде чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы С. Н. Сысоев, Ригада «Латвия» деп бүдүрүлге дааранылга каттыжыышкынының мастеры Н. Л. Ножинская, «Трехгорная мануфактура» комбинаттың директору Н. А. Балановская, электрон приборларының Рязаньда бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору Е. И. Фомин, Ташкентиде тепловоз депозунуң машинизи Х. А. Исамухамедов, Душанбеде торгу комбинадының торгу удазыны дүргектээр ажылчыны И. Р. Нозимова, аар экскаваторлар бүдүрер талазы-биле Воронежте бүдүрүлге каттыжыышкынының фрезеровщиги В. Ф. Литвинов, Джамбулда «Химия үлетпүрү» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору М. Д. Атабаев, Кемерово областа «Южкузбассуголь» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Новокузнецкая» шахтазының даг ажылчыны В. Ф. Бардышев, Москвада И. А. Лихачев аттыг автозаводтуң слесарь-эптекчизи Н. М. Мятчин, Амурда машина-тудуушкун заводунуң оптика хоюглакчызы С. Ф. Матющенко, Москвада сапалга-аналитика машина заводунуң хоюглакчызы В. В. Пушкарев, «Экибастузуголь» каттыжыышкынның «Богатырь» деп разрезиниң бригадири В. Ж. Мукишев, «Куйбышевнефть» каттыжыышкынның үттээр мастери И. Г. Феклов, Харьковта бажың тудуг комбинадының бригадири А. И. Марченко, «Союзгидроспецстрой» эргелелде прорабтыг Ю. К. Шульга, «Печенганикель» комбинатта бригадир А. И. Середич, «Фосфорит» бүдүрүлге каттыжыышкынында аппаратчик Т. Ф. Гаврилова, Чирчикте «Электрохимпром» бүдүрүлге каттыжыышкынында аппаратчик А. С. Касимходжаев, Иркутскиде алюминий заводунда электролиз ажылчыны Г. Г. Силкин, Казаньда трамвай-троллейбус эргелелинде трамвай чолаачызы Ф. Г. Фахриева, «Гродножилстрой» бүдүрүлге каттыжыышкынында монтажчылар бригадири А. А. Хапевич, «Астраханьбургаз» тресте крап башкарыкчызы В. В. Андриевский, Ригада «Автоэлектроприбор» заводта электриктер бригадири И. А. Стакле олар эле тургустунуушкунунуң чорук турарының дугайында чаартылга чорудуушкунун улам ынай идепкейжидериниң болгаш ханыладырының оруктарының дугайында боттарының бодалдарын солчуп, түве чугаалааннар.

М. С. Горбачев түңнел чүве чугаалаан.

Ужуражыышкын дугайында тодаргай отчёттү парлаар.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында

Февраль 14-те Москвага, Эвилелдер бажыңынга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы боор эрткен.

Львов областының № 491 Стрыйск девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы В. В. Леспяктың, Дагестан АССР-ниң № 525 Ленин национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының секретары М. А. Магомедовтуң дыңнадыгларын, а ол ышкаш Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү Н. А. Читанаваның ук комиссияларның ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел талазы-биле ажылының дугайында дыңнадыын дыңнаан. Соңгулда мурнунуң ажылдарын идепкейжидерин, чүнүң-даа мурнунда күш-ажылчы коллективтерге, кижилерниң чурттап турар черлериниң аайы-биле депутаттарга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарын белдик деңнелге эрттирерин, соңгулда кампаниязының үезинде кандидаттарга чүве чугаалаарынга бир дөмей байдалдарны хандырарын, соңгулдалар дугайында хоойлу-дүрүмнү калбаа-биле тайылбырлаарын, соңгулда мурнунуң хемчеглерин ажык-чаргыг болгаш ажыт-чажыт чок чорударын чедип алырын округ соңгулда комиссияларынга сүмелээн.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарының ук хөй-нийти организацияларының кежигүннери-биле ужуражыышкыннарын организастаар талазы-биле ажыл дугайында Колхозтарның эвилел чөвүлелиниң даргазы И. И. Кухарьның, Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери В. П. Денисовтуң, В. П. Провоторовтуң дыңнадыгларын чугаалажып көргеп. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның ужуражыышкыннары ажыл-херектиг байдалга эрткеп турарын хандырарын Колхозтарның эвилел чөвүлелинге, Чогаадыкчыларның болгаш чаартыкчыларның Бүгү-эвилел ниитилелиниң төп чөвүлелинге комиссия сүмелээн.

(СЭТА).

ЧУРУКТАРДА: Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозтуң механизатору Намзырай Ховалыгович Ким-оол «ДТ-75» маркалыг тракторларның моторларын септеп турар. Ол эрткен күстен эгелээш, элээн каш тракторнуң моторларын септеп дужааган. Ол эштериниң дузазы-биле капитал септелге эртер моторларның хөй кезиин ажылдалга киирген.

Часкы тарылгага ажылтаар техниканы септежиринге хоочун механизатор, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Александр Петрович Федосеев кызымак үлүүн киирбишаан.

Ол өрүмнээр станокта ажылдап, тракторларга, кедээ ажыл-агыйның өске-даа машиналарынга чугула херектиг кезектерни ынап берип турар. Александр Мыңдыраа болгаш оон өске-даа ындык механизаторлар септелгеге ол хоочун ишчиниң дуржулгазын ажыглап ажылдап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

ООЖУРГААРЫНЫҢ БАРЫМДААЗЫ ЧОК

Мурнуку чылдарга деңнээрге, Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунда бо кыжын мал оолдаашкыны элээн организастыг эртип турарын малчыннар демдеглеп турар. Чижээлээрге, эрткен кыжын сакманчылап ажылдадыры-биле кижилерни малчын кыштагларже чүгле 5—10 хонук иштинде үндүрүп турган. Оон ужуражып ол кижилер ажылының түңнели дээш сонуургал чок болганнар. Чаш хураганның ажаалдазы ыңдыг-ла эки эвес болганындан чамдык малчыннар оларның шуптузун онча-менди ап шыдавайн барган. Бо чылын сакманчылар малчын кыштагларга хой оолдаашкынының эгезинден төнчүзүнге чедир ажылдаар дээш чедип келген. Оларның ажылының төлевири доруктуруп өстүрген хураганнарының чүгле санындан эвес, малдың чаш төлүнүң семис-шыырак, хүлээнип алганы хураганнарының баш саның оскунмаанындан база хамааржыр. Ынчап кээрге, совхоз бо чылын эрткен чылга деңнээрге, хөй хураганны ап болурунуң база бир магадылалы бар. Оон ыңай, кыштың таарымчалыг байдалы, малчыннарның аалдарында мал чеминиң курлавырының ам-даа четчир хемчээлдиг бары ол магадылалга улуг идегелди берип турар.

Совхозтуң мал ажылының специалистери хой оолдаашкынының үезинде төрүүр хойлуг коданнарга үргүлчү чедип, аарыгларга удур камгалаа сыкыртыышкыннарны чорудуп, эмнерни берип турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хой оолдаашкынының үезинде малчыннар, специалистер деңниг ажылдап киришкен. А кыштагларда байдал кандыгыл?

Малчынның ажылынга харысаалгалыы, харын-даа чогаадыкчы өзү-биле ажылдап турар Б. Ч. Ондарның аалының даштыкы хевиринден оон ажылдап турар байдалы илдең. Кышка хынамчалыг белеткенген, хоюнуң кажаазының даштын безин чугайлап каап. Аът шанаа-биле демей кылдыр чиңгедир чазап каан улуг эвес шанаа бар. Багай-оол Частыг-оолович ол шанакка сигенни чүдүрүп, хойларга тарадыр сөөртүп берип тур. Шанак сөөртүр аъттың-даа херээ чок. Төрүүр четкен хойларның байдалын хайгаарап көрүп турган, олар 2-3 хонук бурунгаар одаржe үндүрбейн баар. Аргалыг-ла болза, хойларны аалга оолдадып алырын бодаар. Төрүттүнген хураганнар аразында чидириг чок. Чүгле чаңгыс хой бектенип өлдү деп малчын өгнүң херээжен ээзи Кара-кыс Каң-ооловна чугаалап турду. Хураганнарны үс-чергезиниң аайы-биле беш чара үзүп алган азырап турар. Хураган кажаазының иштиниң арыгсилии, ону таарыштыр тудуп кааның чугаазаа-даа карачаар, а даразында чүүлдү айтып кагза-ла четчир. Хураганнарга чем каап бээр шагжа, кооппаның бир ужун кажааның дээвиринге демир удазын-биле быжыглааш, шимчедип болур кылдыр кылып каан. Шимчедип турар кооппа, шагжа хураган ыдарынга шаптыктавас, ону арттап, оюп-даа турган херээ чок. Малчынның чогаадыкчы сагыш-сеткилдиг ажылдап турарының чижээ ол. Малчыннын кадарганы 333 хойнуң төрүүр бо хүнлерде адактады берген. Төрүүр 100 хойдан 90 хураганны алыр планын бо малчын чайлыг күүседип шыдаар.

Аалдарынга чораан малчыннарывыс И. Ендан, К. Самбуу, А. Намдан оларның кыштагларында байдал ниитизи-биле эки-даа болза, дүвүрээзиниң ам-демдээ бар болду. Совхозтуң мал ажылының удуртукчуларының характарынга ол алдагып турар-даа чадавас.

Иван Ендааның кажаазының хапалары, дээвиириниң адаа чартыы ак шаң хыраа. Кажаа боду эрги, хаалары, дээвирни эки чылыглаттынмаан болгаш, хыраалганганы ол «Кажаа бустур четкен. Эрткен чайын септеп бээр болгаш совхоз септевейн барган. Хаалары шимчеп турар, ынчангаш кээп дүшпезин дээш даштындан едек үстүрүп каан» — деп, малчын тайылбырлады. Шынап-ла, ындыг болду. Бир эвес кажааны бүрүнү-биле септеп шыдавас чүве болза, хааларны, дээвирни быжыглап, даштындан хыртын хос хава кылып, едек азы хирээнди ынаар уруп, чылыглап болур турган. Шак ындыг түр хемчеглерни чамдык совхозтарда ажылтап турар болгай. Частың чылыг хүннеринде хыраа эрип бадып, кажаа иштии ол-шык боор, хураганнар аарып болур.

Кара-Сайыр деп кадыр-кежиктыг черде кыштаглыг А. К. Намданның аалында байдал ылап-ла дүвүренчиг. Ындыг болгаш, малчын ажыл-херээниң дугайында чугаалажыр хөңнү чок болган боор. Хой оолдаашкынының кандыг чорук турарын сакманчылардан айтырып дээш, кыштаанга байдал-биле ханы таныштырбайн барды. Ооң кадында Александр Кыжылаевич хоюн база бертип алган.

— Совхозтуң удуртукчуларынга каш-даа катап чугаалаан мен. Кара-Сайырга төрүүр хой тургузуп болбас, кадыр-берт чер-дир — деп, ол чугаалады. — Тоовас-тырлар. Маңаа чүгле ирт тургузуп болур. Кадыр черге боос хойнуң бертиннери көвүг-дур. Хой кадарарда, дага кедип алгап чорууп. Оон башка кылаштаар ужур чок.

Малчынның чугаазы шын. Кара-Сайыр чүгле өшкү оралы чер чорду. Кадыры дээрге лепдии. Малчынның чугаазын совхозтуң удуртукчулары кичээнгейге алыр болза эки.

Бо кыштагда кажаа база эрги. Эрткен чайын септээн болгаш, чагылар шаңчып, дээвирлер быжыглап кааны-биле септелге кызыгаарлаттынган. Малчын боду база кажааны кышка эки белеткеп алыр дээш улуг күш үндүрбээнин демдеглеп кагаа артык эвес. Хаалар ойбак. А чаш хураганнар тургузаар кажааларны хаалар чоогунда кылган. Хааларда ойбактардан кажаа иштинче соок кирип, хураганнарны доңуруп турары чугаажок. Чогум-на шак ындыг байдалга өстүрген хураганнарының өкпе-хөрээ аарып, час ашпас азы кыш четпес боору бүгүдеге билдингир болгай. Кадыр-берт оларларга боос хойдан, а төрүттүнген хураганнарны ындык хаалар чаңынга азырап турган, малчын хөй хураган ап шыдавас деп чүвени бөгүн чугаалап болур.

Хой оолдаашкынының багай түңнелдерин кыштың кадыг агаар-бойдузунга, мал чеминиң четпезинге малчыннар, зоовет-специалистер шамнаар чадчылдыр. Бир эвес «Совет Тыва» совхозтуң төрүүр чамдык коданнарындан ажээш хураган алыр болза, өөренген чаңчылды кандыг чылдагаан-биле тынзыдарыл? Совхозта кыштаглаашкынның, хой оолдаашкынының байдалы ам дээрезинде эки. Мурнувуста час база бар. Ооң кандыг боору билдинмес. Ынчангаш «Совет Тыва» совхозтуң малчыннарынга-даа, зооветспециалистеринге-даа оожургаарының барымдаазы бөгүн чок.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

МЕДЭЭЛЕР

БАЙДАЛ ЭКИ

Төрүүр 100 хойдан 90 хураганны алыр — Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң хойжуларының бо чылда сорулгазы ындыг. Төрүүр хойлуг коданнары Кызыл-Даг салбырының кыштагларында мөөңнээн. Чүге дээрге Кызыл-Дагның кыштагларының оларлары таарымчалыг. Ниитизи-биле мында төрүүр 10643 баш хой бар. Февраль айның баштайгы хүннеринге чедир 3 муң хире хой оолдааан. Төрээн хойларның чаш хураганнарының байдалы бо хүннерде эки.

Виктор Баазан, Моңгун-оол Ендан, Калзан Дыка дээш чамдык малчыннарның коданнарында хой оолдаашкыны ноолдуунда адакталып турар. Малчыннарның кыштагларында сиген-ширбиш аймаа четчир. Сүт-биле хандырылга үзүктел чок. Сакманчыларның, хойжуларның эргежок чүгүла бараанар, аъш-чем аймаа-биле хандырылгазы багай эвес.

Кызыл-оол КОМБУ.

ЧАА ШИИ

Тываның хөгжүм-шии театрының артистери Аркадий Ставицкийниң «Баймсаалга» деп шиизин тургускаш, Кызыл чоогунда суурларның культура бажыңнарының сценаларында ойнап эгелээн.

Сталинчи репрессияга таварышкан актыг кижилерни байысаап, кем-херекке онаап турарын шииде көргүскен. Кол рольдарда Тываның комсомол шаңналының лауреады Дарый Моңгуш, аныяк артист Ордан Дамба-Хуурак ойнап турар.

Шиини тыва дылче очулдуруп, тургузарынга Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Чадамба Моңгуш үлүүн киирген.

Вячеслав МОНГУШ.

КҮШ-АЖЫЛГА ТУРАСКААП

«Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының клувунга чоокта чаа күш-ажылдың хоочуннарынга болгаш совхозтуң мурнакчыларынга тураскааткан «Эки кылган ажыл — элеп четпес алдар» деп темалыг кежээни эрттирген. Аңаа чалаткан аалчылар Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Ленин орденниң эзилекчизи, саанчы Хамыт Куулар, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну Норбу-Самбуу Саал, мурнакчылардан Мөнге Куулар, саанчы Даазы Сарыглар, бызаа ажаакчызы Саина Күжүгет, тракторист Алексей Хомушку олар боттарының күш-ажылчы намдарының дугайында чугаалааннар. Кежээниң кол нез зээ доосту бээрге, Барлыктың тептүткен Культура бажыңының бот-тывынгыр артистери солун концертти бараалгатканнар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ КАТАПТАВАС

Коданнарга ховар «аалчы». Кыш кээргевес

Эрткен чылын «Шекпээр» совхоз 100 хойга оннаштыр деңгуп-ле 42 хураганны ап, районнуң өске ажыл-агыйларындан эң кудуу, мырыңай четпестиг көргүзүглүг болган.

Амгы үеде ажыл-агыйның ийи бригадазының девискээри — Каткылыг биле Аянгатыда хар чуга, хат-когурум, соок чок. Кыштаг бүрүзүнде электри чырыы киирген, одаар чүүл-биле хандырган. Мал чеми, ону салыр оңгачалар, шагжалар четчир. Ак-Довурактан чылыг сүтү тускай машиналар-биле хүннүң-не чедирип турар. Шак ындыг таарымчалыг байдалдар турда, эки ажылдап, малдың чаш төлүп менди ап болурунуң бүгү аргалары бар.

Херек кырында байдал кандыгыл? Совхозтуң кол зоотехниги Макар Сат мээн дилээм-биле сеелгу сан-медээлерин көргүстү. Массалыг оолдаашкын үргүлчүлеп, 19 коданда 5895 хойнуң 3762-зи төрээн. Партизан Моңгуш, Серен-Доржу Лейтенант, Сарыг-оол Күжүгет ышкаш хоочун, дуржулгалыг хойжуларның коданнары менди-даа бол, өскелеринде чидириглер көвүдээн. Ара салган, өлүг төрүттүнген, өлген хураганнар саны 168 баш четкен.

Улуг-Аянгатыда Апаат-оол Моңгуштуң 412 хоюнуң 250-и төрээн, оон беш хураган өлүг төрүттүнген, 50-и өлген. Бо хойжунуң кажаазының иштии ол-шык, агаар солчулгазы багай. Ооң 24 хураганы кажаа соогундан баскылажып өлгени хыналдадан илерээн. Кушкаш-оол Ооржактың коданында төрээн 221 хоюндан 21, Болат Моңгуштуң коданындан 10 хураган хораан. Мындыг байдал өске-даа хойжуларда бар. Районда мал аарыгларынга удур демисел чорудар станцияның база тускай лабораторияның эмчилери өлген чаш малдың чаңгызын-даа хыналдаарда ындыг арыг чок дээрзин тодарадып, хойжуларының оо-тарысалгазы чок чоруунда кылдыр түңнелди үндүрген. Кол зоотехник Макар Сат, малдың кол эмчизи Ким Моңгуш коданнарны ховар эргип, зоовет-ринарлыг болгаш санитар-гигиеналыг хемчеглерни кошкак чорудуп, бодунуң чагыргазында тускай эртемниглер, бригадирлер, хойжулардан негелдени суларатканы.

Чаш малдың өлүп хораар чорууну хөй кезии Аянгатыда болуп турар. Ында бригадир Алексей Сарыглар боду зоотехник эртемниг кижи хирезинде, малдың, ылангыя оон чаш төлүнүң ажаалдажээлдезиниң, чемгерилгезиниң, кажаа-хоравазын орта хайгаараавас. Харысаалга чок малчыннар-биле тускайлан ажыл чорутпас, аалдарны автомашина-биле буу-хаа эргиириге өйлешкен.

Мал кыштаглаашкынын чединмишкиниң эрттирер дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазынга дүүштүр ап чорудуп турар хемчеглер көзүлбес.

Эрткен чылын ег-бүле кереэзи-биле ажылдаан хойжуларның санажылга лептерлерин декабрь айда-ла болуп аппарган, катап көрээ чарып, документилер тыпсырын сазадып турар. Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ Хоойлузун ёзугаар бригада чөвүлели саазын кырында бар-даа болза, херек кырында кандыг-даа ажыл чорутпаан.

Кыштаглаашкында коммунистерниң, депутаттарның, улусчу контроль бөлүктериниң киржилгези, дээштиг салдары чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амгы кыштаглаашкын, малдың чаш төлүн камгалап алыр дээш демисел ала-чайгаарлаашкынның агымынче кирген.

Ам-даа 2133 хой төрүүр. Малдың деңгелдези моон соңгаар улам кошкаар. Ажаалда-хайгааралды кошкадыр болза, ооң өлүп хораар чоруу май үнүп, баштайгы оът, чечек үнгүже чедир уламчылаар дээрзи мал азырап өскен кижи бүрүзүнге билдингир болгай.

«Шекпээр» совхозтуң дирекциязы (И. Идам-Сүрүң), партия комитеди (Ө. Куулар) эрткен чылдың частырыгларын катаптавас дээш бүгү арга-курлавырларны мөөңнеп, негелдени болгаш харысаалганы шыңгыыратпас болза, черле хоржок ийин. Кыш шылгалдааны негээр, ындыг-мындыг-дыр дээш кээргевес-даа.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Соңгукчуларның кичээнгейинге

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тываның № 391 девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң округ хуралы 1989 чылдың февраль 17-де 14 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур. Районнардан хээр ажылчын коллективтерниң төлээлекчилерин бүрүткээри Политчырыдыышкын бажыңынга февраль 16-дан эгелээр.

ТЫВАНЫҢ № 391 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ КОМИССИЯЗЫ.

Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң ажылдакчыларынга «РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

РСФСР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Өөреникчилерни өөредиринге болгаш кижизидеринге ачы-хавыяазы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсыр болза:

Ирина Николаевна Добычинага — Кызыл хоорайның № 11 школазының башкызы.

Татьяна Седий-ооловна Кыргысва — Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалыкта № 1 школаның башкызы.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. ВОРОТНИКОВ.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. ЧИСТОПЛЯСОВ.

Москва хоорай, 1989 чылдың февраль 13.

БАШТАЙГЫ ЧӨВҮЛЕЛ

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң төп аппаратының ажылдакчыларының баштайгы чөвүлел хуралы болуп эрткен. Аңаа чаа тургустунган комитеттиң ажыл-чорудулгазының перспективалыг планын чугаалашкан.

Чоокку үеде Кызылдың агаарын хирлендирип турар бүдүрүлгелерниң, машина-техниканың, хуу чурттакчы бажыңнарының дааазын тургузуп, агаарны хирлеп-хирлевезиниң талазы-биле хемчеглерни алырын, ол ышкаш республикада тудугларның, хоразынныг, суг бассейннериниң, арга-арыгларының девискээрлеринге экспертиг шинчилелдер ажылын чорудуп эгелээрин шиитпирлээн.

Комитеттиң эгелээшкини-биле экологтуг координация төвү тургускан. Аңаа кадык камгалалының, ниитиниң херектер министерстволарының, агропромнуң, тудуг организацияларының, аңнаашкын, ыяш ажыл-агый черлериниң ажылдакчыларын хаара туткан. Ук хуралды Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы М. Е. Абрамов эрттирген.

Игорь ИРГИТ.

Профэвилел организацияларында

ХУРАЛДАН ДААСКАН

Чоннуң дыштанылгазын организастаарда, материалдыг дуза чедирерде, чурттакчы бажыңнары-биле хандырарының айтырыгларын шиитпирлээрде болгаш өске-даа чугула таварылгаларда кижилер профэвилел организациязынга чеде бээр. Ынчангаш профэвилел комитеди, оон активчилери чон аразынче кирип ажылдаар, оларның ажыл, амыдыралының байдалын шак билир чугула деп болзар мен.

Бистиң «Совет Тыва» совхозта профэвилел комитединиң (даргазы К. С. Чамбалдоо) ажылында четпестер, шиитпирлеве чогуур айтырыглар хөй болуп турарын оон отчёттуг хуралынга чонтуг-биле демдеглээн. Эң чугула социал айтырыгларның бирээзи — чурттаар бажыңнары чедишпес болуп артпышаан.

Ажыл-агыйда чер ажылының культуразы чавыс, оон бода системазын, интенсивтиг технологияны хажыдып турарындан дүжүт эвээш. Мал ажылында четпестер каракка көзүлдүр. Ыяңгыш чайлагдааштынның, малды одарладып семиртирин четпес организастап, чамдык хойжулар, кадарчылар оът-сигенниг, ыраккы серин черлерже көжүп турган. Малды одарладып семиртпес. Машина оруктуг суур чоогу черлерге чайлаар. Шээр малды эки кадарбайн, чүгле валдаң «дуранпап» олурар чорукта бар. Бо бүгүнү профэвилел комитеди кичээнгейниң төвүнге тургуспайн келген. Дээрин отчёттуг хуралга санал берген он бир кижиниң хөй кезии чугаалап турганнар.

Профэвилел комитединде тос комиссия бар. Олардан эки ажыл кылыпкан комиссия барык чок. Чижээ, бүдүрүлге-массалыг ажыл талазы-биле комиссияның (даргазы Б. И. Ооржак) ажылы онзагай чугула болгу дег. А отчёттуг үеде ол чүнү-даа кылбаан. Кайы-даа цехтиң, бригаданың удуртукчузунуң культура-массалыг ажылга хамаарыштыр саналы-оналын илеткелин комитет бүдүн чылда дыңнаваан.

Ол ышкаш совхозта тускай эртемниглерниң, механизаторларның, малчыннарның билиин бедидеринге чугула ужур-дузалыг экономиктиг өөредилгени организастап эртирбээн. Аттестация дужаары ышкаш чугула ажылды чорутпаан.

Профэвилел комитеди совхозтуң янзы-бүрү адырларынга ажыл-херек канчаар чоруп турарын эки-ле эскербес, малчыннарның ховар аалчызы болуп, эрги-ле ёзу-биле «сургакчылап» ажылдап келген. Совхозтуң дирекциязының ажылын контрольдаар, ана арга-сүме кадар ажыл кошкак тургустунган, ангыланчак ажылдап турган. Арагалаашкынның уламындан эрткен чылын совхозка үш директор солушкан.

Профэвилелдерниң XVIII съездизиниң салган сорулгаларынга дүүштүр ажыл-агыйның карылгалыг эвес, орулгалыг ажылдаарын чедип алырын, мурнакчыларны илередиин, оларның арга-дуржулгазын нептередирин чедип алырын, профэвилел ажылын бүгү талалыг эде тургузарын профкомга хуралдан дааскан.

Дармажаа ДАМДЫН.
Каа-Хем район.

Шынар — ажылдың көрүнчүү

НЕГЕЛДЕЛЕРНИ САГЫЫР

ССРЭ-ниң Аъш-чем программазында чурттакчы чонну эки шынарлыг аъш-чем продуктулары-биле улам долу хандырар сорулга-биле кедээ ажыл-агыйны, ылангыя мал ажылын шапкын хөгжүдери көрдүнген. Ол ышкаш мал ажылының продуктуларын шынарлыг, эң дээштиг технологияга үндезилеп ажылдап кылыры ында чүгле черни ээлеп турар.

Маңаа ол ажылдың бир угланыышкыны болур сүт продуктуларын белеткеп, хүлээп ап, ажылдап кылып турарының дугайында чугаалаксадым. Тываның стандарттар болгаш хемчээр техника талазы-биле курхайгаарал лабораториязы, садыгның курнинспекциязы база Агроүлетпүрүкткомунуң кедээ ажыл-агый продуктуларының белеткелиниң болгаш шынарының талазы-биле инспекциязы-биле кады 1988 чылда Кызыл районнуң «Көк-Тей», Таңдының «Революцияның чалбыжы» совхозтарының сүт-бараан фермаларынга, Кызылдың, Чадааның сүт заводтарынга, Самагалдайның, Эрзинниң сүт хүлээп алыр пунктуларынга хыналдаларны эрттирген. Сүт продукциязының шынары оларның канчаар белеткээнинден, санитар-гигиеналыг негелделерни күүседип турарындан дыка улуг хамааржыр деп чүве билдинип болгай.

«Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы таарымчалыг байдалдыг: саалга пунктузу арыг-силиг, саалары болгаш аппаратуразы эки чугдунган, дезинфекциялаан, изиг сүт болгаш чуур-дезинфекциялаар чүүлдер четчир саныг бар. Сүттү саггаш соонда баштайгы ажылдап кылыышкынны эрттирер: шүүрээр, соодар. Ону барып дужаарда автоцистернага кудар, аксын пломбалаар. Совхозтуң сүтүнүң шынарын хынаар лабораториязы бар, ынчалзажок дыка хөй кезиинде анализти Кызылдың сүт заводунга кылыр.

А «Революцияның чалбыжы» совхозтуң Красноровка сүт-бараан фермазынга байдал (чайгы турлаа) хыналда үезинде шуут сыр дежир байдалдыг болган. Саанчылар чедир чугдунмаан аппаратураны ажыглаар, ол хиреде пант, соок суг, чуур чепсектер бар. Содадан ангыда, өске дезинфекциялаар бүдүмелдер чок болган. Совхозтуң сүт хынаар лабораториязы ажылдавас.

Сүт заводтарынга болгаш пунктуларынга хыналдалар үезинде сүт бүдүрүлгезинде, белеткелинде нинти чогенчиг байдалдар илерээн турар. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарның совхозтарының дыка хейү сүттү пломбалаваан цистерналарга экеп дужаап турар. Ону дужаар бижиктеринде чүгле дензизи салдынган болур, лабораториялар чогуңун азы ажылдавайн турарының хараазы-биле үскүрүн, ажылының деңнелин, дыгыйын тодаратпаан болур. Оон түңнелинде дужаап турар сүттүң үскүрүн кудуладып каары заводтарга, пунктуларга таварышкылаар. Чижээ, Кызыл-Мажалыктың сүт заводунга сүт анализиниң шыгыы хажыдышкыннары кыдынтаның илереткен. Хүлээп ап турар сүттүң үскүрүн 0,2-0,4 хуу кудулаткан. А Тес-Хем, Эрзин районнарның совхозтары сүттү чедир шүүревейн безин дужаап турганы таварышкылаан. Чижээ, Самагалдайның сүт хүлээп алыр пунктузунга «Чодураа» совхозтан бирги сорттуг кылдыр хүлээп алган 1190 килограмм сүдүн кударга богу, хылы олчаан болган, ону комиссия сорт чок кылдыр шилчиткен. Эрзинниң, Самагалдайның сүт пунктуларын хынап турда, олар сүт хүлээп ап турган, күрүне стандарттарының бүгү көргүзүглеринге дүгжүрүп барымдаалавайн турары илерээн. Совхозтардан сүттү колдуунда бирги сорттуг кылдыр хүлээп алыр. Ындыг болганда оон шынарын чедир үнелевейн турар.

Эрзинниң сүт пунктузу эрги бажыңда, ажыглап турар суу арыг эвес, хаштында бок тегер чери чоок, ангарының ханаларын бетоннаваан, ынчангаш боктуг суг чер иштн-биле кайнаар-даа хамчып болур. Оон түңнелинде пункт чоогунда агаары ажыттыг, багай чыттыг. Шак ындыг санитарлыг байдалындан ону районнуң санэпидстанциязы хөй удаа хаап келген. Районнуң чурттакчы чону сүт продуктуларының чогуур ассортиментизи-биле чедир хандыртынмайн турар. Сүттү колдуунда чедир ажылдаар ужурлуг саржаг кылдыр үндүрүп турар.

Самагалдайның сүт пунктузу Эрзинниинден чүгле улуг бажың-балгаттыы-биле ылгалып турар. А сүт хүлээп алырының болгаш продукцияның шынарының талазы-биле ол-ла ышкаш ындыг деңнелде. Хүлээп ап турар сүдүнүк продукциязының шынарын стандарттарга дүгжүп турарын хынавас, технологтуг журналдары чок. Кызылдың сүт заводу бо пунктуларның ажылын чедир контрольдавайн келген. Самагалдайның сүт хүлээп алыр чаа пунктузунуң ажылдаалга кирери дыка үр үениң дургузунда соңгааралттынып келген.

Кызыл-Мажалыктың сүт заводунда шынар дээш ажыл сула. Эрткен чылын хыналда үезинде 3,6 тонна сүттү ажылының деңнелиниң, үскүрүнүң, арыының, соотканының талазы-биле курстандарттарга дүүшпес кылдыр чудурүп чоруткан. Савалап кудканы база шын эвес. 15 миллилитр хөй азы эвээш боор болур турда, чедир кутпааны 30-дан 80 миллилитр четкен. Үскүрү 30 хуу дээн сметаның үскүрү, хоюу четпээн. Оларны 100 хуу браклаан. Савалаан продукциязынга айхүнүн база шын эвес салып турганы илерээн. Технологтуг контроль болгаш белен продукцияның шынарының контролюн кылбайн турган.

Ол бүдүрүлге хыналда деректери болгаш реактивтери-биле четчир хандыртынмаан. Хынап турар үеде соодукчунуң компрессорунуң багай ажылдап турары-биле чогуур температура тудтунмаан. Заводтуң санитарлыг байдалы эң-не куду деңнелдиг: кайы-даа пегинде хир-боктуг. Оон түңнелинде комиссия экономиктиг торгаалды ажыглаан: продукция сайгарылгазының планындан 12,5 муң рубль өртектиг 345 тонна продукцияны казаап, бүдүрүлгениң арыг орулгазындан 2,5 муң рубльди күрүне бюджединче тырткан. Стандарт талазы-биле чурумнарны үрээни дээш директорга административтиг хемчег онаар кылдыр протокол тургускан.

Чадааның сүт заводу багай эвес ажылдап турар. Садып алыкчылардан болгаш контрольдаар органнардан чыл дургузунда эгидишкиннер болгаш хомудалдар кирбээн. Хыналда чорударга продукциязы негелделерге дүгжүп-даа турган. Ынчалзажок кыйн таварылгада үскүрү четпес продукцияны үндүргени илерээн. Санэпидстанцияның хыналдазын ёзугаар алырга, 7 таварылгада микробиологтуг көргүзүглери таарымча чок болган. Бүдүрүлгеде бүдүрүп үндүрүп турар продукцияга стандарттар чок, ажылдаар черлерде технологтуг карталар, белен продукцияның шынарының журналы чок боор келген. Химиктиг хыналдаларны эрги реактивтер-биле кылып турар. Ол чорук продукция шынарынга үнелел бээриниң шынныынга салдар чедирип турар.

Кызылдың сүт заводунуң, өскелеринге бодаарга, янзы-бүрү ассортиментилиг продукциязын Кызылдың чурттакчылары хүн бүрүде садып ап, ажыглап турар. Бо бүдүрүлгениң инженер-техниктиг ажылдакчылары болгаш ажылчыннары бүдүрүп турар продукциязының шынарын экижидер дээш боттуг хемчеглерни ап турар: шынар хыналдазының бөлүктери тургустунган, ажылдаар черлерниң болгаш ажылчыннарның аттестациязын эрттирген болгаш өске-даа.

Ниитизи-биле алырга, сүт продукциязының шынары оон бүдүрүлгелеринде таарымчалыг эвес деп болур. Ынчангаш фермалардан алдынган чиг эт болур сүттүң эң ханы ажылдап кылыышкыны, ажыглап турар технологияны эң шыгыы сагыыры, чаа технологияларны шиңгээдири дээш улам шудургу ажылдаары чугула.

Людмила ШАГАРОВА.
Стандартизация болгаш метрология талазы-биле республикада төптүң күрүне инспектору.

ЧУРУКТА: Ак-Довуракта ЧЭТ-тиң автоматчыткан электри дериглерниң слесары Анатолий Иванович Бачурин.
Ол-ла бүдүрүлгениң ажылчыны Үжар-оол МОНГУШТУҢ чураан чуруу.

«ШЫҢГАА» ХАРЫЫ

«ТӨЛЕП БЕРБЭЭН»

Арыг-Бажы бригаданың поварлары Светлана Анай-оол биле Севил Сүктермаа оларның шак мындыг аттыг материалынга «Улуг-Хая» совхозтуң директору Начын-оол Балчый-оол харылаан. Ында дыңнатканы болза:

«Бо хүннерде бригаданың улуг повары Светлана Анай-оолга 228, оон дузалакчызы Севил Сүктермаага 262 рубльди продукция дээш санап берген. Ол дугайын күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелинге шиитпирлээн, ана үндезилээш, дужаалды үндүрген.

Оон-биле чергелештир бо ийи поварның кайызы-даа эрткен чылын прогулдап турганын айтыр апаар. Поварлар келир сезонда база прогулдап туруп бээр болза, оларга немелде продукция дээш акша төлевейн баарын баш бурунгаар сагындырар диген. Светлана биле Севилди чайгы үеде чемгерер улузу көңгүс эвээжей бээрге, бирээзин сиген бригадазынга поварлаарын дилээрге, ыпашпаан болгай. Норма ёзугаар поварның чемгерип турар улузу 25-тен эвээш болза, ана дузалакчы көрдүнмээн. Бо бүгү чылдагааннар-биле ийи поварның продукция акшазы маргылдаалыг апарганы шын.

Аныяк улус ажылдап турар коллективиниң арга-сүмезин өөренип көргеш, частырыгларын бо сезонда катаптавас боор дээрзинге идегедивис».

ХЕМЧЕГ ОНААГАН

1989 чылдың январь 15-те «Шын» солунга «Биче чалгаа улуг чалгаага чедирер» деп шүгүмчүлелдиг материалды парлаан. Ында «Сүт-Хөл» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында байдалды шүгүмчүлеп бижээн.

Ук четпестерни чайладыры-биле кандыг-кандыг хемчеглерни алганын директор П. Кара-Сал биле партком секретары Ч. Монгуш олар редакцияга дыңнаткан. Ында мынчаар бижээн:

«Ук чүүлде «Сүт-Хөл» совхозтуң фермазында тургустунган байдалды, ында бар четпестерни шыны-биле айыткан деп санап тур бис.

Амгы үеде тургустунган байдалды экижидериниң кол оруу — ферманы аренда керээзинче шилчидери эргежок чугула деп билгеш, ында адырлар аайы-биле аренда керээзинче кирериниң дугайында чугаалажып, хурал эрттирген. Ол хуралга бо чылын болгаш 1990 чылга чедир кылып чорудар ажылдарның база социал-экономиктиг планнарны чугаалашкаш, бадылап алган. Бо хүннерде ажыглаттынмайн турар кажааларны ажыглалга киирерин, ол ышкаш чунарбажын, столовая база кызылбулуңну тускайлап кылыр дээш оон-даа өске чүүлдерни көрген.

Бо хүннерде ферманы долгандыр четки херим-биле кылыр дээш оон материалдарын сөөртүп экеп турар бис. Ферманың коллективинге экономиктиг болгаш политөөредилгени доктаамал чорудуп турар.

Аалы-агыйынга харысалга чок болганы дээш ферманың эргелекчизи эш М. Ховалыгны сөөлгү доңгулдага арттырган, бригадир-зоотехник В. Ондарны доңгуткан».

Профилактика чоруп тур

ДОКТААМАЛЧЫДАР

Улуг-Хем районга кажангызындан-даа шыңгыы организастаан профилактика үезинде Торгалыг суурга чырык хүндүс бажынга камгаланган бир кижи-биле даштыыртан халдаан үш кижиниң аразынга аткылажышкын болган. Чаа-Хөл суурга эртенгиниң 4 шакта ажылынче бар чораан саанчы Сундуй Чолдайны сантехник Май-оол Сат чеди катап балыглааш, күштеп чазарлаан. Ол-ла суурга акушер-гинеколог эмчи өөнүң эр ээзин бижектээн...

Бо ышкаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң чижээн ам-даа уламчылап болур. Ынчангаш районда байдал ам-даа нарын болуп артпышаан. Бир ай дургузунда кем-херек үүлгедиишкини 40 катап болган. Оларның 16-зы эм аар үүлгедиглерге хамаарышкан. Эрткен чылын ээнриктер сергедир черге кирген 1890 кижиниң 20-зи удуртукчулар, 13-ү СЭКП кежигүннери, 106-зы херээженнер. Чаа чыл мурнунда профилактика бөлүктериниң кежигүннери хамаатыларның кылып алганы 2,5 тонна ээнртир суксуннарын төккен.

Бо фактыларны болгаш сан-чурагайларны чоокта чаа районнуң партия-ажыл-агый активиниң хуралынга чугаалажып көргеш, оон киржикчилери профилактика чорударын доктаамалчыдар болза эки деп түңнелге келген. Моон мурнунда чурум үрээн болгаш ажылдавайн турар кижилер-биле чүгле беседалажыышкыннар чорудуп турган болгай. Ам оларга хамаарыштыр боттуг хемчеглер алдынып турар апарган. Чижээ, ажыл чоктарның бүрүн дензызы тургустунган, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа болгаш Торгалыг суурларында ажыл чок орган 73 кижиниң 47-зин, «Улуг-Хая» совхозта 89 кижиниң 45-ин ажыл-биле хандырган.

Февраль 1-ден эгелеп, районда кижилерниң ажылга тургузарын вайлап-баштаар бот-орулга-чарылгалыг бюро тургустунган. Оон районга эргежок чугулазын «Шын» солун чаңгыс эвес удаа бижээн. Бюроның ажылдааның баштайгы он хонуу эллептиг түңнелдерни көргүскен: районнуң совхозтарынга чүгле малчыннар, а тудуг организацияларынга оргумак звенонуң 21 удуртукчу даргалары херек болган. Оон эвээш-даа эвес, хөй-даа эвес. А «Шагаан-Арыг тудуг» треске 300 ажылчын херек деп чүве бүгүдеге билдиниг. Ол дээрге ам районда арткан ажыл чоктарның санын-даа ушчок көвей ышкажыл!

Профилактика бөлүктериниң удуртукчулары суд болгаш прокуратура органнарының чамдык таварылгаларда кем-херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр холун эрттир «чымчаан» шүгүмчүлээн. Аңаа хамаарыштыр мындыг чижекти айыткан. Эрткен чылын Хайыракан суурга бөлүк оолдар бир уругну күштеп чазарлаан. Оларны ат салдырган, хостап үндүрүпкен. Ол бөлүктүң бирээзи Владимир Бумба-Хуурак база катап кем-херек үүлгеткен. Амгы үеде ол тывылбайн, чаштынып чоруп турар. Чогуур органнар оон буруузун бадыткап чадап турда, В. Бамба-Хуурак үшкү, дөрткү кем-херек үүлгедиишкиннерин кылбас дээрзин кым шынзыктырып шыдаар ыл?

Райкүүском даргазы Дандар-оол Ооржактың чугаалаазы-биле алырга, районда арагачыларның болгаш алкоголиктерниң саны 200, наркоманнарның саны 17 болуп турар. Кижи бодаарга, доң кыжын баш тейлер чашпаныы кайын тывар боор.

Эрткен чылын ээнртир суксуннар белеткээрниң 123 ындыг таварылгазы болган. Ону дагын катап кылган кижилер база бар. Ындыг турбуже, ол дээш чаңгыс-даа херек оттурбаан. Торгаткан кижилер онааган штрафтың чүгле чартызын эгиткен. Негелдениң кошкааң ажыглааш, чамдык кижилер 2-3 хонгаштла, «төнмес-сарыын» хостуг тип каап орар апарган ышкажыл. А кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол нуруузу ээнртир суксуннар ажыглаанындан болур дээрзин кижи бүрүзү билир.

Райкүүскомнуң хайгаарал комиссиязы, шыпап-ла, аңаа, хайгаарап олурарынга өйлешкен. Ол комиссия мурнунда шииттирип чораан 642 кижиниң чаңгызын-даа ажылга тургузарынга дуза чедирбээн. Чок болза аңаа хайгаарап олурбас кылдыр бо комиссияны бир өскээр адаза канчап баар ирги?

Паспорт чурумунуң хажыдышкыннарының дугайын моон мурнунда база чугаалажып турган. Хемчеглер алдынмаанындан «Улуг-Хая» совхозта паспорту-даа, тургуттунгениниң дугайында херечилели-даа чок Кара-оол Кыргыс, Эдуард Доңгак болгаш өскелер-даа тодараттынган.

Активке улусчу дружиналарның дежурныйлаашкынче үнериниң ам-даа идепкейлиг эвезин база шүгүмчүлээн. Тудуг организацияларындан КМК-18-тиң дружиназы ону тоовастаан.

— Ынчанмайн канчаар — деп, активке олурган даргаларның бирээзи демдеглээн.— Колонияның начальнигинден эгелээш, оон ажылчыннары эрткен чылын ээнриктер сергедир черге 95 катап кирген. Дежурныйлаар чай чок.

Партия-ажыл-агый активиниң киржикчилери областың XXI партия конференциязының хоойлу-дурумну быжыглаар болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге, ээнртир суксуннар кылырынга база өске-даа четпестерге удур демиселди күштелдирер талазы-биле шиитпирлерин амыдыралга боттандырарының соңгаарлаттынмас хемчеглеринге хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган. Оон-биле чергелештир профилактика ажылынга удуртулашкыннарны боттандыр болза, четпестерге удур демиселге тодаргай түңнелдер боорту көстүп кээрин дугайын санал берген эштер айыткан.

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» корр.).

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин — амыдыралга

КҮҮСЕЛДЕНИ ОРГАНИЗАСТААРЫ БОЛГАШ ХЫНААРЫ

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы бистиң партиявысты болгаш чурттувусту эде тургустуушкунуң чаа чадазынче кедүрген. Амгы үе-чадада туруп турар сорулгаларны эш М. С. Горбачевтуң конференцияга илеткелинге, партийжи шуулганның резолюцияларында тодаргай айыткан, ол сорулгаларны амыдыралга боттандырары революстуг эде тургустуушкунуң чорудулгазын эгиш чок характерлиг болдурар. Совет ниитилелдиң шынар талазы-биле чаа байдалче бурунгаар шимчээшкинин дүргедедир арганы бээр. Амгы үеде кол сорулга — хүлээп алдынган шиитпирлерни амыдыралга чайгылыш чок боттандырары.

В. И. Ленинниң айытканын ёзугаар «херек кырынга организастап билири бүгү партия организацияларындан болгаш комитеттеринден амгы үениң байдалдарынга негеттинип турар. Херек кырында организастап билир телээде, партийжи директиваларны, хүлээп алдынган шиитпирлерни амыдыралга күүселдезин организастаары, доктаамал хынаары эргежок чугула. «Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин ажыл-херек-биле хандырары. Контрольдаары чугула. Ынчаар кылбас болза, эрги частырыгларның катаптаары чайлаш чок» деп, партия ТК-ның июль (1988 ч.) Пленуму онаалап демдеглээн. «СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-чорудулгазының дугайында» айтырыгны СЭКП ТК-ның ол Пленумунга чугаалажып көрген болгай.

Чаа ниитилелди тургузарының сорулгаларын чедиишкиниг шиитпирлээринге шыңгыы контрольдуң болгаш хүн бүрүде хыналданың эң-не эргежок чугулазын В. И. Ленин Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында, кажан бистиң чуртувус социализмче тургустуушкунче чүгле эгелеп кирген үеле-ле онзалап демдеглээн. «Кижилерни хынаар болгаш ажыл-херектиң ылаптыг күүселдезин хынаар, бүгү ажылдың, бүгү политиканың дүлгүүрү ам ында, чогум-на ында, база катап ында» — деп, Владимир Ильич айыткан. Улуг Ленинниң бо айтышкынныы амгы үеде, бистиң бо хүннеривисте — эде тургустуушкунуң эң-не харысаалгалыг үе-чадазында онза чугула ужурлуг.

Күүселдени тодаргай организастаары болгаш хынаары дээрге партияның политиказын чедиишкинниг чорударының, оон ажылдап кылган айтырыгларын, бүгү партия болгаш күрүне амыдыралының кол принциби — демократтыг централизмни боттандырарының эргежок чугула үндезини-дир.

Күүселдениң контролю болгаш хыналдазы социал-экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге салдар чедирериниң күчүлүг бирээзи болуп, четпестерни чогуур үезинде илередиринге база чайладырынга, ындыг четпестерниң тыптып келирин болдурбазынга дузалап турар. Күүселдениң контролю болгаш хыналдазы — күрүне болгаш административтиг ажыл-агый аппаратының ажылын экижидериниң, эргелел башкарылганың бүгү системазын сайзырангайжыдарының, дүжүметтиг болгаш ажыл чылзыр, ажылдап турар черниң база түс чериниң кызыы эрге-ажыктарын хараар, тетчегелекчи база харысалга чок чоруктарның кандыг-даа илерээшкиннеринге удур демиселдиң эң-не дээштиг чепсээ-дир. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы «Бюрократизм-биле демисел дугайында» тускай резолюцияны хүлээп алган болгай.

Ажылчы чоннуң болгаш хөй-ниитиниң талазындан контрольдаарынга база хынаарынга ажык, хандыр көрүп билир чорук аппараттың ажылының норма-чижээ болган турарын резолюцияда тодаргай айыткан. Эрге-чагырганың соңгулдалыг органнарынга чагыртан хөй-ниитиниң күрүне контролюнуң чаңгыс ай системазын тургузарын конференция сүмелээн. Ындыг система болза улус массаларының, чогаадыкчылар, хоочуннар, херээженнер организацияларының, чоннуң янзы-бүрү кезектериниң база бөлүктериниң эрге-ажыктарын илергейлээн хөй-ниитичи бот-ажыл-чорудулгалыг өске-даа организацияларның ниитипатиназынга болгаш идепкейлиг чорудуга даянган турарын партия организацияларны чедип алыр ужурлуг.

Чуртту эргелеп башкарарының болгаш эргелел органнарын калбаа-биле контрольдаарының херээнге ажылчы чонну киириштирер дугайында ленинчи идея эде тургустуушкунуң чорудулгазының үезинде чаа үндезин ёзугаар катап боттаныр турар күүселдени контрольдаары болгаш хынаары — кадрларны кижизидериниң, оларның ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдарының чугула аргазы, четпестерни болдурбазының, чайладырының, частырыгларны илередириниң болгаш узуткаарының шылгаттынган методу-дур. Чамдык черлерге чогуур контрольдуң мооң мурнунда турбааны эвээш эвес ажылдакчыларның шын оруктан чайлаарынга, телептиг чоруктуң ёзузун оларның чидиреринге, шүгүмчүлелден оларның дашкаарлаарынга, коммунистерниң болгаш улус массаларының санал-оналын тооп көрбезинге чедирип турган.

Ындыг хевирлиг болуушкуннарның когун үзе узуткаар, оларның моон соңгаар тыптып келиринге идегелдиг моондакты тургузар сорулга-биле СЭКП-ниң XXVII съездизиниң даразында негелдени кедүрген: контрольдаар дашкаар организациялар, шүгүмчүлелден хостуг организациялар болгаш удуртукчулар, партийжи харысалгадан дашкаар, оортан хосталган ажылдакчылар партияда чок болгаш туруп-даа болбас ужурлуг. Бо негелде министерстволарга, ведомстволарга, кандыг-даа албан черлеринге болгаш организацияларга, бүгү кадрларга бир демей хамааржыр. Бистиң партиявыс бо негелдени хажык чок барымдаалап, ону амыдыралга боттандырарынга контрольдуң, хыналданың янзы-бүрү аргаларын болгаш хевирлерин ажыглап, үстүнден контрольду адаандан контроль-биле шын холбаштырарынче чүткүп турар.

СЭКП ТК-ның январь (1987 ч.) Пленумунуң доктаалында айытканы ёзугаар соңгулдалыг болгаш томуйлаткан кижилерниң күш-ажылчы коллективтерниң, чурттакчы чоннуң мурнунга үргүлчү отчёттуг болуруң үстүнде сорулгаларга дүүштүр чедип алыры эргежок чугула. Күш-ажылчы коллективтер болгаш чурттакчы чон кажан удуртукчуларның отчёттарын дыңнап тура, оларның ажыл-чорудулгазынга үнелээшкинин бээр болгаш ажылынга күш четпейн турар азы арын-нүүрүн оскунган ажылдакчыларны албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында айтырыгны тургузуп болур. Кадрларның ажылынга контрольдуң тодаргай системазын тургузарын, ол сорулга-биле партия, профэвилел болгаш комсомол конференцияларын, оларның комитеттериниң пленумнарын, улус депутаттарының Советтериниң сессияларын, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң доктаамал комиссияларын калбаа-биле ажыглаарын СЭКП ТК-ның Пленуму сүмелээн.

Ниитилелди демократчыдарының чорудулгазынга контрольдуң болгаш хыналданың херээн демократтыг оруктче киирерин партия шиитпирлии-биле чедип ап турар. Күүселдени организастаарының, контрольдаарының айтырыы эде тургустуушкунуң сорулгаларын шиитпирлээринге улуг ужур-дуалыг дээрзин СЭКП-ниң XXVII съездизи барымдаалавышаан, партийжи шуулганның хүлээп алган резолюциязынга мынча деп айыткан: «Бистиң бурунгаар шимчээшкиниңиз дүргедээн тудум-на, контрольдуң органнарынга бистиң ажылывыска улам улуг черни ээлээр ужурлуг. Ажыл-херектиң байдалын боттуу-биле анализтеп көөр, байдалды, удуртукчуларның ажыл-чорудулгазын тодаргай барымдаалап көөр, бүгү-ле таварылгаларда хемчеглерни эчизинге чедир боттандырар, организакчы бүгү ажылды политиктиг сорулгаларның деңнелинге чедир кедүрер — партийжи удуртулганың стилиниң болгаш методтарының чогум-на бо угаалышкыннарга сайзырангайжыдары чугулаа.

Партияга контроль-ревизия ажылын сайзырангайжыдар, субъективизмге, туразында ажылаар чорукка, партияның политиказынче хуузунуң болгаш таварылгаларының салдар чедирериңге удур идегелдиг магадылалдарны хандырар сорулга-биле чаңгыс ай контроль органын — СЭКП-ниң Төп контроль-ревизия комиссиязын болгаш чер-черге хамааржыткан ындыг органнарны тургузарын, СЭКП ТК-ның чанында Партийжи Контроль комитедин болгаш СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязын, партияның чер-чер организацияларының партийжи болгаш ревизия комиссияларын дужурерин СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы сүмелээн. Ынчаарга чаа органнарны партияның съездилеринге, конференцияларынга соңгуур болгаш оларның мурнунга ук органнар отчёттуг болур ужурлуг.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң айтышкыннарынга, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр хыналданы организастаар талазы-биле бүгү ажылды кандыг арга-биле сайзырангайжыдып болур? Контрольду ылаптыг күштелдирер, оон дээштиин чедип алыр, хыналданы удуртулганың ёзулуг ажыктыг чепсээ болдурар телээде, чүү негеттинип турарыл? Бо айтырыгларга тодаргай харыызы В. И. Ленинниң айтышкыннары болгаш бистиң партиявыстың чедип алган дуржулгазы берип турар.

Херек кырында контрольду боттандырарының эргежок чугулазын Владимир Ильич чаңгыс эвес удаа айтып чораан. «Күүселдени хынаары, херек кырында чүү болганын хынаары — үндезин болгаш кол... сорулга ол-дур» — деп, В. И. Ленин бижээн. Ленинчи бо айтышкынны амыдыралга боттандырарынче бүгү удуртукчу органнары, бистиң бүгү кадрларывысты партия угландырып турар.

Чогум-на дээштиг контроль чүгле ынчаар хандыртынарын практика маргылдаа чок бадыткап турар. Ындыг болзадаа, контрольду организастаар талазы-биле ажыл чамдыкта күүселдениң херек кырында хыналдазынче эвес, а ажыл-херектиң ёзу-хевир барымдаалаан талазынче ховар эвес угланып турарын демдеглээр херек.

Эш М. С. Горбачев СЭКП-ниң XXVII съездизиниң соолунде, үр болбаанда бо айтырыгже кичээнгейни онзалап угландырган. «Бисте кандыг-даа хыналда чогум чүү болуп турарын көрүп көрүшпер. Бижимел тайылбырларны, сан-чурагайларны, протоколдарны, хемчеглер планнарын өөренип көөрүнче, айтырыгны чугаалажып көрген бе, аңаа хамаарыштыр шиитпир хүлээп алдынган бе дээрзиниң тодаргайлаарынче угланган болуп турар. Биргээр чугаалаарга, кижилер-биле эвес, а саазыннар-биле ажылдаарынга, ийе, саазыннарны дамчыштыр кижилерни көөрүнге чанчыккандыр бис. А кижилер канчаар ажылдап, чурттап, чоннуң дугайында бодап турары, оларда кандыг айтырыгларның бары, оларның сагыш-сеткили кандыг болуп турары

КЫРГАННАР КАЯА-ДАА ХҮНДҮЛҮГ

Назы-хары улгаткан кижилерже кичээнгейни күштелдирер талазы-биле чугула сорулга сөөлгү үеде салдынган. Ылангыя СЭКП-ниң XXVII съездинге кижи факторунче кичээнгейни күштелдирер дугайында айтышкын пенсионерлерже кичээнгейлиг болуруун негеп турар. Сагыш салыышкын дээрге пенсионерлерниң амыдырал, кадык болгаш медицина хандырылгазын экижидери-дир.

Бо талазы-биле бистиң республиканың Социал хандырылга министерствозу эрткен чылдарда кандыг ажылдар кылганын база ам кандыг сорулгалар тургустунуп турарын бистиң корреспондентивис Д. Чылым солуурган. Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Кировбиле беседа кылган. Салдынган айтырыгларны болгаш харыыларны моон адаанда парладывыс.

— Сергей Дамбаевич, кандыг-даа ажылдың түңнелин чугаалаарда, сан-чурагайлар херек болгай, ол негелде пенсионерлерге хамаарыштыр алыр болза, дыка хөй болур. Ам канчаар, эрткен чылын Социал хандырылга министерствозунуң үлегерин чеже пенсионер турганын, оларга чеже түңнү төлээнин сан-чурагай-биле айтып турган, чугаалап көрүңерем.

— Шынап-ла, пенсионерлер дугайында медээ чүтле сан-чурагайда. Бо чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, бистиң республикада 52.500 пенсионер бар, пособие ап турарларның саны база ында кирген. Олардан 21.317 кижи назы-харының четкени-биле буянныг дыштанылгазынче үнгеннер-дир, 5284-ү ниити аарыгдан аараан инвалидтер болур, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери 480 кижи бар.

Республикада пособие ап турар хөй уруглуг болгаш чангыс бот иелер 14,3 муң кижи болуп турар. Күш-ажылдың инвалидтери 5,3 муң. Азырадыкчызын оскунган өг-бүлелерде 7,5 муң кижи сапаттынып турар. 600 кижи шериг албан-хүлээлгелиглерниң пенсия ап турар өг-бүле кежигүннери-дир.

Эрткен чылын эвилел болгаш РСФСР чергелиг пенсионерлерден аңгыда, 32,5 миллион рубль түңнүг пенсияны болгаш пособиени төлээн бис. Күрүне пенсиязының дугайында хоойлу ёзугаар тывыскан пенсияның ортумак хемчээли мындыг: назылап кырааннарга — айда 87 рубль, күш-ажылдың инвалидтеринге — 67 рубль, оон иштинде бирги бөлүктүң инвалидтери 90 рубль ап турар. Бирги бөлүктүң шериг инвалидтери айда ортумаа-биле 134 рубль ап турар.

Персоналдыг пенсионерлерниң республикада саны 897, оларның иштинде эвилел чергелиг пенсионерлер 53 кижи, а республика (РСФСР) чергелиглери — 152, а түс чериниң—692. Оларның аразында партийжи стажы 30 чылдан ору кижилер 303...

— Бир-тээ, сан-чурагай-биле холбашкан болганывыста ону ам-даа уламчылаптаалы. Пенсионерлерге транспорт аймаан халаска азы чартык өртээнге садып турар болгай силер. Эрткен чылын чеже машинаны канчаар хуваадыңар?

— Дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтеринге 1988 чылда «Запорожец» маркалыг 68 автомобильди берген бис. Оларның 34-үн чингеткен өртек-биле саткан. Ол ышкаш 32 мотоколясканы, 34 креслоколясканы, 16 велоколясканы берген бис. Шупту пенсионерлерниң транспорт аймаа-биле доразы хандырары берге, оларны оочур ёзугаар хуваап турар бис.

— Социал хандырылга килдистерниң ажылынга доктаап көрзээли. Эрткен чылын райкүүскомнарның социал хандырылга килдистери кайы хире ажылдап келгенил?

— Ниитизи-биле алыр болза, олар боттарының мурнунда салган сорулгаларын чедиишкиниг күүсеткен деп болур. Назы-хары четкен кижилерге, ол ышкаш аарыг-аржык уржуундан ажыл кылыр шинээн оскунганнарга пенсия-пособиени өй-шаанда тыпсыр ажылды элээн идепкейжиткен. Бо талазы-биле мурнунда кирип турган хомудалдар ам эвээжээн. Негелдени күштелдиргенинистиң бир түңнели ол болуп турар. Министерство аппаратының ажылдакчылары чер-черлерже доктаамал унуп, практиктиг дузаны көргүзүп турар апарганы база улуг идиглиг болган.

Ынчалза-даа хомудалдар ам-даа кирип турар. Оон чылдагаанын сайгарып көөрге, хөй кезинде совхозтарның болгаш өске-даа бүдүрүлге черлериниң кадрлар килдизиниң олутпай чоруундан пенсионерлер өй-шаанда буянныг дыштанылгазынче унуп, пенсиязын ап шыдавайн турар чоруктар бар. Хар четкен соонда амна кужурлер документилерин долдуруп, чедер-четпес шынзылгаларын четчелеп эгелээр. Ынчап бистиң ажылдакчыларывысты чамдыкта чөптүг эвес черге буруудады бергилээр. Чогум социал хандырылга органнарында бюрократтар чок дивейн-дир мен, бар болдур ийин, ындыглар-биле ажылдап-ла турар бис. Пенсионер кижи дээш чүгле социал хандырылга органнары эвес, а бүдүрүлгелер, организациялар база ында профэвилел комитеттери сагыш салыр ужурлуг, ол дугайында социал хандырылганы экижидер талазы-биле эрткен чылдың июньда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база ВЦСПС-тиң доктаалында болгаш августа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң кады ажылдап кылганы комплекстиг программазында тодаргай айыткан...

— Ук документилерниң күүселдези кайы хире чоруп турарыл, Сергей Дамбаевич, үе эзээн эрткен-дир, баштайгы түңнелдери көстүп эгелээн боор аа?

— Көстүп эгелээн. Оларны күүседир талазы-биле бистиң министерствовустуң коллегиязы хемчеглерниң ажылдап кылган болгаш түс-түс килдистерже чоруткан, чамдык ажылдар кылдынып турар. Бодувустуң-даа кылып турар ажылывысты база бо талазы-биле чер-черде партия, совет органнарның эгелээшкини-биле кылдынып турар солун дуржулгалар дугайын чугаалап көрзээли.

Бистиң республиканың чазаа комплекстиг ол программаны ажылдап кылган соонда, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң күүскому «1988—1990 чылдарда сагыш салыышкынның комплекстиг программазын бадылаар дугайында» шиитпир хүлээп алган. Ында пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң социал-амыдырал байдалдарының бүгү талаларын хаара тудуп, ында кирген пункт бүрүзүнүң күүседир үезин, харыысалгалыг кижилерниң айыткан. Бо хүннерге чедир пункт бүрүзү барык күүсеттинген. Район Совединиң күүскомунуң чанында координация чөвүлелиниң ажылы дээштиг болганын демдеглээр херек, ону райкүүском секретары Д. Ш. Хертек удуртуп турар.

Бай-Тайгага хамаарыштыр эки эгелээшкиннер оон-даа өске бар. Райкүүском, районнуң херээженнер чөвүлели социал хандырылга килдизи-биле демнежип алгаш, районнуң бүгү херээженнеринге кыйгырыг үндүрген. Пенсионерлерни болгаш назылап кыраан кижилерни түс-түс агиткварталарга хуваап, оларның хайгааралын күштелдирген. Ол эгелээшкинни СЭКП райкомунуң бюрозу деткээн.

Кызыл-Даг кодээ Соведи (күүском даргазы Елена Салчак), «Кызыл-Даг» совхозтуң дирекциязы (директору Сесер-оол Түп) ук суурда назылап кыраан болгаш инвалидтер-биле кере чарган, ынчангаш оларның хөй кезин ажылдай берген. Олар совхозунга мал-маган өстүрүп берип турар. Оларга эргежок чугула чүүлдерни совхоз чедирип берип турар.

Эрткен чылын пенсионерлер совхозунга 70 хире тонна эътти дужааганы — пенсионерлерни күш-ажылче хаара тудуп турарының бадыткалы. Бо чылын 4 аал ниити чурттаар бажыны база пенсионерлерге совхоз тудуп берген.

Эрзинде база багай эвес ажыл чоруп турар. Райкүүскомунуң социал хандырылга килдизиниң планында интернационалдыг албан-хүлээлгезин күүседип чораан эзи келбээн дайынчыларның өг-бүлелеринче кичээнгейни угландырган. Ол ышкаш назылап кыраан болгаш персоналдыг пенсионерлер-биле ажылдың тодаргай планын тургускан. Эрткен чылын чүгле «Чаа орук» совхозка күш-ажылдың дөрт хоочуннарының өг-бүлезин бажың алган.

Бии-Хем районда социал хандырылга килдизиниң ажылдакчылары районнуң партия, совет органнарының киржилгези-биле эрткен чылдың бирги чартыында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының 235 өг-бүлезин чингеткен өртектиг одаар чүүл-биле хандырган. Ол ышкаш ук районда пенсионерлерниң болгаш чангыс бот арткан хоочуннарны 2000 чылга чедир чурттаалга бажыңы-биле хандырар дээш салган сорулгазын чедиишкинниг күүседип турар. Малчыннап чораан, пенсияже үнген хамаатыларга чурттаалга бажыңы бээр айтырыгны ук районда чугулалап көрүп, ону боттандырып турар. Школачыларның кужу-биле шеф дузазын кырганнарга чедирип турар дузалы база үлегерлиг, тимуржулар болгаш Кызыл Крест, Кызыл Чартык Ай ниитилелдериниң кежигүннери хоочуннарны үргүлчү хайгаарап турар.

Таңды районнуң пенсионерлери болгаш инвалидтери тараа артынчызы, комбикорм, одаар чүүл-биле эки хандыртынып турар. Мал азыракчыларының эпитежилгези оларга эки дузаны чедирип турар. Ол ышкаш районнуң пенсионерлериниң чурттаалга бажыңы-биле хандырып турары база эки. Интернат-бажыңнарже кырганнарны, профтехучилищелерже аныяк инвалидтер чорудар талазы-биле Таңдыда социал хандырылга килдизи база чогумчалыг ажылдап турар.

Мындыг хевирлиг чижектерни хөйнү кирип болур. Ынчалза-даа боже сагыш салбайн турар районнар база бар. Ылангыя пенсионерлерни күш-ажылга хаара тудар талазы-биле хемчеглер кошкак боттанып турар дээрзин айтыр апаар. Ол ышкаш пенсия тыпсып турар үеде эвээш эвес частырыглар база болуп турар.

— Назылап кыраан кижилерни тускай чурттадыр интернат-бажыңнар чежел, олар чеже орунугул, ында амгы үеде чеже кижи чурттап турарыл, күрүнеден кайы хире акша-хөреңги чарыгдаттынганыл?

— Республиканың Социал хандырылга министерствозунуң өргээнинде ниитизи-биле 725 орунуг дөрт интернат-бажың бар, оон иштинде Кызылда интернат-бажыңы 155 орунуг. Ол бажыңнарның ажыл-ижинге үнген чарыгдал эрткен чылын 1101 муң рубль болган. Бо дээрге хоочуннар дээш күрүнениң сагыш салыышкынының бир бадыткалы-дыр. Кызылдың интернат-бажыңын 75 орунга улгаттырарының документизин бо хүнде кылып чорудуп турар.

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДАП ТУРАР

«Күш-ажылдың хоструу» совхозтуң тудугжулар бригадазы эрткен чылын орулгалыг ажылдап, бот-акталапнышкынның ажыктыг талаларын улам хандыр өөренип турар.

Сергей Севекке удурткан цех 402 кубометр ыяшты пландан дашкаар дилдирип, орулгалыг ажылдап турар. Опай-оол Севек баштаан чазаныкчылар совхозта өттүраан фермаларының, хойжу бригадаларының, аңгы-аңгы коллективтерниң чагыгларын хандырган.

Орулгалыг ажылдап турар ол бригада бо чылдан эгелээш, совхоз-биле кээрэ чарып, кооперативтиг организастааш, чаа байдалдарда ажылдап кирген.

Очур-оол ТҮЛҮШ.

МЕДЭЭЛЕР

БООДАЛДААШ, СӨӨРТҮП ТУРАР

Ыраккы Мөңгүн-Тайгада ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң механизастаттынган бир бригадазы Улуг-Хем районнуң девискээринде саван боодалдааш, совхозунче чүдүрүп чорудар ажылды уламчылап турар.

Совхозтуң хоочун ажылчыны Хурал Шожууга удурткан ол бригаданың кежигүннери «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан салбырының хову-шөлдеринден хүлээп алганы 140 тонна саванны январь айының дургузунда шуптузун боодалдааш, сөөртүп чедирип алган. Ол ажылды шылыпкын чорударынга «МТЗ-80» тракторда пресс-техчи механизмниң башкарыкчызы Чүргүй-оол Хертек, аныяк ажылчын комсомолчу Бызый-оол Шожуу, дуржулгалыг чолаачылар коммунист Валерий Самыя, Валентин Кара-Сал үйгү-дыш сагынмайн, кызымаан көргүскен.

Бригада амгы хүннерде «Улуг-Хая» совхозтуң хову-шөлдеринде саван боодалдаарын уламчылап турар.

Очур-оол ТҮЛҮШ.

ХААРА ТУДАР

Январь 14-те үнген «Шын» солунда Кызыл-оол Комбуйнуң «Хойжуларның ажыл төлевирин улгаттырза» деп материалын чүүлдүгзүнүп, бо каш одуругну бижип ор мен. Аныяктарны мал ажылынга хаара тудар дээш кандыг хемчеглерни ап келбедиве, чеже кыйгырыгларны салбадывыс дээр. Түңнел чок. Чок болуру-даа чөп. Коллективке өскен аныяк кижи ээн даглар аразында кыштагже чүге дээш бар чыдарыл?

Бистиң «ҮТКА 25 чылы» совхозта инектиң ийи фермазы бар. Механизастаттынган фермаларга беэн инек кадарар. Бызаа ажаар кижилер тывылбас апарган. Чүге ындыгыл? Оор-сук көвей-дир. Чаңгыс инек оорладыптар болзуңза, ол кажан-даа тывылбас, а төлевири дыка улуг. Айда ажылдап алыр шалың дыка эвээш. Инек кадарганының өртээ 1-2 рубль дивейн, 3—5 рубль чедирзе кандыгыл? Ону чай, кыш дивейн, доктаамал төлезе? Суур кадарчыларны инекти чүгле күнүүге кадаргаш, бир инекти азы молдурганы кадарганының айда өртээнге 7 рубль чедир төлевир алыр болгай.

Инек бригадирлериниң, ферма эргелекчилериниң шалыңы база чер албас. А оларның харыылаар ужурлуг чүүлдериниң көвейин канчаар! Мен бодаарымга мындыг: малчыннарның ажыл төлевирин улгаттырып, пенсияже үнер хуусаазын кызырыптар болзувусса, чүгле ынчан удуртукчулар кадарчыларны шилип олурар апаар.

Галина ТРАПААН.
Арыскан сүт-бараан фермазының эргелекчизи.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ДААЛГАНЫ АЛДЫМ, КҮШ ЧЕТТИРБЕДИ

Кызыл хоорай — бистиң республикавыстың найысылалы. Оон республиканың өске хоорайлары, суурлары үлегер алыр болгай. Ынчангаш хоорайывыс корум-чурумнуг, арыг-шевер болурун күзээр мен.

Хоорайда элик-даа, ээ чок-даа ыттар кудумчуларда бөлүк-бөлүү-биле чоруп турарын чон эскерип, көрүп-даа тур боор. Бир катап ажылдан чанып оргаш, Рабочая кудумчузунга хөй бөлүк ыттарга таварышкаш, бергедеп үндүм. Бажыңымга келгеш бези удуп чадап, хөй бодалдар угаан-сагыжымга кирип тура хондум.

Эртенинде ажылдаар черимге келириимге, Кызылдың садыг баазазының директорунуң кабинединге ажыл-агыйжы чугаа болган. Баазаның директору Б. Т. Санчы баазаның девискээринде хөй ыттар чыглып кээп турарын, оларны анаа тургуспас ажылды организастаар дугайында даалга берди. Ажылым ниим-биле баазаның девискээринде чоруп турар ыттарның кайыын кээп турарын өөренип көрүп, хемчегин ап эгеледим. Ук ыттар чүгле садыг баазазында эвес, чанывыста курхандырылга, соодукчу, нефть баазазы—ол ынчаар шуужуп чоруп турар болду. Олар 20—30 шаа кылдыр эдержип алган чоруп турарлар. Кежээки үелерде ажылдаары дыка берге.

Ыттар-биле демиселге шуут күш четпейн баргаш, хоорайның чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинче эргелелинче телефоннап айтырдым. Хоорайның чааганжыдылга комбинадының шуут дорт хүлээлгези чорудар ажылы деп харыыны алдым. Ол черге бодум бижик бижип алгаш, директорга эт салдыргаш, чеде бээримге, ону харыылаар ажылчыны-ла боор, аныяк урут хыйланмышаан, «Бисте ону өлүрер ажылдакчылар чок» дээш мени чула хөректээш, тоомчага албаан. Садыг баазазынга турган каш ыттарны өлүргеш, хоорайның бок төгер черинге аппардым.

Анаа ол ыттарны топ турумда бир чолаачы көргеш, «Силер шын эвес кылып турар-дыр силер. Оларның кештерин сойгаш, тон, идик, бөрт кылыр болза эки-дир» диди.

Кудумчуларда ээн болуп-бөлүк болуп алган ыттарның ээлери баглавас болза, оларны уйуткаарын чарлаары чугула деп саналдыг мен.

Хоорай Совединиң депутаттары болгаш өске-даа хөй-нииити организацияларын чонга тайылбыр ажылын чорудуп, элик-даа, ээ чок-даа ыттарны тударын чурумчулары чугула деп саналдыг мен. Удавас чае келир болгай. Черлик амытаннар чамдык халдавырлыг аарыгларны база тарадып болур. Бо талазы-биле хоорай Совединиң күүскому бо айтырыгны өөренип көөрүн идегеп, чогумчалыг шиитпирлээр дээрзинге идегедим.

Базыр-оол САРЫГЛАР.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

Н. ТАКЭСИТАНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ТОКИО. (СЭТА). Японияның премьер-министри Н. Такэсита парламентиге чүве чугаалааш, чазактың моон соңгаар боттандырып чорудар даштыкы политиказының айтырыгларынга доктааган. Совет Эвилели-биле чугааланжышкынарны калбартырынче болгаш ханыладырынче Япония кичээнгейлиг салып турар деп, Нобору Такэсита чугаалаан. Ийи чурттуң даштыкы херектер министрлери эрткен чылдың декабрьда ужурашкаш, дээди деңнелге чугаалажышкынны кылып болурунуң дугайында дугуржулганы кылган. Ынчан болган ужуражышкынның үезинде ийи талалыг харылзаалар талазы-биле чугула санал-оналда солчулгазы болган. Ооң түңнелинде Совет Эвилели-биле калбак харылзааларны тургузарынга, тайбың керээзин чарарынга таарымчалыг байдалдар тургустунуп келген.

Ындыг болзажок, ол бүгү дугуржулга Японияның «соңгу талакы девискээрлерин эгидип бээр» дугайында негелдезин хандыртывар болза, мынчан боттанып болур деп, Японияның чазааның удуртукчузу медеглээн. Ийи чурттуң аразында харылзааларны хөгжүдеринге күзел чок боон турарын япон удуртукчу ындыг ижамлыг негелде-биле бадыткаан.

ДУЗАЛАМЧЫНЫ СОКСАТКАН

НИКОСИЯ. (СЭТА). Даштыкы парлалга органнарының дыңнатканындан алырга, КНО-нуң талазындан Афганистанның чонунга материалдыг дузаламчыны көргүзерин, ылангыя аъш-чем аймаа-биле хандырарын соксадыр ужурга таварышкан. Эрткен неделяның төнчүзүнде Афганистанга 30 тонна аъш-чем эккелген эфиоп авиакомпаниязы моон соңгаар Афганистанче самолеттар чорударындан ойталаан. Египеттиң авиакомпаниязы база ындыг шиитпир хүлээп алган.

Чурттуң экстремисчи бөлүктери Каттышкан Нацияалар Организациязының дузаламчызын сөөртүп турар самолеттарны боолап турар. Ол чуртче анаа транспорт-биле чүък чорударын база бергедеп турар. КНО-нуң чүгүн эккел чыткан автотранспортту чоокта чаа экстремистер үптеп каапкан.

Моол Арат Республиказы. Улан-Батор хоорайда Сухэ-Баторнуң шолу.
А. ЯКОВЛЕВТИҢ фотозу. (СЭТА).

...бо бүгү чүүлдер херекке алдынмайн турар. А партийжи ажылдың алыс утказы чогум-на ында болгай»—деп, ол чугаалаан. Контрольдуң болгаш хыналданың үстүнде демдеглеттинген ындыг чаржыктыг практиказындан бүрүн чайлаарын удуртукчу органнардан, бүгү кадрлардан партия шиитпирлиг негеп турар.

Контрольдуң системазын сайзыраңгайжыдып, ону күштелдирер, дээштиң бедидер дугайында сагыш салбышаан, оон чедиишкинин хыналдаларының саны-биле эвес, а оларның түңнелдери-биле колдуунда хандыртынар дээрзин барымдаалап көөр херек. Бо херекке ёзу-хевир барымдаалаар чорукту канчап-даа болдуруп болбас, ажылды бодамчалыг, тодаргай организастаары эргежок чугула. Хыналда бүрүзү херек кырында ажыктыг болуп, ажыл-херекти экижидериниң эрге-ажыынга боттуг идигин бээр кылдыр контрольду шак ынчаар организастаары негеттинип турар.

А күүселдениң херек кырында организастаары-биле хыналданы сырый холбаштырып, контрольдуң үезинде четпестерни, частырыгларны чүгле илередир, демдеглээр эвес, харын оларны шиитпирлиг чайладырынга дузалаар, чүгле ындыг таварылгада күүселдениң хыналдазы эң эки түңнелди берип турар. Ынчаарга контрольдуң алыс сорулгазы чүгле «илередир, сойгалаар» эвес, харын эдип, ээп билири болур деп, В. И. Ленин өөреткен.

Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезинге массаларның ёзулуг контрольун хандырар төлээде, ол шиитпирлерниң канчаар күүсеттинип турарын, анаа контрольдуң, хыналданың түңнелдерин ажык-чарлыг, калбак хөй-ниитиге, бүгү ажылчы чонга билдингир болдурары эргежок чугула. Бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң удуртукчулары, колхозтарның болгаш кооперативтерниң баштаар черлери ажык-чарлыы-биле ажылдаар, хөделир ужурлуг деп партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюциязында айыткан. Бүдүрүлге болгаш социал айтырыглар канчаар шиитпирлеттинип турарын, боттарының коллективтериниң ажыл-чорудулгазының түңнелдерин, сап-хөө байдалын ажылчы чон тодаргай билген турар ужурлуг. Ынчаарда ажылчы чон партияның экономиктиг политиказының херек кырында канчаар күүсеттинип турарын, совет ниитилелдиң политиктиг системазының чаартылгазын ылаптыг билип ап болур. Ажык-чарлыг чорук улусчу контрольдуң, хоойлу-дурум камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазындан ыяап-ла бүрүн хамааржыр.

Ажык-чарлыг чорукту калбартырынга массалыг информация чепсектериниң ролю улуг дээрзи билдингир болгай. Хүлээп алдынган шиитпирлер, эде тургустунуушкуннуң сорулгалары херек кырында канчаар боттанып турарын контрольдаарынга оларның бар аргаларын бүрүн ажыглаары чугула. Массалыг информацияның чепсектери болза, чуртта ажыл-херектиң байдалын бүгү чонуң талазындан контрольдаарының дээштиг аргазы болур ужурлуг деп, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы онзалап демдеглээн. Ынчангаш парлалганың шүүмчүлелин шеглээрин-даа, анаа боттуг эвес, хынаттынмаан болгаш амыдыралды хажыдыышкынның көргүзер информацияның медээлериниң парлаттынаа бээрин-даа болдуруп болбас.

Шиитпирлерни күүседир талазы-биле ажылды организастаар дугайында чугаалавышаан, ол ажылдың чедиишкиннег болуру ук шиитпирлерни хынамчалыг, бодамчалыг, эки белеткээнинден улуу-биле хамааржыр дээрзин демдеглээр херек. Биргээр чугаалаарга, мергежилдиг, ажыл-иштиг ёзу-биле белеткеттинген болгаш хүлээп алдынган доктаал салдынган сорулгаларны чедиишкиниг күүседиринге улуг идиглиг болур. Сорулгаларны тодаргай айыткан шиитпирлерниң күүселдезин хынаары, организастаары черле чиик болур дээрзин амыдырал бадыткап көргүскен.

Хандыр бодап, ылаптыг белеткеттингеш, хүлээп алдынган шиитпир —ол дээрге коллективтиг бодалдың үре-түңнели-дир. Ындыг шиитпирни хүлээп алырынга хөй бодаашкыннар, бүгү талалыг анализ, бүгү айтырыгларны чугаалажып көөрү. Биргээр чугаалаарга, бүгү тала-биле ылаптыг дедзилээри негеттинер. Ынчангаш шиитпирни хүлээп алыр мурнунда байдалды боттуу-биле бүгү талалыг өөренип, анализтеп, четпестерни азы частырыгларны болдурган чылдагааннарны, байдалдарны илередип, дуржулганы ажыглавышаан, ук четпестерни чайладырынче угланган хемчеглерни хары угда боттандырар херек.

Доктаалдарга, шиитпирлерге практиктиг хемчеглерни, сорулгаларны, оларны күүседириниң хуусааларын, харыысалгалыг кижилерни азы албан черлерин, тодаргайлаарга, сонуургалдыг организациялар-биле, специалистер болгаш эртемденнер, күш-ажылчы коллективтер-биле сүмележири эргежок чугула. Кижилерниң эрге-ажыынга хамаарылгалыг шиитпирлерниң төлевилелдерин күш-ажылчы коллективке, чонга чедирип дыңнадырын, ында айыткан хемчеглерни ажылчы чоннуң канчаар көрүп турарын тодаргайлаарын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы сүмелээн.

Шак ынчаар бүгү тала-биле белеткелдиг болгаш хынамчалыг хүлээп алдынган шиитпирниң кол үнези чүдел дизе, ону чугаажок, ыяап-ла күүседиринде, ында айыткан негелделерни болгаш сорулгаларны боттандырарында болур.

Тергиин эки сүмелерни болгаш ажылга удуртулга болдурар айтыышкыннарны берип турар, ынчалзажок ол сүмелерни болгаш айтыышкыннарны амыдыралга боттандырып билбес, херек кырында контрольду хандырып шыдавас ажылдакчыларны В. И. Ленин шыгыы буруу шаап чораан. Ынчаарга хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин организастап, коллективтиг ажылдап кылдынган шиитпирлерни амыдыралга боттандырып билир чорукту Владимир Ильич кандыг-даа удуртукчунуң ажылчызының, практиктиг мөзү-шынарының эң чугула көргүзүү кылдыр санап чораан.

А ол чүл дээрге хүлээп алдынган шиитпирниң күүселдезин организастаары болгаш хынаары даараазында хүнде дораан эгелээр ужурлуг дээни ол-дур. Бирги ээлчегде чугула чүүл — хүлээп алдынган шиитпирни партия организацияларынга, хамаарышкан тодаргай күүсекчилерге чедирери, ук шиитпирни чигезин-биле айыткан хуусаазында күүседиринге кандыг чүүлдерниң негеттинип турарын коммунистерге, ажылчы чонга тайылбырлаары болур. Боттарының хүлээп алган шиитпирлерин партия организацияларынга, коммунистерге дүрген чедирер арга амгы үеде партия органнарында бар. Ындыг түрбүже, хыналданың болгаш күүселдениң бо чугула талазынче чамдыкта чогуур кичээнгейни угландырбайн турары хараадаанчыг. Партия комитеттери боттарының хүлээп алган шиитпирлерин, планнарын парторганизацияларга озалдаашкын-биле чедирип турарының фактылары чамдык черлерде ам-даа бар. Оон уржуундан ук шиитпирлер болгаш хемчеглер планнары чогуур организакчы, мобилизакчы салдарны чедирип шыдавас дээрзи черле билдингир. Демдеглеттинген четпестерден бүрүн чайлаар, партийжи шиитпирлерни, ында айыткан сорулгаларны чигези-биле күүседиринче коммунистерни, бүгү ажылчы чонну эвилелдээр төлээде, ук шиитпирлерни күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң хуралдарынга, коммунистерниң хуралдарынга чугаалажып көөрү, тодаргай тайылбырлаары, кижилерниң санал-оналдарын ап, дыңнаары чугула.

Шиитпирлерниң күүселдезин хандырар дээш партия комитеттери болгаш организациялары ук шиитпирлерни боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерниң планнарын чогаадырының база күүседириниң практиказын калбаа-биле ажыглап турар. Ынчалзажок доктаал, шиитпир бүрүзүнге хамаарыштыр хемчеглерниң планнарын чогаадыры болдунмас болгаш оон хереэ-даа чок дээрзи черле билдингир. Ындыг хемчеглер эң чугула болгаш улуг шиитпирлерниң күүселдезинге хамаарыштыр ажылдап кылдынган турар ужурлуг. Өске арткан шиитпирлерге хамаарыштыр хүн бүрүнүң оперативтиг организакчы ажылып чорудуп турар.

Шиитпирлерде болгаш хемчеглерде айыттынган сорулгалар доктааттынган хуусааларында күүсеттинген турарын хандырар төлээде, доктаамал шыгыы контроль эргежок чугула. Ындыг контрольду В. И. Ленин «дендии чигези-биле» чорудар херек деп айыткан.

Партийжи директиваларның, хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин контрольдаары болгаш хынаары — удуртукчу органнарның эң чугула хүлээлгези-дир, олар ук хүлээлгени кымга-даа дамчыттпайн, боттары дорту-биле күүседир ужурлуг. Күүселдениң хыналдазын четчир авторитеттиг болгаш ажыл-херекти билир кижилер баштарып удуртуруп, эрге-дужаалдың бүгү чергелериниң удуртукчулары хыналданы боттары дорту-биле кылырын Владимир Ильич негеп чораан. «Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң, Күш-ажыл болгаш Камгалал Чөвүлелиниң база Улус Комиссарларының Биче Чөвүлелиниң ажылын эде тургузар дугайында» А. Д. Цюрупага чагаазынга ол мынча деп саналдаан: «...Күүселдениң хыналдазы Силерниң ажылыңарның төвү болган турар ужурлуг». Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары хонукта бир-ийи шакты ажылдың хыналдазын боттары кылырынга ажыглаары эргежок чугула деп, В. И. Ленин санап көрген.

Партия комитеттериниң пленумнарынга, бюроларынга болгаш секретариаттарының хуралдарынга парткомнарның болгаш партия организацияларының отчёттарын доктаамал дыңнаары контрольдуң шылгаттынган аргазы болуп турар. Ону партия ажылының практиказынга калбаа-биле ажыглап турар. Оон-биле черлештир күүселдениң хыналдазын чер-черге —партия организацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге дорту-биле чорудары эң эки түңнелдерни берип турарын амыдырал бадыткаан. Ындыг хыналданы чер-черде партия комитеттериниң кежигүннериниң, калбак активтиң, коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң идепкейлиг болгаш сонуургалдыг киржилгези-биле чорудары чугула. Шиитпирлерниң күүселдезин организастаар, хынаар, партия организацияларының, кадрларының ажыл-чорудулгазын контрольдаар талазы-биле ажылга парткомнарның бүгү кежигүннерин киириштирери — партияның соңгулдалыг органнарының ролюн, эде тургустунуушкунуң салым-чолу дээш оларның харыысалгалыг болуруң бедидериниң идегелдиг аргазы-дыр.

Партийжи иштики демократияны улам ыңай бүгү талалыг хөгжүдеринче, калбартырынче, ханыладырынче, партияның Программазының болгаш Уставының негелделерин күүседири, партийжи амыдыралдың норма-чижектерин шыңгыы сагыыры дээш коммунистерге, партия организацияларынга негелдени улам-на күштелдирериниче бүгү партияны СЭКП-ниң XXVII съездизи болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы угландырган. «Пролетариаттың организакчы ролюн (а ол дээрге кол роль-дур) шын, чедиишкинниг болгаш тиилелгелиг хандырар төлээде, пролетариаттың иштики политиктиг партиязының шыңгыы төпчүдүлгезин болгаш сагылга-чурумну херек болуп турар» деп, В. И. Ленин өөреткен.

Партия кежигүннериниң быжыг туруштуг, медерелдиг сагылга-чуруму — совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү адырларынга социалистиг бедик сагылга-чурумнуң эргежок чугула үндезини, факторну дээрзин СЭКП барымдаалап турар. А бүгү коммунистерниң мындыг сагылга-чуруму амгы үеде онза чугула ужур-дузалыг. Организастыг чорук болгаш сагылга-чурум кезээде, бүгү чер болганга, ылангыя амгы үениң бүдүрүлгезиниң байдалдарында онза чугула деп, СЭКП ТК-ның январь (1987 ч.) Пленуму демдеглээн.

Социалистиг сагылга-чурумну ооң бүгү талаларынга — күрүнениң, керээниң, күш-ажылдың, сан-хөөнүң сагылга-чурумун быжыглаары — эде тургустунуушкунуң чорудулгазында шиитпирлээр ужурлуг эң чугула сорулгаларының бирээзи-дир. Сагылга-чурум болгаш организастыг чорук чок кандыг-даа контроль болгаш хыналда чогуур түңнелди берип шыдавас. Сагылга-чурумнуң чамдык черлерде кошкап, божааганы, хууда харыысалганың кудулдааны совет ниитилелдиң бурунгаар хөгжүлдезинге улуг моондак болуп турар. Чамдык ажылдакчыларның чогум-на сандаргай, кем-буруулуг харыысалга чок чоруу Чернобыльдың атомнуг электростанциязынга үрелиишкинниң, «Адмирал Нахимов» пароходтуң суугже үрелип киргениниң кол чылдагааны болганын истелге илередип бадыткаан болгай. Ынчангаш ниитилел амыдыралын демократчыдарынче угланыышкынны СЭКП чайгылыш чок боттандырбышаан, ниитиниң сагылга-чурумун быжыглаарынче онза кичээнгейни угландырып турар. Быжыг сагылга-чурум болза социалистиг демократияны улам долу боттандырарының, эде тургустунуушкунуң сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээриниң, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң чугула үндезини болуп турар.

П. ШВЕП.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

КУЛЬТУРАДА ЧАА ЧҮҮЛДЕР

СЭТА-ның корреспондентилериниң чуртуун культура амыдыралының дугайында медээлериниң географиязы Карнаттардан Ыраккы Чөөн чүкке чедир боор турар.

◆ **ЛЕНИНГРАД.** РСФСР-ниң алдарлыг артизи Павел Егоров немец улустуң улуг композитору Роберт Шуманның чогаадыкчы ажылын шинчилээриниге болгаш пропагандалаарынга делегей хүлээп көрүүшкүнүң чедип алган. Ленинградчыны совет күүседикчилерден эң-не баштайгы Шуман шиитилелиниң кежигүнүнге соңгаан.

◆ **ЕРЕВАН.** Ында тургускан кино өдүүктериниң республика шиитилелиниң кол сорулгазы болза амгы үениң кинематографының хөй санныг айтырыгларын шинчилээриниге идепкейлиг киржири. Хөй-шиитиниң чаа организациязының баштаар черлиниң составында көскү режиссерлар, операторлар, критиктер, а ол ышкаш кинога хандыкшылдыг энтузиастар кирген.

◆ **ВОЛОГДА.** София дугайының эрте-бурунгу көгүжүүрларын кожга кагынчылазы ырладып эгелээн. Амгы үеде чурт-шинчилел музейин Вологданың төөгү-архитектура болгаш уран чүүлдүң музей-заповедниги кылдыр эде тургускан соонда, эрте-бурунгу хоорайга коңгулуур музыказының концерттери үргүлчү болуп эгелээр.

◆ **ЧЕЛЯБИНСК.** «Минута иштинде» деп аттыг конкурсту Челябинск областың кинога хандыкшылдыглары эрттирген. Ооң киржикчи бүрүзү чүгле 60 секунда иштинде солун теманы илередирин оралдашкан. «Минута иштиниң» лауреаттары Москвага баар болгаш делегей конкурстарынга киржир.

◆ **ВЛАДИВОСТОК.** Находка чурттуг чурукчу Геннадий Омельченко бодунуң чаа ажылдарын көрүкчүлерге бараалгаткан. Чогаадыкчы ажылы Приморье-биле холбашкан мастерниң делгелгезин Владивостокта ажыткан. Авторнуң чуруктарында тераан черниң, бодунуң чангыс чер-чурттугларының амыдырал-чуртталгазының дугайын көргүзүп турар.

◆ **ХАРЬКОВ.** Ажыл-агыйларның херенгизин каттыштырып турган. Шевченково деп суурда районнуң Культура бажыңын тудуп кааг. Харьковта күрүнениң А. С. Пушкин аттыг үлегерлиг орус шии театры чаа Культура бажыңын шефтеп эгелээн.

◆ **ЧЕБОКСАРЫ.** Чувашияның уран чүүл музейиниң ажылдакчылары ында ажыткан «Февраль кежээлери» деп фестивальга П. Чайковскийниң «Ыдыктыг Иоанн Златоустуя» ырызын байырлыг байдалга күүсеткен. Баштайгы ужуражылгаштынны Русьтуң тургустунганының 1000 чылынга тураскааткан. Ооң тускай программазын Чебоксарының музыка училищезиниң хору белеткээн. Волгада эрте-бурунгу хоорайның аныяктарының дилээн ёзугаар шаандагы үеден бистиң хүннеривиске чедир делегей уран чүүлүнүң эртинезинге холбашкан ындыг кежээлерни февральда безин ааза капты организастаар.

◆ **БИКИН.** (Хабаровск край). Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары — Бикинниң хоорай библиотеказының номчукчулары бажыңнарындан үнмейн чыткаш-ла, чаа номнар-биле таныжар аргалыг болганнар. Тускай дерзээ автобус хүннүң-не номчукчуларның адрестеринге барып турар. Хоочуннарның литератураларны шилип алырынга библиотекарьлар дузалап, солун, сеткүүлдерде үнген материалдарны таныштырып турар. Бикинниң культура-чырыдыышкын ажылдакчыларының дуржулгазын Приамурьениң өске хоорайларының болгаш суурларының культура ажылдакчылары нептередип эгелээн.

◆ **ЛЕНИНГРАД.** Планеталар шимчээшкининиң дуржулгазын ажыткан немец астроном Иоганн Кеплерниң Мюнхен хоорайга парлаткан эртем ажылдарын ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының бойдус төөгүзү болгаш техника институдунуң Ленинградта салбырының фондузунга дамчыдып берген. Ук ажылдарны моол мурнунда Россия садып алган турган болгаш Ленинградка шыгжаан турган, амгы 25 томнуг чаа үндүрүлгезин ГФР-ден авторлар белеткээн.

(СЭТА).

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың спорт комплекизинге чоокта чаа хол бөмбүүнге зона маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Бай-Тайга районнарда эмнелге коллективтериниң эмчилериниң эр, херээжен улустуң ийи-ийи командалары ойнааш, медицина ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң спартакиадазының база бир чадазын эрттирген.

Үш хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде эр улус командаларының аразынга Улуг-Хем районнуң эмнелге ажылдакчыларының командазы бирги черни алган. Ийигизин шөлдүң ээлери — Барыын-Хемчик районнуң төп эмнелгезиниң командазы ээлээн. Херээжен улус аразынга маргылдаалар сөөлгү ойнарга чедир чидиг демиселге эрткен. Аңаа Барыын-Хемчик районнуң төп эмнелгезиниң командазы бирги, ийигизин Улуг-Хем районнуң командазы ээлээн. Маргылдаа соонда Улуг-Хем районда дүрген дуза чедирер автомашина чолаачызы Александр Лопсаңга, Арыг-Үзүү суурда аптека эргелекчизи Ольга Дамбаага, Бай-Тайгадан кежер эмчи Семён Күжүгетке, Сүт-Хөлден акушер Долаана Оржакка маргылдааның эң эки ойнакчызы деп тускай шаңналдарны тывыскан.

Эмнелге ажылдакчыларын спортчу маргылдааларже киириштиреринче удуртукчулар эвээш кичээнгей салып, харын-даа ойнаар ужурлуг кижилер орнунга өске кижилерни киириштирип турары амгы үениң негелдезинге дүүшпес. Чаңгыс катап чылда эртер маргылдаага өске кижилер киириштирери хомудаанчыг болгаш профэвилел комитеттери маргылдааны эрттирер дээш боттарының коллективиниң эвес, а өске спортчуларга акша-төгерик чарыгдап турар.

Моон соңгаар өске-даа ажыл-агыйлар удуртукчулары, профэвилел комитеттериниң даргалары, спортчу инструкторлар ажылчын спартакиаданың негелдезин ёзугаар коллективтер аразынга маргылдааларга коллективтиң «чиңгине» кежигүнү спортчуну киириштирери күзенчиг. Ынчан харын кандыг-даа бичии коллективтерге спортчу бөлүктер немежир.

Сергей МАНЧЫН,
«Тыва даг-дүгү» комбинатта спорт-комплекс директору.

СОРУЛГАЗЫ — КАДЫКШЫЛ

ЧУРУКТА: «Альтруистерниң—кыжын сугга эштирлерниң ваннАзы. Р. НЕТЕЛЕВТИҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохроникАзы).

50 БОЛГАШ 80 ЧЫЛДАРДА

1956 чылга чедир Мугур-Аксы ортумак школага физкультура башкылап турган мен. Ол үеде кылып каапкан канат, перекладина ышкаш эрги суурда ам-даа турар чорду ийин. Меңгүн-Тайгага Тожу дег хар чаар эвес, Мугур, Каргы хемчигештериниң суунуң кышкы үеде чайынныдлаары ааЙлыг эвес, дүне-нин-не көрүнчүк ышкаш кылдыр чайындылааш, доңа берген чыдар. Дожунга коньки-леп, хоккейлээр боордан өске, хаак маргылдаазы, дагдан бадары болдунмас чер-ле болгай.

1956 чылда Тожунуң Ий ортумак школазынга физкультура башкылап чеде берген мен. Ынчан Тожуга конькилээр байтык, конькини танывас улус болчук. Дыштаныр хүннерде улуг-биче-зи чок Тоора-Хем суурнуң адаа дужунга эрик кырынга лозуң, плакаттыг, «Старт», «Финиш» деп бижиктерлиг маргылдааларга кижи деп чүве дыка-ла хөй болур чер чораан. Ий, Адыр-Кежиг суурлары база-ла массалыг хаактаашкын, маргылдаа кылыр дээш коңгүг идепкейлиг чор турган чүве.

Ол чылдарда 10, 15, 30 километрге бирги, ийиги, үшкү черлерни кымга-даа бербейн турган Дожугай, С. Сарыг-Хуваа, К. Караштаа, А. Кунаа, Ф. Тау, М. Тамдын-оол дээш өскелерни-даа адап болур.

Ынчан партия Тожу райкомунуң ийиги секретары турган С. И. Бадаа Кызылдан коньки эккелгеш, школачыларны конькиге өөредип кээрейн. Ий хемниң дожу бойдус чаяаган, тергиин-дир дээримге, деткээн чүве. 1957 чылдан эгелеп, чүгле Ий суурга эвес, харын район масштабтыг хоккей маргылдааларын эрттирип турары чаңчыл апарган. Ам-даа Ий суурнуң школачылары, аалдылар-даа массалыы-биле конькилеп, хоккейлеп турар. 1957 чылда янзы-бүрү дистанцияларга коньки маргылдааларынга Кызылга Тожудан кээп киржип, шаңналдыг черлерге чедип турган бис. Хаакка база-ла республика маргылдааларынга доктаамал киржип турдувус.

Бо 80 чылдарның эгезиндеп бээр хаак спортунче кымдаа сагыш салбастаан, шуут уттундурган дизе частырыг болбас. Тоора-Хем школазынга спорт залы ажыткан харын. Дапттыг соонда эвес, а чылыг черге майкалыг ойнаары кымга-даа эптиг-ле ыйнаан.

Спорт залының туттунганы чүгле школачыларга эвес, а аныяктарның-даа хостуг үезин чеп эрттирериниге улуг рольду болганын демдеглевес арга чок. Шынап-ла, районнуң улуг даргалары баштааш маргылдааларга киржип, чылыг залга ойнаар турдулар.

Ий ортумак школазынга база бир спорт залы немешкен соонда, аңаа районнуң волейбол, баскетбол маргылдаалары эртип, а совхоз төвүнүң улуг-биче организацияларының, суурнуң кудумчуларының аразынга маргылдаалар үргүлчү эртип. өөредикчилерниң күш-культура кичээлдери аңаа эртери-биле чаңчылчаап, хаактаар талазы-биле программада бердинген шактарынче безин сагыш салыры сөөлгү үеде сулараан.

Кызылга келгенимде-ле массалыг чүс-чүс улуг-биче кижилерниң Тайга станциязынче үргүлчү чорууп турарын көргеш, Тожуда хаак, конькиниң уттундурупкан калганынга сагыжым саргыыр. Комсомол, спорт комитеди аныяктарны хаак спортунче эдилелдеп шыдавас бе деп айтырыгны чайгаар салырдыр мен.

Саая САМИЯ.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРГЕН, КОНКУРС УЛАМЧЫЛААР

Солуннар редакцияларының, радио болгаш телевидение коллективтериниң, журналистерниң болгаш авторларның «Бойдуска ленинчи ёзу-биле хамаарылга дээш» деп айтырыгның адаа-биле чорааш турар республика конкурзунуң 1988 чылда түңнелин жюри үндүрген. Конкурсче кирген материалдар-биле танышкаш, олар кол-дуунда көрүлдениң негелделеринге дүгжүп турарын, номчукчуларга, радиодыңнакчыларга болгаш телекөрүкчүлерге бойдусту камгалаарының, ооң курлавырларын чеп ажыглаарының ленинчи идеяларын чедирип, Төрээн чуртувуска ынакшылга кижизидериниге, республика дугайында билиглерин калбартырынга олар идигин берген дээрзин жюри демдеглээн.

Парлаттынган болгаш дамчыткан материалдарның онза ужур-дузалыын, оларның идей-уран-чечен деңнелин, жанрларының янзы-бүрүзүн база дээштиниң барымдаалап көргеш, ооң негелдезинге дүүштүр, жюри тиилекчилерни илереткен.

ЧОГААДЫКЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕРДЕН:

Бирги шаңнал — 200 рубль түңнүг акша болгаш бирги черге диплому-биле Тыва АССР-ниң Телерадиокүрко-мунуң радио дамчыдылгазының коллективин;

Ийиги шаңнал — 150 рубль түңнүг акша болгаш дипломбиле «Тувинская правда» солуннуң редакциязын;

Үшкү шаңнал — 100 рубль түңнүг акша болгаш Хүндүлел бижик-биле «Шын» солуннуң редакциязын шаңнаан.

Авторлардан **бирги шаңналды** Хүндүлел бижик-биле катай «Тувинская правда» солуннуң киидис эргелекчизи **В. С. Кривдикке** «Вертолет-биле... аңнаашкын», «Шөлдерде өлген балык» деп материалдары болгаш «Дириг суг» деп очерги база бойдус камгалалының темазынга авторларның материалдарын организастааны дээш;

Ийиги шаңналдарны хүндүлел бижиктер-биле катай «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи **М. М. Кенин-Лопсаңга** Гастелло аттыг парктың айтырыгларынга болгаш Туранның № 1 школазының дендрарийиниң камгалалынче уткаан бөлүк материалдары дээш, ол ышкаш Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажыга республиканың чамдык черлериниң экологтуг байдалынга хамаарышкан солуннарга болгаш радиога үнген материалдары дээш;

Үшкү шаңналдарны болгаш хүндүлел бижиктерни Кызылдың башкы институдунуң улуг башкызы **М. Ф. Андрейчикке** экология талазы-биле онзагай материалдары дээш, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң киидис эргелекчизи **К. Ш. Моңгушка** «Төрээн бойдузувус» деп радиодамчыдылгага идепкейлиг киржип турганы дээш, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң харыысалгалыг секретары **М. Д. Хоюг-оолга** бойдус эрыннарын организастап үндүрүп турганы дээш тывыскан.

Мактал шаңналдарны «Тыва үлетпүр-аныыр» бүдүрүлгеге каттыжыышкынның улуг охотоведи **А. С. Санчатка**, республиканың балык камгалал инспекциязының инспекторгу **В. Е. Смирновага**, гидрохимлабораторияның начальниги **В. В. Николаевке**, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киидизиниң эртем секретары **К. Д. Аракчаага**, «Тываның аныяктары» солуннуң киидис эргелекчизи **М. М. Дулуштарга** тывыскан.

Ооң-биле чергелештир жири бойдус камгалалы болгаш экологтуг кижизидилге айтырыын «Красное знамя», «Улуг-Хем» болгаш «Молодежь Тувы» солуннар четпес чырыдып турарын, бо чогаадыкчы конкурска телевидениениң журналистериниң коңгас кириишкинин демдеглээн.

Конкурсту эрттирип турар Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди, Тываның Аргалыыш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны, «Тыва үлетпүр-аңныыр» бүдүрүлге каттыжыышкыны, Бойдус камгалалының Бүгү-россия ниитилелиниң республика организациязы, Аңчыларның болгаш балыкчыларның эки тура ниитилелиниң баштаар чери, Респотребсоюзтуң белеткелдер эргелели болгаш республиканың Журналистер эвилелин Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың шиитпирлеринде тодараттынган бойдус камгалалының, ооң курлавырларын чеп ажыглаарының болгаш чонуң экологтуг кижизидилгезиниң айтырыгларының чугулазын барымдаалааш, «Бойдуска ленинчи ёзу-биле хамаарылга дээш» деп чылдың чорудун турар конкурсту уламчылаар деп шиитпирни база катап хүлээп алган.

1989 чылдың конкурузунче кирген солунга парлаан, радио болгаш телевидениеге дамчыткан материалдар, чуруктар, фотолар бойдусту камгалаарының ленинчи идеяларын, Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың бойдус курлавырларын билдилиг ажыглаар, эрга-ыштты, дириг бойдусту, атмосфераны, черниң херээнүң, чер иштиниң сугларын камгалаар талазы-биле шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш демисээн чырыдар ужурлуг. Материалдарга бойдус камгалал организацияларының болгаш ведомстволарының, бойдуска ынакчыларның, активчилерниң ажылының дугайында, ол ышкаш хоорай, суурларның чаагай-жыдылгазынга хамаарышкан чүүлдерни кирер. Бойдус камгалалының темазынга хамаарышкан материалдарның сорулгазы болза, республиканың чонун бойдуска, ооң байлактарынга камныг болурунга болгаш ооң төтчеглекчилеринге эптеш чок болурунга кижизидери болур.

Конкурска чогаадыкчы коллективтер, профессионал чогаалчылар, чурукчулар, журналистер, фоторепортерлар, парлалганың, радио болгаш телевидениениң штаттан дашкаар активчилери, фотога хандыкшылдыглар, бойдус камгалал организацияларының ажылдакчылары болгаш активчилери киржип болур.

ТИИЛЕКЧИЛЕРГЕ ДАРААЗЫНДА ШАҢНАЛДАРНЫ ДОКТААТКАН:

Чогаадыкчы коллективтерге: 200 рубльдиң бир бирги, 150 рубльдиң бир ийиги, 100 рубльдиң бир үшкү шаңналы;

Авторларга: 150 рубльдиң бир бирги, 100 рубльдиң ийи ийиги, 75 рубльдиң үш үшкү болгаш 25 рубльдиң беш мактал шаңналдары.

Материалдарны, фото-чуруктарны, чуруктарны республика болгаш район солуннарынче, Радио болгаш телевидение талазы-биле күрүне комитединче чорудар. 1989 чылда парлаттынган болгаш дамчыткан материалдарны редакциялар Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинче декабрь 15-ке чедир чорудар.

ХОРАННАНЫЫШКЫННЫ БОЛДУРБАС ДИЗЕ

Уруглар хораннанып болур чүүлдерниң хевирлери кончуг хөй. Амыдыралда практикадан алырга, уругларның эмден хораннаныры, амыдыралга ажыглаар химиктиг чүүлдерден, хоран үнүштерден, газтардан, насекомнарның болгаш чыланның хораннарындан уругларның хораннаныры хөй таваржып турар.

Чемден хораннаныры составында таарышпас янзы-бүрү бүдүмелдерлиг болгаш үрелип, эргижирээн азы чедир хайындыртынмаан чем аймаандан, хоран мөөгүлерден болгулаар. Аңаа эът, колбаса, творог, сметана, консерва болгаш оон-даа өске дүрген үрелинчел аъш-чем аймаа хамааржыр.

Уруг хораннаны берген таварылгада шын диагнозту тургузарынга ада-иениң дузазы кончуг херегледтиннер. Уругнуң кускузун топтап көөр, ооң чыдын, өңүн эскерер, кандыг аъш-чемни, үнүштүң, эмниң хайылбаан артынчылары кускузунда бар бе, ону илередири чугула. Ынчангаш уруг аарый бээр шактарының мурнунда чүнү канчап турганын, чүнү чигенин билип алыры диагнозту дүрген тургузар, шын эмнеп эгелээр арганы бээр.

Аас таварыштыр (чиген, ишкен чемнерден болгаш өске-даа чүүлдерден) хораннаны берген болза, ооң хамчы тараарының дүргени хөй чылдагааннардан хамааржыр. Химиктиг болгаш эм аймактыг чүүлдерниң хөй кезии кижиниң иштинге 20—60 минута дургузунда синер. Бир эвес хөйнү ишкен болза, хоран организмге синери элээн каш шактар азы хонуктарлаа иштинде уламчылап болур.

Бусталыр ээилдиргилерден, чүүлдерден (угарлыг газ, янзы-бүрү бустар, ээилдирикчилер, меңгүн суу) тыныш органнарын дамчыштыр база хораннанып болур. Чамдык үстелчек чүүлдер (фенол, бензин, керосин, спирт) кеш дамчыштыр организмче дүрген синер. Чаар эмнерден (зелёнка, борная кислота, меңгүн суу холуктуг ээилдиргилер дээн ышкаш) болган хораннанышкыны эскербейн баары бола таваржыр.

Хораннанышкынның баштайгы үезинде төп нерв системазынга, тыныш органнарынга өскерилгелер (эпчок чүүлдер) болгулаар. Ынчап уруг шагзырап, чындыраар, кылажы, шимчээри өскерли бээр. Азы кылыкталыпычал, түүгүз, ыглаар апарып болур. Бир эвес хораннанышкын ханылаар болза, ылангыя бичии уруглар медерелин-даа ышкынып болур. Уруг ынчаар аарый бергениниң (үстүнде чугаалаапывыс ышкаш) баштайгы демдектерин ада-иези үезинде эскерген турар ужурлуг, чүге дээрге озалдаары уругнуң амы-тынынга кончуг айыылдыын утпаза чогуур. Чамдыкта ада-иелер уруун аңаа чөрүүлеп, ытлап...

Эмчиниң сүмези

...сап турар боор дээш тоомчага албайн, хелүн эрттирип алгаш, бичии кижиниң байдалы баксырап, медерелин чидирипкенде эмнелгеге эккээри бо-ла таваржыр. Ындыг үеде хоран организмче сиңе бергени ол. Бир эвес эгезинде-ле илереттингенде уругга суг ижиртеш, кустуруп, иштн-хырнып чуур турган болза, хуусаа узай бергеп үеде дамырже күштүг эмнер дамдыладып эмнээр апаар.

Хоран бүдүмелдер организмге тараарга баш мээзиниң ажылдаары баксыраарындан хан-дамырның, чүректиң ажылдаарынга база багай салдарлыг апаар. Хораннанган кижиниң эринерин көгерип, тынышташ бээр. Тыныш органнарынга киргизээш-даа болу бээр.

Хораннанышкынның баштайгы демдектери эскертине бээрге-ле, эмнелгеге дүргенне чыттырары чугула. Чамдыкта ада-иелер уруу элээн каш эмнер (таблеткалар) чипкен деп тура-ла, а эмниң шилин (хавын) эккелбес болур. Кандыг эмден хораннанганын шын билип алзала, аңаа удур эмнээшкинни дүргени-биле кылып болур.

Мана бир мындыг таварылганы көргүзүп болур. 4-5 харлыг бичии оол даштыгаа кудумчуга медерел чок чыткаанын эртиген-дүшкен кижилер көрүп кааш, дүрген дуза чедирер машинаны чалапкан. Байдалы берге, медерел чок ооду күштүг эмнээшкин кылыр (реанимация) палатага чыттырыпкан. Ооң карманынга эм шили чорааныл эмчилер эскерип, тып алган. Аарыг бичии оол мээң участогумда болган, Сережа Долининиң дораан таныг каан мен. Эмге хораннанган ол оол үш хонук иштинде медерел кирбейн чыткан.

Карактын чымчак кештерин дамчыштыр хораннанышкын болганда, карак иштин чылыг суг-биле эки чуур. Думчук, аас иштинге, ок-таалайга хоранныг бүдүмелдер дегген болза, медерелин ышкынмаан, чугаалап шыдаар элээди уругларның аас иштин хөй катап чайып төгерин, думчук иштин чылыг суг-биле эки чугдурарын чедип алыр. Медерелин ышкынган уругларның аас иштин марляны өттүргеш, эки чодар. Хораннанышкын болганда уругга баштайгы дузаны ада-иелер азы чоогунда турган кижилер чедирери чугула.

Хоранныг бүдүмелдер ижин-хырынче киргенде, сугбиле дүрген-не чудуурары албан. Ынчаар кылырып хораннанышкынның баштайгы шактарында-ла кылыры чугула. Боду кузуп шыдавас бичии уругну дылының дөзүнден салаа-биле баскаш, кустурар. Хораннанышкын болганда шаандакы үеден чон сүттү ажыглап турганын база утпаар. Кускан суу арыг болгуже катап-катап кылыры эки. Сүтнуң температуразы 35 градустан өрулевес ужурлуг.

Уругнуң хар-назының барымдаалаар, дыка хөй сүт ижиртип болбас. Чаа төрүттүнген чаш уругга 15-20 мл, 2-3 харлыгда 200—250 мл, 5-6 айлыгда 100—110 мл, 4-5 харлыгга 300—350 мл, 9-12 айлыгга 150—200 мл, 6-7 харлыг уругга 350—400 мл сугну ижиртир. Уруг кузуп турда, оон бажын доңгайтып бээр. Кусторарда чуну-даа холуваан, чүгле арыг сугну ажыглаар херек. Сода, марганцовка, дус болгаш оон-даа өске чүүлдерни сугга холуванар.

Бир эвес уруг медерелин оскунган болза, ону кустуруп, иштн-хырнын чуп болбас. Ындыг уругнуң кускузу тыныш органнарынче кирип, байдалы улам нарыыдап болур.

Уксус азы кислоталардан хораннанган үеде хоран дегген черни суг-биле дүрген-не чуур азы марляны, аржыылды өттүргеш, чодуп каптар. Дүрген дуза чедирер машинаны саадатпайн чалаар. Ижин-шөйүндүже кирген хоран ханынче синип дамчый бээр. Ынчан эмнээриниң бир аргазы — арыглаар клизма кылыры, кудуу олуртур чүүлдер бээри.

Хораннанган уругну эмнелгеге эрте-ле эккелгенде, хоранныг бүдүмелдерни үндүрүп, үезинде эмнээшкинден улуг бергедээшкин болбайн, уруг дүрген сегип келир.

Хораннанышкынны болдурбазы ада-иениң серемчилелдиг болурундан хамааржырын утпаза чугула.

Чечек ОНДАР,
Педиатр.

«Шынның» чарлалдар бюрозу

Кызылдың автооруң техникуму 3 ай хуусаалыг белеткел курстарынга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур. Кичээлдер 1989 чылдың март 1-де эгелээр. Өөредилге дээш 25 рубльди кайы-даа почта салбырындан № 14102 агар санче шилчидер.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 415, 206 дугаар кабинет.

Чонуң дыштанылгазын организастаарын өөскүдер болгаш бот-тывынгыр уран чүүлдү хөгжүдер сорулга-биле боттарының күзелдеринерпи, салымнарыларын болгаш шүгүмчүледдерниерин бижимел-биле кирип кээриинерин үлегер чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг республика төвү дилеп тур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 15.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның база албан черлериниң удуртукчуларының кичээнгейинге

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга дүүштүр тускай болгаш албан черниң чиик автомобильдерлиг автоажыл-агыйлар ындыг машиналары бүрүткеткен КАИ черлеринге катап бүрүткедиишкинниң кылдыртып алырын дыңнадып тур. Ону кылдыртырының бетинде бюджет организацияларынга албан черлериниң чиик автомашиналарының лимит шыызылгалары, а тускай машиналарның чогуур табельдерин демдеглеп алгаш келир. Бот-орулга-чарылгалыг организациялар ындыг машиналар дугайында күш-ажылчы коллективтиң үндүрген шиитпирин демдеглеп алгаш келир.

Катап бүрүткедиишкин кылдыртпаан автомобильдерни чылдың техниктиг көрүлдезинге хүлээп албас.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— «Шуурган болур дугайында сагындырыг». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларр. 10.45 — медээлер. 10.55 — 11.55— Уруглар шагы. 15.30—Медээлер. 15.40 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.50 — Калмык АССР-ниң Күрүнениң «Тюльпан» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 16.35 — чурттуң телестудияларының барымдаалыг фильмнериниң баштайгы көргүзүү. «Кол утпанышкын», «Шенелде». 17.15 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 — Мультфильм. 18.20 — «Аве Маша». Ажылдап турар херээженнерниң нарын айтырыглары. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Ажыл-херекчи кижилерниң ужуражыышкыны». 20.05 — Үш серийлыг уран-чечен телефильмниң көргүзүү. «Өлүрүүшкүн чарлаттынган». А. Кристиниң романын ёзугаар. 1-ги серия. (Великобритания, 1984 ч.). 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Балет, балет». 22.45 — «Үш кооперативке соната». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 — Бөгүн делегейде. 23.25 — 23.50 — «Виктор—тиилекчи». Рок-гитарист В. Зинчук дугайында барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.15 — эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35— Л. Н. Толстой. «Бал соонда». 7 класс. 9.05 — испан дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Нинти биология. Дириг амытаннар канчаар сайзырап келгенил. 10.35; 11.35— Биология. 7 класс. Сүт-чемиштиглер. Хевирниң характеристиказы. 11.00 — испан дыл. 12.00 — «Иллюзион». Уран-чечен фильм «Катька — саазын ранет». 13.30 — Медээлер. 13.40 — 14.20 — орус танцы аас чогаалының концерти. 17.05 — Медээлер. 17.15 — телефильмнер: «Тайгадан репортаж», «Байырлал соонда».

КЫЗЫЛДАН

18.05 — уругларга фильм. 18.20 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Аңдуналыышкы чоруктуң база найыралдың негелдези-биле». 18.50 — медээлер. 19.00 — «Ажык чугаа». Тыва АССР-ниң соцхандырылга министри С. Д. Киров телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг улуснар, чаштар!». 20.15 — Г. Свиридов. Концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — 22.15 — барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 — «Танго, танго, танго». Дош кырынга ойнаар. «Шупту сылдыстар» деп ансамбльдиң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.35 — Мультфильм. 18.55 — Дашкованың дугайында телефильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг улуснар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Игла» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ВИДЕОЗАЛ»: «Приключение пингвиненка Лоло» 10.00, 16.00, «Транссибирский экспресс» 12.00, 14.00, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 126» 9.30, «Стрелы Робин Гуда» 13.00, 16.30, «Она защищает Родину» 10.50, 14.40, «Осознание» 18.10, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Армия Трясогузки» 11.00, 12.30, «Подростки» 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к.б: «Мерзавец» 17.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага бичие булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 28—33, чамдык районнарга 20—25, хүндүс 16—21, чамдык районнарга 8—13 градус соок.

Кызылга бичие булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 31—33, хүндүс 16—18 градус соок. Агаарның базыышкыны 719 миллибар, а ол-шыгы 75 хуу.

367000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; ◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-62; 2-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-08; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-40; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи— 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 244. ТС—00046

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 17 пятница № 41 (13941)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

МЕДЭЭЛЕР

ЗАВОД АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭР

Чадаананың бот-орулга-чарыгалыг орук-тудуг участогунуң ажылчыннары 1989 чылда кылза чогуур ажылдарының планын хуралга бадылап алганнар. Бо ажылагый чылында оларның кылыр ужурлуг ажылдары-ла хөй. «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Суг көвүрүүн ажыглаалга дужаар, Баян-Тала суурнуң кудумчузун асфальтылаар, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң Шуй хемде көвүрүүн. Чадаана хоорайга нийи аал нити чурттаар нийи бажыңны тудар дээш оон-даа өске. Ниити-биле 952 муң рубльдиң тудуг ажылдарын кылыр боол. участоктуң ажыл-ишчилери дугурушкан.

Амгы үеде Ак-Довуракта даг-дугун болбаазыраткалындан арткан сайны 1988 чылда тургускан асфальт заводунче сөөртүп турар. Ук завод апрель айдан эгелеп продукцияны бере бээр. Заводтуң ажылдаарынга чугула херек материалдарның бедеткели-биле чергелештир, орук тудуунга херек техника аймаан септеп турар. Келир чайын завод биле орук тудуу ажылдың эң изиг чеой болу бээр.

Сүүр-оол ОНДАР. Механик.

ДИРЕКТОРНУ СОҢГААН

Тес-Хем районда Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозту удуртуп турган Наксыл-оол Ооржактың өске ажылче шилчээни-биле чаа директорну соңгуур негеттинип келген. Берт-Даг суурнуң кодээ Культура бажыңынга совхозтуң ажыл-ишчилери сыңышпас кылдыр чыглып кээп, удуртукчуну шилип алырының демократтыг аргазы — соңгуудаларга идепкейлиг киришкеннер. Совхозтуң чаа директорунга соңгудар нийи кандидатураны СЭКП Тес-Хем райкому идип үндүрген. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң ажыл-ишчилериниң талазындан кандидатура чок болган. Директорнуң албан-дужаалынга кордакчылар совхозтуң кол инженери В. Д. Чооду. Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозтуң кол мал эмчизи А. С. Куулар боттарының ажылдаар программазын чыылганнарга таныштырган. Ажылагыйның экономиказын экижидерининң оруу аренда керээзи, малдың уксаазын экижиткеш, оон продуктулуун бедидери, ажыл-ишчилерниң амыдырал хандырылгазынче сагыш салыры дээн кол угланыышкыннарлыг В. Д. Чоодунуң программазын чыылганнарның хөй кезии деткип. ону совхозтуң директорунга бадылаан. Виктор Довууевич Чооду директорнуң албан-хүлээлгезин күүседип кирипкен.

Биче-оол ДОЮНДУП.

БИР ТОННАНЫ КАМНАП АЛГАН

Чадаананың автотранспорт бүдүрүлгезинде Орус-оол Монгуш автошкола доосканындан бээр 11 чыл болган. Орус-оол Санмалович Кызылдан, Абакандан янзы-бүрү материалдарны сөөртүп турар. Оон чуруун коллективтиң хүндүлел самбыразында киирген.

Чүък сөөртүр талазы-биле чыл планын 201 хуу күүсеткен. Ынчангаш бирги черни ээлээн. Бо чолаачы техникага авжок камныг. Эрткен чылдың түңнелинде бир дугуйну. 835 рубль түңнүг артык кезектерни база 920 килограмм кывар-чаар материалдарны камнап алган.

Күзелин чедип алган кызымак чолаачы 1989 чылда 800 муң километрни чүъктүг эртер, 1 тонна кывар-чаар материалдарны, бир дугуйну, 600 рубльдиң артык кезектерин камнап алыр хүлээлгелиг.

Амгы үеде О. С. Монгуш Кызылдан тудуг материалдарын, раарезтеп хөмүр-даш дажыглап, хүн нормазын үргүлчү 120—150 хуу күүседип турар.

Орус-оол Монгуш хөй-ниитичи автоинспектор, ууусчу контроль бөлүүнүң кежигүнү. Ол даалгаларын база ак сеткилдиг күүседип турар.

Аранчаа ОНДАР. Чадаана хоорай.

Соңгулдаларга уткуштур

ИЙИЗИН ШИЛИП АЛГАН

Тес-Хем № 655 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң Самагалдайга болган хуралдынга Эрзинден— 70, Тес-Хемден —70 делегат база чалаттырган төлээлер хуралга киришкен.

Хуралдың хүн айтырыы— соңгулда округунга депшиттирген кандидаттарны чугаалажыры база оларны бүрүткээр дугайында шиитпирин хүлээп алыры.

Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы Б. К. Шомбун илеткел кылган. Ийи районнуң күш-ажылчы коллективтери ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга боттарының эң-не төлептиглерин депшиткенин, оларның төлээлери эде тургустунуушкунуң ёзулуг-ла демиселчилери болурун чон бүзүрээнин ол чугаалаан. Күш-ажылчы коллективтерниң адааны кандидаттарның дугайын илеткелчи кысказы биле таныштырган. Оларның доңчу намдарларын келгеннерге үлеп берген болганда, оон немей таныжып ап болурун дыңнаткан.

Хурал даргазы депутаттарга кандидаттарның программаларын дыңнаарынче кирерин чарлаан. Алфавит барымдаалап, баштай Эрзинде Ленин аттыг совхозтуң № 1 хойжу бригаданың бригадири Маадыр Төмүровна Кыныраа-ны индирже чалаан.

— Бир эвес мени депутатка соңгупса, малчыннарның амыдырал - чуртталгазының, ажылдаарының байдалдарын экижидеринге үлүүмнү киирер мен. Электри энергизин ажыглавайн орар малчыннар хөй. Моон уламындан телевизор болгаш өске-даа эттиажыглавайн турар. «О-Шынаа» совхозтуң малчыннарынга болгаш өске-даа ону ажыглаар орар турлагларны электрижидерин чедип алыр мен. Ол ышкаш нийи районга уруглар садтарын туттурарынче сагыш салыр мен — деп ол чугаазын түңнээн.

Депутатка кандидат, ВЛКСМ Тес-Хем райкомунуң бирги секретары Александр Самданович Санчатка сөс берген. Оон программазындан чамдык кол чүүлдер бо. Чурттаар бажың — эң-не чугула болуп турар, мичээнгеш кижилерниң боттары бажыңнар тударынче эвилелдээр мен. Ол ышкаш культура албан черлери, уланчыг ясли-садтар чидиг айтырыгларының бирээзи. Нарын, Мөрен суурларга бо айтырыгларны шиитпирлээринче сагыш салыр.

Аъш-чем продуктуларын көвүдедир херекке идепкейлиг киририр. Самагалдайда чаа эмнелгени туттурарынче база Эрзинге, Шуурмакка спорт комплекстерин кылдырарынче үлүүм киирер. Алды харлыгларының өөренир баазазы, бүдүрүлге объектилери нийи районда чегей. Бо бүгүнү экижидерин чугулалаарын ол аазаан.

— Социал байдалды экижидери черле чугула. Кадыкшыл бирги чергениң айтырыы-дыр. Самагалдай эмнелгези 1930 чылда туттунган. Ол эргижирээн. Чаа эмнелге тударын чоптуг — деп, Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң хойжузу, депутатка кандидат Байыр Максимович Сувандии чугаалаан.

Малчыннар — ог-бүле, аренда керээлери-биле ажылдап турган, эң-не чиик өртектиг эътти, дүктү, сүттү бүдүрери. кайы-даа районга чер ажылын сайзырадыры, сугаттыг черлерин чөп ажыглаары чугула айтырыглар. Оон ыңай аныяктарны эки өөредир, кижизидер. Бир эвес чон бүзүреп соңгуптар болза, үстүнде айытканым айтырыгларны боттандырар дээш кызып ажылдаар мен деп, ол хүлээнген.

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хойжузу Сайртов Каевич Хайныга сөс:

— Мени ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидадынга депшиткен коллективтерге өөрүп четтиргеним илереттим. Бир эвес мени ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуп каар болза, кижилерниң материалдыг байдалын экижидер дээш кызып ажылдаар мен. Ийи районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче киирзэнгейни улгаттырар мен. Малчын кодааннарын электрижидери чугула. Кыргаи малчыннар амдаа хөй. Оларны аныяктар солууп ужурлуг. Хойжу бригадавыста аныяктарны ажылдадып киирдивис. Бо ажылды амдаа экижидер бис.

Чурттаалга бажыңнары, культура албан черлери дээш шиитпирлээр айтырыглар хөй. «Кызыгаар» совхозта Дооутунуг бугазын катап ажыглаалга киирери чугула. Ол ногаа тарыырынга улуг идигниг болур. Оон ангыда «Агроулетпур тудуг» каттыжышкынының Шуурмакта пунктуну четпес механизастаттынганындан, мыштың артынчыларын чөп ажыглавайн турар. Олар чүгле 40 хуузу ажыглаттынып турары канчап-даа таарымча чок. Ону эдеринче сагыш салыр мен. Сугаг черлерниң ыштарын кежерин болдурбаза эки. Куранда чурттакчыларның садыг, эмчи хандырылгазын экижидерин чедип алыр мен. Кайы-даа районнуң ажыл-агыйларында, өске-даа черлерде ясли-садтар айтырыы чидиг байдалда. Бо айтырыгны шиитпирлээрин болгаш программада салдынган сорулгаларымны чедип алыр дээш бүгү күжүмнү салып ажылдаар мен.

Депутаттарга кандидаттарны депшиткен коллективтерниң төлээлекчилери сөс алган. Шуптузу 17 кижи саналдаан. Оларның чамдыктарының саналдарын киирейн. Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң малчыны А. С. Соян:

— Бөгүн депутаттарга кандидаттарны сайгарып турарывыс эки-дир. Доңчу намдарларын база таныштывыс. Чон эң-не дээрелерин идип үндүргөө. «Чодураа» совхозтуң малчыны Б. М. Сувандии база ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары А. С. Санчат олар келир үениң аныяк кадрлары-дыр. Бо кижилерниң оруу ырак, бети дээрге, беш чыл ажыладапсын. Ооң соонда ажылының түңнелин көөр апаар. Бодум ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турдум. Дуржулгамдан билир мен.

Үстүнде адааным эштерин бодаарга С. К. Хайның бодунуң күш-ажылчы базымын 1957 чылдан эгелээн. Ол меңээ прицепщиктеп турду. Ол ог-бүле туткаш малчыннааш. ам 23 чыл болган. Малчын мергежилин кончуг эки билир. Кандыт-даа даалгаларны чажам дивес күүседир кижилерниң бирээзи. Мындыг ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» атты эдилеп чоруур. ВЛКСМ-ниң XVI съездизиниң делегадынга-даа соңгуттуруп турду. Хамаарышкан эң чидиг айтырыгларны программазында киирип алган-дыр. Оларны канчаар шиитпирлээриниң оруктарын билир. дуржулгазы четчир. Ынчангаш ССРЭ-ниң улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза черле ажырбас.

Дараазында бадылаашкынның эгелээрин хурал даргазы чарлааш, чажыт бадылаашкынның чурумунуң дугайында тайылбырны берген. Бадылаашкын нарын болган. Оон түңнелин үндүрерге 79 кижи А. С. Санчат, 44 кижи М. Т. Кыныраа, 96 кижи С. К. Хайың, 30 кижи Б. М. Сувандии дээш бадылаан. Соңгулда дугайында Хоойлу ёзугаар бадылаашкынга киришкеннерниң чартыындан хөйүнүң саңын алган кижиниң бүрүткээр апаар. С. К. Хайың, А. С. Санчат олар бежен ажыг хуузу алганнар. Ынчангаш оларны округтуң соңгулда комиссиязынга бүрүткээн.

Сиприммаа ЧООДУ. («Шынның» корр.).

Улуг-Арттың хойжулары

— Хойжу деп кымыл ол? Эң харыысалгалыг участоктарның бирээзинде ажылдап турар кижи ол болгай. Кыштың чыккылама соогу-даа, чайның изии-даа ооң ажылынга доктар-мөөндек болбас. Чүгле кызымак, мал ажылынга бүгү сеткил-сагыжындан бердинген, ак сеткилдиг кижилер хойжулап, мал ажылынга ажылдап болур деп санап чоруур бис — деп, Улуг-Хем районнуң «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Иштии-Хем салбырының хойжулары Күскелмаа Кууларовна (чурумта) болгаш Күдер-оол Монгушович Мунзуктар чугаалаарлар. Улуг-Артта оларның кыштаандан бистиң корреспондентивис Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ репортажын солуннуң 2-ги арнындан номчуур силер.

ЭРТЕМДЕНГЕ БҮЗҮРЕЛ

Улуг-Хемниң № 656 национал-девискээр соңгулда округунуң ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда мурнунуң хуралы эртенгиниң 10 шакта эгелээш, кежээ 7 шакта доозулган. Мынча үениң дургузунда хуралдан дезер хамаанчок, харын чажыт бадылаашкын үезинге чедир үш кижи немешкен. Аңаа районнуң 66 күш-ажылчы коллективтеринден болгаш организацияларындан 317 делегат кирипкен.

ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгудуп болгу дег дөрт кандидат боттарының программалары-биле аразында шыырак демиселди чоруткан. Оларның аттары бо: Шагаан-Арыгда районнуң үлетпүр комбинадының директору Виктор Иванович Бочегуров, эртем-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине конструкторну, техниктиг эртемнерниң доктору, профессор, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, ССРЭ-ниң Ленинчи болгаш Күрүне шаңналдарының лауреады Владимир Лаврентьевич Лапыгин, «Красноярскстройтранс» трестиң дугаары 11 автобүдүрүлгезиниң чолаачызы Василий Николаевич Королев болгаш Шагаан-Арыгның автотранспорт бүдүрүлгезинде автобус чолаачызы Владимир Михайлович Пономарев.

Хурал чоруп турда, Василий Королев бодунуң кандидатуразын дүжүрген. Кандидаттар дугайында долу информацияны соңгулда округунуң комиссиязының даргазы Камбаа Дамчатович Биче-оол кылган соонда делегаттар үш кандидатураның программазы-биле таныышкан.

Виктор Бочегуров бодунуң программазын дөрт кезекке чарган. Бирээде, ол Аъш-чем программазын шиитпирлээринче кол кичээнгей углап дырар болган. Оон удуртуп турары үлетпүр комбинады дузалал ажыл-агыйны оралчок сайзырады бергенин делегаттар билир.

— Хоорайның кедээни малчып турарын соксадыр херек—деп, Виктор Иванович программазынып ол кезээн диднми-биле түңнээн. Делегаттар ол сөстерни адыш часкааткыны-биле хүлээп алган. Оларның кандидатты деткээнинде ужур-ла бар: кедээ ажыл-агыйн продуктулары чиик өртек-биле ажыглап турган. хоорай чурттакчылары боттарының бүдүрүп үндүрүп турар техниказының өртээн 3—4 катап улгаттырганы кымга-даа чажыт эвес болгай.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу-биле холбашкан Улуг-Хем районда экология айтырыының чидии-биле тургустунганынга ол элээн доктааган. Шагаан-Арыг хоорайның тудуу ам-даа орта доозулбаан, ол хирезинде хоорай долганды бок-биле кажаалаңган, деп, ол дүвүрээзинин көдүрген.

— Агаар-бойдузувусту шак мынчаар бокталдырарын уламчылаар болзувусса, удавас уруг-дарывысты дашкаар скафандрлыг үндүрер ужурга таваржыр бис.

Оон бо сөстерниниң ледир дээштиг болганын мурнай чугаалап каайн. Чүл дээрге, элээн болганда райстат эргелекчизи Валентина Сержантова бодунуң саналынга мынча дээн:

— Виктор Иванович, силер хоорай Совединиң депутады, оон даргазының штаттан дашкаар оралакчызы, күүском кежигүнү болгай силер. Хоорай организациялары, чурттакчылары оон девискээрин бокталдырып. чүдедип турда, кайнаар көрүп олурганыңар ол? Хоорай чоогунга шалбаа-далай, цемент заводу тургустунуун эгелеп турда, райкүүскомнуң капитал тудуг килдизин удуртуп турдуңар. Ол үеде шиитпирлиг хөделиишкиннерни кылбайн, ам кээп, чүвениң хелу эрте бергенде, мынчап турган хереэнер чүл?

Демисел дээрге демисел-ле болгай, соңгулдалар дугайында Хоойлу ёзугаар бодунуң шилип алган кандидадын деткип, аңаа өске кордакчының программазын шугумчулаар эрге кымда-даа бар. Депшиткен кандидадынга болчур дээш чүгле этиктиг нормаларны ажып болбас.

Виктор Бочегуровтуң бюрократизмге болгаш хай-халапка удур программазы ону кандыг-даа хемчеглер-биле чорудары-биле бадыткаттынмаан болганындан, делегаттарның соңуургалын болдурбаан. Делегаттар аңаа хөй санныг айтырыгларны салган.

1984 чылда Улуг-Хемниң № 656 соңгулда округундан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгуттурган Владимир Лапыгинниң программазы делегаттарның кол муруузунуң сеткилинге таарышкан. Ол бир-ле дугаарында Чер кырынга тайбың дээш демиселге үлүүн киириштиреринин аазаан. Чурттуң космос программазы база тайбың үзелдиг дээрзин ол айыткан. Шагаан-Арыгда туттунуп турар сүт заводун чаа дериг-херекселдер-биле хандырарының айтырыын ол бодунга ап турарын демдеглээн. Владимир Лаврентьевичиниң делегеренгей программазында малчыннарның күш-ажылын чиигедири, оларның турлагларын электрижидери. Шагаан-Арыгның № 2 болгаш Торгалыгның чаа туттунуп турар школаларын электронунг сапалга машиналары-биле хандырары, эмнелге комплекизиниң каракка, чүрекке кеашпкиннер кылыр дериг-херекселдер-биле чепсеглээри дээн чергелиг чугула социал айтырыглар кирип турар.

Делегаттарның бирээзи Владимир Лапыгинге мындыг айтырыг салган:

— Районнуң эмнелге комплекизиниң тудуун силерниң киржилгенер бевип шуудадып тыдавады. Ам канчаар силер?

— Шынап-ла, тудугжулар ону ажыглаалга дүрген киирериниң дугайында аксы-сөзүн меңээ берип турдулар. Оларга бүзүреп турдум. Ынавганым бажын ыт чигени ол-дур. Бо соңгулдалар соонда ССРЭ-ниң улус депутаттарынга ёзулуг эрге-чагыргазы холга бээр. Ам чүгле ону ажыглаары артып турар-дыр. Март 26 соонда улус депутаттарының дайынчы арга-шинээ мурнукузундан кам катап улгадыр дээрзинге чигзениг турбас—деп, ол харыылаарга, чыылган чон адыш часкаан.

Эмнелге комплекизи чаш уруг төрүттүнгеш, ортумак школаны дооскуже чедир туттунуп кээрге, кандыг-даа дериг-херексел эргижирей бербейн канчаар. Ынчангаш Владимир Лаврентьевичиниң ону чаартырының аргаларын тып турарынга улуг-хемчилерниң сеткили ханган.

Соңгулда мурнунуң хуралынга ниитизи-биле 20 ажыг кижи савал берген. Районнуң үлетпүр комбинадында кол инженерниң хүлээлгезин күүседип турар Анатолий Сагонков Виктор Бочегуровтуң кандидатуразын деткип, оон карыштаалыг турган комбинатты ам бо хүннерде оруягалыг апарганынга чедиргени айтып, мыда ажылчыннарның дөгерезн чурттаар оран-сава-биле хандыртынганын онзалап айыткан.

Шагаан-Арыгның № 1 школазында физика башкызы Вячеслав Багрепов Владимир Лапыгинниң сөзү-биле ажыл-херээ тудуш кижи дээрзин чугаалааш, ону деткиирин кыйгырган.

— Күрүнениң дээди органында бистиң төлээвис болур Владимир Лаврентьевичиге чагыгларны беш чыл бурунтаар бо индирден берип турдум — деп, республиканың барыын энергорайонунуң начальниги Валерий Крутлов саналдаан.— Мээн ол чагыгларымны бистиң депутадывыс бүрүн күүсеткен кижи бо. Ынчангаш оон кандидатуразы дээш соңгуурунче кыйгырып тур мен. Владимир Пономаревтуң талалакчылары база үн салып турду. СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Макар Мандаржаптың март 26-ның соңгулдаларынче шилилгелиг болдурары-биле ийи кандидатты киирер дээн саналының деткимче албайн барганы хомудаңчыг болган.

Бадылаашкынны ажык азы чажыт чорудар бе деп айтырыгта хөй үе-шак чарыгдаттынган. Организас чок чорукту ам «Демократияга чаа өөренип турар бис» деп таптап бар чоруур домак-биле шынзыктырар барымдаа чок. Хурал эрттирер даргаларны соңгуурун база демократчылар турган. Кабиналар леп алап тураы кызыл пөс-биле шып каан үтектерге делегаттар сыймарлажып пат болган. Оон-моон иткилешкен кижилер аразынга бадылаашкынның ёзулут чажыдын хандырары берге болган...

Чажыт бадылаашкынның түңнели мындыг болган: Владимир Лапыгин дээш 270, Виктор Бочегуров дээш 128, Владимир Пономарев дээш 51 делегат бадылаан.

Ынчангаш Улуг-Хемниң № 656 национал-девискээр соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Владимир Лаврентьевич Лапыгинниң бүрүткээн.

Кодур-оол ОЮН. («Шынның» корр.).

ШЕФЧИ ТУДУГЖУЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ИЖИ

Бурунгу хүн СЭКП обкомунга шефчи тудуг организацияларының, республиканың чагыкчы, тудуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң база организацияларының төлээлекчилери киришкен чөвүлел хурал эрткен. Аңаа «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин улам ыңай дүргедедир хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар Тывада кээп шефтеп, тудуглар тудуп турар РСФСР-ниң автономнуг республикаларының, крайларының, областарының төлээлекчилери тудугжуларның арткен чылгы ажыл-чорудулгазын болгаш бо чылдагы сорулгаларын сайгарып чугаалашкан.

Чөвүлел хуралды СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа удуртуп эрттирген болгаш шефчи тудугжулар эрткен чылын 31 миллион ажыг рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээдир турган, 23,9 миллион рубльдиң шиңгээткенин, 12 автономнуг республиканың, крайларның болгаш областарның төлээлекчилери ажылдап турарын демдеглээн.

Москваның тудугжулары Кызыл хоорайда нийи объектини — уруглар садын болгаш школаны тудуп доосказ, хүлээдип бергени база доктаал ёзугаар хүлээлгелерин эки шыпарлыг. чогуур хүүсаазында боттандырганы өске шефчилерге, бистиң тудугжуларывыска чаагай үлегер-чижек, интернационалчы найыралдың ёзулуг илергей демдээ болганы айыттынган.

Оон-биле кады дыка хөй шефчи девискээрлер боттарының хүлээлгелерин чедир күүсетпейн, республиканың тудуг программазын чедир тыртып турар. Бо чылын шефчилерниң мурнунда кандыг бергедээшкиннер туруп турарын, оларга кандыг арга-биле дузалаарының айтырыгларын тодаргай сайгарып чугаалашкан болгаш эргежок чугула хемчеглерни дарый алырын төлевилээн. Шефчилерни төлевилел-смета документилери, тудуг материалдары, амыдырал-чуртталганың болгаш ачы-хуузаның янзы-бүрү хевирлери-биле чогумчалыг хандырарының айтырыгларын республиканың тус-тус органнарынга дааскан.

Шефчи тудугжуларның төлээлекчилери боттарының мурнунда сорулгаларын айтып, бергедээшкиннерни ажып эртеринге чер-черде партия, совет, ажыл-агый органнарының кичээнгейлиг идегеп турарын демдеглээннер.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Кызылдың Төп № 648 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Кызылдың Төп № 648 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы 1989 чылдың февраль 14-те ук округтуң талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттар кылдыр дараазында эштерни бүрүткээн:

Дадар-оол Саңгыр-оолович Монгуш, 1935 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрүнениң план комитединиң даргазы, Кызылда ажылдап, чурттап турар;

Алтай Николаевич Пиче-оол, 1944 чылда төрүттүнген, Кызылда күрүнениң башкы институдунуң физика кафедразының улуг башкызы, Кызылда ажылдап, чурттап турар;

Константин Николаевич Цой, 1931 чылда төрүттүнген, республиканың туберкулёзка удур диспансериниң кол эмчизи, Кызылда ажылдап, чурттап турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Тес-Хемниң № 655 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Бо чылдың февраль 15-те Тес-Хемниң № 655 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр бүрүткеткеннер болза:

Александр Самданович Санчат, ВЛКСМ Тес-Хем райкомунуң бирги секретары. Тес-Хем районнуң Самагалдай суурда ажылдап база чурттап турар.

Свертов Каевич Хайың, Эрзин районда «Чаа орук» совхозтуң хойжузу. Эрзин районнуң Бай-Даг суурда ажылдап база чурттап турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Улуг-Хемниң № 656 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Улуг-Хемниң № 656 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы 1989 чылдың февраль 15-те ук округ талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр 1925 чылда төрүттүнген, автоматика болгаш прибор тудуушкунуң эртем-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине конструкторну болгаш директору, Москва хоорайда ажылдап база чурттап турар Владимир Лаврентьевич Лапыгинни бүрүткээн.

Кыштагдан репортаж

УЛУГ-АРТТЫҢ ХОЙЖУЛАРЫ

Кыштың сөөлгү айы-даа болза, ол-бо даглар эдектериниң көрүп чоруурга, часкызы аажок: хүнүң херелдери черни чылыдып эгелээн, сактырга-ла, бойдуста бүгү-ле чүүлдер часты уткуп, оон дүргеп келирин манагзынып тургаңзыг. Ындыг хүннерниң бирээзинде Улуг-Хемде «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң чамдык хойжуларының амыдыралы-биле, оларның кыштаглаашкынның канчаар эрттирип турары-биле таныжар дээш бар чораан бис.

— Эртке чылдарга деңнээр арга чок чымчак кыштыр бо. Совхозтуң төрүүр малдыг кодааннарында мал оолдаашкынын уламчылавышаан. Хойжуларның кызымак ажылының түңнелинде көргүзүглеривис амдызында черле шору ийин. Ылангыя ам чеде бээривис аалдың ээлери Кускелмаа болгаш Күдер-оол Мунзуктар черле кончуг ажылгыр, харысаалгалыг хойжулар чүве — деп, ол совхозтуң директору Чараш-оол Намзыраевич Чигжит башкарып чорааны машиназының маңын улам дүргедеттиншаан чугаалады.

Барын районнарже углаан асфальтылыг оруктап кезек маңнаткаш, даг ууйнче оруктап чорааныс соонда, аал кодааны көстүп келди. Кажаадан эр кижи үнүп келгеш, биске уткуштур келди.

— Че, кандыг чурттап, ажылдап тур силер, байдалыңар кандыгыл моң?— деп, директор оон-биле чугааны эгелээш, уламчылай-дыр. — Демги чугаалап чораан малчыным Күдер-оол Мунзук бо-ла болгай.

— Кышты чогум мындыг-мындыг бергедээшкин чок эртип тур бис. Хоювус колдуунда-ла шупту оолдапкан, ам 50 шаа-ла хой арткан. Чаш төл бүрүнү-биле камгалап алдынып тур, амдызында хорамча чок. Мал чеми четчир. Байдалывыс ниитизи-биле мындыг ийин — дээш, малчын бисти эдертекен, кажаавже углапты. Эжикти ажыткаш кирип кээрге — бичежек коридор. Солагай талазында эжикти ажыдып кире бээривиске, чуртталга бажыңы болду.

— Сакманчыларыңар мында чурттап турар-дыр ва?— деп, малчындан айтырдым.

— Чок, олар бажыңда чурттап турарлар. Хой оолдап турар бо үеде мен мында хонуп турар мен, кажаавыс бо кожа-ла болгай — деп, кол малчын Кускелмаа Куулааровна чугаалаат, чанында эжикти ажыдыптарга, түс-түс кезеңектерде ангылай тургускан хураганныг хойлар көстүп келди.

Сайтылгааны чырыткылаан-гал кажаа иштиниң делгеми, арыг-силии аажок. Шагжаларда салдынган ситепин хойлар ол-бо талазындан чигеп турлар.

— Чамдык малчыннарның кажааларында мындыг шагжалар безин чок болгай. Чүтле эккеп бээрин негеп, манап олургулаар хойжулар база бар боор-дур. А бо хойжулар шагжаларны боттары-ла кылып алганы бо, эптиг деп чүвезин көрүңер даан — деп, директор чугаалай-дыр.

— Бо бичежек кажаажыгаштарда хойларны оларның хураганнарының төрүттүнген хонуктарының аайы-биле үскен. Олар чоорту-ла дараазында кажаажыгашче шилчип бар чорууурлар. Чаш хураганнар ажаап турар сакманчыларга-даа, малчыннарның боттарынга-даа ол аажок эптиг боор чүве-дир — деп, Кускелмаа Куулааровна ол чугаага улашты.

Ниитиниң малының баш санын өстүрер, оон продукттуң бедиир талазы-биле кызымак ажылдары — бо малчын өг-бүлениң кол сорулгазы. Боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүвени олар кылып алган: одаар ыяжы, хөмүр-дажы-даа белен, мал чемин бүрүнү-биле четчир кылдыр дужургуйген, бажын-даа, чунар-бажын-даа, кудук-даа белен. А кыштагга, ол-бо ажылдарга ажыглаар аъттары-даа бар.

— Чамдык малчыннарны шыңнаарга-ла, совхозтан машина чорудуп бээрин шилээн болгулаар-дыр. А аар-саар ажылдарга аъттыг чүге ажыглап болбазыл? Бистиң бо аъттарывыс дээрге, бо кыштагга-даа ажылдаар, суур кирер шуут транспортувус-ла болгай — деп, Күдер-оол Монгушович чугаалады.

Улуг-Артта кыштап орар бо малчыннарның өг-бүлези шупту хой ажылында. Колдуунда-ла мында ажылдап турар. Оларның оглу Аяс биле оон эжи Даваа Ээр-оол — кадарчылар. Аныяктарның ажылы мактадыг. А Саяна Даваа биле Рая Ооржак — сакманчылар. Саяна бо кодаанда ам ийи дугаар чыл сакманчылап кээп турары бо. Оон ажаалдазында 60 хураган онча-меңги өзүп-доругуп турар. Раяның ажаалдазында хураганнарының саны 95 четкен. Эрес-кежээ кыстарның кызымак ажылын хоочун хойжулар мактаар болду.

— Хой малдап ажылдаа-ла 11 чыл чедип тур бис. Ниити көргүзүүвүс черле багай эвес — төрүүр 100 башка онаатыр колдуунда-ла 90 хураганнан кудулатпайн турдувус. Эртен чылын дуңгуш төрүүр бо хойну алганывыс — улуг шылгалда болду. Чиңге нарын дүктүг хойдан баштайгы төрүлгеде бедик көргүзүг чедип алыры, шынап-ла, берге дээрзин чугаажок, ынчангаш, шынап-ла, сестип-даа турган бис. Ынчалза-даа 89 хураганы чүс башка онааштыр камгалап алдывыс — деп, малчыннар чугаалаадылар.

Улуг-Артта кыштагның ээлери ажыл дээнде, шынап-ла, карак-кызыл, дааңган херээнге бердинген хойжулар. Өтүүң херээжен ээзиниң эрес-кашпагайы, мотаг-шылаг чогу, дааңган ажылынга бердингени анаа турган кижиниң караанга-ла көскү. А кодаанда төрүүр 422 хойну кым тарып боозаткан деп бодаар силер? Кускелмаа Куулаoровнаның ажылы-дыр. Иштии-Хем салбырының № 1 хойжу бригадазының 5 кодаан хоюн кым тарып боозатканыл? База-ла Кускелмаа Куулааровна. Тарып боозадыкчының мергежилин ол чедип алгаш, ажылдап эгелээндее бээр ам 10 ажыг чыл эрткен. Магалыг ажыл-ишчи, ак сеткилдиг, чоңунга дузааргак кижилер чоруур. Оларның бирээзи — Улуг-Артта кодаанның кол малчыны, ажылга кызымак өг-бүлениң херээжен ээзи-дир. Ындыгтарны чон хүндүлээр, оларның алыр шаңнал-даа хөй болуру чугаажок. Ынчалза-даа...

— Хой тарып боозатканы дээш акша албайн бардым ийин. Намзыраевич, чүге ындыг чоор?—деп айтырыг ыңчай директорга дорт-ла салдынган болдур ийин. Ол дугайында дугуржулга ол-ла черинге чедип алдыны.

— Кыш-даа чымчак эртип тур, байдалывыс эки-дир. Бүгү чүве бүрүн четчир-дир, ам чүгле эки ажылдаары бистен негеттинип турар болдур ийин. Боттуң хүлээнген ажылын чүгле боду кылыр апаар — кижиниң ажылын өске кым кылып бээр деп. Чүгле тура-соруук, ажылга харысаалга херек. Ону бис амыдыралга боттандырар апаар бис. Үениң негелдези мындыг — деп, хоочун, дуржулгалыг малчыннар бис-биле байырлажып тура чугаалаадылар.

Оларның чугаалынга бүрүн каттыжып, берге, харысаалгалыг ажылынга чедиишкиннерин күзээш, дараазында кыштагларже аъттанып тывыс.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТАРДА: сакманчылар Саяна биле Рая; хойжу Күдер-оол Мунзук кадарчылар Аяс, Ээр-оол биле.

АВТОРНУҢ фотолары.

Ажылчын мергежилдиң кижизи

ХӨМҮР-ДАШ ШАХТАЗЫНДА

Тываның хөмүр-дажын 1930—31 чылдарда Совет Эвилелиниден келген экспедицияның тускай эртемниглери шинчилеп тыпкан деп дыңнаан мен. 1934—35 чылдарда Кызылдан ырак эвес ийи хем аразында Пор деп черге хөмүр-дашты казып эгелээн. Ынчалза-даа 1936 чылда анаа улуг авария болган. Анаа ажылдап турган 6 кижи амы-тынындан чарылган. Оон соонда хөмүр-даш казып турган ол чер хагдынган.

Ол чылдарда Ээрбекке Тарбы-Хуурак Оюн деп бичии дарганнап билир кижи хөмүр-дашты оттулар деп чүве дыңнап алгаш, 1938 чылда Ээрбектиң Меңгир даанда кара даш-довурактыг чер көрүп кааш, оон бичии хөмүр-даш казып алгаш, дарганнаар хүрүүнге кыпсып көөрге, кып турар болган. Ынчан Кызылга турган чер иштиниң байлаан казар эргелел черинге кээп дыңнаткан. Ол эргелелди алдын хоразы деп адап турган. Алдын хоразының специалистери Меңгир даан шинчилеп көөрге, шынап-ла, хөмүр-даш бар болган.

1939 чылдың чазынында Меңгир даандан хөмүр-даш казары-биле Леонид Иванович Бересусин баштаан бөлүк ажылчыннар ажылдап эгелээн. Ынчан ажылды кызыл хол-биле: кускун-хаай, хүүрек, лом дузазы-биле кылып турган. Тускай мергежилдиг орус мастер улуг хаяларны чара тепсип, чазылдырып турган. Хөмүр-даш казар шахта ажыттынары биле, Ээрбектиң аныяк оолдары анаа ажылдап эгелээн.

Кызылда электри станциязының одаары-биле ол каскан хөмүр-дашты 1940 чылдан эгелеп Кызылче сөөртүп эгелей берген. Хөмүр-даштың шынары эки болганы-биле ону чеп ажыглаар төлээде шахтаның күчүзүн улам улгаттырар апарган. Дериг-херекселдер болгаш ажылчын күш база чемешкен. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн соонда чүгле электри станциязын хөмүр-даш-биле хандырар эвес, а Кызылдың аргы, ыяш заводтарын, даараныр комбинадын, аъш-чем комбинадын одаарынга, оларның күчүзүн улгаттырарынга база-ла хөмүр-даш хөй херегленир апарган. Фронтуга белек, дузаламчы чорударынга бо бүдүрүлгелерни долу күчүзү-биле ажылдадыры чугула турган.

Ынчап чаа ажыттынган Ээрбектиң хөмүр-даш шахтазынга ажылчыннар улам немежип турган. Ээрбек чурттуг 20 хар чаа-ла ажа дужуп чоруур Андрей Дагба шахтага ажылчын боол кирген. Даг буза тепсир мастер Виктор Калинин Андрейниң ажылга сундулуун эскерип кааш, бодунуң мергежилинге өөредип каан. Орус, тыва ийи мастер кады элээн үр ажылдаан. Ынчалза-даа хөмүр-даш шахтазының күчүзү улам улгадып, ийи ээлчег-биле ажылдаар болу бергенде Андрей Дагба бодунуң чаңгыс чер-чурттуглары Боруңмаа Оюнну, Темиртей Бүрбүнү чер чаза тепсир кылдыр өөредип алгаш, кады ажылдап турган. Ол үеде хөмүр-даш казар план-даа улуг, ажылды колдуунда-ла хол-биле кылыр турган, хөмүр-даш чүдүрүп каан вагончугаштарны шахта иштинден аът-биле үндүр сөөртүп турганын А. Дагба сактып чугаалап орар.

Ээрбектиң хөмүр-дажы Кызылдың бүдүрүлгелеринден ангыда Ээрбектиң Ак-Хавак болгаш Сеп суурларының чурттакчылары ажыглап турган. 1944 чылда Ээрбек сумузу Таңды кожуунунга хамааржыр турган чүве. Ынчан Таңды кожуунунуң культура килдизиниң эргелекчизи турумда, фронтуга белек чыыры-биле мени Элегесче чоруткан. Фронтуга белек чыыр дугайында чоннуң хуралы болган. Чапсар үезинде О. Тарбы ашак-биле Андрей Дагба (мынчаарда шолазы Биче Дагба) аразында мынчаар чугаалажып турганын дыңнаан мен. «Мээң тыпкан хөмүр-даштыг даам Меңгирниң үрегдеп туруп бердиң аа?» —деп О. Тарбы баштактанып кыжырыырга. «Бавуужап баштаан дарганнар хөмүр-дашты өрттедип, хамык демир соп туруп бердинер ыткажыв харын» — деп А. Дагба харылап кагды. Демир соп турар деп турар чүвең «Малчын» МЧАЭ-ниң Кызыл Шеригге чорудар белекти Кызылга сөөртүп чедирер аъттар дагазы соп турары ол болбазыкпе деп, О. Тарбы харыы бергенин ам-даа сактып чоруур мен.

Ээрбектиң хөмүр-дажынга аныяаңдан ажылчын боол кирген, чер буза тепсир мастер болган, Андрей Балчымаевич Дагба ам 70 харлап чоруур. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Ээрбек шахтазынга мастер боол ажылдап чораан А. Б. Дагба ам хүндүлүг дыштанылгада.

Василий УЙНУКАЙ.

СЭТА-ның тайылбыры

ПРОДУКЦИЯНЫҢ ШЫНАРЫ БОЛГАШ ХООЙЛУ

Бо чылдың февраль 12-де республика солуннары болгаш төп солуннарның чамдызы продукцияның шынарының база хереглекчиниң эргелериниң камгалаарының дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин бүгү улустуң чугаалажып көөрү-биле парлаан.

Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалын база парлаан. Ында Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле бүгү улустуң чугаалажып көргүүшкүнүнүң үезинде кирген саналдарны болгаш эдиглерни эвилел чазаанга чугаалажып көөрүн даскан. Эргежок чугула эдиглерни болгаш немелделерни-биле кады төлевилелди апрель 15-ке чедир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга киирерин даскан.

Чурттуң улус ажыл-агыйында продукцияның шынарын бедидер дээш хөй чүүлдер кылдынган. Чээрби ажыг чыл бүрүнтээр үлетпүр продукциязының аттестациязын киирген. Ол күрүне хемчээлинге продукцияның шынарын үнелеп көөрүнүң эң шылгаттынган болгаш бүгү талалыг хевири апарган, оон түңнелдери планнаашкында, бүдүрүүшкүн киржикчилериниң моральдыг болгаш материалдыг идиг бериишкининге ажыглаттынып турар.

Шынар бедидериниң чедимчелиг чепсээ болза комплекстиг стандартизацияның программалары апарган. Оларны ажылдап кылыры ангы-ангы ведомстволарга хамааржыр бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның машиналар, приборлар, амыдырал техниказы, хереглел бараанарын бүдүрүп турар үеде кужениишкиннерин каттыштырар арганы берип турар. Комплекстиг стандартизацияның программалары, ылавылаарга — мындыг программаларны боттандырары организаакчылар боол илереишаан, дыка хөй хевирлиг кылыглаарының техника-экономиктиг деңнелин болгаш кылганынның шынарын бедидер арганы берип турар.

Чуртталга бажыңнарын болгаш школа чазыны четпээн үргулер албан черлерин киириштир саналышаан продукцияның шынарын эккижидеринге күрүне хүлээн алыышкының улуг салдарын чедирген. Оон төлээлекчилери үлетпүрүң барык бүгү адырларында ажылдап турар. Бүдүрүлгениң ажыл-ишчилери-биле кады олар күш-ажылды организастаарын, технологияны сайзыраңгайжыдып, а чамдык таварылгаларда кылыгларның конструкциязын безин эскертип турар. Күрүлээн алыышкының ачызында улус ажыл-агыйынче болгаш садыгже он-он миллион рубль түңге үрей кылыышкынның продукцияны бээрин болдурбайн барган.

Ынчалзажок бистиң индустриявыста продукцияның шынары эң берге шиитпирлеттинмес айтырыг боол артышаан. Дыка хөй бүдүрүлгелерде норматив-техниктиг негелделерге дүүшпес продукцияны бүдүрүп үндүрбүшаан. Оон кадында ол негелделерниң дыка хөйү боттары база делегей чергелиг негелделерден үсчок чыдып калган. Амыдырал техниказының, автомобильдериниң, шактарның дыка хөйүн ажыглаарының магадылалдыг хуусаазының иштинде сеттээр үжүрге таваржып турар. Металл ажылдап кылыр станоктар боттарының саваттынгаңы ылаптыг шыы чергезинге четпес.

Аяк шинчиан-биле эргежирээн, идегел чок кылыглары бүдүрүп үндүрери хереглекчилерге улуг когаралдыг боол артып турар. Бо чорук бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның, арендaның байдалдарында улам улуг чергелиг илерел турар. Амгы үеде чуртта хереглекчиниң эргелерин камгалаан күштүг боол турар 150 хире нормативтиг документилер бар. Ынчалзажок оларның дыка хөйү херек кырынга ажыглаттынмайн келген. Оларның аразында хереглекчилерин камгалаар бөйтык, үрей кылыкчыларны ажыттап турарлары безин бар.

Улус ажыл-агыйының эргелеп башкарылгазының практиказы шиитпирлеп бүдүрүлгениң продукцияны, ажылдарның болгаш ачы-дузазының шынары хандыры-биле холбашкан киржикчилериниң хамаарылгаларын тодарадып болгаш юридиктиг быжыглап, а ол ышкаш хереглекчилериң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалап турар документиниң эргежок чугулазын шагдан бээр көргүзүп келген. Ындыг документиниң төлевилели ам тургустунган.

Хоойлу төлевилели улус ажыл-агыйының болгаш чоннуң улам өзүп турар негелделерин улам долу хандырар сорулга-биле продукцияның шынарын үнелээни-биле эккижидеринге эргежок чугула байдалдарны тургузарынче угланган. Ол ажыл-агый механизмниң, экономиктиг быраларының болгаш идиг бериишкиннериниң продукцияның шынарын база адаанажыр аргалыын хандырарын көрүп турар. Ында ажыл-агый тургузуушкунунуң улуг дуржулгазы, продукцияның, ажылдарның болгаш ачы-дузаның шынарын эргелеп башкарарының чурт иштиниң болгаш даштыкы практиказы мөөңнээн.

Хоойлу төлевилелинде дыка хөй чаа чүүлдерни киирген. Оларны он-он чылдарның дургузунда бистиң чуртувуска таарымча чок деп санап, дыка хөй ажыл-агый удуртукчулары хереглекчилериниң күзели-биле боттарының күш-ажылчы коллективтериниң мажым-даамай чоруун камгалап, ам бөгүнде безин оларга удурланып турар. Бөгүн безин оларның чамдык онзагай талаларынче кичээнгейни угландырыксанчыг. Чижээ, ында «Делегей керээлери» деп чүүл бар. Ында мынча дээн: «Бир эвес ССРЭ-ниң киржип турары делегей керээзинде продукцияның шынарының болгаш хереглекчиниң эргелерин камгалаар дугайында совет хоойлужудулгазы доктааткандан ангы дүрүмнер күштүг боол турар болза, делегей керээзиниң дүрүмнери ажыглаттынар». Бо дээрге бистиң делегей ниитилежилгезин хүндүлеп көрүп турарывыстың, даштыкыта эки шынарлыг бараанарны садыглаар күзелдивистиң дугайын херечилеп турар.

Хоойлу төлевилелинде «Продукцияның шынары болгаш өртек» деп чүүл бар. Бисте саттынып турар бараанарның өртээ дыка хөй таварылгаларда оон шынарынга дүүшпес деп дорту-биле чугаалаар апаар. Оон эрткен, эң-не бөдүүн дээн кылыгларының өртээ улам өзериниң байдалы эрткен чылын көстүп келген. Ам ындыг чорукту политиктиг удуртулганың болгаш ажыл-агый эргелелиниң эң дээди органнарындан үзе шапкан.

Документ төлевилелинде бүдүрүкчү биле хереглекчиниң аразында харылзааларга чамдык чаа чүүлдерни доктаадып турар. Оларның аразында мындыг дүрүм бар: бир эвес чаа продукцияны ажыглап турда, ол продукцияга тодараткан өртекке оон шынары болгаш ажыктыы дүүшпес болза, оон өртээн кудулададыр апаар.

Шынар дугайында керээниң негелделеринге дүүшпес продукцияны садып алган таварылгада садып алыкчының эргелерин доктаадып тургузуп турар. Садып алыкчы ниити азы магадылалдыг хуусаааларда — оларны хоойлужудулгада, стандарттарда азы техниктиг негелделерде тодараткан болур—бодунуң шилилгези-биле садыгжыдан чок болза чогуур шынарлыг оон-биле дөмей продукция-биле солуурун, азы оон четпес чүүлдерин төлевир чокка адерин, азы садып алыкчыга карыылгазын эгиткеш, керээни күш чок болдурарын негээр эргелиг.

Бистиң ажыл-агый чорудулгавыска үе болгаш амыдырал дыка хөй чүүлдерни эскерткен. Бүдүрүлге хемчээлин хөй-хөй бүдүрүлгелер ындыг-ла кончуг бергедээшкин чокка өстүрүп шыдаптар. Продукцияның шынарын бедидери — чүгле улуг кужениишкиннерниң ачызында чедип алдынар ССРЭ-ниң чаа Хоойлузун хүлээп алыры үлетпүр, тудуг, кодээ ажыл-агый продукциязының, транспорт, хандырылга, садыг болгаш өске-даа хевирлериниң ажылдарының болгаш ачы-дузазының шынарын бедидеринге улуг салдарын чедирер деп чүве билдингир.

В. БЕЛЯЕВ. (СЭТА).

ЭСКЕРИП, ДЕМДЕГЛЭЭН

Мөңгүн-Тайга районда совхозтар (директорлары С. Монгуш, О. Хертек, прорабтар М. Иргит, А. Хомушку) база «Тыва хамааты тудуг» трестиң Мугур-Аксында септелге-тудуг участогу (начальниги С. Ламажык), ажыл-агыйлар аразының бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогу (начальниги Д. Хомушку) сөөлгү үш чылдарда, эң ылангыя 1988 чылда чуртталга бажыңнарының тудуунче эзулуг сагыш салыышкынны илередип, каракка көскү, сеткил-сагышты чыыдып кээр эргилдени кыла берген факт-барымдаалар бар. Ол дугайын партияның V район конференциязынга эрткен чылын демдеглээн. Ол ышкаш район база кодээ Советтериниң сессияларынга депутаттар чугаалап тургулаан.

Ажылчыннарны, оон иштинде пенсионерлерни, специалистерни база хөй уругларлыг өг-бүлелерни чуртталга бажыңнары-биле хандырарын күш-ажылчы коллективтерде, албан черлеринде болгаш организацияларда партия организациялары, совхозтарның парткомнары боттарының контролюнга алганының түңнелинде бо социал айтырыгны шиитпирлээриниче Каргы биле Мөген-Бүрен кодээ Советтериниң күүскомнары (даргалары Х. Көнгар, В. Саая) база райкүүском доктаамал сагыш салып турарының түңнелинде, ол ышкаш бо айтырыгже районда тудуг организацияларының удуртукчулары сагыш човааштыгының кошкаш кызыбайн келгениниң ачызында бо социал айтырыгда өөрүнчүг эргилде эгелээн деп билип, түңнеп турар бис.

Моон ачызында чүгле эрткен чылын безин чуртталганың 66 бажыңын, оон иштинде малчыннарга 16-ны тудуп, ажыглалда киирген.

«Чуртталга бажыңы —2000» программаны боттандырарынга ийи совхоз база район төвүнде тудуг организациялары төлептиг үлүүн киирип турар. Бот-орулга-чарылгалыг участок ийи-ийи аал чурттаар 8 бажыңны, септелге-тудуг участогу 6 база башкыларга 12 өг-бүле чурттаар ниити бажыңны дужааган. «Мөген-Бүрен» 11, а ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз 12 бажыңны ажыглалга киирген.

Чоннуң хууда бажың-бажыңнаар тударынга Каргы кодээ Совединиң күүскому, районда ажаалга банкызы база райкүүском улуг дузаны чедирип, район төвүнде боттары бажың тудуп турар 29 өг-бүлеге узун хуусаалыг 96 муң рубль түңнүг чээлиин берген.

Мугур-Аксы суурнуң үнделиң чурттакчылары— бөдүүн ажыл-ишчилер Хүрең Саая, Бөрзек Хупан-Кара, Эрес-оол Артай-оол, Бичии Хомушку, Кудус-оол Саая, Балды-Кара Марзын, Дадар-оол Хертек болгаш өске-даа хамаатылар чаа чылды боттарының хууда тудуп алгылааны бажыңнарынга өг-бүлелери-биле өөрүшкү-маңнайлыг демдеглээннер.

Игорь Дагба, Игорь Хертек, Одай-оол Кап-оол, Олег Монгуш, Орлан-оол Хертек болгаш өскелер-даа бо чылын боттарының тудуп турары бажыңнарын доозар. Мөңгүн-Тайгага чээрби ажыг чылдарда чурттап, ажылдап келгеш, улус хуузунда так мынчалдыр хөй бажың тудуп турганын мурнунда көрбээн мен. Оон байтыгай чамдык мөңгүн-тайгажылар чоокку чылдарда боттарының бажыңнарының чанында чувар-бажыңнары безин туда бергени бистиң черниң байдалында өөрүнчүг чүүл болбайн канчаар.

Талыгыр ырак, чедери берге, тудуг материалдары барык-ла чок, ол материалдарны чедирип алыры тоң берге Мөңгүн-Тайганың байдалында хуузунда бажыңнаарат тудуп турар улуска районда тудуг организацияларындан бүгү таланың деткимче-дузазын чоп күзелдиг-биле манап турар болгай.

«Чуртталга бажыңы—2000»: боду тудуп турар

Кызыл-Хая, Мугур-Аксы суурларының чурттакчыларын, оон ангыда малчыннарны чуртталга бажыңнары-биле хандырарының программазын эрткен чылдың төнчүзүнде район Совединиң ээлчеглиг сессиязынга бадылап хүлээп алган. Ажыл улуг. Бажыңнар чедишпес. Тудуг материалдарын тып, сөөртүп алыры биске дыка берге. Чүгле Мугур-Аксы суурда безин ам бажың оочурунда 120 ажыг өг-бүле туруп турар.

Эрткен чылын хөй санныг специалистер, малчыннар, аныяк өг-бүлелер бажыңнарны алгылаан. Оларның аразында Тоолайлыгда эмнээр пунктузунуң эргелекчизи Алексей Кара-Сал, ажаалга банкызының кассири Куучай Саны-Мөге, пенсионерлер Аралдын Саая, Долуу Иргит, аныяк специалистер Наталья Дамчынчап, Уран Дозур-оол, хөй уруг-дарыглыг Ылдак Дайын, Окпан-оол Хертек, тудугжулар Март-оол Куда, Өнер-оол Аракчаа болгаш өскелер-даа бар.

Чоннуң чуртталга бажыңнары-биле хандырарында өзулуг ажыл Мөңгүн-Тайгада эгелээни ол. Ынчалза-даа мында шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Хамыктың мурнунда тудуг материалы. Ынчангаш СЭКП райкомунуң чоокта чаа болган пленумунга «Бот-идепкей — 89, 90» деп программаны хүлээп алган. Ында кирген хемчеглерниң бирээзи — Мугур-Аксы суурда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң туүйбу пешин ажыглалга бүрүн киирери болуп турар. Ол цех чылда 500 муң азы 1 млн. туүйбуну бээр ужурлуг. Мында дериг-херекселдер чедишпес. Бо бүдүрүлгени ажыглап, туүйбуну өрттедириниң аргазын кожавыста Даг-Алтай автономнуг областың туүйбу кылыкчыларының дуржулгазын шиңгээдип алыры-биле эрткен чылын чамдык ажылчыннар анаа чораан келген.

Чамдыкта тудуунуң шынары, эң ылангыя малчыннарга чуртталга бажыңнарының шынары куду болганыплан анаа улус чурттавайн бээр таварылгалар бар.

Ынчангаш кылыр ажыл хөй. Мөңгүн-Тайганың тудугжулары бо чылын темпин кошкатпас сорулгалыг ажылдап турар. Тудугжу коллективтер аразында чарыштыг. Олар шынар болгаш темп дээш ажылдаар. Бүгү күштү, организастыг чорукту — чоннуң чуртталга бажыңнары-биле хандырарынче болдурарла шаа-биле угландырары, бо сорулганы херек кырында боттандырары — ээ тургустунуушкунга бистиң улуус ол болуур ужурлуг.

Районнуң тудугжулары бо чылгы сорулгаларын тодараткан, ол-бо организациялар-биле керээлерни чарган. Бир эвес мээ күш-биле организастыг ажылдап кирипитер болза, чуртталга бажыңнарының тударының программазын күүселип болдурууунуң аргалары районда бүрүн барын эрткен чылдың түңнелдери бадыткады.

Адыг-Тулуш БЕГЗИ. («Шынның» кодээ корр.).

СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР

Барын-Хемчикте «Дөң-Терезин» совхозтуң машина-трактор мастерскаязында кодээ ажыл-агый машиналарының септелгезин Намчыл-оол Сундуйевич Ондарның звенозу чорудуп турар.

Звенонуң септекчилери бо хүннерде чедир улуг-биче сес хөдээжиларны, он сеялканы, ийи-бүрү маркадын чээрби илиирлерин белеттээн шугумунда тургускан. Ол ышкаш күкүрүзө неэер ийи комбайнның бирээзин ажыглалга киирген, малга чем кылдыр хараган бажын кээр дектеп бээрин планнаан.

Часкы чер ажылдарынга ажылдаар кодээ ажыл-агый машиналарында улуг үре-жиишкиннер чок-даа болза, үүрмек септелге кылырынга артык кезектер чедишпейн турар. Тарылгага ажылдаар тракторларның септелгезин дооскан. Оон ангыда звенонуң ишчилери кыштагларда моторлар септелгезин база холга алган.

Ангыр-оол КУЖУГЕТ.

1988 ЧЫЛДА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МАЛЧЫННАРЫНЫҢ СОЦИАЛИСТИГ ЧАРЫЖЫНЫҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

ЧУРУКТАРДА: Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, 1988 чылда республиканың хойжуларының социалистиг чарыжының тиилекчизи, «Революцияның чалбыжы» совхозтуң хойжузу И. П. Сафонов (солагай талазында) совхоз директорлары болган саанчылар-биле; саанчыларның «Үш-муунчу» клуб чөвүлелиниң даргазы, «Кок-Тей» совхозтуң саанчызы Б. Д. Сат; «Чүчүү-малчын авено» клубунуң кежигүннери «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Т. Н. Баазы, «Найырал» совхозтуң хойжузу Д. К. Олчаннай клубтуң семинар-хуралының үезинде.

1. ФЕРМАЛАР

Бригадири	1	2	3
Сагоян И. П.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3140
Тимеев С. М.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3063
Доңгак З. П.	Билелиг	«Кызыл тараачын»	2523
Павлов М. П.	Туран	«Кызыл тараачын»	2424
Монгуш А. С.-Б.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2378
Шелехов А. В.	Мерген	«Ленинчи орук»	2279
Тожу С. П.	Краснояровка	«Революцияның чалбыжы»	2255
Дагба М. Л.	Хадың-Аксы	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2225
Кыргыс А. К.	Хайыракан	«Улуг-Хая»	2199
Грачев П. Г.	Күлүзүн	С. Тока аттыг	2171
Петкевич И. В.	Хадын	«Хадын»	2144
Балдан Р. О.	Арыг-Бажы	«Улуг-Хая»	2050
Баяндина В. И.	Тоо	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	2038
Федорченко А. П.	Өөк	«Саян»	2028
Чалаан-оол Х. К.	Тоо	«Енисей»	2025
Оюн Н. С.-Д.	Тоо	«Коммунизмниң херели»	1968
Павлов А. Н.	Алаак-2	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	1957
Годнонова Ф. А.	Успенка	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	1954
Ондар С. Д.	Тоо	«Тиилелге»	1947
Курильская Г. Т.	Бояровка	«Ленинчи орук»	1911
Овчинникова Н. И.	Шивилиг	«Кызыл тараачын»	1904
Монгуш П. О.	Доң-Терек	«Чыраа-Бажы»	1902
Будуге Э. К.-Д.	Бүрен-Аксы	«Кызыл туң»	1873
Кузнецов П. И.	Чкаловка	«Өөк»	1854
Цыбжитов Д. Д.	Тоо	«Россия»	1829

Таймылбыр: 1—фермаларның ады, 2—совхоз, 3—1988 чылда бир инектен сагган суду (килограмм).

2. СААНЧЫЛАР

Фамилиязы	1	2	3
Бизиева Л. А.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3937
Баяндина А. М.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3852
Сат Б. Д.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3849
Чадамба Н. С.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3771
Оюн Н. К.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3717
Арандол С. Х.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3459
Бородина М. И.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3438
Монгуш М. С.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3429
Оюн Ч. С.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3273
Доңгак Н. К.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3176
Кыргыс М. Н	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3155
Оюн И. Э.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3125
Доңчун-оол Р. К.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3119
Курзакова В. Н.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3089
Оюн Г. А.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3074
Журавина П. И.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3067
Арандол Л. В.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3061
Оюн У. Д.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3061
Төнгурак О. Б.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3059
Эшпи-оол Т. М.	Билелиг	«Кызыл тараачын»	3045
Кылынгашева Г. П.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3011
Доңгак С. Д.	Кок-Тей	«Кок-Тей»	3007
Монгуш А. С.-Б.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	3004
Оюн А. С.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2965
Оюн Л. Д.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2963
Монгуш А. С.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2960
Оюн Ч. А.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2900
Оюн С. Д.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2855
Салчак Н. И.	Тоо	«Енисей»	2851
Куулар И. М.	Тоо	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2828
Седипей З. А.	Туран	«Кызыл тараачын»	2780
Монгуш Л. Д.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2768
Сыгыртаа Н. В.	Мерген	«Ленинчи орук»	2683
Навундук Г. И.	Туран	«Кызыл тараачын»	2678
Монгуш Г. Ч.	Алаак	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	2658
Найдан В. Л.	Мерген	«Ленинчи орук»	2643
Оюн Т. Б.	Тоо	«Революцияның чалбыжы»	2643
Кыргыс Е. И.	Хадын	«Хадын»	2608
Монгуш Л. Х.	Тоо	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	2605
Артемова А. И.	Тоо	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	2603
Одушпай И. И.	Тоо	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	2581
Наваштай А. Б.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2578
Чудина А. С.	Туран	«Кызыл тараачын»	2573
Кенден Т. Д.	Арыг-Бажы	«Улуг-Хая»	2570
Ешпак В. Б.	Туран	«Кызыл тараачын»	2562
Камма Р. В.	Тоо	«Россия»	2541
Самдан Л. Х.	Туран	«Кызыл тараачын»	2518
Артемихина А. В.	Тоо	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	2515
Никсина Н. Н.	Бояровка	«Ленинчи орук»	2512
Терских А. И.	Туран	«Кызыл тараачын»	2508
Беляк И. П.	Туран	«Кызыл тараачын»	2505
Балган М. Д.	Арыг-Бажы	«Улуг-Хая»	2480
Оюн С. А.	Тоо	«Революцияның чалбыжы»	2480
Арпак Т. Б.	Тоо	«Революцияның чалбыжы»	2478
Самба Ч. С.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2774
Умекбаева М. В.	Туран	«Кызыл тараачын»	2474
Хуналай З. Т.	Туран	«Кызыл тараачын»	2472
Оюн Б. С.	Хадың-Аксы	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2471
Кыргыс К. М.	Туран	«Кызыл тараачын»	2456
Оюн А. К.	Тоо	«Революцияның чалбыжы»	2456
Мазды Г. Т.	Билелиг	«Кызыл тараачын»	2451
Самдупей К. Б.	Билелиг	«Кызыл тараачын»	2451
Ооур Б. М.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2444
Оюн Л. Б.	Тоо	«Революцияның чалбыжы»	2436
Сүзүпей М. М.	Туран	«Кызыл тараачын»	2420
Бомбуй А. В.	Туран	«Кызыл тараачын»	2403
Колюкина В. В	Туран	«Кызыл тараачын»	2382
Быштан-оол З. К.	Торгалыг	«Күш-ажылдың хостуу»	2381
Дрокан Б.-У. Д.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2378
Иргит А. Д.	Туран	«Кызыл тараачын»	2362
Алыя З. Х.	Тоо	«Енисей»	2355
Кыргыс С. Д.	Туран	«Кызыл тараачын»	2349
Куулар В. С.	Арыг-Бажы	«Искра»	2343
Монгуш О. У.	Күлүзүн	С. Тока аттыг	2339
Өпежик П. К.	Хадың	«Хадың»	23[illegible]
Дамдын-оол З. К.	Хадың	«Хадың»	2332
Монгуш Ч. М.	Хадың	«Хадың»	2321
Алдын-Херел Г. С.	Хадың	«Хадың»	2302
Кокай-оол Н. М.	Күлүзүн	С. Тока аттыг	2277
Кунгалай Н. С.	Хадың-Аксы	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2273
Хунай Е. Т.	Туран	«Кызыл тараачын»	2267
Монгуш Д. Ш.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2255
Мэскыр-оол Л. М.	Өөк	«Саян»	2246
Даңмы-Белек О. О.	Хайыракан	«Улуг-Хая»	2244
Никсын Б. М.	Тоо	«Россия»	2237
Ховалыг М. Д.	Тоо	«Россия»	2232
Сончай А. С.	Хадың	«Хадың»	2230
Ооржак З.-Э.	Өөк	«Саян»	2223
Ооржак Ы. С.	Тоо	«Тиилелге»	2222
Чамыян Д. М.	Торгалыг	«Күш-ажылдың хостуу»	2220
Мамыңы Д. К.	Арыг-Бажы	«Улуг-Хая»	2220
Ламаа В. М.	Бояровка	«Ленинчи орук»	2210
Оюн Л. Ч.	Тоо	«Революцияның чалбыжы»	2208
Ооржак Н. Х.	Күлүзүн	С. Тока аттыг	2203
Лакпа Ч. М.	Тоо	«Тиилелге»	2194
Намчыл С. К.	Тоо	«Россия»	2191
Куулар Н. Х.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2189
Монгуш М. И.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2187
Оникпен В. М.	Өөк	«Саян»	2176
Хаваа Е. Ш.-Б.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2169
Сандаажык О. Х.	Торгалыг	«Күш-ажылдың хостуу»	2167
Ооржак А. Э.	Арыг-Бажы	«Искра»	2158
Сагандай Л. Б.	Өөк	«Саян»	2149
Ховалыг Л. Х.	Доң-Терек	«Чыраа-Бажы»	2134
Ондар А. М.	Тоо	«Тиилелге»	2133
Сувак К. С.	Тоо	«Россия»	2112
Куулар Ш. У.-С.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2111
Сандан М. И.	Тоо	«Россия»	2111
Чооду У. К.	Тоо	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2109
Сат Т. Б.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2096
Монгуш К. К.	Доң-Терек	«Чыраа-Бажы»	2094
Барамси М. М.	Өөк	«Саян»	2086
Салчак Н. И.	Мерген	«Ленинчи орук»	2052
Ховалыг С. А.	Доң-Терек	«Чыраа-Бажы»	2041
Доржаа И. Т.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2035
Дугаржап З. Д.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2035
Сат Е. Д.	Дөргүн	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	2018
Чымбыл Е. Е.	Тоо	«Россия»	2008
Одулаа Ц. Т.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2001
Ховалыг А. Д.	Чаа-Хөл	«Найырал»	2000

Таймылбыр: 1—фермаңың ады, 2—совхоз, 3—1988 чылда бир инектен сагган суду (килограмм).

3. БЫЗАА АЖААКЧЫЛАРЫ

Фамилиязы	1	2
Трупп В. С.	«Кок-Тей»	841
Кашина В. И.	«Ленинчи орук»	746
Чыпсынак Ч. Д.	«Кок-Тей»	717
Анисимова В. Д.	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	706
Оюмаа К. И.	«Енисей»	690
Родичева З. Н.	«Саян»	684
Уэүйген З. С.	«Кызыл тараачын»	672
Монгуш Т. О.	«Кок-Тей»	664
Чавырал Ч. С.	«Улуг Октябрь»	655
Бадыргы Н. В.	«Саян»	650
Нагорных В. Н.	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	623
Бюрбю К. Т.	«Улуг-Хая»	650
Уэүйген А. С.	«Кызыл тараачын»	645
Самдан Д. Х.	«Кызыл тараачын»	639
Шир-оол Е. Ш.	«Улуг Октябрь»	635
Стрижко В. А.	«Бүрен»	631
Котовщикова М. М.	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	623
Чооду Н. Д.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	621
Солодова Л. М.	«Бүрен»	621
Оюн Д. У.	С. Тока аттыг	619
Налимова Н. В.	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	618
Алдай Т. Т.	«Найырал»	610
Чашина Н. П.	«Улуг Октябрь»	609
Фелькина А. И.	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	607
Тюлюш М. К.	«Кызыл тараачын»	602
Тюлюш М. А.	«Кызыл тараачын»	602
Балдан К. К.	«Улуг-Хая»	600

Таймылбыр: 1—совхоз, 2 —1988 чылда бир бызаадан алган немелде деңзизи (грамм).

4. ЧЫЛГЫЧЫЛАР

Фамилиязы	1	2
Ондар Н. М.	Карл Маркс аттыг	102
Ондар Б. С.	Карл Маркс аттыг	100
Монгуш В. А.	«Тиилелге»	97
Хорлуу Б. Б.	«Х Улуг хураа»	95
Ховалыг Б.-Н. О.	«Сут-Хөл»	94
Сат М. Д.	СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг	90
Баавыл С. И.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	87
Чавырал К. И.	«Улуг Октябрь»	87
Мылаа О. Д.	«Тоора-Хем»	81

Таймылбыр: 1—совхоз, 2 — 100 бедеи алган кулуну.

5. САРЛЫКЧЫЛАР

Фамилиязы	1	2
Доңгак М. Д.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	102
Достан О. Х.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	100
Ооржак Ч. Д.	«Алдан-Маадыр»	100
Хертек Д. Д.	«Кара-Хөл»	99
Ооржак К. Х.	«Шекпээр»	97
Акыя А. Х.	«Гай-Тал»	95
Иргит В. К.	«Мөген-Бүрен»	91
Иргит Ө. К.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	90
Бегзи Х. Д.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	90
Иргит А. Т.	«Мөген-Бүрен»	89
Ооржак Ч. К.	«Кызыл туң»	87

Таймылбыр: 1 —совхоз, 2 —100 сарлыктан алган бызаазы.

6. ИНЕК КАДАРЧЫЛАРЫ

Фамилиязы	1	2
Дүшпүн В. С.	«Таңды-Сыны»	100
Шимит Б. У.	Ленин аттыг	85

Таймылбыр: 1 —совхоз, 2—100 инектен алган бызаазы.

7. САРЛЫК БРИГАДАЛАРЫ

Бригадири	1	2
Иргит И. У.-У.	«Мөген-Бүрен»	85
Хомушку Э. Б.-О.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	82

Таймылбыр: 1 —совхоз, 2—100 сарлыктан алган бызаазы.

8. ИВИЖИЛЕР

Фамилиязы	1	2
Бараан Д. Б.	«Май 1»	100
Суңды Б. С.	«Май 1»	89

Таймылбыр: 1—совхоз, 2—100 ивиден алган аңайы.

9. ӨШКҮ БРИГАДАЛАРЫ

Бригадири	Совхозу	1	2	3
Ондар О. Д.	Карл Маркс аттыг	85	0,7	98
Чооду М. Д.	«Таңды-Сыны»	83	0,910	97
Межекей В. А.	«Эйлиг-Хем»	81	0,960	80

Таймылбыр: 1—100 өшкүден алган аңайы, 2—бир өшкүден кыргыш алган дүгү (грамм), 3— улуг өшкүнү камгалап алган хуузу.

10. ХОЙЖУ БРИГАДАЛАР

Бригадири	Совхозу	1	2	3
Куулар С. А.	«Сут-Хөл»	93	1,1	90
Менге В. Я.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	90	2,0	97
Дүндүп В. М.	«Тере-Хөл»	90	1,1	98
Сарыг-оол М. Е.	«Тере-Хөл»	90	1,1	98
Монгуш К. Б.	«Чыраа-Бажы»	89	1,78	97
Ховалыг Н. Ч.	«Сут-Хөл»	89	1,1	90
Монгуш С. Ш.	«Сут-Хөл»	89	0,9	88
Доңдук-оол Г. К.	«Ак-Туруг»	88	2,5	83
Доңгак С. К.	«О. Шкина»	87	1,5	97
Севилбаа Б. Ч.	«Чаа оруң»	87	1,2	96
Монгуш Б. Ш.-К.	«Искра»	87	1,8	85
Ондар Х. А.	«Коммунизмниң оруң»	87	1,6	97
Дулгу Д.-Б. Д.	Ленин аттыг	85	1,5	98
Куулар Б. Б.	«Торгалыг»	85	1,67	97
Сандак А. Х.	«Мерен»	82	1,6	97
Чула К. Б.	«Мерен»	82	1,3	96
Шожай Б. Т.	«Торгалыг»	82	1,5	99
Кыныраа М. Л.	Ленин аттыг	81	1,7	98
Седен А. Н.	«Кызытаар»	80	1,5	96
Начын-оол Н. П.	«УТКА 25 чылы»	80	3,0	95
Монгуш Д. К.	«Найырал»	80	2,6	97

Таймылбыр: 1—100 хойдан алган хураганы, 2—бир хойдан кыргаан дүгү (килограмм), 3—улуг хойну камгалап алганының хуузу.

11. МЫЙЫСТЫГ БОДА МАЛДЫ СЕМИРТИ АЗЫРАП ТУРАР МАЛЧЫННАР

Фамилиязы	Совхозу	Бир хонукта алган немелде деңзизи (грамм)
Марченко С. Г.	«Сукпак»	737
Ермаков А. П.	«Сукпак»	706
Ховалыг К.	«Тыва»	667
Хомушку Л.	«Сукпак»	618
Сарыглар Т. Ч.	«Революцияның чалбыжы»	612
Норбу Ч. С.	«Красное знамя»	603

12. ХОЙНУ СЕМИРТИ АЗЫРАП ТУРАР МАЛЧЫННАР

Фамилиязы	Совхозу	Бир хонукта хойдан алган немелде деңзизи (грамм)
Салчак М. С.	«Сукпак»	128
Хомушку А. Ч.	«Сукпак»	121

13. КУШ АЖААКЧЫЛАРЫ

Фамилиязы	Совхозу	Бир дагаадан алган чуурга
Спирина В. Ф.	Кызылдың куш фабриказы	237
Габытов В. И.	Кызылдың куш фабриказы	237
Сиротина И. Л.	Кызылдың куш фабриказы	230
Пахарькова Н. Н.	Кызылдың куш фабриказы	230
Молотилкин Ю. Г.	Кызылдың куш фабриказы	230

14. ДАГАА ОГЛУ АЖААП, АЗЫРАП ТУРАР АЖЫЛЧЫННАР

Фамилиязы	Ажыл-агыйы	Хонукта бир куштан немелде деңзизи (грамм)
Тюлюш Л. К.	Кызылдың куш фабриказы	10,2
Кущевич Л. Г.	Кызылдың куш фабриказы	10,2
Зверева М. Н.	Кызылдың куш фабриказы	10,2
Иванова Т. П.	Кызылдың куш фабриказы	9,3
Шаталова В. И.	Кызылдың куш фабриказы	9,3
Зайнутдинова Б. А	Кызылдың куш фабриказы	9,3

15. ХАВАН ДЖААКЧЫЛАРЫ

Фамилиязы	Совхозу	Бир хавандан алган төлү
Кудрявцева З. Я.	СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг	10
Долганова Г. М.	«Улуг Октябрь»	9
Шишкина Л. С.	«Кок-Тей»	8

16. ХАВАННЫ СЕМИРТИ АЗЫРАП ТУРАР АЖЫЛЧЫННАР

Фамилиязы	Совхозу	Хонукта 1 хавандан алган немелде деңзизи (грамм)
Кудрявцева Т. Н.	«Кок-Тей»	420
Соломонова Н. А.	«Кок-Тей»	420
Голубцова М. Т.	«Кок-Тей»	366

«ЧЭЭРБИ ХАРЛЫГ БИС»

Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдун 1968 чылда дооскан тыва артистерниң шии концерти хөгжүмнүг театрынга каш удаа болган. Оларның аңгы-аңгы чылдарда ойнагылаан шиилеринден үзүндүлер ында кирген. Тыва болгаш орус дылдарда ырларның күүседиглери база бар.

Бо концерт кыска жак көргүзүглерниң болгаш солун. Тыва театрга чээрби чыл дургузунда ойнап, республиканың хоорайларынга, суурларынга барып, ажылчы чонга солун оюннарын бараалгадып келген бо талантылыг кижилерниң хөй кезии алдар-аттыг артистер апарган.

Ында Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Чадамба Монгуш, Роза Серен-оол, Дадар Барыкмаа, чогаалчы, драматург Владимир Серен-оол, артистер Дыртык Монгуш, Дарый Монгуш, Хертек Ширинин-оол болгаш оон өскелдаа уран талантылыгларны көрүкчүлер адап, демдеглеп, оларның күүседиглерин магадап, сонуургап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: шии көргүзүглеринде (үстүнде) Дыртык Монгуш, Дарый Монгуш; Анна Ширинин-оол биле Чадамба Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Культура болгаш амыдырал

ТӨПТЕР БОЛУП ТУРАР БЕ, КАНДЫГЫЛ?

Белдир-Арыгжылар дыштанылга кежээлеринде агитквартиралар концерттерни организастап турар. Херээженнер чөвүлели өске хөй-нийтилиг организацияларын-биле кады ол ажылды башкарган. Ийи суббота улаштыр болган № 7, 6 агитквартираларның концерттерин көрдүм. Агитквартираларның концерттеринге сайгарылга кылып, анализтээр сорулганы салбадым. Кол-ла чүве ол концерттерни организастаарынга хамаарыштыр каш сөс.

Чоннуң чурттап турар черинин айы-биле чорудуп турар бүгү-ле ажылдарга кескү черни агитквартира ээлээрин билдингир. Агитквартиралар бо суурда ылап-ла төптер болуп турар бе, ынчаш? Баштай бо айтырыгга кансы харыылаалы. Ам-даа ылаптыг төптер болбаан деп харыылаза частырыг болбас. Ол чүден көстүп турарыл? Ийе, харын ол агитквартираларны шагда-ла тургускан, бот-тывынгыр уран чүүл концерттери безин чылдың болур. Шагаалап-даа турар-ла. Бо чылын база-ла ындыг. Чедип алдынмайн турар чүүл — агитквартираларда чурттап турар улустуң аңгы-аңгы бөлүктери-биле тус-туста ажылдың чогу. Маңаа партия организациязының, херээженнер чөвүлелиниң бүрүн хамааржып турары — Чыргаланды кодээ Совединиң удуртукчу, башкарыкчы дыңзыг холунуң четпейн турарында. Чон-биле ажылдаарының бир-тээ эптиг тову чүве болганда, улуг кижилер, аныяктар, школачылар-даа айы-биле ажылды чорудуп, нийти байдалды хайгаарап, кижизидилге ажылын чорудуп болур-дур. Школачыларның өөредилгезин, сагылга-чурумун агитквартира айы-биле хайгаараарга, школага-даа, ада-иете-даа дузалыг. Бо ажылды школа, башкылар холга алза эки. Аныяктарны-даа кижизидеринге, ажыл-херектерже, амгы бо эде тургустунуушкунуң күчүлүг чалгыынче оларны хаара тударынга агитквартираны чүге ажыглавазыл?

Болуп эрткен агитквартира концерттеринден көөрге, ылангыя № 7 агитквартирада концертте чаңгыс-даа эр кижи чок (школачылардан аңгыда) болган. Ол агитквартиралдың хамык эр чону, аныяк-өскени канчап барган улусул, кеңнү чогу ол бе, азы агитквартира концертинге киржирин кандыг-бир артык чүък, харындаа ынчыг херек деп бодап турар бе? Ол шын эвес, чазып турарлар эвес бе?

Агитквартира концертинге харын кижилерниң эскертинмес талантызы илереттинер, ёзулуг эптиг арга ол болгай. Ону дамчыштыр бистиң республиканың дыка хөй бот-тывынгыр артистериниң ат-сураа-даа алгып, төп сценаларга-даа чедир ырлап, сыгыртып-даа келгенин билир бис. Бир эвес бо Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурда ону өскээр билип турар чүве болза, черле элдеп-тир. Чок-ла болза, ол концерттерни белетнеп, кижилерни хаара тудуп, организастап турары четей болду бе? Чүү деп бодаар силер? Багын сөглээрге, бачыды арлыр дижир ышкажыгай. Агитквартира концертинге (ылангыя баштайгы) эр улустуң киришпейн барганы, ийи-чаңгыстың ыры күүседиглериниң чок болганы — шак ындыг чорууктуң ужуру-дур.

№ 6 агитквартира чогум эки ойнаан болдур ийин. Нийти тема, тус-тус номерлер, күүседиинуң шынары-даа, шынап-ла, эки. Ойнакчылар агитквартиразының адын ылап-ла камгалап шыдаан. Мында интеллигенция-даа чок, колдуу-ла бедүүн ажылчыннар, клуб улуу бар-ла харын. Бир эвес олар маңаа үлүүн киирген болза, ону чүге мактаваазыл. Культура ажылдакчылары агитквартираларга база чүге дузалап болбазыл. Ол дээрге оларның хүлээлгези ышкажыл.

Төрээн совхозу «Чодураанын» бо чылын болур юбилейин ажыглап, концерттиң нийти утганы ышкынын № 6 агитквартира олче киирген черле эки.

Бир тээ агитквартира концерттерин организастап турар чүве болганда (ол харын кончуг эки-дир), киржикчилерин черле элээн албадап киириштирип болгай. Ырлаар, танцылаар, хөгжүм ойнаар кижилер кайда-даа бар. Уран немчуулгага киржип турар бөлүктер-даа, черле өске-даа улус бо суурда хөй чорду. Ол черле кончуг эки.

Дыштаныышканы чер-черле канчаар организастап турарының байлак дуржулгазын ажыглап, ону ээрип-даа чүге болбазыл? Чурттуң төп областарында аңгы-аңгы нация чонда чүү барын Төп телевидение база үргүлчү-ле көргүзүп турар ышкажык. Ынаар-ла улуг оркестр-даа херек чок. Доңгулуургу, мандолинага ойнап, бичии бедүүн оркестржигеш-даа организастап болбас бе? Доңгулуурлаар, мандолина ойнаар улуг-даа назылыг улус бо суурда кончуг хөй деп билир мен. А аныяктар, олар гитара дээрге-ле амыр, шала-була дынаарлар ийик чоп.

Шагдагы орус чаңчылдан уткалган бир ындыг эки чүүл бар: бөлүк улус чыглып келгеш, ойнап-хөглээшкен, чүк ээрер, даарап, аргыттынар, «солун-чугаалажыр» (орустан посиделки дээр). Ону тывалап алза база солун. Бөлүк херээженнер чыглып алгаш, аргыттынып, даарап олура, ырлажып-даа болбас бе, солун, баштак чугаалар чоруртса улам эки. Кожамыктаар болза, мырыңай тергиин. Маңаа шоодуг аяныы оон баштакты ажыглаар болза черле таарымчалыг. Доңгулурлап ойназа чүл. (Игил, бызаанчы суг болза оон-даа артык).

Сыгыртыр, хөөмейлээр кижилер бо суурдан тывылбас дижир. Ол шын эвес чорду. Гармонь, баян ойнаарлар база тывылбас дижир. Күзээр болза, ойнай бээр, сураар болза, тыпты бээр. Совхозтуң механизатору Юрий Шагаачының бажыңынга чораащ, ооң гармоньга ойнаарын, сыгыртырын-даа дыңнап магададым. Черле өг-бүле ниити шупту талантылыг улус чорду: ырлаза ырлаар, хөгжүм ойназа ойнаар. Уруглары база. Ындыг тавырылгада өг-бүле ансамблин чүге тургузуп болбазыл. Баштайгы концерттерден көөрүмге-ле, өг-бүле ансамбльдери тургусуу дег улус бир чорду. Чижээлээрге, Айдыжаалдарның өг-бүлезинден авазы Алевтина, ооң дуңмазы, бичии уруу — шупту концертке киржип турду. Өг-бүлениң эр ээзи — Василий тургуптар болза, ёзулуг ансамбль болбас бе.

Белдир-Арыгжыларда талантылар, аргалар, курлавырлар хөй-дүр. Ону чүгле чедир илередири, ыдып тывары чугула. Чедимишкин кандыг-даа ажыл-херекти чүгле эки организастаарындан хамааржыр.

Бопуймаа ДИРЧИП.

Төрээн дылың өөрен

ДЕҢГЕ ӨӨРЕНИР

Моон мурнунда солуннарга тыва дылывысты өөрениринин дугайында хөй санал-оналдар чырыттынган. Мен база бодум бодалымны номчукчулар-биле үлежикседим.

Кижиниң төрээн дылы дег эргим чүве чок. Төрээн дылын чедир билбес кижи черин база чедир билбес болур. Мен чээрби ажыг чыл иштинде школада орус дыл башкылап келдим. Ажылдап чораан дуржулгамдан алгаш көөрүмге, төрээн дылын эки шиңгээдип албаан өөреникчиге орус дылды өөредири кончуг берге. Черле ынчаш бодунуң дылын билип чадап чоруур кижиге өске дыл далай кежери-биле дөмей-ле-дир. Тыва орфографтыг дүрүмнерниң шын бижилгезин эки билир уруглар орус дылдың орфографиязынга бергедевес. Шыырак өөреникчилер орус, тыва сөстерни шын адаарын, бижиирин билир. Тыва дылга аянныг номчуур өөреникчи орус сөзүглелди бергедээшкин чокка, аянныг номчуп өөрени бээр.

Тыва дылды эки өөредириниң арга-дуржулгазы кенүдээн болгай. Мону ада-иелер-даа, башкылар-даа дозулуу-биле ажыглаар болза, төрээн дылывыс байлак, чедимчелиг болур ийик. Школаларга орус, тыва дылдарның өөредилге программаларын чергелештир чорудар болза эки деп бодаар мен. Чижээ, төрээн дылга «Демдек ады» деп теманы өөренир болза, орус дылга «Имя прилагательное» деп тема деңге азы бир, ийи кичээл соонда чоруп болур. Бо чорук темаларны деңнеп тургаш, эки шиңгээдип алырынга дузалаар. Мында тема бүрүзүнүң шактары аңгы-даа болза чергелештирип болурунуң аргазы черле бар. Ол чорук кайы-даа дылдың грамматиктиг онзагай хевирлерин айтып көргүзеринге база дузалыг. Школаларда тыва-даа, орус-даа дылдың методкаттыжыышкыннары үре-түңнелдиг ажылдап турза-даа, оларның аразында сырый харылзаалыг турганын мынчага чедир көрүп көрбээн мен.

Мээң саналым — орус болгаш тыва дылдың методкаттыжыышкыннарының быжыг, сырый харылзаазын чедип алыры. Чамдык хуралдарны кады эрттирери, кежээлер, диспуттар, викториналарны кады чорудары ажыктыг. Чижээ, тоолдар кежээзинге сценарийни орус, тыва тоолдарга үндезилеп алгаш чүге кады эрттирип болбас деп?

Ада-иелерниң бажыңнарынга чоруурга, хөй-ле даштыкы классиктиг чогаалдарны деңгеп алган болур, ол эки харын. Тыва номнар-ла шуут чок. Уруун азы оглун төрээн дылынга ынак, ону эки билир кылдыр өөредир дизе, тыва номнардан эгелээ эки.

Чамдык ада-иелер өске дыл кырында тоолдарны кызып-кызып очулдурган орар болгай. Ааза хөй үе чарыгдап турбайн, тыва номнардан садып тып алгаш, оон солун чечен чугаалар, шүлүктер, тоолдардан шилип, уругларга номчутса улуг түңнелдиг бээр ужурлуг. Моон соңгаар үндезин тыва дылывысты сайзырадып, орус, тыва дылдарны деңге өөренир ажыктыг.

Тараа ОССУР.
Улуг башкы.
Бай-Тайга район. Тээли суур.

ДҮВҮРЕНЧИГ-ДИР

Тыва дылывыстың дузазы-биле сагыш-сеткиливисти илередип, аравыста харылзажып чоруур бис. Ынчалза-даа чыл келген тудум төрээн дылывысты уттуп бар чыдарывыс аажок хомуданчыг-дыр.

Кызылдың № 3 школазында бо дүвүренчиг байдалды билбевес аргам чок. Бодум ында орус дыл башкылап тур мен. Тыва дылдың башкызы аарый бээрге, мени оон кичээлдерин эрттирерин дилээн. Оон түңнелинде кезээде сагышты өйүп чораан бодалдарым база катап бадыткаттынды.

Тыва өөреникчилер боттарының төрээн дылын херекке албастай берген. Чамдык өөреникчилер тыва дыл кырынга боттарының бодалдарын илередип шыдавас, номчуп мырыңай шыдавас. Өөреникчи өөренип эрткен чогаалының кыска утказын 4-5 эптерниң дузазы-биле тайылбырлаар. Ол эмеглежип турган кылган тайылбыры чамдыкта чедиишкин чок болур. Өөреникчи бүрүзү орус аян-биле чугаалаар. Чижээлээрге, тынып тур дээн болза, дынып цур. Болган-дыр — балтан-дир, таварылга — даварылга, танывас — данывас, харын — да харин деп дүлей т-ны мыткыр д кылдыр адап номчуур. Ол ышкаш ийи ажык үнүг сөстерни адаары мырыңай берге: олчаан — олчан, аал — ал, ногаан — поган, Өк-биле адаар ажык үннерниң сөстерни база шын эвес адаарлар.

Класстар өрүлээн тудум, байдал моон-даа дора, 7-ги класска алдан-маадырлар дугайында чогаалды өөренген бис. Алдан-маадырлар деп кымнарыл деп айтырыгга: — Алдан-маадырлар... — дээш, шак дүшкеш, — бистиң Кызылда Алдан-маадыр аттыг музей бар — деп харыы бээр. Алдан-маадырлардан кымнарның аттарын билир силер деп айтырыгга: Хомушку Чүргүй-оол, Күрседи — дээш, ол кудумчулар кайда турарын чугаалаар.

Моон алгаш көөрге, өөреникчилер боттарының төрээн дылын хүндүлеп көрбезинден аңгыда, ада-өгбелеривистиң эрткен оруун, тыва чоннуң төөгүзүн болгаш культуразын билбес-тир. Дыл-биле олар харылзаалыг деп чүве ол ышкажыл.

Ол үеде бо класстың ада-иези хуралы болган, сагыш-сеткилим өйүп чораан бодалдарымны ада-иеге чугааладым. Эскерген чүүлүм чүл дизе, харыы берип чадап, дылын «долгап» турган өөреникчилеримниң ада-иезиниң хөй кезии интеллигентилер болду. Аразында мээң таныырым эмчилер, үстүкү черлерде ажылдап турар ажылдакчылар-даа бар. Ажы-төлүнерге төрээн дылын катай өөредип, оларга чонувустуң төөгүзүн сурган көрүнер деп олардан диледим.

Бо байдалды аваа мынчаар тайылбырлаары болдунмас, дүвүренчиг-дир. Ынчалза-даа бо-ла бүгүнү эдип ап болурунуң аргалары бар. Ада-ие, ылангыя хоорайжылар, ажы-төлүнерниң дылынче кичээнгейден салынар. Чамдык тыва өөреникчилер боттарының тыва дылын шуут билбес болганындан, орус класстарда өөренип турар болгай. Мында ада-иениң буруузу улуг. Мээң таныырым бир өг-бүле бичии уругларын, кызып-кызып, орус дылга чугаалаарын негээр. Чажындан тура мынчаар албадап кээрге, төрээн дылын уттуптары чеп. Мындыг байдал чүгле Кызыл хоорайда эвес дээрзин амыдырал көргүзүп турар.

Галина ХОМУШКУ.
Башкы.

СЕТКИЛИВИС ӨӨРТПЕЙН БАРГАН

Норвегияның найысылалында «Валле Ховин» дээр кылымал дошка эрткен делегей маргылдаазынга совет конькижилер кончуг куду түңнелдерни көргүскен. Оларның эң экизи — Свердловскиден барган Ильдар Гараев болган. Ол он бирги черни ээлээн. Конькиге маңнаарының дөрт аңгы дистанциязынга эң эки түңнелди голланд спортчу Лео Фиссер чедип алган. Аңаа Гараев чүгле беш сан четпейн барган. Чемпион ат дээш демисел кайы хире чидиг болганын ол түңнел бадыткап турар.

А аңгы-аңгы дистанциялар аайы-биле чугаалаарга мындыг. Москва чурттуг олимпий чемпиону Николай Гуляев 500 метрни 38, 12 секундада үеде эрткеш, чемпион апаан. А Гараев 1500 метр хемчээлге маңнааш, ону 2 минута 01, 18 секундада эрткеш, хүлер медальды чаалап алган. Ол спортчуларның бо чедиишкиннери бистиң сеткиливис өөртпейн барган. Чүге дээрге, бо сезон-биле 83 дугаар эртип турар бо маргылдааларга киришкен кижи бүрүзү оон дөрт дистанциязынга ниитизи-биле эң эки түңнелди көргүзер апаар. Чүгле ынчан ол чемпион атка төлептиг болур. Бир чыл бүрүнгаар, кажан делегейниң бирги чери дээш конькиге маргылдааны Медео стадионга эртип турда, Москва чурттуг Олег Божьев чеди дугаар черни ээлээн болгай. Ынчан ону дыка куду көргүзүг кылдыр санаан. А ам он бир дугаар чер ээлээни болганывыста чүнү чугаалаар бис?!.

А шаңналдыг черлерни ээлээн спортчуларның байдалы барык-ла үш неделя мурнунда Европаның бирги чери дээш болган маргылдаага ышкаш ындыг улуг өскерилге чок арткан. Ол чемпионат Швецияның Гётеборг хоорайга болуп эрткен. Лео Фиссер, оон чаңгыс чер чурттуу Герард Кемкерс болгаш норвег спортчу Гейр Карлстад олар спортчу бедик мергежилдиин көргүскен. Олар делегей чемпионадынга баштайгы үш черни база катап ээлээн. Бо удаада Фиссерниң ниити түңнели мындыг болган: 165, 698 сан. Делегейниң эрткен чылгы чемпиону Эрик Флэйм (АКШ) дөрткү черни ээлээн.

Николай Гуляев 1987 чылда делегей болгаш Европа чемпиону атты чаалап алган. А бо чемпионатка баштайгы хүнде ол чемпион атты 500 метрге чаалап алгаш, оон соонда шуут-ла «өскерлиг» берген. 5000 метр дистанцияга ол 26, а 1500 метрге — 16 черни ээлээн. Оон түңнелинде чемпионаттың кол программазынга киржир 16 кижиниң санынга кирбейн барган. Шак ындыг чедимче чок чорукка ээзээди оолдар аразынга делегей чемпиону чораан Ленинград чурттуг Бронислав Снетков база таварышкан. А шуут чиңчинин үзе маңнап алган Гараев эң-не куду түңнелдиг болган. Тиилекчиге ол бүдүн минута ойнадынкан. Ам база-ла бистиң эрги төөгүзүстүң катаптаттынып эгелээри ол бе?. Хөй дистанциялыг маргылдаага делегей чемпиону атты бистиң чуртувуска Олег Божьев эгидип бергиже чедир дыка ур чылдар — 22 чыл манаан бис.

— Ослога эрткен чемпионатка чогум чүү болганын чугаалаары берге-дир — деп, Олег Божьев беседага кириш-кен. — Эң-не эки спортчу тура-соруук амдызында Гуляевте чок деп чугаалаарынга дадагаланавас мен. «Валле Ховин» стадионнуң кылымал дожунга эрткен ол маргылдаага ону киириштирип болур турган бе?. Айтырыг ала чайгаар мынчаар тургустунга бээр-дир. Чурттуң оон өске конькижилери хөй санныг иштики шилилге маргылдааларга киришкеш, күш-шинээн чидирип, турупканы илдек болуп турар. Бистиң удурланыкчыларывыс делегей болгаш Европа маргылдааларынга баар мурнунда делегей кубогу дээш ойейлеп болур маргылдааларга киржип, орта боттарының удурланыкчыларын эки билип алырынче кичээнгейни утландырып турар. А бистер ындыг маргылдааларга кончут ховар киржип турар бис. Оон кадында Медеода кылымал дошка эрттирген шилилге маргылдаалары бистиң спортчуларывыстың эки болгаш багай талаларын эки-ле илеретпейн турар деп бодап турар мен.

В. ПИМЕНОВ.
(СЭТА-ның корр.).

УЛУГ УЛУС-ДАА, БИЧИИЛЕР-ДАА

Кызыл районнуң Шамбалыг суурга дыштаныр хүннерин эрттирери база бир янзы. Чүл дээрге массалыг хаактаашкыннарже чон үнүп, маргылдааларга идепкейлиг киржип турар. Эрткен дыштаныр хүннерде база-ла ындыг болган. Бо удаада республиканың күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң ажылдакчылары болгаш районнуң спорт комитединиң инструкторлары келгеш, чон-биле ужурашкаш, аңаа келген кижилерге тускай даңзы ёзугаар хаактарны ачылгага берип, хаак оруунче үдеп турган. Ол ышкаш хуузунда хаактарлыг кижилер база хөй болган.

Хар-назын аайы-биле аңгы-аңгы хемчээлге чарышты организастаан. Ийи километрге бичии оолдардан Айбек Ооржак, үш километрге Мерген-Херел Куулар, уруглардан Марина Ооржак, херээжен улус аразынга Марина Монге-Хүрең олар шылгарап, бирги черни алганнар. Ол ышкаш херээжен улус аразынга тиилелгеге чүткүлдүг, хоочун спортчуларны илереткеш, тускай шаңналдарны тывыскан.

Эр улус беш километр хемчээлге чарышкан. Аңаа Эдуард Шүүче, дөртен беш хардан өрү назылыг улус аразынга Доржуй-оол Шүүче, школачылардан Конгаа Начын бирги черни алганнар.

Сара МОНГУШ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Уйгур угуглалар». 9.05 — уругларга фильм. «Азиз». 10.10 — «Кижи институду». 11.10 — медээлер. 11.20 — 12.25 — Дашкова дугайында телефильм. 15.30 — медээлер. 15.45 — эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — телефильм. 16.20 — «Уругларга дириг амытаннар дугайында». 16.50 — «Хөглүг старттар». 17.35 — Эрге-чаргыганы — Советтерге. Чогаалчылар — улус депутаттарынга кандидаттар. 18.05 — «Философчу беседалар». «Философияның үндезиннери болгаш чаңчылдары». 18.50 — Поэзия минуталары. 19.10 — «Өлүргүшкүн чарлаттынган». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Ол болган... болган...» 22.00 — «Үзел-бодал». 23.30 — 01.10 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 10 км. Херээженнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кышкы күш-ажыл. 8.55 — эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Англи дыл. 9.55 — чурукчуларның ленинградчы бажыңының дугайында. 10.35; 11.35 — Төөгү. 4 класс. Баштайгы беш чылдар тудутлары. 11.05 — англи дыл. 12.05 — «Ягуар». Уран-чечен фильм. 13.30 — Медээлер. 13.40 — ритмиг гимнастика. 14.10 — барымдаалыг фильм. 14.30 — 15.00 — «Гаудеамус» камерлиг ниити ырының концерти. 17.05 — медээлер. 17.15 — «Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивальдың концерттери. Карл Орф — «Кармина Бурана». (ЧССР ТВ-зи). 18.15 — мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 — «Улус өөредилгезин эде тургузары — бүгү чоннуң херээ». 19.10 — Киножурнал. 19.20 — «Тыва черле». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Сонгулдааларга угкуштур». «Херээженнер чөвүлелдери болгаш эде тургустунуушкун». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Пушкинниң шүлүктеринге». Фильм-концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.55 — совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп Бүгү-эвилел телеконкурузу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 — фестиваль экраны. Львовка болуп эрткен аныяктар программаларының VIII Бүгү-эвилел фестивалының лауреаттары. «Тудуштуруп турар харылзааны үзе сокпас». «Романовтуң школазы». 19.30 — ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«ЕНИСЕЙ» Культура бажыңы

18-19-та. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

18-те. «ФАНТАЗЕРЛАР» клубтуң кичээли. 10.00 шакта эгелээр.

«КОЛОС» Культура бажыңы

18-19-та. Дискотекалар. 19.00 шакта эгелээр.

«ТЫВА ТУДУГ» каттыжыышкынның клуву

18-19-та. Дискотекалар. 19.00 шакта эгелээр.

18-те. Халашкан дайынчылар-биле шериг баар назыны четпээн аныяктарның ужуражылга кежээзи. Эгелээри 18.00 шакта.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 5 ЧЫЛЫ» стадион

18-19-та. Мячылиг мини-хоккейге «Динамо» спорт ниитилелиниң бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри 10.00 шакта.

18-те. Хоорайның бирги чери дээш конькиге маргылдаа. 15.00 шакта эгелээр.

«ХЕРЕЛ» СПОРТ ЗАЛЫ

18-19-та. Республиканың бирги чери дээш бокс маргылдаазы. Эгелээри 10.00 шакта.

«ТАЙГА» станциязы

18-19-та. Массалыг сергүүстээшкин, чунгулаашкын.

Агроүлетпүр комплекизиниң шилчиир кубогу дээш Совет Армияның хүнүнге тураскааткан хол бөмбүүнге, стол теннизинге маргылдаалар «Мелиоратор» культура-спорт комплекизинге (Энергетиктер кудумчузу) болуп эртер. Маргылдаалар февраль 18-те 10 шакта эгелээр.

«Тайга» станциязынга хаак маргылдаазы болур. Аңаа автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар, чурт сеттпүрүнүң болгаш коммунал амыдырал бүдүрүлгелериниң профэвилелдериниң адылар аайы-биле обкомнарының ажылдакчылары киржир. Ол маргылдаа февраль 19-та эртенгиниң 11.00 шакта эгелээр.

Автоорук техникумунуң болгаш ДОСААФ обкомунуң кара боолаар черлеринге республиканың бирги чери дээш маргылдаа эртер. Ол маргылдаа февраль 19-та болур. Эгелээри 9.00 шакта.

Кино

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Игла» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Транссибирский экспресс» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 152» 9.30, «Стрелы Робин Гуда» 11.00, 13.00, «Очная ставка» 14.40, «Осознание» 17.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ловушка для кошек» 14.30, «Ассоциация злоумышленников» 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ», к.-б: «Румба» 17.30, 19.30 шактарда.

агаар

Республиканың шоолут эвес эдир булуттаар агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттыг дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне республикага 31—36, чамдык районнарга 23—28 градус соок. Хүндүс 16—21, а чамдык районнарга 8—13 градус соок болур.

Кызылга эдир булуттаар. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне найысылалга 34—36, хүндүс 16—18 градус соок.

Автоорукчуларга кестүрү эки.

Кызыл хоорайның № 1 ортумак профтехучилищези бүдүрүлгелерге болгаш совхозтарга дараазында мергежилдерниң ажылчыннарын белеткеп турар:

— хөй мергежилдиг тракторист-машинист, ол мергежилди дооскан кижи сантехник-слесарьлап база чолаачылап ажылдап болур. Бо бөлүкке сес класс дооскан 15 харлыг кижилерни хүлээп алыр. Ону дооскаыннар ортумак эртемниг болур;

— хөй мергежилдиг тракторист-машинист, ол мергежилди дооскан кижи сантехник-слесарьлап база чолаачылап ажылдап болур. 16 харлыг кижилерни хүлээп алыр, оларга ортумак эртемни тывыспас. Өөренир хуусаазы 2 чыл;

— мал фермаларының механизатору, ол мергежилди дооскан кижи трактористеп, электриктеп ажылдап болур. Аңаа он класс дооскан 20 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы 1 чыл;

— чер суггарар машиналарның машинизи болгаш тракторист. Аңаа он класс дооскан 20 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы 1 чыл.

Механизаторлар өөредип алырының дугайында чагыгны дараазында адреске чорудар: 667005, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14.

Чагыгларны 1989 чылдың май 1-ге чедир хүлээп алыр.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫНЫҢ телефоннары
◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; ◆ совет тургузут, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга авазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 244. ТС—00049.

Тывинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 18 суббота № 42 (13942)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН—АЖЫЛЧЫН АҢГЫГА, АЖЫЛЧЫН АҢГЫ—ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

Чурттуң ажылчын ангызының төлээлекчилери-биле ужуражылыышкын февраль 14-те СЭКП Төп Комитединге болган дээрзин моон мурнунда дыңнаткан болгай. Индустрияның, тудугнуң, транспорттуң хөй-хөй адырларының ажыл-ишчилери эде тургустунуушкунуң үезинде келген айтырыгларының, бистиң ниитилелививистиң чаартырының талазы-биле тургузукчу күш-ажылдың беримчезин бедидериниң курлавырларының база болдунар аргаларының комплекизин чугаалажып келген.

Чоннуң амыдыралын экижидер дээш революстуг чаартылгаларны боттандырбышаан, массаларның, ажылчын ангының —социализмниң чаартырының төөгүлүг программазын боттарының күш-ажылы-биле, херек кырында боттуг ажыл-херектери-биле, социал идепкейлиг чорууну деткип база амыдыралга боттандырып турар кижилерниң санал-оналын СЭКП кичээнгейлиг дыңнап, көрүп турар.

Ужуражылыышкынны ажыдып тура, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **М. С. Горбачевтуң** чугаалааны болза:

СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Совет чазактың өмүнээзинден силерге, ажылчын ангының төлээлекчилеринге, чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен. Силер эвилелдешкен республикалардан, чурттуң улуг-улуг девискээрлеринден, үлетпүрлүг төптеринден чедип келген болгай силер. Партия Төп Комитединге чугаалаар чүве силерде бар деп бодап тур мен.

Бөгүн эде тургустунуушкун калбак делгемнерже чаптылып, каалама оруктуң үнгенде бүгү ниитилелдиң, төпте болгаш чер-черде бистиң шуптувусту хаара тудуп-да —бистиң мурнувуста хөй-хөй чаа нарын сорулгалар тургустунуп келген. Демократтыг чорудулгалар канчаар хөгжүп турарын, ажык-чарлыг чорук кандыг хевирлиг апарганын, санал-оналдарның солчулгазы канчаар эртип турарын, бүдүрүлгелерде экономиктиг амыдырал канчаар тургустунуп турарын, чорудулгалар канчаар хөгжүп турарын көрүп көрүнер даан! Экономиктиг чаартылга бүгү бүдүрүлгелерин хаара туткан, дилээшкиннер чорүп турар-дыр. Бүдүрүлге бүрүзү—ол дээрге кайгамчык онзагай, катаптаттынмас организм-дир, ындыг болган төлээде, ажыл-херекти угаап-сарыылдыы-биле, мергежилдии-биле, херек кырында боттуг байдалды, бергелерин болгаш болдунар аргаларны барымдаалап чорудар херек. Бо бүгү дээрге апаа-ла бир чүве эвес-тир.

Политиктиг реформа база калбарып турар. Ам бистер ооң бирги үе-чадазын чурттап эрттирип турарывыс бодур. Конституцияда киирген өскерилгелер болгаш соңгулдалар дугайында чаа Хоойлу аңаа хамааржып турар. Ында чаа чүүлдер эндерик! Ол дээрге мырыңай чаа боттуг чүүл-дүр, ону бис мурнунда көрүп көрбээн бис. Бүгү-ле чүве эки болуп турар бе, бүгү-ле чүве бистиң бодап алганывыс ышкаш ынчаар болуп турар бе дээрзин бистер көрүп, ылавылап, үнелеп турар-дыр бис. Бүгү-ле чүвени ылап тодарадып алыр херек, чүге дээрге чугаа болза, чурттуң салым-хуузунуң дугайында болуп турар. Дээди Советке айтырыгларны кымнар шиитпирлээр апаары, бистиң бөгүнгү амыдыралывысты тодаргай көргүзер болгаш эде тургустунуушкунуң чорудулгазы улам-на күштелген турарының үндезинин тургузар чаа хоойлуларны кымнар хүлээп алыр апаары биске чугула.

Бистер эде тургустунуушкунну бистиң ажылывыстың эң улуг угланыышкыны, ниитилелдиң амгы байдалындан кижи, ооң айтырыглары, сагыш салыышкыны, ооң амыдыралы, шынап-ла, бистиң кичээнгейивистиң төвүнге революстуг шилчилге кылдыр болдап алган бис. Ынчангаш чаа социал политика, кижи бодун бүзүреддиг, хостуг кылдыр медереп билип турар шак ындыг байдалды тургузары негеттинип турар. Ынчап кээр орта, ол бүгү сорулгаларны чүгле кижиниң боду дамчыштыр, ооң туружун дамчыштыр шиитпирлээр апаар болбайн аан. Бир эвес эде тургустунуушкунуң кол шимчедикчизи кижи боду болбас болза, ол ара доктаар апаар.

Ооң ужурундан экономиктиг реформа, күш-ажылчы коллективтерге дааныр чорук эргежок чугула, ооң уламындан ажылчы чоннарны демократтыг чорудулгаларны дамчыштыр херек кырында боттуг эрге-чагырганың бүгү деңнелдеринче үндүрер төлээде политиктиг реформа херек болуп турар.

Ооң ужурундан бистер бистиң ниитилелививисти чогумчудар, ону улам-на чаагай болдурар, мурнунда бистиң амыдыралывысты аар-берге болдуруп турган бүгү-ле багай чүүлдерден адырлыр дээш демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдүп турарывыс бо. Чугаа болза, бистиң чүүлдериниң: арын-нүүрлүг, корум-чурумнуг, ак сеткилдиг болур чоруктуң дугайында, харысалгалыг болурунуң, эптежилгениң, кижиге, ооң дугайында сагыш салыышкынынга кичээнгейлиг болурунуң дугайында болуп турар. Өскээр чугаалаарга, 70 чыл мурнунда революцияның идип үндүргени Октябрьның үндезин үнелиг чүүлдеринче катап ээп кирип турарывыс бо. Бистер бөгүн чогум-на ол дугайын чугаалажыр ужурлуг бис. Биске, ТК-га, ындыг чугаалажыышкын кончуг чугула.

Мурнунда үениң дуржулгазы бисти хөй чүүлге өөреткен. Бистиң эде тургустунуушкунувустуң чорудулгазын шугумчулеп болур, ооң кошкак чүүлдери бар харын, ынчалзажок ол колдуунда-ла бистиң шуптувуска херек болуп турар ындыг сорулгаларже болгаш чедип алыр чүүлдерже угланган болуп турар. Ол бүгүнү [illegible] көрүнген. Бир эвес бистер ажылчы чон-биле доктаамал консультацияларны база беседаларны кылбайн турган болзувусса, ол политиканы ынчаар тодаргайлап кылып шыдавас турган ийик бис. Ынчаарга бистер кезээде-ле ажылчын ангының — бистиң ниитилелививистиң тодарадыкчы күжүнүң, эң-не хөй санныг кандыг-даа политиканың салым-хуузу ооң шиитпирлиг туружундан хамааржыр ангызының санал-оналын опза ужур-дузалыг кылдыр көрүп турар бис. Ынчаарга эде тургустунуушкунуң политиказын ажылчын ангының, бүгү ажылчы чоннуң хүлээп алганы —ол дээрге бистиң шын оруктуң туруп турарывыстың бүзүреддиг херечизи-дир.

Кижилерге чүвениң шынын чугаалаар херек. Ниитилелде болуп турар болуушкуннарның дугайында, мөөңнеттинип берген айтырыгларның дугайында ажык, ак сеткилдиг санал-онал солчулгазы эргежок чугула. Бөгүнде-даа уламчылап турар чогум-на ындыг чидиг маргылдааларның, санал-оналдар солчулгазының түңнелинде бистер эде тургустунуушкун политиказының үндезининде салдынган ындыг түңнелдерге келир аргалыг болган бис.

Шын политиканы ажылдап кылыры — анаа-ла бир херек эвес, ындыг политиканы ажылдап кылырын партия, ниитилел чедип апкан деп бодап тур мен. Бо дээрге эде тургустунуушкунуң баштайгы үе-чадазының улуг чаалап алыышкыны-дыр. Ынчалзажок, ам чаа сорулга туруп келген: ол политиканы амыдыралга боттандырар херек. Ынчангаш экономиктиг болгаш ниитилел амыдыралының талаларынга, күш-ажылчы коллективтерге, партияга аажок улуг кужениишкиннер негеттинип турар.

Сагыш салыр чүүлдерни көвүдээн. Бир эвес бис өске деңнелге чурттаарын, чаа бедиктерже көдүрлүрүн күзээр болзувусса, туруштарывысты, бодал-сагыжывысты, ажыл-херектерге хамааралгавысты, ажылывыстың аргаларын база солуур ужурлуг бис. Бүгү талалыг чаартыпар ужурлуг бис.

Чаа амыдыралдың концепциязын бодап хевирлеп алган бис, ону бис боттуг чүүл кылдыр боттарывыстың холдарывыс-биле бүдүрер ужурлуг бис. Бисте бо талазы-биле өөредилге кому чок. Эге үндезин болур принциптер бар. Бис социализм дээш бис, бо тургузуувусту быжыглаар, хөгжүдер бис. Бис аңаа бүзүреп турар бис. Ол дээрге ажылчы чоннуң тургузуу-дур. А ындыг болганда, бис социалистиг ээнү дээш туржуп турар бис. Экономиканың болгаш ниитилел тургузуунуң курлавырларын ооң базазынга үндезилеп ажыдары дээш туржуп турар бис. Бис эрге-чагырга ёзулуг-ла херек кырында ажылчы чоннуң холунга турары дээш туржуп турар бис. Бис калбак демократия, харысалга, сагылга-чурум дээш туржуп турар бис. Бо дээрге кол негелделер-дир.

Бистиң бо үнелиг чүүлдеривисти чигзинниглиг кылдыр көргүзер сагыштыг үнер база үнүп турар. Партияның быжыг сагыш-бодалы мындыг: ындыг туруш биске таарышпас. Мааңаа бисти ажылчын ангы быжыы-биле деткип турар деп чүвеге база бүзүреп турар бис. Социализм—бистиң тургузуувус, ынчангаш бис ол дээш туржур бис. Бо дээрге эң кол чүүл-дүр, эштер.

Бистиң чуртувус эгээртинмес улуг, делгем, ында хөй-хөй нациялар болгаш биче улустар чурттап турар. Ынчангаш эде тургустунуушкунуң сорулгаларын шиитпирлеп тура, бис ооң дугайын кажан-даа утпас ужурлуг бис. Эде тургустунуушкун дыка хөй айтырыгларны, ооң иштинде нациялар аразының харылзааларының айтырыгларын база шиитпирлээринге дузалаар, улустар болгаш республикалар аразында, бүгү национальдарның кижилериниң аразында харылзааларны чедимчелиг болдурарынга салдар чедирер. Бир эвес бис бо үндезин кол чүүлдерни хүлээп көрүп турар болзувусса, оон артканы шуптузу ийиги чергелиг ужур-дузалыг апаар. Шиитпирлиг чаартылгаларны чедип алырынга биске үе херек, эде тургустунуушкунуң дуржулгазын мөөңнээри эргежок чугула. Частырыгларга таваржып болур чадавас. Эрткен үеден биске уламчылап келген айтырыглар бисте бар, оон-биле калы бис боттарывыстың бөгүнде эрттирипкен чүүлдеривисти, четпестеривисти база билип турар бис. Ынчангаш ол дугайында база чугаалаар херек, эштер. Ол дээрге бөгүнде —эң кол чүүл боор чадавас. Чүге дээрге бис эрткен үеден кичээндириглерин албышаан, ону үнелеп көрүп каапкан бис, ол бүгүге үндезилээш, амгы политикавысты тургузуп турар бис. Бис ам ол политиканы амыдыралга эвээш чидириглер-биле, улам дөөштиг-биле боттандырар ужурлуг бис. Бурунгаарлаар херек, эде тургустунуушкунче, экономиктиг болгаш политиктиг реформаже угланыышкынны шиитпирлиг чорудар херек. Чуртка корум-чурумну бактаадыр, ниитилелди кадык-чаагай болдурар херек. Силер бөгүн бо айтырыглар талазы-биле санал-оналыңарны чугаалаарыңар күзевичер-дир.

Бөгүн бистиң сорулгавыс—силерни дыңнаары. Силерни чугааже, санал-онал солчулгазынче чалап тур мен.

Магнитогорскиниң металлургия комбинадының кан эндирикчизи **В. И. Наумов** сөс алган. Бистиң Магниткада эде тургустунуушкун кажагай чоруп турар деп доп-дораан ажыы-биле чугаалаайн деп, ол медеглээн. Мээн бодап турарым-биле, ооң кол чылдагааннарының бирээзи болза, бис ажылчыннарны боттарының күш-ажылын, материалдыг курлавырларны камнаар, санап билир кылдыр ам-даа сонуургадып, өөредип шыдаваанывыста. Бисте экономиктиг өөредилгениң системазы бар болгай, ынчалзажок ол колдуг кезиинде тодаргай бүдүрүлге чорудулгазындан хоорук. Ындыг болганда, ооң ажыктыг чорууп бедидеринче угланмаан ышкажыл. Бо талазы-биле бисте кылыр чүве эмме-тикчок. Ынчалзажок, бир эвес шыны-биле алыр болза, херек шимчеп эгелээн: бөгүн ажылчыннарны бүдүрүлге арыг орулгадан кайы хире шилчидилге ап турарыл, ону канчаар чарыгдап турар бис деп чүве сонуургадып турар-даа болза, бо сөөлгү эде тургустунуушкун чылдарында мен база мээң эштерим боттарывысты бүдүрүлгениң ээлери-дир бис деп чүвеге бүзүрей берген бис деп чугаалап шыдавас-тыр мен.

Комбинаттың арыг орулгадан бөгүнде ап турар шилчидилгелери биске техниктиг эде дерилгеге болгаш шиитпирлээр чугула апарган социал айтырыгларны боттандырарынга чедишпес. А мындыг байдал бүгү-ле чүвени чаңгыс аай деңнештирер чоруктуң база катап ковайып үнүп келгенинден боор турар. Мындыг чүүлдү деңнештирээлиңер, чижээ, Липецк заводу—амгы үениң чаа бүдүрүлгези, а Магнитка —ол бо чылын 59 чыл болур. Арыг орулгадан оларның кайызынга-даа шилчидилгелер деңчергелиг, а Магниткага чаартылгага болгаш дериг-херекселдерни солуурунга эмнежок хөй акша-хөреңги херек болгай. Ооң ангыда, комбинатта шиитпирлеттинмээн дыка хөй социал айтырыглар мөөңнеттинген, ооң иштинде экологтуг, чурттаалга айтырыглары, а ол ышкаш чурттакчы чонну бараанар болгаш аъш-чем продуктулары-биле, транспорт, сүт-биле хандырары, ол бүгү арыг орулганың хемчээлинден дорт хамаарылгалыг.

Хоорайның чурттакчыларын бараанар болгаш ачы-дуза-биле хандырарын экижидериниң эргежок чугулазын санал берикчизи демдеглээн. Ол ышкаш ол партияның дадывырындан элээн каш хуузун партияның иштики хемчеглериниң эрттирери-биле партия эге организацияларынга арттырарының эргежок чугулазының айтырыын база тургускан.

Комбинаттың коммунистериниң бодап турары-биле, партия организацияларынга отчеттарның болгаш соңгулдаларның демократчыдылгазының талазы-биле улам ынай-гы базымнар база негеттинип турар. Чижээ, партияның цех организацияларының секретарларын чүгле бюро кежигүннери эвес, а бүгү коммунистерниң дорт бадылашкыны-биле соңгуп болур ийик.

Волгоградтың ажылчыннары бистиң партиявыстың экономиктиг программазын деткип турар деп, Волгоградтың кан-провод-канат заводунуң өйүкчүзү **А. Е. Алиференко** демдеглээн. Январь 1-ден эгелеп бот-орулга-чарылгаже кирген бүдүрүлгениң коллективи шак ындыг базымның эргежок чугулазын медереп билген. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа байдалдарында дыка хөй айтырыглар ында тургустунган.

Бистер шуптувус, ооң иштинде мен база, эрги ёзу-биле ажылдаарынга чаңчыгып калган бис. Чаңчылдарны үреп өскертири берге. Амгы үеде, үндезин экономиктиг реформаның, ажылдың стилин үндезинни-биле чаартырының байдалдарында өөренири чүгле инженер-техниктиг ажылдакчыларга эвес, а биске база херек.

База бир айтырыг —металлдар чорудуп берип турарында тодаргай чүүлдерниң чок боор турарының дугайы. Ооң уламындан бүү-даа ажылдаар ужурга таваржып, ынчангаш бүдүрүлгелер амгы үениң негелдезинге, делегей стандарттарынга дүүшпес шынарлыг продукцияны бүдүрер ужурга таваржып турар. Бистер шуптувус продукцияның берикчилери-даа, хереглекчилери-даа боор турар бис деп, А. Е. Алиференко демдеглээн. Ол дугайын кезээде бодап чоруур болгаш ажыл-херекке ак сеткилдиг болур херек.

Хөй-хөй ажылчыннарны дүвүредип турар база бир айтырыг болза, бедик мергежилдиг аныяк кадрларның кооперативтерже шилчип турары болур. Кооперация хөгжүлдезиниң ниитилелге чугула боор турарын демдеглевишаан, ол аңаа хамааржыштыр бодунуң бодалдарын илереткен —кооперация хөгжүлдезин социал чептиг болгаш төлептиг чоруктарның принциви сагып хөгжүүр ужурлуг.

Хөй-хөй экология айтырыгларының шиитпирлеттинмейн турары Волгоградтың чурттакчы чонун дүвүредип турарын айытпышаан, ол долгандыр турар хүрээлелдиң айтырыгларынга доктааган.

Массалыг информация чепсектериниң ажылының дугайын чугаалап тура, ол ажылчын парлалга органнарының чамдык таварылгада багай салдарга чедире бээр хөреткен чүүлдер бижииринче колдай берген демдеглээн.

М. С. Горбачев: Волгоградта аъш-чем-биле хандырылга экижип турар бе?

А. Е. Алиференко: Хоорайда талон системазы тургускан. Хеп чуур чүүлдерни —порошокту болгаш саваңны база талоннап берип турар. Дагаа эъдин хостуг садып ап болур, чаа чылдан эгелеп эът-биле хандырылга экижий берген. Сүт продуктуларында бергедээшкиннер чок, а ногаа аймаа нарын боол турар.

Эде тургустунуушкун ара туруптазын дээш чүнү кылза чогуурул? «В. И. Ленин аттыг Минск трактор заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының инструментальщик-слесары **А. С. Шаранович** бодунуң саналын ындыг айтырыг-биле эгелээн. Бистиң заводувуста доктаамал эки ажылдап, бүгү хагылары түс хуу күүседип турар. Ынчангаш шөлээн байдалдыг чурттап болур, ындыг болзажок, партия бисти чүгле акша ажылдап алырынга өөретпейн турар болгай.

1987 чылдың январьдан эгелеп бот-орулга-чарылганың бирги моделинче шилчээш, тариф ставкаларын база шалыңны өстүрген болгаш дүнеки ээлчеглерге бедиткен төлевирни киирген бис. Ынчаарга продукция бүдүрерин ам-даа арбыдадыр байдал чок боол турарындан, ажыл төлевирин моон ынай улгаттырар аргавыс чок. Чоннуң хереглел бараннарын бүдүрерин көвүдедир деп шиитпирлээн бис. Ынчаарга чүге чүве ийик. Күрхандырылга чугула хереглелдиң бараннарын пландан ажыр бүдүрериинге херектиг курлавырларны бербейн турар.

Бот-орулга-чарылганың ийиги моделинче заводтуң шилчииринге саат ужураштырып турар чүүлдер дугайын чугаалап тура, оратор өртектер тургузарының база дериг-херекселдер өртээниң улгадып турарының айтырыгларынга тодаргай доктааган.

Материалдар болгаш өске-даа чүүлдер тып алыры кончуг берге. Мааңаа хамааржыштыр өртектер тургузарының, ооң иштинде экспорт бараннарының өртектериниң-даа айтырыгларын кончуг кичээнгейлиг көөр херек.

Оон ынай. Ажылчын болгаш өг-бүлелиг кижи мени аъш-чем болгаш үлетпүр бараннарының өртектериниң улгадып турары кончуг дүвүредип турар.

Ол айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган шиитпирин деткип турар бис.

М. С. Горбачев: Эртем-техниктиг депшилгени бурунгаарладыр, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, бот-үнени чиигедир, кедээге ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлеринге орукту ажыдар — ниитизи-биле чугаалаарга, бисте боор турар улуг чарыгдалдарны эвээжедир дээш хөй чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Ол чорук совхозтарның болгаш колхозтарның экономиказынга салдарны чедирер, ооң соонда өртектер дугайында айтырыгны сайгарып көөр апаар, а кандыг-бир саналдарны болгаш бодалдарны дугуржуп тып алгаш, аъш-чем болгаш үлетпүр чүнүн-даа мурнунда аъш-чем, бараанар өртектериниң дугайында ол айтырыгны чуртка чугаалажып көргениниң, чон-биле сүмелешкениниң соонда шиитпирлээр бис. Ынчангаш ам дээрезинде чарыгдалдарны, бот-үнени эвээжедириниң, бүдүрүкчүлүг чорукту бедидериниң, хөй продукцияны кылып үндүрериниң дугайын бодап көрээлиңер, ынчан өртектер дугайында айтырыг бир янзы тургустунуп кээр чадавас.

«Ленинградский металлический завод» бүдүрүлге каттыжыышкынының эптекчи-слесарьлар бригадири **В. С. Чичерова** сөс берген.

Цехтиң коллективи 1988 чылда коллективтиг кертээже шилчиир деп шиитпирлээн деп, ол чугаалаан. Бир чыл ажылдап келдивис. Бүгү цех доктаамал эки ажылдап турар кижи бүрүзүнүң харысалгазы бедээп, бот-боттарынга дузалажып турар. Бистиң заводувус 1987 чылда 19 турбинаны бүдүрүп кылган болза, 1988 чылда — 25-ти кылган. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң темпизи 149 хуу, ажыл төлевириниң ортумак өзүлдезиниң темпизи —121 хуу болган.

Аңаа ажылга шаптыктап турар четпестерниң санынга бүгү бүдүрүлгениң хемчээлинге бот-орулга-чарылганы болгаш коллективтиг кертээни пенгередирип эмин эрттир оожум чорудуп турарын, ажылдап албаан акшаны ап болур турган туруштарже ажылчыннарның чамдызының соястап кирип турарын оратор адаан. Аңаа багай рольду чамдыкта кооперативтер база ойнап турар. Санал берикчизи мындыг чижекти киирген: ооң пегининчамдык ажылчыннарынга шалыны 800-тен 1500 рубль чедип турар кооперативтерже чоруй баар кылдыр саналдарны киирип турган. Амгы үеде заводта оларның шалыны 500 хире рубль болуп турар.

Ажылчынның бодап турары-биле алырга, ниитилелге ажылдап албаан улуг орулгалыг бөлүктер тургустунуп кээп болур, ындыг чорук социал чептиг чоруктуң принцивинге удурланышкак болгаш ак сеткилдиг ажыл-ишчилерни ол болуушкун кижендип турар. Аныяктарның янзы-бүрү төптеринче болгаш организацияларынче аныяк кижилерниң сагыш-сеткилин сандарадып турар кажар-оптуг кижилерниң кирип турарының талазы-биле сагыш човаашкынын база илереткен.

Тудугларга үр үеде ажылдап келгеш, янзы-бүрү хөй санныг чаа эгелээшкиннерни көрген мен деп, Мостудуткомитединиң № 1 «Мостудут» трестиниң комплекстиг бригадазының бригадири **В. А. Затворницкий** чугаалаан. Бистиң бригадавыс тудугжуларның аразында баштайгы комплекстиг бригада болган болгаш улуг ажыктыг болган. Амгы үеде шуптузу ынчаар ажылдап турар апарган. Эрткен чылдың сентябрь 1-ден эгелеп аренда кертээзинче шилчип кирген бис. Аңаа чедир бис бригада кертээзи-биле ажылдап турган бис. Ынчан бүгү чүве таарыжып бүдүп турбаан. Кооперативке ажылдаарга кандыг болурун деп чүвени көөрүн күзей берген бис. Ковровка база өске каш черлерге чораан бис, ынчалза-даа арендаже шилчип кирери эки деп санаан, ону эрткен чылдың сентябрь 1-ден эгелеп кылып эгелээн бис. Бистиң ажыл төлевиривис бедээн, ажылдың культуразы экижээн, харысалга улгаткан.

204 муң рубль арыг орулганы алган бис. Ону канчаар хуваалган бис? Соцкультамыдыралга, чаа техникага аңгылап салган, 20 муңну путёвкага база квартиралар садып ап болур кылдыр соцстрахты база утпаан бис. Бир чыл болгаш бригадага ийи-үш квартираларны садып алыр эргелиг болур бис. Улус улам эки чурттазын.

Аренда кончуг ажыктыг деп чугаалаар мен, ону кооператив-биле, бригада, коллективтиг кертээ-биле деңнеп болбас. Аренда орулга алырынга, эки ажылдаарынга биске кара чаңгыс арга болуп турар. Бистиң бригадавыс амгы үезинде бодунуң адын сыкпаан.

Ынчалза-даа арендаңы база сайзырангайжыдар херек. Чижээлээрге, ай санында үстүнде турар организацияларның хереглелинге бир муң рубльди, ай санында бис ийи муң рубльди бригадаларның шалыңынга салап берип турар бис. Ындыг болганда хамаарылгазы бирээ уламаар ийи болуп турар. Мостудуткомитединиң тургусканы-биле тудуг эргелелдериниң саны эвээжээр, улгаттырган трестер артып калыр, бригадалар улуг хемчээлдиг болу бээрин тудугжулар манап турган. Ынчалза-даа ынчаар болбайн барган. Комитет боду улгадып, калбарып, өзүп эгелээн. Мен бодап көөрүмге, чаңгыс-даа копеек төлевес ужурлуг организациялар көстүп келген.

Мээде ам-даа ийи айтырыг бар. Бирээзи —аныяктар дугайында. Ооң ажылын өөредилге-биле, боттуг амыдыралдың негелдези-биле эки дүүштүрер херек. Ол чүгле тудугжуларга эвес, күрүнеже ужур-дузалыг чугула айтырыг болуп турар.

Студентилер дугайында айтырыг. Оларны бис беш чыл иштинде өөредип турар бис. А ооң соонда доозукчуларны тудугга эвээш эвес өөредип турар, ол кандагай ындыг аныяк специалистер-ил? Шак ынчаар олар кырыгже чедир өөренип келирлер. Шуптузу эвес болбайн аан, ынчалза-даа хөй кезии ындыг.

Күрхүлээп алыышкын дугайында база. Ону баштай заводка тургускаш, а ооң соонда тудугга шиңгээдир херек. Завод ыргак панельлер үндүрүп турар-дыр, оларны канчап эдерил? А квартираларның дүлгүүрлерин хүлээдип берип турда, ынаар кожуп кирерлерге чаңгыс-даа чеме-лээшкин чок кылдыр ынчаар дужаар херек.

Эде тургустунуушкунга хамааржыштыр чүл дээрге, ажылчын ангы ол дээш туржур. Ам оон бис чыдып калбас бис, бирги одуругга баар бис. А ол чүл дээрге — улам эки ажылдаар ужурлуг бис.

Бистиң хоорайда база заводта-даа эде тургустунуушкун чоруп турар, ынчалза-даа чамдык айтырыгларда удуктелиишкиннер бар деп, Харьковтуң «Кадыр болгаш маска» мотор тудуунуң заводу бүдүрүлге каттыжыышкынының слесары **А. Г. Гринченко** чугаалаан. Коллектив деңнедески ажылдап турар, а орулгадан хууну заводтуң ап турар бис. 72 хуузу Күрбюджетке болгаш министерстводже кирип турар. Арткан 28 хуузу-биле чурттаалга программазын база өске-даа хемчеглерни хандырып чадап турар бис. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, ол сорулгаларга орулганың оода 40 хуузу херек. Мээң мурнумда чүве чугаалаан ажылчыннар база ол дээш сагыш сыраан турар болду. Мен бодаарымга, ол айтырыгны эде көөр херек.

Бистер кедээ ажыл-агыйга машиналарны кылып турар бис, ол чугула айтырыгны шиитпирлээрин дүргедедири-биле Төп Комитет хемчеглерни ап турарын билип тур бис. Ам кедээ ажыл-агыйга дузалаары албап. Бистиң заводувус 13 колхозка шеф дузазын көргүзүп турар. А ол ажылга акша-хөреңги херек, металл, цемент, өске-даа материалдар херек. Ол бүгүнү кайыын алырыл? Бүдүрүлгениң камнап алганы акша-хөреңгизинден-не алгай — оон өске дес амгы үезинде чок. Бистиң садыгларывыска четтир саңныг эът, сүт болгаш картофель турзун деп бодаар болза, кедээге каш катап улуг дуза чедирер херек. Мындыг санал бар. Кедээге шеф дузазын чедирери-биле курчагыгны бүдүрүлгелерге бүдүрүлгениң ниити хемчээлиниң оода 1-3 хуузу кылдыр министерстволар планнап турзуннар. Ийи чыл болгаш-ла кедээ ажыл-агый продукциязының илдеп өзүлдези үнүп келир дээрзинге бүзүрээр мен.

Ооң ангыда чоннуң хереглел бараннарының талазы-биле. Харьковтуң трактор заводу хензиг тракторну кылып үндүрген. Амгы үезинде оларны бис көңгүс эвээш, чүс четпести кылып тур бис. Бистиң кедээ ажыл-агыйывысты шак ындыг машиналар-биле хандырар дизе, оларны оода 30 муңну кылып үндүрер херек. Дүүн бистер министерствога ол дугайын чугаалашпывыс. Бистер, хоорай улузу, кедээ чурттакчыларның хереглелдерин чүрекке аажок чоок кылдыр хүлээп билир ужурлуг бис.

Индирде — Клайпеданың «Балтия» судно тудуу заводунуң судно эптекчилериниң бригадири **К. М. Ашмонас**. Литва ССР-де тургустунган байдал дугайын чугаалавышаан, Литваны харын Совет Эвилелиниң составындан бедии үндүрер чыгыы ынчаар негеп турар экстремистиг бөлүктерге республиканың ажылчын ангызы, чону удур туржуп, эде тургустунуушкун дээш туруштуу-биле демисежип турарын ол айыткан.

М. С. Горбачев: ССРЭ-ниң составындан Литваның үнерин негеп турар ол улустар — олар дээрге хууда бодун тоглунар азы албан-дужаалзырак бодалга алыскан кижилер азы шуут-ла экстремистер-дир. Олар социализмни черле тоовастар-дыр. Олардан силерниң биле бистерниң өртек үнелиг чүүлдеривисти, ажылчыннарның болгаш тараачыннарның эрге-ажыктарын камгалаар деп манаан-даа херек чок. Оларны тоовалынар, ынчалза-даа оларга шиитпирлиг удур харыны бээр херек. Эде тургустунуушкун биске хамык айтырыгларны сайгарып көөр болгаш шиитпирлээринге дузалаар ужурлуг. Ниитизинге сайгарбайн чыткаш, аңгы айтырыгларны сегирип алба деп, Ленин катаптаарынга ынак чораан. Ынчангаш бис национальдар аразының харылзааларының дугайында республика бүрүзүнүң, ТК бүрүзүнүң, эртемденнерниң, хөй-ниитиниң санал-оналын айтырыглаан бис. Бистиң кол принципивис мындыг: төп-даа, республикалар-даа шыырак турар ужурлуг. Оон чижээ — Арменияда байдал. Бойдустуң айыыл-халавындан качыгдаан республикага бүгү чурт дузалажып келген. Ынчангаш бистиң чаңгыс эвилелге удур лозуңнар октап турарлар дужун харап. Хуу ажык бодап турарлар, олар чоннуң салым-чолунуң дугайын бодавайн турарлар. Ол — хоралыг лозуңнар, ол—муңгаш орук-тур.

Тургустунуп тыптып келген айтырыглар, шиитпирлээр ужурлуг чүүлдер бар, оларны шиитпирлээр херек. Оларны республикаларның бүгү-ле улустарының эрге-ажыктарынга үндезилээш, принциптиг, хүндүткелдиг ёзу-биле шиитпирлээр херек. ССРЭ-ниң өске-бир улустарынга кара-жа кылдыр, чүгле чаңгыс кандыг-бир чоннуң эрге-ажыынга таарымчалыг кылдыр кайы-бир чүүлдү шиитпирлеп болур бе, ынчаш? Бүгү-ле эвилелдешкен совет республикаларның деңнески хөгжүүрүнге, бистиң чуртувустуң чаңгыс эвиа быжыглаарынга бүгү-ле чүүлдү кылырывысты ажылчын ангы билген турар ужурлуг.

К. М. Ашмонас: Ол айтырыгларны бот-орулга-чарылга, демократияны дамчыштыр шиитпирлеп болур. Республиканың бот-орулга-чарылгазынче шуут-ла келир чылдан эгелеп шилчиир херек.

Ораторнуң бодалы-биле алырга, кадр политиказының, сац-хоо ажыл-чорудулгазының айтырыгларын шиитпирлээрде Литваның Компартиязынга элээн бот-тускайлан чорукту бээри эргежок чугула.

«Күштүг төп —күштүг республикалар» деп тезисти оратор деткээн. Ооң бодап турары-биле алырга, бир эвес область шыырак, бир эвес республика шыырак болур болза, ынчан төп база шыырак болур деп, ол чугаалаан.

Республиканың ажылчын ангызы, коммунистери эде тургустунуушкунуң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтканы ол идеялар дээш туржуп турар.

Бо чөвүлел хуралга кээримниң мурнунда бодумнуң хоорайымның күш-ажылчы ол коллективтериниң кижилери-биле ужурашкан мен деп, Череповецтиң металлургия комбинадының слесары **Ю. В. Архипов** чугаалаан. Чүнүң-даа мурнунда бистиң улузувусту амгы үеде экология дүвүредип турар-дыр деп чүвеге бүзүредим. 35 чыл бурунгаар металлургия комбинадын тудуп эгелеп турган, улуг частырыгны кылган бис. Ам бистиң чурттап турар черлеривис бүдүрүлгеден чүгле 100 метр черде болгай. Экология байдалын катыкшылар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыр херек.

Ам чурттаар чер дугайында. Өскээртен чижек киирбес мен. Бодум комбинатта 33 чыл ажылдап тур мен. Харым 52. Чурттаар чер талазы-биле мээн айтырыымны чеп-чаа шиитпирлээн болгай.

Бо талазы-биле шиитпирлии-биле эде тургустунары чугула деп санап турар мен. Чеже кижилер кырыгже общежитиелерде сынмаразып турарыл, чеже кижилер оочурларда манап турарыл. Өг-бүлениң бедүүн эвес айтырыглары моон үнүп турар. Тудугнуң темпизин ам-даа улгаттырар херек.

Оон ынай: продуктулар-биле хандырылгада карточка-талон системазы биске чүү боор турарыл? Кан эндирикчилеринге, домна печиниң ажылчынынга азы коке печказында ажылдап турар кижиге айта килограмм чарты колбаса четчир боор чүве ирги бе?

Бүгү конференцияларга — комбинаттың-даа, хоорайның-даа, областының-даа конференцияларынга — улус партияның эки удуртукчуларын соңгуп алганы мени, бедүүн коммунист кижини, өөртүп турар. Олар ажылчын ангы эки чурттазын, ылаңгыя чурттаар чери эки болзун дээш демисежип эгелээн.

М. С. Горбачев: Юрий Васильевич, бис ам чурттаалга тудуунга хөреңги бээрин немеп турар бис, ургулчу немээр бис, кайгамчык улуг түңну кадык камгалалынга, өөредилгеге, культурага тускайлап берген. Ынчалзажок 1987 чылдазы-биле деңнээрге, эрткен чылын тудуг оожумнай берген, ындыг өзүлде оон ынай болдурбаан. Силерге дорту-биле мынчаар чугаалап керейн: бүгү-ле чүүлдерни планнап болур-ла харын, ынчалзажок планнаттынган чүүлдер бүдер, объектилер, квартиралар, эмнелгелер, школалар, үргүлдер садтары туттунар кылдыр ажыл-херекти черлерге органнизаставас болза, ындыг программаларның ажы эвээш болур. Ынчангаш амыдыралдың бүгү талаларын бөдүүт ажылчын кон-

(Уланчызы 2-ги арнында).

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН — АЖЫЛЧЫН АҢГЫГА, АЖЫЛЧЫН АҢГЫ — ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

трольга алыр херек. Эш Шалаев-биле дугурушкан бис, ам ажыл-херек кылдынып эгелээн.

Садыг болгаш херегле хандырылгазын ажылчын контрольдан эгелээн. Чүге? Чүге дээрге аъпычем аймаан, бараанының бүдүрери чыл бүрүде немежип турар, а садыг черлеринде байдал чүгле дээре эвес, харын-даа чамдык хоорайларда багай болуп турар. Бо бүгү кайда шыгжаттынып, кайнаар барып турарыл? Красноярскиге барып чорумда, бо айтырыгларны ажылчыннар шыгжызы-биле тургускан. Продуктулар болгаш бараалнар кайнаар барып турарыл? деп партия крайкомунуң бирги секретарындан айтырдым. Бүгү курлавырларны анализтеп көөр, солгрыны канчаар хувааттыны турарын хынаар ажылчынның тускай комиссиязын крайда тургускан. Дыка шын эвес хөй чүүлдер илерээн.

Садыг болгаш херегле хандырылгазынга бүгү-ниитиниң ажылчын контролю херек дээрзин билдивис. Бир херээжен кижи мензэ мынча деп бижээн: бичии уругларның узун уктарын садып алыр чер чок болган түңнелинде оларны аргыыр ужурга таваржып тур бис. Улуг эвес бир магазинни көөрге, бичии уругларның бүдүн чартык азы ийи муң хире ындыг уктары аңаа чыткан. Чедишпес чорукту шак ынчаар болдуруп, социал дүшкүүрүлүг байдалды тургузуп турар-дыр. Чурттуң ээзи —чон ажылчын контролюн дамчыштыр идепкейлиг хөделир ужурлуг. Бүгү чүүлдерни холга алыр херек. Айтырыгны шыны-биле көдүрүп турар-дыр силер.

Москва хоорайның «Силуэт» бүдүрүлге каттыжыышкынының ателье мастери Е. К. Малькова күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн оожум өзүлдезиниң чылдагааннарынче чыылганнарның кичээнгейин угландырган. Бо талазы-биле орукта айтырыгларның айтырыы —эртемниг, эртем-техниктиг депшилгени бистиң канчаар көөрүвүс, аңаа хамаарылгавыс болур. Кайгамчык улуг эртем-техниктиг күчү бистиң чуртувуста бар, ындыг турбуже, хол-биле кылыр күш-ажыл, ылангыя чиик үлетпүрде хөйү-биле хевээр артып турар, а ында колдуунда херээженнер ажылдап турар болгай. Шинчилел институттарының хилис ажылдаарын болдурбазын, бүдүрүлгениң хереглелдериниден хоорулбазын чедип алыр херек.

Ачы-дуза чедирилгезиниң адырында ажылдап турар кижи мен деп, оратор чугаалаан. Бистиң мурнувуста хөй айтырыглар туруп турар, оларны шиитпирлээриниден эде тургустунуушкунуң чедиишкини улуу-биле хамааржыр апаар. Эдилел чүүлдерин бедик шынарлыг болдурар ужурлуг бис дээрзин адырның бедүүн ажылдакчылары бистер билип турар бис. Ындыг турбуже, адырны дериг-херекселдер-биле хандырар айтырыгга хамаарыштыр партия Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаңгыс-даа доктаалы херек кырында чүге күүсеттинмээнил?

Кооперативтер дугайында маңаа элээн эвести чугааланды, ынчалзажок, оон бир талазын кым-даа айытпады. Кооператорлар болгаш күрүне бүдүрүлгелериниң ажылчыннары—эгезиниден бээр деңэвес байдалдарда тургустунган уржуунда чоннуң таарзынмас чоруу колдуунда тыптып келген. Күрүне секторундан кадрлар кооперативтерже шилчип турар. Оон түңнелинде бистиң адырывыс кошкап, эки кадрлар үнүп чоруп турар. Кооперативтерниң ажыл-чорудулгазында база бир ындыг чүүл бар: рынокка бараанннарының немежип көвүдээрин олардан манап турган бис, а херек кырында, өртектерниң чайгаар тургустунарының чаа чалгыынга, бараанның чедишпес чоруунуң өзүлдезинге болганчок-ла таваржып турар-дыр бис. Бо чүүлдерни чажырбас бис. Ол дугайын ажылчыннар соңгулда мурнунуң хуралдарынга чугаалап турар. Кооперативтерниң материал-техниктиг хандырылгазы чок болганда, үүрмектеп садыглаар черлерден хөй бараан-нар чидип турар.

Херээженнерниң күш-ажылының болгаш амыдырал-чуртталгазының байдалдарын экижидериниң, оларның төлээзиниң үргүлчүлелин угландырының, бичии чаштарны кижизидериниң байдалдарын тургузарының үези келген айтырыгларынче кичээнгейни эш Малькова база угландырган.

Тираспольдуң ВЛКСМ 40 чылы аттыг даараныгга-бүдүрүлге каттыжыышкынының бригадири В. И. Величкога сөс берген. Эде тургустунуушкунуң нааң-биле деткип турарывысты дамчыдып дыңнадырын бистиң 6 муң ажылчынныг коллектививис мензэ даскан деп, ол чугаалаан. Шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар бисте хөй. Чурттаар бажың айтырыы дыка берге. Бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акталанышынче шилчээн бис, акша бар, хооркүүскомче акшаны шилчидип турар бис, ынчалзажок ол биске өрелиг болуп, дыка хөй квартираларны чедир бербейн турар. Бо айтырыгны Төп Комитеттиң дузазы-биле шиитпирлеп болур деп бодаар-дыр мен. Хооркүүскомдан биске мынчаар чугаалап турар: ажылагый аргазы-биле тудуп алыңар. Ынчалзажок, бисте ону кылырынга күчү-шыдал чедишпес-тир. Хооркүүском акшаны алган болганда, аазаанын күүседир ужурлуг.

Орулга дугайында айтырыг бистерниң шуптувуска хамааржыр. Ынчаарга орулганың хуваалдазын күш-ажыл чарыгдалдарын чиигеткениниден хамаарылгалыг болдурар херек.

М. С. Горбачев: Бо саналды манап турган мен. Орулгадан шилчидилге нормативиниң дугайында, нормативти эвээжедирин болгаш заводка арбыдадыр арттырарын хөй эштер саналдаан. А ынчаарга айтырыгны чүге мынчаар тургузуп болбазыл: бот-үнелиг, күш-ажыл чарыгдалдарын чиигедириниң күсели-биле хөй орулганы алыр.

В. И. Величко: Болур, харын. Ынчаар оралдажып-даа турар бис.

Аар машина тудуушкунуң «Уралмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынының Уралда заводунуң токарьлар бригадири А. М. Королёвка сөс берген.

Күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң даргаларының чөвүлелин тургузар дугайында бистиң районда ам болдап эгелээн, тодаргайлаарга, бюрократтыг аппараттың база бир үстүкү чадазын тургузар дугайында чүткүл база катап өскүп турар-дыр. Ону канчап-даа болдуруп болбас. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели бодунуң айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуг, ындыг айтырыглар элээш эвес. Бистиң күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелинде 77 кижи бар, оларның аразында ажылчыннар-даа, удуртукчулар-даа бар, ынчалзажок оларның шуптузу, кижи бүрүзү өөренир ужурлуг. Тодаргай экономиканы, бот-орулга-чарылганы үезинде ажыл-херекти канчаар чорударын өөренир ужурлуг. Ындыг программаны чогаадып тургускан бис.

База бир айтырыг бар. Биске эрге-хоойлулуг күрүне туразы дээш шуптувус туржуп турар бис. Бөгүнге чедир хөй эргелерни херек кырында берген, ынчалзажок ол эргелерни шаптырыптыг, шаарланчак чулчуруктарның ажытлап турары ховар эвес-тир. Ол кижилер чулчуруп, митингилерни кылып турар, а ол хирезинде-ле кандыг-даа харысалга хүлээтпейн турарлар. А харысалгалыг болуру чугула херек. Ылангыя аныяктарны кижизидер талазы-биле. Бистиң чаагай чанчылдарывысты уттуп болбас, оларны кадагалаар болгаш көвүдедир херек.

Аренда кэрээзиниң байдалдарында ажылдың канчаар чоруп турарының дугайын «Мегионгазстрой» трестиң комплекстиг бригадазының удуртукчузу Н. П. Нежданов чугаалаан.

Ээн черге ажылдап эгелээн бис деп, ол демдеглээн. Он беш чыл дургузунда бригада кэрээзинге, коллективтиг кэрээге турдувус, бот-орулга-чарылганың бирги болгаш ийиги чадазын эртивис, бо чылдан эгелээш, аренда кэрээзинче шилчип кирдивис. Кэрээ харылзааларында чүү чүве эки, кандызы дээре демократтыг болурул? Командылап чагыгарының стили, деңнештиригзелиг төлевир чайлаттынып турар. Кол чүүл— алыс түңнелдер. Бүдүрүлгениң нииттилештирген чепсек-херекселдериниң ёзулуг ээзи— коллективтиң мүүрүнде тургустунуп турар. Ынчалзажок үениң чедир ажытлаттынмааны хомуданчыг-дыр, а аренда кэрээзиниң талазы-биле ажыл-херек бергезинмээр чоруп турар. Бо метод ёзугаар ажылдап турар бис деп бодап турар хөй коллективтер соора билип турар-дыр. Ынчалзажок удуртукчулар шөлээн байдалда— отчёттар кылдынып-ла турар. Аренда дугайында хоойлунуң чогу моондак болуп турар. Ведомстволар аренда дугайында боттарының чүүлдерин чогаадып турар-дыр.

М. С. Горбачев: Аренда дугайында чогуур чарлык уламас үнер, а оон сөөлүнде хоойлу хүлээп алдынар.

Н. П. Нежданов: Оон-биле чергелештир бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин мөөнеп садыглаарының үндезинин тургузар херек. Чүгле ынчан аренда боттанып деп санаар мен.

Солуннарны номчуп, телевизорну көөрге, бистиң кол экономистеривис медеглеп, ёзулуг бот-орулга-чарылга болгаш аренда кажан бүрүн ажылдай бээрге, эде тургустунуушкун боттаныр деп колдуунда санап турарлар. Шынап ындыг чүве болза, тодаргай участоктарга ылаптыг ажылдап эгелээр арганы оларга берзе кандыгыл?

Мурнуңда канчаар ажылдаар турганывысты шуптувус билир бис. ынчаарга моон соңгаар канчаар эки ажылдаар дугайында бодаар херек деп, «Таллинстрой» тресттиң тудуг эргелелиниң бригадири В. А. Саар чугаалаан. Кижилер бодунуң республиказынга, крайынга, облазынга ёзулуг ээлер бис деп медереп билген турары дыка чугула деп санаар мен. Чер-черниң аргаларын олардан дээре кым-даа билбес болгай. Айтырыг бүрүзүнге хамаарыштыр Москвадан айтыышкын манаар херээ чок.

Тудуг чокта эде тургустунуушкун болдуумас. Ынчангаш ол адырны көдүрер ужурлуг бис. А амдызында ажылдап турарывыс хирелиг-дир. Даштыкының дээре дуржулгазынга безин деңнежир шыдавас. Оон ужуру чүдел дизе, бистиң мастерлеривистиң, инженерлеривистиң элээш беримчелиг ажылдап турарында. Ынчангаш ажыктыг кылдыр ажылдаарының күзели ажылчыннарда база чок болуп турар. А бистиң кижилеривис өскелерден дора эвес болгаш эң-не сайзыраңгай чурттарда кижилерден дүрген болгаш эки ажылдап билир болгаш шыдаарлар. Ынчаарга моондакташкын чүдел ынчаш?

Кадык утка-шынарлыг конкуренцияның чогу моондак болуп турар деп бодаар мен. Чаңгыс хоорайда эмин арттыр улуг эвес элээн каш тудуг организацияларын боттарының аразынга маргылдыг ажылдаар болза, кижилерге-даа, ниитизи-биле ажыл-херекке-даа ажыктыг болур ийик. Эгидип бериишкин ынчап хөй болур. Кооперативтерже кижилерниң шуужуп кирери база кызырлыр ийик. Кооперативтерде хөй акшаны ажылдап ап турары чажыт эвес болгай.

Москва областа Химкинскиниң чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы С. П. Сысоев мен арендатор мен, ажылдаар черимге—автомобиль башкарып чораш, бодумну долу ээ кылдыр бодап чорур мен деп чугаалаан. Чүък сөөртүр талазы-биле планны дегерезин күүседип каапкаш, бүдүрүлгениң чолаачы бүрүзү машиналы чонга ачы-дуза чедирериңге ажытлап болур. Ынчангаш чартык чыл иштинде-ле аренда районда чурттакчы чоннуң автомобиль сөөртүлгелериңге херегленин долузу-биле хандырып шыдаан. Аренда кэрээзи шөлээ үезинде ажылдап алыр арганы база берип турар. Бир эвес шөлээ үезинде ажылдап алыксаар болзуңза, машинаны ап алгаш, кассаже тодаргай түлүү төлээш, транспорт хереглеп турар совхозче чоруп болур сен.

Газ-биле ажылдаар машиналарда ажылдап турар чолаачыларының ажылдаар байдалынга хамаарыштыр шыңгыы негелделерни ол тургускан: газ чыттаалырга, ажылдаар арга чок апаар. Аренда кэрээзинче автобүдүрүлгелер массалыы-биле шилчип келирге, кывар-чаар чүүлдү мөөнлеп садарын киирериниң дугайында айтырыг чайлаш чок тургустунуп келирин ол база демдеглээн. Бо кол айтырыг деп бодап турар-дыр мен деп, ол чугаалаан.

Мындыг солун беседага киржип, бодумнуң республикам база ниитизи-биле эвилел дугайында дүвүрээзиннеримни, хөлээшкиннеримни болгаш сагыш човаашкыннарымны үлежир аргалыг болганымга өөрүп тур мен деп, Риганың «Латвия» даараныгга бүдүрүлге каттыжыышкынының мастери Н. Л. Пожинская чугаалаан.

Чиик үлетпүрнүң чугулаазының дугайында хөй эки доктаалдар хүлээп алдынган, ынчалза-даа хөйлери саазын кырынга артып турган. Латвияда база элээш эвес төлевилелдер төлевилелдер болуп хевээр арткан. Бүдүрүлгениң тодаргай айтырыгларынга ол доктааган. Оларның бирээзи—эргелел аппаратының хөй санылы. Чоокта чаа бистиң чиигиниң директорувус Англияда даараныгга фирмазының ажылы-биле таныжып чораан деп. Н. Л. Пожинская чугаалаан. Ында бүдүрүлгеде 350 кижи ажылдап турар, а оларны чүгле беш кижи удуртуп турар. А бистиниңде аппарат беш катап улуг боор чадавас.

Министр эш Клюев-биле ужурашкан, бүдүрүлгени эде дерип турар ярын үеде бюджетче шилчидилгелерин тур кызырарының дугайында айтырыгны тургускан мен. Бо беш чылда шупту чүвени санап, таарыштыр үлеп каапкан деп, министр мындыг болган. Бир эвес бистиниңде эде тургустунуушкун чоруп турар чүве болганда, оон кайы бирээзин черле үреп болбас бе? Чүге бүгү-ле чүвени чаңгыс аай кылдыр көрүп турарыл?

Даараныкчыларда мындыг санал база бар. Күрүне-даа, бистиң бүдүрүлге-даа даараныкчыларны өөредип, оларга разрядтарны берип турар болгай, а кооперативтер белен специалистерни ап турар. Эки, дуржулгалыг ажылдакчыны алганы дээш кооперативтер бүдүрүлгеге оон орнун эгидер кылдыр ол дугайында хоойлуну тургузары чугула болгу дег.

Оон ыңай даараныкчыларның социал хереглелдеринче, бир-ле дугаарында, шалың болгаш пенсия хандырылгазының айтырыгларынче кичээнгейин күштедиреринин чугулазын оратор чугаалаан.

Иидирде — «Трехгорная мануфактура» комбинаттың директору Н. А. Балановская. Дүүн бис бистиң комбинаттың күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң кежигүннерин чыып алгаш, чугаалаза чогуур кол айтырыгларны тодаратан бис деп, ол чугаалаан. Ол дээрге—аныяк ажылчыннын болгаш аныяк өг-бүлениң айтырыглары-дыр.

Амыдырал байдалын-даа ап көрээлиңер. Бистиң Трехгорка мурнакчы дуржулга билип алыр дээш хөй үлүс кээп турар. Минскиде-даа, Тираспольда-даа, өске-даа хөй хоорайларда ажылчын общежитиелериниң байдалы бистиниңден оранчок дээре дээрзин оон бис билип ап турар бис.

Студент болгаш ажылчын общежитиелер чаңгыс аай эвес болгай. Бир талазында, түр када—беш, хөй-ле дизе, алды чыл чурттаарывысты бис тодаргайы-биле билир бис. А кажан ындыг байдалдарга каш чыл чурттаары оңта билдинместе, көңгүс өске херек-тир. Бо айтырыгны дарый шиитпирлээри чугула деп бодап турар мен.

Оон ыңай, бүдүрүлгеже бистиң аныяк ажылчыннарывыс кээп турар, боттарының күзеп чорааны техниказын олар моон үргүлчү-ле көрүп турарлар бе? Ам бисти техника-биле хандырарын камгалал комплекске дагзып каан. Бир бүдүн-чартык чыл амдаа чурттап, канчап-чоон шыдажып болур бис. А ооң соонда беримче дүрген темп-биле чоруп эгелээр ужурлуг.

Өртектер дугайында ийи сөс. Арыг орулганың нормазы ёзугаар биске 84 хуузу артып турган. Комбинат 200 хардыг болганда, чаартылгага херегни албан херек. Колдуунда бис «Н» индекстиг (чаа кылыгны) бараанннарны улуг өртекке садып турган, ону дуглап турган бис. Ам өртектерни өстүрерин хораан, ол кончуг шын. Ындыг турбуже, баазаже ол өртектерни киирген болгай. Кэрээлер чардынган соонда безин бир чыл иштинде кончуг нарын байдалдан үнер ужурга бис таваржыр бис.

База бир айтырыг — чуртка бүдүрген чоннуң хереглел бараанннарынга хамаарылга дугайында. Чижээ, шупту үлүс үргүлчү-ле телевизорларга болгаш өске-даа хөй бараанннарга таарзынмазын илередип, хомудап турар. Ынчаарга чүге оларны поезд-поездизи-биле өске чурттарже үндүр сөөртүп турарыл? Ындыг болганда артык талалары бар болганы ол-дур. Чүге бистиң пестерлевисти даштыкыда садып ап турарыл, харын-даа күзелдии-биле садып ап турарыл? Ынчангаш мында база артык талалар бар болган-дыр. А өске талазында, өске чурттардан келген дыка хөй бараанннарның чогуур шынар чок болуп турарының дугайында черле ыттавайн турар бис.

М. С. Горбачев: Кудуу шынарлыг чоруктуң кандыг-бир-ле комплекизи бар харын. Хөй-ле капиталистер бистиң эртем чогаадылгаларывысче, технологиявысче шагдан бээр туралап, ам мырынай техниканы-даа, автомобильди-даа, тракторларны болгаш станоктарны-даа бүдүү сонуургап, а лицензияны шуут шупту садып ап эгелээннер. Информацияны оон билип алыр дээш бистиң журналдарывысты безин бижидип ап турар. Ылангыя эртем болгаш техникага хамаарыштыр даштыкы импорт хамчыыдан адырлыр сорулганы салган бис, эштер. Ол дээрге делегейден хагдынып, аңгыланырывыс ол эвес-тир. Черле ынчаш ада-чурттуң машина тудуушкунунга, ада-чурттуң эртем болгаш техниказынга бодувустуң күжүвүске даянып херек. Бисте ол шуптузу бар.

Н. А. Балановская: Төлевиг ат-алдарны чүгле утпазы чугула. Хөй чүүлдерни бис шуут чогуур деңнелге кылып шыдаар бис. Ону билири болгаш бодунуң билдилиннге чорграарланырындан корттазы чугула.

Рязаньның электронуг херекселдер бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигиниң директору Е. И. Фомин чугула социал айтырыгларны шиитпирлеп турарының дуржулгазы-биле солушкан. Ылангыя бүдүрүлгениң чанында тургустунган улуг дуаалал ажылагыйның дугайын чугаалаан.

Оратор чурттаалга тудуунуң айтырыгларынга доктааган, коллективтиң кежигүн бүрүзү, оон иштинде директор, оон оралакчылары, партком секретары тудуг талазы-биле кандыг-бир мергежилди шиңгээдип алыр хүлээлгелиг дээрзин айыткан дужааады бүдүрүлгеде үндүргенин демдеглээн. Фомин боду — эгелеп чорууур дашчы, ийиги разрядты чедип алган, бажын таваан салырынга ажылдаан.

Чуртта эде тургустунуушкун уламчылавышаан, ынчангаш кижи бүрүзү аңаа идепкейлиг киржир ужурлуг деп, ол санап турар.

Кижи бүрүзү долу күш-биле ажылдап, бодунуң билиин болгаш билдилиг чоруун эде тургустунуушкунуң херээнге берзин дээш ажылчыннар болгаш удуртукчулар бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг деп, түңнелинде оратор чугаалаан.

Ташкентиниң тепловоз депозунуң машинизи Х. А. Исамухамедов бодунуң чугаазын девискээр бот-орулга-чарылгазының айтырыгларынче угландырган. Ылангыя шак ындыг байдалдар үезинде улус ажылагыйның чаңгыс аай комплекизиниң звенолары болуп турар бүгү эвилелдеткен республикалар аразынга ажылдыышчи харылзааны быжыглаары чугула деп, ол демдеглээн. Чүгле бодунуң девискээриниң иштинге хагдынып алгаш олуруп болбас.

Душанбениң торгу комбинадының кокон дүрүкчүзү, бүдүрүлгеде херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү И. Р. Нозимова сөс бээрин дилээн бижик чоруткан. Бүдүрүлгени чаартылгаышың айтырыглары, ооң темпизин амдызында дыка хожудап турары ооң бодун болгаш өске-даа ажыл-ишчилериниң сагыш-сеткилин хөлзедип турар. А эки чурттаар дизе, бистер шупту улам продуктулуг ажылдаарынга өөренир ужурлуг болгай бис. Чаа техника чокка ол берге.

А техниканың шынары кандыгыл? Мен бодум безин ындыг дериишкинге үш чыл ажылдаар ужурга таварыштым. Түрөнчиг-ле болду. Акша болгаш шынар оскундурган, чиг этти бракталп турдулар. Ынчангаш бистиң эртемденнеривис, конструкторларывыс кайда чүвел деп айтырарым бо.

Ийиги айтырыг — комбинатта ажылдап турарларның 90 хуузу ие херээженнер, оларга үш ээлчегге ажылдаары чиик эвес. Хөй уруглуг иелер база элээш эвес. Ынчангаш бүдүрүлгеге ажылчын холдар чедишпейн турары таварылга эвес. Уруглар албан черлериниң четкилери хөгжүвээн болганда, чаш уруглары-биле бажыңга олурар ужурга таваржыр. Транспорт талазы-биле база берге. Чижээлээрге, автобустар чедишпес, олар эргижирээн. Бо аар-саар чүүлдер эвес-тир. Эде тургустунуушкун — ол дээрге кижилерже сагыш салыры-дыр, ынчангаш аңаа үрмек айтырыглар турбас.

Иидирде — Воронежтиң аар экскаваторлар бүдүрер талазы-биле бүдүрүлге каттыжыышкынының фрезеровщиги **В. Ф. Литвинов**. Маңаа хөй кижилер боттарының орулгадыг ажылының дугайын чугаалады, а бис эрткен чылын планны күүсетпейн барганывысты миннир ужурга таварыштым. 1200 экскаватордан 194-тү чедир бербедивис. Оон чылдагааннары элээш эвес. Оларның иштинде: эргижирээн дериг-херекселдер, кадр айтырыглары, шилчидилгениң үндезилеттинмээн нормативтери база аңаа хамааржыр.

Ажылчын кижи боду эде тургустунуп алзын дээш чүнү кылза эки деп чүве бистиң хөлзедип турар деп, оратор чугаалаан. Ажы-биле чугаалалы. Экономика талазы-биле билиивис шоолуг эвес улус болгай бис. Ажылчын кижи бодунуң күзели-биле барып өөрензин дээш чүнү канчаарыл? Чижээлээрге, ийиги разрядтың станочниги бешки разрядтың станочниги болуруң оралдажыры чугула. Бо хүннерде ооң ындыг сонуургалы чок. Бистиң кылганып барымдаалаар төлевиривис эргижирээн деп санаар мен. Шынарның өзүлдезинге, бүдүрүлгениң ажыктыын бедидеринге ол моондак апарган.

Разрядтар аразында ылгалды төлевир үезинде экизи-биле барымдаалап көөр болгаш ол улуг болур ужурлуг деп санаар мен. Ажылчын кижи экономиктиг эге өөредилгени, курстарны дижик эрткенинин соонда, чүгле ынчап аңаа разрядты тыпсыр ужурлуг. Хөйнү ажылдап алырын күзээ— барып өөренири, разряд дужаары ооң иштики алыс херегзели болган турары чугула. Кижи бүрүзү эде тургустунуушкунга идепкейлиг ажылдазын, хөөнзүргей болгаш шиитпир чок чорукту ажып эртсин дээш бистиң эртемден-экономистеривис ажылчын кижиниң айтырыгларынче ханылап кирер үе келбээн чүве бе?

Парлалга дугайында чугаалаайн. Бистиң парлалгавыста шоолуг ханы эвес, карыштак чүүлдер хөлүн эртир хөй парлаттынып турар деп бодаар мен. Ленинниң чугаалаанын ёзугаар алырга, солун — ол дээрге чүгле коллективтиг пропагандист болгаш агитатор эвес, харын-даа коллективтиг организакчы-дыр дээрзин уттуп турар эвес ирги бис бе?

Ажык-чарлыг чорукту чедип алдывыс, ынчалзажок эде тургустунуушкунуң ат-алдарын баксырадыр, арыг сеткилдиг эвес холдар аңаа чагдынар чорукту болдурбас ужурлуг.

Джамбулдуң «Химпром» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигиниң директору М. Д. Атабаев: Сарыг фосфор болгаш мал чеминге ажыглаар фосфаттар бүдүрер талазы-биле улуг комплекс Казахстанның мурнуу чүгүнде тургустунган.

Эрткен чылын бис шыңгыы моондактарга таварыштывыс — күрүне чагыындан фосфатты дужурген, а бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле холбаштыр хөй-хөй ажыл-агыйлар бистиң мал чеми фосфаттарывыстан ойталап турар апарганнар.

Бо чылын харын чаңгыс удаапын даштыкыже үндүр сөөртүлге дужаалдазының күсели-биле планны ылдыртып үндүре бээр бис. Ынчалза-даа бисти дүвүредип турар кол чүүл— перспектива. Бистер кандыг-даа таарыштырылганы, нормативтерни өскертирин-даа дилевейн турар бис. Ажылдаар апаар бис. Ынчалза-даа бистер 1990 чылды база 13-кү беш чылды тургузар болгай бис. Бүдүрүлгени бир янзы утланышкынче киирериңде ужур бар эвес бе? Черле шиитпир хүлээп алза чогуур. Шак мындыг байдалдарга бот-башкартынылганың идепкейин, күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелериниң ролюн көдүрер ужурлуг бис.

«Южкузбассуголь» (Кемерово облазы) бүдүрүлге каттыжыышкынының «Новокузнецкая» шахтаның лаг ажылчыннарының бригадири, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы **В. Ф. Бардышев** бодунуң чугаазын курлавырларны ээ ёзу-биле көөрүнүң айтырыгларындан эгелээн. Ажыктыг казымалдарны казып ап тура, оон кедиини бодавас-тыр бис. Кузбасста хөмүр-дашты ажык арга-биле казып ап турарынга доктааксап тур мен. Тараачынга бээр ужурлуг байлак черлерни Хөмүр-даш үлетпүрүнүң министерствозунуң удуртулгазы-биле үреглеп турар-дыр бис. Курлаан хөмүр-даш бүдүрерин Кузбасска 20 млн. тонна чедир улгаттырарын планнап турар. Ону мен бодамча чок шиитпир деп санап турар мен деп, оратор демдеглээн. Разрезтер тудуу байлак черлерниң оон ыңай-даа улам эвээжээринге чедирер. Ол айтырыгны шиитпирлээрин бодамчалыг көрзе эки.

Бөгүн Кузбасста складтарда миллион-миллион хөмүр-даш оваалаттынганын, вагоннар чедишпезиниден ону сөөртпейн турарын база барымдаалап көрзе эки. Казып тыпкан хөмүр-даш дээш ажылчын-биле сапажырда, чээли алыр ужурга таваржыр-дыр бис, а оон соонда ону хуулап эгидер. Ол айтырыгны кана-даа, кымның-даа мурнунга тургузарывыска, харыы бербес-тир.

Бот-орулга-чарылга, ажыл-херекке ээ ёзу-биле хамаарылга дугайын чугаалап тура, техниканың өртээнге доктаавайн барып шыдавас мен. Ада-чурттуң комплекизи ийи миллион рубль чедип турар, а шак ындыг даштыкы техниканы чамдыктар 14 миллион рубль-биле садып ап турар. Ол техниканы биске кылыр болза таарымчалыг деп бодап турар мен.

Бистиң шахта айда 150 тонна демир кескиндизин дужаарын планнаан. Шак ындыг нормативти кым доктааткаңыл? Бот-орулга-чарылга чокта, бис ону шоолуг-ла херекке албайн. металлды чайлыг дужаап турдувус, ажыы-биле чугаалаарга, дерилгени демир кескиндизинче киирип турганывыс ол-дур, ам бөгүн акша санап турар болгай бис. Ол хире хөй демир аймаа бисте чок, ам улуг өртектиг техниканы үрегдээр бе. Ону кандыг ажыл-агыйжы чорук дээрил?

Эш Бардышев түңнелинде ажыл-агыйны башкарарының чаа аргаларынче дүрген шилчиириниң айтырыгларынга доктааган. Кыска хуусаада бүдүрүлгениң ажыктыг чоруун бедидер дээш бөгүн коллективтер заводтарны арендалаарын саналдап турарлар. Хөмүр-даш үлетпүрүнүң министерствозу амдызында аңаа удур. Коллектив арендаже шилчиирге, шилчидилгелер эвээжей бээринден аппарат сестип турар.

Москваның И. А. Лихачёв аттыг автозаводунуң слесарь-чыыкчызы Н. М. Пятчиц саналдап эгелээн. Ажылчын аңгының ат-алдары, ооң ролю шала чавызаан болду бе деп айыылзынып турарын ол чугаалаан. Чүге? Бистер, ажылчын аңгы, бүдүрүлгени башкарарынга, чуртту башкарарынга, шынап-ла, доктаамал киржип турган болзувусса, ол саныңда-ла Политбюродан бистиң бүдүрүлгевисте экология айтырыы чүге шиитпирлеттинмээнил, азы бистиң социал-амыдырал байдалдарывыс чүге экиживээнил деп айтырып турбас ийик бис. Ам бистер, мен бодаарымга, кандыг-бир-ле деңнел-биле боттарывыстың политика талазы-биле шимчеш чогувусту көргүзүп турар-дыр бис, ынчанмыже ажылчын аңгы, шупту улус-биле чөпшээрежип тур мен, бистиң ниитилелде социал талазы-биле аажок идепкейлиг болгаш эң-не хөй саныг аңгы болуп артып турар бис. Бис хөй чылдарда бүдүрүлгени башкарарынга болгаш күрүне айтырыгларын шиитпирлээринге киржиринден чара кирдирген турганывыстан ол ынчап барган. бистиң партия удуртукчуларывыс чон-биле сүмележирин уттуптар турганнар.

Санал берген кижи оон ыңай Афганистан-биле, оон элээш саныг совет шеригжилерни үндүрүп турарын чуртта база даштыкыда чогумчалыг үнелеп турары-биле холбашкан айтырыгларга база доктааган. Арага ишпес чорук дээш дорт демиселдиң артык чүүлдеринге ол доктааган. Эрегеллеашкынны ажып эртерде, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг кижини кижизидери чугула, оон хостуг үезин бүрүн хандырар херек. Ол үр үениң программазы-дыр.

Оратор оон ыңай кооперативтер дугайын чугаалааш, чүгле материалдыг үнелиг чүүлдер бүдүрүп турар кооперативтерни деткип турарын айыткан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшилип турарының дугайын Н. М. Пятчиц чугаалааш, Москвада 27 округта чүгле 16 ажылчын эртип турарын дыңнаткан. Чамдык бүдүрүлге коллективтери боттарының төлептиг кижилерин эскербес, харын «кудумчудан» кандидаттар ниип үндүрүп турар.

Амурнуң машина тудуушкун заводунуң оптик-шлифовщиги С. Ф. Матюшенко сөс алган. Ыракты чөөп-чүктүлер эде тургустунуушкунну деткип турарлар, ынчалза-даа хүлээп ап турар шиитпирлер-биле оларның амыдыралда херек кырында боттанылгазының аразында дүүшпес чорук бар болуп турар деп, ол чугаалаан. Байдал мындыг болуп турар: кажан үстүүртен шын шиитпирлерни хүлээп ап турда, ол шиитпир орук ортузу чедип чораш эстип бээр болгаш биске колдуунда өскерилген хевир-биле чедип турар. Ол дээрге эде тургустунуушкунну чидирипттерге чедирер. Ол чүгле мээн туружум эвес. Ыраккы чөөп-чүктүлерниң хөй кезии ынчаар санап турар. Улус ажыл-агыйын удуртуп турарын алыр болза, ораторнуу-биле алырга, ында чүнү-даа мурнунда — төп органнарның, министерстволарның болгаш ведомстволарның ажылында оnza бурунгаарлаашкын чок. Оларның күш-ажылчы коллективтерге хамаарыштыр чагыын дужаар чоруу бөөгү-ле олчаан уламчылавышаан. Чурттуң төп болгаш мурнуу районнарының чурттакчылары-биле деңнээрге, Ыраккы Чөөн чүктүң, соңгу районнарының чурттакчыларының херек кырында ап турар орулгаларының кудузу база сагыштырадып турар. Амгы үеде районнар коэффициенттериниң чурумчударының талазы-биле белеткеп турар шиитпир күрбюджеттиң күсели-биле соңгу районнарга коэффициенттиң улуг хемчээлин барымдаалап, ону өөрениш көөр болгаш деңнештирер ужурлуг. ынчанмас болза, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүкту дүрген хөгжүдериниге специалистерни хаара тударын-даа, үндезин чурттакчыларны ол черлерге арттырары-даа болдунмас.

Чер-черде политиктиг системаларның реформазын уламдыктырып турарының үндезин чогун. оон, ылангыя чер-чер Советтерниниң эргелериниң улгаттырарынга хамааржып турарын саналдакчы чугаалаан. Амдыгаа чедир-ле оларның бюджеттерин тургузары билдинмейн турар, аңгы-аңгы деңнелдерниң: районнуң, хоорайның болгаш крайның-даа Советтериниң бот-боттарының аразында кады хөделиишкиниңниң экономиктиг механизми эдилкээн боор турар. Ол черлерде үстүнде турар органнарның айтып, дужаар чоруу ам-даа үргүлчүлеп турар.

Оратор чаа соңгулда системазының дугайын чугаалааш, чамдык, чижээ, ажылчы чон массаларының, ажылчыннарның болгаш тараачыларның төлээлекчилериниң аңаа магадылалдыг киржилгезинге чамдык четпестерин демдеглээн. Херек кырында интеллигенцияны, албан-хаакчыларны болгаш техниктиг ажылдакчыларны колдадыр көрүп турар. Ол хамаанчок чамдык кижилер ССРЭ-ниң улус депутаттарының ам болур бирги Съездизинде бүдүрүлге мурнакчыларының съездизи эвес болур деп чугаалап-даа турарлар. Ынчангаш ажылчын кижи чүгле станок чанынга турар ужурлуг, а чүгле интеллигент кижи күрүне айтырыгларын шиитпирлеп шыдаар чүве дижиплер.

Оратор ол ыңкаш бодунуң чугаазынга регионнуң экономиказының болгаш экологиязының чамдык айтырыгларынга, Ыраккы Чөөн чүктүң чурттакчыларының өске-даа чугула негелделеринге доктааган.

Беседаның үезинде оон киржикчилери боттарының бодалдарын илередип, олуттардан айтырыгларны салып үнүп кээп тургулаан. Санал-онал солчуушкунунга киришкеннер болза: Москваның саналга-аналитиктиг заводунуң хоюглакчызы В. В. Пушкарёва, «Экибастузуголь» каттыжыышкынның «Богатырь» разрезиниң бригадири В. Ж. Мукашев, «Куйбышевнефть» каттыжыышкынның чер өрүмнээр мастери И. Г. Феклов, Харьковтуң бажың тудар комбинадының бригадири А. И. Марченко, «Союзгидроспец» тудуг эргелелиниң ажылчыны Ю. К. Шульга, «Печенганикель» комбинадының бригадири А. И. Середич, «Фосфорит» бүдүрүлге каттыжыышкынның аппаратчыгы Т. Ф. Гаврилова, Чирчиктиң «Электрохимпром» бүдүрүлге каттыжыышкынының аппаратчыгы А. С. Касимходжаев, Иркутскиниң аллюминий заводунуң электролиз ажылчыны Г. Г. Смякин, Казаньның трамвай-троллейбус эргелелиниң чолаачызы Ф. Г. Фахриева, «Гродножил-тудуг» бүдүрүлге каттыжыышкынның аптекчилер бригадири А. А. Ханевич, «Астраханьбургаз» трестиң краповщиги В. В. Андриевский, Риганың «Автоэлектроприбор» заводунуң электриктер бригадири И. А. Стакла олар.

Ужуражыышкынның түңнелин М. С. Горбачев үндүрген.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Улуг сонуургалдыг, ажыы-биле чугаалажып көөр чүүлдерниң дугайында бүгү айтырыгларны бистер чаңгыс-ла ужуражыышкынга дегерезин көрүп шыдавас боор бис. Ынчангаш моон мындыг түңнелди кылып тур мен: тус-тус черлерге, оларның-биле кады цехтерге, бүдүрүлгелерге барып тургаш, чорудар мындыг ужуражыышкыннар, ажылчыннар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле ажык, ханы чугаа доктаамал болур ужурлуг. СЭКП ТК-ның, чазактың, чурттуң удуртукчуларының үргүлчүнүң, доктаамал санал-онал солчуурунче утланышкыны, ажылчын аңгы-биле сүмележиишкини чүгле суларавас эвес, харын база улам күштелир ужурлуг. Бистер эде тургустунуушкунче улам-на ханылаашывыс тудумна, ол улам хөй бергелерни тургузуп. чаа-чаа айтырыгларны хөйнү тургускан тудум-на, мындыг ужуражыышкыннар улам хөй негеттинер. Чүге дээрге эде тургустунуушкунуң хээрэ канчаар чоруп турарын, кижилерниң канчаар бодап, чүү боор турарын чүгле ынчаар көрүп, утаап-бодаар соңгаарладыышкын чокка бодап көөрүп, хемчеглерни алырын негеп турар өйү келген айтырыгларны болгаш шиитпирлеттинмээн чүүлдерни чүгле ынчаар билип ап болур.

Бөгүнгү чугаа бистерни аңаа база катап бүзүредип турар. Силерге бо ужуражыышкын дээш, силерниң мында узун чугаа кылыр дээш эвес, а боддарыңарны, көрген-билген чүүлдериңерни, сагыш-сеткилиңер ханызындан илередир дээш келгениңерге өөрүп четтирдим. Ол дээрге баш удур ас кылдыр бижип каан чугаалардан чугула болгай, эштер.

Бөгүн маңаа эң шыңгыы негелде ёзугаар дыка ханы утказыг чугаа болду. Бо дээрге, улуг болгаш кончуг чугула, күрүне ёзузунуң чугаазы-дыр. Силерниң чугаалаан бүгү чүүлдериңерни кичээнгейге ап тур бис. Оон иштинде маргылдаалыг айтырыгларны база. Чүге дээрге ол чүүлдер амыдырал-чуртталгадан, ажылчыннарның чурт дугайында изиг сагыш салыышкынындан үндезилеттинип үнген болгай.

Бистер: күрүне, күрүне, күрүне деп хөй-ле чугаалап келген бис. А ол үеде хоорайларны, суурларны дүвү-далаштыг тудуп тургузуп келдивис, бүдүн-бүдүн районнар узуткаттынып, хемнер үрелип база өске-даа чүүлдер боор турган. А күрүне деп чогум чүл ол? Ол дээрге силерниң биле бистер-дир бис, ол дээрге республикалар, областар, хоорайлар, суурлар, коллективтер, бистерниң өг-бүлелеривис-тир. Ынчангаш күрүне деп чүл ол дээрзин чогум-на ынчаар көөр болза, ол шын болур. Оон ужурундан бо албадал чок, ажык ужуражыышкынның үезинде чугаалаттынган бүгү чүүлдерни улуг болгаш чугула, күрүне ёзузунуң чугаазы деп санап болур-дур.

(Уланчызы 3-кү арында).

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН — АЖЫЛЧЫН АҢГЫГА, АЖЫЛЧЫН АҢГЫ — ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Чуртта амгы байдалды силерниң канчаар тодарадып көрүп турарыңарны бистер кичээнгейге хүлээп ап тур бис. Бирээде, ол-дур. Ийиде — маңаа бистерниң чугаалажып көөр апаарывыс дыка хөй айтырыгларны тургускан. Ол политиктиг, идеологтуг айтырыгларны Политбюрога, ТК-га чугаалажып көрген турар ужурлуг-дур. Оон өске айтырыгларны база-ла чазак черинге, министерстволарга болгаш ведомстволарга көөр ужурлуг. Бистер чогуур даалгаларны бээр бис. Ниитизи-биле чугаалаарга, бөгүн болган чугааны шуптузун өөренип көрүп, түңнээрин оралдажыр бис.

Ол ышкаш ханызы-биле бодап көөр ужурлуг айтырыглар база бар. Амгы удуртуларга кижилерниң негелде-хереглелдерин болгаш күзел-чүткүлдерин, амыдыралдың айтырыгларын тооп дыңнавайн турар деп аңаа чигаинмейн турар силер деп бодаар мен. Амыдыралдың байдалдары чайгаар-ла таарыштыр тургустунуп келбес. Ону дыка хөй республикаларга, хоорайларга улам экижидери, ол экижидер дооста, шиитпирлиг-биле кылыры чугула боор турар. Дорт-биле чугаалаарга, бир эвес ындыг негелде тургустунуп келбээн болза, эде тургустунуушкунуң хереэ база чок болур ийик. Амыдырал боду-ла бистерни эде тургустунуушкунга чедирип келген болгаш бистер оон оруу-биле чоруп эгелээн бис. Бистер бүгү-ле эрткен үевисти эң-не принципалдыы-биле ажык, шынчы ёзу-биле шын тодарадып көрген бис. Биргээр чугаалаарга, ол бистиң база эрткен үевис болган, ынчангаш ол дээш база харыылаар апаар бис. Ол ышкаш эки болган чүүлдер шуптузу — чоннуң ажылдап, чуртту көдүрүп турганы болгаш партия Төп Комитединиң январь (1986 ч.) Пленумунга оларның дугайын дорту-биле чугаалаавывыс көрбейн барган чүүлдер шуптузу база биске хамааржып турар. Политикага улуг алдагдалдар болгаш частырыглар социализмниң деформастаттыпарынга чедирген, улуг чидириглерни болдурган, чурттуң ниитилелдиң салым-хуузунга, кижилерниң амыдырал-чурттаалгазының байдалдарынга күштүг-биле дээп, бистиң бүгү амыдыралывыска багай салдарын чедирген. Бистер ол бүгүнү чугаалап, боттарывыстың харыысалгавысты угаап билген бис.

Ынчангаш бистер эрткен үеден эң-не кадыг, шынгыы, эң бедик негелделиг түңнелдерни кылырының оруунче кирген бис. Бистер ону чүге ынчаар кылган бис? Моон соңгаар канчаар чурттаарын, кайы орук-биле шимчеп чорууруун, политиктиг, болгаш экономиктиг системада чүну солуурун шиитпирлээр дээш ынчаар кылган.

Бистер ол бүгүнүң дугайын ажыы-биле, эң-не шынгыы хемчээл-биле, эң-не шынгыы тодарадылгалар-биле чугаалажып көөр дээш ынчанган бис. Революцияны аңаа-ла үндүрбээн, чон эрге-чагырганы боттарының холунга аңаа-ла албаан дээрзиниң дугайында түңнелге кээп турар бис. Бүгү бергелер бар боор тура-даа, бистиң ниитилелвистиң оон-даа ыңай бурунгаар шимчедириниң канчаар-даа аажок улуг аргалары тургустунган. Социализмге сонуургал, социализмге бүзүрел, ол тургузугга доктаамышкынныг хамаарылга, хуу өнчү-хөреңгиге удур, кижиниң кижини мөлчүүр чоруунга удур чорук — бистиң ол бүгү улуг үнелиг чүүлдеривис. Совет кижилерниң бүдүн-бүдүн салгалдарының хан-дамыры-биле тудуш холбаалыг боол сиңникенин дорту-биле чугаалаар херек. Бөгүн ындыг угаан-бодал чүгле ажылчын аңгыда эвес, харын база бүгү ажылчы чонда бар боор турар.

Бистерниң бөгүнгү болгаш даартагы-даа хүнүвүстү алгыжы чулчурукчулар болгаш демагогтар, янзы-бүрү авантюристер-даа тодарадып тургуспайн турарлар. Бистер оларга шыдажып, аңаа көрүп олурар хире эвээш күштүг эвес бис. Бөгүн бистиң аравыстан чамдык кижилер чамдык черлерге хоойлу-дүрүмнерни ажыглаар үе келген дээрзиниң дугайын чугаалап турза-даа, бистер ол хире күштүг бис.

Бисте национал дар аразының өскелээшкиниң кыпсып, хорлаалаеткени, янзы-бүрү корум-чурум үрээшкиннерин өскүдүп үндүргени дээш харыысалга онаарын көрүп турар хоойлулар бар-ла харын.

Эштер, демократия кажан-даа харыысалга-биле, политиктиг культура-биле, бүзүныг, шынчы, ак сеткилдиг чорук-биле, кижилер мурнунга хүлээлге-биле тудуш холбаалыг болгай. Ол чурттуң дугайында шын-на сагыш салып чоруур, бистиң херээвиске, социализмге, бистиң эчис сорулгаларывыска бердинген кижилерге деңгем орукту ажылдың берип турар. Демократия — быдамыш эде тургустунуушкуннуң дугуюн доктаадырып оралдажып турар кижилерге таарышпас. Ындыг бөлүк кижилерниң сагыш-сеткилинге кандыг-даа боттуг чүүл турбас дээрзин чоп билип каан. Боттарывыстың угаан-медерелививисти эде тургуспушаан, революцияны дамчыштыр эрткеп үевисче бистерни катап эгидерин олар күзеп турарлар. Чаартылгаларга четпес чүүлдер болдувган-даа болза, бистер улуг хөгжүлдениң оруунче дөмейле үнген бис. Ынчангаш амгы үеде биске эң кол чүүл — социализмниң ленинчи концепциязын катап тургузары болур.

Эрге-чагырганы — ажылчы чонга, черни — тараачыннарга, тайбыңны — улустарга. Бо бүгү ол-ла олчаап артар. Ындыг-даа болза, болуушкуннарның канчаар чоруп турганын көрүңер даан. Бистер хуу өнчү-хөреңгиниң узуткаан-даа болзувусса, ажыл-агыйны чорударының бюрократчы эрге-чагырганың көдүрген, ажылчын кижиниң бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден адырып чарган ындыг системаларын тургускан-дыр бис. Революцияны чогум чүү дээш өскүдүп үндүрген бис, ынчаш? Ажылчын кижи чүгле Конституцияның ээзи эвес, харын база күрүнениң дорт углап башкарзын база бодунуң эрге-чагырганың дээштиг болдурар дээш канчаар ажыглаарын бодап, олче сагыш салзын дээш революцияны үндүрген бис. Реформаны, аренданы, керээни дамчыштыр, коллективтиң бодун бодунуң эргелеп башкарарын дамчыштыр, бот-орулга-чарылганы дамчыштыр кижини бүдүрүлге чериниң ээзи болур байдалынче катап эгидип турар бис.

Тараачын кижи черниң ээзи болзун дээш база шак-ла ынчаар кылыр херек. А ону черден хоорулдуруп, бойдустан чарган болгаш, ол хүнүн ажыын хараар кижи болу берген. Байдал черге ындыг турда, бедик дүжүт, эки түңнелдер турар бе, ынчаш? Чок, турбас. Бистер СЭКП ТК-ның аграр айтырыгларының талазы-биле ам болур Пленумунга улуг сапалдарны киирер деп турар бис.

Эрге-чагырга. Оон дугайында Конституцияда шуптузун чугаалаан. Бистиң Конституциявыс депшилгелиг болуп келген болгаш ол хевээр депшилгелиг болуп артар-даа. Советтер. Ол дээрге ажылчы чоннуң бодунуң тургусканы органнар-дыр. Ынчалзажок кижиниң эрге-чагыргадан ында база хоорул каан. Политиктиг чорудулга чоруур ужурлуг ышкаш кылдыр ынчаар болбаан. Советтерни, оларның ылаптыг эрге-чагыргазын катап эгидер, катап тургузар ужурлуг бис. Дузалап көр, ону бер, мону бер деп, депутаттар дилеп, чаңнып чоруп турар-дырлар. Депутаттарны чоп соңгуп алган, тус черниң девискээриниң, а үстүкү чадага — күрүне политиказын олар тодаргайлаар, күүсекти органнарның ажылын контрольдаар ужурлуг.

Шынап-ла, экономика талазы-биле Советтер дилепиктилер болбазын дээш эрге-дүрүмнүң бижиг негелделеринге даянган оларның ылаптыг эрге-чагыргазы турар кылдыр шупту чүвени кылыр херек. Ындыг болур ужурлуг база ындыг болур-даа, эштер. Политика талазы-биле алырга, кол шиитпирлер хүлээп алдынып, а экономика талазы-биле боттут кураавырга даянмышаан, тус чер, регионал, республика ужур-дузалыг айтырыгларны Советтер шиитпирлеп шыдаар бүзүрелдиг күш болу бергени дээш Советтерниң эрге-чагыргазын долу хемчээлдии-биле эгидерин күзей турар бис. Бистиң бодап алганывыс шупту чүүлдер, ленинчи күзелдер экономикага, демократияга, угаан-бодалга чогумчалыг боттанган турар дээрзинге бүзүрелдиг болуруңарны күзээр-дир мен.

Ажыл-чорудулга белен эвес, ындыг-ла белен эвес чоруп турар, эштер. Бистер — бодувустуң үевистиң төлдери-дир бис. Бир эвес хамык ужур чүгле бюрократтарда болза, чүгле оларда болза. Ынчалза-даа бюрократ күш-ажылчы коллективтерниң шуушен, ажыл-херекке боттарының хамаарылгазын, ажылды организастаарының аргаларын, амыдыралды өскертир хөөн чогунга база даянып турар. Оонуу-биле алырга, шупту чүве эрги хевээр артар-ла болзуп дээр. А ону ынчаар ажыладып болбас. Эрги хевээр чурттавас база ажылдавас ужурлуг бис. Бөгүн ол ажылчыткыннар-биле ужуражыышкыннар үезинде кезээде ындыг, дыңзыг, тода, билдингир кылдыр дыңналды. Бир эвес чурт хожудап калбазын деп күзээр болзувусса, хөй чүүлдү өскертир апаар бис. Бисти бергелер коргутпас. Эде тургустунуушкун чыглып келген айтырыгларны чаза сопкан. Ону билгеш, оларны шиитпирлээриниң хемчеглерин ажылдап кылып турар бис.

Маңаа дыңналган эң-не кол чүүлдү деткип тур мен; ол чүл дээрге ажылчыннар эде тургустунуушкун дээш-тир. Эде тургустунуушкун оожум чоруп орар, бүдүлгеазынныг чүүлдер бар, чамдык кижилер шаптыктаарын шенеп турар. А ТК, чазак ону көөр база шиитпирлиг-биле хөделир ужурлуг деп, силерниң араңардан хөй кижи таарзынмааның илереттин. (Адыш часкаашкыны).

Ол — эң кол чүүл-дүр. Маңаа силер бисче, биргээр чугаалаарга, дус биле переп урупканыңар база эки-дир. Силер биске бүзүрээриңер ол-дур.

Эштер, чаңгыс хемеде бис. Бистиң ол аажок улуг бүдүрүлгевис — бистиң эде тургустунуушкунувус чогумчалыг болурунга сонуургалдыг бис. Бүгү күжениишкинивис-биле чедиишкиннерни алыр чедип алырынга чыгаткан бис, чүге дээрге ол бистиң салым-чолувус-тур.

Чуртта чүү болуп турарын көрүңер. Бүгү ниитилел шимчеп үнду. Чоннуң кижи танываастаан, шупту чүве шимчеп, шупту чүве өскерлип турар. Эде тургустунуушкун улам күш кирген, чон, ажылчыннар улам улуг негелдени болгаш принципалдыг чорукту неген турар-дыр. Ынчалза-даа дараазында чүүл база кончуг чугула: быжыг турушту ээлээр херек, дүжүп бербес, дүвүревес, аткаарлавас. Аткаарлап шыдавас бис, дохтаай-даа дүжүп шыдавас бис. Харын-даа улам бүзүрелдиг бурунгаарлаар херек.

Бөгүн үндезин өскерилгениң чадазында бис. Бисте шупту чүве бар-дыр — бодалдар солчулгазы-даа, ажык-чаргыг чорук-даа, бот-орулга-чарылга шинээттиниң турар, ынчалза-даа ажылдың чагырып дужаар эрги аргалары база бар. Ындыг болзажок, кижилер шилчилге үезиниң бергелерин шыдажып эртип турар. Ажыл-херектерже кирипкенивис — эң берге үе ол. Ажылчын аңгы эде тургустунуушкунуң дээш туржуп, ону деткип, хүн бүрүде улам дээштиг ажылдап, политиктиг болгаш экономиктиг айтырыгларны билдилиг шиитпирлеп турары бистиң шуптувусту соруң киирип турар, эштер. Кандыг-даа берге болза, шупту кады шыдаар бис.

Херектиң ужуру болза эде тургустунуушкун политиказын чурттуң хүлээп көргениңде болур. Кол чүүл ол. Бистиң бо херээвисти кайы-бир кижи будаар дей бээрин чон болдурбас. Эде тургустунуушкун чамдык кижилерни ыйыдып келген, ынчангаш оларның аңаа таарзынмайн, хыйланып турары билдингир. Бо бүгү болур-чогууру-биле таарымчалыг апаар, эштер. Эде тургустунуушкун — бүгү чуртка, бүгү чонга, кижи бүрүзүнге херектиг. Улуг болгаш перспективтиг эрге-ажыктарның туружундан алырга, ол база-ла кончуг херектиг. Үлетпүр, аграр сектор бурунгаарлаар, ачы-дуза чедирилгези, культура болгаш дыштанылга хөгжүлдени алыр — ол бүгү чоннуң амыдыралының чаа байдалдарын тургузар. Делегей харылзааларының талазынга эде тургустунуушкун база-ла бурунгаарлаар — ол бистиң эрге-ажыктарывыска база-ла дүгжүп турар.

Ам кадрлар дугайында. Специалистер, ажыл-херекти билир кижилер биске кончут херектиг. Эде тургустунуушкунну угаан билген, сеткилинниң ханызындан хүлээп көрүп турар болгаш бодунуң бүгү билиин чаартылганың херээнге бараалгадыр шынар талазы-биле чаа кадрлар корпузу биске херек. Бистиң эде тургустунуушкунувус кайда бергедеп турарыл? Кандыг бергедээшкиннерге таваржып турарыл? Төпте хүлээп алдынып турар шиитпирлерниң шын болгаш чогуур үезинде боор турарының дугайын маңаа эштер чугаалады. Ындыг болзажок, ол шиитпирлер күш-ажылчы коллективтерге чедип чыда, чогуур утказын чидирип, сүзүүн чок кылдыр өскерлигилей бээр-дир. Чамдык кижилер бир-ле чүвени манап, чаартылгалар болу бээрин күзевейн турар. Ленинградка чоруп турган, бүгү кижилерге ынанышты бээр ужурлуг бис деп чугаалаан мен. Бүгү чүвени бодап, дүүштүрүп көөрүнге үени бээр деп. Бистер ындыг арганы берген бис, эштер. Барык дөрт чыл эрти. Үр манап, үр шыдажып келгенивисти бистер ам эскерип турар бис.

Сайгара бодап көрээлинерем: күш-ажылчы коллективке кадрлар дугайында бүгү айтырыгларны шиитпирлээр эргени Хоойлу кымга берген ийик? Силерге. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели кайдал? Чыглып алгаш, шиитпирлеп көрүңер. Ынчаарга чамдык черлерде ындыг аязылыг кылып турар болдур ийин. Ынчаар кылып турар. Меңээ ол дугайын чугаалап турган, чижээлээрге, Норильскиде Надеждинскийниң металлургия заводунда. Экономиктиг реформаны дидими-биле бурунгаарладыр херек, ынчан кадрлар айтырыы дүрген шиитпирлеттинер. Чижек кылдыр ап көрээли, аренда деп чүл? Ол дээрге кадрларны чаа ёзу-биле таарыштыр тургузары ышкажыл. Заводтарга, цехтерге, бригада деңнелинге чедир аан. Бүдүрүлгелерниң бажында туруп турар структуралар бар, оларның дугайын төп сайгарып шиитпирлээр ужурлуг. Ону эчизинге чедирер бис, эштер.

Район, хоорай болгаш оон-даа өске деңнелдерде кадрлар бар. Оларның чамдыктары ажылга доктааттынган үе дургузунда элейтип хүнээр болгаш ынчаар чаңчыгып калганнар. Ындыг кижилерни эки черлерде кирип алган деп чугаалаар ышкажы гай. Ынчаарга бистер ам политиктиг реформаны боттандырып эгеледивис, көрүп көрүңерден, ол реформаның чорул турар байдалдарында кадрлар корпузу, депутаттар корпузу канчаар тургустунуп турар-дыр? Ам безин тодаргай көстүп келген: бистиң Советтеривистиң чаартынып турары. Ийет, бүгү кижилерге берге болур, ындыг болзажок, чоп сайгарып биле бээр, угаангыр, төлептиг кижилерни тып алыр, оларны депшиде бээр.

Маңаа бир-ле кижи бистиң бүдүрүлгелеривисте эки удуртукчулар келген диди. Өске-даа кижилер ынча деп чугаалап болур турган боор. Шынап-ла, бо чылдарның дургузунда эки корпус тургустунуп эгелээн. Моон соңгаар-даа ындыг болур боор деп бодаар мен.

Эрги методтар-биле ажылдаары белен турган. Бүгү чүвени баш удур кылып каан турган: номенклатура ёзугаар ол кижиниң дүжүрерин, ол кижини депшидерин аан. А эде тургустунуушкун кымны арттырып каарын, кымны солуурун боду көргүзе берген. Ажыл-херекти холга алгаш, бурунгаарлады бээр кижилерни ол боду тып турар апарган. Моон мурнунда чамдык областарның колхоз, совхозтарының удуртукчуларының составының беш чыл дургузунда 60—80 хуу чаартынып турганын сактып тур мен. А оон түңнелинде ажыл-херек экижип турган бе? Чок. Үргүлчү солуушкун чүну-даа бербес. Ол кижиниң эде тургустунуушкунну канчаар хүлээп алганынга, амгы байдалдарда ажылдың уг-шиин үнелеп билир болгаш бүдүрүлгени база күш-ажылды организастаарының чаа хевирлерин ажыглап, кижилер-биле ажылдап билир аргазынга үндезилеттинген чаа солуушкун херек. Ол айтырыгларны бистер экономика талазынга-даа, политика талазынга-даа демократтыг чорудулгаларының негелдезинге дүүштүр шиитпирлээр ужурлуг бис.

Бир эвес силер, эштер, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдеринге кадрлар айтырыын партия организацияларының дузазы, профсоюзледерниң киржилгези-биле ёзулуг, социалистиг ёзу-биле шиитпирлевес болзуңарза, оон чүү-даа бүтпес. Моон мурнунда районнарга, областарга «чоннуң үш-таныыазы» кижилерни эккээри ам болзуп. Ындыг болзажок, өске черлерден кижилерни моон соңгаар-даа сүмелээр апаар бис, ол чөптүг чүве-дир. Эки ажылдап чораан кижини, дуржулгалыг удуртукчуну сүмелеп болбайн канчаар, ону хүлээп алырындан ойталаан ажыы чок. Ындыг болзажок, ол бүгүнү чон боду шиитпирлээр апаар.

Амгы үеде экономикада депшилгелиг чаартылгалардан специалистер болгаш удуртукчулар боттары ойлап турар апарганы элдептиг чүве бо. Чүге ынчап барганыл? Политбюрога ол дугайында чугаа биске болган. Сөөлгү чылдарда колхозтарга, совхозтарга болгаш бүдүрүлгелерге специалистерниң шалыны улгаткан, оон кырынга планны ажыр күүсеткени дээш чыл санында каш-каш хемчээлдиг шалыңны база немей ап турарлар. Ынчангаш оларда бүгү айтырыглар шиитпирлеттинген. Чүге дээрге шалың ажылдың ниити түңнелинден хамаарылга чокка доктааттынган, магадылаттынган боор турар. Ындыг чорук ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин, эртем-техникага үндезилеттинген шиитпирлерни дилеп тывырынга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн улам бедидеринге идиг бербейн турар. Ынчаарга арендаже шилчий бээрге, специалистиң кылыр ажылы көвүдей бээр, а оон шалыңынга немелде төлевир кылган ажылдың түңнелинден хамааржыр апаар.

Угаанныг болгаш ажыл-херекчи специалистер оларга көрдүнген чеже-даа акшаны ажылдап ап турзуннар. Кижилерниң талантызын, эртем-билиин үнелээр херек, ол дээрге кандыг-даа күрүнеде кол чүүл-дүр. Америка бүгү делегейден «мээлиг» кижилерни садып ап, аңаа акша-даа харамнанмайн турар. Чонунга ёзулуг ажылдап берип, аңаа бүгү күжүн болгаш энергиязын берип чоруур талантылыг кижиниң ат-алдарын бүгү талалыг көдүрер ужурлуг бис. Материалдыг талазын база көөр. Ол дээрге социализмниң кижи бүрүзүнден — шыдаар шаа-биле, кижи бүрүзүнге — кылган шаа-биле деп принципинге дүгжүп турар. Акшаны ажылдап ап турзуннар. Чүгле ажыл-херек экижип-ле турар болза. Амгы үеде олар чүнү-даа оңза өскертпейн тура, эрги ёзу-биле ажылдап тура безин эвээш эвести ажылдап ап турарлар. Ынчалза-даа ол система ам эргижирей берген. Ындыг болганда, бис ол дугайын кады бодап көөр ужурлуг бис.

Амгы үеде, кажан ажыл-агыйлар болгаш бүдүрүлгелер арендаже шилчип турар үеде, кижилер боттары кандыг тарифти тургузуп алырын шилип алгайлар аан деп, чамдык кижилер чугаалап турар. Олар боттары орулгаларны болгаш кижи бүрүзүнүң салыышкынын билирлер. Ол шын. Социал магадылалдар-биле холбашкан чүгле чаңгыс айтырыг бар. Ол бистиң социалистиг системавыстың бүдүжүүден үнүп турар. Кандыг-даа байдалда болгаш өскерлиишкиннерде кижиге эвээш-даа болза, ажыл төлевири турарын күрүне магадылаар ужурлуг. Ону бодап көөр болгаш барымдаалаар ужурлуг. Биске күш-ажылчы кижиниң социал камгалаттынганы албан турар ужурлуг. Халас медицина, халас өөредилге ышкаш. Тариф, разряд, кылганың барымдааларынга хамаарыштыр чүл дээрге, ам ону көөр ужурлуг. Ынчалза-даа ам дораан, хеп-хенертен ону кылган хереэ чок. Кажан бис арендаже калбаа-биле шилчий бергенивисте, ынчан бис хөй чүвени шиңгээдип ап, билип алыр бис. Бөгүн чолаачы-арендатор эш Сысоев чүве чугаалады. Ол бодунуң тариф системазының дугайын чугаалады. Арендалап алган автомобиль бар, сен үшкү-даа, бирги-даа класстыг чолаачызы болзуңза, ажылда база ажыл-херекти кыл. Ынчан өске хамаарылга тургустунуп келир. Ажылдың өске деңнели, берингчези өске болу бээр. Кол чүүл — быдамыш болбазы.

Реформаны боттандырып чорудар талазы-биле улам-на шудургу болгаш ажыктыг хөделиишкиннер кылырынче бистиң кадрларывыска идиг бээр хире ындыг арганы таарыштыр тып алтар боор бис деп бодаар мен. Силерниң бодалдарыңар-биле бистиң бодалдарывыс дүгжүп турар. Мында, төпте, бистер-даа, силер, күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери-даа кижилерниң, удуртукчуларның-даа, ажылчыннарның-даа акша ажылдап алырынга удурланмайн турар бис. Ынчалза-даа ол чүгле бурунгаар шимчээшкинниң үндезининге болур ужурлуг. Кол хөделдирикчи кижи — ажылгыышчы кижи боду бүдүрүлге харылзаазының баазазынга болур ужурлуг.

Экономиктиг харылзааларның чаа системазы-биле эртем-техниктиг депшилгеге кады турар болза, ажыл-херек кезээде ынаныштыг болгаш перспективтиг болур, эштер. Бир эвес эртем-техниктиг депшилгеге даянмайн турар болза, кандыг-даа депшилгелиг система соксап каар. Мен, чижээлээрге, «Квант» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору Ю. В. Скоковтуң болгаш оон эштери специалистерниң каттыжыышкыны херектеринге киирген салыышкынын кончут улуг деп санап турар мен. Олар дөрт чыл болгаш-ла чаа продукцияже, чаа технологияже шилчип кирерин шиитпирлээннер. Ынчанмас болза бүдүрүлгениң өзүлдези, оон орулгазы соксаар, ажыл-херек харлыгып туруп алыр. Бо эштер улуг ажылды кылып чорутканнар. Мен аңаа байыр чедирип, оларның инициативазын хоорайның партконференциязынга деткээн мен.

Эртем-техниктиг депшилгениң темазын бистиң парлалгавыска, массалыг информацияның чепсектеринге барымдаа чокка кончуг эвээжи-биле кодуруп үндүрүп турар. А ол дугайын бижиир болгаш чугаалаар херек.

СЭКП ТК-ның июнь (1987 ч.) Пленумунга чурттаалга бажыңнарының, аъш-чемниң болгаш бараанның эң чугула, соңгаарладып болбас сорулгаларын шын тодарадып болгаш онзалап тургусканывысты бөгүнгү чугаа база катап көргүскен. Бис ону үндезини-биле кылыр бис. Тудуг-чурттаалга программазынга тус черниң инициативазының күсели-биле, чер-черге баазаларны калбартып тургузарының ку... ли-биле чаңчыл болбаан шиитпирлерни үндүрер херек. Бисте ам бүгү чүве тудуг материалдарынга, тудуг баазазынга хамааржыр апаар. Ол ам кескү, билдингир болу берген. Ол болза эң нарын айтырыг болур. Ол байдалдан уштунар, ажыл-агыйны арганы дамчыштыр кижилерниң инициативазын хостаар херек.

Улуг эвес бүдүрүлгелерге хамаарыштыр чүл дээрге, боттарының күжениишкиннериниң, акша-хөреңгилерин каттыштырып тургаш, демниг хөделиишкиннер. Чүгле ынчаар бүгү улус-биле ол ажылды шиитпирлээр херек, эштер. А ону кылып болурун Казахстан, Орёл, Липецк областар болгаш өске-даа черлер көргүскен.

Хереглекчилер рыногу бисте нарын байдалда туруп турар. Кончуг хөй акша четче ажыглаттынмайн турар. Барааннарны хөйү-биле бүдүрер, аъш-чем болгаш үлетпүр продукциязын өстүрер херек. Ылаңгыя ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдер херек. Олче чогуур кичээнгей үндүрбейн турган. Мурнунда бис рыноктуң балансылаттынган болуруун арага-водка кылыгларын дамчыштыр, дашкаартан киир сөөртүрүк, өлүкке өртектерин өстүрериниң, алдынының өртээн өстүрериниң аргазы-биле ол айтырыгны шиитпирлээрин оралдашкан бис, ынчалза-даа ол бүгү эки түңнелдиг эвес болган. Амгы үеде барааннар бүдүрериниң баазазын, амгы үениң улуг ада-чурт баазазын тургузарының шын угланыышкынын алган бис. Чиик, аъш-чем, болбаазырадып кылыр үлетпүрүң эле чепсеглээр, кедээ ажыл-агыйны, ачы-дуза чедирилгезин бурунгаар шимчедир херек. Ындыг аргалар кызыгаар чок, ону канчаар көөрүң, шиитпирлээрин илепкейлин-биле диләэр бис. Бо чылын бис барааннарның элээн немей өзеринге чедер ужурлуг бис.

Эштер, чүгле бөлүктүң, бодунуң дужун хараан сонуургалдарының илерээшкиннери бистиң амгы боттуг амыдыралывыста бар болу берген. Парлалга ол айтырыгларны кодуруп, шын кылып турар. Чамдык кижилер бөгүн улуг орулганы апкан, ол эки, хаарта база өске болур деп бодап турар. Чиик өртектиг продукция улуска херек-даа турган болза, ону бүдүрбес дээш оралдажыр кажарлаашкын кылып, амырап турганнар база бар. Чок, ол дээрге ойнап алышкын эвес-тир, эштер. Ол бодунга демей-ле база катап вэп келир. Магазин дамчыштыр, баартак дамчыштыр, ателье дамчыштыр болгаш өске-даа черлер дамчыштыр дедир эглип келир. Ынчангаш чоннуң хереглелин бүдүрерин улгаттырары, ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдери — бистиң ниити сорулгавыс. Бүгү кижилер ону кылыр ужурлуг. Ёзулуг, күрүне ёзулуг-биле көрүүшкүн ол-дур. Ажылчын аңгы бо бүгүдени контрольга тургузар ужурлуг. База шак ынчаар ажылчын аңгы хуваалда айтырыын бодунуң хайгааралынга тургузар ужурлуг. Ажылчын контроль дугайында айтырыгны бис туюлунга чедирер бис, бисте оорлар эвээш эвес болу берген болганда, ажылчын контрольдуң хевири дээштиг болзун дээш аңаа бүрүн эргени берип турар документиниң ажылдап кылыр бис.

Ол база-ла соңгаарладып болбас сорулга, хоойлулар күштүг болуп хөделзин дээш, маңаа шыңгыы чорукту иледедир деп силер кичээнгейни олче шын угландырдыңар. Бүгү-ле таарымча чок чүүлдер-биле, кем-херек үүлгедир идегеттер-биле, кижиге, хуузун база күрүнениң өнчүзүнге тол дээр ындыг кижилер-биле, бузутчур, кажарлаар, ажыл кылбайн маңгыстаар кижилер-биле демиселди күштелдирери биске херек болуп турар. Эптеп чок болгаш шиитпирлиг демиселди чорудар херек.

Эде тургустунуушкун янзы-бүрү айтырыгларны тургузарындан, оларны ылаптыг тодарадырындан эгелээн болгай. Бистер моон соңгаар-даа бодувустуң ниитилелививсти эки билип алыр, бисти дүвүредип турар болуушкуннарның дазылынче ханылап кирер апаар бис. Ынчалзажок, бир эвес айтырыгларны тургузарының, анализтеп көөрүнүң соонда быжырымчалыг, шудургу, күжениишкинниг, ылаптыг ажыл эгелээр болза, ынчан эде тургустунуушкун бүдер, чедиишкин чедип алдынар апаар-дыр, эштер.

Мен мынча деп катаптап чугаалаар ужурлуг мен: ажылдакчылардан чамдык кижилер, бүдүн-бүдүн коллективтер, харын-даа парлалганың чамдык органнары ынчангыдаашкынның үе-чадазында саадап туруп берген-дир. Аңаа-ла шуутап туруп берген-дир бис, ха-дуума, чамдык кижилер мырынай хелуң эртер шуутап каапкан. Боттарывыстың чедир кылбаан чүүлдеривис, эде тургустунуушкунуң чылдарының дургузунда кылдынмаан чүүлдер бисте дыка чыглы берген-дир. Ындыг болганда, ам кол күжениишкинниң ёзулуг-ла практиктиг ажылче угландырар херек, ам болза практиктиг ажыл-херектиң үези-дир, күш-ажылчы коллективтерниң-даа, эргелеп башкарар органнарның-даа, партийжи органнарның-даа, массалыг информацияның чепсектериниң-даа кичээнгейин ам олче угландырган турар ужурлуг.

Бистиң парлалгавыстың адынга кылдынган сагындырыглар шын деп бодап тур мен. Маңаа принцип мындыг болур ужурлуг: бодунуң ажылын, эрткен үени шүгүмчүлелдиг ёзу-биле көөрү хевээр артар, бүгү-ле айтырыгларны ажыы-биле шиитпирлээр херек. Ынчалзажок маргылдаа маргылдаага удурланышкак. Чижээ, хөй партиялыг болурунуң дугайында маргыжыга деп чүл ол? Олар үндезин-барымдаа чок-тур. Үш-дөрт партиялыг турар-даа болза, кым-даа сөс бук дивес, хостуг улуг тынмас болур ындыг албадалды кылып болур болгай! Ынчангаш чугула чүве болза, ниитилелге байдалдың демократтыг болуру, демократтыг албан черлериниң ажылдаан турары, чон шиитпирин боттуу-биле хүлээп алган, ажыл-херекти бодунуң контролюнга туткан, шүгүмчүлээн турары-дыр. Хөй-нииті амыдыралын, күрүне амыдыралын демократчылары, ажык-чарлыг болур чорук — кол чүве ол-дур. Партия ол оруу-биле шиитпирлиг чогуур, ол чорудулгаларны деткээр дээш бодунуң бүгү аддар-адын ажыглаар апаар. Ол чүл дээрге демократияның хемчээлдеринге бистер бистиң үнелиг чүүлдеривисти камгалаар, биске шаптыктап турар кижилерге, янзы-бүрү меге-хоозун, чигаанчыг идейлар таратып турар кижилерге ойтур шавыышкынны бээр ужурлуг бис дээни ол-дур. Ындыг черлерни харыысалга чок, теория база политика талазы-биле ойлук чок кижилер кылып турар-дыр.

Бистиң партиявыс улуг бодунар аргаларлыг болуп турар. Бистиң партиявыс бүгү шенелделерни тудуп, чуртка болган болгаш болуп турар бүгү чүүлдер дээш харыысалганы бодунга ап шыдаар аргалыг партия болуп турар. Бүгү чоннуң үндезин тура-соруунга болгаш эрге-ажыынга дүгжүп турар политиканы ол саналдаан, ынчангаш ол политиканы камгалаар апаар. Ынчангаш бистер ажылчын аңгының ажыл-херекчи деткимчезинге ынанып турар бис, эштер. Ол — оон партиязы, ол оон идеологиязын чорудуп турар болгаш чорудар-даа апаар. Мурнунда болгулаан бүгү-ле хажыдыышкыннарны ап октаар, ажып эртер бис. Силерни кол-ла дүвүредип турар чүве — партияның салым-хуузу, чурттуң салым-хуузу, социализмниң салым-хуузу, ону бо ужуражыышкын-даа көргүсту. Шын харын. Ол силерниң партияңар. Ол бистиң биле силерниң партиявыс-тыр! (Адыш часкаашкыны).

Силерниң шуптуңарга чедиишкиннерни күзедим, ажылчын аңгының туружун быжыы-биле тударыңарны күзедим. Ажылчын аңгының быжыг болгаш шиитпирлиг туружу чокка бистер эде тургустунуушкуннуң төөгүлүг сорулгаларын ылаптыг шиитпирлеп шыдавас бис. Ол — кол чүве ол. Бир эвес политиканы ажылчын аңгы деткивес болгаш боттандырбас болза, кандыг-даа политика кеңгүс хөй болур. Бистер ындыг деткимчени көрүп, медерел билип тур бис. Бистер телевилеттинген угланыышкындан ойталавас бис. Бөгүнгү ужуражыышкын-даа бисти улам соруң киирип, ол талазы-биле улам быжыглады.

Силерге бүгү-ле экини күзедим!

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

БАГАЙ БЕЛЕТКЕЛДИҢ УРЖУКТАРЫ

Бо чылдың мал кыштаглаашкынынга Бай-Тайга районунуң «Бай-Тал» совхозу ниитизи-биле мурнуку чылдарга деңнээрге, шору белеткелген. Ылаңгыя кыштагларда кажааларны, ында малчыннарның чурттаалга бажыңнарының үдүт септелгезин өй-шаанда чоруткан. Кодаңнарга шагжаларны, оңгачаларны немей чедирген, кызыл-булуңнарны дерээн. Кыштаглаашкынга белеткел үезинде малчыннарның экономиктиг өөредилгези тускайлаттынган. Өг-бүле, аренда керээзиниң дугайында экономиктиг өөредилгениң түңнелинде оон ажыктыын биле берген малчыннар аренда керээзинче шилчиир, ол депшилгелиг арганы шиңгээдип ап эгелээр дугайында боттарының күзелин илереткен.

Мал ажылында эң берге үе — кыштаглаашкынның хүннеринде кижилерниң ажылынга харыысалганы улам бедээп. Малчын кодаңнарны сүт сөөртүр машиналар чолаачылары Иннокентий Сендемаа биле Гагарин Сендемаа сүт-биле үзүк чок хандырып турарлар. Ниитизи-биле сүт сөөртүлгезинде 5 автомашина хаара туттунган. Сиген-ширбиил талазы-биле хандырылгала бергелер турза-даа, малды чем чок арттырбаан. Сиген кажаазында мал чемин сиген-ширбиил аймаа кызыыдаан кыштагларга чедирип турар.

Мурнакчы малчыннар Сыргыт-оол Таар-оол, Доос Мандай-оол, Мөңге Өзер-оолдуң кодаңнарында хой оолдааткыны колдуунда адакталган. Бөгүн малчыннарның мурнунда кол сорулга — төрүттүнген хураганнарны онча-менди доруктуруп, семис-шыырак кылдыр үзүп бээри. Эрткен чылын хождап турган малчыннар Евгений Эрелчин, Данов Саая бо чылын мурнакчылардан дудак чок ажылдап, холдары дыңзыг кыштаглаашкынны эрттирип турар. Оларның кадарган хойларының төрээн хураганнары онча-менди. Черле ынчаш, бо кыжын «Бай-Тал» совхозтуң хойжулары чүткүлдүг ажылдап турарын демдеглеп каар херек.

Хой оолдаашкыны эгелей бээрге, сакманчыларны кыштагларже дораан үндүрген. Бо хүннерде сакманчы шуут чок төрүүр кодан чок. Кодаңнарга сакманчыларны четчелээри ам-даа уламчылап турар.

Кыштаглаашкынның эң чымыштыг үези — хой оолдаашкынының үезинде мал ажылының тускай эртемниглери улам күжениишкинниг ажылдап эгелээн. Төрүүр хойлуг кодаңнарга үргүлчү чедип, аарыгларга удур камгалал сыкыртыышкыннарны кылып, хураганнарны дугаарлап, учёдун эгелээн.

Бай-Талдың девискээринге бо кыжын хар кылын дүшкен. Хой одарларын далбыйлап турар.

Кыштаглаашкын совхозтуң малчын кодаңнарында ниитизи-биле эки эртип турар-даа болза, кыштаглаашкынга белеткелдиң кошкак талалары багай салдарын көргүзүп эгелээн. Ниитиниң малының кыштаглаашкынны бүгү талазы-биле хыпамчалыг белеткелден кончут хамааржыр деп чүвени бо кыш база катап бадыткаан. Тудугжулар болгаш малчыннар кажааларының чамдыызының септелгезин, чылыглаашкынның шынар чок чорутканындан кажааларның иштин хыраалаан. Ийи-чангыс малчыннар аазырадыкчы хөлен ам-даа уштунмаан. Ынчангаш олар хоюнуң кажаазын чылыглап, оон иштин эгаарладырын таарыштырып албааннар. Кажааларының ак шаң кылдыр хыраалай бергилеге чедир аңаа олурганнар. Хыраалыг, ол-шык кажааларда хураганнар ижин-шөйүнүү, өкпе-херек аарыгларындан аарый берип болур. Эмнелге-санитар пунктунуң безин кажаазының иштин долдур хыраалаан. Кадарып турар малын харыысалга чогу-биле малчыннарның чидирип турары хомудаачыг. Ындыг чидириглер сарлык бригадазында безин бар.

Туралыг хойжу бригаданың малчыннарының хөй кезии чылдан чылче сиген белеткээриниң планын күүсетпейн келген. Эрткен чылын база эвээш сиген белеткеп алганнар. Ынчангаш оларның кыштагларында малдың чеми кызыыдап турар.

Эрткен кыжын малчын кодаңнарының чамдыызынга электри чырыын киирип алырының аргазы турган. Ынчалза-даа шимчегир эвес чоруктуң уржуу-биле ол ажылды кылып шыдаваан. Сакманчыларның болгаш малчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдал долузу-биле тургустунмаан. Чижээлээрге, хураган ыдарза кедер халаттар безин чедишпес.

Кыштаглаашкынны бедик деңнелге эрттирериниге бөгүн шаптыктап турар четпестер хамыктың мурнунда багай белеткелдиң уржуу-дур. Оларның чамдыызын дарый чайладып шыдавас. Келир кышка белеткенип тургаш, ол частырыгларны кичээнгейге алыры күзенчиг. А бо хүннерде бар аргаларны ажыглап, кыштаглаашкынның улуг чидириг чок хоозар ээш ам-даа шимченгир ажылдаары негеттинип келген.

Михаил ХЕРТЕК,
Мал эмчизи.

ОГЛУНУҢ ҮНҮ

Чечен чугаа

— Кырган-авай, кырган-авай, сээң бажыңыңны орус оол айтырып тур — деп, кожаларының бичии оглу Эдер-оол Бүрүмаа кадайның бажыңынга кире халып келген.

— Орус бызаат аразында таныш-көрүжүм-даа чок — дээш, оолчугаштың чугаазын ол херекке албаан. — Кожаларывыстың эш-өөрү ыйнаан, аныяк улустуң.

— Айдыныӊ авазының бажыңы кайыл?—дидир.

— Айдың...—дээш, ава серт кынган. — Ылап-ла мээң оглумнуң адын адады бе?

— Ылап-ылап — деп, Эдер-оол ону далаштырган. — Херим аксында тур ыйнн.

— Чүге кирип келбедин?—деп, Бүрүмаа оолду чемелээн. —Аалга келген кижиниң канчап эжик аксынга тургузар чүвел!

Айдының адын адаан болганда, ооң оглунуң эжи-дир деп билип каан. Орус оолдуң анаа эвес келгенин эндевээн. Бажыңдан үнүп кээрге, чээрби хире харлыг орус оол херим аксында турган.

—Силер Айдынның авазы силер бе? —деп, оол орустап айтырган.

— Ийе, ийе, мен мен, оглум—деп тывалап далаш харыылаан. — Кир, оглум, кир. Эргин кырында турбас чоор.

Орус оол ооң чугаазының уун билип, херим иштинче кирип келген.

— Айдың-биле кады шериг чорган кижи мен.

Орустай албас-даа болза чугаалаарга, Бүрүмаа утказын билир.

— Поох, хөөкүй оглумну—деп оолду куспактап, эргеледи бергенин боду билбээн. —Амыр-менди чанып келген ыңкажыл сен, оглум.

Эжиниң авазы чүнү чугаалап турарын билбезе-даа, оол хүлүмзүрүп алган турган. Чугааны канчаар уламчылаар эвин тып, салаазы-биле бодунуң херээнче үстүргеш:

—Андрей —деп чугаалаан.

— Андрей, Андрей — деп, Бүрүмаа бажын согаңнадып, —Бажыңче кир, Андрей—дээн.

Бажыңче Андрейни барык чедип киирип келгеш, дөрже чалаан. Айдың-биле кады тырттырган чуруун кеску черде азып каанын көрүп кааш, хүлүмзүрүп:

— Айдың, Андрей—деп салаазы-биле айыткан.

Бүрүмаа Андрейниң ам кээп топтап көрүп:

— Кончуумну көрем, оглум. Сени таныбас. Бо чурукту көрүп, сени таныы алган болбазык мен бе. Та кандыг ненің оглу ыйнаан, та дириг, та өлүг деп ыы-сыым төп орар мен— деп карактарының чаашы бүлденейнип келген.

Андрей эжиниң авазының эктинге холун салып, ыглап болбас деп бажын чайган.

— Сени көргеш, хөңнүм баксырап турарым ол-дур ыйнн —дээш, Бүрүмаа карактарының чаажын аржылының бир ужу-биле чоткан.

Чүктеп алган барбазындан Андрей магнитофон уштуп эккелген.

— Айдың —дээш, магнитофонче айыткан.

Шериг баарының мурнунда садып алгаш, суурнуң кудумчуларынга-даа, бажыңга-даа оглунуң алгыртып алгаш чорур магнитофону таныы каан. «Хааржак каңгырадып-каңгыредип алган»—деп, оглун чемелей бээрин ава сактып келген. Магнифонун ырладып алгаш-ла, шеригже чоруй барджык... Баштай оожум, оон чоорту дыңзыды сыгыт дыңналып келген. Оглунуң уяуун-уяуун, суук-суук, кезек-кезек борбаңнады кагылап сыгыртырын Бүрүмаа таныы каан.

Бедик даглар дуглап алган
Мээң чуртум кайын кестүр.
Бергелендир бодап алган
Мээң эжим кайын уттур...—

деп, оглу сыгырткан. Сактырга, оглу ооң чанында орлаң эрес чаңы-биле кудук-чайык чаннап орган ышкаш. Аваның карактарының чажы чаагын куду борбак-борбак бадып турган.

Гитараның хылдарының уяранчыг хөөнү сыгытты солупкан. Чоонзумаар үн кударанчыг ырны ырлай берген.

— Мен-дир мен—деп, Андрей бодунче айыткан.

Бүрүмаа Андрейниң бажын бодунче чыпшыр тудкаш, чыттаан. Оолдуң бажының чыды оглунуң бажының чыды-биле дөмей ышкаш болган. Ооң бажын чыттап, оглунуң бажының чыдын мага хандыр тынып алыксаазы келген.

— Өлүм-чидим адаанга чораан, канчап-ла ырлап-шоорлап турганыңар ол, оолдарым?—деп чугаалаан.

— Кызылда чурттап турар мен—дээш, чугаам утказын билген ирги бе дээн Андрейниң арнынче кичээнгейлиг көрген.

— Чугаала, чугаала, оглум—деп, Бүрүмаа ыыназ—Бодум чугаалай албас дээрден башка дыңназаш, билирле болгай мен.

— Шеригге баргаш, кайыралдажып алдывыс. Айдың магнитофонну келген. Хостуг үевисте ырлар дыңнап, боттарывыс ырлажып, магнитофонга даа бижиттирип турдувус. Ынчангаш Айдынның үнү артып кааны ол-дур. Ооң сыгыртырын солдат эштери дыка сонуургаар. Сыгырты бээрге, карангы кашпаадарга чаңгыланыр. Сактырга, Айдың-биле кады даглар сыгыртып турган ышкаш. Бир катап сыгыртып олурда, Айдынны хараалга киирип алганнар... Магнитофонну, Айдының үнүн кадагалаан кассеталарны силерге эккеп бээр дээш чор мен.

База бир кассетаны алгаш, магнитофонга суккаш, ону ырладыпкан. Айдың сыгырты берген.

Ак-көк даглыг Тыва деп
Афганистан чараш чурт...

Шаңгыр-оол СУВАН.

КЫСКЫЛ ХАВА

Новелла

Кежээки ымыр. Ынаар-ла, хүн ажар чүк уунда, ыт улай-улай улуй каапкаш, сымылаан дүвүнүң чоорту чидери ышкаш, намдай берди. Ыт анаа улувас дижип, улуг улустуң чугаалаарын сакты хонуп келгеш, сырбаш дидим.

— Чүзүн оскунупкан аза боор? —деп хей черге ытка ажыныксай берзимзе-даа, ууңда амытанны мээң бак чаңнаан херээм чүү боор дээш, ажык көзенек өттүр мыжыраашкан кушкаштарның янзы-бүрү үннерин дыңнавышаан, авам сугнуң кыскыл хавазын сактып келдим.

Ынчан авам аарып-аржываан-даа. Анаа-ла, ала хеңнү-биле мени чоогундан чүге ыратпазын бодап олура, айтырган мен:

— Ачам чок болга-ла, элээн үр апарды аа, авай?

— Чүүже? Ачам че?

— Ийе, Ачам аан.

— Э-э-да...—дээш, тыртып олурган таакпызын хандыр соргулаат, уламчылады:

— Өтемчейниң үүлеңдир ыйнн. Ооң сеп мени кагба. Мен база ачаң соондап «аъттаныптар» мен. Чеже-ле эленейнип, ээн чадыр ээлеп олурар мен. Ажы-төл бар-даа болза, тускайлаң амыдыралдыг-дыр. Чылыг бажыңга чедир мени кагба. Сөөгүм тутчуп каар сен...

Авамның арнынче девидээнинг, чиге көрүптеримге, амыдыралдың оруктары хаваанда иле-тодазы-биле тоо быдарады тараар диикпенинг, билдирер-билдирбес дамыржыгаштар апаргылаанзыг, аай-дедир көжүп турлар...

— Чүү дээриң ол, авай? Ам-даа чурттаай-ла сен. Ындыг муңгак чоруур боор бе? — деп аксымдан үнген баштайгы сөстерни харлыкпышаан, октадым.

— Үүледен эртер эвес, оглукум. Кижи оон чайлавас.

— Чылыг бажы деп чүң боор, авай? Удавас силерниң байырлалыңарны кады эрттиргей бис. Мен кай баар мен.

— Че, ындыг ыйнаан. Ачаңның мээ эш кылдыр арттырып кааны бо кыскыл хавазы-да мени чоктаап, падып барар боор —дээш, буттарының чоогунда чыткан семдер кыскыл хавазынче, ону эргелеткеннинг көрдү.

— Хавада чүү боор. Бис, уругларын, ат болгай бис.

— А силер ажырбас силер. Өөр чаяанныг улус өзүп-төрүп чурттай бээр силер. А хава чааскаан артар. Бээр дыңна шуме.

Бир-ле катап ачаң ол чарыкче инек дилеп кешкен ашак. Келзе-ле, ой тонунуң эдээнде чүве ораап алган.

— Ма, тут, кадай—деп бола. Бо канчап турар ашак боор, угааны чана бербээн бе моокарның дээш, чоокшулап бар чорумда, төк кылза-ла, бичии ынай кыскыл эник.

— Албыстай бербээн сен бе —деп чоруй-ла, ырбыска чүвени шала кырындан ийи холдап сегирип алган мен. Ачаңның ажызын билбес эвес сен, дааады-ла шириин боду: «Сенээ белээм-дир, кадай» —дээш, са-ла каттырадыр оң. Оон бээр-ле мээң эжим апарган хава бо —дээш, авам база катап бодаңы берди.

А мен анаа шаптыктавас дээш демир-хууң алгаш, хөмүр кирип эккээр кижи болуп, бажыңдан чылбыртып үнүпкен мен.

Улуг улустуң ынчан-мынчан чапар мен, аъттаныр мен дээр сөстеринде кандыг-ла бир утка барын ынчан билбеген мен. Кыштың адак айы төнүп, частың башкы айы бакылаалак турда, авам ачамның сооңче «аъттаныпкан»...

Кажыыдалдың казыргылыг туурганынга уладып-уладып, бир кежээ угбам сугнуң инектерин ай деп чорумда, кулактарымны уярадыр авам сугнуң бажыңының ууңдан ыттың улаан үнү, халак-хилектеп ыглаанзыг, долуп келди. Девидээн уумбиле ол угже көре каапкаш, авам сугнуң кыскыл хавазын сактып келдим. Ийе, авам сугнуң кыскыл хавазы ажыг-шүжүүнге шыдашпайн, улай-улай, кударанчыг кылдыр улуп турду.

Кижиниң бир чарылбас өңнүү ыт дээрзинге ынчан бүзүрээн мен.

Моңгуш ДОРЖУ.

АРЫН-НҮҮР

Хамык чүве уйгузун ап, оожурган,
Кандыг кончуг хуулгаазын шыпшың дүн боор!
Бодаарга-ла, ам бо өйде бир-ле ыйбы
Болуп көрбээн онаа чүүлүн белеткээн дег.
А мен шак бо ыржым дүвүнүң хээрек дыжыы
Арыг хевээр дамчыдыптар сөстер дилеп,
Суугуда дызырткайнып кыпкан оттуң
Сымыраңган оожум даажын дыңнап ор мен.
Адыр, чүл ол? Бир-ле кижи ыглаан ышкаш...
Амыр тайбың ындыг өйде элдептиин аа?
Чоок-даа апаар, талыгырже ырай-даа бээр,
Соолаңнадыр бодум ыым-даа сагындырар.
Чамбы дииптиң көңгүс өске талазында
Чаа-дайың чалбыыжында бир-ле кижи
Ханы токтуп, дуза дилеп чыдар чоор бе?
Хана өттүр бодум кожам ыглаан чоор бе?
Азы ол мээң чүгле бодум амы-хуумда
Амыр-дыжым делегейниң дуглай бээрге.
Арын-нүүрүм човаанындан шыдап чадааш,
Аарталып ыглапкан боор. Ындыычыын.

Эдуард МИЖИТ.
Студент.

АМЫРААҢГА ЧАРБЫВА

(ПАРОДИЯ)

...Амы-ботка сиңип калган ынакшылды
Аъдым бажы хойгужеге ырлап каар мен.
...Экирвес аарыымның кара чаңгыс
Эми чүгле амыраамда шыгжаттынган.
...Ам бо шактан эгелээштиң сээн-биле
Аңгы кижи болганым ол, эжиим хаавыт!

Сарыг-оол САЛЧАК.

* * *

Ынакшылды, амыракты алгап мактап,
Ындыналдыр ырлыг шүлүк бижээн чордуң.
«Судалышкы» катап туткаш, ам-на билдим:
Чурттаалгага сагыжың-даа сараалыг-дыр.
Эки-бакты кады көржүп, чүктеп чораан
Эдерикшен эргимниң бөгүн келгеш,
Үзер буга түрлүг чаңын өттүнгенинг.
Үндүр идип, сывырыптар ужуруң чүл?
Кара бажың сырый дүгү агаргыже
Кадыг, чымчак үүле-ижиң көрүп келдиң.
Ындыг болгаш сеткилиңниң ыры-шүлүү,
Ынакшылың хөөнзүрөп калганы ол бе?
Чүшкүү, мээң ажыгнады-удаап чоруур
Чурттаалганың аагындан кылыың хайнып,
Хейде бодуң херээң шанчып, чукуртунар
Хедер чаңың амыраңга чарбыва даан.

Карыма ТҮЛҮШ.
Чадаана хоорай.

ТЫВЫЗЫКТАР

1. Узун хам таакпылады,
   Узун боду ыыргенди (эдиледе).
2. Үш алышкы паштанды (өг херексели).
3. Дегбеске томаанныг.
   Дээптерге ыйиппедир (үнүште).
4. Эртен кара, дүъште көк, кежээ ак (кижиде).
5. Уйгузу чок үс-кушкаш (дириг амытанда).
6. Үнү-даа чок, боду-даа чок
   Үргүлчү-ле кады чоруур (бойдуста).

Оржак КҮДЕР-ООЛ дыңнап бижээн.
Өвүр район, Хандагайты суур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — ог-бүле академиязы. 9.00— «Улусчу чогаадылга». 9.30 — «Чыл үелери». 10.30 — «Далай кыдыынга каникулдар». Уругларга уран-чечен телефильм. 11.35 — «Социализм чурттарында». 12.05 — мультфильмнер. 12.30 — «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 13.30 — улусчу хөгжүм херекселдериниң үннери. 14.00 — «Делегей программазы». 15.00 — Суббота — аалчылар хүнү. Н. К. Крупскаяның төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. 16.30— хаак спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 18.30— бөгүн делегейде. 18.45 — поэзия минуталары. 18.50 — ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң киржилгези-биле фильмнер. «Иван». 20.40 — «Көк чагаа хавы». «Солдаттар ырлап турда» программаның чагааларын ёзугаар. 21.00 — «Үе». 21.35 — суббота кежээзинде. Чаңгыс актер театры. А. Филиппенко. Совет шоодуг кежээзи. 22.50 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.20 — Медээлер. 23.25 — 00.10—ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Атлантовтуң киржилгези-биле музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — эртенги гимнастика. 8.20 — «Кодээден дамчыдылга». 9.20 — Телефильм. «Күрүнениң мөңге ынакшылы. Москва Кремли». 10.25— «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 12.25 — музыкалыг телеабонемент. 13.15 — «Ынакшылдың чугаалары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 15.25 — Мультфильм. 15.40 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 10 км. Херээженнер. 16.30 — «Кежээже чалалга...». Е. Петросян. 17.40 — РСФСР хоорайларының телеступиялары. Ленинград телевидениезиниң программазы. «Соңгу чүк чагаалары». 18.20 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.05 — «Тайга ээзинге чугаа». Телефильм. 19.15 — Улустар аразында харылзаалар: төөгүлүг дуржулга болгаш народ айтырыглар. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы». 21.00 — «Үе». 21.35 — 00.45 —Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп бүгү-эвилел телеконкурузу.

БӨРҮЛЕР

Амыдыралдан чугаа

Ала-чурттуң Улуг дайның бир кыжынында суур чурттакчылары ашталп кыштаан. Өс эдер чүве тып аар дээш херээженнер кузун ажаап күш четпээни свёкла шелүүнче хүннүң-не кылаштажып, кылын харны эжкеш, доң черни казып турган.

Бир катап орай кежээ бистиң аваларывыс свёклалаар дээш чорупкан. Кылын харны кезе таптап каан чиңге оруктап олар ыыт чок калгып органнар. Кижи бүрүзү-ле от салдынмаан, аъш-чем чок, соок бажыңнарында арткан уругларының дугайын бодап чораан. Өөрүнүң муңгак сеткилин билип кааш, бичии мага-боттуг Мария Михайловна чугааланып үнген:

— Ажырбас, кадайлар! Свёклалап алгаш, оовусту са хайындыргаш, уругларывысты чемгерип, боттарывыс база тодуп аар бис. Ол дорзаныз күш биске немежип кээр. Часка чедир удавас. Шагар-оът, инек-кулаа кестүп кээр, огородувус база тарып олурпур бис...

Ындыг сергек чугаа херээженнерге ынчан кончуг херек турган. Олар дирилген чүве дег, харны дөмниг эжип, озуктары-биле доң дөңгеликтерни шаптылап турганнар. Кежээки соок чывар арыпбашты, чуга хеп өттүр эъткешти кээргел чокка чымыладыр шымчып, херээженнерни далаштырып келген. Хеден шоодайларын долдуруп, эгин ажыр чүктеглээш, дедир-ле калгыпканнар.

Хенертен дүнеки соок өттүр бөрүлерниң шөйүлдүр улужары дыңналган. Кортканындап херээженнерниң буттары өргеннер дег апарган: «Бөрүлер!».

Дайын-биле капсырлапытыр бо араатаннарның кежээлээнин олар билир: суурже чүткүп кирип келгеш, ыттар херер, кужурлерниң чүгле дүгү артар чүве-ле болгай... Холунда чепсээ чүгле озук болганда, үш-дүн ортуузунда ажык ховуга ол араатаннарга дужары айыылдыг. Аштаан араатаннарны озук-биле канчаптар боор. Бир херээжен мацнап ынай болгаш, чүм харже барып ужар-даа, кадайлар девидеп эгелээн. Ынчан база-ла Мария Михайловнаның үнү үнген:

— Серенги! Кымда серенги барыл?

Бир херээженниң сиригээш холдары серенги сунган. Мария озук бажынга болуунуң бөргүн кедиргеш, халбаңнарын бызыды баглааш, өрттедипкен. Өске херээженнер ону өттүнген. Чалбыраш чырынга чоокта бөрүлер бүлүренейнчип көзүлгеп. Чырыктан араатаннар дескелей берген.

— Шоодайларны өрттедир херек! —деп, Мария алгырган. —Оон башка болар бисти суурга чедирбес.

Кызыл күш-биле казып алганы свёклазын харже төп кеш, өрттеткен шоодайларын, фуфайкаларын чайып, маңнажып чораш, суурже чоокшулап органнар. А бөрүлер оларны зожек сүре сывыртап, ол-бо талазынга диштерин шаккыладып кээп чораанпар.

Доңган, аштаан, күш-дегел чок херээженнерни бөрүлер суурга киир сүрүп келген. Ынчалза-даа тывызык, дидим чорук оларны айыылдан чарып алган.

А. ОСАДЧИЙ.
Курлавырда офицер.
Краснодар.
(«Советский патриот» солундан).

КИНО

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Игла» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Берегись автомобиля» 10.00, 12.00, 15.30, 17.30, 19.30. «Приключение пингвиненка Лоло» 14.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 152» 9.20, 12.20, «Стрелы Робин Гуда» 10.40, 14.00, «Осознание» 15.40, 18.15, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ассоциация злоумышленников» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

САЛГАЛ.
Иван Дамбаның фото-чурумалы.

ТЕАТР

Февраль 19-та, март 4, 8-те.

БАЛЕТ КЕЖЭЭЗИ

(Ийи кезектиг)

Тургускан балетмейстерлери В. Доңгак, Г. Еизак.

Сурагжаан балеттерден үзүндүлерге болгаш таңцыларга театрның балет артистери Л. Сюктерек, Ч. Сапчай, С. Ерощенко, А. Август-оол, А. Чаптан, Г. Зайцев, А. Түлүш, Г. Сарыгбай, М. Моңгуш, В. Доңгак олар ойнаарлар.

Эгелээри 19 шакта.

Уран чогаалдыгланың элээн каш хевирлерин бодунда каттыштырып турар уран чүүлдүң онзагай хевири балет болур. Ооң кол өзээ —хореография. Ээлгир, чараш таңцының хөгжүм чокка тургустунары берге. Таңцының ол магалыг талаларын хөгжүм үнү улам тода кылдыр көргүзүп турар. Таңцы уран чүүлү чүгле болуушкунуң пиити байдалын эвес, а ооң көргүзүглерин, байдалын улам тода илередир аргалыг.

Республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының балет бөлүү 1986 чылда үндезилеттинген. Ол бөлүкте Фрунзениң, Улан-Удэниң, Красноярскиниң хореография училищелериниң доозукчулары ажылдап турар. П. Чайковскийниң «Лебединое озеро», «Щелкунчик», «Жизель» болгаш өске-даа хореографтыг номерлерин «Балет кежээзиниң» программазында киирген.

Театрже силерни чалап тур бис, эргим көрүкчүлер.

САНАЛ

Шоодуг

— Даалымба кедип чоруур шаг эвес-тир бо. Костюмун кеткеш, шокар «моңчарын» баглап ал. Санал бээр кижи аяныыг, көрүштүг болуру чугула, чүгле аас-дылче улус сагыш салыр эвес, кеткен хевин база сонуургаар апарган шаг ышкажыл бо —дигилеп, хойжу Ямбыл угбай район төвүнге малчыннар хуралы баар дээп ашаанга көржеп кезеп, быдаа чылыдып ора, тепмес-батпас аргасүмезин тө каап-ла орган.

Ашаа Кошкар-оол кадайының аайынга кирип, алдычеди хөйлең, чүвүрлерни солуп кеткилээш, адак соонда ак-куу костюмге кээп доктааган. Мойнунга галстук кедире баглай шаап алгаш, чүү дээр эвес бо дээпаңг, кадайынче ыяткаңныг көрген.

— Че, авазы, быдааң чылыды бе?

Ямбыл угбай ашаанче аксын кезек аазадып, карактарын аларааңнадып ора, эгенгенаңг эдээртип каан.

— Ол-дур, ол-дур, че. Бичии оолдар дег апардың — Оон улуг тавакка быдаа куткаш, уламчылаап. —Көрдүң бе, саналынга немеп ал, быдаа-чемпээр чок, автолавка чаа чыл соонда келбээп. Ооңа кагжыргай далгандап-даа болза эккелаиннер. Хой тө каап туруп берген, сакманчылар безин аксы-боксупче ажырар чүве чок. Чеже-быдаа ижер, уруглар хөйнү-даа калды ыйпаан.

— Ону база саналдаар апаар, авазы — дээш, Кошкар-оол мөге чораан болгаш, дөр бажынга түрлүг оруп, улуг тавак суук быдаазын шөлүрелп берген.

Бир-ийи омаашты боостааже ажыр каггаш-ла, бапта сапалдарым үндүр шуужа бээйн-не дээнзиг, борбак эъттер-биле «бөөшкүннеп» каап, дайнаныы олурган. Саналы хөй. Оттулар хөмүр үзүлген, көржең арткан. Сүт келбестээн, хойлар часкы хар артыы-биле аргастаныы турар. Сиген төнген, шынаада сиген чедип алыр машина чок. Хураганнар көвүдээн, эртык кажаа тудуп алыр маңза, материал херек. Дус төнген, хойлар кужурзураан. Көржең кылыныгзан, шефчилер дилээр. Радиола ыттавас, батарея чок, ооң хараазы-биле сакманчы кыстар кежээ чаштып ойнап турган, бирээзи сериден адарылгаш, бертипер часкап. Чиир аъш-чем үзүлген, кыстарның аксындан конфет-шоколад деп сөстер душпестээп, «аъттсып» калдывыс дээри көвүдээн. Даргалар, тускай эртемниглер келбээнден бээр кыштың хыраазы эрээп. Сураан дыңнаарга, улуг-улуг хуралдарда, семинар- өөредилгелерде-ле чоруп тургулаан болгулаар. Таакпы тыртпас, оозу-ла эки, ол хиреде кожаазы хойжулар безин таакпы дилеп келгилээр. Санал-ла хөй...

— Че, эки тур, авазы, мен хуралга өрттеп өөскүдүпкеп» келийн.—дээш, хойжу Кошкар-оол хоор аъдынга аяныы сүргей олура каапкаш, ховужукту куду ээннендирип чоруй барган.

Район төвүнге тутсуп кирип келирге, хурал чаа-ла эгелээр деп турган, клубта кижи бажы кызыыт. Кошкар-оол аъдын дүгмазының бажыңынга баглап кааш, чиик, сергек базып олурда, уткуш-ду ааддан дустаайн дээш, бо хол былгап кел чоразн. Экимендир-даа чок. Сапаа хойжузун девидеди-ле берген.

— Көрдүң бе, Кошкар, санал бээри-биле сээн адың киирген эвес мен бе. Бодум саналдаар дээримге, пропагандистер семинары чораш, соңгаартан чаа келдим. Чон мурнунга үнер улуг аас-бежиктиг кижи-дир сен. Девидээп-мегүдээп херек чок, өткүт үн-биле чоргаар-чоргаар бадырар эвес сен бе. Өске совхозтардан чалаткан малчын эштер мурнунга сотка дүжүп болбас. Көр! Черле илегелдиг-даа, көргүзүглүг-даа кижи боорунга, дарга-бошкалар, хойжу эш-өөрлер сүмелепкеш, сеңээ кээп шаптывыс. Саналыңны бижип, чедер, четпестерни чечендип, редакторлап каан бис. Чиндовп алдың, халак! Илеттел боор турар аразында бүдүү шээжилеп, доктаадып ап орар эвес сен бе, ма, саналың — дээш, саазып тутсуп. Санаа хойжуаап чедип алгаш чоруткан, клубка эккеп, хуралдаар залдың эң артыкы сандайынга олурту идип каан.

«Чоннуң хераэ хууда херектен артык чүве ыйнаан бо»—деп, бодапмыпаан, Кошкар-оол чергүшкен чүве-даа чок, саналын шээжилеп кирипкен. Башка хөй-ле сан-чурагайларны шиңгээдири берге болган...

Чыылганнар хойжу Кошкар-оолдуң саналын урамалпай-биле хүлээп алганнар. Делгем билиглиг, тускай эртемниг ажылдакчы дег, ол совхозтуң экономиктиг хөгжүлдезин, салдынган перспективтиг планнарны, мал ажылында кол-кол соруглаларны, чедер, четпестерни сан-чурагай-биле көргүзүп, салаа базып санап каапкан. Мурнакчы хойжуларның дуржулгазын-даа анализтээн. Адак соонда республиканы сураглыг хой ажыл-агыйлыг совхозту-даа чарышче кыйтыра каапкан.

Аалынга чедир Кошкар-оолдуң аъды-даа, боду-даа аар-ла келгеннер. Баглаашка дүжүп чыдырда-ла, чаргеп чыып чораан кадайы айтырган:

— Саналдап кааптың бе?

— Че, харын, күрүне ужур-дузалыг санал бердим-не.

— Ол кандаай ындыг санал чүвел?

Кошкар-оол бужурганы берген.

— Че-чаа, аячыңны, кежээ чугаалап бергей мен аан. Шай вартап алгаш, кудуг аалдап дустаайн дээш, бо мал-маган мырыңай кажаа дамдызы, инек өлү чылгап турлар...

Николай ООРЖАК.

АГААР

Республиканга шоолуг эвес булуттаар, хар чагбас, кошкак хат хадыыр. Дүне агаарның температуразы 35—40, чамдык районнарга 26—31 градус соор. Хүндүс 16—21, а чамдык районнарга 8—13 градус соок болур.

Кызылга шоолуг эвес булуттаар, хар чагбас, хаттыг кужу кошкак болур. Дүне найысылалга 36—38, хүндүс 19—21 градус соор.

Автооруктарга 1000 метрден эвээш черге чүвениң көстүрү эки.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрбомунуң өөредилге-куретар комбинады дараазында мергежилдиң ажылчыннарын белеткеп эгелээн: токарь—өөренир курсазы — 5 ай. 18 харзан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Кичээлдер бо чылдың март 1-ле эгелээр.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни ап алгаш келир: бүдүрүлге чериинден чоруткан бижик, ушта бижиткен паспорт болгаш шериг биледи.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-14-80.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241

Шынның телефоннары:
- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-02;
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- корректорлар — 3-34-19;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга адазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыт № 244. ТС—00053.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 19 воскресенье № 43 (13943)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 коп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң февраль 16-да болган хуралынга экономиканың саң-хөө талазын экижидери-биле база чуртта акша саарылгазын быжыглаары-биле холбашкан айтырыгларның комплекизин чугаалажып көрген. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бирги секретарьлары, Дээди Советтериниң Президиумнарының болгаш Министрлер Чөвүлелдериниң Даргалары киришкен сайгарып чугаалажылгазынга чурттуң экономиктиг хөгжүлдезин социал талаже уг-шиглиин күштелдирериниң, үндезин экономиктиг реформаны ханыладырынче партияның утаанылгазының чайгылыш чок боттандырарынга саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээри амгы үеде бирги чергелиг ужур-дузалыг апарганы демдеглеттинген.

Саң-хөө талазы-биле нарын байдал чүнүң-даа мурнунда экономика адырларында шиитпирлеттинмээн хөй-хөй айтырыглар-биле, мурнундагы үелерде ооң экстенсивтиг хөгжүлдези-биле болгаш бүдүрүлгениң ажыктыының кудулааны-биле, улус ажыл-агыйының дыка хөй адырларында таарымча чок чүүлдер-биле холбашкан. Ол бүгү курунениң саң-хөө курлавырларының немей өзүлдезиниң кызырлыынга чедирген.

Он ийиги беш чылдың планнарын ажылдап кылып турар үеде бо факторлар долу хемчээлге өөренип көрдүнмээн, ооң хараазы-биле байдалды көскүзү-биле эдер арганы бээр ындыг дээштиг чоруктуң база курлавырлар камналгазының дециелин чедип алыры бүтпээн.

Саң-хөө байдалын болгаш акша саарылгазын экижидериин бүдүрүлге структуразын сайзырангайжыдарының, экономиктиг реформаны чайгылыш чок боттандырарының, эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннерин ажыглап киирериниң оруу-биле чедип ап болуру демдеглеттинген. Эвээш чарыгдалдыг болуруун механизмин улам калбаа-биле ажыглаарының, аренда харылзааларын, мөөңнеп садарын бүгү талалыг хөгжүдериниң, тудугнуң нормативтиг хуусааларын шыңгыы сагыырының болгаш бүдүрүлгелерге артыкшылдыг курлавырларны кызырарының эргежок чугулазынче кичээнгейни угландырган. Ооң түңнелинде хосталыр курлавырларны чонунуң херегле бараанчары-биле рынокту долдурарынче, акша саарылгазын быжыглаарынче углаар херек.

Бо бүгү сорулгаларны шиитпирлеп тура, эрткен үениң, а ол ышкаш сөөлгү чылдарның практиказындан-даа кичээндириглерин барымдаалап көөрү чугула, бистиң хөделиишкиннеривисти эртемге үндезилеттинген сайгарылгага дааңгаш боттуг аргаларывыс-биле чүүлдештирер ужурлуг бис.

Чоокку чылдарда-ла экономикада, саң-хөөде, акша саарылгазында чедимче чок чүүлдерни чок кылыр, херегле рыногунда байдалды экижидер арганы бээр шак ындыг солгаарлаттынмас боттандырар хемчеглерни төлевилээн. Күрүне бюджединиң, чүнүң-даа мурнунда, бүдүрүлге адырларында төпчүткен капитал салыышкыннарын акшаландырарынга, орөн камгалалынга болгаш эргелеп башкарылгага бюджеттиң чарыгдалдарын шыңгыы кызырары. Күрүне орулгаларын кол кезиинде бүдүрүлгениң ажыктыын бедидериниң, оон карылгалыын кызырарының күсели-биле көвүдедири, ниитилел бүдүрүлгезиниң бүгү секторларынга акша-хөреңгилерни мобилизастаарының янзы-бүрү хевирлерин улам идепкейлиг ажыглаары көрдүнген.

Акша саарылгазын чогумчалыг болдурары-биле 1989 чылда чоннуң херегле бараанарын бүдүрерин калбартырының күсели-биле чурттакчы чонга болгаш кооперативтерге сайгарар бараан курлавырларын немей көвүдедири төлевилеттинген. Херегле рыногунга бүдүрүлгетехниктиг продукцияның чамдык кезиин, ыяш болгаш тудуг материалдарын немей бээр.

Ажыл төлевирин бүдүрүлгелериниң ажылының түңнел көргүзүглери-биле улам быжыг холбаштырарын хандырары көрдүнүп турар.

Эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң болгаш чурттуң эртем албан черлериниң киржилгези-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылдап кылганы бот-эргелелдиг болгаш бот-акшаланыышкынның үндезиинге эвилелдешкен республикаларга экономиканы болгаш социал таланы удуртурун эде тургузарының ниити принциптериниң төлевилелин хуралга чугаалашкан.

Төлевилелде көрдүнген саналдарның улус ажыл-агыйының удуртулгазының бүгү системазын демократчыдарынче, республикаларның экономика талазы-биле боттускайлаң чоруун болгаш харысаалгазын улам калбартырынче, ниити-эвилелдиң болгаш түс-түс девискээрлерниң эрге-ажыктарын сырый холбаарынче угланганы демдеглеттинген. Экономиктиг хөгжүлде биле чоннуң чаагай чоруун бедидериниң дециелиниң, республика бүрүзүнүң курлавырлары биле ооң ажыл-агый ажыл-чорудулгазының түңнел көргүзүглериниң база чурттуң чаңгыс ааи улус ажыл-агый комплекизинге салыышкынының аразынга дорт хамаарылгаы тургузары көрдүнүп турар. Эвилелдешкен республикаларның бюджеттерин тургузарының чаа механизмин ол сорулганы боттандырарынче угландырар.

ССР Эвилели биле эвилелдешкен республикаларның эрге-хүлээлгелерин тодаргайжыды ангылап кызыгаарлаарының, чер-черге эргелеп башкарылганың хевирлерин болгаш методтарын сайзырангайжыдарының, ажыл-чорудулганың янзы-бүрү талаларынга республикаларның эргелерин калбартыр талазы-биле төлевилелде хөй чүүлдер көрдүнүп турар. Бойдус камгалалының хемчеглерин боттандырып чорударынга республикаларның ролюн бедидеринче кичээнгейни салырын онзалап айыткан. Айыттынган хемчеглерниң боттаныышкыны алыныгда барып кады ажылдажылгазы ханыладырынга, республика бүрүзүнүң болгаш ниити чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге дузалаар. Төлевилелди бүгү-ниити чугаалажып көөрү-биле төп болгаш республика солуннарынга парлаар.

Үндүрүт политиказын сайзырангайжылдар дугайында хөй-ниитиден кирген саналдарны хуралга чугаалашкан. Кооперативтер талазы-биле саналдарны сайгарып көрген. Эвилелдешкен республикаларның социал болгаш экономиктиг хөгжүлдени удуртурунга, девискээр дециелинге бот-эргелелдиин болгаш бот-акшаланыышкын принциптерин шиңгээдиринге ролюн күштелдирер болгаш эргезин калбартыр талазы-биле боттандырып турар угаанышкынга дуушкур ук айтырыгны чугаалажып сайгарарын оларга дамчыдып бээри чүүлдүг деп санаан.

Л. Н. Зайковтуң Югославияның Социалистиг Федеративтиг Республиказынга ажылчын аян-чоруунуң түңнелдерин хуралга чугаалашкан. Ниитилелде кризистиг болуушкуннарны ажып эртер болгаш партияның, политиктиг болгаш экономиктиг системаларның реформаларын боттандырар талазы-биле Югославияның Коммунистер эвилелиниң болгаш ооң удуртулгазының кужениишкиннерни-биле СЭКП-ниң эш хуузу өскерлиш чок эп сеткил каттыштырылгазы бадыттаттынган.

В. А. Медведевтиң Румынияның Социалистиг Республиказынга ажылчын аян-чоруунуң түңнелдерин чүүлдүг деп көрген. Совет-румын кады хөделиишкиннериниң күчүзүн улам долу ажыглаарынче ийи таланың чүткүлү демдеглеттинген. 1989 — 1990 чылдарда СЭКП биле РКП-ның аразынга идеологтуг кады ажылдажылганың Бухарестиге ат салдынган планы дүрүжүлгə солчуушкуннарын база социалистиг тургузуушкунуң чугула айтырыгларын чугаалажып көөрүн калбартырынга, партия болгаш хөй-ниити организацияларының, чогаадыкчы эвилелдерниң, массалыг информация чепсектериниң база күш-ажылчы коллективтерниң аразынга харылзааларны хөгжүдеринге болгаш ханыладырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Н. Н. Слюньковтуң Германия Демократтыг Республикага ажылчын аян-чоруунуң түңнелдерин чугаалажып көрген. ГСЧП ТК-ның удуртулгазы-биле болган ужуражыышкыннар болгаш беседалар ССРЭ биле ГДР-ниң аразында экономиктиг кады ажылдажылганың кол-кол угланыышкыннарын дугуржуп алырынга чугула базым болганын Политбюро демдеглээн. Ажыл-агый тургузуушкунуң дуржулгазын солчуруп калбартыр, эртем-техниктиг депшилгениң чугула угланыышкыннарынга кады хөделиишкинни быжыглаар, бүдүрүлгениң кооперастаарын ханыладырынга, дорт харылзааларны нептередиринге болгаш кады ажылдажылганың өске-даа депшилгелиг хевирлерин нептередиринге чогуур байдалдарны тургузар талазы-биле кады боттандырып чорудар хемчеглерниң чугулазы демдеглеттинген.

Э. А. Шеварднадзениң Кыдат Улус Республиказынга албанның аян-чоруунуң түңнелдерин хуралга чугаалашкан. Кыдат удуртукчулар-биле беседаларның болгаш чугаалажыышкыннарының түңнелинде ийи чурттуң аразында харылзааларны экижидеринге болгаш бүзүрежилгени быжыглаарынга чугула базымның кылдынганы, совет-кыдат дээди деңнелге ужуражыышкынга белеткелдиң херек кырында эгелээн сеткил ханыышкыны-биле демдеглеттинген. 1989 чылдың май 15-тен 18-ке чедир М. С. Горбачевтуң КУР-га баарының дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Удавас болур ужуражыышкын совет-кыдат харылзааларының улам ыңайгы хөгжүлдезиниң кол-кол угланыышкыннарын тодарадыр, чаагай кожа-хелбээ чурттарганы болгаш кады ажылдажылгааны быжыглаарынга үндезиннерни тургузар. Маңаа хамаарыштыр совет-кыдат кызыгаарының районунда чепсектиг күштерни болгаш боо-чепсектиң кайы-даа таладан баланстыг эвээш кудуку хемчээлге чедир кызырар талазы-биле чугаалажыышкыннарны эгелээр дугайында принциптиг дугуржулга болгаш ийи чурттуң аразында кызыгаар тайбыңының база найыралдың девискээри болурунга ийи таланың сонуургалдыг боор турары онза ужур-дузалыг.

Садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырында улуг аргаларның барын ийи таланың билип турарын болгаш оларның чаа хевирлерин ажыглаарынга беленнин Пекинге болган санал-онал солчуушкуннары бадыткаан. Совет-кыдат харылзааларны долуу-биле чогумчудары ийи чурттуң болгаш ийи улустуң аразында харылзааларда нарын байдалды чок болдурарын, доктаамал эки байдалды тургузарын болгаш кады ажылдажылганы чедип алырынга улуг салыышкын болурунга база ук харылзааларның өске үшкү чурттарның эрге-ажыктарынга хамаарышпайн турарынга бүзүрел илергейлеттинген.

Э. А. Шеварднадзениң Пакистанга ажылчын аян-чоруунуң дугайында информациязы дыңнаан. Афганистанда байдалды политиктиг таарыштыр шиитпирлээрин чедип алыр дээш ийи таланың туржуп турарын база афган улус боду шиитпирлеп боттандырар ужурлуг калбак үндезиниг чазакты тургузарынга идиг бээринге ийи таланың чүткүлүн илереткен совет-пакистан кады кылган медегелдиң чугулазы демдеглеттинген.

Ооң-биле чергелештир совет шериглериниң Афганистандан үнүп чорутканы-биле холбаштыр Афганистанның иштики хэректеринге холчаарлап киржиринге Пакистанның девискээрин ажыглап турары канчап-даа таарышпас дээрзин айыттынган. Афган оппозициязының тудуп алганы совет шериг албанныгларны дүрген хостаарынга болгаш Төрээн чуртунче чандырып чорударынга дузалаар деп берген аазашкынын пакистан эрге-чагырга күүседир дээринге идегел илереттинген. Афганистанда байдалды чөптүг болгаш долузу-биле таарыштыр шиитпирлээри совет-пакистан харылзааларны чаа деңнелче үндүреринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп болур.

МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕНИ

Чехословак Социалистиг Республиканың Чазааның Даргазы, ЧКП-ның ТК-ның Президиум кежигүнү Л. Адамец Совет чазактың чалааны ёзугаар албанның найыралчы аян-чоруун кылып Москвада февраль 16-да чедип келген.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, албанның өске-даа кижилери аэропортка ону уткуп алган.

• • •

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Совет Эвилелинде албанның найыралчы аян-чоруун кылып чедип келген ЧССР-ниң Чазааның Даргазы, ЧКП-ның ТК-ның Президиум кежигүнү Л. Адамецти хүлээп алган.

Л. Адамец ажыл-агый механизминиң реформазы кол чүүл болуп турар чехословак ниитилелдиң амыдыралынга комплекстиг эде тургустуушкунуң чоруп турарының дугайын дыңнаткан.

М. С. Горбачев Совет Эвилелинде эде тургустуушкунуң амгы үе-чадазында шиитпирлеттинип турар айтырыгларның дугайын аалчыга чугаалап берген.

Аңы-дуңмалышкы чурттарның хөгжүлдезиниң, экономикага болгаш политикага оларның моон соңгаар бүгү талалыг кады ажылдажылгаазының өске-даа чугула айтырыгларынга санал-онал солчулгалары болган. Беседа чүректиң ханызындан эш хуунуң байдалынга эрткен.

• • •

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков биле Л. Адамец ол-ла хүн Кремльге чугаалажыышкыннар кылган.

Чугаалажыышкыннарга совет таладан эштер Ю. Д. Маслюков, Н. В. Талызин, албанның өске-даа кижилери; чехословак таладан — Л. Адамецти аян-чорук үезинде үдеп чоруур албан кижилери киришкен.

Чазактар баштыңнары совет-чехословак кады ажылдажылгазы ханыладырының айтырыгларын бүгү талалыг чугаалажып көрген.

Ийи чурттарның ниитилел амыдыралының бүгү адырларында эде тургустунуушкунуң болгаш демократчыдылгазының чорудулгаларының дугайында, социал-экономиктиг чаартылгаларның боттанып турарының дугайында тодаргай санал-онал солчулгазы болган. Совет Эвилели биле Чехословакияның аразында экономиктиг кады харылзажылганың ажыктыын бедидериниң оруктарын, садыг-экономиктиг харылзааларның чугула айтырыгларын чугаалажып көрген.

Н. И. Рыжков биле Л. Адамец ССРЭ-ниң болгаш ЧССР-ниң 15—20 чыл үеде экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылгазының концепциязынга ат салган. Ол ышкаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының талазы-биле кады ажылдажылга дугайында ССРЭ биле ЧССР-ниң аразында дугуржулгага ат салган.

• • •

Аалчыга алдар кылдыр ССРЭ-ниң чазааның өмүнээзинден дүштеки шайлалга эрттирген. Аңаа эштер Н. И. Рыжков, Н. В. Талызин, албанның өске-даа кижилери киришкен.

• • •

ЧССР-ниң Чазааның баштыңы В. И. Ленинниң Мавзолейинге чораан болгаш бооддал чечекти салган. Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың хөөрүнге база чечек салган.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда чээрби дугаар аптеканың хоочун ажылдакчызы Виолетта Алексеевна Беренцева рецептилер барымдаалап эмнер бээр киндиктерде ажылдап турар. Ол аңаа үр чылдарда ажылдаан болгаш ону дыка эки билир. Аныяандан тура-ла келген кижилерге эвилелзэлдек чаңын, биче сеткилдиин ол көргүзүп келген. Ынчангаш коллективниң хүндүткелин чаалап ап, байлак дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип чоруур.

Шынап-ла, ындыг: ылап-ла байлак дуржулгалыг кижи. Аптекага келген кижи бүрүзүнүң айтырыглары ангы-ангы: эмни канчаар ижер, кайы хирени ажыглаары, ооң өске арыгларга дузазы, ажыктыы, дээштии... Санаар болза, эндерли бээр. Ындыг айтырыгларга шала шугул кижи болза, кайын тода, чиге харыы берип шыдаар. А Виолетта Алексеевна медицина шугумунга 30 ажыг чыл ажылдааш, улустуң хомудал, чемелелинге шоолуг таваржып көрбээн. Улуг-ла эскертинмес мергежилдиг кижиниң эрткен оруу ындыг. Ажылга кызымак чоруу дээш ол хүндүлел бижиктер-биле хөй удаа шаңнаткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгулдаларга уткуштур

ДЕМОКРАТИЯНЫ УЛАМ БЫЖЫГЛААР

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тываның № 391 девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң хуралы февраль 17-де Кызылга болуп эрткен. Округ соңгулда комиссиязының даргазы Д. К. Ооржак ону ажыткан болгаш бо соңгулда кампаниязы бистиң ниитилел-политиктиг амыдыралывыста чаа чүүл болуп турарын онзалап демдеглээн. Ол ССРЭ Конституциязынга болгаш «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр эртип турар. Соңгулдалар партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының база СЭКП ТК-ның ноябрь (1988 ч.) Пленумунуң негелделерин амыдыралга боттандырарынче тодаргай болгаш боттуг базым болуп турар. Чоннуң күзелин барымдаалап депутат корпузун тургузар.

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының баштап удур тодаратканы-биле, 1500 депутат мандатка ортумаа-биле 5 муң кандидат депшиттирген. Хөй-ниити организацияларындан 750 мандатка 880 кижини бүрүткээн, ооң иштинде Чаа-Хөл суурнуң ясли эргелекчизи Галина Сагаандай база бар.

Республиканың коммунистери болгаш ажылчы чону СЭКП ТК-ның партияга болгаш совет чонга Кыйгырыын чүүлдүгзүнүүшкүн-биле хүлээп алган. Бодунуң соңгулда мурнундагы политиктиг платформазын идип үндүрүп тургаш, партия ниитилелдиң авангарды болуп, чуртта байдалды шүгүмчүлекчи ёзу-биле көрген, эде тургустуушкунуң бүрүн программазын, практиктиг хемчеглериниң стратегиязын болгаш тактиказын тургускан. Партияның идип үндүрген идеязы чоннуң сонуургалын илередип турар болгаш ооң изиг деткимчезин ап турар.

Күш-ажылчы коллективтерге эрткен хуралдарга чоннуң санал-оналын долузу-биле илередиринге болгаш кандидаттарның политиктиг база ажыл-агыйжы шынарларын хавызы-биле сайгарарынга байдалдар тургустунган, маргылдаалар үнүп турган. Соңгулда округунуң девискээринде турар күш-ажылчы 72 коллективтер көрдүнген эргезин ажыглааның комиссия даргазы демдеглээн. Боттарының кандидаттарын 39 совхозтар, үлетпүр болгаш транспорт бүдүрүлгелери, школаларның, эмнелгелериниң, тудуг организацияларының, садыгның, чуртталга-коммунал ажыл-агый база амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң болгаш өске-даа организацияларның коллективтери депшиткен.

Хуралдарга 11094 кижи киришкен, 177 кижи сөс алган, кандидаттар дээш 10380 кижи азы хуралдарга олуржуп турганнарның 94,4 хуузу бадылаан.

Кандидаттарны депшиткен хуралдарның шүүтүзүн округ соңгулда комиссиязы бүрүн эргелиг деп хүлээп алган. «Дең-Терезин» совхозка болган хуралга Хоойлунуң хажытканы илерээн. Соңгулда дугайында Хоойлунуң 41 чүүлүнге үндезилээш, кандидат депшидериниң дугайында шиитпирни солаан. Өвүр районуңуң «Торгалыг» совхозка баштай болган хуралдың шиитпирин хүлээп албайн, катап эртирген. Хуралдар кол нурууунда ажык-чарлыг байдалга, соңгукчуларның санал-оналын хүндүлеп көөрүнүң байдалынга эрткен. Ынчалза-даа чаа эгелеп турар үеде, чамдык коллективтер эрги чаңчылдан уштунуп чадап, үстүнден айтыышкын манап органның хуралга база демдеглээн.

Чаңгыс депутат мандатка соңгулда округундан алды кандидат депшиттирген. Оларның ужу — Ш. Д. Ооржак, Ч.-Д. Б. Ондар, В. Е. Серяков соңгулдалар дугайында Хоойлунуң 41 чүүлүнге дүүштүр оиталаар эргезин ажыглап, округ соңгулда комиссиязынче боттарының кандидатураларын ап кааарын дилеп, билдириишкин бижээн. Оларның билдириишкинин округтуң соңгулда комиссиязынга февраль 7-де чугаалажып көрген болгаш чөпшээреткен. Оларны депшидип үндүрген коллективтерге база ол дугайын дыңнаткан.

Соңгулда мурнунуң хуралынга арткан үш кандидатты депшиткен 65 база соңгулдага киришпээн 84 коллективтерниң төлээлекчилери киришкен. Хуралдың киржикчилери төлептиглерниң төлептиин соңгуп алыр дээш, кандидаттарның программазынга кичээнгейлиг болуп, боттарының коллективтерин дүвүредип чоруур айтырыгларны оларга салып турган.

Ооң соонда ССРЭ-ниң улус депутаттарынга Тываның № 391 соңгулда округундан депшиттирген кандидаттарга сөс берген. Олар бир эвес депутаттарга соңгудуптар болза, чүнү кылырыл дээр дугайында боттарының программаларын чыылганнарга таныштыргылаан.

Макар Бавукович Донгак 1986 чылдан бээр «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору болуп ажылдап эгелээн. Ынчан ук ажыл-агыйның экономиказы аажок кошкак, өре-ширээзи-даа хөй турган. Ынчангаш курлавырлар кайдал, хожудап турар бригадаларны болгаш звеноларны бут кырынга канчап тургузарыл, күш-ажылды кэнчаар организастаа экиир деп чүүлдүг директор болурунуң дузалакчылары — специалистер-биле хандыр анализтээр ужурга таварышкан. Ооң түңнелинде, организас-техниктиг чамдык хемчеглерни алганындан, совхоз миллион ажыг рубль орулганы эрткен чылын алган.

Эрткен чылдан бээр совхоз эргелелдиң цех структуразынче шилчээн, күш-ажыл төлевирин ниити орулганы барымдаалап бээр апарган. Амгы үеде ажыл-агыйның иштики кооперациязын боттандырып турар. «Чыраа-Бажы» совхоз — барын талакы эопаның база ажыл-агыйы болганда, дуржулга көрүп, билип, шиңгээдип алыры-биле дыка хөй совхозтарның төлээлери кээп турар.

Ынчалза-даа совхозтуң экономиказын быжыглаарында ам-даа улуг четпестер барын партийжи ёзу-биле шыны чугаалааш, М. Б. Донгак ону эдип алырының аргаларын дыңнаткан.

Даразында ол бир эвес ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгудуптар болза, кандыг-кандыг ажылдарны кылып чорударының дугайында чугаалап тура, мынча дээн:

— Агроүлетпүр секторунуң ажылдакчызы кижи болганымда, кедээ ажыл-агыйны оода Красноярск крайның Хакас автономнуг облазының ажыл-агыйларының деңнелинге чедир аазы республиканың хожудап турар ажыл-агыйларын «Тиилелге» совхоз дээн ышкаш, өске-даа шыраактарның деңнелинге чедир дүрген темп-биле кедүрүп алырының аргазы чүү ирги дээрзин мени дүвүредип турар.

Даразында ол кошкак ажылдап турарывыстың чылдагааннарынга доктааган. Экономиканы кедүрер база социал айтырыгларны шиитпирлээр дизе, ажыл-агыйның иштинге кооперативтерни тургузар, чериин, техниканың болгаш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң ёзулуг ээлери болур ужурлуг. Совхозтар шыдалдыг болур дизе, хөй продукцияны бүдүрер.

Чоннуң аъш-чем-биле хандырарын экижидер база өске-даа чугула айтырыгларны шиитпирлээр дизе, хоорай биле кедээниң кады ажылдажылгазын сайзырангайжыдары эргежок чугула дээрзин М. Б. Донгак айыткан. Кедээ ажыл-агыйда хол-биле кылыр ажылдар хөй, дыка хөй машиналар болгаш дериглелер аңаа тургулаар, амгы үениң негелдезинге хүүшпес, ынчангаш ноога өстүрер ажыл-агыйларны хоорай шефтеп,

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧОЛААЧЫНЫҢ ҮЛҮҮ

Кыштаглаашкын уезинде малчын кодааннарын суг-биле хандырары кончуг харысалгалыг ажыл. Бир эвес суг үстүр болза, малчынның-даа ижер-чиири, малдың-даа суггат-суксуну үстүр. Каа-Хем районда «Красное знамя» совхозтуң малчыннарының кыштагларынга сугну чолаачы Альберт Тожу 6 чыл иштинде сөөртүп келген. Ооң бодунуң дорт бурууэу-биле суг-биле хандырылга черле үстүп көрбээн. Кончуг кыдын харлыг оруктарыны аштап ажып чораан, малчыннарга сугну чедирип турган. Эң ылангыя, 1988 чылдың күзү, бо кыштың эгезинде ол дыка кызымак ажылдаан. Улуг-Ажыкка хар декабрь ортан үезинге чедир чагбаан. Кара чер оъттаан мал дыка суксап турган. Альберт Тожу малчыннарны суг чок кагбады. Кыштаглаашкынның эки эртип турарында ооң улуг үлүү бар.

Делег-оол ООРЖАК.
Малчын.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Чөөн-Хемчиктиң № 650 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының дыңнадыы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Чөөн-Хемчиктиң № 650 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттар кылдыр 1989 чылдың февраль 10-да даразында эштерни бүрүткээн:

Дамдын Базыйевич Кара-Сал, 1942 чылда төрүттүнген, «Тыва» совхозтуң директору, Чөөн-Хемчик районунуң Теве-Хая суурда ажылдап, чурттап турар;

Александр Оданович Хертек, 1960 чылда төрүттүнген, «Тээли» совхозтуң экономизи, Бай-Тайга районуң Тээли суурда ажылдап, чурттап турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Өвүрнүң № 652 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының дыңнадыы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Өвүрнүң № 652 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттар кылдыр 1989 чылдың февраль 15-те даразында эштерни бүрүткээн:

Марий-оол Васильевич Донгуп, 1948 чылда төрүттүнген, Саглы ортумак школазының директору, Өвүр районунуң Саглы суурда ажылдап, чурттап турар;

Иван Шываанович Монгуш, 1948 чылда төрүттүнген, Карл Маркс аттыг совхозтуң директору, Сүт-Хөл районунуң Ийме суурда ажылдап, чурттап турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Таңдының № 654 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының дыңнадыы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-де Таңдының № 654 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр 1989 чылдың февраль 10-да даразында эштерни бүрүткээн:

Михаил Григорьевич Алексеенко, 1953 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың даг цегиниң геология-шиңчилел участогунуң начальниги, Таңды районунуң Хову-Аксы суурда ажылдап болгаш чурттап турар;

Николай Николаевич Ефимов, 1941 чылда төрүттүнген, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хову бригадазының бригадири, Таңды районунуң Балгазын суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

ДЕМОКРАТИЯНЫ УЛАМ БЫЖЫГЛААР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

оларга дузалажырын организастаары — бодунуң программазының бир кол кезээ дээрзин кандидат дыңнаткан.

Ол ышкаш Макар Бавукович күчү-күжү кошкак, хожудангай совхозтарны шыырак организацияылар, заводтар, бүдүрүлгелер арендага ап болбазыл дээр дугайында айтырыгны көдүрген.

ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат болганда, бодунуң программазынга хоойлу-дүрүмну быжыглаарының, кем-херек үүлгезин-биле база өске-даа четпестер-биле демиселдиң күштелдирериниң талазы-биле хемчеглерни киирип турарын чыылганнарга дыңнаткан. Оон ангыда, кооперативтерни тургузарын, улустуң бажыңга олура ажылдаарын, аваш-бүрү цехтерин организастаарын, аныяктарның чурттаалга комплекстерин тургузарын ол база көрүп турар.

Бистиң республикада Аъш-чем программазын боттандырар талазы-биле база ол ышкаш чоннуң кадыкшылын экижидер, чурттаалга тудуун дүргедедир талазы-биле хемчеглерни күүседиринче улуг күштү үндүрерин М. Б. Донгак бодунуң сорулгазы кылдыр салып турар.

Кандидат бодунуң программазын чыылганнарга таныштырган соонда, ооң удурткаы совхозунуң база ниити республикага-даа хамаарыштыр беш кижи айтырыг салган. Кандидат аңаа чогуур тайылбырны берген.

Ниилде Тес-Хем район эмнелгезиниң база «Тадды-Сыны» совхозтуң коллективтеринден депшиттирген кандидат Р. И. Калдар-оол:

—Кажан мени, бодуум эмчи кижини, депутатка кандидат кылдыр депшидер дээрге, ылаксавайн турдум, ынчалзада коллектив мени бүзүредип шыдаан деп, ол чугаалаан. Партия, чазактың бир кол сорулгаларының бирээзи —чоннуң кадыын камгалаары. Хамык-ла айтырыглар моон-биле харылзаалыг. Депутат апаар болзумза, баштай-ла эмнелге албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче сагыш салыр мен деп, кандидат демдеглээн. Чамдык районнарның эмнелгелери чавыт бажыңнарда, тар черлерде туруп турар. Самагалдайга 150 олуттуг эмнелгени тудар болза, ол чоок черлерниң чонунга эмчи дузазын чедирерин экижип болур. Туберкулёзтан аарып турарлар хөй, районнар аразының диспансерин тудуп болур.

Республикада хөй урутларлыг өг-бүлелер хөй. Ие-чаштың кадыын камгалаарының, урутларның, урут эмзирер иелерниң чемгериилгезиниң, ол ышкаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң тудуунуң дугайында айтырыгларны кичээнгейге көөрүн ол чугаалаан. Эки чем кадыкка салдарлыг болганда, ногаа тарып өстүрериниче сагыш салырын, дузалад ажыл-агыйын сайзырадырын ол чугулалап айыткан. Аржаан сугларны ажыглап, ажылчыннарга профилакторийлерни тударын, школа назыны четпээн уруглар азырап орар иелерниң болгаш пенсионерлерниң шалыының хевээр арттырарын база өстүрерин чедип алыр дээш хемчеглерни алырын ол аазаан.

Көдээниң социал айтырыгларынга Р. И. Калдар-оол доктааган. Хууда бажың тудууң хөгжүдери-биле тудуг материалдарын садарын организастаар, кооперативтерни тургузар, чээлини бээр, малчын коданнарга чунар-бажыңнарны, таарымчалыг бажыңнарны кылыр, школаларның материал баазазын экижидер. Дагдыныкчы, эмчи кижи болганымда, аныяктар-биле ажылды улам күштелдирер мен деп, ол чугаалаан. Арагының хоразын пропагандалаар, наркоманияның оруун дозуп, күш-культураны сайзырадыр, экология айтырыын күштелдирер.

ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин бодунуң программазының кол-кол чүүлдерин таныштырган.

— Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседирин организастаары мээң кичээнгейимниң төвүнге турар —деп, Григорий Чоодуевич чугаалаан. Бо талазы-биле кылдынган чүүлдерни ол дыңнаткан. Бо кандидаттың программазында кол черни «Чурттаалга бажыңы — 2000» дээр программаны боттандырары ээлеп турар. Республикада чурттаалга бажыңнарының, социал ужурдузалыг өске-даа объектилерниң тудуун бүгү-ниитиниң, бүгү улустуң херээ болдурар деп, кандидат бодап турар. Бүгү аргаларны ажыглап тургеш, 1988 чылдың январь 1-ге чедир учётка алганывыс улусту 1995 чылда бажың-биле хандырарының аргалары бар деп, Г. Ч. Ширшин санап турар.

Чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидер дээш өске эштер-биле кады кызымак ажылдаарын кандидат аазаан. Ынчангаш бо талазы-биле амгы кылдынып турар ажылдарны айтып, эът бүдүрүлгезин көвүдедириниң аргаларынга доктааган. Бир чылда-ла 2 млн. дагааны өстүрер күчүлүг инкубация станциязының бирги ээлчээ бо чылын ажыглалга кирер. Чылда-ла 4,5 муң тонна куш эъдин бүдүрер күчүлүг бройлер фабриказын 1991 чылда тудары-биле айтырыгны шиитпирлеп турар. Ол ышкаш чоннуң ногаа-биле хандырылгазын экижидери-биле теплицалар тудуунче, «Кызыл» совхозтуң теплицазының ийиги ээлчээн ажыглалга киирерин дүргедедиринче онза кичээнгейни салып турарын кандидат дыңнаткан. Ол ышкаш аъш-чем үлетпүрүнүң баазазын экижидер хемчеглерге Г. Ч. Ширшин доктааган.

Кандидаттың программазында оон ангыда чоннуң херегцээ барааннарын чурт иштинге бүдүрерин көвүдедири, ачы-дуза чедирерин калбартыры, медицина хандырылгазының, Кызыл хоорайның база республиканың чурттакчылыг черлериниң агаар бассейниниң арыглаар талазы-биле тодаргай хемчеглер кирип турар.

Эртем-техниктиг депшилгениң дүргедедириниң, экономиктиг реформаны боттандырарының, күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларын нептередириниң талазы-биле айтырыглар Григорий Чоодуевичиниң программазында база тодаргайы-биле кирип турар.

Массаларның идей-политиктиг кижизидилгезинге киржириниң бодунуң чугула хүлээлгези кылдыр ол санап турар. Ол ышкаш республикада эрге-хоойлуну быжыглаарынче хамык актив-биле кады бүгү чүүлдерни кылыр сорулганы кандидат салган. Бо кандидаттың программазында интернационалчы кижизидилге, кадр айтырыы, чогаадыкчы база эртем интеллигенциязы-биле ажыл кол черни ээлеп турар.

Эш Г. Ч. Ширшин бодунуң программазын таныштырган соонда, кандидаттан айтырыглар ээзен болган. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларга Г. Ч. Ширшин харылаан. Экологияга хамаарыштыр хөй айтырыглар салдынган. Кызылдың агаар бассейниниң хирлениишкининиң, цемент заводунуң тудуунуң, Шивилиг аржаанының ажыглалының, Тывага туризмни сайзырадырының дугайында соңгукчулар сонуургап турар. Цемент тудугларга эргежок чугула, ону киир сөөртүрүнүң чарыгдалдары улуг. Цементиниң ыяш-биле солуур дээрге, хайыраан арга кестинер, демей-ле бойдуска когараалдыг. Айтырыг болза экологтуг арыг технологияны тургузарында.

Одаар бажыңнарны ээзээжедири-биле чурттаалга тудуун шапкынчыдар, котельнаяларны хаар, үлетпүр зоназынга район котельназын тудар, өске-даа хемчеглер алдынар. Шивилигте профилакторийлер кылырының аргазын өөренип көөр.

Тере-Хөлче орук тудуун Улуг-Хем кежир ийиги көвүрүгнү, Мөңгүн-Тайгаже орукту дооскан соонда көрүп болур, чарыгдалдар хөлүн эрттир улуг болуру чугаажок. Мурнуу районнарның хөгжүлдезин дүргедедириниң дугайында санал база кирген. Эш Г. Ч. Ширшин чоокку үеде туттунар кол социал-культура объектилерин адаан. Кооперативтерни ам-даа хөгжүдер. Эътти февральдан эгелеп 2 килограммны берип эгелээн. Парлаалга партия органнарындан хамаарылга чок болур деп, чамдык эштер чугаалап-даа турган. Ол шын эвес. Партийжи удурттуганы кым-даа солуваан.

Окруттуң соңгулда мурнунуң хуралынга бир-ле дугаарында Г. В. Беспалов чүве чугаалаан. Чуртта база бистиң республикада демократчыдылга дугайында айтырыгларга ол тода доктааган. Эң ылангыя Шагаан-Арыгда цемент заводунуң тудуунуң дугайында элээн шыңгыы чугаа чоруп турар, ол талазы-биле республикага референдум чоруткан болза эки турган деп күзелин ол илереткен. Ол ышкаш кадрлар айтырыынга, пенсионерлерниң болгаш студентилерниң амыдырал-чурттаалгазынга доктаап, парлаалгага улуг эргелерни бээр дугайында бодунуң бодалын ол чыылганнарга дыңнаткан. Ол ышкаш М. Б. Донгак биле Р. И. Калдар-оолдуң программаларын кызыы чүгле түс черниң амыдыралынга хамаарышкаанын шүгүмчүлээш, Г. Ч. Ширшинниң программазы хаңы, хөй талалыг-дыр дээрзин айыткан.

Кур-Чер ортумак школазының башкызы Г. М. Куулар бодунуң чугаазынга чурттуң дээди органының шынары, оон ажылы депутаттардан хамааржырын айыткаш, ажыл талазы-биле дуржулгазы улуг болганда Г. Ч. Ширшин бистиң республиканы төлептиг-биле төлээлеп шыдаар деп бүзүрелин илереткеш, ону кандидат кылдыр бүрүткээрин дилээн.

Сукпак ортумак школазының башкызы, аныяк композитор Амур Хөөгбан бодунуң чугаазынга кандидаттарның враз ден эвес байдалынга — ийи кандидат 1-2-ле окруттан, өскелеп 60 ажыг округтардан депшиттиргенин, ынчангаш чарыш-маргылдаа деп эвес болуп турары таарымча чок-тур дээрзиниң дугайында бодалын илереткен.

Тываның кызыгаар отрядының төлээзи В. В. Раков хуралга чамдык эштерниң саазындан номчуп турганынга таарзынмааның илереткен. Кандидаттар чүгле район, республика айтырыглары-биле кызыгаарланып турарын ол база айыткан. Депутат кижи бүдүн чурттуң, чоннуң айтырыгларын шиитпирлежир, программа ынчангаш кызыы болбас ужурлуг. Дайын болгаш тайбың айтырыглары, бот-оруулга-чарылга болгаш бот-акшаланмышкын, аренда керээзи, өртектер, бюджет, экология дээн ышкаш экономиктиг реформаның чугула чүүлдери, бодунуң санал-оналын бадыткап шыдаары кол негелделер болур дээрзин ол демдеглээн.

Кандидаттарның программазы-биле чон баш удур таныжып алыры-биле парлаалгага оңу парлаан болза эки турган. Ынчап саналдар, чагыглар хөй болур турган. Амыдыралче ханылап кирип, автобустарга чоруп, магазиннерге кирип, оочур кандыг болуп турарын карак-биле көрүп, чон-биле ужуражып турар болза эки деп күзээшкинин база орта чугаалаан. Ол ышкаш шериглерге удаадараа кээп, оларның амыдыралын сонуургап турар болза эки.

Кем-херек үүлгедир чоруу-биле демиселди күштелдирип, чоннуң дыштаныылгазын организастаарын экижидери чугула. Кедээ Советтерниң ажылын үениң негелдезинге чедир тургузар.

Бо эштерден ангыда, Тес-Хем район эмнелгезинде эмчи Б. Чооду, Чыраа-Бажы кедээ Советтиң күүском даргазы О. Кара-Сал, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы С. Ильенков, «Кара-Хөл» совхозтуң партком секретары И. Салчак, Бай-Хаакта хлеб заводунуң директору В. Панин, «Ак-Туруг» совхозтуң Кызыл-Даг салбырының эргелекчизи А. Арапчан олар санал берип, кайы кандидатты чүге деткип турарының дугайында чугаалааннар.

Бадылаашкын эгелээриниң мурнунда К. Б. Донгак бодунуң кандидатуразын бодуу дужурер нугайында диилег киирген. Хуралдың киржикчилери ону чөптүг деп хүлээп алган. Оон соонда Р. И. Калдар-оол база ындыг диилег киирерге, чыылганнар ону хүлээп албаан.

Оон соонда ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат болуп бүрүткедири-биле ийи кандидатты ажык бадылаашкын-биле бадылаары эгелээн. Тес-Хем район эмнелгезиниң улуг эмчизи Роман Имажапович Калдар-оол дээш 68 кижи, а СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин дээш 242 кижи бадылаан. Ынчангаш Григорий Чоодуевич Ширшин ССРЭ-ниң улус депутадынга Тываның № 391 соңгулда округундан кандидат болуп бадылаттырган.

• • •

1989 чылдың февраль 17-де Тыва АССР-ниң № 391 девискээр соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң округтуң соңгулда комиссиязы бүрүткээн.

Артык ХОВАЛЫГ,
Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Тываның № 391 девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң хуралының киржикчилери.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгулдаларга уткуштур

ХӨЙ БАДЫЛААН СООНДА

ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгулдаларның талазы-биле Өвүрнүң № 652 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң хуралы Хандагайтының Культура бажыңынга болуп эрткен.

Оон ажылынга Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл районнарының күш-ажылчы коллективтеринден соңгуткан төлээлер киришкен.

Соңгулда мурнунуң хуралынга округтуң соңгулда комиссиязының даргазы Н. Ч. Монгуш илеткел кылгаш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының ужур-дузазын бедик-биле үнелеп, ол амгы үеде чаа ёзу-биле демократчы, ажык-чаңгыг байдалга эртип турарын демдеглээн. Оон бир херечиан кылдыр ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга депшидилгелерин Соңгулдалар дугайында хоойлуга дүүштүр эрткенин чугаалаан. Окруттуң девискээринде күш-ажылчы коллективтер депутаттың кандидаттарынга сес кижини депшидип үндүргенин дыңнаткан.

«Торгалыг» совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң кежигүннериниң конференциязындан бо ажыл-агыйның кол экономизи Д. К. Арагачыны, «Алдан-Маадыр» совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң кежигүннериниң конференциязындан суггатчылар звенозунуң бригадири С. М. Бызыттаны, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг болгаш «Мөген-Бүрен» совхозтарының ажылчыннарының хуралындан ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу К. С. Бораргааны, Өвүрде Саглы ортумак школазының коллективинден ол школаның директору М. В. Доңгуну, Сүт-Хөлде Баян-Тала ортумак школазының коллективинден ол школаның өөредилге эргелекчизи В. Ш. Куулары, Сүт-Хөлдүң тудуг-септелге участогундан Сүт-Хөл районнуң тудуг-септелге участогунуң начальниги В. Ш. Монгушту, Карл Маркс аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери совхоз директору И. Ш. Монгушту, «Сүт-Хөл» совхозтуң күш-ажылчы коллективи ажыл-агыйның кол экономизи Б. Д. Монгушту ССРЭ-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткеннер.

Депутатка кандидаттар боттарының программаларын соңгулда мурнунуң хуралының киржикчилеринге доңчуу-биле таныштырганнар. Кандидат бүрүзүнүң программазы бодамчалыг кылдынганы-биле Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл районнарының социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң айтырыглары ында кирип турар. Ылангыя аъш-чем, чурттаалга тудуунуң программаларын шиитпирлээрин дүргедедиринче, мал болгаш чер ажылын хөгжүдериниң, садыг, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылын экижидеринче, бойдусту камгалаарынче угланган. Кыскаазы-биле чугаалаарга кандидаттарның программалары кижиниң амыдырал-чурттаалгазын үндезини-биле экижидеринче угланган болган.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң мурнакчы хойжузу Кан-оол Саадевич Бораргааның программазы шуут тодаргай болган. Ылангыя, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл районнарга кандыг тудуг объектилерин кылырын, малдың баш санын өстүрерде, уксаазын экижидерде, продуктулуун бедидерде чүнү кылырын ол чугаалаан.

Карл Маркс аттыг совхозтуң директору Иван Шыванович Монгуштуң программазы кедээге социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедириниң айтырыгларын шуптузун хаара тутканы-биле хуралдың киржикчилерин сонуургаткан. «Бир эвес мени ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуптар чүве болза, бо округтуң девискээринде районнарның ажыл-агыйының бүгү алырдарын, социал хөгжүлдезин дүргедедиринге хамаарышкан чугула айтырыглары шиитпирлээри-биле кайы-даа министерствога, ведомствога айтырыгларны тургузуп шыдаар мен, ону шиитпирлээр дээш бүгү билиимни, арга-дуржулгамны, күжүмнү үндүрер мен» деп, ол чугаалаан. Депутатка кандидат программазын таныштырган соонда хөй санныг айтырыгларны хуралдың киржикчилери оон салып, ажылын, амыдыралын, моон соңгаарглы пландарын улам хандыр билип алганнар. Депутатка кандидат Иван Монгушка канчап ындыг улуг сонуургалды болдурганыл? Карл Маркс аттыг совхозтуң төлээлери келгеш, ажыл-агыйының, ооң директорунуң ажыл-чорудулгазын тодаргай көргүскен фото-чуруктарлыг, тайылбырлыг стендиин Культура бажыңынга азыпкан, ону соңгукчулар дыка сонуургап көрген. Хөй айтырыгларны салырынга ол бичеэвес салдарны чедирген деп бодаар мен.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң суггатчызы Сергей Монгушович Бызытпааның программазының кол угланышкыны кижиниң чемгерикчизи чер ажылын экижидеринче угланган. Мал ажылын хөгжүдери, аъш-чем программазын чедишкининиң шиитпирлээри оон хамааржырын ол айыткаш, суггарылганы үндезини-биле эде тургузаарда чүнү кылырын тодаргай чугаалаан.

Сагылы ортумак школазының директору Марий-оол Васильевич Доңгунуң программазында школачыларның, аныяктарның күш-ажылчы, мөзү-шынар, интернационалчы, патриоттуг кижизидилгезин экижидерин чугулага көрген. Чурттуң мурнунда салдынган социал-экономиктиг хөгжүлдениң дүргедедириниң айтырыгларын чедиишкиниг шиитпирлээри олардан хамааржырын ол демдеглээн.

ССРЭ-ниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген өске-даа эштерниң программаларында ажыктыг, эки чүүлдер эвээш эвес.

Депутатка кандидаттарга хамаарыштыр санал бээри эгелээн. Күш-ажылчы коллективтерниң төлээлери боттарының депшидип алган кандидатуразының төлептиг, чогаа бараан болуп шыдаарын айыткаш, ол дээш бадылаашкынның бээринче чыылганнарны кыйгырып турган. Шынап-ла, депутатка кандидат кылдыр депшиттиргеннер шуптузу ажыл-ижинге бердинген, ак сеткилдиг хамаатылар. Ындыг-даа болза оларның шуптузун— сес кижини депутатка кандидат кылдыр киирбес, чүгле ийи кижиниң шилип алырын хуралдың эгезинде шиитпирлеп алган.

Соңгукчулар кандидаттарның ажыл-чорудулгазынга, назы-харынга, арга-дуржулгазынга шын, чөптүг характеристиканы берип, кымнарны депшидери ажыктыг болурун чугаалап, тодаргай саналдарын киирип келгеннер. Ынчап кээр орта «Сүт-Хөл» совхозтуң кол экономизи Б. Д. Монгуш, Сүт-Хөл районнуң тудуг-септелге участогунуң начальниги В. Ш. Монгуш, Баян-Тала ортумак школазының өөредилге эргелекчизи В. Ш. Куулар олар сөс алгаш, ССРЭ-ниң улус депутадының кандидатуразындан оларның аттарын уштур дугайында диилегни хуралга киирерге, ону хандырган.

Депутатка кандидат кылдыр депшиттирген ам-даа беш кижи арткан. Оларны депутаттың кандидадын шилилгениниң чажыт бадылаашкынының данзызынга киирген. Бадылаашкынга округка хамааржыр үш районда 198 соңгукчу киришкен. Оон түңнелинде Карл Маркс аттыг совхозтуң директору Иван Шыванович Монгуш дээш 101 кижи бадылаан. Ынчангаш депутатка кандидат кылдыр бүрүткедир эргени алган. Хуралдың эгезинде шиитпирлээниниң ёзугаар ам база бир кандидат херек. Ону ажык бадылаашкын-биле соңгуурун хуралдың киржикчилери дугурушкан. Дөрт кандидат арткан, оларны алды катап бадылаан, чартыындан хөй сан алыр кижи чок болган. Ам канчаарыл, эвээш сан алган кандидатты казып каптар бе? Улус аңаа чөпшээрешпээн. Чеди дугаарында бадылаашкынга Саглы ортумак школазының директору Марий-оол Васильевич Доңгуп дээш 100 кижи бадылаан. Ол бүрүткедир эргени чаалап алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КАНЧААР КЫЛЗА ЭКИЛ?

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдалар хүнү чоокшулаан. Участоктарның соңгулда комиссияларының бүрүн эргелери кандыгыл, соңгукчуларның данзызын канчаар тургузарыл, бюллетеньнер кандыг болурул, бадылаашкынны канчаар организастаарыл дээн ышкаш айтырыгларны ам чон сонуургап турар.

Участоктарның соңгулда комиссиялары кандыг бүрүн эргелерлигил? ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 27 чүүлүнге дүүштүр участоктуң соңгулда комиссиязы соңгукчуларның данзызын тургузар. Ол ажылче комиссия күш-ажылчы коллективтерниң, болгаш хөй-ниити организацияларының соңганы төлээлекчилерин хаара тудуп болур. Данзы тургузарынга киржир кижилерниң каш санныг болурун Хоойлуда айытпаан. Ынчалза-даа соңгукчуларның чурттап турар черлерин шалыпкын кезий каапкаш, данзыны тургузуптар күш турар кылдыр четчелээр херек.

Улус депутаттарының хоорай, район, суур болгаш кедээ Советтерниң күүсекчи комитеттери түс-түс девискээрлерде турар соңгукчуларының учёдун кылыр болгаш ол медээлерни участоктуң соңгулда комиссиязынга дамчыдар, ол дамчыдарда күүском даргазы болгаш секретары ат салыр. Соңгукчуларның фамилияларын бадылаашкын кылырынга эптиг кылдыр чыскаап бижиир.

Участоктарның соңгулда комиссиялары соңгукчуларның данзызын чонга таныштырар, кирген ат-фамилия болгаш өске-даа чүүлдерниң шын эвезиниң дугайында оларның аас-биле-даа, бижимел-биле-даа кирген саналдарын хүлээп алыр, ол саналдарны, хомудалдарны ийи хонуктан эрттирбейн көөр, а соңгулдалар хүнүнүң бүдүүзүнде — доп-дораан сайгарар. Данзыга адынга кылбас деп шиитпир үндүрер болза, ол дугайында бадыткалдыг харыны хомудакчыга бээр. Ол харыны судка хомудап болур, улус суду ону үш хонук хуусаа дургузунда көөр хүлээлгелиг. Улус судунуң шиитпири күштүг. Соңгукчулар данзызын эдер деп шиитпирни суд үндүрер болза, ону дораан күүседир. Соңгукчулар данзызынга 18 хар четкен, азы соңгулдалар болур хүнде ынча хар чедер бүгү хамаатылар кирер. Ол данзыны соңгулдаларга чедир 10 хонук арткан турда чон номчуп таныжсын дээш азар, а эмнелгелерге болгаш өске-даа эмнелге албан черлеринге данзыны соңгулдаларга чедир 2 хонук арткан-да азар.

Оон ангыда участоктарның соңгулда комиссиялары соңгукчуларга бадылаар эргениң шынзылгаларын тыпсыр, ол шынзылгаларны соңгулдаларга чедир 10 хонук арткан турда бээр болгаш соңгулда болур хүн дугайында тайылбырлаар. Бадылаашкыннар эртенгиниң 7 шакта эгелээр, кежээ 20 шакта доостур, оон соонда кандидаттар дээш берген бадылаашкыннарны санаар.

Соңгулдалар хүнүнде соңгулда участогунга бадылаашкын организастаар ажыл участоктарның соңгулда комиссияларының хүлээлгези болур.

Бадылаашкыннарны канчаар организастаарыл? Соңгулда комиссияларының кежигүннери соңгукчуларга бюллетеньнерни бээрин соңгулдалар дугайында хоойлуда көрген. Бюллетеньнерге бүрүткеткен кандидаттарның фамилиязын, адын, адазының адын, албан-дужаалын, ажылдап турар черин алфавит ёзугаар данзылап бижээн болур. Соңгулда бюллетеньнерин ук округтуң чонунуң чугаалажып турары дылынга парлаар. Бир эвес округта чаңгыс кандидат бүрүткеткен болза, оон адының ангыда «бадылаар», «бадылавас» деп сөстерни киирген болур.

Соңгуп турар кижи бюллетенин алгаш, чажыт бадылаашкын өрээлинче азы кабиназынче кирип, соңгувас дээн кандидадының адын базаар. Ол аңаа турда өске кижиниң олче кирери хоруглуг, а дузалаштырар кижи херек болза соңгуп келген кижи кымга дузалаштырып алырын боду шилип алыр. Чүгле соңгулда комиссиязының кежигүнүн чалаары хоруглуг.

Бадылап турар кижи бюллетеньге соңгуур дээн кижизиниң фамилиязын арттырар, а өскелерниң балап кааптар ужурлуг. Чүгле чаңгыс кижиниң адын арттырарын база катап сагындырып каалы. А өске каш-даа кижи ады кирген болза, шуптузун балаар. Бир эвес бюллетеньде чаңгыс кандидаттың ады кирген болза, «бадылаар», «бадылавас» деп сөстерниң бирээзин шыяр.

Бир эвес бо дүрүмнү сагывас, ийи-үш кандидат адын шыйбайн арттырган, азы «бадылаар», «бадылавас» дээн сөстерниң шеддирээн арттырган болза, ындыг бюллетеньни күш чок деп санаар.

Соңгукчу кижи бүрүзү чүгле боду бадылаарын, өске кижи орнунга бадылаарын болдурбас дээрзин демдеглээри чугула. Соңгулда бюллетеньнерин комиссия кежигүннери данзыны болгаш соңгукчу кижиниң паспортун азы бодун бадыткаан өске-даа шынзылгазын барымдаалап бээр. Бир эвес соңгукчу кижи аарыг-аржык азы өске-даа чылдагаан уржуундан участокка чедип шыдавас болза, оон диилээн ёзугаар комиссия кежигүнү аңаа чедип, бадылаашкынны организастаар.

Соңгулдаларның түңнелин участоктуң соңгулда комиссиязы үндүрер болгаш соңгукчуларның ниити санын, берген бюллетеньнерниң база бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санын, соңгуур дээш база удур бадылаан бадылаашкыннар түңүн, күш чок болган бюллетеньнерниң санын протоколга демдеглеп бижиир.

Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартыындан хөйү соңгуур деп бадылаан болза, ол кандидатты ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуткан деп санаар. Тургустунган болгаш ат салдынган протоколдарны округ комиссиязынче чорудар. Округ комиссиязы ону өөренип көргеш, соңгулдаларның күштүүн азы күш чогун тодарадыр.

Бир эвес данзыда кирген соңгукчуларның чартыындан эвээжи бадылаашкынга киржир болза, бүрүткеткен чаңгыс кандидат мөчүүр болза, а ол ышкаш соңгулдаларны Хоойлуну хажыдып эрттирер болза, ындыг соңгулдаларны күш чок деп санаар. Участок соңгулда комиссияларының бүгү протоколдарын хынааш, округ соңгулда комиссиязының даргазы, оон оралакчызы, секретары болгаш кежигүннери ат салыр, ону төп соңгулда комиссиязынче чорудар.

Эрткен соңгулдаларны күш чок деп санаар болза, катап бадылаашкын кылыр. Катап бадылаашкынны кандыг таварылгаларда кылырыл? Бирээде, бир эвес округка ийиден хөй кандидат кирген турда, оларның чаңгызы-даа соңгутпаан болза, ынчан элээн хөй сан алган ийи кандидатты катап бадылаашкынга киирер. Ол шиитпир дугайында округтуң соңгулда комиссиязы төп соңгулда комиссиязынга дыңнадыр. Ийи неделядан орайтатпайн катап бадылаашкын кылыр. Ийиде, бир эвес округка ийиден эвээш кандидат кирген болгаш оларның чаңгызы-даа соңгутпаан болза, бир эвес соңгулдаларны күш чок деп санаан болза, бир эвес катап бадылаашкын соңгуткан депутатты тодарадыр арга бербээн болза. Ынчан төп комиссия катап соңгулдалар эртерин округ соңгулда комиссиязынга дагзыр. Бо таварылгада төп соңгулда комиссиязы округ болгаш участок комиссияларының чаа составы-биле соңгулдалар эрттирер деп шиитпирни хүлээп ап болур.

Катап соңгулдаларны ниити соңгулдалар соонда ийи айдан орайтатпайн ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлу ёзугаар эрттирер.

Борис СВЕРДЮКОВ.
Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң улуг консультантызы.

ОРУККА

Сөзү Мадон МОНГУШТУУ. Аялгазы Сергей ОНДАР-НЫЫ.

Улуг Саян кыры-биле
Ужар-хеме кылыйтып ор.
Шериг чорааш, кужур бодум
Сени сактып чаныып ор мен.
Тыным-биле тудуш чуртум—
Тыва черим көстүп келди.
Кадыр сынның белин шыпкан
Кадат хойлар ааржы дег чор.

Сактырымга, ногаан ээзи
Сарыың манап олур дээнзинг.
Соңга өттүр көстүп чыдыр.
Шокар булут соомда калды.
Сагыш-сеткил улам хөлзеп,
Саппак адаам доюлдурду.
Кара чажын, чазык арнын
Карактарда чуруттунду.
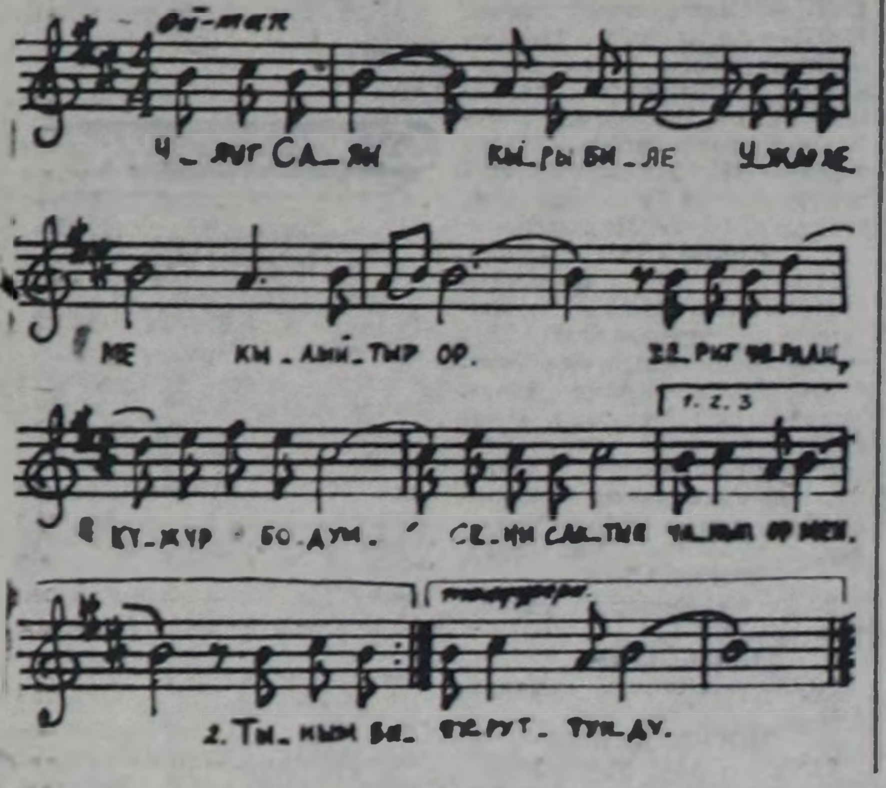
Н. К. Крупская-биле кады ажылдап чордум

1935 чылда механика-математика факультедин доозкаш, университет чанында математика болгаш механика Институдунуң аспирантуразынче кирген мен. Ынчалза-даа дараазында чылдарда аспирантураны каар ужурга таварыштым. Чүге дээрге мени РСФСР-ниң Чырыдыышкынның улус комиссариадының орус эвес школаларга киддис начальниги кылдыр томуйлаан. Кадыг-берге үе турган. Чижээ, 1937 чылда Ленинниң эң чоок шынчы соратниктериниң бирээзин, бистиң улус комиссарывыс Андрей Сергеевич Бубновту чоннуң дайзыны деп санааш, баштай тудуп кара-бажыннаан, а ооң соонда адып өлүрүп каан. Мээң удуртуп турган килдизим чырыдыышкынның улус комиссарының оралакчызы Н. Крупскаяга чагырттыр турган. Ол чылдарда (1936—1939) мен Надежда Константиновна-биле кады ажылдап турумда, национал республикаларның областарның школаларынга орус дылды ылап-ла өөредир айтырыг шиитпирлеттинип турган. Школаларга төрээн дылды башкылаарын экижидер талазы-биле хөй ажылды кылып чоруткан. Надежда Константиновнадан хөйнү билип ап, арга-сүмени оон хөйнү ап чораан мен.

Ооң алыс ындын бодаан ажыктыг арга-сүмелерин хөйнү дыңнаан болгаш оон тывынгыр-сагынгырын, мерген угаанныын кайгап чораан мен. Национал школаларга өөредилгениң нарын, берге айтырыгларын шиитпирлээриниң херээнге Н. К. Крупская боду шуут дорт киржип, практиктиг дузаны чедирип турган. Аас-кежик боол, Надежда Константиновна-биле беседаларым болгаш оон чугааларындан демдеглелдерим мээң архивимде артып калган болган.

1938-1939 өөредилге чылдарында национал республикаларның болгаш областарның школаларынга орус дылдың кичээлдерин чаа программа ёзугаар өөредип эгелээн бергениниң сактыр мен. Ол программаны тургузарынга мен база киришкен мен.

— Мындыг чүвени өөренип көрүңер — деп чугаалаан. Крупскаяның чагыг сөстерин сактып тур мен.— Бирээде, орус дылды өөрединге өскерилбес шуут быжыг турар шынтарыы айтылааары чугула. Ийиде, өөреникчилерге билигниң болгаш чаңчыгыышкынның ылап-ла чаңгыс аай хемчээлдиг болурун школа бүрүзүнге программаларга тодарадыр. Үште, орус дыл дугайында чүгле теория талазы-биле медээ бээр эвес, а орус дылды практика кырынга өөренирин чедип алыр. Дөртте, орус дылга чугаалаарын, номчуурун болгаш бижиирин сырый холбаарын бодун бурунгаар көөр.

Орус эвес уругларга орус дылды өөредип, башкылаарының дугайында Надежда Константиновнаның сүмелериниң чиге, тодаргайын болгаш эптиг шынныын кайгаан мен. Төрээн дылын баштай эки билип албайн чыткаш, өске дылды өөренири база берге, ынчангаш Надежда Константиновна өөредилге планынга төрээн дылды башкылаарының шактарын хөйнү киирерин сүмелеп, ынаар база кичээнгейни салып турган.

Ол мынчаар каяа-даа катап-катап чугаалаар чораан:

— Төрээн дыл дээрге национал республикаларга болгаш областарга өөредилгениң кол өзээ боор артар ужурлуг.

Чаа өөредилге планнарын болгаш программаларын тургузарда Крупскаяның чагыг сүмелерин барымдаалап көрүп турган.

1938 чылдың ноябрь 11-де Москвага орус эвес школаларга орус дыл башкыларының Бүгү-россия чөвүлел хуралы болган. Аңаа Надежда Константиновна чүве чугаалаан. Мен ооң ол чугаазын кыска-биле демдеглеп алган мен, ол менде ам-даа бар. Орус дылдың ужурдуг дугайын ол база катап тыныыткан, чурттуң өске аймак улустарынга орус культураның чаагай салдарының дугайында ол чугаалаан.

— Орус дыл дээрге масса чоннуң интернационалистиг кижилерин күштүг чепсээ, ССРЭ-ниң улустарының найыралын быжыглаарынга улуг чөленгиижи болган. Ынчангаш харып Владимир Ильич Россияның бүгү улустарынга орус дылды черле өөредирин чугулалап көрүп чораан —деп, Н. К. Крупская чугаазынга демдеглээн.

А. ГРИГОРЬЯН.

РСФСР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, физика-математика эртемнериниң доктору, профессор.

«БАЛЕТ КЕЖЭЭЗИ» ЧАЛАП ТУР

Бөгүн февральдың 19-та Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга «Балет кежээзи» болур. Ук театрда тургустунган тыва балет бөлүү ол концерти-биле бодунуң амыдыралын эгелээри ол. Ынчангаш 1989 чылдың февраль 19 тыва балеттиң тургустунган хүнү болур. Ооң бүдүүзүнде балет бөлүүнүң удуртукчузу Вячеслав ДОНГАК-биле бистиң корр. Чооду Кара-Күске ужурашкан.

— Вячеслав, бо хүнну дыка үр манадывыс. Балеттиг бөлүүнү, ону тургузары белен эвес ышкаш.

— Бистиң республика, ооң Культура министерствозу балет бөлүүн тургузар дээш улуг күштү үндүрген. Фрунзениң болгаш Улан-Удэниң хореография училищелеринче баштайгы уругларны өөредип чорутканывыстан бээр эвээш эвес үе эрткен. Мен бодум дооскаш бээни каш чыл ажылдап каавтым. Ам-на, харын, үр манаан чоннуң-даа, бистиң боттарывыстың-даа күзел-соруувустуң боттаныр турары бо-дур.

Бис бо хүнну дыка манап келген бис. Бисти өөредип чорударда-даа, өөренип турувуста-даа, барган дораан мергежилдер аайы-биле ажылдап эгелээр силер деп турду. Ооң балет бөлүү маңаа чок болганындан чамдыывыс филармонияга ажылдап, шуут ажыл чок-даа артып турдувус. Бодунуң балет мергежили-биле ажылдавайн чорууур артистер ам-даа бар. Ындыг чорук артистерниң боттарынга-даа берге, күрүнеге-даа каража. Шынап-ла, бисти өөредиринге хөй чарыгдал үнген болгай. Ам бичии бөлүк болуп, чоңга бараан болур үевистиң келгени бо-дур. Ынчангаш бо кежээни, черле февральдың 19-ун, бөгүнден эгелеп балет концерттерни көргүзер болганывыста, тыва балеттиң тургустунган хүнү дизе черле ажырбас.

— Шын, харын, ол бистиң республиканың культура амыдыралынга байырлал хүнү болур. Ынчаарга Тыва Арат Республика үезинде база балеттиг турдувус.

— Ийе, балет студиязы Кызылга ажылдап турган. Аңаа Совет Эвилелиниден биске дузалажып келген башкылар башкылап турганнар. Ооң үнген балериналарывыс ам-даа уттундурбаан, олар ооң мурнунда ындыг уран чүүл көрүп чорбаан чоңга танцының аргалары-биле кайгамчыктыг овур-хевирни бараалгатканнар. Оларның дөртен чылдарның эгезиндеги көргүзүглерин чок бо хүннерде безин чугаалажып турар. Ынчангы хат-салгын дег кыстар —амгы хоочуннар —Ажыкмаа, Сай-Хоо, Бады-Сагаан болгаш оон-даа өскелер ол үени өөрүшкү-биле сактып, аныяктар-биле ужуражылгаларга чугаалап турарлар. Оларның бүгүнүг ажылдавызын салгаар үлүг бөгүн биске таварышкан-дыр.

— А ол салгакчылар чогум кымнар силер?

— Бистиң бөлүувүсте он ийи кижи бис. Шуптувус хореография талазы-биле тускай эртемниг, колдуунда дуржулгалыг: филармонияга ажылдап чораан. Красноярскиниң хөгжүм-комедия театрындан Сергей Ешенко биле Георгий Зайцев чалаттырып келген. Ооң ынай Галина Еизак —балетмейстер-репетитор. Айлана биле Демир-оол Чанзаппар, Аркадий Август-оол дээш, Тываның культура амыдыралынга билдингир апарган артистер чүве.

РЕСПУБЛИКА ОЛИМПИАДАЗЫ

Кызылдың педагогика институдунуң биология кафедразы, башкылар билиин бедидер институт болгаш аныяк натуралистер станциязы февраль эгезинде школачыларның республика олимпиадазын организастап эрттирген. Аңаа республиканың бүгү шупту школаларының 7-10 класстарының өөреникчилери киришкен.

Олимпиаданың баштайгы хүнүнде өөреникчилер ботаника, зоология, анатомия база кижиниң болгаш дириг амытаннарның физиологиязының, ол ышкаш ниити биология талазы-биле теоретиктиг айтырыгларга харыылаан. Харыылар эртемнер аайы-биле жюри кежигүннерин өөртпээн. Чижээ, оңгу класстыларден чангыс-даа кижи ядро чок клетка бар бе, чок бе дээрзинге хамаарыштыр шын харыы бербээн. Генетика талазы-биле оналга база-ла бергедээшкинни болдурган.

Олимпиаданың ийиги кезээ практиктиг болган. Аңаа өөреникчи бүрүзү бодунуң шилип алганы-биле ботаника, зоология болгаш ниити биология эртемнериниң беш айтырыгларынга харыылааннар. Харыылар оларның экологияга, долгандыр турар бойдус камгалалынга сонуургалы улуг дээрзин херечилээн.

Бии-Хем болгаш Каа-Хем районнарының командалары алдан эки белеткелдиниң көргүскеннер, а Кызыл, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем районнарының өөреникчилериниң билиин кошкак хээрзи илерээн. Ол районнардан келген чаңгыс-даа өөреникчи шаңналдыг черни албаан.

Олимпиадага Кызылдың башкы институдунуң биология кафедразының чанында аныяк биологтар клувунуң кежигүннери база киришкен. Олардан Аяс Маадыз эң хөй балдды ап, ханы билиглиин көргүскен болгаш олимпиаданың тиилекчизи болган. Ол ышкаш Кызылда № 15 школаның өөреникчизи Юлия Калугина (башкылары И. Н. Агбан, Т. С. Свинцова) база эки билиглиин көргүскен.

Олимпиадага шаңналдыг черлерни алган өөреникчилер Куйбышев хоорайга болур өөреникчилерниң Бүгү-россия биология олимпиадазынга барып киржир.

Урана ОНДАР.

Пединститутуң биология кафедразының ассистентизи.

ӨСКЕРИЛГЕЛЕР ТУРАР БЕ?

СПОРТ

Чурттуң бирги чери дээш футболга чемпионады март 11-де эгелээр. Бо делгеренгей апарган оюндан чаа сезонда чүнү манап болурул? Чемпионат эгелээр бүдүүзүнде спортчуларны, тренерлерни кандыг-кандыг айтырыглар дүвүредип турарыл? ССРЭ-ниң Спорткүркомунуң футбол болгаш хоккей эргелелиниң начальниги Вячеслав Колосков бо болгаш өске-даа айтырыгларга СЭТА-ның корреспондентизинге мынчаар харыылаан.

— Келир сезон солун болуушкуннар-биле байлак болур дээрзинге бүзүрээр мен. Бүгү-эвилел чемпионады, Европаның кубоктары дээш маргылдаалар, делегей чемпионадының түңнел оюннарынга киржир эрге дээш шилилге ужуражылгалар —хөй санныг аарыкчыларны, тренерлерни, специалистерни сонуургадып, дүвүредип турар айтырыглар ол-дур. ССРЭ-ниң Футбол федерациязының кубогун чаалап алырының баштайгы оюннары февраль 26-да эгелээр. А бо чылгы чемпионат эрте, октябрь 28-те доостур. Үе чыыг болганда, футболистер хаалгыг стадионга ойнавайн баар аргалыг.

Чурттуң шилиндек командазының мурнунда улуг шылгалда туруп турар. Бистиң командавыс апрель 26-да делегей чемпионадының шилилге оюнун ГДР-ниң шилиндек командазы-биле эрттирер. Ооң соонда, май 10-да, Турцияга баргаш, ол чурттуң футболистери-биле ойнаар. Дараазында Исландияның шилиндек командазы-биле май 31-де Москвага, Австрияның-биле сентябрь 6-да, ГДР-ниң-биле ноябрь 8-те ужуражыр. Сөөлгү ийи ужуражылганы бистиң командавыс удурланыкчыларының шөлүнге эрттирер. Эш хуу ужуражылгаларын база эвээш эвести планнаан. Ынчангаш футбол шөлдеринге көнчүг «эзиг» болур деп чүве билдингир ышкажыл.

Улуг өскерилгелер маргылдааларны эрттиреринин чурумунга база болур. Ынчангаш команда бүрүзүнүң каяа, кажан, кымның-биле ойнаарын барымдаалап көрүп турган, календарьны өскерткен бис. Ону ынчаар кылырынга тренерлер идепкейлиг киришкен.

— ССРЭ-ниң футбол эвилелиниң тургузарының айтырыы ам канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

— Ооң уставының баштайы төлевилели улуг маргылдааны болдурган. Ол талазы-биле шиитпирлээр, сайгарар айтырыглар хөй. Кол-ла чүве ону кымның, канчаар акшаландырарының айтырыы болур. Мону дораан шиитпирлээри шала бергедеп турар.

— Ам совет спортчулар даштыкы клубтарда ойнап турар болгай. Бо чогум быжыг туруш боор болур бе?

— Ында коргунчуг чүве чок. Чооктан бээр спорттуң дыка хөй хевирлери профессионал апарган. Даштыкыга барып ойнаар дээн спортчуларга бистер шаптыктавас бис. Ындыг практиканы улам сайзырангайжыдар бис. Гаврилов, Шавло, Хитиятуллин, Блохин, Бурян, Дасаев, Заваров бистиң чуртувуска футболду хөгжүдеринге болгаш пропагандалаарынга хөйнү кылганнар. Олар совет спортту даштыкыга төлептиг төлээлеешиннер. Бистер бистиң клубтарывысче сурагжыг спортчуларны база чалаар бис.

— Белеп эвес айтырыг-дыр. Чылдагааны мындыг. Футбол бүдүрүкчү эвес адырга хамааржыр болгай. Ындыг болганда, ону олче шилчидери дыка берге. Амдызында бистиң клубтарывыс долу бот-орулга-чарылгалыг, боттарып акша-хөреңгини чартык кезии-биле хандыртынып турар болгаш бюджеттиг деп үш бөлүкке чарлып турар. Командаларның хөй кезии ийиги бөлүкке хамааржыр. Ындыг болганда, ам кол-ла чүве, стадионнарже аарыкчыларны хөйү-биле хаара тудары болгаш реклама дээш төлээриниң орнун тургузуп шыдаар аргалыг акшаландырыкчыларны дилеп тывары. Ону даштыкыда дыка чедиишкиниг чорудуп турар. Бир эвес бот-орулга-чарылгаже шилчиир дээр болза, шак ындыг орукту шилип алыры ажыктыг дээрзинге бүзүрээр мен.

(СЭТА).

НЕМЕЛДЕ ТӨЛЕВИР

«Электрон» деп эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынында күш-ажылчы коллектив чөвүлели оругазы кижи бүрүзүнге 70 руб четпейн турар өг-бүлелерге немей төлевир бээр деп шиитпирлээн. Бо дугайын тайылбырлап бээрин «Правда» солунунуң корреспондентизи ук чөвүлелдиң даргазы Е. Цемрюктан дилээн.

— Билдингир айтырыг: дузаламчы ындыр акша-хөреңги кайын кээп турарыл?

— Бистиң коллектив — каттыжыышкынның бүдүрүлге адырларындан бот-акшаланыышкынче киргениниң баштайгызы. Эгелеп башкарылганы эде тургузуп, бүдүрүлгени чаартып тур бис. Ооң түңнелинде үндүрүп турар барааннарның саны көвүдээн. Сөөлгү үш чылда арыг орулга 5 катап өскен. Мындыг байдал социал хандырылгаже болгаш материалдыг деткимчеже акша-хөреңгини шилчидер арганы берген.

— Ажылдап алган акша-хөреңгини кандыг янзылыг чарыгдап тур силер?

— Кол кичээнгейни бүдүрүлгени чаартырынче болгаш ажылдаар байдалды экижидеринче угландырган. Чурттаар чер-биле хандырарының программазы күүсеттинип эгелээн. Ажылчыннарже болгаш аныяк өг-бүлелерже кичээнгей онзагай. Бажыңны төлевилээриниден эгелээш дуу-гүрүң ээлеринге хүлээдиринге чедир боттарывыс кылып турар бис.

Чаа бажың алыр ээлчег өй-шаанда чедип келир болганда, ээлчегде турар болгаш кооперативте акшазын салгаш бажың тударынга киржип турарларның саны эвээжээн. Бо айтырыгны өөренип көрүп турар бис.

Акша-хөреңги бар болганда, культура-кадыкшылга комплекизин тудар арга бар апарган. Культура ордузу, спортзалдар, эштир бассейн ында кирип турар. Кадыкшылга лагерьлерин сайзырадып турар бис. Оларның турар черлери —Кавказтан болгаш Крымдан эгелээш, Барпат дагларының база Львов чөогунуң каас-чараш черлеринге чедир.

— Чедир хандыртынмайн турар өг-бүлелерге немелде төлевир бээр дугайында шиитпир канчап тургустунуп келгенил?

— Бир катап чиңгине директор Виктор Александрович Рыбинкога күш-ажылдың хоочуну дилег кылып келген: «Кадайым-биле 11 уруглар өстүрүп турар улус бис. Ол хире санныг кижилерге чурттаар бажың тудуп алырынга дузалажып көрүңер». Дилегин хандырган. Ынчан чөвүлел хөй уруглар болгаш хандырылгазы четпес өг-бүлелерниң чурттап турар байдалын анализтеп көрген. Бистиң бүдүрүлгениң чедиишкиннери дыка хөй өг-бүлелерге дээштиг болбайн турары илерээн. Моон түңнелинде мындыг шиитпир үнген. Бистиң шиитпирививисти коллектив деткээн. Ол сорулгага бо чылдың фондузундан 220 муң рубльди үндүрген бис.

«АЛЛО» ДЕП-ЛЕ ТУРАР

Элдеп чоор, Мерген Мергенович! Бистиң бо сайзыраңгай үевисте телефон-биле кижи чугаалажып шыдавас деп. Чогуур саннарны долгап аар сен, көңгүс өске кижи үнү үнер. База катап тырыккылаптыг орар сен. Дөмей-ле херегдээн кижиң болбас. Элдеппейлиг болган черним адрези — Өвүр район.

Сыр өске кижи-биле, таныжып, билчип албайн чыткаш, канчап чугаалажыр. Чүгле «Алло!», «Алло!» деп алгырардан башка. Ооң кадыында хөй черге дүвүреткениң дээш, бо-руун база мииңир сен. Оон башка аас-дыл үнүп болур. Шала хедер кыстар чанчаптып болур. Чугаа эреп тур деп бодаза канчаар.

Телефон долгаан кижи дери төгүлгүже дээр кээп хинчектенир. Бир долгаарга, албан чери, бир долгаарга, бажың, чамдыкта эмнелге, чамдыкта садыг.

— Алло, кайда барды бо?

— Аа, мен өскээр долгаар болдадым, буруулуг болдум.

— Алло, школа бе бо, чок бе? Силерниң номериңер каш ирги?

— Ыы, өскээр барган-дыр.

Элээн үр-ле мынчаар чугаалашкан соонда, ажыл шагы эгелевээнде-ле, телефон долганчызының арны хуулуп, сөөлүреди аппарат тудааш дыызыды мажып каап орар апаар. Кылык-чарын та чеже кижи төп турар чүве. «Сандараан харылзаа ийин бо»—деп мындыг түңнелге кээп турар апарган.

Хандагайты суурнуң иштинге чугаа кылырга, өскээр баарындан эрткеш, мыды читкеш туруптар, аас шымлааш соксавайн баар. Суурлар-биле харылзажырындан улус шуут чалданыр, аңаа коштуна бээринге бүзүрел өшкен.

«Аарыг» болган бо кемни эдип алыр арга та канчап тывылбайн турар чүве? Элдептиг-ле чүүлдер бар ийин моң, Мерген Мергенович. Силерниң дузаңар херек апарган-дыр ийин.

Харылзаа белдиринин начальниги, аныяк коммунист харылзаа талазы-биле тускай эртемниг кижи Владимир Монгуш боду канчаар долгаар турар ирги?

Телефон харылзаазының дугайында айтырыгны район Советиниң сессиязынга депутаттар «Торгалыг» совхозтуң Кадый-Бажы хойжу бригадазының малчыны К. Донган, «Ак-Чыраа» совхозтуң саанчызы М. Севекпит болгаш оон-даа өскелер көдүрген. А хамаарылгалыг эштер амга чедир четпестерин этпейн-даа, кулаан кыскаш олуруптаан.

Торгалыгга солун, сеткүүл ол хонуктан ара чок чедер. Күжак солунну кайызындан эгелеп номчуурун улус айын тыппайн олуруптар. Суурлар хамаанчок, район төвүнүң почтазын дыштаныр хүннерде чыып алгаш олуруп ам чаныылчып бар чыдар.

Харылзаачылар коллективиниң дорт ажылынга хамаарылгазын кошкадып турарында чүве-ле бар. Ажылынга тоомча чок чорук, аажы-чаңны сула салырынга чедирип турар апарган. Ийи кижи арага кылып алгаш, ажылче барбайн, арагалап турган, шагдаа чери кирген. Баш эттеп-геннерин хай дивес болза. Хоржок ийин, Мерген Мергенович. Ол арагачыларның бирээзи артында-ла партия кежигүнү турган дивес силер бе. Ам харын ол арыг аттан ону чайлаткан.

Амдызында «Алло!» деп алгы үнерден башка, чугаа кылыр арга чок ийин.

Маадыр-оол ДАНЗЫ.

Парлалганың арыннарындан

СТАЛИННИҢ АЖЫ-ТӨЛҮНҮҢ ДУГАЙЫНДА

И. В. Сталинниң дугайында хөй чүүлдер парлалгага үнген болгаш үнүп-даа турар. Ынчаарга ооң ажы-төлүнүң дугайында, оларның салым-чолунуң дугайында эвээш чүүлдер солуннарга, журналдарга парлаттынган. Ынчангаш ол дугайында дараазында доңчу тайылбырны парладывыс.

И. В. Сталин ийи оол, бир уруглуг турган. Улуг оглу Яков Иосифович Джугашвили 1908 чылда Баку хоорайга төрүттүнген. Ол —И. В. Сталинниң болгаш Екатерина Сванидзениң оглу, иези божаан сөөлүнде удаваанда тифтен аараш өлген. Бичии оолду Екатерина Сванидзениң улуг угбазы Александра өстүрүп каан. 1921 чылда Яков адазынга кээп, Москвага чурттай берген. Аңаа ортумак школаны дооскан, ооң сөөлүнде Ленинградка чурттап, рабфакка өөренип, электростанцияга ажылдап турган. Хоорайның институттарының бирээзинге механика факультединге өөренип кирген болгаш Москваже ээп келгеш, демир-орук транспортунуң инженерлериниң Москвада институдунче шилчиттирип алган. Институтту дооскан сөөлүнде амгы «ЗИЛ» заводтуң чылдыылга төвүнүң инженеринге ажылдап кирген. Адазының негелдезин ёзугаар 1937 чылда Ф. Э. Дзержинский аттыг артиллерия академиязының кежээки салбырынга өөренип кирген болгаш, ону 1940 чылда артиллерияның улуг лейтенантызы дужаалдыг дооскан. Партияга 1941 чылда кирген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринден эгелээш-ле Яков Джугашвили чаалажып турар шериглерниң хүрээлеңинче чорударын дилеп турган. Удаваанда ону 14-кү бронетанк дивизиязының 14-кү артиллерия полугунуң бир батареязының командиринге томуйлаан. Витебск хоорай чоогунга немец-фашистиг шериглерниң үшкү танк бөлүүнге удур ол батареяның дайынчылары чедиишкинниг тулчуп турган. Ынчалзажок фашист эжелекчилер оларны бүзээлепкен. Ада-чурт дайынының чээрби бешки хүнүнде Яков Джугашвили бүзээлеткен дайынчылары-биле кады фашист эжелекчилерниң дээрбээнден чаза бузгап үнерин оралдашкан, ынчалзажок медерелин оскундур балыгланган чыдырда, ону дайзыннар тудуп алган.

Фашистерниң холунга кирген Я. Джугашвили төлептиг чоруун көргүзүп, дайзынның талазынче кирер дугайында немец эжелекчилерниң бүгү саналдарындан шиитпирлиг ойталаан. Туттурукчунуң кадыг-берге байдалдары, ынжанышкыннар, көгүдүүшкүннер оон тура-соруун сый шаап шыдаваан. Оглун туттурган немец генералдар-биле орнаар дугайында санал И. В. Сталин мынча деп харыылаан: «Солдат-биле маршалды орнаштырбас кижи мен». Ол харыызының дугайын Я. Джугашвили база дыңнаан. Туттурган совет шериглер турган Любек лагериниден дезип үнерин ол оралдашкан, ынчалзажок оозу чедиишкин чок болуп, база катап туттурган. Ооң сөөлүнде ону дендии дерзии лагерьже — Заксенхаузенниң лагеринче шилчиткен, ортан «дезерин оралдашкан» деп чылдак-биле фашистер ону 1943 чылдың апрель 14-те боолап каан.

Сталинниң ийиги оглу Василий 1921 чылда Москвага төрүттүнген. Авазы Надежда Сергеевна Аллилуева. 1938 чылда 9 классты дооскаш, ужудукчуларның Кызыл Туктуг Качинск шериг школазынга өөренип кирген болгаш, ону 1940 чылда доозуп алган. Совет Армияның Шериг-ужар чүүл Күштеринге ооң өөредилгези болгаш албаны ол үеден соңгаар эгелээн. Шүүргедекчи 24-кү ужар чүүл дивизиязының 16-гы шүүргедекчи ужар чүүл полугунга үр эвес үеде албан эрттирген сөөлүнде, 1940 чылдың сентябрьда Шериг-ужар чүүл академиязының командирлер факультединге өөренип кирген болгаш, аңаа 1940 чылдың декабрьга чедир турган. В. И. Сталин ол чылын партияга кирген. 1941 чылдың январьда ону Липецкиниң ужудукчулар билиин бедидер курузунче өөредип чоруткан. Ону дооскан сөөлүнде Василийни Кызыл Армияның Шериг-ужар чүүл Күштериниң эргелелинге инспектор-ужудукчу кылдыр 1941 чылдың майда томуйлаан. 1941 чылдың сентябрьдан 1943 чылдың январьга чедир Шериг-ужар чүүл Күштериниң инспекциязының начальниги болуп ажылдаан. Ооң сөөлүнде ону гвардейжи 32-ги шүүргедекчи ужар чүүл полугунуң командиринге томуйлаан, ону 1943 чылдың дургузунда удуртуп келген. Ооң сөөлүнде шүүргедекчи шериг-ужар чүүл дивизияларының командиринге ажылдаан.

Дайын доозулган сөөлүнде шериг-ужар чүүл каттыжыышкыннарының командиринге, а 1948 чылда Москваның шериг округунуң ужар чүүл Күштериниң командылакчызынга томуйлаткан. Ынчаарда аңаа ужар чүүлдүн генерал-лейтенантызы дужаалды тывыскан. 1952 чылда ужар чүүл парадыын чедиишкин чок организастааны дээш В. И. Сталинни ол албан-дужаалындан дүжүрген болгаш, К. Е. Ворошилов аттыг Шериг академиязының ужар чүүл факультединиң дыңнакчызы кылдыр өөредип чоруткан. Ынчалзажок ол үр өөренмээн: 1953 чылда И. В. Сталин өлген сөөлүнде ол чылдың мартта Василий Сталинни шериг хевин кедер эргези чок кылдыр шериг албанындан курлавырже халап үндүрген. Сөөлгү чылдарда Казань хоорайга чурттап турган. 1962 чылдың март 19-та В. И. Сталин аңаа өлген, ону ында оруяжыткан.

И. В. Сталинниң уруу Светлана — Василийниң төрээн дуңмазы. Ол 1926 чылда Москвага төрүттүнген. Гуманитарлыг эртемнерже чүткүлдүүн көргүспүшаап, ортумак школага эки өөренген. Москваның М. В. Ломоносов аттыг Күрүне университединге 1943 чылда өөренип кирген болгаш, ооң ийи факультеттерин: төөгүнүң, а ооң сөөлүнде—дылдың чедиишкиннииг дооскан. Университет сөөлүнде СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының аспирантуразын дооскан болгаш, дыл эртемнериниң кандидады деп эртем адын камгалап алган.

1957 чылда Сталинниң фамилиязындан ойталаан болгаш, иезиниң — Аллилуеваның фамилиязын алган. Светлана Аллилуеваның хуузунда амыдыралы нарын болган. Бистиң чаңгыс ада-чурттугларывыска болгаш өске күрүнелерниң хамаатыларынга каш катап ашакка барган. Олардан үш ажы-төлдүг. Ооң биче уруу Ольга Питерс 1971 чылдың май 27-де АКШ-ка төрүттүнген. Мөчээн ашааның магадоҗун үдээри-биле 1967 чылда С. И. Аллилуева Индияже чоруткан болгаш ооң сөөлүнде АКШ-ка, Англияга чурттап турган. Аңаа ол номнар бижээн, оларның иштинде «Өңнүүмге 20 чагаа» (АКШ-ка парлаттынган), «Ырак үннер» (Индияга үнген) деп номнарны чогааткан. ССРЭ-же дедир чанып келирин чөпшээрээр дугайында ол 1984 чылда Совет чазактың дилегни Англияга тургаш кылган. Бистиң чуртувуска доктаамал чурттаар чер кылдыр Тбилиси хоорайны С. Аллилуева ынчаарда шилип алган, аңаа ийи өрээлдиг квартираны берген, пенсияны тывыскан, тускай машинаны бызыктаан. Ынчалзажок бодунуң өзүп келген уруглары-биле хууда амыдыралы таарышпаан болгаш ССРЭ-ден үнүп чоруурун чөпшээрээр дугайында Совет чазактан дилээн. Амгы үеде АКШ-та чурттап олурар.

А. РАЙХПАУМ.

Төөгү эртемнериниң кандидаты.

БӨЛГҮМ УДУРТУКЧУЗУ

•Солун кижи•

Ынчаш «Меңгүлек» чечен чогаал болгаш хөгжүм каттыжыышкынының кежигүннери-биле ужуражылга болуп турган. Ооң киржикчилери боттарының чогааткан шүлүктерин, кыска рассказтарын чоңга таныштырып, улаштыр-улаштыр сценаже үнүп турду. Алызындан шимгенгир, хөглүг болгаш баштаксымаар Хураган-оол башкы бо үнүп келди. Ол школазында бодунуң удуртуп турары «Чонар-даш» чечен чогаал бөлгүмүнүң ажыл-чорудулгазының дугайында кыска дыңнадыгны кылгаш, сценаже бодунуң өөреникчизи Саша Бичелдейни чалады. «Тайбың» деп шүлүүн ол номчааш, мындыг одуруглар-биле доосту:

«Делегейде хамык чоннуң
Дээди сүлде сөзү—Тайбың!
«Дайын-чаа-ла болбазын»
деп
Тайбың чоннуң сөзү
ындыг!»

Ол көрүлдеге Түлүш Балчый-ооловичиниң удуртуп турары «Чонар-даш» деп чечен чогаал бөлгүмүнүң киржикчилери тиилекчи боор үнгеннер...

Балчый-оол биле Манмаа Түлүштер оглун, он беш кижиниң хеймери боорга, чассыдып, Хураган-оол деп адап алганнар. Бичии Хураган-оол коңгур шоваа болгаш шимченгир оол болган. Оолдуң адазы алызындан ажылгыр, дарганназа дарганнаар, чазанза чазанып, шоочa, бижек, дага согар, ыг мыжы чазаар, шанак, терге дээш кылбазы чок кижи чораан. Хураган-оол алды харлыындан эгелеп, ада-иезинге дузалажып, тараа тарып, аът, шары бажы мунуп эгелээн. Ынчан-на ооң ачазы бичии Хураган-оолду бодунуң ийзы-бүрү мергежилдеринге өөредип, аңнап-меңнээрде эдертип ап турар апарган.

Хураган-оол ада-иезинден коңгур эрте чарылган. Беш харлыг турда, авазы, он ийи харлыг турда адазы мөчээн. Хураган-оол адазының уран шеверин, дарганнаарын, чазанырын дезезе-даа, ооң оруун эдербээн. Ооң номга ынак, бижикке өөренир чуткулу ала чайгаар чая берген. Ол беш харлыында-ла «Шын» солунга тыва бижикти өөренир талазы-биле парлап турган тускай кичээлдерден боду номчуур, бижиир кылдыр өөренип алган. Школага бирги, ийиги класстарны чаңгыс чыл, үш, дөрт класстарны база бир чыл иштинде өөренген.

1959 чылда башкы институдун доозааш, 40 чыл иштинде үүрүктел чок башкылап келген. Ол амгы үеде Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг ортумак школазында улуг башкы. Шаталовтуң, Ильинниң методиказының идеяларын бодунуу-биле сайзырадып ажылдап турар. Түлүш Балчый-ооловичиниң бир класстан эгелээш, оңгу классты доостурган өөреникчилери Светлана Бурундукай, Анна Байыр, Салбак Мижит-Доржу, Светлана Санчат олар база-ла башкызы-биле кады чаңгыс школада ажылдап турарлар. Хураган-оол башкының доостурган өөреникчилеринден үжен дөрт кижи башкылап, он ийи кижи улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында эки ажылдап чоруурлар.

Ол боду бо хүннерде чартыкчы-чогаадыкчы башкыларның чаа чүүлдерин кичээлдеринге ажыглавышаан, бодунуң арга-дуржулгазын апыяк башкыларга дамчыдып чоруур. Тыва дыл башкыларының талазы-биле районнуң дыл башкыларының дуржулга солчуушкунуң ийи чыл улаштыр организастап эрттирген болгаш бо чылын база эртирер деп турар.

Ооң удуртуп турары чечен чогаал бөлгүмүнде дөрт класстан эгелээш он класска чедир үжен ийи өөреникчи киржип турар. Оларның чогаалдарын чыып бижээн улуг альбомну көргүстү. Ында шүлүктерден аңгыда кыска тоолдар, үлегер домактар, чечен чугаалар болгаш ниитизи-биле бир муң ажыг чогаалдар бар.

Түлүш Балчый-оолович — илеткейлиг хөй-ниитичи. Ол Кызыл-Даг суурда эш хуу суглуунуң даргазы. Суурнуң бүгү-ле культура-массалыг ажылдарының доктаамал удуртукчузу болгаш киржикчизи. Болу районга болгаш республиканга эрткилээн уран чүүл фестивальдарының лауреады. Районга бот-тывынгыр уран чүүлдүң сайзыралы дээш улуг-хуузун киирип, апыяк-эскенге үлегерин көргүзүп чоруур, бот-тывынгыр композитор болгаш шүлүкчү. Ооң бижээн чамдык ырлары болгаш шүлүктери парлалгага база үнгүлеп турар. Түлүш Балчый-оолович үш уруглуг. Улуг уруу эмчи, ортун уруу комсомол райкомунда инструктор, хеймер оглу шериг албанын эрттирип турар.

Өгнүң херээжен ээзи Александра Хертековна Хураган-оол Минусинскиниң культура-чырдыкшылгакыш школазын бежен чылдарының төнчүзүнде дооскан. Амгы үеде ол база-ла Кызыл-Даг ортумак школазында ыры, музыка башкылап, бичии чаштарны кижизидеринге болгаш районнуң культура амыдыралын хөгжүдеринге улуг-хуузун киирип турар.

Түлүш Балчый-оолович улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң негелдезинге дүүштүр чаа-чаа арга-методтарны дилеп, хей-аът киргеп ажылдап турар.

Базыр-оол ЧҮЛЬДҮМ-СҮРҮҢ.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың даштыкы херектер министри Абдул Вакиль түс чериниң болгаш даштыкы журналистерге парлалга конференциязын эрттирген.

Конференцияның киржикчилеринге чүве чугаалааш, Женевага чедип алдынган дугуржулга ёзугаар Совет Эвилелиниң бодунуң шериин Афганистандан февраль 15-те бүрүнү-биле үндүрүп апаргазын дыңнаткан. Афганистанны долгандыр боол турар болуушкуннарны тайбың арга-биле шиитпирлээр талазы-биле Женева дугуржулгазының бир кол пунктузунуң ындыг ямылыг күүсеттингени ол дениксээрге байдалды экижидер дээш ССРЭ биле Афганистанның боттарындан хамааржыр бүгү чүүлдерни кылып турарының тодаргай херечизи болур.

Афган улустуң дүрүм ёзугаар тургузуп алган чазаанга удур дайынны үргүлчүлээри база оппозицияда турар күштерниң Пакистанның дузаламчызы-биле «шилчиишкин чазаан» болгаш консультативтиг чөвүлелди (ону шуры деп адаар) тургузар деп негелдези афган улустуң эрге-ажыктарынга дүүшпес деп, министр демдеглээн. Ындыг чөвүлелди тургузары канчап-даа таарышпас, чүге дээрге ааа Афганистанның бүгү чонунуң төлээлекчилери эвес, а чазакка удур туржуп турар бөлүктерниң баштыңнары кирерин күдеп турар.

Пакистанның чамдык күрүне удуртукчулары «Афган-пакистан» деп конфедерацияны тургузар деп турарын медеглээн. Ындыг медеглелди афган удуртулга чурттуң иштики херектеринге холгаарлаашкын деп санап турар.

Афганистанның дайзыннары чурт иштинден совет шериглериниң үнүп чорупканын ажыглап алгаш, янзы-бүрү сүлчээлерни кылып, чардаттынмаза дайынны уламчылап турза-даа, афган улус бодунуң хамаарышпас чоруун камгалап ап шыдаар деп, ол чугаалаан. Афганистанның дайзыннары чуртту баштап турар Афганистанның Улусчу-Демократтыг партиязын коммунистиг партия деп санап турар. Ол коммунистиг партия эвес, а бодунуң хүрээлениинде чурттуң национал-патриотчу күштерин каттыштырып алгаш, төрээн чуртунуң демшилгези болгаш хөгжүлдези дээш демисежип турар партия болур деп, Абдул Вакиль түңнелинде чугаалаан.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОВЕТ УДУРТУКЧУГА ШАҢНАЛ

ДЕЛИ, (СЭТА). Индияның бот-боттарын билчириниң делегей институду бодунуң «1988 чылда бот-боттарын билчириниң делегей маадыры» деп дээди шаңналын М. С. Горбачевка тывсыр деп шиитпирни хүлээп алган. Институттуң хүлээп алган шиитпиринде: «Совет удуртукчу делегейниң дупиктүрлүг чоруун чавырылдырарынга, ийи улуг күрүнениң аразынга бот-боттарынга бүзүрешпес чорукту болдурбазынга, бот-боттарын билчиринге дидим болгаш шиитпирлиг салышкынны киирген. Ооң түңнелинде кижи төрелгетениниң ядролуг дайынның халавындан чайладырынга таарымчалыг байдалдар тургустунган болгаш бөмбүр-экте тайбың быжыгып орар» деп бижээн.

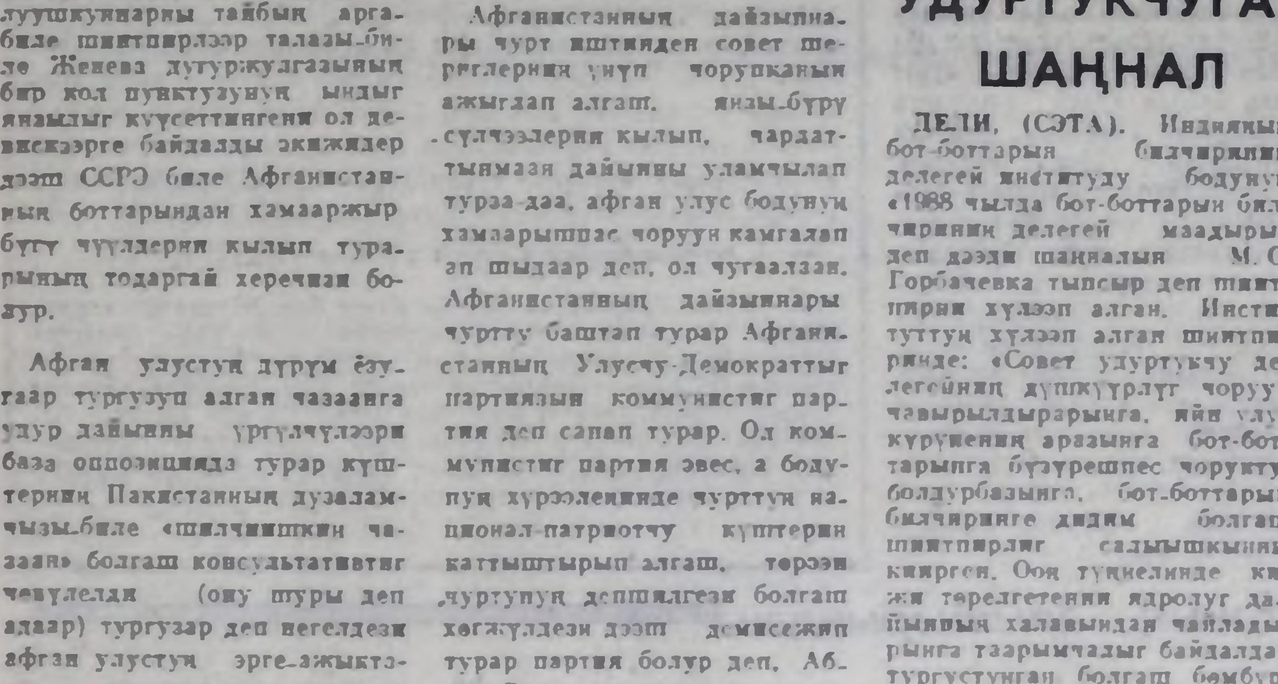

Лондоннуң эрге-чагыргазының күткүүшкүнү-биле Соңгу Ирландияда эгелээн ажык хамааты дайын ам 20 чыл хире үеде үргүлчүлеп турар. Шажын-чүдүлге айы-биле бот-боттарынга удур демисежип турар кижилерниң холундан барык 4 муң хире кижи өлүрткен. Он муң ажыг кижи балыгланып бертинген.

ЧУРУКТА: өлүм-чидимге таварышкан ирланд өг-бүле.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 20-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— ТТ экранында эң баштай. «Сибириада». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 9.45 — Мультфильмнер. 10.15 — Хөглүг стартар. 11.00 — Медээлер. 11.10— 12.10 — «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Соңгуулдаларга уткуштур. 15.50 — Барымдаалыг фильмнер. 16.20 — Б. Феоктистов ойнаар (домбура). 16.40 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00— Уруглар шагы. 18.00 — «Агро». Тележурнал. 18.30 — Поэзия минуталары. 18.35 — К. Сен-Санс. Концерт. 19.00 — «XIX партконференцияның угланышкыны-биле». «Концерн деп чүл?» Ленинградтың бүдүрүлгелериниң ажылының дуржулгазының дугайында. 19.30 —Лириктиг концерт. 19.50 — Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешииниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35—Соңгуулдаларга уткуштур. 21.45 — «Маршал Рокоссовский. Амыдыралы болгаш үе». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15 — Бөгүн делегейде. 23.30 — 01.25—Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 —Төөгү. 8 класс. «Садым-чолуңус-биле чоргаарланыр бис». 9.05 —Итали дыл. 10.05— Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 —Төөгү. 5 класс. Бурунгу Грецияның театры. 11.05 — «ТелеЭКО» журналга капсырылга. 12.05 — «Дивизия командириниң хүнү». Уран-чечен фильм. 13.35 — Медээлер. 13.45 —«Бойдус-биле эптешпиг». Телефильмнер. 14.15 — 14.50 —Чиик атлетика. Европа чемпионады. Голландиядан дамчыдылга. 17.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.15 — Уругларга фильм. 18.05 — «Үежи». Аренда кереэзинге аныяктарның киржилгези. 18.45 — «Кызыл телестудияның почтазы». 19.15 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: медээлер. «Соңгуулдаларга уткуштур». «Хүн айтырыглары». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —Чиик атлетика. Европа чемпионады. Голландиядан дамчыдылга. 21.00 — «Үе». 21.35—Соңгуулдаларга уткуштур. 21.45— ТТ фондузундан. «Шуптунарга четтирдим». Уран-чечен телефильм. 23.20 — 23.55—«Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 — Медээлер. 17.15 — ТТ фондузундан. «Шуптунарга четтирдим». Уран-чечен телефильм. 18.05— Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар. 19.20 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.25 — Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. «Ырының төрүттүнгени». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Сибириада». Уран-чечен фильм. 1-2 фильмнери. 10.45 — «Ол болган... болган...». 11.00— Медээлер. 11.10 — Уруглар шагы. 12.10 — Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешии. 13.20— 14.05 —Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер. 15.30 —Медээлер. 15.45 — Соңгуулдаларга уткуштур. 15.55 — «Улусчу чогаадылга». Теледопчулал. 16.25— Мультфильм. 16.45 — «Эки, музыка». Делегейниң музыка лагери. 17.30— «Объектив». 18.00— Бүгү-эвилел болгаш делегей конкурстарының лауреады В. Романько ойнаар (баян). 18.20 — Силер мону шыдаар силер. 18.50— Бөгүн делегейде. 19.05 —«Эрге-чагырганы — Советтерге». Телекөвүрүг Москва— Одесса — Череповец. Соңгулда мурнунуң кампаниязының дугайында. 19.50 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 21.00 — «Үе». 21.30 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.40— Л. Сметанниковтуң концерти. 22.35 — Парлалга-биле ужуражылгакын. ЭДЧ амгы үе-чада. 22.50 — Бөгүн делегейде. 23.05 — 00.55 —Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Херээженнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — География. 7 класс. Чөөн Сибирьниң бойдузу. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ПТУ суртуулдарынга. Планета астрономиязы. 10.35; 11.40 — Төөгү. 6 класс. Христофор Колумбунуң аян-чоруу. 11.00 — Француз дыл. 11.30— Барымдаалыг фильм. 12.05 — «Шуптунарга четтирдим». Уран-чечен фильм. 13.40— 13.50 — Медээлер. 17.05— Медээлер. 17.15 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!».

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.25 — «Аныяк гвардия». Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге туразкааткан дамчыдылга. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —«Ырак-чоок». 20.30 — И. Штраус. Концерт. 21.00 — «Үе». 21.30— Соңгулдаларга уткуштур. 21.40 — 23.10 — А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыткалары. «Баштактаныг». «Сапыктар», «Адыг». Уран-чечен фильмнер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05— Медээлер. 17.15— «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 18.15—Мультфильм. 18.30 — «Сиваш: нарын айтырыглар болгаш келир үе». 19.00— Ритмиг гимнастика. 19.30 — Фестиваль экраны. Львовка болган аныяктар программаларының VIII бүгү-эвилел фестивалының лауреаттарының программалары. «Кара аътчыташ». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Сибириада». Уран-чечен фильм. 2-3 фильмнери. 10.45 — Медээлер. 10.55 —11.55 —«Делегейни дескидир». 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериг ансамблиниң концерти. 16.45 — «Танаиля». Телефильм. 16.55 — Уруглар шагы. 17.55 — «Депшилге. Информация. Реклама». Барыын Европа чурттарының эң чаа технологияларының дугайында. 18.40 — Бөгүн делегейде. 18.55 — Останкинонуң Концерт студиязынга «Правда» солуннуң кол редакторунуң оралакчызы, экономиктиг эртемнерниң доктору, профессор Д. В. Валов-биле ужуражылгакын. 19.55 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Н. К. Крупскаяның төрүттүнгениниден бээр 120 чыл болганынга. «Надежда». Уран-чечен фильм. 23.15 —Бөгүн делегейде. 23.30— 01.25— Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Өг-бүле академиязы. 8.45; 9.35 — Бистиң долгандыр турар бойдус. 2 класс. Бистиң Армиявыс. 9.05 —Немец дыл. 9.55 — Барымдаалыг фильм. 10.05 — ПТУ суртуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүлениң мөзү-шынар үндезиннери. 10.35; 11.35 —Физика. 6 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 — Немец дыл. 12.05— «Пенсияда солдаттар». Телефильм. 12.35— «Каратаң». Телеочерк. 12.55— Медээлер. 13.05 — Литваның камерлиг оркестриниң алдарлыг коллективиниң концерти. 13.50— 15.50 — «Маршал Рокоссовский. Амыдыралы болгаш үе». Барымдаалыг фильм. 17.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.15 — Барымдаалыг фильмнер программазы. 18.00 — «Сонуургактарга». Филология эртемнериниң кандидады К. А. Бичелдей-биле ужуражылгакын. 18.30 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Арендалыг кереэ: нарын айтырыглар болгаш дилээшкиннер». Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге. 19.00 — Медээлер.

МОСКВАДАН

19.10— Бут бөмбүг. Эш хуу ужуражылгакын. Болгария биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (19.55)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00— «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— 23.20— Спортчу программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 — Медээлер. 17.15 — «Баштактаныг», «Сапыктар», «Адыг». Уран-чечен фильмнер. 18.40 — 19.10— Узбек ССР-ниң Күртелерадиозу. «Болбайн барып болур турган херек».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 3-4 фильмнери. 10.50— Медээлер. 11.00 — «Ырлавайн барып шыдавас мен». Очерк-концерт. 11.35 — «Володяның амыдыралы». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 13.45 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер. 14.30 — Мультфильмнер. 15.05 — Медээлер. 15.20 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.30 — Фестивальдың демдектери. Бот-тывынгыр уран чүүл чогаадылганың III бүгү-эвилел фестивалының дугайында. 16.00— Совет Армияның А. В. Александров аттыг академиктиг ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 16.55 — Е. Носов. «Тиилелгениң кызыл арагазы». 17.55 — Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү. ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол штавының начальниги генерал-полковник М. А. Моисеевтиң чугаазы. 18.10 — «Эрге-чагырганы— Советтерге». 18.40 Бөгүн делегейде. 18.55 — К. Ваншенкинниң база Я. Френкельдиң ырлары база романстары. 19.45 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 22.45 — Бөгүн делегейде. 23.00 — 00.30 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Эстафета 4х5. Херээженнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 —М. Горький. «Хартыга дугайында ыр». «Буревестник дугайында ыр». 9.05 — Испан дыл. 10.05 —ПТУ суртуулдарынга. Ниити биология. Дириг амытаннар оран канчаар сайзырап келгенил. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. Хемирикчилер болгаш койгуннар. 11.05 — Испан дыл. 12.05 —Соңгу чүк флодунуң ансамблиниң концерти. 13.15 —Медээлер. 13.25 —Чурукчулар дугайында рассказтар. ССРЭ-ниң улустуң чурукчузу А. Мыльников. 13.55 — А. Дударев — «Ашаа солдаттар». Белоруссияның Я. Купала аттыг күрүнениң академиктиг театрының фильм-шиизи. 16.10 — «Көрүкчүлер чок концерт». 16.40 — Медээлер. 16.50 —Баскетбол. АКШ-тың чемпионады. 17.50— Мультфильмнер.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Аът-чем программазы— бүгү чоннуң херээ». «Ажылчын контроль». 18.50 — Медээлер. 19.00 — «Элээди болгаш хоойлу». Хар-назы четпээннер-биле ажылдап турар эрге-хоойлу камгалал органнарының ажылдакчылары-биле ужуражылгакын.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Чөөн Сибирь» 20.30 —Спорт болгаш кижи. Владимир Сальников. 21.00 — «Үе». 21.35—Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — 00.50 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп бүгү-эвилел телеконкурзу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 —Хаак спорту. Трамплинден шураашкыннар. 18.55 — «Демир чаашкын». Уран-чечен фильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута. 8.35 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 9.35 —«Чыл үелери». 10.35 — Медээлер. 10.45 —Уруглар шагы. 11.45 — «Кырган-авам аптаразы». Йошкар-Оладан дамчыдылга. 12.15 —13.00 —«Хаак спорту. Делегей чемпионады. Эстафета 4х5. Херээженнер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — 9 чурукчунуң делгелгези. 16.15 — концерт. 16.20 —«Цирк аренузында — клоуннар». Фильм-концерт. 17.00 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.40 — «Интермедээ». 18.10 — Ырак-чоок ырлар. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 —Мультфильм. 19.15 — «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». Кооперативтерниң чамдык ажыл-чорудулгазының таарыштырар дугайында. 20.45 —Улусчу аялгалар. 21.00 —«Үе». 21.35 —«Михаил Михайлович Громов». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 21.55—«Ол болган... болган...». 22.15 — Бөгүн делегейде. 22.30 — «Аныяк кино». Аныяк кинематографистер болгаш оларның дебют база диплом ажылдарының дугайында. 00.00 — 02.25 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Эстафета 4х10 км. Эр кижилер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — К. Г. Паустовский. «Мещера талазы». 4 класс. 9.05 — Англи дыл. 10.05 —ПТУ суртуулдарынга. Физика. Лазерлер. 10.35; 11.35 — Бисти долгандыр турар бойдус. 1 класс. Тараа — чүнүң-даа эгези. 10.55 — Барымдаалыг фильм. 11.05 — Англи дыл. 11.55 — «Баштактаныг». «Сапыктар», «Адыг». Уран-чечен фильмнер. 13.20 —Медээлер. 13.30— Ритмиг гимнастика. 14.00 — 14.30 — «Ногаан эрттирилге» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.15 — Док. фильмнер программазы. 17.55 — «Чаптанчыдың чалбыраажы». Шенелде шии театрының концерти. 19.15 —«Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-сургалга-чарылга: хүнүң ботууг болуушкуннары». «Атеистиг пропагандаың нарын айтырыглары». 19.45 —Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 — «Чоннуң кандидады».

МОСКВАДАН

21.00 — «Үе». 21.35—23.55— Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Айга чедир хол дурту». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 — Медээлер. 17.15 — Фестиваль экраны. Аныяктар программаларының VIII бүгү-эвилел фестивалының лауреат программалары. 18.15 — Ритмиг гимнастика. 18.45 — «Зона». Барымдаалыг фильм. 19.00 — ССРЭ-ниң ИХМ-ниң кезенче херээ иштээр черлериниң ажылының дугайында. 20.00— 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута» 8.35— «Бистиң садывыс». 9.05 — Кувейт дугайында телеочерк. 9.55—Кижи. Чер. Октаргай. 10.55 — Социализм чурттарында. 11.25 — Херээжен кижиниң амыдыралындан 15 минута. 11.40 — «Дириг амытаннар оранында». 12.40 —Мультфильмнер. 13.10 — Бөгүн делегейде. 13.25 — ССРЭ-ниң улустуң артизи. А. Папановтуң киржилгези-биле фильмнер. «Белорус вокзалы». 15.00 —Топтуг чугаа. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылгакыны. 16.15 —Бүгүдеге спорт. 16.30 — «Эфирде музыка». 17.30 —«9-ку студия». 18.30— «Кинопанорама». 21.00 —«Үе». 21.35—«Кызыл-сарыг микрофон». 22.50 — «Телекөрүкчүнүң спутниги». 23.10 — Медээлер. 23.15—23.55 — «Валерий Леонтьев Лужникиде». Эстрада программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 —«Кедээден дамчыдылга». 9.15 — Барымдаалыг телефильм. 10.15 — «Мэге бирээ демдек». Уругларга уран-чечен фильм. 11.30 — «Депшилге. Информация. Реклама». 12.15 — Грузин ССР-ниң тургустунганынга. Барымдаалыг телефильмнер. 13.00 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо». (Москва). 14.45 —Музыкалыг телеабонемент. «Москваның залдарында даштыкы күүседикчилер» 15.35 — Чурттуң театрлары көргүзүп тур. А. Гилязов — «Үш аршин чер». Татар АССР-ниң Күрүнениң Г. Камал аттыг академиктиг шии театрының фильм-шиизи. 17.45 — Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 — Мультфильмнер. 18.30 —Эстон ССР-ниң Күртелерадиозу. Телетанцылга. Юрий Никулин. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —«...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00 — «Үе». 21.35 — 23.10 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 30 км. Херээженнер.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 26-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 8.45 — «Спортлото» тиражы. 9.00 — «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 11.00 — «Эртенги почта». 11.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — Уругларга информация-публицистиг программа. 14.00 — «Музыкалыг киоск». 14.30 —«Кадыкшыл». 15.15 — «Ойна, гармонь». 16.35 — Төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. Барымдаалыг фильм. «Надежда Крупская. Амыдыралының дугайында сактышкыннар». 15.55 — Мультфильм. «Үзел-бодал». 17.00 —«Кедээден дамчыдылга». 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 — «Хөлел ыыс Иззура». Уран-чечен фильм. 6-7 сериялары. 21.00 — «Үе». 21.35 —«Эки, доктор!». 21.50 — «Космос телеадкаполу». 00.20 — 00.25 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 —«Айга чедир хол дурту». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 10.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 11.30 — Камчатканың пинги ыры капелазының концерти. 11.45 —Литература-уран-чечен видеоканал арынпарындан. 13.30 — «Солдат ыры». «Солдаттар ырлажып турда». «Бүгү-эвилел телеконкурзунуң киржикчилериниң ГДР, ЧССР, ВУР, ПУР-нуң акы-дуңмалышкы армияларының шериглери-биле ужуражылгакыны. 14.30 — Спортчу программа. Хаак спорту. Делегей чемпионады. 50 км. Эр кижилер. Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА —«Спартак». 19.15 — «Делегатскаяда музей». «Италиядан Россияже аян-чорук». 19.45 — Чалыы назын таңнылап, ырлап тур. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Коньки спорту. Делегей чемпионады. Спринт. 21.00—«Үе». 21.35 — «Эки, доктор!». 21.50 — «Бир-ле катап декабрьда» Уран-чечен телефильм. 23.00 — 23.50 — Коньки спорту. Делегей чемпионады. Спринт.

КЫЗЫЛДЫҢ АЯН-ЧОРУКТАР БОЛГАШ ЭКСКУРСИЯЛАР БЮРОЗУ часкы дыштанылга үезинде Кызыл хоорайже школачыларның 2-3 хонукта экскурсиязын организастап эгелээрин чарлап тур.

Экскурсияга келген школачылар хоорайны сонуургап көөр, чурт-шинчилел музейинге, чамдык бүдүрүлге черлеринге баар болгаш театрга уругаар шиилерин көөр.

Ийи хүннүг экскурсия путёвказының өртээ 1 кижиге опаштыр 15 рубль, үш хүннүү— 20 рубль. Путёвканың өртээнге гостиницага хонар болгаш чемненир черлерниң өртек-чезини кирер.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай. «Меңгүлек» гостиницазының ийиги каъды. Телефон № 3-12-81.

Кино

ФЕВРАЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Игла» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Земля Санникова» 10.00, 12.00, 15.30, 17.30, 19.30, «Приключение пингвиненка Лоло» 14.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 152» 9.20, 11.20, «Стрелы Робин Гуда» 10.40, 14.00, «Осознание» 15.40, 18.15, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ловушка для кошек» 12.00, «Ассоциация злоумышленников» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Финист — Ясный сокол» 13.00, «Человек с бульвара капуцинов» 15.00, «Выкуп» 17.00 шактарда.

агаар

Республиканга өскерлип каап турар булуттарлыг агаар болур. Чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 29—34, чамдык районнарга 23—28, а хүндүс 16—21, чамдык черлерге 9—14 градус соор.

Кызылга хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 31—33, хүндүс 19—21 градус соор.

Автооруктарга кестүрү эки. Эртенги шактарда арттар кырынга туманнаар.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның база албан черлериниң удуртукчуларының кичээнгейинге

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга дүүштүр тускай болгаш албан черлериниң чиик автомобильдерлиг автоажыл-агыйлар ындыг машиналарны бүрүткеткен КАИ черлеринге катап бүрүткедиишкинни кылдыртып алырын дыңнадып тур. Ону кылдыртырының бетинде бюджет организацияларынга албан черлериниң чиик автомашиналарының лимит шынзылгалары, а тускай машиналарының чогуур табельдерин демдеглеп алгаш келир. Бот-оруглга-чарылгалыг организациялар ындыг машиналар дугайында күш-ажылчы коллективтиң үндүрген шиитпирин демдеглеп алгаш келир.

Катап бүрүткедиишкин кылдыртпаан автомобильдерни чылдың техниктиг көрүлдезинге хүлээп албас.

Кызылдың автоорук техникуму 3 ай хуусаалыг белеткел курстарынга суртуулдар хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур. Кичээлдер 1989 чылдың март 1-де эгелээр. Өөредилге дээш 25 рубльди кайы-даа почта салбырындан № 14102 агар санче шилчидер.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 11, 203 дугаар кабинет.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи— 3-36-62; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи— 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн баргаңза — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 245. ТС—00055.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 21 вторник № 44 (13944)
1925 чылда үнделеттинге
Өртээ 3 кеп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН ДЭЭШ

• Партийжи салдарны күштелдирер •

СЭКП Төп Комитединиң апрель (1985 ч.) Пленумунуң, партияның XXVII съездиниң, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринде совет ниитилелди бүгү талалыг болгаш революсчу чаартырының оон социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дүргедедириин чугулалап айыткан, ол амыдыралда чайгылыш чок боттанып турар.

Эде тургустунуушкуннуң идеяларының болгаш ажыл-херээниң салдары-биле ниитилел быжыгып, ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның чогаадыкчы энергиязы көдүрлүп турар. Улус эде тургустунуушкунга бүзүрээн, ону ханыладыры дээш, революсчу чаартылгаларны эглиш чок боллурар дээш туржуп турар. Демократчыдылга болгаш ажык-чарлыг чорук идейполитиктиг болгаш ниитилелде байдалды үндезиниң-биле өскерткен деп, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин боттандырып турарының болгаш эде тургустунуушкунну ханыладыр талазы-биле сорулгалар дугайында СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюциязында айыткан.

Партия эге организацияларының отчёт-соңгулдалыг хуралдары, партия комитеттериниң отчёт-соңгулдалыг конференциялары эрткен чылдың төнчүзүнде доозулган. Олар эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартыр, ханыладыр, партия ажылының стилин, аргаларын, хевирлерин чаартыр, эде тургузар дээш, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга бригада, өг-бүле, аренда керээлерин нептередир дээш, аъш-чем, чуртталга тудуунуң программаларын күүседирин дүргедедир, социал айтырыгларны шиитпирлээр дээш чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Бирги ээлчегде эде тургустунуушкуннуң кол звенозу болур партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринче, чаартырынче партия комитеттери сооргу үеде кичээнгейни салган. Оларда партия комитеттериниң ажылдакчыларын быжыглаан, бо эштерниң кылып чорудар ажылынга угланыышкынны берген. Ооң ачызында партия эге организацияларының партбөлүктериниң дайынчы арга-шинээзи, коммунистерниң бот-идепкейи бедип турар. Партийжи организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылын эде тургузуп, чаартып турар партия организацияларын кайы-даа хоорайдан, районнадан болур, оларының саны көвүдеп орар. Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтуң Сүг-Кажаа, Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермаларында, Хандагайтының район эмнелгезинде, Кызылдың автосептелге заводунда, № 2 автотранспорт бүдүрүлгезинде болгаш өске-даа коллективтерде партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазы эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүгжүп турар.

СЭКП Кызыл хоорkому, райкомнар, парткомнар ажылын эде тургузарының дээштиг хемчеглерин ап турарын отчёт-соңгулдалыг конференцияларга, хуралдарга демдеглээн. Хүлээп ап турар шиитпирлериниң, программаларының болгаш хемчеглериниң күүседизин организастаар талазы-биле партия комитеттериниң пленумнарынга, бюроларынга партия хоорkомунуң, райкомнарның секретарьларының, пленум кежигүннериниң, удуртукчуларының, бедүүп коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын көвүдеткен, ол болза, дааңдырган ажыл-херек дээш харысалганы бедиткен, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга салдарны чедирген.

СЭКП райкомнарының, парткомнар хүннерин эрттирерин практикалап турар болу берген. Ажылдың бо чаа хевири чер-черде партия кижизидилгеге ажылын, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп турарын, оон байдалын билип алырынга, моон соңгаар партия ажылын, улус ажыл-агыйының адырларын, социал амыдыралды хөгжүдерде чүүже кичээнгей салырын, кандыг курлавырларны, аргаларны ажыглаарын тодарадыр. Ол ышкаш ажылчы чоннуң сагыш-сеткилин, негелделерин, хомудалдарын, саналдарын, сүмелерин билип алырынга ол хүннер дузалап келген.

Партия комитеттери, партия организациялары демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырынче, ханыладырынче угланган болгаш өске-даа чаа ажылдарны сооргу үеде чорудуп турар. СЭКП Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Сүт-Хөл, Кызыл болгаш өске-даа райкомнар эде тургустунуушкунну ханыладыр талазы-биле партияның салган сорулгаларын боттандырар дээш партия ажылын күштелдирип турар.

Партия комитеттери, партия эге организациялары партия ажылын чаартыр, эде тургузар, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга партийжи салдарны күштелдирер, удуртулганы экижидер дээш чорудуп турар ажылының негелдеге ам-даа четпейн турарын партияның XXI область конференциязынга демдеглээп болгай. Чамдык партия организацияларының ажылын эде тургузар, дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң бот-идепкейин, ролюн бедидер дээш чорудуп турар хемчеглери негелдеге ам-даа четпес. Ынчангаш партия хуралдары эрегей эртер, аңаа хүлээп ап турар доктаалдары тодаргай эвес, ооң күүселдезин хынаарынче сагып салбас таварылгалар бар. Коммунистерниң харысалгазын, ролюн негелдеге чедир бедитпейн турарындан планныг онаалдаларны күүсетпес, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурум үрээр, арагалаар, эрге-дужаалын соора ажыглаар чоруктарны чамдык эштер болдуруп келген. Кызылдың көвүрүг тудар эргелелинде партия организациязы ажылын чогуур деңнелге тургуспааныындан ында чамдык коммунистер ленинчи партияның хүрээлениинге бактаан турар күзел чогун илереткен билдириишкиннерин киирген. Ону барымдаалааш, СЭКП хоорkомунуң бо айның эгезинде эрткен бюрозунга Л. В. Колегов, А. Н. Угланов оларны СЭКП кежигүнүнден үнген деп санаан.

Партия ажылын чаартыр, эде тургузар, стилин, хевирлерин, аргаларын сайзырангайжыдар дээш партия комитеттериниң, партия эге организацияларының чорудуп турар ажылы ам-даа эвээш. Ооң херечизи болза ажылчы чоннуң кижизидилгезинде, улус ажыл-агыйының адырларында четпестер оожум чайлаттынып, эде тургустунуушкун шуушпен чорупп турар. Ылангыя кадрлар-биле ажылды чогуур деңнелге чедир тургуспаан, идеология, политика-кижизидилгелиг ажылдың түңнелдиг болуруп, оон утка-шынарын, хевирлерин, арга-методтарын чаартырып партия комитеттери ам-даа чедип албаан.

Партия организацияларының, коммунистерниң сорулгазы болза эде тургустунуушкунну ханыладыры, калбартыры, ажылдың стилин, арга-методтарын чаартыры, кадрларны дамчыштыр партийжи салдарны күштелдирери. Ону практиктиг ажыл-херек кырынга бадыткаары—кол хүлээлге. Кижи бүрүзүнден ол негеттинип турар.

ЧЕМПИОН СААНЧЫ

Улуг-Хем районга эрткен чылын саанчыларның ийи муңчулар клувун ажыткан турган. Бо чылын ону ийи муң беш чүечүлер клуву кылдыр эде адааш, ооң кежигүннеринге инектен-не чүгле ынча болгаш оон хөй сүт саггаң саанчыларны хүлээп алырын доктааткан. Бо чылгы ийи муң беш чүсчүлерниң баштайгы одуруун «Улуг-Хая» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының комсомолчу саанчызы Урана Маадыр-оол эжелеп турар. Инек бүрүзүнден-не 2700 ажыт килограмм сүт саггаш, Урана район чемпиону атка төлептиг болган.

ЧУРУКТА: комсомолчу саанчы Урана МААДЫР-ООЛ.

Матвей БЕЛЕКЧИНИҢ фотозу.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КИЕВЧЕ ЧОРУПКАНЫ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев февраль 20-де Москвадан Киевче чорупкан.

• • •

М. С. Горбачевту СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары В. В. Щербицкий, УССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. С. Шевченко, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол, албаның өске-даа кижилери Борисполь аэропортунга кээп уткуп алган.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

«Бай-Тал» совхозта 7412 хойнуң 4262-зи төрээн. Эң хөй хураганны Даштыг-Тей бригадазы камгалап алган. Ында 1319 хураган опча-менди дорүтүп турар. Мешпен-Хөл хойжу бригадада байдал база эки. Чаш хураганнар менди.

Кышка хынамчалыг белеткенген малчыннарның көргүзүглери бедик. Олар хүр кыштап, хураганнарны чиңгириг чокка ажаап өстүрүп турар. Республиканың «Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүнү Өзер-оол Мөңге төрээн 276 хураганның чангызын-даа хоратпаан. Хойжу Мандай-оол Доос 243 хойдан 243 хураганны камгалап ап, сакманчыларның ажылын график ёзугаар үлегерлиг организастаан. Ам ол коданда төрүүр 30 шаа хой арткан.

База ол ышкаш Калдар-оол Кудай-Мерген, Лаа Иргиттиң кадарган хою кышты хүр ажып турар.

Кара-оол ХЕРТЕК.

Хөгжүм-шии театрынга улуг-хүнде болган «Балет кежээзин» чоң улуг сонуургал-биле көрген. Тускай балет концерти моон мурнунда болбаан болганындан, чамдык кижилер оон бо хире солун болурунга шоолут бүзүревээннер, а херек кырында ук концерт чоңну магадаткан.

Бо «Балет кежээзи» тыва балеттиң тургустунуп турары республиканың уран чүүл амыдыралынга улуг болуушкун болду — деп, театрның кол режиссёру Анатолий Михайлович Косман чугаалаан. Сөс алган кижи бүрүзү балет артистериниң бедик мергежилдиин, концертке шыгыы белеткенгенин демдеглеп, моон соңгаар улуг чедиишкиннерин оларга күзеп турган.

Баштайгы балет кежээзи белеткээринге идепкейлиг киришкен чурукчу, шаарааныкчы, хөгжүмчү болгаш өске-даа мергежилдиг кижилерни чүве чугалааннар база мактап, байыр чедирген. Ынчангаш бо «Балет кежээзи» моон соңгаар турум ажылдаар тыва балеттиң баштайгы көргүзүү болган.

Бистиң корр.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

ДҮВҮРЭЭЗИННИҢ БАШТАЙГЫ ДЕМДЕКТЕРИ

◆ Бар аргаларны долу ажыглаваан. ◆ Хураган бажы кудулап эгелээн. ◆ Зоотехник малчыннарга 15 хонук келбээн. ◆ Сиген сөөртүп эккээрин малчын манавышаан. ◆ Бөлдүнмээн саваңны чылгы саза баспышаан.

Эрткен чылын Каа-Хем районнуң совхозтары мал бажы өстүрериниң планын күүсетпээн. Чаш мал алырының талазы-биле чүс инекке онаштыр 52 бызаа, чүс хойдан 43 хураган ап, эң куду көргүзүглерлиг болган. Чылдагааны: мал чеми-биле чедир хандыртынмааны, чамдык малчыннарның ээ-харысалга чогу, төрүлдениң чурумнарын шыңгы сагывайн турганы-да. Кайда-даа мал чеми четчир турда-ла, дүвүрээзиниң баштайгы демдектери илерэп келген: бо чылдың февраль 15-ке чедир 206 шээр мал, 32 бода, 34 хаван өлген. Дыңзыг соон четтикпээн чымчак кыштың шылгалдазы белеткели копиак малчыннарны бергелерге дораан таварыштырган.

Рейд

«ЕНИСЕЙ» совхоз чылдан чылче шээр малдың баш санын дыка кудулаткан. Ында ам төрүүр хойдан чүгле 4 кодан арткан. Каа-Хемниң солагай талазында турар 4 кыштаг шуут куруглаан.

Совхозта 1556 хойнуң чартыындан хөй кезии хураганнапкан. Мал ажылының специалистери хойжулар-биле четпес ажылдап турар. Олар малчыннарның амыдыралынче ханылап кирбейн турар. Социалистиг хүлээлгелер ажылдап кылдывмаан. Хлеб-биле хандырылга багай. Малчыннар чаа солуннар номчувайн турар. Валерий Ширин-оолдуң аалында хлеб үзүлген. Автомагазин сурбас. Баштыда кыштап орар К. Чыдыг-оолдуң коданында 375 хойнуң 200 хирези оолдапкан. Хойжуларга дузалажып келген сакманчылар суурже дедир чорупкан. Малчын кадайы-биле кады чүгле нелээ массалыг оолдаашкын үезинде дөрт хонук удуваан нар. Бензин чогундан, чырык бээр мотору турупалган. Чиир хлеб төнген. Чаш хураганнар дугаарлаар күш чедишпес. Ук кыштагда берге байдал тургустунган.

459 хойлуг Алдын-кыс Самбуужапның коданында төрээн 260 хураганның 180-ин демдектеп дугаарлаваан. Ооң коданында 9 хой ара салган, 7 хураган өлген. Дамбаштаң Саяның кадарган 400 хоюнуң чартыы төрүпкен. Ол кыштагда кажаа шшти ол-шык. Ооң өдээниң кырын чавызадып, көрженин казары негеттинип турар.

«ЛЕНИНЧИ ОРУК» совхозтуң хойжулары 2000 ажыг хураган алган. Ажыл-агыйының кадарчылары, үстүнде адыы үнген малчыннар дег, оларның дүвүрелин бо хүннерде көре берген. Сакманчылар кылдыр ааа ажылдаар күзели чок улус шилип алдырарындан оларның чамдызы каш хонгаш-ла, суурже дезиптер.

Алексей Ооржактың Сарыгалда кыштаа. Чаш хураганнар турар шагжа үгектер чедишпес, кажаа тар болганындан, хой бүрүзүнден хураган алырының кандыг-даа магадылалы баш удур көрдүнмээн. Хойжу-даа, совхозтуң удуртулгазы-даа мал чеми четчири-биле кызыгаарлаттынып, харысалга чок даамай хөөнерге алып турар. Хой оолдаашкынының технологиязын каржызы-биле үреп турарындан 210 хураганның 28-и хораан, 12 хой ара салган. Чаш хураган турар чер ол-шык. Бичии үтек кажааларда хөй хураганны тырып каарга, олар бот-боттарын баскыдажып турар.

Дүңгүш хой кадарчызы Александр Иргиттиң коданында алдынган 160 хураганның 13-ү өлген, 11-и ара салган. Хойнуң күжү кошкак. Хураганнарның хөй кезии дугаарлаттынмаан.

Саргалда Василий Пар-оолдуң аалында сакманчылар чурттаар чер чок. Чунар-базыннын суугузу кылдынмаан. Ийи өг-бүле чаңгыс өрээлдиг бажыңда сыңмарлажып чурттап орар.

«БУРУНГААР» совхозка янзы-бүрү чылдагааннар ужурундан чыл санында дыка хөй мал өлүп хорап, чидип, самчыгдаттынып турар. Эрткен чылын 64 инек, 2204 шээр мал, 200 хаван, 17 чылгы мал чидириглиг болган. Оон-биле кады пиктиниң чемненилгезинге херек эрээр дээш соккан малдың саны база хөй. Ол бүгү совхозка эвээш эвес түңнүг материалдыг когарал чедирип турар.

Мал чеми бар-даа болза, кышкы одарларны чылыг турда хевирлеп тургуспаан. Чижээ, К. Севээнниң коданы ноябрь айга чедир ажык дээр адаанга чадагай хевээр турган. Теректиг деп черге турган Михаил Моңгуштуң кадарганы 586 баш аныяк хойларны кыш дужун келгенде, Каа-Хемниң өске талазынче көжүрген. Кара-Сайырда Балай-оол Салчактың бажыңын кышка чогуур үезинде белеткевээн. Хойжулар Куулар Сарыгдар, Бай-Хөө Ендам оларның кажааларын эргижирэп ирээннерден буступ дужериниң кырында келген. Иштин карыңгы, сайгылаан кирбээн.

Совхозта амдызында муң ажыг хой төрээн. Ажыл-агый мал оолдаашкынынга белен эвес кирген. С. Кууларның одарында чаа төрээн 230 хураганның сакманчылары чок. Малчынның кадайы эмчиде чыдар. Аңаа чүгле 68 харлыг кырган ава дузалажып турар. Хыналда үезинде 60 хураганны бүдүн хүнүң дургузунда чемгербээнин илерээн.

Февральдың баштайгы чартыында 22 хураган хораан. 25 хураган өлүг төрүттүнген, ара салган хойлардан 14 хураганны чедир албаан. Хайырлыгда Борис Түлүштүң коданында 10 хураган өлген.

«КЫЗЫЛ ТУК» совхозта 1021 хураганның 964-үн камгалап алган. Өлгени —57, ара салганы—8, өлүг төрээни—23.

Улуг-Ажыкта Зинаида Салчактың коданында берге байдал тургустунган. Хой төрүп эгелеп турда, малчыннар чырык-биле хандыртынмаан. Чымыштыг ишке дузалажып келген 4 сакманчы дегерези чана бергилээн. Сайгылаан чырыдар моторну чоокта чаа кыштагга эккеп салган. Хураган азыраар үгек кажаалар тар, хураганнар сыңышпайн турар. Кажааларны кышка хынамчалыг белеткеп албаан. Ол бүгү таарымча чок чүүлдерниң түңнелинде амга чедир 26 хураган өлген.

Дажылыг-Баарында Белек-оол Куулар 460 төрүүр хойну кадарып турар. Бо чылын бир дугаар төрүүр хойну Хакасияның Каратустан садып эккелген. Оларга октябрь айда орайтадыр кошкар салган. Төрүүр хойлар аразында эсектары база бар. Ол аалдың чоогунда Олег Дозуманың кыштаанга 400 хоюнуң 270-и төрээн. Кажаа эргижирээн. Улуг дар чагаа барып дүжериинден сезингеш, дээвиирни ыяш чагылар-биле үстүргүлеп каан. Аал коданы аажок чыварлаар ажык черде турар. Хойжу мал чеми сөөртүп келир тракторну манагзынып, ол кажан-на келир ирги дээш аал коданының адаа талазынче дөрт хонук удуктел чок хайгаараан көрүп, курут манаашкындан, хоозун аазааш, кышдан чөгели төнген, бүзүрели читкен. Мал чеми үстүрүнүң кырында келген боорга, хойну кодандан үндүр сүрүп кадарып турар. Черге төрээн хураганнарны аалче дажып сөөртүр ужурга таваржып турар. Бир, ийи дугаар төрүүр хойларны холуштуруп каан. 2 хой ара салган, 9 хураган өлүг төрүттүнген. Ижин аарыындан 15 хураган «чаштай» берген.

Тракторист мергежилдиг Гуслан Салчак өөнүң херээжен ээзи Ирина-биле кады эрткен чылдың күзүнүнде 396 хойну хүлээп алгаш, бир дугаар кадара берген. Дөргүл-төрелдериниң эвилеелдеп турган, 40 тонна сигенни боттарының күжү-биле белеткеп ап, кышкы үеде мал чемгерери-биле курлавырлаан. Ам одарда 50 хире төрүүр хой арткан. Аныяк хойжулар 20 хураган хорамчалыг болган.

«БҮРЕН» совхоз 1988 чылда чүс хойдан чүгле 30 хураган алган турбуже, частырыгдардан түңнел үндүрбээн. 7 коданның чамдызынга дузалакчы кадарчылар, сакманчылар-биле хандырбаан. Мал ажылы билбес кижилерни улуг кадарчылар кылдыр хүлээп ап, төрүүр коданнарда быжыглап каан.

Кара-Суугда Дмитрий Комаровтуң кыштаанда хой оолдаашкыны январь төнчүзүнде эгелээн. Дузалакчызы чок кадарчы дүвүрээзинниг берге байдалга таварышкан. Чамдык хүнелерде 20-30 чедир хураган төрүттүнер. Л. Комаровка бо хүннерде Балгазынның профессионал-техниктиг училищезинден 2 сургуул дузалажып кирипкен. Шээр мал бригадири Любовь Серенмаа ол аалга хонуп боттуг дузаны чедире берген. Ол хирезинде-ле чаш хураганнарны чемгерип ажаары, демдектээри күш четтирбейн турар. Хойжу Комаров коданында чеже хураган олчалыг болганын безин билбес ажылдап турар. Өлгеп хураганнарның санын айтырарга чажырар.

Николай Сырам-оолдуң аалынга чеде бээримиске, өлекте арткан хамык мал ажык каапкан сиген кажаазынче кире берген, ында саваң, сигенни саза базып, төтчеглеп чиген турлар. Шак ындыг камналга чок чоруктуң чижээн өске-даа кыштагларга чораш, орук дургаар көрүп келдивис. Алдыннан 220 хурагандан 9 баш өлген. Чурттап орар бажыңының печказы чөгайлаттынмаан. Бо аалга Ильинка суурдан келген автомагазинниң чолаачы-садыгжызы чүгле 8 рубльдиң бараанның садар дээш моон соңгаар маа келбезин малчыннарга сагындырган. Херектиг ужуру: эргежок чугула херегселдиң бараанпары чок боорга, малчын өг-бүле 8 рубль түңнэ садыглашкан боол-тур.

Төрүүр коданнарда ажылдап турар Саргал-Бажында коммунист хойжу Күске Бүяндының чанында кыштагда Болат-оол Ооржак кадарган хойларын тургузу азырап турар. Оларның кайызы-даа дуржулгалыг малчыннар. К. Буяндыдан 8, Б. Ооржактан 4 хураган хоразн.

«Бүрен» совхозта кол зоотехниктиң хүлээлгезин күүседип турар Салчак-оол Сат малчын коданнарже 15 хонук барбаан. Черле ынчаш, кайы-даа ажыл-агыйда кыштаглаашкын талазы-биле хыналда копкак.

Уйырлыгда, Улуг Ажыкта бөлдүнмээн саваңны, «Бурунгаар», «Кызыл тук», «Бүрен» совхозтарының чылгызы саза базып, ээлериниң ээ-харысалга чогун ажыглап, кара турзында чижек-хемчээл чокка чип, төтчеглеп туруп берген. Малчын кыштагларже чорупса, орукка төгүлген сиген, саваңның оваалаары берген чыдарын бо-ла эскерер. Коллективтиг керээ, аренда керээзиниң айтырыглары чавыс деңнелде, малчыннарны экономиктиг өөредилгеже долузу-биле хаара тутпаан.

Климентий ОЧУР-ООЛ,
Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

Соңгулдаларга уткуштур

ХООЙЛУ МАГАДЫЛАП ТУРАР

Политиктиг системаның чуртта эгелээн реформазы ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын боттандырып чорударынга элээн өскерилгелерни киирип турар. Соңгулдалар чорудулгазының чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр Төп соңгулда комиссиязынга айтырыглар кээп турар. Ол айтырыгларны харылап бээрин СЭТА-ның корреспондентизи ук комиссияның юридиктиг бөлүүнүң удуртукчузу Е. М. Ковешников-тан дилээн.

— Евгений Михайлович, соңгулда бюллетеньнерин кым азы кайы черге белеткеп турарыл база ол бюллетеньнерниң моон мурнунда тургаанындан ылгалы чүл?

— ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бюллетеньнерниң хевирин Төп соңгулда комиссиязы тургузар, а аңаа текстти округ соңгулда комиссиязы бижип киирер. Округ комиссиязы бюллетеньнерни белеткеп кылдыртырын болгаш участок комиссияларынга төрадырын база харылаар. Бюллетеньнерге даңзылаткан кандидаттарның фамилиязын, адын, адазының адын, кылып турар ажылын, ажылдап база чурттап турар черин айтып бижип каан болур.

— Челябинск хоорайдан И. Попов мындыг айтырыгны салган: агитаторларның ажылы кандыг болурул? Агитаторларның бадылаашкынче кижилер албадаарын хоруурун магадылаар ужурлуг турган. Ындыг албадаашкын дээрге соңгулдалар хүнүнде кандидаттар дээш агитацияның бир хевири-дир. Ону Хоойлу ёзугаар хораан болгай — соңгулда хүнүнде агитация кылырын.

— Депутатка кандидаттарның политиктиг, ажыл-херекчи шынарларын база хуузда байдалын хостуг болгаш бүгү талалыг чугаалажып көөрүн Хоойлу ССРЭ-ниң бүгү хамаатыларынга магадылаан. Ол ышкаш кандидаттарны бадылаар азы бадылавас дээп хуралдарга, парлалгага, радио болгаш телевидениеге агитация чорудары база. Агитацияның янзы-бүрү хевирлерин ажыглап болур. Инициатива үндүрер болгаш деткиишкин кылыр бөлүктерни тургузуп, агитаторларны база ажыглап болур. Соңгулда комиссиялары мындыг агитация чорударынга (хуралдаар, митинг эрттирер черлерни белеткеп бээрин болгаш оон-даа өске) дуза көргүзер хүлээлгелиг. Эш Поповтуң айтырыы шын. Соңгулдалар хүнүнде агитация чорудары хоругдуг. Моон мурнунда агитаторлар соңгукчуларның бажыңнарынга барып, «бадылап көрүңер» деп чалааш туруп бээр турган. Ам ындыг чүүлдерни болдурбазын сүмелеп турар бис. А чалалгаларны чорудуп бээр херек — бадылаашкынның кажан, кайда эртерин улус баш удур билип алзын дээш.

— База-ла бо айтырыгга хамаарыштыр Куйбышевтен С. Юшковтуң бижээн чагаазында мындыг айтырыг бар: соңгукчуларга моон мурнунда эккеп бээр чалалгаларында ниити даңзыда оларның кирген дугаарын бижип каан турар болгай. Ам ындыг дугаарларны салыр бе?

— Чалалгаларны чорудар деп чугаалаадым. А мен бодаарымга, оларга дугаарлар салгап ажыы чок боор.

— Дугаарлар барда, кымның бадылаан, бадылаваан тодарай бээр-ле болгай.

— Ынчанмайн канчаар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга бадылаашкын чажыт болурун Хоойлу магадылаан, ынчангаш соңгукчуларның күзел-соруун илереткениинге контроль кылып болбас ужурлуг.

— Бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп турда, соңгулда комиссияларының хуралынга күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери олуржуп болур бе?

—Соңгулдалар дугайында Хоойлунуң 7 чүүлүнде участок комиссияларынга бадылаашкынның сан-түңүн үндүрүп, а округ комиссиязынга соңгулдаларның түңнелин кылып турда, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниитиниң төлээлекчилери, бүзүреттирген кижилер, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери олуржур ужурлуг деп айыткан.

Адак сөөлүнде чугаалап каар чүве болза, бадылаашкыннарның болур черин база эгелээр, доостур үезиниң дугайын участок соңгулда комиссиялары он хонук бурунгаар соңгукчуларга дыңнадып чедирген турар ужурлуг.

Г. УШАКОВ.
СЭТА-ның корр.

ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгулдалар талазы-биле Тываның № 391 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Тываның № 391 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадының кандидадынга 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап турар Григорий Чоодуевич Ширшиниң ук округтуң соңгулда комиссиязы 1989 чылдың февраль 17-де бүрүткээн.

«Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүнүнүң дуржулгазындан

БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Даңзычы Содунамович Соян — «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырының хоочун хойжузу. Ниитиниң малының баш санын өстүрер, оон чаш төлүн мең камгалаар, хой болгаш шиварлыг дүк алыр талазы-биле чүгле районундан эвес, харын республикада мурнакчыларның одуруунче кирген. Бо талазы-биле чамдык сан-чурагайларны көрээли: сөөлгү ийи чылдың дургузунда ол төрүүр 100 хойга оңаштыр 113 хураганны ап, бир хойдан-на 2,1 килограмм дүктү кыргаан. Эрткен 1988 чылда база-ла районнуң чемпиону болуп, шылгараан.

Бо чылын оон чеди хар ашкан 270 хою шупту оолдапкан. Чаш төлү онча-менди. Чоокта чаа бистиң корреспондентивис оон-биле ужурашкаш, арга-дуржулгазын чугаалап бээрин дилээрге, ол мынча дээн:

— Малчынга чорууру эш-өөрүм-биле бир демей, ада-өгбемин угун уткап, мал аразынга өстүм. Хой чылдарымның дургузунда хойжулааш, багай эвес көргүзүглерни чедип ап келген кылдыр мени адаар, мактаарлар-дыр. Ону өг-бүлемниң эрес-кежээ херээжен ээзи, хөй уруг-дарыымның авазы Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады Серенмаа Дашовнаның киирип чоруур үлүү кылдыр көөр мен.

Ийи кижиниң деңге ажылдааш чедип алган чедиишкинин чүгле ашааны кылдыр көргүзери шын эвес дээрзин чоокта чаа «Шын» солуннуң арнынга бир кижиниң бижээни чүүлүнден номчааш, аажок чепсүндүм. Мал ажылын эртемге үндезилеп организастаар талазы-биле бисте тускай өөренип алган билиг чок. Оңаашкап ажылынга бердинер болза, арга-дуржулга чоорту чыглып, оон хыйын кижи тыва бээр чүве бо.

Малчыннаары — көшкүн кижиниң ажылы. Чылдың дөрт шаг эргилдезинде ниитиниң малын өстүрер дээш, чүнү кылып чорууруму, аңаа хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны чугаалап көрейн.

Апрель айның төнчүзүнде, май айның эгезинде, частың байдалын көрүп тургаш, чалгыже көжер бис. Аргалыг-ла болза, кыштагга үр чыткан херээ чок. Мал өдээ ижип, грип бусталганындан аарыыржыы тыптып болур.

Көжер бетинде көржеңнин кештарын, аштап, агар сеп-теэгени доозуп, оңгачалар, шаганзар дээш ышкаш херекселдерин чогуур черлеринге пыштжап каарывыс чаңчыл болган.

Чазагга чамдык кижилер ышкеш үр чытпайн, хойну кыргыдып, чүдүргаш, баштай чайлаавыс, оон соонда Улуг-Хөңделен бажында тайгалаар чериивисче көже бээр бис. Мени бригада чөвүлелиниң даргазынга соңгааным ажыглааш, эрткен чылын хой кыргылдазын, чуулдазын тайгага организастаарын саналдаан мен. Ону шупту малчыннар деткээн. Баштайгы бергелер турза-даа, дембиле ол ажылды кылып, бригаданың хойжулары малын шымрак семирткен улус бо.

Ам келир чайын хойну тайгага кыргыырын, чуурун, тарып боозадырын амдыгаатан дугуржуп тур бис. Чайгы үеде хойну эртен, кежээ серии шактарда кадарар, бичии уругларга идегеп болбас. Олар оон чанынга чорбас, кат-тооруң, балык-байлаа дээш өскээр чардыгар боор чүве.

Чаңгыс черге чайлаглавайн, оъттуг черлерже кодан солуп кежери малды семиртиринге аажок дузалыг дээрзин уттуп болбас.

Хойнуң тарып боозадылгазынга ыяап-ла бодум барып киржип, техниктериниң ажылын хынап, көрүп турар мен. Бо ажылды хойжу кижи хайгааравас, багай организастаар болза, хойдан-на хураганны алыры кажан-даа болдунмас. Кодан хоюувус чыл сезинда декабрь айның төнчүзүнде-ле оолдап эгелээр. Январь төнчүзүнде доостур. Ынчан оларның неери семис-шымырак, сүткүр болур. Эрте төрүттүнген хураганнар дүрген өзүүчел, частың кажыг-даа бергелеринге торулбас. Аңгы коданнарже чарып турар үеде деңзизи 23-25 килограмм четкилей бээр.

Күскү үеде хойнуң семиртилгезинче кичээнгейни кошкадып болбас. Оон ёзулуг чедир семирип үези ол. Оон-биле кады бачым, харысаалгалыг үе — мал чемниң белеткели эгелээр болгай. Авазын аалга дузалакчы-биле арттыргаш, эъзеди оолдарымны эдерткеш, совхозтуң машина-техника-биле кезер шөлдеринге дегбейн, 25-30 тонна сигенни белеткээш, кыштаамга чедирип алыр мен.

Мээң кыштаам Бай-Тайга сынныларының эдээ — Ыргак-тыг-Хову бажында. Чамдык малчыннар ышкаш, кышка удур одаар чүүл, олурар бажың, кажаалар септелтези ышкаш ажылдарны совхозтуң кээп кылып бээрин дилээр, манаар, чарбыттыпар хөөннер менде чок. Боду кылып алырга, быжыг, шынарлыг ышкаш кылдыр сагындырар чүве бо.

Кыштагларр мурнунда аңаа барып, оъту-сигенниң үнгенин хынап, одарларны планнап алыр мен. Ылаңгыя хой төрүп турда, аал чоогу, кескү, ак черлерге одарлатканы дээре.

Хой оолдаашкыны — шынгыы шылгалданы негээр. Чамдык эш-өөрүм көөрге, хой кадарарда, өглеринге бараанвап олургулаар боор-дур. Кажаа иштинде чаш мал-биле ажылды кадайлары, сакманчылары күүседир. Ол окта шын эвес. Аңаа эр кижи дүн-хүн чок ажылдаар ужурлуг. Хозар хойларны тудуп демдектээри, хураганын аазы-биле эмзирери, аңгы туткан клеткалар иштинче киирери дээш, ажылла хөй.

Хой төрүп турар үеде кажаа иштиниң температуразын чаңгыс аай тудары, курган тургузары, агаарны шын солчуштурары чугула. Доругте берген хураганнарны аас хүннерде дашкаар үндүрүп, агаарладыры ажыктыг.

Чаш хураганнарга бээр чымчак сигенни аңгы белеткеп алган мен. Кадыг чемнерден хураганның, хойнуң аксы балыглаар, арып баксыраар дээрзин хой чылдарда дуржулгамдан билдим.

Аңгы-аңгы коданнардан үзүп алган кыс хураганнарывысты 7 чыл иштинде кадарып, төрүдүп, чаш төлүн онча-менди ап келдивис. Олар ам кырааш, хүлээлгезин күүсеткен. Чамдыызын эрткен күзүн күрүне планынче чоруттувус. Арттырып алганывыс 270 хой 270 хураганны берди. Хойнуң хөй кезииниң диштери кадыг чем дыындырбас апарган болганда, сигенни хээндектээш, ыбырадып берип тур бис. Деңгилдези кошкактарын тургузу азырап, чылыг шай ижиртип, чарба, ааржы, ыртыш дээн ышкаш хоолулуг бүдүмелдерни база чип турар.

Эрткен чылдан эгелээш, өг-бүле кереэзинче кирдивис. Планнарывыс шупту-ла ажыр күүсеттинген. Ынчалза-даа совхозувус экономиказы кошкак, акша-төгерикти чедир төлевес боор-дур.

Өске черлерге-даа чорууурга, аалга-даа орарга, оон-моон дарга-бошка, хойжу эш-өөр, солун, радио, телевидение ажылдакчылары кээп, ажыл-агыйывысты сонуургаарлырлар. Чүнү чугаалап болурул? Хойжу кижиниң ажылы берге болгаш харысалгалыг. Ажыл-иштиң чедиишкиниг болуру бодунуң кызымак, чуткуулдуг ажылындан, бот-харысалгадан хамааржыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, таптаашкындан уштунар, чаа чүүлдерни дилеп тывар, эде тургустунар ужурлуг.

Бистиң республикада «Чүсчү-малчын» деп клуб тургустунган-дыр. Эрткен чылып болза, ол клубтуң кежигүнү чүгле өг-бүлениң эр ээзи деп турган болгай. Ам малчын өг-бүлениң ийи кижизин неңдирип ол клубтуң кежигүнү деп санаар дээни аажок шын, чоптуг чүүл-дүр. Клуб кежигүнү кижи аныяктарны өөредир ээн-дир. Ол ышкаш аал коданының девискээри, бажыңы, өө арыг-силиг турар, быжыг корум-чурумнуг болур ээн чеп-тур. Бис ам уругларым неии-биле ол клубтуң кежигүнү улус-тур бис. Өөрүнчүг-дүр. Ажылывыска өскелерни өөредир бис.

Республика чаувунуң кежигүннериниң дуржулгаларын солуннарга, радиога база телевидениеге-даа хандыр, тода чырыдып турарын-на дилээр-дир мен. Оон өөренип, билип алыр, ажыглаар-ла болгай.

Мээң бо дуржулгамда чамдык чүүлдер малчын өөрүмге ажыктыг боор чадавас дээш, допчузу-биле чугааладым. Бир мурнакчының дуржулгазы өскелерге школа болур ужурлуг.

Оон аңгыда, мээң бодалым болза, «Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүннери харын хожудап турар өөрүн шефтезе чүл? Мону клуб кежигүнү эш-өөрүм чүү деп бодаар ирги?

Беш чылдың кижилери

Хөмүр-даш — бо дээрге республиканың булуң бурулуунге, бажың-балгат, оран-сава бүрүлүнге ажыглаттынар продукция. Чеже-даа ыштыг, кара хөөлүг болза, кышкы үеде ол чокка бистиң амыдыралывыс хонук-даа иштинде бергедеп эгелээр. Хөмүр-дашты казып, тып ап деп чүве аңаа эвес херек. Каа-Хем болгаш Чадаана разрезтериниң кайызында-даа хөмүр-дашты ажык арга-биле казып тывар, ынчалзажок ону баштай черни 30-40 метр хире кылын даш-довурак картын өскээр чайлаткаш, оон соонда барып алыр. Даш-довурак картты өскээр чайладыры дээрге хөмүр-даш казып тыварының эң харысалгалыг, хөй күш-ажыл, үе негеттинер кезээ. Бир-ле дугаарында, геологтар хөмүр-даштың кайы хире хапыда чыдарып, оон эвээш-хөйүн, шынарын тодарадыр. Оон соонда тускай өрүмнээр станоктар-биле үттер кылып белеткээш, чазылдырар. Дараазында күштүг экскаваторларның дузазы-биле даш-довуракты үстүрүп, машиналарга чүдүрүп чорудуп турар. Чогум-на ынчангаш бистиң ийи разрезивисте долгандыр бүдүн-бүдүн оваа тейлер тыптып келген турар.

Разрезтиң коллективи он ийиги беш чылдың эрткен үш чылдарында хөмүр-даш казып тыварының болгаш хереглекчилерже чүдүрүп чорударының даалгаларын доктаамал ажыр күүседип келген. Каш-ла чыл мурнунда республикага хөмүр-даш тывыжы чылда 800 муң тонна хире турган болза, ам бо чылын 1 миллион 300 муң тонна чедер. Мону коллектив күчүлүг чаа техниканы ажыглап кииргениниң, боттарының ажылын эки билир, идепкейлиг коммунист А. К. Бергер ышкаш ак сеткилдиг ажылчыннарның, мурнакчыларның ачызында чедип ап турар.

ЧУРУКТА: ЭШ-10-70 экскаваторнуң улуг машинизи коммунист А. К. Бергер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХОЙЖУЛАР ХУРАЛДААН. ТҮҢНЕЛИ

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң хуралдаар залынга районнуң ажыл-агыйларында төрүүр хой кадарчыларының хуралы болуп эрткен.

Хойнуң баш санын өстүрер, чаш төлүн мең алыр, продуктулуун көвүдедир болгаш уксаазын экижидер дугайында илеткелди АҮК-түң кол зоотехниги Эрес-оол Куулар кылган.

Районнуң совхозтарының экономиказында хой ажылы кол черни ээлеп турар. Орулганың хөй кезии оон кирер. Ындыг турбуже, сөөлгү 6 чылдың иштинде оон баш саны 16 муңга кызырылган, хойну чидирер, төтчеглээр, хорадыр чоруу чылдың-на уламчылап турары аажок дүвүренчиг. Илеткелчи эрткен чылдың түңнелдерин чижек кылдыр адаан. Дөрт совхозтуң хойжу 8 бригадазының чаңгызы-даа хураган алыр планын күүсетпээн. «Хемчик» совхозта № 2 бригада 40, «Шекпээрниң» ийи бригадазы ниитизи-биле 42, а «Барлыкта» Бижиктиг-Хая салбыры 52 хураганны камгалап ап, малдың хөй төлүнден каражадаан.

Төрүүр хойлуг 73 кодандан Даңзычы Соян, Эрес-оол Хертек, Матприй Моңгуш, Борбак-оол Хомушку, Адыаа Ооржак, Окпан-оол Күжүгет олардан өскези планнарын күүседип шыдаваан. Он беш хойжу өг-бүле эң-не харысалга чок ажылдап, 100-тен чүгле 19-тан 47 чедир хураганны алганы мырынай чөгенчиг-дир. «Хемчик» совхозтан Матпадак Кара-Сал, Каадыр-оол Хомушку, «Шекпээрден» Михаил Сарыглар, Арган-оол Ооржак, Чымба Моңгуш, «Барлыктан» Сечек Каадыр, Олег Моңгуш, Каран-оол Дойбаа, «Дон-Терезин» совхозтан Өктээл Хомушку оларның көргүзүглери чөгенчиг болганын илеткелчи шүгүмчүлээн.

Бо чылдың февраль 1-ниң түңнели-биле районда төрүүр 23452 хой бар. Оон массалыг оолдаашкыны түлүктевишаан. Төрээн 15539 хойнуң 212-зи ара салган, өлүг хураганнар төрээн. Бо талазы-биле «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарда байдал дыка дүвүренчиг. Хораан мал төлүн бөлүп алгаш, ветбаклабораторияга аппарып хынап, анализин алырга, халдавырлыг аарыг чок болган. Малчыннарның зооветспециалистериниң оңаашкап ажылынга ээ-харысалга чок чорууунуң бадыткалы бо-дур.

Кыш уламчылавышаан. Малдың деңгилдези хүн келген тудум-на суларап олурар. Часты — малды ажаап азыраарынга берге үени бүгү талалыг белеткел-биле уткуур херек.

Хойнуң баш саны кызырылган, уксаазы баксыраан оолганда, оон алыр продукция чыл санында кудулап турар. Эрткен чылын хой эъди садар планны район күүсетпээн. Бо чылын база-ла 800 тонна хой эъдин күрүнеге дужаар, ону канчап күүседирил?

Районда хойнуң барык шуптузун чартык нарын дүктүг кылдыр санап турар. Оон бирээзинден-не совхозтар ортумаа-биле 1,4—1,8 килограмм дүктү кыргып, күрүне планын база үскен.

Тус черге хой ажылын хөгжүдеринге, кижилерни ажылынга, бот-харысалгага, амыдырал-чуртталгада ниитиишилээр ужурлуг айтырыгларга хамаарыштыр 12 кижи санал-оналып солушкан. Оон чамдык одуругларны маңаа киирээли:

Биче-оол СОЯН — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны:

— Мээң бүгү амыдырал-чурттанлгам хой ажылы-биле холбашкан. Пенсияже үнзүмзе-даа, оглумга дузалакчылап чор мен. Бистиң Хөңделең бригадазы сөөлгү чылдарда карылгадан үнместеди. Оон кол-ла чылдагааны — хойжуларның ээ-харысалга чогунда. Хөй өре-самчыгдалдыг, багай ажылдап турар кижилерни солуур улус тывылбастыр. Кыштагларда чурттаар бажың, электри чырыы, чунар-бажың, кызыл-булуң чок боорга, улус, эң ылангыя аныяктар, хойжулаарындан ынашпас-тыр. Мунар аъды чок, чадаг кадарчылар безин бар. Эрткен чылын малчыннарны өг-бүле кереэзинче киирген, ам ону шуут уттупкан. Ажылды эрги хевээр-ле организастап турар, чаа чүүлдер көзүлбес-тир.

Марат-оол ООРЖАК — «Дон-Терезин» совхозтуң хойжузу:

— Совхозувус эрткен чылда бир хойдан-на 1,2 килограмм дүк алган турда, чамдык кижилер хуузунда хоюндан 2,6 килограмм чедиргенин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Уксаажыдылганы уткан. Тарып боозадылганы сан сүрүп эрей-гей чорудуп келгенивисте-дир. Кошкарларны улуг, биче, уксаа айы-биле аңгылавас коданнарда хойларывысты ең чүзүнү, назы-хары хамаан-чокка кады тудуп турар-дыр бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бисте зоотехниктиг негелде шуут сагыттынмайн келген.

Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы В. Ооржактың бо хуралда олуржуп турарын ажыглааш, хойжу өөрүмнүң мурнундан хомудал база бар. Ырак черлерге чурттап, көжүп чорууур малчыннарга ээрлерни, ег шывар пөстү, радиоприемник батареяларын чүге эккеп сатпазыл? Чамдык ховар бараанпарны хойжуларга аппаргаш, оларны кыскарып, ыяап-ла эът, саржаг дужаанар дээрге таарыжыр бе?

Лина СААЯ — район эмнелгезиниң кол эмчизи:

— Кижилерниң кадының камгалаары — чугула социал айтырыгларның бирээзи. Эмчилер малчын коданнарда бышыглаттынган, үнүүшкүннерни план ёзугаар организастап турар. Маңаа бир чугула айтырыгны чугаалаксап тур мен. Чүгле эрткен чылда бээр район эмнелгезинге малчыннардан бруцеллёз аарыглыг 15 кижи келген, оларның 13-ү бичии уруглар болган. «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырындан 5 кижи аараан. Малдан дамчаан-дыр.

Совхозтарның директорлары, тускай эртемниглери, ылаңгыя мал эмчилери сагыш салбас, мал аразында ажылдап чоруур кижилерге тускай хептерни, резин хол-хаптарын безин бербес-тир. Коданнарда арыг-шеверни сагыыр, бодуун чунар-бажыңнар тудуп бээр дугайында сүмелеривисти тооп көрбейн турары хомуданчыг.

Даңзычы СОЯН — «Барлык» совхозтуң хойжузу:

— Малдың продуктулуун көвүдедир деп бодаза, чайгы үеде семиртир херек. Район девискээринде одар-белчиир четчир. Алаш хемниң ол чарында Шыдаяктар, Актың чамдык тайгалары, Шыраа-Булак баштары ээн чыткылаар-дыр. Малчыннар аът ажыглавас, машина чедер черлерге чайлааш, малын семиртпейн турар.

Хураганны аңгы кадатче эрте үзери чугула. Эрткен чайын мээң хураганым хүлээдир кижини бригадир тыппааныдан ээп чайлады. Келир чайын тайгаларже организастыг-биле эрте көшкеш, хойнуң кыргылдазын, тарып боозадылгазын аңаа чорударын бригада чөвүлелинге дугуржуп алыр бис.

Доокай ХОМУШКУ — «Хемчик» совхозтуң хойжузу:

— Аргыжарда эптиг, ак, хүнпээрек болгаш ыжык черлерге төрүүр хой коданнарын тургузары эш-өөрүн сүмелеп турары чоптуг. Бистиң совхозта байдал сыр өске дивес силер бе. Шак ындыг черлерни төрүвес коданнар, ирт кадарчылары бодунуң хууда чери дег, ээлеп алгылаан боор-дур. Совхозтуң директору Эрес-оол Идам-Сүрүң, кол зоотехник Алдын-оол Моңгуш ону эде көөр ужурлуг. Шак мындыг байдалдар районнуң өске совхозтарында база барын билир мен.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА. Төрүүр хой кадарчыларының хуралын баш удур планнааш, кыштаглаашкынче киирериниң мурнунда эрттирип, кылдынган ажылдарны ыяк түңнээш, четпестерни тодаргайы-биле айтыр, кышка удур сорулгаларны салыр турган. Мал оолдаашкынының бачым чымыштыг үезинде хойжуларны ажылындан бүдүн хүн иштинде чардыктырарын тургустунган байдал албадаза-даа, хуралдың ажы, салдары эвээш болганын чапсар аразында улус чугаалажып турду.

Буу-хаа чымыштан ажыл-херекчи ажык чугаа, дээштиг саналдар эвээш болган. Саналдаар күзелдиглер чок боорга, хуралдың ажылын удуртуп эрттирген дарга — СЭКП райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзат чамдык кижилерниң аттарын адап, индирже чалаар ужурга таварышкан. Хой ажылынга эң-не хөй каражалыг болган «Шекпээр» совхозтуң ийи бригадазындан чаңгыс-даа малчынның үнү дыңналбаан. Районга хой ажылын хөгжүдер дугайында хемчеглер-даа, шиитпир-даа хүлээп алдынмаан. Ол чүл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корреспондентизи).

КАЖАН ЧҮГЭЭРТЭЭР ИРГИ?

«Коммунизмче орук» совхоз — Өвүр районда база бир улуг ажыл-агыйларының бирээзи. Совхоз ниитизи-биле мал ажыл-агыйлыг. Бүгү ап турар орулгазының барык 90 хире хуузун мал ажылындан киирип ап турар. Ындыг болганда, мал ажылының продуктулуг чоруун бедидер, ону сайзыраңгайжыдары негеттинип турар ышкажыл. Маңаа кол чүүл мал чемнериниң курлавырларын көвүдедири, оларның ажаалда-кадагалалын экижидери чугула.

Чылдан чылче совхозтуң малының бажы өзүп турар. Ынчангаш оон чем баазазын быжыглаары бирги черниң айтырыы болуп тургустунуп келир. Ону шиитпирлээрде чер ажылынче кичээнгейни утландырып, мал чеми культураларны элбээ-биле тарып өстүрүп, эки шынарлыг сиген, силос, сенажты белеткеп алыры малдың баш санын өстүреринге, хой продуктуларын шиңгээдип алырынга идиг болуру чугаажок. Ындыг турбуже, совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери чер ажылын сайзырадыр, оон дүжүткүр чоруун бедидер дээш кошкак ажылдап турар.

Совхоз мал чеминге херекээри-биле чаңгыс чылдыг сиген — көк-суланы, хөй чылдыг сиген — медени тарып өстүрүп турар. Бо культураларның дүжүдү чыл санында кудулап орар. Чүге дээрге оон дүжүткүр чоруун бедидер дээш кичээнгей салбайн келген. Хөрзүннү чемишчитпейн турар. Тарылга шөлүнүң агротехниктиг чурумнарын хажыдып, органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни чыл бүрүде четче ажыглавайн келген. Ылаңгыя белен чыдар мал өдээ органиктиг чемишчидилгени шын эвес ажыглап, шөлче сөөртүп төгер ужурлуг планын күүсетпейн турар.

Эрткен он бирги беш чылда 11500 тонна органиктиг чемишчидилге — ирин өдек төгер тургаш, 2862 тоннаны ажыглап, планны чүгле 24 хуу күүсеткен. Бо эртип турар он ийиги беш чылдың баштайгы үш чылында база-ла чедир күүсетпээн. Бир гектарга 30—40 тонна ирин өдек ажыглаар тургаш, ону 3-4 тонна безин чедир төкпейн турар. Ол чорук чаагай дүжүттүг өстүрериге шаптыктап турар.

Оон ыңай мындыг чүүлдү айтыксадым. Тарып өстүрүп алганы мал чемин камгалап кадагалаар талазы-биле ажыл амга чедир чоруттунмаан. Чайгы үеде тараа, сиген камгалалынче шуут кичээнгей салбас. Мал-маган чылдың-на тараа шөлүн са базып, оъттап каап тар. Солчур суурнуң чанында Көк-Сайыр ховузунда суггаттыг шөлден эвээш дүжүттү ап турарының бир чылдагааны ону хуу улустуң малынга чай дургузунда одарладып турарында. Мооң хараазы-биле совхоз бо чылын 2620 тонна мал чеми белеткээр тургаш, планын 72 хуу күүсеткен азы чүгле 1890 тоннаны белеткеп алыр аргалыг болган.

Эрткен чылын Көк-Сайыр ховузунга тараан 70 гектар арбайны, 10 га картофельди суур малынга дойладып каан. Бо талазы-биле Солчур кожээ Советиниң күүском даргазы Чечек Сыгдыковна Чыпсын даргалап кирген чылындан эгелээш, суур малын кадартыр дээш мынчага чедир чадашкан.

Черле ынчаш, амыдырал, ажыл-херээвисти амдыгаалштан эде көрүп, сегитпес болзувусса, хоозун чугаа-сөстүң бо хүннерде ажы эвээш деп бодаар мен.

Кошкен-оол МОНГУШ.

Чагаалар изи-биле

БУДУЛГААЗЫННАР ШАПТЫКТААН

Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозта Кара-Булуң деп черде өшкү кадарчызы Чечек Ондаровна Чадамбадан редакцияга чагаа келген. Ында ол мынчаар бижээн.

«1987 чылдың декабрьдан эгелеп өг-бүле кереэзи-биле ажылдап кириптивис. Төрүүр 339 өшкүлүг бис. Кереэ ёзугаар 100 башка оңаштыр 74 анай, бир баштан-на 0,6 килограмм дүк, кол кодандан 34 грамм немелде деңзи алыр болдувус. Херек кырында 100 башка оңаштыр 103 анай, кодундуугенниден ажыр 274 килограмм дүк алдывыс. Үзүлдеге чедир бир анайның деңзизи 16 килограмм четкен.

Продукция дээш немелде төлевирни декабрьда алдывыс. Стаж акшазы-биле улуг кадарчы 972, дузалакчы 835, ниитизи-биле 1807 рубль алдынган. Ону мыныг-даа мейнан, ынчалза-даа кереэ ёзугаар бис 7277 рубль 17 копеектиң продукциязын бүдүрер турдувус. А херек кырында совхозувустуң экономистери артык түң чокка бистиң ажылывысты ол олчаан түңнеп үндүргеш төлээн. Совхозтуң улуг экономизинге «Планывысты ажыр күүсеткен-дир бис, ынчангаш төлевири база артык болур эвес чүве бе?» дидим. Ол шыжыккаш, орта харыы берип шыдавады.

Малчын-даа болзумза, зоотехник эртемниг кижи мен. Янзы-бүрү санаашкыннарны кылып, чарыгдалдарын кайы хире үнгени, киргенин, чеже акша ажылдап алганымны кара угааным-биле эскерип орар мен. Ажыктыг продукция бүдүргени дээш төлеп бербейн баарга, өг-бүле кереэзиниң ажыы бар чүве бе деп бодай бээр-дир мен».

Ук чагаа-биле АҮК-түң кол экономизи Роза Кара-Сал болгаш кол зоотехниги Салых Текеев таныжкан. Олар «Улуг-Хая» совхозка баргаш, бүдүн хүн дургузунда чагаада айыттынган сан-чурагайларының хынаалдазын чоруткан. Бистиң корреспондентивис-биле кол экономистиң чагаага хамаарыштыр тайылбыр-беседазын мооң адаанда парлаадывыс.

— Чечек Ондаровнаның чагаазының хынаалдазындан чүү илерээнил, Роза Даргановна?

— Өшкү кадарчызының хомудап турары шын болган. Кереэде бүгү талалар ат салган болганда, артыкшылдыг продукция дээш төлевир турары албан. Ынчалза-даа расценка шын эвес алдынган болган. Чижээ, 1 центнер дүктүң өртээ 145 рубль 17 копеекке деңнештирген. Чыл төнерге өшкү кадарчыларынга кереэде айыттынган расценка-биле төлевир кылырга, чүү-даа бүтпес болган. Ынчаар орта бот-орулга-чарылга экономизи Нина Билдей-оол ол расценканы өскерткеш, катап санаар ужурга таварышкан.

Бир кадарчыга оңаштыр норма ёзугаар 230 баш турар кылдыр алырга, санажылга расценказы мындыг болур ужурлуг. Кадарчыларның ажыр бүдүрген продукциязының өртээ 1781 рубль, оон 15 хуузу 267 рубль. 387 рубльди камнап алганы дээш оон 40 хуузун санаарга, 154 рубль 80 копеек болур. Продукция дээш акша 808 рубль 73 копеек.

Баштайгы болгаш сөөлгү расценкаларның ылгалы дараалаштыр мындыг болган: 1 баш хураган дээш 2-69 биле 1-05; 1 центнер дүктүң өртээ 145-17 биле 661-56; 1 центнер немелде деңзиниң өртээ 9-45 биле 28-31.

Мынчап кээрге, малчынга төлеп берген акшазы харын-даа арта берген. Шын эвес расценка-биле санап, чектерге, кереэге эдилгелер кылыптарга, кадарчы Чечек Ондаровнаның хомудааны кончуг чоп. Оон аңгыда, хойжуга кереэде айыттынган натура-биле төлевирни база бербейн барган. Совхозтуң улуг экономизи Маргарита Кызыл-оол ууну шөлээге органындан, оон оруунга каш кижи солушканының түңнелинде ук малчын мындыг байдалга таварышкан.

— Мындыг бир чүүлдү тайылбырлап берип көрүңерем, Роза Даргановна. «Улуг-Хая» совхоз төрүүр 100 өшкүге оңаштыр 85 анай алыр планныг турда, канчап үстүнде ады кирген малчынывыс 74-тү алыр апарганыл? Дөрт харлыг өшкүден 600 грамм дүк алыр дээрге, хөлүн өрттир эвээш эвес бе?

— Кереэ чарарында будулгаазыныг чүүлдер ол-дур ийин харын. Ол үеде совхозтуң специалистери, администрациязы та кайнаар көрүп турган чүве. 100 баш өшкүге оңаштыр 103 анай алган деп бижип турары авторнуң частырыы болган. Херек кырында ол сан 94,5-ке деп болган.

Совхозта дөрт харлыг өшкүден дүк алыр план 0,7 килограмм болуп турар. Өшкү мал эвээш эвес ийистээр болгай, ынчангаш 100 баштан алыр анайны 85-тен өрү планнаар болза эки.

Черле ынчаш экономист кадрларны чаңгыс черге бышыглап ажылдадыры ажыктыг. Ажыл-агыйның түңнелдерин экижидип алырын бодавас, чүгле акша чорук турар болза ол-ла деп бодаар специалистер бары хомуданчыг.

— Районда ниитизи-биле 1276 кижи өг-бүле, бригада кереэзи-биле ажылдап турар болгай. Кереэ чарарында будулгаазыныг чорук чүгле Чечек Ондаровна-биле болганы ол бе?

— Чок. Мындыг чижектерден киирейн. «Ак-Туруг» совхоз эрткен чазын черни механизаторларга чээлиге улеп берипкен турган. «Улуг-Хем» солун оларны «Ак-Туругнуң арендаторлары» деп чырыдып турду. Хынап чеде бээривиске, оларның оозу аңаа коллективтиг кереэ ышкаш болган.

«Улуг-Хая» совхозтуң суггатчылары база берге байдалга таварышкан.

Кереэ дээрге юридиктиг документ-тир. Ол чугула документиге бистиң специалистеривистиң хамаарылгазы кошкак болганындан, үстүнде адааныывыс четпестер тыптып турар. Ынчангаш кереэ чарарынга хамаарылгавысты дээргевис үндезини-биле экижидер ужурлуг бис.

ӨРЕ

Шагаан-Арыг хоорайның Дружба кудумчузунда, районнуң шериг комиссариадының бажыңының дужунда, чаагайжыды туттунган беш каът ниити чуртталга бажыңы бар. Оон бир чартыын эрткен чылын ажыглалга киирген. Ам мында 160 кижи чурттап орар. Оон өске чартыын болгаш столовазын ажыглалга киирип тергe, ам-даа 200 кижи чурттай бээр.

Ол общежитиениң секция бүрүзү каттыштырган душ-туг, туалеттиг. Делгем ийи өрээлдиг. Ыяштап туттунган ийи каът общежитиелерни бо каът бажыңның чурттакчылары казармалар деп алдай берген. Эрги, тар, элендилиг чедип турар общежитиелерни маңаа капчап деннээр боор!

Ындыг турбуже, оон чурттакчыларындан хомудалдар райкүүскомга, прокуратурага, ОБХСС-ке болгаш солуннар редакцияларынга кээп турар апарган. Шак мындыг чагааларның бирээзинден каш одуругдан номчуп көрээли.

«Маңаа Кызыл таварып, Ак-Довурактап келген бис. Күш-ажыл кереэзи-биле Шагаан-Арыгга чедип келгеш, баштайгы айда ажыл-даа, чурттаар чер-даа талазы-биле бергедеп турдувус. Чаа общежитиеге секция бээрге, амырап көштүвүс. Ам кээп өөрүшкүвүс өшкен: чурттап орар ийи өрээлдиивистиң айда өртээ 37 рубль чедип турар болду. Чаагайжыды туткан бажыңнарда 3-4 өрээлдиг квартираның ээлери безин айда 25 хире рубль төлээр болгай. Бо шын эвес чүүлдү суд черинге-даа хомудап турдувус. Демей-ле хоржок болур чорду. Ам редакциядан өске дуза дилээр чер чок болду, дузалап көөрүн дилеривис. Эргим редакция. Шыраптарының өг-бүлези».

Чагааның автору Зинаида Шырап дугаары 42 тудуг эргелелинде шеверлекчилеп турар болду. Өөнүң ниити Хеймер-оол Шырап КМК-20-де дашчы. Ийи уруу эге класстарда өөренип турар. Оларның ажылдап турары кайы-даа организацияда кыжыр ажыл төлевири эвээш. Оларның секциязында киир бижидилге чокка дуңмазы база чурттап орар.

Хомудалдың үнген дөзү мындыг. Шыраптар эрткен чылдың сентябрь 1-ден декабрь төнчүзүнге чедир квартира дээш чаңгыс копеек-даа төлевейн орган. Январь айда өре 146 рубль 32 копеек четкен. Олар ам кээп дүвүреп үнген. 29,4 дөрбелчин метр чуртталга шөлү база электроэнергия дээш ай санында 36 рубль 58 копеек төлээр болуп кээрге, аар болбайн аан. Счётчик салдыртып албаанындан олар ийи розетка, 5 лампочка дээш 16 рубль 76 копеек төлеп орар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1967 чылдың март 30-да доктаалы ёзугаар, ниити чуртталга черинге бир кижиге оңаштыр норманы 4 дөрбелчин метрге доктааткан. Ынчап кээрге, Шыраптар артык 13,4 дөрбелчин метр дээш оон өртээн үш дакпыр төлээр апарган. Эрткен чылдың август 11-де хүлээп алдынган дугаары 328 доктаал ёзугаар, ам Россия Федерациязының девискээринге норманы 6 дөрбелчин метр чедир өстүрген. Февраль айдан эгелеп Шыраптар чуртталга шөлү дээш 2 рубль 15 копеек эвээшти төлээр. Олар салып алганы счётчикти салдыртып алыр болза, электри энергиязы дээш 10 хире рубльди эвээшти төлээр. Ам олар айда баштай турганы 36 рубль 58 копеек эвес, 24 рубль төлээр. Бо дээрге общежитиеде секцияга чурттаарының чогумчалыг өртээ-дир.

Ынчангаш ниити хоойлу-дүрүм хуу кижилерге-даа, оларның хомудал киирген организацияларынга-даа, редакцияга-даа чаңгыс дээрзин угаас херек.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ЧЕК ДЕПТЕРЛЕРИН АЖЫГЛАП

Кызылдың пассажир АТБ-зиниң коллективи чыл планын элээн ажыр күүсеткен. Ылангыя Кызыл хоорайда чоннуң аргыжылгазын организастаарында эки чүүлдерни демдеглеп болур. Такси чолаачылары бо талазы-биле мактаксанчыг. Оларның орулгазы 914 муң рубль болган.

Ниитизи-биле бүдүрүлге 5 миллион 485 муң рубльди кампап алган. Ол дээрге планнаттынганындан 220 муң рубль хөй. Бо чедиишкинни бот-орулга-чарылга аргазы бергенин удуртукчулар тайылбырлап турар. Күш-ажылдың организастаарының болгаш шалың төлээриниң, нииити орулганы үлээриниң дешпилгелиг бо хевирин нептередип эгелээнден бээр чүгле чыл эрткен-даа болза, экижиишкиннер илден. Хамык ужур бо ажылга белеткелди аки чоруткапында.

Мону инженер-техниктиг ажылдакчылар холга алган. Баштай боттары чаа арганы өөренип алгаш, оон соонда ортумак звенонуң кадрларын, чолаачыларны өөреткен. Шалыңны төнчү көргүзүглер, шыңар база чарыгдалдарны эвээжеткени дээш канчаар төлээрин санап өөренип турганнар.

Шупту ажылдар долузу-биле кылдынмайн база барган. Артык кезектерни болгаш материалдарны ажыр чарыгдааныңдаа септелге болгаш техниктиг хандырылга ажылдарының бот-үнези аартаан. Ооң түңнелинде 450 муң рубль арыг орулганы алган азы планнаттынганындан 50 муң рубль эвээш.

Бо болгаш өске-даа четпестерни болдурбас сорулга-биле экономистер ханы анализтерни кылып, ам иштики бот-орулга-чарылгаже шилчиирин өөренип эгелээннер. Бүгү бүдүрүлге участоктары чаа аргаже шилчиир. Ажыл бүрүзүнүң чарыгдалдарының учедун орта демдеглеп турар кылдыр чек дептерлерни тургускан.

Чек дептерлери мурнунда болуп турган четпестерден чайлаарынга дузалаар деп, АТБ-ниң план-экономиктиг килдизиниң начальниги М. Н. Катаргина демдеглеп турар. Ам чолаачы-даа, септекчи-даа артык чарыгдалдарны болдурбазын кызар. Олар боттарынга бижыглаттынган техниканың камналгазынче кичээнгей салып эгелээрлер. Нииити орулганың көвүдээринге кижи бүрүзүнүң киржилгези ынчан улгадыр, шалың база моон хамаарылгалыг дээрени ажылчыннар биле бээрлер.

Эрткен чылын бүдүрүлге чүс хире рейстерни үскен азы озалдаткан. Хоорай-даа, районнар-даа аразының. Бо дээш АТБ эвээш эвес орулганы чидирген. Мону катаптавазы-биле бо чылдың баштайгы хүннеринден эгелеп инженер болгаш контроль-ревизия албаннары, экономистер рейдилерни чоруткулаан. Рейс автобустарындан ангыда, септелге кандыг болуп турарын олар база хынап көргеннер. Автобустарның графикче үнерин озалдаткан буруулуг үш септекчиниң хемчег алган. Оларның бирээзин негелдени угбайн, үнер күзелин илередип билдиргишкин бижээн. Ийнап эрги автобустар септээринче шилчиткен. Моон-даа соңгаар тодаргай буруулуг кижилерни илередир хемчеглерни алыр. Хана парлалгазынга бүгү-ле четпестерни чырыдып турар.

Түңнелинде чүнү чугаалап болурул? Бот-орулга-чарылга чүгээр түңнелдерин берип турар апарган. Сорулга — бо темпиниң салбайн, ам-даа курлавырларны дилеп тып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаары.

В. МААДЫР-ООЛ.

Алые-ла малчын улустуң оглу болгаш Лаа Иргит чылыг бажыңда кино аппаратын дужаап бергеш, 16 чыл мурнунда кадарчылап үнүпкен. Ооң ындыг базымын чамдыктар билбээн, чемелээннер-даа бар. Ооң шиитпири чөп, шын болган-дыр, ол, шынап-ла, чүрээниң айбызы-биле хойжулап үнген кижи-дир дээрзиниң бадыткалы удаваан көстүп келген.

Лаа Серенотович «Бай-Тал» совхозтуң дуржулгалыг болгаш мурнакчы хойжуларының бирээзи. Бо чылын ооң коданында төрүүр 284 хой бар, ам оларның 96 хуузу оолдапкан. Хураганнары шупту бурун бар. Ынчангаш совхозунуң хойжуларының мурнуну одуруунда чоруп турар. Малды кыштан хүр ажырарынга, чаш хураганнарны доруктурарынга аңаа Маадыр Хертек дузалажып турар.

Бо малчыннарның коданында сиген, суле, көк-сула четчир. Ол ышкаш малынга ол аржыны, артышты берип, кошкак хураганнарны «Малыш»-биле эмискиктеп турар.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

ЧУРУКТА: Л. С. Иргит сакманчылары-биле.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

КАДАРЧЫНЫҢ ҮЛҮҮ

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң Чаш-Тал сүт-бараан фермазының саанчылары болгаш кадарчылары ниитизиниң малының кыштаглаашкынын хүр эртирип турар. Ында инек кадарчызы О. Д. Иргиттиң үлүг-хуузу база улуг. Очур Дамбаевич 20 чыл иштинде мал малдап келген дуржулгалыг кадарчы. Кызымак күш-ажылы дээш совхозтуң мурнуундан каш удаа шаңнадып, мактадып чораан. 1987 чылда Моол Арат Республиканы баар халас путёвка-биле туристээш келген.

Бо кыжын база ооң кадарып, ажаап-карактап турар инектери семис-шывырак.

Комбу КЫЗЫЛ-ООЛ.

Парлалганың арыннарындан

ХРУЩЕВ, БРЕЖНЕВ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Чурттуң төөгүзүнде аңаа эвес үелер дугайында ынчан болган болуушкуннарның киржикчилери сактыышкыннарын бижип турар. Мурнунда Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү чораан П. Е. Шелестиң «АиФ»-тиң корреспондентизинге интервьюзун парлаар-дыр бис.

Корр. Петр Ефимович, силерниң намдарыңарның үелерин билип алыры номчукчуларга солун болур боор.

Шелест. Харьков чоогунда кедээ суурга ядыы тараачын кижиниң өг-бүлезинге 1908 чылда төрүттүнген мен. Ачамның 25 чыл иштинде шериг албаны эртиргенин сактырдыр мен. Дайынчы дөрт орденниң эдилекчизи болуп чанып келген. Аар-берге чурттап чораан бис. 11 харлыымда кедээ бай кижиге хелечиктей берген мен. Ооң соонда суг сөөртүкчүзү, почтачы болуп ажылдап чораан мен. Элээп өзүп келгеш, демир-орукка баштай чудүрүкчү, а ооң соонда септекчи, костыльщик болуп ажылдай берген мен. Ынчан мени партия кежигүнүнге хүлээп алган.

Корр. Ол кажан болганыл?

Шелест. Чуртка эрге-чагырганы бодунуң холунга Сталин киирип ап турда, 1928 чылда. Ооң соонда институт дооскаш, Донбасска даргалаар прокат цехтиң начальниинге ажылдаан мен. Ооң соонда шеригге албан эртирдим. Курлавырже халашкаш, Харьковта «Кадыр болгаш маска» заводка келген мен. Аңаа цех начальниги, бүдүрүлге начальниги, кол инженер болуп ажылдап турдум. Заводтуң партком кежигүнү, партия райкомунуң кежигүнү чораан мен.

Бистиң Төрээн чурттувусче гитлерже аг-шеригниң халдаарының мурнунда бир чыл бурунгаар камгалал үлетпүрүнүң талазы-биле партия хоркомунуң секретарынга соңгуткан мен. Ол үеде Киевке барып чораан мен, ынчан Н. С. Хрущев-биле эң баштай ужурашканым ол. Ол ынчан Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары турган.

Дайын эгелеп келгенде мен 32 харлыг турдум. Хоорайның бүгү камгалал үлетпүрүн харыылап турган мен. Чай чок-ла ажылдаар ужурлуг турган.

Бистиң шериглеривис Харьковту каапкаш чоруур ужурга таварышканда, мени Челябинскиже чорудупкан. Аңаа мен партия обкомунуң камгалал үлетпүрүнүң килдис эгелекчизинге бир чыл иштинде ажылдаан мен.

Дайын чылдарында ВКП (б) ТК-га, ооң соонда Саратовка ажылдап турган мен. Дайын соонда —Ленинградка, Украинага ажылдап чордум. Киевке ужар чүүл заводунга дөрт чыл директорлап турган мен.

Корр. Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга силерни кажан соңгааныл?

Шелест. Ол дораан эвес. Киев хоорсомунуң секретары, обкомуң ийиги болгаш бирги секретары болгаш УКП ТК-ның секретары болуп чораан мен. Чүгле 1962 чылда мени бирги секретарь кылдыр соңгаан.

Корр. УКП ТК-ның бирги секретары болу бергеш, силер чурттуң дээди удуртулгазы-биле, ооң иштинде Н. С. Хрущев-биле чоок харылзаалыг чораан болгай силер. Ооң политиктиг ажыл-чорудулгазының дугайында силерниң бодалыңар кандыгыл?

Шелест. Ооң частырыгларын эвээш эвес чораан, ынчалза-даа ук частырыгларны ооң-биле кады ажылдап чораан өске удуртукчулар база үлежир ужурлуг. Хрущевтуң ажыл-чорудулгазы партияның политиктиг улуг капиталы деп, Президиум хуралынга ол үеде Микоянның чугаазы-биле чөпшээрежир мен. Шынап-ла, Сталинге чүдүүр чорукту шуут соксатканы кайы хире деп. Ындыг базымны чүгле улуг эрес-дидим болгаш социализмниң эчис сорулгаларынга шынчы кижи кылып болур. Ооң-биле холбаштыр ооң салым-чолун шиитпирлеп турган СЭКП ТК-ның Президиумунуң хуралынга Н. С. Хрущевтуң чугаазы онаагай. Ол хуралга стенограмманы кылбаан болганда, чүгле чаңгыс менде хуралды бижээн демдеглел арткан боор. Аңаа сөөлгү хуралга Хрущев үндаргай, аңгылаттынган болгаш кандыг-бир чүүл кылыр күжү чок турган, ынчалза-даа ол мынча деп чугаалаар соруктуг болган:

«Мээң ажыл-чорудулгам дугайында бичии-даа бол, эки чүвени чугаалааныңар дээш өөрүп четтирдим. Президиум дээш, ниитизи-биле ооң бышкан чорук дээш өөрүп тур мен. Ындыг бышкан чорукту тургузарынга мээң киирген бичии үлүүм база бар.

Бисти шуптувусту, мени база, партия кижизидип каан. Бистиң силерниң-биле кады шуптувустуң чаңгыс идеологтуг үндезиниңвис бар, ынчангаш мен силерге удур демисежип шыдавас мен. Мен чоруй баар мен, удурланчып туруп бербес мен. Кым-бир кижини хомудадыпкан, каржыланган болзумза, база катап буруудатпазын дилеп тур мен —ажыл үезинде ол бүгү болуп болур турган. Ынчалза-даа менээ онаагаи элээн каш буруудадышкыннарны шуут хүлээп албас мен. Бүгү буруудадышкыннарны сактып шыдавас болгаш оларны ойтур шаап шыдавас мен. Мээң кол четпес болгаш кошкак чүүлүм—буянныг чымчаам болгаш бүзүрээчел чорууум. Оон ыңай бодумнуң четпестеримни бодумнуң эскербейн чорааным боор чадавас. Ынчалза-даа силер шуптуңар, мында олуржуп турар кижилер мээң четпестерим дугайын ажыы-биле болгаш ажыт-чажыт чокка кажан-даа чугаалавайн чораан болгаш кезээде деткип база чөпшээрежип чораан силер. Силерниң талаңардан принципиалдыг болгаш дидим чорук чок турган. Мени СЭКП ТК-ның Бирги секретарының болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан дужаалдарын каттыштырып турганымга буруудадып турар-дыр. Ынчалза-даа мен ону чедип алырын кызытпайн турган мен. Ол айтырыгны коллективтиг шиитпирлеп турган, а силерниң чамдыыңар, ооң иштинде Брежнев харын-даа ону кылырын негеп турган болгай. Ол шиитпирге мээң удурланмайн барганым мээң частырыым боор чадавас, ынчалза-даа силер шуптуңар ону ажыл-херектиң эрге-ажыктарынга кылып турар деп чугаалап турган болгай силер.

Ийе, мен эртемниң чамдык ажылдакчыларынга хамаарыштыр, чижээлээрге, Эртемнер академиязынга хамаарыштыр эпчок чүүлдерни кылган мен. Ынчалза-даа бистиң эртемнивис хөй айтырыгларның талазы-биле даштыкы эртемден болгаш техникадан хожудап турары чажыт эвес-ле болгай. Бис эртемге улустуң ковчут хөй акша-хөреңгизин салып, чогаадыкчы ажылга болгаш эртемниң түңнелдерин улус ажыл-агыйынга нептередиринге бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар бис» — деп, Хрущев уламчылап турган.

Ооң соонда Хрущев Суец каналынга болуушкуннар, Кариб кризизиниң үезинде, КУР-биле бот-боттарының аразында харылзаалар талазы-биле чогуур үеинде чорудуп турган хемчеглерни барымдаалы-биле тайылбырлаан.

«Бо болза мээң сөөлгү политиктиг чугаам, сезуң боол турарын билип тур мен. Пленумга мен чүве чугаалавас мен. Ынчалза-даа Пленумга дилег кылырын күзээр ийик мен...».

Хрущев чугаазын төндүрбейн чыдырда-ла, Брежнев шуут маргыш чок хевир-биле: «Ол болбас» деп харылаан. Ону Суслов деткээн.

Ооң соонда Хрущев мынча дээн: «Ам силерниң херек деп санаңыңар ышкаш болур боор» —ынчан ооң карактарынга чаш көстүп келген. «Ынчалза-даа мен бүгү чүүлдерге белен мен» деп уламчылаан чүве. «Мен чоруй баар ужурлуг мен» деп бодап чораан мен, айтырыглар хөй, мээң назы харым үезинде ону шиитпирлептери берге. Аныяктарның дешпидер херек. Амгы үеде болуп турар чүүлдерниң дугайында төөгү кажан-бир шагда бодунуң шынгыы шынчы сөзүн чугаалаар.

Ам мен мээң халажырым дугайында билдиришкинни бижиирин дилээйн, аңаа мен ат салып бээр мен. Ол айтырыгга силерге ынанып тур мен. Бир эвес силерге херек болза, мен Москвадан чоруй баар мен».

Бир-ле кижи «ону кылган херээ чүл?» деп үн салды, ону шуптузу деткээн. Чогуур хайгааралды тургускаш, Хрущевту Москвага арттырып каан.

Корр. Ол бир хевириң эргилдезин канчаар белеткеп турганының дугайында силерниң бодалыңар кандыгыл?

Шелест. Р. Медведевтиң чүүлүнде эргилдениң маадыры Суслов болган деп санап турар. Ооң адын ында 18 катап адаан. Ында ооң ролюн эмин эртир улгаттырган деп санаар мен. Брежнев үезинде апарганы ышкаш, Суслов Хрущев үезинде удуртулгага ийиги кижи кылдыр санаттпайн чораан. Сусловтуң кылган илеткелин өске эштер белеткээн. Идея-биле алырга, ону Брежнев кылыр турган азы эң сөөлгү таварылгада Подгорный. Брежнев аңаа-ла корга берген, а Подгорный шуут ойталаан. Ынчан ону кылырын Сусловка дааскан. Медведевтиң бадыткап турары-биле алырга, Пленумга материалдарны белеткээринге Шелестиң киржип турган-даа болза. Суслов сөөлгү үеге чедир болур деп турар болуушкуннарның дугайын билбес турган. Кажан аңаа ол дугайын чугаалаптарга, ооң эриннери көгерип, аксы халаа берген. Ол чүгле «Ол чүү дээриңер ол?! Хамааты дайын болу бээр» деп арай деп-ле чугаалаан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Сусловту маадыр кылып алганнар. А ол ону чедип албаан. Хрущевту чайладырынга шиитпирлиг рольду эгелээнден төнчүзүнге чедир Брежнев болгаш Подгорный ойнааннар. Өске кым-даа эвес.

Корр. Хрущевту чайлатканы болгаш эрге-чагырганга Брежневтиң келгени черле эргежок чугула турган деп санаар силер бе?

Шелест. Чок, ындыг эргежок чугула чүве турбаан. Болган чүүлге бодум киржип турган-даа болзумза, мээң быжыг бүзүрелим ындыг. Ам мен бодумну шүгүмчүлеп база ынчан болган чүүлге ак сеткилдиим-биле хомудап чоруур мен.

Хрущев дугайында база чугаалайн. Мен ону ковчуг эки билир чораан мен: даштыкыже кады чоруп, кады дыштанып турган бис. Берияны канчаар хора чок болдурганын ол чугаалап турган. Ол болза эрес-дидим хөделишкин болган. Совнархозтар тургузаар дугайында ооң идеязын ажыктыг деп санаар мен. Космосту шиңгээдип алырынга, бистиң ракета шериглеривисти хөгжүдеринге Хрущев хөй ажылды кылган. Ол талазы-биле ажыл-херек дээш партия ажылдакчыларындан, министерстволар удуртукчуларындан шыңгыызы-биле айтырып турган. Партияга алызындан бердинген ак сеткилдиг кижи чораан. Амыдыралдың байлак дуржулгазы бар ёзулуг партия ажылдакчызы. Ол чулчурукчуларга ынак эвес, ажыл-херекчи кижилерге ынак чораан.

Корр. Л. И. Брежнев үезинде элээн каш чыл иштинде ажылдап келген болгай силер. Ооң дугайында чүнү чугаалаарын күзээр силер, чүү сагындырып келирил?

Шелест. Брежневти партча болгаш күрүне удуртукчузу кылдыр таварылга үндүрүп келген тур кижи деп санаар мен. Бир эвес Подгорный эвес болза, ону чыл эртпенде солуп кааптар турган. Подгорный Брежневти деткип турган. Чүге, оозун билбес мен. Брежнев аныяк ажылдакчылардан онза коргуп чораан. Семичастныйны, Катушевти, Шелепинни чоорту чайладып каапкан. Сөөлүнде ону баштайгы үеде деткип турганнарны — Вороновту, Подгорныйны, Косыгинни дүжүрүп каапкан.

(Уланчылыг).

НАЧАЛЬНИКТИ СОҢГААН

Ак-Довурактың № 3 орук-тудуг эргелелинге коллективтиң ниити хуралы болган. Аңаа күш-ажылчы коллективтиң эрткен чылын кылып чоруткан ажылының дугайында дыңнадыгны ооң начальниги Ю. П. Бычков кылган.

Хоорайның № 3 орук-тудуг эргелели эрткен чылын пландарының кол-кол көргүзүглерин күүсеткен-даа болза, ону улуг бергедээшкин-биле чедип алган. Чылдың эге айларының болгаш бирги кварталдың пландары күүсеттинмээн. Кадрлар айтырыы берге, ылангыя инженер-техниктиг ажылдакчылар чедишпейн келген. Кол инженер, прораб, мастер орук-тудуг эргелелинде ам-даа чок хевээр.

Эргелелде кадрларның солчур чоруу хөй. Эрткен чылын 17 кижи янзы-бүрү хуусааларга ажыл шагын үскен. Ажылдаар черлеринге арагалаар таварылгалар ажылчыннар ортузунга тургулаан. Ооң чижээн кол бухгалтер Г. Г. Шуклинаның каш хондур арагалап, шалың үлээрин озалдадып келгенинден көрүп болур. Ынчалза-даа ол чурум үреп турар бухгалтерни администрацияның чиик көрүп турары чиктиг.

Орук-тудуг эргелелинге кээп турар битумнуң шынары багай. Хөй техника артык кезектер чогундан ажыл чок туруп турар. Солчуп ажылдаарының чуруму-биле черде ажылдап турарларның чем-биле хандырылгазы багай. Картошка чедирилгези болган чок үстү бээр. Ажылчыннар чедирер машина чок. Чурттапта тудуун ноочуг оожум чорудуп, бар чурттапта бажыңнарының септелгезин кылбайн турар. Эргелелдиң ажылчыннары Логиновтарның бажыңы соок, кудуундан кургуг, багай суг үнүп турар. Ол бажыңның септелгезин эргелел чыл дургузунда кылып чадап келген. Коллективте 25 кижи бажын алырының оочурунда-даа болза, бо 1989 чылда чүгле 1 бажыңны тудары көрдүнген. Кижилерниң боттарының бажыы тудуп алырын деткиир хемчеглер алырын өөренип көрбейн турар.

Орук-тудуг эргелелиниң начальниги эргелелдиң ажылын багай анализтээн деп, ооң соонда сөс алган ажылчыннарның ниити бодалы ындыг болган. Шынап-ла, ол дыңнадыгла мурнакчыларның бе багай ажылдап турарларның-даа аттары үнмээн. А орук ажылчыннарын чаңгыс черге мынчаар чыып, хуралдадыры берге болгай. Ынчангаш начальниктиң соонда чүве чугаалап кол механик А. Мамышев, ажылчыннар А. Логинова, А. Данько, А. Сазанов, Ю. Логинова, А. Данчина, К. Ооржак, «Тыва даггүрү» комбинатта партком секретары А. Н. Шулепов олар четпестерни тодаргай айтып, оларны эдерниң аргаларын чугаалап турганнар.

Хуралдың ийиги айтырыы—эргелелдиң начальнигин соңгууру. Соңгулда мурнунуң ажылын коллективке чорудуп, начальникке соңгудуп болур кижилерге анкеталарны долдурткан. Ооң түңнелинде коллективтиң хөй кезии эргелелдиң амгы начальниги Ю. П. Бычковтуң, ооң мурнунда чылдарда начальниктер тургулаан Д. Ч. Ондарның база А. А. Сулеймановтуң кандидатураларын адаан турган. Ынчаарга А. А. Сулейманов аңаа бодунуң кандидатуразын уштурун дилээн. Ынчангаш чажыт бадылаашкын бюллетенинге Ю. П. Бычков биле Д. Ч. Ондарның аттары кирген.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде соңгулдага кирипкен 72 кижиниң 51-и Дапзын-оол Чалзыпович Ондар дээш бадылаан болган. Хуралдың протоколун күштүг кылдыр бадыладыры-биле «Тыва автоорук-тудуг эргелелинче» чоруткан. Бо соңгулдалыг хурал эде тургузуушкуннуң болгаш ажык чарлыг чорукту байдалдарынга эрткен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

БАЙДАЛ ЭКИ

«Барлык» совхозтуң Хөндөлен салбырында төрүүр коданнарының ниити байдалы эки. Бо чылын мында малчыннар 100 хойдан 80 хураганны алыр сорулгалыг. Амгы үеде 1642 хойнуң 80 хуузу оолдапкан. Кара-кыс Чыртак-оол, Кан-оол Дойбаа оларның коданнарында хойнуң кол нуруузу төрээн, хураганнары онча-менди доругуп турар. Амгы үеде салбырда чаа төрүттүнген 1200 ажыг хураган бар.

Салбырның төрүүр коданнарында мал чеми база суг-биле хандырылга четчир.

Сакманчылар база малчыннар-даа хойну, ооң чаш хураганнарын хоратпас дээш чүткүлдүг ажылдап турар.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.

Барыын-Хемчик район.

Ажылчын контроль ажылдап тур

ХОЛГА КИРБЕСТЭЭН САПОЖКАЛАР

Январьның сөөлгү хүннери. Кызылдың магазиннеринге даштыкы сапогтар кирер деп сураг дыңнаап хөй херээженнер ону садып алыксааш, олут олурбааннар. Ынчалза-даа оларның күзелиниң бүдери амыр эвес болуп-тур: сапожкалар алдырбастаап. Ооң ужурундан олар садыг ажылын контрольдаар органнарже, партия хоркомунче, хооркүүскомче, ажылчын контрольдуң парлалга төвүнче, солуннарже хомудаллар бижип, телефоннап эгелээн. Ооң чылдагаанын сайгаарарынга Курсадыг инспекциязының болгаш ажылчын контрольдуң төлээлекчилеринге чаңгыс эвес хүн негеттинген.

«Рособувьторг» бүдүрүлгезиниң баазазынга 110 рубль өртектиг херээженнер кедер югослав сапогтар келгенин билгеш, республиканың садыг министриниң оралакчызы Л. И. Кремнёва аңаа январь 19 та баргаш, «Саян» универмагче 60 эжеш сапогту дораан чорудунар деп айтыышкын берген. Үлетпүр барааннар садыы сапогтарны кайнаар хуваап чорударын чүгле ооң даразында хүн кылган. Универмаг болгаш өске-даа магазиннерже оларны хуваарының документилерин белеткеп турар аразында баазаа ажылдакчылары боттарының таныш-көрүштеринге телефоннап четтигипкеннер. Универмагтың ийик салбырынга улустуң хөй кижи кирер аргажок. Адды шак соонда сапогтарны садып эгелей бергенде, сыңмарлажыышкын келерен. садыгжыларның ажылдаарынга парын байдал тургустунган.

Ийик салбырынга мындыг байдал ооң соонда үш хонганда база катаптаан. Ынчан 120 рубль өртектиг 20 эжеш югослав идиктерни универмагче немей чоруткан дугайында медээ хоорайга тарай хона берген. Хөй садып алыкчылар бо удаада оочурга фамилияларын бижип, манап турганнар. Садыгжылар ону эскербээн билдингир. Ынчалзажок чегел төнген садып алыкчыларга хамык чүве база ваййлашпаан ирги. Январь 24-те, эртен, универмаг директору Г. А. Барыбинаның айтыышкыны-биле сапогтарны даштын ээн киоскиге эккелгеш, каш-ла минутада саара ьаапкан. Ону кымнар садып алганын чугаалаары берге. А ийик салбырынга оочурлап шаг болган кижилер куруг душкеннер.

Ынчангаш мегелеткен садып алыкчылар бо бүгүге таарзынмайн, ол-бо черлерже хомудап турганы билдингир. Хомудаан кижилерниң чидиг сөстери дүъш мурнуу чарыгын ол шактарында универмаг директорунуң кабинединге улажып-ла турган. Хомудалдарны сайгарары-биле аңаа Курсадыг инспекциязының, ажылчын контрольдуң, республиканың болгаш хоорайның улусчу контроль комитеттериниң төлээлекчилери база келген. Хооркүүскомунуң айтыышкынын бүгүгээр Кызылдың үлетпүр барааннар садыының директору В. Г. Сапелкина-даа аңаа киришкен. Оочурну тоомчага албааны, садыгның чурумун хажыткан, сапогтарны чамдыызын универмаг ажылдакчылары боттары садып алганы дээш ол-бо талаадан айтылыышкынны дыңнааары универмаг директорунга эпчок-ла болган. Чемелээш, кии, шынап-ла, чөптүг. Ажылдавайн турар деп чарлалдыг киоскиге сапогтар садар талазы-биле бодунуң шиитпирин Г. А. Барыбина мынчаар тайылбырлаан: магазинге ону садып турган үеде «херээженнер барааннар делгинирлериниң хөме таварып каар частылар». Сапогтарны киоскиге садарының чөпшээрелин үлетпүр барааннар садыының удуртукчуларындан ол алган. Ховар барааннарны алды шактап соңгаар садар деп хооркүүскомнуң шиитпирин мынчаар хажыткан. Бо таварылгада ону оочурда улуска чүге дыңнатпааныл? Универмаг директору аңаа тодаргай харыы берип шыдаваан. Бодунуң таныш-көрүштерин дилээн хандырар дээш ынчангаш дижип оочурга турган улус хомудааннар. Ийик секциязының эргелекчизи Т. В. Иконникова товаровед В. А. Скороходованың контролю-биле сапогтарны киоскиге саткан болуп турар.

Бо төөгүнүң соонда бир хонганда № 18 магазинниң ажылынга хамаарыштыр хомудалып № 11 школаның башкызы Г. Л. Вьюнова парлалга төвүнге кээп илереткен. Улуг-Хемниң оң талазында магазин бар. «Вторсырье» баазазының талону-биле аңаа ховар барааннар садар. Г. Л. Вьюновада ындыг талоннар белен бар. Магазинге даштыкы сапогтар кирген билгеш, январь 23-те аңаа чеде бээрге, септелгеде болган. Садыгжылар: «Январь 25-те ажыдар» дижкеннер. Ынчангаш айыттынган хүнде он бир шак ажып турда, Вьюнова магазинге баарга, таңмыг, эжикте чарлал турбупаан. Садыг чанында элээн каш чиик машиналар бар, чүнүң «магазин» болган. А 3 шакта чеде бээрге, хаагыг хевээр. Чүгле 45 минут эрткенде магазинче ам-на кирер аргалыг болган. Ынчалза-даа сапогтарны садып алыпкан болуп-тур. Кымга база кажан? деп айтырыгны Г. Л. Вьюнова чөптүг-биле тургускан.

Айтырыгга харыыны тывары оралдаштывас. Шынап-ла, январь 20-де баазадан ук магазинче 20 эжеш даштыкы сапогтарны чүдүрүп чоруткан. Магазин ынчан септелгеде турган болганда, садыг каттыжыышкынының директору сапогтарны «Тысячи мелочей» магазинге кадагалаар деп шиитпирлээн. Чүгле январь 24-те ону магазинге чедирген. Ынчангаш Г. Л. Вьюнованың, өске-даа садып алыкчыларның херечилеп турары-биле алырга, сапогтарны хаагдыг магазинге артындан хелчок дүрген саарыпкан болуп турар. Контролёрларны база бир чүүл элдепсиндирген. Каттыжыышкынның улуг товароведи О. А. Шагарова дүштеки чем соонда дораан-на магазинге бо келген. Барааннар садып алган талоннарга акт тургускан, а кежээ 7 шак үезинде каттыжыышкынның директору Н. Е. Балыко болгаш «Вторсырье» баазазының эргелекчизи Г. С. Сафрина магазинге көстүп келгеннер. Олар талоннарны узуткаары-биле алгаш барганнар. Чүге далашканыл? Барааннар садып алганының талоннарын үндүр бижилге актызында айыткан, дагын ажыглаар чиг эт дужааган улустуң фамилияларын, адрестерин айыткан болгай.

Дагын ажыглаар чиг эт дужааган улустуң фамилияларын айыткан актыда ады кирген Семёнованы дилеп, Набережная кудумчузунда, 41 дугаар бажыңга контролёрлар чеккеп. Ында база ооң кожазында квартирада, чоок-кавыда өске-даа бажыңнарда Семёнова деп кижи чурттавайн турары тодараан. Мааа тайылбырның хереэ чок ышкажыл. Ындыг болганда, актыда айыткан өске-даа чамдык фамилиялар ылап шын бе дээрзинге бүзүрээри берге болду. Талоннарны далаш-биле узуткааныңда база ужур-ла бар. Магазинге кирген сапогтарны артындап садып турар дугайында Н. Е. Балыкога телефон дамчыштыр хомудап дыңнаткан болгай. Ындыг болганда, талоннарның кадагалалын хандырар, хыпалда үезинде хажыдыышкыннар чогун ооң-биле бадыткап көргүзер ужурлуг болгу дег.

Сөөлгү хүннерде — январь 31-де, февраль 1-де магазиннерге чаа бөлүк даштыкы сапогтар садып турган үеде, хөй кижилер ону манагзынып, үе-шак чидирип турганнар. Милиция, ажылчын контролёрлар безин магазиннерге корум-чурумну тургузар аргажок болган. Магазиннерниң дериг-херекселдери үрелип, эжиктери дужуп, шилдери буступ, сигнализация үрелген. Ону катап кылырынга бүдүн чартык муң рубльди чарыгдаан. Баскылашкап чамдык кижилерге харын-даа эмчиниң дүрген дузазын чедирер ужурга таварышкан. Ховар барааннар дээш аас-дыл былаажыр, садыгжыларның первизинге дээр чорукту ажыы чүл? Оларның чамдыызы садыгта ажылдаарындан харын-даа ойталап турар.

Моон кандыг түңнел үндүрерил? Магазиннерге ховар барааннар кирер деп медээни баш удур билип алгаш, ооң чекынга хүн-хүнү-биле сыңмарлажып чоруур чамдык кожар кижилерниң холунче эт кирбезин дээш боттуг хемчеглерни алыр, социал чөптүг чорукту принципиин херек кырынга хандырар херек.

Любовь ФРИДРИКОВА.
Тываның Курсадыг инспекциязының начальниги.

Тимофей СЕРМАВКИН.
Ажылчын контрольдуң парлалга төвүнүң редакторы.

ЧАРЫШТЫ ТҮҢНЭЭН

1988 чылда Мөңгүн-Тайга районнуң совхозтарының бүдүрүлгелериниң аразынга социалистиг чарыштың түңнелдерин партия-ажыл-агый активиниң хуралынга чугаалажып көрген. Социалистиг чарышты организастап эртиргенинде чедер-четпестерни аңаа сайгарган.

Социалистиг чарыштың кедээ ажыл-агыйны улам сайзырадыр, продукция бүдүрер талазы-биле негелделерин күүсетпээни дээш кайы-даа совхозка шаңналдыг черлерни тывыспазын комиссия шиитпирлээн.

Хоой ажыл-агыйның күш-ажылчы коллективтериниң аразында социалистиг чарышка үшкү черни «Мөгеп-Бүрен» совхозтуң Телиг-Оюнта сарлыкчы бригадазы тывыскан. Ажыл-ишчилерниң аразынга чарышка ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыны, төрүүр 100 сарлыктан 102 бызааны алган Малдавай Иргит, «Мөгеп-Бүрен» совхозтуң хойжузу, төрүүр 100 хойдан 100 хураганны алган Маадыр-оол Памзын тергиидеп, «Район чемпиону» деп атка төлептиг болганнар.

Үлетпүрнүң, садыгның, тудугнуң, амыдырал хандырылганың болгаш садыгның күш-ажылчы коллективтери шупту планныг оналдаарын күүсеткилээннер. Социалистиг чарыштың негелделерин күүседип, бараан саарылгазын 102, 3, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 113 хуу бооттандырган районнуң херегленчилер ниитилели (даргазы В. О. Салчак, партия организациязының секретары Т. П. Доптар) бирги черни чаалап алган.

Күш-ажылчы коллективтер, ажыл-ишчилерниң аразынга социалистиг чарышты организастаарының дугайында хемчеглерни партия болгаш ажыл-агый активинге база чугаалашкан.

Хурал ЧҮЛДҮМ.
Мугур-Аксы суур.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның уругларның хореография школазының кичээлдеринге хоорайның ангы-ангы школаларының үш-дөрт класстарының уруглары киржип турарлар.
Оларның башкыларының бирээзи Галина Саидыковна Тока бо школада 1978 чылдан бээр башкылап, хөй уругларны өөреткен. Бедик мергежилдиг баянист Александр Владимирович Гусев танцыларны хөгжүм-биле үдеп, уругларның өөредиринге улуг үлүүн киирип турар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МУЗЫКА ШКОЛАЗЫНДА

Школага кире бээримге, чаңгыс-даа кижи чок, ынчалза-даа класстардан янзы-бүрү хөгжүм херекселдериниң үннери дыңналды. Эжиктерниң үстүү талазында «Баян», «Хореография», «Чурулга» деп сөстерни чурааштыр бижээш аскылаан. Бир өрээлде школа директору бир эштиг кызыл өңнүг пөстү хере тырткаш, дээвиирден шалага чедир каккан турлар.

— Школаның амыдыралын чугаалап көрүйнерем, Мөңге-Байыр Доржуевич — деп оон диледим.

— Школада 134 өөреникчи хаара туттунган, 7 башкы ажылдап турар. Ниити ыры, үрер хөгжүм, фортепиано, баян, танцы база чурулга талазы-биле өөредип турар бис. Бистерге өөрүнчүг чүве — доостурган өөреникчилеривистен ортумак, дээди өөредилге черлеринде өөренип бергеннер, хоорай, суурларда башкылап бергеннер база бар. Лира Моңгуш бистиң-биле чаңгыс школада башкылап турар. Ам удавас музыка школаларының аразынга уран чүүл талазы-биле конкурс болур, аңаа белеткенип тур бис. Үрер хөгжүм талазы-биле концерт база болур. Болдунар болза, Күнгүртүг четкеш, оон бо чоок-кавы суурларга көргүзүп, пропаганда ажылы чорудар деп планнаан бис. Келир суббота-да совхозтуң хавал фермазынга концерттиг, лекция, беседалыг баар бис. Бистиң шефке алган организациявыс болгай. Ам дораан бистиң доозукчу сургуулдарывыс-биле ужуражылга болур.

Кур-Чер суурда уругларның музыка школазынга таарымчалыг байдалдар тургустунган, ниитиин дериг-херекселгези үениң негелдезинге дүгжүп турар.

— Бистер кандыг-бир аргалыг кылып, айтырыгларны тургузуп турбаш, келир чылын школавыска улай түдуушкунну чедип аарын күзеп турар бис. Ынчан өөреникчилер саны көвүдээр, башкы кадрлар немежир, тускай мергежилди чедип алырынга өөреникчилерге улам таарымчалыг байдал тургустунар. Башкыларга ийи аал иштн чурттаар бажың тудары база негеттинип турар. Херек апарза, боттарывыс-даа хол кирип туттунуп сүмележип турар бис — деп, школа директору чугаалады.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл район.

КӨРҮЛДЕ БОЛГАН

Район төвүнге 748 олуттуг чаа школаның ажыглаалга кирээнинге холбаштыр байырлыг митинг ада-иелерниң, өөреникчилерниң, тудугжуларның киржилгези-биле эрткен. Символиктиг дүлгүүрнү тудугжулардан школаның директору К. Сат хүлээп ап, ада-иелерниң, өөреникчилерниң, башкыларның мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен.

Бүгү-эвилелдиң бот-тывынгыр уран чогаадылга фестивалының үшкү эргээнге школачыларның көрүлде-концерттер болган.

Эң-не массалыг хөй болган хевир — ниити ыры күүселдези. Ак-Чыраа 8 чыл школазындан ангыда, беш школалардан киришкен. Жюри кежигүннериниң үнелээни-биле бирги черни Хандагайты ортумак школазының ниити ыры коллективи алган.

Тыва улустуң аас чогаалынга хамаарыштыр солун ансамбльди Солчур ортумак школазы (удуртукчузу Сагаан Куулар) фестивальга эккеп, коллектив бирги черниң шаңналынга төлептиг болган, ансамбльдиң программазында солун чаартыкчы хөөннер хөй болган.

Өвүр район. Саая ШЫДЫРАА.

Өңнүктерниң ҮНҮ

Оганес Глак — талантылыг аныяк армян шүлүкчү. Муңмун чылдарның ханызынче кире берген бурун болгаш мөңге чалыы культураның, литератураның салгакчызы болуру, оон улуг чаңгылдарының уламчылаары кайы хире бергезин ол эки билир. Таптаашкын үезинде хөй чылдар дургузунда ону парлавайн келген, чүгле сөөлгү үеде оон чогаалдары төрээн Армениязынга парлаттынып эгелээн. Амгы үеде Оганес Глак — А. М. Горький аттыг литература институдунуң 4-кү курсчузу. Номчукчуларга оон ийи шүлүүн бараалгаттывыс.

ДЕЛЬФИН-БИЛЕ ЧУГАА

Дельфин, сени кижи ышкаш угааннг деп дыңнаанын кай,
Деңгер-ле бо, ийи холдуг чалаттынган болуруң кай:
Бистер ышкаш, күзелдериң боттандырып, хевирлээй сен,
Билишпес дыл херээ чокка, ниметшилеп хөөрешкей бис.
Тоолда ышкаш, ажык чаагай сеткилдиңни дыңнаан-дыр мен.
Дораан келгеш, далай суунга дүшкеннерни камгалаар сен.
Пачын күштүг, кан дег быжыг соруктугуу — сени көргеш,
Магачын дег акулалар сири-каны дезиптерлер.
Сагыжың ак, мөге-шыырак болганың-на кайгамчык-тыр.
Чазый, каржы араатаннар оон башка сени дойлаай,
Угааныңг сээ, күзелдериң, бодалдарың дээжиин
Улуг хырын, чидиг диштер чемижи боор хайлы бергей.
Дан дег чырык угаанынны, буян оштаан сеткилиңни
Далай дүвү делгемнерге төтчеглевейн камнап келдиң:
Кара сагыш кайда-даа бар. Удур туржуп, чурттаар күштү
Канчап тыптың, эжим дельфин? Ону мензэ айтып берем.

ЧЭЭРБИГИ ЧҮС ЧЫЛДА БИЖЭЭН ШҮЛҮК

Чердеи уран казып тыпкаш,
Чепсек кыла бээр бис бе,
Азы тайбың ажыл-ишке ажыглаал бе,
Амгы үе, кандыызы деп харылаар сен?
Сагыжым-даа сагыш эвес:
Чамдык улус чепсек дээр-дир.
Өнчүк-чөгээ, адаан-өжээн чогум арны
Өлүм-чидим, хоозурал деп билбес-тирлер.

Николай КУУЛАР очулдурган.

КАИ-ниң дыңнадыы

АРАГАЛААШКЫННЫҢ УРЖУУНДАН

Республика девискээринге февральдың баштайгы он хонуунда 14 озал-ондак болган. Түңнелинде бир кижи амы-тынындан чарылган, алды кижи бертинген. Февраль 2-де Чыргакы көвүрүүнге ВАЗ-2121 «Нива» маркалыг 90-98 КЭЖ күрүне дугаарлыг машинаны чолаачы А. А. Ермаков ээрик башкарып чораан андарган. Пассажир Г. Г. Крипштейн аар балыгланган.

Кызыл хоорайга ол-ла үениң дургузунда оруг шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан 1096 таварылганы КАИ ажылдакчылары илереткен, автотранспортту ээрик башкарып чораан 38 чолаачыны туткан. Көвүрүг тудуг эргелелиниң ИЖ-2715 «Москвич» маркалыг 71-50 күрүне дугаарлыг машинаның чолаачызы А. В. Серов, Төп электри четкизиниң мастери С. И. Скоеырев хууда машиназын, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң чолаачызы М. С. Ооп ГАЗ-53 маркалыг чаа машинаны, хлеб заводунуң слесары Е. В. Добрынин, «Тыва агроүлетпүр энергия» эргелелиниң УАЗ-469 маркалыг машиназының чолаачызы Л. О. Щеголев олар машинаны ээрик башкарып чораан туттурганнар.

Ол ышкаш Минусинск АТБ-ниниң чолаачызы М. Н. Ежов, Красноярскиниң септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң чолаачызы А. Д. Коновалов, Минусинскагроүлетпүртранстың чолаачызы П. Н. Матвеев олар машинага ээрик олурда, КАИ ажылдакчылары туткан.

Журналистиң орук демдеглелинден

ЧЕР КЫРЫНДА «СЫЛДЫСТАР»

ПЯТИГОРСК. Тывалаарга — Беш-Даг, түрк дылда — Бештау. Кавказтың кайгамчык чараш чурумалдыг черлеринде, Подкумок хемниң шынаазында беш адыр бедиктерлиг чаңгыс дагны ынчаар адаан. Пятигорск хоорайның ады оортан укталган деп, түс черниң хоочун чурттакчылары чугаалажып турар...

Кисловодск, Ессентуки, Железноводск, Пятигорск — Кавказтың минералдыг аржаан сугларының бүгү-эвилел ужур-дузалыг делегейге алдаржаан курорт хоорайлары. Оларның эң хоочуну болгаш улуу — Пятигорск. Оон тургустунган төөгүзү мындыг: 1780 чылда Константиногорскиниң шивээзи туттунган, оон сөөлүнде Иаиг-Суглар деп курорт суур тыптып келген. 1830 чылда ону Пятигорск хоорай кылдыр эде адаан.

Пятигорсктиң чурттакчылары төрээн хоорайының 200 чылын 1980 чылдың июльда келбаа-биле байырлаап демдеглээн. «Ласточка» санаторийниң девискээринде Юрий Гагарин аттыг кудумчунуң кыдыында гранит даштан эптеп кылган улуг самбырада мынчаар бижээн:

«Пятигорск хоорайны Кызыл Туг орден-биле шаңнаар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы.

Ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга хоорайның ажылчы чонунуң чедиишкиннери дээш, Соңгу Кавказа Совет эрге-чагырганы тургузарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында немец-фашистиг эжелекчилерге удур демиселге, кадык камгалалын хөгжүдеринге оон ажылчы чонунуң ачы-хавыяаларын демдеглевишаан, тургустунганындан бээр 200 чыл болганы-биле холбаштыр Пятигорск хоорайны Кызыл Туг орден-биле шаңнаар. Москва, Кремль, 1980 чылдың июль».

Кавказтың бүгү курорт хоорайлары-биле бир деңней, Пятигорск Совет эрге-чагырганың чылдарында шапкын сайзыраан: хөй санныг, 4-9 каът амгы үениң улуг бажыңнарлыг санаторийлер эмнелге черлери-биле катай туттунган. «Курорттарны национализастаар дугайында» Владимир Ильич Ленинниң 1919 чылдың апрель 4-те ат салганы Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң декреди Кавказтың минералдыг сугларының санаторий курорттарын хөгжүдеринге төөгүлүг ужур-дузалыг болган.

Пятигорск — Бүгү-эвилелдиң курорт хоорайы. Ында 32 санаторийлерде, пансионаттарда 10 муң ажыг оруң бар, аңаа чыл бүрүде 250 муң кижи дыштанып, эмнедип турар.

Төөгүлүг болгаш тураскаалдыг черлери. Пятигорск хоорайда эң-не тураскаалдыг, төөгүлүг болгаш алдаржаан чер — В. И. Ленин аттыг шөл. Делегей пролетариадының улуг башкызы болгаш баштыңчызы Владимир Ильич Ленинниң өндүр чазгай тураскаалын ооң адын эдилээн шөлдүң ортузунда тургускан. Скульптор А. М. Портянконуң болгаш архитекторлар В. П. Соколовтуң, В. В. Богдановтуң төлевилелин ёзугаар тураскаалды туткан болгаш 1971 чылдың ноябрьда байдалдың ёзузу-биле ажыткан.

Чалым хаяда В. И. Ленинниң портрет чуруу — Пятигорсктиң тураскаалдыг болгаш ыдыктыг черлериниң бирээзи. Машук дагның чалым хаяларының бирээзинде Владимир Ильич Ленинниң улуг портрет чуруун 1989 чылдың январь 21-де эмгежок хөй кижилер-биле кады сонуургап, магадап көрбүшаан, бистиң чурукчуларывыс, уран шевер дээ чонукчуларывыс Ильичиниң портредин Тываның чалым хаяларының бирээзинге чүге чуруп азы сиилбип болбазыл деп бодап турдум. Пятигорск хоорайның кедээзинде Машук дагның чалым хаязында В. И. Лениниң чуруун Ростов чурттуг сураглыг чурукчу Цитовский, оон эштери Шуклин, Курносов, Баранов олар 1925 чылдың июльда ол черге дыштанып турган үезинде чураан болгаш, Соңгу Кавказтың даг чурттуг болгаш казак херээжен чонунуң I съездизинге белек кылдыр тураскааткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ол чалым хаяның чанынга кадыг-дошкун тулчуушкун болган. «1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзү» деп номнуң 6-гы томунда мынчаар бижээн: «Пятигорск хоорайда Машук дагның чалым хаязында В. И. Лениниң улуг портрет чуруунуң чанынга лейтенант Дубовик баштаан совет 15 дайынчы 1942 чылдың августа фашистиг эжелекчилерге удур маадырлыг-биле демисешкен болгаш чаңгыс-даа дайзынны эрттирбээннер».

Далай деңнелинден 994 метр бедик Машук дагның кырынга 90 метр бедик телевидение суурганың тудуп тургускан. «Ласточка» («Хараачыгай») деп санаторийге эмнедип, дыштанып турган үемде, 1989 чылдың январь 23-түң дүъш сөөлүнде Машук дагның кырынга үнүп келдим. Элдептиг чүве, Соңгу Кавказтың девискээринге кежээ хүн ажыттынары билек-ле, имир хемертен дүжүп, караңгылай бээр. Ол кежээ түс черин-биле 17 шак 30 минута турда, имир дүжүп, караңгылай берген. Пятигорск хоорайны бедик дагның кырындан көөрүмге, ында сайгылгаан лампаларының чырыы дээрде сылдыстардан безин артык чараш чер кырында «сылдыстар» ышкаш көстүр болгаш чайынналдыр чырып турду. Ильичиниң лампалары — чырыткылыг келир үениң — коммунизмниң сылдыстары-дыр деп бодап турдум.

Машук даг — бүгү Соңгу Кавказтың дендии чараш болгаш эгээртинмес эртинелиг черлериниң бирээзи. Янзы-бүрү аржаан сугларның эмгежок курлавырын ол бодунга шыгжап, совет кижилериниң кадыкшылын быжыглаарынга бараалгадып турар. Машук дагның дугайында түс черниң кабардин чонунуң ортузунга шаг-төөгүдеп бээр улажып келген тоолчургу чугаазы бар.

Тоолчургу ол чугаада мынчаар айыткан: шаанда Алдын Ордаңың Каплан-Гирей деп хааны эмгежок аг-шериг-биле Кабардаже хенертен халдаан болгаш Кинжал (Хылыш бижек) дагның баарынга турлагжып алгаш, кабардиннерниң суурларын, аалдарын үптеп, чурттакчыларын ораатанзыг ёзу-биле өлүрүп туруп берген. Бодунуң душтуу чараш кысты эжелекчилерге хунааткан Машук деп коргуш чок оол бодунуң эрес-кайгал өөрүн эвилелдеп алгаш, эжелекчилерге удур маадырлыг демиселче кедүрлүп үнген болгаш, Каплан-Гирейниң шериглеринге элээн каш аштырышкыннарны тээвырыштырган. Крым татарларының баштыңы Каплан-Гирей барык бүгү шериглерин Машуктуң отрядынга удур мөөңнеп, бедик дагның кырынга бүзээлеп кээрге, дайзынның холунга диригге кирбези-биле аныяк оол дагның кырындан маадырлы-биле шурай берген. А Кабарганың бүгү чону Машуктуң маадырлыг үлегери-биле эжелекчилерге удур хосталгалыг демиселче кедүрлүп үнгеш, дайзыннарны чылча шаптан болгаш оларны төрээн черинден ырадыр сывыртапкан. Ол үеден бээр бедик дагны Машук деп адаан.

Пятигорсктиң девискээринде төөгүнүң тураскаалдыг болгаш ыдыктыг черлери сагыш-сеткилдиң дүвүрээшкини чокка кижи көрүп шыдавас. Машук дагның мыраңай баарында гранит даштан кылган тураскаалдыг улуг самбырада хаи дег чидиг кызыл будук-биле бижиттинген мындыг демдеглел бар: «Соңгу Кавказ республиканың Төп Күүседикчи Комитединиң кежигүннери В. Крайнийниң, С. Дунаевскийниң, В. Рожанскийниң, А. Рубининиң чонуң дайзыннары 1918 чылдың октябрь 21-де маңаа боолап өлүргеннер».

Соңгу Кавказ девискээринге Совет эрге-чагырганы тургузар болгаш быжыглаар дээш маадырлыг демиселге совет кижилериниң хөй салгакчылары амы-тынын берип, Пятигорсктиң девискээринге ханып төккен. Оларның чырыткылыг тураскаалын «Ласточка» санаторийниң девискээринде музей-делгелгеде база мөңгежидип, алдын үжүктер-биле бижээн болду. Оларның бирээзи — Пятигорск хоорай Совединиң эң баштайгы даргазы, мынчаарда чүгле 22 харлыг турган, коргуш чок эрес-дидим Григорий Григорьевич Анджиевский. Ак-гвардейжилер ону 1919 чылдың август 31-де Казачка деп тейниң кырынга боолап өлүргеннер.

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында Пятигорсктиң ажылчы чону Тиилелгениң херээнге төлептиг үлүүн киирген. Ставрополь крайның күрүне архивиниң документилери тодаргай херечилеп турар. Дайын үезинде Пятигорсктиң санаторийлери, пансионаттары шериг эмнелгелери болбушаан, балыгланган совет дайынчыларының 80 хуузун экиртир эмнеп турган. Балыгланган совет дайынчыларының болгаш офицерлерниң эмнээринге эргежок чугула ховар эмнерни, ылаңгыя глюкозаны, наркоз эфирин бүдүрерин дайын үезинде хоорайга организастаан. Пятигорсктиң мотор септээр заводунуң коллективи Кызыл Шеригге болгаш партизаннарга Ф-1 деп 40 муң ажыг гранатадарны, 250 муң ажыг ППШ деп автомат-бооларны бүдүрүп берген. Хоорайның ажылчы чону эки тура-биле 3400 литр, бирээр чугаалаарга, үш тонна 400 литр ханын балыгланган совет дайынчыларының, партизаннарның эмнээринге берген.

Немец-фашистиг эжелекчилер Пятигорск хоорайны 1942 чылдың август 9-та эжелеп кеш турган. Ынчалзажок курорт зоназында хоорайның чурттакчылары фашист эжелекчилерге удур демиселди чаңгыс-даа хүн соксатпааның күрүне архивиниң документилери херечилеп турар. Төрээн чурттуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш, фашист эжелекчилерге удур демиселге хөй муң кижи амы-тынын маадырлыы-биле берген. Чижээ, Машук дагның баарынга болгаш минералдыг суглар хоорайда шил заводунуң хериминиң чанынга фашист эжелекчилер 1942 чылдың августан 1943 чылдың январьга чедир 12 муң совет кижилерни боолап өлүргеннер.

Генерал П. М. Козловтуң командылалы-биле 37-ги армияның дайынчылары Пятигорск хоорайны 1943 чылдың январь 11-де хостаан. Фашистиг эжелекчилерден төрээн хоорайын хостааның хүнүн Пятигорсктиң чурттакчылары чыл бүрүде тураскаалдыы-биле демдеглеп турар.

Алексей ДУГЕРЖАА.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 1-2 фильмнери. 10.45 — «Ол болган... болган...». 11.00 — Медээлер. 11.10 — Уругларга шагы. 12.10 — Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешпин. 13.20 — 14.05 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Соңгуддаларга уткуштур. 15.55 — «Улусчу чогаадылга». Теледопчулал. 16.25 — Мультфильм. 16.45 — «Эзин, музыка». Делегейниң музыка лагери. 17.30 — «Объектив». 18.00 — Бүгү-эвилел болгаш делегей конкурстарының лауреаттары В. Романько ойнаар (баян). 18.20 — Силер мону шыдаар силер. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — «Эрге-чагырганы — Советтерге». Телекөврүг Москва — Одесса — Череповец. Соңгулда мурнунуң кампаниязының дугайында. 19.30 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 21.00 — «Үе». 21.30 — Соңгуддаларга уткуштур. 21.40 — Л. Сметанниковтуң концерти. 22.35 — Парламент-биле ужуражылга. ЭДЧ амгы үе чадада. 22.50 — Бөгүн делегейде. 23.05 — 00.55 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Херээженнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — География. 7 класс. Чөөн Сибирьниң бойдузу. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Планета астрономиязы. 10.35; 11.40 — Төөгү. 6 класс. Христофор Колумбунуң аян-чоруу. 11.00 — Француз дыл. 11.20 — Барымдаалыг фильм. 12.05 — «Шуптуңарга четтирдим». Уран-чечен фильм. 13.40 — 13.50 — Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!».

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.25 — «Аныяк гвардия». Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флоддунуң хүнүнге тураскааткан дамчыдылга. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүглерде: Медээлер, «Соңгуддаларга уткуштур». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Ырак-чоок». 20.50 — И. Штраус. Концерт. 21.00 — «Үе». 21.30 — Соңгуддаларга уткуштур. 21.40 — 23.10 — А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыткан. «Баштактаныг». «Сапыктар», «Адыг». Уран-чечен фильмнер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 — Медээлер. 17.15 — «Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!». 18.15 — Мультфильм. 18.30 — «Сиваш: нарын айтырыглар болгаш келир үе». 19.00 — Ритмиг гимнастика. 19.30 — Фестиваль экраны. Львовка болган аныяктар программаларының VIII бүгү-эвилел фестивалының лауреаттарының программалары. «Кара ытчыгаш». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Кино

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Этот странный лунный свет» 9.30, «Рэгтайм» 11.20, 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Ганг, твои воды замутились» 12.30, 18.30, «Мультсборник № 47» 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Шутки в сторону» 9.20, 13.10, Киноклуб «Друзья природы» 10.50, «Игла» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Взломщик» 15.00, 18.30, «Детская площадка» 16.50, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Осознание» 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Проверка на дорогах» 17.00, 19.00 шактарда.

агаар

Республикага биче булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 32—37, чамдык черлерге 23—28, хүндүс 16—21, чамдык черлерге 7—12 градус соор.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 35—37, хүндүс 18—20 градус соор.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Эмчиниң сүмези

КАЛЧАА ААРЫГ АЙЫЫЛДЫГ

Ол аарыг чүс-чүс чылдардан бээр-ле эмнеттинмес болуп артып калган. Ону өскүрер вирус аарыг малдын оорга чүнүнде болгаш баш мээзинде турар болгаш чараа-биле ыштаар. Бо аарыгдан черлик дириг амытаннар: диилгилер, бөрүлер, морзуктар база өзүрал мал аймаа: инектер, хойлар, хаваннар, ол ышкаш ыттар, диңспейлер аарыыр.

Черлик дириг амытаннар калчаа аарыгның вирузун бойдуста ап чоруур болгаш бот-боттарынче дүрген халдадыптарлаар. Кижилер калчаарап аараан ыт ызырганындан, ооң чараазы кешке, каракка, аас-думчукка дегенинден аарыы бээр. Черлик ыттар көвей болган тудум-на, олар аарыы берип болур, а кижилерниң аарыыр чоруу оон шуут дорт хамааржыр. Санагтүңнердеп алырга, ол аарыгдан кижилерниң 85 хуузу — ыттардан, беш хуузу — моортайлардан, 10 хуузу — өске-даа дириг амытаннардан халдадып аарып тургулаан. Ынчангаш кижиниң шынчы өңнүү ыт калчаарап аараан болза, коргунчуг дайзыны апаар-дыр.

Аарыг халдаан соонда баштай элээн үеде билдинмес болгулаар. Баш мээзинге дүрген дегген тудум-на, аарыг дүрген илерееп келир. Ыттар калчаа аарыгдан аараанда чажыт үези 1—2 ай чеде-даа бээр. Даштындан көөрге, кадык ышкаш кылдыр сагындырза-даа, шак ындыг үеде ыт айыылдыг. Аарыгның баштайгы демдектери көстүрүнүң мурнунда 10—15 хонук мурнунда-ла ыттың чараазында калчаа аарыгның вирузу бар болур. Аарыг дириг амытанны ынай-бээр сывырып чорудуп азы кайы хамаанчок өлүрүп болбас. Мал эмчизиниң хайгааралынга ол турар ужурлуг.

Ыт калчаа аарыгдан аараанда хорадаачал, караңгы чер дилээр апаар. Чараазы төктүп, чем ажырарда бергедээр апаар. Сугну безин арай боорда ижер. Сугдан коргар апаар, хензиг-ле суг даажындан боостаазын дүй тудуп, турган дег, сиришээр апаар. Оон улам-на аксы хагдынмастап, дылы уштунуп, чараазы төктүп, карактары далчыраара бээр.

Чамдык улус ындыг таварылгада ыттың аксында сөөк чыдыпкан-дыр деп дилеп эгелээр. Ол кончуг айыылдыг. Ынчан холга чараа дээптер, оон ам аарыг халдаар. Оон чоорту буттары билинместээр, кудуруу сөөртүнер. 6—8 хонуктан ыт өлүр. Диңспейлерниң калчаа аарыы оларны дыка каржыландырар, аарыгның демдектери ыттыы дег. Инектер калчаа аарыындан аараанда мыйыстарын чайып, эдип, чер казып, үскүленир. Чыда дүжүп, тура халып тургулаар. Оон бут кырынга тура албастап, каш-ла хонуктан өлүп каар.

Кижиниң калчаа аарыындан аарыыры эң-не аар, өлүмнүг аарыг. Чажыт үези 1—1,5 ай чеде бергилээр, чамдыкта чүгле чеди хонук-даа болгулаар. Ыт ызырган черниң баш мээзинче ырак-чоогундан ол хуусаа хамааржыр. Шагаырган, хорадаачал, бажы аарыыр, удувас болу бээр. Суг ижер дээрге боостааже апытастаар, тынары бергедээр, сугдан коргар чорук тыптыр. Даштан, чидиг чырыктан, агаар шимчээшкининден безин коргар болур. Аарыг кедерээн үеде орундан тура халып, маңнаксаар, алгырар, хеп-сыиын ора тыртар. Оон чоорту чартыктай бээр, чүрек чартыктаарга-ла өлүр.

Аараан кижини амгы медицина камгалап алыры берге. Тускай вакцинаны өй шаанда сыкыртырга харын аарыгдан кижини камгалаар.

Ыт ызырганда ол черни доп-дораан арыглап чуур (саваңныг чылыг суг-биле), доп-дораан эмчиге баар. Бир эвес чараа каракче кирген болза ону борлуг кислотаның кошкак эзилдирии-биле азы чылыг суг аксып чуп болур. Дүрген-не эмчиге чыткаш, профилактикалыг тарылгаларны эртери албан. Хензиг-даа саадаашкын өлүм-биле кыжанып турар.

Тыва АССР-ниң девискээринде черлик амытаннарның аразында чамдык таарымча чок чүүлдерниң уржуундан калчаа аарыы тыпты берип болур байдал бар апарган. Бо чылдың эгезинде Тес-Хем районнуң Моол-биле кызыгаар чоогунга кызыгааржы кижиже бөрү халып келгеш ызырган. Калчаа аарыының диагнозун Омскиниң ЭШИ-ниң лабораториязынга экспресс-метод-биле тодарадып бадыткаан. Эрткен чылдың августа калчаа аарыгның байдалы Барыын-Хемчик районнуң кезек девискээринге диилгилерге, ыттарга, инектерге база илереттинген болгай.

Ытка ызыртыр чорук республикада чылдан чылче көвүдеп турар. 1987 чылда 125 кижи, эрткен 215 кижи, бо чылын төс кижи ытка ызыртыкан. Ол дээрге айыылдыг калчаа аарыгдан аарый берип болгу дег байдал-дыр, ынчангаш ол улус ынап-ла тарылга курузун эртер ужурлуг.

Черлик ыттарны чок кылып узуткаары чугула. Ону херекке албайн барып болбас. Калчаа аарыгта (дириг амытаннарның) удур хемчеглерниң комплекизи мындыг янзылыг.

Ыттарны бажың чанынга тударының чурумун шыгыы сагыыры чугула. Үгекчингешке тургузар, баглап каар. Ону үндүрерде, агаарладырда аксын шарып алыр. Ыттарны ынап-ла даңзыладыр. Ону чыл санында дириг амытаннарның аарыглары-биле демисел чорудар станция кылып турар. Даңзыладашкын үезинде ыттарны калчаа аарыынга удур тарыыр. Ыттың ээзи ыдындан ойталап турар болза, ону мал эмчизинге дужаап тар. Бо бүгүнү сагывайн турар хамаатыларны административтиг харыысалгага онаар. Участок шагдаалары бо ажылды хайгаараар ужурлуглар. Диңспейлерни база тарыыр апаар. Кызыл хоорайдан өске черлерде ыт тарылгазы багай.

Калчаа аарыгның демдектериниң илерееп келген таварылгада мал эмчизинге болгаш санитар албанынга доп-дораан дыңнадыр. Боттары хемчег ап болбас. Шала сезиниг дириг амытаннарны мал эмчизинге хайгааралга алыр, эмчи келгиже чедир оларны аңгылаары чугула. Кижилер ызырган ыттарны азы дириг амытаннарны дораан-на өлүрүп болбас. Тускайлаар, эмчилерге көргүзер, калчаа аарыглыг дириг амытаннарны боолап чок кылыр.

Бодунуң кадыкшылынга хамаарыштыр чоннуң медерелдиг чоруу, ол ышкаш профилактиктиг хемчеглерни чорударынга хамаарыштыр кадык камгалал болгаш ветеринария, милиция органнарының демниг чоруу дириг амытаннарның калчаа аарыын узуткаарынга ужур-дузалыг. Шак ынчан кижилер ол аарыгдан аарывайн барып болур.

Светлана СЕЛЕЗНЕВА.
Зайнаб МАТРАКШИНА.
Эпидемиолог эмчилер.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 2-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн баргаңда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аназы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 246. С—00240.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 22 среда № 45 (13945)

1925 чылдан үнделеттинген. Өртээ 3 көп.

ЭРТЕМ-ТЕХНИКТИГ ДЕПШИЛГЕНИ—ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Украинаның найысылалында ужуражыышкыннары

КИЕВ, февраль 20. (СЭТА). Москвадан келген самолёт Борисполь аэропортунга хонупкан соонда, каш-ла минута болганда, М. С. Горбачевтуң Украинага ажылының ажылчын программазы эгелээн. О. К. Антонов аттыг дуржулга-конструктор бюрозунга чогаадып тургускан калбак фюзеляжтыг чаа лайнерни аэропорттуң бир шөлүнге ол көрген. Ол машина болза, моон мурнунда кылып турган магалыг машиналарның чаа сериязы болур.

АН-225 дээр делегейде эң улуг транспорт самолёду бодунуң хемчээлиниң болгаш нарын дериг-херекселдериниң талазы-биле магаданчыг. Чалгыннарының хемчээли 87 метр, улуг самолётту 6 турбореактивтиг мотор агаарже кедүрүп үндүре бээр. Дидим чогаадыкчы шиитпирниң түңнелинде кончуг күштүг, ынчалзажок, камналгалыг болгаш идегелдиг транспорт самолёду чогааттынып кылдынган. Ол 250 тонна чүъктү алгаш баар, анаа аэродромнарга хонуп алыр. Сибирьниң, Кыдыкы Соңгу чүктүң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң тудуглеринче чүък сөөртүрүнге кончуг таарымчалыг самолёт.

Чаа машинаны М. С. Горбачевка таныштырып тура, чингине конструктор П. В. Балабуев ында тургускан бүгү нарын аппаратуралар, ЭВМ болгаш самолётту кылырынга ажыглаан материалдар бодувустуу болур дээрзин онзалап демдеглээн. АН-225-ти чогаадып кылганы чүгле инженерлиг бодалдың чедиишкини эвес, а чаа технологияның тыптып тургустунуп турарының херечизи болур.

1985 чылда М. С. Горбачев маңаа чорупп тургаш, кайгамчык «Русланны» көрүп, таныжып турган үеде ындыг сорулга салдынган турганы таварылга эвес. Ынчан автоматиканы, чаа материалдарны ажыглап турганы, келир үениң чаа транспорт машиналарын чогаадып кылыр дугаанында чугаа боол турган.

«Руслан»нар» амгы үеде чурттуң агаар делгемнеринде ажылдап чорупп турар, авиаконструкторлар оон артык чаа машинаны кылгаш, шенеп эгелээн. Материалдыг бүдүрүлгеге эде тургустунуушкунуң чугула негелделериниң бирээзи болур эртем-техниктиг депшилгени мурнады хөгжүдер деп айтырыг ындыг янзылыг боттанып турар.

М. С. Горбачев чаа машинаны сонуургап көрүп тургаш, ооң тургузукчулары болгаш шенекчи-ужудукчулары-биле чугаалашкан. Чаа машинаны «Мрія» («Күзел») деп адааны таварылга эвес дээрзин олар чугаалап турган. Чоннуң хей-аът киирип турар эң дидим күзел-бодалдар боттанып болгаш чедип алыр дээн сорулгаларын боттандырарынга ону кедүрер болган. Ындыг чоруктуң маргыш чок бадыткалы — чаа машинаның тургустунганы.

Оон соонда АН-225-тиң шенелде ужудуушкунун кылган. Шенекчи-ужудукчу А. В. Галунепконуң экипажының башкарган машиназы шоолуг эвес маңнап чорүй, чингө-биле агаарже ужуп үне берген. Аэродром кырынга каш долгангаш, бодунуң тускай аэродромунче ужуп чоруй барган. «Мрія»ның база бир шенелдезин ындыг янзылыг боттандырган.

М. С. Горбачев чингине конструкторга өөрүп четтиргенин илередип, боттарының күзел-бодалын боттандырып, улуг чедиишкинни чедип алганы дээш конструкторлар бюрозунуң кижилериниң кежигүннеринге байыр чедирген. Бисте бүгү улустуң күзел-соруу бар, ол чүл дээрге эде тургустунуушкунуу боттандырары-дыр деп, ол чугаалаан. Силерниң «Мрія»нар» —эде тургустунуушкунуң чарылбас бир кезээ-дир.

Аэропорттан орук чаа кварталдарны таварыштыр Киевтиң төөгүлүг төвүнче углапкан. Совет Украинаның найысылалы кескүзү-биле чаартынып, чаагайжып орар, ол дээрге хоорайның 240 муң коммунистериниң баштааны эде тургустунуушкунун боттанып турарының база бир иле-демдээ болур. Күш ажылчы киевчилерниң эки ажылының ачызында бүдүрүлге чорудулгазы доктаамал чаартынып турар, ынчангаш эрткен чылын бүдүрүлгениң немелде өзүлдезиниң 5,5 хуузу күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткениниң күсели-биле чедип алдынган. Керээде көрдүнген дугуржулгалар эки күүсеттинип, улуг-улуг планнар тодаргай ажыл-херектер-биле быжыглаттынып турар.

Ындыг ажылдың үре-түңнелин кижилер боттары эскерип билип турар. Бажың алырының оочурунга турган кижилерниң саны үр чылдарның дургузунда эрткен чылын эне баштай 4,4 муң кижиге кызырылган. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли эрткен чылын 7,8 хуу, чонга ачы-дуза чедиреринин хемчээли 12 хуу өскен.

Автомобильдер Киевтиң кол кудумчузу Крещатикче эпкен. М. С. Горбачевтуң Украинаның найысылалының чурттакчылары-биле баштайгы ужуражылгазы анаа болган. Кижилерниң амыдыралының эң чугула айтырыгларының дугайында — аъш-чем-биле хандырылга болгаш өртектер, чуртталга тудуунуң темпилериниң болгаш калбак херэглел бараанарының шынарының, демократия болгаш ажык-чарлыг чорук айтырыгларының дугайында чугаа анаа калбарган. Бодалдар солчуушкуну ажык байдалдыг болган. Оорлаар чоруктар-биле, садыгда болгаш амыдырал хандырылгазында четпестер-биле демиселге чугула роль ам тургузуп турар ажылчын контроль системазынга онзажыр деп, М. С. Горбачев демдеглээн. Бо харысалгалыг участоктарны ажылчы чоннар боттарының холунга алган турар ужурлуг. Албан-дужаалыг соора ажыглаар кандыг-даа тавырылгаларны сый шавар херек.

Эде тургустунуушкун чорүп, улам күш кирип бир чыдар деп, беседаның киржикчилери демдеглээн. Чижээ, ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын калбаа-биле нептередип турар. Кооператив шимчээшкинни, күш-ажылчы чаа коллективтерниң амыдыралын ажылчы чоннарның боттары таарыштырып, башкарган турары эргежок чугула деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Кооперативтер биске херек, олар кварталдарны-даа септеп бээр, идик-хепти даараар, өске-даа хөй чүүлдерни кылып болур. Бүдүрүлге талазынга кооперативтерни база дидими-биле тургузар херек. Чүгле кооперативтерни хөгжүдеринде хажыдыышкыннардан чайлаар, чамдык кижилерниң оон байып алырын болдурбас, чоннуң кармаанынче хол сута бээр чоруктарны болдурбас херек.

Ынчалза-даа чугаа болза чүгле кооператорлар дугайында болбайн турар деп, ол демдеглээн. Чер болганга бот-орулга-чарылгазы калбаа-биле нептередирип, бүдүрүлгени бүгү утланыышкыннарга хөгжүдери, эртем-техниктиг депшилгени дидими-биле бурунгаарладыры эргежок чугула.

М. С. Горбачев болгаш ону үдеп чоруур кижилер В. И. Ленинниң тураскаалынга чедип келгеннер. Тураскаалдың гранит таваанда алдын үжүктер-биле: «Улуг орус болгаш украин пролетарийлерниң чаңгыс эптиг хөделиишкиннериниң түңнелинде хостуг Украина туруп болур, ындыг чаңгыс эп чокта ооң дугайында чугаа-даа турбас» деп Ленинчи состерни оюп бижээн. М. С. Горбачев болгаш В. В. Щербицкий Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң тургузукчузунуң тураскаалынга кызыл чечектерни салган.

Пролетаржы интернационализмниң чаңчылдары, амыдунма эвилеңдешкен республикаларның чаңгыс эви, бистиң амыдыралывыстың бүгү талаларын чаартырынга киевчилерниң киирип турар улуг күш-ажылдың болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының бөлүү-биле, аныяктарның тележекчилери-биле М. С. Горбачевтуң беседаларының темазы болу берген.

Украинаның найысылалының ажылчы чону — хоочуннар болгаш аныяктар — эде тургустунуушкун практиказының оларга берген дуржулгазының дугайын М. С. Горбачевка чугаалап бергеннер. Кижилерниң кылып турар кол түңнелдери — амгы анаа эвес, эргилделиг үе-чадада тургустунган бергедээшкиннерни ажып эртип болуру боол турар. Ынчангаш күжениишкиннерни кевүдедир, бурунгаар бүзүрелдии-биле чоруур, перспективаны көөр херек.

Ниитилел шимчээшкинче кирген. Массаларның социал идепкейлиг, негелделиг чоруктары, ылаңгыя соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде онза илдең боол турар.

М. С. Горбачев: Силерге мынчаар чугаалап боор мен: соңгуддаларга белеткенип тургаш, бистер социалистиг демократияның кончуг чугула школазын эртип турар бис. Чүү чүве кандыг болурун сайгарып, социалистиг улусчу эрге-чагырганың дээди органын канчаар эки хевирлеп тургузуп алырын көрүп турар бис. Ам дээрезинде бүгү-ле чүүлдерни барымдаалап шыдавааан болбайн аан. Кампанияның түңнелдерин үндүргеш, бистиң соңгулда дугайында хоойлувус кижи бүрүзүнүң болгаш ниитилелдиң тура-соруун долузу-биле илергейлезин дээш эргежок чугула эдилгелерин кылыр бис. Шак ынчаар болур-даа.

Үннер: Чер-черлерге база дүрген эде тургустунар херек...

Беседаның киржикчилери оларның ажылдап турары бүдүрүлгелерде чогуур корум-чурум чок чүүлдерниң боол турарының, удуртулганың чагырып дужаар стилин оожум чайладып турарының, ажылчы чоннарның амыдыралчы эрге-ажыктарын камгалаарынга профэвилелдерниң дидим, шиитпирлиг чоруу четпейн турарының дугайын М. С. Горбачевка чугаалааннар.

М. С. Горбачев: Силерниң чугаалап турар чүүлдериңерниң хөй кезиин билир бис. Шын, эде тургустунуушкун чорудуушкунвары чамдыкта оожум, чөрүдээлерлиг чорүп турар, ол орбитаже бүгү-ле чүүлдерни ам-даа хаара туттпаан. Профэвилелдериңге хамаарыштыр чүл дизе, силерниң-биле долузу-биле чөпшээрежип тур мен. Олар бодунуң характерин шиитпирлии-биле көргүзер ужурлуг. Үе ындыг, эде тургустунарын шуптувуска херек.

Үн: Ындыг харын, шуптувуска херек. Чүгле даргаларже көрүп орган канчаар, кижи бүрүзү бодундан эгелеп эде тургустунар.

М. С. Горбачев: Шын-дыр. Чүвениң байдалын аныяктар мынчаар чугаалап турары кончут эки-дир. Ынчангаш өскезинче имнеп орбайн, бодундан эгелээр деп эде тургустунуушкунуң кол сорулгазын аныяктар шын билгендир. Ындыг боорга ажыл-херекке-даа ажыктыг. Кажан ону найыралдыы-биле сегирип алырывыска. Чер болганга негелдени бедидиптеривиске, ол бурунгаар дүрген шимчээр. Бистиң беседавыс меңээ таарышты, силерниң характериңер кадыг-дыр, а ол дээрге ам дээрезинде биске шаптыктап турар бүгү чүүлдерни кады ажып эртип шыдаар бис деп бүзүрел-биле силерден чарлып чоруптайн.

Хүннүң ийиги чартыында М. С. Горбачев УССР-ниң ЭА-зының материаловедение айтырыглар институдунуң коллективи-биле ужурашкан.

Бо шимчилел төвү чүгле чуртта эвес, а даштыкыда безин сураглыг эртем чери. Институт —бүгү-эвилел экспертиниң ролюн күүседип, порошоктуг металлургия айтырыгларының талазы-биле кол координатор болуп, чурттуң машина тудуушкунун ажыктыг технологияже шилчидеринге дузалаар бирги чергелиг ажылдап кылыышкыннарны боттандырып турар.

Амгы үеде индустрияга эде тургустунуушкун, ооң адырларын модернизастаары дээрге машиналарның, дериг-херекселдериниң, механизмнериниң шынарын экижидери, оларны кылып бүдүрерынге херектиг металлдың болгаш энергияның үлүг-хуузун эвээжедири-дир. Чаа машиналарны чогаадып тургузар, депшилгелиг технологияны ажыглаар талазы-биле эртем ажылдарын бүдүрүлгеге шиңгээдиринге чүү шаптык чедирип турарыл? Бир эвес бо айтырыгны амдан эгелеп эки сайгарбас, эртем-техниктиг депшилгеде кошкак черлерни тодарадып албас болза, делегей деңнелинден хожудаашкындан дүрген уштунуп алыры берге апаар. Ол дугайын М. С. Горбачев эртемденнер-биле ажыт-чажыт чок чугаалашкан.

Институттуң ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалап тура, ооң директору УССР-ниң ЭА-зының академиги В. И. Трефилов чүгле лабораторияга чедип алдынган эртем түңнелдериниң дугайын эвес, а эртемденнерниң чогаадып кылганы хөй-хөй чүүлдерни шиңгээдип албаанындан ада-чурт индустриязының кайы хире когаралга таваржып турарын коолдады дыннаткан. Украинаның эртем школазының чогаадып кылып турар ажылдарын ... чедир кылдынган боол турзажок, оларны бүдүрүлгеге шиңгээдири кончут хожудап турар.

Эде тургустунуушкунуң чаартыкчы салдары дегбейн турар черлер кайда бар боол турарыл? Чаа техниканы болгаш технологияны бүдүрүлгеге шиңгээдириниң талазы-биле министерстволарның планнарынга хамаарыштыр бодуп камгалаан хөй чаа инструкциялар чүге тыптып каап турарыл? Ол айтырыглар дугайында чугаа база болган. Бүдүрүлгелерниң долу бот-орулга-чарылгаже шилчилгези бүдүрүкчүлерни эртемче көрнү бээр кылдыр боду-ла албадаптар дээр дугайында бодалдар илереттинген. Ынчан эртемденнер боттарының чогаадып кылган ажылдарын ажыглаар черлерни дилээр эвес, а бүдүрүлгелер боттары ындыг дилээшкиннерни кылыр апаар.

Чугаа адырлар аразының эртем-техниктиг комплекизиниң дугайынче шилчий берген. Ол коллективтерниң база эртемниң болгаш техниканың кайы-бир адырының кол специалистериниң саналдарын үлетпүрнүң чүге мынчага чедир тооп көрбейн турарын М. С. Горбачев сонуургап айтырган. УССР-ниң ЭА-зының президентизи академик Б. Е. Патон адырлар аразының эртем-техниктиг комплекстериниң амыдыралга ажыглаттынмайн турары ведомстволар аразының моондактарының уржуунда боол турар деп чугаалаан. Чижээлээрге, «Порошоктуг металлургия» комплекизин янзы-бүрү министерстволарның 300 ажыг заводтарын каттыштырып турар, а адырларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары ол заводтарны мээңии азы өскениң деп аңгылай көөр эргидеги чаңчылдан ам-даа уштунмаан. Машина тудуушкунун делегей деңнелинче кедүрүп үндүрүп бер чыдар кол эртем төвүнүң ажылдап кылыышкыннарын министерстволарның «өскениң» хереэ-дир деп санап турары база эдептиг.

М. С. Горбачев: Совет эртем-инженерлиг фирмалар азы концерннер эртем-техниктиг депшилгениң үндезинниге быжыы-биле ажылдап эгелезин дээш ам чер-ле кандыг хемчег алза чогуурул?

Б. Е. Патон: Адырлар аразының эртем-техниктиг комплекстери база катап ведомстволарның эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыннары апарбазын дээш оларны ыштелдирер херек, бирээде ол. Боттарының дуржулга бүдүрүлгелериниң хөгжүдеринге херектиг чогуур баазаны оларга бээр херек, ук комплекстерни чогуур дериг-херекселдер болгаш материалдар-биле бирги чергеле хандырарын. Кырхандырылганың системазынга кордүнген турары чугула. Ол комплекстерни мөөңнеп садар садыг системазынга быжыглааны эртемденнерниң болгаш технологтарының хүн бүрүдеги негелделерин безин хандырбайн турар.

М. С. Горбачев: Бистиң үлетпүрүвүстүң техниктиг деңнелинге революстуг салдар чедирер боор деп маңап турганывыс бо чугула утланыышкында хөй чүүлдер чедир болдунмайн турар-дыр. Бо айтырыгны Политбюро хуралынга чугаалажып көөр кылдыр саналдап киирер бис бе?

Украинаның эртемнер академиязының дуржулга-бүдүрүлге баазазының дугайынче чугаа шилчий берген. Бүгү чуртка хамаарыштыр алырга, бо академия өскелерден сывагай. Амгы үеде ында 11 дуржулга заводу, 30 шенелде бүдүрүлгези, 37 конструктор-технологтуг организация ажылдап турар. Адырлар аразының эртем-техниктиг ийи комплекизи ажылын калбартып эгелээн, оларның бирээзи —«Порошоктуг металлургия» комплекизи бо институтка тыптып келген.

Инженер-конструктор ындыг быжыг көвүрүг республикалар академияларының чаңгызында-даа туттунмаан боор, ынчалзажок ол көвүрүг боттуг эгидиишкинин берип турар бе, ону дамчыштыр ниитилелдиг шимчээшкин эгелээн бе, ынчаш? Бо айтырыгга хамаарыштыр харылавышаан. ылаңгыя эртемденнерниң демдеглээнин ёзугаар алырга, долу эвес бот-орулга-чарылгазының байдалдарында эртем төптери канчап-даа тургаш, «боттарын азыраар дээш» кандыг-даа теманы хүлээп алыр ужурга таваржып турар, ынчаарга олар долу эвес бот-орулга-чарылганың аспаандан амга дээр ам-даа уштунмаан. Амгы хүннерниң чугула херегледеринге хамаарыштыр ажылдавышаан безин, келир үениң перспективазын чидирбези чугула деп беседа үезинде онзалап демдеглеттинген. Автоматтыг «мөңге» фильтрлер болза институтка ажылдап кылдынган металлургия волокнозунуң теориязының технологтуг баштайгы боттут чүүлү болган. Ындыг турбужо, бирги чергениң ол чугула эртем «бараанын» бир янзы хевириниң «Н» деп индекизин амга чедир албаан болуп турар. Биргээр чугаалаарга, чаа чүүлдерни практикага калбаа-биле нептередиринге-даа, чаа утланыышкыннар ёзугаар үндезин шимчилделерни хамыладырынга-даа боттут ындыг бериишкиннерни коллектив ам-даа албаан-дыр. Таарымчалыг өртектер тургузар факторларның чадазынга чедир эртем продукциязының деңнелин кедүрер үе келген.

Институттуң лаборатория ерээлдеринге М. С. Горбачев эртем продукциязының хевирлерин көрген. Хөй экспонаттар — машиналар кезектери, демирден эвес, а шойнун, каңның, дузаа аймааның шынар талазы-биле дээди сорттарындан безин дудак чок кыдыр керамикадан кылган дериг-херекселдер. Чүгле ол кезектерге эвес, харын чижээ, машиналарның бүдүн кезектерниге, кывар чүүл-биле ажылдаар шимчедикчиниң блогунга, а ол ышкаш үндезин чылыдылга тургузугларынга, медицинаның ховар херекселдеринге путевканы адырлар аразының «Порошок металлургиязы» деп эртем-техниктиг комплекизи берген. Ол чаа чүүлдерниң иштинден хөй кылыглар ам-даа «делгелге» хевирлиг туруп турары дыка хомудаачыг-дыр.

Атомнуг электростанцияларның, даг рудазының химиктиг бүдүрүлге черлериниң айыыл чок ажылдаарын Зелдериннге Украинаның эртем бүрүнү-биле дуваалап болур дугайында санал-оналдарның сонуургалдыг солчуушкуну делгелге экспонаттарының чанынга болган. Институттуң чедиишкиннерин М. С. Горбачев бедии-биле үнелээн. Хөй металл чарыгдаар дериг-херекселдерни өске чүүлдер-биле солуурунга эртем дузалаар ужурлуг деп, ол онзалап демдеглээн, а чогум-на Киевтиң эртемденнери болгаш специалистери техниктиг революцияның чугула утланыышкыының үндезиннерин чогаадып эгелээн турганнар.

Агроүлетпүр комплекизинге янзы-бүрү технологияларны сайзырангайжыларының айтырыгларын шиитпирлеп турар. Украинаның Эртемнер академиязының эртемденнериниң эң дээре ажылдарын бадыткаан база бир экспозицияны М. С. Горбачев көрүп чораан. Механиктер болгаш генетиктер, конструкторлар, селекционерлер, үнүш камгалалының биологтуг аргаларының талазы-биле специалистер боттарының күш-ажылының түңнелдерин ында делгеп көргүскен.

Херек кырында кайгамчык улуг эртем күчүзү Украинада бар-дыр деп, М. С. Горбачев беседаның түңнелинде демдеглээн. Маңаа келирин дыка күзеп турдум. Бүзүреп көрген мен: эң-не сайзырангай безин чаңгыс-ла ажыл-агый методтары-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге-даа, ажылдың шынарынга-даа демиселдиң баштайгы кандыг-бир чадазын чедип ап болур бис. Ынчалзажок келир үеже, улам бурунгаар көөр херек, ол дугайын үргүлчү онзалап демдеглеп келген мен.

Экономиканың чугула хөй утланыышкыннарынга улуг хожудаашкын бар болган. Ынчангаш эртемниң айтырыгларынче бирги чергениң чугула кичээнгейни угландырар херек.

Амгы үеде бистиң мурнувуста улуг бергелер бар, чүге дээрге эде тургустунуушкунуң тевии, хемчээли кайгамчык улуг, чамдык чүүлдер чинги-биле дораан-на чедип алдынмайн турар. Ынчалзажок бүгү угланыышкыннарда — электроникада болгаш машина тудуушкунунда бурунгаар шимчээшкин бар, хөгжүлдениң темпизи өзүп турар. Экономиктиг реформа-биле, ажыл-агыйны чорударының, бүдүрүлге харылзааларының системазын эде тургузары-биле сырый холбашкан эртем-техниктиг депшилге — ол дээрге экономикага быжыг хөгжүлдени хандырар ужурлуг баазаа ол-дур.

Кижилер улам-на идепкейлиг болу берген. Бөгүн Киевке ажылчы чон-биле ниити уза беседа кылдым деп, Михаил Сергеевич чугаалаан. Шиитпирлеттинмээн айтырыглар дугайында кижилер дидими-биле сонуургалдыг чугаалап, боттарының тура-соруун, күзелдерин илергейлеп, ажыл-херектиң дүрген экижирин күзеп турар-дыр. Ол эки-дир, ындыг болур-даа ужурлуг. Тура-соруктуң, бодалдың, политиканың синтезин үстүнден бээри, чоннуң инициативазының синтезиниң адаандан кыптытып кедүрлүрү—ол дээрге амгы үеде биске чогум-на херек чүүл олдур.

Эртем-техниктиг депшилгениң оруктарынга могаг-шылаг чок дилеп тывыышкыннарга чедиишкиннерлиг болурун институттуң эртемденнеринге болгаш специалистеринге М. С. Горбачев күзээн.

Чүсчү-малчын звено

ӨЗҮГЕН МАЛДЫҢ ЭЭЛЕРИ

Үлегерлиг, ажыл-ишчи өг-бүле, республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннери Өзер-оол Салчакович биле Чылбак Хомушкуевна Мөңгелер Элегестиң-Хову деп черде, ажык даглар баарында кыштаглап турар. Оларже баарын «Бай-Тал» совхозтуң директору Ч. Х. Хертек сүмеледи.

Ниитизи-биле ажыл-агыйда ам төрүүр 7412 хойдан 5460 ы төрүпкениң, оон 5280 хураганы алганын директор тайылбырлады. Владимир Биче-оол, Хомушку Таар-оол, Иргит Лаа, Өзер-оол Мөңге олар амдызында чүс хойлаңпа 86-дан 96 чедир хураганнарны доруктуруп турар.

Төрүвээн хойларны коданнарып совхозтуң зоовет-специалистери тускай хайгаарап турар, оларның ажаалда-кададын күштелдирген. Чаш хураганнарга, кошкак хойларга балык үзүн болгаш өске-даа хоолулуг чүүлдерни берип турар.

Чарыштың тиилекчизи Өзер-оол Мөңгениң аалынга кээривиске, ында ылап-ла мурнакчы болгаш кежээ кижи чурттап турар-дыр дээрзи дораан-на илдең болду. Ө. С. Мөңгениң өг-бүлези эрткен чылын 100 хойдан-на 105 хураганы алган. Керээ ёзугаар планнарын ажыр күүсеткеш, 629 рубльди немелде төлевирге алган.

Республика клувунуң кежигүннери өг-бүлениң аалкодан девискээри дыка арыг, артык чүве-даа чок. Эрткен чылын белеткеп алганы 19 тонна сигенин, 5 тонна көк-суулазын рацион ёзугаар малынга берип турар.

Малчыннарның арыг-силиг бажыңынга кээривиске, артыштап хайындырган шайны улуг сакпыннарда кудуп алгаш, чаш хураганнарга бээр ааржыны белеткээн турлар.

Коданга 307 хойнуң 302-зи төрүүр. Керээ ёзугаар бо чылын 100 хойдан 95 хураган алыр тургаш, ам безин ажыр күүсеткени ол-дур. Чаш хураганнарны 6 кезек үтек-клеткаларда ажаап, азырап турар. Кажаа иштн кургаг болгаш чылыг. Электри мотору бар, ынчалза-даа керосин кудар 12 лампаларны база белеткеп алган. Эмнериң тускай аптечкада шыгжаан.

Малчыннарның демдеглел кылыраажы бар, оон көрүвүске, мал эмчизи Александра Чадамба биле бригадир Дмитров Байыр олар аалга үргүлчү кээп, малчыннарның моон соңгаар кылыр ажылдарын бижип, мал-маганның база кадарчыларның амыдырал-чуртталга байдалын демдеглеп бижип каап турар болду. Ол ышкаш мал эмчилери хураганнарны кажан, кандыг аарыгларга ухур сыкыртканын база бижээн.

«Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннери бо малчыннарның дуржулгазын сонуургадывыс. Мал ажылынга чедиишкиннер анаала чедип келбес, маңаа ханы бодамчалыг план, дилээшкиннер херек. Кол-ла чүве — чайгы, күскү семиртилгеже улуг кичээнгейни салып турар улус чорду. Чайын оъттуг сигениниг, аржаан суглуг Оргулаш тайгазының Өзен-Аксы деп черинге баар, күзүн Ала-Белигге кээр, оон Кызыл-Тейниң тараа хоорзуннарынга малын дүрүктүр семиртир. Ынчангаш күзүн бир хөй 45—50 килограмм чедип турар.

Өзер-оол Салчакович биле Чылбак Хомушкуевнаның чедиишкиниң бир чылдагааны болза, олар кажан-кезээде харысалгалыг ажылдап чоруур. Оларның уруу Маша 10 классты дооскаш, ада-иезиниң малчын дуржулгазын өөренип, амгы үеде сакманчылап ажылдап турар. Аныяктарны өөредир дугайын «Чүсчү-малчын звено» клубтуң дүрүмүнде айыттканы таварылга эвес.

Кымның-биле чаржып турарын олардан сонуургадым:

— Чарышка Владимир Биче-оолду кыйгырган улус бис. Эрткен чылын дук талазы-биле аштырган бис, өскелериниң талазы-биле мурнаан улус бис—дидилер.

Мурнакчы малчыннар-биле хойнуң уксаазының дугайында база чугаалаштывыс. Эрзиниден кара баштыг ак хойлар садып экелгеен, хайнаа-даа билдинмес, дүгү эвээш, ангор өшкүден безин дора дүктүг. Бир эвес каш чыл улаштыр-ла ындыг хевээр болур болза, ооң уксаазын бир янзы көөрү негеттинип турарын Өзер-оол Салчакович тайылбырлады. Шын харын, уксаажыдылга талазы-биле хамык байдалды өөренип көөр херек.

Мөңгелерниң хамааржып турары Мешкен-Хөл бригадазының кежигүннери аренда керээзинче кирер дээш белеткенип, кидин-не өөренип турар улус чорду.

Кадыкпыл талазы-биле бо малчыннарның саналын база киириксэдим. Чүгле төрүүр хойга безин олар 23 чыл болган. Чамдыкта шөлээзин безин ажыглавастар-дыр, солуур кадарчы чок. Ынчангаш амыр-дыш чогундан, олпыктан чүстери аарыыр апарганын Өзер-оол Салчакович хомудап чугаалай-дыр. Ырак-узак черлерже барып шыдавас малчыннарга чоок бо Чедер дээш ышкаш курорттарже путёвкалардан бээр болза эки-ле-дир ийин деп күзелин ол илеретти.

А өгнүң херээжен ээзи Чылбак Хомушкуевна—беш уруглардың иези. Ол пенсиялай берзе-даа, ынак ажылын салбаан. Оон дивзэ база бижип кагза артык эвес.

— Келзе-келзе, суурже чурттаар апаар. А бөгүн дээреде суурда бажыкывыс безин чок бис—деп, ол хомудады. Шынап-ла, хөй чылдарда кадарчылап келген, ам назы-хары улгатказ улуска мынчага чедир суурунга бажың тудуп бербээни эдеп.

База бир айтырыг бар: Мөңгелерниң кыштааның олар белчиири бичии. Бо кыжын бир кодан өшкүнү пемчи ол кыштагже эккелгениден хой оъткарар чер аажок кызаглаан.

Көрбес бе, шиитпирлээр айтырыглар хөй-дүр. Мурнакчы малчынны бүгү талазы-биле деткиир, оларга дузалажыры—«Бай-Тал» совхозтуң дирекциязының хүлээлгези. Улусту чүгле ажылдаар дээрге таарышпас, оларга бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни тургузуп бээр, өскээр чугаалаарга, экономиктиг айтырыгны шиитпирлээрде, хамыктың мурнунда социал айтырыгны чогудар ужурлуг. Ынчангаш кижи факторун деп айтырыгның бирги ээлчегде тургустунуп келгени таварылга эвес.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

ЧУРУКТА: «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннери Өзер-оол Салчакович биле Чылбак Хомушкуевна Мөңгелер.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгеде эде тургустунуушкун

БОТ-ИДЕПКЕЙ ХЕРЕК

Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезинге эде тургустунуушкун дугайында доктаалды СЭКП ТК-ның хүлээп алганының соонда өөредилгениң ол системазында ажылдап турар школаларының ажыл-чорудулгазында чаа чүү кестип келгенил, кичээлдерге кандыг чаа арга-метод ажыглаттынып турарыл, идеология ажылының ол участогунга партийжи удуртулганы күштелдирериниң чүү кылдынып турарыл база эде тургустунуушкунга чүү шаптыктап турарыл дээн ышкаш айтырыгларны сонуурган, февраль 7—10 хүннеринде СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болган семинарга барып, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге школаларында «Социалистиг демократияны бүгү талалыг калбартыр, чоннуң бот-башкарттынылгазын хандырар, совет ниитилелдиң эргелер үндезинин быжыглаар» деп курсту өөредип турар пропагандистер-биле чапсарлар үезинде ужуражып, чугаалашкан мен.

Ам ол семинарның киржикчилери чамдык пропагандистерниң эде тургустунуушкун талазы-биле бодалдарын, саналдарын, күзелдерин допчузу-биле көрээл.

ЛЮДМИЛА ИВАНОВНА ШИЖЭЭ, Тес-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң начальнииниң политиктиг кижизидилге талазы-биле оралакчызы:

— Бисте бо курсту өөренип турар ийи бөлүк бар. Ынчалза-даа кичээл эрттирерде оларны кадып алыр бис. Чүге дизе бирээде, үе камнаарывыс ол. Ийиде, ажылывыс айы база ынчап баар, милиция ажылдакчыларының ажылын билир болгай силер. Кичээлди чүгле чаңгыс пропагандист эвес, а боттарының ажылын, аңаа таваржып кээр чугула айтырыгларны хандыр сайгарып билир специалистер бөлүү эрттирзе эки деп түңнелге келгеш, бо өөредилге чылында үш пропагандист ажылдап турар бис. Бир чаа чүве ол. Кичээлдерни солуун, дээштиг кылдыр эрттирер дээш чаа аргаларны дилеп тып, оларның эң дээштиг хевирин ажыглаарын оралдажып тур бис. Чижээлээрге, бир теманы өөренгеш, лекция номчуттунган соонда, дараазында кичээлге баш бурунгаар белеткеп каан айтырыгларны дыңнакчыларга салыр. Ол айтырыгларны шупту демниг сайгарып, маргыжып келгеш түңнелинде, айтырыгга шын харыы ылап-ла үнүп кээр. Ынчан үк теманы өөренип тура, чүү чүвеже кол кичээнгей салза эки болганыл дээр чүве тодарап кээр.

Бо чылын ылап алган курузувус айтырыы чогум-на милиция ажылдакчыларының харылзап турар айтырыгларын бүгү тала-биле сайгарарынга таарымчалыг болуп турар. Бо семинарда келдиртиен пропагандистерниң холдуу кымнар-дыр, эскерген боор силер. Милиция ажылдакчыларының ат-алдары чон ортузунда улуг болгай. Кижилер хомудаан сеткилин илередирде бир дугаарында милицияга кээр, оон ажылдакчыларындан дуза дилээр. Кандыг айтырыглыг кижи келбес дээр. Ынчангаш оларның айтырыгларынга, дилээнге чогуур харыы бээринге политиктиг өөредилге биске дузалап турар деп чүвеге бүзүрээр мен.

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң политкилдизиниден сүмелерин, дарый сайгарза чугула айтырыгларны ап турар бис. «Белеткээш эккел» дээр хевиден уштунуп, боттарывыс чогаадыкчы ажылдап турганш. өөредилгеде чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны болдувус үзе шиитпирлээр сорулгалыг бис. Ол кандыг айтырыгларыл дээрге көргүзүг материалдарын, техниктиг херекселдерни негелдеге чедир ажыглавайн турарывыс, инициатива чогувус. Четпестерни миннип турар болганывыста, ону болдурбазының аргазының бисто бары ол деп билип тур мен.

НИКИФОР ПЕТРОВИЧ КОНОНЕНКО, (Кызыл район):

— 1947 чылдан бээр Тывада чурттап тур мен, пропагандист стажым база эвээш эвес. Бүгүннүг дыштаныылгада пенсионер-даа болзумза, девискээрде партия организациязының ажылынга шаам-биле киржип, күш-ажылдың хоочуннары пенсионерлерден, ажылчыннардан тургустунган школаны (32 дыңнакчы бар) удуртуп тур мен. Бо өөредилге чылында өөренип турар курузувус нарын болду. Черле ниитилел-биле политиктиг өөредилгеге, ону организастап турарынга хамаарыштыр хоочун коммунистерниң бодалы мындыг: эрткен өөредилге чылынга чедир ужур эдерер, ээреңгейлээр чорук базым сагай турду. Оон чижээ, кижилерниң сонуургалын, күзелин, кадыкшыл байдалын өөренип көрүп, барымдаалавайн, кичээлге кээп турар бе азы келбейн турар бе деп чүвени-даа сонуурган кербейн, чүгле данзы тургузуп аарыбиле хөй-ле кижи ады чыскаап бижип турду. «Сан» дээш чүткүл турган-дыр ийин.

Бо чылдан эгелеп ону шуут болдурбадывыс. Ужур эдерери, сан сүрери эде тургустунуушкунга дужак-тыр. Бирээ, хоочуннар өөредилгезин организастап алган болганывыста негелде чаңгыс: өөредир база өөренир.

БИЧЕ-КЫС САНЧАЙ-ООЛОВНА ДОНГАК, Тес-Хем районнуң Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозунда яслы-сад коллективинде политиктиг өөредилге школазының пропагандизи:

— Ажылдаарывыска шаптыктап турар чүүлге доктаап көрейн. Экономиктиг өөредилгениң бүрүн деритттинген, шиметтинген кончуг эки кабинеди совхозта бар. Оон, совхозтуң парткомундан, Политиктиг чырыдыышкын бажыңындан сүмелерни, херек чүүлдерни ап турар бис. Ынчалзажок өөредилгеге бир бергедеп турар чүвевис — хамык-ла литератураның, пособиелерниң, брошюраларның орус дылда болуп турары. «Шын» солунну ажыглап, совхозтуң экономиктиг өөредилге кабинединден чугула көргүзүглерни ап турзувусса-даа, ол четпес. Бүгү-ле чүвени белеткеп берзин дивейн-дир бис. Ынчалза-даа черле канчалза эки чүве ийик. Он үш дыңнакчының чартык кежии ажылчыннар. Кижизидикчи башкылар, ортумак эртемниглер-даа ажырбас, а ажылчыннарывыска теманың утказын билиндирип алыр дээш бергелерге боттарывысла таваржып тур бис. Политиктиг терминнер очулдурары берге-дир. Оон башка кижилер боттары-ла билигже чүткүлдүг-дүр, оларны албадаан хереэ чок...

МАРГАРИТА ФЕДОРОВНА БЛАГИНИНА, Танды районнуң Бай-Хаакта улус өөредилге килдизинде политиктиг өөредилге школазының пропагандизи:

— Бисте ийи бөлүк бар. Политиктиг өөредилгеде улус өөредилге килдизиниң ажылдакчылары, экономиктиг өөредилгеде бухгалтерия аппарады хаара туттунган. Өөредилгеге эде тургустунуушкуннуң негелдезин ёзугаар өөредилгени дыңнакчыларга чигедири-биле ийи бөлүктү тургусубусса-даа, курузувус айтырыгларын хары угда, кадып алгаш өөренип, а амыдыралга эргежок чугула айтырыгларны ийи аңгы сайгарып турар бис. Ол чүү айтырыглар дээрге кымны, кажан база чүте өөредирин коллектив боду шиитпирлээр дээни ол. Кажан администрация өөредилгеден тодаргай түңнелдерни ап турар болза, ынчан ол өөредилгениң организакчыларынга деткимчени бээр. Бо чылын бисте чаа чүве бо-ла-дыр.

АЛЕКСАНДР БААЗАН-ОВИЧ МААДЫР-ООЛ, Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозунуң Тарлаг салбырында механизаторлар ортузунда экономиктиг өөредилге удуртукчузу.

— Берге чүве — өөренир тускай өрээливис чогу. Кичээл санында бичии, тар өрээлге он сес кижи сыңмарлажып кээр-дир. Стол, сандай-даа чедишпейн баргылаар. Совхозтуң удуртукчулары өөредилгени механизаторларга ажыктыг херекке ап, биске бо талазы-биле деткимче, дузаны көргүзер болза деп-ле күзээр мен...

ТҮҢНЕЛИНДЕ чүнү чугаалап болурул. Мурнуңда чылдарда политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге системазынга ёзу барымдаалаар чорук шуут-ла таңмаланып калган турган. Лекциялар чаңгыс зай (пропагандист бижип, белеткеп каан тексти сыыладыр номчуп бадырыптар). Семинар кичээлдер кандыг ийик. Солуннардан, журналдардан дужурүп бижээн бедик сестерниг чүүлүн дыңнакчы база-ла пропагандист-биле кара олчаан сайгарылга, чижек чопка номчуп каарга, пропагандист аңаа чөпсүнүп, чөпшээрешкенинин демдээ кылдыр бажын соганнадып каар. «Эки-дир» дээни ол. Пропагандиске-даа, дыңнакчыга-даа ол метод эң таарымчалыг турган. Кичээлге чугаа тергинин эки, а амыдыралга херек кырында сыр дедир турду. Оон-на түңнелинде кижилерниң харылзап, кылып турар ажылынга тоомча чок, думчук боралаар чоруу тергиттүнер. Ажык-чарлыг эвес, демократия деп чүве чок ынчангы ол үе кижилерге бодупуң сеткил-сагыжын, күзелин ажыдар арга бербейн турганы ол.

Бөгүн байдал ындыг эвес. Демократчыдылга, ажык-чарлыг чорук элээн хөгүжкен, негелде шыңгыраан. Өөредилгеге эде тургустунуушкуннуң оруу улам делгем болзун деп күзээнивисте, пропагандист-даа, дыңнакчы-даа хөй ажылдаар, өөренир апаар.

Өөредилгеде эде тургустунуушкун чоруп турар үеде амгы байдалдың кандыг янзылыг болуп турарынга хамаарыштыр пропагандистерниң бодалдары мындыг-дыр. Ол бүгүнү мен бодаарымга, чаңгыс чүве каттыштырып турар: өөредилгениң чер-черде организакчыларының инициатива чогу, ажыл-агый удуртукчуларының чогаадыкчы деткимче чогу.

Күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдеринде делгем эргелер бердинген, кижилер демократтыныы, ажык-чарлыг чоруктуң ажыктыы биле берген үеде үстүүртен айтыышкын, сүме манап олурбайн, боттары кааш дакпыр күженишкин-биле чогаадыкчы, сагыныр, ажылдаар болза, ынчан чүгле эки түңнелге кээр. Өөредилгеге эде тургустунуушкун бөдүүн эвес херек. Үстүнде шүгүмчүлелдер, саналдар солуннуң дыка хөй номчукчуларының бодалдары-биле дүгжүп турар, ол дугайын мурнунда база пропагандистер солуннарынга бижип келген. Эде тургустунуушкунда эге базымнар бар-ла-дыр. Оларга тептингеш, партия комитеттериниң, пропагандистерниң, өөредилге организакчыларының чаа арга-методтарны демниг дилеп тып, практиктиг ажыл-чорудулгазынга ёзулуг ажыл-агыйжы, кызымак ажылдаары негеттинип турар-дыр.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: (үстүнде) Тес-Хем районнуң политиктиг өөредилге пропагандистери Б. С. Донгак (солагай талада) биле Е. М. Монгал олар чапсар үезинде; (адаанда) Кызыл районнуң келген пропагандистер Д. Х. Дансюрюн биле Н. П. Кононенко олар кичээл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ОРУЛГА КӨВҮДЭЭН, ӨРЕ ЭВЭЭЖЭЭН

Моңгун-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз бот-орулга-чарылгаже кирген баштайгы чылында 1895 муң рубль орулга алыр тургаш, херек кырында 2216 муңну киирип алган.

Бистиң корреспондентивис чоокта чаа Моңгун-Тайгага чорааш, ук ажыл-агыйның кол экономизи Н. Ч. Хертек-биле беседалашкан. Ол интервьюну моон адаанда тып, бүдүп тур.

— Николай Чаш-оолович, бот-орулга-чарылга үезинде бир кол экономиктиг көргүзүг болза, бүдүрүлгениң орулгалыг көргүзүү болгай. Бо талазы-биле эрткен чылдың түңнели силерде кандыгыл?

— Ындыг харын. Ол дээрге арыг орулганы саткан продукцияның өртээнге үлептерге уүп келир көргүзүг болгай. 1988 чылда бистиң совхозтуң орулгалыг көргүзүү 40,1 хуу болган. Эрткен чылын 3749 муң рубльдиң продукциязын садып саарган бис, ол дээрге 1987 чылдаазындан 1 млн. 102 муң рубль хөй. Бистер чүгле мал продуктуларын күрүнеге садып турар бис дээрзин айтып каайн.

Совхозтуң ажылчыннары бир кижи-ле 1987 чылда 3916 рубльдиң продукциязын бүдүрген болза, эрткен чылын ол көргүзүг 4097 рубль четкен.

Бис хөй орулганы киирип алган болганывыста ажылдың шынары, стаж дээш төлевир база көвүдээн. Мааа хөй сан-чурагай адап турбайн, чүгле стаж дээш 66 муң рубльди төлээнивисти чугаалап кагзымза четчир боор.

Банкыга чыл эгезинде узун хуусаалыг өревис 802 муң рубль турган болза, ам 415 муң рубль арткан. Бо үстүнде сан-чурагайлардан алгаш көөрге, бот-орулга-чарылганың баштайгы түңнели бисте черле эки болган-дыр. Шынап, бо талазы-биле база бир мындыг фактыны чугаалап каалы: 1987 чылда совхозтуң бир ажылчынынын чылда ортумак шалыңы 1697 рубль турган болза, эрткен чылын — бот-орулга-чарылганың баштайгы чылында 1796 рубль болган.

— Ынчангаш ам совхоз бодунда бүгү-ле бар арга-курлавырларны бүрүн ажыглааны ол деп чугаалап болур ирги бе?

— Чок, канчап-даа ынчап бадыткап болбас. Мааа чүгле продукцияның бот-үнезиниң дугайын чугаалап көрейн: чүгле дүктү бүдүреринге чарыгдал планнаанындан эвээш болган, а сүттүң, мал чеми белеткээриниң база хөй эъдин бүдүрериниң бот-үнези дыка улгаткан. Мында чоптуг болгаш чоптуг эвес-даа чылдагааннар бар. Чижээ, хөй мал өлүп хораанындан бир тонна хөй эъдин бүдүреринге 15 рубльди артыкка чарыгдаап бис. Мал чемин ырактап белеткеп, сөөртүр болгаш сүттүң бот-үнези база улуг.

Эъттеп база хөй орулганы чедир албаан бис. Август айда элээн хөй сарлыкты эът комбинадынга дужаадывыс. Оон 60 хуузун арган кылдыр хүлээп алган. Ынчаарга ам бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ол малды октябрьны сөөлзүреди, ноябрьның эгезинде барып дужаар болза эки. Графикти ынчалдыр тургузар болза, биске-даа база күрүнеге-даа ажыктыг. Ол үеде моон Кызыл-Мажалыкче сарлыкты сүрүп чедирип болур, автомашиналарга-даа сөөртүп болгай-ла. Хөй эъдиниң 70 хуузу ортумактан ору деңгелделиг болган. Ол эки.

Оон аңгыда өшкүден анай ап турарывыс дыка эвээш: 1988 чылда 100 өшкүден чүгле 35-ле анайны доруктурдувус. Көрбес бе, дыка хөй орулга чедир кирбээн-дир. Ам чүнү канчаар силер, кандыг-кандыг хемчеглерни ап тур силер деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир: мырыңай чаа-чаа өшкү бригадазының малчыннарынга кол зоотехник, кол экономист чордувус. Малчыннар-биле чугаалаштывыс.

Бир талазында, чазагларже эрте кежүп кирип кээр, өткүнү анаа төрүлер. Соок кажааларга анайларны эки ажаавас, сакманчылар чедишпес-тир. Олче сагыш салбайн келген бис. Ам өшкү кадарчыларынга 55 сакманчы херек деп көрдүвүс, бары 22, а артканнарын тыптыныш тур бис.

— А силерде чер ажылы база бар болгай, Николай Чаш-оолович. Оон байдалы, перспективазы кандыгыл?

Бот-орулга-чарылга: баштайгы түңнелдер

— Ийе, ындыг. Бистиң Чеди-Тей деп черде 507 гектар суггаттыг шөлүвүс бар. Оон 300 гектарында хөй чылдыг сиген тарып турар бис. Эрткен чылын оон бир гектарындан 12,4 центнер дүжүттү алдывыс. Бистиң бо черниң байдалынга багай эвес дүжүт. Ону чемишчидип турбаш, дүжүттү өстүрер, харын ийиги дүжүттү алырының аргазы чүл дээрзин бодап турар бис. Оода 18 центнер чедириптер болза, дыка эки ышкажыл.

— Тудуг талазы-биле чүнү чугаалап болур ирги?

— Бистиң эң-не «сарышкылыг» айтырыывыс ол харын. Ниитизи-биле эрткен чылын чурттаттаныы 10 бажыңны тудар турган, ийиин дооспаан бис. Бо чылын кылыр ажылдар хөй. 324 муң рубль түңнүг — инек кажаазын, гостиницаны, столовайны, ийи аал чурттаар бир бажыңны, 1038 шээр мал кирер кажааларны тудар.

Тудуг материалы берге. Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей левескээринде ыяш белеткээр участоктуг бис. Чылда-ла 300 кубометрни белеткеп ап болур, ынчалза-даа ону сөөртүп алыры бергедээн, мурнунда Кызылдың № 2 АТБ-ның машиналарны ап турган бис. Ам бүтпестээн. Боттуң техникавыстың күчүзү чедишпес. Ынчангаш харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң АТБ-зиниден чудук сөөртүр автомашинаны садып алыры-биле чугаалажып тур бис.

Ынчаарга бисте туйбу цеги бар. Эрткен чылын 54 муң кезекти кылган. Нитти күчүзү чылда 1 млн. туйбу кылып үндүрер ужурлуг. Бо чылын сезонда 500 муңну кылыр планныг бис.

Бергедеп турар чүүл болза, техника чедишпес. Элгээш херек. Дой-довурааны сайлыт. Ынчангаш ону хол-биле элгээр деп чүве дыка-ла берге. Оон аңгыда транспортёрларга лента херек. Прессти комплекизи келген, чүгле туйбунун хеви чок. Бо-ла бүгү чүүлдерни Ак-Довурактан, Элегес-Аксыдан база Эрзинден-даа дилеп тыптынып-ла тур бис.

Ыяш чок черге туйбу эрттедириниң айтырыы база берге. Ынчангаш кожавыс — Даг-Алтай автономнуг облазтың биске чоок районунга барып, ында туйбу эрттедириниң чаа аргазын барып көрүп ап чордувус.

— Николай Чаш-оолович, социал айтырыгларже кичээнгейниер кандыгыл бо?

— Эрткен чылын тудуңга 1 млн. 054 муң рубльди керген турган, херек кырында күүсеткенивис 7 муң рубль хөй болган. Теплица тудуп, ажыглалга киирдивис. Ол черле улуг ажыл болду. Кадарчыларга 8 бажыңны тудуп бердивис. 50 уруглар турар садикти дооскан бис. Бүдүрүлгениң хөгжүлде фондузунда элээн хөй рубльди чарыгдаан чүве бо. Оон ниитилде материалдыг шаңналга безин 171 муң рубльди үндүрдүвүс.

— Экономиктиг реформаның бир угланыышкыны болза, кооперативтерни хөгжүдери болгай. Бо талазы-биле силерде чаа чүү бар ирги?

— Балыкчыларның бир кооперативин тургускан бис. Ында беш кижи бар. Ажылдап эгелей берген. Балыын он беш хонгаш-ла дужаар кылдыр керээ чарган. Баштайгы олчазын — Хиндиктиг-Хөлден тудканы 260 килограмм балыкты дужаадылар. Амгы үеде ол кооперативтиң баазазын тулары-биле 36 муң рубльди үндүрүп берген бис.

— Николай Чаш-оолович, аренда керээзиниң ужур-дузазын сөөлгү үеде дыка-ла чугаалажып турар апарган бис. Силерде бо талазы-биле кандыг-кандыг ажылдар чорук, бүдүп тур?

— Шын харыы, аренда керээзи дээрге бүдүрүлгениң хөгжүдериниң эң-не эптиг болгаш ажыктыг аргазы дээрзин практика бадыткап көргүскен. Бисте ам бо чылын сарлыкчылар шупту ол аргаже шилчиди. Ам Тоолайлыгда өшкү бригадазын база автопаркты киирери-биле белеткенип, улусту өөредип тур бис. Хойжуларывыс ег-бүле керээлери-биле ажылдап тур. Эң ылаңгыя № 4 бригаданың улузу шупту ол аргаже шилчээш, керээлерни чарган бис. Малчыннар продукцияны керээде көрдүнгенинден ажыр алганы дээш эрткен чылын 37 муң рубльди төледивис. Эң ылаңгыя Кара-оол Анчы-оол, Тас Салчак, Блак Аңгыр-оол, Серен Донгак, Болат Донгак, Кара-оол Донгак, Моллавай Иргит — бо малчыннар совхозунга хөй продукцияны бүдүрүп бергеш, немелде телевизорлерни патура база акша-биле-даа хейнү алгылаан.

Ынчангаш ам бот-орулга-чарылганың баштайгы чылда түңнели бисте черле эки болган. Моон бир ажыктыг чүүлү болза, ажылчыннар база специалистер-даа чарыгдалды санап турар апарган. Апаазатеп-ле турар болзувусса, орулга көвүдээр, чарыгдал эвээжээр, иштики курлавырларны чайгаар-ла тыварынга бисти албадап өөредир.

Партийжи амыдырал

АЖЫКТЫГ ЧҮҮЛДЕР ЭВЭЭШ ЭВЕС

СЭКП Өвүр райкому парткомнар, партия эге организацияларының секретарьларының, оларның оралакчыларының, партия бөлүктериниң организаторларының өөредилгезин организастаарынче, ажылының арга-дуржулгазының солчулгазынче сөөлгү үеде кичээнгейни салып турар. Оларның ээлчеглиг семинарын партия райкому чоокта чаа эрттирген.

Партия эге организациязы эде тургустунуушкунның кол звенозу болуп турар. Ынчангаш оон дайынчы арга-шинээзин бедидери чугула айтырыг. Партийжи организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды экижидеринче сагыш салыышкын күштелген. Эде тургустунуушкун, демократия, ажык-чарлыг чорук калбарып, ханылап турар үеде партия организацияларының, партия бөлүктериниң ролю, харысалгазы улам бедээн, ажыл-чорудулгазы хөй талалыг болу берген. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлериниң күүседир дээш чүнү кылырының талазы-биле илеткелдерни семинарга СЭКП обкомунуң партийжи организастыг болгаш кадрлар-биле ажыл килдизиниң харысалгалыг организатору Владимир Сат, партия райкомунуң килдис эргелекчилери Маадыр Шагдыр, Чап Чүлдүм олар кылган.

Семинарга арга-дуржулга солчулгазы кол черни ээлээн.

Солчур ортумак школазында партия эге организациязының секретары Зоя Моңгуш партия хуралдарын канчаар эрттирип турарының дуржулгазы-биле чыылганнарга таныштырган. Партия эге организациязы ай санында хуралды эрттирип турар. Орта белеткелди партбюро элээн хынамчалыг чорудуп келген. Хуралга чугаалажыр айтырыгны белеткээр, доктаалын кылыр ийи кижини томуйлаар. Аңаа ийи кижини киирери албан, чүге дээрге олар аразында сүмележип ажылдаарынга эптиг. Доктаалдың баш бурунгаар төлевилелин кылып алыр. Хуралга санал берген коммунистерниң болгаш өскелээ эштерниң киирген саналдарын, шүгүмчүлелдерин барымдаалап турганш, немелделерни киирер чаңчылдыг. Эде тургустунуушкунга коммунистер кайы хире сагылыышкынның киирип турар дугайын партия хуралынга чугаалажканы ажык чугаа кылдыр эрткен. «Коммунист, чүнү кылган сен?», «Чүнү чедир кылбаан сен?» деп айтырыгларны бижээш аскан. Хуралга чугаа партийжи принципиалдыг байдалга эрткен. Кымнар канчаар ажылдап келгени, чүнү чедир кылбааны тодаргай билдинген.

Хурал эрткен соонда коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын ушта бижип алгаш, ону күүседирде чүнү кылырының хемчеглерин ажылдап кылырын чурумчуткан. Хуралдарга хүлээп ап турар доктаалдарының күүселдезин хынаар кылдыр бир коммуниске партийжи даалганы берген. Доктаалдарда пунктулар кайы хире күүсеттингенин хурал санында дыңналып турар.

Партия хуралдарын эрттирериңге белеткелди школада партия организациязы кичээнгейни салып турарындан хуралга тургускан айтырыгны хандыр анализтеп, четпестерни илередип, партийжи принципиалдыг шүгүмчүлелди кылып, кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын тодарадып турар. Четпестерни эдеринге, коммунистерниң бот-харысалгазын, ролюн бедидеринге ол дээштиг салдарны чедирип келгенин амыдырал бадыткаан.

«Торгалыг» совхозта партком секретары Н. Х. Билчиир партия комитединиң аныяк коммунистер-биле канчаар ажылдап турарының практиказын семинарның киржикчилеринге таныштырган.

Партком болгаш партия эге организацияларын аныяк коммунистер-биле ажылды экижидеринче угланган ажылды хүн бүру чорудуп турар. Оларны ленинчи партияның херээнге бердинген, чурттуң политиктиг амыдыралынга, эде тургустунуушкунга идепкейлиг киржиринге, марксистчи-ленинчи теорияны эки шиңгээдип алырынга өөредип кижизидеринче сагышты салган. Ажыл-агыйда он үш аныяк коммунист бар, оларның школазын совхозта организастаан, ону партком секретары бөлү удуртуп турар. Бичээлдерин программа ёзугаар эрттирип келген. Аныяк коммунистерде партийжи даалгаларны берген, оон күүседдезин база канчаар ажылдап турарының талазы-биле отчёттарын партия, партком, партбюро хуралдарынга дыңнаарын чурумчуткан. СЭКП кежигүнүнүң кандидадынга болгаш партия кежигүнүнге кирерлерге рекомендация берип турар коммунистерниң харысалгазын дыка бедиткен. Оларның отчёттарын дыңнаарын практикалап турар. Эрткен чылын СЭКП кежигүнүнге кирер ужурлуг ийи кандидатты хүлээп албаан. Чүге дээрге рекомендация бергеннер болгаш партия эге организациялары чогуур ажылды чорутпаан болган. Ол эштерге даандырган ажыл-херээнге харысалга чок болганы дээш партийжи хемчегни хүлээткен.

Партком, партия эге организациялары аныяк коммунистер-биле ажылды экижидер дээш ажылдап турза-даа, негелдеге четпейн турарын партком секретары ажыы-биле чугаалаан.

Семинарның киржикчилери район эмнелгезинде партия эге организациязының ажыл-чорудулгазы-биле барып таныжып, партия эге организациязының секретары В. Х. Кашпык-оол, районнуң кол эмчизи Ч. Х. Успун, партия эге организациязының секретарының оралакчызы О. Ш. Моңгуш, профэвилел комитединиң даргазы З. Ш. Маадыр-оол олар-биле ужуражып, ажылының арга-дуржулгазын солушкан.

Партия эге организациязының секретары В. Х. Кашпык-оол партия эге организациязының, коммунистерниң ажыл-чорудулгазы-биле таныштырган. Коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринче угланган хөй талалыг ажылдарны чорудуп турар. Бижи бүрүзүнде тур болгаш доктаамал даалгаларны берген, оон күүселдезин доктаамал хайгааралга алган. Коммунист бүрүзү хуралды даргалаан азы секретарьлаан турарынче кичээнгейни безин салган. Ол анаа-ла бир бөдүүн айтырыг ышкаш кылдыр сагындырар. Херек кырында хуралды шыңгыы негелде ёзугаар эрттирери тургускан айтырыгны шын шиитпирлээринге биче эвес рольдуун амыдырал көргүскен. Хөй-нити организацияларынга удуртулганы партия эге организациязы экижиткен. Оларны шуптузун коммунистер удуртуп турар. Идеология, политика-кижизидилгелиг ажылды чогуур деңнелде тургускан. Эмнелгениң кызыл-булуңун эки дерээн. Хөй-ниити организациялары эмнелгеде эртип турар бүгү-ле хемчеглерниң организакчылары, күүседикчилери болуп турар. Оон түңнелинде коллектив бир демниг ажылдап, мурнунда салдынган сорулгаларны багай эвес шиитпирлеп турар. Семинарның киржикчилери партбюро партия эге организациязының херек эмгелелин канчаар чорудуп турары-биле таныжкан. Хөй санныг айтырыгларны партия эге организациязының секретарынга, кол эмчиге семинарның киржикчилери салган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ажылчын контроль ажылдап тур

ХЕМЧЕГ АЛГАН

«Чоннуң херектелиниче сагыш салбааныындан» деп эгелиг материал январь 24-те «Шынның» ажылчын контроль бүлүүнүнга парлаттынган. Тожу райпозунуң садыг бүдүрүлгелеринге, хлеб быжырар черге чоруткан хыналдалар үезинде шыңгыы четпестер илерээнин, райпо баштаар чери чоннуң негелде-херегелин хандырарынче четпес сагыш салганын ында бижээн. Парлаттынган материалды райпо коллективиниң ниити хуралынга сайгарган.

Оон түңнелинде райпо баштаар черинин даргазы А. П. Чернявскийге, оон садыг талазы-биле оралакчызы Ч. К. Ондарга шыңгыы доңгулда онаалган. Чүүлде айыттынган кажыдыышкыннарны ол хуралга принципиалдыг-биле сайгарып көрген. Албан-хүлээлгезинге харысалга чогу дээш хлеб быжырар черниң эргелекчизи Л. Н. Мозгалевскаяга шыңгыы доңгулда берген. Арагалаашкын-биле демиссел чорудар комиссияның хуралынга хлеб быжырар черниң от салыкчылары үш кижиниң аажы-чаңын сайгарган. Оларның ийизи — Г. И. Лопарев, В. А. Чистяков оларны КЗОТ-туң 4-кү пунктузунуң 33-кү чүүлү-биле ажылдан үндүрген. Хлеб быжырар черниң өске-даа чамдык ажылдакчыларынга хемчег хүлээткен, аңаа ниити хурал эрттиргеш, бригада чөвүлелин тургускан. Бо коллективти бот-орулга-чарылгаже шилчидер деп шиитпирни хүлээп алган.

Магазин эргелекчизи Н. П. Баир-оол, садыгжы А. Н. Дарынчак оларның шаңнал акшазын бараан чажырганы дээш казаап болгаш шыңгыы доңгуткан.

Ол ышкаш бараан өртээ улгаттырып турганының фактыларын сайгарып көрген. «Ажыл-агый барааннары» магазиниң эргелекчизи А. И. Шумова ажылындан үндүрткен. Садыгжы Н. Н. Лопсан, райпонуң склад эргелекчизи Л. К. Күжүгет, Л. Г. Горнова олар доңгулда алган. Үүрмектеп садар барааннарны улуг өртекке сатканының түңүн олардан тырткан. Өртектер талазы-биле экономист Н. В. Туеваны сагындырган.

Ховар барааннарны бижимели-биле шыңгыы хуваарының эргежок чугулазын райпо баштаар черниң даргазының хүлээлгезин күүседип турган товаровед О. В. Барковага айыткан.

Январьның төнчүзүнде райпо баштаар черниң хуралынга баштаар черниң даргазының садыг талазы-биле оралакчызының, товароведтерниң ажылының дугайын дыңнааш, садыг килдизиниң ажылында четпестерни шыңгыызы-биле айыткан.

Райпо баштаар черинин шиитпирлеп шыдавазы айтырыглар база бар. Керээ ёзугаар ол районче барааннарны респотребсоюзтуң садыг баазазы чедирер ужурлуг. Ынчалза-даа хүлээлге саазын кырында артпышаан. Райпонуң товароведтери ай санында баазага барып, херек барааннарны шилип ап турар.

Чыл бүрүде райпо 5,5 муң тоннаның оруунга 3—3,5 муң тонна чүъкту сөөртүп ап турар. Ылаңгыя эрткен чылын октябрьдан декабрьга чедир 1200 тонна чүък херегледдиниип турда, чүгле 470 тоннаны алган. Оон түңнелинде респотребсоюзтуң садыг баазазы транспорт чарыгдалының талазы-биле хөй түңнүг камналгалыг, а райпо магазиннери чоннуң четчир ассортиментилиг далган, крупа, макарон кылыглары, өске-даа продуктулар-биле четче хандырып шыдавайн турар.

Барааннар чедирилгезиниң чурумчудар дугайында айтырыгны райпо баштаар чери респотребсоюзтуң мурнунга тургускан.

• • •

Баштаар черниң даргазы Х. Д. Моңгуш удурткан респотребсоюзтуң тускай комиссиязы Тожу райпозунга барып ажылды чорутканының респотребсоюз баштаар черинин даргазының оралакчызы З. А. Шишигина дыңнаткан. Районче чүъктер сөөртүп чедиреринин транспорт айтырыгларын комиссия районнуң партия, совет органнары-биле кады шиитпирлээн. Ону амгы үеде кышкы автоорукту база агаар транспортун дамчыштыр чогуур хемчээлдиг-биле чедирер.

ЗАВОДТАРДАН-НА ҮРЕЛИК БОЛЗА КАНЧААРЫЛ?

Специалиске сөс

Бистиң совхозтарывыс бот-орулга-чарылга база бот-акшаланыышкынче киргенде, техниканы чөптүг ажыглаарының айтырыы база эң кол черни ээлеп турар. Ам согурулге болза, ээзи техниканы ажыглап турган, хөй түңнүг ажылды кылыры. Бот-орулга-чарылганы—чаа экономиктиг реформаның үткезы ындыг. Ынчангаш ам республиканың чамдык ажыл-агыйларында техниканың саны кызырлып турар. Мурнунда болза, совхозтар техника бичии-ле үрели бээрге, ону үндүр бижээш, чаа трактор, автомашина алырын бодаар турду. Ам ындыг эвес. Бир талазында, ол техниканың өртээ улуг, ийиде, ажыглаар хуусаазын уздадыр ужурлуг.

Кедээ ажыл-агыйда чаа техниканы ажыглаарының магадылалдыг хуусаазы бары билдингир. Ынчалза-даа бүдүрүлгелерниң буруузу-биле, чижээ, тракторнуң кандыг-бир кезээ ажылдавас, азы кезек ажылдааш, оон үрелип каар таварылгалар бо-ла тургулаар. 1988 чылда биске ындыг чүүлдер болгулаан. Ынчап баарга, совхозтуң директору чүнү кылыр, кымга айтырыг тургузар? Чамдыктар ону билип турза-даа, барымдаалавайн баар. Ынчангаш бо таварылгада чүнү канчаар ужурлуг тул дээрзиниң дугайын чугаалажып көрээлиңер.

Куду шынарлыг техника ажылдың темпизинге база шынарынга-даа шаптыктыг деп чүве билдингир. А заводтуң чедир кылбааны чүүлдерниң дугайында сөөлүнде айтырыг тургузарга, ону совхозтарның боттарынче чая каар таварылга база хаая эвес. Ындыг болганда, совхозтар боттары азы септелге бүдүрүлгелериниң дузазы-биле ону кылыр, орта артык чарыгдалдар, күш болгаш үе үндүрер чоруктар бар.

Биске агроүлетпүр каттыжыышкыннары тургустуна бергенде, 1983 чылда ССРЭ-ниң Кедээ ажыл-агый техниказының күрүне комитеди биле ССРЭ-ниң Кедээ ажыл-агый министерствозунуң бадылааны тускай инструкция бар. Ону ССРЭ-ниң Сан министерствозу база өске-даа министерстволар болгаш ведомстволары-биле дугуржуп кылган. Ук документ ам-даа күштүг хевээр, ону кым-даа соңуваан. Ында бистиң бо чугаалап турарывыс таварылгада азы техника заводтан үрелик келгенде, чүну канчаар дээр дугайында тода чугаалап каан.

Совхозтар-даа база Кедээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелери болгаш организацияларны оларның кымга-даа хамаарылгазы ылгал чокка ук инструкцияны барымдаалаар ужурлуг. Кандыг-бир техниканы совхоз садып алгаш, ону ажыглап турда, магадылалдың түңнээнде заводтуң бурузу-биле кандыг-бир четпес чүүл илерээн болза, ону районнарда агрохандырылгага доп-дораан дыңнадыр. Ону ук бүдүрүлге Күрүнениң техника хайгааралының төлээлери-биле кады хынап көргеш, тодарадыр.

Бо айтырыг талазы-биле совхозтар агрохандырылгага негелде тургузары шын эвес, чүге дизе, ол бүдүрүлге совхоз-биле керээ чарбаан.

Совхозтуң негелдезин чугаалажып көөр комиссияга ону —техниканы кылып үндүрген бүдүрүлгениң төлээзи турар болза эки. Аңаа депутат кижи база киржип болур. Ийет, комиссия, шынапла, тодаратпан дийик. Акт-документ тургузары албан. Ону агрохандырылга кылып эдер, чамдыкта аңаа хоржок болза, үрелик кезекти заводче чоруткаш, оон орнунга өске аңаа кезекти эккелдирип болур. Ону кылырда совхоз биле агрохандырылганың аразынга керээ чарары албан. Аңаа чүлер кирерил? Үрелик чүүлдү катап кылырынга херек агрегаттар, кезектер болгаш белдирлер, оон ангыда улур-ледир саназырыпын чуруму, өртек-хөлезини.

Ону совхоз боду-даа кылып ап болур. Бо таварылгада ажыл-агый үндүрген чарыгдалдарын ледир негеп алыр эргелиг. Шак ындыг үрелик техника дээш агрохандырылга совхозка демги техниканың өртээниң 5 хуузун база төлээр апаар. База бир ындыг чүүлдү билип алыры чугула: шак ындыг техниканы совхоз алырындан шуут ойталап болур, ынчан аңаа чаа автомашинаны азы тракторну чорудуп бээр ужурлуг.

Четпес чүүлдерни эдериниң хуусаазы ангы-ангы: кол-кол белдирлерин часкаш, ында үүрмек чүүлдерни бир хонукта, а оларны чазар ужурлуг таварылгада — 3 хонук часкаш, чамдык кезектерин — рамаларын, чартык рамаларын, шимчедикчилериниң цилиндр блоктарын, артыкы көвүрүгүнүң корпустарын база хааржактарын солуур апарза — 5 хонук. Сезонда ажыглаар техниканың четпестерин ол сезон доозулган үеде болза 10 хонуктан орайтатпайн эде кылыр. Бистиң бо чугаалап турар чүүлдеривис чер ажылынга хамааржыр техникага илерээн четпестерни чайлаарынга хуусаалары-дыр. А мал ажылында база хөй янзы техника бар болгай. Оларны канчаарыл?

Инкубаңнига, инекти саарынга база сүттүң баштайгы болбаазырадылгазынга хамаарышкан техниканың четпес чүүлдери аргалыг-ла болза, үш шактан эрттирбейн эде кылып бээр, малды суггарарынга, чем белеткээринге база чемин үлеп бээринге хамаарышкан техниканы 3,5 шактан эрттирбес, салгын-палдырыкчыларны — 6 шактан, өдекти белүп үндүрер механизмнерни 20 шактан орайтатпайн кылып бээр.

Бир эвес техниканы ажыглаарының магадылалдыг хуусаазында ону этпээн, кылбаан болза, хүн бүрүде машиназының планда көрдүнген өртээ-биле ынчалдыр-ла хүн санында төлеп бээр апаар.

Машиналарда болгаш агрегаттарда четпестерни магадылалдыг хуусаазында эдип кылып-даа каан болза, агрохандырылга торгаалды штрафты ынап-ла төлээр. А совхоз заводтан келген техниканың кандыг-бир четпес дудуу чүүлүн бодунуң күжү-биле кылып алган болза, ол дээш кылган ажылының хөлезинин 2 ай дургузунда тырттырып ап болур, ол ышкаш шынар чок техника бергени дээш штраф-торгаалды база-ла ол хуусаада негээр эргелиг.

Бодунуң ээлчээнде агрохандырылга кылган ажылының түңнүн база бодунуң курлавырындан салган артык кезээниң өртээн техниканы кылган бүдүрүлгениң агар санындан тыртар кылдыр негелде киирер. Оон ангыда завод магадылалдыг септелге фондузунче артык кезектерни чудуруп чорудар талазы-биле хүлээлгезин күүсетпээн болза, ол дээш база акша (торгаал) тыртар.

Тракторларның машина-хунунуң планныг өртээн доктааткан документилер Күрүнениң техника хайгааралында, агрохандырылгада бүрүн бар. Чижээ, К-700 маркалыг тракторларның машина-хунунуң өртээ 65 руб, а Т-25 биле Т-15М-ниң 17 руб. болур.

«Кировец» тракторларны ажыглаарының магадылалдыг хуусаазында кайы-бир кезээнде үрелик чүүлдү эскерип каап болза, совхоз ону агрохандырылгага дыңнадыр. Оон соонда агрохандырылга ол дугайын Красноярск крайның агроүлетпүр каттыжыышкынының чанында «Киров заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының баазазынче телеграмма азы телефонограмма-биле дыңнадыр. Ол негелдеге үрелик чүүлдүң шинчи байдалын, тракторнуң база оон моторунуң заводтан үнген дугаарын, ажылдаан мото-шагын база ажыл-агыйның адресин айтып каар. Заводтуң төлээзин дыңнадыышкынны алгаш, аргалыгла болза, 24 шак дургузунда чедип келир ужурлуг. Бир эвес ол кижи келбээн болза, комиссияның арткан кежигүннери шиитпирлеп каапкаш, акт тургузар. Аңаа негелдени киирген ай-хүнүн база айтып каар. Оон соонда хоолгазын баазаже чорудуптар.

Заводтуң буруузу-биле болган үрелиишкиннерни эдериниң чуруму ындыг-дыр. А ол ышкаш демги үрелиишкинни эде кылган соонда, ол үрелип каар таварылгалар турар. Ынчап канчаарыл? 1987 чылда ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүрткому «Колхозтарның, совхозтарның болгаш ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүрткому системазының бүдүрүлгелеринге база организацияларынга бүдүрүлге-техниктиг хандырылга талазы-биле районнарның септелге-техниктиг бүдүрүлгелериниң керээлерин чарарының болгаш күүседириниң корум-чуруму дугайында» саавырда ону тода айыткан. Ол документ ёзугаар септелге кылган бүдүрүлге совхозтан негелдени алгаш, 24 шак дургузунда ук ажыл-агыйга барып чедер ужурлуг.

Хомудал-негелдениң үш кижи — чагыкчының (совхозтуң), септелге кылган бүдүрүлгениң төлээзи база Күрүнениң техника хайгааралының инспектору составтыг комиссия чугаалажып көөр. Оон түңнелинде акт тургускаш, чедир кылбааны азы үрелген чүүлдүң чылдагаанын, ону эдеринин хуусаазын, кым буруулуг болганын айтыр. Бир эвес техниканы септеп кылгап бүдүрүлгениң төлээзи келбейн барза, ону бир хонукта манаан соонда, ажыл-агыйның төлээзи-биле Күрүнениң техника хайгааралының инспектору пелээ ол актыны тургузар. Аңаа төлээниң келбээнин база айтып каар. Комиссияның шиитпири күштүг болгаш ону маргыжар ужур турбас. Бир эвес бүдүрүлге биле совхозтуң төлээлекчилериниң аразында маргылдаа туруп келзе, Күртеххайгаарал инспекциязы үзе шиитпирлээр.

Бир эвес септээр бүдүрүлге чаа техниканы доктааткан хуусаада ону септеп шыдавас болза, ону септеп кылып турар үезинде ажыглаары-биле совхозка азы өске-даа бүдүрүлгеге (суггарылга системалар эргелелинге) оон-биле дөмей техниканы бээр. Үрелген тракторну ажыл-агыйдан барып алырда, ону ледир чедирерде-даа септекчи бүдүрүлге боду харылаар.

Борис БОГДАШКИН.
Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрткомунуң Күртеххайгааралының күрүнениң кол инженер-инспектору.

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

„КОНТР“ ДЭЭНДЕ КОНЧУГ-ЛА ЧҮВЕ

Тываның арат массаларының «дайзыннары», «контрлар» диртип, актыг черге шиитпирип чораан кижилер бистиң аравыста чурттап чоруур. Аңаа черге нүгүлдедип, херекке онаажып, кара-бажыңнарның, лагерьлериниң ядыг-бергезин көрген-даа бол, олар амыдыралга быжыг туружун оскунмааннар. Ындыг кижилерниң бирээзи Д. Д. Адыг-Түлүш. Дондуп Данзурунович-биле журналист Шаңгыр-оол Суваңның интервьюзун парладывыс.

— «Контр» херекке силерни буруудады бергенниң чылдагаан чүде деп бодаар силер, Дондуп Данзурунович?

— «Контр» херээн кедүрерринге ол шагда чылдак катар чүүлдер хөй турган. Ол дээрге кижиниң ук-салгалы, кандыг-бир болуушкунга хамаарыштыр оон бодалы дээш оон-даа өске. Ынчан кижилерни чаңгыс угланыышкынныг угаап-бодаарынга чаңчыктырып турган. Чазакты, партияны удуртуп турар кижилерниң бодалы кандыг-дыр, арат чонуң бодалы база ындыг болзун дээр хоонуг. Ленинчи бодалдарны ынчан дыка өскертир, боттарының эрге-ажыынга таарыштыр тайылбырлап турганнар. Ол чүүлдүң ора-сомаазы амга чедир арткан болдур ийин. Эде тургустунуушкунуң чалгыы ону дазылындан тура соп, чок кылып эгелээн. Кижи бүрүзү ажыл-агыйга-даа, амыдыралга-даа, политикага-даа хамаарыштыр бодунуң бодалдарын хостуг илередип болур апарган-дыр.

Угаап бодаашкынының кижи бүрүзү хостуг илередип, аразында солчуп болурунуң ленинчи принциптери долузу-биле хажыттынмайн турда, Ленинградка, оон соонда Москвага өөренип турган мен. Ынчан суртуулдар аразында политиктиг айтырыгларга хамаарыштыр бо-ла изиг-изиг чугаалажы бээр турган бис. Аныяктарны ынчан дувүредип турган бир айтырыг — социализмни чаңгыс чуртка тургузуп болур бе деп айтырыг турган. А мен бодум хуумда социализм хөй чурттарга тиилеп болур деп бодалды илередип турдум. Чүге дээрге социализм чаңгыс эвес, хөй чуртка тиилээр дээн кузелдиг турган мен. Мээң ол бодалым мени политика талазы-биле буруудадыр чылдакты берген. Социализм чаңгыс чуртка тиилеп шыдавас деп турган сен деп мени буруудаткан чүве. А бир эвес шыны-биле чугаалаар болза, мени Хемчик-оол Адыг-Түлүштүң төрели дээш «контр» херээнге онаалган. Хемчик-оолду адып шииткен соонда, оон төрелдериниден элээн хөй кижи шииттирген болдур ийин.

— Бүгү чүве канчаар эгелээнил?

— 1938 чылдың чайынында Улуг-Хемниң Хайыраканга турган мен. Ол чер чурттуг болгаш. Ынчан Полат Оюн келгеш, нам хуралы эрттирген. Ынчан, ол хуралга, Полат менээ Хемчик-оолдуң төрели сен, оон-биле чүнү чугаалажып турдуң деп айтырыг салган. Оон-биле төрел-даа болзумза, улуг дарга-биле чүнү чугаалажыр мен деп харыыладым. Ол-ла болган. Элээн үе эрткенде, нуузун Полат Оюн катап келген. «Белеткен, кеттин, чоруулу» —дээн. Чүвезин ужуруп билип каан мен. Полат-биле кады чорууптум. Эккелген олчаан мени кара-бажыңга дужаап берипкен кижи.

— Полат Оюнуң дугайында «дидир-дидир» чоруп турар-дыр. «Контр» херээнге оон ха-

Көрген кижи-биле интервью

маарылгазының дугайында чүнү билир силер?

— Чугаалааным чүүлден өске чүнү-даа билбес мен. Полат улустар байысаап турган деп-даа дыңнаваан мен.

— Силерниң буруунарны бадыткаптар кижилер, документилер турган бе?

— Мени ийи кижи байысаап турган. Бирээзиниң адып Дыртый-оол дээр. Өскезиниң адын уттупкан-дыр мен. Бир эвес буруулуг болзумза, ону бадыткаар документилерни, билдириишкиннерни көргүзүңер, кижилер-биле нүүртештирип дээр деп дилеп чадап каан мен. «Соңгаарга өөренип турганш, социализмни чаңгыс чуртка тургузуп шыдавас деп турган сен. Ол дээрге контр херек-тир»—дээр—ол-ла болганнар. Оон ыңай кымның-биле сулчээлиг сен, оларның-биле чүнү чугаалажып турган силер, ол кижилерниң аттарын ада деп негээр чорду. А мээң өчүптер өчүүм-даа чок, чугаалаптар чугаам-даа чок. «Контр» херекке онаашкан чамдык эштер ышкаш байысаакчыларның айы-биле буруулуг мен дептер болзумза, мени адып шиидип каар деп чүвени база билип турган мен. Чамдыкта адып каапты Суваң, Бии-Хем районунуң Аржаан суурда Чамыян Түлүш, Улуг-Хем районунуң Хайыраканда Даваа деп кижи. Туранда Сайын, Тока аттыг совхозта Болдур-оол Кыргыс, Туранда Далай-Серен деп кижи. шолуттуруп чораан черин Канск хоорайда чурттап арткан Чурмит-Дажының күдээзи боор чораан Байкара Санчай — мээң билирим. амгы үеде дириг кижилер бо. Мээң билбезим улустар база бар боору чугаажок.

Оларның аразында кончуг херек чок черге «контр» херээнге онаашкан кижилер бар. Межегей чурттуг Оюн Сандый-оол деп кижи Элегес хемниң кежиг аксынга ол шагда улуг дарга кижилерниң бирээзинге таваржы берген. Хем дажый берген чыткан. «Сут чүү хире улуг-дур?» —деп, дарга айтырган. Сандый-оол кончуг чечен кижи. Шолазы безин Кожаннаар-Сандый дээр. Бак чаңның, даргага:

Ээрен-Хүлүү оглу мээ Сандыйның
Эмит дужундан болду.
Эки доругнуң
Ээр чавызындан болду.
Доос-кара дег
Донганнаан-нар деп-даа турдум.

— Байысаалганы канчаар эрттирип турганыл?

— Ам типография турар черге шериг кезээниң өөт кажаазы турган. Аңаа бистиң ээлчежип байысаап турду. Дүне када суг аппаар. Печканы кыыдыр одап каан боор. Оон чаңнынга дегей тургузуп алгаш, байысаап эгелээр. Шак ынчаар үр байысаап келзерге, кижи угаанын оскунуптар чазар. Тендирий бээрге, кижиниң хөрээнче, оргазынче, ийи быктынче чыда-биле үстүрүп турар боор чорду. Мен ийи-даа катап угааным оскунган мен.

— Силерни судтаан бе?

— Чок. Адып өлүрер дээн «контрлааны» ужур эдертип судтаан. А бисти судтаваан. Ынча чылга шииттирген сен, ол дээш буруудаан сен дээш, байысаакчы чугаалап каан—бо-ла болган.

— Силер ышкаш ынчаар шииттирген кижилерни билир силер бе?

— Билир мен. Чагытайда пионер лагеринде таныыжым Ээремчигей дег

Энгенээн машинаар кайын кежип алыр, дарга» — деп оюн-баштак, кожак чаңч-биле харылашкан кижидир. Чугаалажырга: «Буруум-на ол. Дарганы кожамнапкан» —дээр кижи чорду. Сандый-оолду 8 чылга шиитке. Бир эвес мээн-биле кады «контрлаан» чораан кижилерниң дугайында төөгүүр болза, херек чок-ла чорлен шииттирген кижилер хөй. Хемчик-оол, Данчай суглар ышкаш адып өлүрткен кижилер буруу чок болганда, чүтле хоругдаттырып чораан кижилерниң буруузу чүү деп?! Шупту буруу чок. Түлүш Чамыян сут 1963 чылда партийжи билеерин катап холга алды.

— Каңа хоругдалып чораан силер?

— Кызылда кара-бажыңга 9 чыл болдум. 2 чыл иштинде байысаалгага чыттым. 1948 чылда мени хостаан. Кара-бажыңдан үнгеш, Тока дарганың айтыышкыны-дыр дээрге, чер шинчилеп чораан геологтарга орук айтып берип, элээн чордум. 1949 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга турумда. Канск хоорай чоогунче шолуп чорудупкан. Аңаа 5 чыл хире болдум.

— «Контр» дээштиң актыг черге шииттирген кижилерниң херээн сайгарып көөрү-биле СЭКП обкомунда тускай комиссия тургускан болгай. Ол комиссияның кежигүннери силерниң-биле чугаалашкан бе? Силер дээрге дириг херечи-дир силер.

— Комиссияның кежигүннери-биле ужурашкан мен. Чүтле бодумнуң киирген билдириишкинимге хамаарыштыр оларның-биле болум барып чугаалажып турдум. Ол комиссияның кежигүнү эш Заркевич дээш өске-даа даргалар шупту чүвени чажырбайн кижилерге чугаалап болур сен дээр чордулар. А боттары ол дугайында айтырбадылар. Тыва арат массаларының дайзыннары деп актыг кижилерни канчаар буруудадып, шиилип турганын, ол үеде байдал кандыг турган деп чүвени комиссия кежигүннери боттары сонуургаваан нар. Репрессияга таваржып чораан, ам-даа дириг кижилер ылаптыг херечилер ол деп бодаар мен. Кандыг-даа документилерден артык бүзүрелдиг. Бистиң-биле чугаалашса эки боор. Репрессияның чылдары дээрге бистиң салымывыс-тыр.

Делегей медээлери

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БУХАРЕСТ

Совет Эвилели биле Румынияның аразында барган саарылгазының хемчээли бо чылын 20 хуу улгадыр. Амгы үеде Румынияның даштыкы садыының 30 хуузу совет бүдүрүлгелерге болгаш фирмаларга онаажып турар.

Машиналарны, дериг-херекселдерни, металл ажылдап кылыр программа ёзугаар башкартынар станоктарны, металлургия болгаш химия дериг-херекселдерин, электротехника, авиация болгаш сулпно тудуунуң продукциязын Совет Эвилели чорудуп берип турар. Бо чылдан эгелеп өңнүг телевизорлар, киноаппаратуралар болгаш шактарны база чорудуп бээр. Бойдус газын, электроэнергияны болгаш хөмүр-дашты моон мурнунда турган чылдардан хөйну чорудары керээде көрдүнген.

ССРЭ бодунуң ээлчээнде нефть ажылдап кылыр дериг-херекселдерни, троллейбустарны, демир-орук вагоннарын, тудуг материалдарын база орук кылыр техниканы алыр. Арменияга тудар чер шимчээшкининден үрелбес быжыг бажыңнарның кезектерин база алыр.

Ийи чурттуң аразында садыг харылзаазының ниити хемчээли 400 млн. рубль болур.

ГАВАНА

Кубада эң улуг нефть болбаазырадып кылыр заводтуң тудуу дооступ турар. Оон чамдык цехтериниң шенелдезин эгелээн. Оон тудуунда куба ажылчыннар-биле кады 300 совет специалистер болгаш бедик мергежилдиг ажылчыннар ажылдап турар.

Заводтуң баштайгы ээлчээ чылда 3 млн. тонна нефтини болбаазырадып кылыр. Оон тудуу бүрүн доостурга күчүзү ийи катап улгадыр.

Ол улуг болгаш нарын тудугда Кубаның бүгү можуларындан келген аныяктар ажылдап, чаа мергежилдерни шиңгээдип ап турар. Олар келир үеде оон доктаамал ажылчыннары болурлар.

УЛАН-БАТОР

Моол ниитилелдиң бүгү адырларында хапылап эгелээн эде тургустунуушкун социалистиг демократияны хөгжүдеринге чоннуң калбак кезектерин хаара тудуп турар. Ол дугайын МАРН ТК-ның органы «Унэн» солун чоокта чаа редакция чүлүүнге делгеренгейи-биле бижээн.

МАР-ның ажылчы чону экономиктиг политиканың, партийжи удуртулганың, күрүне болгаш ажыл-агый органнарының ажылының талазы-биле санал-оналдарын ажыглы-биле киирип, бүдүрүлге планнарын ажылдап кылырынга, ор..лгаларны хуваажырынга, удуртукчу ажылдакчыларны шилииринге болгаш соңгуурунга дорт киржип турар.

Социалистиг демократияның хөгжүлдезинге ажыктарлыг чорук кол рольду ойнап турар деп, солун бижээн. (СЭТА).

Польшада араатан куштарның дузазы-биле аңнаары шаг-төөгүден бээр уламчылап келген чоннуң чаңчылы болур. Ындыг арга-биле амгы үеде аңнап чоруур аңчылар ховар дээн куштарны боттарының камгалалынга алган.

ЧУРУКТА: аңчы Звигиев Трач.

СЭТА-ның фотозу.

ОНЗА БАЙДАЛДЫ ЧАРЛААН

КАБУЛ. (СЭТА). Чуртта онза байдалдың чарлаттынганының дугайын февраль 18-те Афганистанның массалыг информация чепсектери дыңнаткан.

Ол талазы-биле президенттиң үндүрген чарлыында чурттуң Конституциязының удуртулга болдурбушаан, Афганистанның хамаарышпас чорууну, девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн турарын база афган чоннуң тайбың амыдырал-чурттаалгазын хандырар, национал эптежилге политиказын боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузаар соруглга-биле онза байдал чарлаттынган деп айыткан.

Онза байдалдың чарлаттынганы-биле холбаштыр Национал чөвүлелдиң эрге-хүлээлгезин Афганистан Республиканың Министрлер Чөвүлели бодунуң холунга алган. Конституцияның чамдык чүүлдериниң түр күш чок болдурган. Айыыл чок чорук органнарының болгаш чепсектиг күштерниң судтары оларга тывыскан эргени бүрүн ажыглаар.

Республиканың президентиниң чарлыын ёзугаар чазактың составында чамдык өскерилгелерни кылган.

Парлалга арыннарындан

ХРУЩЕВ, БРЕЖНЕВ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези № 44 «Шында»).

Ону ол чамдыкта кара сагыштыы-биле кылыр чораан. Мурнунда Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы чораан Семичастный-биле таварылганы ап көрээли. Политбюро хуралы боол турган. Ынчан хөй айтырыгларны шиитпирлеп турган. Төнчүзүнде Брежнев хөрээнде карманындан саазын ушту эккелгеш, мынча дээн: «Эштер, ам Семичастный дугайында база бир айтырыг, ону кый деп эккеп көрүңерем». Олуруушканнарда кым чүнү-даа билбес болган, Семичастный-биле кым-даа чугаалашпаан. «Бис силерни өске ажылче шилчидер деп шиитпирледивис». Ол-ла, Кайнаар? Чүге? Тайылбыр кыска болгаш бүзүреңчиг эвес болган. База-ла аңаа Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазынга Ю. В. Андроповту бадылаарын Брежнев саналдаан. Оон-биле база-ла чугаа болбаан болган.

Аңаа таарышпас кижилерни Брежнев база-ла ынчаар чайладып турган. Чижээлээрге, Косыгин-биле шуут ыят чок кылган, ол ынчан пенсияга турган болгаш эмчиге инфаркт соонда эмнедип чыткан. Партия талазы-биле оон эжи Брежнев аңаа барган: «Дачаңар кажан дужаап бээр силер?»—деп айтырган.

Брежнев кортук, сезиктиг болгаш ырак эвес кижи чораан. Эрге-чагырга болгаш хүндүлээшкиннерге ынак чораан. Маадырның ийиги Сылдызын оон канчаар алганын билир силер бе? 60 харлаарының мурнунда-ла ол Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры турган, ракета херектери дээш алган. Юбилейинде аңаа ийиги Сылдысты бээрин шиитпирлээн. Мен ынчан Киевке турган мен. Москвадан бижик чедип келген. Көөрүмге барык шуптузу ат салып каан болду. Мен база ат салып кагдым. Ийи-үш хонганда менче Подгорный долгап келди: «Петро, билир сен бе, Леня аңаа Совет Эвилелиниң Маадырының Сылдызын бээрин негеп тур». «Чүү дээш» деп чугаааладым. Харыызында: «Чүге айтырып турарың ол! Ол ам бүгү кижилерни когудуп апкан, сен чааскаан арткан сен». Сылдыстар чаашкыны шак ынчаар эгелээн.

Брежневтиң культуразының ниитизи-биле кудузун, хөй айтырыгларны оон баш билип шиитпирлеп шыдавазын онзалап демдеглээр ужурлуг. Сусловту бодунга чоокшуладып алганын оон-биле тайылбырлап болур. Бичии-ле чүвеге Михаил Андреевич-биле харылзажыңар дээр. Суслов, мен бодап көөрүмге, ам-даа чедир билдинмээн кижи. Партияга ол ээзи дуза болгаш хөй хораны чедирген. Оон ажыл-чорудулгазының багай уржуктарынга бис ам безин төөгү, идеология болгаш национал айтырыглар талазы-биле таваржып турар бис. Ол национал чоннарның, оларның дылдарының болгаш культураларының дүргеч каттыжылгазын негеп турган. Оон чүү чүвеге чедирерин Даг-Карабахтың чижээнден көрүп турар бис. Ол кижиниң көргүзерин безин берге. Ол амыдыралдан хоорук, кончуг оспаксыргай кижи чораан.

Идеология, культура айтырыгларының дугайында оон-биле маргылдаалар чаңгыс эвес удаа болуп турган. Мындыг чижек. Довженко Тарас Бульба дугайында киносценарийни бижип каан. Оон соонда ол херекти Бондарчук сегирип алгаш, улуг бергелээшкин-биле фильм кылып алган. Ынчалза-даа кинону дораан көргүзүп эгелевээн. Суслов хоруп каан. Чүге деп оон айтырдым. Ол мынча дээн: «Национализмни катап тургускан херээ чүл, поляктарны дүвүреткен хереэ чүл». «Ол дээрге төөгү ышкажыл. Ындыг болза Гогольду база казып каапталыңар» деп харыыладым.

Чаңгыс сөс-биле бүзүредип шыдавадым. Ол ындыг-ла хевириниң бир сталинчи дадытыышкынының кижизи чораан. Мындыг чижек. Сталинниң 90 харлааны-биле холбаштыр солунга чүпү парлаарын чугаалажып турган бис. Шупту кижи ыыт чок. Партияның XX съездизиниң шиитпирлеринге үндезилээш, бүгү шынны парлаарын саналдадым. «А чон ону билип алыр бе?» деп, Суслов айтырган.

Адактың соонда чүүлдү парлап үндүрген бис, ынчалза-даа хөй чүүлдерни Суслов балап каапкан.

Сөөлүнде, кажан Москвага чорумда, «Коммунист Украины» деп журналга Суслов бир чүүлдү органнызастап үндүрген. Аңаа ол казактарны өру кедуруп мактааны дээш мээң номумну шүгүмчүлээн болган. Ынчалза-даа мен казак шериг албаны эрттирбейн чораан болгаш номга архив материалдарын ажыглап турган мен. Бир ай болганда номну чураап каапкан. Брежневке чеде бергеш: «Чүнү кылып турар улус силер?» деп айтырган мен. «Номну номчуваан мен. Ону Сусловтуң айтыышкыны-биле кылгап»—деп, ол чугаалаан.

Мындыг таварылга Брежневти база тодаргайлап турар. 1964 чылдың июльда Крымга дыштанып турумда менээ ол чораан., Хрущев дугайында чугаа болган. Ол мени ону деткизин деп көгүдүп, каразының чажын төп турган. Оон бодун ап чоруурунда артистерзиг чүүл хөй турган.

Корр. Косыгинниң дугайында силерниң бодалыңар кандыгыл?

Шелест. Ол арыг кижи чораан. Эртем-билиглиг, ак сеткилдиг кижи.

Корр. Эндчоксуңаар айтырыг, ынчалза-даа чүү дээш силерни Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретарының албан-дужаазындан хостааның билип алыры күзенчиг?

Шелест. «Бистиң Совет Украинавыс» деп номуну парлап үндүрген соонда мени национализмге буруудаткан. Ынчалза-даа чылдагааны хуу хөөнде деп бодаар мен. Мени долгандыр аныяктар белүүнүң тургустунуп келгенинден Брежнев корга берген. Ынчалза-даа кандыг-даа «сүлчээ» сагышка безин турбаан. Мен оон бодалдарынга чорушпаар эвээш эвес хелелип турганым шын. Чижээлээрге, Донбасска шахталарны хаарынга, министерстволарны чарарынга, өске-даа айтырыгларга аңаа удурланып турган мен.

Корр. Хостаарының ёзулалы кандыг болганыл?

Шелест. Өскелер-биле болуп турганы ышкаш барык-ла ындыг болган. ТК-ның Пленумунуң хуралы боол турган. Ону Брежнев чорудуп турган. Оон соонда ол хүлээлгезин Сусловка дамчыдып бергеш, мени чалап алгаш, ол залдан үнүп чоруптан. Аңаа өске эрээлге мени өске ажылче шилчидер дугайында чугаа болган. База-ла «Бис шиитпирледивис». Кым шиитпирлээнил? Хуралга ол айтырыгны чугаалашпаан. Пленумга база. Ийиги хүнде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга мени томуйлаар дугайында чарлык үнүп келген. Ол албан-дужаалга ийи чыл иштинде ажылдаан мен. Ам пенсияда мен. Партияның хөй-ниити ажылынга шыдаар шаам-биле киржип чоруур мен.

(«Аргументы и факты» бюллетеньден).

КОМПЛЕКСТИГ ҮНҮҮШКҮН

Өвүр районунуң ажыл-агыйларының малчыннарынга «Малчыннар хүнүн» моон мурнунда чылдарда айда бир катап эрттирер турган болза, ам бо чаа чылдан эгелеп СЭКП райкомунуң шиитпири ёзугаар үш катап эрттирерин планнаан турган.

Эрткен январь айның 6, 9, 13 хүннеринде малчыннарже СЭКП райкомунуң ажылдакчыларының, АҮК чөвүлелиниң ажылдакчыларының, кижи эмчилериниң, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң ажылдакчыларының массалыг үнүүшкүннери болган. Шак ынчаар олар «Торгалыг», «Кызыл тук», «Коммунизмче орук» болгаш «Ак-Чыраа» совхозтарның малчыннарынга барып, эмчи, амыдырал хандырылганың ачы-дузазын чедирген. СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Ш. Маадырның удуртулгазы-биле лекторлар районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдези, корум-чурум дугайында, соңгулдаларга уткуштур, база делегей байдалының дугайында лекция, беседаларны кылган. Ол ышкаш амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң шеверлери дааравн хептерин садып, малчыннардан чагыгларны хүлээп алганнар. Районнуң Культура бажыңының чанында агиткультбригаданың бот-тывынгыр артистери Сарыг-Хөл болгаш Чалааты хойжу бригадаларының малчыннарынга солун концертти бараалгатканнар.

Дамдын ПАЙГЫН-ООЛ.

КАЗАХ ССР. Маңгышлакка бо чылын кыш улуг харлыг болгаш соок болган. Ынчангаш ол девискээрге кыштаар куштар хоорайлар чоогунуң чылыг суглуг черлеринде чедип келген. Хоорай чоогунда улус эштир черлерде хоргастанып чедип келген кастарны, кууларны, өдүректерни болгаш өске-даа куштарны кыштын бо берге үезинде чурттакчы чон чемгерип турар.

ЧУРУКТА: хоорай чоогунда келген куштар.

СЭТА-ның фотозу.

УЖУРАЖЫЛГАНЫ КАТАП ОРГАНИЗАСТААРЫ КҮЗЕНЧИГ

Тыва АССР-ниң хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажылдакчылары-биле Кызыл хоорайның ажылчы чоннарының ужуражылгазы хуралы чоокта чаа СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен.

Аңаа Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. Лукашов, республика прокурорунуң оралакчызы А. Ю. Кикин. Дээди судтуң даргазының оралакчызы Л. П. Рожкова олар киришкен.

Республикага социалистиг хоойлу-дүрүмнү быжыглаар болгаш кем-херек үүлгедиишкиннерниң болуп турарының, оларның болуп турар чылдагааннарының дугайында чугаа болган.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. ЛУКАШОВ:

— Сөөлгү үеде парлалгага кандыг-даа кем-херек үүлгедиишкиннерни ажык-чарлыг бижиирин чөпшээрээн. Бистиң республикада хоойлу-дүрүмнү үрээр, кем-херек үүлгедиишкиннери кызырлырдан улам өзүп турар. Ылангыя аар кем-херектер болгаш курунеңиң-даа, хуунуң-даа өнчү-херегзизин оорлаар чоруктарның саны көвүдеп, эрткен чылдың апрель айдан эгелеп кем-херектерниң бүтү хевирлери өскен. Оларның үштүң бири эрагалаашкынның уржуктарындан ээрик чораш, үүлгеткенин анализтен көргүскен.

Сөөлгү чылдарда арагалаар чоруктар көвүдээн. Ээртир суксуннарны боттары кылыр чорук республика девискээринде нептерээнин, ооң уламындан магазиннерде бөдүүн конфеталар болгаш кисельдер ховартаан, чок деп болуруң ол чугаалаан.

Ол ышкаш кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктарның көвүдеп турарының, болган херектерниң өзүп турарының дугайында саннарга, өскен хууларынга ол доктааган. Аптекаларда спирт холумактыг эмнер, наркотиктиг бүдүмелдерни болгаш өске-даа янзы-бүрү ээртир чүүлдерни ижип, чигеш, кем-херек үүлгедири хөй дээрзин ол чугаазынга демдегледи. Ооң ынай шииттирип чораш, хосталып келгеннерни болгаш база аныяк-өскеннерни ажылга тургузар ажылдарны чер-черлерде кедээ Советтерниң күүскомнары четпес хемчеглер ап турарын ол чугаалаан. Мындыг чижекке ол доктааган. Паркка 1 шак 30 минута иштинде милиция ажылдакчылары хынзалдаларны кылып, аңаа чоруп турган аныяк-өскеннерни хынап, үжептерге 30 ажыг янзы-бүрү марканың бижектери, дөңгүрактар болгаш шигбей ышкаш кылгылап каан чепсек-херекселдерни тып алганын, оларны чурукка тырттырган чуруктарын залга олурганнарга көргүскен.

Ам моон соңгаар корум-чурумну шыңгыырадыры-биле тускай аъттыг шагдаа ажылдакчыларындан роталарны тургузар дугайында болгаш өске-даа ап чорудар хемчеглерге ол доктаатан.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы Л. П. РОЖКОВА:

— Хосталгазын кызыдып шииттирип чораш, хосталып келгеннерни чер-черлерде хоойлу органнарының ажылдакчылары болгаш кедээ Советтерниң күүскомнары оларже кичээнгей салбас, оларны ажылга тургузар хемчеглер алдынмайн турар. Чамдыктарының чурттаар оран-бажыңы чок, паспорттарында кирип бижиддиргелери чок болгулаар. Ооң уламындан албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының удуртукчулары оларны ажылга хүлээп албас таварылгалар хөй. Ындыг кижилер ооң чер кезиир, катап оорланыр, кем-херек үүлгеткеш, катап шииттирер фактылар бар. Ажылга хүлээп албайн турар дээш чамдык ындыг хамаатылар биске-даа хомудап кээр болгулаар-дыр —деп, ол чугаалаан.

Назы четпестер-биле ажылда четпестер хөй. Чамдык ада-иелер боттарының уругларының кижизидилгезинге кичээнгей салбас. Школаларга, интернаттарга уругларын аккеп каап, оларны кижизидип, өөредири чүгле башкыларының херээ дээр. Оларның үүлгедип турар херектери чаңгыс аай болгулаар.

Ортумак өөредилге черлеринде өөренип турарларда, ылангыя профтехучилищелерде суурлар, районнар аайы-биле бөлүглежип алгаш, аразында содаалажыр чүүлдер бар. Бо талазы-биле школаларда, ортумак өөредилге черлеринде интернационалчы кижизидилге ажылы четпес тургустунган. Моон соңгаар ол айтырыгларже кичээнгейни салырын, ында комсомол, хөй-нийти организацияларының ажылдарын кады, демниг чорудары чугула дээрзин ол чугаазынга онзалап айыткан.

Элээдилерниң кем-херек үүлгедир, оорланыр, үптээшкиннер кызыры көвүдеп турар. Оларның үүлгедип турар херектери чаңгыс аай болгулаар. Улустуң бертерин уштуп апаар, бажыңнардан приемниктер, магнитофоннар, кроссовкалар, курткалар оорлап турар.

— Араганы талон системазынче киирген бир талазында эки. 1986, 1987 чылдарда, республикага араганы талоннап каанда, кем-херек үүлгедиишкиннери категория аайы-биле элээн кызырылган. Сөөлгү үеде ээртир суксуннарны кижилериниң боттары кылыры көвүдээн. Ооң уламындан оң, ышкеш, ээрип алгаш, янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдеп турар.

Иштики херектер министерствозу, райкүүскомнуң иштики херектер килдистери болгаш чер-чер Советтерниң күүсекчи комитеттери хөй-нийти организациялары-биле ажылды, оларның-биле харылзаалыг ажылдавайн турарын. харылзаа чогун республика прокурорунуң оралакчызы А. Ю. Кикин чугаалаан.

КАЙДА СИЛЕР?

Бо ужуражылгага олурушкан ИХМ-ниң хоочун ажылдакчызы, пенсионер М. К. Чамыян бодунуң бодалдарын илереткен, саналоналын киирген чагааны редакцияга эккеп берген. Ол чагааны база парладывые.

«Тыва АССР-ниң хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажылдакчылары-биле хоорайның ажылчы чонунуң ужуражылгазы болур деп чарлалды солуңдан номчааш, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чогуур шагында чедип келдим. Ында колдуунда-ла эвээш санныг назы-харлы улгады берген пенсионерлер болду.

Республикада, ылангыя Кызыл хоорайда, кем-херек үүлгедир чоруктарның көвүдээнинин дугайында аңаа чүве чугаалаан даргаларның чугаазын улуг кичээнгей-биле дыңнадым.

Ол ужуражылгага милиция органы, ооң участок инспекторлары боттарының хамаарылгалыг девискээринде чурттап турар ажылчы чон-биле чоок харылзаа чогуу ужуражылгага келгеннер чиди-биле саналдан шүгүмчүлээн. Кызыл хоорайга 10—20 чыл чурттап келгеннер хөй. Олар ол үениң иштинде участок инспекторуу деп кижини көрүп-даа көрбедим, таныбастаа бис дээрлер хөй болду. Бо чорук чүнү көргүзүп турары дээрге-ле шагдаа органнарының ажылдакчылары чон-биле харылзаа чок, оларның-биле чоок эвезиниң херечизи-дир.

Ооң уламындан хөй-хөй болган кем-херек үүлгедиишкиннери тывылбас, оорлар, хулиганнар, өлүрүкчүлер, куштээшкиннер болгаш арагачылар аңаа хостуг чурттап, хаңныг кара херээн уламчылап турарлар. Шак ындыг дерзии үүлгедикчилер-биле демисежирде чон-биле, ында хөй-нийти организациялары-биле чоок харылзаалыг ажылдап, оларның арга-сүмелерин дыңнап ажылдаары оларга деткимче болуру чугаажок.

Ынчангаш чоокку үелерде хоорайның хөй-нийти организацияларының болгаш ажылчы чоннарының калбак киржилгезин ажыглап, дыштаныр хүннерде ындыг ужуражылгаларны организастаары күзенчиг. Аңаа чамдык участок инспекторларының отчёттарын-даа дыңнаары база күзенчиг. Ажылчы чоннуң саналоналын дыңнап, түңнелдерин үндүрүп көрзе деп бодаар мен».

«Чону чоорган, хөйү хөйлен» деп тыва улустуң үлегер чугаазы черле үндезинниг болгай. Ол авторнуң чагаазы шын болгаш чөптүг.

Шынап-ла, хоорайның чурттакчылары аңаа хөй болурун кым күзевес боор. Аңаа чугаалажып турар ужуражылышкынның темазы амгы үеде бистиң республиканың ажылчы чонун дүвүредип турар кол айтырыгларының бирээзи.

Аңаа чүве чугаалааннарының хөй кезии хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчылары масса чон-биле доктаамал харылзаалыг ажылдаарынга сагыр доктаатганнар. Ылангыя хоорай иштинде участок инспекторларының кылып турар ажылдары кеску эвес, кварталдар аайы-биле тус-тузунда дааныр пунктуларны тургускулааны эки-даа болза, оларның хөй кезии чамдык таварылгаларда ээн турары хөй. Чүгле кежээки үелерде дружинниктер чедип келирге, оларны башкарып каар.

Ол ышкаш чамдык болган херектерни истеп кээрге херек үүлгедикчилеон тывылбайн баргылаар. Оларны истеп тыварынга чон-биле харылзаалыг ажылдаар болза, тыпты берип болуруң олар база саналдааннар. Ынчангаш участок инспекторларының ажылдарын моон соңгаар экижидип, харылзап турар участоктарынга чон-биле харылзааны тудуп, ужуражылгаларны организастап, чурттакчылар мурнунга отчёттарын берип турарын олар чугаалааннар.

Николай ДАЖИНМАЙ.
(«Шынның» корр.).

МЕДЭЭЛЕР

СУББОТА САНЫНДА

Парын суурда херээженнер чөвүлелин бухгалтер Севек Алдын-кыс эрткен чылдан бээр даргалай берген. Боду черле хөй-нийти ажылынга идепкейлиг, төлептиглериниң бирээзи кижи. Херээженнер өрээлип культура комплексинде дерээн. Ажылды планнап, булуннарны чаарткан, политөредилгени эрттирип турар. Чыл эгезинден не агитквартиралар темалыг кежээлерни эрттирип турар.

Эмнелге коллективиниң бир эрттирген кежээзи онзагай солун болган. «Кадыкшыл — кижиниң аас-кежиктиг чуртталгазы» — кежээниң темазы ол. Баштай грипп дугайында беседа болган. Тус-тус аарыглар аайы-биле үндүрген санбюллетеньнерни чыдганнар номчуп таныжыпкан. Бичии уругну шын ажаап өстүрери база шын чемненилге дугайында ажыктыг сүмелерни улус алган. Концерт солун эрткен, нийти ыры, танцылар, ийи-чаңгыстың күүседелдери залдан деткимчени алган.

Аъш-чем болгаш шевер холдарның кылган кылыглаларының делгелгези кежээниң киржикчилеринге эки үнелеткен. Шылгарааннарны шаңнагылаан.

Бичии-Уруг КЫРГЫС.
Эрзин район.

ООН АРТЫК ЧҮҮ ТУРАР

Кадыкшыл — кижиниң чурттаалгазында үнелеп четпес байлакшылы. Бодум аарыг-човаланга таварыпкаш, бүгүнныг эмчилерниң ачызында кадык болуп, ажыл-ижимде, өг-бүлемде ээп келген аас-кежиктиг чурттап чор мен. Мендээ нарын кезиишкинни эки түңнелдиг кылган Кызыл хоорайда херээженнер эмчиләниң чыдар салбырының кезээ эмчилери Г. М. Маады, Л. М. Көк-оол, Ю. В. Кречетов оларга сеткилимниң ханызындан өөрүп четтирдим. Анестезиологка, кевер эмчи сестразынга, санитаркаларга база өөрүшкүмнү илеретпес аргам чок. Чорук-херээжер бүдүнгүр, аас-кежиктиг болунар. Экинин кым-даа утпас.

Минчимаа САРЫГЛАР.
Чөөн-Хемчик район.

СЕТКИЛИНДЕН БИЖИТТИНГЕН

Кым-на чогаал бижикээр боддур, ол чогаал бижиир деп турар дылын эчизинге чедир өөренири албан. Тодаргайлаарга, тыва дыл кырынга чогаал бижиир дээр болзуказа, тыва дылды чүгле чугаалап, бижип билир эвес, ооң словарь составын, тыва дылдың бүтү дүрүмнерин бодунга шингээдир. Чогаалга чүгле сөстерни, домактарны-даа эвес, а чаңгыс биче секти безин каш янзы утказыг кылдыр ажыглаар таварылгалар хөй. Ынчангаш тыва чогаалчыларның бир-ле дугаар хандыр кашып өөренир эртеми — тыва дыл.

1988 чылдың март 1-2-де ССРЭ-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң башкаар чериниң пленуму болуп эрткен. Пленумга ССРЭ-де чурттап турар орус эвес национал улустарның ийи дылдыг — төрээн дылы болгаш орус дыл болуп турарын амыдыралдың дүрүм ёзугаар негелдези болурун демдеглээн. Оон-биле кады бүгү-ле национал болгаш улустар, оларның улут-бичези хамааң чокка, боттарының төрээн дылын хандыр өөренирин онзалап айыткан.

Школаларда, ылангыя эге класстарда тыва дыл өөредилгезин кончуг сулараан, өрү класстарда тыва дыл болгаш тыва литература шактары эвээжээн, ынчангаш бисте чаа тыва чогаалчылар ховар немежип турар. А ады үнүп келгилээн авторларның чогаалдарының уран-чечени даа, утка-шынары-даа хөй-хөй чылдарда өзүлде чок, ол-ла деңнелинде турбушаан.

Аныяк чогаалчы Артык Ховалыгның «Дөрт хайыра» дээр номунуң дугайында бодумнуң чамдык бодалдарымны дончулап бижиир мурнунда, бо үстүнде бичии киирилдени киирери чугула кылдыр бодадым. Мен бодаарымга, чогаал үнелекчизиниң сөзү боттут фактыларга үндезилеттинген, арыг, шын болгаш дорт болуру чугула.

«Дөрт хайыра»— аныяк не кижиниң арыг-чаагай сеткил-хөөнү мөөңпелеп, аажок чараш, солун ном-дур. Номчугаш «Найыралдың ачызында» деп шүлүк-биле ажыттынган. Чогаалчының дончу намдары мында илереттинген деп болур. «Авай» деп сөзү адапканындан, хайбактаныш чорук, кылаштапканынга, бөмбүрзектиң улуг кезии аалы апарганынга чедир мында бижиттинген.

Чогаалчының бо бодалдарын ооң ынай бадыткап, улам быжыглап турар «Украина», «Үзбек өңнүүм Гуяшка» дээн ышкаш шүлүктериниң бо чынындыны улаштыр ажыдып турары черле таарымчалыг.

Шүлүк дээрге-ле ону бижип турар кижиниң сеткил-хөөнү ол болур. Ол сеткил-хөөн хөй кижилерниң сеткил-хөөнүнге таарыжып турар болза, эки шүлүк ол-дур.

«Дуптук дугайында баллада» аныяк кыстың ынак эжин дайынче үдепкеш, барөр, каракка көзүлбес, хылдан-даа чиңге кокпаны дүн-хүн чокка дилеп чоруур аажок чүткүлдүг чогаалчыыр дээрзинге кижи бүзүрей бээр. Чогаал бижиири дээрге кедергей аар-берге, мырыңай кижизивес күш-ажыл дээрзин А. М. Горький хөй удаа чугаалап чораан. Аңаа хамаарышкан «Дыңнап билир сеткил херек» деп шүлүк бар. Ооң каш одуруглар:

Ажы-төлдү төрүүр дээнде
эът аарыы
Кайы хире берге дээрзин
кым-даа билбес.
Ава кижи өлүт-дириг
аразында..
Караа чырып, чиңгээнде,
улуг тынар.
Шак-ла ынчаар чүрээм
Алдар сүрүп, чүгле бодун
алгап чоруур.

Ындыг чогаалчыларның көскүзүн, чованчыын аныяк шүлүкчү база эскерип чоруур.

Хүнде бээин кара өйбүн бер дижири ышкаш, чараш номчугашта база эскиттерниң таварыжып турарын чогаалчының бодунга чугаалаксаан мен. «Кара-Даг дугайында балладада» мындыг одуруглар бар-дыр:

Чаңгыларының хөглүг ыры
Саян ажыр куттулуп тур.

Бир эвес дүжүметтер болза, оларның ыры канчап Саян ажыр куттула берди? Азы аңаа чаңгы бе? «Эртенги хайгааралда» «Үнген хүнге чылчырыктаан чечек херлир. Үнгүрүпче тарбаганнар караш кыннып» дээн. Тарбаганнар хүн үнүп кээрге, үңгүрүнче кире халчыр эвес, а үңгүрүндөн үне халчыр.

Ном болгаш номчукчу

жы хыраалааже чедир ону манап чорууруп көргүскен. Бүдүн кижи назыны, ооң хилег-човалаңы мында мөөңпелген:

Кадайы боор четтикпээн-даа, үе турбаан,
Хаппыг дайын аас-кежиин үзе кирген.
Тулган дээн кыс аныяанда чааскаан арткан,
Дулгуюктуң үүлезин ээлеп чоруур...

Амгы үеде шүлүк бижиирин чамдык кижилерниң чиик кылдыр көрүп турары-биле чүгле эге ужуктериң (үннерин) аянаштырып каан болгаш сагыш-сеткилдиң дүвүрелин илеретпейн турар чогаалдар көстүп кээп турар. Ооң уламындан хөй номчукчуларның шүлүк чогаалдарынга хөнну чокталып, чамдык шүлүк номнарының садыгларда оваалалы берген чыткылап турарының чылдагааны ол. Артык Ховалыгның шүлүктерин ап көөрге, ол бодунун бүгү-ле күжүн, арга-мергежилин болгаш эртем-билиин шүлүк бижииринче чүмү-биле өргүп чоруур.

«Шынга бүзүрел» дээр шүлүкте мындыг одуруглар бар:

Хыл дег чиңге шыныы
дилээш,
Хыым хапмаан.
Көзүлбес хыл
Көшкелерин уу баскан.

Бо одуругларны номчааш, кижилерниң сеткилинге ки-

сөзү төрүттүнер,
Хайыралыг шүлүктерим
бижиттинер...

Шүлүкчүнүң апаа-ла бир шолук угааныг кызыжак эвес, а чедишкен, угааныг кижи болуп турарын ооң шүлүктери боттары-ла чугаалап турар.

Аныяк-даа, шору баштаны берген-даа авторларның чогаалдарын сайгарып тура, чамдык шыырак дээн чогаалчылар боттарының чогаалдарга хамаарылгазын бодал чокка салгылаптарын кайгаар кижи мен. Келир үе деп кончуг шинткекчи барын канчап бодавас чүве ийик. Хирелиг чогаалды дээрнинге үндүр мактай-даа бээр кижилер бар. Маргыш чок, шыырак бижиттинген чогаалдарны ыттавазын, эскербезин кызыдарлар-даа бар. Артык Ховалыг оларны база соора көрбээн-дир. Ындыглар «Чагдыныг» деп шүлүктү номчааш, боданыраар ирги бе?

Частырыгны бөгүн-даарта
чажырып боор,
Шаа барып ёзулуг оң
костүп келир.

«Бодун алгаар» деп шүлүкте мындыг одуругларны көрээлинер:

Өттүнүп каан одуруглар
автору
Өлүмү чок шүлүктерни
чогааттым дээн.
Акшыыже дээр арын-нүүрүн
артынга каап.

«Мөңге допшка чассаан чечек» деп шүлүк бар. Ажыы-биле чугаалаайн, бо шүлүкке хөөнүм чок болган. Мен бодаарымга, чараш номнуң сузун базып турар шүлүк-тур. Сүт дег ак сеткилдиг, аныяк, чараш не-дир дээрзинге бүрүңү-биле бүзүреп, номну кедергей хандыкшыл-биле номчуп орган эскерипчел номчукчунуң сеткилин карартыпкан:

Ашаанардан дезиптеш,
Арт-сын ажыр хаптаал
дидиң.
Оңмас, кызыл мөңги чечээ
Мөңге допшка чассааны дег,
Мөге сынык чымра туттум.

Сеткилим адырланчак деп турар. Ол хиреде ашааның кэндыг-бир багы-даа көзүлбес чүве-дир. Бир кижи хаптаалы дээрге-ле, куспактаны каептарга, болур чоор бе? Оон ынай баспилар узундур. Мен бодаарымга, баспиры узаткан ажыы эвээш.

«Дөрт хайыраны» номчааш, херээжен кижилерниң сеткил-сагыжын черле элээн билип алдым. Аажок ажык, ак сеткилдиг, кээргээчел-баарыачал, ажы-төлүм, арат чонум дээш кезээде сагыжы аарып чоруур ачы-буянныг улус-ла болгай. Ынчангаш бо херээжен кижиниң бо номну кымның-даа суртаал деткимчезин херегдевес, боду-ла бодунуң номчукчуларын тып чурттай бээр.

Эрген МОНГУШ.

АМ-ДАА МАНАВЫШААН...

Ам силерден дуза дилеп, чагаа бижиир ужурга таварыштым. Херектиң ужуру мындыг чүве. Эрткен 1988 чылдың август айда Румынияже дыштаныр путёвка алдым. Мээң ынаар чоруурум билип алган эш-өөрүм, ха-дуңмам, хамык улузум чүнү чагывады дээр. Улузумнуң чагыгларын блокнодумга бижип алгаш чоруптум.

Эки-ле дыштангаш келдим. Көрбээнимни көрүп, ынчаар дыштанырга солун-даа чорду. Аал-чуртумдан аъттаныр үнүп турумда, эш-өөрүмнүң, ха-дуңмамның берген чагыгларын тып, саттынып-даа алган мен. Аал-оранымга чанып келгеш, чагаан чүүлдерим ээлеринге чедирип бердим. Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайда ажылдап, чурттап турар угбамның чагыын база күүседип эккелген кижи мен. Угбамның ол чагыын эрткен чылдың сентябрь 13-те Хандагайтыда харылзаа белдириинге баргаш, бандерольдааш чоруттум.

Угбам ол чагыын ам-даа манавышаан. Хандагайтының харылзаа белдириниң ажылдакчыларынга чедип, ол чоруткан бандеролюмну ам-даа албаан-дыр, чүү болду деп айтырарымга, «үш хонгаш» кел деп каан. Айыткан хуусаазында баарымга, база-ла «үш хонгаш» кел дээн. Ол үш хонуу эрткенде база бардым. «Тывылбайн-дыр. Ам каш хонгаш кел»—дээн. Тос хонганда баарымга, «Ам-даа тывылбайн-дыр, сурагдап тур бис. Харыызын манаңар, боттарывыс дыннадыптар бис» —дээнден бээр бир ай манап келгеш, чадашкаш, катап чеде бердим.

— «Ам шуут тывылбас-тыр. Бандеролюңар өртээн ап алыңар»—деп харыы берген. Харылзаа белдириниң даргазынга-даа чедип шаг болдум. «Бандероль өртээн дедир алыр болган-дыр силер»—деп, дарга база-ла харылап каар боордур.

Ажыл-агыйның кайы-даа адырында эде тургустунуушкун чоруп турда, Хандагайтының харылзаа белдириниң ажылдакчылары ам-даа эде тургустунмааны ол ирги бе деп бодааш, бо чагааны редакцияже бижээним ол. Угбам мээң чоруткан бандеролюмну ам-даа манавышаан ийин.

Василий МОНГУШ.
Хандагайты суур.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Сибириада». Уран-чечен фильм. 2-3 фильмнери. 10.45 — Медээлер. 10.55 —11.55 —«Делегейниң дескиндир». 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.55 — ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериг ансамблиниң концерти. 16.45 — «Танаиля». Телефильм. 16.55 — Уруглар шагы. 17.55 — «Дешшилге. Информация. Реклама». Барыын Европа чурттарының эң чаа технологияларының дугайында. 18.40 — Бөгүн делегейде. 18.55 — Останкинонуң Концерт студиязынга «Правда» солуннуң кол редакторунуң оралакчызы, экономиктиг эртемнерниң доктору, профессор Д. В. Валов-биле ужуражылышкын. 19.55 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Н. К. Крупскаяның төрүттүнгениниден бээр 120 чыл болганынга. «Надежда». Уран-чечен фильм. 23.15 — Бөгүн делегейде. 23.30— 01.25— Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Өг-бүле академиязы. 8.45; 9.35 — Бистиң долгандыр турар бойдус. 2 класс. Бистиң Армиявыс. 9.05 —Немец дыл. 9.55 — Барымдаалыг фильм. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүлениң мөзү-шынар үнделиннери. 10.35; 11.35 —Физика. 6 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 — Немец дыл. 12.05— «Пенсияда солдаттар». Телефильм. 12.35— «Каратан». Телеочерк. 12.55— Медээлер. 13.05 — Литваның камерлиг оркестриниң алдарлыг коллективиниң концерти. 13.50—15.50 — «Маршал Рокоссовский. Амыдыралы болгаш үе». Барымдаалыг фильм. 17.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.15 — Барымдаалыг фильмнер программазы. 18.00 — «Сонуургактарга». Филология эртемнериниң кандидады К. А. Бичелдей-биле ужуражылышкын. 18.30 — «Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Арендалыг кэрээ: нарын айтырыглар болгаш дилээшкиннер». Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге. 19.00 — Медээлер.

МОСКВАДАН

19.10— Бут бөмбүү. Эш-хуу ужуражылышкын. Болгария биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00— «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— 23.20— Спортчу программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 — Медээлер. 17.15 — «Баштактаныг», «Сапыктар», «Адыг». Уран-чечен фильмнер. 18.40 — 19.10— Үзбек ССР-ниң Куртелерадиозу. «Болбайн барып болур турган херек».

Кино

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ

«ПАПЫРАЛ»: «Этот странный лунный свет» 9.30, «Рэгтайм» 11.20, 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

Видеозал: «Секрет фирмы» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 159» 9.30, «Алеша Птицын вырабатывает характер» 11.00, 13.10, «Игла» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Взломщик» 16.50, 20.20, «Детская площадка» 15.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Осознание» 14.10, 17.00, 19.50 шактарда.

агаар

Республикага бүне булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 33—38, чамдык черлерге 24—29, хүндүс 16—21, чамдык черлерге 8—13 градус соор.

Кызылга бүне булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 36—38, хүндүс 18—20 градус соор. Автооруктарга кестүрү эки.

Кызыл райпоэу чурттакчы чондан дириг малдарны: хаваннарны, малды болгаш мыйыстыг бода малды, хой, өшкүнү база саржагны, картофельди чеженн-даа садып ап турарын чарлап тур. Дириг деңзи-биле дараазында өртектерге садып алыр:

инек эъдиниң бир килограммы—3 рубль;
чылгы мал эъди— 2 рубль;
хаван эъди — 2 рубль 90 көп;
бир кг картофель —20 көпеек.

Дужаагаан продукцияның өртээн дораап төлеп бээр. Оон ангыда ховар барааннарны база садар.

Райпоңуң адреси: Кызыл хоорай. Складская кудумчузу, 1. Телефон № 2-26-79, 2-37-24, 2-36-31.

Удуртукчуларның болгаш хамаатыларның кичээнгейинге

Хоорайлар-биле телефон дамчыштыр чугаалашканы дээш санажылганы санаалга төвүнүң аппаратуралары-биле кылып эгелээн болганда 07 дамчыштыр чагыгларны март 1-ден эгелеп агар саның дугаары база пароль чокка хүлээп эгелээр. Чугаалажып орар телефонуң дугаарын айтыр.

Квартира телефону-биле хоорайлар аразынга чугаалашканының хөлезиниң чүгле кредиттеп төлээр.

Телефон-биле чугаалажыышкыннарның өртек-хөлезиниң түңнээн квитанциязы айда ийи удаа чоруур, ында көрдүнген түңнү 5 хонук хуусаада төлээр.

Телефон хөлезини ол хуусаада телеттинмейн баар болза, телефонну үзүп каар.

1989 чылдың февраль 26-да (воскресенье) СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 14 шакта «СЭКП-ниң амгы үеде-ги политиказында социал чеп-түг чоруктуң айтырыглары» деп темага лекция болур.

Лекцияны «Билиг» ниитилелиниң Новосибирск организациязының лектору Н. С. Соболев кылыр. Бүгү кижилерни чалап тур.

Улуг орус композитор Модест Петрович Мусоргскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл оюнга тураскааткан байырлыг концерт болурун Тыва АССР-ниң музыка ниитилели чарлап тур.

Концерт уран чүүл училищезинге март 22-де 18 шак 30 минутада эгелээр.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
◆ Редактор — 3-43-34;
◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-62; 3-36-25;
◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
◆ пропаганда килдизи — 3-34-57;
◆ культура килдизи— 3-39-15;
◆ информация килдизи — 3-37-11;
◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ очулга килдизи — 3-34-93;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга листи.
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 246. ТС—00242.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
февраль
23
четверг
№ 46 (13946)
1925 чылдан үнделеттинген.
Өртээ 3 кап.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН ЧОРУДУЛГАЗЫН ИДЕПКЕЙЛИГ БУРУНГААРЛАДЫР

М. С. Горбачевтуң Украинада чоруп турары

ЛЬВОВ, (СЭТА). Республикага чеде берген СЭКП ТК-нын Чиигиве секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Украинаның улуг индустрия болгаш культура төвү ол хоорайга февраль 21-де барып чораан.

Михаил Сергеевич хоорайның ажылчы чону-биле аэропортка дораан-на ужуражып эгелээн. М. С. Горбачев аңаа чыылганнарга мынча деп чугаалаан:

— Бистиң амгы үевис дыка харысалгалыг. Эң-не берге болуп база магат чок. Бүгү чурт, бүдүрүлгениң бүгү адырлары ажыл-агыйны чорударының чаа методтарынче шилчип, политиктиг реформа бүгү фронтузу-биле калбарып, соңгулда мурнунуң кампаниязы чорупт турар, депчулаарга, делгем орукче кирипкен-дир бис деп чугаалап болур.

Ынчалзажок эде тургустунуушкун — берге херек, бүгү чүүлдерниң шуптузу ындыгла белен эвес. Амыдыралдың бир хевиринге, чаңгыс хевирлиг стильге, ажылдың агымынга чаңчыга берген турган-дыр бис. Ол стиль хөй, он-он чылдарда тургустунуп келген. А бистер ам амыдыралдың-даа, ажыл-херекти организастаарының-даа чаа хевирлеринче шилчип кирериң шиитпирлээн бис. Ол дээрге чиик эвес сорулга-дыр. Ону күүседир төлээде, бистиң бодувустуң медерелививисге ёзулуг революция херек. Ол дээрге —кол чүүл-дүр.

Бистерге чамдык чүүлдер ам-даа чедип алдынмайн, чамдык черлерде четпестер, чидириглер болдуунуп турар. Ынчалзажок эде тургустунуушкунуң херээ чайлаш чокка бурунгаарлап турар. Ажылчын аңгы биске бүзүрелди чүгле көргүскеп эвес, харын эде тургустунуушкунну холга ап, боттандырып кирипкен.

Ажылчын аңгының деткимчези биске күштүг болгаш бүзүрелди берип турар. Кандыг-бир херекке ниитилелдиң деткимчези чок болза, ындыг чигзимээр херекти эгелээш, кылган ажыы-даа чок болур. Ажылчын аңгы бистерни деткип, биске сүмелеп, эргежок чугула болганда, эдилгени кирип турар. Чоокта чаа Москвага ажылчыннар-биле ужуражылгага шын, үнелиг, эвээш эвес саналдарны киирген, оларны хүлээп ап турар бис, чүге дээрге, ажылчын аңгы дугайында, ажылчы чон дугайында сагып салыышкындан өске сорулгалар бисте чок.

Үн: Силерге быжыг кадыкшылды, эң-не чаагай чүүлдерни күзедивис, Михаил Сергеевич! Эде тургустунуушкунну улам-на бурунгаарладып көрүңер, а бистерниң кижи бүрүзү бодунуң күш-ажылы-биле силерге дузалаар апаар!

М. С. Горбачев: Четтирдим, бо талазы-биле силерге бүзүрээр мен.

Чуртталга тудуунуң, хоорайның аъш-чем-биле хандырылгазының айтырыгларын, бүдүрүлге коллективтериниң ажылының байдалдарын ажылчыннар-биле беседазының үезинде Михаил Сергеевич сонуурган, айтырып көрген.

Хоорайже орук дургаар — аэропортче чоокшулай берген чуртталга бажыңнарының чаа кварталдары. Любинская кудумчуда чаа тудуглар районнарының дээрже бедий берген улуг, чырык бажыңнары шаандакы тудуглар-биле улам тода холбажып турар. Бедиртир краннарын, заводтар хоолайларының бедиктери чаңгыс аай хевир-шинчилиг көстүп турар.

Львов хоорайны эде тургустунуушкунуң күчүлүг шивээзи болдурарынга хөй салгакчыларның күш-ажылы-биле чедип алдынган ажыл-агыйы болгаш угаан-бодал күчүзүн эң-не үре-түңнелдиг кылдыр ажыглаарын областың төвүнүң 60 муң ажыг коммунистери боттарының кол сорулгазы кылдыр санап турар. Ол сорулга канчаар шиитпирлеттинип турар дугайында принципиалдыг чугаа областың удуртукчулары-биле, күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери-биле М. С. Горбачевтуң беседазының үезинде болган.

«Электрон» бүдүрүлге каттыжышкынының ажылчыннары, инженерлери М. С. Горбачевту, чоннуң чаңчылын ёзугаар хлеб-дусту сөңнеп, чечектер тудуп, уткуп алган. Бүдүрүлге-биле таныжып, ажылчы чон-биле чугаалажып тура, ол күш-ажылдың байдалдарын, социал-амыдырал хандырылганы организастап турарының дугайын сонуурган. Заводта столовая, поликлиника, магазин, парикмахерская, сауна барын ажылчыннар сеткил ханып, чугаалап турган.

— Силер чугула херектиг болгаш эки продукцияны кылып турар-дыр силер, эрхейлер — деп, М. С. Горбачев чугаалаан. — Силерниң фирмаңарны бистиң чуртувуста болгаш даштыкыда эки билир. Марканарны тудуп турар-дыр силер. Бодуңарның күш-ажылыңар-биле эки шынарлыг продукцияны бүдүрүп турарыңар боттарыңарга база өөрүнчүг болгай.

Амгы үеде бүгү күш-ажылчы коллективтер бот-орулгажарылганы, бот-акшаланыышкынны шиңгээдип алыр, дыштанылгазының, амыдырал-чуртталгазының айтырыгларын боттары шиитпирлээр ужурлуг деп, ол уламчылаан. Ол бүгүнү чедип алыры ындыг-ла белен эвес. Харын силер боттарыңар-даа чамдык үелерде бергедеп турган боор силер. Ындыг болзажок бо бүгүнү кылганыңар халас барбаан! Ам силерниң байдалыңар-даа эки апарган, кижилерге-даа силерниң ажылыңар таарыжып турар-дыр. Бүгү чуртту ындыг байдалче киирер херек, чүгле бурунгаарлаары чугула. Ажылчын коллектив, эртем албан чери, колхоз, тудуг бүрүзүнге ындыг болур ужурлуг.

Бир-тээ тудуг дугайында чугаалажы берген болганывыста, силерге чугаалап көрейн: ында шиитпирлеттинмээн ажыл-херек кончуг хөй. Бир беседа үезинде ажылчын кижи мензэ мынча деп чугаалады: тудугда ажыл-херек хөй кезиинде эде тургустунуушкундан хамааржыр. Бир эвес тудуг ажылдарын амгызы ышкаш ынчаар чорудар болзувусса, чурттаар бажың дугайында айтырыг бергедеп туруп бээр. А ол бистиң шуптувуска хамааржыр. Ам дыка хөй кижилер хуузу бажын тудуп алырын кызыдып турар. Аңаа хөй тудуг материалдары негеттинер. Ынчангаш ол угланыышкынны хөгжүдер апаар. Алак сеелүнде хөй-хөй бүдүрүлгелерни эде чаартыры негеттинип турар. Ону база-ла тудугжулар кылыр болгай. Ажык-биле чугаалаайн: капитал тудуг өске адырлардан багай эде тургустунуп турар. Ол айтырыгны чоокку үеде шиитпирлээри — бистиң сорулгавыс. Маңаа хамаарыштыр бистер база-ла ажылчын аңгының деткимчезинге ынанып турар бис.

Ажылчыннарның бүдүрүлге удуртулгазының, специалистерниң бот-боттарының аразында харылзаалары кандыг ыяпылыг боор турарын М. С. Горбачев сонуурган. Харылзааларывыс аңаа, эки, директорувусту хүндүлээр бис деп, беседаның киржикчилери харылаан.

М. С. Горбачев: Чуртта болуушкуннарны канчаар үнелеп, боол турар чаартылгаларны деткип турар силер бе?

Үннер: Деткип турар бис. Силерге четтирдивис.

М. С. Горбачев: Эде тургустунуушкунну ажылчын аңгы холга алган. Ук политиканы ол деткээн болгаш ол дээш ажылдап кирипкен. Чамдык чүүлдер ам-даа чогумчуушкун турар, ындыг болзажок ажылчыннар алган угланыышкынын салбайн турар. Чүге дээрге ажылчын кижи цехти, заводту, күш-ажылчы коллективке боттарының аразында харылзааларны канчаар эде тургузарын кымдан артык эки билир. Бистер чүгле боттарывыс эде тургустунуушкунну дамчыштыр, кижи бүрүзүнүң байдалы эки болзун дээш, чаа чуртту, амыдыралдың чаа хевирлерин тургузар, бүгү чүвени кижизиг болдурар ужурлуг бис.

Аңаа немей. Бүгү чүвени социалистиг ёзу-биле кылыр бис. Социализм дээш туржуп турар бис. Ол дээрге ажылчын тургузуг-дур, тараачыннарга, бүгү ажылчы чоннарга тургузуг-дур. Ынчаарга ол, чамдык кооператорларның кылып турары ышкаш, чүнү-даа кылбайн чыткаш, ажылчы чоннарның карманынче хол сугарын бодаар кижилерге тургузуг болбас. Ажылчыннар ындыг чорукту хүлээп албас. Чоокта чаа СЭКП ТК-га ажылчын аңгының төлээлекчилери-биле болган ужуражылга мындыг чүүлдү көргүскен: бистиң ажылчын киживис социализм дээш, ажылчын кижиниң үнү бүгү черлерге — бүдүрүлгелерге-даа, Советтерге-даа дыңналган, кичээнгейге алдынган турзун дээш туржуп турар.

Бистиң даштыкы политикавыстың дугайын чугаалап тура, М. С. Горбачев ук политика улустарның улустарга, чурттарның чурттарга бүзүрээринче, ядролуг кыжаныышкынның, экологияның айтырыгларын кады шиитпирлээринче угланган деп демдеглээн. М. С. Горбачев силерде биске хамаарыштыр кандыг күзел барыл деп айтырган. «Шак ынчаар уламчылаар херек!» —деп ажылчыннар харылаан.

Каттыжышкынның чиигине директору В. А. Рыбынок М. С. Горбачевту бүдүрүлге-биле таныштырып тура, «Электроника» продукциязынга улуг херегледи тодарадып турар кол чүүл болза, бүдүрүлгениң техниктиг дешшилгеже угландырганы болгапын айыткан. Ол дээрге чаа угланыышкын болур. Квартал санында-ла конвейерлерге, магазиннерге чаа бараан кестүп кээп турар. Ам бүдүрүлгеде туруп турар телевизорларының дөрткү салгалы-биле черге-лештир Болгария-биле кооперация үндезининге кылган — «Электрон Ц-382 ДПП», «Правец 8Д» деп телевизорларны база үндүрүп турар. Ээлчегде ам —«Электрон Ц-427 ДИ» деп модельдиң калбаа-биле үндүрүлгезинге бүдүрүлге коллективи белеткенип турар.

Бүдүрүлгениң амгы бүдүрүкчү хемчээли —чылда бир млн. чүс муң приемник — кончуг хөй сан. Бүдүрүлгениң продукциязынга херегледи ам-даа улуг. Айтырыгны шиитпирлээринге орук чаңгыс — бүдүрүлгени үндезин-биле модернизастаары. Ону чедип алырынга сайзырангай технологиялар херек, олар продукцияның шынарын болгаш адаанаажып шыдаар аргазын бедидер. Валюта база херек. Барык европа рыноктарынче бот-тускайлаан үнер эргени чоокта чаа чедип алгаш, каттыжышкын болуп телевизорларын даштыкыже үндүр садып эгелээн. Олар даштыкыга улуг үнелелди алган: «Евроматик—380Д» деп Львовка кылган приёмниктиң даштыкыже үндүр садып эгелээн хевирлери ГФР-ге ону хостуу-биле садар эргени чедип алган. А совет бүдүрүлгениң даштыкы садыгладан киирип алганы валютазы бүдүрүлгениң «тылдазын» быжыглаарынга дузалаан.

Расияның бүдүрүлге комплексиниң корпустарының бирээзиниң кирер ажиинде — бүдүрүлгениң ылгавыр демдээн —часкыны чуруп каан. Ол чүнү илередип турарыл дээрге, үндезин-экономиктиг реформаның, эртем-техниктиг дешшилгениң бүгү-ле чаа негелделеринге таарымчалыг болурун көргүзүп турар. Комплекстиң цехтеринге оңзагай дериглениң ажылы-биле М. С. Горбачев танышкан. Чаа техниканы дүрген шиңгээткени продукцияны бүдүрериң көвүдедиринге кол курлавыр болурун аңаа чугаалаан. Эрткен чылын маңаа 50 муң телевизорну бүдүрген, бир чыл болгаш ол сан алды катап улгадыр. Удавас конвейерден чаа модельдиң телевизорлары үнүп эгелээр. Чылда цегниниң мастери М. Ф. Триноженко М. С. Горбачев-биле беседа үезинде баштайгы чаа телевизорну СЭКП ТК-ның Политбюрозунга белекке бээр деп турарын дыңнаткан.

Каттыжышкынның корпустарының бирээзинге дораан, М. С. Горбачев ында үндүрүп турар продукция база келир үениң телевизорларының хевирлери-биле танышкан. Ол чаа телевизорларны польша бүдүрүлгелер-биле кады кылыр, оларның онзагайы —саңныг, стереоүннүг, инфракызыл дистанция башкарылгалыг сайзырангай хөй функциялыг телеприёмник болуп турарында. —Чылыда цегинде чырып турар табло чүнү көргүзүп турарыл дээрге бүдүрүлге бүгү чогумчалыг ажылдап турар дээни ол. Дөртен секунда санында-ла конвейерден белен кылыг үнүп турар. Чамдыкта ындыг эвес база болгулаар. «Электроника» партнёрлары —алды адырның бүдүрүлгелери —бээр ужурлуг херек чүүлдерин бербейн баар. Ылаңгыя кинескоп айтырыы чидиг, ону бүдүрер күчүлер чуртта четпейн турар. Адырлар аразының шаптараазыннарын ажып эртери чугула, телевизорларның ховар болуруң чок кылырынга шаптыктап турар.

Бүдүрүлге комплексиниң левисксэриндеп үнүп чоруур черде бөлүк ажылчыннар чыглып келген. Михаил Сергеевичиниң үдээри ол. Пластмасстар шуткукчузу, бүдүрүлгеде комсомол комитединиң кежигүнү Елена Погребная мынчап айтырган:

— Бистиң коллектив силерни улус депутадынга кандидат кылдыр чурттан баштай депшиткеннерниң бирээзи болган, Михаил Сергеевич. Силерге бистиң чагыывыс: эде тургустунуушкунну деткип турар бис, ону быжыг тудар херек. Бистиң ажылчын сөзүвүс ол.

М. С. Горбачев оон соонда В. И. Ленинниң тураскаалынга чечектер салган. Чечектерни Р. М. Горбачева база салган. Михаил Сергеевич хоорайның чурттакчылары-биле беседалашкан.

Хоорайның эрги кезээн көрген соонда М. С. Горбачев украин уран чүүлдүң музейинге барган. Борта чогаадыкчы болгаш эртем интеллигенциязының төлээлери-биле ужуражылгажы болган.

УССР-ниң ЭА-зының Барын эртем төвүнүң даргазы, УССР-ниң ЭА-зының механиканың болгаш математиканың дузалал айтырыглар институдунуң директору Я. С. Подстригач, республиканың улустуң артизи, композитор И. Ф. Колесса, Чогаалчылар эвилелиниң Львов организациязының баштаар черинин даргазы, шүлүкчү Р. М. Лубкивский, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хоорай чөвүлелиниң даргазы, Совет Эвилелиниң Маадыры Д. Г. Бачинский, УССР-ниң улустуң артизи Л. Х. Кадырова, эртемниң болгаш культураның өске-лаа ажылдакчылары орта чүве чугаалаан.

Чогаадыкчы интеллигенция эде тургустунуушкунну идепкейлиг-биле деткип турарын ораторлар демдеглээн. Угаан-бодал болгаш мезу-шынар үнелээшкиннерин, оон ниитиле бурунгу Львовтуң культуразының байлак салгал эртинезин камгалаарының болгаш быжыглаарының айтырыгларынче ужуражылгажының киржикчилери улуг кичээнгейни угландырган. Бодунуң онзагай төөгүлүг тураскаалдары-биле бүгү делегейге билдингир область төвүн заповедник-хоорай кылыры чугула дээрзин олар чугаалап турган.

Беседаны түңнеп тура, М. С. Горбачев мынча деп чугаалаан:

Бо ужуражылгажыга сеткилим ханды. Интеллигенцияның туружун мен черле улуу-биле үнелеп турар мен. Бистиң ниитилелдиң бүгү адырларында ханы эде тургустунуушкунуң байдалдарында, амгы үеде, биске силерниң туружуңарны билип алыры кончуг чугула.

Ёзулуг политикага ниң боттуг чүүл алдан турар ужурлуг: эртемге, оон өттүр көрүүшкүнүнге ол даяныр, ниңде, ында угаан-бодал, мезу-шынар чүүлдери турар ужурлуг. Ынчангаш улуг ажылдыышкыннарның дөзүнде туруп турар кол адырларның технологиязып сайзырангай-жылдар талазы-биле күчүлүг потенциалды мөөнней алган бистиң эртем интеллигенциязының эде тургустунуушкунга киирип турар үлүүн дыка үнелеп турар бис.

Бистиң ниитилелдиң чаартырынга чогаадыкчы интеллигенцияның киирип турар үлүүн бис бедик-биле үнелеп турар бис. Кижилерниң арын-нүүрүн, оларның төөгүнүң утпазын, национал болгаш патриоттуг бот-медерелин кичээнгейге ап, эки сагыш-сеткилди оттуруп, кижиниң сагыш-сеткилиниң шимчээшкинин, кижиге сонуургалды болдуруп, ниитиниң сонуургалдарын бодунуундан бедик кылдыр көөрүнге ол өөредип турар. Шырак билиглиг кижи болуп болур, ынчалза-даа сагыш-сеткили кандай боорга, ниити херекке шынчы болгаш сонуургалдыг хамаарылга чокта, кижилерниң чүректери сенче ээлбес.

Кижиниң кол кылдыр санап турар ниитилелче бис эглир ужурлуг бис. Борта чогаадыкчы интеллигенцияга улуг ажылдар ажыттынар. Ажылчын кижиниң бодалы болгаш күш-ажылы чурукчунуң болгаш чогаалчының чогаадылгазы-биле бөгүн чаңгыс аай агым кылдыр катчып турарынга байыр чедирип турар бис. Чоннуң чогаадыкчы күштеринге даяныры —ниитилелдиң бүдүрүкчү болгаш угаан-бодал күштерин чаартырынга партияның күчүлүг чепсээ. Кайда партия комитеттери, хөй-нийти бо угланыышкын-биле ажылдап турар болдур, ында ажыл-херек эки чорупт турар. А кажан чогаадыкчы болгаш эртем интеллигенциязы-биле харылзаа эрги ёзу болгаш чаңчылдар-биле кызыгаарланып турар болза, ынчан янзы-бүрү даап бодаашкыннар тыптып, чедир бодаттынмаан чүүлдер болу бээр.

Ниитизи-биле бөгүнгү чугаадан мындыг түңнелди үндүрүп болур: ниитилелде шупту харылзаалар болгаш хамаарылгалар, политиканың, эртемниң, культураның, чырыдыышкынның бүгү кады ажылдажылгазы чаңгыс аай түтчүлгеже шилчип, дээди сорулгазы — кижи бүрүзүнүң чаагай чорук болур ниитилелге бараан болур улуг аргаларны эде тургустунуушкун тургузуп турар.

М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. В. Щербицкий, УССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң даргазы В. С. Шевченко, УССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол, партияның Львов обкомунуң бирги секретары Я. П. Погребняк олар чораан.

Кежээ М. С. Горбачев Киевче ээп келген.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

КИРОВАКАН: тудуушкуннуң эгези

Чер шимчээшкининден Арменияның эң-не качыгдаан хоорайларының бирээзи—Кироваканда массалыг чурттал га тудуу эгелээн. Ооң катап тургузуушкунунуң бүгү-ле киржикчилери — Украинаның, Белоруссияның, а от ышкаш ортумак машина тудуунуң болгаш хөмүр-даш үлетпүрүнүң эвилел министерстволарының тудуг отрядтары —чурттал га бажыңнарының тазаан салып кирипкен. Олар шупту кады бо чылын кировакакчыларга 300 муң дөрбелчин метр ажыг чурттал га бажыңнарын тудуп бээр ужурлуг. Ол ажылдың дүргедедириниң айтырыгларын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. А. Воронинниң февраль 21-де эрттирген СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының ээлчеглиг ажылчын хуралынга чугаалажып көрген.

Бирги чартык чылдың планның даалгаларында көрдүнген бүгү-ле объектилерни ажыглалга киирери хандырылы-биле боттарының ап турар хемчеглериниң дугайында тудугжулар комиссияга илеткээн. Чурттал га бажыңнарын тударының темпизин дыка бедик кылдыр көрген. Украинаның тудугжулары бо чылын 530 чурттал га бажыңны дужаар, аай хүннүн-не барык ниң бажыңны дужаар кылдыр белеткээр ужурлуг дээрзин айтырга-ла четчир. Ол пландарны ылап-ла күүседири-биле Украинадан Арменияга 16 муң хире тудугжулар кээр.

Кээп турар тудугжуларның амыдырал-чурттал газының таарымчалыг байдалдарны тургузарының эргежок чугулазын комиссия айыткан. Чер шимчээшкиннинин уржуктарын узуткаарынга киржип турар бүгү-ле эвилелдешкен республикалар, министерстволар болгаш ведомстволар бо ажылга боттарының курлавырларынга даяныр ужурлуг дээрзин комиссия оон-биле кады сагындырып каан. Республикаже командировкалап келген ажылчыннарны база специалистерни ажыглалга чаа киирип турар бажыңнарга киирбес ужурлуг. Ажыглалга киирип турар хамык-ла бажыңнарже чүгле үрегделге таварышкан хоорайларның болгаш суурларының чурттакчылары көжүп кирер кылдыр дамчыдып бээр. Айыыл-халаптың зоназындан безин чадаарда чаңгыс-даа армян өг-бүле келир кыжын майгынга кыштап артарын канчап-даа болдурбас херек.

Тудуг отрядтарын башкарарының, оларның кады хеделиишкиннерин утлап-баштаарының айтырыгларын оожум шиитпирлеп турар республиканың Күртудуунуң ажылын база катап шыңгыы шүгүмчүлээн. Арменияның качыгдаан районнарында тудугунуң чорупт турарының дугайында оперативтиг медээни чырын мынчага чедир чедип албаан, хүлээп алган шиитпирлерин хынаарының системазы чок, оон уламындан бадылаттынган планнар болгаш графиктер чамдыкта мырыкай чер-черлерде ажыл-херектиң боттуг байдалындан көңгүс ылгалдыг болуп турар.

Качыгдаан районнарда үлетпүрнү катап тургузарының комплекстиг планының күүседээниниң дугайында илеткелди эвилелдиң Чиик үлетпүр база электротехниктиг үлетпүр министерстволарының төлээлери кылгылаан. Кировакандыкчи чырык-техниктиг заводу, а ажыттынган цехтеринге заводажылчыннарының херегле линге чурттал га бажыңчытаттарын кылырының дугайында ук коллективтиң инициативазын комиссия чүүлдүг деп көрген.

Кироваканның, Ленинаканның, Спитактың ам безин 15 цеги база фабрикалары ажылдап эгелей бергени чиик үлетпүр бүдүрүлгелерин катап тургузар талазы-биле ажылдың чедиишкиниг чорупт турарын демдеглээн. Чыл төнчүзүнге чедир аңаа 500 миллион ажыг рубльдиң продукциязын кылып үндүрер. Боттарының ажылдакчыларының чурттал га айтырыын шиитпирлээри-биле 60 миллион ажыг рубль капитал салыышкынның шиңгээдип алырынга четчир күчүлүг болгаш техниктиг чепсек-херекселдиг тудуг-монтаж эргелели Чиик үлетпүр министерствозун Арменияда тургускан.

Электротехника үлетпүр министерствозунуң Ленинаканда турар бүдүрүлгелеринде ажыл-херек арай хирелиг болуп турар. Ажылчыннарга чурттал га бажыңнарын шалыпкын тудары-биле шиитпирлиг хемчеглерни албас чүве болза, ол бүдүрүлгелерниң коллективтери ону сандарадыңнарның айыылы барын ол министерствонуң төлээлекчилеринге комиссия айыткан.

Комиссияның ажылынга Арменияның Компартиязының бирги секретары С. Г. Арутюнян киришкен.

ССРЭ-ниң камгалал министриниң ДУЖААЛЫ

1989 ч. февраль 23. № 71. Москва хоорай.

Эштер солдаттар болгаш матростар, сержантылар болгаш старшиналар, прапорщиктер болгаш мичманнар, офицерлер, генералдар болгаш адмиралдар!

Эштер дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары!

Бөгүн совет улус болгаш оон дайынчылары Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 71 чыл оюн демдеглеп эртирип турар. Социалистиг Ада-чурттуң алдарлыг камгалакчыларының бүгү салгалдары бистиң Чепсектиг Күштеривистиң дайынчы чыл демдеглелинге турупттуг болгаш бодун хайыралавас чорукту, патриотизмниң болгаш интернационализмниң, маадырлыг болгаш эрес-дидим чорукту, Коммунистиг партияга, совет улуска бердинген чоруктуң чырыткыланчак үлегер-чижектерин кезээ-мөңгеде киир бижээн. Афганистан Республикага интернационалчы хүлээлгезин күүседип, Чернобыль АЭС-ке болган аварияның, Арменияга болгаш Таджикистанга чер шимчээшкиннериниң уржуктарын чайладып турган үелерде дайынчылар боттарының эки талаларын база катап көргүскен.

Бо байырлалды Совет Эвилелиниң ажылчы чоннары, Армия болгаш Флоттуң дайынчылары чуртта боол турар эде тургустунуушкунуң байдалдарында демдеглеп эрттирип турар. Партияның XXVII съездизинге ажылдап кылдынган болгаш СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга байыыл ыттынган угланыышкын амыдыралда чайгылыш чок боттанып турар. Таптаашкындан революстуг чаартылгаже, экономикада болгаш политикада кадык чаагай күштерни хостаарынче эргилде боттуг чүүл апарган, бистиң ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралы байынып турар. Демократчыдылга болгаш ажык-чаңдыг чорук улам калбарып, совет кижилерниң чаагай чоруун бедидериниң, амыдыралын экижидериниң программазы боттанып турар. Политиктиг системаның үндезин реформазының байдалдарында эде тургустунуушкунуң үндезининге бүгү күштерин каттыштырарынга дузалап турар ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдаалар талазы-биле соңгулда кампаниязы чуртта калбарган.

Делегей амыдыралының чугула айтырыгларынга чогаадыкчы көрүүшкүннер политиктиг чаа бодаашкынның үндезининге ажылдап кылдынган болгаш херек кырында боттанып турар. Тайылга кыжаныышкын аткаардаттынган. Ону чедип алырынга делегей харылзааларын үндезини-биле экижидеринче угланган Совет курүнениң чаа санаалдары, бодунуң чепсектиг күштерин болгаш боо-чепсээн чаңгыс талалыг кызырар дугайында ССРЭ-ниң шиитпирлери улуу-биле дузалап турар. АКШ-тың, НАТО-нуң талазындан ындыг янзылыг хемчеглерни кылырынга идегээн бодамчалыг санаашкыннарга болгаш үнелелдерге даянып алгаш, тайбынче базымнарны кылып турар бис.

Совет шериг доктриназының камгаланыкчы алыс утказынга дүүштүр чурттуң камгалал талазынга чаа бодаашкынны херек кырында боттандырарынга үндезилеттинген эде тургустунуушкун чорудулгалары Совет Армияда болгаш Шериг-Далай Флодунда, бүгү чуртта ышкаш калбарып база ханылап турар. Шериг коллективтеринде боттуг чорудулгалар боол, бот-боттарын хүндүлежип көөрүнүң, бедик негелделиг, ажыл-херекчи болгаш четпестерге эптеш чок чоруктуң байдалы бадыткаттынып тургустунуп турар. Шериг тургузуун эде көөрүнүң, шериг болгаш флот күштерин шынар көргүзүглерин барымдаалап колдады белеткээриниң эгези салдынган.

Камгалалга чедер болуруңуң принцивин барымдаалап турган, каттыжыышкыннарның болгаш кезектерниң негеттинип турар дайынчы белен чорууп болгаш дайынчы шиңгээзин хандырып, сагылга-чурумну болгаш устав ёзугаар корум-чурумну быжыглаар талазы-биле идепкейлиг ажылды чорудуп турар. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери акы-дуңмалышкы социалистиг чурттарның армиялары-биле чаңгыс аай дайынчы одуругга социализмниң, тайбыжының болгаш улустарның айыыл чок чоруунуң камгалалында ынаныштыы-биле туруп турар.

Эргим эштер, бүгү улустуң байырлалы-биле — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 71 чыл оюн-биле силерге байыр чедирип тур мен!

Армияның болгаш Флоттуң хуу составынга дайынчы болгаш политиктиг белеткелге, амгы үениң чепсээн болгаш дайынчы техниказын шиңгээдип алырынга, хову, агаар болгаш далай өөредилгезин сайзырангайжыдарынга, дайынчы сагылга-чурумну болгаш эрге-хоойлу чурумун быжыглаарынга улам ындай чедиишкиннерни күзедим. Дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочуннарынга, Советтер чуртунуң бүгү ажылчы чоннарынга быжыг кадыкшылды, ниитилел амыдыралының бүгү талаларынга эде тургустунуушкунуң болгаш чаартылганың, бистиң улуг Төрээн чуртувустуң — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң ат-алдарын болгаш күчүзүн быжыглаарының эрге-ажыктарынга үре-түңнелдиг ажылдарны күзедим.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 71 чыл оюнга тураскаадып **дужаарым болза:**

Бөгүн, 1989 чылдың февраль 23-те түс черниң шагы-биле 21 шакта бистиң Төрээн чуртувустуң найысылалы Маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, Маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге болгаш Маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининград, Львов, Дон-да-Ростов, Куйбышев, Свердловск, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток болгаш Североморск хоорайларга байырлалдың фейерверигин кылыр.

Ленинче чагыгларга шынчы Армияның болгаш Флоттуң хуу составы Төрээн чурттуң айыыл чок чоруун, социализмниң төөгүлүг чаалап алыышкыннарын ынаныштыы-биле камгалаар талазы-биле аңаа онаашкан харысаалгалыг сорулганы алдарлыы-биле күүседиринге бүзүрелди илередир мен.

ССРЭ-ниң камгалал министри
армия генералы Д. ЯЗОВ.

1989 чыл. Февраль. №2

СОЦИАЛИЗМНИҢ КАМГАЛАЛЫНДА

ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги оралакчызы Армия генералы П. Г. Лушевтиң СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харыызы.

— Петр Георгиевич, бөгүн, кажан Ада-чурттуң төөгүзүнге бистиң хамаарылгавыс онза сонуургалдыг апарган үеде, Совет Чепсектиг Күштерниң үндезиннеринге тода доктаары эргежок чугула-дыр. Чаа хевирниң доктаамал армиязы канчаар тургустунганыл?

— Кызыл Армияның төөгүзүнүң айтырыглары бистиң литератураывыска чырыттынмаан деп чугаалап болбас. Совет шеригниң эге үе-чадазы үр үеде тургустунгаш, чоорту хөгжүдени ап келген. Октябрь революциязы тиилээриниң оранчок мурнунда-ла В. И. Ленинниң айытканы-биле доктаамал армияны тургузары эргежок чугула деп чүве партияга билдингир турган. 1918 чылдың январь 15 (28)-те армияны тургузарының декредингге Ленин ат салган, а февраль 23-те Ажылчын-Тараачын Кызыл Армияже массалыг бижидилге эгелээн болгаш оон баштайгы полктары герман аг-шериг-биле тулчуушкуннарга «сагыл четтиринишкинни» алган.

Боттуг амыдыралга ол бүгү алзан нарын болуп келген. Чонну бүгү-ниити чепсеглээриниң бир хевири милицейжи армия болур деп дыка хөй социал-демократтар санап турган. Шак ындыг үзел-бодал-биле партия Октябрь революциязынга келгени ол.

Ынчалза-даа кажан Совет эрге-чагырга иштикиниң болгаш даштыкының конвчут эки организастаттынган контрреволюциязы-биле үскүлежир үжурга таварышканда, оларның-биле демиселге милицейжи армияның күжү чедишпес деп чүве херек кырында билдинип келген. Доктаамал революсчу Чепсектиг Күштерни тургузарының дугайында хүннүң айтырыын амыдырал боду-ла тургузуп келген. Ынчангаш ол талазы-биле үр маргылжылдар, диллээшкиннер туруп келген. РКП(б)-ның VIII съездизинге В. И. Ленин мынча дээн: «Делегейге кымның-даа мынчаар диким сегирип албааны херекти бис тудуп киирипкен-дир бис. Ынчангаш бис бүгү-ле чүвеге эң оваарымчалыг болур ужурлуг бис».

Социалистиг чаа хевирниң шериг организациязын тургузарының талазы-биле дилеп тывышкынның орукталыры болгаш бүгү хөй талалыг ажыл-чорудулгаларын Ленин боду удуртуп эгелээн. Ооң оккур угаан-бодалының ачызында түңнел үе-чадада биске революцияны. Совет эрге-чагырганы камгалап шылаар Чепсектиг Күштер кестүп келген.

Доктаамал армия тургузуп алырының ленинчи концепциязы эвээш эвес шаптараазыннарга таваржып келген деп чүвени демдеглээр апаар. Шериг специалистерниң долгандыр кыптыккан маргылдааны сактырывыска-ла четчир. 1918 чылдың март эгезинде улусчу шериг комиссарларының коллегиязының бүгү составы дээди шериг чөвүлелин тургузарынга болгаш шериг тургузуунга эрги армияның генералдары турганнарны киирериинге удурланган. Шериг специалистерни анаа ажыглап болбас деп сапалды И. В. Сталин идепкейлиг-биле деткип турган деп чүве база билдингир. Партияның VIII съездизинге ол Төп Комитеттиң шугумун деткиве-даа, оон соонда ол шериг специалистерни ажыглаарынга, оларны чыскаалга катап тургузарынга удур болуп арткан. Совет эрге-чагырганга ак сеткилдиг-биле бараан болганнарның одуруунуң репрессия чылдарында эвээжээни ынчангаш таварылга болбаан деп чүве моон кескү.

Шынныг төөгү-биле алыр болза Кызыл Армияның организакчызы болгаш хамааты дайынынга тиилелгелерге ооң хей-аъдыг киирикчизи В. И. Ленинниң удурткаы Коммунистиг партия болгаш оларның ёзулуг тургузукчулары ажылчыннар болгаш тараачыннар боттары болуп арткан. Советтер чуртунуң Чепсектиг Күштери боттарының мурнунга салдынган сорулгаларны алдарлыг-биле күүседип, интервентилерниң болгаш ак гвардейжилерниң эң эки чепсеглеттингенин, дериттингенин, өөредип каап шериниң туюлунга чедир узуткап каан. Хамааты дайынының түңнел үе-чадазында Кызыл Армия беш миллион аг-шериглиг, күчүлүг, доктаамал армия апарган. Ооң 200 муң ажыг командирлериниң үштүн бирин кезии ажылчыннардан, тараачыннардан үнген шериг албанныглар болган.

— Хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайыннарының аразында үеде бистиң Чепсектиг Күштеривис канчаар хөгжүп келгенил?

— Кажан чурт тайбың үеже киргенде, шериг албанныгларны кассалыг-биле халаштырып чандырган болгаш шеригге, эргелел органнарынга эде тургустунуушкунну чоорту чоруткан. Чепсектиг Күштерниң оон сонгаарты быжыгылышкынынга партия Төп Комитединиң удуртулгазы-биле чорутуп келген шериг реформазы улуг ужур-дузалыг болган. Ооң эң кол айтырыы — Армияның холушкак тургузуунге шилчээни. Социалистиг тургузугнуң чедишкиннерниң үндезининге Армияның болгаш Флоттуң дайынчы күчүзү 30 чылдарда элээн өзүлделиг болган. Материал-техниктиг бааазаны быжыктаны Чепсектиг Күштерниң техника-биле хандырылгазын дыка бедиткен. Мурнунда турган Балтий, Кара-Далай флоттарынга немей Оожум океан флоду болгаш Соңгу флот немей тургустунган. Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында чаа хоойлу шериг албанынга аңгы кылыгаарлаашкынын солаап болгаш шериг албаны эртирериниң чаа чурумун доктааткан.

Ынчалза-даа ол үелерде ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерин, үндезин чок сталинчи репрессиядан дыка качыглаан. Чүнүч-даа мурнунда Армияның болгаш Флоттуң удуртукчу составынга ол аар болган. Репрессияга 44 муң командирлер болгаш политажылдакчылар таварышкан, оон иштинде дуржулгалыг полководецтер бар деп чүвени чугаалаарга-ла четчир.

— Ынчалза-даа бис тиилеливис... Делегейниң ийиги дайынының политиктиг түңнелдери болгаш кичээндирии эки билдингир ирги бе?

— Ийе. Европаның улустарын нацист кулданыгдан, делегей цивилизациязын гитлержи каргыс ёзудан хостаарынга бодунуң тиилелгезибиле Совет Эвилели шиитпирлиг улуг-хуунун киирген. Фашизмниң ажып тиилээни чоннуң тайбың дээш, демократия дээш демиселинге чаа аргаларны ажыткан.

> ### *Бистиң чаңгыс чер* *чурттуувус*
>
> ## ПАРОМГА БОЛГАН ТАВАРЫЛГА
>
> Чылыгның хенертен хүннеңи-биле хар эрээш, Амударьяның суу улгаткан. Район төвү Кунь-Ургенчиден ындыы эрикче кежип бар чораан анаа дайынчы Карганай Монгуш паром кырында бурунгу ол хемниң кырын шыпкан ыштаалчак куу туман өттүр ыннаар-ла кайгап чораан. Шериг-тудугжу отрядка Карганайның чаңгыс эвес удаа солдат почта чедирип дүшкени судно доктаар чер доо-ла бүдүрерин көзүлген. Катерниң шимчедикчизи чаңгыс аай дагжап чораан. Чурт-шинчилел ажылдары кылыр экскурсиядан чанып орган школачылар паромга шуугажып, теңнектениң чораан нар. Хенертен дуврээн үннер үнген:
>
> — Дузалажыңар! Дүрген! Бахтияр сугже андаразы берди!
>
> Паромга чурум тудар кырган матрос-узбек паромнуң соңгу кезээн таварты сугже эгпип көрген... Анаа дайынчы К. Монгуш дүрген угаапкан.
>
> — Катерни доктаадыңар! — деп, далаш алгыргаш, чагааларлыг, солуннарлыг сумказын матроска түтсүпкаш, хевин-биле сугже шурай берген. Чалгыглаарга хөме алзып, бирде кестүп кээр, бирде көзүлбейн баар, холу, буду карбаңнаап оолчукка чедир эштп берген.
>
> — Мээңдеп туттуң! Кортпа, эштип үне бээр бис!
>
> Өл хеп эштириинге шаптыктап, доштуг, соок суг хол, бутту билинместелип келген. Тыныпты бачыдады хөме шаап кээр чалгыглар-биле демисешпишаан, оолду катержэ чоокшуладып орган.
>
> Нейлон канат ужу көзүлген соонда бир-ле кижи: «Тут, солдат!» — деп дужааган. Карганай тростан туттунупкан. Матрос-мотористиң база башкарыкчының меге холдары оларны палубаже үндүр тыртып келген.
>
> Судно доктаар черге келгенде, Ортаа Азияның хем пароходствозунуң албан-хаакчылары К. Монгушту база ооң камгалааны оолду бир өрээлге чылыктырып, болган таварылганы сонуургап айтырганнар.
>
> Карганай хөй сөске хоңнуг чок солдат болган. Ырак Тывадан шеригже келдирткенин, школа соонда «Кара-Хаак» совхозка, Дус-Хөлге ажылдап турганын каш сөс-биле дыңнаткан. К. Монгуш — дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиини. Амгы үеде ол классты дашчы, бетонщиктиг, малярның база штукатуржунуң мергежилдерин ол шиңгээдип алган. Спортчу-разрядчы.
>
> Салбыр командири подполковник В. Елунько хемге болган ол таварылганы дыңнааш, комсомолчу К. Монгушка өөрүп четтиришкин состерин чыскаал мурнунга чарлаан. Хөвең ажаакчыларының бригадириниң оглу бешки класстың Бахтияр Махмудовту ол мынчаар камгалап каан. Тыва дайынчының диңим чорууну дугайын «Дайынчы хуудуска» тодазы-биле бижээн.
>
> Даартазында хүн Карганайның шериг албаны эртирип турар кезээнге Бахтиярның ада-иези, төрелдери келген. Хөвең шөлүнүң ажыл-ишчилери колхозчулар дайынчыларның национал аъш-чем-биле хүндүлеп, Карганайга болгаш ооң кады шериг албаны эртирип турар дайынчыларга өөрүп четтиргенин чүрээниң ханызындан илереткеннер.
>
> Арнольд ТУРГАНПИК.
> Майор.
> Туркестанның Кызыл Туктуг шериг округу.

САННАР, ФАКТЫЛАР

● Фашизмниң талазындан дайын айымыльның улгатказы армияның болгаш флоттуң санын көвүдедиринге албадал болган. Бир эвес 1938 чылда анаа 1,5 млн. кижи турган болза, 1941 чылдың январь 1-де 4 млн. 207 муң кижи четкен турган.

● Совет Эвилели, оон Чепсектиг Күштери фашистиг Германияның чылча шаварынга шиитпирлиг үлүгнү киирген. Совет-герман фронт делегейниң ийиги дайынынга кол фронт болган. Анаа дайынның 607 дивизиязы узуттаттынган. ССРЭ-ге удур дайынга Германия 10 млн. ажыг кижизин чидирген, боочепсээниң болгаш шериг техниказының 75 хуузун узуттатырган.

● Дайын чоруп турар чылдарда партияның удуртулгазы-биле бүгү звенолорның командылал кадрлары өскен болгаш дадыгып быжыккан. Чоң ортузундан үнген кайгамчык полководецтер — Г. К. Жуков, К. К. Рокоссовский, А. М. Василевский, И. С. Конев болгаш оон-даа өске алдаржаан маршалдарның, генералдарның болгаш офицерлерниң талантызы бүгү тала-биле илерең келген.

● 7 млн. хире совет дайынчылар Европаның 113 млн. кижи чурттакчылыг 11 чурттарын хостажырынга киришкен; Соңгу-Чөөн Кыдатты (Маньчжурияны) болгаш Соңгу Корейни хостажырынга 1,5 млн. совет шериг киришкен.

● Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында 11 муң ажыг кижи Совет Эвилелиниң Маадыры болган. Күрүне шаңналдарын 7 млн. дайынчыга тывыскан.

● Дайын соонда чылдарда социализмниң тиилелгелериниң болгаш тайбынның камгалалын хандырар херекке чугула базым—1955 чылда тургустунган социалистиг күрүнелерниң камгалал эвилели—Варшава Керээзиниң Организациязы болур.

● Чепсектиг Күштерниң мурнунда туруп турар сорулгаларны боттандырарынга хууда составтың ажыл-чорудулгазында болгаш амыдыралында ханылаан эде тургустунуушкун кол черни ээлеп турар. Ооң кол угланыышкыннары — армияның болгаш флоттуң белеткелиниң шыңарын бедидери, организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну быжыглаары. Совет Чепсектиг Күштерге эде тургустунуушкунуң бир кол угланыышкыны — армияның болгаш флоттуң амыдыралын демократчыдары: хөй-ниити институттарның ажылын дыка идепкейжиткени, офицерлерниң, шериг албанныгларның ниити кураалдарының, херээженнер чөвүлелдериниң кураалдарының хостуу бедээни. Армияда партия организациязының ролю улгаткан.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

КАПИТАН КЕЧИЛ-ООЛ

Араттың Революстуг Шериинге шериг албаны эртирип турган Түлүш Кечил-оолду Тамбовтуң аъттыг шериг командирлери белеткээр школазынче өөредип чоруткан. 1936—38 чылдарда школаны чедиишкинниг доскааш, Араттың Революстуг Шериинге взвод командиринге ажылдап турда, дөртен чылдарның эгезинде ону аъттыг шериг полугунуң биче командирлер белеткээр школазының командиринге дешшиткен.

Кечил-оол Түлүш Балдан оглу 1914 чылда Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан сумузунга төрүттүнген. Өөредилгеге чүткүлдүг, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг Түлүш Кечил-оол чүгле эш-өөрүнүң аразынга эвес, Тамбовтуң аныяктарының аразынга хүндүткелди чаалап алган. Тамбовтуң ажылчын факультединиң дыңнакчызы Ольга Борисова-биле таныжып, 1937 чылда өг-бүле туткаңнар. 1938 чылда Кечил-оолдарның өг-бүлезинге оол урут төрүттүнген. Ону Владимир Борисович кылдыр адап алганнар. Чүге Борисович апарганыл?

Даштыкы чурттардан Кызыл Шеригниң командирлер белеткээр школазынга өөренип турган кижилерге орус ат, фамилия бижээн шыңзыга берип турган. Кечил-оолду —Сергеев Борис Георгиевич дээр турган. Ынчангаш Тамбовтуң ХБАБ чериниң тургускан херечилели-биле Владимир Борисович апарган чүвечир. 1942 чылда Ольга Ивановна кыс урут божаан. Ону Зоя Борисовна деп адап алганнар. Владимир орлан, шоваа оол боол өзүп орган, чаңгыс харлыг, чаптанчыг Зояның ыпак кадайы, ажи Ольгага арттырып кааш, ыдыктыг улуг дайынче Кечил-оол аъттанышкан.

Бодунга хамаарышкан ажылынга негелделиин, ооң организакчы чорууң өөренип көргеш, 1943 чылдың эгезинде Кызыл шеригниң С. М. Буденный аттыг аъттыг шеригниң Кызыл Туктуг дээди школазынче өөредип чоруткан.

Деражно дээш тулчуушкунга капитан Ахмеджановтуң удуртулгазы-биле практиктиг дуржулганы шиңгээдип алган Түлүш Кечил-оол Ровно база Сурмичи, Дубно дээш тулчуушкуннарга бодунуң эскадронун билдилиг башкарып, кайы заводтуң уунда берге байдал таваржы берген болдур, күштерни мөөңнээр, курлавырындан пулемёттуң база танкыга удур боолар расчёттарын чорудар дугайында чогуур үезинде шиитпирни хүлээп алыр турган.

Ровнонуң чигир заводунга улуг лейтенант Донучуттуң взводун завод девискээринге камгалалга тургаа печенгерниң артык күжү бүзээлей бергенде, капитан Кечил-оол тыва шиитпирни хүлээп алган. Улуг лейтенант Оолактың, лейтенант Доржунуң взводтарының угланышкынын өскерткеш, заводту хостаан болгаш хөй санныг немец шериглерни, техниканы узуткаан. Ындыг таварылгалар Сурмичи, Дубно дээш тулчуушкуннарга болгулаан. Гвардияның улуг лейтенантызы Сат Бүрзекейниң взводунга берге байдал таваржы бергенде, эскадронуң старшиназы Куулар Дажы-Серен баштаан дайынчылар боттарының амы-тынын бодавайн демиселжип турган, маадырлыг-биле өлгеннер.

Эки турачыларның эскадрон командири Түлүш Кечил-оолдуң шиитпирлиг чорууң Кубань-Кара-Далайжы 31-ги полктуң командири полковник Ефим Попов үнелээр турган. 1944 чылдың февраль 16-да ТАР-ның чазаанга чоруткан чагаазында одуруглардан көрээлинер: «Дөрткү эскадронуң командири капитан Кечил-оолдуң кайда-ла берге байдал тургустуна берген болдур, тулчуушкуннарны боду башкарып, дайынчыларны, командирлерни тиилелгеже кыйгырып турган. Тываларның эрес-маадырлыг чоруу дээш Ленин ордени, Ада-чурт дайыны, Алдар болгаш Кызыл Сылдыс орденнер-биле шаңнаар дугайында дилегни үстүкү командылал черинге киирген. Ровно тулчуушкунунуң дээш дөрткү эскадронуң командири капитан Кечил-оолду Ленин орден-биле шаңнаар, ооң соолунде тулчуушкуннарга ооң маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында дилегни киирген».

Полковник Ефим Поповтуң дугайында каш сөстү киирери артык эвес боор. Дайынчы походтарның үезинде полковник Е. Попов эки турачы эскадронче аажок сагыш салыр, эскадронга бо-ла чедип келир турган. Кечил-оолдуң илеткелин хүлээп алгаш, заводтарны кезип, эки турачылар-биле чугаалажы бээр турган. Эки чүвени эки дээр, багай чүвени багай дээр болгай. Биске кадып бергени орус старшинаның ат-сывын безин уттуп алган бис. Тываларны тиилелгеже башкарып турган полковник Ефим Поповту оода чаңгыс катап Тываже чалаваан бис.

Кызыл Шеригниң Коя штабының аъттыг шериг талазыбиле кол эргелелиниң дужаалы-биле Түлүш Кечил-оолга Кызыл Шеригниң майор шериг адын тывыскан. Төрээн Тывазынга чанып келгеш, Революстуг Шериинин аъттыг полугунуң штавынга, Тываның арат чону Улуг Совет Эвилелиниң хөй национальдыг өг-бүлезинге эки туразы-биле каттышкан соолунде Сибирьниң шериг округунуң Тывада чедиги тускай аъттыг полугунуң штавынга ажылдап турган. 1945 чылда биддинмес чылдагааннныг халаптан өлген.

Түлүш Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында Кубань-Кара-Далайжы гвардейжи 31-ги аъттыг шериг полугунуң командылал чериниң дилээн деткээн Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг дивизияның 6-гы аъттыг корпустуң командылал черлериниң дилег аттестацияларының түңнези чүү болганын помчукчуларга дыңнадыры артык эвес. Бо дугайында айтырыгны Түлүш Кечил-оол боду сурушээн, ооң характери ындыг эвес. Ооң болдунмайн барганы — ТАР чазааның удуртукчулары каттышкан полктуң командылал чери ол дилегни истеп, негелде кылбаанындан, база Совет Тываның комсомол, хөй-ниити организациялары ол айтырыгны чогуур үезинде көдүрбээниниден болдунмайн барганы илден.

Ольга Ивановна бодунуң тускай мергежилиниң айыбиле областың көдээ ажылагый эргелелинге улуг экономистеп ажылдап чораш, 1960 чылда аараш мөчээн. Улуг оглу Владимир Кызылдың № 1 школазын доскааш, Новосибирскиниң садыг институдун дооскан. Элээн каш чылдарда Респотребсоюз шугумунга товароведтеп, 1980—85 чылдарда Чөөн-Хемчик райпозунуң даргазынга эки ажылдап, улус депутаттарының район Совединиң депутадынга соңгуттуруп чораан. Сөөлгү чылдарда Респотребсоюзтуң Кызылда садыг баазазының директорунда ажылдап турар, буурул баштыг күш-ажылдың хоочуну. Бир оолдуг, ону Сергей дээр.

Зоя Томскиниң эмчи институдун доскааш, 1964—69 чылдарда Туран хоорайга ажылдап турган. Ам Москвада уругларының нерв эмчизи болуп ажылдап турар. Оолдут, ону Константин дээр.

— Ачаңарның дугайында силерниң бодалыңар кандыгыл, база уттундурбас кандыг болуушкуннар артып калганыл? — деп, мээң айтырыымга Владимир Кечил-оол мынчаар харылады:

— Ачавыс мөчээнде 7 харлыг турган мен, ону ажаагаының эки билир мен. Зоя бичии кижи кайын билир. Ооң эш-өөру хөй турган, чогум эки билбес мен, чамдыкта олар изиг-изиг маргыжып-даа турар чүве. Ынчан кырган-ачавыс Балдаң ирей дириг турган. Хайыраканга өг-бүлевис-биле аалдап чеде бээр бис, оолдар-биле аажок ойнаар турган мен, ынчангаш тыва чугааны шору билир мен. Ол кырганнарывыс шагда чок апарган. Ындыг болза-даа төрелдеривис-биле үргүлчү аргыжып, харылзажып чоруур бис.

Михаил СУНДУЙ.

ГВАРДЕЙЖИ ТАНК ДИВИЗИЯЗЫНДА

Кажан аныяк оолдар шериг кезээниң хыналда-эртирилге пунктузун эрткеш, шериг хептн кеткеш, шериг даңгыракты хүлээп алгаш, Төрээн чуртту камгалаарының одуруунга чыскаалыптарга, ынчан оларга шериг амыдырал эгелээр...

Ю. В. Андропов аттыг Кантемировтуң гвардейжи танк дивизиязының командирлери, политажылдакчылары, партия база комсомол активи кыска хуусаада аныяк солдат шериг херээниң мастери, а шериг кезээ ооң ийиги өг-бүлези болзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып, аргаларны ажыглап турар. Эр кижиниң мергежилдеринден — камгалакчының мергежилин шиңгээдип албышаан, дүүнгү школачы оолдар полигоннарга болгаш өөредилге класстарынга дадыгып, быжыгып турарлар.

Чуртта чорул турар демократчыдылга болгаш ажыкчарлыг чорук шериг амыдыралда база туружун тып, шериг херээн шиңгээдип алыр күзелди аныяктарга кыпсып, оларның идепкейин хайныктырып турар. Шериг кезектеринде, салбырларда армияның негелдезинден дашкаарлай берген турган «кырган солдат» («дедовщина») дээр совет солдаттың аажы-чаңынга чүүлдеш чок чорукка удур демисел калбарган. Бо ажылга улуг рольду дагдыныкчылар ойнап турар. Чаңгыс сөс-биле, шериг амыдыралга эпнайыралдыг, бедик мөзү-шынарлыг байдалды тургузары, демократчыдылга дээш демисел хоойлу ёзугаар чоруп турар.

ЧУРУКТА: тускайжыттынган спорт залда хайгыылчы дайынчылар хол-биле сегиржип алышкынга ажыглаар чаа аргаларны өөренип ап турлар.

ЧУРУКТА: (адаанда) идикти шын ораап кедеринге белеткелди хостут шакта катаптавас болза хоржок ышкаштыр.

И. ЗОТИН биле Г. ХАМЕЛЬЯНИННИҢ фотолары.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ПРИМОРЬЕДЕН ЧАГАА АЛГАШ...

Оглувус Эдуард Монгуш мында шериг албаны эртирип турар. Чоокта чаа оглувустуң турар кезээниң командылал черинден чагаа алдывыс. Ында бижээниниң утказы мындыг: «Күш-ажылга ынак, тэлептиг аажы-чаныг солдатты өстүрүп, кижизиткениңер дээш байыр чедирдивис».

Төрээн чуртуң, социализмниң чаалап алышкынныарын, совет чоннуң тайбын күш-ажылын камгалаары, күш-ажылга ынак, бүдүштүг аажы-чаңныг болуру оол уругларга ындыктыг хүлээлге-дүр. Ынчалза-даа мынча ырак черден ооң бодунуң кижизидикчилери, командирлери бис ада-иеге байыр чедирип, чагаа чорударга, чүүлен артык өөрүнчүг болур чүве-дир.

Орлан-оол, Чылбак МОНГУШТАР.
«Алдан-Маадыр» совхоз.

ЧАЛЫЫ ЧҮРЕКТИГ ХООЧУН СОЛДАТТАР

Оларның бирээзиниң алыс чурту Барыын-Хемчик, ажылдап, чурттап, өскен чери—Тожу. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Араттың Революстуг Шериинин биче командирлер школазын доскааш, ынчап кожууннарга тургустунгулаан шериг комиссарларының бирээзи. Тожунуң баштайгы шериг комиссары лейтенант Монгуш Соскарның болгаш Тожуга төрүттүнгеш, 1942—1945 чылдарда дайынның өрт-халавын өжүрүшкен улуг сержант Иван Посохин дугайын чугаалаксадым.

Тожунуң арат-чонун шериг херээнге өөредир, ополчен отрядтар организастаар кол хүлээлгезинден аңгыда ол үеде Тывага калбарган «Бүгү-ле чүвени фронтуга!» деп лозунгбиле Кызыл шеригге белек, дузаламчы чыыр ажылдың кол езээнге Монгуш Соскар боду турган. Ынчан хөй эвес чурттакчылыг турган Тожудан үш чүс ажыг аътты, муң-муң акшаның олук-аңнын, чүс-чүс тонна ан, балык, ивы эъдин, он сес муң хаак ыяжын киириштир белекке чорудар улуг херекти ол организастаан.

Иван Посохин дайын шөлүнге эрес-диңим тулушкаш, дайынчы орден, медальдарлыг чанып келген. Ооң фронтуга чире аттырып каан куру республиканың чурт-шинчилел музейинде ховар экспонат болуп чыдар. Ынчалза-даа ооң ээзиниң хуу-салымын кижилер кайын билир...

Дайын соонда хоочун солдаттар кайызы-даа районга партия, совет органнарга үре-түңнелдиг ажылдап чораш, пенсияже үнзе-даа хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киришкишаан. Олар районда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң идепкейлиг кежигүннери. Чон ортузунга, ылаңгыя аныяктар ортузунга патриотчу, интернационалчы кижизидилге ажылдары кылып, чүректери чалыы хевээр ажылдап, чурттап чоруурлар. Ада-иениң эки үлегери ажы-төлүнге амыдыралдың оруун хала чокка ажыдар. Хоочуннарның өг-бүлелериниң херээжен ээлери — Эпикээжей Серен-Доржуевна биле Наталья Николаевна бистиң суурда идепкейжи кырган-авалар болуп турар.

Монгуш Кекович Соскар, Иван Евграфьевич Посохин олар районнуң школаларының хүндүлүг аалчылары. Келир үениң салгалынга чугаалап бээр солун сактышкыннар оларда байлак.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

«ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алдарлыг специализи»

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алдарлыг специализи» деп хүндүлүг ат дугайында Дүрүмну бадылаан.

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң Төп кадрлар эргелелиниң эргелел начальниктиниң оралакчызы генерал-майор В. Баракозовтуң тайылбыры:

«ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алдарлыг специализи» хүндүлүг ат дугайында Дүрүм парлаттынган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму 15 чылдан эвээш эвес үеде шериг албанынга ажылдап келген офицер составта кирип турарларга, прапорщиктерге, мичманнарга болгаш шеригге хуусаалап ажыр ажылдаан шериг албанныгларга, оларның Совет күрүнениң мурнунга чурттуң камгалалыр аргазын быжыктырарынга шылгараңгай ачы-хавыязы болгаш профессионал ажыл-чорудулгазынга бедик мергежилдии дээш ол атты тыпсыр. Хүндүлүг атты кым-бир шериг албанныгга тыпсырынга ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чер комители болгаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу саналдап киирер. Ол хүндүлүг атты алган шериг албанныгларга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиин болгаш херек демдээн кады тыпсыр. Үк демдекти кительдиң он талазынга, ССРЭ-ниң орденнериниң болгаш медальдарының адаанга кадаар.

Амгы үеде Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң шериг албанныгларынга «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алдарлыг специализи» деп ат тыпсырының чурумунуң дугайында саавыр ажылдап кылдынып турар.

ЭКОЛОГИЯ: БӨГҮН БОЛГАШ ДААРТА

Горький хоорайга экология айтырыгларынга тураскааткан журналистерниң Бүгү-эвилел семинары болуп эрткен.

Аңаа ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң килдис эргелекчизи Г. Г. Агатов, күрүне болгаш хоойлу-дүрүм институдунуң ажылдакчызы О. И. Крассов, ССРЭ-нин Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң экологтуг кижизидилге болгаш ону пропагандалаар килдистиң начальниги А. Г. Трусов болгаш областың партия, совет органнарының ажылдакчылары киришкен.

Экология темазынга хамаарышкан семинарны бо хоорайга эрттиргенинде тускай ужур бар. Горький хоорай болгаш Горький областа Бүгү-эвилел черглиг бүдүрүлге каттыжыышкыннары, чүгле Дзержинск хоорайда безин химияның улуг хемчээлдиг 10 бүдүрүлге каттыжыышкыннары бар. Ол бүдүрүлгелерниң одалга системалары үндүрүп турар химиктиг бо-гу, хирлиг суг, хөмүр-даш ыжы дээш, чүнү чок дээрил. Бүдүрүлгеге ажыглаан одалга, суг аймаан аштаар, арыглаар апаар. Ындыг ажылды хоорайда база областа эки тургускан. Бүдүрүлге бүрүзүнде арыглал системаларын тургускан. Ынчалза-даа экологтуг байдал областа ам-даа нарын болуп артпышаан. Хоорайда 360 ажыг бүдүрүлгелер хөмүр-даш одап турар, чылыдылга системазын тептүдери ам-даа доозулбаан. Ынчангаш хоорайның агаары ыштыг, транспорттуң ажыглаан кывар-чаар чүүлүнден артынчы кончуг көвей.

Сөөлгү чылдарда элээн каш доктаалдар экология айтырыынга, бойдус камгалалынга тураскааттынган. Ындыг бодуруу-ла чоп. Чүге дээрге бисти долгандыр турар бүгү-ле чүүлдерге хамаарыштыр «айтырыг нарыдаан. Кижилерниң кадыкшылы, уругларывыстың келир үези долгандыр турар бойдуска хамааржыр.

Маңаа чижек кылдыр Воротынск районну көрээлинер. Мында экология айтырыы ам-даа шиитпирлеттинмээн. Бүдүрүлгелерниң үндүрген боктуг суун арыглаар дериг-херексел тудуун 1986 чылда эгелээн. Ол тудуг доозулбайн, аңаа турун берген. Бүдүрүлгелерниң муң хире кубометр хирлиг суу Чугунка хемче хүннүң-не агып чыдар. Сүт заводунда, септелге-техниктиг бүдүрүлгеде, септелге-тудуг участогунда бөдүүн механиктиг арыглал системазын кылып четтикпээн. Арыглал системазы чогундан, район төвүнде беш каът чуртталга бажыңнарын тударын соксадкан. Чугунка хемниң суунуң өңү бааш бора апарган. «Заря», «Новый путь» совхозтарның удуртукчулары сүт-бараан фермаларын ол хемниң унунга тургузуп, ону боктаалдырып турар. Чайгы фермаңың хонажын хем унунга тургуспазының дугайында районнуң улусчу контроль комитеди, санэпидстанция хемчеглерни ап турар.

Хем эриин чарып, аңаа тараа культураларын тарып турган. Ам ону болдурбазы-биле шыгыы контрольду тургускан.

Хем кыдыын 50 метр хемчээлге бүдүүге тургузары кончуг чугула. Минералдыг чемиштидилге база хоран химиктарны кайы хамаанчок шөлге дүжүрер чүүлдер бар. Ооң түңнелинде чаъс-чааш-кынга таварышкаш, хемче агып, ону боктадырып, балык-байлаңга улуг хора чедирер.

1972 чылда Волга биле Урал хемнериниң бассейннериң хирленидирбезиниң талазы-биле СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаал хүлээп алган. Ында айыттынган хемчеглерниң дыка хөй бүдүрүлгелер үреп, оон күүселдезин кажыткан. Ол дээш районнуң улусчу контроль комитеди, санэпидстанция оларны торгаан. Ол безин эки дээштиг болбайн турар. Районда консерва кылыр завод мынчага чедир суг арыглаар дериг-херексел кылып албаан. Бүдүрүлге богун хөлдер, хемнер чоогунда дүжүрген болуп турар. Амгы үеде ол заводтуң моон соңгаар ындыг байдалга ажылдаарын соксадыр дугайында айтырыг тургустунуп турар.

Нииты агаарның хирленип турарын барымдаалааш, чамдык бетон, асфальт заводтарын газ одалгазынче шилчидип турар.

Бистиң республикада болгаш өске-даа областарда хемнер, хөлдер сыгап, чамдыктары кадып турар апарган. Ооң чылдагааннарын көрүп көрээлинер. Бирээде, эрик кыдыы черлерин чарып каапкатарындан, ында үнген ыяштарды чок кылып узуткаандан сыгап, курган эгелээр, мынчангаш ховулуг черлерге ыяш олуртулгазын органнизастаары кончуг эки дугааны чедирер. Бисте ол ажылды чорудуп турар-даа болза. Чедер ховузунда ындыг чүүлдер чок деп болур. Хемнер унунга, хөлдер кыдыынга корагаан зона тургузары кончуг ажыктыг дээрзин практика көргүскен. Хем, хөл бүрүзүнүң тускай бижидилгелиг, ооң хемчээлин, узунун, кайгаан тайылбырлап билээн турар ужурлуг.

Хемнер суунуң сыгап турар чылдагааныга туразыг черлерни кургатканы улуг саддар чедирер. Тулаа суун кургадырга, ол чоогунда хем, хөлдерге дыка багай. Ону болдурбазының бүгү хемчеглерни бойдус камгалалының органнизацияары холга алыр ужурлуг. Горький областа бир миллион ажыг кижи бойдус камгалалының кежигүннери. 1550 бүдүрүлге, колхозтар, совхозтар ооң коллективтиг кежигүннери. Областа бойдус камгалалының 1650 постуларын тургускан. Бойдус камгалалының бо бүгү хөй-нииты органнизациялары чылдың-на чурттакчылыг черлерге, тараа шөлдеринге ыяш олуртуп турар. Ооң аңгыда, школаларда, техникумнарда, профтехучилищелерде ногаан ыяш камгалалының патрульдарын тургускан. Чечек өстүрер бөлгүмнерни школа бүрүзүнде органнизастаан.

Ыяш ажыл-агыйлары кескен черниң ыяжын катап тургузар, өрттенген черлерге катап ыяш тарыыр талазы-биле ажылдарны кылып турар.

Амгы үеде хөмүр-даш одаарын черле эвээжедири чугула дээрзин семинарның киржикчилери айыткан. Аңаа удур богун канчаар-даа арыглаар херексел кылып алырга, демей-ле ол агаарны баксырадыр. Ылангыя хөмүр-даш одаар станциялар эң-не хоралыг бүдүмелдерни үндүрер. Атомнуг электростанцияларны ажыглаары атмосфераны арыг тургузарынга эки. Ол хөмүр-даш одаарындан ырак-та ылгалдыг. Кол-ла чүве чүл дээрге, оон айыыл чок болуруун хандырары болур. Горькийде атомнуг электростанцияны тудуп, реакторун эптеп турар. Борта тускай экспертер, ол бүтүнү хынап көөр талазы-биле тускай чуганы кылып турар. Моон соңгаар атомнуг электростанцияларны хөйү-биле ажыглаары, хүн энергиязын, газ-биле ажылдаар одалга системелерин тургузуп көөрүн ол областа, ниитизи-биле чуртта планнап, ону келир үениң чугула сорулгазы болдурган.

Бичe-оол МААДЫ.
Радиожурналист.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

АРЫГЛААР, АЯН-ШИНЧИ КИИРЕР

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. Кижиниң мурнунга кандыг-даа таварылганы тургузуп каар. Аар аарыг-аржыкка азы кандыг-бир айыыл-халапка таварышкаш, амытынындан кандыг-даа кижи чарлып болур. Төреллерим ажааржып, Ак-Довурак, Чадаана хоорайларда-даа азы чурттап турарым Хандагайты суурда-даа хөөрлерге чеде бээр мен. Ол хөөрлерниң чамдыктарын холчок хайгаарап, арыг силиг тургузуп турарын кижи дораан эскерер. А өскелерин көөрге, аргажок. Херим-кажаазы ужуп калган. Тураскаал бижиктери-даа номчуттунмас, балалгылап калган болур. Ол кижиниң ажааган хүнүндеэ бээр хол дегбээни илден болгулаар.

Улуг, биче кедээ суурлардан эгелээш, район төптеринде хөөрлерге чедир таптыг хайгаарап, арыглап чаарткан турары кезүлбес-тир. Чамдык хөөрлерниң аразынга кылаштаарга, херими ында-мында ушкулап калганындан, өрткен дүшкен кижилер оларны сый баскылап турар. Чамдыктарында чуруктары үрелгилеп, херимнерни машина-биле-даа чуура бастыргылаан болур. Шак мындыг чаржыынчыг байдалды эскерип, мөчээн кижилеривиске оларның чырык овур-хевиринге ол хире хүндүткел чогуузун көргүскенивиске, кижи баары саргып келир.

Амыдырал суржуң байдалче шилчип, кижилерниң угаан-медерели, амыдырал-чуртталгазы-даа чаа мезу-шынарже шилчип, совет амыдыралдың овур-хевири-биле чурттап чоруур бис. Ынчангаш орус чоннуң чаагай чаңчылы болур, чыл санында эрттирип турары «Төреллер хүнүнге» идепкейлиг киржип, чоок кижилеривистиң хөөрлерин чыл санында чаартып, чаагайжыдары —бистиң хүлээлгевис.

Чер-черлерде кедээ Советтер бо талазы-биле тайылбыр ажылдарын чорудуп, чонну олче органнизастаары чугула деп санаддыг мен. Хөөрлерже мал-маган кирбезин-биле нииты херим-кажааны туттуруп, черле мынчаш көрүштүг болдурары эки. «Төреллер хүнүнге» херегленнер тудуг материалдарын органнизастап садарын кедээ Советтер көрзе кандыгыл? Тус черлерде успевер кижилер бар. Бодааайн. Оларның бот-идепкейин көдүрүп, районнарда чаңгыс амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелдери, кедээ Советтер күүскомнары тус-тус кооперативтерден тургусса чүл? Ол кооператив хөөржүдүлгеге херегтээр эргежок чугула херекселдерни бүдүрүп болгай. Үстүнде ададаным черлер бо талазы-биле өөренип көөрү артык болбас хире.

Танов МОНГУШ.
Өвүр район.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОФИЯ. «Аэропорт» болгаш «Балкан» — Совет Эвилели биле Болгарияның бо авиакомпаниялары бүгү делегейге билдингир. Ол компанияларның ажыглап турары Ту-154 деп самолёттарында ийи чурттуң эмблема демдектерин чураан. Ындыг демдектерлиг самолёттар делегейниң хөй-хөй чурттарының аразынга пассажирлерни аргыштырып турар.

Болгарияның чурт иштиниң рейстеринге болгар ужудукчулар самолёттарны башкарып турар. Совет Эвилелинче болгаш өске даштыкы чурттарже рейстерни совет ужудукчулар харысылап турар.

Ындыг янзылыг кады ажылдажылга ийи компанияның кайызынга-даа ажыктыг боор турар. Совет самолёттарны ажыглааны дээш болгар тала «Аэрофлотка» чүък кедуртүр механизмнерни, транспортерларны болгаш өске-даа дериг-херекселдерни кылып берип турар.

ХАНОЙ. Чурттуң чонун аъш-чем аймаа-биле хандырар адырларда бот-орулга-чарылга нептереп турар. Вьетнамның мурнуу талазында районнар кедээ ажыл-агый продукциязын хөйну бүдүрүп турар, а ол продуктуларны соңгу талакы районнарга чедирип сайгарары моон мурнунда чылдарда кончуг нарын турган. Ол ажылды ам кооператорлар холга алган.

Чүък сөөртүрүнүң болгаш сайгарарының талазы-биле тургустунган улуг кооперативтерниң чарыгдалдары эвээжеп, орулгазы улгадып турар.

(СЭТА).

ВЕНГРИЯ. Республиканың социал-экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле чазак программазын боттандырары-биле эргелеп башкарылганың удуртулга системазын чаартып, бүдүрүлгениң ажыктыг чорууп бедидер хемчеглерни ап турар. Оон-биле чергелешт тир кадрларының мергежилин бедидер хемчеглерни база боттандырып турар.

ЧУРУКТА: Тольна областың механика заводунда органнизастаан профессионал мергежил бедидер төптe кичээл. Бо төпке токарь, слесарь, септенчи дээш өске-даа мергежилдерни чедип ап болур.

СЭТА-ның фотозу.

ДИРИГ АМЫТАННАР БУЛУҢУ ХЕРЕК БЕ?

«Паркка дириг амытаннар булуңу туруп болур бе?» деп эгелиг чүүл «Тувинская правда» солунга ноябрь 10-да үнду. Дириг амытаннар булуңун паркка тургузар болза, оон агаар-бойдузунга багай салдарлыг боор, харын-даа хораны чедирип болур деп, бөлүк кижилер бижээн. Аңаа тайылбырны бээр деп кооперативтиң кежигүннери шиитпирледивис. Чүге дээрге «Тувинская правдага» чагаа бижииринин мурнунда ук чүүлдүң авторлары бистиң-биле ужуражып, дириг амытаннар булуңун кандыг сорулга-биле канчаар тургузар деп турарывысты сонуургаваан. Ол кончуг шын эвес. Кандыг-даа чүүлдү бижиирде, аңаа хамаарылгалыг кижилер-биле албан ужуражыр, чугаалажыр болза эки.

Дириг амытаннар булуңу парктың турары ортулуктуң агаар-бойдузунга хоралыг боол болур бе? Чок, кандыг-даа багай салдарны чедирбес деп кижилерге бүзүредип, ындыг болур-даа деп кооперативтиң кежигүннери боттарывыстың мурнувустан аазап тур бис. Чүге дээрге бис төрээн черивистиң дириг амытаннарынга, агаар-бойдузунга ынак бис. Ону кадагалап камгалаарынга боттарывыстың үлүүвүстү киирер ужурлуг бис. Дириг амытаннарны өөредип, цирк кооперативин тургузуп, солун көргүзүглерни чонга бараалгадып, дириг бойдуска ынакшылды кижилерниң сеткилинге оттуруп чоруурувустуң бир чылдагааны-даа ол.

Дириг амытаннарны тургузар вольерлерни (чадагай кажаалар) тудар бис. Оон ыңай кышкы үеде аңнарны сырыңдан камгалаар бир чарты ажык, өске талазы дуглаглыг ыжык серилер турар. Кандыг-даа улуг тудуглар турбас. От салыр чер суг турар дээни ук авторларның боттарының «чогаадылы»-дыр. Вольерлерни тударда, хөй ыяш узуткавас бис. Аңмен арга-ыяш иштинге турар болза эки. Ынчангаш теректерни, чадаң ыяштарны вольерлерниң девискээринден аштаар туржук, харын-даа ыяштарны немей олуртур апаар бис. Дириг амытаннар булуңунуң нииты девискээри чаңгыс малчын кодааның девискээринден улгатпас. Аңаа хөй-ле дизе 15 хире янзы-бүрү дириг амытаннар турар.

Ам дириг амытаннар дугайында. Аңаа сыын, те, чуңма, өшкү, теве, сарлык, адыг дээш, Тываның бодунуң дириг амытаннары, аң-мени турар. Вольерлерниң иштин оларның турумчуурунга ынак черлеринге дөмейлештир каастай дерир бис. Пони (бичии) аъттарны тыва улус кино, телевизордан көрген боор. Ынчалза-даа бистиң чамдыывыс пони аъттар Мөңгүн-Тайга районда бар деп чүвени билбес чыгыы. Олар төнериниң кырында келген. Ындыг аъттарны тып алган бис. Ынчангаш Тываның бодунуң понилерин чон көрүп болур.

Парк Тываның чараш булуңнарының бирээзи-дир. Бир эвес аңаа төрээн черивистиң дириг амытаннары турар, ону улуг, биче кижилер көрүп турар болза, ында кандыг-даа багай чүүл чок деп бодаар бис. Харын-даа кижилер агаар-бойдуска кадыг, дириг амытаннарга ынак чорукка хандыкшыыр дээрден башка.

Паркка экология кокпазын тургузар дугайында чугаа каш чыл улаштыр чоруп келди. Бөгүнге чедир түңнел чок. Бир эвес ону ылап тургузуптар чүве болза, дириг амытаннар булуңу ол кокпаның чүге бир кезии болбас деп?! Үнүштерден аңгыда, дириг амытаннарны ол кокпага көрүп, оларның-биле таныжып, аңнарның дугайында хөй чүүлдү кижилер билип ап болур. Кады ажылдажылганың оруктарын авторларның көрбейн барганы хомуданчыг-дыр. Дириг амытаннар булуңунга келгеш, аңнар чаңынга чурукка тыртырып, бичии уруглар пони аъттарны мунуп-даа болурлар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, паркка дириг амытаннар булуңу турар болза, дыштаныры Кызылдың болгаш республиканың чонунга, бистиң аалчыларывыска-даа солун, ажыктыг болур.

Зоопарк, оода чадаарда зообулуң тургузарының дугайында чугаа Тывага каш катап көдүрлүп турган болгай. Ол айтырыгны бистиң кооператививис, күрүнеден акша-хөреңги негевейн, бодунуң күсели-биле херек кырында боттандырар деп, тус черниң эрге-чагырга черлеринден деткимчени ап эгелей бергенде, чамдык эштерниң аңаа доктар болуп, ажылдың байдалы-биле ханы таныжып албайн, чугаа үндүргени шын эвес деп бодалдыг бис.

Дириг амытаннар булуңунуң тудуу дээрге чиик тудуглар-дыр. Сөөлгү чылдарда парктың девискээринге туткан азы амгы үеде тудуп турар Пионерлер бажыңының тудуу-биле ону канчап деңнээрил? Оон ыңай зоопарктар болгаш зообулуңнар бистиң чуртувуста карылгалыг черлерниң бирээзи. Ону биле тура кооператив дириг амытаннар булуңун тургузар деп турар. «Тувинская правда» солунга чагаа бижээн эштер бисти чүгле акша ажылдап алыр дээш зообулуң тургузар деп турар дээр хевирлиг-дир. Бис ынчаар бодавайн турар бис. Ол ындыг-дыр, а хамыктың мурнунда бис, кооперативтиң кежигүннери, уран чүүл кижилери бис. Кооператив тургуспайн турлаш-ла, дириг амытаннарны өөредип, оларның-биле ажылдап, бергелерге таваржып турдувус. Дириг амытаннарны тургузар чер, оларны чемгерер чем чок үевис турган. Кооператив шимчээшкини бистиң чуртувуска калбарган соонда, байдалывыс экижээн. Акша-төгерик бистиң сеткиливисте ийиги черни ээлеп турар. Ынчангаш дириг амытаннар булуңун тургузарынга боттарывыстың акша-хөреңгивисти үндүрер деп турарывыстың ужуру-даа ол.

Каш санныг дириг амытаннар булуңун хөй мал-маган тудар комплекс-биле дөмейлеп, ону кылырынга шаптыктаан херээ бар бе? Оон ыңай кооперативтиң кежигүннери агаар-бойдусту үревес, харын-даа дириг амытаннар булуңунуң девискээрин ногаанчыдар, аңаа ыяштарны немей олуртуруң дугайында харыысалганы боттарывыска ап тур бис. Алган хүлээлгелеривиин күүселдези көрээлиг болгаш арендалыг коллективтерде, кооперативтерде шыңгыы дээрзин уттпас херек.

Тываның чараш булуңу — Кызыл парыгынга дириг амытаннар булуңун тургузуп, черивистин каасталгазы болур дириг амытаннарны чонга көргүзүп, бо белен эвес херекти холувуска алырын шиитпирлээн бис. Аңаа удур кижилер тыптып келген чүве болганда, дириг амытаннар булуңун тургузар дугайында чон-биле сүмележир дээш бо чагааны «Шын» солунунуң арнынга парлаарын диледивис.

Василий СААЯ.
«Өөреткен адыглар» деп цирк кооперативиниң даргазы.

СЫЫН-МЫЙГАК СЫННАРЖЕ ДЕЗЕ БЕРГЕН

Сыын-мыйгак—дуюглуг улуг аңнардан Тывада эң нептерээн черлик дириг амытаннарның бирээзи. Ол аңның таарымчалыг чоруур черлери даглыг ховулар, арга ховузу, аргалыг, мээстиг тайгалар, оон-даа бедик арга чарык сыннар баштары болур.

Амгы үеде кижиниң төтчеглекчи, аң-меңге кам-хайыра чок чорууңдан, бооноңгунуң, машина-балгаттың элбээнден бо байтык өске-даа аңнарның баш саны эвээжеп, турумчуур черлери кызырылган. Ол аг ховулардан, хем унннарындан дезип чоруткан. Ынчангаш ону оон мурнунда хөй таваржыры Хемчик, Улуг-Хем, Өөк уну ол ынчаар көрбес бис. Кадыр-берт тайгаларже кедээрлээп. Кыштың эң соок, кадыг-берге үелеринде безин улуг сыннар бедик тайгалардан батпастаан. Хар улуг дүшкен чылларда харын мыйгактар, аныяк аңнар кудуу хемнер иштинге баткылап кээри таваржыр апарган.

Сыын-мыйгакты лицензия ёзутаар аңнап, эът, кежин белеткээр үези октябрь 20-ден январь 15-ке чедир. Оон эм болур шынарлыг мыйызын белеткээр үезинде май 20-ден июнь 20-ге чедир база-ла лицензия ёзутаар өлүрүп болур.

Сөөлгү беш-он чылдың дургузунда сыын эът-кежин белеткээри 80 хуу кызырылган. Чүге дээрге оон эъдиниң өртээ куду. белеткээн аң эъдин тайга-таскылдан чедирип алыры бергедээн.

Аңныр сезону доозулганың соонда чыл бүрүде дуюглуг аңнарның баш санын тодарадыры-биле аңныыр ажыл-агыйының специалистери вертолёт болгаш өске-даа транспортту ажыглап, республика девискээрин дыка улуг кезиин эргип, санаашкынны чорудуп турар. 1976-1979 чылдарның санаашкынының түңнели-биле алыр болза, Бии-Хемниң, Хам-Сыра хемниң оң талакы кезии, Мөөн оргулаажы, Улуг-Оо хемниң баштары ынаар сыын-мыйгактың турумчуп кыштаар черлеринге муң гектар черге 6-10 баш чедир чоруурлар. Ортумак чижээ-биле санаарга, Бии-Хем девискээринде сыын-мыйгак 3,8 муң хире баш бар.

Сыын-мыйгактың бир таарымчалыг турар чери Каа-Хем баштары. Ында чылдар аайы-биле санап келгени-биле алырга, муң гектарга 4,1 баш аң онаажыр, сөөлгү чылдарда ол сан өзүп, 10 баш чоокшулап орар. Каа-Хем баштарында 4,7 муң баш хире сыын-мыйгак бар деп болур. Таңды-Уула, Сеңгилен, Сагаан-Шивету сыннарында, Өөк ыйгылаажында, Саянда сыын-мыйгак база эвээш эвес. Ол черлерниң көргүзүглери — муң гектарда 0,6-3,9 баш. Чогум нииты ортумак саны 2,8 муң баш чыгыы.

Мындыг санаашкыннарның түңнелинде, нииты Тыва девискээринде 11,3 муң хире баш сыын-мыйгак барын тодарадып үндүрген. Бир муң гектарга 3 баш аң онаажыр. Аңныыр сезонунуң эгелээриниң мурнуу чарында санап-кылдап алыр болза, ол 13,2 муң баш, кышкы үеде өлүп хораары 10,5 хуу азы 1,4 муң ажыг баш, ооң иштинде бодунуң чайгаар өлүрү —400 баш хире, ажыглал аайы-биле (лицензиялыг) — 230 баш, чөпшээрел чок, төтчеглекчи арга-биле өлүрүп турары —780 баш. Бо үстүнде саңнарны хөй чылдарның түңнелинден ортумаа-биле үндүрген сан кылдыр көөр херек. Чамдык специалистерниң санааны-биле Тожуга чыл бүрүде күскү, кышкы үеде 300 хире баш сыын-мыйгакты төтчеглекчилер узуткап турар. Сыын-мыйгактың баш саны көвүдээр болза, ону эът-кеш белеткелиинге ажыглавайн канчаар. Ону чүгле чөпшээрел ёзутаар белеткээри чугула. Оон аңгыда кайы девискээрден белеткеп болурун айтыры база чугула, чүге дээрге, аңныыр ажыл-агыйының специалистери ол аңнарның кайда хөй, эвээжин билип турар болгай.

Бо чүс чылдың эгезинде турганындан сыын-мыйгактың баш саны бистиң республиканың девискээринде 6 катап эвээжээнин чамдык кижилер санап үндүрген. Чайгы үеде ооң үнелиг мыйызын алыр дээш хөйү-биле кырып каапкан. Куранныр хайгааралының кошкаан ажыглааш, чүгле сыын-мыйгакты эвес, а өске-даа үнелиг аң-меңни төтчеглекчи ёзу-биле өлүрүп хорадыры намдавайн турар. Ынчангаш төтчеглекчи чорук-биле кам-хайыра чок демисежири аң-меңниң өзүлдезинге, амыдырал-чурттаалгазынга: оларны ажыктыг ажыглаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар ниик.

Виктор ОЮП.
Респотребсоюзтуң улуг охотоведи.

ЧӨВҮЛЕЛДИ ТУРГУСКАН

КАБУЛ. (СЭТА). Чуртта онзагай байдал чарлаттынганы-биле холбаштыр Афганистанның дээди камгалал чөвүлелин тургузар дугайында чарлык хүлээп алдынган.

Национал хамаарышпас чорукту болгаш чуртка тайбыңны хандырар болгаш Афганистанның чонунуң эрге-ажыын камгалаары-биле дээди шериг-политиктиг орган болур — Афганистанның дээди камгалал чөвүлелин тургускан деп чарлыкта айыткан.

Ук чөвүлел президентиниң контролюнуң адаа-биле бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырар. Ооң кол-кол хүлээлгелери — күрүне эрге-чагыргазын быжыглаары, чепсектиг күштерниң камгалал аргазын, дайынчы белеткелин бедидери, политиктиг партияларның болгаш органнизацияларның дайынчы отрядтарының хөделишкиннерин удуртап-баштаары, херек апарган таварылгада экономиктиг, политиктиг болгаш социал амыдыралдың айтырыгларын сайгарып чугаалажыры болур.

Дээди чөвүлел национал эптежилге политиказын боттандырар база чуртунче ээп чанып келген кижилерни таарыштыр сайгарар болгаш оларга дузаламчы көргүзер айтырыгларны холга алган.

ЧАА ОРГАНИЗАЦИЯ

БАГДАД, (СЭТА). Девискээр аайы-биле чаа экономиктиг органнизация болур Араб кады ажылдажылганың чөвүлели тургустунган. Ындыг органнизация тургузар дугайында шиитпирни Иракты найысылалынга болган ужуражыышкынга дөрт чурттуң — Египеттиң, Иорданияның, Йемен Араб Республиканың болгаш Иракты удуртукчулары хүлээп алган.

Ол чурттарның удуртукчулары чаа чөвүлелди тургузар талазы-биле элээн хөй белеткел ажылдарын кылган. Багдадка болган ужуражыышкынга чөвүлелдиң уставын бүгү талалыг чүтаалажып сайгарганнар.

Чаа тургустунган органнизация политиктиг блок эвес дээрзин уставта онаалап айыткан. Ооң кол сорулгазы болза, араб чурттарның аразынга экономиктиг харылзааларны хөгжүдери, ол чурттарның экономиказын болгаш кады ажылдажылгазын быжыглаары болур. Чөвүлел бодунуң хүрээлеңинге өске-даа араб чурттарны хүлээп ап болур.

ПАРАГВАЙДА БАЙДАЛ

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Чоокта чаа шериг эргилдези болган Парагвайның найысылалында оппозицияда турар күштерниң кыйгырыы-биле массалыг удурланыышкын чыскаалдары боол турар. Эрткен дыштаныр хүннерде болган ындыг чыскаалдарга 40 муң ажыг кижи киришкен.

Удурланыышкын чыскаалының киржикчилери чурттуң айыыл чок чер албаның дүжүрерин, ёзулуг демократчы соңгулдаларны эрттирерин негеп турар.

Шериг эргилдезиниң соонда түр президент кылдыр чарлаттынган генерал Родригес соңгулдаларны дарый эрттирериниң дугайында үндүрген шиитпирин боттандырар дээш кызыдып турар.

Херээженнер чөвүлелдеринде

ТӨЛЕПТИГЛЕР КАЙДА-ДАА БАР

1968 чылда Тес-Хемниң херээженнер чөвүлелдери аразында чарыштыг ажылдап турган, оон түңнелин бо хүн. верде үндүрген. Нииты-биле күрүне мурнунга социалистиг хүлээлгелерни эки күүсеткен. «Таңды-Сыны» совхозтуң херээженнер чөвүлели (даргазы У. С. Сиплина) черле өскелериинден ылгалып, тиилекчи болган. Ол девискээрге корум-чурум үрээшкиннери болбаан. чаш уругларның ваарыр, бүрлүр чоруу кызырылган. Сааттыг херээженнерни учётка хаара тудуп хайгааралга эрте ап турар.

Ү. Шыназ суурну бедик культурлуг, корум-чурумнуг суур кылыр дээш социалистиг чарышка олар киришкен. Бо суурда беш агитквартира бар. Оларның аайы-биле темалыг кежээлерни, концерттерни, диспуттарны эрттирип, бөлгүмнерни ажылдадып турар. Ында бо чылын школа директору Д. М. Чагар-оолдуң удуртулгазы-биле «Аныяк өг-бүле» деп бөлгүм немей ажылдап турар. Суурда 82 өрегениң 68-и дузалал ажыл-агыйлыг. Алды өг-бүле эрткен чылын инек садып алган. 38 өг-бүле картофель, ногааны өстүрүп турар.

Агитквартираларда политөөредилге база доктаамал чоруп, партия, чазактың доктаал, шиитпирлерин таныштырып турар.

Бо совхозтуң херээженнер чөвүлелинде «Эң эки үлегерлиг малчын өг-бүле» деп социалистиг чарышка Күнзек Сүрүң-оол, Чечек оларның өг-бүлезин демдеглээн. «Эң эки чаагайжыттынган бажың» деп чарышка Чечен Донгаковна Самдар-оолдуң бажыңын бүгү негелделерге дүгжүп турар деп санаан.

Хөйжу бригадалар аразында социалистиг чарышка Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң Кежээ-Өлээ хөйжү бригадазы. (бригадири В. Я. Мөңге, херээженнер чөвүлелиниң даргазы Л. Д. Карма) күш-ажылчы чедиишкиннер, корум-чурумнуг база ажылды органнизастаарда мурнакчы арга-хевирлерни шиңгээдип ап турары дээш шылгараан. Ында малчыннар бедик культуралыг амыдырал-чуртталгазы-биле ылгалып турарлар. Бригадада мурнакчылар хөй. Сүт-бараан фермаларындан база-ла үстүнде совхозтуң Өртен сүт-бараан фермазы мурнакчы болган. Ында мурнакчы саанчылар Александра Бадарчы, Айшерм Довуу быдаа ажаакчызы Ниэз Чооду ышкаш мурнакчыларны адап болур.

«Эң эки үлегерлиг малчын өг-бүле» деп социалистиг чарышка «Чодураа» совхозтан «Чүсчү-малчын» клубтуң кежигүннери Зоя, Дыртый-оол Минчейлерни, «Кызыгаардан» Алимаа, Байыр-оол Шойдактарны, «Таңды-Сыынындан» Чечек, Сүрүң-оол Күнзектерниң дээш өскелерни-даа эки деп мактап турар. Ылангыя «Чодураа» совхозтан Зоя, Дыртый-оол Минчейлерниң өг-бүлезин чарыштың тиилекчилери деп үндүрген. Бо «Чүсчү-малчын» клубтуң киржикчилери аныяк малчыннарның аал коданы амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар. Чунар-бажың бар, электри чырыын киирген, газты тургускан, телевизор ажылдап турар. Бүгү чүве өмге-сескелиг, ажы-төлүнүң өөредилгези эки.

Алдыйма КУНАА-СПИРИП.
СЭКП Тес-Хем райкомунуң килдис эргелекчизи.

Школа реформазы—боттаныышкында

ИДЕГЕЛ БАР

Улуг-Хем районда Торгалыг ортумак школазы бо чылын 60 харлаар. Бо алдарлыг юбилейге белек кылдыр «Күш-ажылдың хосту» совхозта «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң дугаары 18 КМК-зы тууйбудан чаа школа тудуун эгелээн. Бистиң эрги школавыс чанында тудуг кранын согунун өрү айыткаш турупкан. Тудуунга 1.6 миллион рубль чарыгдаттынар чаа школавыс ажыглалга келир чылын кирер ужурлуг. Социал айтырыгларга хамаарылганы үндезинин-биле өскерткен бо шагда чаа школаның ажыглалга ойшаанда кирериңге дыка идегеп тур бис. Башкылар коллективи чогаадыкчы планнарын база ажыглалга кирер чаа школа-биле холбап турар.

Амгы үеде бистиң эрги школавыста 436 өөреникчи ийи эззлчегде кичээлдеп турар. Ниитизи-биле 19 класс-комплект бар, өөреникчилерге быжыг болгаш ханы билиглерни бээр дээш 32 кижиден тургустунган башкылар коллективи дээмниг ажылда хаара туттунган. Спорт залы-даа, интернат-даа чок бис. 5 харлыгларывыс ангы черде эзлчежип өөренип турар. Күш-культура кичээлдерин кышкы үеде школаның коридорунгадаа эрттирер-дир бис. Мынчап кээрге чээрби чыл чедир плчинап келген школа тудуунун ажыглалга кирерин өөреникчилерниң-даа, башкыларның-даа кайы хире четтикпейн манап турарын билдине бээр.

Школа тудуунда ажылдарның канчаар чоруп турарын хүннүң-не көөр-дүр мен. Дыка-ла шүшпек. Мынчаар тудуг чорудар чүве болза, бо беш чылда оон ажыглалга кирериңге идегээн херек чок ышкаш. Ынчалза-даа тудугжулар кран кылаштаар орук болу бээрге, ажыл шуудай бээр деп бүзүредип тур. Бо кижиден хамааржыр чүве болза, башкыларны, өөреникчилерни эвилелдээш, кежээлерде аңаа ажылдап тургу дег.

Часкы каникулдар үезинде бистиң школавыстың өөреникчилери тудугжуларга шыдаар шаа-биле дузаазын кадар. А чайын бо школа тудуу үстүкү класстарның өөреникчилериниң бешки ажылчы уддуку апаар. Совхозтуң дирекциязы база школа тудуунга дузалаарын аазаан. Шак мынчаар бүгү чонну бээр хаара тудар болза, школавыс 1990 чылдың сентябрь 1-де өөреникчилерни хүлээп алыр.

Чаа школаны 624 олуттуг кылдыр санап каан. Спорт залдыг, столоваялыг болурундан аңгыда, бүгү эртемнерниң кабинет системазы-биле өөредир аргалыг апаар. Эрги школавыска уруглар садиги, музыка школазы, интернат турар.

Районнуң үөчүн школаларының бирээзи болур Торгалыг ортумак школазында башкылар коллективи улус өөредиглгезиниң мурнунда турар нарын айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээринге кириржирлер.

Николай КОМБУЙ-ООЛ.
Школа директору.

ОРУС ДЫЛДЫ ХАНЫ ӨӨРЕНИР

Бо өөредилге чылының эгезинде орус дылды ханы өөренириниң клазын Торгалыг ортумак школазынга ажытканы бүдүн районда чаа чүүл болган. Эгезинде өөреникчилерниң боттары-биле, оларның ада-иелери-биле беседалажыышкыннарны чоруткан. Школада чедиги класстарның саны үш. Орус дылды ханы өөренириниң 7 «а» клазынга ол үш класстардан күзелиг 24 кижи илереткен. Тыва өөреникчилерниң аразында бурят-даа, орус-даа оолдар бар.

Аңаа чедиги класстар-биле бистиң ылгалывыс — неделяда орус дыл кичээли бир шак артык, факультативтиг кичээлдер база бар. Орус дылды ханы өөренириңге бистиң школачыларывыстың сонуургалы улуг болган. 7 «в» класстың өөреникчизи Аляна Данзы-Белектиң орус дылга билии кошкак турган, ынчалза-даа оон күзелин барымдаалап, бо бөлүкке хүлээп алдывыс. Ам Алинаның билии чоорту быжыгып орар апарган.

Кандыг-бир эртемни ханы өөренириниң тускай программазы чок болганда, башкы кижи янзы-бүрү аргаларны ажыглаар. Чижээ, «Справочник для учащихся» деп кашпом тып алган кижи мен, ону аажок ажыглап тур бис. Ынчалза-даа оларның саны бар өөреникчилеривиске 3—4 катап эвээш. Орус школаның чедиги класстарының өөредилге номнарынче база кирдивис. Эгезинде элээн белеткелдиг турган өөреникчилерниң ону шиңгээдип алыры багай эвес. Оон аңгыда литератураның теориязын болгаш даштыкы авторларның чогаалдарын база өөренип кириптивис.

Орус дылды ханы өөредириниң бир сорулгазы — орус дыл башкылаар өөреникчилерни амдыгааштан белеткээри болур. 7 «а» класстың 24 өөреникчизи дөгере кайын орус дыл башкылары болур ийик, ынчалза-даа олар ам бо хүннерде безин орус дыл кыдырааштарын хынаарын херек кырында кыла берген. 9—10 класстарга баргаш, олар кичээл эрттирериниң чамдык хевирлерин база өөрени бээр.

Тус черниң үндезин чурттакчыларындан боттуң кадрларын белеткээр ажылдың эгезин мынчаар салдынган. Кызылдың педагогика институдунда мээң доозукчуларым Айлаң Самбыл биле Ульяна Түлүш дөрткү курста өөренип турар. Олар бистиңге биология болгаш орус дыл башкылары болуп чедип кээр.

Солуннар, радио болгаш телевидениениң бистиң амыдыралывысче ханылап киргени-биле кады амгы салгалдың орус дылды шиңгээдип алыры дүрген апарган. Ынчангаш бөгүн национал школаларга мурнунда номнарның катап үндүрүлгези болур өөредилге номнарын 1985 чылда парлаалы ам эргижирээн. Национал школаларга орус дылды өөренириниң чаа программазы болгаш ному херек апарган.

Чамдык эртемнерни ханы өөренириниң класстарын Кызыл школаларында база ажыткан деп дыңнаан мен. Оларның-биле арга-дуржулга солушкан болза дээрге, сураадаа дыңналбас-тыр.

Республиканың аныяк туристер станциязының аазаашкынын бүзүрээш, өөреникчилеримге часкы дыштаныышка үезинде Москва хоорай барып, ында Ломоносов аттыг университетте бистиң школавыстың доозукчузу-биле ужуражырын аазаан мен. Ам бодап орарымга, ол болдунмас хире: станция ол дугайында сөс эптестей берди. Чайгы үеде-даа болза ырак-узак үнүүшкүннер өөреникчилерниң билиин алгыдып, өөренип турар орус дылывысты быжыглаарынга дузалаар ийик.

Нина МОНГУШ.
Торгалыг школазының башкызы.

ЧУРУКТА: орус дыл кичээли.
Матвей БЕЛЕКЧИНИН фотозу.

КАДЫКШЫЛ ЧАЯАКЧЫЛАРЫ

•Чагаалар допчулалы•

Чонунуң кадыкшылының камгалалында турар бистиң эмчилеривистиң ажылы каш дакпыр харысалгалыг. Эмчиниң ачы-дузазы арган болгаш озал-ондакка, айыыл-халапка таварышканнарга хензиг-даа соңгаарладыышкын чокка — минутадан минута чедир — ол хире дүрген херегленнер. Янзы-бүрү таварылгаларда кижилерге чедирген ачы-буяны дээш кадыкшылдың чаяакчылары — эмчилерге эргим, чылыг сестерни сөглеп турар авторларның чагаалары редакцияның почтазында база хөй. Ол черле эки, өөрүнчүг чүүл-дүр. Моон адаанда допчулалга оларның ол чагааларының утказы-биле каксы-даа бол таныжаалыңар.

Ажыл-херээнге харысалга чок, кижилерге каржы-хажагай, совет эмчи деп бедик адын чоргаарал-биле көөрүнүң улуу, ону кыдыра көөр бээр таварылгаларның дугайын редакцияга келген хомудалдыг чагаалар база херечилеп турар. Шак ындыг хомудалдар Чөөн-Хемчиктиң Бажын-Алаактан, Барыын-Хемчиктиң Шекпээрден, Кызыл-Мажалыктан, Улуг-Хемниң Хайыракандан, Кызыл районнуң Кур-Чердеп келгилээн. Оларның дугайын амдыызында бо допчулалга кирбес бис.

Кезер эмчилерге өөрүп четтиргенин илереткен чагаалар бо удаада черле хөй болган. Ылангыя Барыын-Хемчиктиң кезер эмчилериңге берге байдалдар үезинде таваржып, янзы-бүрү аар кестирипкиннер үезинде буянныг холдары-биле ачы-дузазын чедирген эмчилерге сеткилиниң ханызындан четтиргенин илередип, чедишкиннерин күзеп турар чагааларының аразында Өвүрнүн Торгалыгдан башкы Валерий Саяпның чагаазы бар. Барыын-Хемчикте төреддериңге чорааш, берге байдалга таварышкаш эмчилер Олег Петрович, Ольга Ивановна Сажиннерге (өг-бүле) кестиргеш, сегип кадыкшаан. Ол-ла Ольга Ивановнага база Тамара Станиславовна Чижевскаяга буянныг ачы-дузазы дээш четтиргенин илередип, ол ышкаш кезер эмчи сестразы Тамара Салчаковна Сандаанның чымчак холунуң ачызында кадыкшыы дүргеп экижээнин Ак-Довуракта Айлана Хомушку, Чечек Ооржак олар илереткен. Бай-Тайганың Кара-Хөлден Х. Допчун-оол Ак-Довуракты кезер эмчилериңге байыр чедирип, буянныг херээнге чедишкиннерин күзээн. Ол база-ла аңаа эрткен чылдың төнчүзүнде айыылга таварышкаш, кестирип эмнеткен.

Кызыл-Мажалыктың № 1 школазында оңгу классчы Алевтина Кара-Сал республиканың туберкулёзка удур диспансериңге кестирип, үш ай эмнеткеш, кадык экижээн. Ол дээрге Валерий Константинович Шаталов ышкаш чиик холдуг кезер эмчи база оон өөрү эмчилер, сестралар, санитаркаларның бир демниг буянныг ажылының ачызы-дыр.

Каа-Хем районнуң Сарыг-Септе чурттап турар Матрёна Семёновна Тёкина бо чылдың эгезинде тапты-ла 78 харлап чоруй аар аараан. Кырганның амы-тынын кезер эмчилер Саная Сандаковна Маадыр-оол, аныяк эмчи Игорь Николаевич Катренко олар камгалап алганнар. Сестра Дина Монгушка санитарка Любовь Монгушка болгаш шупту эмчилерге өөрүшкүзүн илередиптээн, «кырган назынымда ам-даа бичии чурттаар-дыр мен» деп сеткил ханып, чоргаарланып орар.

Улуг-Хемден бөлүк авторлар Ирина Ондар, Галина Донгак, Лодай Өшкү-Саар, Софья Ламажап олардан эмчиге четтиргенин илереткен чагаа келген. Олар чаңгыс чер-чурттуг эмчи Анатай (Шагаан-Арыгда) Андреевна Дапзының эмчи ажылынга бердингенин, арга-сүмелиин, үе-шагын харамнанмазын мактап бижээн. Ол кулак эмчизинде часкаан ажылдап, кара эртенден кежээге чедир келген аарыг кижилерни хүлээп ап турар. Чамдыкта ону «хөй кижи хүлээп ап турар сен» дээш чемелей-даа бээр, ынчалза-даа аарыг улусту кээргээр сеткил-биле көөр аныяк эмчи өскээр кылып шыдавас. Ол эмчи хүлээлгезин бора будуп күүседип чаңчыкпаан. Ёзулуг эмчи ындыг болур ужурлуг-даа.

Эмчи кижиге аарыг улустуң мактадып дыңнаарындан артык чүве чок. Аарыг улустуң өөрүп четтиргени оларга ёзулуг шаңнал ол.

Бопуймаа ДИРЧИН.

БАЖЫҢНАР ТАР-ДАА БОЛЗА...

Районнуң уруглар библиотеказының эргелекчизи Н. К. Чооду республиканың уруглар библиотекаларының аразында калбарган социалистиг маргылдааның тиилекчизи болуп, республика чемпионунуң лентазын алган.

Районда шупту дооскан тускай эртемниг 15 специалист ажылдап турар. Оларның иштинден 5-и дээди, арткаңнары дооскан ортумак эртемниг. Билиин улам бедидип, үш специалист бот-өөредилге-биле культура институттарында өөренип турар. Ийи библиотекарь культура килдизиниң эргелекчизинче, кедээ Совет даргазынга депшээн. 1988 чылдың түңнели-биле төпчүткен библиотека системазының Чаа-Суурда филиалы тиилекчи болган. Эргелекчизи Ч. Д. Хертек өртектиг бараан база хүндүлел бижик-биле шаңнаткан болгаш районнуң хүндүлел самбыразында чуруу кирген.

Район библиотеказының килдистериниң улуг библиотекарьлары номчукчуларга чаа ажылдарны нептередип турар. Улуг библиотекарь А. М. Дапыктың организастааны «Прометей» клуву школада ажыттынган. Библиографтың эрттирип турары «Специалистер хүнү» тускай программа-биле эртип турар.

Библиотекарьларның бир чугула сорулгазы специалистерниң билиг-мергежилин бедидериңге дузалап, чаа чүүлдерни сайгарып чугааажыры болгаш чаа номнарның кыска допчулалын тайылбырлап бээри болур. Бо ажыл РАУК № 1, 2 ясли-сад, культура килдизиниң специалистериңге эртки лээн.

Кедээ филиалдарынга боттут дузаны килдистер эргелекчилери чедирип турар. Бистиң ажылывыста четпестер болгаш шаптараазыннар база бар. Район библиотеказы клубтуң методистер өрээлинде, ном фондузу хөйүбиле пемежип турар болгаш номчукчулар холундан келген номнарны сыцырып салыр арга чок болуп турар. Килдис эргелекчилери таарымча чок аңгы борбак бажыңда болгаш бичии библиотекада сыныңмардажып орар. Ужурунда килдисте библиотека-биле тудуш өрээлдиг болгаш аңгы фондулуг база тускай номчулга залдыг, харын-даа фондунуң чартыы ол залга турар ужурлуг.

Райкүүскомга болгаш партия райкомунга чедир хөй чылдарда бо айтырыгны тургузуп келген бис. Ынчалзадаа дуза кадып, кандыг-даа хемчеглер алдайн келген.

Чырык, делгем чаа библиотеканы дараазында 5 чыл дургузунда идегеп манап турар бис. Районнуң удуртур албан черлери болгаш хөй-ниити организацияларының-биле бир демниг ажылдаар болзувусса, моон-даа хөй номчукчуларны библиотекаже хаара тудуп алырының аргалары бар.

Алевтина САТ.
Өвүр районнуң төпчүткен библиотека системазының улуг библиографы.

ЭСКЕРТИНМЕС ИШТЕ КИЖИ

Хандагайтының № 2 уруглар садында бичии чаштарның тодуу, каазы, өөрүшкүзүнда ажыл-агый эргелекчизи Серемаа Дамдыновна Салчактың ажыл-ижинден улуг хамаарылгалыг. Оон эскертинмес ижи бичии чаштарга буянны берип турарынга ол сеткилинден чоргаарланып чоруур.

Ол 1963 чылда Кызылдың садыг училищезин дооскаш, садыгжылап ажылдап турда, чаа уруглар сады ажыттынарга, аңаа ажыл-агый эргелекчизинге ажылдаары-биле чалаап, Серемаа Дамдыновна аңаа 16 чыл иштинде үзүктел чок ажылдап келген. Оон бичии чаштарның ижер-чиир аъш-чемиңден эгелээш, шутлак-дежээ, оттулар хөмүрдажынга чедир харылаар ажылы-ла хөй. Аъш-чемниң, оттулар чүүлдүн чогуур курлавырын тургузары белен эвес.

— Мээң бо ажылымны чамдык кижилер чиик деп бодаар. Бо чылдарның иштинде бичии чаштарның чиир чемин чайын бичии тергеге, кыжын чадаг-шанакка райондан бодум сөөртүп келдим. Бисте быжыглаан транспорт бар эвес. Ол-ла чылдар иштинде та чеже тонна хөмүрнү дүжүр эптим ыйнаан. Девискээриниң арыг-силиин, ногаанчыдылгазы база мээң ажылымдан дорт хамаарылгалыг. Ажылымга пат чаңчыгып калган мен, ам бодаарымга, моон эки ажыл чок ышкаш —деп, ол чугаалады.

Серемаа Дамдыновна хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турар. Ол Өвүр район Совединиң депутаты. Ында план-бюджет талазы-биле доктаамал комиссияның кежигүнү. Ол соңгукчулары-биле доктаамал ужуражып, оларның берген чагыгларының күүселдезиниң дугайында отчёдун берип турар. Соңгукчулар Василий Айыжы, Артас-оол Хертек, Маадыр-оол Монгуш оларның чурттап турар бажыңнарынга капитал септелге кылыр, Степан Тюлюштүң уруун ясликке тургузар дээн. Маадыр-оол Монгуштуң хууда бажың тудуп алыры-биле чээли дилээн чагыгларын күүседириңге депутат Серемаа Дамдыновна чүткүлдүг чоруун көргүзүп, оларны шиитпирлеп шыдаан. Соңгукчуларының бажыңнарынга телефон кииртир чагыг база күүсеттинерниң кырында келген. Кудумчуда кабель шөйдүнген. Хандагайты суурга 140 оруннуг ясли-сад тудуунуң дугайында чагыг 1990 чылда база боттаныр, оон тудуун эгелээр.

— Мээң округумда 52 соңгукчу, 46 өөреникчи, школа назыны четпээн 32 уруглар бар. Оларның ажыл-ижи, өөредилгези, амыдыралы-биле хүн бүрү тудуш харылзаалыг ажылдап турар мен— деп, Серемаа Дамдыновна чугаазын доосту.

Танов МОНГУШ.
Өвүр район.

АЧЫР-ДАЧЫР ТУТЧУП ТУРДА

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Чола Допур-оолович Монгуш аттыг кубок дээш спортчу маргылдааларны Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажы суурга эрткен дыштаныр хүннерде бир дугаар эрттирген. Аңаа Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызыл районнардан 117 мөге, районнуң суурларындан эр улустуң беш, хераажен улустуң беш шыдыраачы командалары, хол бөмбүүнге Чадаанның болгаш совхозтарның шилиттинген командалары күжүн шенешкен.

Бир дугаар эртип турар спортту байырлалдың ажыдыышкынынга СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Н. Ф. Монгуш, аныяктарның дагдыныкчызы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Ч. Д. Монгуш киришкен.

Баштайгы хүнде Культура бажыңының сценазынга мөгелериниң дензи аайы-биле хүрежиин дөрт чадага, хол бөмбүүн школаның спорт залынга, шыдыраазы кедээ Совет күүскомунга организастап эрттирген. Маргылдаалар ол хүн доозулбаан. Ынчалза-даа спортчуларның-даа, көрүкчүлерниң-даа туруп шылааны билдинмээн, харын-даа Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң «Хүреш» агитбригадазының киржикчилери-биле ужуражылгага болгаш оларның концертин көөрү-биле Культура бажыңын долдур чыглып келген.

«Хүреш» агитбригаданың удуртукчузу В. С. Биче-оол спорттуң аңгы-аңгы хевирлериниң талазы-биле тайылбыр ажылын чорудуп турарын, фермалар, бригада төптеринге спортчу инструкторларга практиктиг болгаш теоретиктиг дузаны чедирип турарын чугаалааш, амгы үениң кол сорулгаларының дугайын айтып, агитбригаданың ажылхерээн чыылганнарга таныштырган. Тыва хүрештиң чаңчылдарын чугаалап турда Радик Намажап, Урал-оол Донгак ёзулалдарын, хүрештиң аңгы-аңгы аргаларын хевис кырынга көргүскен. Самбо хүрештиң аргаларын Андрей, Михаил Донгактар, хостуг хүрешке аңгы-аңгы аргаларны Алим Ендан, Херел Кожаапай көргүскеннер. «Дөге-Баарының» аялгазы-биле агитбригада концертти эгелээн. Боттывыңгыр композитор Б. М. Кенештиң ырларын, Н. О. Хайдап-оолдуң таңпызын болгаш өске-даа күүселделерни чоп магадаан. Концерт соонда шыдыраага бирги разрядчы В. А. Бузыкаев хары угда хөй шыдыраачылар-биле эш хуу ужуражылганы эрттирген. Ол ужуражылганы таңпы кежээаи-биле дооскан.

Дензи аайы-биле хүреш улуг-хүнде уламчылаан. Аңаа ачыр-дачыр тутчуп тургаш, 57 килограммдан өрү дензизге Өнер-оол Ондар (Баян-Тала), 64 килограммга чедир дензизге Куулар Кушкаш-оол (Шеми), 72 килограммга Вячеслав Ондар (Хөндергей) аар дензизге Владимир Монгуш (Шамбалыг) чемпионнаан.

Спортчу байырлалдың түннели кылдыр хүннүң ийиги чартыында алдан дөрт мөгениң хүрежин организастаан. Эгелеп чору аныяк шүлүкчү Александр Шагжы тыва хүреш дугайында шүлүктерин микрофонга номчуптарга, алыш часкаашкыны үргүлчүлеп, мөгелерниң хөй аъды кедүрлүп, сыгыт, хөгжүмнүң үделгези-биле дээриглей девип, ачыр-дачыр тутчуп турда, мөгелерниң аразындан кандыг мөгениң шүглүп үнериин көрүкчүлер сагыш аарып көрүп турду. Түңнелинде «Шамбалыг» совхозтуң мөгези Владимир Монгуш шүүлген, а Чыраа-Бажының мөгези Анатолий Куулар үжүүрлешкен. Шыдыраага эр улус аразынга бирги черни Чыраа-Бажының, хераажен улус аразынга Шеминиң командалары ээлээн. Хууда бирги черниң шаңналын Шеминиң шыдыраачылары Кызыл-оол Люда, Айланмаа Сат чаалап алганнар.

Ниитизи-биле команда аайы-биле бирги черни чаалап алган Чыраа-Бажының командазынга кубок арткан. Ийиги, үшкү черниң шаңналынга Шеми, Бажын-Алаак суурларының командалары төлептиг болган. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Ч. Д. Монгуш бодунуң дензизинге чемпион болган мөгелерге болгаш алдан дөрт мөгениң хүрежинге шүүлген мөге Владимир Монгушка чемпион лентаны баглап, шаңналды тывыскан. Бо эрткен маргылдааны эрттирериңге Чыраа-Бажы кедээ Совединиң күүскому, суурда херааженнер чөвүлели аалчыларны болгаш спортчуларны уткуп, хүлээп алырынга үлүүн киирип, багай эвес белеткелди чоруткан.

Дараазында чылдарда маргылдааны республика чергелиг эрттирерин совхозтуң удуртукчулары болгаш районнуң спорт комитеди планнаан.

Вячеслав МОНГУШ.

СПОРТ

КУБОК ДЭЭШ

Совет Эвилелиниң Маадыры И. В. Брагин аттыг кубок дээш хол бөмбүүнге районнуң он тоску маргылдаазы дыштаныр хүннерде Бүрен-Хем суурга болуп эрткен. Аңаа районнуң, Кызыл хоорайдан болгаш чоок-кавыда районнардан эр улустуң 15, хераажен улустуң 12 командазы киришкен.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаанын түңнелинде Сарыг-Сеп суурнуң эр улус командазы бирги черни, ийиги черни «Совет Тыва», үшкүзүн СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң командалары ээлээн. Херааженнер аразынга бирги черни Бүрен-Хем суурнуң спортчулары чаалап алган. Ийигизин «Енисей» совхозтуң, үшкү черни Бүрен-Хем ортумак школазының командалары тус-туста ээлээн.

Маргылдааларның түңнелинде шыырак ойнакчыларны база илереткен. «Эң эки халдакчы» деп шаңналга Александр Донгак, Лариса Белекпен, «эң эки камгалакчы» деп шаңналга Анатолий Легба, (Ильинка суур), Рита Ооржак (Кундустуг суур) олар төлептиг болганнар.

Мерген ОНДАР.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 3-4 фильмнери. 10.50—Медээлер. 11.00 — «Ырлавайн барып шыдавас мен». Очерк-концерт. 11.35 — «Володяның амыдыралы». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 13.45 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер. 14.30 — Мультфильмнер. 15.05 — Медээлер. 15.20 — Соңгуладаларга уткуштур. 15.30 — Фестивальдың демдектери. Бот-тывынтыр уран чүүл чогаадылгазының III бүгү-эвилел фестивалының дугайында. 16.00— Совет Армияның А. В. Александров аттыг академиктиг ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 16.55 — Е. Носов. «Тиилелгениң кызыл арагазы». 17.55 — Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү. ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол штабының начальниги генерал-полковник М. А. Моисеевтиң чугаазы. 18.10 — «Эрге-чаргырганы— Советтерге». 18.40 Бөгүн делегейде. 18.55 — К. Варшенкиниң база Я. Френкельдиң ырлары база романстары. 19.45 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгуладаларга уткуштур. 21.45 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 22.45 — Бөгүн делегейде. 23.00 — 00.30 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Эстафета 4х5. Херээженнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 —М. Горький. «Хартыга дугайында ыр». «Буревестник дугайында ыр». 9.05 — Испан дыл. 10.05 —ПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Дириг амытаннар оранын канчаар сайзырап келгенил. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. Хемирикчилер болгаш койгуннар. 11.05 — Испан дыл. 12.05 —Соңгу чүк фольдунуң ансамблиниң концерти. 13.15 —Медээлер. 13.25 —Чурукчулар дугайында рассказтар. ССРЭ-ниң улустуң чурукчузу А. Мыльников. 13.55 — А. Дударев — «Аңаа солдаттар». Белоруссияның Я. Купала аттыг күрүнениң академиктиг театрының фильм-шиизи. 16.10 — «Көрүкчүлер чок концерт». 16.40 — Медээлер. 16.50 —Баскетбол. АКШ-тың чемпионады. 17.50— Мультфильмнер.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Аъш-чем программазы— бүгү чоннуң херээ». «Ажылчын контроль». 18.50 — Медээлер. 19.00 — «Элээди болгаш хоойлу». Хар-палы четпээннер-биле ажылдап турар эрге-хоойлу камгалал органнарының ажылдакчылары-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Чөөн Сибирь» 20.30 —Спорт болгаш кижи. Владимир Сальников. 21.00 — «Үе». 21.35—Соңгуладаларга уткуштур. 21.45 — 00.50 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп бүгү-эвилел телеконкурзу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 —Хаак спорту. Трамплинден турааштыышкыннар. 18.55 — «Демир чаашкын». Уран-чечен фильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«ПАПЫРАЛ»: «Регтайм» 9.30, 12.20, 17.20, «Заклятие долины змей» 15.10, 20.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Секрет фирмы» 14.00, 17.40, 19.30, «Мультсборник № 47» 10.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 159» 9.30, «Алеша Птицын вырабатывает характер» 11.00, 13.10, «Игла» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Осознание» 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Камила» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

агаар

Республиканга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 33—38, чамдык черлерге 24—29, хүнүнге 16—21, чамдык черлерге 8—13 градус соок.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 36—38, хүнүнге 18—20 градус соок. Автоорукларга кестуру экн.»

«Шын» солунну чагыдып алыңар

1989 чылда «Шын» солунга чагылганарны үзүктелдирбес дизинерзе, амдыгааштан эгелээш солунну чагыдып алырынче далажыңар. Чагыдылганы «Союзпечать» черлеринге, почта салбырларынга, ажылдап азы өөренип турар черлериниң аайы-биле хөй-ниити тарадыкчыларынга чагыдып ап болур.

«Шын» солуннуң чылда өртээ — 7 рубль 80 көпеек, чартык чылда—3 рубль 90 көпеек.

1989 чылдың февраль 26-да (воскресенье) СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 14 шакта «СЭКП-ниң амгы үелеги политиказында социал чептүг чоруктуң айтырыглары» деп темага лекция болур.

Лекцияны «Билиг» ниитилелиниң Новосибирск организациязының лектору Н. С. Соболев кылыр. Бүгү кижилерни чалап тур.

Улуг орус композитор Модест Петрович Мусоргскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл оюнга тураскааткан байырлыг концерт болурун Тыва АССР-ниң музыка ниитилели чарлап тур.

Концерт уран чүүл училищезинге март 22-де 18 шак 30 минутада эгелээр.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-82; 3-36-25;
◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
◆ пропаганда килдизи — 3-34-57;
◆ культура килдизи— 3-39-15;
◆ информация килдизи — 3-37-11;
◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ очулга килдизи — 3-34-93;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ солун келбейн барганда — 2-32-73-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга аназы

Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 247. ТС—00246.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 24 пятница № 47 (13947)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

АЖЫЛ-АГЫЙНЫ АЖЫКТЫГ ЧОРУДАР, БЕДИК ТҮҢНЕЛДИ ЧЕДИП АЛЫР

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Украинада чоруп турары

ДОНЕЦК, февраль 22. (СЭТА-нын тускай корр.). СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Киевтен Донецкиде чеде берген.

Донбасс—чурттуң улуг үлетпүрлүг төптерниң бирээзи. Бүгү чуртта казып тып турар хөмүр-даштың сестиң бир кезиин, бүдүрүп турар канның чедииниң бир, прокаттың—алдының бир, янзы-бүрү каң хоолайларның оннуң бир кезиин Донбасс берип турар. Кедээ ажыл-агыйда болгаш ескеле-да адырларда эки көргүзүглер чедип алдынып турар.

Аэропорттан хоорайже чоруткан орукка М. С. Горбачевтуң чон-биле баштайгы ужуражыышкыны Артём аттыг кудумчуга болган. В. И. Ленинниң адып эдилээн шөлде Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң үндезилекчизиниң тураскаалынга М. С. Горбачев биле Р. М. Горбачева чечектерни салган. Ооң соонда ол-ла шөлге шахтёрлар, студентилер, ажылчыннар, өг-бүле ээлери болгаш хоочуннар-биле беседа эгелээн.

Донецк областы эки билир мен деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Үргүлчү ногаан чырдар, янзы-бүрү чечектер тараан чараш хоорайны дыка сонуургап чоруур мен. Силерниң чериңер кончуг ниит болгаш бүгү чүве хүнге дорааннда өрттендир чидиртип каар болгай, ынчаарга Донецк кезээде ногаан турар. Хоорайда суг четчип турар бе?

Үннер: Чечектер суггарарынга четчип турар...

М. С. Горбачев: А бажыңнарга, үстүкү каъттарга? Донецкиде суг каналы туттунуп турар бе?

Үн: Ам-даа туттунуп турар, Михаил Сергеевич.

М. С. Горбачев: Шахтёрларны магадаар кижи мен. Топтуг, дорт болгаш ажык чон. Кандыг чурттап тур силер? Сөөлгү катап силерге он ийи чыл бурунгаар чораан боор мен. Ам ногаа четчип турар бе?

Үн: Бар, бар!

М. С. Горбачев Донецкиниң чериңде эде тургустунуушкунуң кандыг янзылыг чоруп турарын сонуургап, күш-ажылдың деңнилгелиг хевирлери—бот-орулга-чарылгазың, бот-акшаланыышкынның кандыг шиңгээттинип турарын, тус-тус бүдүрүлгелерниң деңнелинде экономиктиг харылзааларның кандыг янзылыг быжыгып, күш-ажылчы коллективтер дугайында хоойлунуң канчаар боттанып турарын айтырып турган.

Донбасстың хөмүр-даш үлетпүрүн улам хөгжүдериниң чутулазын, чаа шахталарны тударын ажылчыннар чугаалап турган, чүге дээрге ол девискээрде одаар чүүлдүң курлавыры ам-даа хөй боор турар. Ажылдап турар хөмүр-даш бүдүрүлгелерин чаартырын дүргедедирин база шахтёр мергежилдиң ат-алдарын көдүрерин кижилер саналдап турган, чүге дээрге хөй-хөй аныяк кижилер янзы-бүрү кооперативтерже чоруп турар апарган. Геологтуг байдалдарның бир янзы апарганындан шахтёрларның күш-ажылы аар апарган, а чаа техника чедишпейн турар. Чуртталга туруунуң айтырыы ам-даа нарын боор артпышаан. Дузалал ажыл-агыйларның четкизин калбартыры негеттинип турар.

Украинаның ажылчы чону-биле ужуражылгаларын «Время» программазын дамчыштыр дамчыдып турар болгай, бистиң бо беседавысты ССРЭ-ниң хөмүр-даш үлетпүр министри М. И. Щадов база дыңнап көре бээр боор, ол —шахтёр дадыгыышкынныг, ажыл-херекчи кижи деп, М. С. Горбачев чугаалаан.

Чугаа солуп болгаш ажыт-чажыт чок боор турган. Аңаа кирижип турган кижи бүрүзү чүве чугаалаарын күзеп, бодунуң санал-оналын илередирин бодап турган. Ындыг бодадыг турган бир херээжен кижини эскерип каап, М. С. Горбачев аңаа айтырыг салган:

— Силер чүнү чугаалаксап тур силер?

— Мени Екатерина Егоровна Долганюк дээр. Силерге улуу-биле өөрүп четтирдим. Пенсия ап турар мен, меңээ черни база берди. Доннуң черинде чүгле хөмүр-даш бар эвес, айыраң чечектер база үнүп турар, көрүп көрүнерден, кайы хире чараш-тыр! Эде тургустунмас, амыдырал экижиттинмес дээрзи шын эвес.

Беседаны доозуп тура, М. С. Горбачев эде тургустунуушкунуң кол шимчедикчи күжү —ажылчып аңгы деп демдеглээн. Ажылчыннар-биле сүмележип, оларның энергиязынга болгаш деткимчезинге даянып алгаш, партия чурттуң, бүгү совет улустуң эрге-ажыынга дүүштүр ниитилелди чаартыр херекти улам бурунгаарладыр.

«Донецкгормаш» бүдүрүлге каттыжыышкынның адрези бүгү чурттуң шахтёрларынга билдингир. Ол бүдүрүлгениң продукциязын барык шахта, разрез, рудник, карьер бүрүзүнде ажыглап турар. Ол техниканың барык 85 хуузу делегейниң бедик стандарттарының деңнелинде. Даштыкыже үндүр садып турар продукциязының доктаамал боор турар ужуру база ында. Бүдүрүлге черн эртем төптүг, күчүлүг бүдүрүлге баазалыг, тергиин кадрларлыг, ынчангаш бот-орулга-чарылганың байдалдарында улам бүзүрелдиг ажылдап турар.

Каттыжыышкынның экономиказында боттуг эде тургустунуушкунуң баштайгы түңнелдерниң дугайын М. С. Горбачевка чиигине директор В. Ф. Осьмерик чугаалап берген. Хөй-ле чүүлдер көскүзү-биле эки талаже өскерлип тур деп, ол чугаалаан. Кол-ла чүве — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өскени, продукцияның бот-үнезиниң чиигээни, кижилерниң бүдүрүлгениң ээлери болу бергени.

Ынчалза-даа коллективте долу сеткил ханыышкын чок. Экономиктиг реформа тайгактап турар байдал бар. Чаңгыс чижек: каттыжыышкын эрткен чылын 11 миллион рубль арыг орулганы алган, а бодунуң хууда херегледингe чүгле 4,5 миллион рубльди арттырып алган. Бот-орулга-чарылга дээрге бот-орулга-чарылга-ла болгай, ынчалза-даа ооң чанында саң-хөө төлүгдүлгезиниң эрги системазы артып калганы ол ышкажыл. Ындыг «кожа чуртталганың» амы-тынында бот-орулга-чарылганың ийиги модели безин ап шыдавас.

Каттыжыышкында хөгжүлдениң тодаргай программазы бар, ол Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуга даянып турар. Аңаа берген калбак эргелерни ажыглаарынга күш-ажылчы коллектив өөренип турар. Бо байдалдарда «үстүүртен» дужаар аргалар таарышпас. Машина тудукчулары бүдүрүлгениң үндезини-биле чаартырынга эргежок чугула валюта ажылдап алыры-биле бодунуң даштыкы садыг фирмазын тургузарын шиитпирлээн.

М. С. Горбачев каттыжыышкын-биле таныжып ышаан, Украинаның Ленинчи комсомол аттыг машина тудуушкунунуң заводунга барып чораан. Каттыжыышкынның кол бүдүрүлгези — хөй каъттыг көдүртүр машиналарны, ортумак хемчээлдиг ротор комплекстерин, улуг вентиляторларны болгаш чүдүрер транспорт аймаан кылыр чуртта кара чаңгыс бүдүрүлге чери-дир.

Ажылчыннар-биле беседазының үезинде М. С. Горбачев бүдүрүлге айтырыгларын, ылаңгыя бот-орулга-чарылганы канчаар пептередип, керээ хүлээлгелериниң күүселдезин сонуургап көрген. Бүдүрүлгелер аразының экономиктиг харылзаалары болза күш-ажылчы коллективтерниң, оларның удуртукчуларының бот-боттарын билчиринге, бедик харыысалгалыынга үндезилээш боттанган турар ужурлуг деп онзалап демдеглээн.

Адырлар аразының институттарының сорулгаларын Михаил Сергеевич айтпышаан, олар бүдүрүлгениң эде тургустунуушкунунга дузалаар, эң чугула техниктиг, технологтуг айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг деп чугаалаан. Адырлар аразының эртемин бүдүрүлгелер ажылының тодаргай түңнелдери-биле холбаштырары чугула. Адырлар аразының чамдык институттары хөй чылдарда кандыг-даа продукцияны бербээн, эртемниң кандыг-даа чогаадылгазын кылбаан, а эртемденнерге болгаш специалистерге шалынны чогуур үезинде төлеп берип келген деп, ол чугаалаан. Ындыг байдалды бот-орулга-чарылганы, керээлиг харылзааларны шиңгээдирин дамчыштыр эдер херек.

Үн: Силерни эң-не күзелдиивис-биле манап турган бис, Михаил Сергеевич!

М. С. Горбачев: Ужуражып турарывыс бо-дур, харын.

Үн: Бистер эде тургустунуушкун дээш туржуп турар бис, ажыл-херек ам дээре чоруп турар. Кым бээлгүт ажылдап турар болдур —ол кижи дээре чурттап турар.

М. С. Горбачев: Шын-дыр, ол дээрге —кол чүүл-дүр. Бүгү чүве чөптүг-биле болур: амыдыралдың деңнели ажылдаанынга дүгжүр ужурлуг. А шынып чугаалаарга, үлетпүрге-даа, кедээге-даа ол принциптен дыка чайлап турган-дыр бис. Кижи бүрүзү, бүдүн коллектив ажылдап-ла шыдаар болза, ажылдап алзын.

Ажылчыннарның күш-ажыл байдалдарының дугайында, удуртукчулар биле харылзааларының дугайында М. С. Горбачев оларның-биле беседазының үезинде хандыр сонуургап айтырган болгаш кижилерни үнелээрде, хандыр шыны-биле болгаш тодаргай көөрүн сүмелээн. Садыг хандырылгазының талазы-биле четпестерниң дугайында, калбак хереглел бараанныарының чедишпейн турарының, ол айтырыгларны шиитпирлээр аргаларының дугайында база чугаа болган.

Хоорайның бир шөлүнде: скульптура бөлүүнүң төвүнде бүдүн хөмүр-дашты —чылыгның, чырыктың, амыдыралдың үнер дөзүн холунда тудуп алган шахтёрнуң тураскаалын Донецкиниң чурттакчылары ооң бир янзы хевирлиг тураскаалы кылдыр санап турарлар. Ынчаарга Донецкиниң хөмүрдежин казып тывары ындыг-ла белен эвес: хөмүр-даш казып алыр чер улам-на ханылап, ооң каъттары чуталап, эргижирээн шахталар капитал чаартылганы негеп турар. Ажыктыг болгаш ынаныштыг техника бригадаларда чедишпестей берген. Ындыг-даа болза, хөй коллективтер бүрүзү-ле дагжыларның чүткүлдүг күш-ажылының ачызында чылда 500 муң тонна олаар чүүлдү тып турар.

Эргелеп башкарылганың экономиктиг аргалары хөмүр-даш тывыкчылары улам-на идепкейлиг шиңгээдип ап турар. Экономиктиг методтарже шилчиишкин бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны адырга ниитизи-биле ажыглаар ырак-та мурнунда-ла эгелээн. Бот-орулга-чарылгалыг коллективтерде ажылдап турар кижилерниң саны чүгле сөөлгү чылдың дургузунда бээн ийи катап көвүдээн.

Ооң-биле чергелештир шиитпирлеттинмээн айтырыгларны дагжылар тодаргай билип турар, оларда ам-даа эвээш эвес бергелер бар. Эргежок чугула техниканы машина тудукчулары оларга чедир бербээн, а ындыг техника чокта амгы үеде хол чогу-биле демей. Дагжыларның он-он муң өг-бүлелери чаа квартиралары манап турар. Хөмүр-даштыг Донбасстың хереглелдеринге сагыш салыышкынның четпес болганы — ол бүгү таарымча чок байдалдарның чылдагааны болган. Ынчаарга Донбасстың күчүзү ыракта чедир ажыглаттынмаан, ынчангаш ооң хөгжүлдезинге чаа идиг бээри негеттинип турар. Хөмүр-даш үлетпүрүнүң Донецкиде кол девискээр эргелелинге бассейнниң дагжылары-биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкынының үезинде ол дугайында чугаа болган.

М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. В. Щербицкий, УССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. С. Шевченко, УССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол, Украинаның Компартиязының Донецк обкомунуң бирги секретары А. Я. Винник олар барып чорааннар.

М. С. Горбачев ол хүннүң кежээзинде Киевче дедир ээп келген.

ЭРТЕМНИҢ БОЛГАШ КУЛЬТУРАНЫҢ КҮЧҮЗҮН—НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНГА

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Львов хоорайның эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенциязының төлээлекчилери биле ужуражыышкыны

Украинаның эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенциязының төлээлекчилери-биле М. С. Горбачев Львов хоорайга февраль 21-де ужуражылганың дыңнаткан болган. Чоннуң эрге-ажыынга материалдыг, угаан-бодал, мөзү-шынарның үнелиг чүүлдерин, ооң иштинде культураның байлак эртинезин кадагалаарының болгаш ажыглаарының оруктарының дугайында айтырыгларның комплекстерин тода делгеренгей-биле чугаалажып көрген.

Ужуражылганы партия Львов обкомунуң бирги секретары Я. П. Погребняк ажыткан.

Бир-ле дугаарында УССР-ниң ЭА-зының барыын талазы эртем төвүнүң даргазы, УССР-ниң Эртемнер академиязының академиги Я. С. Подстригач чүве чугаалаан. ССРЭ-ниң составынга Совет Украина-биле Украинаның барыын областарының каттышканы төөгүлүг чөптүг чоруктуң тиилелгези деп адааш, ол болуушкунуң төөгүлүг улуг ужур-дузазын ол айыткан. Ооң политиктиг чугула ужур-дузазы бо хүнде улам илдендир.

Чартык чүс чыл мурнунда болган ол болуушкунуң түңнели кижилерниң амыдыралында социал болгаш экономиктиг чаартылгаларны болдурганын оратор демдеглээн. Амгы үеде Львовта академиктиг дөрт институт, дээди өөредилге черлери, адырлар институттарының салбырлары болгаш филиалдары ажылдап турарының дугайын ол чугаалаан.

Девискээрниң шиитпирлээр ужурлуг дыка хөй айтырыглары бүгү чурттуу-биле демей. Ынчалза-даа мында тускай онзагай чүүлдер бар. Чижээлээрге, суг курлавырларының ховары үлетпүр бүдүрүлгезиниң хөгжүдериниң аргаларын кызыгаарлап турар. Ынчалза-даа девискээрде ам безин химияның чээрби хире бүдүрүлгелери бар болуп турар.

Карпаттар амгы үеде экология талазы-биле чурттуң арыг дээн эвээш булуңнарының бирээзи болуп турарын оратор айыткан. Кижилерниң дыштанылга-кадыкшылынга Карпаттарның аргаларын бүгү чурттуң эрге-ажыынга ам-даа долузу-биле чедир ажыглавайн турар. Минералдыг суглардың үнүн чыдары элээн каш чүс аржааннарның он хире-ле хуузун ажыглап турар. Туризмниң, спорттуң чайгы болгаш кышкы хевирлериниң хөгжүдери — Карпаттарның девискээрин күрүне ёзузу-биле ажыглаарының аргалары бо-дур.

Львовтуң И. Франко аттыг күрүне университединиң ректору профессор В. П. Чугаев бодунуң чугаазынга мынча дээн:

— Мен база улуг салгалга хамааржыр кижи мен, Ада-чурттуң дайынынга киришкен мен. Ынчалза-даа аныяктар дугайын чугаалаар бодай-дыр мен. Бистиң университетте он ийи муң оолдар болгаш кыстар өөренип турар. Ол дээрге мээң ажы-төлүм-дүр. Чанывыста чээрби ажыг муң студентилер өөренип турар. Политехниктиг институт бар. Олар база-ла бистиң ажы-төлүвүс. Оларның-биле хүн бүрү харылзажып турар болгаш аныяктар база-ла эде тургустунуушкун дээш идепкейлиг туржуп турарын билир мен. Бис оларны бүгү талалыг деткиир ужурлуг бис. Бистиң ажы-төлүвүс, оларның уруг-лары дээш бистер чаалажып, чуртту катап тургускан болгай бис. Олар болза бистиң эде тургустунуушкунувус үезинде чаа ниитилелди тудуп тургузарлар. Силер, Михаил Сергеевич, ол аныяктарны хоорайның кудумчуларынга, оларның келир үеже чүткүлүн, энтузиазмын көрдүнер. Эде тургустунуушкун —ол дээрге аныяктарның практиктиг ажыл-херээ, олар делир черле барбас. Амгы үеде аныяк салгалдың бодаашкында, чаа бүгү чүүлдү хүлээп көөрүнде хайныштыкының эле тургустунуушкун болуп турар. Таңмалаттынган эрги чүүлдерден салталывыс ойталап турар, ону тедерип херек дээрзин билир. Бистер, хоочун салгал, ол талазы-биле аныяктарга дузалажыр ужурлуг бис.

Үш чүс чээрби сес чыл болган чурттуң эң хоочуннарының бирээзи — Львовтуң күрүне университединиң элээн каш чыл мурнунда студентилерниң чүгле 48 хуузун ниити чуртталга бажыңы-биле хандырган турганын оратор дыңнаткан. Амгы үеде партия обкомунуң комитединиң дузазы-биле студент бүрүзү общежитие-биле хандыртынган, харын мырыңай университетте өг-бүле бүрүзү аңгы өрээлдиг.

Эртемниң, эртемниң деңнилгезин бурунгаарлатырының, дээди өөредилге черин саналжылга техниказы-биле хандырарының эргежок чугулазынче кичээнгейни оратор углапдырган.

Дээди өөредилге чери — чүгле мергежил чедип алыр чери эвес, а культураның база төвү болуп турар деп, ол айыткан. Ынча деп алыр болза, университеттиң миллион томнуг библиотеказының ном шыгжамырының бирги ээлээнин тулуу чугула ужур-дузалыг болуп турар. Аңаа акша-херекгини дилеп тывары Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге белен эвес болганын билир бис. Номнар дээрге чоннуң улуг эртинези, ол дээрге бөгүн дириг бистерниң-биле чугаалажып, хөй-ле чүүлге өөредип турар эрткен-барган кижилерниң бодалы-дыр дээрзин билгеш, ол акша-херекгини тыпкан чүве. Бис амгы ажыл-үүлевиске, В. И. Ленинниң өөреткени ышкаш, базым бүрүзүнде опаарымчалыг чоруур, бис ей-тап базым херек дээрзин билип турар бис. Орта бис дузалаар бис. Эде тургустунуушкунга бодувустуң салыышкынывыс ындыг деп көрүп турар бис.

ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң Львов организациязының баштаар черинин даргазы, УССР-ниң урап чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, скульптор И. А. Садовский Львовтуң культура байлаан камныг камгалаарының эргежогунун дугайында чугаалаан. Хоорай болза төөгү талазы-биле байлак үнелиг чүүлдерлиг, эң ылаңгыя архитектураның хөй санның тураскаалдарлыг, бурун шагның дөрт муң иконаларлыг, ыяш скульптураларлыг болуп турарын барымдаалааш, Львовту бүгү-эвилел масштабтыг заповедник кылдыр чарлаарын ол саналдаан. Культураның ажылдакчылары-биле, бистерниң-биле, бо ужуражылга дээрге, чүгле Львовшинага, Украинага эвес, харын бүгү чуртка улуг болуушкун деп бодай-дыр мен деп, ол айыткан. Сагыш-сеткилдиң үнелиг чүүлдеринге кижилерни кижизидери — бистиң сорулгавыс. Бисте Украинада культураның материалдыг баазазынче улуг кичээнгейни салып турар. Чижээ, партия обкомунуң дузазы-биле бис бодувустуң областывыста областың «Культура» деп программазын ажылдап кылдывыс. Район бүрүзүнге ындыг программаны чогаадып кылыр. Бистер, культура ажылдакчылары, эде тургустунуушкунга бодувустуң киржилгевис ол болур деп көрүп турар бис.

Мээң бодап турарым-биле, ниитилел-биле чуртта эде тургустунуушкун идепкейлиг чоруп турар деп, Культураның совет фондузунуң Львов салбырының баштаар черинин даргазы, дузалал болгаш декорация урап чүүлүнүң институдунуң ректору, УССР-ниң улустуң чурукчузу Э. П. Мисько демдеглээн. Ону бис бүгү-ле чүүлдерден көрүп болур бис. Бистиң институдувусту тургусканы — бо база-ла эде тургустунуушкунуң херек кырында түңнели. Чер кырында бодунуң туружун кижи билири чугула, кайының уктаганын болгаш кайнаар бар чыдарын билири чугула. Ооң ачызында ол өске бүгү айтырыгларга хамаарылгазын бир янзы көөр. Ынчангаш ындыг турушту тодарадырынга культураның үнелиг чүүлдериниң салдары хөлчок улуг.

Сапалдакчы культураның материалдыг баазазын быжыглаарының айтырыгларынга доктааган. Эрткен чылдарда Львовка чаңгыс-даа концерт залы, театр туттпаан. А хоорайда материалдыг деткимчени хереглеп турар элээн улуг чогаадыкчы күштер бар.

Тус черниң «Жовтень» журналының кол редактору, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаты, чогаалчы **Роман Федорив** бодунуң чугаазын украин дылдың күрүне дылы болурунга тураскааткан.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Львов хоорай чөвүлелиниң даргазы, Совет Эвилелиниң Маадыры Д. Г. Бачинский совет күрүнениң делегейге боо-чепсекти дүжүрери дээш чорудуп турар улуг ажылы дээш, Афганистанның парып айтырыын шиитпирлээни дээш өөрүп четтиргенин М. С. Горбачевка, бүгү совет удуртулгага чүректиң ханызындан илереткен. Эрткен дайынга бодум киришкен мен, ол кижилерни кайы хире качыгдалга чедиргенин тергиин эки билир мен деп, ол чугаалаан. Оратор хоочуннар шимчээшкининиң айтырыгларынга доктааган, Ада-чурттуң алдар-ады дээш күштерин болгаш кадыкшылын берген, фронтуга эрес-дидим тулчуп чорааннарның дыка хөйүнге күрүнеден, хөй-ниитиден дуза, деткимче негеттинип турар дугайын ол чугаалаан. Хоочуннар боттарының талазындан амыдыралчы бүгү байлак дуржулгазын аныяктарны совет улустуң алдарлыг дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдарынга моон соңгаар-даа кижизидериниң херээнге бараалгадыр.

Республиканың төөгү болгаш культура тураскаалдарының дыка улуг кезии Львовта туруп турар деп, Львовтуң М. Заньковецкая аттыг театрының артизи, Украин ССР-ниң улустуң артизи Л. Х. Кадырова бодунуң чугаазынга демдеглээн. А ол өртек-үнези турбас тураскаалдарга кичээнгей ам-даа четпес. Оларны катап эдип тургузарынга акша-херекгилер чедишпес. Бистиң аалчыларывыс хоорайда кайы хире ховар дээн архитектура ансамбльдери барын көрген боор, ынчалза-жок кижиниң холдары-биле кылган ол чүүлдер үр хуусаадан үрелип турар деп, оратор айыткан. Львов хоорайны камгалалдыг чер болдурарын, республиканың чазаа бо айтырыг талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган турарын күзеп турар бис.

Украинаның театр ажылдакчыларының эвилелиниң Львовта областар аразының салбырының баштаар черинин даргазы, ССРЭ-ниң улустуң артизи Ф. И. Стригун Львовта театрлар, музейлер, культура бажыңнары эвээш эвезин чугаалааш, ынчалза-жок ам безин чаа, амгы үениң культура төптери негеттинип турары илдең апарган деп айыткан. Чүгле чаа микрорайоннарга-даа эвес, а хоорайның төп кезээнге безин херек. А ынчаарга бо талазы-биле дыка хөй организацияларның күжениишкиннерин каттыштырарын негеп турар айтырыглар тургустунуп келген. Төөгүден тургустунган хоорай тудуунуң байдалын алгаш көөрге, тепке театр тудар пөл тускайлап бээр арга чок. Амгы үеде ажылдап турар театрларны, ылаңгыя Совет Арминың театрын чаарты эдип кылырынга дуза эргежок чугула.

Сураглыг композитор, Украин ССР-ниң улустуң артизи, Львовтуң Н. В. Лысенко аттыг күрүне консерваториязының профессор-консультантызы Н. Ф. Колесса львовчуларның улуг назылыг салгалдарының төлээлекчилеринге хамааржыр. Кижи бүрүзүнүң салым-чолу өөрүнчүг болгаш коргунчуг, аар-берге болуушкуннар-биле долдунган болгулаар деп, ол чугаалаан. Ынчалза-даа кижиниң бүгү амыдыралында уттундурбас, сагышка артып калыр сагыш аарыыр чүүлдер тургулаар деп, ол чугаалаан. Чижээлээрге, бистиң черивиске австро-венгр тергиинделди, буржуазтыг Польшаның тергииндели, фашистиг эжелелдиң кара дүннерин билир мен. Улуг Тиилелгениң өөрүшкүлүг хүннерин утпаан мен. Ынчалза-даа бодум назынымның төнчүзүнге чедир өзулуг-ла утпазым болуушкун — чаңгыс аай күрүне организминге Украинаның бүгү черин катап каттыштырганы черле утпас мен. Мээң кырган-ачам болгаш кырган-ачамның ада-өгбези ол дугайын чүс-чүс чылдар иштинде күзеп чораан. Бодум чөпүк кырган мен, ынчалза-даа аас-кежиктиг мөчүп каар мен деп чүвени билир мен. Экономикада, культурада, амыдыралдың өске-даа адырларында чедиишкиннерни доостуру чугаажок канчаар-даа аажок улуг чаартылгалар чуртта эгелээн чырык хүннерге чедир чурттап келдим.

Львовтуң чогаалчылар организациязының баштаар черинин даргазы, чогаалчы **Роман Лубкивский** урап чүүл талазы-биле бодунуң эш-өөрүнүң бодалын уламчылаан. Барыын Украинаның эргезин чок чораан чону 1939 чылда чалгының херип, хосталганы алган деп, ол демдеглээн. Өндүр улуг херек бүткен-дир деп санап турар бис, мээң эш-өөрүм болгаш өңнүктерим мени деткиирин күзээр-дир мен. Катап каттыжыышкын — ол дээрге чаа аргаларны алгап чоннуң сырый каттыжылгазы-дыр. Ол дээрге катап каттыжыышкын эвес, а кадып каан чүве-дир деп, барыын чүкте бистиң чугаалажыкчыларывыс ам каап чулчуруп турар-дыр. Ол шын эвес, улус вечазынга, чоннуң хуралынга болган бүгү чүүл улуг салдарлыг болган. Ол төөгүлүг болуушкунну чоп политиктиг чөптүг чоруктуң кара чаңгыс идегели кылдыр хүлээп алган.

Аас-кежиктиг болурумга Совет эрге-чагырга меңээ бүгү чүвени берген, а өске кандыг-даа эрге-чагырганың меңээ херээ чок деп, оратор уламчылап чугаалаан.

Бо айтырыгны долгандыр янзы-бүрү хоозун чугааларны барыын чүкте бодунуң дужун херээр кижилер болгаш бистиң чамдык кожаларывыс тарадып, кайы бирээзинге бүзүревес чоруктуу пептередип турар болгай. Бистер бо черлерде пайыралдыг өг-бүле боор украиннер, орустар, арменнер, чехтер, словактар чурттап турар-дыр бис.

Культураның тураскаалдарын камгалап арттырар айтырыгларга санал берген кижи доктааган. Чоннуң ылык чүүлдеринге хамаарылга кижиниң алдаржыдып, кижиниң сеткил-сагыжын болгаш чүлдү-чүрээн улам арыглап, байлакшыдар деп, ол чугаалаан.

Персоналдыг пенсионер **И. П. Сторожук** мынча дээн:

— Хостакчы Совет Армины чон 1939 чылдың күзүүнде кандыг өөрүшкү-маңнайзыг уткуп алганын, барыын Украинаның черлерин Совет Украина-биле катап каттыштырар дугайында шиитпирин чоннуң хуралынга кайы хире сорук кириишкиниң хүлээп алганын кончуг эки билир мен. Маңаа коммунистер бүгү чүвениң дөзү болган, улуг революстуг күчү илергейлеттинген. Ынчалза-даа барыын Украинаның коммунистиг партиязының ролю төөгүге чогуур илереттинмейн амызынча албаан. Бо ебадалгак черлерни чок кылыр ниде, чүгле Украинаның эртемден-төөгүчүлериниң эвес, харында Совет Эвилелиниң эртемден-төөгүчүлериниң күжүн каттыштырары эргежок чугула. Чаңгыс аай совет күрүнеге катап каттышканывыс онза чугулазы төөгү литературазынга төлептиг черни ээлээн турар ужурлуг, келир үениң салгалдарын кижизидеринге ол биче эвес рольду ойнаар ийик.

Бистиң девискээрниң эртемденнериниң бир онза чугула чедиишкини — кол эртемниң хөгжүлдези деп, УССР-ниң ЭА-ның физика-механиктиг институдунуң директору, УССР-ниң ЭА-ның академиги, областың «Билиг» ниитилелиниң баштаар черинин даргазы **В. В. Панасюк** чугаалаан. Москвачыларның болгаш ленинградчыларның дузаламчызының ачызында күчүлүг эртем-техниктиг күчү-шыдал тургустунган. Бистиң улустарывыстың аразында пайыралды ол боттуу-биле көргүзүп турар. Совет эрге-чагырганың беш-ен чылдарының дургузунда Украинаның барыын областарынга улуг эртем тургустунганын ол демдеглээн. Бистиң төөгүлүг чаалап алыышкынывыс ол-дур.

Бойдус эртемнерниң талазы-биле эртем-шинчилел институттары крайның төөгүзүнде бисте бир дугаар ажылдап эгелээн. Бедик мергежилдиг кадрлар эртем-техниктиг төлевилелдерни чурттуң хемчээли-биле шиитпирлээринге киржип турар болу берген. Чижээ, Марсты шинчилээр талазы-биле амгы пенелдеде киржип турар. Ооң аңгыда бөгүнден-не эде тургустунуушкунуң талазында ажылдап берген эртемниң болгаш бүдүрүлгениң калы ажылдажылгазының ажыктыг хевирин тып алган бис. Продукцияның чаа хевирлери — бүдүмелдер буза тепсир хер-херекселдерни чогаадып, металл конструкцияларны үрелип дадарар чоруктан камгалап өөренип берген бис.

Кол эртемниң дүрген хөгжүлдезинге, бюджеттен тускай акшаландырыышкынны негеп турар деп, санал берген кижи демдеглээн.

Ужуражыышкынның түңнелин үндүрүп тура, **М. С. Горбачев** мынча дээн:

— Болган беседа дээш өөрүп тур мен. Ханы эде тургустунуушкун, амыдыралдың бүгү талаларын чаартыры эргежок чугула апарган бо үеде ниитилелдиң бүгү талалыг билип алыры биске онза чугула. Бо дээрге бистиң ниити бодалывыс-тыр.

Мен бодаарымга, политикага даразында чугула ийи чүүл албан турар ужурлуг-дур: келир үениң ниитилели кандыг болурун тодарадыры, ооң хөгжүлдезин эртемниң медээлеринге база чоннуң угаан бодал байлакшыдылгазынга үндезилеп баш бурунгаар көөрү. Бистиң бөгүн чүден хосталып алырывысты, мурнуку салгалдың тургусканындан чүнү арттырарывысты болгаш чүнү бодувуска ап алырывысты бистиң хуу-даа, ниити кижи төрелгетенниң-даа дуржулгазы көргүзүп турар. Бодувустуң планнарывысты кандыг үндезинге тургузарывысты, угаан-бодалдың кандыг чүүлүнге даянып турарывысты билир ужурлуг бис.

Амгы үе-чадада шүгүмчүлелче, бот-шүгүмчүлелче, сайгарылгаже кичээнгей салып келген бис. Ол биске эргежок чугула. Бөгүнгү, ылаңгыя даартагы хүнге ол эргежок чугула. Келир үениң планнарын тургузуп турганы, бис мурнунда чедип алганывыс эки чүүлдеривисти алыр бис. Чүгле бистиң ниитилеливис эвес, бүгү кижи төрелгетен алыр. Ону чүге чугаалап тур сен дээрге, эрткен үеге хамаарылга кандыг болурул деп маргылдаалар хөй болган. Эрткен үеже эглип, ол үениң таарымча чок чүүлдериң болгаш фактыларын са шүгүмчүлеп турарывыс дээрге эрткен үени карартып турарывыс ол деп, чамдык кижилер санап турар. А өске кижилер эрткен үеде оруувус барык частырыг-дыр деп санап турар. Оларның кайызын-даа боттуг эвес деп бодаар мен. Амыдырал, төөгү эрткен-дир, амгы салгалдың сорулгазы болза, чүнү чедип алганывысты, чүү бисти көдүргенин, бисти шак мынчаар чүү хевирлээнин ханы бодап көөрү болур. Ол бүгүнү биске шаптыктап турган, бистиң ниитилеливисти, бистиң инициативавысты, угаан-бодалывысты хүлүй шарып турган, бистиң оруувуска бергелерни тургузуп турган чүүлдерни көөрүвүс дег көөр ужурлуг бис.

Эртемни тоомчага албас чоруктан чайлаары биске эргежок чугула болурга ол дугайын чугаалап тур мен. Ол чоруктуң бисти частырыгларывыс катаптавазындан чайладыр. Ханы эргилделерниң үезинде, өскерилгелиг үе-чадада кандыг-бир алдагалдар, чедир кылдынмайн баар чүүлдер турар-даа чадавас. Эрткен үениң сайгарылгазынга, амгы үениң байдалдарының болгаш келир үениң планнарын тургузарының сайгарылгазынга эртем интеллигенциязының салыышкынын бис частырыглары катаптавас дээш үнелеп турар бис. Кижилерниң арын-нүүрүнге, оларның салтылыышкыннарынга, оларның национал, патриотчу, интернационалчы сагыш-сеткилинге дээп, оларны оттуруп турар бистиң чогаадыкчы интеллигенциявыстың салыышкынын үнелеп турар бис. Кижиниң

(Төнчүзү 2-ги арында).

ЭРТЕМНИҢ БОЛГАШ КУЛЬТУРАНЫҢ КҮЧҮЗҮН—НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). сагыш-сеткилин дүвүредип турар бүгү чүүл нинти эрге-ажыкты, нинти сагыш-салыышкынны, нинти идеяны хамыктың мурнунче үндүрүп турар—угаан-бодал оон эгелээр. Ажыл-херек бүрүзү сагыш-сеткилдиң хөлзээшкининден дүвүредип негээр ужурлуг. Кижиниң сагыш-сеткили ону дамчыштыр быжыгар. Сагыш-сеткили быжыг, мораль талазы-биле туруштуг кижи боду даап-даа, өскези дээш-даа харыысалганы бодунга ап шыдаар. Ынчангаш бис кады болгаш тус-тус хөделир ужурлуг бис. Амыдыралга ажыттыңып турар кижи-даа, интеллигент-даа, ажылчын-даа, тараачын-даа оңза чугула болуп турар. Практиктиг ажыл-херектерге кижиниң арга-шыдалы илереттинер.

Ажылчынның, тараачынның, бистиң интеллигенциявыстың чурт дугайында сагыш салыышкынынга сонуургалдары чаңгыс үүже каттыжып турарынга байыр чедирип тур бис. Бодун, чуртун, ниитилелин эки билип алыр дээш оралдажыры — биске херек-ле чүве ол. Чүгле кара-чаңгыс байдалда — чоннуң чогаадыкчы күчүзүнге, оон күжүнге даянып турган партия бодунуң ролюн күштедип шыдаар дээрзин зорту-биле чугаалаар мен. Бистиң партия комитеттери ынчаар ажылдап турар черде, бистиң коммунистеривис кужениишкиннерин каттыштырып шыдаан черде, чонга даянып турар черде ажыл-херек дүрген чоруп турар.

Бүгү кижиниң кужениишкиннери политикага, эртемге, культурага үндезинни-биле каттыжып, чаңгыс эптиг болуп, ындыг байдал-биле чоннуң эрге-ажыктарын долу илередир улуг аргаларны эде тургустунуушкун тургузуп турар. Политиктер-даа, эртемденнер-даа, интеллигентилерден-даа боттарының амыдыралының дээди утказы ында деп көөр ужурлуг.

Львовка бааргы менээ аажок солун болду, чүге дээрге ол чер байлак болгаш бөдүүн эвес төөгүлүг болгай. Маңаа улуг кичээндириг болган, оон утказы чүл дээрге үр, нарын оруктү эрткен соонда Украинаның бо барыын талазы кезии Совет Украина-биле катышкан. Беже чыл бурунгаар болган бо төөгүлүг болуушкун-биле кижилер боттарының эң улуг күзел-бодалдарын болгаш идегелдерин, бүгү болгаш даартагы хүнверби каттыштырып турар. Бо юбилейлиг чылдың силерге улуг, хөй ажылдыг болуру чугаажок. Ооң салдары чүгле Львовка эвес, Москвага-даа, Киевке-даа чедер боор деп бодап тур мен. (Адыш часкаашкыннары).

Чурттаалга бажыныным, аъш-чемниң, чоннуң хереглел бараанынарының айтырыгларын эң чугула деп санап турар бис. Ол ындыг. Ынчалза-даа эң кол чүве—чүл дээрге эде тургустунуушкунун утказышыларын тодарадыры болур, —ол дээрге кижиниң кижи кылдыр көдүрери. Ажылчыннарның болгаш тараачыннарның күрүнезин тургузаар идеяны боттандырып турар үеде кижи дугайын уттуптар чоруувустан чайлаар ужурлуг бис. Кижини бөгүн экономикага-даа, политиктиг чорудулгаларга-даа, угаан-бодал амыдыралынга-даа бистиң бүгү чаартылгаларывыстың төвүнге тургузар ужурлуг бис. Кижи дээш эде тургустунуушкун биске херек — оон эң ханы утказы ол.

Өндүр улуг үени чурттап эртип турар бис деп бодап тур мен. Ол арганы салбас ужурлуг бис. Ол дугайын, бир эвес удурланмас болзуңарза, Киевке чугаамга киирип корейн. (Адыш часкаашкыннары). Эчис улуг сорулганың оруунга эргежок чугула боттарынга билчиишкин, харын-даа бүзүрел чогуур деңнелге чамдыкта четпейн турар чадавас. Ол чүүлдер мурнунда хажыттынган турган болгай. Ол дээш харыысалга партияга, оон кадрларынга онаажыр. Ол харыысалганы бис бот-шүгүмчүлекчи өзу-биле боттарывыска алган бис. Сээлгү үш-дөрт чыл дургузунда шупту демнежип ажылдап эгелээнин көрүп тур бис. Бот-боттарын эки билчир, бот-боттарын хүндүлээр херек. Чуртка чаартылганың чорудулгазын дүргедедирде эң-не бөдүүнү-биле: бир кижилерин үндүр сывырган, оларны өскелери-биле солуп каапкаар болза эки деп чамдык кижилер санаар чадавас. Ынчаар кылып турган бис. Үндүр сывырып, моон-моонү-биле солуп турдувус, чүгле үндүр сывырып эвес, шуут узуткап турдувус. Ону база чаңгыс эптиг чедип алырының түгүнүн адаа-биле кылып турдувус. Чок, бис шыдамык болур ужурлуг бис, бистиң негелдевис — демократчы болур.

Демократчыдылганың болгаш ажык-чаңныг чорукту чорудулгазы — ол дээрге эде тургустунуушкунуң фундаментизи-дир. Ол дээрге кижилерниң салым-чаяавын ажыглап болур ниитилел күчүзүн ажыдып шыдаар байдалды тургузары-дыр. Өске-даа «салым-чаяаннар» бары билдингир, олар ол байдалды чүгле боттарын көргедиринге ажыглап турар. Ындыг кижилерни таныыр билир ужурлуг бис. Бодунга хамаарыштыр чүү болуп турарын ажылчын кижиниң дораан эскерип каары аажок эки. Менээ мындыг чүүлдү чугаалап бердилер: Молдавияга бир соңгулда округунга дискуссия чоруп турган. Бир кижи аажок чидиг санал берген, ол санал хөй кижилерге таарымчалыг болган, чүге дээрге кижилер багай чүүлдерден дүрген адырлыксап турар. Белыглардан адырлырынче угланган чидиг шүгүмчүлел биске черле чугула дээрзи билдингир. Ындыг кижиде шүгүмчүлелден өске чүү-даа чок ышкажыл. Ындыг кижилерниң үрегдекчи ажылы кайгамчык. А тургузукчу программазы кандыгыл? Оозу база чок. Ажылчын кижи болза оон ындыг чүнү кылырын—аъш-чем фронтузун, үлетпүр фронтузун база эртем фронтузун бурунгаарладырын билир болгай.

Бис силерниң-биле кады нарын үени чурттап эртип турар бис. Ынчалза-даа үнделиниң угланыышкыннарының күш кирип бар чыдарын көрүп тур мен. Янзы-бүрү кандыг-даа уткалыг түңнелдер кылырынга хөй фактыларны ам чыып ап болур деп үргүлчү чугаалап турар мен. Чижээлээрге, эде тургустунуушкун херек чок, ону улус хүлээп албас деп-даа түңнел кылырынга. Бир эвес алыс дезүнче көөр болза улус чаа күштү ап, соруг кирип, эде тургустунуушкунга ажыктыг кылдыр ажылдап турар. Ынчангаш янзы-бүрү түңнелдерге алаын болбас херек. Бистер бүгү улус-биле эде тургустунуушкунуң оруун шилип алган бис, бүгү угланыышкыннарда чаартылгалар эгелээн.

Келир үеге бүзүрээр кижи мен. Чүгле сергелең-омакшылдыг болур дээш эвес, а сагыш-сеткилимден ап турар медээлерниң анализинге үндезилээш, ындыг бүзүрелдиг мен. Ханы билиглерниң үндезининге ындыг бүзүрелдиг мен. Мээң бүзүрелим дээрге анаа бир күзээшкиннер эвес. Хоорун бодалдарга алзы бээри кончуг айыылдыг. Бистиң улузувусту кым-даа дедирленирин шыдавас дээрзинге бүзүрээр мен. Ындыг болзажок, ара туруп болбас херек. Чүгле бурунгаарлаар херек.

Оон ыңай. Культура талазынга хөй чүүлдерни кылыры негеттинип турар. Львов хоорайны бүгү-эвилел туружундан көрүп көрзе эки боор деп санал-оналдар, күзелдер маңаа илереттинди. Украин улуска, бүгү совет улуска болгаш бүгү кижи төрелгетенге ужур-дузалыг культура талазы-биле үнелиг чүүлдер, шынап-ла, бо хоорайда хөй. Ол бүгүнү эки бодап көөр, моон соңгаар кылыр ажылдарның программазын тодарадыр херек.

Тургустунуп кээп турар чаа аргаларны ажыглап турган, улам бурунгаарлаар бис. Ужуражышкын дээш четтирдим, эштер.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «1988—89 чылдың кыскы-кыштыкы үезинде мал продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге бар аргаларны улам долу ажыглаар дугайында» фермалар коммунистеринге, ажыл-ишчилеринге, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазында салдынган сорулгаларны боттандырар талазы-биле организакчы ажыл дугайында» партия Каа-Хем болгаш Бай-Тайга райкомнарының бирги секретарьлары В. П. Петровтуң болгаш Б. Д. Моңгуштуң отчёттарын дыңнаан.

СЭКП ТК-ның Чагаазында салдынган сорулгаларны боттандырар талазы-биле чамдык организакчы ажылдарны СЭКП Каа-Хем болгаш Бай-Тайга райкомнарының, совхозтарның партия организацияларының чорудуп турарын хүлээп алдынган доктаалда демдеглээн. Мал чемнерин немей курлавырлаар, мал кажааларын, социал болгаш амыдырал объектилерин чогуур үезинде септеп белеткээр талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан. Эрткен чылдарга бодаарга, ийи районнуң кайызы-даа кыштагладыр кодааннарны чогуур үезинде үзүп тургускан, мал семиртилгезин эки чоруткан. Күш-ажылды организастаарының болгаш анаа идиг бээриниң дешшилгелиг хевирлери шиңгээттинип турар.

Кыштаглаашкынның эрткен дөрт айларында, эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, Каа-Хем районнуң совхозтарынга сүт бүдүрери 3,2 хуу, эът бүдүрери — 1,9 катап көвүдээн, малдың хораашкыны элээн кызырылган. Ол чорук эът садарын 36 хуу, сүт садарын 14,7 хуу көвүдедир арганы районга берген.

Оон-биле чергелештир СЭКП ТК-ның Чагаазында салдынган сорулгаларны боттандырар талазы-биле ажылды партия Каа-Хем болгаш Бай-Тайга райкомнарының ам-даа эки калбартпайн турарын СЭКП обкомунуң бюрозу демдеглээн. Оларның планнарында болгаш ажылында партия райкомнуң килдис бүрүзүнүң, соңгулдалыг активтиң, партия организацияларының, совет болгаш ажыл-агый органнарының база хөй нииттиниң сорулгалары тодараттынмаан.

СЭКП ТК-ның Чагаазын партия организацияларынга экономиктиг ханы анализ болгаш мал ажылының байдалының шүгүмчүлелдиг үнелээшкинин чокка чугаалажып көрген. Партия райкомнары, парткомнар, эге организациялар совхозтарда мал ажылының хөгжүлдезиниң куду темпилери-биле эптежип, ук адырны интенсификастаар талазы-биле тускай сорулгалыг, идепкейлиг ажылды боттандырбайн турар. Мал ажылында таптаашкыныг байдал уламчылап турар. 1987 чылда тургаашынга деңнээрге, бир инектен сүт саап алыры Каа-Хем районда 19, Бай-Тайгада 257 килограммга эвээжээн.

Партия райкомнары партия эге организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге эвээш дузаны көргүзүп турар. Оларның элээн хөйү шүшпен ажылдап, коммунист бүрүзүнүң авангардчы ролюн, малчыннарның болгаш коллективтерниң кышкы үеде планнарны болгаш бедиткен хүлээлгелерин күүседиринге эки түңнелдерни чедип алырын хандырбайн турар. Совхозтарның партия организациялары кадрлар-биле кошкак ажылдап, оларның дуржулгазынга болгаш эртем билиинге кошкак даянып турар. 1988—89 чылдың кыштаглаашкын үезинде Каа-Хем районга ийи совхозтуң директору солушкан, районнуң 8 ажыл-агыйының алдызында кол зоотехник чок. Бай-Тайга районда партком секретарьларының чартык кезии солушкан. Малчыннар ортузунга партийжи салдарны күштелдирер айтырыгларже, бүдүрүлгениң чугула участокта-рынга коммунистерни таарыштыр тургузарынче болгаш оларның авангардчы ролюн бедидеринче кошкак кичээнгей салдынып турар. СЭКП ТК-ның Чагаазында салдынган сорулгаларны боттандырарының идеологтуг хандырылгазын малчыннар ортузунда кошкак чорудуп турар. Тус районнарның радиодамчыдылгаларының, кызыл-булуңнарының, клубтарының ажылы практиктиг ажыл-херектерден хоорук байдалдыг турар. Социалистиг чарыштың база мал кыштаглаашкынының чоруп турарын, малчын болгаш коллектив бүрүзүнүң ажылының түңнелдерин көскү агитация кошкак чырыдып турар.

Дыка хөй хойжу бригадалар хүлээлгелерин кыштаглаашкынның чартык кезин эрте бергенде, январь-февраль айларда хүлээп алган. Ажыл-агыйлар аразында чарыштың түңнелдерин доктаамал үндүрбейн турар, аренда, өг-бүле керээлерни, чаа технологияны шиңгээдип алганы, продукцияның шынарын экижиткени дээш шаңнал-макталды тургуспаан. Мурнакчы дуржулга школазын, база болур фермаларны тургуспаан, чаржып турар малчыннарның бот-боттарын хынажып турарын организаставаан. «100» болгаш «3000» деп республика клубтарының кежигүнүнге кирер дээш саанчыларның болгаш хойжуларның ортузунга шимчээшкинни кончуг кошкак организастап турар. Ук клубтарда Каа-Хем районда чаңгыс-даа саанчы болгаш хойжу кирбээн.

Кыштаглаашкынны чедиишкинниг эрттирер дээш АҮК болгаш ажыл-агыйларның удуртукчуларының база специалистериниң харыысалгазын бедидерин партия райкомнары болгаш совхозтарның парткомнары чедип албаан. Бай-Тайга районнуң совхозтары мал чемнерин белеткээриниң планын чүгле 44 хуу күүсеткен. 1989 чылдың февраль 1-ге байдал-биле алырга, ук районда чижеглеп алган бир баш малга чүгле 2,2 центнер чем единицазы онаажып турар. Каа-Хем районнуң «Совет Тыва», «Кызыл тук» совхозтарында мал чеми чедишпейн турар. Ийи районнуң кайызының-даа ажыл-агыйларында мал чемнерин ажыктыг кылдыр ажыглавайн, оларны болбаазырадып белеткевейн база белок-витаминниг немелделер холуваан, анаа ол олчаан малга берип турар. Бай-Тайгада мал чемин белеткээр чаңгыс-даа цех чок, Каа-Хемниң чүгле «Улуг Октябрь» совхозунда чаңгыс цеги эки ажылдавайн турар. Бодуун мал чемнериниң хөй кезин кыштагларда сөөртүп чедирбээн, оларның камгалал-кадагалалын болгаш учёдун организаставаан. Хөй-хөй мал кажаалары, ылангыя Каа-Хем районда кышка белен эвес болган.

Ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш специалистери мал ажылынга интенсивтиг технологияны шиңгээдир талазы-биле ажылды чорутпайн турар. Эргелеп башкарарының цех болгаш кооператив хевирлеринче, адырның специалистериниң шалыының нинти орулгадан хамаарыштыр төлээрин организастаарынче шилчиишкин оожум боттанып турар.

Бо чылдың февраль 1-де байдалды эзутаар алырга, Каа-Хем районда мыйыстыг бода малдың баш саны 12,2 хуу, оон иштинде инектерниң — 714 башка, азы 23,6 хуу, хойларның — 4,6 хуу кызырылган. Эрткен чылдың ол үезинде турган байдалга деңнээрге, Бай-Тайга районда сүтү бүдүрери 15 хуу, эътти — 19,2 хуу эвээжээн. Эътти садып алыры 13,1 хуу кызырылган. Хойларның болгаш өшкүлерниң баш саны 5,2 хуу, инектерниң — 2,2 хуу эвээжээн. Мыйыстыг бода малдың өлүп хораары көвүдээн.

1988—89 чылдарда мал кыштаглаашкынын эрттирер талазы-биле СЭКП ТК-ның Чагаазында айыткан сорулгаларны боттандырар талазы-биле СЭКП Бай-Тайга райкомунуң ажылын багай, а партияның Каа-Хем райкомунуң ажылын четпес деп, СЭКП обкомунуң бюрозу санаан.

Партияның Бай-Тайга болгаш Каа-Хем райкомнарының бирги секретарьлары Б. Д. Моңгуш, В. Б. Петров, Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазының бирги оралакчызы, агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы коммунист Н. Ч. Ооржак олар партияның харыысалгазын хүлээр ужурлуг турганын СЭКП обкомунуң бюрозунга демдеглээн. Ындыг болза-даа, ук районнарга оларның үр эвес ажылдааның болгаш СЭКП ТК-ның Чагаазында айыткан сорулгаларны, 1989 чылдың болгаш беш чылдың дөрт чылдарының планнарын күүседир талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни ап чорудар дугайында оларның бүзүреткенин барымдаалааш, чугаалажып көөрү-биле кызыгаарлаттынган.

Мал ажылын хөгжүдерниң үндезин айтырыгларын шиитпирлээр, 1988-89 чылдарда мал кыштаглаашкынын белеткээр база эрттирер талазы-биле Бай-Тайга, Каа-Хем райкүүскомнарының даргалары коммунистер В. Х. Сүге-Маадырның, Ч. А. Улумбараның, а ол ышкаш Каа-Хем райкүүскомунуң даргазының бирги оралакчызы, агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Моролдевтуң ажылын четпес деп санаан. Оларның бактаап турар партия организациялары боттарының хуралдарынга ийи недели хуусаа дургузунда ол эштерни чугаалажып көөрүн, партияның харыысалгазынга киирерин ук партия эге организацияларынга даашкан.

СЭКП ТК-ның Чагаазында айыткан сорулгаларны боттандырар талазы-биле партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге организакчы болгаш политиктиг ажылдың деңнелин бедидерин партияның Бай-Тайга болгаш Каа-Хем райкомнарындан СЭКП обкомунуң бюрозу негээн. Совет болгаш ажыл-агый органнарында ажылдап турар коммунист удуртукчуларның мал ажылында ажыл-херектиң байдалы дээш харыысалгазын болгаш ролюн бедидер. Хожудап турар фермаларны, бригадаларны, бүдүрүлге участоктарын бедик мергежилдиг специалистер-биле болгаш ажылдакчылар-биле бызыглаар. Партийжи, план болгаш технологтуг сагылга-чурумну сагыыры дээш негелдени күштедирер.

Райкүүскомнарның, агроүлетпүр каттыжыышкыннарының болгаш ажыл-агыйларның коммунист удуртукчулары фермаларга, хойжулар кодааннарынга амыдырал-чурттаалганың эки байдалдарын тургузар, анаа чылыг чемнерин организастаар, садыг-амыдырал, эмнелге болгаш культура хандырылгазын экижидер ужурлуг. Районнар төптеринде херээженнер чөвүлелдериниң, школаларның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның күжүн малчыннарга шеф дузазын көргүзеринче угландырар.

1988-89 чылдарда мал кыштаглаашкынын организастап турарында четпестерни чайладыр, 1989 чылда болгаш беш чылдың дөрт чылдарында мал ажылының продукциязын бүдүрериниң база садып алырының планнарын чугаажок күүседир талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырын совхозтарның парткомнарынга, партия бюроларынга, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга СЭКП обкомунуң бюрозу даасан. Мал чемнерин немей белеткээриниң курлавырларын дилеп тывар, мал чемнерин болбаазырадыр цехтерни, үрмектеп сайзырадыр херекселдерниң ийи-үш ээлчеглиг ажылдаарын хандырар, мал чемнерин минералдыг болгаш витаминниг немелделер-биле сүзүннүг болдурар. Мал ажылынга интенсивтиг технологияларны калбаа-биле шиңгээдип нептередир, экономиктиг өөредилгени ажыктыг чедип алыр, аренда, өг-бүле болгаш коллективтиг керээлерни шыдамыккайы-биле шиңгээдип алыр.

СЭКП обкомунуң бюрозунга чамдык өске-даа айтырыгларны база чугаалажып көрген болгаш анаа хамаарышкан доктаалдарны хүлээп алган.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның баш таарар төп чөвүнин ажылдакчызы Семис Чалзаевна Омзаар бедик мергежилдиг баш таарыкчыларның бирээзинге санадып турар. Хөй чылдарның дургузунда мурнакчы арга-дуржулганы ажыглап турган, кызымак деп үнелелдерин ап, ол коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы деп бедик атты чедип алган.

Бо мурнакчының херек чуруу коллективтиң хүндүлел самбыразында кирген. Семис Чалзаевна ында ажылдап кирген оолдар, кыстарга арга-сүмезин кадып, аныяктарның доктаамал ажылдаарынче кичээнгейин салып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧЕЖЕ ШЫДАЖЫРЫЛ?

Бо автобаазада элдептиг чүүлдер бар. Сөс биле ажыл-херектиң аразында карышкак чорукту мыча деп турарым ол боор. Эрткен чылың декабрь айда болган партия организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралынга коммунистер санал бергеш, администрация, партия эге организация болгаш профэвилел организациязы-даа эде тургустунуушкунну боттандырар, үезиниң негелдезинге дүүштүр ажылдаар дээш эвээш эвес-ти кылган деп демдеглеп турган. Ынчалзажок, мен бодаарымга коллективте кижилерге ажылы суза, лекциялар, беседалар ховар эртер, таңа солуну шуут чок. Моон харазы-биле коллективте сагылга-чурум эрги-ле хевээр, сулаарай байдалдыг боор артын турар.

Ону чуну-биле бадыткап болурул? Мындыг санны эдерге-ле четчир. 1988 чылда автобаазаның 23 ажылчыннары янзы-бүрү чурум үрээшкиннери дээш шаңнал телевизорлери 50-ден 100 хуу чедир казыткан. Тодаргайларга, 7 кижи ажыл шагы үскен, 9 кижи ажылга эзирик келген, оон аңгы 7 кижи эзириктер сергедир черге кирген база 10 хире кижи арага-дарыга хандыкшаан. Чурум үрээш, ажылындан үндүрткен.

Эгезинде чүү автобааза деп чүвени чугаалаазадым. А ол дээрге Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазында ындыг боор турар. Оон чолаачылары, өске-даа ажылчыннары кандыг-чүү-даа болза, кадык камгалалынга чоок, сагылга-чурумнуг, үлегерлиг болур ышкаш. Чүге дээрге хоорайга, районнарга-даа чоруп турган, озал-ондактыг таварылгаларны көрүп, кижилерниң кадыы дээш демисежип турар эмчилер-биле кады ажылдап чорурр чолаачылары ышкажыл.

Арагалаар, таакпылаар чоруктар кижиниң кадыынга хоралыг деп чүвени билир бис, ол дугайында солуннарга бижип, радио, телевидениеге чугаалап турар. Автобаазаның кирер черинде чолаачылар дыштаныр бичии өрээл бар. Ында телевизорну база тургузуп каан. Анаа чыглып келир чолаачылар, механиктер, септекчилер ол өрээлди кижи кирер арга чок кылдыр туманнаадыр таакпылап алган орар. Ол кандыг дыштаныышка, культура дээр боор? А автобаазаның кызыл-булуңу дээрге арыг-силиг, делгем-даа болза, ажылы чок, зээнзиргей туруп турар.

Автобаазага чолаачылар хүлээп алырда, кижилерниң мөзү-шынарын, мергежилин өөренип, хынап көрбес. Оон саңнарзында машиналарны сүзээр, харын-даа озал-ондак кылыр чоруктар ховар эвес таварышып турар. Гараждар иштинге арага ишкеш, шилдерин ында-мында чажырып каапкан болуру база таварышкылаар. Ол-ла чижектиг чажырып таакпылаар чоруктар гаражка өрт айыылынга чедирип болур болгай.

А конторада ажылдап турар аныяк херээженнер база таакпылаар, чажырып тырткаш, артыын соңга караандан үндүр октапкан болур, оларны соңга дужунда оваалаары берген чыткылаар.

Бо-ла бүгүнү бодап көөрге, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазында кижилерниң сагылга-чурум, корум-чурум талазы-биле эде тургустунуушкуну бичии-даа шимчевээн, эрги суларгай байдалдан уштунмаан деп түңнеп болгу дег. Ынчангаш автобаазаның администрациязы партия, профэвилел, өске-даа хөй-нийти организациялары даамай хөөнден уштунуп, четпестерге эптеш чок болуру, коллективти ол бүгүнү эдеринче көдүрери күзенчиг.

Михаил ЧАМЬЯН.
1943 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын—шылгалда

КИЖИДЕН ХАМААРЖЫР

Багай белеткел-биле Эрзин районнуң «Чаа орук» совхозтуң малчыннары кыштаглаашкынче кирип турарының дугайында «Өскүндүрген магадылал» деп шүгүмчүлелдиг чүүл 1988 чылдың октябрь 9-та «Шын» солунга үнген. Төрүүр хойну тарып боозадырын мал ажылының специалистиниң буруузу-биле үскенин, малчын кыштагларда болгаш сүт-бараан фермазында белеткел ажылдарын доспааның, мал чемнериниң эвээш курлавыры-биле кыштаглаашкынны эгелеп турарын ук чүүлге шүгүмчүлээн.

Кышты «Чаа орук» совхозтуң малчыннары канчаар эрттирип турарыл?

Кыштаглаашкынны чедиишкинниг эрттирер дээш чогуур хемчеглерни ап чорударының дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазы келгенде, «Чаа орук» совхозтуң мал ажылының специалистери элээн хөй чүүлдерни ейшаанда кылыр арга чок болганнар. Чүге дээрге үе эрткен. Ынчангаш кыштаглаашкынче кошкак белеткелдиг киргеннер. Оон уржуу сүт-бараан фермазында дыка чидиг билдинип турар.

Сүт-бараан фермазынга дүштекинин 12 шак үезинде чораан бис. Ынчага чедир кажааларның иштин саанчылар аштап четтикпээн болдулар. Оларны кым-даа бурудадыр эрге чок. Харын оларның ажыл-ижинге кызымаанга, бергелерге шыдамынга мөгеер ужурлуг бис. Саанчыларның боттарынга мээ бо сөстерим хоргун эрттир хөөреткен ышкаш кылдыр сагындырар чадавас. Чүге дээрге кайыг бүгге ажылга олар өөрениш калган. «Чаа орук» совхозтуң мал ажылының, эң ылангыя Кочетов сүт-бараан фермазын удуртуп, үнүп-кирип, каржып-солчуп келген даргаларның ажыл-агыйжы эвес бүдүрүлгени алыс дезүндей эде тургузаар чүткүл чогуур ажылды чылдан чылче оларның эгиннеринге чүдүрүп турар деп чүвени саанчылар бөгүнге чедир эки-ле билбейн чоруур.

Бистиң чораан хүнүвүсте саанчылар инектиң өдээн холу-биле аштап, ону янзы-бүрү улуг-биче саваларга сөөртүп, көдүрүп үндүрүп турдулар. Өдек аштаары чүгле саар инек турар кажаада механизастаттынган. А ол дериг-херексел бо-ла үрели бээр. Өске кажааларның өдээн саанчылар чылдан чылче хол-биле аштап келген. Инектерни чемгерери база фермада механизастаттынмаан. Чемни саанчылар боттары-ла кажааже дажыглап, инектерге тарадыр каап берип турар.

Саанчыларның ажылын бичии-даа бол чиигедир дээш совхозтуң удуртукчулары бодуп безин көрүнмээн. Сээлгү чылдарда аътты ажылга ажыглаар дугайында чугааны «Шын» солуннуң арнынга малчыннар удаа-дараа көдүрүп турар. «Чаа орук» совхозтуң сүт-бараан фермазынга шапактыг азы тергелиг аъттарны инек өдээ, мал чемин сөөртүрүнге чүге ажыглап болбас деп?! Аъттыажыглаар болза, саанчыларның ажылы чиигээр. Ферманың саанчылары удуртукчуларга негелделиг, ажылын чиигедир, бедик бүдүрүкчүлүг болдурар дээш боттары башкарып ажылдаар болза эки дээрзин демдеглеп каары артык эвес.

Долаана Мыдырык, Бичелей Дандаа, Саяна Мыдырык дээш өске-даа саанчыларның кызымак ажылының ачызында ферманың кажааларының иштн өл-шык эвес, эң ылангыя бызаалар, сагбас инек турар кажааларның иштн арыг-силиг, курган болду.

Фермада 68 инекти саап турар. Хүнде саап алыр сүдүнүң ниитн хемчээли ортумаа-биле 410—420 килограмм. Инек бүрүзүнден хүнде 5-6 килограмм сүт саап ап турар. Инекке колдуунда сиген, саван, хыыргыыш хээп берип келгенинден сүт саалдазының деңнели көдүрүлбестээн. Бир эвес силос, сенаж дээп ышкаш хоолулуг чемнер турган болза, оон-даа хөй сүттү саап ап болуруп ферманың зоотехниги А. Агыын чугаалады.

Сүттүң шынарын экижидер дээш шупту хемчеглерни албайн келген. Сүт саар аппараттар чүүр, оларны шыгжаар тускай өрээл амга чедир чок. Ону чаа кылыр деп турар. Аппараттарны саанчылар инек саар черге чаңгыс кочал чылыг суг-биле чүп, ол-ла черге кадагалап турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Кочетов сүт-бараан фермазында кижилерниң ажылын чиигедир, ажылдың бүдүрүкчүлүүн көдүрер дээш бар аргалар долузу-биле ажыглаттынмаан.

Төрүүр хойлуг малчын кыштагларда байдал ам дээрезинде ниитизи-биле чогумчалыг. Анаа таарымчалыг болган чүүл— кыштың чымчак болганы деп специалистер, малчыннар-даа чажырбайн турар. Бо хүннерде «Чаа оруктуң» малчыннары хойнуң массалыг оолдаадыкынынга белеткенмишаан. Февраль айның төнчүзүнде, март айның эгезинде хой оолдаар. Бистиң чораанывыс кыштагларда хойнуң деңгели багай эвес. Ынчалза-даа оон дугу түлеп дужуп эгелээн. Ак-Даг деп черде Ендан Кызыл-оол биле Деңгер Баткарның кажааларының иштинде душкен хой дугу хөй болду. Душкен дукту малчыннар чыып, савалап турар. Хойнуң дүгүнүң дужуп турарын малчыннар тайылбырлап шыдаваады. Оон чылдагаанын зоотехниктер, мал эмчилери тодарадыр болза эки. Хойнуң дугу дужуп эгелээни дүвүреичиг медээ-дир. Анаа бадыткал— дараазында чижек. Бир эвес 1988 чылдың январь айда «Чаа орук» совхозка 39 хой, а бо чылдың ол-ла айында 69 хой өлген. Барык ийи катап хөй. Бо сан-чурагай хойжуларның кыштагларында байдал эрткен чылдыындан эки эвес дээрзинин бадыткалы-дыр.

Аарыг малды эмнээр эмнелге-санитар пунктузун бо кыжын дерээп. Анаа аарыг малдарны эккеп эмнеп, эки апарганнарын кыштагларже дедир чорудуп турар. Малдың баш санын камгалап алырынга эмнелге-санитар пунктузу ажыктыг боору чугаажок. Ынчалза-даа ону дамчыштыр шупту-ла аарыг малды «өттүрүп» шыдавазы билдингир. Ынчангаш малчын кодааннарга малдың азыралын экижидери чугула. Оолдаарының мурнуу чарыында төрүүр хойларның дугу дужуп эгелээни дээш ышкаш чүүлдерниң чылдагаанын тып, хемчеглерни баш бурунгаар алыр херек.

Кыштаглаашкынга кошкак белеткел бодунуң уржуктарын кыштың ортаа үезинден эгелеп көргүзе берген. Агаар-бойдузунуң кандыг-даа таарымчалыг байдалы ажыл-иштке улуг-ла эки салдарлыг боол шыдавас. Ол чүгле кижиниң бодунуң ажыл-агыйжы чорукундан хамааржыр.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

КЫМ ДЭЭШ БАДЫЛААР СИЛЕР

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле
Кызылдың Чөөн № 648 соңгулда округу

Эргим номчукчулар! Бо чылдың март 26-да болур ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгулдаларынга ССРЭ-ниң Дээди Совединге улус депутаттары кылдыр бадыладыры-биле депшиттирген кандидаттарның допчу намдарларын болгаш программаларын парлап эгеледивис.

Д. С. МОНГУШТУҢ допчу намдары

Дадар-оол Сангыр-оолович Монгуш 1935 чылда Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергейге малчын кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Д. С. Монгуш бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1959 чылда Ленинградтың политехниктиг институдун дооскан соонда, «Тыва кобальт тудуг» эргелелинге мастерлеп эгелээн. 1960 чылда Свердловск хоорайның Елизаветаның дуржулга заводунга шиңчилекчи инженер болуп ажылдай берген, 1962 чылдан «Тыва кобальт» комбинаттың кол инженери. 1976 чылдан 1980 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунуң үлетпүр болгаш транспорт килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, эргелекчизи. 1980—1981 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязынга өөренип турган. 1981 чылдан бээр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы. 1984 чылда ол Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Күрүнениң план комитединиң даргазынга томуйлаткан.

Д. С. Монгуш — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң беш-алды чыыштарының депутады. Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш ол Хүндүлел орден-биле, «Эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш», Ленинчи юбилей медальдар-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Д. С. Монгушту Күрүнениң Сан-хөө министерствозунуң, Статистиканың Тыва республика эргелелиниң, Кызылдың алгы заводунуң күш-ажылчы коллективтери ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

А. Н. ПИЧЕ-ООЛДУҢ допчу намдары

Алтай Николаевич Пиче-оол Таңды районнуң Бай-Хаак суурга 1944 чылда башкы өг-бүлеге төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, дээди эртемниг. Кызылдың педагогика институдун 1966 чылда дооскан.

А. Н. Биче-оол бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын студент тургаш-ла, 1963 чылда Кызылдың школа-интернадынга эгелээн. Ооң соонда 1964—1968 чылдарда Тываның кедээ ажыл-агый техникумунуң башкызы болуп ажылдап турган. 1968 чылдан бээр Кызылда педагогика институдунуң физика кафедразының улуг башкызы болуп ажылдап турар.

1974—1978 чылдарда ССРЭ-ниң Педагогика эртемнериниң академиязының Эртем-шинчилел институдунуң аспирантуразынга өөренип турган. 1979 чылдан 1981 чылга чедир Кызылдың педагогика институдунуң физика-математика факультединиң деканы болуп ажылдап турган.

А. Н. Пиче-оол институтта улуечу контроль бөлүүнүң даргазы, Бүгү-российаның педагогика ниитилелиниң Тыва республика салбырының дидактика секциязының даргазы, республиканың «Билиг» ниитилелиниң эртем-методиктиг чөвүлелиниң кежигүнү. А. Н. Пиче-оол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Алтай Николаевич Пиче-оолду Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң күш-ажылчы коллективиниң хуралындан ССРЭ-ниң улус депутадының кандидады кылдыр депшиткен.

К. Н. ЦОЙНУҢ допчу намдары

Константин Николаевич Цой 1931 чылда Приморье крайның Хасан районунуң Ан-Сан суурга тараачын кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

К. Н. Цой бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1958 чылда Куйбышевтиң медицина институдун дооскан соонда, Өвүр районга эгелээн. 1960—1963 чылдарда Балгазынның туберкулёз эмнээр санаторийинге кол эмчилээн. 1968 чылдан бээр Кызылда туберкулёзка удур диспансерниң кол эмчизи.

К. Н. Цой Кызыл хоорай Совединиң депутадынга, партия организациязының секретарынга соңгудуп турган, ол фтизиатрларның Тыва эртем ниитилелиниң даргазы, Фтизиатрларның бүгү-эвилел ниитилелиниң баштаар чериниң кежигүнү.

Кадык камгалал талазы-биле хөй чылда үре-түңнелдиг ажылы дээш К. Н. Цойну Күш-ажылдың Кызыл Туг орден-биле, Ленинчи юбилей медаль-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаан, ол «Кадык камгалалының тергиини» херек демдээниң эдилекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи.

К. Н. Цойну республиканың туберкулёзка удур диспансериниң күш-ажылчы коллективиниң конференциязы болгаш кеш аарыглар диспансериниң база № 2 эмнелгениң күш-ажылчы коллективтериниң хуралы ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

Д. С. Монгуштуң программазы

Соңгулда мурнунуң программазы ийи кезекке — политиктиг үндезинге болгаш экономиктиг айтырыгларга үскен.

Бо айтырыгларны шиитпирлээриниң курлавырлары ам-даа бар. Ону дилеп тывары эрги чаңчылдарны ажып эртер херек. Оларның бирээзи— бюрократия ам-даа халбактанмышаан, оларның дазылдары быжыг, бистиң ниитилелививстиң политиктиг системазындан ам-даа үнделиин-биле чайлаттынмаан. Ынчангаш демократтыг эгелээшкиннерни катап тургузары эргежок чугула. Демократияны улам ыңай хөгжүдери, социализмниң чаартырынче шилчилгени дүргедедири чугула.

Политиктиг айтырыгның бир кол кезээнге өртектерниң болгаш өртек доктаадып тургузуушкунунуң сайзыраңгайжывайн турары, улуг болган алыяк салгалдың социал шынарлары хамааржыр. Кырган, инвалид кижилерниң, анныктарның айтырыглары чугула черни ээлээр.

Сөөлгү үеде кошкак шиитпирлеттинип турар айтырыгларның бирээзи— чуртта национальдар аразының харылзаазы. Чүс ажыг национальдарның болгаш биче улустарның төлээлекчилери чурттап турар бистиң республикада база шиитпирлээр айтырыглар бар. Ону шиитпирлээриниң оруктарын ол билир. Оларның бирээзи—республикага ийи дыл өөренир чорукту утканы, ооң уламындан орус дылды тываларның барык шуптузу билир, а тыва дыл билир өске нация кижилер ховар. Үндезин чурттакчыларның культуразын, онзагай талаларын, чаңчылдарын билбейн турар.

Республиканың экономиктиг болгаш социал адырын хөгжүдериниң дүргедедири — кол айтырыг. Оң үшкү беш чылда республика Чөөн Сибирьниң дениелинге чедер ужурлуг. Чиг эттиң бүгү хевирлери — даг-дүгүн, мышты, кедээ ажыл-агый продукциязын, хөмүр-дашты болгаш өске-даа чүүлдерни болбаазырадып кылыр талазы-биле күчүнү организастаары болгаш тургузары — ооң сорулгазы. Ол сорулгазы боттандырары-биле чоокку 2-3 чылдарда улуг эвес бүдүрүлгелерни тудуп, оларның продукциязын берип эгелээрин чедип алыры. Республикада даг-дүгүн, эътти, ыяш аймаан, хөмүр-дашты болгаш өске-даа үнелиг чиг-этти болгаш материалдарны кайы хамаанчок сөөртүп үндүрер чорукту соксадыр. Ол ышкаш «Тыва дагдүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарның курлавырларын долу ажыглаар дээш бүгү чүүлдерни кылыр.

Оң үшкү беш чылда чуртталга тудуунга киирер капитал салыышкыннарны көвүдедир. Ол ышкаш Кызыл хоорайга уруглар садтарын, эмнелгелерни, культура албан черлерин тудар дээш бүгү күжүн үндүрер. Боттарының күжү-биле чуртталга бажыңы тудуп турар бүдүрүлгелерге бүгү таланың идиин бээр.

Кызыл хоорайда болгаш чамдык районнар төптеринде агаарның хирлениишкини улуг. Ону эвээжедирде хөмүр-дашты сорттаарын экижидер, хөмүр-дашты улуг болгаш ортумак котёлдарга өрттедириниң деппиилгелиг аргазын дилеп тывары, төпчүткен одалганы улам ыңай хөгжүдери бодунуң күзээлгези деп кандидат санап турар. Ол ышкаш хөмүр-дашты суугуларга өрттедириниң эки аргазын дилеп тывар шинчилел ажылын база ол организастаар.

Кызыл хоорайга чаа чылыдылга-электри төвү тудуп турар үеде довурак-доозун арыглаар схеманы киирерин чедип алыр.

А. Н. Пиче-оолдуң программазы

Соңгулда мурнунуң программазы ийи кезекке — ниити политиктиг айтырыгларга болгаш улус өөредилгезиниң айтырыгларынга үскен.

Бирги кезээниң талазы-биле, эң ылаңгыя социал-экономиктиг айтырыгларга ажык-чарлыг чорукту улам хөгжүдери эргежок чугула. Чижээ, төп база түс черниң-даа солуннарынга уругларның өлүп турарының дугайында, чуртталга бажыңнары-биле хандырылга, аъш-чемниң кол продуктулары-биле хандыртынганының дугайында, ясли-садиктер-биле уругларның хандыртынганының, школаларда ээлчеглерниң база класстарның өөреникчилериниң санының дугайында статистиктиг сан-медээлерни парлаары чугула.

Бо медээлерни делегейниң сайзыраңгай чурттарының-биле деңнээри-биле оларның көргүзүглерин база парлаар. Эвилелдештиг республикаларның чогуур көргүзүглерин кожазы девискээрлер, крайлар, областарны-биле деңнээр.

Чүгле шын болгаш бүрүн долу информацияны билип ап тура, кижилер болза ажыл-херектиң байдалын шын үнелеп билир, ол айтырыгларны шиитпирлээриниң оруун саналдап, оларны шиитпирлээрин негеп болур.

Кадр айтырыгларын чүгле албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның дениелинге эвес, харын районнар, областар, крайлар, автономнуг республикалар дениелинге, өөреникчилерниң база студентилерниң бот-башкарылгазын хөгжүдүп тура, ол ышкаш бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, каттыжыышкыннарның база чурттуң-даа социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин үнелеп тура, демократияны улам калбартыр болгаш чаңыладыр херек.

Уругларның өлүр чоруун эвээжедир, чоңну чуртталга бажыңы-биле, аъш-чемниң кол-кол продуктулары, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школалар-биле хандырылганы экижидип тура, чурттуң девискээрлериниң социал-экономиктиг байдалын дүрген-не деңнээри эргежок чугула. Бо айтырыгны шиитпирлээри национальдар аразының харылзаааларын быжыглаарынга дөгүм болур.

Социал чөптүг чоруктуң принциптерин сагыыры дээш шудургу демисежир. Ажылды үнелээрде болгаш ооң хөлезин төлээрде, социализмниң кол принциви — «Кижи бүрүзүндеп шыдаар шаа-биле, кижи бүрүзүнге — кылган шаа-биле» деп принципти барымдаалаар.

Экология айтырыгларын шиитпирлээри-биле, чижээлээрге, Тывага демир-орук тудуунуң, Шагаан-Арыгга цемент заводунуң тудуунуң талазы-биле шынарлыг экспертизаны чорударын чедип алыр.

Ийиги кезээ: бодунуң келир үеде салгалының дугайын бодавас ниитилел келир үе чок артар деп бурун шагдала улус чугаалажып чораан. Амгы үеде чамдык политиктиг ажылдакчылар капитализм биле социализмниң чарыжы чырыдыышкын системаларының чарыжынче шилчээн деп санап турар. Ынчангаш уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле: бичии уругларын иелер азыраары-биле шөлээзин харын үш чыл чедир узадыр, экижиткен телевиделер-биле ясли-садиктер тудуун дүргедедир, педагогика институттарынга кижизидикчи башкыларны белеткээрин көвүдедир, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң кижизидикчи башкыларынга, анаа башкыларга дег, чиигелделерни бээр.

Ниити билиг школаларының талазы-биле — школачылар чаңгыс ээлчег-биле өөренирин чедип алыр, школаның өөредилге номнарын экижидер, теория биле практиканы холбаштырарынга хөй-ле чижектерни анаа киирер, өөреникчилерниң кичээлдерге чогаадыкчы бот-тускайлаң бодааткынын хөгжүдер, башкыларның мергежил билдирниниң системазын хөгжүдер.

Профессионал өөредилге черлериниң материалдыг баазазын экижидер, студентилерниң бот-башкарылгазын хөгжүдер, өөредилгениң, бүдүрүлгениң, эртемниң интеграциязы дээш туржур. Педагогика эртемнериниң академиязының эртем ажылдакчыларының штадын өстүрер.

К. Н. Цойнуң программазы

1. Амыдырал хандырылгазының чугула айтырыглары. Ылаңгыя чоңну чурттаар оран-сава-биле, хүн-бүрүнүң барааннары-биле хандырары. Ону шиитпирлээрде тудуг индустриязын хөгжүдери-биле чергелештир аныяктар комплекстерин организастаарынга, тудуг кооперативтерин тургузарынга идиг бээр, хуу бажың тудар кижилерге чээлиин хостуг тыпсырынга идиг бээр. Өстүрүп алган дүжүттү чидириг чок ажаап алыры — аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң кол аргазы.

Ону чедип алыры-биле депутат кижи бүдүртүнүп турар продукцияның шынарын доктаамал контрольдаар, удуртукчу бүрүзүнүң ол дээш харысалгазын бедидер херекке салыышкынын киирер.

2. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде, школаларда уругларның өөренииринге болгаш анаа турарынга байдалдарны бүгү таланыг экижидери. Ону чедип алырда аъш-чемниче, дыштанылгазынче, күш-ламыр сайзыралынче, шинчилгелинче кичээнгей салыр.

Бистиң республикада чаш уругларның хораар чоруу улуг. Ынчангаш иелерниң уруг азырап орар үезин узадыр, 3 харга чедирер деп санап турар. Ооң соонда 2-ден хөй уруглуг иелерге кызырган ажыл хүнүн тургузаар, херээжен нерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлуну хүлээп алыры чугула.

3. Келээниң аныяктарын ажылга хаара тудары. Кым-херек үүлгедиишкинниң чартык кезиин аныяктар үүлгедип турар. Чеже аныяктар ажыл-агый кылбайн тоян чоруп турары билдинмес. Ол бүгүге удур демисежир.

Аныяктарны күш-ажылче хаара тудар талазы-биле ажылды организастаар тускай комиссияны тургузары чугула.

4. Хоорайның, республиканың чурттакчы чоңунуң дыштанылгазын организастаары, санаторий-курорт эмнелгезин экижидери — чугула сорулга. Бо сорулгага түс черниң аржаан суглары ажыглаары, ол черлерге дыштанылга бажыңнарын, санаторийлерни тудары чугула. Бай-Тайганың Шивилиг аржаанының курорт кылыр, Дус-Хөл, Чедер, Хадың хөлдерниң кайгамчык байлаан камгалаар.

5. Хоорайның экологтуг байдалы. Ыш-биле демисел чеже-даа чоруп келзе, эки түңнел мынчага бербээн. Ооң уламындан тынып органнарының аарыыр чоруу нептерээн. Ынчангаш хоорайда бүдүрүлгелерниң котельнаяларын хаары болгаш экологияны арыг тургузар одалгаже оларны шилчидери чугула. А бажыңнарның одалгазын чылыдылга шугумунче кожар.

6. Пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң материалдыг болгаш эмнелге хандырылгазын, оларны күш-ажылга хаара тударын экижидер. Ол дээрге пенсияны бедидери, ажылдап турар пенсионерлерге шалыы телевирни кызыгаарлаар чорукту болдурбазы, оларны аъш-чем аймаа болгаш өске-даа херээлел барааннары-биле хандырары-дыр. Ада-чурттуң Улуг дайынының аар-берге чылдарында ажылдап турган кижилерге дайын киржикчилери-биле деңней чиигелдени тыпсыр саналдыг.

7. Кызыл хоорайның эмнелге черлериниң ажылын экижидери. Ол дээрге эмчи дузазын чоңнуң чурттап турар чериниң чайы-биле кежуп чоруур медицина отрядтарын тургускаш, оларның күжү-биле экижидер. Ындыг дуржулганы туберкулёзка удур диспансериниң ажылдакчылары шенеп турар. Кызылдың хем ол чарыында чурттакчыларның эмчи хандырылгазын экижидери-биле ында поликлиниканың тудуун септээр, келир ниинде барып чаа бажыңы тудар.

8. Кайы эмчиге шинчиледирин азы эмнедирин аарыг кижи шилип алыр арганы тургузар. Эмчи специалистерге материалдыг кызыгаарлаашкынны тургуспайн, эмнелге ажылынче бүгү күжүн бээр кылдыр хаара тудары чугула. Ол ышкаш эмнелге албан черлерин бедик мергежилдиг эмчи кадрлар-биле четчелээр. Ону хамыктың мурнунда медицина ажылдакчыларының ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургускаш, чедип алыр.

Чагааның изи-биле

БИЖИК-ЧАГАА ЧҮГЕ СААДАП ТУРАРЫЛ?

Кара туразында аажылал болгаш доңгун аажы-чаң дугайында

Редакцияга келген чагааларны сайгарып номчуп орарга, оларның утка-шынары янзы-бүрү болгулаар. Чамдык авторлар өөрүшкүзүн үлежип, амыдыралынга болгулаан эки чүүлдерин, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ак сеткилдиг ажылдап чоруур мурнакчыларның өрге-дуржулгазын, үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунган. ниитиниң херээ дээш сагыш аарып чоруур төлептиг кижилерниң дугайында чылыг сөстерни бижээн болгулаар.

Ынчалза-даа... Эрги ёзу-биле ажылдап, таптаашкындан үштүнүп чадап турарларны, ажыл-ишчи кижиниң сеткилин хомудаткан амыдыралдың хөлегелиг кара талаларын сойгадаан чагааларны чон бистке база-ла бижип турар. Шак ындыг чагааларның изи-биле чоруп, чүвениң шынын тывары оралдажыр үүле редакцияның ажылдакчыларынга онаажыр. Ыраккы Күнгүртүг суурда харылзаа салбырының операторунуң Нина Хурлуктуң каржы-хажагай аажы-чаңының дугайында хомудалдыг чагаа редакцияга келген.

Чоннуң харылзаа хандырылгазында тургустунуп келген бо дүвүренчиг чагааны алгаш, Күнгүртүг суурга чедип, оператор Нина Хурлукка экии-бак сеглеткен, үндүр ойлаттырган чамдык кижилерниң бажыңынга кирип, оларның-биле чугаалажып, маргылдаа чүден үнүп келгенин тодарадып чугаалашкан бис. Эрткен чылдың август 9-та Күнгүртүг суурнуң чурттакчызы З. Ооржакка Ереванадан посылка келген. Посылка келген деп дыңнадыг алгаш ол эртенинде харылзаа салбырынга чеде берген.

— «Чайым чок. Сээң посылкаң черле бербес мен» дээш, Нина Хурлук мени дыка-ла экии-бак сеглээн. Оозун черле уттпас мен. Посылка ап алыр дээш үш хонук иштинде суржуп, барбаан-четпээн черим даа чок. Шынаа кедээ Совединиң күүскомунуң даргазы Боранак Эрексенге ийи катап четкен мен. Эрге-чагырга даргазы «мен канчаптар мен» дээш дорт харыы бербээн. Кызылдан сургакчылап келген даргага чугаалзарымга, ам харыы күүском даргазы оператор Хурлукту кеп дыртып, чугаа кылган соонда посылкамны берген — деп, ол хамаатты хомудап чугаалап орду. Кызыл районунуң харылзаа белдириниң начальниги Ю. Ө. Сарыглар Н. Хурлуктуң каржы аажы-чаңының дугайында эрткен чылдың августа хомудал киирген, ооң харыызын мынчага чедир албааным, ырак-чоокта төрелдергүлү-биле чагааладыр чагаа хавы садып алыр дээш баарга, чагаа хавы бээн сатпайн турганын ол база хомудап турду.

Черле мынчаш харылзаа салбырының операторунуң Н. Хурлуктуң кара туразында аажылап, кижилерге доңгун чоруун бадыткаары-биле мындыг чижекти база киирип болур. Ам бүгүниг дыштанылгага, айда 60 рубль пенсия ап орар Д. Допчут-биле база ужуражып, чугаалашкан бис. Ол кырганда мындыг чүүлдү дыңнадывыс. «Красноярск хоорайга өөренип турар уруум бар. Уруумнуң кышкы идик-хевин чорудуп бээр дээш посылка хааржаанга суп алгаш, почта салбырынга бардым. Оператор Н. Хурлук посылкамны хүлээп албайн-даа, мени боостаалааш, арны-бажымны дырбактап каапкаш, почтадан үндүр идипкен. Ол посылкамны тудуп алгаш, ооң дораан-на кедээ Совет күүскомунуң даргазы Б. Эрексенге бардым. Чүвениң ужур-чөвүн чугаалааш, даргага билдиришкин киирген мен. Харыызы-даа сураг. Ооң сөөлүнде айтырарымга, билдиришкинимни районнуң харылзаа белдиринче чорудупкан мен деп каан. Бо дарганың Н. Хурлукту камгалап турарының ужуруң эки-ле билбес мен. Ол посылкамны чорудуп чадап кааш, сентябрь төнчүзүнде бодум албан-биле Кызыл кирип, ооң чорудупкан болбазык мен бе»—деп, кырган хомудап орар чораан. Кырганның хомудалы чөптүг. 60 рубль пенсия ап орар кырган кижи Кызыл кирип, баарда-кээрде 25 рубльди чүгле орук өртээнге төлеп дээн чүве база берге. Кырган ам почта салбырынче баарындан шуут түвексинер апарган. Ынчангаш ынай-бээр баар чагаа-бижиин Кызыл кирген улус дамчыштыр чорудар апарган.

Солун чериндеи корреспондент келгенин дыңнааш, силерге ужуражыр бодааш келдим деп Р. Чыпсын ора соп каан шокар хейлеп солунда ораап алган чедип келди. Чүвениң ужуруң силерге чугаалап берейн, солунга бижиир болзуңарза бижиңер, биживес болзуңарза, кана-даа чедир хомудаар дээп мен деп, ол чугаазын шыңгыы ла эгеледи. Ооң чугаазы мындыг болду.

— Эрткен чылдың октябрь 4-те харылзаа салбырының операторуу Н. Хурлук өөнүң ээзи-биле бистиң бажыңывыска заирик келди. Бажыңывыска келгеш, анаа-ла чалчып эгеледи. Ол бүдүүн Кан-оол Ендан, Сергей Хүрбээ дыңнап, көрүп турду. Н. Хурлук өөм ээзиниң кедип орган хейлениин ора соп каапты. Эртенинде, октябрь 5-те, Шынаа кедээ Совединиң күүском даргазы Б. Эрексенге, участок төлээзи шагдаа Биче-оол Ооржакка Н. Хурлуктуң үүлгедиин дыңнаткан мен. Ора соп каапкан хейлениин база көргүстүм. «Н. Хурлукту район даргаларынга билдиртинер. Мен шыдавас мен» дээш кедээ Совет күүскомунуң даргазы Б. Эрексен херекке албайн барган — деп, Р. Чыпсынның чугаазы мындыг болду.

Харылзаа салбырының операторуу Н. Хурлуктуң Күнгүртүг суурнуң чурттакчыларының адының кырынга келген, шилчиткен акша-төгерикти канчаар саададып турарын мындыг чижектерден база көрүп болур. Партия кежигүнү Зинаида Сарыглар эрткен чылдың октябрьда 36 рубль шилчиткен дугайында дыңнадыг бижиик келген. Оператор Н. Хурлук ону база-ла янзы-бүрү чылдагааннар кажкаш, бербейн барган. Чылдагааны—киир бижидилгени чок даан. Херек кырында З. Сарыглар Күнгүртүг суурнуң Комсомольская кудумчузунда бажыңда 1988 чылдың июнь 1-де киир бижиткенин паспортунда демдеглеп каапкын көрген бис. Бо чылдың январьда база-ла З. Сарыгларның адынга (дыңнадыг бижиктиң дугаары 1/368, 17/1—89 ч.) 129 рубль 80 копеек шалың акшазы келген. З. Сарыглар ол шилчиткен акшаны чүгле февраль 14-те алган. Бо база-ла Н. Хурлуктуң суда чаиннап, туразында аажылап турарының база бир херечизи-дир.

Күнгүртүгнүң харылзаа салбырында оператор Н. Хурлуктуң чоннуң чагаа-бижиин кайы хире тудуп, саададып, канчаар аажылап турарының чамдык чижектерин үстүнде киирдивис. Н. Хурлуктуң аажы-чаңының, келген чонга каржы-дошкунунуң дугайында хомудал чагаалар Кызыл районуң удуртукчуларының адының кырында база киргилээн. Чоннуң хомудалдыг чагаазын сайгарып, Күнгүртүгге чораан келгеш, улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүскомунуң даргазы А. И. Барковка база четкен мен. Бо чылдың январь эгезинде Күнгүртүгге чедип, оператор Н. Хурлук-биле ужуражып, сагындырып турганын ол сактып чугаалап олурду. Шак-ла ындыг хомудалдар келгенин күүском даргазы бадыткады.

Күнгүртүгнүң харылзаа салбырының ажылының, чоннуң чагаа-бижиин саададыр чарырга чок оператор Н. Хурлуктуң аажы-чаңының дугайында ол суурнуң ажылчы чонунуң хуралын эртирип, чоокку хүннерде ону сайгарып көөр деп турарын Август Иванович менээ база чугаалаан чүве. Күнгүртүгнүң чону харылзаа ажылдакчызы Н. Хурлуктуң төлеп чок аажы-чаңынга доңгун чоруунга чеже шыдажып көөрил?

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

ОНЧА-МЕНДИ

Кыштаглаашкынны бедик организастыг деңнелге эрттирер дугайында СЭКП Төп Комитединиң Чагаазы-биле эрткен күзүн Улуг-Хем районда «УТКА 25 чылы» совхозтуң мал ажылдыгдаары ханызы-биле танышкаш. 1988-89 чылдың кыжынында ниитиниң малын хүр кыштадыр дээш немелде хемчеглерни алган. Бат бурунгаар планнаан бодамчалыг ажылдың түңнелинде совхозтуң малының кыштаглаашкыны, мурнуку чылдарга деңнээрге, эки эртип турар.

Малдың аарыгларынга удур камгалал эмнээшкиннерин удаа-дараа чорудуп турганындан оон өлүп хораар чоруу бо кыжын ээзэн кызырылган. Арысканда хойжу бригадазының малчыннарының кыштагларында байдал эки. Ында 5 кодан да 2162 хой бар. Оларның ооладаашкыны адакталып бар чыдар. Төрүттүнген хураганнарның аразында улуг чидириг чок. 1500 хире хураган онча-менди доругуп турар. Хойжулар Очур-оол Мунзук, Олег Санчай-оол олар малдың чаш төлүн чидириг чок азырап өстүрүп, планныг онаалдаларын күүседир тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Сакманчылар Иван Кенден, Раиса Сандак, Анай Чымба, Акалчын Оюн дээш өскелерде малчыннарның кыштагларында хой ооладаашкынының эгезинде-ле чеде берген, хураганнарны онча-менди доруктуруп алырынга боттарының үлүүн киире бергеннер.

Очур-оол ТҮЛҮШ.
Арыскан суур.

Тыва балет

БАЗА КАТАП ЭГЕЛЭЭН

1940 чылдарның эгезинде Кызылга балет студиязы ажылдап турган. Оон доозукчулары Екатерина Кыдай, Наталья Ажыкмаа болгаш оон-даа өскелер Тывага ол уран чүүлдүң эгелекчилери болганнар.

Баштайгы балет Тывага үр туруп шыдаваан. Оон бээр элээн үе эртсе-даа, балет ам база катап хөгжүп эгелээн. Бөгүнгү балетте чаа, бедик мергежилдиг болгаш аныяк салгал келген. Ында Фрунзениң, Улан-Удэниң болгаш өске-даа хоорайларның тускай училищелерин дооскан артистер киржип турар.

Февраль 19-та Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга «Балет кежээзи» болган. Ол кежээ бистиң республикага балеттиң катап ажылдап эгелээн үези болур. Ажыы-биле чугаалаарга, тыва балеттиң ажылдыышкыны, көрүкчүлерге бирги концерти ол болган.

Концерт Петр Чайковскийниң «Щелкунчик» деп балединден улуг адажио-биле эгелээн. Хөгжүм үнү көрүкчүлерниң сеткил-сагыжын долдуруп турда, тажы кадыының ролунда Айлаана Чанаа биле тажы болган Аркадий Август-оол баштаан артистер таңцының кайгамчык аргалары-биле ийи кижиниң ынакшылын илередип шыдаан. Көрүкчүлер ол көргүзүгнү адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алганнар. Ол-ла композиторнуң «Куу хөлү» балединден бичии кууларның таңцызы база солун болган. Чойгана Санчай, Любовь Сүктерек, Марина Моңгуш болгаш өске-даа артистер боттарының рольдарын бедик деңнелге күүсеткеннер.

«Балет кежээзинде» 17 ниизы көргүзүг болган. Оларның аразында Алексей Чыргал-оолдуң «Тыва вальсы» база бар. Кайы-даа балеттен үзүндүлерни артистерниң чараш, чиик ойнаанынга көрүкчүлер бедик үнелелди берген. Чогаалчы Александр Даржай, Алтайдан келген төлээ Ирина Охрина, театр директору Сиин-оол Оюн, артист Орлан Дамба-Хуурак болгаш оон-даа өскелер сөс алгаш, театрга балет бөлүүнүң ажылдап эгелээнинге байыр чедирип, артистерниң эки ойнаанын мактап, оларга моон соңгаар чедиишкиннерни күзеп турду. А театрның кол режиссеру Анатолий Косман тыва балеттиң катап тургустунганын республиканың культура амыдыралынга улуг болуушкун деп санаан.

«Балет кежээзи» — театрның амыдыралында чаа көргүзүг. Ону белеткээринге улуг күштү кол балетмейстер Вячеслав Донгак, балетмейстер-репетитор Галина Ензак киирген. Черле бо балет бөлүүнүң болгаш театр коллективиниң ажылын демдеглээри чугула. Оларның аразында хөгжүмчүлер, дааранықчылар, чурукчулар дээш оон-даа өске мергежилдиң кижилери бар болгай. Оларның ачызында баштайгы концерт багай эвес болду.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

ЧУРУКТА: балеттен көргүзүг.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ИЕ КИЖИГЕ МӨГЕЕР ХЕРЕК

Кайнаар-даа көөрге, өг-бүлениң санының ээзэжеп турары илдең. Шаанда өг-бүлеге он уруглуг болуру ховар эвес турганын кырганнар сактып орарлар. Ол үеде чаш уругларының өлүрү хөй турган деп чүвени база утпас болза эки.

Ындыг-даа болза ССРЭ-ниң Статкомнуң дыңнадып турарын ёзугаар алырга, бистиң чуртувуста күрүнениң дузаламчы акшазын ап турар өг-бүлелерниң саны ээзэш эвес. Ол акшаны ийи уруглуг дээш база үшкүзүн болгаш оон-даа ыңай уругларны божуурга бээр. Бо таварылгада ие кижи чаңгыс катап дузаламчы акшаны алыр. Үш уруглуг, дөрткүзүн болгаш оон ыңай уругларны божуурга ай санында дузаламчы акшазын бээр.

Он бирги беш чылда өг-бүлеге дузаламчыны экижидери-биле чаңгыс катап төлээр дузаламчы акшазын көрген. Ажылдап турар болгаш өөренип турар иелерге: бирги уруун божуурга—50 руб, ийиги болгаш дараазында уругларын божуурга—100 руб. төлээр.

Чуртта хөй уругларлыг өг-бүлелер канчаар хуваарттынганын көрээлиңер. Бир эвес 1960 чылда хөй уруглуг иелер ССРЭ-те 3.455 муң турган болза, 1987 чылда оларның саны 2.008 муң болган. Шак ындыг байдал РСФСР-де, Украинада, Белоруссияда, Казахстанда, Грузияда, Азербайджанда, Литвада, Молдавияда, Латвияда, Арменияда, Эстонияда таваржып турар. Хөй уругларлыг иелерниң саны Узбекистанда, Киргизияда, Таджикистанда, Туркменияда өзүп турар. Бир эвес 1987 чылдың чурагайларын алыр болза байдал ындыг. Хөй уругларлыг болгаш күрүнениң дузаламчы акшазын ап турар иелер: Узбекистанда—642 муң, РСФСР-де—402 муң, Таджикистанда—183 муң, Литвада—12 муң, Латвияда—7 муң, Эстонияда—5 муң.

Статистика кандыг-даа чурагайларны адап турза, чаңгыс-даа, он-даа уругну өстүрген ие кижиге черге чедир мөгеер ужурлуг бис.

Б. АЛЕКСАНДРОВ.

ХООЧУННАРДАН ӨӨРЕНИР

Бистиң ус-шеверлеривистиң, дарганнарывыстың кылып чораан чүүлдери ышкаш ындыг национал утка-шынарлыг эдилелдер, каасталга-шимелдер ам кайда-даа белен көзүлбестир. Ус-шевер, хоочун дарганнар чер-черде ам-даа чурттап, ажылдап чоруур. Оларның шаандан тура кылып чораан чаагай ажыл-херээнге амгы аныяктарны калбаа-биле өөретсе деп саналдыг мен.

Ол чүүлдерни бадыткаары-биле чурттап эрткен амыдыралымдан көрген, билгеним чамдык чүүлдерни бижиийн. Сүт-Хөл районнуң Үстүү Ишкинге холу черле куруг орбас ус-шеверлер, дарганнар турганын сакты-дыр мен. Оларны Ондар Очур, Ондар Дарган-Хелин, Сат Ыдыпаа, Ондар Дажы-Серен дээр. Олар кижилерниң херегээп эдилелдерин сеткил ханды эптиг, чараш, шевергип кылдыр кылып бээр турганнар. Дарганнар, ус-шеверлер мөңгүнден болгаш холадан янзы-бүрү каасталганы—хереэжен улуска херек билзектерни, кулакка сыргаларны болгаш өскелээ уран-шевер кылыгларны кылып чордулар. Ам база ындыг янзылыг каас-чараш эдилелдер херек-ле болгай.

Мен дарган, ус-шевер бир кижи дугайында кырганнардан дыңнааш, аажок сонуурган, харын-даа тоол-домакта ышкаш кайгап, элдепсинген мен. Ак оорлуу болгаш Шеми-Аксы ынчаар Моңгуш Чыдыкпап азы шолазы анаа-ла Мөңгүн-Дарган дээр кижи чурттап чораан чүве-дир. Ол чаңгыс аай катай ажыглаар эдилелдерни быжыг кылдыр каастап шимеп кылырынга хандыкшылдыг чораан кижи-дир. Чинээ, аъттың дериг-херекселин — ээр, кижен, торепчи, десне, чүген, чулар, сыдымны хээлеп, мөңгүннеп турган кылыр. Оон ол кылыгларын иштики Моолдуң болгаш Кыдаттың Тывага кээп турган чиижең садыгжылары садып алгаш, черинге барган. Үш-дөрт баш аът, шарыга орнап аар турганнар дээр. Садыглажыр дээш ырак-узактан Мөңгүн-Дарганны адап-сурап кээрлер хөй турган дижир.

Ындыг кайгамчык ус-шевер дарганнарның ийи баскан Ондар Дажы-Серен «Шамбалыг» совхозта ам 79 харлыг чурттап чоруур. Ындыгларны ажыглаар, арга-сүмезин алыр, аныяк-өскен эки херекти уламчылаар, эстафетаны холга быжыг тудар, хоочуннардан доктаамал өөренип ап чоруур болза черле ажыктыг боор деп бодаар мен.

Белек-оол ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл район, Кур-Чер суур.

1989 чылда Кызыл аэропортундан самолёттарның ужуп үнеринин РАСПИСАНИЕЗИ

(Москва шагы-биле)

Рейс дугаары	Самолёду	Чедер аэропорту	Ара доктаар аэропорту	Ужуп үнер хүннери	Ужудар үези	Тарифи
162	«Ту-154»	Москва	Абакан, Свердловск	07.01-06.06—6 хүнде 06.06-16.09—2, 6 хүннерде 23.09-30.12—6 хүнде.	10.00	72
164	«Ту-154»	Москва	Абакан, Челябинск	04.01-27.12—4 хүн	10.00	72
178	«Як-40»	Красноярск (Черемшанка)		7-ден ангыда хүннүң	03.10	17
180	«Як-40»	Красноярск (Черемшанка)		хүннүң	07.50	17
172	«Як-40»	Красноярск (Черемшанка)		хүннүң	12.25	17
174	«Як-40»	Красноярск (Емельяново)		хүннүң	03.30	17
176	«Як-40»	Красноярск (Емельяново)		хүннүң	13.45	17
182	«Як-40»	Красноярск (Черемшанка)		хүннүң	11.50	17
184	«Як-40»	Красноярск (Черемшанка)		01.04-10.09—хүннүң	07.25	17
186	«Як-40»	Красноярск (Черемшанка)		7 хүнде	11.30	17
617	«Як-40»	Абакан		1, 3, 5 хүннерде	06.00	12
621	«Як-40»	Новосибирск	Шушенское	хүннүң	04.20	22
623/655	«Як-40»	Фрунзе	Абакан, Семипалатинск Алма-Ата	01.01-30.06 база 01.09-31.12—1, 3, 5 хүннерде. 01.07-31.08—7-ден ангыда хүннүң	15.45	45
641	«Як-40»	Новосибирск	Абакан	01.06-10.09—хүннүң	11.50	22
663	«Як-40»	Бийск	Абакан	01.01-31.05 база 01.10-31.12—4, 7 хүннерде 01.06-30.09—2, 4, 7 хүннерде	04.00	19
679	«Як-40»	Барнаул	Кемерово	01.01-30.06 база 11.09-31.12—2, 6 хүннерде 01.07-10.09—2, 4, 6 хүннерде	09.20	24
681	«Як-40»	Томск	Кемерово	01.01-30.06 база 11.09-31.12—1, 5 хүннерде 01.07-10.09—1, 3, 5 хүннерде	09.20	21
683	«Як-40»	Улан-Удэ	Иркутск	хүннүң	05.00	27
695	«Як-40»	Чита	Иркутск	1, 5	16.45	33
607	«Л-410»	Абакан		7-ден ангыда хүннүң	11.20	12
609	«Л-410»	Абакан		7-ден ангыда хүннүң	12.45	12
611	«Л-410»	Ырбан	Тоора-Хем	01.01-31.03 база 01.11-31.12—7-ден ангыда хүннүң	09.55	9
615	«Л-410»	Кызыл-Мажалык		7-ден ангыда хүннүң	05.20	11
619	«Л-410»	Саяногорск		7-ден ангыда хүннүң	11.55	10
631	«Л-410»	Мугур-Аксы		7-ден ангыда хүннүң	06.20	14
659	«Л-410»	Саглы	Хандагайты	01.06-31.08—7-ден ангыда хүннүң	04.50	12
637	«Л-410»	Мугур-Аксы		7-ден ангыда хүннүң	05.35	14
649	«Л-410»	Новокузнецк	Шушенское	01.01-30.04 база 16.09-31.12—1, 3, 5 хүннерде 01.05-15.09—7-ден ангыда хүннүң	09.00 04.50	17
651	«Л-410»	Минусинск		01.01-30.04 база 16.09-31.12—2, 4 хүннерде 01.05-15.09—1, 2, 3, 4, 5 хүннерде	09.10	13
661	«Л-410»	Эрзин		01.04-15.09 — 7-ден ангыда хүннүң	10.10	8
667	«Л-410»	Кызыл-Мажалык		7-ден ангыда хүннүң	05.30	11
669	«Л-410»	Кызыл-Мажалык		7-ден ангыда хүннүң	08.50	11
671	«Л-410»	Эрзин		7-ден ангыда хүннүң	04.30	8
677	«Л-410»	Кунгуртуг		01.07-31.08—7-ден ангыда хүннүң	09.00	12
691	«Л-410»	Тоора-Хем		01.01-31.03, 01.11-31.12—7-ден ангыда хүннүң	05.45	8
693	«Л-410»	Тоора-Хем		01.01-31.03, 01.11-31.12—7-ден ангыда хүннүң	08.05	8
625	«Ан-2»	Хову-Аксы		01.01-28.02, 01.11-31.12—7-ден ангыда хүннүң 01.03-30.10—7-ден ангыда хүннүң	01.45 01.00	4
627	«Ан-2»	Кара-Хол	Чадаана, Кызыл-Мажалык	1, 3, 5	05.10	14
629	«Ан-2»	Кара-Хол	Чадаана, Тээли	2, 4, 6	05.10	14
635	«Ан-2»	Саглы	Торгалыг Хандагайты	01.01-28.02, 01.11-31.12—7-ден ангыда хүннүң	06.50	12
635	«Ан-2»	Саглы	Торгалыг	01.03-30.10—7-ден ангыда хүннүң	05.50	12
643	«Ан-2»	Сыстыг-Хем	Хут, Севи	01.01-28.02, 01.11-31.12—2, 4, 6 01.03-30.10—2, 4, 6 хүннерде	08.20 07.30	7
645	«Ан-2»	Ырбан	Тоора-Хем	01.01-28.02, 01.11-31.12—1, 3, 5 01.03-30.10	08.20 07.30	9
647	«Ан-2»	Хамсыра	Тоора-Хем	2, 4, 6 хүннерде	05.05	12
653	«Ан-2»	Бүрен-Бай-Хаак	Сарыг-Сеп	7-ден ангыда хүннүң	06.10	5
639	«Ан-2»	Сизим	Сарыг-Сеп	01.01-28.02, 01.11-31.12—7-ден ангыда хүннүң 01.03-30.10	04.55 04.10	5
665	«Ан-2»	Кунгуртуг		7-ден ангыда хүннүң	05.40	12
673	«Ан-2»	Хову-Аксы		7-ден ангыда хүннүң	10.50	4
675	«Ан-2»	Кунгуртуг		7-ден ангыда хүннүң	09.15	12
697	«Ан-2»	Тоора-Хем		01.05-30.09—2, 4, 6 хүннерде	10.00	8

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«КОЛОС», «ЕНИСЕЙ» КБ БОЛГАШ «ТЫВА ТУДУГ» ДЕВИСКЭЭР ТУДУГ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫНЫҢ КЛУВУ

Февраль 25—26-да. Дискотекалар 19 шакта.

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЫЛГАНЫҢ ГАСТЕЛЛО АТТЫГ ПАРЫГЫ

Февраль 25—26-да. Дискотекалар 19 шакта.

СПОРТ МАРГЫЛДААЛАРЫ «ТАЙГА» СТАНЦИЯЗЫ

Февраль 25-те. Күрүне садыының болгаш херегленкчилер профэвилелиниң адырлар аайы-биле обкомнарының ажылдакчыларының аразында хаак маргылдаазы 11 шакта.

Февраль 26-да. Тудуг болгаш үлетпүр тудуг материалдарының профэвилелдериниң адырлар аайы-биле обкомнарының ажылдакчыларының аразынга хаак маргылдаазы 11 шакта.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 5 ЧЫЛЫ» СТАДИОН

Февраль 25—26-да. Автоспорт талазы-биле республика маргылдаазы 10 шакта.

«ХЕРЕЛ» СПОРТЗАЛ

Февраль 25-те. Абакан болгаш Кызыл хоорайларның башкы институттарының студентилериниң аразында волейболга, баскетболга маргылдаалар 10 шакта.

БАЙ-ХААК СУУР

Февраль 25—26-да. Биатлонга республика маргылдаазы 10 шакта.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Сибириада». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 9.35 —«Чыл үелери». 10.35 — Медээлер. 10.45 —Уруглар шагы. 11.45 — «Кырган-аваң аптаразы». Йошкар-Оладан дамчыдылга. 12.15 —13.00 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Эстафета 4х5. Херээженнер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — 9 чурукчунуң делгелгези. 16.15 — Концерт. 16.30 — «Цирк аренызында — клоуннар». Фильм-концерт. 17.00 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.40 — «Интермедээ». 18.10 — Ырак-чоок ырлар. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 —Мультфильм. 19.15 — «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». Кооперативтерниң чамдык ажыл-чорудулгазын таарыштырар дугайында. 20.45 —Улусчу ырлалар. 21.00 —«Үе». 21.35 —«Михаил Михайлович Громов». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 21.55—«Ол болган... болган...» 22.15 — Бөгүн делегейде. 22.30 — «Аныяк кино». Аныяк кинематографистер болгаш оларның дебют база диплом ажылдарының дугайында. 00.00 — 02.25 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Эстафета 4х10 км. Эр кижилер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — К. Г. Паустовский. «Мещера талазы». 4 класс. 9.05 — Англи дыл. 10.05 —ПТУ суртуулдарынга. Физика. Лазерлер. 10.35; 11.35 — Бисти долгандыр турар бойдус. 1 класс. Тараа — чүнүң-даа эгези. 10.55 — Барымдаалыг фильм. 11.05 — Англи дыл. 11.55 — «Баштактаныг», «Сапыктар», «Адыг». Уран-чечен фильмнер. 13.20 —Медээлер. 13.30—Ритмниг гимнастика. 14.00 — 14.30 — «Погаая эрттирилге» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.15 — Док. фильмнер программазы. 17.55 — «Чаптанчының чалбыраажы». Шенелде шии театрының концерти. 19.15 —«Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Ботсрулга-чарылга: хүнннүң ботту болуушкуннары». «Атеистиң пропагандазының нарын айтырыглары». 19.45 —Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 — «Чоннуң кандидады».

МОСКВАДАН

21.00 — «Үе». 21.35—23.55—Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Айга чедир хол дурту». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.05 — Медээлер. 17.15 — Фестиваль экраны. Аныяктар программаларының VIII бүгү-эвилел фестивалының лауреат программалары. 18.15 — Ритмниг гимнастика. 18.45 — «Зона». Барымдаалыг фильм. 19.00 — ССРЭ-ниң ИХМ-ниң кеземче херээ истээр черинниң ажылының дугайында. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

УДУРТУКЧУЛАР БОЛГАШ ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Хоорайлар-биле телефон дамчыштыр чугаалашканы дээш санажылганы сапалга тевүнүң аппаратуралары-биле кылып эгелээн болганда 07 дамчыштыр чагыгларны март 1-ден эгелеп агар сапның дугаары база пароль чокка хүлээп эгелээр. Чүгле чугаалажып олар телефонуунуң дугаарын айтыр.

Квартира телефону-биле хоорайлар аразынга чугаалашканының хөлезинин чүгле кредиттеп төлээр.

Телефон-биле чугаалажыышкыннарның өртек-хөлезинин түңнээн квитанцияны айда ийи удаа чорудар. Ында көрдүнген түңү 5 хонук хуусаада төлээр.

Телефон хөлезинин ол хуусаада төлеттинмейн баар болза, телефонну үзүп каап тар.

агаар

Республикага биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 34—39, чамдык черлерге 25—30, хүндүс 16 — 21 градус, чамдык черлерге 7—12 градус соор.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 35—33, хүндүс 16—18 градус соор.

ЧАЛАП ТУР

1989 чылдың февраль 26-да (воскресенье) СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 14 шакта «СЭКП-ның амгы теделги политиказында социал чептиг чоруктуң айтырыглары» деп темага лекция болур.

Лекцияны «Билиг» ниитилелиниң Новосибирск организациязының лектору Н. С. Соболев кылыр. Бүгү кижилерни чалап тур.

Кино

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Одиночка» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Маленькая Вера» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 15» 9.30, «На златом крыльце сидели» 11.00, 13.10, «Игла» 16.50, 18.30, 20.10, «Акция» 14.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Осознание» 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Галоши счастья» 14.30, «Камилла» 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Цветок в пыли» 16.00, 19.00 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-41; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга [illegible]. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 247. ТС—00248.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 25 суббота № 48 (13948)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧУГУЛА АДЫРЫНДА

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Донбасстың шахтёрлары-биле ужуражыышкыны

Украинаның дагжылары революсту эде тургустунуушкунга боттарының шынчы бердингенин тодаргай ажыл-херектерге бадыткап турар—чурттуң хоочун кочегарказы ам-даа болза эзбек хөмүр-даш дээш ажыл-агый чорудулгазының чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге бедик темпилерин магадылаар чаа, дешпилгелиг аргалары дээш демиселдиң мурнуку одуруунда. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланмышкын, аренда шахтёр бригадаларының бүдүрүлгелериниң практиказынче улам бузурелдиг кирип турар.

Ынчалзажок бассейнниң дагжылары шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны база тода көрүп турар. Хөмүр-даш уургайларында берге черлер ам-даа эвээш эвес: амгы үениң техниказы чедишпес (шахтёрларга машина тудукчулары болгаш эртемденнер бо талазы-биле улуг өрелиг), тудуг болгаш материал-техниктиг хандырылга дыка хожудаашкында. Бо бүгү каттышкаш индустриалдыг Донбасстың негелде-херегледеринге сөөлгү чылдарда кызээнгейниң чедишпезин херечилеп турар. Бассейнниң курлавырлары ам-даа ыракта төнмээн, ол курлавырларны долузу-биле ажылдып шыдаары, девискээрге хөгжүлдениң чаа иштиң бээри чугула.

Телевилеттинген чүүлдерни канчап дүрген чедип алырының дугайында чугаа хөмүр-даш үлетпүрүнүң Донецкиде төп девискээр эргелелинге М. С. Горбачевтуң дагжылар-биле ужуражылгазынга болган.

Аңаа чүве чугаалаан «Красноармейскуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының А. Г. Стаханов аттыг шахтазының арыглал уургайының даг ажылчыннар бригадири А. И. Ляшок, «Макеевуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының В. М. Бажанов аттыг шахтазының арыглал уургайының даг ажылчыннар бригадири Б. Г. Беседин, «Октябрьуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының «Коммунист» шахтазының өрүмнекчилер бригадири Ь. И. Рассохин, «Краснодонуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының «Молодогвардейская» шахтазының арыглал уургайының даг ажылчыннар бригадири А. Я. Колесниченко, «Донецкуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының А. Ф. Засядько аттыг шахтазының арыглал уургайының даг ажылчыннар бригадири И. Ф. Мапекин, «Селидовуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының «Горняк» шахта эргелелиниң партком секретары А. И. Плошик, «Донецкуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору В. Г. Ильюшенко, «Орджоникидзеуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының Карл Маркс аттыг шахтазының даг мастери Ю. М. Шаталов, «Донецкуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының «Южнодонбасская» № 1 шахтаның участок начальниги А. П. Рязанцев олар хөмүр-даш үлетпүрүнге бурунгаарлаашкынының темпилери оларны шиитпирлээриниден хамааржыр тодаргай айтырыгларны тургузуп турган. Санал-онал солчуушкунуга шахтёржу крайның ажыл-ишчилериниң туружун илереткен мындыг ниити бодал тода дыңналып турган: эде тургустунуушкун дээш бызыг туржур, «үстүүргек» айтышкыннар манап орбас, ажылдаар чер бүрүзүнге, бүдүрүлге бүрүзүнге «шалыпкып хөделир. Үениң негелдези ындыг, эде тургустунуушкун дидим, чаартыкчы болуру» деп турар. Чүге дээрге шахтёржу холдарга улус ажыл-агыйының бистиң чаартынып турар экономиказының энергетика күчү-шыдалының дүңгүүрлерин тудускан.

Ужуражылгының түңнелдерин үндүрүп тура, **М. С. Горбачев мынча дээн:**

Мындыг чугааны үнелээр мен. Бүдүрүлгелер барыксаар, бүдүрүлге чорудулгазы-биле таныжарынга база кижилер-биле беседалажырынга ынак мен. Ставропольениң шахталарынга кирип чоруп турган мен. Ында байдалдар болгаш техника өске боор чадавас, ындыг болзажок силерниң адырынар ажылының дугайын билир мен. Нарын болгаш кончуг харысалгалыг ажыл-агый. Ынчаарга сөөлүнде чүве чугаалаан кижиниң шахтёр — профессионал ажылчын болур ужурлуг деп чугаалааны-даа шын. Ол мана чайладыкчызы-биле дөмей. Кылып турар ажылы харысалгалыг, бичии-даа часып болбас ужурлуг. Маңаа хамаарыштыр өске чугааны кылып болур. Бистиң экономикавыстың эң мурнуку одуруунда ажылдап турар кижилер-биле мындыг чергелиг беседалар кончуг чугула. Ындыг беседалар улуг политиканың коллективтерде, ажылдаар черлерде кандыг янзылыг боттанып, ону кижилерниң канчаар хүлээп ап турарын билип алырынга дузалап турар.

Сөөлгү чылдарда ындыг ужуражылгаларны кылыры кончуг херектиг апарган. Мооң мурнунда ындыг ужуражышкыннар ажыктыг чүүлдерни бербейн турган. Оларны баш удур белеткеп кылып, эки талаларны көргүзүп база чугаалап турган. А ам бот-боттарывыс-биле дорт, ажыл-херекчи ёзу-биле чугаалажып, чуртта чүү боор турарын кижи бүрүзү билип ап, чурттуң ниити ажыл-хереэ дээш кижи бүрүзү сагыш салып турар апарганда кижилер-биле ужуражышкыннар шуут өске хевирлиг апарган. Ылангыя маңаа, чурттуң аутула девискээрлериниң бирээзи болур Донбасска.

Маңаа онзалап демдеглээр деп бодааным бирги кол чүүл — ажылчын ангының туружунуң дугайы. Эң чугула айтырыглар талазы-биле шын политиканы тургузарынга ол туруш кезээде бирги чергелиг ужур-дузалыг боор келген. Амгы үеде бистиң эң кол политикавыс — эде тургустунуушкун. Ол политика чокка дешпилгеге бурунгаарлаашкынга, бистиң ниитилелибистиң амыдыралының бүгү талаларынга экижиишкин болу бээринге ынаныры берге, ол дугайын улус маңаа чугаалап турду. Ол кончуг шын, ындыг чорук биске —чурттуң, республиканың удуртулгазынга бызыг бузурелди берип турар.

Эде тургустунуушкунда чаңгыс-даа базым аткаарлаазы — амгы үениң онзагай лозуну. Чүгле аткаарлаар эвес, а харын доктаап кынып болбас, чүткүлдүг бурунгаарлаар херек.

Ийиде. Эштер шын чугааладылар: ажыл-херекти бүдүрери, тодаргай түңнелдерни чедип алыры кончуг чугула. Бөгүн маңаа шахтёрларның политикага хамаарыштыр боттарының туружун илереткени, ук политиканы ажыл-херектер-биле, ажылга болгаш амыдырал-чуртталганы экижидеринге эки түңнелдер-биле бызыглаар дээш чүнү кылып турарын чугаалааны кончуг чугула. Эң кол чүве ол-дур. Шын-дыр, эштер, Амгы үеде тодаргай ажылды бирги чергеге тургузар херек, ол дугайын чугаа-беседага, ажыл-херекчи дискуссияларга сайгарып чугаалажыры чугула, тодаргай ажыл дугайы парлалгага, телевидениеге болгаш массалыг информацияның бүгү чепсектеринге кол болгаш тодарадыкчы черни ээлээн турар ужурлуг. Эде тургустунуушкунга хамаарыштыр «нөрээлдер салырын» соксаткаш, ону тодаргай ажыл-херектер-биле бурунгаарладыр херек. Сөс биле ажыл-херектиң карышкаа мооң мурнунда бисти каш удаа багай чүвеге таварыштырып келген, мооң мурнунда эки шиитпирлер хүлээп алдынып, эки эгелээшкиннер кылдынып турган. А олар тодаргай ажыл-херектер-биле бызыглаттынмайн турганындан боттанмайн турган.

Ындыг чоруктар болбазын дээш бистер амгы үеде экономиктиг болгаш политиктиг реформаны калбартыр, ажык болгаш ажык-чаргыг чорукту, демократияны хөгжүдүп, шүгүмчүлелди чогуур деңнелге тудуп турар бис. Ол бүгү чугула херектиг, ол дээрге эде тургустунуушкунуң аңаа негелделери-дир. Чамдык кижилер ол шүгүмчүлелге, ол прожектор чырыынга таварышкындан чайлаксап турар. Шүгүмчүлел биске мооң соңгаар-даа херек, эштер. Ынчаарга амгы үеде эде тургустунуушкундан тыптып кээп турар эки дуржулга ажыр бүрүзүнде, коллектив бүрүзүнде, девискээр бүрүзүнде эвээш эвес. Ол дугайын чурт билген турары кончуг чугула. Өске черлер ол дуржулгадан кандыг-бир чүвени бодунга ап, ажылдазын дээш аан. Ындыг чорук амгы үеде шиитпирлиг ужур-дузалыг. Ынчангаш мурнакчы дуржулганы, эде тургустунуушкундан тывылган бүгү эки чүүлдерни дүрген тарадыры, пропагандалаары кончуг чугула. Ол —идеология фронтуузунуң, массалыг информацияның чепсектериниң ажылдакчыларының кол сорулгаларының бирээзи. Эде тургустунуушкун— бүгүдениң болгаш кижи бүрүзүнүң күш-ажылы. Кайы-бир кижи бистиң орнуувуска бүгү чүвени кылгаш, «каас-чараш тавакка салгаш» сөңнеп кээрин маңаан ажыы чок.

Борта кедуртүнүп турган хөй амыдыралчы айтырыглар кадрлар айтырыынга, кижи факторунга хамааржып турар. Арендының хереэ бар бе, күш-ажылды организастаарының өске-даа чаа аргалары херек чоор бе деп, чамдык кижилер чугаалап турар. Ынчалза-даа ол солун херек, ону эки сайгарып билип алырын силерге сүмелээр иийк мен. Барымдаалар, тодаргай түңнелдер ам безин бар болгай. Силерге билдингир түңнелдерге эккелген дорту коллективизация ышкаш ындыг шупту-ла черге арендада биске херээ чок дээрзи чугаажок. Кижилер чаа хүлээлгелерни боттарынга медереддии-биле ап, боттарын чаа байдалга тургузуп, эң дээре күш-ажылчы көргүзүглерни чедип ап болур шак ындыг түңнелдерни берип турар бодамчалыг, ужур-уткалыг ажыл биске херек. Аренда хамаарылгаларын кандыг принциптерге тургузарын кижи бүрүзү тода билип алган турар кылдыр бо ажылга специалистиң, экономистиң сайгарылгалыг сүмези херек. удуртукчунуң соңуургалдыг туружу херек. Санаашкыннар ьарын болуп болур, ынчалза-даа кайы хирени ажылдап алган болдур мен, ол хирени алыр мен деп бодуун чүүл канжы бүрүзүнге четкен турар ужурлуг. Эки специалист ажылчынга бо талаа-биле дузалаар апаар. Бир эвес ол ону кылбас болза, арендажы шилчилге айтырыын шиитпирлеп шыдавас азы шиитпирлээр хеңнү чок дээш күш-ажылчы коллектив чөвүлели ээлеп турар олудунга оон дүүшпезиниң дугайында айтырыгны тургузар эргелиг. Борта экономистерниң, специалистерниң туружундан дыка хөй чүүлдер хамааржыр.

Эде тургустунуушкунуу силерниң деткип турарыңарны партияның Төп Комитединге дамчыдар мен, эштер. Ажылчын Донбасстың сөзү биске кончуг чугула, бистиң чуртта калбартып турарывыс бо чиик эвес ажылды чорударынга ол биске күштүг болгаш бүзүрелди берип турар. Эде тургустунуушкун дүрген чорзун, амыдырал дүрген өскерилзин деп-ле күзээр апаар. Ынчалза-даа чылда 2 миллион тонна хөмүр-даш казып тывар күчүлүг шахтаны безин 9 харын-даа 15 чыл тудуп кээр болганда, бүгү чуртту дегийт андара тудуптары, амыдыралдың бүгү талаларын — экономикага-даа, политикага-даа, утаан-бодал адырынга-даа, культура адырынга-даа—дораан чаартыры болдунмас дээрзин билир силер. Борта үе негеттинер.

Кол үнемчези кижи боду, ооң айтырыглары болур демократчы, бот-башкартынар ниитилелче үнерин күзээр болзувусса, эде тургустунуушкунуң бүгү айтырыгларын демократчы ёзу-биле, кижилерниң угаан-медерелин болгаш сеткил-сагыжын дамчыштыр шиитпирлээр апаар.

Кандыг-даа чаагай соруглганы чедип алырда, кижилерни токпактар ышкаш аажылап болбас. А ындыг кыйгырыглар бар-дыр, силер ону дыңнап туп силер.

Ындыг кыйгырыгларны чиик, бодаттынмаан кылдыр көөр-дүр мен. Эде тургустунуушкун херээнге чамдык удуртукчуларның болгаш специалистерниң талазындаа удурланышкынны-даа, маажым хамаарылганы-даа черчерде улус болган-на чок аскерип көрүп турар. Ынчалза-даа ол бүгүнү херекке ап. ывывысты соксадыыл: ында кым-бир кижи эмин эртир хелдеп, таарзынмайн турар-да-дыр деп кагбас аан. Келек кижилер ол үнерин-гүге деткип турарын дааранн бодап көрээлинер. Бистиң кадрларывыстың чамдызы ылап-ла эде тургустунуушкун херээнге кирбээн болуп турары магат. А оларның аразында күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар коммунистер база бар болгай. Олар үлегер көргүзер ужурлуг, эде тургустунуушкунуң бирги ээлчегде шимчедир ужурлуг. А олар боттарының туружун чамдыкта эде тургустунуушкунуу моондактаарынга, ол-ол чылдарда тургустунуп келген амыдыралдың болгаш ажылдың эрги чагырып-дужаар стилин камгалап арттырарынга ажыглап турар.

Ийе, янзы-бүрү чөөн үзелдиг медегелдерни, эде тургустунуушкунуу бачым дүргедедир дээш, шуурашкыннар-биле бурунгаарлаар дээн оралдажышкыннарны бис буруу шаап турар бис. Ол хөй чүве-дир. Шак ындыг шуурашкыннар болуп турган, олар чүге эккелгенин силер-биле бис билир бис. Мында шупту чүве тодараан, төөгү-биле хынаттынган. Эрткен үениң хажыдышкыннарын болгаш хелүя эттиринген чүүлдерни бис ам-даа эдип турар бис. Ол бүгүнү буруу шаппышаан, ооң кадында бис херек кырында байдалды боттуу-биле көөр ужурлуг бис. Эде тургустунуушкун чамдык черлерде болур-чогууру-биле чорбайн турар. Бистер, коммунистер, ажылчын аңгы ону көөр ужурлуг бис. Болувустуң туружувусту бызыглаар, бодувустуң салдарывысты күштелдирер апаар бис.

Силерниң шуптуңарны Донбасстың салым-чолу дүвүреп турар дээрзин дыка хөй беседалар үезинде көрүп билдим, дыңнадым. А Донбасстың салым-чолу деп чүл ол? Ол дээрге шахтёрнуң чиик эвес ажылынга болуп бараалгаткан чүс-чүс муң кижилерниң амыдыралчы перспективазы-дыр. Ол дээрге бистиң чурттуң энергетиктиг баазазы-дыр! Силерниң девискээрниң чурттакчыларының болгаш бүгү күрүнениң соңуургалдары чоок деп бодап тур мен. Олар дүгжүп турар. Бир эвес шупту чүвени шыгжызы-биле анализтеп база эртем анализиниң үндезининге чаа, харын байдалдарда-даа бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар болза, крайның салым-чолу перспективтиг. Донбасстың салым-чолун, келир үезин хынамчалыг бодаар апаар. Донбасс дугайында база катап шиитпир хүлээп алырын саналдап турар-дыр силер. Түс-түс айтырыглар талазы-биле янзы-бүрү доктаалдарны ам оазы хүлээп алырын оралдажып турар бис.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Киевтен чорупкан

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Киевтен Москваже февраль 24-те чорупкан.

Аэропортка ону СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүну, Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары В. В. Щербицкий, УССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. С. Шевченко, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол, хөй-ниитиниң төлээлекчилери үдээн.

(СЭТА).

Соңгулдаларга уткуштур

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ, ЧААГАЙ ЧОРУУ ДЭЭШ

ССР Эвилелиниң Конституциязынга болгаш «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларынга белеткел ажылдары бистиң республикада чоруп турар. Соңгулдааларга белеткелдиң база бир чаа үе-чадазы болур улус депутаттарының кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгалары эгелээн.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының талазы-биле Тываның № 391 девискээр соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле соңгукчуларның ужуражылгазы февраль 23-те Таңдыда Дүргенниң Культура бажыңынга болуп эрткен. Районнуң үлетпүр бүдүрүлгелериниң, совхозтарының, албан черлериниң, организацияларының төлээлекчилери аңаа киришкен.

СЭКП Таңды районунуң бирги секретары Ю. К. Губарев депутатка кандидат-биле ужуражылга хуралын ажыдып тура, ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының талазы-биле Тываның № 391 девискээр соңгулда округундан улус депутадынга кандидат кылдыр партия обкомунуң бирги секретары Григорий Чоодуевич Ширшинни республиканың 62 күш-ажылчы коллективи депшиткенин, ооң иштинде Таңдыдан районнуң хереглекчилер ниитилелиниң, хлеб заводунуң, Межегейниң участок эмнелгезиниң, Кочетов ортумак школазының коллективтери барып азаан.

Тываның № 391 девискээр соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат Г. Ч. Ширшинниң бүзүреттирген кижизи партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну В. А. Бакулинге сөс берген.

СЭКП-ниң удуртукчу болгаш башкарыкчы ролюнуң өскениниң, эде тургустунуушкунуң салган сорулгаларын күүседир дээш совет улустуң бир демниг шалыпчы ажылдап турарының, соңгулдаалар дугайында ССРЭ-ниң чаа Хоойлузунуң амыдыралда боттанылгазының дугайында ол чылыганнарга тайылбырлап чугаалаан.

Тываның № 391 девискээр соңгулда округунуң соңгулда мурнунуң хуралы февраль 17-де Кызылга болуп эрткен. Г. Ч. Ширшин бо округтан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткедир эргени аңаа алган.

Г. Ч. Ширшинниң допчу намдарын соңгукчуларга депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи таныштырган. Григорий Чоодуевич Ширшин 1973 чылдан бээр партияның область организациязын удуртуп келгеш, партийжи организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды эде тургузар, кадрлар-биле ажылды, республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларын хөгжүдер, ылангыя үлетпүрге, тудугга, кедээ ажыл-агыйга партийжи удуртулганы, ажылчы чоннуң, аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин экижидер, социал болгаш культура айтырыгларын шиитпирлээр дээш билиин, арга-дуржулгазын, күжүн үндүрүп келгенин ол чугаалааш, ооң чижектерин киирген. Ооң түңнелинде Тываның экономиказы, культуразы шапкыны-биле хөгжүп турарын демдеглээн. ССРЭ-ниң улус депутадынга төлептиг кандидат Григорий Чоодуевич Ширшин дээш соңгулдаалар хүнү — март 26-да чаңгыс кижи дег бадылаашкын бээринче соңгукчуларны ол кыйгырган.

Ужуражылга хуралынга Бай-Хаакта сүт заводунуң директору В. А. Папин бир дугаарында сөс алгаш, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ССРЭ-ниң улус депутадынга төлептиг кандидат дээрин айыткаш, республиканың экономиказын болгаш культуразын дүрген хөгжүдер дээш болдунар-ла хемчеглерни ол ап турарын демдеглээн. Ооң соонда депутатка кандидатка чагыгларын берген. Бай-Хаак суурга Культура бажыңын тудар дугайында чугаа дыка үр болуп келген, ынчалза-даа тудуг мынчага чедир эгелевээн. Районга ужур-дузалыг бо тудугну дүргедедиринге дуза чедирерин дилээн. Чуртталга бажыңнарын тудуп алырынга тудуг материалдары чедишпес, техникага кывар-чаар материалдарны дыка эвээшти берип турар, ону арбыдады бээр талазы-биле чүнү кылза чогуурун ол чугаалаан.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң директору К. Ч. Хертек сөс алгаш, ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Г. Ч. Ширшинни дешпидерге Кочетов ортумак школазының болгаш совхозтуң коллективи бир дугаарында деткээнин чугаалаан. Тываның төөгүлүг черлериниң бирээзи Кочетово суурну чаагайжыдарының, хөгжүдериниң айтырыгларынга ол доктааган. Кочетово суурну комплекстиг хөгжүдериниң планын ажылдап кылырынга деткимчени, практиктиг хемчеглерни көргүзерин депутатка кандидаттан дилээн.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының МТМ-зиниң эргелекчизи М. К. Гостюхин, соңгукчулар А. П. Абросимов, О. Т. Епзак болгаш өске-даа улус санал берген. ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат Г. Ч. Ширшинни дешпидип, ону Тываның № 391 девискээр соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээнин чүүлдүгзүнүп деткээш, төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээринче хуралдың киржикчилерин кыйгырган. Олар чамдык чагыгларны берген. Дүргенниң школазы ажыглалга кире бээрге, аңаа компьютерлиг классты ажыдарынга, Кызыл хоорайның агаарын арыг болдурарынга, Тываның бодузун, ылангыя Дус-Хөл, Чагытайны камгалаарынга болгаш өске-даа айтырыгларны чедиишкиниң шиитпирлээринге боттуг деткимчени көргүзерин депутатка кандидаттан дилээн.

Депутатка кандидат Г. Ч. Ширшинге сөс берген. ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешпидип, улуг илегелди болгаш бүзүрелди көргүскенин дээш, ону дешпиткеп күш-ажылчы коллективтерге сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин ол илереткен.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының эде тургустунуушкунуу, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартыр, ханыладыр талазы-биле салган сорулгаларын амыдыралга боттандырар дээш республиканың партия организациялары, күш-ажылчы коллективтери он ийиги беш чылдың эрткен үш чылдарында канчаар ажылдааныл ол анализтеп чугаалаан. Экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынга, аъш-чем, чуртталга тудуунуң болгаш өске-даа программаларны күүседириниң хемчеглерин алганындан биче эвес хемчээлдиг ажылдар кылдынганын Г. Ч. Ширшин чылыганнарга чугаалаап. Ооң түңнелинде чоннуң материалдыг чаагай чоруу бедип турар.

Депутатка кандидат бодунуң программазын соңгукчуларга допчузу-биле таныштырган. Партияның область организациязының, ооң секретарьларының, килдистерниң ажылдакчыларының ажылын эде тургузар, ооң стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдар, харысалгазын, ролюн бедидер, партия комитеттериниң, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче кичээнгейни салыры мооң соңгаарты ажыл-чорудулгаманың программазында кол черни ээлеп турар деп, ол чугаалаан.

Республиканың ажылчы чонун аъш-чем, чуртталга бажыңнары-биле хандырарын экижидер дээш депутатка кандидат кандыг айтырыгларны шиитпирлээрин таныштырган. Аъш-чем программазын дүрген шиитпирлээри-биле совхозтарның мал, чер ажылын үндезини-биле экижидерин, бүдүрүлгелерниң, организацияларының, хуу кижилерниң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин чугулалап айыткан. Чуртталга бажыңнарының тудуун хөгжүдерде күрүнениң берген планныг онаалдаларын күүседирин, күш-ажылчы коллективтериң бодунуң күжү-биле чуртталга бажыңнарын тударын көвүдедирин, улустуң хууда бажың тудуп алырынга калбак орукту ажыдарын чугаалаан.

Оон аңгыда чоннуң хереглел бараанын чурт иштинге бүдүрерин көвүдедириниң, чоңга өртектиг ачы-дуза чедирерин калбартырының, медицина хандырылгазын экижидериниң, эртем-техниктиг депшилгениң дүргедедириниң, экономиктиг үндезин реформаны боттандырарының, күш-ажылды организастаарының дешпилгелиг аргаларын нептередириниң айтырыгларынга доктааган.

Ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның коммунистиг, күш-ажылчы, мөөрүшпар, интернационалчы кижизидилгезиниң, кым-херек үүлгедир чоруктарга удур эптеш чок эң-не шыңгыы демиселди чорударының, социал айтырыгларны дүрген шиитпирлээриниң, херээженнерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының, оларның кадыын камгалаарының талазы-биле кылыр ажылдарны чугаалаан.

Депутатка кандидат Г. Ч. Ширшин мооң соңгаарда ажылчы чоннуң эрге-ажыы, чаагай чоруу дээш бодунуң билиин, күжүн, арга-дуржулгазын үндүрүп ажылдаарын бүзүреткен.

Ужуражылга хуралының түңнелинде депутатка кандидатка берген чагыгларны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: депутатка кандидат Г. Ч. Ширшин соңгукчулар-биле чугаалажып тур. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Часкы тарылгага белеткел

АРТЫК КЕЗЕКТЕР ЧОК

«Мурнакчы» совхозтуң ховужулары часкы тарылгага хынамчалыг белеткенип турар. Бо хүннерде 190 тонна үрезинниң чажар шынарынга чедир белеткээн. Органиктиг чемиштиидилгениң 4000 тонназы чажар тургаш, ам 2500 тонназы хову-шөлдерде барып төккен. Ол ажыл кидип тулук.

Техника септелгезинде бир звенону тускайлаан. Олар кожуг машиналарының септелгезин доозарының кырында келген. Бо ажылга В. Самдан, А. Сундуй-оол, О. Чымы олар шылгарап, хүн нормазын үргүлчү ажыр күүседип турар.

Мындыг эки чүүлдер-биле чергелештир чамдык тракторларның артык кезектери чогундан мынчага чедир септелгеже кирбээн. Бо талазы-биле совхозтуң инженер-техниктиг ажылдакчылары Чадаанада септелге-техниктиг бүдүрүлге-биле кады демнежип тургаш, арткан үеде шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Бо чылын «Мурнакчы» совхозтуң чер ажылдыглары бүрүнү-биле арендаже кирер. Ынчангаш специалистер кижээлдерин эрттирип турар. Эң ылангыя кол агроном Кан-оол Орлан-оолдуң удурткан механизаторлары неделя санында кичээлдеп турар. Ол өөредилге доостурга, олар зачеттарны дужаар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧУГУЛА АДЫРЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Энергетика баазазы бо талазы-биле кол черин ээлеп турар. Энергетика дээрге, энергетика-ла болгай. Күчүлерни угаттырары, мөөнчелген социал айтырыгларны, ылангыя шахтёрларның эрги суурларынга ындыг айтырыгларны шиитпирлээри эргежок чугула. Чамдык эштерниң саналдап турары ышкаш — баштай күчүлерни тургузар, а соцкультамыдырал айтырыгларын, чуртталга тудуун сөөлүнде шиитпирлээри эвес, а бүгү айтырыгларны хары угда мөөну-биле шиитпирлээр херек. Бо бүгү алмызында, тодаргай түңнелдерге, эки салдарлыг болур. Ынчангаш силерниң диилзекерни. Донбасстың салым-чолу дээш барымдаалыг сеткил дүвүрээшкиннерин ТК болгаш чазак чугаалежип көөр апаар деп бодап-дыр мен.

Эртемни болгаш техниканы эде тургустунуушкунга улам эки ажыглаар дугайында айтырыгны эштер дыка шын тургусту. Шиитпирлээринге академиктиг, улуг эртемни киириштирери чугула айтырыглар бар болуп турар. Ынчаарга Украинада күчүлүг үндезин, тодаргай эртем бар-дыр, ажыл-херекке ону идепкейлиг киириштирер херек. Ынчаарга кол чүүл — күш-ажылдың эң бедик бүдүрүкчүзүн чедип алыр, бүдүрүлгеге көргүзүглериниң боттуг деңнелин хандырар кылдыр адырларга техниктиг эде дериишкинниң, техниктиг дериилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар ужурлуг тодаргай эртем шинчилелдери-дир.

Силер айтырыгны ниитизи-биле шын тургузуп турар-дыр силер. Ам бистиң эртемнивис база эде тургустунуп турар. Ниитизи-биле чугаалаарга, эртем ажылдап кылыышкыннарынга, сүмележиишкиннерге, боттуг үнелеп көргүзүүшкүннерге эртемденнерниң элээн каш чылдар бурунгаар шоолуг киириштирбейн келген-дир бис. Байдал ынчан чогум кандыг турганыл дээрге, хүлээп алдынган шиитпирлерни пропагандалаарының азы тайылбырлаарының ролюн эртемге берип турган. А ындыг чорук бистиң эртемнивисти таарымча чок байдалга таварыштырып келген. Ынчангаш эртем база үндезини-биле эде тургустунар ужурлуг. Боттуг чорудулгаларга эртемденнерниң киириштирери эңне эргежок чугула деп бодаар мен. Чаа эртем ажылдап кылыышкыннары херек болуп турар, ажыл-агыйның чорударының чаа методтарын, кайы-бир адырга экономиктиг чаа харылзааларны шиңгээдип ажыглаарынга эртем дузалазын. Адыр бүрүзү бодунда тускайлан онзагай байдалдарлыг, оон иштинде элээш эвес онзагай айтырыглар Донбасста база бар. Ол айтырыгларны өөренип көөр талазы-биле чогуур айтыышкыннарны бээр бис.

Тудуг баазазының, тудуг материалдар үлетпүрүнүң чедир сайзыраваанынга хөй чүүлдер таваржып, ылангыя турарын Украинага келгеш, база катап бүзүреп көрдүвүс. Ол дээрге бистиң хөй пландарывыс, ылангыя бүдүрүлгелерни чаартырынга, социал тургузуушкунга хамаарышкан пландарывыс моондактавып, күүсеттинмейн барып болгу дег берге байдалдыг адырлар-дыр. Ону эки билип турарывысты ынчангаш чугаалап тур мен. Тудуг баазазын хөгжүдер, тудуг материалдарын бүдүрер, тудугнуң чаа методтарынче шилчиир талазы-биле эргежок чугула хемчеглер амгы үеде алдынып турар. Ынчаарга тудугну калбартырынга боттарының иштики курлавырлары бүдүрүлгелерниң коллектив бүрүзүнде бар, оларны дилеп тывар болгаш эки ажыглаар херек. Ол курлавырлар дээрге шахта бүдүрүлгезиниң эдеринчи артыышкыннары, оон-даа өске чүүлдер-дир. Капитал тудугнуң ниити экижидер талазы-биле эде тургустунуушкуннуң бээр бүгү-ле чүүлдерин ажыглаар херек, ынчалзажок чер-черге боттарының курлавырларын улам-на чүткүлдүг ажыглаары эргежок чугула деп база катап чугаалап каайн.

Бистиң тудугжуларывысты ажылдың чаа методтарынче шилчиидер дугайында айтырыг чоокку үеде шиитпирлеттинген турар. Тудугжуларның ажылдаарынга материалдыг күштүг идиг бериишкиннери тыптып келир, оларның харысалгазы улам бедиир дугайында чугаа болуп турар. Чаалилерни тудугжулар алыр болгаш оларны ажыглаар, эгидер апаар. Амгы арга-методтар болза материалдарны болгаш акша-хөреңгилерни буданнаарынга, тудугнуң хуусаазын узадырынга чедирип келген, ынчаарга оон карылгазын ам дээрезинде чагыкчылар болгаш күрүне дуглап турар дээрзин билдингир болгай. Ажыл-херектиң моон соңгаар ынчаар чорударып үргүлчүлеп болбас, эштер.

Партияның ажыл-чорудулгазын демократчыдылганың принциптеринге, коммунистерниң инициативазын хөгжүдеринге даянып, улам ыкай сайзырангайжыдарының айтырыгларын хаара тудуп турар А. И. Площиктиң саналы меңээ таарышты. Оон-биле чөпшээрежир мен. Коммунистер төлептиг деп санаары кижилерни башкарыкчы кылдыр соңгуп алыры-биле дорт соңгулда херек.

Акша-хөреңгилерни чарыгдаарының айтырыглары база чугула. Бис акша-хөреңгиниң кезиин республикаларже дамчыдып эгелээр бис, а республикалар — партия организацияларынче. Ындыг арга бар. Ону шиитпирлээр бис. Партия ажылдакчыларының шалың төлевириниң дугайында айтырыг база тургустунуп турар. Ол дугайын Кемерово областан келген эштер-биле чугаалажып турдум. Олар ам партия ажылынче алыр кижилер херек кырында чок дижип турлар. Чүү хөөнүң ужурун билир, ат-алдарлыг үнүп чоп дыңнап болур кижилерниң шалыңы айда 600-тен 800 рубль болур. Партияның кодээ район комитединиң секретарының шалыңы 320 — 330 рубль. Колхоз даргазының ортумаа-биле шалыңы, чыл түңнели-биле алыр элээн каш шалыңы-биле кады, 600-тен 1200 рубль чедип турар. Мындыг байдалды алгаш көөрге, партияның район комитединиң секретарының ап турар шалыңы салбыр эргелекчизиниң азы улуг бригаданың бригадириниң шалыңы-биле деңнежип турар. Таарымча чок чүүлдер мында ылдеы бар-дыр. Партия ажылдакчылары чоңдан хоорулбазын дээш, оларның шалыңын өстүрерин дадашпайн тургавывысты билип тур мен. Улус ажыл-агыйының шиитпирлиг участоктарында кижилерниң шалыңын баштай өстүрүп турган бис. Чуртта өскерлип турар байдалдарны барымдаалап бо айтырыгны чугаалажып көөр үе ам келген-дир.

Бүгү күштү, билиглерни, дуржулганы амгы үеде участок бүрүзүнге, угланыышкын бүрүзүнге эде тургустунуушкунну бурунгаарладырынче бээри чугула дээрзин бистиң бо чугаавыс база катап көргүзүп тур. Хүннүң чугула лозуңу бо-дур. Тодаргай ажыл-херектер хөй, бүгү айтырыгларны шиитпирлээрде ажык, демократчы чорук хөй, бүгү организацияларның ажыл-чорудулгазы ажылчы чоннуң талазындан контрольдаашкын хөй болуру чугула. Кол сорулга — практиктиг ажыл-херектерже угланыры. Бо ужуражыышкынга киришкен кижи бүрүзү бис шын оруктап чоруп орар бис деп чүвеге бүзүрел-биле чанар боор деп бодап тур мен, эштер. Шахтёрларга, бүгү ажылчын Донбасска эде тургустунуушкунга улуг-улуг чедиишкиннерни күзедим.

СОВЕТ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМНИҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Украинада чоруп турары

ЧЕРНОБЫЛЬ. (СЭТА). Чурт чуруунда бо точка амгы үеде бүгү кижи төрелгетенге билдингир апарган. Мында АЭС-ке болган халап чүгле совет кижилерниң ажыг-шуу болбаан — ол бүгү ниитиге хамаарышкан айыылдыг халаптың мурнунга келгенде амыдырал-чуртталганы ургулчулээриниң эрге-ажыктары дээш делегей чаагыс аай боор, сырый каттыжар ужурлуг дээрзин көргүскеш, бүгү Чер бөмбүрзээн дүвүредипкен.

Болган таварылгадан аарберге, ынчалза-даа эргежок чугула өөредигни болгаш түңнелдерни кылган. Атомнуг энергетикага ажыглаар техниканың төлевилекчилери болгаш тургузукчулары, тудугжулар, эмчилер, экологтар, бүгү диптерде бойдусту камгалап арттырарының айтырыгларын боттарының чүректеринге чоок кылдыр хүлээп ап турар миллион-миллион кижилер, ындыг түңнелдерни хүлээп алгаш, оларны удуртулга кылып турар. СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Украинаның Компартиязының ТК-зының болгаш УССР-ниң чазааның ол айыылдыг халаптың уржуктарын узуткаарынче киирзэнгейн кошкавайн турар. Аңаа таварышкан кижилер бүгү улустуң сагыш салыышкыны-биле бүргеткен.

СЭКП ТК-ның Чиигиве секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Украинага чоруп турганының үезинде, февраль 23-те, Чернобыль АЭС-ке база чораан. Ол ажылдап турар энергия блоктарында херектиң байдалын, дезактивация ажылдарының чоруп турарын, АЭС-тиң техниказының идегелдиг чоруун быжыктырар талазы-биле хемчеглерни, тудуг ажылдарының шынарын сонуурган.

Станцияның директору, М. П. Уманец АЭС-тиң миллион күштүг чүс блогунуң чогумчалыг ажылдап турарын дыңнаткан. Үрелиишкин болганының соонда эрткен үениң иштинде чурттуң энергетиктиг балансызынга станцияның салыышкыны 39 миллиард киловатт-шак ажа берген. Ол улус ажыл-агыйының энергетиктиг күчү-шыдалын улгаттырарын үргүлчүлеп турар.

Ындыг деп-дески эки ажыл — хамыктың мурнунда АЭС-тиң беш муң кижиден тургустунган штадының бир демниг ажылының, быжыг сагылга-чурумунуң түңнели боор турар. Дөрттүң ужунге чедир чаартынган хөй националдыг күш-ажылчы коллективте ажыл-ишчи байдалды станцияның парторганизациязы тургузуп турар. Чернобыльдың барык тос чүс коммунистериниң барык кижи бүрүзү — хөй-хөй кижилерге үлегер-чижек боор турарлар.

Станцияның ажылдакчыларының профессионал деңнелин бедидери онза кичээнгейде алдынган. Ол чорукту чедип алырынга коллективте тургустунган мораль-политиктиг байдал, кижилерниң төлептиг ажылдаарынче чүткүлү идиг берип турар. Чогумна оон ачызында мындыг түңнелдер чедип алдынган: станция эрткен чылдың күзүнүнден эгелээш, ажылдаарының ээлчежир графигинден аңаа графигниче шилчээп болгаш бо чылдың эгезинден бээр ол эң улуг энергетика объектизин бот-орулга-чарыгдалын негелделери-биле ажылдап турар.

Хөй хемчээлдиг катап тургузуушкун ажылдарын күүсеткен, айыыл чок чорукту хандырарының, дөрткү блоктуң үрелген реакторунуң байдалын контрольдаарының талазы-биле улуг хемчеглерни ап чоруткан. Чернобыль болгаш Припять хоорайларны, оон чоогунда чурттакчылыг черлерни арыглап, дезактивастаар ажыл чоруп турар. Эң чоокку чылдарның иштинде бирги болгаш ийиги блоктарны эде тургузуп, чаартырын берген. Энергетиктер хоорайы — Славутичини тудуп, чаагайжыдарын доозар ужурлуг.

Беседага ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Б. Е. Щербина киришкен.

Оон соонда М. С. Горбачев машиналар залынга болгаш ийиги энергоблоктуң башкарылга черинге барган. Аңаа специалистер-биле беседалар болган.

Киевтиң соңгу талазында 150 км черде турар Славутич хоорай — чурттуң чаа хоорайларының бирээзи. Ол тургустунгандан бээр ийи чыл хире болган. Чернобыльга авария болган соонда тургустунуп эгелээн ол хоорай совет улустарның акы-дуңма найыралының демдээ болган. Айыыл-халапка таварышканнарга дузалажып келген кижилер мында чурттап, ажылдап турар.

Днепр болгаш Десна хемнерниң аразында арга-арыттыг черде бот-боттарынга дөмейлешпес чуртталга кварталдарын эвилелдешкен республикалардан келген тудугжулар кылып турар. Олар дөрт муң ажыг чаагайжыды туттунган квартираны ажыглалга киирген. Чыл төнчүзүнге чедир ам-даа чүс муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирер, социал-культура черлериниң четкизин калбарып турар. Амгы үеде Славутичиде он муң кижи чурттап турар. Чыл төнчүзүнге чедир чурттакчыларның саны ийи катап көвүдээр. Ынчангаш амыдырал хандырылгазының болгаш культура объектилерин дүрген ажыглалга киирери бөлчүг чугула боор турар.

Славутич-биле таныжылга Белгородтан келген тудугжуларның ажылдап турары тудуг объектизинден эгелээн. Монтажниктер бригадири Т. В. Куртаниндзе, башкы С. Н. Тараброва М. С. Горбачевка болгаш Р. М. Горбачевага чечектерни тудускан. Архитектура ансамбльдериниң чаражын магадап демдеглевишаан, М. С. Горбачев чаа хоорайны бүгү чурт, бүгү эвилелдешкен республикаларның төлээлекчилери кылып турар деп демдеглээн. Бистиң ниитилел тургузуувустуң күжү — интернационализмде.

Ажылчы чон-биле беседа экология болгаш тудуг ажылының темпизиниң база шынарының дугайында айтырыгларга хамаарыштыр болган. Экономиктиг реформаның болгаш чурттуң амыдыралының бүгү талаларының чаартылгазының байдалдарында тудуг адырын үндезини-биле эде тургузарының чугулазын М. С. Горбачев демдеглээн. Ажыл-агыйны чорударының дөпшилгелиг хевирлерин дүрген шиңгээдири, тудуг баазазын хөгжүдери, күштүг тудуг индустриязын тургузары чугула.

Славутич хоорккүскомга М. С. Горбачевтуң Чернобыль АЭС-тиң, тудуг организацияларының удуртукчулары-биле ужуражыышкыны болган.

Славутичиге М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. В. Щербицкий, УССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. С. Шевченко, УССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол, партияның Киев обкомунуң бирги секретары Г. И. Ревенко, партияның Славутич хоорккомунуң бирги секретары В. Г. Лукьяненко чоруп турган.

М. С. Горбачев хүннүң ийиги чартынында республика найысылалынга ээп келген.

БОТ-БОТТАРЫН БИЛИШПЭЭН

Фермада байдал

Аныяк инектер турар черден үнгеш алгы-кышкылыг шимээн улам көдүрлүп, кажаа долдур чаңгыланды.

— Чүге мээң инек саар черимни эжелеп алдыңар? Боларның ажаалда-хайгааралындан кылбас мен. Багга инек даа өөредип чорбаан мен. Үзерлери база бар-дыр — деп, кылыктанган саанчы бригадириниң кырында-ла барды.

— Совхозтуң бухгалтериязы төлевирни орта бербестер ийик чоп. Өлүг бызаа төрүттүнзе канчаарыл? Ону кижи ынрынга салдыртыр эвес — деп, шала улуг назылыг саанчы, баштайгызынга болчуксаан хевирлиг, база-ла дыңнаш үн-биле комчуттунду.

Чулаа «Бүрен» совхозтуң сүт-бараан фермазынга болган. Бир дугаар төрүүр аныяк инектерни чаажыктырып, инек саар черге оларның мойуннарынга демир илчирбелер кедирген, саалдага белеткээр дээш чемгерип эгелээни ол. Аңаа саанчы Нелля Дүгер авазы Зинаида Өшку-Саар-биле удурланып үнген. Чүге дээрге бригадир Елизавета Суракова Кара-Сал Н. Дүгер-биле баш удур сүмелешпээн, оон чөпшээрелин албаан.

— Саанчыларның чамдыызы ажылдың чиигин хараар-дыр — дээш Е. Кара-Сал бодунуң туружун бадыткап-дыр. — Аныяк хунажыннарны төрүүрүнге белеткеп, хайгааралга алырынга кым-даа ынаашпас-тыр.

Бодунуң ээлчээнде саанчыларның удурланып турарында база утка бар. Сүт саалдазы дээш төлевирни хөйнү алыр, а чаа төрүүр хунажыннар чаажыктырар, багта өөредири дээш чүнү кылыры тодаргай билдинмес. Ажылы шуут. Аажызы хедер, шала дошкуннары бертиниип-межелзе канчаарыл, кемдээшкинден ара салып, өлүг бызаа төрүттүнзе кымны буруудадырыл? Мындыг хевирлиг чиганнинишкиннерни ужурунда бригадир-биле саанчыларның аразында чөрүлзэ чаш бызаалар алырының мурнунда төрүттүнүп келген.

Совхозтуң талазындан ажыл төлевиринге буурлгаазынын чүүлдерни болдуруп турарын саанчылар хомудап чугаалаар. Чижээ, бо чылын төрүүр инектерни саап чаажыктырар өөредиринге тодаргай саналдар кылдынмаан. Бригадир совхоз конторазынга барык хүннүң чытыы барып, удуртукчулар, специалистер-биле ужуражып турар хирезинде шалың-төлевириниң кайы хире хемчээлдиин тодаратпаан. Оон-биле кады күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге дөпшилгелиг чаа аргаларны деткиирин херекке албайн, делгем оруку ажытпайн турар. Эрги чаңчылдар катаптавышаан. Амгы хүннерниң негелдезинге дүүштүр чогаадыкчы дилээшкиннер кылбайн турарындан ажылчын-биле бригадир, бригадир-биле удуртукчу специалистер бот-боттарын ам-даа билишпээн.

Совхоз ажылчыннары Анатолий Чувашев, Сергей Ужакин, Андрей Леньков бо чылдың эгезинде аренда керээзин ёзугаар ферманың 140 бызаазын азырап өстүрери-биле хүлээнип алган. Совхоз дугуржулганы үреп, шынарлыг мал чеми-биле хандырбайн турарын чаргыдажып, директорну манаан турда ужураштывыс. Дүдүп үрелип калган саванны баштайгы өртээ-биле садып турар. Бызаа ажаакчыларының ап турары мал чеминиң шынары багай дээрзин совхоз-биле керээге ат салган ажылчыннар бир үн-биле бадыткаарын оралдаштылар. Маргылдаалыг айтырыгны үстүкү черлерже үндүр-киир чаргылдажып турбайн, директорнуң кабинединге дарый шиитпирлеп, дугуржуп алыры партком секретары Виктор Владимирович Топоев оларга бүзүретти.

«Бүрен» совхозтуң СБФ-зы бодунуң девискээрин электри күжү-биле чылыдып турар Каа-Хем районда чаңгыс ферма ол. Оон мурнунда чылдарда аңаа 6 одакчыны тудуп, хөй хөмүр-дашты одап турган. Инек кажааларының иштин батареялар орнунда салгылаан малгаш плиталар ишлер, чылыг дамчыдар. Бир эвес олар шупту үрелбес болза, хөй-ле камгалганы киирер турган ийик. Чылыг кып болганы-ла, чанап болган. Плиталарның хөй кезии чылытпас. Ону солуурга бирээзиниң-не өртээ 40 рубль ажа бээр.

Инек, бызаа турар черлерин сүт-биле чуур төлевилел ёзугаар туткан фермага таарзынмаан хөөнүн бригадир Е. Кара-Сал илередип турар. Кажаага киирген мал үргүлчү өл-шык черге турар. Ол ындыг болбас аргажок, чүге дээрге фермада кылдынган механизмнер долу күчүзү-биле ажылдавайн турар. Электриниг чылыдылга системазы чогуур чылыгны чедир бербейн келген. Саар инек кажаазында сиген, саван, кургадыр улуг машинаны эккеп салгаш, инектер доңурбазы-биле амга чедир ажыглап турар.

Бо чылын электриниг чылыдылганы үндезини-биле экижидип, үрелиишкиннерни бүрүну-биле чайладыры маргыш чокка тургустунуп келген. Аңаа үндүрген хөй түңнүг чарыгдалды дарый эгидер, кышкы үеде ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар херек. Совхозтуң улуг инженери Иван Коровин фермада чылыдылганы чедир хандырбайн турар Сарыг-Септиң электриктерин холга албайн, хынаалданы кошкаткан. Чылыг бээр хөй санныг плиталар саддан чүге үнүп турарының чылдагаанын ийи чыл дургузунда тодаратпаан.

Суур биле ферма аразында чагылар дамчыштыр электри киирип бээр чагыгны саанчылар хөй удаа киирип кээргедаа, ол талазы-биле харысалгалыг Бүрен кодээ Совединиң күүсеком даргазы Галина Николаевна Сонкова «хаайынга-даа кагпас» хевээр.

Инектиң саалдазы, чемгерилгези кажаа иштиниң өдээн аштап арыглаары механизастаттынган. Машина-техника четчир. Саванны бус-биле хайындырып, ылбыраткаш, инекке каап бээр. 12 саанчының 4-ү бир дугаар класстың саанчылары. Ажылчыннарның аразында үш коммунист бар.

Фермада саар инек 373. Хүнде ортумаа-биле 1800 литр сүттү саап ап турар. Арендаже шилчииринин бүгү аргалары бар. Ынчалза-даа орулгалыг ажылдаарының орнунга ферманың көргүзүглери сөөлгү чылдарда кудулаан. Эрткен чылын хөй инек өлген. Бо чылдың бирги квартамында күрүнеге сүт садарының планын күүседири бергедээн.

Февраль айның эгезинде 12 чаш бызаа бүрлүп калган. Кол зоотехниктиң хүлээлгезин күүседип турар Салчак-оол Саттың тайылбыры-биле алырга, мал чеминде каротин четпес болганындан бызаалар өлген деп район төвүнден түңнел үндүрген, а мал чеминиң рационун хынадырга, мында каротин ийи катап хөй дээн дыңнадыг бар. 12 бызааның өлгениниң чылдагаанын тыварынга мал ажылының специалистери бот-боттарын билишпейн турары элдептиг. Ажы-биле чугаалаарга, буруулугларны мынчага чедир илеретпээн.

Инектиң чемгерерде бөлүктер аайы-биле рацион тургуспаан. Саар-даа, сагбас-даа инектиң хүнде чиир чем рационун кызыл-булуңда азып каан. Оон алгаш көөрге, бызааны-даа, инекти-даа чаңгыс рацион-биле чемгерер, азы 1 килограмм сиген, 8 килограмм саван, 15 килограмм сенаж, 2,5 килограмм концентрат, 0,5 килограмм болбаазыраткан борбаанды чиири көрдүнген. Ол бүгүнү деңзи барымдаалавайн каап берип турар. Сенаж төнүп, улуг уургайда арткан дүдүксүп чыдар. Силостуң шынары багай.

Инек төрүдер кажааны чеди чыл дургузунда тудуп турар. Амгы ажыглап турары эргижирээн соок кажааларны септээн.

Кызыл-булуң турар бажыңда демир аймаа делгей салып каан хос өрээлдер бар-даа болза, саанчылар турар тускай чер хостаттынмаан. Олар идик-хевин инек кажаазының иштин дургаар уштуп салгылап каан, кеттинерде база ол-ла черлеринге тургулаптар.

Даартагы хүнге бүзүрел-биле ажылдап, чурттап турарларның саны хөй. Саанчылар Клавдия Чула, Чимисмаа Өшкү-Саар, Зинаида Лакпа чеди хонуктуң түңнели-биле муң ажыг литр сүттү саап турар.

Бүрен СБФ-да бергелерни ажып эртериниң оруктары бар. Аренда керээзи ышкаш дөпшилгелиг чаа аргаже аянның-биле шилчип, бот-боттарын деткижип, эчис сорулгаларны шиитпирлээринге чайгылыш чок чаңгыс угланыышкынны шилип ап, күжениишкинниг ажылдаары чугаажок.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

Партийжи амыдырал: информациялар

ДЕВИСКЭЭР ААЙЫ-БИЛЕ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын эң-не демократтыг, ажык-чарлыг ёзу-биле эрттиреринге белеткелдерни калбартпышаан, партия Кызыл райкому болгаш райкүүском девискээр аайы-биле семинарлар эрттирген. Аңаа агитколлективтер удуртукчулары, участоктарның соңгулда комиссияларының даргалары, секретарьлары, агитаторлар, политинформаторлар, пропагандистер киришкен.

Чер-черлерге девискээр аайы-биле эрткен семинарның темазы: ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында ССРЭ Хоойлузу, соңгукчулар ортузунга масса-политиктиг ажыл, участоктарның соңгулда комиссияларының ажылы.

Райкүүском даргазының оралакчызы Э. Х-К. Ооржак, партия райкомунуң килдис эргелекчизиниң оралакчызы С. Б-Х. Маады, райкүүскомунуң оргкиилдизиниң эргелекчизи Т. Б. Ондар олар составтыг бир бөлүк үстүнде темаларга илеткелдерни Баян-Кол, Терлиг-Хая болгаш Кара-Хаак, Черби суурларга чыылган семинарларның киржикчилеринге кылган.

Ол ышкаш Шамбалыг, Кур-Чер, Каа-Хем, Сукпак, Элегес-Аксы суурларның агитколлективтериниң активчилери девискээр аайы-биле эрткен семинарларга үстүнде темаларга илеткелдерни дыңнап, айтырыгларны дугурушканнар. Ону райкомнуң, райкүүскомнуң эске-даа харысалгалыг ажылдакчылары эрттирип, тус-тус темаларны сайгарган.

АКТИВЧИЛЕР СЕМИНАРЫ

СЭКП Тожу райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң болгаш районнуң херээженнер чөвүлелиниң организастап эрттирген ол семинарга районда херээженнер чөвүлелдериниң даргалары, активчилер үжен хире кижи чыылган.

1988 чылда херээженнер чөвүлелдериниң ажылының түңнелдери болгаш бо чылгы сорулгалар дугайында илеткелди аңаа райкомнуң килдис эргелекчизи А. В. Семис-Кок кылган.

Башкы Г. П. Селина «Уругларны ог-бүлеге кижизидери», районнуң акушер-гинекологу Т. А. Соловьева «Ененің болгаш чаштың камгалалы», райкүүскомнуң социал-хандырылга килдизиниң эргелекчизи Г. Л. Саңгы-Бадыраа «Өг-бүлелерге болгаш уругларга күрүне дузаламчызы» деп темаларга илеткелдерни районнуң амыдыралында чижектер-биле холбай кылганнар.

Семинарның киржикчилери өскүс болгаш чартык өскүс уругларже, хайыңның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынче сагыш салыышкынның байдалын анализтеп, ону идепкейжидериниң сорулгаларын тодараткан.

Бистиң кандидаттарывыс

ТАНЫШТЫРЫП ТУР БИС

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Барыын-Хемчиктиң № 649 национал-девискээр соңгулда округу

Ю. Т. КОМАРОВТУҢ допчу намдары

Юрий Трофимович Комаров 1934 чылда Чита областың Могоча хоорайга төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, эртеми дээди.

Ю. Т. Комаров бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1957 чылда Иркутскиниң даг-металлургия институдун дооскан соонда Арбагарның шахтёр-тудуг эргелелиниң даг ажылдарының механиги болуп эгелээн. 1959-1961 чылдарда Чита областың Верхне-Шахтомин руда эргелелинге улуг механик болуп ажылдап турган. А 1961-1969 чылдарда Иркутск областың Слюдянка руда эргелелинге карьер болгаш чер адааның участогунуң механиги, рудник начальниги ажылдаан. 1969 чылдан 1973 чылга чедир Мурманск областың Енск руда эргелелиниң бүдүрүлге-техниктиг килдис начальниги болгаш кол инженери, 1973-1982 чылдарда — Мурманск областың «Ковдорслюда» даг-болбаазырадылга комбинадының кол инженери.

1982 чылдан бээр В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың чиигине директору.

Ю. Т. Комаров идепкейлиг хөй-ниитичи. Ол СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады.

Ю. Т. Комаров — Улустарның найыралы, Хүндүлел орденнерниң, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи.

Ю. Т. Комаровту В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң, Ак-Довурактың № 2 ортумак школазының, Тес район эмнелгезиниң, орук-септелге-тудуг эргелелиниң, № 3 орук-тудуг участогунуң, «Дон-Терезин» болгаш «Барлык» совхозтарның коллективтери ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

Ю. Т. КОМАРОВТУҢ программазы

Бүгү-эвилел деңнелинге: пенсия дугайында чаа Хоойлуну хүлээп ап турар үеде өртектерниң күрүне индекизи өзер болза-ла, пенсияның хемчээли чайгаар өзер болурун киирерин чедип алыр. Комбинатта ажылдап турар чаш уруглуг иелерге ону азыраары-биле 3 чыл чедир шөлээни берип база 100 рубль хемчээлдиг пособиени ай санында тыпсып турар арганы улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга нептередирин чедип алыры. Ындыг дуржулганы хоойлу боддурар болгаш ону пенин болгаш чаштың эрге-ажыктарын камгалаарынга, аныяк ог-бүлелерни быжыглаарынга, кадык-шыырак аныяк салгалды өстүрүп кижизидеринге улуг базым боддурар.

Район деңнелинге: кодээ черге болгаш хоорайга чурттаалга болгаш социал-культура тургузуушкунунуң эң чиндиг социал айтырыгларын шиитпирлээрин дүргедедирин эң чугула деп санаар. Ону боттандырары-биле хамыкты мурнай Кызыл-Мажалыктың туйбу заводун эде кылырын 1990 чылга чедир, а үлетпүр бүдүрүлге комбинадының эде кылыышкынын 1990-1991 чылдарда доозар, «Тыва даг-дугу» комбинатка болгаш «Тыва агроүлетпүр тудугу» каттыжыышкынынга шлак-бетон болгаш бетон блоктарны, асбошиферни, асбокартонну бүдүрерин көвүдедир, бажың тудар комбинатты «Тыва хамааты тудугу» трестиң күжү-биле кылыр.

Ол ышкаш районда экология айтырыын бүгү бүдүрүлгелерниң ажыл-агый чорудулгазының үезинде үндүрүп турары хоралыг бүгү чүүлдерни кескуу-биле эвээжедип турган шиитпирлээр. Оон үндезини болза районнуң база ниити хоорайның «Экология-95» программазы болур. Бойдусче хоралыг чүүлдерни үндүрерин дыка эвээжедирин мында көрүп турар. Көрдүнген хемчеглер-биле чергелештир ук программаны боттандырарынче 4 миллион рубльди шилчидери көрдүнген.

Хоорай деңнелинге: депутат чорудулганың үезинде эң чугула ийи айтырыгны: школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң болгаш садыг шөлдериниң талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри чугула. Бирги айтырыгны чаш уругну 3 харга чедир азыраар шөлээ бээрин чедип ап база 1989-1991 чылдарда үш уруглар садын тудары-биле шиитпирлээр. Ийиги айтырыгны — гостиницалыг, универмагтыг, гастрономнуг, «Мебель» магазинниг, кулинария кылыглары садар магазинниг, столоваялыг садыг төвүн тудары-биле боттандырар.

Хоорайның болгаш кодээниң аразында харылзааны улам быжыглаарынче кичээнгей салыр. Ак-Довуракта болгаш Кызыл-Мажалыкта чурттакчыларның саны кодээниң шилчилеринден хөй болуп турар, ынчангаш кодээге хамаарылганы шуут өскертир. Аңаа районнуң совхозтары хоорайның болгаш район төвүнүң чурттакчыларын кодээ ажыл-агый продукциязы-биле хандырып шыдавайн турарын барымдаалаар. Ынчангаш үлетпүр бүдүрүлгелери кодээге доктаамал дузалап турарын чедип алыр. Ол дузаның кол угланыышкыны — совхозтарның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче база кодээниң социал айтырыгларын шиитпирлээри болгаш турар ужурлуг. Ылангыя совхозтарның иштики оруктары дыка багай. Сүт-бараан фермаларынче оруктар шуут чок.

Ол ышкаш үлетпүр болгаш тудуг бүдүрүлгелери агроүлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш сүт заводунга боттуг дузаны көргүзүп болур. Ол аргаларны долу ажыглаар.

СЭТА: чугула айтырыг

ӨРТЕКТЕРНИ ӨСТҮРЕРИН СОКСАТКАН. ҮР ХУУСААДА БЕ?

«ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң чоокта чаа парлаттынган доктаалында өртектер тургузуулгазының талазы-биле таарымча чок байдалдарны ажыш эртериниң хемчеглерин тодараткан. Ынчалзажок олар кайы хире дээштиг болурул? Ол ышкаш рынокка чиик өртектиг бараанынарнын конудуарынге чүгле административтиг хемчеглер четпес деп бодаар мен. Манаа экономиктиг идиг бериишкиннерин база дидими-биле киириштирер херек».

Б. БАБАЕВ.

Ивановонуң күрүне университединиң профессору, ССРЭ-нин улус депутадынга кандидат.

— ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң «Өртектер тургузуулгазының практиказында тывылган четпестерни эдер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы ажылчы чоннарның деткимчезин алган—деп, Москваның Г. В. Плеханов аттыг улус ажыл-агыйы институдунуң кафедра эргелекчизи профессор Р. Хасбулатов чугаалаан. — А бүдүрүлгелерниң болгаш садыг организацияларының «ажыглыг» удуртукчулары ону оон ангы янзылыг хүлээп алган деп чугаалап болур.

Бо беш чылда албан ёзузу-биле чаңгыс 1986 чылда чүгле арага аймаанга өртектерни улгаттырган. Оон-биле деңге уругларга бараанарга, синтетикадан кылган идик-хептерниң чамдызынга, чамдык эмнерге база культура-амыдырал бараанарынга өртектерни чиигеткен. Күрүнениң түрмектеп садар өртектеринге өскерилгелер талазы-биле оон ыңай шиитпирлер чок болган.

Ынчалзажок бис, садып алыкчылар, бистиң өртектерниң кезээде чаңгыс улгут өзеринче чүткүдүп турар деп чүвени эки билир бис. 1970 чылда чуртка хереэжен тонңуң ортумак түрмектеп садар өртээ 120 рубль хире турган. Эрткен чылын Москваның эң улуг «Салют», «Вымпел» каттыжышкыннары кервэ ёзугаар өртектиг хереэжен тоннарны 450—600 рубльге, а чамдык хевирлерин — 650, харын-даа оон-даа улуг өртек-биле садып эгелээн. Чүге ындыг чүүлдер болуп турарыл?

Өртектер тургузуулгазының амгы чурумун парлалгага чептүг-биле, чидиг шүгүмчүлеп-даа келген. Ол чурум тептиашкын чылдарында, ажыл-агыйның экстенсивтиг байдалдарында тургустунган болгаш амгы үеде чогуур өскерилгелер киирерин сестиишкинниг бис. Ам-даа болза өртектерни мындыг бедиүн чурум-биле тургузар: бараанның бот-үнези болгаш нормативтиг арыг орулга — оларны кадыптар. Моон хаалтыг чүвези чүл дээрге, чарыгдалдардан хамаарылгалыг өртек тургузуулгазындан күрүне-даа, садып алыкчы-даа котараар. Бодап көрүңер: продукцияны бүдүрериге кижиниң күш-ажылы болгаш сан-хөө, материалдыг курлавырлар улам хөй чарыгдаттынган тудум, бүдүрүлгеге ол ажыктыг, чүге дээрге, оон санажылга-план көргүзүглери улуг. Ам-даа планнаашкынның үндезини кылдыр рубльдерге санаттынган бараанның продукцияның хемчээлин ап турар хевээр бис. А ындыг чорук херевлел бараанарын бүдүрери-биле канчап-даа таарышпас чөрүлдээлиг. Чижээ, уругларга болгаш назылап кыраанарга чиик өртектиг бараанар бүдүрери-биле ол черле таарышпас.

Бо бүгүнү бис бот-орулгалыгы чарылганы болгаш бот-акталадышкынны ажыглап киирген-биле дораан улам тода эскерип каан бис. Күш-ажылчы коллективтерниң чаагай чоруу күш-ажылдың алыс түңнелдеринден улуг хамаарылгалыг апарган. Дыка хөй бүдүрүлгелер эң улуг арыг орулганы киирип алырының оруунче кирген тавары эвес. А ону чедип алыр аргазы чаңгыс — бараанарның херевлел шынарларын экижидип, оларны бүдүрерин кевүдетпишаан, сан-хөө, материалдыг болгаш күш-ажыл чарыгдалдарын эвээжедири болур. Ынчалзажок ССРЭ-нин Статкуркомунуң 1988 чылдагы саптүмнери-биле таныышкаш, элдептиг чүүлдерни көрүп болур. ССРЭ-нин Чиик үлетпүр министерствозу эрткен чылын чарыгдаллар чиигеткен деп ыктанышпар чүвези чок. Оон кадында министерство продукция бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн. Ындыг-даа болза, ол арыг орулга киирип алыр талазы-биле планын өске көргүзүглеринге бодаарга үечок ажыр күүсеткен — 108,9 хуу.

Бо улуг сан кайыын келгенил? Садып алыкчының карманындан уштунган. Моон ужуру чүл дээрге, экономиктиг реформа бараанарның чаа хевирлеринге өртектер доктаадыр талазы-биле бүдүрүлгелерниң эргелерин калбарткан. Ынчалзажок улуг орулгалыг болурунче көрүнген бо чепсекти бараанар бүдүрүкчүлери хөй акша ажылдап алырынче, боттарының ажыын бодаарынче угландырган.

ССРЭ-нин Өртектер талазы-биле күрүне комитеди бүдүн чартык хире чыл мурнунда өртектерге контрольду суларадыптары билек, дыка хөй бүдүрүлгелер янзы-бүрү сылдактарны ажыглап алгаш, боттарының продукциязынга өртектерни өстүрүп эгелээн болгаш оон ачызы-биле арыг орулга ап эгелээн. Телевизорлар, соодукчулар, харын-даа хлеб болгаш ук аймаа безин өртээ улгаткан. Чоокта чаа Украинага 325 бүдүрүлгениң керээлиг өртектериниң үндезилелдиин хынап көрген. Ол бүдүрүлгелерниң ужунуң бирээзи-ле ажылдап албааны акша-хөреңгини ап, өртектерге немелделерни кылганы ооргал илерээн.

Бүдүрүп берип турарының болгаш херевлелдиң аразында улуг карышкактының ажыглап алгаш бүдүрүлгелер чагыкчыларны тооп көрбестеп, «Н» («чаа бараан»), «ОМ» («онза модалыг»), «МЛ» («аныяктарга») деп индекстер салгаш, янзы-бүрү немелделерни киирип туруп берген. Модага таарыжыр, эки шынарлыг бараанарны хөйнү бүдүрерге ында багай чүү боор. Ынчалзажок ол бүгү индекстерни өске бүгү бараанардан ылгалбас-даа ындыг кылыгларга чыпшырып эгелээн. Ол индекстерни кандыг кылыгларга салырыл деп чүвениң эртем ёзугаар үндезилели база чок. Олар бүдүрүлгелерниң улуг орулгалыг чурттаарынга өрганы берип келген. А каражага кым дужуп турары база билдингир боор.

База бир таарымча чок чүүл хынакчыларны дүвүреткен. Магазиннерге аар өртектиг бараанарның кирип эгелээни-биле кады чиик өртектиг ассортиментилиг—уругларга болгаш назылап кыраанарга бараанарны бүдүрери кызырлып турар. Оларга херевлелдиң хандырарының талазы-биле бергедээшкиннер чуртта тургустунган.

Бараанарның албекшилли биске кажан-даа турбаан деп чүвени айтып чыдар. Ынчалзажок сөөлгү үеде тургустунган байдал (барык 300 хевирниң бараанарынга база бараан бөлүктеринге чедишпес чорук) ведомстволарның болгаш министерстволарның оларның мурнунга тургускан сорулгаларны шиитпирлей албазын көргүзүп турар. Олар рыноктуң херевлелин билбес, өөренип көрбес, чагыргазында бүдүрүлгелерниң өртектер талазы-биле ажылын ала чайгаардаашкынның агымынче салыпкан. Моортан чүү чүвеге чедип келгенивис билдингир.

Хүлээп алдынган хемчеглер эвес болза, өртектер та кандыг кылдыр өзе бээрин кижи билбес. Чазак бүдүрүлгелерниң бодунуң продукциязының өртектерин барымдаа чокка улгаттырар чоруун шыңгыызы-биле соксадыр сорулганы салган. Ону боттандырары-биле элээн хемчеглерни төлевилээн. Ынчалзажок оларның дээштиинге Ивановонуң күрүне университединиң профессору Б. Бабаев идегексевейн турар. Ыыла үндезинн-не бар.

Ол хемчеглерни чамдызын адап көрээлиңер. Бараан бүдүрүкчүзүнүң бүрүн эргелиин болгаш акша чулуп чаир чорууң соксадыры-биле бараанарны аартадып турар янзы-бүрү индекстерни дужурер. Экижиткен шынарлыг «Н» индекстиг бараанар дээш немелде ам чүгле 15 хуу чедип болур, а ол немелдени алыр үезин ийиден бир чыл чедир бадырган.

Уругларга болгаш назылап кыраанарга бараанарга керээлиг болгаш түр өртектер тургузарын хораан. Бо чылдан эгелеп ол бараанарга чиик өртектерни тургускаш, күрчагыта киирер. Ындыг болганда бүдүрүлгелер чиик өртектиг бараанар бүдүрериндн ойталаар арга чок апаар, чүге дээрге күрчагыгы күүсетпеске, экономиктиг торгаалдарга онаажыр. Оон-биле кады күш-ажылчы коллективтерниң эрге-ажыктарын барымдаалааш күрчагыгы күүсеткени дээш экономиктиг идиг бериишкиннерин күрүне магадылаар. Оон түңнелинде чиик өртектиг бараан бүдүрери бүдүрүлгелерге ажыктыг апаар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күскомнары бараанар өртектерин, шынарын болгаш ассортиментизин контрольдаарынга херевлекчилерниң ниитилелдериниң болгаш клубтарын калбаа-биле ажыглаар ужурлуг деп доктаалда айыткан.

Бараан бүдүрүкчүзүн контрольдаары — херектиң чүгле чаңгыс талазы. Бүдүрүкчүнүң бүрүн эргелииниң болгаш улуг өртектерни тургузуп турарының кол фактору болза бараанарның чедишпези болур. Ол чүгле үлетпүр база аъш-чем бараанарынга эвес, а бүдүрүлге-техниктиг кылыгларга — станоктарга, машиналарга, приборларга база хамаарыжыр. Бүгү-ле өртектерни контрольдаары барык болдунмас. Чүгле чаңгыс машина тудуунуң комплекизи чылда чээрби миллион хире аттыг кылыгларны бүдүрүп турар. Ынчангаш кол-ла чүве — чедишпес чорукту ажып эртери, рынокту бараанар-биле долдуруры, херевлекчилерниң негелделерин бүрүнү-биле хандырары болур. Ону канчап чедип алырыл? Кооперативлерга бүгү талалыг дузалаары, кады ажылдаар бүдүрүлгелерниң четкизин хөгжүдери, хоорайларга болгаш кодаазе арендазы, ог-бүле керээзи болгаш өде тургустунуушкунуң тывылдырганы өске-даа чаа хевирлерни ажыглап киирери —аргалары бо.

Манаа шын, эртемге үндезилеңген өртек тургузуулгазының политиказы база улуг рольдуг деп, эртемден түңнелинде чугаалаан. Бо улуг алыр болза, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң чаа доктаалын бүрүнгээр улуг базым деп көрүп болур. Ынчалзажок, ол өртек тургузуулгазының бүгү айтырыгларын шиитпирлептер деп идегеп болбас. Бо талазы-биле эртем ёзузу-биле болгаш шуут ажыглаар кылдыр көөр-даа хөй айтырыглар бар. Оларны экономиктиг реформаның чорудуунуң үезинде сайгарып көөрү, ниитилештирери, шиитпирлээри чугула.

Өртектер өстүрерин соксаткан. А ол кайы хире шыдаттынарыл? Оон мурнунда салдынган моондакты өртектер ажа шурай бербес бе? Келир үе аңаа харыыны бээр.

Р. АХМЕТОВ.
(СЭТА-ның корр.)
Москва.

Профоблчөвүлелдиң президиумунда

УРУГЛАРНЫҢ КАДЫКШЫЛЫНЧЕ САГЫШ САЛЫР

Профоблчөвүлелдиң президиумунга школачыларның күш-ажылының камгалалының байдалын, улус өөредилгезиниң албан черлеринде бертиниип-кемдээр болгаш озал-ондакка таваржыр чоруктуң фактыларының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

Эрткен чылдың сентябрьда Чаа-Хөлге интернатка чурттап турган үшкү классчы „Мерген Биче-оолдуң озал-ондакка таваржып, сугга дужуп өлгени кижизидикчи башкы С. Г. Карашпайның ажылынга ээ-харысалга чогундан болган. Уругларны хайгаарал чокка каапкаш чоруй барган, кежээ оолдарның барын, чогун хынаваан. Оон өске озал-ондак ол-ла районга база болган. Шагаан-Арыгта бир оол бетон хоолар херекселче киргеш, айыылга таварышкан.

Бо чижектер болза республиканың улус өөредилгезиниң ажылдакчылары уругларның кадыын камгалаарынче сагыш салбайн турарын херечилеп турар дээрзин президиумга айыткан.

Хыналдадан алгаш көөрге, чүгле эрткен чылын янзы-бүрү хевирниң кемдээшкининге 4438 уруг таварышкан, оларның иштинден 274 кижи школага, 101 кижи уруглар садынга кемдээн. Республика эмнелгезиниң травматология салбырының эргелекчизи. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы В. А. Верещагин, республиканың ИХМ-ниң Күравтоинспекция килдизиниң начальниги Д. Д. Дажимба президиум хуралынга санал бергеш, школачыларның болгаш уругларның бертиниип, кемдеп турарының дугайында ажаан эвес чижектерни чугаалаан. Эрткен чылын школаларга 51 өөреникчи соогун сып кемдээн, 38 кижи котельнаяларга аът-кежин өрттеткен. Орук болгаш транспорт шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткаш, 80 уруглар кемдээшкинге таварышкан, а он ийи кижи өлген. Анализтеп алгаш көөрге, бүдүрүлге мастерскаяларынга, күш-культура кичээлдеринге кемдээннер бүгү өөреникчилерниң 15-17 хуузу болуп турар. Чайгы үеде совхозтарга ажылдап, пионер лагерьлеринге дыштанып турган, оолдар, уруглар кемдеп турар база таварылгалар бар.

Бо бүгү болза улус өөредилгезиниң органнары школачыларның болгаш уругларның кадыын камгалаарынче чогуур кичээнгейни салбааның херечизи-дир. Ынчангаш ол шыңгыы дүвүрелди болдуруп турар.

Өөреникчилерниң соокка алзып аарыыр чоруу мурнуку хевээр хөй болуп артышаан. Чамдык школалар кышка багай белеткенген. Оон түңнелинде Чадааның школаларының одалга системалары үрелип турган. Дыка хөй кедээ школалар соок болганындан өөреникчилер тоннуг кичээлдеп турар. Чижээлээрге, Самагалдай ортумак школазының класстарының соңгаларының шилдери дошталы бергенинден чырык шоолуг эвес. Класстарның чамдыктарында электри лампалары чок болуп турар. Дыка хөй школаларның бажыңнары эргижирээн, буступ үрелиринниң кырында келген. Бо школаларда физика, ылангыя химия кичээлдеринге айыыл чок чоруктуң негелделерин сагывайн турар. Кедээ школаларның шуптузунда химия кабинеттеринде тускай шкафтар чок. Ол хамаанчок химикаттарны, хоранныг бүдүмелдерни кадагалап турары багай школалар бар, аңаа Мөңгүн-Тайганың школалары хамааржыр. Ынаар өөреникчилер хостуг үнүп, кирип турар, кедизинде барып кандыг-ла-бир айыылдыг байдалга чедирер чадавас.

Районнарның уруглар садтарының ажылынче багай кичээнгей салып турар. Оларның дериг-херекселдери чедишпес, канализация чок, аъш-чемнерни колдуунда хол-биле белеткеп турар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлерин тударда оларны шынарлыг кылырынче сагышты салбайн келгенин хуралга демдеглээн. Чоокта чаа, январьда, Эрзинге чаа уруглар садын ажыглалга киирген, аңаа суурнуң ада-иелери өөрээн. Ынчалза-даа ол өөрүшкү үр болбаан, үш хонгаш-ла садикти чедир кылбаан дээш хаггаан.

Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестер болза уругларның кадыын камгалаарынче кошкак сагышты салып турарының херечизи-дир. Профоблчөвүлелдиң президиум хуралынга республиканың улус өөредилге министри Н. С. Конгар илеткел кылып турган, аңаа принципиалдыг үнелелди бербээн.

Министерствонуң, районнарның улус өөредилге килдистериниң ажылдакчылары школаларда болгаш уруглар садтарында байдалды эки билбезин хуралга демдеглээн. Чөөн-Хемчиктиң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи А. Б. Моңгуш районнуң школаларында, садиктеринде озал-ондак болур таварылгалар чок деп айыткан. Хыналданың түңнелинден алгаш көөрге, дараалаштыр 58 болгаш 35 болган. Бии-Хемниң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи К. Д. Ооржак чүве чугаалааш, районга эрткен чылын уругларның бертиниип, кемдээшкинниң 53 таварылгазы болган-даа болза школачыларның кадыының байдалын камгалаар херекте четпестерден чогуур түңнелди үндүрүп, моон соңгаар чүнү кылырын тодаргай айытпаан.

Школаларның, уруглар садтарының профэвилел комитеттери, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому болгаш райкомнары уругларның кадыын камгалаарынче кошкак кичээнгей салып, школаларның, уруглар садтарының удуртукчуларындан уругларның бертиниип-кемдээр болгаш озал-ондакка таваржыр чоруктары болдурбас талазы-биле негелделерни шыңгыы тургуспайн турарын профоблчөвүлелдиң президиуму демдеглээн.

Уругларның кадыын камгалаар талазы-биле улус өөредилге органнарының болгаш профэвилел комитеттериниң сорулгаларын тодаргай айыткан доктаалды президиум хүлээп алган.

Бөмбүрзектиң судалы

БАРЫЫН ЕВРОПАДА ДЕМИСЕЛ

Барыын Европаның элээн хөй чурттарында амгы демиселдер бо чылдың эгезинден бээр элээн чидиглениp эгелээн. Ол чурттарның улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап турар бедүүн чон бодунуң эрге-ажыктарын камгалаар дугайында негелделерин бүдүрүлгелер ээлериниң мурнунга тургузуп, ажыл соксадышкыннарын кылып турар.

ЛИССАБОН. Португалияның найысылалының чурттакчы чону каш хүн уламтыр солун албайн турар. Чагаа бижиктер база тараттынмастаан. Ажылчы чоннарның болгаш профэвилелдериниң эргелерин кызыгаарлаар дугайында хоойлу төлевилелин белеткеп турарынга удурланган ажыл соксадышкынын почта ажылдакчылары эгелээн. Оларны найысылалдың, өске-даа хоорайларның чурттакчылары деткип эгелээн.

АФИНЫ. Бүгү Грецияның демир-орук харылзаазы турупкан. Чурттуң демир-орукчулары эрткен неделя дургузунда түр ажыл соксадышкынын ийи удаа чарлаан. Ажыл соксатканнар ажыл төлевириин өстүрерин негеп турар.

ПАРИЖ. Чурттуң эң улуг профэвилел организациязы — күш-ажылдың бүгү-ниити конфедерациязының кыйгырыы-биле Францияның найысылалының метронуң ажылдакчылары бир хүннүң ажыл соксадышкынын эрттирген. Күш-ажылдың байдалдарын экижидерин болгаш метро ажылдакчыларының айыыл чок чоруун хандырарын ажыл соксатканнар эрге-чагырга органнарындан негээн. Сөөлгү үеде метрога өлүрүкчү үүлгедиишкиннер кылыр чорук удаа-дараа боор турар.

(СЭТА).

ПЛЕНУМ БОЛГАН

БУДАПЕШТ. (СЭТА). Венгрияның Социалистиг ажылчын партиязының ТК-зының пленуму боор эртен. Оон киржикчилери чурттуң чаа Конституциязының төлевилелин чугаалажып көрген болгаш чүүлдүг деп деткээн. Конституция төлевилелин чугаалажып көөрүнге идепкейлиг киржиринче коммунистерни болгаш бүгү чонну кыйгырган документини пленум хүлээп алган. Партияның аграр политиказының дугайында айтырыгны база чугаалашкан.

Эрткен айларда боор эрттирээн партия область болгаш район конференцияларының түңнелдериниң дугайын пленумга дыңнаткаш ВСАП ТК-ның секретары Янош Лукач сөөлгү үеде коммунистерниң идепкейиниң бедээнин демдеглээн.

Непалдың найысылалы Катманду —эрте-бурунгу хоорай. Даглар аразында ол хоорайже 1951 чылга чедир даштыкы чурттарның хамаатылары баар эрге чок турган. Амгы үеде ынаар баары хоруглуг эвес, аңаа барган кижилер XX чүс чылдың төөгүлүг тудугларын көрүп болур. Ам ол хоорай делегейниң туристиг төвү апарган. Ында университет, Эртемнер академиязы ажылдап турар, музейлер, чурукчар галереязы бар, солуннарны парлап үндүрүп турар.

М. ПОТЫРНИКЕНИҢ фотозу. (СЭТА).

МЫНЧААР ЭРТТИРГЕН

Маргылдаалыг айтырыглар хөй. Херек кырынга көргүзүп турагаш, үзе шиитпирлээр

Политиктиг болгаш экономика-бүдүрүлге өөредилгезин чаа хевир-биле тургузар дээш Чөөн-Хемчик районнуң чер-черлерде партия организациялары бо чылын элээн дээштиг хемчеглерни ап чорупкан. Чоокта чаа «Чыраа-Бажы» совхозтуң парткомунга аныяк коммунистерниң өөредилге-кичээли болган. Аңаа «Большевик» совхозтуң парткомунуң учётунда турар аныяк коммунистер база киришкен.

Аныяк коммунистерниң семинары

Бо өөредилге бир янзы, солун, амыдыралда амгы болуушкуннарга дүүштүр эрти. Кичээлдиң киржикчилериниң дилээ-биле аренда дугайында чугааны эгеледилер. СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Наталья Моңгуш, организастыг ажылдар килдизиниң эргелекчизи Александр Куулар, ол-ла килдисте инструктор Чигир-оол Чүлдүм кичээлге киришкен. Зоотехник мергежилдиг, кедээ ажыл-агыйга хөй чылдарда ажылдаан инструктор аренда талазы-биле тайылбырны, районда ам эгелеп кирип турар экономиктиг арга-дуржулганың чижектерин көргүзүп, аренда керээзин мал, чер ажылынга ажыглаар талазы-биле ажыктыг чүүлдерни чугаалаан.

«Чыраа-Бажы» совхоз хойлар, инекчилерни колдады аренда керээзинче киирер деп турар. Салбырлар кооператив хевиринче шилчээн. Бодунуң кылып турар ажылындан ангыда, совхоз-биле аренда керээзи чарып алгаш ажылдай берген кижилер бар. Чижээ, бир тракторист он хавал оглун керээ ёзугаар алган. Оларны чыл чартыында ажаагаш, совхозунга дужаар. Керээни чарып турагаш, ажыл-агыйга болгаш арендаторга сонуургал, ажык-орулга дугайын салап, аңаа баш удур түңнелдер үндүрген. Арендатор он баш хаваны дужаагаш, тос чүс рубльдиң арыг орулгазын алыр. Ынчаарга ажыл-агый бир центнер хавал эъдин бүдүргени дээш чарыгдалды дыка эвээжедип, оон бот-үнезин чиигедирин чедип алыр болган. Манаа бичии чижек: ажылчын кижи бодунуң кылып турар ажылындан ангыда, ог-бүле бюджединге чылда тос чүс рубльдиң арыг орулгазын киирип алыр-дыр. А ажыл-агый база эвээш эвес орулганы оон алыр.

Ук совхозта Комбужай Куулар он шарыжыкты аренда керээзи-биле азырай берген. Оон кырынга он саар инек алыр күзелин ол илеретчен.

— Бо таварылгада он саар инекти кандыг арылыг арендалап алырыл?—деп, дыңнакчыларның бирээзи сонуургады.

Саар инектерни арендатор хелеэн хевирлиг кылдыр алыр. Инек бүрүзүнден 2000 литр сүттү саар кылдыр совхоз-биле керээ чарар. Керээ ёзугаар арендатор чылда он инектен 20 тонна сүттү дужаар. Бир эвес ол саггаш сүдүнүң үскүрүп 3,8 хуу чедирип алыр болза, аңаа ийи тонна сүттү немээр. Ийи тонна сүттүң өртээн совхоз эвес, арендатор боду тургузар. Азы арендатор чылда инек бүрүзүнден ийи мундан хөй сүт саап алыр болза, оон артыкка бүдүрген продукциязының өртээн боду тургузар.

Хойлар алыр дук база ындыг. Бир эвес ол күрүне планындан ажыр дук алган болза, артыкка алган дүгүнүң өртээн боду тургузар.

— Чүстен чүс ажыр хураган камгалап ап, дүктү база күрүне планындан ажыр ап турар хойжулар бисте хөй. Артыкка бүдүрген продукцияны арендатор боду чарыгдаар. садар эргелиг-дир. Ынчап баарга, күрүнеге кодарал үнүп, кижилерниң хууда өнчүзү улгалып туруп бербес бе?—деп айтырыг салдынды.

— Чок. Харын-даа күрүнеге эвээш чарыгдал-биле артык продукция алдынар. Оон ыңай кижилерниң харысалгазы

Манаа хамаарыштыр аренда керээзиниң өртек талазы-биле ийи хевириниң дугайында Чигир-оол Хомушкуевич тодаргай тайылбыр берди. Бирээде, бүдүрген продукцияны санажылга өртээ-биле чорудар. Ийиде, күрүне өртээ-биле, эжээ, хойжу кижи 300 баш хойну аренда керээзи-биле алгаш, ынча баштан 240 хураган алыр ужурлуг. Бир эвес ол 300 хураган камгалап алган болза, алдан башты совхозка садарының өртээн боду алаар. Азы ол ону боду өскээр сайгарар ийикпе бодунга арттырып алыр эргелиг. Кыргын бедиир. Хууда өнчү талазы-биле: шынчы күш-ажылы биле тыпкан хууда орулга кылыгаар чок—деп, ол элээн чижектерге көргүскеш, харыылады.

«Чыраа-Бажы» совхоз аренда, коллективтиг керээлерже шилчээн болганда, экономика-бүдүрүлге өөредилгезин мында шыңгыыраткан. Совхозта партком секретары Чадам-оол Түлүш өөредилгениң тургузуп алганының чамдык дуржулгазын тайылбырлаан. Совхозтуң тускай эртемниглери, бригадирлер болгаш өске-даа кижилер неделяда үш катап кирээлдеп турарын дыңнатты. Ай болгаш өөренген чүүлүнге шылгалда дужаар. Чамдык специалистер шылгалданы үгбайн сүг баргылаар болган.

Совхозта мал, чер ажылының коллективтери аренда керээзинче кирген. Маргылдаалыг айтырыглар ам-даа бар. Ону чүгле ажыл-херек кырынга көрүп турагаш үзе шиитпирлээр. Кол-ла чүүл— чаа дептилгелиг аргаже адыр бүрүзүн дүрген шилчидери. Ынчангаш аныяк коммунистерниң өөредилге программазында ону кииргениниң чылдагааны ол. Бөгүн кичээлге келгеннер билип алган чүүлүн чон ортузунга тайылбырлаар, экономиктиг өөредилгениң ёзу барымдаалап эрттирер практиказындан уштунарын база сайгарганы ажыктыг.

Партия райкомунуң удуртукчуларының киришкени аныяк коммунистерниң бо хялчеглиг өөредилгезин амыдыралчы бедик деңнелге мынчаар эрткен.

Эдуард ДОНГАК.

ТИРАНА: ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН ТӨВҮ

Албания сөөлгү үш он чылда бир-ле дугаар чугула делегей шуулганының төвү апарган. Бо чылдың январь 18-20 хүннеринде Балкан чурттарының даштыкы херектер министрлериниң оралакчыларының ужуражылгазы Тиранага болган. Ол девискээрниң чурттарының дипломатия ведомстволарының удуртукчуларының аразында ужуражылгазынга белеткел ол болуп турар. Ындыг ужуражылга эрткен чылын Белградка болган, бо чылдың күзүнүнде Тиранага эртер.

Балкан чурттарының төлээлекчилериниң хөй талалыг ужуражылгалары бо-ла эртип турар апарган. Чаа чүве чүл дээрге, эрткен чылдан бээр ол ужуражылгаларга бо девискээрниң шупту чурттары —Албания, Болгария, Греция, Румыния, Турция, Югославия ында киржип турары.

Тиранага эрткен ужуражылганың бүгү киржикчилери, оларның иштинде НАТО-нуң ийи чурту — Греция, Турция Балкан чартык ортулук зоназын ядролуг болгаш химиктиг чепсектен хостуг зона кылыр дээш кады ажылдажылгаже чүткүп турарлар.

Тиранага эрткен ужуражылганың даштыкы киржикчилери, балкан чурттарының парлалгазы албания таланың туружунуң дугайын бижип, ол чурт боду тускайланып чоруктап чоорту үнүп чадавас-тыр дээрзин иле апарчыдар. Албания дээрге Хельсинки чөвүлел хуралының Түңнел актызынга ат салбаан кара чаңгыс европа чурту, ол ышкаш Албания бөгүнге чедир ниити европа ужуражылгаларынга, конференцияларынга киржип көрбээн.

Ынчалза-даа иштики амыдыралда албан баштыңчы Энвер Ходжа өлген соондагы дөрт чылда онзагай өскерилгелер чок. Социал-экономиктиг структураның 50 чылдардагы тургузуун хевээр

Тайылбыр

арттырбышаан, Албания чаартылгаларже баспайн турар. Пропагандада антисоветчи аян хевээр. Ынчаммыже оон европа социалистиг чурттары-биле садыг болгаш политиктиг харылзааларны кескүзү-биле калбарган. Югославияга хамаарыштыр Албанияның хамаарылгазы элээн дорт апарган. Ужуражылга үезинде Балканнарга найырал, деңэрге, кады ажылдажылга дугайында декларацияга ат салыр дугайында Албанияның саналы —албан-югослав дипкүрлүг харылзааларны экижидеринче көскү базым. Ол ындыг «ожээнешкек» деп санап турары чуртка хамаарыштыр бир янзы хамаарылгага өске «ожээнешкек» деп турары чурттарга, оон иштинде ССРЭ-ге хамаарыштыр. Тиранаһың туружунуң чымчаарыпын эгээн даа болуп чадавас.

Александр КОНДРАШОВ.
(СЭТА).

Тываның хөгжүм-шии театрының артистери чаа-чаа шиилерни белеткээш, республиканың хоорайларынга, суурларынга аалдап барып, чурттакчы чонга уран талантызын бараалгадып турар. Ооң бир бадыткалы чоокта чаа Аркадий Ставицкийниң «Байысаалга» деп шиизин тургускаш, Кызыл чоогунда суурларның культура бажыңнарының сценаларынга бараалгатканы болур.

Талантылыг аныяк артистерге Тываның комсомол шаңналының лауреады Галина Мушаукту, Москвада Гнесиннер аттыг театр училищезиниң доозукчулары Альберт Хомушку, Орлан Дамба-Хуурак, Луиза, Айдын Мортай-оолдарны хамаарыштырар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Ю. Хмельницкийниң «Донна Люция, азы Ужурлуг-ла Угбаа» деп шиизинден көргүзүг. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОЙДУС ТӨЛҮ

Чечен чугаа

Алдан чылдарда чүве ол. Алды айның ортан үези. Үстүкү класстарның өөреникчилери бөлүк оолдар-биле Актыг Куу-Сыра деп черге токпак-ыяш белеткеп турган бис. Менден аңгы ийи башкы эжим база бар. Оларның бирээзи ам бо өртемчейде чок, а өскези бо одуругларны номчуптса, бүгү чүвени сактып кээр.

Ынчан кодээ школаларга, амгызы дег, одалга системалары чок, улуг доскаар ыштыг печкаларны ыяш-биле одаар, хөмүр-даш безин сөөртпейн турган. Ынчангаш чогум кайы школа дээрзин манаа тодаргайлааны артык боор.

Ийи неделя иштинде ижептеш, кош арганы хоор-сарыг кылдыр кулаш-кулаш токпактар-биле каастапкан бис. Ынчалзажок биске хостуг шактар, ылангыя кежээки аан, база тургулааны чугаажок. Орай дүнге дээр одаг чанында олургулап, кандыг-кандыг солун чугааларны карыштыр-солуштур сөңнешпедивис дээр! Ооң тевиинден отка өөргелаарывыс көвүдеп, майгыннарывыс барык-ла ээн хоңгулаар турду. Өй-өйлеп чоок-кавы аалдардан бистиң отчугажывыска кым-бир аалчы чедип кээр. Олар база-ла суук-кевиг чугааларны чүгле дыңнаап баар эвес, боду ээлчээнде болур-чогуур-биле догааштырып каап чанар...

Бир-ле катап одаавыска Алдын-Ак-Ойлан Аскак-Ирей моорлап келди. Улуг кижини, улузувустуң чаңчылын сагып, чоннуң берген шолазы-биле ойзуп ададым. Ооң оң талакы буду, шынап-ла, шевергиин кончуг чазап каан ыяш дээрзин билбес, көрбээн кижи бистиң аравыста чок-ла боор. Оозунга ирейниң чаңчыкканы дээрге, ол-бо чорук кылып кылаштап чорда, кадык буттуглардан калыр хамаанчок, харын, чамдыктарынга бараан-даа бербес. Суурувус бичии-даа болза, чуртувустуң чолун камгалажып чорааш, дайзынны басчып, тайбык ишче ээп келгилээн буянныг фронтучулар база бар чүве. Амдыкывыстың анаа хамаарылга чогу-ла чып.

Ирей бистен мындыг айтырыг салды:

— Ийет, шымбай-ла үүле бүдүрүп турар ажы-төлүмдүр силер. Токпакты чогум кайда хап тур силер?

— Куу-Сырада-ла! — деп, кайгай бердивис. Караа-биле кааш-даа көргеп, билир хиреэнинде, ашак алдап орбаан бе? Алдан ажыр чурттаары амыр эвес-ле ыйнаан.

— Куу-Сырада де!— деп, өгбевис чырыын чыртааш кылды.— Ону, ол черинериин аан, чүте ынчаар адап каавыя ынчаш?

Ук айтырыгның өөреникчилерге хамаарыштыр салдынганын эскердивис. Карактары кыладайнчып, удур-дедир кайгажырындан башка ыыт чок бис. Одаг долгандыр үш ожук дажы ышкаш олургулаан башкылар бистерже «чем эрен» көргүзээрлер-даа, сымыраныштарлар ырги бе дээнпери-ле ылап.

— Эртем-сургуулдуг улус башкылар канчаар болгаарлар ирги?

Айтырыг ам бис үштэ ташканы ол. Бирээвис пионер вожатыйы, ийивис кижи андикчи башкы аттыг «эртемденнер» эпчок-ла байдалга кирдивис. Өөреникчилеривистиң мурнунга дөмей-ле башкылар, дөгерезин билир ужурлуг болгай бис!

— Куу-куу сыра ыяштарла хөй чер-дир. Ындызындан-на болган боор — деп, мен арга чадаарда аргастандым ол.

— Ол-ол! — деп, Аскак-Ирей ажынганзыг чөпсүнду. — Одаар ыяш белеткээрде, оларың чогум-на таарыжып турбас бе, башкы?

Үшкү, калган эживис, бис ийиден каш хар улуг, башкы училищезин-даа дооскан кижи.

— Өг-бүле иштн чурттап орар бажың эвес, өөреникчилер турар школа, интернат чылыдарынга олар кайын четчир, ирем— деп, ол чазамыктады.

— Бо кезек черниң ыяжын кезип белеткээрин аргарыгын ажыл-агый чери чөпшээреп каан-дыр, ашак! — деп, ийиги эживис дыңнатты. Ол черле арай хоойлуурак-даа, хоолургак-даа амытан болдур ийин.

— Чөпшээреп каан?— Аскак-Ирей үнүн улгаттырды.

— Хоойлу ѳзугаар! — Бирээвис улам үзе кирди.

— Элээди оолдарга каткан сыра хирээлеп ужурары, чарары бергезинмээр. Чулук өйүнде ыяш борастап турар улус-тур ийин, ирем—деп, шуптувун оожургадырын шеңелдим.

Борта ашак бодавып олуруп-олуруп, хенертен бажын көдүргеш, олурганнарны олуртур көрдү. Идииниң хончуузундан даңзазын уштуп, курутта соргулады. Хоюндан соңгулуур, чушкуштуг таакпы хавын ужулгаш, ыяш будупта кактады. Даңзазынга дүвээни тиккеш, одагдан кос ылып ап, кыпсып алды. Бистер-даа бо бүгү анаа эвес, бирээни дыңнаардыр бис деп, эндевейн, ылым-чылым-на бардывыс. Аскак-Ирейниис арнын суйбай туткаш, хандыр улуг тынып, караан имирээрткеш, ам-на аксын ашты:

— Шаг-шаа-биле турбас дижир. Амыдырал аажок-ла ескерилген, харын. Бедей өг-биле бөгүңгү бажыңны канчап дөмейлээр боор. Чээрген, будук, көржен-биле чеже-даа одазынза, силерниң ол мээшкенерни чылыдып шыдавас. Кош арганы кода-ны-биле сырыптар маңгыс мышкажыл ол. Силерни хоралыг чүве кылып турар дивейн-дир мен, оолдарым. Амытан чоннуң ажы-төлү эртем-сургуулга өөренип, амыдырап-чурттап турар школа, интернатка ажык-дузаларны шаанар-биле көргүзүп турар, эрес-хейлер-дир силер. Ажыл-ижиннерин көргеш, эрткен-бөрган төөгү сагыжымга кирип келди...

Шаанда мээн шола адым Шалбалаар чүве. Сидым бызыжы-биле тудуп мунар, хырын бызжыы-биле кыдазын дайнаар чыгы малым-даа чок. Өөмге от салырымда, кыжын ол көржен бурулап орбас, чайын шары-инек өдээ чыгбас кижи мен. Кая-даа бол, каткан-курган ыяш будуу көрзүмзе, аргамчы бажынга докпак ыяш доора баглааш, ажыр октааш, долгап-долгап, сый шелип аар мен. Чогум-на ол дээш шолам Шалбалаар болган. Ыдык бойдус чаяап каан ыяшка демир мезн дээртип, ужурбас дээн мен. А кургаап будуктуң анаа ажыы чок. Хол-будукарга сөөл үнүп кээрге, канчап хыл-биле боол, даайыкарга куу сөөк-биле санадып, чаъс суу-биле чуп чадажып-ла турар ийик силер! Мону эрткен үем бодап чугаалаптым. Бо шагда болбаазын эмчилер чүнү шыдавастарыл, ол ышкаш чүве-дир ол. А мен мыштың ол «сөөлдерин» эмневишаан, бодун оттулган мен. Кайы-кайывыска-даа ажыктыг ышкажыл. Өскеп тээрэп черимниң үнгеи ыяжы кадык чорзун дээш, өлүр тыным-даа артымга каарымдан чалданмас мен.

Бир катап биеэги-ле будуктап чорааш, узун теректиң чыс бажындан курган эгелээшин эскерип кагдым. Ужунда белен доктак мыштыт аргамчым-биле улаштыр-улаштыр шалбадап тургаш, элээн будуктарны дүжүрүп алдым. Ыяжым чүък чедип чорда, сыдымымның доора мыжы бир будукка мадыртына берди. Адырып чадаштым. Ам канчаар, аргамчымны анаа каантар эвес мен, терекче халбактанып үнүп кагдым. Адак-бышкаам аартаан кижи арай бооруңда будукка четнеш, туттунуптарымда, оом дырс-ла дээн...

Аскак-Ирей чугаазын эгелээни дег эвес, хенертен соксап кагды. Кезек када шып-ла шыпшын. Чүгле чүшкүрериң кым-даа уткан, одагның кестери хүл аразында чаштынгылап чыткылаашнар.

— Оон чүү болганыл?—деп, шаг болганда оолдарның бирээзи дидим эвес айтырды.

— Чөпшээреп каан!— деп, акшаанывыс ам ажыы-биле хыйланды.— Чөпшээрел чөпшээрел-ле ыйнаан, а куу сыралар тургулавышаан. Элээдилери куш четпээннер-дир, эът-ханы чедишкеннери чоогганнарыл?

Ашак човууртай аарак тургаш, өжүп калган даңзазын сорбушаан, аъдынче чорупту. Саадавайн хөө кара дүнче үнү берген, чүгле дуюглар даажы читкиже дыңналды...

— Кургаг будук дээш, курутуруң будуунуң бирээзин... — деп, хоолургаавыс эгелеп бар чор. Хидилээн катмызы-даа, хирезн, катчып орар хевирлиг.

— Сокса. Бойдустуң ѳзулут төлү ол-дур!

Мээң үнүм бе? Чок! Калган эживистиң калбак аасты дүй шаапканы ол. Мен оолдарга:

— Че, кайгаалдар! Ооргалаар одаавыс өшту, оза будуктардан оваалаптынар! — дидим.

Удатпаанда чырыктың дээрбээн алгытпышаан, улуг одаг хып үнду. Бистерниң шуптувустуң сеткилдеривиске бир-ле чырыткылыг чүве немежи берген ышкаш болду.

Чаш-оол КУУЛАР.

Кожамык хевирлиг ырлар

КОЖАВЫС АЙМАКТА

Моолда Цэнгэл тываларының аас чогаалын чыып бижип чораан экспедицияның киржикчизи, ТДЛТЭШИ-де филология эртемнериниң кандидады Чүргүй-оол Доржу элээн каш кожамык хевирлиг ырларны база дыңнап бижээн. Оларның хевир-тургузуу-даа, аялгазы-даа бир янзы онзагай. Оларның чамдызын «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

БИЧИИ ООЛДУҢ ЫРЛААН ЫРЫ

Кара-боралыг тевемни
Кадарайн дээним канчалчык.
Харааты хемниң иштинге
Барайн дээним канчалчык.
Кызыл-боралыг тевемни
Кадарайн дээним канчалчык.
Кызыл ховунуң иштинге
Барайн дээним канчалчык.

БУУРУЛ ИЕ

Аскым, дошкун аъдымны
Алгы дып тудар.
Амырак биче бодумну
Адамның буяны кодурер.
Эндик, дошкун доруумну
Эттээн дып тудар.
Эр биче бодумну
Иевин буяны кодурер.
Аллын саваазынга мени
Аартык чок кодурген,
Ак судун эмискен
Авыраллыг буурул ием!

БУРУН ШАГДА УЛУСТУҢ ЫРЫ

Теректигниң сынынга
Тевем чорудуп чададым.
Тевектигниң белинге
Холум чедирип чададым.
Аргалыгның сынынга
Аъдым чорудуп чададым.
Амырактың белинге
Холум чедирип чададым.

МӨҢГЕ СЫЛДЫС ЧАЙЫННАНГАН

Дайын шолу.
Дайынчы аар балыглатказ,
өлүп чыткан.
Хүрең чаагын хүн кээп суйбаан,
ону билип,
Күжүр ынчан деткерлип кээп,
караан ашкан:
Карактарга
Кадыр Саян бизеннери көзүлгензиг—
Калбак ээжи, аргалар-даа шиилээнзиг,—
Кайда-чүде ыраак хемн шулурааназыг.
Дайын шолу.
Дайынчы аар балыглаткаш, үр-ле болган.
Изиг чүрек дески согуун билип чыткан.
Ие-чуртка ырак аалга эргеленген.
Изиг чүрээн Иезиниң чымчак холу чассыткылап
Алаактырып, «Ам-даа чуртта, оглум!»—дээнзиг
Аржыыл-биле дерлиг арнын чоткулаанзыг.
Эрес эрнин
Эрткен оруу сагындырган. Ырак артта
Эртен эрте эндик аъттар маңнашкылаан,
Эргим кыстың холун туткаш,
хөңнү чымчаан.
Эргимнинге
Энтиг сөзүн сеглээр дээштиң кургаг эрнин
Кончуг аар шимчеткилээн.
караан ашкан—
Күгүрзүг ыш дээрин шуглаан—
дайын шолу.
Дайын шолу.
Дайынчы аар балыглаткаш, хинчээн көрген.
Караңгы дүн хевин кеткен өлүм ыспаа
Карбап, суйбап чедип келген: «Чоруулу!»—дээн.
Кара өлүм
Хаккыладыр каттыргаштын далаштырган.
Харап турган өңнүү сылдыс дайынчыга:
— «Кажан-даа өлбес сен!»—дээш чайнап кыйган.
Кара өлүм
Кайгай берген, аткаар баскан, ынчалза-даа
Каар дивээн, манап турган. Дайынчы-даа
Харамзыгып черни суйбап, дып ап чыткан
Кызыйынга
Кара чашта чайгаткан дег таалай берген,
Катап база аалын сактып, дүштүүн көрген.—
Каттырымзап оозу кый деп имнегилээн.
Өлүмдүве
Өжээн хайнып, килен-биле чиге көрген
Өшпес улуг бүзүрелдн кады билген.
Өөрүн сактып далажыксап турар бодаан...
Тайбын үе.
Дайын шолу таныттынмаан.—
тараа чалгаан
Чаңгыс чевег бедигээште көстүп келген.
Чайыннанган мөңге сылдыс чырып турган.

Эрес-оол ХАЯН.

ЭЭ БОЛУР МЕН БЕ?

Хойжунуң чугаазы

Шынап-ла, бо чылда кызыпкылайыптар-дыр деп, эвир чылын-на бодап алган мен. Хурал-суглаага бо-ла шүгүмчүледир, ынчангаш бригадамга, совхозумга хурал болур дээрге, «бажым каккан ивеклер турдум. Чүрек чагдатпастай бээр аан, чеже чемеледир боор.

Бир катап бо уругларым неан дээрге, мени «коңгалааш» туруп берген чоор. «Хой кадарбас мен, чеже-даа кызарга, чалгаа, олутпай ашак-тыр сен. Ыракка ыянчыг, чоокка чоданчыг» дээш, дедир тепкеш турупкан. Кижиниң бодунуң-на кады-кырыыры ынчап думчуктап туруп бээрге, боостааже чем-даа ашпастай бээр чүве болду. Анаа могаттыныгаш, «чүдүрүүмну чудук алдынче супкаш» суурже хирээнеп, кажып чорупкан мен. Эрткен-барган чүвени чажырып канчаар, беш хондур медерел чок мен. Карман-даа куругаан. Ам канчаар, хем кыдыынче кылаштап киргеш, байланнары эштип ойнаан арыг сугнуң кыдыынга чыжыр ганачыып чип, дүъшке чедир бодаңып келдим. Чунуп ап, серген-даа келген мен. Тээм кат дузалааны ол чүве.

Кожам Арбый-оол ашак бар. Назыны менден оранчок улуг. Мен тутса мөге, аныяк-даа-дыр мен. А көргүзүглериңис ийи аңгы. Ол кижим үргүлчүле чүстеп, адак дизе-ле, тозанны алыр. Мен... мен бе? Чедерден эрттирип чадаан амытан мен.

Че, харын. Хоюмну дужаагаш суурга келген дийик мен. Чүнү кылыр мен? Ховуга ажылдаарын билир мен. Кыжын кылыр ажыл чок боор чүве. Тудугга кирер бе? Ында эн-не шевер кижилерни шилип алган. Тракторга өөренип алыр бе? Ынчаар дээрге, механизаторларның чамдызы кыжын чамдыкта анаа турар чоржук чоп?

Ачам хөөкүй чок апаарга, оол кадарган хоюн хүлээп алган кижи-ле болгай мен. Мурнакчы диртип, орден-хавыяалыг-даа чораан кужур чүве...

Ээ, бодал бодаар дээш хүн батканын безин билбээн мен. «Соксап көрем, «төнмес-сарыг»-биле өңнүктешкеш, чүнү чедип алыр сен» деп кожам ашактың чугаазы бажымны өрүмнеп-ле тур. Хөөкүй ашак чамдыкта мээң аалымга келгеш, кажаа-хорааны көрүп, ону-мону ынчаар-мынчаар кылып ал деп чагып, сурган-даа келчик чоп. Ынчаарга харын хорадаар турдум. Кежээргеве, бодум харылаар мен» —дээш, бир катап бичии ээнрип алгаш, ону шуут-ла кончуп каапкан чораан мен, хайлыг.

Шынап-ла, харын хамык чүвениң баажызы кайдал деп бодап кээримге, хайлыг арагада. Эмнедип алыр чоор бе деп бодагылаан мен. «Ижерин дам баар» дээш чамдык улус хоржок, өскээр сургаар болчук. Бодум сести берген мен. Демги ол кожавыс совхозта шаанда дыка арагалап чораан, ам шуут боду-ла соксаан чолаачыны бо-ла бодап кээр мен. Кижи болган, артында арыг-силиг, идик хеви-даа, бажың-балгадының эттеви-даа «ымыраа тайып турар» болган кижи. А мен ынчалзымза кандыгыл? Бодангымза, туттунзумза аан?..

Ол хүн кадайымга, уругдарымга байгы сөзүм берген мен. Черле ынчаш сегерээр деп бодай берген мен. Даргаларым, кожа-кады өөрүм, дөргүл-төрелим-даа чагып, сурган пат болган чүве. Көргүзер бодай берген мен.

Амыдыралымда чаа хүн ынчаар херен, дээш келген ышкаш болган чүве.

Кажан болду мон, дөрт чыл болдуве, директор аалга келгеш, кежээликтей чааскаан олурумда, дыка-ла сургаан кижи ийин. «Холуң будуң-даа бар, баштыг-дыр сен, өскелерден дудаап чүү барыл? Ол хиренде көргүзүүн адактын адаа. Ачаң хөөкүй турган болза, оглу сени көрген чүү дээр ирги?» — дээн кижи. Бир катап хөй улус сиренип тургаш, чаржыпкан бис. Орта мен өөрүмнү мурнажык мен. Даргам ынчан мактаан ийик. Ооң сөзүн утпаан мен. Эки сөстү дыңнаарга, кижи чалгыыназган ышкаш болур чоржук. Адактың адаа болбас база бир шынар бар-дыр дээрзин мени өөрткен чүве...

Кажаа-хораамны аптап, чылыглап, чазаглаар мурнунда-ла өдек-көржениш чааскаан казып каапкан мен. Чайын автолавка чедер оруун сүрбейн, ачам чайлаа меңги баарынга чайладым. Хоюм сүргеш боттаңнап-даа турдум. Күзүн хоорайынга шуут дүне-даа кадарып турдум. Кыштагга кээривиске дээрге, хойларывыс борбак-борбак чүвелер, хаваннар-ла аан. Дөргүл-төрелим эдертип эвилеңдээш, белеткээн сигеним-даа арбын. Даштын сараатта турары ол.

Мурнунда ат-алдар багай турда улус оюп эртер чүве.

Чоокта чаа Дугур-Мыйыс деп хоюм төрүду. Долгады бергенин кежээ-ле эскерип каан бис. Оон шуут-ла чаныыга маваш олурдум. Ооң мурнунда болза, салым-чаяанныг чүве ажырбас дээш, удуп чыдып алыр кижи-ле болгай мен. Хөөкүй хоюм бергелеп-ле төрүдү. Кожам Арбый-оол ашактың сүмези-биле ол хойнуң төрүүрүнге дузалажып, хураганнарын чаладым ол. Ынчалбаан болза, төлү-даа чок болур хевирлиг болду. Ийис ак хураган де. Эр, кыс! Чаражын чүү дээр. Кайызы-даа шоваазы кончуг. Дыдыраш. Карактары хөө кара. Баштайгызы ындыг болду. Даштын кажаамда чизиредир маңнажып турлар. Барып көрүнер даан. Ооң соонда чүс хире хөй оолдады. Шупту менди. Багай-ла чүве — кадайдан аңгыда сакманчы чок. Улус ынашпаан. Ындыг ыйнаан улус. Оларны хөңнүнге дегген кижи ышкажыл мен. Ол чөп. Аажы-чаң, бүдүшту ажыл-херек-биле көргүзер. Мактанмадым, багай чапым чидирер дээн соруумну чоннум, өөрүм силерге чарладым. Сөзүмге ээ болур мен бе, көөр силер аа?

Селен ХЕРТЕК.

СОНУУРГАКТАРГА

СЛОВАРЬГА НЕМЕЙ КИИРГЕН

«Плюрализм» деп сөстү 1988 чылда болгаш ооң мурнунда үелерде парлаттынган даштыкы дылдар словарьларынга чедир тайылбырлавайн, чаңгыс талалап, «марксистиг-ленинчи өөредиглге дүүшпес билиишкин» кылдыр бижээн турган. «Орус дыл» деп словарьның 17-ги үндүрүлгезинге «Плюрализм» деп латин сөстү ынчаар немей тайылбырлааны ук словарьның кол редактору А. Алексеева дыңнаткан: «Плюрализм —санал-оналдарның, үзел-бодалдарның болгаш өске-даа чүүлдерниң хөй янзы болуру».

КОМСОМОЛ БАНКЫЗЫ КАНЧААР ТУРГУСТУНГАНЫЛ?

ВЛКСМ-ниң бодунуң банкылары ооң төөгүзүнде кажан-даа турбаан. Аныяктарның тускай банкызы тургустунган болгаш ону 42 дугаарлыг кылдыр ССРЭ-ниң Күрүне банкызынга бүрүткээн. Ол дугайын ук банкының баштаар черниң даргазының оралакчызы Н. Петрушкин дыңнаткан.

Банкының кол хөреңги салыкчызы—ВЛКСМ ТК. Боттарының тус-тус салышкыннарын комсомолдуң Ростов болгаш Свердлов обкомнары, «Молодая гвардия» ном үндүрер чер, Аныяктарның эртем-техниктиг чогаадылгазының Бүгү-эвилел дүүштүрүлге төвү база киирген. Чаа банкының кол сорулгазы — комсомолдуң курлавырда акша-хөреңгилерин херегленчилерге чээли тыпсып ажыглаары болур.

ЭЛДЕПТИГ ТЫВЫЫШКЫН

Бельгияның найысылалы Брюссель хоорайның бир чурттакчызын ооң кожалары дүнениң-не орта удуттас, дыштандырбас, магнитофоннарын ойнадып, кедергей дыңзыдыр алгыртыр болуп келген. Аваа шыжыгып, хорадаан ол чурттакчы 1989 чылдың февральда бир дүне улуг маскаы туткаш, магнитофон ырладып турган квартираның болгаш бодунуң квартиразының тудуш ханазын соп эгелээн. Чеди каккан соолунде ханадан ийи тууйбу уштунуп кээп дүшкен, а оларның орнуун көөрге, улуг доңганың бажы бакылап келген. Шаанда шагның алдын копеектерин болгаш өске-даа эртинелиг чүүлдерни доңганы долдур шыгжаан болган. Оларның өртээниң ниити түңү 6 миллион доллар акша дээрзин специалистер бадыткаан.

УЗУН САЛДЫГ ИНДИЙ КИЖИ

Индияның Бомбей хоорайында Пандит Масседий Диннин деңдии белик чоргааралы—ооң 2 метр узун салы. Аныяк чораан үезинде-ле салын чүлүвес мен деп ол бодунга даңгыраглаан. Ол дүрген кылаштаарга, узун салы чамдыкта черге сөөртүвс бээр. Дии болза чүгле Индияда эвес, харын бүгү делегейде эң узун салдыг кижи-дир ийин деп, Бомбейниң чурттакчылары баштактанып чугаалажып турар.

СУДЬЯЛАР ААЙЫН ТЫППААН

Италияның найысылалы Рим хоорайга чоокта чаа элдептиг суд чорудулгазы болган. Лючано Солимен деп бай граф кижи өлүп калган. Ооң дугуяк арткан ийи кадайы— Элена, Мариза демги мөчээн ашааның өнчүзүн алыр дугайында судка дилег киирген. Солимен бир кадайы-биле хүрээге бадылаткан, өскези-биле хамаатыы эрге-чагырга черинге бадылаткан турган. Өлген ашактың өнчүзүн чогум оон кайы кадайы алыр кылдыр шиитпир үндүрерин хамаарыштыр судьялар аайын тыппайн барган. Ынчаарга ийи болгаш оон-даа хөй кадайлыг болур чорук Италияда хоруглуг.

ИЙИ НЕДЕЛЯ ӨЛҮМ ЧАПЫНГА

Малайзия чурттуг Дастагир Хусейн кара кобра деп 100 чылан-биле кады чаңгыс өрээлге ийи неделя дургузунда чурттаан. Ындыг кара кобралар болза делегейде эң-не күштүг хоранныг болгаш айыылдыг чыланнар-дыр. Ол колдуунда-ла чыланнары-биле хойгажып алгаш удуп хонар турган. Дастагирни Малайзияда «чыланнар хааны» деп шолалап турары таварылга эвес: чыланнар барык чартык ай дургузунда кады турган, ону чаңгыс-даа шакпаан. Ынчалзажок ханының базышкыны бедий бээрге, чыланнарындан ол хоорталып үнген.

ДУШТУКТАР АДААННАЖЫЛГАЗЫ

Гамбияда чурттап турар фульбо деп аймак улустуң шагдан бээр элдептиг чаңчылы бар: бир кыска ийи оол ынакшыы бергенде, оларның кайызынга ол кадай болурун адааннажылга демиселиниң түңнелинде шиитпирлээр. Чаңгыс кыска ынакшаан ийи оол шлем борттерин кеткеш, узун ыяш-биле ужур какчыр. Мурнай ужур октаан кижи кыстыг апаар болур. Ужур октаткан оол кемдээшкинге бичии-даа таварышпас.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Бистиң садывыс». 9.05 — Кувейт дугайында телеочерк. 9.55 — Кижи. Чер. Октаргай. 10.55 — Социализм чурттарында. 11.25 — Херээжен кижиниң амыдыралындан 15 минута. 11.40 — «Дириг амытаннар ораныңда». 12.40 — Мультфильмнер. 13.10 — Бөгүн делегейде. 13.25 — ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң киржилгези-биле фильмнер. «Белорус вокзалы». 15.00 — Топтуг чугаа. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар-биле ессиңчуларның ужуражылгазы. 16.15 — Бүгүдеге спорт. 16.30 — «Эфирде музыка». 17.30 — «9-ку студия». 18.30 — «Кинопанорама». 21.00 — «Үе». 21.35 — «Кызыл-сарыг микрофон». 22.50 — «Телекөрүкчүнүң спутниги». 23.10 — Медээлер. 23.15—23.55 — «Валерий Леонтьев Лужникиде». Эстрада программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Кедээден шамчылыга». 9.15 — Барымдаалыг телефильм. 10.15 — «Мөге бирээ демдек». Уругларга уран-чечен фильм. 11.30 — «Депшилге. Информация. Реклама». 12.15 — Грузин ССР-ниң тургустунганынга. Барымдаалыг телефильмнер. 13.00 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо». (Москва). 14.45 — Музыкалыг телеабонемент. «Москваның залдарында даштыкы күүседикчилер» 15.35 — Чуртуң театрлары көргүзүп тур. А. Гилязов — «Үш арлиин чер». Татар АССР-ниң Курупнели Г. Камал аттыг академиктиг шии театрының фильм-шиизи. 17.45 — Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 — Мультфильмнер. 18.30 — Эстон ССР-ниң Күртелерадиозу. Телетанывылга. Юрий Никулин. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00 — «Үе». 21.35 — 23.10 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 30 км. Херээженнер.

Кино

ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Одиночка» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Маленькая Вера» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 15» 9.00, «На златом крыльце сидели» 10.30, 12.00 «Граф Монте-Кристо» 13.30, 20.40, «Игла» 17.00, «Холодное лето 53-го...» 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Осознание» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Румба» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

агаар

Республикага шокар булуттаар. Чамдык черлерге быскан хар чаар. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 26—31, чамдык черлерге 18—23, хүндүс 15—20, чамдык черлерге 6—11 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 26—28, хүндүс 16—18 градус соор.

УДУРТУКЧУЛАР БОЛГАШ ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Хоорайлар-биле телефон дамчыштыр чугаалашканы дээш санажылганы саналга төвүнүң аппаратуразы-биле кылып эгелээн болганда 07 дамчыштыр чагыгларны март 1-ден эгелеп агар саныын дугаары база пароль чокка хүлээп эгелээр. Чүгле чугаалажып турар телефонунуң дугаарын айтыр.

Квартира телефону-биле хоорайлар аразынга чугаалашканының хөлезинин чүгле кредиттеп төлээр.

Телефон-биле чугаалажышкыннарның өртек-хөлезинин түңнээн квитанциязы айда ийи удаа чорудар, ында көрдүнген түңну 5 хонук хуусаада төлээр.

Телефон хөлезин ол хуусаада төлеттинмейн баар болза, телефонну үзүп кааптар.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-62; 2-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-30-03; 3-34-39;
- очулга килдизи — 3-34-23;
- корректорлар — 3-34-19;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- соруун белдейн ба... — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага аңазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитетиниң типографиязы. Кызыл, Шетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 248. ТС—00251.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
февраль
26
воскресенье
№ 49 (13949)
1925 чылда үнзээлеттингеи. Өртээ 3 пен.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН—ЧУРТТУҢ БҮГҮ УЛУСТАРЫНЫҢ ХЕРЭЭ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Киев хоорайның ажылчы чону-биле ужуражыышкынга чугаазы

КИЕВ, февраль 23. (СЭТА). СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Киевтиң болгаш областың ажылчы чону-биле ужуражыышкыны бөгүн анаа болган. Хоорайның болгаш областың ажылчыннары, колхозчулары, партия база совет активи, хөй-ниитиниң, эртем-техниктиг болгаш чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери, партияның, күш-ажылдың хоочуннары база аныяктар, Совет Армияның дайынчылары «Украина» культура ордузунга четкилеп келген.

Президиумда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары В. В. Щербицкий, Украин ССР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. С. Шевченко, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол.

Ужуражыышкынны партия Киев хооркомунуң бирги секретары К. И. Масик ажыткан.

Чыылганнарның мурнунга М. С. Горбачев чүве чугаалаан. Оон чугаазын кичээнгей-биле дыңнааш болгаш адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Эргим эштер! Силерге — ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның төлээлекчилеринге, партия, күрүне болгаш ажыл-агый ажылдакчыларынга база силерниң өмүнээрерде Совет Украинаның бүгү чонунга чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен. (Адыш часкаашкыны).

Маңаа мээң чоруушкунум дооступ чоокшулап тур. Ынчаарга бо хүннерде Киевке, Украинаның найысылалынга-даа, Донец болгаш Львов областарга-даа болгулаан хөй санныг ужуражыышкыннарга болгаш беседаларга кончуг таарзынып тур мен.

Украин черге амгы бо чоруушкунудан мээң алгаш чоруур эң-не чугула чүвем — эде тургустунуушкун чүгле үргүлчүлевип дээш эвес, харын-даа улам-на күштелдип, ол чорукка хамааржыр бүгү-ле кижилер шиитпирлиг хөделген, чорулуп турар реформаларның болгаш чаартылгаларның түңнелдерин бистер шуптувус дүрген-не медереп билгеп турзун дээрзинге оожургал чок болгаш негелделиг сонуургалдың эскерип боор.

Донецкиге шахтерлар-биле ужуражыышкын үезинде бир ажылчын мынча дээп: «Хөлүн эртир шуутажып туруп бердивис, болзун, ам ажыл-херекче шилчиир өй келгендир». Дорту-биле болгаш тодаргайы-биле чугаалаандыр. Ынчангаш мен анаа мынчаар харылап чугаалаар-дыр мен: «Боттуг ажыл-херектерни хөйнү кылыр — хүнүң кыйгырыы ол!» («Адыш часкаашкыны»). Практиктиг ажылды күштелдирери — эде тургустунуушкунуң чедиишкинниг болурунга бирги ээлчегде эргежок чугула чүве чогум-на ол.

Ажылчын ангы, бүгү чон — эде тургустунуушкун дээш туржуп турарын бистер маңаа, Украинага, онзазы-биле медереп билдивис. Делир баар орук чок. Ынчалзажок эде тургустунуушкунуң боттуг түңнелдери херек — Украинаның ажылчы чонунуң бодалы ындыг-дыр. Ол дээрге шынгыы деткиишкин-дир, эштер. Ынчангаш бистер ону бедик-биле үнелеп турар бис.

Төптүң болгаш ол ышкаш республика органнарының адынга-даа шүгүмчүлелдиг сагындырыгларны бо хүннерде дыңнаар ужурга таварышканывысты чугаалаар бодай-дыр мен. Бо хүннерде бот-шүгүмчүлелди хөйнү дыңнаар ужурга таварышканым мени ханы бодандырды. Дарга-бошканы шүгүмчүлээри — биске шагдан тура-ла туруп келген чаңчыл дээрзин билир болгай силер. А мен маңаа чорааш, хөй-хөй кижилер боттарының кылган чүүлдеринге сеткил ханмайн турарын медереп билдим. Ажылды экижидеринин, экономиктиг, социал, идеологтуг сорулгаларны шиитпирлээрининг, демократчылалганы калбартырының база хамыладырының талазы-биле тодаргай саналдарны идип үндүрүп турдулар.

Ол мени коңгуг-ла өөрту дээрзин ажы-биле чугаалап каайн. Чуртту улам ындыг хөгжүлдениң делгем оруунче үндүрерин, бистиң ниитилеливисти чаартырын чүгле ниити кижениишкиннер-биле чедип ап болур болгай. Ынчалзажок чамдык кижилер ам-даа эде тургустунуушкунну чорудулгаларда болур-чогууру-биле хаара туттунмаан, а харын чамдыктары эде тургустунуушкун адак сеглүүде барып өжүп каар болгаш бүгү-ле чүве эрги шиинче кирер боор кылдыр хей хоозун кордап турары харааданчыг-дыр. Ындыг хөөннер база бар, ынчангаш бистер ону бодувустуң ажылывыска барымдаалап көөр ужурлуг бис.

Силерниң-биле бистиң ужуражыышкынывыс соңгулда кампаниязының изиг түлүк үезинде болуп турар-дыр, ол кампанияның үезинде совет кижилер иштики болгаш даштыкы политиканың бүгү-ле кол-кол айтырыгларын дараазында беш чылда шиитпирлээрин кымга бүзүрээрин тодарадыр апаар болгай, эштер. Мындыг үеде чурттуң салым-хуузунуң, оон эрткен болгаш келир үезиниң база адактың сеглүүде амгы үениң сорулгаларының дугайын кижи бүрүзү болаар апаары чайгаар-ла билдингир.

Чуртту революстуг өзу-биле чаартырынче чонну партия кыйгырган ол үеден бээр удавас дөрт чыл болур. Ол үе ниитилел-политиктиг амыдыралдың туруп көрбээн күжениишкини-биле демдеглеттинген. Ам совет ниитилел 1985 чылдың эгезинде турганындан хөй-хөй чүүлдер талазы-биле онзалапчак кылдыр көстүп база ынчаар медереттинип турар. Таптаашкын байдалының орнунга ажык-чарлыг чорук, хайнышкыныг маргылдаа-чугаалажылгаларнар, бистиң кризис бүдүүзүнүң байдалынга чедирген бүгү-ле чүүлдерни туюлунга чедир, ылаптыы-биле тодарадып көөр, бистиң чонувуста бар болуп турар күчүлүг күштерни ажыдып үндүрер шиитпирлиг чорук келген.

Ам бистер болза, эде тургустунуушкун бодалдар, планнар база программалар болуп турганындан практикаже шилчип, ниитилел хөгжүлдезиниң херек кырында боттуг чорудулгалары болу берип, социал-экономиктиг болгаш политиктиг организацияларның чаа хевирлери кылдыр боттанып турар эде тургустунуушкунуң эң-не харысалгалыг үелериниң бирээзинде чурттап турар бис. Эде тургустунуушкун бүгү-ле талаларже ханылап кирип, янзы-бүрү социал бөлүктерниң эрге-ажыктарынга улам-на улуу-биле хамааржып турар. Харын-даа ол-бүле бүрүзүнүң, кижи бүрүзүнүң эрге-ажыктарынга шуут хамааржып турар апарган. Ол ам эң-не шынгыы шылгалданы — амыдыралдың шылгалдазын эртип турар.

Шак мындыг эргилделиг үелерде чүвени хандыр бодап көөр, черзилеп левилгүрлээр болгаш бир демниг болур чорук онза чугула. Чаңгыс черге таптаашкындан шимчеп чоруптарынче, чүткүлдерниң хайымнаашкынынче дүрген шилчилге үезинде үт-шигни чилирбези, сорулга-бодалгалыг болгаш хажык чок хөделири, кандыг-бир таварылга болган чүүлдер бистиң хажызынче өппаарын болдурбазы азы байдалдың чаазындан, оон онзагайындан бистиң корга бээривисти, эде тургустунуушкунну ара доктаады бээрин болдурбазы тоң чугула. Ол бүгү чүүлдер биске эң-не кичээнгейлиг, белен болгаш харысалгалыг болурун база ол-ла үеде — эде тургустунуушкунуң политиказын боттандырып чорударынга шиитпирлиг болурун хүлээндирип турар.

Иницативазын илергейлевес, бердинген болдунар арганы ажыглавас кижини тооттуг ортуувас. Ам ажыл-херек чогум-на ындыг болуп турар. Бистер эде тургустунуушкунуң ажылып берген болдунар аргазын — чурттуң экономиктиг болгаш социал-политиктиг деңнилгениң чаа беликтеринче үндүрериниң аргазын анаа хөй эртирип шыдавас бис.

Силерниң-биле бисте хөделиишкиннериниң планы бар. Ол чогууру-биле ылап тодараттынган. Ол дээрге — херек кырынга боттуг экономиктиг реформа. Советтерниң эрге-чагыргазын катап тургузары, партияны эде тургузары база ниитилелдиң политиктиг авангарды болур оон күчүзүн ажылары, эрге-хоойлу күрүнезин хевирлеп тургузары-дыр. А бир эвес түңнеп чугаалаар чүве болза, чугаа дээрге бистиң социализмниң ниитилеливисти бүгү талалыг демократчыларын дамчыштыр ону чаартырының дугайында, кижиже кирүндүр эргилдерниң дугайында болуп турар.

Ынчалзажок, чүгле программа херек болуп турар эвес, ону силер эки билип турар деп бодай-дыр мен. Чаңчыттышкынның күжүн, эрги чүүлдүң удурланыышкынын ажып эртер, доктаадыышкынның механизмезин сый шавар, ниитилелдиң хөгжүлдезин оруунче киирер аргалыг ниитилелдиң канчаар-даа аажок улуг күжениишкини херек болуп турар. Ындыг энергияны эде тургустунуушкунуң болу, чаартылгаларның калбак хемчээлдиг база хайызы болдуруп турар. Революстуг чаартылгалар кижилерниң хөй-ат киирген, бүгү-ле социал күштерни хөделдирип үндүрген.

Ажылчын ангының идепкейи канчаар өзүп, мурнунда туруп турар сорулгаларны канчаар билир чорукту оон илергейлеп турарын бистер көрүп тур бис. Ынчаарга ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлеринче шилчиите апаа-ла база белени-биле болу бербейн, бүгү-ле чүүлдерге илергей турум түңнелдер дораан чедип алдынмайн турар-даа болза, ажылчыннар чүвениң алыс ындыын көрүп, бүгү чуртун-даа, болуунуң хуузунда-даа келир үезиниң эде тургустунуушкун-биле холбап турар. СЭКП ТК-га болган ажылчыннар-биле чоокта чаагы ужуражыышкын-даа ону база катап бүзүрелдиг-биле бадыткаан. Бо хүннерде бо республикага болгулаан беседаларда ол дугайын херечилеп турар-дыр.

Ниитилелдиң бүрүн эргелиг ангызы болур бистиң тараачыннарывыска хүндүткелдиг хамаарылга катап эгиттинип турар, ынчангаш ол ону медереп билип, эгиннерин тедээп херип эгелээн. Совет көдээ хапы чаартылгаларның эжинде туруп турар.

Чуртка эргилделиг бо үечалада бистиң интеллигенциявыстың эң эки күштери боттарының билиин болгаш талантызын чонунга бараан болурунга, эде тургустунуушкунуң идеяларынга болгаш херээнге тураскаадып турарлар.

Ниитилелдиң утаан-медерелинде, кижилерниң сеткил-хөөнүнде боор турар чорулуушкуннарны бедуунчүзүп болбас болбайн аан. Чүге дизе чугаа болза, хөй он-он чылдарда тургустунган амыдыралдың бүгү тургузуун, чаңчылдарны, бодалдарны шиитпирлии-биле өскертириниң дугайында боор турар. Ындыг өскерлиишкиннер, эштер, бис ону ам болдувустуң дуржулгавыстан билир бис — амыр эвес, а чамдыкта харын аарышкылыг болуушкуннар-биле капсырлажып турар. Бо бүгү чүүлдер бистиң чурттап эртип турарывыс тээгүлүг эргилделиг үевисте боор турар. Бир эвес кайы хире нарын болгаш улуг хемчээлдиг, өзулуг революстуг ажыл-херекти сегирип алганывысты бодаар болзувусса, байдалды аар-берге кылдыр көөрүнүң барымдааы чок.

Оон-биле чергелештир эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадазында бистиң эгиннеривисче онаашкан кайгамчык улуг харысалганың дугайын чугаалавайн барып болбас. Бистер түңнелдерни үнелеп көрүп тургаш, эң-не негелделиг болгаш бот-шүгүмчүлекчи болур ужурлуг бис. Ынчангаш эмин эртир хөөреп, баш дескинмези база мөгүдеп девидевези конгуг чугула.

Эде тургустунуушкун дүрген-не бүгү чүүлдерни өскертипкеш, таптаашкынның шаарланчак артынчылары чок болган-дыр деп чугаалапкан болзувусса деп, шынап-ла кузеп турар бис. Анаа чедир ам-даа ырак. Өскерилге чүгле эгелеп турар, чурттуң кадык-чаагай хөгжүлдезиниң оруунче үндүр тыртарының эргежок чугула политиктиг болгаш экономиктиг баштайгы чугула үнделерни тывып турарының. Эде тургустунуушкунуң чедиишкинин хандырар кара чаңгыс шимчедикти амдаа долу күжү-биле ажылдаваан. Ол болза демократия, бот-башкартынылга, эде тургустунуушкунуң чорудулгазынче шупту улусту база кижи бүрүзүн идепкейлиг-биле хаара тудары-дыр деп чугаалап турарым бо.

Мурнувуста — коңгуг улуг, күжениишкинниг ажыл бар, ону бис черле шыдаар бис. Кол түңнел болза үндезин экономиктиг болгаш политиктиг реформаның, ниитилелдиң угаап-бодал база мезу-шынар талазы-биле катап тургустунарының оруу-биле шиитпирлиг чоруур ужурлуг. Кандыг-даа шаптараазыннар мурнунга тура дүшпес, эртен оруктуу кичээнгейлиг база шүгүмчүлелдиг өзу-биле анализтээр, чүгула кичээнгейлиг барымдаалаар, амыдыралдың идип үндүрүп турары чүүлдерин ажылга киирип ап, эде тургустунуушкунуң херээн базымылап базымче турушту-биле бурунгаарладыр апаар. Кандыг-даа революция дег, амгы эде тургустунуушкун · кошкак болгаш бүзүрели чок кижилерниң херээ эвес деп ниитизи-биле чугаалаар апаар мен. Бодувустуң дуржулгавыска ол бүгүну катап-катап бүзүреп көрүп тур бис.

Эштер! Бөгүн совет кижилерни эң-не хөлзедип турар, соңгулда мурнунуң дискуссияларының төвүнде турар айтырыгларга доктаакседым.

Эде тургустунуушкун болудаа, ону тургузуп турар бүгү реформалар келизи барып социализмниң гуманныг мезу-шынарын ажыдарынче база чонунуң чаагай чоруун бедидеринче угланган. Кижи, оон бүгү айтырыглары, оон хөөну, оон хуң бүрүлеги бүгү амыдыралы ниитилелдиң сагыш салыышкыннарының төвүнге турар кылдыр кылыры чугула.

Эде тургустунуушкунуң кол сорулгазы болза кижи, оон-биле кады революстуг чаартылгаларның кол хөделдирикчизи деп чугаалап турарывысты мен база катап демдеглексидим. Демократчылалганы, ажык-чарлыг чорукту дамчыштыр баштайгы базымнарындан-на ниитилелге чаа байдалды тургузары ынчангаш онза чугула апарган. Чүгле ынчан совет кижи болдунуу-биле болуп, бодунуң шыдаар чүүлдерин, талантыларын ажыдар, бүгү-ле хөй-нииити болгаш күрүне ажыл-херектеринге идепкейлиг киржир ийик.

Оон эгелээр турган, чүге дээрге ниитилелдиң болдунуң байдалып өскертпес болза, кандыг-даа эде тургустунуушкун дугайында чугаа турбас. Бо талазы-биле элээн чүүлдер бисте кылдынган. Экономиктиг амыдыралды улам ынай демократчылары, чоннуң эрге-чагыргазының болгаш бот-башкартынылгазының өзулуг органнары кылдыр Советтерни катап тургузары — анаа бис бүзүреп турар бис — чурттуң эрге-чагыргазы база салым-чолу ажылчы чоннуң бодунуң холунда турар өзулуг улусчу эрге-чагырга болур социализмниң канчаар-даа аажок улуг аргаларын ажыдар арганы баар.

Эде тургустунуушкунуң чедиишкинниг болуру эмин эртир каас-кая сөстер-биле база кандыг-бир эрээгей үнелээшкиннер-биле хемчээттинер эвес, а чуттаар оран-базының, аъш-чемниң, чоннуң херглел бараанарының, ачы-дуза чедирилгезиниң саны болгаш шынары дээн чижектиг амыдыралчы көргүзүглер-биле, кижилерниң хөй янзы материалдыг болгаш угаап-бодал херелгелдерин хандырарынче угланган бүгү ажылды шиитпирлии-биле экижидери болур деп чүвени эде тургустунуушкунуң эге базымнарындан-на билир бис.

Бичии-даа соксадып болбас социал политиканы ажылдап кылыры эргежок чугула дээрзин эде тургустунуушкунуң эге чадазында-ла билдиве берген турган. Ол дээрге хоолун чугаа эвес-тир. Бүгү-ле деңнелдерге экономиканы социал чорудулгаже угландырып, курлавырларны социал адырга ажыктыг кылдыр хуваап эгелээн бис.

Чурттала тудуунга хөй чылдар иштинде таптаашкын соонда оон хемчээли калбарып эгелээн. Чоңга онза чугула кадык камгалалы база улус өөредилгези дээн чижектиг адырларга немелде улуг салыышкыннары кылган.

Ылангыя кара херамчыг эвес черлерге оруктар тударынга улуг акша-хөреңгини тускайлап берген.

Херелгел бараанарының бүдүрүлгезин калбартырынга шынгыы ишг бээри-биле структура политиказын өскертир талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудуп турар бис. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити угаадыышкыны-биле деңнээрге, оон өзүлдезиниң темпилерин боттуу-биле мурнадыры бир дугаар чедип алдынган.

Камгалал адырларын чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң үндезин техниктиг эде дерииштиннинче хаара тудканы бистиң байдалдарывыста революстуг хемчег болган. Ам чүс-чүс ындыг бүдүрүлгелер шак мындыг сорулгалыг ажылдап турар. Херелгел эт-херексел бүдүрериге камгалал бүдүрүлгелериниң үлүг-хуузу өзүп турар.

Сөөлгү чылдарда чонга ачы-дуза чедирилгезиниң садыгызының өзүлдези 10 хуу ашкан. Кооперативтерниң хуузунда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы калбартканы маңаа база-ла бодунуң үлүүн киириштирип турар.

А эң-не кол чүүл — экономиктиг үндезин реформаның байдалдарында бүгү экономиканы кадык-чаагай болдурарының, ажыктыг чорукту бедидериниң баштайгы магадылалдары илереп турар. Улуг хемчээлдиг программалар боттанып турар, оларның арасындан мен аңаа чурт ниитизиниң машина тудуушкунунуң чаартылгазының программазын тускайлап чугаалаксадым.

Мону чүге чугаалап турарым ол? Ол дээрге бистиң экономикавыс даарта кандыг болурул, ол кижиге канчаар ажылдап бээрил деп чүвеге шиитпирлиг ужур-дузалыг. Ынчалзажок, бис ам бөгүнде безин оон беримчезин эскерип билип эгелээн бис — үлетпүр бүдүрүлгезиниң өзүлдезин бирле дугаар күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң куседи-биле, харын-даа ажылдап турарларның санының эвээн ышырымышкынымын байдалдарында чорупп турар.

Ол өскерилгелер чорупп турарының дугайында Украинаның экономиказының хөгжүлдезиниң түңнелдери база херечилеп турар. Мында национал оругга, үлетпүр бүдүрүүшкүнүң, продукцияның дыка хөй хевирлерин бүдүрери беш чыл планында көрдүүгениниден дүрген көвүдеп турар. Школаларны, эмнелгелерни, поликлиникаларны тудуп дүрген ажыглалдаа киирген. Республикада пландан ажыр 200 муң квартира туттунган.

Беш чылдың чылдарында тараа чылда ортумаа-биле бүдүрери эрткен беш чылдың чогуур көргүзүглери-биле деңнээрге, 7,5 млн. тонна, азы 19 хуу, эът көң деңнээн-биле 539 муң тонна (15 хуу), сүт — барык-ла 2 млн. тонна (9 хуу) база дагаа чуургазы — 1,4 млрд. борбак (9 хуу) өскен.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, экономикада өскерлиишкиннер илереп орар, дыка хөй таарымча чок чүүлдерниң салдарын доктаадыры болдунган, оон ачызында социал адырда элээн каш чугула хемчеглерни боттандырган. А ынчаарга мындыг чүве бистиң дүвүредип турар: дыка хөй таварылгаларда кижилер амыдырал байдалдарында эки талазынче өскерилгелерни эскербейн барган.

Бис дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг бис — эрткен үеден дамчып келгеннерни-даа, ажыл-агый системазының бир хевиринден өскезинче амгы шилчилгениң тывылдырганы айтырыгларны-даа шиитпирлээр херек.

Бөгүн, эштер, эң чидиг айтырыг — ол дээрге маргыш чок чурттакчы чонну хандырары, херелгел рынокун таарымчалыг болдурары. Элдептиг чүве чүл дээрге, бир талазындан, аъш-чем-даа, үлетпүр-даа бараанарын бүдүрери сөөлгү үш чылда боттуг көвүдеп келген. Эрткен чылын үрмектеп садар бараан садыгызының болгаш телевирлиг ачы-дуза хемчээлиниң номей өзүлдези рекордчу хемчээлге улгатакан. Өске талазындан — дыка хөй бараанар шуут-ла чедишпейн турар.

Бис ТК-га, Дээди Советтиң Президиумунга, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелинге чагааларны ап турар бис, олардан алгаш көөрге, ажылчы чоннар «бараанар ажы», таныш чок оочурлары, бараанар чедишпезин ажытлап, чижекиңээшкинни эде тургустунуушкунга удур хөделиишкин кылдыр көрүп турарын, шуут-ла чоокку үеде байдалды экижидер дээш эргилделиг хемчеглерни алырын негеп турар.

Ындыг чагааларның бирээзи бо — Каховка хоорайда Т. Дмитриевтен: «Хүндүлүг Михаил Сергеевич! Мен бодаарымга, Украинада саботаж боор турар хевирлиг. Магазиннер делгиирлеринден макарон кондитер кылыглары, конфеталар, печенье, серенги, хеп чуур порошок, саван читкен. Шуут саңчок багай хлеб бызырып турар. А бүгү-ле четпестер дээш эде тургустунуушкунну буруудадып турар-дыр». Мындыг чагаалар номчууру харааданчыг-дыр, ынчалзажок олар чүгле Украинадан эвес, өске-даа черлерден кээп турар.

Мону чүү деп болурул — бүдүрүп турарывыс көвүдээн, а чурттап турарывыс харын дорайтаан дег бе? Бо айтырыг эң дээди чергелиг нарын болгаш политиктиг айтырыг-дыр. Мону сайгарып көөрү чугула.

Бергедээшкиннерниң кол чылдагааны — рыноктуң чүүлдешпек эвес апарганы, а ол бодунуң талазындан, чурттуң саңгаргай апарган саң-хөө байдалы-биле холбашкан. Маңаа бараанар бүдүрериниң чедир хөгжүвээни база эвээш эвес салдарлыг. Саң-хөө бергедээшкиннери чүгле бөгүн тыптып келген эвес болгай. Олар экономиканың ажыктыынга, шынарлыынга, алыс түңнелдиинге эвес, а хөйнү бээринче, нефть саткаш, оон киирип алган акшага, саң-хөөнүң ажыр чарыгдалдарын арага аймаа улам-на көвүдедип садарының дузазы-биле дугтаарынче угланган эрткен үеден салгаттынып келген.

Бис ам экономикага хамаарылгавысты өскертип турар бис, ынчалзажок эрткен үеден мөңнелип келген берге айтырыглар улус ажыл-агыйынга аар салдарын чедирбишаан. Ам дээрезинде бис инфляцияны (акшаның үне чокталырын) доктаадып, бараанар-биле дуглаттынары хандыртынмаан акша хемчээлин эвээжедип шыдавааан бис. Оон эрткен ажыл-агый чорудулгазының чаа аргаларын ажыглап киирип турар үеде безин дыка хөй кижилер шынарлыг бараанарны бүдүрериниң, ачы-дуза чедирериниң боттуг түңнелдери-биле холбашпаан оруулгаларын азырыпка оруктарын арттырарын кажарлап ап турар. Эрткен чылда бөгүн ажыл төлевири күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнден мурнады өзүп келди. А ындыг болганда — дыка хөй таварылгаларда бис ажылдап алдынмаан акша-шалынны төлээрин уламчылап турар-дыр бис.

Ынчалзажок бо таарымча чок болуушкуннарны чүгле демдеглеп каары четпес деп чүве билдингир. Оларны ажып эртер шиитпирлиг хемчеглер херек. Бо айтырыгны ТК-га болгаш чазакка тускай чугаалажып көрген. Маңаа бирги чергеже бараанар бүдүрерин көвүдедириниң болгаш садыг четкизиниң калбартырының сорулгазы идип үндүртүнген. Бо чылын бис үрмектеп садар бараан саарылгазын барык 30 млрд. рубльге өстүрер ужурлуг бис. Бо дээрге эрткен чылдыынга бодаарга, 1,3 катап хөй. Чоңга көргүзүп турар ачы-дузаның өзүлде темпилериниң дыка улуг хемчээлге үлгаттырары көрдүнген. Маңаа дыка хөй чүүлдер төптен-даа, республикалардан-даа, ылангыя чер-черде практиктиг ажылдан-даа улуг хамаарылгалыг. Бо сорулгаларны күүседиринге кооперацияның болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазының аргаларын ажыглаары эвээш эвести бериш болур.

Эрткен бо хонуктарда ужуражыышкыннар болгаш беседалар үезинде мен Украинада бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарын сонуургап чордум. Оларның чугаа ужур-дузалыг боор турарын кижи бүрүзү билип турар-дыр деп билдим. Ынчалзажок, Киевке-даа, Львовка-даа, Донецкиге-даа бо айтырыглар талазы-биле чемелээшкиннерни база эвээш эвести дыңнадым. Маңаа республиканың телевирлиг ачы-дузага херелгели таарымчалыг нормаларга деңнээрге, ам дээреде чүгле 35—40 хуу хире хандыртынып турарын чугаалавайн баар эрга чок. Чоннуң херелгел бараанарын шалыныын бир рубльге хамаарыштыр бүдүрери эрткен үш чылда Киев хоорайда болгаш Киев областа харын-даа кызырылган, а Донецк болгаш Львов областарда чүгле 3-4 хуу өскен.

Ачы-дуза болгаш бараанар бүдүрериниң өзүлдези четпес байдалдың акша эмиссиязы база херечилеп турар. Ол бо беш чылдың эрткен чылдарында элээн каш миллиард рубль түңнүг болган. Моортап, эштер, шынгыы түңнелдерни үндүрер херек.

(Уланчызы 2-ги арында).

ПАРТИЯ-АЖЫЛ-АГЫЙ АКТИВТИҢ ХУРАЛЫ

Дүүн, Кызылга, СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралы болган. СЭКП-нин XXI Тыва область конференциязынга бистиң республикада ниитиниң корум-чурумунуң байдалы баксырап турарын айыткан болгаш анаа хамаарыштыр чогуур хемчеглерни алырын партия комитеттеринге, өске-даа хөй-нииити организацияларынга, ажыл-агыйларның болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга даалгаларны берген. Ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, бистиң ниитилеливисте болуп турар таарымча чок чүүлдерни чайладыр талазы-биле чугааны кылган ол хуралга СЭКП райкомнарының бирги секретарьларындан болгаш райкүүскомнар даргаларындан ангыда, райкүүском даргаларының оралакчылары, совхозтарның партия комитеттериниң секретарьлары, көдээ, суур Советтериниң күүскомнарының даргалары база киришкен.

Чөвүлел хуралды СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** ажыткан. Бо хуралга тускай илеткел кылбазын, баштай сес кижиниң отчёдун алырын ол дыңнаткан.

Ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле кылып турар ажылының болгаш ап турар хемчеглериниң дугайында отчёттарын СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **Б. П. Свинцов**, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **К. А. Маспык-оол**, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат**, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри **В. Б. Кара-Сал**, ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары **В. А. Кочергин**, улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы **Ф. Г. Баранов**, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **А. В. Рудзинский**, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң даргазы **Ч. Б. Монгуш** олар берген.

Бо айтырыг талазы-биле Чөөн-Хемчик районнуң улус судунуң даргазы **С. Б. Ховалыг**, Тыва АССР-нин социал хандырылга министри **С. Д. Киров**, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы **С. И. Ильенков**, республиканың кадык камгалал министри **Н. В. Сизых**, пенсионер **Н. Б. Тыртык-Кара**, Тыва АССР-ниң прокурору **С. С. Зотов**, республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы **В. И. Лукашов**, Тыва АССР-ниң Күрүнениң күш-ажыл комитединиң даргазы **С. Б. Аракчаа**, Сүт-Хөл районда Бора-Тайга көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы **Д. Н. Ондар**, Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң партком секретары **Л. В. Мангушева**, Сарыг-Сеп көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы **И. П. Шаблов**, Тыва профоблчөвүлелдиң секретары **М. М. Фирсова**, Мөңгүн-Тайга районда ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары **Ө. А. Ооржак**, Тожу районда Ий көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы **Б. К. Танайбан** олар чүве чугаалааннар.

Партия-ажыл-агый активиниң хуралынга **Г. Ч. Ширшин** түңнел сөс чугаалаан.

Ук хуралга тускай доктаалды хүлээп алган.

Партия-ажыл-агый активиниң хуралынга СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкунунуң болгаш кадр ажылы килдизиниң харысалгалыг организакчызы **В. В. Рогило** киришкен.

(Хуралдан отчётту солуннуң дараазында номеринге парлаар).

УЖУРАЖЫЫШКЫН

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Украинаның Компартиязының ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар-биле, республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазы-биле обкомнарның бирги секретарьлары болгаш облкүүскомнар даргалары-биле, Төп Комитеттиң килдис эргелекчилери, республика ведомстволарының болгаш массалыг информация чепсектериниң чамдык удуртукчулары-биле февраль 25-те ужуражкан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, УКП ТК-ның бирги секретары В. В. Щербицкий ужуражыышкынга дыңнадыг кылган. Ол республикада эде тургустунуушкунуң чорудуп турарының дугайында, республиканың партия организациязының шиитпирлеп турары кол айтырыгларының дугайында четпестерниң болгаш чедир кылдынмаан чүүлдерниң, хүлээп ап турар шиитпирлерни күүседир талазы-биле организакчы кошкак ажылдарның фактыларының дугайында чугаалаан.

Бодалдар солчуурунга киржип, чүве чугаалаан партия обкомнарының бирги секретарьлары болза: Житомирниң — В. М. Кавун, Одессаның — Г. К. Крючков, Харьковтуң — В. П. Мысниченко, Черниговтуң — Л. И. Палажченко, Полтаваның — А. С. Мякота, республиканың куртаңдырылгазының даргазы — П. И. Мостовой. Олар экономиктиг болгаш политиктиг реформаларны боттандырарының эргилделиг үе-чадазында чедип алган баштайгы дуржулгазын ажы-биле база бот-шүгүмчүлекчи өзу-биле үлежип, эде тургустунуушкун чорудуунда чамдык айтырыгларны дүвүрээшкин-биле чугаалааннар.

М. С. Горбачев ужуражыышкынның түңнелин үндүрген. Республикага чорук кылып чорааш, күш-ажылчы коллективтерге, хоорайларның болгаш суурларның чурттакчылары-биле, эртем болгаш уран чүүл интеллигенциязы-биле кылганым хөй санныг ужуражыышкыннарым болгаш беседаларым үезинде кол-ла чүвени — кижилерниң тура-соруун, оларның идепкейлиг, ажыл-агый кы туржуун билип алдым деп, ол чугаалаан. Украинаның ниити чуртта ышкаш чаа деңнелче үнген чаа байдалче кирген деп чүвени ол чүүлдер база катап бадыткап турар. Оон идеялары практикада калбаа-биле шиңгээдип ап турар. Эде тургустунуушкун амыдыралдың шылгалдазын эртип турар деп чугаалап болур.

Республика активиниң мурнунда, бүгү чурттуң коммунистериниң мурнунда тургустунган өзек сорулгаларның дугайын чугаалап тура, М. С. Горбачев бот-бодунга холбашкан ийи айтырыгны — шиитпирлии-биле өскерилгени ниитилел байдалдарында партияның дугайында, партия органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыгны болгаш кадрлар-биле ажыл, кадр политиказының дугайында айтырыгны онзалап айыткан.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН—ЧУРТТУҢ БҮГҮ УЛУСТАРЫНЫҢ ХЕРЭЭ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Рынокту болгаш акша эргилдезин чогумчалыг болдурары сан-хөөнү экижидери-биле дорт холбаалыг. Күрүнениң чарыгдалдарын бар аргаларга дүүштүр дарый тургузары биске чугула болуп турар. Сан-хөө айтырыгларын өртектерни эгидилге чок бедидериниң аргалары-биле эвес, күш-ажылчы чымдаларының күсели-биле эвес, а бистиң улус ажыл-агыйында бар кайгамчык улуг курлавырларны ажыглаарының күсели-биле шиитпирлээр ужурлуг бис. Ол бедүүн эвес сорулга, ынчалза-даа аргалар мында бар.

Чүгаа болза хамыктың мурнунда капитал тудугда байдалды шиитпирлии-биле эдериниң дугайында болуп турар. Объектилерни ажыглаалга киирериниче сагыш салбайн, тудугнуң хемчээлин кайы хамаанчок улгаттырар дээн ораддажыышкыннар тургустунган байдалда утка-шынар чогу кижи бүрүзүнге билдингир болгу дег. Ол чүге чедирип болурул? 1985 чылдаазынга деңнээрге, 1988 чылда доозулбаан тудугнуң хемчээли 30 миллиард рубльге өскен, ол дээрге нормативтиг көргүзүглерден элээн каш миллиард рубльге ашканы-дыр. Ол акша-хөреңги котлованнарда болгаш фундаментилерде, чедип тутпаан заводтарда арткан, чижеглээрге, бештиң бир кезиин улуска шалын кылдыр төлеп, садып алыкчы негелдени оон-биле улам улгаттырган.

Украинадан сан-түңнерни алгап көрейн. Ажыглаалга кииририниң программазында хөй-хөй объектилерни үскен чоруу доозулбаан тудугнуң хемчээлин улгаттырарынга чедирген, амгы үеде ол барык 18 миллиард рубль четкен, ол дээрге күрүнениң капитал салыышкыннарының чыл хемчээлиниң 87 хуузу болур.

Ындыг байдалды көрген, чурттуң чаа капитал тудугнуң хемчээлин элээн каш миллиард рубльге кызырар деп шиитпирни хүлээп алган. А чоокку келир үеде капитал тудугну планнаарының болгаш акшаландырарының чаа чурумунче шилчиир ужурлуг бис. Ынчан тудугжуларның ажылының кол көргүзүүчүс түңнелдер болу бээр.

База бир боттуг курлавыр — чурттуң айыыл чок чоруунга саадар чедирбейн, камгалалга үндүрүп турар чарыгдалдарның түргезин кызырары. Оон ангыда улус ажыл-агыйының, ол чокта манап болур дижири, чамдык программаларын боттандырары доктаадыры.

Карылгалыг бүдүрүлгелерге дотация бээри дээн ышкаш ындыг чидиг айтырыгны шиитпирлээри база көрдүнүп турар. Ол сорулгаларга база миллиард-миллиард рубльди чарыгдап турар болгай.

Шалык телевирииге деңнээрге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң мурнай өзүлдезин экономиктиг методтар-биле хандырар кылдыр ажыл-агыйның механизмин ынчаар таарыштыр тургузары чугула, эштер. Чурттуң сан-хөө байдалын экижидер талазы-биле комплекстиг хемчеглерниң ажылдап кылыышкыны ам дооступ турар.

Чүс-чүс бүдүрүлгелерниң ажылын эде тургузар, муң-муң-миллион кижилерниң күш-ажылчы чорудулгазының утказын өскертир, ону бөгүнгү ниитилелге, улуска херек кылдыр тургузар сорулга бистиң мурнувуста тургустунган.

Чурттакчы чонну хандырар талазы-биле бүгү айтырыгларның эң-не соңгаарладып болбазы — аъш-чем айтырыы. Көдээни хөгжүдер дугайында айтырыгны чүгле чылдар эвес, он-он чылдар дургузунда чугаалажып келдивис деп, залда орар дыка хөй кижи бодап орарынга чигзинмес мен. Көдээ ажыл-агыйы продукциязын садып алырының өртээн чаңгыс эвес удаа бедидип, капитал салыышкыннарны улгаттырып, эргелеп башкарылга системазын чаартып келген бис. А үндезин өскерилге черле болбаан. Оон чылдагааны чүдел? Чүдел дээрге таарымчалыг эвес чорудулгаларны ажып эртер ужурлуг утка-шынарынга, үндезининге, — бүдүрүлге харылзааларынга бистиң чедип шыдавайн турарывыста дээрзинге хамы бүзүрээр мен.

Кайы-даа алырга деңнээрге, көдээ ажыл-агыйда эрги аргалар ажыглаттынмастаан. Тургустунган байдалды үндезини-биле өскертип болгу дег бүгү чүүлге ажыктыг манаа шуут ажылдар херек. Көдээ ишчини черже, бүдүрүлгениң эт-хөреңгизинче эргилдирер, ону ынаа байдалдың ээзи болдурар херек.

Аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң оруун кандыг-даа шаптараазыннар дуглавас ужурлуг. Бүгү-ле ажыктыг аргалар мында чаа амыдыралдың бүрүн эргези алыр ужурлуг.

Бо орукка чагырып дужаар ораддажыышкыннар, бодунуң ажыл-агыйжы эвес чоруун социалистиг принциптерже чаа каар чоруктар канчап-даа таарышпас. Азырадыкчы хөөн пептерээн, шалың төлевирии күш-ажылчы салыышкынга дүүштүрбээн ындыг доктаамал карылгалыг бүдүрүлгелерни канчап социалистиг организацияның дээдизи кылдыр санаар боор? Ындыгларны бюджеттиң эгитпес чээлиниң күсели-биле мооң соңгаар тудар арга чок, ажыы-даа чок.

Ол бүгү чүүлдерни өске айтырыглар-биле кады, оон иштинде көдээниң социал чаартылгазын шиитпирлээри-биле, көдээ ажыл-агыйының материал-техниктиг баазазын быжыглаарын, интенсивтиг технологияны калбаа-биле ажыглаарын, амгы үениң инфраструктуразын тургузарын шиитпирлээри-биле кады кылыры чугаажок. Аъш-чем-биле хандырылганы дарый экижидери-биле үндезин хемчеглерни алыр бис. Аграр политиканы эде тургузарының тодаргай оруктарын, оон хөгжүүр ужурлуг оруктарын Төп Комитеттиң март Пленумунга чугаалажыр, ону аажок улуг ужурлуг дузалыг деп санап турар бис.

Черле ынчаш, эштер, экономиктиг үндезин реформа бистиң экономикавыстың бүгү секторларын хаара туткан деп чугаалаар херек. Ону боттандырарының оруунда кол айтырыгларны шиитпирлээринге чедип келгендир бис, социалистиг өнчүнүң бодунуң харылзааларын эде тургузар дугайында чугаа болуп турар. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа аргалары-даа, эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннери-даа ындыг эде тургустунуушкун чокта өскениң чүүлдери кылдыр хоорулчак көрдүнүп турар.

Өнчүнүң айтырыгларын шуут практиктиг ужур-дуза чок талыгыр чүве кылдыр чоокка чедир-ле санап келген. Ол айтырыгларны колдуунда эртемденнер— политэкономнар болгаш юристер чугаалажып көрүп турган. Ол дээрге бүгү кижилерге хамааржыр эң-не чидиг айтырыглар дээрзи ам билдинип келген. Ынчаарга бот-эргелел, күш-ажылчы коллективтерниң эргелери, кооперация, аренда, кэрээ, акциялар — бо бүгү дээрге өнчүнүң харылзаалары-дыр.

Оларны ханызы-биле сайзырангайжыдарының оруун ёзугаар чорууруң быжыы-биле шиитпирлээн бис. Өнчүнү чайгылыш чокка демократчылары, ону кижиниң, күш-ажылчы коллективтиң эргежажыынга чоокшуладыры эргежок чугула. Өнчү болза чонга чүгле хамааржыыр, оонуң болур эвес, харын ол ону башкарар ужурлуг — социалистиг өнчүнүң харылзааларын эде тургузарының алыс утказы ынча. Ындыг чорудулга эгелей берген, эгелээрде адаандан эгелээн.

Аренда хөгжүлдезин ап көрээли. Көдээ ажыл-агыйга ол кандыг ажыктыг чүүлдү берип турары ам билдингир. Ынчаарга үлетпүрге, тудугга, садыгның ачы-дуза чедирилгезинге ол дыка улуг ажыкты берип турар. Аренда дугайында нормативтиг актының белеткээри ам дооступ турар, аренда харылзааларын хөгжүдеринге делгем оруктуу ол ажылдар ужурлуг.

Кооперация дугайында доп-чузу-биле чугаалап көрейн. Чурт кайгамчык улуг кайы хире күчүлүг курлавырлар-лыг дээрзин кооперация херии бадыткап турар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн ийи-үш катап бедидип, эргелел аппаратын хөй катап кызырып болур ышкажыл. Барааннар бүдүрериниң болгаш ачы-дуза чедириниң ындыг аргаларындан ойталаар эргевис черле чок.

Кооператорларның талазындан үндүртүнген улуг эртектерге, хоптак сеткилдиг, дорту-биле чиижен садыглаашкынның фактыларынга хамаарыштыр хөй кижилерниң барымдаалыг хомудал турары-ла шын. Таарымча чок болуушкуннар херек кырында бар-дыр. Чамдык черлерде кооперация контроль чокка хуузунда хөй орулга алырының оруунче шилчип, чедишпес чорукту өскээлуп турар. Ындыг байдал-биле эптежип болбас болгаш эптежип-даа шыдавас бис. Кооператорларның ажыл-чорудулгазын үнелеп көөрүнүң таарымчалыг хемчээлдерин дилеп тывар болгаш аңаа үндезилээш, быжыг чурумну доктаадыр херек, ёзулуг хөгжүүр болгаш соора ажыглаашкыннарның тиштип келирип чайлаар аас шуут кызырар аргазы ол чурум кооперацияга бээр ийик. Кооператорларга үндүрүг оларның айтырыгларын республикаларга заавышкан бээр дугайында чоокта чаа хүлээп алдынган шиитпир база аңаа хамааржыр.

Бистиң ниитилеливисте хамаазы-биле симиккен деңнештирип төлээр утпалышкыннарны, азыралыкчы хөөннерни ажып эртериниң оруктуу социалистиг өнчүнүң харылзааларын эде тургузары база ажылдың бээр апаар дээрзин демдеглээр херек, эштер.

Кымның-даа бол —ажылчының, инженерниң, эртемденниң, арендаторнуң, кооператорнуң —ажылдап турар кижиниң ак сеткилдиг, чүткүлдүг күш-ажылын камгалаар ужурлуг бис. Мергежилин, билдилиин, ажылдаар күзелдиин болгаш аргазын камгалаар херек. Чиик амыдыралды сураглавайн, а күжениишкинниг күш-ажылы-биле четчир чүүлдерин бодунга болгаш ажы-төлүнге ажылдап алырын күзээр кижилерни колдадыр хандырар херек.

Чүгле сагыштыг-тывыңгыр ажылдакчылар, ёзулуг профессионал кижилер чаңгыс черге тапталышкынның аспаадан экономиканы уштуп ап шыдаар аргалыг.

Моон-биле холбаштыр социал чөптүг чоруктуң шын билир дугайында чугаа бар. Бо херекте эвээш эвес булааштыкчылар болгаш кажарлааштыкчылар бар. Чөптүг чорукту деңнештирилге төлевири-биле дөмейлештирген билиишкиннер аңаа үндезилээш, тывылган болгаш пептерээн. Ол дээрге дыка соора билиишкин-дир.

Ынчаарга деңней төлээр чорукка удур демисел — ол дээрге социал чөптүг чоруктуң политиказындан, социал талазы-биле камгалаттынган болуру ышкаш, бистиң ындыг чугула чааланын алыышкынывыстан ойталаашкын эвес-тир. Харын-даа кылганың барымдаалап төлээр принципти шыңгыы сагыырының, бедик бүдүрүүшкүнге идиг бээриниң түңнелинде ниитилел байлаазын пемей өзүлдени социал айтырыгларны шиитпирлээринге улам-на хөй акша-хөреңгилерни тускайлап үндүрер аргалы бээр апаар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезинге, ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыының бедииринче үндезилээш, четпес хандырылгалыг өг-бүлелерниң, бичии уругларның, пенсионерлерниң байдалын бирги ээлчегде экижидер дугайында чугаа болуп турар. Партияга, совет улуска Төп Комитеттиң Кыйгырыында ол дугайын эң-не тодаргайы-биле айыткан.

Эштер! Чоннуң медерелинге кирип эгелээн экологтуг билиишкин болза ниитилелдиң демократчыдарының болгаш эде тургустунуушкунуң күчүлүт быраларының плерээшкиннериниң бирээзи болуп турар. Шыны-биле алырга, бойдусту камгалаары — амыдыралчы эргежок чугула херектиң айтырыы-дыр. Ол сорулгага сээлгү үеде хөй миллиард акша-хөреңгилер тускайлаттынып турар. Ынчалзажок, ылаптап көөрге, ажыл-херектиң күзенчиг экижииишкиинче эргилиишкини ыракта элек болуп турар.

Он-он миллион тонна хораннуг будумелдерни чыл бүрүде агаарже үндүр октаары үргүлчүлеп, он-он муң гектар тарыылга шөлүн чыл бүрүде бистер чидирип, үнүш болгаш дириг амытаннар делегейи ядыы болуп бар чылдар-дыр. Суг курлавырларының айтырыы чидиг-биле тургустунуп турар. Бойдустуң хоолураашкыны кижилерниң кадыкшылынга болгаш ниити байдалынга салдар чедирип, кижиниң бодун долгандыр бойдус база оон ужуктаалап социал болгаш мораль талазы-биле чүүлдер-биле чайгаар харылзаазын оскундуруп турар. Экологияның ужур-дуазын чедир үнелевес чорукту бүрүн ажып эртериивис чугула.

Бойдус камгалалының шимчээшкиниң кайы хире масстыг байдалдыг апарганының дугайын маңаа чугаалавайн барып шыдавас мен. Ону бүгү талалыг деткиир ужурлуг бис. А эң кол чүүл —боттут ажыл-херектериниң ылаптыг болгаш тодаргай программазы-биле ажылдаары чугула.

Биске ылаптыг баланс херек, экология талазы-биле эки бодап кылдынган политика херек. Ам экологияның комплекстиг программазын ажылдап кылып турар. Ону бүгү чон эң-не бүгү талалыг чугаалажып көөр ужурлуг деп санап турар бис. Программа боду бүгү-ле чүвени шиитпирлевес болбайн ол. Төп органнар, ол ышкаш улусчу эрге-чагырга болгаш чер-черде бот-эргелел органнары, калбак хөй-ниити бойдус камгалалын холга алыр болза, чедиишкин ынчан чедип алдынар. Кандыг-даа төлевиилдер бойдуска когарал чедирип болгу дег чүүлдерге хамаарыштыр эртем экспертизазынга кирер, а маргылдаалыг таварылгаларда — ону референдумче киирер ужурлуг. Маңаа хелүн эрттире бербейн, боттут чорукту болгаш харысалганы көргүзери чугула.

Чурттуң мурнунга салдынган айтырыглар дувуулааш-биле шиитпирлеттинмес деп чүвени бис холу чергези-биле медерел билип турар бис. Бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезин чаа деңнелче көдүрер, совет кижилерниң амыдыралының деңнелин бедидер телээде, кежир үеже улгаттан чайгылыш чок политика херек. 2005 чылга чедир үеде чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң концепциязынга чаа хөгжүлдени алыр бисте ындыг политика бар. Бо талазы-биле күжениишкиниң ажылды төптүң болгаш бүгү республикаларның, эртем күштериниң киржилгези-биле чорудуп турар.

Хүндүлүг эштер! Бистиң чуртувус ышкаш ындыг хөй националдыг чуртка, совет өг-бүледе кирип турар улустарның аразында харылзааларның байдалы бирги чергениң ужур-дуазалыг. Эде тургустунуушкун, демократчыдылга, ажык-чарлыг чорук ол харылзааларның бүгү байдалын бала катай сайгара бодаарын, ылаа мөөңнестиңген айтырыгларны шиитпирлээрин холга алырын негеп турар.

Оларның чамдыызының кайы хире шыңгыызын бистер көзүлдүр-ле чедир үнелевээнивисти ак сеткилдии-биле миннир херек. Эрткен чылын национал чылдагаанга үндезилеттинген чөрүлдээлер өөскүп үнер ужурга таваржып турган, оон уржуктары ам-даа билдингир болгай. Ынчалзажок бистиң мөөңнеп алган дуржулгавыс халас барбаан.

Бо айтырыгларга хамаарыштыр партияның принципиалдыг туружу партияның XIX конференциязының чогуур резолюциязында, СЭКП ТК-ның амгы соңгулдаларга платформазында айыттынган. Аңаа үндезилеттинген ажыл ам калбарган. Ону чорудуп тура, экономика болгаш политика талазы-биле калбак комплекстиг айтырыгларны сайгарып көөр, бүгү нацияларның болгаш ниитизи-биле совет улустуң эрге-ажыктарынга болгаш чүткүлдеринге дүүшкеп эң таарымчалыг шиитпирни тывар сорулга туруп турар.

Бо чайын болур СЭКП ТК-ның Пленумунга националдар аразының харылзааларының айтырыгларын чугаалажып көөр. Ол айтырыглар эрге-чагырганың чаа тургустунар органнарының, хамыктың мурнунда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң доктаамал кичээнгейинге турары чугаажок.

Бөгүн мындыг чүүлдү чугаалаксай-дыр мен. Националдар болгаш националдар аразының айтырыглары чүгле эде тургустунуушкунуң оруунга, ол революсчу чорудулганың чарылбас тудуш кезээ болуп шиитпирлеттиниң болурун бистиң мөөңнеп алган дуржулгавыс болгаш амга чедир кылып келген анализивис бүзүредип турар. Ол сорулганы хажыызындан, а харын-даа эде тургустуушкунга чөрүштүр чедип алыр дээш кандыг-даа ораддажыышкын бүүрап дүжер.

Төп биле республикалар аразында харылзааларны чогумчударының айтырыглары ала-чайгаар болула эвес, а эде тургустунуушкунуң чорудулгазынга шиитпирлеттинер апаар. Национал айтырыгларга хамаарыштыр чугаа бооп турда, экономиктиг реформа-даа, политиктиг системаның реформазы-даа бир янзы онзаланчак кылдыр тургустунуп кээр. Бо утка хамаарыштыр алырга, эде тургустунуушкун дээрге ленинчи национал политиканың амгы байдалдарда уламчылалы-дыр.

Национал политика талазы-биле бистиң мурнувуста туруп турар кол айтырыгларга хамаарыштыр ол утканы тайылбырлаксап тур мен. Чүге дээрге чуртта национал харылзааларны чогумчудар сорулгалыг политиктиг реформаның ийиги үе-чадазының айтырыгларын шиитпирлээринче кирип эгелээн болгай бис.

Федерация төвү биле эвилелдешкен республикалар аразында харылзаалар дээн ышкаш чугула айтырыгны ап көрээлиңер. Политиктиг системаның реформазы чер-черге ёзулуг улусчу эрге-чагырганы, күрүне херектерни эргелеп башкарарынга бүгү нацияларның болгаш биче улустарның ажылчы чоннарының шиитпирлиг ролюн улам долу болгаш боттут хандырар. Республикаларның эвилел мурнунга Конституцияда көрдүнген хүлээлгелерин сагыышаан, күрүне болгаш хөй-ниити амыдыралының кол-кол айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлээринге соңгулдалыг республика органнарының аргаларын көскүүт-биле калбартыр.

Үндезин экономиктиг реформа бодунуң ээлчээнде бот-эргелелдиң болгаш бот-акшаланыышкынның үндезининге эвилелдешкен республикаларга экономиктиг болгаш социал таланың удуртулгазының эде тургустунуушкунунга делгем оруктуу ажыдып турар. Мында кол чүүл —бүгү бүдүрүлгелерни болгаш каттыжыышкыннарны, оларның кайы ведомствога чагыртып турарындан хамаарылга чокка, долу бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче болгаш чарылгаларын орулгалары-биле дуглаарынче шилчидери, оларның республика болгаш чер-чер бюджеттери-биле үндезилеттинген экономиктиг харылзааларын тургузары болур. Республика бодуже боду ур хуусаалыг нормативтерге тургустунган орулгалар алыр дестерлиг болур ужурлуг.

Ындыг бодалдың утказы чүдел дээрге республикаларга хөй эргелерни бербишаан, ажылдың шынарын экижидип, ажыл-агыйның комплекстиг хөгжүлдезин, бойдус курлавырларын ажыктыг ажыглаарын бедидип турган, чоннуң материалдыг болгаш угаан-бодал херегцелдерин эки хандырары дээш оларның харысалгазын бедидери болур. Ындыг эде тургустунуушкун ажыл-агыйны национал онзагай чүүлдерин барымдаалап, натуралдыг кылдыр хөгжүдерин бээринге чедирбес дээрзи билдингир, ынчап баар болза ниитилелге ажыкты эвес, а хөй хораны чедирип бээр. Бо черлеге айтырыгларны кайы-бир нацияның эрге-ажыын кыза бээр чоруктарны болдурбайн, чөптүү-биле комплекстиг шиитпирлээр дээрзи билдингир.

Бо айтырыглар Дээди Советтиң сээлгү сессиязының бүдүүзүнде тургустунуп турган. Чугаа болза күштүг төп болгаш күштүг республикалар деп ниити принципке үндезилээш, федерация биле республикаларның аразында эргелерниң таарымчалыг деңзигүүрүн дилеп тывары дугайында бооп турар.

Бо утланыышкында амгы үеде улуг бүрүнгаар базым кылдынган. Бүгү республикаларның партия-ажыл-агый органнарының төлээлекчилериниң, эртемденнериниң, специалистериниң киржилгези-биле республикаларның бот-эргелелиниң болгаш бот-акшаланыышкынның кол принциптериниң концепциязы белеткеттинген. Ону чоокта чаа СЭКП ТК-га чугаалажып көргениң билир силер, ону калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле солуннарга парлаар, а оон соонда эрге-чагырганың чаа дээди органнарынга чугаалажып көөрү-биле киирер.

Республикаларның болгаш нацияларның боттарының аразында харылзааларның берге айтырыгларынга сээлгү үеде бистер таварышкан бис. Бо айтырыг дээрге кончуг нарын болгаш кончуг берге чүүлдерге чедирип болур айтырыг. Бистиң улустарывысты ангылаштырып турар эвес, а каттыштырып, оларның аразында бүзүрелдиг болгаш хүндүткелдиг тургузуп турар чүүлдерни бистер төөгүге-даа, амгы үеде-даа бирги ээлчегде барымдаалап көөр ужурлуг бис. Оон өске орукче кире берген кандыг-даа кижиниң бодунуң чонунуң мурнунга кончуг аар харысалганы алганы ол болур, чүге дээрге ындыг орук мөңгаашталыышкынга чедире бээр.

Амгы байдалдарда күрүнелер аразында чөрүлдээлерни болгаш маргылдаалыг чүүлдерни чүгле политиктиг арга-биле шиитпирлээр ужурлуг деп чөптүг чугаалап турар бис. Эвилелдешкен чаңгыс социалистиг күрүнеде бёзин тыптып кээп турар национал харылзааларга хамаарыштыр ол база-ла кончуг чөптүг болур. Хоойлудан дашкаар кандыг-бир национал негелдени чедип алырынче кыйгырыышкын болза, ужур-дүрүм чок үүлгедиг-дир. Ол дугайын чугаалап турган мен. Ол дугайын база катап тодаргайы-биле чугаалазын бодумнуң хүлээлгем деп санап тур мен.

Кандыг-даа айтырыгны оожум, чөптүг шиитпирлеп болуруңуң бүгү аргалары бисте бар. Төпте болгаш республикаларда эрге-чагырганың чаа структураларын тургусканы-биле чергелештир ындыг аргалар улам калбарып турар.

Бистиң чуртувуста национал харылзааларның дугайын чугаалап тура, бүгү ниитилел структуразын — ниити эвилелден эгелээш, девискээр, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге чедир — хаара тудуп турар онзагай чүүлдерниң бирээзиниң дугайын онзалап демдеглээр бодап тур мен. Херек кырында бисте чер бүрүзүнде — бүгү республикаларда, хоорайларда, областарда болгаш районнарда янзы-бүрү нацияларның кижилери кады чурттап турар. Шаг-төөгүден бээр ынчаар тургустуна берген. Хөй-хөй чүүлдер дорт пажы берген бир онзагай чүүл ол, ону барымдаалавайн барып болбас. Бистиң партия, күрүне органнарывыс, хөй-ниити организациялары боттарының ажылынга ону өөрепип көөр ужурлуг.

Эвилелдешкен республикаларның эргелерин калбартканы-биле холбаштыр националдар аразының харылзааларын чогумчударынга автономияның бүгү хевирлериниң эрге-хүлээлгелерин бедидери, национал биче улустарның эргелерин — чаа национал райоңнарны болгаш ындыг улустуң чурттап турар девискээриниң вайы-биле национал Советтерниң тургузарынга чедир — янзы-бүрү арга-биле хандырарын көрүп болур. Чурттуң янзы-бүрү республикаларында болгаш черлеринде бир бөлүк азы тарамык чурттап турар боттары тускай автономия чок кижилерниң амыдырал-чурттаалгазы-биле холбашкан айтырыглар тургустунуп кээп турар. Боттарының төрээн дылын өөренир болгаш ажыглаар, төрээн культуразының үнелиг чүүлдерин камгалап арттырар дээш оон-даа өске национал негелде-херегцелдер оларда бар дээрзи билдингир. Ындыг негелде-херегцелдерни хандырар дээш ам хөй чүүлдерни кылып турар. Национал талага кижиниң болгаш бөлүк улустуң байдалы-биле холбашкан айтырыглар чүгле эде тургустунуушкуну болгаш бистиң ниитилел амыдыралывыстың демократчыдылгазын дамчыштыр чедиишкинниг шиитпирлеттинип болур.

Кандыг-даа хөй националдыг девискээрге, кандыг-даа хоорайга болгаш суурга, күш-ажылчы азы өөредилге черлериниң коллективинге, шериг кезээнге тайбын-чаагай болгаш быжыг туруштуг чоруктуң негелдези сонуургалдарның дөмей хемчээлдиң бот-боттарының аразынга хүндүлээчелиг, ниити эчис сорулга дээш демниг күш-ажыл, бот-боттарын байыларының угаан-бодал амыдыралы ол бооп турар-дыр. Чогум-на ындыг адакы кезектерден, өг-бүледен ангы-ангы националдарның кижилериниң аразынга бот-боттарын билчиириниң үндезиннери, кижилерниң ниити чурттаалгазының үндезиннери тургустунар.

Бо хүннерде Львовщинага база чордум. Бо чылын украин черлерниң Совет күрүнеге каттыжып киргениниң 50 чылын демдеглээр деп турар. Бо кайгамчыктыг онзагай амыдырал байдалдыг, чараш-чаагай крайның ажылчы чону дыка болган ужуражыышкыннарның үезинде кижилерниң шаанда шагда канчаар чурттап турганын болгаш бөгүн канчаар чурттап турарын, оларның кайы хире бедик социал-экономиктиг бедиктерни чедип алганын чугаалааннар. Оон-биле кады бөгүн шиитпирлеттинмээн эвээш эвес айтырыгларның барыын дугайын база чугаалап турганнар. Ол ышкаш украин черлерниң каттыжыкпаның соонда эрткен чылдарда национал культураның ёзулуг чечектелиишкиниңин чедип алдынганын база айтып турганнар.

Мында чурттап турар өске национал кижилерниң херегцелдерин хандырар дээш Украинада дыка хөй чүүлдерни кылып турары база эки-дир. Школаларда болгаш дээди өөредилге черлеринде болгар, венгр, поляк, чаа грек, крым-татар болгаш гагауз дылдарны өөренир салбырларны ажыткан-дыр. Крым-татар-орус, болгар-украин, чех-украин словарьлар парлаттынып үнген. Одесса областың чамдык районнарында болгар дыл кырынга, Донецкиде — чаа грек дыл-биле радиодамчыдылгазы эгелээн, Черновицк болгаш Закарпат областарның районнарында молдав дылга дамчыдылгалар чоруп турар. Ол ышкаш крым-татар дылга солунну парлап үндүреринге белеткел чоруп турар. Националдар аразының айтырыгларын чогум-на ынчаар шиитпирлээр херек.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, националдарның катап хөгжүүшкүнү эде тургустунуушкуннуң үзүлбес тудуш кезектериниң бирээзи болу берген-дир. Бөгүн бисте бадыткаттынып турар чаа ниитилел байдалдары бистерге географияның болгаш төөгүнүң берген ындыг онзагай хемчээлдеринге боттарының күчү-шыдалын калбартырынга таарымчалыг аргаларны берип турар.

Националдарның катап хөгжүүрүн чүгле онзаланыышкынның, тускайланырының оруктары-биле болдунар деп көрүп турар кижилер-биле кым кажан-даа чөпшээрешпес. Бодунуң политиктиг күзел-бодалдарынга, эрге-дужаал сүрерингe, а чамдыкта социализмге ажыы-биле удур чорукка үндезилеттинген кыйгырыглар көңгүс меге кажарлаашкын болур, ол айыылдыг, хоралыг-даа. Бистер оларны нептередип турар кижилерге от-биле ылчыкпап турар-дыр силер—деп сагындырар ужурлуг бис. (Адыш часкаашкыны).

Бистер аас-кежиин болгаш четчир амыдырал-чурттаалганы ниити, демниг күш-биле тургузар ужурлуг бис. Бистиң эде тургустунуушкунувус бүгү совет улустарның үндезин идеалдарынга дүүшкен болгаш оларны ангы-ангы булуңнарга ыдаратпас, ниити социалистиг ёзуга үндезилээш, улам сырый каттыштырар ужурлуг. (Адыш часкаашкыны).

Эштер! Эде тургустунуушкун партияның идейлиг болгаш политиктиг баштыңчы болуруп бадыткаан. Бистер XXVII съездиге, XIX партконференцияга ниитилел чаартылгаларының программазын калбаа-биле салгаш, партияның бодунуң ажыл-чорудулгазын үндезини-биле эде тургузарының сорулгазын бирги ээлчегниң кылдыр тургускан болгай бис.

СЭКП эргелеп башкарыгадан болгаш аңаа таарышпас өске-даа хүлээлгелер алырындан ойталааш, Советтерниң долу эрге-чагыргалыг болуруңче, хөй-ниити организациялары-биле политиктиг кады ажылдажылгаже угланыышкынны алган. Партияның удуртулгазы-биле демократчыдылга ажылдары калбаа-биле чоруп турар, чагырып дужаар системаны чок кылыры идейлиг-биле чоруп, социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнениң хевирлеп тургузуп турар.

Бистер 1985 чылдың апрельде демократияга дангыраалыс берген болгаш ол угланыышкыны-биле быжыы-биле чоруур апаар бис. Оон-биле чергелештир бистер ниитилелде мөөңнеттинген политиктиг идейкейниң кандаар-даа аажок улуг күжүп болгаш демократтыг чорудулганы калбартырының оруунда шаптыктаашкыннарның ам-даа эвээш эвезин база көрүп турар бис.

Бөгүн чээрби миллион кежигүннүг СЭКП болза, айыылдыг катаклизмнер чок, ниитилелге эң эвээш карылгалыг социализмниң чаартыган, демократтыг хевирниче шилчиишкинин хандырып шыдаар аргалыг авангардчы ниитилел күжү бооп турар. Ол бодунуң будужундап ажылчын ангының партиязы болбушаан, кажан-даа, ылангыя хөгжүлдениң мындыг революстуг үелеринде чугула чүүлдүя — бүгү политиктиг күштерни каттыштырарының, холбаштырарының хүлээлгезин күүседип турар.

Бистер янзы-бүрү эрге-ажыктарны дугуруштурарының талазы-биле нарын ажылды холбаштырары, оларның бүгү ниитилелге болгаш социалистиг шынныг чоруктуң принциптеринге ужур-дуазын ёзугаар кандыг-бир негелделерин бирги ээлчегде хандырарын өске хөй-ниити организациялары-биле кады тодарадыры дээрге ниитилелдиң политиктиг авангарды болур партияның ролю чогум-на ол деп билип турар бис. Мындыг байдалдарда политиктиг авангард болур партияның дугайында бодал боттуу-биле көстүп турар. Ол башкарыкчы партия бооп артпышаан, албадаарының болгаш командылаарының чанчылдарындан ойталап, хамыктың мурнунда ниитилелдиң политиктиг удуртурун бодунуң ролю деп көрүп турар.

Демократчыдылга болгаш ажык-чарлыг чорук бистиң партийжи бажыңывысче кирип эгелээш, ында хөй чүүлдерни бодунуң хоойлуларын ёзугаар чогуур черлеринге тургузуп, партияның иштики амыдыралының шаандакы консервативтиг тургузуун үреп турар. Партия комитеттери, партия кадрлары чаа ёзу-биле, массаларның саналдарынга болгаш дуржулгазынга даянмышаан ажылдаарынга өөренип турар.

Оон-биле кады партия хүрээлеңнеринде угаазылал-бодалдың эде тургустунуушкуну амылында оожум чоруп турарын миннир херек. Ынчалза-даа ол бистиң күзеп турарывыс дег ындыг эвес, ылангыя амыдыралдың бодунуң негеп турары ышкаш, ынчаар эде тургустунмайн турар. Чамдык партия организацияларында ажыл-чорудулганың чаа арга-методтарынче шилчиири ажыы-биле доктаадырының ораддажыышкыннары билдинип турар. Чамдык улут болгаш оон билчип-даа чергениң удуртукчулары амгы чаартылгаларның кайы хире улуг хемчээлдиин амдыгаа чедир-ле угаап билбээн, реформа эрте болгаш орай-даа болза, кандыг-бир шаптыктаашкыннарга таварышкаш, тая бээр болгаш бүгү чүүлдер оларның чүректеринге эргим үнелиг чагырып дужаарының корум-чурумунче катап кирер дээр хоозун күзел-бодалдар-биле боттарын оожургадырып үргүлчүлеп турарлар.

Мынчаар дорту-биле чугаалаар херек: ол бүгү амыдыралда бар бооп турар. Чогум-на ынчангаш өйү келген кадр айтырыгларын ындыг байдалды өөренип көрбүшаан база эде тургустунуушкунуң болгаш улустуң эрге-ажыктарын барымдаалап турган, шиитпирлээр ужурлуг. Бистерге ам төпке болгаш чер-черге-даа шырак кадрлар кажангызындан-даа артык херек бооп турар. Бодунуң кужүн болгаш билиин эде тургустунуушкунга үндүрүп турар эки ажылдакчы бүрүзү оон белеп эвес ажылынга хүндүткелди болгаш хөй-ниитиниң дембимчезин алыр эргелиг-даа бооп турар. Бистиң эгелээн революстуг херээвистиң салым-хуузу дээш харысалганы бодунга ап шыдаар аргалыг чайынналчак, солун, дидим кижилерни эде тургустунуушкун улам-на хөйнү идип үндүрүп турар болгаш идип үндүрер-даа апаар.

Ам политиктиг чаа системаны хевирлеп тургузуп турда, чурттуң келир үезиниң үндезин айтырыгларын демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң ачызы-биле хостуг чугаалажып турда, ол чорудулгаларга коммунистерниң идейкейлиг болгаш ажыл-херекчи киржилгези онза чугула. Партияның кежигүн бүрүзү социализмниң үнелиг чүүлдерин камгалаар, ажылчын ангының, ажылчы чоннуң үндезин эрге-ажыктарын камгалаар, ленинчи интернационалчы принциптерге совет федерацияны быжыглаарын чедип алыр хүлээлгелиг. Боттарының салым-хуузун социализм-биле кезээ-мөңгеде холбаштырган он-он миллион ажылчыннар, тараачыннар, интеллигентилер ону аңаа-ла манап турар эвес, харын-даа партиядан негеп турарлар.

(Адыш часкаашкыны).

Санал-оналдарның плюрализми, маргылдааларның хостуг болур чоруу үзел-бодалдарның болгаш туруштарның эң-не калбак янзы-бүрүзүн илергейлеп чугаалаарының болдунар аргазын баш удур көрүп турар. Ынчалзажок партия чогум-на ынчангаш бүгү улустуң маргылдааларынга ажыл-херекчи киржир, эде тургустунуушкунче, социализмниң чаартырынче бодунуң угланыышкынының шынныын көргүзер ужурлуг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, СЭКП ам ханы чаартылгаларының үезинде туруп турар. Ол ам ыраккы эвес эрткен үеде турганындаа ылгалдыг кылдыр көстүп турар. Ону ниити күжениишкиннер-биле демократтыг принциптерге хөгжүдер, бүгү-ле чүүлдерге — идейлиг чорукка-даа, организастыг чорукка-даа, ажылдың методтарынга-даа оон ленинчи овур-хевирин катап эгидер апаар бис. Чүгле ындыг партия эде тургустунуушкуннуң херээн туюлунга чедир чорудуп шыдаар аргалыг болур.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының чорудулгазында чоннуң мурнунга отчётту бербишаан, бистер делегей ажыл-чорудулгазында улуг чогумчалыг өскерлиишкиннерни: дайынның кыжаңыышкынының кошкааны, Совет Эвилелиниң айыыл чок чоруунуң быжыкканын, күрүнелерниң ниитилежилгезинде болгаш хөй-ниити ортузунда бистиң политикавыстың ат-алдарының херек кырында боттуу-биле өскенин демдеглээр аргалыг бис. Чоннуң, совет кижи бүрүзүнүң эрге-ажыктарын барымдаалап алырга, бистиң партиявыстың Совет күрүнениң делегей ажыл-чорудулгазының кол түңнели мында болуп турар.

Эде тургустунуушкунче чүгле чаа эгелеп кирип турган, партияның удуртулгазы хамыктың мурнунда бистиң бодувуста, чурттуң иштинде ажыл-херектиң канчаар чоруп турарынга дүвүреп турган. Ынчалзажок оон соонда бистер эде тургустунуушкунче эгелей бергеш, бүгү делегей байдалын-даа, делегейде бодунуң байдалын-даа, социалистиг чурттар-биле, өске ниитилел системазының күрүнелери-биле бодунуң харылзааларын, делегей харылзааларының болгаш айтырыгларының бүгү каттышкан түңүп биргээр бодап сайгарып көөрүнүң эргежок чугулазын мырыңай улаванда-ла билип каан бис. Бистер чаа политиктиг бодалга, эргижирээн бодаашкыннардан база схемалардан, делегейниң ак-кара бодараашкыннарга көөр чанчылдардан ойталаарынга ындыг янзы чедип келген бис. Ынчаарга бети дээрге-ле ийи чугула чүвени медерел билип каан бис.

Бирээде. Өскелерниң айыыл чок чоруунуң эрге-ажыктарын барымдаалап көрбейн турган, бодунуң чуртунуң айыыл чок чорууп хандырып хоржок. Ынчаарга техника талазы-биле кайы хире-даа болбаазын кылдыр кылдынган болза, ядролуг үеде шериг чепсектери-биле ынаныштыг айыыл чок чорукту тургузуп хоржок. Ол чорук бистиң айыыл чок чоруктуң бодун биргээр сайгарып көөрүнче, улустарның болгаш күрүнелерниң аразында харылзааларның бүгү талаларын, оларның кижи хемчээшкиниң база киириштир, хаара тудуп турар айыыл чок чоруктуң бүгүнүң киириштирген принципалдыг чаа концепциязын идип үндүрериңче албадапкан.

Ынчаарга ийиде. Мурнап кызыгаарлар-биле болгаш идеологтуг дуглаашкыннар-биле делегей чорудулгазындан ангылаттынган ниитилелге депшилге амгы үениң бот-бодундан хамаарыштап болгаш улам-на тудушкак болуп турар делегейинге болдунар арга чок. Ол чорук кандыг-даа ниитилелге, оон иштинде социалистиг-даа ниитилелге дөмей хамааржыр.

Кижи тургузугга эвес, а тургузуг кижиге бараан болуп турар ёзулуг-за социализм бүгү делегей-биле дөмектежип турган, чүгле өскелер-биле деңг эргелиг байдалдарга делегейниң хөгжээрелинге бодунуң салыышкынын калбартып база бодунуң үндезин үнелиг чүүлдеринге удурланыышкак эвес бүгү чүүлдерни ол хөгжүүдел ап турган, бүгү талалыг хөгжүп болур.

Бистер делегейниң политиктиг, ажыл-агый болгаш угаан-бодал амыдыралынга киржир болгаш ол-ла үеде бодувус болуп артар ужурлуг бис. XX чүс чылдың төнчүзүнде бистиң Төрээн чуртувус чүгле мынчаар ийиги тынгарыышкынны ап, социалистиг тургузугнуң үре-түңнелдиин, демократизмин болгаш кижи төлептиин бодунга болгаш өскелерге көргүзүп шыдаар.

Чаа бодалдың үндезинин болуп турар ол түңнелдер даштыкы политиканың шиитпирлиг чаартылгазын кылырын бистен негей берген. Санал-онал солчурунуң чугаалажыышкыннарның, угаан-сарыылдыг дугуржуушкуннарның дилеп тыварының аргазы-биле делегейниң душкүрлүт чо-

(Уланчызы 3-кү арында).

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН—ЧУРТТУҢ БҮГҮ УЛУСТАРЫНЫҢ ХЕРЭЭ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

руун чавырылдырарынга, Барыын чүк-биле бот-бодун билчир чорууну чедип алырынга, делегей чөрүлдээлериниң нарын айтырыгларын шиитпирлээринге политиктиг болдунар аргаларны ээ-не улуу-биле ажыглаарынче угланыышкынны кылган бис.

Чуртта ханы иштики чааргылгалар-биле быжыг холбашкан ол угланыышкынны совет-америк удур туржуушкун дээн ышкаш, делегейниң кырынга дыргеглип келген турган ындыг аар үүргени шимчедип чайладырының аргазын берген. ССРЭ биле АКШ-тың аразында харылзааларның эпижиишкини бүгү делегей чорудулгазынга эргилдеп турупкан.

Өске ондактыг шаптыктаашкынны — ийи улуг социалистиг күрүнелерниң — ССРЭ биле Кыдаттың аразынга ой-ойде өжээнпешкек чорукче шилчий бергилеп турган өскележишкинниң-даа тайбыңның болгаш дедпшилгениң оруундан чайладыры чедип алдынган.

Хөгжүп турар хөй-хөй чурттар-биле, хамыктың мурнунда, бистиң-биле найыралдыг Индия-биле бистиң харылзааларывыс шапкын байдалдыг апарган.

«Соок дайынның» уржуктары Европага ол хире кедергей сиңниккен турбуже, бистиң чаа угланыышкынывыс-биле холбаштыр ынаа ындыг чүүлдерниң болдунар бээрин манаары безин берге турган. Милитаризмниң болгаш идеологтуг өжээннежилгениң аспаандан европа политиканың хостаарынга, бүгү делегейге таарымчалыг өскерилгелерниң бүдүн фактору кылдыр Европаның ролюн катап тургузарынга кайгамчык улуг аргаларны Европа күрүнелериниң хөй нурууйунуң удуртукчулары-биле ужуражылышкыннар, өске-даа харылзаалар болгаш чугаалажыышкыннар бадыткап көргүскен. «Ниити европа бажыңның» баштайгы хевирлерин илдеп көрүп болур ындыг деңнелче европа чорудулгазын Вена ужуражылышкыны көдүрген.

Амгы байдалды чүгле элээн каш чылдар бурунгаар турганынга деңнээрге, илден-не чаартынып өскерилгениң көрүп турар-дыр бис. Чугаалажылышкыннар ам норма-чижек болу берген. Чеже-даа нарын болза, чугаалажылышкыннар чорудулгалары улуг түңнелдерни бир-ле дугаар берген болгаш боо-чепсектерниң боттуг кызырарынга, чер-черде чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээринге, делегей байдалын быжыг кылдыр экижидеринге ээ үндезинниң хандырган.

Бистиң шериглеривис Афганистандан чуртунче ээп чанып келген. Афганистанда байдалды политиктиг таарыштыр шиитпирлээрниң оруу-биле Совет Эвилели чайгылыш чокка чоруур болгаш шак ынчаар хөделиринче бүгү чурттарны, бирги ээлчегде Женева дугуржулгаларынга ат салган чурттарны кыйгырып турар.

«Идегежиглиг» деп сөс ынка эренгей, колдуунда пропагандистиг шынарлыг турганында тодаргай утка-шынарлыг политиктиг сөс болу берген, харын-даа — янзы-бүрү системалардыг болгаш эвилелдерлиг күрүнелерниң аразынга харылзааларның деңнелип ылавылаар хемчээкчи кылдыр шилчээн ындыг фактыны чаа ёзу-биле бодаашкынның чаалап алышкыны-дыр деп бүрүн үндезин-биле адап болур.

Байдалдың канчаар солчуп турарын чамдыкта эскербейн баар-даа-дыр бис. Политикага, ниитилел, эртем, информация-пропаганда адырларынга хамаарыштыр Барыын чүк-биле бистиң харылзааларывыс колдуунда «совет кыжаныышкын» дээр билиишкинге чагырткан турган болгай. Бистерни буруудадып, бистен сестип, бистиң чаңгыс-даа сөзүвүске бүзүрейин келгеннер. Өжээннеткек чорук, шыңгыы чемележиишкиннер делегей байдалын хораннап, боо-чепсекти эилере бүдүрерин өскүдүп турган.

Шериг бюджеттериниң чогаадыкчылары, шериг-үлетпүр комплекизниң хартаачылары, антикоммунизмниң идеологтары ам безин антисоветизмни холдан салбаан-даа болза, чүгле бедергей даймыыраректар «совет кыжаныышкыны» дугайында бадыткаарын ам-даа уламчылап турар. Ынчалзажок он-он чылдар дургузунда өскүдүп келген ССРЭ-ден коргуушкун Барыын чүктүң хөй-нииити медерелинде өжүп эгелээн. Ол коргуушкун бодамчалыг күрүне ажылдакчыларын улам-на эвээш алангзыдып турар апарган.

Арменияга чер шимчээшкиниң бүгү делегейге канчаар көргенин чаа байдалдың тодаргай демдээ. Бистерни боттарывыска безин магадаачыг болган. Ийи чыл бурунгаар безин ындыг хевирлиг болуушкуннарга ындыг чүүл болуп шыдавас турган болгаш турбаан-даа. Моон мурнунда туруп көрбээн ажы-биле болгаш көрүп четтиришкин-биле бистиң хүлээп алганывыс сеткил кээргээшкини, деткимче болгаш дузаламчы болза делегейниң мөзү-шынар байдалының үндезини-биле өскерилгениниң ёзулуг демдээ кылдыр ындыг хемчээлдиг болгаш характерлиг болу берген.

Совет Эвилелинге хамаарыштыр харылзаа байдалының чаартылганы чүгле бистиң чуртувуска эвес, харын бүгү делегейге кайгамчык улуг ужур-дузалыг дээрзин хүлээп көрбезинге диттигиптер кижи ам черле турбас болуп магатчок боор. Кижизиг, мораль-бүдүштүг факторлар делегей политиказынга болгаш делегей хөгжүлдезинге күштелип, авторитеттиг болуп бар чыдар. Ол дээрге — чаа бодаашкынның база чаалап алышкыны-дыр.

Шилип алышкынның хостуунуң, күрүнелер аразының харылзааларын идеология-биле кызыгаарлавазының, эрге-ажыктарны балансылап дүүштүрерниң болгаш хөй айтырыгларны интернационализастаарының принциптеринге даянган бистиң даштыкы политикавыс амы делегейниң эң-не янзы-бүрү күштери-биле харылзааларны кылырынга база кады хөделиринге ажык. Чоокка чедир-ле чугаалажыры, дугуржуру болдунмас болгаш кылдынып-даа болбас турган ындыг болуушкуннуң база күрүнелерниң төлээлекчилери-биле ниити чугаалажыышкынны кылып, бот-боттарын билчиршин эргежок чүтүла бетинки хемчээлин тып ап болурувус безин ам билдингир апарган.

Ол дээрге черле хоралыг эвес, хуузунда эрге-ажын дээш принциптерден даштыкаарлашкын эвес-тир. Ол дээрге боттуг чүүлдерни барымдаалап билирп, бүгү-нниити тайбынче бурунгаарлаарынга делегей ниитилежилгезиниң бүгү кежигүннериниң киржип шыдаар аргалыып хүндүлеп көөрү-дүр.

Ынчаарга делегейниң кол айтырыгларын шиитпирлээри ам-даа мурнувуста, а шиитпирлээр аргаларын дилеп тывар ужурлуг ындыг айтырыглар база бар. Ынчалзажок делегей элээн шээлээн болгаш айыылдыы эвээш апарган дээрзин — бодамчалыг бүгү политиктиг кижилерниң хүлээп көрүп турары черле илден-дир.

«Соок дайын» төөгүже ырап бар чорууруи эң-не автоританттиг кижилерниң, НАТО чурттарының күрүне ажылдакчыларының чугаазындан улам-на улаа-дараа дыңнап турар апарган бис. Бо бүгү чүүлдер бистиң айыыл чок чорууувуска хамаарыппас бе, ынчаш?

Ынчалзажок айтырыг ам-даа принциптиг-биле тургустуннуп турар. Дайын сөөлүндеги чылдарда, харын-даа бүгү төөгүде бистиң чуртувустуң айыыл чок чоруу шериг күчүзүн улгаттырганының-даа база ол чокта-ла камгалалга үндүрүп турарывыс канчаар-даа ажок улуг чарыгдалдарны улгаттырганының-даа күселин-биле эвес быжыглаттынып келген. Харын-даа болувустуң шериг доктриназысты чаңгыс талалыг камгаланыр ёзу-биле эде көөрүнче кирер аргалыг болган бис. Чепсектиг күштерниң болгаш чепсеглелиниң кижиниң элээн-не кызырып эгелээш, шериг чарыгдалдарын кызырып, шериг бүдүрулгезин хире-чергези-биле кызырып, оон чамдыызын хамааты херегледерте ажыглаар кылдыр эде кылып турар бис.

Бистиң даштыкы политикавыс эде тургустунуушкунга канчаар бараан болуп турарыл дээрге, даштыкы делегей-биле экономиктиг кады ажылдажылганы улам калбартырының оруун арыглап аштап, делегей ажылагый чорудулгаларынга чуртту киириштирерин бараан боол турарында. ССРЭ делегейниң күш-ажыл хуваалдазының бүрүн эргелиг киржикчизи болган турзуп дээш даштыкы экономиктиг харылзааны шыңгыы-биле өскертип турар бис, дедпшилгени камгалаарының болгаш хөгжүлдерниң илегелдиг магадылалы болур делегейниң чаа экономиктиг болгаш политиктиг корум-чурумун тургузары-биле өскелер-биле кады ажылдаарынга белен бис.

Даштыкы чурттар-биле информация, культура, туризм, хөй-нниити болгаш анаа-ла кижилер аразында харылзаалар амгы үеде кончуг хөлзээзинниг байдалда. Делегейге улам-на ажык боол турар бис, ол биске база-ла улам ажыктыышы турар.

Делегейниң улам тода илерей турар бүдүн-бүрүн чоруу-биле боттуг холбашкан бо кончуг чүгула чорудулга. Ынчалзажок ол кончуг нарын. Кожзаргак, дуулган-на чүүлдү үлегерлеп алырыны, оон туржук янзы-бүрү үнелиг чүүлдерни сөңнеп, чашпаалаар чоруктуң дугайында эвес, а тайбынга болгаш дедпшилгеге кончуг чугула болур ужурлуг бот-боттарын шын билчириниң, бот-боттарын хүндүлежир болгаш удур-дедир хүндүлежириниң байдалынга культураның кады ажылдажылгазының дугайында чугаа чоруп турар.

Совет Эвилелиниң делегейге туружунуң эки талазынче ханы өскерилгелериниң кол-кол кезектери ындыг-дыр. Социализмни чаартыр дээш ол бүгү ажылдап турар. Бодунуң ээлчээнде социализм боду төөгүлүг тургузуушкунуң нниити кижи төрелгетенниң чорудулгазынче улам хаңылап кирип бар чыдар.

Чон бүрүзү социалистиг шилилдени кылып тура, оон төөгү талазы-биле чанчып апарган национал үнелиг чүүлдеринге, экономиктиг аргаларынга болгаш угаан-бодал күчүзүнге харылзапкылыг хевирлерни, чепсекти болгаш методтарны боду тодарадып ап турар.

Ам дыка хөй социалистиг чурттар бодунуң амыдыралының чаа шынарынче шилчиириниң, социалистиг демократияның күчүзүн шиңчилеп тывар ынга үндезилеп, ниитилелди сырый каттыштырарының оруктарын болгаш хевирлерни дилеп турар. Чурт бүрүзү бодунуң айтырыгларын тускай шиитпирлеп, бодунуң чонунуң амыдыралының айтырыгларынга хууда харыыларны дилеп турар. Принцип ёзугаар нниити ооше сорулгаже хөй янзы шимчээшкин — социализмниң амыдыралчы арга-шинээзиниң болгаш күжүнүң үнер дөзү-дүр.

Чаа ёзу-биле бодаашкынның бо түңнелдеринге дүүштүр социалистиг чурттар-биле бодувустуң харылзаавысты чүгле теория талазы-биле эвес, харын-даа херек кырынга эде тургузуп турар бис.

Кандыг-даа маргыш чок боттускайланы, долу дең эргелиг, иштики херектеринге холгаарлашпазы, социализм төөгүзүнүң моон мурнуку үези-биле холбашкан хажыдыышкыннарның болгаш частырыгларның эдери, бот-боттарының эрге-ажыктарын улам ханы база эртемге үндезилеп барымдаалап көөрү, эп-сеткил каттыштырылгазы болгаш бот-боттарынга дузалажылга — бо бүгү социалистиг чурт бүрүзүнүң партияларының болгаш чазактарының боттарының улузунуң мурнунга харыысалгазын негеп турар. Ынчангаш боттарының чуртунга бо бүгү чорудулгаларның хөгжүдери — ол дээрге делегей социализмниң херээн кижи төрелгетенниң ниити дедпшилгезин бурунгаар хөгжүдери ол. Делегейде социалистиг харылзааларның хажык чок принциптери болгаш дүрүмнери ындыг-дыр.

XXI чүс чылче социализм амгы турганы ышкаш эвес, а өске хевирге кирер деп чүвени бадыткаарынга улуг мерген угаан херээ чок. Оон шиитпирлээр айтырыглары чок артпас, ынчалзажок ол бодунуң бүгү материалдыг болгаш угаан-бодал курлавырларын кижиге бараан болдурбушаан, бодунуң хөй янзы хевирлерин дуржулгазындан чогуур түңнелдерни үндүрген, оон бодунуң жүнде салдынган бүгү күчү-шыдалын ажыдар, ниити дедпшилгениң боттуг факторунга апаар.

* * *

Эштер!

Амгы бо соңгулдалар чаа соңгулда хоойлузунуң үндезининге бир дугаар эртип турар. Оон телевидениени кайы хире чидиг болгаш хынамчалыг чугаалажып көрүп турган ийик, сактып көрээлинер. Бүгү-ле ажыктыг эдилгелер болгаш саналдар өөренип көрдүнген, ынчалзажок чаа соңгулда системазы эде тургустунуушкунуң негелделеринге, ниитилелдиң демократчыдарының сорулгаларынга кайы хире таарыжып турарын чүгле практика көргүзери билдингир.

Бадылаашкынның боду чамдаа элек, ынчалзажок мында чугаа анаа-ла бир ужур эдээлгеен чүүл дугайында эвес, а эрге-чагырганың дээди органнарынга чонунуң төлээлекчилерин ёзулуг-ла чаа негелделер ёзугаар соңгуурунуң дугайында болур деп чүве ам безин илден. Ынчаарга ол дээрге — оон мурнунда биске турган практика-биле деңнээрге кайгамчык улуг бурунгаар базым!

Чамдык чедир бодаттынмаан чүүлдер ам безин илереп келгени билдингир харын. Бис оларны көрүп турар бис. Амгы соңгулда кампаниязының дуржулгазы ханы угаап көрүп болгаш келир үеге кичээнгейлигерин шилип алырын негеп турар. Ынчалзажок эде тургустунуушкунуң ээлчеглиг сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлеп шыдаар ындыг күштүг депутаттар корпузу тургустунарын ам безин чугаалап болур.

Хөй-хөй кижилерниң, чуңгу-даа мурнунда ажылчыннарның чугаалап турары черле чөптүг, бисте парламент шуугаазының херээ чок, дээди эрге-чагырганың ёзулуг-ла улусчу органы херек. (Адыш часкаашкыны).

Бис канчаар-даа аажок улуг чаа херекти эгелээн бис. Ол чүгле дидим болгаш эки бодаттынган дилээшкиннерни, онзагай шиитпирлерни болгаш аргаларны негеп турар эвес, а харын маадырлыг чорукту негеп турар. Маадырлыг чорук социализм дугайында үези эртпен бодаашкыннар-биле холбашкан эрги хевирлерни болгаш туруштарны ап октаарынга, оон-биле кады социализмниң үнелиг чүүлдерин база эде тургустунуушкунуң сорулгаларын кызагдаар, буурадыр, бисти шилип алган оруувустан чая илер семээшкиннерге удур туржурунга негеттинип турар.

Бистиң чурттап эртенинге бүгү-ле чүүлдер турзажок, боттарының туружунда хевээр артиан өндүр бедик болгаш арыг революсчу идеалдарны, социалистиг бүзүрелди камгалавышаан, бис оларның амыдыралга хостуг болгаш таарымчалыг боттаныышкынынга шаптыктап турган чүүлдерни тудулунга чедир сайгарып көөрүвүс эргежок чугула. Ынчангаш кандыг-даа айтырыгны, улуг-даа, бичии-даа айтырыгны социализмниң үндезин кол сорулгазы — кижиниң чаагай чоруун, оон эрге-ажыын, негелде-херегледерин доктаамал барымдаалап турган, сайгарар кылдыр өөренип алырывыс чугула. Ону бис ам бистиң чуртувустуң бүгү улустарының херээ апарган эде тургустунуушкунуң оруу-биле, чүгле ол орук-биле чедип ап болур бис. (Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны).

ИРГИТ ШАГДЫРЖАП

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

Кайгамчык тыва хувискаалчыларының бирээзи, революстуг нам, чазакка удур 1924—1932 чылдарда удаа-дараа үнүп турган тура халышкыннарның базарын органнизастаашкан, революстуг күштерниң кол командылакчызы, арат намның шыдараңгай удуртукчузу чораан Иргит Шагдыржап. 1959 чылдың март 6-да Каа-Хемниң Бүрен кыдыы Аныйган деп черде кырганнар болгаш инвалидтер бажыңынга мөчээн. Бир эвес ол дириг чораан болза, бо чылдың январь 2-де 90 харлаап турар.

И. Шагдыржаптың эрткен оруу калыг-дошкун. Оон чурттаалгазы төнүп, өлүг бойдуска санатканда, ону билир болгаш кады ажылдап чораан чаңгыс үежилери болур 15 кижиниң ат салганы кажылдалдың кыска одуруглары «Шын» солунга кестүп келген. Ол эдептиг чүүл болган. Чүл дизе, оон ады, ажыл-херээ ийи он чылдар ажылдыр албадалдың кужу-биле уттундуруп бар чораан. Ук байдалды чиигедиксээр сорулга-биле бо чарлыышкын шагында ону кырганнар бажыңынга өлгенин чарлаан. Ында бижиттинген «чылыг» сөстериң номчуурга, 1933 чылдан эгелээш, ол аргажок аарыг (инвалид) болганындан политиктиг амыдыралга киржир шаг чок кылдыр билдинер. Чүге дээрге үр эвесте-ле Тывага дыргын тараан хоп-нүгүлдү эдерти бактаар дээрге Иргит Шагдыржаптың ачы-хавыязын билир кижилер ол хүннерде хөйү-биле чурттап турганнар. Ол чорук чамдык кижилерни бодандырып, шынче эглиринче албадапкан. Ол кажыкдалдыг некрологта мынчаар бижээн:

«ТАРН-ның идепкейлиг организакчыларының бирээзи Иргит Шагдыржап 1899 чылда Эрзинниң Бай-Даггазының арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгеш, амыдыралының аныяк үезин кадыг-берге феодалдыг молчүгделдиң үезинде эрттирген... Улус революциязының соонда ажылчы чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынга идепкейлиг киришкен. 1923—1928 чылдарда ТАР-ның идепкейлиг ажылдакчыларының бирээзи. 1928—1932 чылдарда ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары. Ажылчы чоннарның чаа, аас-кежиктиг амыдыралы дээш демиселге бодунуң бүгү күжүн болгаш революсчу араттың улуг дуржулгазын берип чораан» —деп ханы утказыг сөстерни номчааш, кижи бүрүзү бедик үнелелдиң херечизи кылдыр өөрүшкүлүг апаар. А оон адаанда ат салганнарның аразында С. К. Тока, О. Охемчик, Х. А. Анчымаа, А. М. Чымба, М. Б. Артас, Г. В. Иванов оларның бары Тываның революсчу амыдыралының кады-деңге киржикчилери-дир деп, бадыткалдыг бодал башка кирип келир.

Ынчалза-даа 1940 чылдан эгелээш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир каржы-дошкун, казыргылыг караңгы хүн дег үелер оон амыдыралын долган турган.

Ам чүгле шынчы төөгүден, архивтеп оон идепкейлиг дайынчы, намчы чылдарын бадыткаан документилерден көргеш, кижи бодалынга сыңмас болуушкуннарны ыттавайн баар болзувусса, шын деп чүтаа үе чок апаар. Мамаа хамаарыштыр архивте шыгжаттынган адаанда чамдык документилерден көрүптээли:

ПРОТОКОЛ № 10

ТАР Биче Хурал Президиумунуң хуралы.

1941 чылдың 4 айның 7-де.

Дыңнааны: Шагдыржаптың, Ойдуптуң, Чадамбаның чазак кежигүнү эргезин кызыыр болгаш оларның орденин хавырып алыр дугайында эш Анчымааның доочу информазы.

Доктааткан: Шагдыржап, Ойдуп, Чадамба оларны чазак кежигүнүнден үндүр сывырар болгаш орден-хавыязын хавырып алыры доктааткан...».

Ол хуралга киришкеннерниң аразында С. К. Токаның, А. М. Чымбаның, Х. А. Анчымааның аттары база бар.

База бир өске документ, үстүнде айытканывыстан барык-ла бир ай бурунгаар, 1941 чылдың март 12-де тургуст,ы.ган. Оон кол утказы үстүнде көргеннерис ужур-дүрүм чок каржы шиитпирниң үндезини болганы билдингир. Ында Иргит Шагдыржаптың амыдыралы, дидим демиселчи революсчунуң эрткен оруун үндезин чокка балзап «характеристика» бо:

«..Иргит Шагдыржап 1899 чылда төрүттүнген, намның Төп Комитединиң секретары чораан, феодал аңгы ызыгуурлуг. Адазы Шыырап мээрең (тынында сурас кижи-дир), а кезн Салбаа лама чораан (тыва чүдүлгеге херээжен кижи кажан-даа ындыг эрге-дужаалга кирбес). 1923 чылда Араттың Революстуг Намының кежигүнүнге кирген. Ол үеден эгелээш, Чөөн чүкте (япон—Н. К.) дайзыннар-биле кады Тываның арат чазаанга удур демисежип чораан. АРН ТК-ның секретарь хүлээлгезинге тура, чазактың шиитпирлеринге удур ажылдарны чорудуп турган»—деп бижээнин номчупкаш, кижи мырыңай-ла алаң кайгай бээр.

Иргит Шагдыржап каржы хоп-нүгүл-биле чергелештир, хоочураан берге аарыг тургаш-ла, соруккур тутчуп тургаш, 1942 чылдың 7 айның 21-де бодунуң эрги биледин чаа орус алфавиттиг № 64 билетке солудуп апса-даа, удаваанда Тываның намының кежигүннерин коммунистиг (большевиктер) партиязының кежигүн биледин үстүнде хоп-нүгүлдерге үндезилээш анаа бербээн, а ол өйден эгелээш ТАРН-ның ТК-зының быжыг туруштуг Чиңгине секретары оон хүрээлениндн чайлаан, арат чоннуң дайзыннарының аразынга киир санаткан. Ону өске эш-өөрү ышкаш, актыг черге хоругдал-шаажылалга кириптер дээрге, оон аргажок аарыг-аржыы-ла шаптыктааны билдингир. Оон башка чаңгыс хүнде Биче хурал кежигүнүнден (амгы үеде Дээди Совет депутадына) үндүртүп, орден-хавыязын хавырткан эштерн дег болур ийик. Соян Ойдуп 15 чылга шииттиргеш, чүгле келдерел-биле 12 чыл болгаш, чурттунга келген, а Моңгуш Чадамба херек алдынга тура өлген.

Шагдыржап деп кымыл ол, оон туружу кандыг чораан ыл, канчап ындыг нүгүлдүг кызыышкыннарже хайыра чокка чыгады бергенил? Оон шынын тодарадыры амгы үеде улуг берге эвес турда, оон чырыткылыг алдар-адын өжүр базыксаар бодалдар чүге хевээрил?

1971 чылда Тывага улус революциязының тиилелгезиниң 50 чыл оюн демдеглеп турган үеде, С. К. Токаның саналы-биле Бүренде бажың-интернаттың ниити хөөрүнде, оон ынчаардагы директору коммунист А. П. Ковалевтуң кылдыртып кааны, И. Шагдыржаптың мөчүзүн шыгжаан хөмдү-чевээ ол черде хевээр. А кедизинде оон мөчү-сөөгүн Кызылче көжүрер санал база үнүп турган. Ол айтырыг ам уттундурган.

Иргит Шагдыржаптың шынчы ат-алдарын сурагладан чагаалар кээп турар. Оон төлептиг ады, алдарлыг ажыл-херээ Тываның төөгүзүнге мөңгези-биле артарынга дадагалзал турбас. Оон ады-биле өскен-төрээн черинде совхозтуң адазы, найысылалдың оода бир кудумчузунга, шөлүнге (шаанда ТАР үезинде «Шагдыржап кудумчузу» ам «Комсомольская») ол ат-биле мөңгежиттээ дээн чажектиг бодалдап тыптып келир-дир.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга болган төөгүлүг илеткелде «..эрткен үеги шүгүмчүлелдиг көөрүнче, төөгүнү ылап шын тургузарынче, кем-бүрүү чок черге политиктиг нүгүлдерниң болгаш хажыдыышкыннарның адаанга киргеннерни агартыр дидим сорулганы партия салган» деп бижээн. Бо айтыышкын Тываның төөгүзүнге дорт хамаарылгалыг-даа, а ону дидим боттандыр-ары — бистиң хүлээлгевис.

Николай КУНЧУН.

Тыва Күрүне архивиниң ажылдакчызы.

ХУРАГАННАР НЕМЕЖИП ТУРАР

Сүт-Хөлдүң хойжу коданнарының дениксорынге февраль 10-га чедир агаар-бойдустуң байдалы эки турган. Оон харын хар чаапкан, соок база улгаткан. Февраль-март тыы-даа тондур агаар кадырап болур.

Районда төрүүр 28398 хойнуң барык он тос муну оолдапкан. «Сүт-Хөл» совхозтуң Чөс-Булуңда байдал черле эки, мында хураганнар оннакенди. Арткан бригадаларда хойнуң ара салыр, өлүгге төрүүр чоруу бар. Амдыызында «Алдан-Маадыр» биле «Сүт-Хөл» совхозтар 100 хойга оннаштыр 72-74 хураганнарны доруттуруп турар.

Коданнарда хойнуң ара төрүүрүнден аңгыда, хураганнарның аксы кемдиир чоруктар база бар. А чамдык коданнарда кодур, маагмыр хевирлиг аарыглар база илереп турар. Ол дувуренчиг.

Хойнуң эдержилгезинде болгаш тарып боозадыгазында шын эвес чүүлдер барын демдеглевес арга чок. Ону тускай эртемнигдер билгап турза-даа, бо четпестег чыл санында уламчылап турар. Кошкар эдерип каан хойларны тарып боозадып каан деп чүтаа Карл Маркс аттыг совхозтуң хойжуларының хуралынга үнүп турган.

«Сүт-Хөл» совхоз хойжуларын шуптузун аренда кезээнче киирген. Анаа директор П. Кара-Сал кол экономист Б. Моңгуш, зоотехник О. Сарыглар оларның кыымак ажылдааның демдеглээр апаар. Мында малчыннар ниити оруттаны кайыын алырыл, чарыгдалдарын канчаар төлээрил деп чүүлдү эки билир.

«Алдан-Маадыр» биле Карл Маркс аттыг совхозтарда чаа-ла алды-алды өг-бүле аренда керээзинче кирген. Бо аргаже кирип тура, малчыннар мал чемин боттары белеткээр, одаар чүүлге керженни ажыглаар, техниканың арнынга өттын ажыын көөр дээн ышкаш айтырыгларны чугаалажып турар апарган.

Кыштагларда хой оолдаашкыны уламчылап турар. Ниитизи-биле Сүт-Хөл районда мал чеминиң курлавырын чеп ажыглаар болза, кыштаан малды хүр ажырарының аргалары бар болуп турар.

Чаң-оол ОНДАР.

Чаа-Хөлдүң аныяк тараажызы Степан Ховалыгович Ламажык Улуг-Хемде «Найырал» совхозтуң шөлдеринге бедик дүжүттүг өстүрерин күш-ажылчы үүлгүн чылдыпла киирип турар. Ол ам часкы тарылгага белеткел ажылдарынга киржип, улуг күчүлүг тракторларының моторларын септеп турар.

Бо механизатор «ДТ-75» маркалыг тракторнуң он ажыг моторунуң капитал септелгезин кылырынга киришкен. Оон септешкен тракторлары Улуг-Хемниң «Найырал» совхозунуң ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажыглаттынып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХОЖУДААН ХҮНДҮТКЕЛ

1941-1942 чылдарда Кызылга мал-чер намызынга ажылдап турган, акым Соксур-оолдуң бажыңынга турган мен. Ол бажыңга улап каан аңмаар хевирлиг хензиг, чүгле орун мелдеккалдык сыңар ерээлчигешке Иргит Шагдыржап дээр кижи чурттап турган чүве. Ол кижи 1925—1929 чылдарда ТАРЭ ТК-ның Чиңгине секретарынга ажылдап турган. А 1929 чылдан эгелеп ТАРН ТК-ның Чиңгине секретарынга ажылдап турган, аараш, Москвага эмнээ чыткаш келгени ол. Аарыг кижи болган, сегиваэн. Ынчан аревэ кежигүнү мен. Ынчангаш аревэ ТК-ның болгаш намның ТК-ның Чиңгине секретары боон чораан улуг дарганы дыка хүндүлээр турдум. Ону эң-не төлептиг кижи деп билип турган мен. Ол үргүлчүле бижиттиниип орар. Ында «орус-моол» болгаш «моол-орус» сөзүлектер (словарьлар) база ном-на хөй турган. «Чүнү бижип турар силер?»— деп айтырарымга, сактыышкын дээр кижи болган. Шагдыржапка үргүлчү дузам көргүзүп турган мен: суг узуп, ыяш чарып киирип бээр, бажыңының чанында олуртуп алган деңдии чаагай он саңныг помидорларын суггарар мен. Ол дээш иштимде дыка өөрүүр мен. «Бээр бол. Сеглен!»—дээрге буттарым черге дегбес барып чедер.

Шагдыржаптың амыдыралы дыка-ла хиреліг турган. Эрзинден оон чоок төрелдери ында-хаая кээп дузалажып турган. Ол хире улуг ажылга турагаш, зарый бээрге, кижи бодаарга, нам, чазактан дузаламчы көргүзер, оода чадаарда өеделиг бажың бээр ужурлуг.

Бир-ле катап сагыш човааш:

- Силерге дуза көргүзер дугайында улуг даргаларга чугаалаайн, шиме?—дидим.

— Хоржок! Сокса!— дээш, кижиы меңнеп берген. Чүнүң-даа ужуруп билбейн аңгадап, кожүй бердим. Мендеп корткан, сезиинген-даа ышкаш кезе кайгап алган олур. Сактырымга, угааныг арны-биле мээн мезүмну өттүр көрүп-даа орган ышкаш. Оон оожургай берди.

— Бо зарыг мээн тынымны алганы ол-дур. Аарбаан болзумза, шагда-ла чок. Өлген турар ийик мен.

— Чүге?—депкенимни бодум билбейн бардым.

— Таптыг дыңна! Оожурга! Үжен сес чылдың күзүнүнде «контр» дээш Чүрмет-Дажыны, Хемчик-оолду баштадыр бөлүк кижилерни кыра адып каапкан ышкажыгай. Кадык турган болзумза, мен база оларның аразында мен.

— Силер база «контр» силер бе?—деп, барык-ла алгырыпкап боор мен. Корткаш сирилдейнип, тура халыдым. Эжикче дедирленип бар чыдыр мен. Сактырымга, Шагдыржап ам араатан ышкаш апарды.

— Адыр, дыңна! Кортпа! Араатан эвес, кижи-дир мен! «Контр» деп чүве турбаан чүве-дир. Кайда-чүде далай ортузунда Япон-биле кым харылзаа тудупкан деп бодаар сен? Биске херек чок. Моолга безин Японнуң элчини ол чурт-биле кандыг-даа харылзаа турбаан. Ол дээрге нүгүл, хоп-тур! Та чеже кем чок кижилер ол хопка таварышкаш өлүрткен чүве! Мээн дузалаар дугайында даргаларга чугаалаар деп баарыңга, сээң бодунуң камгалаар дээш моңу чугааладым. Оон башка сенээ ону чугаалавас турган мен. Чугаалаваан болзумза, сенээ хомудалдыг сагтыышкын кажан-даа турбас ийик. Аныяк кижи-дир сен. Сээң назынында ол өлүмнүг хоп илерттинер чадавас. Ынчап мээң бо чугаамны шын деп билир сен. Ам мендээ бүзүреве шын. Аравыска болган чугааны кымга-даа, ол херек-чок акынга-даа чугаалава! Бир эвес кым-бир кижиге чугаалапсымза, бодуң «контр» кижи боол өлүртүр сен! Мени база өлүрер. Сенден дилээм— менден сактанма, кортпа! Мээң кээп дузалажып тур.

Ол казанактан канчаар үнгенимни безин билбес мен. Оон соонда ол «контрнуң» казанаанга кирер-даа хөңнүм чок, харын коргар, сактаныр, чиирээр апарган мен.

Сайыдымдан дилеп тургаш, Каа-Хем кожуунче чоруткаш, ам тыныжым ажаан. «Сүт-Хөл херээнге» таварышкаш, партиядан үндүртүп турган Шагдыржап-биле аравыска болган чугааны «кандыг-бир» кижи билип каан боор ийна дээш, дыка коргуп турган мен. «Сүт-Хөл херээ» агара бергенде, партияга катап артып калганымда безин, ол чугааны бөгүнге чедир кымга-даа чугаалаваан мен.

Эрткен чылдың октябрь 25-те үнген «Тываның аныяктары» солуннуң 2-3 арыннарында ажыдыптым. Сүлде-ле бо! Ушкү арында Шагдыржаптың чуруу бо олур. Алгырыпкан болдум. Оон төлептиг, томааныг, угааныг, кем чок арны менче кезе көрүп алган олур.

Солунда бижээн чүүлдү номчуп эгеледим. Шагдыржаптың мурнунга мелегейим-биле оскунган арын-нүүрүмге харлыккаш, хомудаан ыым боостаамга тырылгаш, пат боорда ол чүүлдү номчуп доостум.

Шагдыржапты партия кежигүнүнге катап тургусса эки деп бодалдыг мен. Оон ынай аревэниң үндезилекчизи болгаш, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары чораан кижини тураскаадып арттырары-биле, оон ады-биле кудумчулар болгаш өске-даа черлер аттарын адаар, төрүттүнген черинге оон тураскаалын тургузар болза дээр сеткилим бо оранда чок.

Бир эвес үстүнде күзээн чүүлдеримниң оода чаңгызы күүседиипе бербес, хожудаан-даа болза, бүгүнныг Шагдыржаптың хүндүлүг ады чон аразынга чурттап чоруур.

Феликс СЕГЛЕНМЕЙ.

Улус ажыл-агыйының хоочуну.

Надежда Константиновна Крупсканың тѳрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болган

Надежда Константиновна Крупсканың ады (1869—1939) бистиң партияның, ажылчын болгаш коммунистиг шимчээшкинниң тѳѳгүзүнге уттундурбас. В. И. Ленинниң кадайы, ениү болгаш соратниги Надежда Константиновна оон могаг-шылаг чок революсчу демиселинге шынчы дузалакчызы чораан. Совет республикага культура революциязының чиилээриниң херээнге, ылангыя улус ѳѳредилгезин үндезилеп тургузарынга, массаларның коммунистиг кижизидилгезинге Крупсканың ажыл-чорудулгазының ужур-дузазы улуг. Шылгараңгай марксист теоретик-педагог совет педагогика эртеминиң хѳгжүлдезинге, совет школаны тургузарынга, улус ѳѳредилге системазын тургузарынга хѳй чүүлдү кылган. Комсомол болгаш пионер шимчээшкинниң баштайгы базымнары оон ады-биле сырый холбаалыг. Крупская — бистиң чуртка болгаш даштыкыга-даа хереэженнер шимчээшкининиң кѳскү ажылдакчызы. Надежда Константиновна ленинчи идеяларның пропагандизи, Владимир Ильичтиң памдарының кайгамчык тарадыкчызы чораан. Талантылыг публицист болгаш организакчы, салым-чаяанныг Н. К. Крупская большевиктиг парлалганы тургузарынга улуг рольду ойнаан. Бодунуң чүүлдеринге чаа амыдыралды тургузарының эң чидиг, эң чугула айтырыгларын ол кѳдүрүп турган.

Надежда Константиновна Крупсканың тѳрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болган оон совет улус калбаа-биле демдеглеп турар. Бистиң республиканың школаларында, ѳѳредилге черлеринде Н. К. Крупсканың башкылал ажылынга тураскааткан номчулгаларны, эртем-практиктиг конференцияларны эрттирип турар.

КОНФЕРЕНЦИЯНЫ ЭРТТИРДИВИС

Уруглар *кижизидилгези* ѳг-бүледе байдалдан дорт хамааржыр

Надежда Константиновна Крупсканың тѳрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болганынга таварыштыр бистиң Хѳндергей ортумак школазының башкылары, кижизидикчилери «Н. К. Крупская болгаш амгы үениң школазы» деп темага конференция эрттирдивис. Бо чугула херекке башкыларның белеткели болгаш хамаарылгазы эки болган. Аңаа он бир башкының болгаш кижизидикчиниң саналдарын сайгарып чугаалаштывыс. Чугаа болза Н. К. Крупсканың ѳѳредиинге үндезилээш, ѳѳредилге-кижизидилге ажылынга эде тургустунуушкунну амгы үениң негелдезинге дүүштүр тургузарының аргаларынче угланган.

Орус дыл болгаш литература башкылары М. А. Кызласова болгаш М. К. Ондар илеткелдеринге Н. К. Крупсканың школага дыл болгаш литература башкылаарының чугулазының дугайында ѳѳредиин чугаалап турган, партия ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң болгаш улус ѳѳредилгезиниң ажылдакчыларының чаа болуп эрткен Бүгү-эвилел съезиниң материалдарында киирип турар гуманизация айтырыынга доктаап, оларның сагыш сеткилин дүвүредип чоруур чүүлдерин чугаалады лар. Школага литература башкылаашкыны ѳзулүг-ла кижизидилге айтырыгларының тѳвүнде турар. Оон башкылаашкынын амыдырал-биле холбаары чугула. Ол башкылар ѳѳреникчилерниң мѳзү-шынар кижизидилгезинге литератураның ролюн кѳдүрериниң оруктарын чугаалааннар. Ѳѳредилгениң кижизидикчи ролюнче кичээнгейни угландырары хүнүң чугула айтырыгларынга хамааржыр.

Башкының ѳѳреникчилер-биле харылзаазы, оларның арын-бүүрүн хүндүлеп, психологиязын хандыр билири, сонуургалын тодарадыры, аңаа дүүштүр ѳѳредилгени организастаары—школага гуманизмни, демократизмни калбартырының оруктарының бирээзи.

Ѳѳреникчилерни күш-ажылга ынак кылдыр кижизидеринге болгаш мѳзү-шынар кижизидилгезинге ниитилелге ажыктыг күш-ажылдың салдарының дугайында Н. К. Крупсканың чогаалдарында негелделерни тыва дыл, литература башкызы Чимистей Белзикейовна Сат болгаш бир класс башкызы Чечек Дүрүм-ооловна Сат илеткээннер. Школага долу бот-орулга-чарылгалыг доктаамал ажылдаар бүдүрүлге бригадазын тургузары, школаның дузалал ажылагыйын сайзырадыры ѳѳреникчилерни күш-ажылга кижизидерниң үндезини болур дээрзин олар сүмелээннер.

Эге класс башкызы Тыртык-Кара Монгушевна Куулар В. И. Ленинниң овур-хевиринге бичии чаштарны каңчаар кижизидерниң дугайында Н. К. Крупсканың чагыгларын чугаалап, бодунуң хѳй чылдар иштинде ажылдап келген дуржулгазындан чижектерни киирип кѳргүскени солун болган.

Пионер, комсомол ажылының болгаш ѳѳреникчилерниң бот-башкарылгазының дугайында чугаа болуп турза-даа, амыдырал-биле холбаа чок, школада бо талазы-биле ажылды экижидеринче угланган боттуг саналдар чок болганы харааданчыг. Бистиң школаның байдалынга бо айтырыгларны хандыр чугаалажыры эргежок чугула. Улуг педагогтуң улус ѳѳредилгезинге хамаарышкан ажылдарын сайгарып турган, школаның суурда хѳй-ниити организациялары, ада-иелер-биле харылзаазының талазы-биле саналдар шуут чок болганы конференцияның ажылының четпес талазы деп бодаар мен. Аңаа школа амыдыралының бүгү талаларын чугаалашкан болза, чогумчалыг турган.

Хѳндергейжилерниң тѳѳгүзүнде, амгы амыдыралында уруглар кижизидилгезинге даянып болгу дег чаагай чаңчылдар, эки үлегер-чижектер кончуг хѳй. Ынчалза-даа бис ону долузу-биле ажыглавайн турар бис. Н. К. Крупсканың ѳг-бүле кижизидилгезинге сүмелерин, ѳѳредиин сагыммышаан, ажы-тѳлүн ол чагыгларга дүүштүр ѳѳредип, кижизидип чоруур ада-иелерни адаары ѳѳрүнчүг-дүр. Ындыглар бисте кончуг хѳй. Оларның ажы-тѳл кижизидеринге онзагай чүүлдери чүдел дээрзин мѳй-чаңгыс чижекке кѳргүзейн. Бот-боттарынга болгаш уругларынга ээлдек-эвилең, найыралдыг, кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр, күш-ажылгыр, бүгү-ле сонуургалы хѳй-ниитиниң ажылынче угланган Херел-оол Дуган-оолович биле Сапый Дартановна Саттарның ѳг-бүлезин адап болур. Олар—беш оолдарының болгаш сес уругларының ада-иези. Саттар чаа-ла бежен хар ажып чоруурлар. Он үш уругларны тѳрээш, азырап, кижизидип деп чүве нарын херек. Ам школада беш кижи ѳѳренип турар. Эң бичези Сайлык ийи класста, улуу Чодураа школаны бо чылын доозар. Оларның уругларының ѳѳредилгези, чуруму доктаамал эки болуп келген. Оон чылдагааны ада-иезиниң амыдыралының эки үлегер-чижээнде дээрзин башкылар эскерип, кѳрүп турарлар.

Ѳске бир чижек. Хунай Донадукович, Одаа Тѳмүртеновна Монгуштар—ийи оолдуг, дѳрт уруглар ада-ие. Кайызы-даа коммунистер бодунуң болгаш чонунга хүндүткелдиг хоочун башкылар. Оларның школа дооскан уруглары, оолдары дээди ѳѳредилге черлеринде ѳѳренип турарлар. Улуг оглу Вадим Монгуш шериглиг дээди школазын дооскаш, бистиң Тѳрээн чуртувустуң ыязы-бүрү булуңнарынга ажылдаан, амгы үеде Эстонияда. Бичии оглу Алик Монгуш ада-иезин салгап, башкы болуфун кузээш, Красноярскиниң пединститудунда ѳѳрени берген. Уруглары эмчи, культура институттарында ѳѳренип турарлар. Дѳмей-ле кодээ школаны доозуп турар хирезинде, оларның ѳѳредилгезиниң ѳске ѳѳрлеринден шыырак болуп турарының чажыдын сонуургадым. Ада-иези уругларын бажынга чаңгыс аай негелделерге чаңчыктырып, хүн чурумун ѳзутаар кичээлдедип, ажылдадып, дыштандырып ѳѳредип алганындан база улуг хамаарылгалыг болду. Оларның уругларынга артык үе шак черле турбас. Уруглар кижизидилгези ѳг-бүледе тургустунган байдалдардан дорт хамааржыр деп Н. К. Крупсканың кылган түңнелдерин бо ийи чижектен кѳрүп болур.

Оолак ДУЛУШ.

Чѳөн-Хемчик район.

Хѳндергей ортумак школада башкы.

СИЛЕРГЕ БАРААЛГАДЫГ

Февраль ай республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хѳгжүм-шии театрынга чаа чогаадыкчы ажылдарның бодараарының айы болганы ѳѳрүнчүг. Кѳрүкчүлер А. Ставицкийниң «Байысаалга» деп ийи кезектиг драмазын болгаш чедингир, байлак программалыг «Балет кежээзин» сеткил ханымыпкын-биле кѳргеннер. Оон ангыда, айның соолгу хүнүнде база бир чаа шиини кѳрүкчүлерге саналдап, оон дугайында чуганы кылыр бис. Ол болза чогаалчы Вл. Серен-оолдуң «Дойлаашкын» деп ийи кезектиг шиизи-дир. Шииниң болуушкуну бо хүннерде бар совхозтуң чайлаанга болуп турар.

Хоочун малчын чораан, дуггуяк хереэжен Олча Опайовна Октуй чаңгыс уруу Агыны ашакка бээриниң бүдүүзүнде орулга киирип ап, акша-тѳгерик чыып алыр сорулга-биле чоок кижилерни чыып эккээр. Аңаа тѳштеп, районнан тѳрелдер, таныштар болгаш совхоз директору безин чедип кээр. Оларны чаңгыс «эртине» олче сорулалап дээрзи кѳргүзүг бүрүзүнде илерээр. Түңнелинде, аныяк кыс Агы амызындан чарлыр. Каңчап? Чүү дээш? Ону чүгле шиини кѳргеш, түңнел үндүрүп, билип ап болур силер.

— Вл. Серен-оолдуң «Дойлаашкын» деп шиизи —амгы эде тургустунуушкун үениң чугаалап турар чогаал. Бистер оон-биле сургаал чорудар сорулга салбайн тур бис. Шүткүп кааш мыкаш үлегерлиг, «онзагай» маадырлар-даа чок шии. Амыдыралда ышкаш, эскертинмес кижилер, оларның бот-боттарынга, ниитилелге хамаарылгаларын сцена дамчыштыр кѳргүзерип оралдашкан бис. Кол сорулгавыс —амыдыралда чамдык талаларын ой-шаанда сагындырып, бодандырары — деп, тургускан режиссѐру И. Лопсан чугаалап турар.

Москвада курунениң театр уран чүүлүнүң А. Луначарскийн аттыг институдунуң чанында Театрның дээди курстарының режиссура салбырын дооскаш келгенинң соонда, Ирина Лопсанның чаа ажылдарының бирээзи — бо шии. Оон мурнуку ажылдары «Анчы-Кара биле Аңгыр-Чечек», «Ак харжыгаш», Н. Логачёв-биле кады кылышкаты «Хаанныг куда», «Иелер шииткели» болгаш ѳске-даа шиилерни кѳрүкчүлер эки билир.

— Бистиң аныяк кѳрүкчүлеривис ынакшылдыг шиилер сонуургаар улус болгай. Чаа шиде ынакшыл бар боор аа? — деп режиссерның ассистентизи Х. Ширин-оолдан айтырдым. Ол мынчаар харыылады:

— Ынакшыл чок чогаал кайын турар. Бо шиде аныяктарның арыг, шынчы ынакшылы, назы дѳгүй берген кижиниң чаагай сеткилдиг, чаптанчыг ынакшылы, чамдык улустуң «ѳежит» ынакшылы безин бар. Ынакшыл-биле элбек шии бо. А мен ажылым айы-биле артистерниң соглеп турар сѳзүнге, дыл-домаанга ынакшыырынче угланыышкынныг ажылдап турар мен.

Театрның сценазында чаа ажылдар, оларны кылган кижилер, ойнаттынган рольдар талазы-биле сонуурган, чоралдарны хайгаарап турарынарны хүндүлүг кѳрүкчүлерге база катап сагындырайн. Силерниң кичээнгейиңерде — чаа шиилер, балеттер болгаш хѳгжүмнүг комедиялар.

Чочкармаа ОНДАР.

Хѳгжүм-шии театрының директорунуң оралакчызы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 27-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 6-7-8 сериялары. (Бразилия). Чапсарда (10.45) — Медээлер. 12.00 — «Дириг амытаннар ораңында». 13.00 — 14.00 — Е. Носов — «Тиилелгениң кызыл хаязы». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50—ССРЭ-ниң улустуң артизи М. Стефюктуң концерти. 16.15 — «Кѳзээниң делгемнери». 16.35 — Уруглар шагы. 17.35 — «Чугаалаксап тур мен». Дүлей уругларны кижизидерниң болгаш чугаага ѳѳредириниң айтырыглары. 18.05— Мультфильм. 18.15—Коньки спорту. Делегей чемпионады. Спринт. 19.00 — «Автопортрет». Экономика болгаш бис. 19.50 — «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45— «Бо аңгы-аңгы арыннар». ССРЭ-ниң улустуң артизи И. В. Ильинский А. П. Чеховтуң рассказтарын номчуур. Фильм-концерт. 22.55— Бѳгүн делегейде. 23.00 — 00.00 — Тео Адам чалап тур. Музыкалыг программа. (ГДР ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Чогаалчы П. П. Ершовтуң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — М. В. Лермонтов. «Бистиң үениң маадыры». 8 класс. 9.05 — Итали дыл. 10.05 — Интерспектр. 10.35; 11.35 — Тѳѳгү. 5 класс. Бурунгу Грецияның театры. 11.05 — Орус чугаа. 12.05 — «Чажыт хоругдаттырган кижи». Уран-чечен фильм. 13.35 — Медээлер. 13.45— РСФСР-ниң алдарлыг артизи Т. Вольская (домра) ойнаар. 14.10 — 14.40— «Инвамарафон». Телефильм. 17.05 — Медээлер. 17.10 — Концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.05 — Барымдаалыг фильм. 18.35 — «Болалдар белдири». Таңды районнан дамчыдылга. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Коньки спорту. Делегей чемпионады. Спринт. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Эртенги почта». 22.15 — 00.25 —Хоккей. НХЛ чемпионады. «Лос-Анджелес-Кингс» — «Калгари Флеймс».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 19.05 —«Сээн кѳрүжүң-биле». Приморьениң телевидение болгаш радиодамчыдылга комитеди. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 28-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 8-9 сериялары. 10.45 — «Ол болган... болган...» 11.00 — Медээлер. 11.10 — 12.10 — Уруглар шагы. 15.30—Медээлер. 15.40 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.50 — «Волгоград» телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 16.00 — Марий АССР-ниң Күрүнениң «Марий-Эл» ыры-танцы ансамблиниң концерти. 16.35 — Казаньга марксистиг бѳлгүмнер үндезилекчизи Н. Е. Федосеевтиң дугайында телеочерк. 17.10— «Черниң уруглары чүнүң дугайында ырлажып турарыл?». Телефеерия. 17.55 — Мультфильм. 18.05 — Телефильм. 18.45—Бѳгүн делегейде. 19.00 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.25 — Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.55 —«Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 21.00 — «Үе». 21.34 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — Чугула объектив. Барымдаалыг фильмниң баштайгы кѳргүзүү. 22.45 — Бѳгүн делегейде. 23.00 — 23.55 — «Дениеп четпес Дягилев» телефильмниң баштайгы кѳргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — И. С. Тургенев. «Проза чогаалында шүлүктер». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Ѳг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 9 класс. Ѳг-бүле харылзааларының үрелгениниң уржуктары. 9.05 — Француз дыл. 10.05— Уэлз чүүлдүн бурунгу турасааалдары. 10.35; 11.35 — Тѳѳгү. 6 класс. Ортаакы чүс чылдарның мануфактуразы. 11.05 — Француз дыл. 12.05 — «Бир катап декабрьда». Уран-чечен телефильм. 13.20 — 13.30— Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Бис, ат салганнар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Чежи». Аныяктарга программа. 19.15 — «Аяя тѳвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. Соңгулдаларга уткуштур. «Тываның оруктары-биле». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Г. Свиридов. «Бичии триптих». 20.25 — Телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Бис, ат салганнар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 23.00 — Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. ЦСКА — «Строитель». 00.40 — 01.15— Бистиң садывыс.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 — Мультфильмнер. 19.05 — Ритмиг гимнастика. 19.35— Телефильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

МАРТ

Среда

МАРТ 1-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары. 10.45 — Медээлер. 10.55 — «Черниң уруглары чүнүң дугайында ырлажып турарлары? 11.40 — 13.10 —«Кинопанорама». 15.30 — Медээлер. 15.45 — Музыка эртинези. Ф. Шопенниң чогаалдарын РСФСР-ниң улустуң артизи В. Мержанов ойнап күүседир (фортепиано). 16.25 — Телефильм. 16.55— Уруглар шагы. 17.55 — Болгар аас чогаал ансамбльдериниң концерти. 18.30 — Мультфильм. 18.45 — Бѳгүн делегейде. 19.00 — Националдар аразында харылзаа: тѳѳгүлүг дуржулга болгаш нарын айтырыглар. 19.45 — Поэзия минуталары. 19.50 — «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер. Херелекчилер камгалалынга хоойлу. 23.05 — Бѳгүн делегейде. 23.20 — 23.45 — Уитни Хьюстонуң концерти. (АКШ).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 10 класс. Херек эмгелели болгаш ЭСМ. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Ѳг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. Ѳг-бүле амыдыралының мѳзү-шынар үндезиннери. 10.35; 11.35 — Физика. 6 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Бис, ат салганнар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 — 13.25 — Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15 —«Бис, ат салганнар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 — «Орус дылды ѳѳренип тур бис». Национал школаларның 2-ги класс ѳѳреникчилеринге телешкола. 18.50— Уругларга фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. Соңгулдаларга уткуштур. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —Оваллондак чок орук шимчээшкини дээш. 20.20— Дж. Вердиниң чогаалдарының концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — 23.05 — «Бис, ат салганнар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 — «Кайсын Кулиев. Черле мээң чаным». Телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 19.05 — «Москвадан ырлакта». Приморьениң телевидение болгаш радиодамчыдылга комитеди. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

МАРТ 2-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 10-11 сериялары. 10.40 — Медээлер. 10.50 — Уруглар шагы. 11.50 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.50 — 14.10— «Ойна, гармонь». 15.25 — Медээлер. 15.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.45 — Фильм-концерт. 16.15 — «Үежиниң портреди». 17.05 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.50 — Ж. Ибер. Концерт. 18.10 —«Сальвадор: тайбың дээш дайын». 18.45— Бѳгүн делегейде. 19.00 — Мультфильм. 19.15 — «Импульс: инициатива, ажылгырлыг чорук, арыг орулга». 20.00 — «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — 00.05 —Нептерегей музыкалыг чаа чүүлдери. Итали ыры конкуруу «Сан-Ремо-89». Чапсарда (22.40) — Бѳгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — А. И. Куприниң чогаадыкчы ажылының дугайында эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Биология. 10 класс. Генетика деп чүл? 9.05 — Испан дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Кижиниң тывылганы. 10.35; 11.35 — Л. Н. Толстой. «Дайын болгаш тайбың». 9 класс. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Бис, ат салганнар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 — 13.25 — Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15—Иллюзион. «Большевиктер чуртунга мистер Вестиң кайгамчыктыг ужуралдары». Уран-чечен фильм. 18.25 — Фестиваль экраны. Аныяктар программаларының 8-ки бүгү-эвилел фестивалының лауреат программалары. «Бодуңуң кузели-биле».

КЫЗЫЛДАН

18.55 — «Шынаам». Тыва улустуң тоолу «Ачытты Кежер-Мерген». 19.15 — «Аяя тѳвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. Соңгулдаларга уткуштур. 19.30 — Медээлер. 19.50 — Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Делегатскаяда музей». Италиядан Россияже аян-чорук. 20.45 — Улусчу аялгалар. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — Иллюзион. «Большевиктер чуртунга мистер Вестиң кайгамчык ужуралдары». Уран-чечен фильм. 23.00 — 00.45 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Арис» (Греция).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 — Бистиң студияда Д. Башкиров. 19.15 — «Вулканнар чуртунче чогаан кѳгебута соонда». 19.35 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Ц. Татишвили база Грузин ССР-ниң улустуң артизи Н. Андгуладзе ырлаарлар. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

МАРТ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 11-12 сериялары. 10.40 — Медээлер. 10.50— А. Глазунов. Симфония № 8. 11.35 — Кижи. Чер. Октаргай. 12.35 — 13.35 — Барымдаалыг фильм. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Соңгу чүктүң тоянчылары». Уран-чечен фильм. 17.05 — «Овур-хевир». Үстүкү класс ѳѳреникчилеринге литературжу оюн. 18.20 — «Марокконуң аялгалары». 18.45—Бѳгүн делегейде. 19.00 — Философия дугайында беседалар. Бүгү кижи тѳрелгетениниң үнелиг чүүлдери. 19.45 — Поэзия минуталары. Д. Кугультинов. 19.50 — «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Ол болган... болган...» 22.00 — «Уаза-бодал». 23.30 — 00.10 — Улуг кижилерге мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — География. 8 класс. Мурнуу-Чѳөн экономиктиг зона. 9.05 — Англи дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Физика. Полупроводниктерниң ажыглалы. 10.35; 11.35—Бисти долгандыр турар бойдус. 1 класс. Бистиң аваларывыс. 10.05 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 — Англи дыл. 11.55 — «Большевиктер чуртунга мистер Вестиң кайгамчыктыг ужуралдары». Уран-чечен фильм. 13.05 — 13.15 — Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15 — Концерт. Югославиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.45 — Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониктиг оркестриниң концерти. 19.20 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. 19.45 —Медээлер. 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Ырлавайн барып шыдавас мен». Очерк-концерт. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.35 —Ѳңнүктер экраны. «Малтицаның кем-буруузу». 23.05 —01.05 — Спортчу программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 — Ѳске уран чүүлзазы аныяктарның бүгү-эвилел делгелгезинге хамаарыштыр бодалдар. 19.30 — Ритмиг гимнастика. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

МАРТ 4-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— Ѳг-бүле академиязы. 9.00 — Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 10.05 — «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 11.05 — Бүгү-эвилел комчулга конференциязы. «Литературная газета» солунунуң редколлегиязы болгаш авторлары-биле ужуражылышкын. 12.20 — Булактар. 12.50 — «Социализм чурттарында». 13.20 — Барымдаалыг фильмниң баштайгы кѳргүзүү. 14.30 —Бѳгүн делегейде. 14.45 — «Чуртта. Чер». Экология болгаш мѳзү-шынар. 15.45— «Биске тайбың херек». Даштыкы студентилерниң уран-чүүл чогаадылга фестивалының түңнел концерти. 17.35 — «Баштактаның база алыс шыны-биле». Шоодуглуг дамчыдылга. 18.05 — Делегей программазы: «Улоф Пальме: портретке штрихтер, ѳлүрүүшкүнүнүң истелгези». «Фермерже Америка — билириңис болгаш билбезиңис». 19.05 — Ѳг-бүле экраны. «Янзы-бүрү салым-чолдар». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Чиңик атлетика. Делегей чемпионады. 22.20—23.55 — «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Кѳдээден дамчыдылга». 9.20 — «Чылдар. Салгалдар. Ырлар». Музыкалыг дамчыдылга. 10.00 — Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Кооперацияның ээп келгени». 10.20 — «Шыназ кезий казак аъттыг халдып бар чораан». Уран-чечен фильм. 11.50 — «Бельгияга ужуражылышкыннар». Аныяктар программазы. 13.05 — Уругларга фильм. «Корабль шагының чажыды». 14.15 — «Алла Шелестиң тапшызы». 15.00 — Мультфильмнер. 15.30 — «Манавааннар, бодаваанар-даа». Уран-чечен фильм. 16.50 — Телефильм. 17.50 — «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.35 — Музыка телеабонементизи. «Москва залдарында даштыкы күүседикчилер». Мюнхенниң симфониялыг оркестри. 19.20 — РСФСР хоорайларының телестудиялары. Ленинград телестудиязының программазы. «Соңгу чүк чагаалары». 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Спидвей. Делегей чемпионады. 21.00 — «Үе». 21.35 — 00.15 — Чурт театрлары кѳргүзүп тур. Киноромованның куруэниң О. Абелян аттыг шии театрының фильм-шиизи. «Ричард 2». В. Шекспириң шиизин ѳзугаар.

Воскресенье

МАРТ 5-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 8.45 — «Спортлото» тиражы. 9.00 — «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!» 11.00 — «Эртенги почта». 11.30 — «Делегейниң десктидир». Альманах. 12.30 — Тоол аалдап келген. «Кижи, дүгүй болгаш чинара дугайында тоол». Уран-чечен фильм. «Улунуң куу». Мультфильм. 13.20 — «Дириг кижилерниң чагаалары» телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 14.10 — «Музыкалыг киоск». 14.40 — «Ажык эжиктер хүнү. 15.40 — Киноафиша. 16.40 — «Колобоктар истелгени чорудуп турар». Мультфильм. 1-3 сериялары. 17.00 — Кѳдээден дамчыдылга». 18.00 — Делегей панорамазы». 18.45 — «Кѳрүкчүлер чок концерт». 19.15 — Мультфильм. 19.55 — «Чалча кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Экии, доктор!» 21.50 — Австрияда музыкалыг дамчыдылга. 23.35 — Чиңик атлетика. Делегей чемпионады. 00.00—00.10—Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — «Малтицаның кем-буруузу». Уран-чечен фильм. 9.35 — Концерт. 10.00 — Дагестан АССР-ниң Күртелерадиозу. Дагестанның программазы. 10.45 — «Экранда—01 албан чери». 11.20 — «Ретро». Улуг кижилерге дамчыдылга. 12.20 — Делегей конкурстарының лауреады С. Стадлерниң концерти (скрипка). 13.10 —«Москва—Вашингтон». Футурологтар ужуражылышкыны. 14.05 — «Меня кым буянныг диди?». «Доломит» деп бүдүрүлге каттыжылышкынының чиңгине директору М. Я. Чуманинаның дугайында. 14.45 —Телефильм. 14.55 — «Уттундурбас музыкалыг кежээлер». Л. Бетховен. Симфония № 1. 15.20 — Чиңик атлетика. Делегей чемпионады. 16.20 — «Юрмала-88» бүгү-эвилел конкурузунуң лауреады Эрих Кригерниң концерти. 16.45 — ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерни чалап тур. 18.30— ССРЭ-ниң улустуң башкызы Латвия ССР-ниң № 52 ОПТУ-нуң директору Э. В. Киде-биле Останкинонуң концерт студиязынга ужуражылышкын. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20—Спидвей. Делегей чемпионады. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Экии, доктор!». 21.50 — Эвилелдешкен республикалар телестудияларының фильмнери. «Ыяш путка». Уран-чечен фильм. («Молдова-фильм»). 23.05— 00.00 — ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерни чалап тур.

УДУРТУКЧУЛАР БОЛГАШ ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Хоорайлар-биле телефон дамчыштыр чугаалашканы дээш санажылганы саналга тѳлүүнүң аппаратуразы-биле кылып эгелээп болганда 07 дамчыштыр чагыгларны март 1-ден эгелеп агар санының дугаары база пароль чокка хүлээп эгелээр. Чүгле чугаалажып турар телефонуң дугаарын айтыр.

Квартира телефону-биле хоорайлар аразынга чугаалашканының ѳѳлезиниң чүгде кредиттеп тѳлээр.

Телефон-биле чугаалажылышкыннарының эртен-хѳлезиниң түңнээн квитанциязы айда ийи удаа чорудар, ында кѳрдүнген түңнү 5 хонук хүүседа тѳлээр.

Телефон хѳлезиниң ол хүүседа тѳлеттинмейн баар болза, телефонну үзүп каптар.

Тыва АССР-ниң театр ажылдакчыларының эвилели 1989 чылдың март 11-де хѳгжүм-шии театрының фойезинге «Чогаадыкчы ажыл» деп клубтуң кичээлин эрттирер. Кичээлдиң ажылынга профессионал болгаш бот-тывынгыр чурукчулар, скульпторлар болгаш даш чонукчулары киржир. Чогаадыкчы чугаалажылышкынга киржир күзелдиг бүгү кижилерни чалап тур.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң концерт залынга февраль 28-те 18 шак 30 минутада ССРЭ-ниң улустуң артизи Алексей Боктаевич Чыргал-оол-биле ужуражылышкын болурун Тыва АССР-ниң музыка ниитилели болгаш уран чүүл училищези чарлап тур.

Программада: А. Б. Чыргал-оолдуң чогаалдарындан концерт. Композитор-биле ужуражылышкын.

Кино

ФЕВРАЛЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Одиночка» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Маленькая Вера» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Галопом счастья» 12.00, «Румба» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ловушка для кошек» 10.00, «Осознание» 11.40, 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Саффи» 13.00, «Парама» 15.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 15» 9.00, «На златом крыльце сидели» 10.30, 12.00, «Граф Монте-Кристо» 13.30, «Игла» 17.00, «Блашв Мари» 18.40, «Холодное лето 53-его...» 21.20 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫН»

Редактор — 3-43-34; оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-03;
партийжы амыдырал килдизи— 3-36-82; 2-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
пропаганда килдизи — 3-34-57; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; культура килдизи— 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-30;
очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн баргаанда — 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аназы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 248. ТС—00255.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. февраль 28 вторник № 50 (13950)
1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

ҮШ-МУҢЧУ СААНЧЫ

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Кок-Тей» совхозтуң сут-бараан фермазының аныяк саанчызы Донгак Сесенмаа мурнунда чылдарда солуннуг саанчы болуп ажылдап турган.

Эрткен чылда ол чээрби хире инекти саарын хүлээнип алган. Шалыпчы ажылдап, бедиткен социалистиг хүлээлгелерин күүседир дугайында ажыл-агыйның сорулга ону соруп киирген. Чыл төнчүзүнге чедир ол үш муң килограмм сүттү бир инекке онаажтыр саап алгаш, «Үш-муңчу» саанчыларның одуруунче кирген.

Ферманың хоочун саанчызы Нина Серендиковна Чадамба ону инектерни чемгерип, ажаап тургаш, элбек сүттү саап алырынга өөреткен. Комсомолчу саанчы бо чылда база үш муңдан кудук эвес литр сүттү саап алырын хүлээнген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МОСКВАДА КЫЛЫП ЭГЕЛЭЭН

Тыва хөгжүм херекселдериниң массалыг-биле бүдүрер дугайында республика солуннарының арыннарынга парлап, диспутту чорудуп турганы узамдыкан, а Москвада хөгжүм херекселдериниң бүдүрүлгезиниң эртем-шинчилел институдунуң салбырларының бирээзинде тыва бызаанчыны, игилди, доппулуурну бүдүрүп киирипкен.

Хылдыг хөгжүмнер лабораториязының эргелекчизи Анатолий Матвеевич Кудрявцев Тываның эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары С. И. Бадыраа биле С. А. Баирге мынча дээн:

— Тыва хөгжүм херекселдерин баш удур өөренир талазы-биле элээн хөй ажылдарны кылып чоруттувус. Эртем ажылдакчылары М. В. Гриднев, Л. П. Галибина Тывага сургакчылап, хөгжүм херекселдери кылыр мастерлер, тыва эртемденнер-биле ужуражып, ук херекселдерниң майык-хевирин дужуруп чуруп, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле керээни чарган. Сурагдыг мастерлер О. Маржымаалдың, Х. Идамчаптың, К. Балганның болгаш өскелерниң-даа кылган хөгжүм херекселдерниң тургузуун өөренип көрдүвүс.

Коллективтиң кылып бүдүргени Бүгү-делегей конкурстарынга улуг үнелелди алган скрипка, домра, гитара болгаш өске-даа хөгжүм херекселдери лабораторияда делгээн. Тыва чадаганны массалыг бүдүрүлгеже дужаапкан. Оларның аразында бичии уруглар ойнаар чадаганнар база бар.

Сергей УРАН-САП.

МЕДЭЭЛЕР

УЖУРАЖЫЛГА ЭРТКЕН

Американың Каттышкан Штаттарының Лос-Анджелес хоорайынга болуп эрткен «Европа, Азияның көшкүн улустары» деп делгелгеге база «Экология болгаш культурлер» деп симпозиумга ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының делегациязы кирипкеш келген.

Оон ажылынга бистиң чаңгыс чер чурттуувус Тываның ТДЛТЭШИ-ниң директору, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын база киржип чораан.

ТДЛТЭШИ-ниң залынга эртем ажылдакчылары, чогаалчылар болгаш өске-даа кижилер-биле Юрий Лудужапович Аранчын ужуражылга эрттирген. Анаа ол көшкүн улустарның делгелгезинден көрген чүүлдерин, амыдыралының болгаш культуразының, чаңчылдарының дугайында таныштырбышаан, Американың хоорайларының, оон чурттакчыларының дугайында солун чугааны кылган. Ужуражылганың киржикчилери Тываның төөгүзүнүң дугайында Америкага парлаттынган каталогту, номнар, солуннар, журналдар болгаш аңгы-аңгы хемчээлге парлаан чуруктарны сонуургааннар.

Вячеслав МОНГУШ.

АЖЫЛ-БИЛЕ КАРЫШПАС

«Эрбек» совхозтуң малчыннары Алексей Кара-Салович биле Галина Даваевна Сарыглардарның кодамында байдал экии. Олар дузалакчызы Чечек Оюн-биле 370 хойну кадарып, ажаап турар. Амгы үеде 340 хой оолдапкан. Хурагаларында хорамча чок. Өг-бүле керээзи ёзугаар бо малчыннар 1989 чылда 100 хойдан 88 хураганы алыр, бир хойдан 2,8 килограмм дүктү кыргыыр, 15 тонна ситевин белеткээр, 10 тонна одекти болуп алыр планныг.

Хоочун малчыннарның кодапында кыштаглаашкын органиазастыг эртип турар. Олар ам кыжын камнап алган одарларында хойн кадарып эгелээн. Боларның бир хомудалы — кажаазы эргижирээн, чылдың-на кылын бээр боор ваап келген, мынчаге чедир сураг.

Ниитизи-биле Эрбектиң 21 кодаанарында эрткен чылда база бо чылдың эгезинде электри чырыын киирген. Манаа совхоз директору А. Монгуш улуг үлүүн киирген.

Макар БЮРБЮ.
Эрбек суур.

КОСМОСТАН МЕДЭЭ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП, (СЭТА). «Мир» комплекстиң экипажы космонавтылар Александр Волков, Сергей Крикалев, Валерий Поляков космос делгемиңде ужудуушкунун үргүлчүлеп турар.

Олар эртем-шинчилел ажылдарын айыттынган программа ёзугаар боттандырып турарлар. Чурттуң янзы-бүрү черлериниң бойдус байдалының дугайында хөй шинчилелдерни кылган. Чижээлээрге, Украинаның, Кара эвес хераүниүт төп зонаның, Поволжьениң, Ортаа Азия республикаларының девискээрлерин космостан тодаргайы-биле шинчилээн. Ол черлерде куаү тарыыр тараа культураларының өзүмнериниң кандыг янзылыг боор турарының дугайында медээлерни космонавтылар Черже дамчыдып берген.

Космонавтылар боттарының чүрек-дамыр органнарының кандыг янзылыг боор турарын база шинчилеп көргеннер. Орбита станциязындан кээп турар медээлерден алырга, оларның кадыының байдалы эки.

Төрээн чуртувуста

ЕРЕВАН. Эрткен суббота-да түс чериң шагы-биле 12 шак турда Армениянын атомнуг электростанциязының ажылын соксадыр дугайында команда бердинген. Атом күжү-биле ажылдаар ол станцияның бирги блогунуң реакторунуң ажылдаарын чоорту өжүрүп эгелээн. Арменияга чер шимчээшкиниң болганының соонда ол девискээрге атомнуг станция турары айыылдыг деп санааш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ук станцияның ажылын соксадыр дугайында хүлээп алган доктаалын ёзугаар АЭС-тиң ажылдаарын соксадып эгелээн.

Бо станцияның орнунга газ күжү-биле ажылдаар станцияны кылырын доктаалда көрген.

КИШИНЕВ. Молдав ССР-ниң Н. К. Крупская аттыг күрүне библиотеказында В. И. Ленинниң ажыл амыдыралының дугайында парлаан чүүлдерни чыып көргүскен делгелге ажыттынган. Ында эң баштай парлаттынып үнген ховар номнарны делгээн. Чижээлээрге, «РСДРП-ниң төөгүзүнден арынназ» деп кыска чугаа дү 1917 чылдың майда «Солдатская правда» солун чажыт байдалга парлап үндүрген. Анаа эзилгелерин В. И. Ленин боду кылган.

Делгелгени Н. К. Крупскаяның төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга турасканып ажыткан.

МОСКВА. ССРЭ-ниң Адвокаттар эвилелиниң тургузукчу съездизи февраль 25-те чурттуң найысылалынга болуп эрткен. Съездиниң киржикчилери эвилелдиң уставын хүлээп алган. Чаа тургустунган эвилелдиң кол сорулгазы болза, эрге-хоойлу нормаларын ажылдап кылырынга болгаш ону пропагандалаарынга адвокаттарның киржилгезин хандырары, совет ниитилелдиң амыдыралынга оларның ролюн бедидери болур деп уставта айыткан.

(СЭТА).

Делегей медээлери

УЛАН-БАТОР. Моолдуң улам ыңайгы экономиктиг хөгжүлдезин ЭДЧ кежигуннериниң чурттар-биле кады ажылдажылгазының үндезинниинге тургустунар ужурлуг деп республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, ЭДЧ-де Моолдуң доктаамал төлээлекчизи М. Пэлчэ «Новости Монголии» солунга берген интервьюзунга медеглээн.

ЭДЧ кежигүнү чурттарның кады ажылдажылгазының үре-түңнелдиг болуп турары билдингир деп, ол демдеглээн.

ПЕКИН. Азия чурттарында аян-чорук кылып чорупп турар америк президент Джордж Буш Кыдатта чеде берген. ККП ТК-ның Чиңгине секретары Чжао Цзыян-биле ол ужурашкан. Ийи тала бот-боттарының эрге-ажыктарынга хамаарышкан делегей айтырыгларының талазы-биле санал-онал солчулгазын кылган деп, даштыкы парлалге бижип турар. Кыдат-америк найыралчы кады ажылдажылганы улам ыңай хөгжүдерин болгаш калбартырынга ийи тала чүткүлү илереттинген.

ДЕЛИ. КНО-нуң Чиңгине секретары Перес де Куэльяр Индияның найысылалында албанның аян-чоруун кылып турар. Делегей амыдыралының чугула айтырыгларының, ылангыя Афганистанны долгандыр боор турар болуушкуннарының дугайында чугаалажыышкыннарны ол индий удуртукчулар-биле кылып турар.

Бо аян-чоруктуң үезинде Перу аттыг «Делегей айтырыгларынга бот-боттарын билчири» деп шаңналды Чиңгине секретарьга тыссыр.

ВЕНА. Австрияның найысылалының ажыл болгаш чурттаар чер чок кижилери удурланышкыны чыскаалын эрттирген. Олар ажыл болгаш чурттаар чер-биле хандырарын негээн лозуңнарны холдарында туткулап алган, хоорайның улуг-улуг кудумчуларында хүнзедир олуруп турарлар.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Пленумунга уткуштур

КУРЛАВЫРЛАР КАЙДАЛ?

Бистер, эң ылаңгыя колээ ажыл-ишчилер, СЭКП ТК-ның ам март айда болур Пленумун аажок-ла манап турар бис. Анаа аграр айтырыын чугаалажыр болгай. Пленум колээ ажыл-агый ам моон соңгаар кандыг угланыышкынныг хөгжүүрүл дээр дугайында шын болгаш бузурелдиг оруукту айтыр ужурлуг деп билип турар мен.

Колээ ажыл-агыйда бистиң чедир шиитпирлевейн турар бир кол айтырыывыс болза курлавырлар база катап курлавырлар.

Бо чылдың январь 28-те «Шын» солунга Донгуп Ооржактың «Черле шиитпирлезе чүл?» деп чүүлүнде көдүрген айтырыгларны бүрүнү-биле деткиир кижи-дир мен. Шынап-ла, аъш-чемниң ковудедир дээш чуртта улуг ажыл чорут турда, бистиң республиканың чамдык совхозтары аъш-чем курлавырлаарын ажыглавайн, кончуг ажыл-агыйжы эвес чоруувусту көргүзүп турарывысты чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Чүү-даа чүвеге фактыларымдаа херек. Ону көргүзейн: бистиң «Торгалыг» совхоз (мурнунда колхоз) тургустунганындан бээр 50 чыл боор тур. Ажыл-агыйны бүт кырынга ылап тургузуп алырынга четчир үе-дир. Колхоз турар үеде кижи бүрүзү черге, мал-маганга, эт-сепке аажок хумагалыг турган. Оон уламындан чыл санында ажыл-агый орулгалыг туруу. Амгы малывысты улуг назылыг кижилер утпаан. Ылангыя тевени хөйү-биле өстүрүп, оон хөй орулганы ап турганын сактыыр мен. Ол мал алырынга чарыгдал чүгле тевежилерниң шалыны.

Амгы үеде совхозтуң Чаа-Суур салбырында ферма 100 ажыг инекти саап турар. Ында ажылды көөрге, шуут чегенчиг-дир.

Депшилгелиг аргаларны шуут ажыглавайн турар. Инектерниң эътин, сүткүр чоруун бедидери-биле чыл санында-ла симменталь уксаалыг бугаларны, кыс хунажыннарны-даа садып эккеп-ле турар. Чогуун уксааның акижээни-даа билдинмес. Олар харын чоорту «эстип», орнаттының каар-ла-дыр. Чайгы үеде хүн бүрүде 400–500 килограмм сүттү саап ап, өреме кылып турар. Оон соонда оон кайнаар барып турары билдинмес. Ынча хөй сүттү бызаа база ишпейн турар. Кижи бодаарга, ынча сүттен ак чем, хойтпак кылгаш, ону үрүглап, эмнелге албан черлеринге садып, ажыктыг кылдыр ажыглаза чүл? Хойтпак кылырда кандыг-даа берге чүве чок болгай. Чок болза хаван фермазын тургускаш, сүттүң чамдыызын (тырткаын) анаа ажыглаза.

Бистер, Торгалыгның улузу, ындыг бир курлавырлыг бис. Ийиде, совхозта саар 200 ажыг белиг бис. Оларны керээ ёзугаар улуска сагдырар, оон хымыс кылыр, чонга садар болза, кайы хире ажыктыгыл? Ону саарда ылап-ла суур чоогунга эвес, чайын болза тайгага органиазастап болур.

Үште, сарлык мал бисте 1000 ажып турар. Шаанда «Кызыл тук» совхозка сарлык фермазы турган, районнуң садар сүдүнүң хөй кезиин дужаап турганын утпаан мен. Сарлыктың сүдү арай элээн-даа болза, үскүр инектиниңден 2–3 катап артык болуру билдингир. Ам бо хөй сарлывыстың оода чааштарын өөредип саар болза, хөй тонна сүттү немей саап ап болур. Чүгле өг-бүле улустар-биле керээ чарар херек. Школачыларны-даа органиазастап болгай. Совхоз сүт планын күүседип чадап, чондан саттынып, хөй каражага таваржып турар.

Дөртте, аъш-чем кылыр, тудуг-септелге чорудар, алгы-кеш эттээр дээн ышкаш кооперативтерни хөйү-биле ындамында ажыдып турарын солуннардан номчуур-дур бис. Ол ажыл күрүнеге, чонга-даа ажыктыг. А бисте, Торгалыгда, кооператив чок. Ол хиреле ажыл чок кижилер хөй. Колхоз турда чайын 100 муң хире түүйбүну бүдүрүп кылып турду. Ол ышкаш четчир сапыныг чугайны өрттедип, садып турдувус, манза-биле тудуглаарны бүрүн хандырып турду. Ам түс черниң чиик өртектиг материалын чүге ажыглавас бис. Пилорама бар-даа болза, дилер чудук чок даш ораа ажылдавас-тыр. Бо ажылды кооператив органиазастааш, азы аренда керээзи-биле кылып болур. Хөлүн эрттир-ле азырадып чаңчыгып каан-дыр бис.

Бисте ажыглавайн турар иштики курлавырлар дугайында бодалым ындыг. Оон аңгыда мени дүвүредип чорууру мындыг айтырыглар бар: кооперативтерге болгаш өг-бүле, аренда керээлиг улустарга аът азы хол-биле сиген кезер машиналарны, Т-25 маркалыг бичежек тракторларны хөйү-биле чагыдып, садары чугула. База бир бодалым чүл дээрге совхозтар чондан эът, дүк, сүт садып ап турагаш, боттарының планын күүседир болгай. Мону эде көрзе чүл деп саналдыг мен. Ол чорук сөөлгү чылдарда шуут-ла массалыг апарган. Мен бодаарымга, мында четпес ийи тала бар. Совхозтарның удуртукчулары, бригадирлер күрүне планының күүселдези дээш боттары ажылды органиазаставайн, чондан садып-ла алгай дээр хөөн-биле бот-тарыысалгазы көшкен турар. Совхозка берген план база боттуг эвес, саазын кырында апаар. Ийи чүүлүнде, социалистиг бүдүрүлге долу бот-орулга-чарылганың принципи-биле ажылдавас болур. Ынчангаш чондан продукция садып алырда, кайда таарымчалыгыл көрүп турагаш, белеткел контораларынга, семиртилге совхозтарынга, олар чок таварылгада, анаа совхозтарга моониээш, оон сан-учётун шуут түрейлап. совхозтуң-биле холушурбазын. Немелде телевизин совхозтарга телевезин саналдаар мен. Контрактация-биле чондан аныяк малы садып алыр чурумну черле арттырар харын. Улустан артыкшылдыг мал садып алгаш, оон-биле күрүне планын күүседип деп чүве совхозтарга таарышпас херек деп бодаар мен. Иштики курлавырларны ажыглаарынга шаптыктыг бир чылдагаан ол.

Донгак СЮНДЮП.
Экономист.
Өвүр район.

Эвээш чарыгдал, хөй орулга дээш

ӨШКҮ БИЛЕ САРЛЫК: ОРУЛГАЛЫГ БЕ?

Барыын-Хемчик районнуң совхозтарында мал ажылын сайгарып көөрге, эвээш чарыгдалдыг болгаш хөй орулгалыг адырлар—сарлык биле өшкү ажылы болуп турар. Эрткен чылын районнуң ажыл-агыйлары өшкү дүгүнден 1 милл. рубль орулганы алганнар.

Бир-тээ, совхозтар бот-орулга-чарылгаже киргенде, кандыг малды азырап ажыктыгыл деп чүүлдү санай бергеннер. Өшкүнүң дүгү хойнуундан 5 катап улуг өртектиг. Бо ийи малды азыраарга чарыгдал эвээш үнер. Ол хиреде-ле хой биле инекти өстүреринге, оларның ажаалдагайгаазалынче район улуг сагыш салгаш туруп берген. Оон уламындап сарлык биле өшкү кадарчыларының ажылын хынавас, оларны харын «ийиги чергениң» кылдыр санап чорааннар бар. Мону чүнүң-биле бадыткап болур силер деп айтырыг тургустунуп келир чадавас.

«Дөң-Терезин» совхоз 1987 чылда 100 өшкүден-не 44 анайны алган, а эрткен чылда 43 анай болган. «Барлыктың» көргүзүү оон дээредевес —54 анай.

А шекпээрниктер өшкүден орулга албайн турар кара чаңгыс ажыл-агый ол. «Хемчик» совхозтуң 438 саның чаңгыс кодан өшкүзү өспестээн, харын эвээжеп турар апарганы элдептиг. Өшкү оранды черлер Эрги-Барлыктың девискээринде-ле болгай.

Районда өшкүнүң баш саны чүге өспейн турарыл? Ниити өшкүде төрүүрлериниң дензигүүрү 42 хуу, а зоотехниктиг норма ёзугаар 55 хуузу төрүүр турар ужурлуг.

Барыын-Хемчик районнуң совхозтарында өшкү колдуу-да-ла апрель айда төрүүр. Ынчан өшкү кадарчылары чаагга кээр, а кажаалар соок. Чаш анайларны соокка алзып, хорап турарының бир кол чылдагааны ол эвес бе? Малчыннар чүге чазаглап турарыл? Оът-сиген харын баксыраар. Олар солуур чер-ле харын. Эрте көшпес деп малчыннардан айтырарга, кыштаглар биле чазаглар аразында хемнерниң суу бадып чайындылап, дош чаактап каар, көвүрүг чок хемнерни чүгле дош арлыгга кежип болур —оон башка хоржок дээр. Мында ийи аңгы айтырыг тургустунуп кээр: бирээде, чазаглар кажаалар кээрде көвүрүглер тудар, а ийиде, чазагларда кажаа-хораны баш бурунгаар чылыглаар.

База бир чылдагаан бар. Зооветспециалистерниң отчёт-учётту көшкаткамындан өшкү кадарчыларының харысалгазы илдеп-ле кудулаап. Анаа бадыткап кылдыр «Дөң-Терезин» совхозта Михаил Сарыгларны, Сергей Монгушту, Кудус-оол Ооржакты адап болур. Бо ажыл-агыйда сөөлгү ийи чылда өшкү кадарчыларының барык шуптузун солаан-даа болза, байдал мурнукузундан дээредевээн.

Үстүнде фактылардан алгаш көөрге, өшкүже көрүнмес болза хоржок. Чүгле совхозтар боттары эвес, харын АҮК-тун специалистери бир түңнелден үндүрзүн. Ол хире ажыктыг, эвээш чарыгдалдыг, хөй орулга алыр малды мынчалдыр, амгы байдалда ышкаш ажаап, азырап турарга чүү бүдерил?

Ийиги айтырыг — сарлык дугайы. Районда мыйыстыг бода малдың 74 хуузу сарлык. Ынчангаш эът планының чартыындан хөйүн сарлыктап кирер. Мында чүгле районнуң эвес, харын удуртур төп органнарның бурууы база бар. Чүге ынча дээрге ол дээрге сарлык ыьжинге таңгыс зай стандарт чок, семис-даа сарлыкты садарынга кудуу сорт-биле хүлээп алыр. Бо айтырыгны республиканың удуртур органнары төп черлерни мурнунга шыңгыы салыр үе келген.

Районнуң ажыл-агыйларының дуңаап турар сарлыының денин чиик. Бо ийи чылдагаан-биле сарлыктан алза чогуур орулганы чедир албайн келген.

Сарлыкты талыгырда черлер — Соңгу Кавказ безин Тывадан кээп садып ап турарының чылдагаанын бодап керээлиннер даап. Орулгазы улуг боорга ындыг. А бистер шаг-төөгүдеп бээр азырап келген бо ажыктыг малывысты ам канчап турар-дыр бис? «Барлык» совхозта бо хүнде 1236 сарлык бар. Ол адыр бичии-ле өзүлделиг. Төрүүр сарлыкта 6 буга бар. Оларны солувайн турар. Ынчангаш бызаа алыры эвээжеп, оон пынары кудулап турары кымга-даа чажыт эвес, ону биле тура-ла, зооветспециалистер база ажыл-агыйларның удуртукчулары-даа дээштиг хемчег албайн, сеткил дүвүревейн турарын кижи кайгаар. Бот-акшалалпышкын үезинде чүге черле хамык чүүлдү санап, сайгарып көрбес чүвел? Орулганы кайнып, канчалдыр киирип алырын бодаар. Санаар ужурлуг улус совхозтарда хөй-дүр: бригадир, зоотехник, мал эмчизи, зоотехник-селекционер бар-дыр. Мал ажылын холда туткан, ону командылап олурар улус бо ышкажыл. Чүге черле олар тывыыр-сагыыгыр чорууин илеререпейн турар. Бир эвес сарлык бугаларын ыраккы районнардан барып садып алыр болза, айтырыг өске. А бисте дээрге «Барлык», «Дөң-Терезин», «Шекпээр»-даа совхозтарының девискээри кожа-кожа. Мал солуп алырда чарыгдал-даа үнмес.

А сарлыкчыларның ажылдап, чурттаарынга кандыг сагыш салып келген бис? Шуут каракка чаржынчыг деп болур. «Барлыктың» сарлыын 13 өг-бүле кадарып турар. Оларның аразында ийи өг-бүле бажыңныг, чаңгыс-ла чунар бажыңныг. Ынча малчынга чаңгыс-ла чунар-бажын барын бодап көрээлиннер. Сарлыкчылар тас ховуларда эвес, а тайгада, аргалар чавыында чурттап, ажылдап чоруурлар. Ылап чок деп чылдагаап турбас. 1988 чылда Барлыктың сарлык кадарчылары 3 тонна суланы, эвээш-ле тараа кудурууп, дүс алган. Чарыгдалы олдур. 100 сарлыктан 51 бызааны хоруктурган. Кадыгшнориниң бойдусутуг Моңгун-Тайганың чамдык малчыннары 100 сарлыктан 100 бызааны безин аптар-дыр. А барыын-хемчиктер чүнүң-биле кожаларындан хорайтааны ол?

«Шекпээр» совхозта байдалды ап көрээли: мында 2834 сарлык бар, оон 700-ү төрүүр. Сөөлгү үш чылда 762 сарлыкты чидирген ийикпе, эътке херевлээн. Бо ажыл-агыйда Байкан-оол Моңгуш 100 сарлыындан 100 бызааны алган. Көрбес бе? Мурпакчы дуржулга ыракта-даа эвес, а оларның боттарында ышкажыл! Оон кожалары Хүреңпээр Күжүгет биле Чыртак-оол Моңгуштуң көргүзүглери таанда четепчиг болган.

«Хемчик» биле «Дөң-Терезин» совхозтарда сарлык талазы-биле мактапышкы дег шоолуг көргүзүглер чок. Мал отчётун ёзугаар районда бүгү сарлыктың чүгле 30 хуузу төрүүр мал. Бис бодаарывыска, ол шын эвес, отчёт-учёт багай. Ынчангаш бо чылдың март айда районда бүгү сарлыкты чаңгыстап тургаш бүрүткээш, эр-кызын шуптузун тодараткаш, чаа коданнарны аңгылаар деп сорулга салганы черле чептиг херек.

Бот-акшалалпышкын үезинде сарлыкты азыраарын бир янзы көөр херек. Ону саар, саржаан алыр. Сарлык черле эвээш бызаалаар ээр хөөннер чугаалажып турар апарган бис. Ол окта шын эвес. Малчыннар сарлыын кадарбас, төрүүр үезинде аал чоогунга болуп эккелбестир. Ынчангаш бызааларын бөрү хөйү-биле чип турар. Шекпээрде Кан-оол Ооржактың сарлыында эр-кызыныы, хар-назынынын аайы-биле тос аңгы бөлүктүү бар. Ындыг кодандан каш бызаа алырын, чеже килограмм эът дужаарын баш удур пландаары берге-дир. Отчёт-учёт чок боорга ындыг.

Сарлыкты өөредир, чаажыктырар херек. Ынчан ону садарда, эмнээрде-даа белен. Моңгун-Тайгада сарлыкты чайын школачы уруглар дурзулгалыг утбаларының удуртулгазы-биле саап, оон хөй сүттү, саржагны ап турар-дыр. Ону бистиң районга чүге практикалап болбазыл? Бүгү чүве четчир-дир.

Районда сарлык турар черлер хаяым ыраак машина-техника барып шыдавас харын. Ынчалза-даа зооветспециалистер аъттап мунуп алгаш, сарлыкчыларны эргип, келип, оларга дузалашсын, ажылын хынавын. Ажыл-биле чугаалаарга, сарлык база өшкү-даа кадарчылары бисте хайгаарал, удуртулга чок, боттарының шаа-биле-ле ынчап малдап чорур улус дизе частырыг чок боор ийин.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары өшкү биле сарлыкты өстүрер, оон продукттуг пынарын бедидер талазы-биле эң чоокку үеде шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг. Бо дугайның чоокта чаа районнуң сарлык база өшкү кадарчыларының хуралынга санал бергеннер болгаш илеткелчиде чугаалап турду. Чүгле ындыг хурал безин болганы өөрүнчүг ышкажыл. Бо адырларже кичээнгейни салып эгелээнииниң херечизи кылдыр ону ынчаар санаар херек. Чүгле анаа болган чугаа саазынга эвес, ажыл-херек кырынга боттанган турарын чедип алыр херек.

Сарлык биле өшкү кадарчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны план ёзугаар тургузаар, олар совхозка хөй орулганы киирер ужурлуг улус дээрзин ханызы-биле медерел билгеш, дузалажып, оон-биле кады негелдени күштелдирер. Ажыл-агыйжы болур херек, малчын база зооветспециалист-даа, директор-даа шупту чаңгыс хөй сеткилдиг — бо маллардан хөй орулганы киирип алыр, ынчангаш совхозтарның экономиказын быжыглаар, ажыл-ишчилериниң амыдырал-чуртталгазын улам экжидер — сорулга ам чүгле ындыг.

Чылдов МАНДЫЫПЧЫ
Александр ХЕРТЕК.

РЕСПУБЛИКАГА КОРУМ-ЧУРУМНУ ШЫҢГЫЫРАДЫР

Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга, партия-ажыл-агый активиниң хуралы болганын дыңнаткан бис. Бистиң республиканың девискээринге ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, арагалаар, хулиганнаар, ниитиниң болгаш хуунуң өнчү-хөреңгизин оорлаар чорукка удур шыңгыы демиселди чорудар дугайында принципиалдыг чугаа райкомнар секретарьларының, райкүүскомнар удуртукчуларының, парткомнар секретарьларының, кодээ, суур Советтериниң күүскомнар даргаларының, администратвитиг органнар ажылдакчыларының киржилгези-биле болган.

Бөгүн ук хуралдың отчёдун парлаадывыс.

Хуралга сес кижиниң отчёдун алганын дыңнаткан бис. Бир дугаарында СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары **Б. П. Свинцов** сөс алган. Ол мынча дээн:

— Найысылалдың корум-чурумунуң байдалын СЭКП хоорkому, хоорkүүском доктаамал сайгарып турар. Кем-херек үүлгедир чоруктуң ээн турар чылдагааны бисти дүвүреди турар. Ынчангаш шиитпирлиг хемчеглер алырын негеп келген. Ол негелде баутаар кем-херек үүлгедир чорукка удур демисел чорудар штабты тургускан бис. Ол штаб үүлгедиг бүрүзүнүң ээн-биле сайгарылганы кылып турар. Эрткен чылын үүлгеттинген херектериниң чартыы тодараттынмаан болуп турар.

Бо болгаш өске-даа четпестер хоорайда эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылының стилин болгаш методтарын үндезини-биле өскертирин, кижи бүрүзүнүң эде тургустунарын негеп турар. Чаа негелде баутаар ажылдаарынга корум-чурум камгалалында хаара туттунганнарның хөй кезии белен эвес болганын айтыр апаар.

Найысылалда корум-чурумну экижидер, кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселди күштелдирер талазы-биле сөөлгү үеде элээн ажылдарны кылып, хемчеглерни ап турар бис. Хоорkүүскомнуң иштики херектер килдизиниң удуртулгазын быжыглаан. Прокуратура, милиция болгаш суд органнарының аразында демниг ажылы улам экижээн. Хоорайның корум-чурумун тудар талазы-биле ажылдарны харылап турар удуртукчуларның томуйлаан, найысылал 5 зонага үстүнген. Милиция ажылдакчылары кудумчуларга аъттыг чоруп турар апарган. Милицияның аъттыг бүдүн салбырын тургускан. Электроннуг санаалга машиналарын садып алыр дугайында айтырыг тургустунуп турар.

Бо хуралдан түңнел үндүрүп, моон соңгаар корум-чурумну шыңгыырадыр айтырыгны идепкейжидер апаар бис. Ажыл хөй. Кызылда ажыл кылбас 2790, хоочураан арагачы 2987, херек эрттиргеш келген 277, наркоман 312, милицияның учёдунда турар элээди 342 кижи бар. Болар-биле чогумчалыг ажылдаар болзувусса, ниитиниң корум-чуруму черле экижип, чогуур түңнелди бээр.

— Бистиң районда оперативтиг байдал нарын болуп артпышаан,— деп, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат** чугаалаан.— Бо чылдың эрткен хонуктарын эрткен чылдаазынга деңнээрге, кем-херек үүлгедир чорук 38,6 хуу хөй болуп турар. Байдал чүге мындыг болуп турарыл?

Чүге дээрге кем-херек үүлгедиишкиннерге удур ажылды түр үениң кампаниязы кылдыр эрттирип, бо ажылче күш-ажылчы коллектив бүрүзүн хаара тудуп шыдавайн турарывыста. Маңаа профэвилел, комсомол организацияларын, улус өөредилге, спорт, ДОСААФ органнарын, кадык камгалал, хөй-нитти ажылдакчыларын долузу-биле киириштирбейн келгенивис болур. Ол ышкаш ИХК, улус суду, прокуратура база олуттай болуп келген.

Бо чылдың эгезинден бээр кем-херек үүлгедиишкиниң болдурбас талазы-биле ажылды элээн идепкейжиткен бис. Район девискээринде ажылдавайн, өөренмейн тоянчы амыдыралдыг чоруп турар кижилерни илередип, оларның учёт-дансызын тургускан бис. Бо ажылга районнуң бүгү активин хаара тудуп, суур бүрүзүнге хыналданы кылган. Оон түңнелинде ажылдавайн, өөренмейн турар 391 кижиниң илередип тыпкан болгаш бо хүнге чедир оларның 127-зин ажылга киирген. 174 ажылдаар черлер бары база илереттинген, ынчангаш чоокку үеде оларны ынаар хаара тудар.

Чоокку үеде 120 кижини хууда күш-ажыл-чорудулгазынче хаара тудар сорулга салдынган, ол ышкаш хөй-хөй кижилерни «Тыва дагдүргү» комбинаттың салбырларынче, кооперативтерже болгаш магазиннерже, чамдык совхозтарже тудуг организацияларынче хаара тудуп болур аргалар бар.

Корум-чурумну быжыглаар талазы-биле кылып турар ажылды ажык-чарлыг болдурар дээш база хемчеглерни ап турар бис. СЭКП райкомунда болгаш иштики херектер килдизинде парлалга болуп тургустунган. Корум-чурумнуң байдалын неделя санында-ла район солуунунга парлап турар. Ол ышкаш культура-массалыг, кадык-шыныга хемчеглерни база ап турар.

Бо хемчеглер ам-даа чогуур түңнелин бербейн турар. Кем-херек үүлгедир чоруктуң когун үзер аргалар ам-даа тургустунмаан. Ол дээрге ажылчы чоннуң идепкейин бедидер талазы-биле ажылдың ам-даа четпейн турары, партия, совет, эрге-хоойлу камгалаар органнарның демниг болурун чедип албайн турарывыс болур. Чамдык удуртукчуларның, хөй-нитти организацияларның идепкей чок чоруу ам-даа хевээр. Коммунистерден негелде кошкак болуп турар.

Районга корум-чурумну күштелдирер дээш ам-даа үүткүлдүг ажылдаары бистен негеттинип турар. Чүгле шуурүг күш-ажыл чогумчалыг түңнелди бээр.

Индирле — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **К. А. Маспык-оол:**

— Корум-чурум камгалалынче хаара туттунган комиссиялар элээн эвес — деп, ол чугаалаан. — Чижээ, назы-четпестер ортузунга ажыл чорудар комиссия, хайгаарал комиссиязы дээш оон-даа ыңай. Оларның ажылын сайгарарга, ажылды кылып турар: план тургустунган, хуралдарны эрттиргилээн. А ажылдың түңнели көзүлбес, аныяктарның, ылангыя элээдилерниң ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар хөй болуп артпышаан. Кем-херек үүлгедиишкининиң хөй кезиин ниити билиг школаларының өөреникчилери кылып турар. Оон чылдагааны чүдел?

Бирги чылдагаан — улус депутаттарының чер-чер Советтери, оларның күүскомнары чаштарның, элээдилерниң кижизидилгезинче болгаш оларны күш-ажылче хаара тударынче кичээнгейни салбайн турары, ажыл-агыйлар удуртукчуларындан, школалар, ПТУ-лар директорларындан шыңгыы айтырбайн келгени болур. Оон туржук, чамдык совхозтар, бүдүрүлгелер бот-орулга-чарылгаже киргениңге чылдагааннааш, элээдилерни болгаш аныяктарны ажылга албайн турар. Ындыг фактылар № 2 АТБ-те, «Тыва мелиорациязының» АТБ-зинге, «Тыва коммунэнергонуң» бүдүрүлгелеринге, Респотребсоюзтуң тудуг-монтаж эргелелинге болгаш өске-даа черлерге тургулаан.

Школачыларның кем-херек үүлгедир чоруун болдурбазының бир аргазы — школа биле ада-иелерниң аразында харылзааны улам быжыглаары. Оон башка бисте аразында чуун көгжыр шын эвес чүүлдер бар. «Школа кижизидер ужурлуг» деп, ада-иелер санаар, «Кижизидилге — ада-иениң херээ» деп, башкылар санап турар. Ол черле шын эвес. Ажылды бир демге, чаңгыс ааи харысалга-биле чорудар ужурлуг. Оон туржук, күш-ажылчы коллективтер безин аңаа киржир болза эки. Коллектив кежигүнү кижи ажы-төлүн канчаар кижизидип турарын күш-ажылчы коллективтер сонуургаар хүлээлгелиг.

Чер-чер Советтериниң күүскомнарының удуртукчулары назы четпестер херектериниң талазы-биле комиссияларының ажылын сонуургавайн турар. Ол ышкаш чамдык удуртукчуларның, эмчилерниң, башкыларның арагалаар чоруун олар тоомчага албайн турар. Ындыг тоомча чок чоруктар оларның талазындан чурум хажыдар чорукка чедирип турар.

Хайгаарал комиссиязының ажылын экижидер дээш элээн хемчеглер алдынып келген. Ылангыя районнар комиссияларының удуртукчуларын солуп келген бис. Ынчалза-даа чогуур түңнел бербейн турар, чүге дээрге олче сагыш салбайн келген. Ажылдап кылдынган хемчеглер-даа, сүмелер-даа саазын кырында артып турар. Каа-Хем районнуң хайгаарал комиссиязының даргазынга райкүүском даргазы эш Удумбара томуйлаткан турган. Ол ажылды экижидер талазы-биле кандыг-даа хемчег албаан. Таңдының хайгаарал комиссиязының даргазы эш Хунданов чыл дургузунда комиссияның ажылының планын тургузуп чадап каан. Чөөн-Хемчик райкүүскомнуң даргазы эш Баранов оон кайы оралакчызы ук комиссияны баштап турарын билбес болган. Мынчаар ажылдаарга херек бүдер чүве бе?

— Сөөлгү беш чылда бистиң республикага корум-чурум байдалы ниитизи-биле экижип орган — деп, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри **В. Б. Кара-Сал** отчёдунга чугаалаан. — А эрткен чылын хенертен ол чыка парлымдай берген. Оон бир кол чылдагааны — корум-чурумну экижидер херектен күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нитти организацияларының элээн хоорлу бергени.

Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы районнарда килдистерниң, милиция салбырларының ажылын шүгүмчүлекчи өзү-биле сайгарып, канчаар ажылдап турарын чонга дыңнадыры-биле солуннарга ажыы-биле бижип, радиога болгаш телевидениеге дамчыдып турар бис.

Ниитиниң корум-чурумун быжыглаар дээш ИХМ-ниң удуртулгазы чамдык хемчеглерни ап, бодунуң ажылдарының, салбырларының ажылының чурумун чаартып турар. Сөөлгү үеде вокзалдарны, общежитиелерни болгаш өске-даа черлерни доктаамал эргип, кезип турар апарган. Патруль-пост албанының хүлээлгезин эде көрген, кодээ черлерде милиция ажылдакчыларының санын немээн. Хоорайкүүскомнарның 10 килдистери аъттарны садып алган.

Кем-херек үүлгедиишкининиң болуп турар бир чылдагааны — арагалаашкын. Үүлгедиишкиннерниң хөй кезиин ээрик кижилер кылып турар. Эрткен чылын арагалаашкынга удур хоойлу-дүрүмнү хажыткан 24 муң кижини тып илереткен болгаш оларга хемчег онаагап бис, ээриктер сергедир черге 10.908 кижи киргеп. Арага ишпес деп чарлаттынган зоналарда брага, самогон кылыр чоруктар көвүдеп турар. Республикада Саян ындындан ээртир суксунну хөйү-биле экээп чажыт өртекке садарының фактылары ам көвүдээп, наркоманнарның, хоочураан арагачыларның саны өскен.

Эрткен чылын милиция органнарының ажылдакчылары ажыл кылбас 1460 кижини, маңгысталчак амыдыралдыг 238 кижини илередип тыпкан. Оларның 193-үн ажылга киирген. Эрткен чылдың дургузунда 476 ажыл кылбас кижилер кем-херек үүлгеткен.

Элээдилерниң кем-херек үүлгедир чоруу дүвүрелди болдуруп турар. Эрткен чылын 917 кижи кеземче херээнге онаашкан, 1418 элээдини милицияга эккелген.

Мындыг четпестерни болдурбас, республикага корум-чурумну быжыглаар дээш кадрлар-биле ажылды экижидер, оларның өөредилгезинче кичээнгейни салыр ужурлуг бис.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселдиң, назы четпээннер болгаш аныяктар ортузунга ниитиниң корум-чурумун хажыдар фактыларының дугайында комсомол райкомнарының, хоорkомнарының, обкомунуң бюроларынга чугаалажып турар дээрзин ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары **В. А. Кочергин** чугаалаан. Кижизидилге ажылын сонуургалдыг организастаар — улус өөредилгези, иштики херектер, күш-культура болгаш спорт, ДОСААФ органнары-биле кады чорудуп турар. ИХМ-ниң болгаш комсомол обкомунуң үнүүшкүннүг хуралдарын эрттирери база практикалап келген.

Ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга, профилактиктиг хемчеглерни алырынга комсомолчуларның 112 оперативтиг отрядтары, 1300 комсомолчулар кирижип турар. Кем-херек үүлгеткен комсомолчуларга хамаарыштыр хемчеглер дээштиг апарган, эрткен болгаш бүрүңгү чылын янзы-бүрү хажыдышкыннар болгаш үүлгедиглер дээш 440 кижини комсомолдан үндүрген, эге организацияларга 700 комсомолчунуң персоналдыг херектерин көрген.

Ындыг-даа болза бо ажылдар көскү түңнелдер бербейн турар. Ылангыя элээдилерниң хостуг үезин чөп эрттиреринче комсомол комитеттери кошкак кичээнгей салып келген, аныяктарның сонуургалдарын өөренир система ам-даа тургустунмаан, аныяктар ортузунда ажылдың клуб хевирлери нептеревээн. Бот-тывынгыр уран-чүүлче, бөлгүмнерже, секцияларже хаара туттунган аныяктар эвээш. Общежитиелерде чурттап турар дыка хөй аныяктар хостуг үезин канчаар эрттирерин билбес.

Аныяктарның күш-ажыл кижизидилгезинче комсомол комитеттери кошкак кичээнгей салып келген, ажыл чок кижилерни күш-ажылче хаара тудар сорулга база чедир күүсеттинмейн турар. Бо бүгү чүүлдерже комсомол обкомунуң бюрозу болгаш секретарьлары кошкак кичээнгей салып, чогуур хемчег албайн турар дээрзин бот-шүгүмчүлекчи өзү-биле көөр апаар. Ажылды экижидер дээш кандыг хемчеглер алыр ужурлугул?

Бирээде, аныяктарның эрге-ажыктарын, сонуургалдарын өөренир талазы-биле социологтуг шинчилелдерни чорудары чугула. Чүге дээрге ханы сайгарылга чокта, айтырыгны билбейн туре ажылдаары берге. Ийиде, ол анализти кылгаш соонда назы четпестерни бүдүрүкчүлүг күш-ажылче хаара тудар талазы-биле комсомол организацияларының күженишкиннерин улгаттырар, үшүде — хостуг үени чөп ажыглаары-биле сонуургалдарны барымдаалап каттыжышкыннарны тургузар, шериг-спорт лагерьлерин болгаш клубтарны калбартыр. Ол ышкаш комсомолчуларның оперативтиг педагогика отрядтарын дамчыштыр профилактиканың дээштиг хемчеглерин база алыр апаар.

Комсомолдуң областъ комитеди бодунуң ажылын шүгүмчүлекчи өзү-биле сайгарып, корум-чурум камгалалынче бүгү күштү моон соңгаар бээр дээрзин дыңнадыры чугула.

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы **Ф. Г. Баранов** мынча дээн:

— Бистиң районда оперативтиг байдалдың чидиин барымдаалааш, ол айтырыгны СЭКП райкомунуң пленумунга, чер-чер Советтериниң сессияларынга, бюролар болгаш күүскомнар хуралдарынга чугаалажып турар бис. Күүскомнар чанында, бүдүрүлгелерде арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссиялары тургускан, эки тура улусчу дружина бодунуң ажылын идепкейжиткен. Ниитизи-биле Чадаанада дружинниктер саны 1987 чылда хүнде 5-6 кижи үнүп турган болза, бо хүннерде 15—20 чедип турар апарган.

Кудумчуларга милиция ажылдакчылары болгаш дружинниктер патрульдап турарындан аңгыда, арага-дарыга суйдулуг өг-бүлелерге барып, шиитиргеш келгеннерни хайгаарап турар. Амгы үеде ажыл кылбайн турар кижилерниң долу дансызын тургускан. Январь 20-ниң медээзи-биле ол дансыга 368 кижи кирип турган болза, оларның чамдыктарын ажылга киирген, ам 269 кижи арткан. Назы четпестер херектериниң талазы-биле комиссия база элээн ажылдарны кылып турар. Администратвитиг органнар база ажылын шыңгыыраган.

Бо болгаш өске-даа кылып турарывыс ажылдарның түңнели чер албаан. 1987 чылдаазынга деңнээрге, эрткен чылын кем-херек үүлгедир чоруктар 34,3 хуу өскен.

Мындыг байдалды өөренип көргеш, сөөлгү үеде элээн хемчеглерни алган бис. Иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларын ийи ээлчег-биле ажылдаар аргаже шилчиткен, кижилер чыылган, ыт-шимээн үндүрген черлерни хайгааралга алган, ээрик кижилерниң туткан чепсек-херекселин хынап турар апарган. Оон түңнелинде 32 бижекти хавырган, ийи кижиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Амгы үеде Чадаанада ийи бөлүк тургустунган. Оон кежигүннери ындай-бээр аргыжып турар аныяктарны хайгаарап турар ындыг бөлүктер чурттакчылыг черлерде база ажылдап турар.

Ажыл кылбас кижилерни ажылга киирер талазы-биле хемчеглер база алдынып турар. Эрткен айның дургузунда 99 кижини ажылга киирген бис. Бо ажылды ам-даа уламчылаар. Маңаа кооперативтерни болгаш бажыңга кылыр ажылдарны калбартып тургаш чедип алыр сорулга салдынган.

Мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирер дээш хуу улустуң мыйыстыг бода малын болгаш аъттарын паспорттаар деп шиитпир хүлээп алдынган. Ол ышкаш кодээ Совет бүрүзү им-демдек салыр болза чогуур.

Кем-херек үүлгедиишкинниң чүге чедир илереттинмейн турарыл? Чүге дээрге, кадрларның кошкак белеткелдиг чоруу аңаа кол чылдагаан болуп турар. ИХК-де 88 ажылдакчының чүгле 12-зи тускай эртемниг, өскелери — улус ажыл-агыйының өске адырларының специалистери.

Бир эвес бо айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр болза, ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле сорулганың элээн хөй кезии Чөөн-Хемчикке шиитпирлеттинип болур.

— Автомобиль транспорту улус ажыл-агыйында база бир кол черин ээлеп турар. Ынчангаш бүдүрүлгелериниң ажылдаарынга үлетпүр продукцияларын, кодээ ажыл-агыйны, тудуг материалдарын сөөртүрүнге, чоннуң херегледеринге автотранспорт улуг ажылдарны кылып турар — деп, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору **А. В. Руденский** чугаалаан. —Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер дугайында СЭКП ТК-ның доктаалы үнген соонда «Тыва автотранс» каттыжышкыны бүдүрүлгелерге, организацияларга арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел чорудар 13 комиссияны тургускан. Партия организациязының удуртулгазы-биле профэвилел болгаш комсомол комитеттери ажылдарны кылып чорудуп турар. Чыл санында кижизидилге ажылының дугайында тускай ап чорудар хемчеглерни ажылдап кылып, ол ёзугаар ажылдап келген. Лекция, беседаны аппараттың специалистеринден аңгыда юстиция, прокуратура болгаш милиция ажылдакчылары кылып турар. Бүдүрүлгеде эп хуу судунуң болгаш хөй-нитти организацияларының ажылын идепкейжиткен. Кандыг-даа чурум үрээшкиннерни аңаа эртпейн турар.

1988 чылда арагалаашкын уржуунда 580 ажыл хүнү үстүнген болгаш 1307 кижи-хүнү үстүнген. 1987 чыл-биле деңнээрге, ажыл хүнү үзер чорук 115 хүнге кызырылган. Ээриктер сергедир черге кирген кижилерниң саны 38-ке эвээжээн. Ындыг-даа болза, ол чорук ам-даа хөй болуп артпышаан. Арагалаар, ээриктер сергедир черге кирер чоруктар № 1, 2 АТБ-лерде болгаш пассажир автобустарынга бар.

Улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүсекчи комитеди хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, кем-херектерни болдурбазы-биле хемчеглерни ап, чон ортузунга кижизидилге ажылын чорудуп келгенин райкүүском даргазы **Ч. Б. Монгуш** бодунуң отчёдунга чугаалаан. Бо айтырыгның талазы-биле «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ажылының дугайында райкүүскомнуң хуралынга дыңнап чугаалашкан.

Ниитиниң корум-чурум камгалаар талазы-биле хөй-нитти организацияларының ажылын көдүрүп, хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчылары-биле рейдилерни организастап келген.

Районда кем-херек үүлгедиишкиннери кызырылбайн турар. Мал-маган оорлаар чорук көвүдеп турар болгаш чамдык үүлгеттинген херектерни илетеп тывар ажыл четпес тургустунганындан чамдык херектер илереттинмейн турар.

Профэвилел организацияларының ажылында четпестер хөй. Чурум үрээн кижилерни кежигүн талазы-биле хемчег албайн турар. Чурум үрээн чаңгыс-даа кижини профэвилел кежигүнүнден үндүрбээн.

Чаа чаңчылдарны ажыглап, ону нептередир талазы-биле кылдынып турар ажылдарга ол доктааган.

Районда кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди чорудар талазы-биле кодээ Советтер айы-биле 6-6 бөлүктерни тургускан. Районда ажыл чок 54 кижини тып илереткен. Оларның 18-ин ажылга тургускан. Чамдыктарын өөредип чоруткан. Артканнарны ажылга тургузаар хемчеглер алдынып турар. Ындыг-даа болза, чамдык кижилерни ажылга тургузары берге байдалда. Амгы үеде бүдүрүлгелер, организациялар бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле чамдык кижилерни, ылангыя аныяктарны, ажылга албайн баар таварылгалар бар.

Сөөлгү үеде мал оорлаар чорук көвүдээн. Ынчангаш суурлар айы-биле улустуң хуузунда чылгы малын черге чыггаш, учёт алырын, чамдык билдинмес малдарны хавырарын ол чугаалаан.

Оон соонда чугаалашкан айтырыг талазы-биле саналдар эгелээн.

Чөөн-Хемчик районнуң улус судунуң даргазы **С. Б. Ховалыг:**

— Районда кем-херектер үүлгедир, арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел чорудар талазы-биле база профилактика ажылдарын чорударының дугайында янзы-бүрү хемчеглер, планнар хөйү-биле тургустунуп турар. Ол планнарны моон соңгаар сезон айы-биле тургузуп, оларның күүселдезин чедип алыры чугула.

Паспорт чурумун шыңгыырадып, аңаа хыналдаларны кылып чорудар болгаш ону чурумчуларып ол чугаалаан.

ВЛКСМ обкомунуң бирги секретары В. А. Кочергин бодунуң саналынга аныяктар ортузунга кылып чорудуп турар ажылының дугайында, 400 комсомол кежигүнүн чурум үрээни дээш үндүргенин чугаалаан. Оларның чамдыктарын чижекке киирип адаваан. Оларны адаары чугула турган.

Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри **С. Д. Киров** мынча дээн:

— Чоокта чаа бистиң министерствога хоочуннар-биле хуралдадывыс. Республикада оларның саны 36 муң ажыг. Ол хуралдап олар мындыг саналды киргеннер: арага садар магазиннер чанынга хөй аныяктар чыглыр. Ынчангаш оларны тудуп, хыпзары чугула. Милиция ажылдакчылары форма чок аңаа барып хыналдаларны организастаар, арага талоннарын ында бүдүү садып турар кижилерни илередири чугула деп көрдүлер. Араганы талоннап каан чүве болганда, ону аъштыг магазиннерге шуптузунга садарын олар саналдаан.

Ол ышкаш дачаларда хөй аныяктар чыглып турар. Олар кайда-даа ажылдавайн турар. Ынчангаш аңаа хыналдаларны организастаарын пенсионерлер саналдады.

—Сөөлгү үеде бижектележиишкин көвүдээн—деп, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы **С. Н. Ильенков** чугаалаан. — Ынчангаш бижек эдилеп чоруп турар кижилерниң бижектерин хавырары чугула. Сөөлгү үеде өөреникчилер школаже баарда бижектер ап алгаш чоруп турар апарган. Ону чүге ап чоруур сен деп айтырарга, «Бот-камгалал» дээр боор-дур.

Ажыл чок кижилер хөй. Оларны ажылга тургузар хемчеглер алдынып турар. Ындыг-даа болза, чамдык кижилер ажылдаксавас боор-дур.

Шериг назылыг хөй аныяктар бар. Оларны колдуунда кем-херек үүлгеткеш, шиитирип чораан деп паспортунда демдеглеп каан боор. Ынчангаш оларны шеригге албас. Шак ындыг аныяктарга тускай школадан ажыткаш, өөретипшаап, ажылдадырын ол саналдаан.

Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри **Н. В. Сивых** мынча дээн:

— Арагалаашкын болгаш наркомания сөөлгү үеде көвүдээн. Ылангыя сөөлгү үеде арагалаар херээженнерниң саны өскен. Төлеп чок кижилерниң хөй кезии аныяктар болуп турар. Арагалааш хоранналып өлүр чоруктар база көвүдеп турар.

Арага болгаш наркоманияның хоразының дугайында тускай плакаттарны, санбюллетеньнерни чер-черлерде үндүрүп турар. Лекция, беседалар номчуттунуп, арагачыларны, наркоманнарны эмнээр хемчеглер доктаамал чоруттунуп турарын ол чугаалаан.

Бистиң республиканың девискээринде черлик чашпан хөйү-биле үнүп турар. Ону узуткаар хемчеглер алдынмайн келген.

Ак-Довуракка арагачылар эмнээр тускай черни ажыдарын ол саналдаан.

Пенсионер **Н. Б. Тыртык-Кара** залда тургускан микрофонга чедип келген.

— Арагалаашкын-биле демиселди чорударда чаа аргаларны ажыглаары чугула. Шак ындыг чаа аргаларны «Шамбалыг» совхозта партия, совет болгаш ында хөй-нитти организациялары ажыглап турар. Ол дугайында «Шын» солуунга парлаттынган. Чоннуң хостуг үезин чөп ажыглап, дыштаныр хүннерде ында тургустунган клубтар кандыг-бир чаа чүүлдерни кылып, организастап турар, ону нептередир болза эки.

Кызыл хоорайда чоннуң хостуг үезин чөп ажыглаар, оларның ортузунга чаа-чаа чүүлдерни организастаар, тывар ажылдар ховар болуп турар.

Араганы талон системазынче киргенде, 1986, 1987 чылдарда, республикага янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннери кызырылган турган дээрзин республика прокурору **С. С. Зотов** чугаалаан. 1988 чылдан эгелеп ол чорук көвүдээн-дир. Оорланыр болгаш өске-даа янзы-бүрү херектер үүлгедири Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Кызыл хоорайда өскен. Кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар аныяктар хөй.

Арагалаар чоруктуң көвүдээни-биле араганы чижек өртекке садар фактылар илереттинип турар. Ол талазы-биле чамдык кижилерге хамаарыштыр кеземче херектерин оттурган.

Хөй-ле янзы-бүрү комиссиялар тургузаар орнунга чаңгыс комиссияны тургускаш, чаңгыс ааи программаны ажылдап кылгаш, ол ёзугаар ажылдаарын ол саналдаан.

Милиция органнарының ажылдакчылары четпес ажылдап турар. Хөй-нитти черлеринге болган херектерни анализтеп, кым деп участок инспекторунуң харылап турар девискээринге болганын, кандыг чылдагаан-биле, канчап болганын тодарадып, анализтеп турарын ол саналынга демдеглеп айыткан.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы **В. И. Лукашов** сөс алган:

— Бистиң республикавыста участок инспекторлары чедишпес. Болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннери илереттинмейн баар чоруктар хөй. Оларның чамдык чылдагааннары милиция органнарында ажылдап турарларда тускай юридиктиг эртем-билиниң четпезинден чамдык херектер илереттинмейн баар. Аныяк өскеннерниң өг-бүлеге кижизидилгези четпес. Кижизидилге ажылын өг-бүледен эгелээринче кичээнгейни салыры чугула.

Прокуратура органының милиция болгаш суд органнарының ажылынга хайгааралы кошкак дээрзин ол шүгүмчүлээн.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **С. Б. Аракчаа** сөс алгаш, республикада ажыл чок кижилерни тодарадыр, ниитиниң ажыктыг ажылынга хаара тудар дээш кандыг хемчеглерни ап чоруткаиын чугаалаан. Баштайгы үеде беш чүс ажыг кижини ажылга киирген. «Шагаан-Арыг тудуг» трест, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкыны дыка хөй ажылчыннарны херегледп турар, ындыг-даа болза, чурттаар бажыңнар чок болганындан оларны хүлээп алыр аргазы чок. Күрүне комитеди улусту ажылга хүлээп алырының бюроларын тургускан, олар чамдык ажылдарны кылып чоруткапын ол дыңнаткан. Ажыл чок кижилерге оларның чурттап турар черлеринге ажыл тып бээриниң аргаларын, курлавырларын тывырып, дилээрин ол чугулалап айыткан.

Сүт-Хөл районда Бора-Тайга кодээ Совединиң күүском даргазы **Д. Н. Ондар** санал бергеш, партия, совет, ажыл-агый органнары хөй-нитти организациялары-биле бир демниг ажылдавайн келгениниден корум-чурум үрээшкиннериниге удур чорудуп келген демиселдиниң түңнели шоолуг эвес болганын шүгүмчүлээн. Социалистиг чарыштың түңнелин үндүрерде корум-чурум үрээшкиннерин барымдаалавас, чүгле күш-ажылчы көргүзүглерин көөрүн ол шын эвес деп санаан.

Совхозтуң удуртукчулары болгаш специалистери ажылчы чоннуң кижизидилгезинге, корум-чурум камгалаарының айтырыгларынга шоолуг кирипшпейн, чүгле ажыл-агый, планнар күүселдезин чугулага көрүп турарын Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң партком секретары **Л. В. Мангушева** хуралга чугаалаан. Бир эвес ажылчыннар күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурум үреп каар болза, партком, профэвилел организациязы оларның-биле чугаалажыр, хемчээн алыр, орта совхозтуң удуртукчулары, специалистери киришпес. Шак ындыг чорукту чидирерип, корум-чурумну быжыглаар дээш бир демниг ажылдаары түңнелдиг болурун саналдаан.

Каа-Хем районда Сарыг-Сеп кодээ Совединиң күүском даргазы **И. П. Шабуров** сөс алгаш, участок шагдаалдарының, дружинниктерниң ажылын үндезини-биле экижидер, оларга деткимчени, практиктиг дузаны чедирери чугула көрген.

Профоблчөвүлелдиң секретары **М. М. Фирсова** санал бергеш, кылыр ужурлуг ажыл-херекче ханылап кирбейн, аңаа бодунуң хууда салыышкынын киирер дээш шудургу ажылдавайн, сөс-чугаа көвүдеп турарын шүгүмчүлээн. Уругларның кадыын камгалаарынче, чайгы дыштанылгазын эки организастаарынче чыыганнарның кичээнгейин ол угландырган. Аныяктарны күш-ажылга хаара тудар, школачыларның чайгы дыштанылгазын чөптүг организастаарынче ВЛКСМ обкомунуң ажылдакчылары тодаргай, сагыш човангыр кичээнгейни салбайн турарын М. М. Фирсова шүгүмчүлээн.

Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары **Ө. А. Ооржак** санал бергеш, оорларга удур демиселди багай чорудуп турарын чугаалаан. Мөңгүн-Тайгадан сарлыктарны Бай-Тайга районнуң чамдык хамаатылары оорлааш, оларны боттарынга шингээдип ап турарының фактылары илереп турда-ла, милиция ажылдакчылары буруулуг кижилерни тодаратпайн турарын шүгүмчүлээн.

Улусчу дружинник кижи деп чүвени тодарадыр шынзылга болгаш ылгавыр демдек херек болуп турар, ону кайы организация кылдыртыры сөөлгү үеде билдинмес-тээн, бо айтырыгны дүрген шиитпирлээрниң чугулазын Тожу районда Ий кодээ Совединиң күүском даргазы **Б. К. Танайбан** саналынга чугаалаан.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** партия, совет болгаш ажыл-агый активиниң хуралынга делгереңгей чүве чугаалаан.

— Бөгүн актив хуралынга ёзулуг чугаа болган деп бодап тур мен. Ындыг болбас аргажок, чүге дээрге үениң байдалы ону негеп келген. Кем-херек үүлгедир чорукту үндезини-биле узуткаар, хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну быжыглаар хүлээлгелиг бис — деп, ол чугаазының эгезинде демдеглээш, партия, совет, ажыл-агый, администратвитиг органнарның, хөй-нитти организацияларының, оларның удуртукчуларының моон соңгаар чорудар ажылын, шиитпирлээр айтырыгларын тодаргайы-биле чугаалаан.

СЭКП хоорkомунуң, райкомнарының, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнарының хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну быжыглаар дээш харысалгазын бедидер, партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының бүгү хөй-ниитиниң ажыл-чорудулгазын, күженишкинин кандыг-даа кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктарны болдурбазынче, чок кылырынче угландырар. Ону боттандырарда ажылдың чаа аргаларын, хевирлерин идепкейлиг-биле дилеп тывар. Бо хемчегни кем-херек үүлгедиишкиннериниң, арагалаашкынның, алкоголизмниң, ээртир суксуннар кылырының, наркоманияның болгаш ниитилелге удур өске-даа үүлгедиишкиннерниң чылдагааннарын ханызы-биле анализтеп көрген соонда кылыр. Бирги ээлчегде мону күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черинин айы-биле чорудар. Бисте чугаа кончуг көвүдээн, ам шуут практиктиг ажыл-херекче шилчирип, аңаа кижи бүрүзүнүң хууда салыышкынын улгаттырарын үе негеп келгенин бирги секретарь айыткан.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери эң-не чугула айтырыг. Кадрларның, хамыктың мурнунда удуртукчуларының ролюн эде тургустунуушкунунуң негелдезинге дүүштүр көдүрер. Оларны ажылчы чоннуң кижизидилгезинге, корум-чурум, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге идепкейлиг киириштирер. Удуртукчуларның бо чугула херекте кайы хире киржип турарының дугайында отчёттарын партия хуралдарынга доктаамал дыңнап турарын чедип алыр.

СЭКП хоорkому, райкомнары, райхоорkүүскомнары кем-херек үүлгедир чорукту үндезини-биле чок кылыр, хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну быжыглаар херекти удуртуп баштаар хүлээлгелиг. Ынчангаш оларның ролюн болгаш харысалгазын кажангызындан-даа артык бедидерин Г. Ч. Ширшин айыткан. Ол ышкаш министерстволарның болгаш ведомстволарның, оларның удуртукчуларының ажыл-чорудулгазын актив хуралынга чугаалажып турар айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлээринче угландырып, оларның харысалгазын бедидер дээш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковтуң доктаамал ажылдаарының эргежок чугулазын ол демдеглээн.

Күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазын үениң негелдезинге дүүштүр идепкейжидериин, ажылчы чоннуң ортузунга кижизидилге ажылын экижидеринче угланган дээштиг хемчеглерни алыр.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, оларның удуртукчуларының ажылын үндезини-биле эде тургузаарынче, ролюн, харысалгазын бедидеринче партия обкомунуң бирги секретары кол кичээнгейни угландырган. Хамыктың мурнунда Иштики херектер министерствозунуң ажылын чаартыр, эде тургузаар. Бирги ээлчегде, министр В. Б. Кара-Сал, политкилдистиң начальниги Б. С. Шыырап ажылын үндезини-биле эде тургузар хүлээлгелиг, олардан Иштики херектер министерствозунуң кадрларының чедиишкинниг ажылдаары, харысалгазы, профессионал мергежилин бедидери хамааржыр болгай. Олар кем-херек үүлгедир чорукту үндезини-биле чок кылыр, хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну быжыглаар дээш ажылын шуут эде тургузарын, чаартырын амыдырал негеп келген. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң удуртукчуларындан партийжи негелдени моон соңгаар улам шыңгыырадыры ол чугаалаан. Участок шагдааларының ажыл-чорудулгазының идепкейжилерин биче эвес ужур-дузалыын ол айыткаш, оларның штадын кыска хуусаада четчелеп тывары, аңаа ажылдаар кижилерни тывары берге-дир дээр хөөн деп уштунгаш, министерствонуң бодунуң штадындан улусту кызыргаш, участок шагдаазы кылдыр ажылдадып чорударын сүмелээн.

Республиканың юстиция министри Ю. П. Слободчиков, Дээди судтуң даргазы А. Д. Ховалыг боттарының онаашкан ажылын негелдеге дүүштүр кылбайн турарын партия обкомунуң бирги секретары чугаалааш, ажыл-херээн бедик харысалгалыы-биле күүседирин, эде тургузарын онаалап демдеглээн.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылынга контрольду күштелдирерин, оларны белеткелдиг, политика талазы-биле быжыкан кадрлар-биле быжыглаарын, ында партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидери негеттинип турар. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның удуртукчуларының отчёттарын партия комитеттериниң пленумнарынга, бюроларынга, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга калбаа-биле чугаалажырын көвүделир. Ол ышкаш назы четпээннер-биле ажыл чорудар база арагачылар-биле демисел чорудар комиссияларның, эп хуу судтарының, корум-чурум камгалаар хөй-нитти пунктуларының ажылын идепкейжидер.

Арагачыларга, алкоголиктерге, наркоманнарга, ээртир суксуннарны белеткеп турарларга удур дээштиг демиселди бир демниг чорудар, оларның чылдагааннарын соңгалап илереткеш, ону узуткаар дээш эң-не шыңгыы хемчеглерни алырын чугаалаан.

Аныяктар-биле ажылды экижидеринин, оларны кижизидериниң, өөредириниң, ажылга хүлээп алырының айтырыгларынга Г. Ч. Ширшин доктааган. Улусту ажылга хүлээп алырының тускай программазын ажылдап кылырын саналдаан.

Оорлар улус ажыл-агыйынга улуг когарал, каражаны чедирип турарын айыткаш, оон чижектерин чугаалаан. Ылангыя малчыннарның каажааларын, чудар-бажыңнарын болгаш өске-даа дериг-херекселдерин хоорай чурттакчылары оорлап турарының фактылары бар, оларга удур демиселди чорутпайн турар. Моон соңгаар оорларга удур эң-не дээштиг хемчеглерни алырын чугаалаан.

Кем-херек үүлгедир чорукту узуткаар, хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну быжыглаар дээш партия, совет, ажыл-агый, администратвитиг органнар, хөй-нитти организациялары бир демниг ажылдап тургаш, бистиң амыдыралывыста таарымча чок чүүлдерни дүрген чайладыры хүннүң чугула сорулгазы болуп турарын Г. Ч. Ширшин түңнелинде айыткан.

Партия, совет, ажыл-агый активиниң хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Улусчу контроль

№ 2 Февраль 1989 ч.

Бир бөлүктүң дуржулгазы

ДЭЭШТИИН ЧЕДИП АЛЫРЫ-БИЛЕ

«Торгалыг» совхозта улусчу контроль бөлүү районда эки ажылдыг бөлүктүң бирээзинге хамааржыр. Совхозта кол бөлүктүң ажылын ында партия комитединиң секретарының оралакчызы Тамара Доржуевна Сат 7 чыл удуртуп келген. Улусчу контроль ажылын удуртуп ажылдаарынга оон арга-дуржулгазы улуг.

Совхозта кол бөлүктүң бюро кежигүннери тус-тус доктаамал даалгаларлыг. Олар автогаражта цех бөлүүн болгаш чер-черде улусчу контрольдуң постуларының ажылын билдилиг удуртуп турарлар. Улусчу контроль бөлүү болуунуң ажылының планнарын айлар, кварталдар аайы-биле тургускаш, партхомга бадыладып алыр, чыл санынче ортумаа-биле 14-16 хыналдаларны, рейдилерни кылып, чогуур түңнелдерни үндүрүп, ажыл-агыйда четпестерни чайладырынга боттуг дузаны чедирип келген.

Бөлүк хыналдаларының хөй кезиин бүдүрүлге планнарының күүселдезинче, камнал-га-хумагалалды күштелдиреринче, бүдүрүп турар продукцияның шынарын экжидеринче, корум-чурум үрээшкиннеринче, сагылга-чурумну быжыглаарынче, арагалаашкынга, алкоголизмге удур демиселге чорудаарынче угландырып турары-биле чергелештир сөөлгү үеде ажылчы чоннуң хуузунда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче, чурттаар оран-сава болгаш телевизорлаг ачы-дуза чедирилгезиниң айтырыгларын шиитпирлээринче угландырып турар.

Торгалыг суурда бажың тударынга болгаш мал садып алыры-биле күрүнеден чээли алган хамаатыларның акша-хөреңгилериниң ылап-ла ол сорулгага шын чарыгдалын хайгааралга тургускан. Торгалыгда кандыг-даа мал тутпайн турар, саап ижер инек чок 12 өг-бүле бар, оларны малдандырар ажылдарны чорудуп турар. Совхоз ажылчыннарындан бажың тудуп алыр чээлини ажаалга бапкызындан 8 хамааты алган, оларның 4-ү чурттаарга бажыңнарын 1988 чылда ажыглаалга киирген. Чурттаар шөлү эвээш эрги бажыңнарны делгемчидип улай тудуп турарларның саны хөй. Суурда бажыңнар чаваалга девискээр шөлдерин сайзырадыр, картофель олуртулгазы, ногаа өстүрериниң коллективтиг эштежилгезин организастаарын практикалаар ажылдарга чоннуң хаара тударын болгаш өске-даа ажылдарны улусчу контроль бөлүү кичээнгейге алган. «Торгалыг» совхозта улусчу контроль бөлүү Т. Д. Саттың удуртулгазы-биле 1988-1989 чылдарда ниитиниң малының кыштаглаашкынын чогумчалыг эрттирер, малдан алыр продуктуларны бүдүрерин улгаттырарынга бүгү арга-курлавырларны долу ажыглаар дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазының күүселдезинге хамаарыштыр совхозтуң хойжу бригадалар кодашпарынга, сүт-бараан фермазынга кыштаглаашкынның амгы байдалының дугайында хыналдаларын чорутган. Совхозтуң Чоза хойжу бригадазындан одар девискээри баксыраан 4 шээр мал коданып сайгара көжүрген. Кышкы үеде малдарның немелде чем, суг-биле хандырылгазында, малчыннарның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының, малдың чаш төлүн чидириг чок камгалап алырының айтырыгларынче кичээнгейни улгаттырып турар. Январь, февраль айларда совхозта хунан хойларның коданынга мал чеминиң курлавыры эвээжеп, азыралда турар аныяк малдарны азыраар сиген, концентраттыг чемнер аймаа эвээжээниниң база төрүүр инек коданынга сүт сөөртүлгези 2-3 хүнде үзүктелиишкиниг боор турганын хайгыылчылар илереткен.

Совхозта улусчу контролёрларның бөлүүнүң хыналдалардан илереткен четпестерни эдеринин дугайында киирип келген саналдарын, сүмелерин «Торгалыг» совхозтуң удуртулгазы, ында партия комитеди деткип, оларның ажылдаарының идигин берип турар.

Бөлүктүң ажылында четпес чүве болза, кылган ажылының түңнелдерин ажыктарлыг болдурбайн турары. Хуудустарны, хапа солуннарны, «чаңныктарны» ажыглавайн келген. Ону чедип алыры эргежок чугула.

Дамчай-оол МОНГУШ.
Өвүр районнуң улусчу контроль комитединиң инспекторы.

ЧЕТПЕСТЕРГЕ ЭПТЕШ ЧОК

Тываның электри четкилеринде улусчу контроль бөлүүнүң хайгыылчылары боттарының мурнунда салдынган хөй-нити даалгазын багай эвес күүседип турар. Ажылын бодамчалыг тургускан план ёзугаар белеткелдиг чорудуп турарындан хыналдалар, рейдилер үезинде четпестерни эвээш эвести илередип келген.

Бөлүк эрткен чылын коллективке чээрби бир хыналданы чоруткан. Планныг онаалдаларның күүселдезинче, үндүрген продукцияның шынарынче, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче, органигастыг чорутту экжидеринче, ажылга озалоңдак болдурбазынче, ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кол кичээнгейни салып, бо талазы-биле хыналдаларның санын көвүдеткен. Хыналда санында-ла четпестерни илереткеш, ону бөлүктүң хуралынга сайгарып көргеш, буруулуг кижилерни илередир, оларга четпестерни эдериниң хуусаазын айтып бээр. Күүселдени кажан хынаарын тодарадыр. Шак мындаар ажылдаарга четпестерни эдип алырынга дузалап турар.

Коллектив кежигүннериниң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче угланган хыналданы чоруткан түңнелинде бо ажылды шуудадып чорудар берген. Ылаңгыя мал чемнерин ап турар. Уруглар садизиниң кышка белеткелин хынап көргеш, ону дүрген дооларын администрацияга даасткан. Ындыг-даа болза ону шынарлыг кылбааны, тудуг материалдарын септелгеге ажыр чарыгдааны илерээн. Ону барымдаалааш, буруулуг кижилерге хемчег хүлээдирин администрацияга сүмелээн.

Улусчу контроль бөлүү (даргазы В. И. Попов) бо чылдың эгезинде бөлүктүң хуралын эрттирген, эрткен чылдың ажылының түңнелин чугаалажып көрген болгаш бирги чартык чылда чорудар ажылының планын бадылап алган.

Баяна АЛЕКСЕЕВА.
Кызыл хоорай.

ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

«Дөң-Терезин» совхоз эрткен чылын күрүнеге эът дужаар планын күүседип шыдавайн, 68,8 тоннаны чедир бербээн. Оон чылдагаанын тодарадыры-биле үнүүшкүннүг хуралды районнуң улусчу контроль комитеди эрттирип, совхозтуң директорунуң, тускай эртемниглериниң тайылбырын дыңнап, чамдыктарынга хемчег онааган.

План күүсеттинмээниниң чылдагааннары малдың өлүп хораар чорууда, оон чаш төлүн чедир албайн турарындан баш санының кудулаанында, малды чидирер, төтчеглээр чоруктарның барында, дужаар малдың деңгилдезинче кичээнгей салбастаанында. Үнүүшкүннүг хурал ындыг түңнелди үндүрген.

Чаңгыс-ла чыл иштинде 630 баш бода, шээр мал өлүп хораан. Ону чижеглеп санааны-биле алырга, 42 тонна эът, оон ортумак өртээ 54760 рубль болган. Оон 90 хуузун тывыш органнарының болгаш ижин-шөйүндүнүң аарыгларындан өлген кылдыр тодаратканы ажаал-да-хайгааралдың, чемгерилгениң багайын, зооветеринарлыг негелдени сагывайн келгенин бадыткап турар. Сөөлгү үеде саар 24 инекти, элээн хөй шээр малды бруцеллёзтан аараан дээш эът комбинадынга дужааган. Хойнуң бажы теңнир аарыг база нептерексей. Чүгле оон бедин күрүнеге чедирген когаралы 1856 рубль.

Совхозта кол мал эмчизи, оон-биле кады ажылдап турар кижилер аарыгларны баш удур болдурбазы-биле дээштиг хемчеглер албайн, шуптезин, харысаалга чок ажылдаан. Совхозтуң администрациязы оон-биле эптежип олурган.

Совхоз эрткен чылдың планын ёзугаар 720 бызаа алыр турган, 650-ни алган. Төрүүр чүс баш малга онааттыр 67 бызааны, 59 анай, хураганны алганы чөгенчиг көргүзүт-дүр.

Малдың баш саны өспейн турда, ону ниитики чарыгдалга ажыглаары көвүдээн. Ниитиниң чемненилгезинге 68 инек, 640 хой, өшкү, 12 хаван, ийи чылгы мал үнген. Ону эътке шилчидерге, 39 тонна, чылда бердинген лимиттен он тоннаны артыкка чарыгдааны ол.

Ол ышкаш эрткен чылын ниитизи-биле чүс он ажыг баш мыйыстыг бода болгаш шээр малды чидирген, самчыгдаап, совхозтуң карылгазы кылдыр ону үндүр бижээн.

Бо чылдың январь 1-де мал отчёдунуң № 24 майының алгаш көрээл. Ында үжен сес кижиниң адынга элээн каш инек, сарлыкты, чылгыны, 71 хой, өшкүнү бар кылдыр немей бижээш, карак чаап, күрүнени мегелээн.

Оон ангыда, хойжулар Казак-оол Ооржак, Өктээл Хомушку, Марат-оол Ооржак, Виктор Ооржак оларның харысаалга чок ажылдааны дээш 48 чаш хураганны эрткен чылдың февраль, март айларда олардан төлеткен. Бо хойжулардан тырткан 1136 рубльди 589 килограмм эъттен алган кылдыр документиге көргүскен.

Өре-самчыгдал кылган он дерт кижиден 57309 рубль бо хүнерге чедир эгиттинмээн. Бухгалтерия ажылдакчылары, тускай эртемниглер ону төледиринин хемчеглерин албайн турар.

Совхозтуң күрүнеге дужаап турар малының деңгилдези куду болуп артпышаан. Эрткен чылын саткан бүгү малдың деңзизин бүдүрүлге планында көрдүнгениниге чедирген болза, оон алдан беш тонна эътти ап болур турган.

Совхоз сөөлгү үш чылда эът планының хөй кезиин чондан хууда мал садып алгаш, оон-биле дуглап келген.

«Дөң-Терезин» совхозтуң удуртулгазының, ында малдың тускай эртемниглериниң мал ажылын хөгжүдеринге ээ-харысаалга чок чоруу дээш оон директору Д. Н.-С. Саваалы, кол бухгалтерниң хүлээлгезин күүседип турар Б. Ч. Сарыглары, мал бухгалтери О. К. Моңгушту шыңгыы доңгуткан. Четпестерни чайладыр хемчеглерни дарый ажылдап кылгаш, оон күүселдезиниң дугайында бижимел дыңнадыгны июльда улусчу контроль комитединче киирерин негээн.

Очур-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

КОНТРОЛЁР

Улусчу контролёр болуру харысаалгалыг деп чүвени Александр Небедов эки билир. Ынчангаш Тандыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң улусчу контроль бөлүүнүң берген даалгаларын ак сеткилдиг күүседип турар. Амгы үеде совхозтуң МТМ-зинде техника септелгезин кидин түлүк чоруп турар, ону шынарлыг, чогуур хуусаазында септээри чугула айтырыг. Ынчангаш тракторларның кедээ ажыл-агый машиналарының септелгезин хайгыылчылар доктаамал хынап, четпестерни илередип, ону эдип алырынга дузалажып келген. Септээ чогуур тракторларның 70 хуузун доозкан, ажылдың шынары багай эвес.

Коммунист Александр Владимирович Небедов — партком кежигүнү, Межегей кодээ Советиниң депутады.

ЧУРУКТА: улусчу контролёр А. В. Небедов токарь Николай Тимковтуң ажылын хынап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

НЕГЕЛДЕНИҢ, КОНТРОЛЬДУҢ КОШКААНДА

Тес-Хем районнуң үш совхозу эрткен чылын күрүнеге эът садарының планын күүсетпээн. «Чодураа», «Кызыгаар», «О. Шынаа» совхозтар эътти сатпаанының уламындан район күрүнеге 173 тонна эътти чедир дужаавазан.

Оон чылдагааны чүдел? Ажыл-агыйларда мал ажылында четпестерниң, ында тускай эртемниглерниң, удуртукчуларның негелде, контрольдуң кошкак тургусканында. Эрткен чылын «Чодураа», «Кызыгаар» совхозтарда түс-түзүнда бир муң ажыг баш шээр мал, «О. Шынаа» совхозта түс чүс үжен ажыг баш шээр мал өлген. Ол ажыл-агыйларда бода малдың хорамчазы эвээш эвес. Хөй малды эътке херелеп, оон чаш төлүн эвээштии ап келгениниң түңнелинде малдың баш санын өстүреринин планнары күүсеттинмээн. Ынчангаш күрүнеге садар ужурлуг мал чедир дужаатпышаан. Ону баш удур семиртип, деңзизин улгаттырар талазы-биле ажылды четпес чоруткан. Ынчангаш дужааткан малдың деңзизи — бода малдың 300, хойнуң чүгле 40 кг болган.

Совхозтар директорлары, тускай эртемниглер, АҮК-түң талазындан малдың чайгы семиртилгезин кошкак контрольдап келгенинин түңнелинде чайлаглаашкын үезинде малдан алаа чогуур немелде деңзи чавыс. Бо талазы-биле хүлээп алдынган план-хемчеглер чылдың-на үстүп турар.

Эът бүдүрериниң болгаш күрүнеге садарының планнарын күүседирипге малчыннарның ролю улуг. Ынчалза-даа оларның ортузунда экономиктиг өөредилгени эреңгей организастаан, чайгы үеде ол шуут үстү бээр таварылгалар бар. Оон уламындан малчыннар өг-бүле, аренда керээлеринче белеткел чокка кирип, малдан продукция алырын көвүдедиринге, эът бүдүреринин, ону күрүнеге садарының планнарын күүседиринге ол салдар чедирбейн турар. Күрүнеге эът садарының планының ай, квартал аайы-биле күүсеттинип турарын АҮК-түң талазындан, оон зоотехниги Н. К. Чооду кошкак контрольдаан.

Бо бүгү четпестерни районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга сайгарып чугаалашкан. Мал өлүрген буруулуг кижилерни тодарадып, аараан малдарны эмнээриниң профилактиктиг хемчеглерин ап, чазаглар-же кежерде кажаалар кержениин коптарар талазы-биле арга-сүмелерни киирген.

Ол ышкаш районнуң улусчу контроль комитеди чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидериниң, чуртталга тудугларының хемчээлин улгаттырарының, оон темпизин дүргедедириниң, ажыл-агыйларның экономиказынга удуртулганы сайзыраңгайжыдарының, ажылчылар чоруктар-биле демиселди күштелдирериниң утлапышкыннарын тодараткан хемчеглерни ажылдап кылгаш, бо талазы-биле доктаалды бодунуң хуралынга хүлээп алган.

Александра ИРГИТ.
Тес-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң инспектору.

ЧАМДЫЫЗЫ ЭКИ, А ЧАМДЫЫЗЫ...

«Кызылагроүлетпүртранс-1» — Кызылда хөй кижилиг бүдүрүлге коллективтериниң бирээзи. Оон удуртукчулары ажылчы чоннарның социал талазы-биле негелде-херегледерин улам эки хандырарының хемчеглерин ап турар. Ында ажылчыннар столовайзының ажылы эки. Демдеглелдер дептеринде бижиттинген чылыг сөстер ону херечилеп турар.

Столовая ажылдакчыларының дугайында мактадыг сөстер үндезиниң дээрзинге контролёрлар бүзүрээн. Хүннүң-не янзы-бүрү чемни олар кылыр. Соок чемнер, мүн аймаа, котлета, гуляш, дагаа эъди, плов, бигус, каш янзы суксун, оон иштинде какао, кофе, печенье, ватрушки, сырниктер. Чемниң шынары эки.

Контролёрлар бүдүрүлгениң ажылчыннары болгаш албан-хаакчылары-биле беседалажырга столованың ажылын мактаар болдулар. Курсадыг инспекциязының ажылдакчылары составтыг комиссия столованың ажылын эки деп үнелеп, эскерген чамдык чүүлдерин коллективке тайылбырлап берген.

Кухня ажылдакчылары чамдык «сүрмек» четпестерни доран чайлаткан. Ынчалза-даа чуулда болгаш дезинфекция чүүлдери-биле столованы хандырарының айтырыын шиитпирлээри парын. Столоваже кирер эжикте чунар комната бар, а саваң чок. Электриниг кургадыкчы чогундан чүгле арыжыл ажыглаар. Профкомнуң дежурныйларын тургуспаан, чемненикчилер үске борашкан ажылчын хептерлиг чемненип олургулаар. Бир эвес столованың санитарлыг байдалын доктаамал хынап турган болза, ындыг четпестер турбас ийик. Ында сөөлгү демдеглелди эрткен чылдың июнь 24-те кылган.

Кухня ажылдакчылары ол бүгүнү эдип алыры, транспорт бүдүрүлгезиниң коллективин амданныг, хөй янзы чемнер-биле хандырарын ораалдажып турар.

Ажылчын контролёрлар Чадаана хоорайда ниитиниң чемненилгезиниң элээн каш бүдүрүлгелеринге барган, ындыг эки ажылдыг столовая тыппааннар. Хоорайда эң улуг № 1 столованың санитарлыг деңнелиниң багайы кескү. Оон ажылдакчылары аъш-чемниң менюзун 2-3 хүн бурунгаар-ла бижиир. Менюда айыткан чем чамдыкта чок болурун чемненикчилер эки билирлер. Бо удаада сметаналыг ааржы, ондагай котлета, пирожкилер, беляштар, компот, томат согу чок болду. Чамдык чемнерниң контроль деңзилээшкинин кылгаш, хайгыылчылар улам кайгаан. Инек эъдинден кылган гуляш, котлета бүрүзүнүң деңзизинге ортумаа-биле 10-15 грамм четпес. Улуг повар Р. С. Даваның бригадазының ажылы моон кескү ышкажыл.

Бо столованың буфеди универмагта ажылдап турар. Ында чамдык аъш-чем кылыгларының деңзизи калькуляцияда айытканындан чиик болган. Ылаңгыя беляштарда эът чогуур нормазынга барык 50 хуу четпес болган. Комиссияның сүмези-биле 140 беляштың өртээн чиигеткен.

«Лакомка» магазинге кулинария кылыглары херегл ээн чок хөй келир. Ынчалза-даа О. А. Ооржак удурткан кулинарлар бригадазы кылыгларны белеткээриниң технологиязын хажыдып турар. Ону кым-даа эскербээн. Балык эъдинден кылган он бир пирогилерни чедир ажываан лалгандан быжырганы дээш контролёрлар хыналда хүлүнде бракталаан.

Чөөн-Хемчик районнуң баштаар чери ол фактыларда чогуур түңнелдерни үндүрери чугула.

Тимофей СЕРМАВКИН.

КОМИТЕТТЕРДЕ

ХАНДАГАЙТЫ

Кыштаглаашкын үезинде малдың продуктулуун чавызатпайн, бүгү арга-курлавырларны долу ажыглап тургаш, мал ажылындан продукция алырын улам көвүдедир дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазы-биле «Коммунизмче орук» совхозтуң малчын бригадаларының кежигүннери таныштан. Олар анаа кызымаккай ажыл-иш-биле харылаарын шиитпирлээн. Ону деткииринге совхозтуң удуртукчулары кыштаглаашкынга ыяк белеткелди хандырарын, ай санының 6-да малчыннар хүнүнде тускай хемчеглер ап чорударын, үш хойжу бригада бүрүзүнге болгаш Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазынга садыг, эмнелге, амыдырал хандырылга ажылдакчыларының үнүүшкүннүг ажылын, лекция, беседаларны, экономиктиг өөредилгени организастаарын, февраль 1-ге чедир сакманчыларны четчелээрин боттарының талазындан хүлээнген турган.

Удуртукчулар ол хемчеглерни чедир боттандырбаан болгаш ам-даа чедир хемчег албайн турары хыналдадан билдинген. Чаңгыс Кужур-Чыраа фермазында байдал ону бадыткап турар. Саар инектерниң чемгерилгезин экижидип тургаш, сүт саалдазын элбедириниң хемчеглери алдынмаан. Мал чеми хээндектээр, ыыбырадыр механизм, деригтер ажылга белен эвес хевээр. Кажаада өдек аштаар транспортёр ажылдавастаанындан инектерни дешкаар үндүрүп эъткарар.

Хойжу коданнарда сүт чедишпес. Үш бригаданың аразынга сүт сөөртүр чаңгыс-ла машина чоруп турган үелер бар. Он үш коданда сүт куудуп алыр доскаарлар чок. Шагжалар, оцгачалар чедишпезининден мал чемнерин черге каап берип турар. Мал чеми хорамчалыг, саза бастынып, тантаттынып турар. Коданнарның бирээзинде январь 4-тей эгелеп электротрансформатор өрттенген, хемчег алдынмаан. Бичии электростанцияларлыг 8 коданның 6-зы бензин тендиинден чырык чок. А хой олдап эгелей берген. Сакманчылар чедишпес. Лаа, фонарь аймаа, аптечкалар, одаар чүүл чок коданнар ам-даа бар. Почта неделяда чаңгыс келир. Зооветеринария специалистериниң ажылында четпестер бар. Деңгели сула, аарыг, эгаан малдың тускай азыралын, немелде чемгерилгезин организаставаан. Мал эмчилери чоруп тураа-даа, боттары хол-биле тудуп эмнээшкин кылбайн турар. Чамдык хойжу коданнарда болгаш фермада малдың кеш аарыы илерей эгелээн. Хыналданы районнуң улусчу контроль комитеди түңнеп көргеш, «Коммунизмче орук» совхозтуң удуртукчуларының, өске-даа активтиң шүүшкеңни, ажылчы чоннуң идепкейин, кедуралуушкунуң улам деткииринин хемчеглерин чедип албааның демдеглээн. Директор К. Ш. Доңгакты, кол зоотехник М. Д-С. Ондарны доңгуткан.

САМАГАЛДАЙ

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаның боттанылгазының бирги чылының түңнели Тес-Хем районнуң совхозтарында кандыг болганын районнуң улусчу контроль комитеди хынаан. Беш совхозтуң үжү эрткен чылын ажыглаалга киирер деп планнааны чуртталга шөлүн дужаап шыдаан. «Таңды-Сыны» совхоз планы 85 хуу, «Кызыгаар» совхоз 55 хуу күүсеткен. «Таңды-Сыны» совхозка ийи аал чурттаар бир бажыңны керээлиг тудуг организациязы — ажыл-агыйлар аразының КМК-зы өй-шаанда дужаавааан. «Кызыгаар» совхоз ажыл-агый аргазы-биле чорудуп турганы тудугларының чамдыызын — ийи аал чурттаар үш, бир аал чурттаар ийи бажыңнарны ажыглаалга киирип чадаан. Чуртталга программазын күүседирин совхозтуң удуртукчулары чугулалап көрбейн турганының түңнели ол болган. Совхозтуң тудугжуларын өске ажылдарже шилчидер чоруктар чаңгыс удаа эвес турган, оларны тудуг материалдары-биле хандырары үзүктелип, узамдыгын турган. Оон хараазындан тудугжуларда күш-ажылдың сагылга-чуруму суларааш. Совхозта бар ыяш дилер пилораманың ажылы үзүктелиишкиннерлиг, долу ажыглал чок, кезип белеткээн ыяш чогундан олар чамдыкта шуут анаа турар таварылгалар турган.

Тудуг ажылын шапкынчытпайн, оон үзүктел чок чорудулгазын хандырарынче кичээнгей салбайн турары дээш совхоз директору М. Э. Оюнну, прораб В. С. Матпаарчыны комитет шыңгыы доңгуткан. Ажыл-агыйның ол адырынче кичээнгейни күштелдирерин эштер аазаан. Совхозта тудуг ажылдарын онаалгай хайгааралга алырын АҮК-туң тудуг инженери Б. А. Даваага даасхан.

БАЙ-ХААК

Башкарылганың командылап дужаар стилинден адырлы албас, чөптүг-даа, чөп чок-даа болза, айтышкын-чарлык берип, айтырыг шиитпирлээр таптаашкын үезиниң бюрократтыг аажылаашкыннарынга чачыгып калганындан күш-ажылчы коллективтиң, ында хөй-нити организациязының санал-оналын тоомчага албайн турган удуртукчуну республиканың улусчу контроль комитеди дыңнап, эде тургустунарын оон шыңгыы негээн.

«Россия» совхозтуң кол мал эмчизи Н. К. Кама бодунуң албан-дужаалын ажыглап, совхоз складындан 10-15 килограмм эът алырының чөпшээрел бижиин директордан алгаш, совхоз коданындан дириг хойну шыырактап тургаш, малчын кижи коданга чок турда тудуп алган. Даартазында ол-ла коданнан база бир хойну шак-ла ынчаар кады чораны чолаачызынга ап берген. Эмчиниң ындыг аажылаашкыннары моон мурнунда база тургулаан. Ол дугайын коллектив кежигүннери совхозта улусчу контроль бөлүүнге дыңнадып-даа турган. Бо удаада улусчу контролёрлар фактыны ниити-биле истеп, хынааш, хойнуң соон четтикпээн кол эъдин складка дужааттырган, хыналданың материалдарын совхоз директору А. А. Тыхеевке эккеп, турразында чаңнаан специалиске хемчег онаарын саналдаан. Директор хемчег онаар хамаанчок, хойларны хөй-ниити чемненилгезинге ажытжаан дугайында Н. К. Каманың ийи неделя эрте бергенде тургусканы актыны бадылап каан. Контролёрларның хыналдазын ынчаар дүй базып каар бодаан.

Эрткен чылдың октябрьда хаван фермазынга 1100 килограмм чарба чедир дүшпейн барганын, ону кым ажыглап каанын улусчу контроль бөлүү илередип, директорга база илеткээн турган. Ол кара турразында аажылаашкынны болдурган кижи ынчап кандыг-даа хемчегге онаашпаан. Чүтле үш ай эртеңде, кажан улусчу контроль бөлүү районнуң болгаш республиканың улусчу контроль комитеттерин совхозта байдал-биле таныштырган соонда, самчыгдаттынган чарба төлеттинген.

Күрүне өнчүзүн самчыгдаар чоруктарны болдуруп, оларны чажырып, улусчу контроль бөлүүнүң чөп-барымдаалыг негелделерин херекке албайн турганы дээш директор А. А. Тыхеевти шыңгыы доңгуткаш, моон соңгаар улусчу контролёрларны херексевейн баар болза, ону албан-дужаалындан чайладырын республиканың улусчу контроль комитеди сагындырган. Оон камгалап турганы мал эмчизи Н. К. Каманы кол ажылынга шыңгыы четпестер, чондан мал садып алырының корум-чурумун хажыдып турганы, чижен чоруктары дээш районнуң улусчу контроль комитеди ажылындан чайлатпышаан, бир айда алыр шалының тырттырарын шиитпирлээн.

Республиканың Улусчу контроль комитедин[...]

МАЛ АЖЫЛЫНДА ЧЕТПЕСТЕРИ ДЭЭШ

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның совхозтарының эът бүдүрериниң болгаш күрүнеге ону садарының планын 1988 чылда күүсетпейн барганының чылдагаанын илередип, хыналда чоруткаанының түңнелдерин республиканың Улусчу контроль комитединге сайгарып чугаалашкан. Эът бүдүрерин база ону күрүнеге садарын көвүдедир талазы-биле бар арга-курлавырларны үстүнде районнарның ажыл-агыйлары чедир ажыглавайн турары ол хыналдадан илерээн.

Бай-Тайга районга хамаарыштыр чугаалаарга, мындыг чүүлдер бар: районнуң ажыл-агыйлары эът бүдүрериниң планын эрткен чылын 86.3 хуу күүсеткен азы 203 тонна чедир бүдүртүнмээн болуп турар. Эът садарының планы 86.8 хуу күүсеттинген. Барыын-Хемчик районнуң совхозтары планга 242 тонна эътти чедир бүдүрбээн, ону күрүнеге садарының планы база чедир күүсеттинмээн. Малдың янзы-бүрү чылдагааннардан өлүрү база ону оорга алзыр чоруктардан чылдың-на болуп турар чидириглер мындыг байдалдың тургустунуп турарының бир чылдагааны. Мындыг байдал канчаар тургустунуп келгенил деп айтырыг тургустунуп келир. Ону чүнү-даа мурнай, ажыл-агыйларның чамдык зоовет-специалистериниң база малчыннарының ажыл-агыйжы эвес, харысаалга чок чорууну-биле, малдың чемгерилгезин, оон ажаалдаазын негелде ёзугаар чорударын чедип албайн турары-биле тайылбырлаар апаар. Анаа хамаарыштыр дараалында көргүзүглерни ап болур: «Шекпээр» совхоз 1988 чылда төрүүр 100 баштан 61 бызааны, 42 хураганны камгалап алган болуп турар, ол-ла көргүзүгнү «Хемчик» совхозка хамаарыштыр алыр болза — 57 бызаа, 49 анай, хураган болур.

Районнарның болгаш совхозтарның мал эмчилери малдың аарыын чогуур үезинде илередип тодарадырын чедип алыр талазы-биле боттуг хемчеглер ап чорутпайн турар.

Үстүнде адаанывыс районнарның совхозтарында малды оорладыр чоруктар база дугаалал эвээжевейн турар. Өрени төлеттирип дуглаарын совхозтарда тургусканы четпес. Анаа хамаарыштыр чижек. «Барлык» совхозка эрткен чылын 621 баш хой, өшкүнү оорга алыскан, оон чүгле 74 башты, «Хемчик» совхозта читкен 127 баштың чүгле 6-зын катап тургускан болуп турар. Оон-биле кады ниитиниң чемненилге черлеринге эътти анаа кердүнгениндеп ажыр ажыглап турары — эът бүдүрерин көвүдедиринге шаптараазынныг болуп турар.

Барыын-Хемчик районнуң чамдык ажыл-агыйларында малдың отчёт-учёду негелдеге дүүштүр тургустунмаан эреңгей байдалда. «Барлык» совхозта дөрт малчын дунгуш 626 хойну чажырыпкан. Шак мындыг фактылар «Шекпээр» совхозта база бар. Чижээ, 1985 чылда төрүттүнген 127 баш малды ийи хар четпээн аныяк малдар аразында санап турар база 119 баш чылгы мал кымда-даа быжыглаттынмаан болуп турар. Малчыннарның, кадарчыларның ажылынга специалистерниң талазындан чогуур контроль чок болуп турары, мал ажылынга таварышкан-на кижилерни хүлээп алыр чоруктуң учёт-отчёттуң кошкаа мындыг янзылыг байдалды тургузуп турар. Оон-биле кады малдың баш санын өстүрери-биле холбашкан айтырыгны ажыл-агыйларның техниктиг чөвүлелинге ай санында чугаалажып турар, ынчалзажок, анаа хүлээп алдынып турар хемчеглерниң күүселдезин дээш контрольдуң кошкаандан оон дээштиин чедип алдынмайн келгениин айтыры чугула.

Айтырыгны чугаалажып көргеш, эът бүдүрерин болгаш ону күрүнеге садып турарында, малды тударының технологиязында база уксаажыдылга ажылында четпестерни, зооветспециалистерден чавыс негелделиин дээш «Шекпээр», «Мурнакчы», «Хемчик» совхозтарның директорлары И. С. Идам-Сюрюн, К. Л.-С. Хертек, Э. С. Идам-Сюрюн оларны республиканың Улусчу контроль комитединге доңгуткан. «Барлык» совхозтуң директору В. С. Моңгушту ол албан-дужаалга үр ажылдаванын барымдаалааш, сагындырган.

И. С. Идам-Сюрюн, К. Л.-С. Хертек, Э. С. Идам-Сюрюн, В. С. Моңгуш оларның мал ажылында бар ол четпестерни чайладыр дээш боттуг хемчеглер ап чорудар дээн аазашкынын Улусчу контроль комитеди хүлээп алган. Ол талазы-биле кылып чоруткан ажылының дугайын республиканың Улусчу контроль комитединге бо чылдың июльда дыңнадыр.

Мал ажылында четпестерниң тыптып кээп турарының чылдагаанын совхозтарның специалистериниң болгаш малчыннарының мурнунга тайылбырлап бербишаан, ол четпестерни чайладырының хемчеглерин тодарадып чугаалажырын И. С. Идам-Сюрюн, К. Л.-С. Хертек, Э. С. Идам-Сюрюн, В. С. Моңгуш оларга хүлээндирген.

Үстүнде айтырыг талазы-биле «Кара-Хөл» совхозка болган хыналданың түңнелин Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң хуралынга чугаалажып көргениң хүлээп алган. Эът бүдүрерин көвүдедиринче угланган ажылды четпес чорудуп турары дээш, мал бажының чидиригге таваржып турары база зооветспециалистерниң ажылын кошкак удуртуп турары дээш совхозтуң директору А. Ч. Хертекти шыңгыы харысаалгага онааган.

Аалчывыска сөс

ДӨМЕЙ ЧҮҮЛДЕР ЭВЭЭШ ЭВЕС

Эрткен күзүн мен ыраккаак Прибалтиканың Литва ССР-дең каас-чараш тыва черге кээр аас-кежиктиг болган мен. Сорулгам боттандырып, «Ыракты Чоон чүк болгаш Сибирь улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп белеткеп турар хөй серияның томга кирерде чамдык тыва тоолдарны системажыдып парлаар талазы-биле аас чогаалының чыыкчыларынга, хоочуннарга, эртемденнерге, чогаалчыларга ужуражып, арга-дуржулга солушкан бис. Кербээни черинг дооразындан өске кижи кээрге, бир янзы боор болгаш: - эки, чараш-чаагай, чаржынчыг, багай-даа чүвени эскерип каар. Ам Тывага чорааш көрген, билгенимден утаан-медерелде артып калган чамдык чүүлдерин номчукчуларга солун дамчыштыр чедирер бодап олур мен. Бистиң республикаларывыстың аразы талыгыр-даа болза, дөмей чүүлдери эвээш эвес-тир, чижээ, аттарывыс безин көрүнер даан: Тыва, Летува — үнешнек, аяннашкак.

Кызылче чалаткан ажылдеремде эгелээйн. Үстүвде адааныыс ол хөй сериялыг томга кирер тыва аас чогаалындан чыгдынган материалдарның саны болгаш дээштиниң чаа ёзу-биле үнелеп көргеш, кады бир дээниг ажылдаар кылдыр дугурушкан. Сорулга мындыг: аас чогаалын ол-ла төрүттүнген дылынга баштай парлаар, а ооң соонда орус дылга очулдургаш, шинчилеп көөр талазы-биле делегей аас чогаалының деңнелинче көдүрүп үндүрер. Ук чоннуң төөгүзүн, ажыл, амыдыралын, аажы-чаңын, ёзу-чаңчылдарын, социал байдалдарын көргүзүп турар чыып бижиттинген эң эки материалдарны шилип алыр. Оларны шилиирде эки билири чугула. ТДЛТЭШИ-де тыва аас чогаалының бижидигге фондузунуң байдалы эки, дес-дараалап, эмге-сескелеп, чурумчудар талазы-биле ажылды кылып чоруткан. Аас чогаалының эдилекчилери хоочуннарның болгаш оларның дузалакчыларының дузазы-биле эвээш эвес аас чогаалдары чыгдынган. Ооң шилиц алыр чүве чугаажок, тыпты бээр. Ынчалза-даа бичии уругларга, национал культуразын хүндүлеп билир бүгү тыва кижилерге аас чогаалының сурагалыг, эки номнары ылап херек болгай. Ылангыя уругларга таарыштыр үндүрген аас чогаалының номнары ковчүг ховар деп көрген мен. Тыва аас чогаалының чамдык үлегерлерин орус болгаш немец дылдарже база өске-даа дылдарже очулдурганы ковчүг ховар тавгржыр боор-дур. Шынчылап, өөренип көөр талазы-биле тыва аас чогаалының эң солун материалдарын өске дылдарже очулдурары чугула. Кызылда эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары аас чогаалының эгээртинмес эртинелерин чыып бижиириңге-даа, оларны өске дылче очулдурарынга-даа күш четтикпейн турарлар деп билген мен. Башкыларның, студентилерниң бот-идепкейи ол талазы-биле көлүрер болза эки.

Мен Тывага чоруп тургаш, аас чогаалын боттары күүседип чоруур (ырлаар-шоорлаар, тоолдаар, тывызыктаар) кижилер-биле база ужурашкылаан мен. Сүт-Хөл районунуң «Алдан-Маадыр» совхозка мени эдертип чораан өөрүмнүң дилээн ёзугаар малчыннар, башкылар болгаш өөреникчилер ырлап, тоолдап турганын адааргал-биле магадап көрген мен. Оларның дыл-домаан билбес-даа болзумза, үн болгаш күүселдезиниң шимчээшкинин, аян-шинчизиндең ам-даа уттундурбаан уран чүүлдүң эки чогаалдары-дыр деп билип ап, иштимде өөрүп чордум. Аас чогаалының чыыкчыларынга аңаа хандыкшылдыгларга ам-даа кылыр ажыл хөй-дүр деп чүвени бистиң кат черге ужуражылгаларывыстан безин илден чорду.

Бистер, литва улус, база эвээш санныг бис. Барык-ла XIX чүс чылдың төнчүзүнден эгелеп бо хүннерге чедир улустуң аас чогаалының эгээртиммес байлаан чыып келген бис. Ам бижидилге фондузунда литва аас чогаалының бир миллион ийи чүс муң тексти бижиттинген болгаш ону чыып бижиир ажыл ам-даа уламчылап турар. А тываларда база-ла аас чогаалы байлак. Ону чыырынга улуг, биче кижи бүрүзү дузалажыр. А эртемденнер ол алдын эртинени номнар, пластинкалар кылдыр хуулдуруптар, ооң эртем-билиг чонче тараар. Тыва дугайын өске чонга чугаалап бээр.

Мен Тывага чоруп тургаш, ооң илчирбеледир шөйлүп чоруй баргылаан бедик-чавыс дагларын магадап мен. А малчыннар, өөренген чанчылы-ла ыйнаан, дагаар эдээнге өөн тип алыр улус болду. Хой малы дагларда чаттыла берген таваар оъттап чоргулаар. Ол бүгү чурумалды көргеш, кижиниң сагыш-сеткили ала-чайгаар көдүрлүп кээр. Шак-ла ындыг бедик чаагай сеткил-биле мен чоокка чедир-ле Балтий далай кыдыынче болганчок-ла халдып чеде бээр турган мен. Арыг, кылаң чалгыглар бо-ла дүргектелип чедип келгеш, кижиниң буттарын чүп шаапкаш, сааз-ынче дедир-ле чуглуп кирип бээрлер. Аңаа чулгуй паштырган сай даштары арыг чаражы аажок апарган кыланайнып чыткылаар. А ам? Ам чалгыглар хөөн булгаалып кээр багай бокту сайже үндүр чалгып каапкаш бааары хараадаачыг апарган. Балтий далайга ажындирген янзы-бүрү чурттарның корабльдеринден октаан консерва банкалары, шил савалар, картоп, саазын... Чүү чок дээр... Суг баштарында, арттар кырында янзы-бүрү пөстер кескиндиэп азып, «ыдыктап» каан ыяштарны Тывага чораш көрген мен. Ол-даа канчаар, ол дээрге оран-таңдызынга ынакшылдың бир хевири-ле ыйнаан. Кижилерге айыылдыг болу берги дег чүве ында чок боор. А кол-ла чүве — бүрүн шагдан тура үүжелелип чыглып келген улустуң аас чогаалын чыып бижиири эң чугула.

Бронислава КЕРБЕЛИТЕ.
Литва фольклорист.
Вильнюс хоорай.

Борис ЕМЕЛЬЯНОВ

АВАМ ХОЛДАРЫ

Ол хөглүг эвес, багай-ла хүн болган!

Эртенден кежээге чедир Маша оналгазын-даа күүсетпейн, бажын иштин-даа аштап-арыглаваайн, кырган-авазы-биле кыржып хүнзээн.

Кежээ авазы ажылындан чедип кээрге, кырган-авазы аңаа Машаның дугайында аажок хомудап чугаалаан.

Авазы эдлерсиниш, уруундан айтырган:

— Чүү болду, канчап тур сен, уруум? Аарый бербедиң бе—дээш, Машаның хаваан холу-биле оожум дагай туткан.

Авазының холдары дыка-ла кайгамчык: кудуг, бичии, хорлангы, ынчалза-даа аажок чиик болгаш чымчак.

Маша бо удаада бажын чайгааш, авазының холдарын дүжүр силгипкен.

— Пу-уу, холдарыңның багайын, авай!

— Паа, каш чыл найыралдыг чурттап келдивис, ам кээп багай апардым бе? Чүге мээң холдарым бөгүн сеңээ таарышпайн тур?

— Кадыг-дыр — деп Маша харыылаан. — Ааршкылыг.

Авазы холдарынче муңгаргай көрген.

— Холдар ышкаш холдар-ла-дыр. Ажылчын холдар — дээш, авазы ваннаалыг өрээлче чүнүп чорупкан.

Маша хеиертен авазын аажок кээргей берген. Авазының соондан маңнаар дээрге, кырган-авазы чепшээреваан.

— Олур! Олур, кулугур! — деп, кырган-авазы шириин дужааган. Аңаа-ла черге аваң хомудадып алдың. Сээң аваң «алдын» холдарлыг кижи-дир. Ол дугайында шупту улус билир болгай. Аваңның холдары-биле дыка-ла хөй эки чүүлдер кылдынган, сен ышкаш он хире уругларга чаилыг четчи бээр, аргаан торгузуу-биле черниң чартыын туглал болур. Ажылгыр-даа авааныр-даа. Аваң «ак холдуг» эвес, ажылчын кижи-дир, ында багай чүве чок болгай. Станоктар артынга аваңның орнунга туруп алыңза, ажылдап шыдаар сен бе, өөдежокпай?!

— Авам хомудай бээр деп бодадым,—деп, Маша чугаалааш, ыглап бадырыпкан.

— Ол-дур ам, сээң сеткилиң хорлангы болганы ол-дур — деп, кырган-авазы соглаан.— Чамдыкта ындыг таварылгалар турар. Чүве чугаалаар бетинде эки бодаптар херек. Аваңның холдары кадыг-даа болза, чүрээ чымчак... Мен сээң аваң турган болзумза, сени чула кулактап, эттептер ийик мен...

Авазы чугуп алгаш чедип келгеш, кырганның химиренин, Машаның ыглап турарын дыңназа-даа, чүвениң ужурун орта билбейн:

— Кырган-аваңны база хомудадыры сеңээ ындынчыг эвес-тир бе? Кырган кижиниң кылыы чазыгымчал. Мен ооң орнунга турган болзумза...

— Билир мен, билир мен!— деп, Маша хеиертен хөглүг аажок алгырыпкаш, авазынче хөме маңнай берген.— Ийе, билир мен.

— Чүнү-даа билбес-тир сен—деп, авазы харыылаан.

— Билир болзуңза, чугаала.

— Билир мен —деп, Маша чугаалаан. — Сен кырган-аваңның орнунга турган болзуңза, мени кулактаар турган сен. Чүге дээрге мен сээң холдарыңны бактапкан-дыр мен.

— Кулактаар-даа мен, моон соңгаар мынчаар аажылдавас кылдыр—деп, авазы кадыглап чемелээн.

— Кырган-авам база шак-ла ынчаар чугаалады. Херек кырында сизер иелээн ынчап черле шыдавас-тыр силер ийи— деп, Маша чүү өрээлдиң азыындан дыңналган.

Авазы биле кырган-авазы бот-боттарынче удур-дедир көржүп тура, каттыржыпкан.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

5 харлыг Аянна угбазы-биле магазин чанындан эртип бар чыткаш, угбазындан айтырган:

— Магазин чүге шоочалыг чүвел?

— Дыштанып турары ол-дур—деп, угбазы харыылаан.

Аянна тургаш:

— Ажылдап, ажылдап шылап каан ол-дур аа—дээн.

Чойгана ДОСПАН.
Тес-Хем район, Берт-Даг суур.

• • •

4 харлыг Айдыс печкага от салып орган акызын көргеш, айтырган:

— Акый, печканы чемгерип бр сен бе? Печка аштап турары ол бе?

• • •

4 харлыг Маша кырган-авазының өөнге кирип келгеш:

— Бо бажыныңның соңгазы буступ калган көрем, авай—деп, өгнүң дунзүүнче айыткан.

• • •

Үш харлыг Чойгана эртен садикче ачазы-биле бар чыткаш, айже көргеш мынча дээн:

— Суурнуң бо сайгылгааны ам-даа өшпээн-дир аа.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район, Кызыл-Даг суур.

Үңгеп турар чажындан-на
Үргүлчү бе ноор болгаш,
Темирка дагааларга
Дендии ынак болу берген.
Тагак тудкаш, базыптарга.

Дагаалары маңнашып кээр.
Оон «так-так» чемней бээрге,
Оол чаптап кайгап турар.
Чалгынныгга ынакпайны,
Чаптанчыгны, кежээкейни!

БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ

Иштики херектер министерствозунуң бирги чери дээш мячилиг хоккейге маргылдаалары Кызыл хоорайга чылдың-на эрттирип турар. Эрткен дыштаныр хүннерде маргылдааның түңнел оюннарынга алды команда киришкен.

Маргылдаага шыырак белеткелин көргүзүп, чемпион атка Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң командазы төлептиг болган. Ийиги, үшкү черлерни Каа-Хем, Бай-Тайга районнарының иштики херектер килдистериниң командалары ээлээн.

Спортчуларның арга-мергежилин чылдың-на бедип турары өөрүнчүг. Оларга халдакчылар Иван Туев, Эдуард Ак-оол, вратарь Владимир Осипов, Николай Борбай-оол болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Иван ХУРАГАН.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ ДУЗАЗЫ

Бай-Тайга районнуң Кара-Хөл совхозтуң малчыннары бо чылгы кыштаглаашкынга эки белеткенген. Бо хүннерде хой оолдаашкыны адакталып турар. Хураганнар онча-менди.

Хоочун малчыннар Калин-оол Хертектиң, Иргит Маадыл-оолдуң, Дажы Хертектиң кодаңнарында байдал эки. Бир дугаар төрүп турар хой кодаңнарындан Иргит Маннай болгаш Эрес-оол Күжүгет олар төрүүр 100 хойга онаалтыр 80 хураганны доруктуруп ап, кызымак ажылдап турарлар.

Малчын кодаңнарны суурнуң агиткварталдарынга быжыглаан. Олардан № 7, 11, 12 агиткварталдың чурттакчылары боттарында быжыглаан кодаңнарга шеф дузазын чедирген.

Александр ХЕРТЕК.

ШЕФТЭЭН

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунуң ажыл-ишчилери болгаш Ак-Чыраа сес чыл школазының өөреникчилери совхозтуң хойжулары Вячеслав Домаа, Ирин-оол Гүлүш, Дамчай Сонам, Иван Кыргыс болгаш Саган-оол Түлүш оларның кыштагларынга барып, кажаалар кырын харын аштап, көржең коптарып дузаны чедиргеннер. Шефтээшкинге туружулар Кыыыл-оол Хүлер-оол, Роман Санаа, комсомолчулар Салбакай Баазаң, Түлүш Сайлык-оол болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип, шудургу ажылдааннар.

Пайгын-оол ДАМДЫН.

ЭМ КАТ ЧЫЫЛДАЗЫ

Чадааның ыяш ажылагыйының Сүт-Хөл участогунуң коллективи Хемчиктиң арыгларынга бо чылын чыжырганың дүмүдү хоомай болган-даа болза, ооң чыылдазын организастааш, план ёзугаар 10 тонна чыжырганы чыып, күрүне шыгжамырынче дужааган. Витаминниг эм каттың чыылдазынга Сүт-Хөл суурнуң чурттакчылары база киришкен. Оларның аразындан Экер-оол Күжүгет 500 килограмм, Хоптак-Хуна Сарыглар 400, Кара-Чыраа суурдан Эрес-оол Ховалыг 380 килограмм чыжырганы чыгган.

Бораш ОНДАР.

СЫН МЫЙЫЗЫ КАНЧАП ТЫВЫЛГАНЫЛ?

Соңгу чүк улустарының тоолу

Иви мыйызы канчап тывылганыл, силерге тоогуп берейн. Ол дээрге шагшаанда болган чүве болгай. Ол дугайын ам Сибирьде кым-даа таптыг чугаалап шыдавас, оон бээр та чеже чыл эрткен, та чеже саарыг баткан чүве.

Сибирьниң бир дүмбей ээнинге кедергей чараш болгаш улуг мыйыстыг мажаалай чурттап чораан. Ол амытан өске аңнар көргеш-ле, дааш мыйызын мактаар чүвен иргин. Алыс хандыр чугаалаарга, чатпагар мыйыстары шаптараазыңның шыыштар эртеринге, ушкан ыяштар артаарынга кончуг шаптыктыг боор чораан. Кыш боорга ижээнге чыдарынга база шаптыктаар мыйыстар чүвен иргин. Мыйызы шаптык кылып чоруурун мажаалай болу билбес чораан.

Шак ол өйде иви мыйыс чок чораан болгаш Сибирьниң дагыыг-даштыг делгемнеринге куштадлырын чорааш иргин. Иви каас-коя чорууруң болгаш мыйыстыг болуруп күзеп келгеш, мажаалайның мыйызын ачылап алган. Ол чорук шак-ла мынчаар болган.

Эзим оймаанга мажаалай биле иви ужуражы берген. Иви мажаалайдан коргар, ынчалза-даа мыйыстыг болуруп күзээп болгаш ынчангап боор он, деспес-даа турар болган. Мажаалайга иви мынча диген иргин:

«Улуг мыйызыңны, мадагар мыйызыңны ачыладып көрем, мажаалай. Сээң мыйыстарыңны бир кезек эдилээп, бодунга эккеп-ле бергей мен!».

Мажаалай бериксевейн тургаш, мынча диген иргин:

«Бергей-ле мен. Мээң мыйыстарымны камнап эдилээр сен. Мээң мыйызым-биле бир кезек чараштанып чорааш, дедир эккеп бээр сен аа».

Чатпагар мыйыстарын мажаалай хоора тырткаш, ивиге бериш каан. Бажы чиигеш дитен. Шырышка-даа чорууруга, ижээнге-даа чыдарга мажаалайга шаптыктаар чүве чок апарган. Моон соңгаар мыйыс эдилээн херээ чок деп мажаалай бүдүү бодапын, иви ачылап алган мыйыстарын эккеп бербес-даа болза, аңаа хорадавас деп бодап алган.

Иви дээрге мажаалайның мыйызын кадапкаш, хиксельдир девиржип, сиртнеледир тепсегилеп, хадын ыкай боорга, харлыг дүвү доозунналыы чыдып калган иргин.

Мажаалайның мыйызын кадапкан иви дээрге бардам чоргаар маңнавышаан чораан чүвен иргин:

«Карак четпес харлыг черлеп, мугаш черлеп маңнап чор мен,
Халып-шурап маңнаарымга, будум дээжы дирткилеп чор.
Салгын ышкаш чүгүрүк мен, чараш сыныг иви-дир мен,
Саабакталган мыйыстарым харлыг чөрниң каазы болгай.
Чогум чүве, чараш чүве—мыйыстарым ол-ла болгай!»

Харлыг Тундраны эргий маңнааш, бүүрелчин дагларны ажыр халааш, төнчү чок харлыг делгемнерин кезий маңнааш, чараш иви мажаалай-биле ужурашкан эзим оймаанга катап келгеш, ачылап алган мыйыстарын дедир эгидип бээр деп бодаан. Кел чорааш, бөрүлерге оруун дестүргааш, былдаар ужурга таварышкан. Мажаалайның оруундап сыр өскээр иви кууминай берген.

Оон бээр дыка-ла үр үе эрткен, ол хиреде мажаалайның кокпазынче иви ис баспас болган иргин, чүге дээрге орук дожар бөрүлерден коргар апарган. Ол олчаан иви мыйыстарын мажаалайга эгидип бербээн, ынчангаш аазаан аксын ээлевээн болгаш иви мыйыс чоруур чүвең иргин.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 28-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Чалча кыс Изаура». Урал-чечен фильм. 8-9 сериялары. 10.45 — «Ол болган... болган...» 11.00 — Медээлер. 11.10 — 12.10 — Уруглар шагы. 15.30—Медээлер. 15.40 — Соңгулдаларга уткуштур. 15.50 — «Волгоград» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.00 — Марий АССР-ниң Күрүнениң «Марий-Эл» ыры-танцы ансамблиниң концерти. 16.35 — Казаньга марксистиг бөлгүмнер үндезилекчизи Н. Е. Федосеевтиң дугайында телеочерк. 17.10— «Черниң уруглары чүнүң дугайында ыржажып турарыл?», Телефеерия. 17.55 — Мульт-фильм. 18.05 — Телефильм. 18.45—Бөгүн делегейде. 19.00 — Улуг кижилерге мульт-фильмнер. 19.25 — Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.55 —«Чалча кыс Изаура». Урал-чечен фильм. 9-ку сериязы. 21.00 — «Үе». 21.34 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — Чугула объектив. Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.45 — Бөгүн делегейде. 23.00 — 23.55 — «Дөнмеп четпес Дягилев» телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — И. С. Тургенев. «Проза чогаалында шүлүктер». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 9 класс. Өг-бүле харылзааларының үрелгенниниң ужуктары. 9.05 — Француз дыл. 10.05— Урал чүүлдүң бүрүнгү тураскаалдары. 10.35; 11.35 — Төөгү. 6 класс. Ортаакы чүс чылдарның мануфактуразы. 11.05 — Француз дыл. 12.05 — «Бир катап декабрьда». Урал-чечен телефильм. 13.20 — 13.30— Медээлер. 17.05 — Медээлер. 17.15 — «Бис, ат салганнар». Урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Үежи». Аныяктарга программа. 19.15 — «Аяня тову». Үндүрүглгедез Медээлер. Соңгулдаларга уткуштур. «Тываның оруктары-биле». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Г. Свиридов, «Бичии триптих». 20.25 — Телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Соңгулдаларга уткуштур. 21.45 — «Бис, ат салганнар». Урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 23.00 — Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. ЦСКА — «Строитель». 00.40 — 01.15— Бистиң садывыс.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.25 — Мультфильмнер. 19.05 — Ритмиг гимнастика. 19.35— Телефильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Одиночка» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Неукротимая маркиза» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 146» 9.30, «Властелин времени» 11.00, 12.40, «Поднятая целина» 14.30, «Регтайм» 18.00, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Война и мир» 15.00, «Холодное лето пятьдесят третьего» 17.20, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Игла» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Осознание» 17.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республиканың шокар булуттаар. Чамдык черлерге быскан хар чаар, соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 22—27, чамдык черлерге 14—19, хүндүс 14—19, чамдык черлерге 5—10 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 22—24, хүндүс 12—14 градус соор.

ТЕАТР

В. Серен-оол.
Февраль 28-те, март 11, 24, 30-да
«ДОЙЛААШКЫН».
(2 кезектиг шииниң баштайгы көргүзүү).
Эгелээри 19 шакта.

УРУГЛАР АРАЗЫНДА

Кызылдың школа назыны четпээннерниң Уруглар бажыңының дугайында моон мурнунда база бижип турган. Ам уруглар бажыңында ажылдап чоруур, хөй чыл ажыл стажтыг, өскүс-чавыс бичии кижилерге эң чоок кижилерниң бирээзи болу бергилээп кижизидикчилер, няньялар [illegible] бичии-даа бол, [illegible] деп бодал бар. [illegible] ының бирээзи Валентина Сумадиевна Артына [illegible].

Валентина Сумадиевнаны [illegible] черле таныыр кижи [illegible], чогум кайда ажылдап турарын билбес чордум. Айтыра бээримге, Уруглар бажыңында болган. Кезээде-ле уруглар-биле, уруглар аразынга ажылдап чораан кижи болду — ол ажылга ниити ажыл стажы 27 чыл. Бо Уруглар бажыңында он чеди чыл ажылдай берген.

Бичии уруглар-биле ажылдаары кымга-даа берге болбайн канчаар. Ол ажылга ылап-ла сеткилиндеп бердинген, уругларга ынак, чаагай сеткилдиг кижилер ажылдап шыдаар. Бичии уруглар-биле ажылдаарының дуржулгазын-даа өөренир апаар, а тускай эртем чок болза, ажылдаары шуут берге. Валентина Артына Кызылдың педагогика институдун бот-өөредилге-биле дооскан. Практика биле педагогика билиглерин каттыштыргаш, хоочуннарның байлак арга-дуржулгазынга даянып ажылдап турар.

Уруглар бажыңының директору турган (ам пенсияда) Е. А. Филиппова, амгы директор Татьяна Сергеевна Камзалакова болгаш өске-даа эш-өөрүндеп база хөйнү өөренип, билип алган.

— Ада-иезиниң хайгааралындан дашкаар арткан бичии кижилер-биле ажылдаарга кандыг-дыр? — деп оон сонуургап айтырарымга:

— Уруглар черле уруглар-ла болгай. Оларның кижи бүрүзү тускай мөзү-бүдүштүг. Кижи эки болза, олар база шак ындыг хамаарылгалыг. Черле ынчаш өскүс-чавыс, хайгаарал чок арткан бичии улустуң, чаш-даа болза, сеткилин канчап кергедирил...

Уруглар бажыңында, тыпан-ла, ындыг. Оларны хайгаарап, өөредип, кижизидип турарларга уруглар дыка чоок апаар. Чүге дээрге олар авазын, ачазын чоктап турарлар. Бир чамдыктары харын тус-тус кижизидикчилерин, няняларны, директорну-даа авазына берген болур. Ынчангаш улуг улус боттары база-ла бичиилерниң аразында тус-тус оолдарлыг, уругларлыг-даа апаар. Бичиилер мырыңай-ла оларынга кезээде хомудалыы-даа, иштихөңнүн-даа ажылдар. А бир чамдыкта холуп эрттир оорганып бээрге, ажылдакчылар харын хай деп тургулаарлар.

Валентина Сумадиевнада база шак ындыг оол бар. Ону Алик дээр, 4 харлыг.

Уруглар бажыңынга өскеннерниң аңаа чанчыпын, ижиккенин ол база чугаалап орду. Хар чедерге школа-интернатче өөредип чорудуп турар. Аңаа баргаш, бичии улус бир келек дыка ижиктестер. Шала улуглары бичиилерни ыяланы-даа боор. «Ручка, галстугувус чок, башкы. Канчаар бис» деп уруглар бажыңынга маңнажып келирлер. Дыштаныылгалар үезинде база маңна келирлер.

— Бистиң улуг өг-бүлевистиң ден эргелиг кежигүннери турган болганда, оларны өөрүшкү-биле хүлээп алыр бис. Аңаа тураынында турарлар — деп, В. Артына чугаазын уламчылады.

— Болуушкун ажылдап турар бөлүүн дугайын чугаалап көрем—деп диляэримге:

— Шупту он сес уруг бар. 5-6-ла кижи чартык өскүс улус. Өскелери ада-иелиг. Студент бот-иелер, чаш уруг өстүрүп азырааны бергедээн иелерниң ажы-төлү болуп турар. Чижээлээрге, Кызыл районнуң Кур-Чеодеп Кулча, авазы студент. Шолбаанын авазы база студент. Өөредип доозупкаш, кыстарын боттары ап алырлар. Уругларынга шуут келбес-даа, ында-хаанаа кестүтүлээрлер-даа бар.

Арагалаар ада-иелиг чаштар-даа уруглар бажыңынга келгилээр. Оларны илередип тыпкаанда, боттары барып ап турарлар. Чижээлээрге, Кызылдап Валера Дюшипиниң авазы эмнедип турар. Дыка-ла чаржынчыг байдалга турда, бичии оолду тып алгаш боор турар. Ол ам 4 харлыг. Магалыг чаагай байдалда, Совет күрүнениң чаштар дээш онза сагыш салыышкынында бүргеткеп өзүп орар.

Уругларның хеп-сыны аңгы-аңгы, байырлалдарда кедерип-даа бар. Шуптузун полкаларда чыый салган. В. И. Ленин аттыг Уруглар фондузун тургусканындап акша-херекги улам көвүдеп, хайгаарал экижээн. Өскүс-чавыс чаштар дээш Совет күрүнениң буянныг чоруунга кым-даа өөрүр. Чаштарның эки кижилер кылдыр өзериптре бо бүгү чаагай салдарлыг болбайн аап.

Өг-бүлезинден чарылган бичии хамаатыларны күш-ажылга өөредир, долгандыр турар амыдыралды эки билзип дээш мында башкылар коллективи шупту чүвени кылып турар. Уруглар бажыңының тускай автобузу-биле хоорай чоогунуң совхозтарынче экскурсиялаадып, ажыл-херектер-биле таныштырып турар. Боттарының чанында бичии огородчугаштаа бар. Ногааларның өзүлдезин бичиилер хирези-биле хайгаарап өөренирлер. Кой-гунчугаштарны база азыраар деп турар...

Валентина Сумадиевна Артынаның болгаш ооң эштериниң азырап өстүрүшкен бичии чаштарындан улуг кижилер апаргылаап, өскен уязынга, эргим, чоок баштыкыларынга өөрүп четтиришкипин илередип, доктаамал харылзаалыг турарларның аразындан элээн каш аттарны кииргээли.

Бичезинде маңаа өскен Саяна Монгуш, сөөлүнде ада-иелиг апарган. Ол база Уруглар бажыңып утпайн чоруур. Урана Уганза училище дооскаш, библиотекарьлай берген, Слава Кыргыс — Ленинградта өөренип турар, чурукчу болур. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан бичии кижилер аас-кежиктиг, мөзү-бүдүштүг кижилер кылдыр өзүп-доругуп кээрге кымга-даа өөрүнчүг. Ылангыя оларны азырап өстүрген кижизидикчилеринге каш дакпыр өөрүнчүг болбайн канчаар. В. С. Артынаның болуушкун уруглары үш. Улуу өг-бүлелиг, ортуну — Москвага студент. Хеймер Саида эрткен чылын чаа школа дооскан. Өөредилгезин уламчылаарынга белеткенип турар. Өске-даа уругларга, бодунуу дег эргим, чоок ава кижиниң ажылы шак мындыг буянныг. Коллективинде ол мактаалдыг, ажылынга ылап-ла бердинген. Ажыл база берге: он хонук улаштыр ажылдаар. Бичии кижилерни дүн-хүн чок ажаап, хайгаараары, кижизидилгези белен эвес болбайн аан. Маңаа барык-сарык улус шыдашпас чыгы.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000, Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжа амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; пропаганда килдизи — 3-34-57; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; чурукчулар — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ямазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектеринге талазы-биле күрүне комитетиниң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 248. ТС—00434